प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. VI

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8,
VARANASI-1 (India)
Phone : 3145
1962

पूर्णमुख पु० जनमेजयसर्पसत्रे दग्धनागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णयोग पु० बाहुयुद्धभेदे तत्प्रकार भा० स० २३ अ० उक्तो यथा "ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गल-गण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशा-दिकं कृत्वा पादाहतशिराबुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु। करसम्पीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योऽन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहा-विव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चा-क्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। स पूर्णमूर्च्छं बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" नी० "कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षां भवोरगतां रज्जुं धुन्वानौ यत्र यत्र कक्षे आस्फोटं चक्रतुः बाहु-मूलास्फालनेनाक्रन्दवन्तं रज्जुमेवं कम्पयन्ताविव्यर्थः। चित्र-हस्तादिकं हस्तलाघवेनाकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालन-सङ्कोचनानि चित्रहस्ताः। आदिपदात् पादस्यापि कुञ्चनादि। कक्षाबन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गले गण्डेन गलदेशेनाभिघातस्तेन पाषाण-घट्टयाङ्गलग्नयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनि-पतनमिव सञ्जनतुरित्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाश-आदिग्रन्थार्थः। पादाभ्यामाहता शिरा स्नायवो याभ्या-न्तौ हृदयद्वारेण नाडीपर्यन्तमपि वेष्टयन्ताविव्यर्थः। उरोहस्तमुरसि चपेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ पतिताङ्गुलि-भ्यां हस्ताभ्यां परशिरस पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं पर-स्परं द्वावपि चक्रतुरिति वक्तुम्। तलेन चपेटया, आ-हत्य मर्मदेशे दृढं कृत्वा बाहुभिर्वेष्ट्या द्वावपि मिथ उदरमादाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः कुक्षिमेकेऽस्य रूपम्। एवं कट्यां सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः। तक्षवन्तौ तथास्तनू-कृत्य नाभसङ्कोचं कृत्वा पं तक्षन्तौ। अधोहस्तमुदरस्या-धोभागे कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमाकृष्य स्वकण्ठे क्रोडे उरसि च कण्ठोरसमीपे चाक्षीपाक्षिपतामाक्षिप्तवान्। पृ-ष्ठस्य भूमन्यस्तेन कृत भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरा-दीनि पीडने सम्पूर्णमूर्च्छम् मीलकण्ठः।

पूर्णवैनाशिक पु० सर्ववैनाशिके सर्वशून्यत्ववादिनि बौद्धभेदे सर्ववैनाशिकोऽप्यत्र।

पूर्णहोम ।० पूर्णो होमः। पूर्णाहुतौ।

पूर्णा स्त्री "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्" ज्यो० त० उक्ते पञ्चमी पञ्चमीदशमीपञ्चदशीरूपे तिथिभेदे

पूर्णाङ्गद पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णान(ल)क न०। पक्षिणभायाम् पूर्णपात्रे मेदि० पूर्ण-पात्रगन्ते द्रव्यम्। [कारे विदध्वेदे च।

पूर्णानन्द पु० पूर्ण आनन्दो यत्र। १परमेश्वरे २तन्त्रप्रकरण-

पूर्णाभिषेक पु० कर्म०। तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे।

पूर्णायुस् पु० १नागभेदे गन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ०। पूर्णमायु-र्यस्य। २शतायुष्के कर्म०। ३शतवर्षमिते जीवनकाले न०।

पूर्णावतार पु० कर्म०। १नृसिंहे २रामे ३श्रीकृष्णे च तेषां भगवतः सम्पूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्ये त्वन्ये कलावतार-त्वम्। "पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः। परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम्। वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदाच्चतुर्भुजः। गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम्" ब्रह्मवै० जन्मख० १८ अ० उक्ते तेषां तथात्वम्।

पूर्णाशा स्त्री नदीभेदे भा० भी० ६ अ०।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णा आहुतिः। होमसमाप्तौ होम्यायामाहुतौ शत० ब्रा० २२।१।।

पूर्णि स्त्री पूर–णिच्–इन्। पूर्त्तौ पूर्णिमा।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नीनामकपक्षिणि त्रिका०।

पूर्णिमा स्त्री पूर्णिं पूर्त्तिं मिमीते मा–क। १पौर्णमास्यां तिथौ मरीचेः कलायां पत्न्यां जाते २कन्याभेदे "भार्य्या मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पूर्णिकाञ्चैव ययोरापूरितं जगत्। पूर्णिकाऽसूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप!। भाग० ४।१।१२ तत्तिथिरूपे च देवे चन्द्र-भेदस्य कर्मभेदे पाद्मतादिकं च कालमा० न्यरूपि यथा "तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं सकलासिर्मवी-क्षमाः पूर्यते मेय मण्डलपरिपूर्त्तिं पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना ख्यायते। तदुक्तं ब्रह्माण्डमत्स्यपुराणयोः "कालत्रये व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम्। चन्द्रादित्यौ प-

[illegible] पूर्णिमा [illegible]" इति । [illegible] ... [illegible] पौर्णमासी [illegible] ... इति । [illegible] ... [illegible] इति । [illegible]

[illegible] पौर्णमासी, [illegible] इति । [illegible] ... "पूर्णिमा [illegible] पूर्णिमा । [illegible] ... इति । [illegible] ... [illegible] पूर्णिमा [illegible] ... इति । [illegible]

सति स्नायात् तेन नायाति मत्पुरम्” विष्णु० “इन्द्रे ते स्थितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती। पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा। तस्यां स्नानोपवासौ च्यामनन्तं परिकीर्त्तितम्”। स्थितौ मासनक्षत्राभिमतनक्षत्रिकादिगतौ महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात्। तथा च राजमार्त्तण्डः “मासर्क्षे यदा कश्चे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डलः। तदा याति सयोगं सा तिथिर्महती स्मृता”। स्कान्दमात्स्ययोः “पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च। एतासु स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्” ति०त० स्मृतम्।

पूर्णेन्दु पु० कर्म०। षोडशभिः कलाभिः पूर्णे चन्द्रे।

पूर्णोत्कट पु० पु० मार्च्यं देशभेदे मार्क०पु०५८अ०। [दृश्यम्।

पूर्णोपमा स्त्री उपमालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ०

पूर्त्त त्रि० पूर्–क्त नि०। १पूरिते २खण्डे चित्र। पृ–पालने कर्मणि क्त।३पालिते। भावे क्त। ४पालने न०५प्रव्द्य०। ५खातादिकर्मणि न० अमर। तालुक्तमर्थं “वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते”। आरामः पुष्पफलोपायहेतुर्भागः। “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते। ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके”। वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति” रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीयतुष्टौ बृहस्पतिः “पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्त्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः”। एतेन “वापीयोरुत्सर्गे गौरवतरयानुमन्त्रणयोर्मनानपूर्वं समन्त्रपाठं तत्सापाततया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति” द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिप्रयोगवेदोहोमादिकमाचार। अत्र होमो यज्ञो न साक्षात् कर्त्तव्यत्वाकाङ्क्षतापत्तन्यवचनात्। तद्यथा आरण्यकपादुपक्रम्य “तद्धुतमन्तस्त्वाग्नौ न स्त्री जुहुयादनुमेता इति” अनुमेता अनुपनीता, किन्तु ब्राह्मणद्वारा कारयीत। “श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः “ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च समौ सम्परिकीर्त्तितौ। यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानि

वादेऽथ वा जयम्” इति बृहस्पत्युक्तेः। वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकार। “वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति” छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतवचने वेदेतिविशेषणात्। “शूद्रोऽप्येवं विधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृत”। न केनचित् समसृजत् छन्दसां तं प्रजापति” इति वचनस्थो छन्दस्º वेदेन इत्युक्तेश्च। तं शूद्रम्। पञ्चयज्ञस्थानत्वादेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधिकृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्” इति याज्ञवल्क्यीयेन “प्रणवाभावविधानेन मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्यीयेन स्नानमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणीयेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात्”।

पूर्त्ति स्त्री पृ–भावे क्तिन्। १पूरणे “हन्ति पूर्त्तिं पूरणे” ज्यो०त०उक्ते २गुणने च। [ङीप्।

पूर्त्तिन् त्रि० पूर्त्तमनेन इष्टा० इनि। कृतपूरणे। स्त्रियां

पूर्द्वार न० ६त०। पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः। [अपूपुर्षीत्।

पूर्षि याच्ञायां भ्वा०प०सक०सेट्. निघण्टु। पूर्षति

पूर्ब निमन्त्रणे सक० निवासे अक० चु०उभ० सेट्। पूर्बयति ते अपुपूर्बत् त। ओष्ठ्यान्तोऽयम्।

पूर्य्य त्रि० पृ–क्यप् पूर–ण्यत् वा। १पूरणीये २परिपाल्ये च

पूर्व निवासे अक० निमन्त्रणे सक० भ्वा० प० सेट्। अन्त्यस्थान्तोऽयम्। पूर्वति अपूर्वीत्।

पूर्व(र्ब) त्रि०पूर्व(र्ब)–अच्।१प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्यस्य प्रथम दृष्टिः तेषां तस्यां २दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३देशे यस्य यदपेक्षया प्रथम जन्मादि तस्य ४तादृशकाले ५तदुपलक्षिते च। तस्य दिग्देशकालव्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्यं पूर्वस्मै इत्यादि जसि ङिङस्योस्तु वा पूर्वे पूर्वाः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वे पूर्वस्मिन्। स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्यै पूर्वस्याम् इत्यादि। सर्वनामत्वेन वृत्तिमात्रेऽस्य पुंवद्भाव। पूर्वस्याः स्थित पूर्वस्थितम्। पूर्वस्या रूप पूर्वरूपम् इत्यादि।

पूर्व(र्ब)कर्म्मन् न० कर्म०। प्रथमे कर्मणि “कर्म त्रिविध पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति” सुश्रुत०। पूर्वभागे।

पूर्व(र्ब)काय पु० पूर्व(र्ब) कायस्य एकदेशित०। कायस्य

पूर्व(र्ब)कालिक त्रि० पूर्वः(र्बः)काल साधनतयाऽस्त्यस्य ठन्। पूर्व(र्ब)कालसाध्ये “दर्शेन पूर्व(र्ब)कालिकम्”

[illegible]

पूर्व(र्वं)[illegible] [illegible]

पूर्व(र्वं)कोटि [illegible]

पूर्व(र्वं)गङ्गा [illegible]

पूर्व(र्वं)चित्ति [illegible]

पूर्व(र्वं)ज [illegible]

पूर्व(र्वं)जिन [illegible]

पूर्व(र्वं)तसिका [illegible]

पूर्व(र्वं)दिक्पति [illegible]

पूर्व(र्वं)दिगीश [illegible]

पूर्व(र्वं)दिग्वदन [illegible]

पूर्व(र्वं)दिष्ट [illegible]

पूर्व(र्वं)[illegible] [illegible]

पूर्व(र्वं)देवता [illegible]

पूर्व(र्वं)देश [illegible]

पूर्व(र्वं)नदी [illegible]

पूर्व(र्वं)पद [illegible]

बाध. पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः। यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम्। भिन्नधूते क्रिया भेदं स पक्षोऽदृष्ट उच्यते”। भूतसाधनं भूतभूतं साधनं तेन वर्जितः। भूतकाले साध्यकालः। अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव “अन्याधारनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च। आकुलन्तु भवेद्यत्र क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत्। उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति। विरुद्धाविरुद्धौ द्वावप्यर्थौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत्। विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति”। यत्तु “पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यतीति” अरणात् तस्यायमर्थः। राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्तशुल्कादिविषयकर्णोटानादिपदविभिन्नस्तु क्रियाभेदेन युगपच्च सिद्ध्यतीति मदीया रूपया इयन्तोऽमया इत्यादिनेन स्वहीता सुवर्णञ्च मया निर्णीतमयमिदं मदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्युत्पादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात्। ‘बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम्। काम तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति” कात्यायनवचनविरोधाच्च। तस्मादयुगपत् पक्षाभासतैत्येव रमणीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वमन्यतत्पदसम्बद्धम्। हिरण्यरूप्यवासांसि नामेन पक्षो इत्यादि स्पष्टीकृतान्यस्य इष्टे मया क्षिप्राण्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपेक्षयपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्। साध्यस्य विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिर्देशनीयमित्याह कात्यायनः “न्याय प्रवर्तते अन्यायं वा करोत्ययम्। न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति”। न्याय प्रमित्यनेन मदीयं धनमयमादाय न ददातीत्यादि प्रतिवस्तु मुक्ततार्थोऽपि दर्शिता। अन्याय वेत्यनेन ममेदमपहरतीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता। बृहस्पतिरपि “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चित लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः” इति। प्रतिज्ञादोषै प्रतिज्ञासम्यासादिभिर्मुक्तं रहितम्। ते च दर्शिता प्राक्। साध्य साधनार्हम्। सत्कारणान्वितं स्फुटलोकदर्शितहेतुरहितम्। निश्चितं सन्देहाजनकवाक्यप्रयुक्तं न तु संशयेन निश्चितं। निश्चितपक्षावर्धनियथाभावात्। लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम्। अतएव मनु “एतत्त्व न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता। यश्चिन्त्येश्वराप्रते धर्मोत्सयताद्व्यवहारिकात्”। प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्ता। भाषा प्रतिज्ञा व्यावहारिकधर्मादुविरुद्धा च यस्या साध्या न भवति राजादीनामित्यर्थः। भवदेवस्तु “यत्र स्वभावत एव सति लोकाना अप्रत्ययस्तल्लोकसिद्ध तेन निर्धनस्ता प्रत्यादि॰ सहस्रप्रमाणेऽपि न पक्ष इति व्याचष्टे तद्बाधकप्रतिज्ञादोषवचनेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्”। ततः गहा॰ भवार्थे छ। पूर्वपक्षीय तद्भवे त्रि॰।

पूर्व(र्व)पद न॰ कर्म॰। पूर्वस्थिते विभक्त्यन्ते पदे “पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग” पा॰। २पूर्ववर्त्तिस्थाने च। पूर्वपदमधीते “पूर्वोत्तरपदात्” वार्त्ति॰ ठक्। पौर्वपदिक तद्वेत्तरि तदध्यायिनि च।

पूर्व(र्व)पर्वत पु॰ नित्यक॰। उदयाचले अमरः।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक त्रि॰ पूर्वस्मिन् पञ्चाले भवः वुञ् उत्तरपदवृद्धि। पूर्वपञ्चालभवे। पूर्व पञ्चालानाम् एकदेशिस॰ तत्र भवः अपि तु नोत्तरपदवृद्धिः। पौर्वपञ्चाल इत्येव सि॰ कौ॰।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक त्रि॰ पूर्वपाटलिपुत्रे भवः वुञ् न पूर्वपदवृद्धि। पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे। [पा॰४।३।४

पूर्व(र्व)पाद पु॰पूर्वं पादस्य एकदेशिस॰। अपवरणे कात्या॰

पूर्व(र्व)पालिन् पु॰पूर्वं देशं दिशं वा पालयति पालि—णिनि। १पौरस्त्यदेशपतिनृपभेदे २पूर्वदिगीशे इन्द्रे च। [१व॰।

पूर्व(र्व)पितामह पु॰पूर्वः पितामहात्। प्रपितामहे मा॰वि॰

पूर्व(र्व)पीठिका स्त्री कर्म॰। कथाग्रन्थावतरणिकाभेदे।

पूर्व(र्व)पुरुष पु॰, कर्म॰। पित्रादित्रिके पुरुषे।

पूर्व(र्व)पूर्व(र्व) त्रि॰ पूर्व+वीप्सायां द्वित्वम्। वीप्सार्थक पूर्वशब्दार्थे। [पर्वभागस्थे नदीगादि इत्युक्तम्।

पूर्व(र्व)फल्गुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादशे नक्षत्रे।

पूर्व(र्व)फल्गुनीभव पु॰ पूर्व(र्व)फल्गुन्यां भवति भू—अच्। बृहस्पतौ शब्दमाला।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्राय हितः पादो यस्य तत्पूर्वस्य कर्म॰ वा कर्म॰। अश्विन्यादिषु पञ्चविंशतितमनक्षत्रे तत्प्रकारमादिष्ठ अर्थेशब्दे उक्तम्।

पूर्व(र्व)भाव पु॰ पूर्वो भावः। १पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे “येन सह पूर्वभावः कारणमाद्यं वा तस्य” आपा॰ धर्म॰।

[illegible]

पूर्व(र्व)भाविन् त्रि॰ [illegible]

पूर्व(र्व)मध्य [illegible]

पूर्व(र्व)रङ्ग [illegible]

पूर्व(र्व)राग [illegible]

पूर्व(र्व)रात्र [illegible]

पूर्व(र्व)रूप [illegible]

[illegible]

पूर्व(र्व)वत् [illegible]

पूर्व(र्व)वयस् [illegible]

पूर्व(र्वे)वर्त्तिन् त्रि० पूर्वं वर्त्तते वृत–णिनि । अग्रगा-
मिनि प्रागुत्पन्ने । प्रागुपस्थिते कारणे प्रागभिपाते च त्रि०।

पूर्व(र्वे)वाद पु० पूर्वो वादः । व्यवहारे तत्प्रथमे निवेदने पश्चात्पा-
ऽदरप्रदर्शिते पूर्वपक्षवादे । "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्य-
मालम्बते पुनः । पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै
नरः" मिताक्षरा ।

पूर्व(र्वे)वादिन् त्रि० पूर्वं वदति वद–णिनि । व्यवहारे
व्यवहारे प्रथमावेदनकर्त्तरि वादिनि । "मिथ्योक्तौ पूर्व-
वादी तु प्रतिज्ञो न स भवेत्" । "मिथ्योत्तरे पूर्ववादी
कारणे प्रतिवादिनि च" मिता० ।

पूर्व(र्वे)वार्षिक त्रि० पूर्वं वर्षाणाम् एकदेशिस० तत "कालात्
ठञ्" पा० ठञ् "वर्षाभ्यष्ठक्" पा० न वृद्धिः ।
वर्षायाः पूर्वभागभवे वर्षावादिष्वपि पूर्वाद् वर्षाद् भवः
इत्यर्थे ठञ् पूर्ववार्षिकः पौर्ववार्षिक इत्यपि त्रि० कौ० ।

पूर्व(र्वे)वाह् पु० पूर्वं वयसि वहति वह–ण्वि उप० । पूर्व
वयसि वाहके रत्नमा० २ । ३ । ७ ।

पूर्व(र्वे)हस्त न० पूर्वं हस्तस्य । कर्म०। प्रायोजे हस्ते दक्षिणापि ।

पूर्व(र्वे)शारद त्रि० पूर्वं शरदः एकदेशिस०। तत्र भव अण्
"वर्षाभ्यष्ठक्" पा० अनिरुद्धवृद्धि । शरदः पूर्वभवे ।

पूर्व(र्वे)शैल पु० कर्म० उदयाचले अमरः। पूर्वपर्वतादयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्वे)सक्थ न० पूर्वं सक्थ्नः एकदेशिस०अच् समा० । सक्थ्नः
पूर्वभागे । [प्योऽप्यत्र ।

पूर्व(र्वे)समुद्र पु० कर्म० । पूर्वदिक्स्थे समुद्रे पूर्वसागरा-

पूर्व(र्वे)सर त्रि० पूर्वं सन् सरति कर्त्तरि अच् पूर्व पदे तत
ट्टश्च पृष० अ । पुरोभूयगामिनि स्त्रियां ङीप् ।
अग्रतः पूर्वं सरतीति वाक्ये अच् पूर्वसार अच
गामिनि त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)तिथि पु० गोत्रप्रवर्त्तकभेदे ।

पूर्वा(र्वा)दि पु० पूर्वं आदिर्यस्य । व्याकरणोक्तायां सर्व-
नामकर्मनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पूर्व पर अवर द-
क्षिण उत्तर अपर अध–अन्तर । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" पा०
पूर्वे पूर्वा इत्यादि । पूर्वा आदिर्येषां । पूर्वादिकदृशि स्त्री

पूर्वा(र्वा)निल पु० कर्म० । पूर्वदिक्स्थवायौ तद्गुणाश्च
"पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः । गुरुर्विदाह-
जननो वातदः पित्तनाशनः" राजनि० । "प्राग्वातो
मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः । वैरस्यगौरवो
गात्राणि करोत्यप्यौषधीषु च । अस्नोत्पित्तगदाद्यौ
रोगान्वयुदाहृतः । सन्निपातज्वरश्वासरक्तदोषाणां

पूर्वा(र्वा)नुयोग पु० उपदेशभेदे "प्रतिकर्मकर्मानुयोग
पूर्वगतचूलिका । पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः" हेम० ।

पूर्वा(र्वा)पर त्रि० द्व० । पूर्वस्मिन् परस्मिन् च देशे काले-
ऽपि । अपरस्य । पौर्वापर्यं तद्भावे न० । वर्णितपूर्वाप-
रवत् । पूर्वापरत्वं तत्रार्थे न० ।

पूर्वा(र्वा)पराहान्ना स्त्री पूर्वपक्षेण सह-द्वा-ज्ञन् निपा-
तनात् टाप् । पूर्वापराह्णकर्म्मणि अमरटीकायाम् ।

पूर्वा(र्वा)चैर त्रि० पूर्वत्र भवः अच् । पूर्वभवे ।
अत्र ठञ् । पौर्वा(र्वा)ह्णिक तदर्थे त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)षाढा स्त्री कर्म० । अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तदु-
त्पन्नादिकमग्रेऽपाश्चे दृश्यम्

पूर्वा(र्वा)ह्ण पु० पूर्वमह्नः एकदेशिस० टच् समा० अह्नादेशः
"राजाहःसखिभ्यष्टच्" पा० पुंस्त्वम् । दिवसस्य पञ्चधा
विभक्तस्य प्रथमभागे प्रहरमात्रे । "पूर्वाह्णे वै
देवाना मध्यन्दिने मनुष्याणामिति" श्रुतिः । अत्र तत्प्र-
वृत्तदेवकार्यम् । "आचमनात् पूर्वाह्णे दैवनाक्ष्यात्
परम्" स्कन्दपु० । "आचमनात् पवित्रदिग्भिः स्वाध्याया
परित्यक्तम्" । अतएव "अचतस्य बन्धमेवाग्नयं पूर्वाह्णे
परमाह्णे" मनु० ।

पूर्वा(र्वा)ह्ण(ह्णे)तन त्रि० पूर्वाह्णे काले भवः ट्यु तुट् च
"घकालतनेषु" अलुक्समासः । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।
पूर्वाह्णे गोदोहस्य इति विग्रहे तु पूर्वाह्णतन इत्येव ।
पूर्वाह्णतनकर्त्तरि त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)ह्णिक त्रि० पूर्वाह्णः साधनत्वेनास्त्यस्य ठन् पूर्वाह्ण
साध्ये कर्म्मणि । "दैवं पौर्वाह्णिकं कुर्यादपराह्णे तु
पैतृकम्" भा० आ० २१ अ० ।

पूर्वि(र्वि)न् त्रि० पूर्वं कृतमनेन "पूर्वादिनि" पा० इनि । पूर्वं
क्रियाकारके । वेदे तु "पूर्वैः कृतमिनयौ च" पा० इन ।
पूर्विण पूर्वैः कृते "आयातु न पितरः सोम्यासो गम्भी-
रेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः" वितानाङ्गमन्त्रः । कान्यौ
रूपसिद्धिः । [भिन्न दिने कर्त्तव्ये ।

पूर्वे(र्वे)द्युस् अव्य० पूर्वस्मिन् अहनि पूर्व(र्व)+एद्युस् । पूर्व
पूर्वे(र्वे)षुकामशमी स्त्री कर्म० । पूर्वदेशवर्त्तिग्रामभेदे
पत्नोदाहरणाय । पौर्वेषुकामशमा भव अण् इत्यादि-
सिद्धि पौर्वेषुकामशम तद्भवे त्रि० । [देशभक्ताणां पिदिशि ।

पूर्वो(र्वो)त्तरा स्त्री प्राग्भ्य उत्तरस्याश्चान्तरालाया दिक् सं०व०।

पूम्य (म) त्रि पूँ वमन् पूर्वैः दशनिमवी ता वधे व। पूँ बने त्वाये निपक्ष ।

पूम बवती (रात्रीबत्वे) म व वव पव भान्दर वत वैद । पूमर्व ते पूर्वत्र। भनुदवन् म बपूचीव।

पूनक व पूत–क्व। ।दवादिसमे वनाममूचादित्रती बाला ची ३ ।१।२ ।

पमाम व दवाव+पूने । पुष्कामों । वम निवार बवनी वा ववामा वव। पीवाव मतपवते वव निवारे व त्रि ।

पूनास त्रि पूत–रात्रीबत्वे वम नवसादि वन बेपे तव। मवादित्त नलिवेवते तिन तिर वन् वदवा वव। वेचाव नविक व त्रि ।

पूनासवकुन्ड व वनाव पूनावव। रातव वर्तव । पूनाव मवादीनितावते।

पूनिका स्त्री परिवा–क्व वा। दवचेद वेवव ।

पूव वती वव मा वट वैद। पूर्वत्र बपूचीन्। दव।

पूप व ल–वती व। महरावत्वे (दत) वनरा।

पमक व पूप–क व। महरावचें रात्रव ।

पपमा स्त्री पूप वव। कुमारादबरबालभेदे बालवा।बव। दुता पूर्विका दरव् वव वै व वत्रि पीत्रवा वप। वा वदाचें त्रि व। ।१८।

पूनलावर व पूत पूव दव दव वरवि पु–वव। वव प्रवादे पूनी दवेत्रवारचे निवांवे पीवन् वदनावमें ।१२ पु रवत्व।

पपत्र व वे वव । पुव दे। माव्न् ।११ व ।

पवन व वव–वी म् ।दव वादिवमेदे वा वा पुनी वो प पंक वववि पूनि। वदविवावी निवर । ववदा वनदव्वव्न्। ववनाविव व। वावें व। मवावें। ववनन व देदे व वनम्। दुवनन् वव। ट वेदव व त्रि। व २ ८ ।११।। [बवाव ।

पूपमाता स्त्री व नते भाव–वव। दवदमवनवीं

पूपतानि व पूव रावतो दे ? रात्रिदीवा वत। वदव देवे वर्षां व ।१४२८।

पूपाक्ष्व व दव। ।वैव वरलो दे व व। वा ववा– वव वदे दविरिव व वदी ववेवव वादिवावाव वा तात् ववायव् दविव रावाको ववा वा व व पूनाव वाताव दरपंगिव वे न ब्र्व वादनव द दवनव

पूपाहकुत् व दव। तिरे वदा वादवीतवेव पूप दवेत्रिवादवाद ववाव् । ववववत्रे रवदव।

पू आवारे व याम–वव वनिद मावेवावम् वावर्वा। वारिवते बादव। वावतेते। वानिवते। पदावना वावारा। [ववार्वि। ववार।

पू मीवी वव मीवमे वव वा वट वनिद। ववोवि

पू वावने पूत्वे व बवी वट ववनाविद वा होवें वैद। निवर्ति निवुत्र निवर्तं। ववार्वि–ववारीद। ववार ववदा ववदा। पूत।।

पू ववीं व॰ वन वन वैद। वात्वत्रि वे–वारीवद्–व।

पूवा स्त्री दव–वद् ववदाः हवन। (तिविदी) वाव भेदे रावावा।

पूत त्रि॰ पूत–त। ।दवतो ववे व वेवव ।

पत्रि स्त्री वव–वाते त्रिम्। ।दवावें ववावें व ववरा।

पूपस व दव–ता वनि वट व। ववे निवर ।वव ६।७।। ।

पूपे वव पूप–ता वते। वंवावे निवह् वा ।।१।१।२

पूपुव स्त्री मे–पुप–त्रिव वैद वा वव वदरावदव्। महरवनाव व ।।१७।।। [देवित्। दरव ।

पूव वनावें वदु–वाववद वैद। दवो वर्वविद। दवचे

पूव वंवमें वव ववावें वावदवव ववे वा वट वैद। वर्वद्वि–वे वर्वत्रि। बारीदव्द व वनववद्–व वव वीवे। [ववलाव वेदवे ववरा।

पूत्वा स्त्री भवव–वव वंवातत्वद्। दवो रववत्रिवावा

पूत्वद त्रि भवव–ता वर्वत्रि वाव वव। निवाचे।

पूव वनावें वदा वा वव वैद। दवो वर्वत्रिव। देवित् ववदा।

पूव वनें व वट–वव वैद्। पुनत्रि। वर्वत्रिव वदवे।

पूव वववे दावर वदवेव। पूनत्रि वावनीद्। वदव।

पूतु स्त्री पु–ववते त्रिव। वैवावाद् व ११४१११।

पूतना स्त्री ब–ववद्–त्रिव।।वैवावाद् वदुदादिवेवादित्र– रवदवाव दिवेवावदे व (दवा ११२ ववा ११३ ववा ७२४ वदावव १६१८)। ववरा। वनीत्रिवी वव् १६४ व दवात्रिवांवा दवा। ववावे देवदवे व । वव२।।

पूतनाकम्य व वंवावे निवह।। "पूतनादादवनादा पुर्व मात्र वादवा निव ४।१।।

पूतनायाव्व व॰ ववावी वदवे ववत्र–तव। दवे निवा।

अस्य अस्ति पदान्ते च यस्य तत्त्वम् । पृतनाषाट् अन्यत्र न षत्वम् पृतनासाहम् इत्यादि ।

पृत्सुध पु० पृत्सु धीयते धा-कर्मणि घञर्थे क अलुक् स० । १सङ्ग्रामे निघण्टौ पाठान्तरम् ।

पृथ प्रक्षेपे चुरा० उभ० सक० सेट् । पार्थयति-ते अपीपृथत् त अपपर्थत्-त । [अमर ।

पृथक् अव्य० पृथ वा० कि । १भिन्ने २नानारूपे ३विनार्थे च ।

पृथक्त्व न० पृथक् इत्यस्य भाव त्व । वैशेषिकोक्ते पृथक्त्व बुद्धिसमवायिके गुणभेदे । तत्परीक्षा च कणा० सू० इत्योर्दर्शिता यथा "तथा पृथक्त्वम्" सू० । "एक-त्वद्व्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोद्धार व्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकार' अपदश्यावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारण मपोद्धार तत्र च न रूपादि तन्त्र व्यभिचारादनन्यथासिद्धत्वाच्च । नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्य दर्थान्तरमितिपङ्क्तिरर्थमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्व' तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिद न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघट पट इत्यत्रापि पञ्चमी प्रयोगापत्ते । ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न नैतस्य दण्ड वैशिष्ट्यदशायां नैतात् पृथगय नैव इत्यपि प्रतीत्यापत्ते । एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः । अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वमाकरक्ते घटे श्यामाद्घटाद् पृथगय घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामानन्तर रक्ततादशायामपि । न च सामान्यमेव पृथक्त्व सामान्यस्यावध्यनिरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च । अन्त्यावयविवृत्तित्वे सत्तया, द्रव्यमात्रवृत्तित्वे द्रव्यत्वेनान्यूना नतिरिक्तवृत्तित्वापत्ते " इति । "एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यात " क०सू० । "नन्वेकमेकत्व रूपादिभ्य पृथक्पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वेऽप्येकत्व पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेव तत्र तत्रापोद्धार आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थ । कर्मभि कर्माणि गुणैर्गुणा इत्यपि दृष्टान्तद्वयम् पूर्वदृष्टान्तद्वयेनैक वाक्यतापन्नमेवात्र भासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः" इति ।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः । मूर्वायाम् । रत्नमा०

पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप् । (चाकुलिया) क्षुपभेदे अमर ।

पृथक्क्षेत्र पु० पृथक् भिन्न क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमस्य । एकस्मात् पितुर्विभिन्नमातृजाते पुत्रे मिता० । [१भेदे २विशेषे ।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूप यस्य तस्य भाव' तल् ।

पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे कापि अत इत्त्वम् । व्यक्तौ । वह्नित्वे नैकरूपाणामपि वह्नीनां महानसीयत्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तथात्वम् ।

पृथग्जन पु० पृथक् भिन्नो जनो महाजनो यस्मात् । १नीचे २मूर्खे ३पामरे च अमर । [अमर ।

पृथग्विध त्रि० पृथक् भिन्ना विधा यस्य । नानारूपे

पृथग्बीज पु०पृथक् बीजान्यस्य । भल्लातकवृक्षे (भेला) राजनि०

पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्त्याम् जटाधर ।

पृथाज पु० पृथाया जायते जन-ड ७त० । १युधिष्ठिरादौ कुन्तीपुत्रे २अर्जुनवृक्षे राजनि० ।

पृथापति पु० ६त० । पाण्डुराजे त्रिका० ।

पृथिका स्त्री पृथयघञर्थे-क स्वार्थे क शतपद्याम् अत इत्त्वम् । शतपद्याम् शब्दमाला ।

पृथिन् पु० प्रथ वा० किनि सम्प्र० । वेनपुत्रे पृथुनामके नृपे "पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषेचे शत ब्रा०५।३ ५।४ "पृथी यद्वां वैन्य" ऋ० ८।९।१० "लोकेऽस्य पृथुसप्ता" ।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ षिवन् (षवन्) वा नि सम्प्रसारण षित्त्वात् ङीष् पृथो० वा ह्रस्व । धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिक यथा "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिकाद्रव । स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रव्यत्वश्च गुरुत्वकम् । रूप रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश" । "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मत । स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकज । नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रिय विषय तथा । योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रिय घ्राणलक्षणम् ।

[illegible]

पृथिवीभित् [illegible]

पृथिवीभृत् [illegible]

पृथिवीतीर्थ [illegible]

पृथिवीपति [illegible]

पृथिवीपाल [illegible]

पृथिवीभुज [illegible]

पृथिवीरुह [illegible]

पृथिवीशक्र [illegible]

पृथु त्रि० प्रथ–कु सम्प्र० । १विस्तीर्णे स्त्रियां गुणवचनोत्वात् ङीप् । २आदिराजे वेनपुत्रे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु० तदुत्पत्तिकथा भाग० ४।१५ अ० ।

अथ तस्य (वेनस्य) पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातम् ऋषयो ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इयञ्च लक्ष्मीसम्भूतिः पुरुषस्यानपायिनी । अत्र च प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः" । तेन च भगवदवतारेण पृथिवी समीकृता नानौषधीश्च मथिता दुहितृत्वेन कल्पिता च । तत्कथा उत्तरत्राध्याये दृश्या ४।१८ अ० ।

"एवं पृथ्वादयः पृथ्वीमन्नकामाः ससत्तमाः । दोहं वत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ! ॥ ततो महीपतिः प्रीतः सर्व्वकामदुघां पृथुः । दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः । चूर्णयन् स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् । भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः" इत्यादिके भा० ४।१८ अ० । ३चतुर्थमन्वन्तरे चाक्षुषे ४सप्तर्षिभेदे हरिवं० ७अ० । ५काकुत्स्थे अनेनसः पुत्रे ५नृपभेदे १७अ० । ६अजमीढवंश्ये पारस्य ६पुत्रभेदे हरिवं० २० अ० । क्रोष्टुवंश्ये चित्रस्य पुत्रे ७नृपभेदे ३५ अ० । ८दानवभेदे ३४अ० । ९अग्नौ मेदि० । १०कृष्णजीरके पु० अमर० ११त्वक्पत्र्यां १२हिङ्गुपत्र्यां च स्त्री मेदि० १३अहिफेने शब्दरत्ना० १४महति त्रि० शब्दर० १५विष्णौ पु० । "प्राग्वंशः प्राणदः प्रभुः" विष्णुस० ।

पृथुक पु० पृथु कं जलं येनासौ भास्त्वत् पच् । १चिपिटके अमर० । तस्य चर्व्वणे जलपानस्योपयोगात् तस्य तथात्वम् । अस्य स्त्रीत्वमपि "इह चिपिटकः पृथुका इति देशविशेषेषु" ब्रह्मवै०ख०२१अ० । पृथु कं शिरोऽस्य । २बालके ३ स्त्री० मेदि० । ४हिङ्गुपत्र्यां स्त्री शब्दरत्ना० ।

पृथुकीय त्रि० पृथुकाय हितं अपूपा०छ । पृथुकहिते । पक्षे यत् पृथुक्य तदर्थे त्रि० ।

पृथुकीर्त्ति स्त्री पृथायाम् वसुदेवभगिनीभेदे "पृथुकीर्त्त्यां स भवद्वे तनयौ इति हरिवं० । ……पाधिपतिः कीर्त्ते दमघोषो महाबलः" । हरिवं० ३७ अ० पृथु कीर्त्तिरस्य । २बहुयशस्के त्रि० ।

पृथुकोल पु० कर्म० । राजबदरे राजनि० ।

पृथुग्रीव पु १राक्षसभेदे रामा०सा०३८स० । २विस्तीर्णग्रीवे त्रि

पृथुच्छद पु० पृथु छदोऽस्य । १हरिदर्भे राजनि० । २बृहत्पत्रयुक्ते त्रि० ।

पृथुपत्र पु० पृथूनि पत्राण्यस्य । रक्तलशुने राजनि० ।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथूनि पलाशान्यस्याः कप् कापि अत इत्वम् । शट्याम् राजनि० ।

पृथुरुक्म पु० क्रोष्टुवंश्ये रुक्मकवचपुत्रभेदे हरिवं० ३७अ० ।

पृथुरोमन् पु० पृथूनि रोमाणि रोमस्थानीयशल्कान्यस्य । १मत्स्ये अमर । २दृढरोमयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा डाप् ।

पृथुल त्रि० पृथु+स्वार्थे लच पृथु पृथत्वमस्त्यस्य सिध्मा० लच वा । १स्थूले अमर । २हिङ्गुपत्र्यां स्त्री शब्दार्थ० ।

पृथुलाक्ष त्रि० पृथुले अक्षिणी यस्य षच् समा० । १दृढनेत्रयुक्ते २पुरुवंश्ये चतुरङ्गपुत्रभेदे पु० हरिवं० ३१ अ० ।

पृथुवक्त्र त्रि० पृथु वक्त्रमस्य । १दृढमुखयुक्ते । २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा० श० ४७ अ० ।

पृथुशिम्ब पु० पृथ्वी शिम्बा यस्य । श्योनाकभेदे राजनि० ।

पृथुशेखर पु० पृथु शेखरं यस्य । पर्व्वते त्रिका० ।

पृथुश्रव(स्) त्रि० पृथु श्रवः कर्णोऽस्य । १दृढकर्णे अटने २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६ अ० । यान्त्वस्तु । ३शशबिन्दुनृपपुत्रभेदे पु० हरिवं०३६अ० ।

पृथुषेण पु० भरतवंश्ये रुचिरनृपपुत्रभेदे हरिवं० २० अ० ।

पृथुस्कन्ध पु स्त्री पृथु स्कन्धोऽस्य । शूकरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृथूदक न० तीर्थभेदे भा० व० ८३ अ० ।

तच्च सरस्वत्याः प्रदेशस्थितम् यथोक्तम् "आसीत् पूर्व्वं रुषङ्गुर्गङ्गाद्वारे तटाश्रितः । अन्तकाले ततो दृष्ट्वा सुतान् वचनमब्रवीत् । इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम् । विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषङ्गोस्ते तपोधनाः । तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् । स तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समीपतः । स्मृत्वा तीर्थगुणान् सर्व्वान् प्राहेदमृषिसत्तमः । सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् । पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं भवेत् । तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्म्मिता" वामनपु० ३८ अ० ।

पृथूदर पु०स्त्री० पृथु उदरं यस्य । १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २दृढजठरे त्रि० हारा० । स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष् ।

पृथ्वादि पु "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा" पा० भावे इमनिन्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा०ग० उक्तो यथा

[illegible]

पृश्नी स्त्री [illegible]

पृश्नीगर्भ पु [illegible]

पृश्नीपर्णी [illegible]

[illegible]

पृश्निगर्भ [illegible]

पृश्निपर्णी स्त्री [illegible]

पृश्निभद्र पु [illegible]

पृश्निमातृ पु [illegible]

पृश्निशृङ्ग पु [illegible]

पृश्नी स्त्री [illegible]

पृषत् [illegible]

पृषत पु [illegible]

[illegible]

यान्ति वाता गर्ने गर्ने" शाश्वततोविजयपद्यम् ।

पृषभाषा स्त्री पृष–सेके क ताहशी भाषा यस्या । अमरा- वत्यामिन्द्रनगर्य्याम् शब्दमाला० ।

पृषाकरा स्त्री पृषदिवाकारते आ+कृ–कर्मणि अच् पृषो० । क्षुद्रशिलायाम् (बाट्खारा) शब्दच० ।

पृषातक न० पृषन्त पृषदाज्य तकते हसति तक–अच् । पृषो० । दधियुक्तघृते हेमच० ।

पृषोदर त्रि० पृष दिषोदर यस्य पृषो० तलोप. । १स्वल्पोदरे पृषन्ति उदरे यस्य । २वायौ पु० ।

पृषोदरादि "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" पा० विहित लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गण पा० ग० सू० उक्तो यथा "पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच बृसी मयूर"। "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्त दुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्" । एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न प्राचीनकारिकायां कृशविप्रादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वात् सिद्धत्वोक्ते । अस्यार्थ सि० कौ० मनोरमादौ यथा

"पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्यु । पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोप । वारि वाहको बलाहक । पूर्वपदस्य ब उत्तरपदादेश लत्वम् । "भवेद्वर्णागमात् हंस सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्" दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तार भावो वा । दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् उत्तरतीरम् । दुरो द.शनाशदभध्येषूत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च । दु खेन दाश्यते दूडाशः । एव दु खेन नाश्यते दूणाश दु खेन दभ्यते दूडभ । खच् लिश्य । दशेर्भलोपो निपात्यते । दुष्ट ध्यायतीति दूढ्य । ध्यातश्चेति कः । मुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । मुवच्छब्दस्य इ आदेश । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम्" । इष्टो पञ्चाद्यपि समागमे इव इति विदिसु पञ्चाद्यपि इ कारककारयो स्थानव्यत्ययात् सिद्ध इति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकल्पा उकारादेश पृषोदरमित्यत्र तकारवर्ण- लोप इत्येवं रीत्या सर्वत्र बोध्यम् । एतन्मूलकमेव "तुम्काम्योरपि" इत्येव तुम् काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुज्यजोरिति" । यत्तमिति शेष लम्पमगयथान्तो उत्तरपदे अवश्यमुपशब्दस्यान्त्यमकार लु प्येत् । अवश्यमेय । तथा कामशब्दमनशब्दयो परत· तुमुणब्दस्यान्तम् । हन्तुकामः गन्तुमना· । तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हिततततशब्दयो· परत समोऽन्त्य मकारम् वा लुम्पेत् । सहित संहित· सतत सन्तत· । युज्भजपरपचिधातो परे मांसशब्दान्त्याकार लुम्पेत् । मांसपचन मांसपचनः मांस्पाक मांसपाक इत्यादि ।"

पृष्ट त्रि० पृषु सेके प्रश्न–क्त ना क्त । १सिक्ते–यजु०२१।२८ । २जिज्ञासिते "नापृष्ट· कस्यचित् ब्रूयात्" मनु· ।

पृष्टहायन पु० शिल्पक० । १धान्यभेदे २गजे पु स्त्री मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत०ब्रा० ७।५।१।१७। २।१।१५। प्रश्न–क्तिन् । २जिज्ञासायाञ्च । पृष–कर्त्तरि क्तिच् दीर्घ । ३पार्श्वस्थे स्त्री ऋ०१०।८।१० पृष्टी पार्श्व- स्थान् भा० । ४पृष्ठदेशे यजु० २।८ । "पृष्टी पृष्ठ- देश" वेददीप० । पृष्टियह पृष्ठ्यावह । पृष्ठवन्ते भाष० १८।४।१०

पृष्ठ न०पृष–स्पृश–वा थक् नि० तनो· पश्चाद्भागे अमर· । नि- रुक्ते ४।१"पृष्ठं स्पृष्टमङ्ग" इत्युक्तं पृष्ठस्य तत्र द्यथा तोसु तस्य पञ्चिद्वे निपातमात्रुपपत्ते अत स्पृशधातोरेव निपा० । २सोमविशेषे स च सा०ब्रा० भाष्ये उक्तो यथा "एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानाना तिसृणामृचां प्रत्यक्षं गोतकविधानेन गायत्र्याद्यास्य प्रगाथस्तोम तादृशेषु सोमेषु पृष्ठशब्द प्रयुज्यते "रथन्तराणि पृष्ठानि इति" तानि पृष्ठानि जिन्व जति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानू द्यन्ते इत्येक पक्ष । रथन्तर पृष्ठ बृहत्पृष्ठयोर्ज्योति- ष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व- शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकत वैयर्थ्यं न भविष्यति इति द्वितीय· । सर्वस्त्वं वज्ञ्य सुपस्य न स इया । रथादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट् सङ्ख्याकानि पृष्ठान्यतिदिशन्तो यजते प्रतिदिनमेकैक पृष्ठ विहि- तम् । तानि च पृष्ठानि षट् रथन्तरबृहद्वैरूप वैराजशाक्वररैवतसामानि विप्रा·स्यामि" ।

पृष्ठगोप पु० पृष्ठ गोपायति गुप–णि स्वार्थे अण् । पृष्ठदेशरक्षके योधभेदे भा० शा० २०१ अ० ।

पृष्ठग्रन्थि त्रि० पृष्ठे ग्रन्थिर्यस्य । (कुजो) कुब्जे हेमच० ।

पृष्ठचक्षुस् पु० पृष्ठे पश्चाद्भागे चक्षुः इव तदग्राहित्वारोऽस्य । पश्चाद्दृष्टियुक्ते भल्लूके शब्दार्थक० ।

पृष्ठज त्रि० पृष्ठे पश्चात् जायते जन–ड । पश्चाद्जाते भा० शा० ६२ अ० ।

पृष्ठतल्पन [illegible]

पृष्ठतस् [illegible]

पृष्ठदृष्टि [illegible]

पृष्ठमर्मन् [illegible]

पृष्ठमांस [illegible]

पृष्ठमांसाद [illegible]

[illegible]

स्वम्”। पृणाति अपारीत्। पपार पपरतुः पपरुः।

पॄ पूर्त्तौ चु० उभ० सक० सेट्। पारयति ते अपीपरत् त।

पेचक पु० स्त्री० पच–वुन् अत एत्त्वम्। (पेँचा) १उलूके स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २गजपुच्छमूलोपान्ते ३पुराणप्रसिद्धे मालविषये मेदे पु० अमर। ४पर्य्यङ्के ५यूके पु० विश्व०। ६मेघे शब्दर०। [शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

पेचकिन् पु० पेचक पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि। गजे

पेचिल पु० स्त्री० पच+बा० इलच् अत एत्त्वम्। गजे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पेचु न० पचि–उन् अत एत्त्वम्। पेचुल्या त्रिका०। [त्रिका०।

पेचुली स्त्री पच–उलच् अत एत्त्वम् गौरा० ङीष्। शाकभेदे।

पेट पु० पिट–अच्। १प्रहस्ते राजनि०। २संहतिकारके त्रि०

पेटक पु० न० पिट–ण्वुल्। पुस्तकादीनां स्थापनार्थे वेत्रादिनिर्मिते १पदार्थे २कदम्बके ३समूहे च मेदि०। ४वंशादिनिर्मिते मञ्जुषाकारे (पेटारा) पदार्थे पु० अमर।

पेटाक पु० पेटक+पृषो०। पेटके द्विरूपकोष।

पेटिका स्त्री पिट–ण्वुल् टापि अत इत्त्वम्। (टेपारि) क्षुपभेदे रत्नमाला।

पेटी स्त्री पिट–अच् स्वल्पार्थे ङीष्। क्षुद्रपेटके अमर।

पेडा स्त्री पेट+पृषो०। बृहत्पेटिकायां भरत।

पेढाल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच०।

पेण गतौ पेषे च सक० क्षेपे अक० भ्वा० पर० सेट्। पेणति अपेणीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेणत् त।

पेत्व न० पा–पाने कर्म्मणि त्वन्। १अमृते २घृते च उज्ज्वल०

पेदु पु० राजभेदे ऋ० १।११६।६ भा०।

पेय त्रि० पा–पाने कर्म्मणि यत्। १पातव्ये २जले मेदि०। ३दुग्धे शब्दच०। ४षड्विधान्नान्तर्गते तरलयवागूवादौ अन्नभेदे “भोज्यं पेयं तथा चूष्यं लेह्यं खाद्यञ्च चर्व्वणम्। निष्पेयञ्चैव भक्ष्यञ्च खाद्यमष्टविधं स्मृतम्” राजनि०। ५सिक्थयुक्तपेयद्रव्ये स्त्री। “पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्चोनुलोमनी। क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा” राजव०। ६आप्यायने मेदि०।

पेयूष पु० न० पीय–सौ० ऊषन् बाहुलकात् पत्वे गुण। १अमृते २नवघृते। “सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते” हारा० उक्ते आसप्तरात्राभ्यन्तरकालीने ३दुग्धे च।

पेरज न० उपरत्नभेदे राजनि०। पिरोजशब्दे दृश्यम्।

पेरा स्त्री पि–बा० रन्। वाद्यभेदे भट्टिः १०।७।

पेरु पु० पीयते रसान् पी–रु। १आदित्ये २वह्नौ च उज्ज्वल०। पुरु–उ भृगव्यादेराकृतिगणत्वात् नि०। २समुद्रे त्रिका०

पेरुक पु० राजभेदे ऋ० ६।६३।८

पेरोज न० उपरत्नभेदे (पीरोजा) राजनि०। तच्च द्विविधं पीताभं हरिताभञ्च। तस्य गुणा “पेरोजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परम्। स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यद्विषम्। तत्सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलभूतादिदोषनुत्। पाठान्तरं यथा “पेरोजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं द्वयोः। स्थावरादिविषघ्नं स्याद्धरितञ्चापरं तथा। पीताभं नाशयेत् शीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्” राजनि०।

पेल कम्पे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट्। पेलति अपेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेलत् त। निघण्टौ अस्य गतिकर्म्मतया चुरादित्वेन पठितम्। तेन पेलयति ते

पेल न० पेल–अच्। पुंश्चिह्ने अण्डभेदे (अण्डकोष) हेमच०।

पेलव त्रि० पेल–अच् पेलं वाति वा क। १कोमले त्रिका० २कृशे हेमच०। ३विरले अमर।

पेलि पु० पेल–इन्। गन्तरि ह्त०। तत्पर याख्याया न कोषत्वम्। आद्युदात्तता चास्य।

पेव सेवने भ्वा० सक० आत्म० सेट्। पेवते अपेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेवत् त। ओष्ठ्यान्त्यतयाऽयं धातुपाठे पठितस्तेनोभयरूपता।

पेश पु० पिश–अच्। रूपे निघण्टुः पेशस्शब्दे दृश्यम्।

पेश(ष)(स)ल त्रि० पिश(ष)(स)–अलच्। १सुन्दरे २दक्षे ३कोमले च अमर। मूर्द्धन्यदन्त्यमध्योऽप्युक्तार्थेषु भरत। ४धूर्त्ते शब्दर०। पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्मा० लच्। ५विष्णौ पु०। “अक्रूरः पेशलो दक्ष” विष्णुस०

पेशस् न० पिश–असुन्। १रूपे २हिरण्ये च निघण्टु। ३कोषे च।

पेशस्कार त्रि० पेशो रूपान्तरं करोति स्वगृहीतकीटस्य कृ–अण् उप० स०। ऊर्णनाभे कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। यजु० ३०।८।

पेशस्कृत् त्रि० पेशो रूपान्तरं स्वगृहीतकीटस्य करोति कृ–क्विप्। कीटभेदे (काँचपोका) “कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः। याति तत्सात्मतां राजन्। पूर्व्वरूपमसन्त्यजन्” भाग० ११।९।२३

पेशि(शी) स्त्री पिश–इन् वा ङीप्। १वज्रे २मांसपिण्डे च उणादि०। कोषोत्थ, ३अण्डे अमर। ४सुपक्वकणिकायां ५मांसा ६खड्गपिधाने (खाप) ७मांसपिण्ड्यां च मेदि०। ५नदीभेदे ६पिशाचीभेदे ७राक्षसीभेदे शब्दरत्ना०। ८गर्भा-

पेयूषकमवी सेवे च "क्षिप्रुपांशादमोरस्का [illegible] । [illegible]

पेयीमोव [illegible] । [illegible] पेयष ।

पेय [illegible]

पेयाव [illegible]

पेयवि(यी) स्त्री [illegible]

पेयाख [illegible]

पेपि [illegible]

पेस [illegible]

पेशल त्रि [illegible]

पेसर [illegible]

पेडु [illegible]

पेहराज [illegible]

पेहरा(सा)यम [illegible]

पेहवाहायमि [illegible]

पेष्ट्र [illegible]

पेहि [illegible]

पेहृम् [illegible]

पैशाच [illegible]

पैश्य [illegible]

पैठर त्रि [illegible]

पैठिक [illegible]

पैठिनसि [illegible]

पैठायन [illegible]

पैण्डिक्य(क्य) [illegible]

पैत्र त्रि [illegible]

पैतराक [illegible]

पैतृक त्रि [illegible]

पैतृमती त्रि [illegible]

पैतृष्वसेय [illegible]

पैतृष्वस्रीय [illegible]

पैत्त त्रि [illegible]

पैत्तिक त्रि [illegible]

पैत्र त्रि [illegible]

पैत्र [illegible]

पैनद्धक त्रि० पिनद्ध+चतुरर्थ्यां वराहा० कक्। पिनद्धसमीपादौ।

पैप्पलाद पु० ब० व०। पिप्पलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण्। १पिप्पलादर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य २वेत्तृषु च कार्त्तकौज० सोऽभेन दन्द इन्द्वे पूर्वं प्रकृतिस्वरः।

पैप्पलादि पुस्त्री पिप्पलादस्यर्षेरपत्यम् इञ्। पिप्पलादर्षेरपत्ये ते च गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्याय स्त्रियां ङीप्।

पैल(लेय) पुस्त्री० पीलाया अपत्यं "पीलाया वा" पा० अण् पक्षे ढक्। पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीप्। युन्यपत्ये तु "अनोद्ब्रच" पा० फिञ् तस्य पैलादि० लुक्। तस्य यून्यपत्येऽपि। तथा च पैल पिता पुत्रश्च।

पैलगर्ग पु० कर्म०। ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा० उ० १८७ अ०।

पैलव त्रि० पीलौ दीयते कार्य्यं वा व्यु ष्टा० अण्। पीलौ १दीयमाने २कार्य्ये च। व्युष्टा० गणे पीलुमूलेति अस्तमित्येके समस्तमित्यन्ये। इदमर्थेऽण्। पीलुसम्बन्धिनि त्रि० मनुः २।४०। [जलादिभवे।

पैलुवहक त्रि०पीलुवहे भवः वहान्तत्वात् वुण्। पीलुवहे०

पैलादि "पैलादिभ्यश्च" पा० युवप्रत्ययलुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदवजि औदमेघि औदमज्जि औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तद्राजा चाण) (आकृतिगणोऽयम्)। तद्राजसञ्ज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः।

पैशाच पु० पिशाचेन निर्वृत्त अण्। "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति। स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच" मनूक्ते १विवाहभेदे २पिशाचकर्तृ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि०। स्त्रियां ङीप् "पैशाचीं योनिमापन्ना" पुरा०। "यस्मात् कन्यां ददाति दत्त्वा वा क्रीणाति अमत्तः तत्र पैशाचमिति" हारीतोक्ते ४दानभेदे स्वार्थे अण्। ५पिशाचशब्दार्थे पु० पञ्चा०अण्। ६आयुधजीविसङ्घभेदे। यञ्ञ् तस्य लुक्।

पैशुन(न्य) न० पिशुनस्य भाव युवा० अण् ब्राह्मणा ष्यञ् वा। पिशुनत्वे

पैष्ट त्रि०पिष्टस्येदम्। अण् १पिष्टसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् सा च २सुराभेदे। "पैष्टी कङ्कुतीक्ष्णा स्वादीयसी सौम्या परा। वातघ्नी कफकर्त्रीपत्तविच्छलमोहनी च सा" राजनि०।

पैसुकायन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्याय।

पो त्रि० पवते पुनाति वा पु-पू- वा विच् १शुद्धे २शोधके च।

पोगण्ड पु० पो शुद्धो गण्ड एकदेशो यस्य। १विकलाङ्गे २न्यूनाधिकाङ्गे। स्वार्थे अण्। "पौगण्डः पञ्चमादब्दादर्वाक् च दशमाद्भवेत्" इत्युक्तवयस्के बालके पु० हला०।

पोट पु० पुट-श्लेषे घञ्। १संश्लेषे-आधारे घञ्। २वेश्मभूमौ जटा।

पोटगल पु० पोटेन सश्लेषमात्रेण गलति गल-अच्। १नले २काशे च अमर। ३मत्स्यभेदे पुस्त्री मेदि० स्त्रियां ङीष्।

पोटलक न० पोटेन चीयते ची-ड स्वार्थे कन्। (पुँटलि) ख्याते अञ्जलिबन्धनादौ कात्या० श्रौ० ७।८।४। कर्क। तत्रार्थे स्त्री कापि अत इत्त्वम् पोटलिका। [अमर०।

पोटा स्त्री पु० पुट-अच्। पुरुषलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम्।

पोट्टलिका स्त्री पोटलिका+पृषो० (पुँटलि) ख्याते पदार्थे पोट्टलीत्यपि तत्रार्थे "शुद्धत्रयं त्रिफलाक्वाथे शुद्ध्या० क्वाथ एव वा। दोलायन्त्रे पुट पाच्य पोट्टल्या वस्त्रबद्धया" वैद्यक०।

पोट्टिल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच०।

पोडु पु० पुड-डु। कपालास्थितले राजनि०।

पोत पुस्त्री पू-तन्। १बालके २वस्त्रे च अमर। ३टहस्थानभेदे (पोता) ४वस्त्रे च मेदि०। ५दशवर्षीयगजे हेमच०। ६वहित्रयाने नौकाभेदे (जाहाज) तत० समूहे पाशा० य। पोत्या पोतसमूहे स्त्री।

पोतक पु०पोत इव कायति कै-क स्वार्थे क वा। १पोतपदार्थे २नागभेदे भा०उ०१०२अ०। गौरा० ङीष्। ३पूतिकाशाके स्त्री ४शोमाके च स्त्री राजनि०।

पोतज पु० पोत सन् जायते जन-ड। शिशुभूततया जायमाने गजाश्वादौ हेमच०। [गौरा० ङीष्।

पोतन त्रि० पू-तन। १पवित्रे २पवित्रताकारके च स्त्रियां

पोतप्लव पु० पोतेन प्लवते प्लु-अच्। नौकया तारके ह०स० १०।१०। [अमर।

पोतवणिज् पु० पोते वणिक्। नौकया वाणिज्यकारके

पोतरक्ष पु० पोत रक्षति अण् उप०स०। (हालि) ख्याते पदार्थे कैनिपातके शब्दमा०।

पोतनकप्रिय त्रि० बुद्धभेदे त्रिका०।

पोतवाह पु पोत नाव वहति वह-अण् उप०स०। नौकावाहके (दाँडि) अमर।

पोताच्छादन न० पोतस्येवाच्छादनम्। वस्त्रकुटीरे हारा०।

पीतासाल [illegible]

पीतास [illegible]

पी(पी)तिसतक [illegible]

पीतिका [illegible]

पीतु [illegible]

[illegible]

पौसायन [illegible]

[illegible]

पौण्ड्रवर्द्धन पु०(बेहार) ख्याते देशभेदे शब्दर० तत्र पौण्ड्रेषु साधुर्थोद्भवत्वात्तम् । [२गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्याय ।

पौण्ड्रिक पु० पुण्ड्र+स्वार्थे ठञ् । १इक्षुभेदे शब्दमा० ।

पौण्य त्रि० पुण्येषु श्रौतस्मातकर्मसु साधु ष्यञ् । पुण्यकर्मकारके काश्या० २१।२।५।

पौतव न० पौतव–पृषो० । परिमाणे हेमच० ।

पौतिक त्रि० पूतिकेन दुर्गन्धिना निर्वृत्तम् मद्वा० अण् । पूतिकद्रव्यनिर्वृत्ते ।

पौतिमाष पु० स्त्री० पूतिमाषस्यापत्यं गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तस्य छात्रा कण्वा० अण् यलोप । पौतिमाषच्छात्रेषु ।

पौतक न० पोतृरिदं ठञ् । यज्ञियभेदपोतृसम्बन्धिनि ।

पौत्तिक न० पत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाभेदैर्निर्वृत्तम् ठञ् । मधुनि रत्नमा० ।

पौत्र पुं स्त्री पुत्रस्यापत्यं शिवा० अण् । पुत्रस्य पुत्रे नप्तरि "पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति स्मृति । स्त्रियां ङीप् ।

पौटन्य पु० अश्मकस्थपनगरे भा० आ० १७७ अ० ।

पौन पुनिक त्रि०पुन पुनर्भव ठञ् टिलोपः । पुन पुनर्भवे ।

पौन पुन्य न० पुन पुनरेव स्वार्थे चतुर्वर्णा ष्यञ् टिलोपश्च । १पुनःपुनरित्यर्थे भावे ष्यञ् । २आभीक्ष्ण्ये

पौनरुक्त न० पुनरुक्तस्य भाव ब्राह्मणा०ष्यञ् । पुनर्वारोक्तौ

पौनरुक्तिक न० पुनरुक्तमर्थं वेत्ति तत्पदं वाऽधीते उक्था० ठक् । १पुनरुक्तार्थाभिज्ञे २पुनरुक्तपदाध्येतरि च ।

पौनर्भव पुं स्त्री पुनर्भू+शिवा० अपत्ये अञ् । पुनर्भ्वा पत्ये १द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रभेदे "पत्या या च परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते" मनु । २तथाविधकन्याया स्त्री स्वार्थे अण् । तत्रार्थे "सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्नि परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च । इत्येता काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" काश्यपोक्ते सप्तविधे ३कन्याभेदे च । स्वार्थत्वात् ङीबभावः । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् वा टाप् इत्येके । पुनर्भुव विन्दति अण् । ४पुनर्भूवेदके भर्त्तरि । "सा चेदक्षतयोनि स्यात् गतप्रत्यागताऽपि वा । पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति" मनु ।

पौर त्रि० पुरे वसति शैषिकोऽण् । १पुरवासिनि २रोहिषतृणे न०(रामकर्पूर) अमरः । पूर पूरक एव स्वार्थे अण् । ३उदरपूरके त्रि०सि०कौ०२।१।१।१भा०। पुरोभव पुरस्+अण्

टिलोपः । ४पूर्वदिग्देशकालभवे "पौरा कुरुकुरु-विसा नित्यम्" छ०स० १७ अ० ।

पौरक न० पौर इव कायति कै–क । गृहपार्श्वोद्याने हेम० ।

पौरकुत्सी स्त्री पुरुकुत्सस्यापत्यं स्त्री इञ् ङीप् । गाधिराजमातरि हरिव० २७ अ० । [गर्भोपाटौ ।

पौरगीय त्रि० पुरग+कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । पुरगत०

पौरण पु० "पूरणाद्विश्राणयनाम्ना वैश्वामित्रैरधात पौरणेति आश्व०श्रौ०१२।१४।५ उक्ते गोत्रप्रवर्षिभेदे । पूरण+स्वार्थे अण् । २पूरणे स्त्रियां ङीप् । "पौरणीं भूरणक्रियाम्" हरिव० ६८अ० ।

पौरन्दर त्रि० पुरन्दरस्येदम् पुरन्दरो देवताऽस्य वा अण् । १शक्रसम्बन्धिनि २ज्येष्ठानक्षत्रे च छ०स०१५अ० ।

पौरव पु स्त्री० पु(रु)रोर्गोत्रापत्यमण् । १ययातिपुत्रपूरुवंश्ये पुरु(र)वोरपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च । ३उत्तरदेशभेदे छ० स०१४अ०। मार्क०पु०५८ अ० तत्र पूर्वोत्तरदिक्स्थस्थानोक्त यथा "त्रिनेत्रा पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम । । पूर्वोत्तरन्तु कूर्मस्य पादमेते व्यवस्थिता" सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पित्रादिभिरागोत्र ४तद्देशवासिनि ५तन्नृपे च । [भक्तिगुप्ते सि०कौ०।

पौरवीय त्रि० पौरवो राजा भक्तिरस्य छ । पौरवनृप-

पौरश्चरणिक त्रि०पुरश्चरणस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा ठञ् । १पुरश्चरणप्रतिपादकग्रन्थव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च ।

पौरस्त्य त्रि०पुरस्+भवार्थे त्यक् । १पुरोभवे २प्रथमे च अमर

पौरागीव त्रि० पुराग+कृशाश्वा० चतुरर्थ्यां छण् । पूर्वकालगतसादृश्यादौ । [१छ०]

पौराण त्रि० पुराणे पठित अण् । पुराणपठिते भा० आ०

पौराणिक त्रि० पुराण वेत्त्यधीते वा "आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च" वार्त्ति० ठक् । १पुराणार्थाभिज्ञे २तदध्येतरि च । पुराणे पठिता ठक् । ३तत्र पठिते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पौरिक पु० दाक्षिणात्ये देशभेदे मार्क०पु० ५७ अ० ।

पौरुकुत्स पु० गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौरुष न० पुरुषस्य भाव कर्म वा युवा० अण् । १पुरुषत्वे २विक्रमे ३उद्यमे च । पुरुषस्येदम् अण् । ४ऊर्द्ध्वविस्तृतयाऽङ्गुलापाणिकमनुष्यपरिमाणे अमर । "सर्केऽपि चानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । स्वार्थे अण् । ५पुरुषपदार्थे शत०ब्रा० १४।७।१।१० ।

पौरुषाद्यकिन् पु० व०स० । पुरुषाद्यकेन कथिता प्रोक्त-

[illegible]

पौरवित [illegible]

पौरिक [illegible]

पौरोगव [illegible]

पौरोहित्य [illegible]

पौर्णमास [illegible]

पौर्णमासिक [illegible]

पौर्णमासी [illegible]

पौर्विक [illegible]

पौर्वपदिक [illegible]

पौर्वापर्य [illegible]

पौर्वाह्णिक [illegible]

[illegible]

[बिशे पौष।

पौलि [illegible]

पौलोमी [illegible]

पौष [illegible]

पौष्कर [illegible]

पौष्करमूल [illegible]

पौष्करिणी [illegible]

पौष्टिक [illegible]

पौष्टी [illegible]

पौष्ण त्रि॰ पूषा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् वृद्धत्वात् उप-धालोपः । १पूषदेवताके चर्वादौ २रेवतीनक्षत्रे न॰ ३पूष-सम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्य न॰ पुष्येण निर्वृत्तं तस्येदं वा अण् । १पुष्यसाध्ये २मद्यभेदे स्त्री । ३कुसुमसम्बन्धिमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । ४पाटलिपुत्रनगर्यां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना॰।

पौष्य पु॰ करवीरकुराधिपे पूष्णः पुत्रे १न्टपभेदे गतुकथा"पुष्य-पुत्रोऽभवत् पौष्य सर्वशास्त्रार्थपारग" कालिकापु॰ । उतङ्केन मणिमा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्मै कुण्डलदातरि २न्टपभेदे भा॰आ॰३अ॰ । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण् । भा॰ आ॰ पर्वान्तर्गते ३पर्वभेदे न॰ ।

प्याट् अव्य॰ प्याय–चा॰ डाटि । सम्बोधने अमरः ।

प्याय वृद्धौ भ्वा॰आ॰अक॰सेट् । प्यायते, पप्यायि–अप्यायिष्ट इत्यादि क्षोदिष्ट पीन ।

प्यायस्थूण पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे ।

प्युष्ण न॰ अपि–उष्ण–बा॰ नक अपेरल्लोपः । १आयुषि २अजगरसर्पे कर्मणि च कात्या॰श्री॰ १५।३।३१ कर्क ।

प्युष उत्सर्गे चु॰उभ॰सक॰सेट् । प्योषयति ते । अपुप्युषत् त

प्युष विभागे दाहे च दि॰ पर॰ सक॰ सेट् । प्युष्यति इरित् अप्युषत् अप्योषीत पुप्योष । [अप्योषीत् पुप्योष ।

प्युस विभागे दिवा॰पर॰सक॰सेट् । प्युस्यति इरित् अप्युसत्

प्यै वृद्धौ भ्वा॰आ॰अक॰अनिट् । प्यायते अप्यास्त ।

प्र अव्य॰प्रथ–ड । १आरम्भे २गतौ ३उत्कर्षे ४प्राथम्ये ५सर्व-तोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ ८व्यवहारे च पुरुषोत्तम । अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम् । गतित्वञ्च । अस्यार्थभेदो दाहरणानि गणरत्नटी॰ उक्तानि यथा

"प्र प्रादिकर्मदीर्घेशब्दयप्रभवत्प्तियोगशुद्धिषक्तौच्छा शान्तिपूजाप्रदर्शनेषु" प्रयात । प्रपालम्बक प्रमुदितमत्स । प्रवदन्ति दायादा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रभुक्त-मन्नम् । प्रोषित । प्रसन्नं वारम् । प्रयत । प्रार्थयते । प्रशान्तोऽग्निः । प्राञ्जलि । प्रवालम् । प्रलोकयति" ।

प्रउग न॰ प्राप्युगम् पृषो॰ । १प्रागवर्त्तिनि युगे ईषान्तरे कात्या॰ ७।८।१। कर्क । तत्र चीयमानस्याग्ने' प्रउग चितुर्वसा काल्या॰ १६।५।८। २शस्त्रविशेषे प्रउगशस्त्रस्य मध्यगार्थे यजु॰१५।११। "प्रउग शसति निष्केवल्य शसति" गा॰स॰भाष्यधृता श्रुति "प्रउगनिष्केवल्ययन्तौ शस्त्रविशेष मालती" इत्युक्त्वा "अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति शब्दे शस्त्रपदस्यार्थमाह भाष्यकृत् ।

प्रकङ्कत पु॰ १सङ्कटविषे २सङ्कटगमने धर्मभेदे ऋ॰ १।१८१।७।

प्रकट त्रि॰ प्र+कट–अच् । स्पष्टे ।

प्रकटित त्रि॰ प्र+कट–क्त । प्रकाशिते हेमच॰ ।

प्रकण्ठ पु॰ प्रकृष्ट' कण्ठ' यत्र । पुरिभिन्नत्वात् न णत्व । देशभेदे सि॰कौ॰ । धर्मेन णत्वं प्रकण्ठ इत्येव ।

प्रकम्पन पु॰ प्र+कम्प–णिच्–ल्यु । १वायौ "प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुरा" माघ । २नरकभेदे च शब्दरत्ना॰ । ३प्रकम्पनकारके त्रि॰ ।

प्रकर पु॰ प्र+कृ–भावे अप् । १समूहे २अतिक्षेपे च । कर्मणि अप् । ३प्रकीर्णे पुष्पादौ त्रि॰ । ४अगुरुचन्दने न॰ मेदि॰

प्रकरण न॰ प्र+कृ–ल्युट् । १प्रस्तावे २अभिनेयनायकादिके दृश्यकाव्यभेदे हेमच॰। ३प्रत्ययमौ ४एकार्थप्रतिपादक-सन्दर्भे च त्रिका॰ । नाटकादिनो दश दृश्यकाव्य-रूपकाणि विभज्य सा॰द॰ तल्लक्षणमुक्तं यथा

'भवेत् प्रकरणे वृत्त लौकिकं कविकल्पितम् । शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक् । सापाय धर्मकामार्थपरो धीरशान्तक" । विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् । वणिङ्-नायक पुष्पभूषितम् । "नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वय क्वचित् । तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृती-यक । कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः" । कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तरङ्गदत्ते । द्वे अपि मृच्छकटि-के । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेष नाटकवत्" । कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचन प्रकरणम् इति प्रवरभाष्योक्ते ५उर्थे च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानस-माख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै॰ ३।३।१४ । तत्र विनियोगसाधने तस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यसाध्यत्व स्थान समाख्ययोर्बाधकत्वञ्च स्थितम्" । "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्र । शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके ६ग्रन्थभेदे "अस्य च च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तसा॰ ।

प्रकरणसम पु॰गौतमोक्ते सत्प्रतिपक्षापरपर्याये १हेत्वाभासभेदे "यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्ट' प्रकरण-सम" गौ॰सू॰। "समानात् प्रकरणम उच्यते । स हि स्वपक्षस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्ट प्रयुक्त प्रकरणसम उच्यते स क इत्याकाङ्क्षायामाह यस्मात् प्रकरणचिन्तेति इत्यर्थं "पक्षप्रतिपक्षाविति" भाष्य

[illegible]

प्रकाशकर पु० प्रकाश+कर्त्तरि ट। [illegible]

प्रकाशन त्रि [illegible]

प्रकाशमान [illegible]

प्रकाशात्मन् [illegible]

प्रकाशित [illegible]

[illegible]

पूर्णं यदा गिरः" सां०प्र०भा०। ३वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे हरिवं०७अ०।

प्रकाशक त्रि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-ण्वुल्। १प्रकाशकारके सूर्यादौ सांख्यमतसिद्धे २सत्त्वगुणे च "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्" गीता।

प्रकाशकज्ञातृ पु० प्रकाशकस्य पूर्वं ज्ञाता। कुक्कुटे शब्दच०। तस्य प्रथमं प्रकाशकसूर्यज्ञातृत्वात्तथात्वम्।

प्रकाशन त्रि० प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-ल्यु। १प्रकाशकारके २विष्णौ पु०। "नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः" विष्णुस०।

प्रकाशात्मन् पु०प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य। १विष्णौ "प्रकाशात्मा प्रतापनः" विष्णुस०। २प्रकाशस्वभावे त्रि०।

प्रकाशित त्रि०प्र+काश+णिच्-कर्मणि क्त। १प्रकटिते हेम० प्र+काश कर्त्तरि क्त। २प्रकाशयुते त्रि०। भावे क्त। ३प्रकाशे न०।

प्रकाश्य त्रि० प्र+काशि-कर्मणि यत्। १प्रकाशनीये २प्रायोग्यर्थगुह्यादौ नवके न० आश्व० १० अ०। नवनवकशब्दे ३९८८ पृ० दृश्यम्।

प्रकीर्ण न० प्र+कॄ-कर्मणि क्त। १चामरे जटा०। २अध्यायविच्छेदे त्रिका०। ३विक्षिप्ते ४मिश्रिते विभिन्नजातीये त्रि०। ५पूतिकरञ्जे पु० राजनि०। भावे क्त। भिन्नजातीयानां ६मिश्रणे ७विक्षेपे ८विस्तारे च न०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे पातकशब्दे ४२९९ पृ० विष्णुवाक्यम् दृश्यम्। "अनुक्तं त्वप्रकीर्णकम्" अनुक्तमहत्तनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमित्यर्थः। "अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये। शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्" विश्वामित्रः "प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात् ब्राह्मणानुमतं सदा" विष्णुः। "क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेषु अनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा" शङ्खलिखितौ। भट्टिकाव्ये नानाजातीयपद्ययोदाहरणबोधककाण्डः प्रकीर्णकाण्डम्। संज्ञायां कन्। तुरङ्गमे पु स्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रकीर्य्य पु० प्रकीर्य्यतेऽसौ प्र+कॄ-क्यप्। (नाटाकरमचा) १करञ्जभेदे अमरः। २पूतिकरञ्जे (गीटाकरमचा) राजनि०। ३विक्षेप्ये ४व्याप्ये च त्रि०।

प्रकुञ्च पु० "प्रकुञ्चं षोडशी विद्यं पलमेवात्र कीर्त्त्यते" भावप्र० उक्ते पलरूपे मानभेदे। "सूर्य्यप्रकुञ्चम्" इत्यादि सुश्रुतः।

प्रकुल न० प्र+कुल-कर्त्तरि क। प्रशस्तदेहे त्रिकाण्डशे०।

प्रकूष्माण्डी स्त्री दुर्गायां हेमच०।

प्रकृत त्रि० प्र+कृ-क्त। १अधिकृते २आरब्धे ३प्रकरणप्राप्ते च। ४ऋषिभेदे पु०। प्रकृतस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राकृतायन तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री०।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ-कर्त्तरि क्तिच् भावादौ क्तिन् वा। १स्वभावे २योनौ ३लिङ्गे ४स्वाम्यमात्यादौ राज्याङ्गे अमरः। ५शिल्पिनि हेम०। ६स्त्रियां ७योषिति शब्दर०। ८परमात्मनि धरणिः। १०आकाशादिभूतपञ्चके ११करणे १२गुह्ये १३जनौ च १४एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। १५मातरि १६प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्षणं शब्द०प्र० उक्तं यथा "स्वोपस्थाप्यघटार्थस्य बोधने यस्य निश्चयः। तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका। तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्यघटाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाश्रयवृत्तितासम्बन्धेन यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। पङ्कगुडो द्राक्षेत्यादौ पङ्कजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्मिकपङ्कजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु द्राक्षादिधर्मिकपङ्कगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा कैश्चनादपि पङ्कगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ पङ्कजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः"। "निरूढा प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः। यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते। निरूढा न तु शास्त्रानामिव जगदुपादानभूता। यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता"। वैयाकरणमते तद्विवरणन्तु शब्दार्थरत्ने उक्तम् यथा "एवं प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च दर्शिते इदानीं तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ प्रदर्श्येते। तत्र प्रकृतित्वं स्वार्थविबोधहेतु प्रत्ययविधानावधिभूतशब्दविशेषः सर्वेषामेव च प्रत्ययानां प्रकृतिनिमित्तीकृत्यैव विधानात्। प्रत्ययानाञ्च प्रत्ययत्वरूपेणैव निर्देशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन तेन नान्योन्याश्रयः। अवच्छिन्नञ्च पूर्वापरत्वरूपं ग्राह्यं तेन पङ्कजादेर्निमित्तप्रकृतौ नाप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु सिद्धान्ते इतिशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारात् नहि तादृशानां निरर्थकत्वाच्च तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः। अत एव भाष्ये "तावेव प्रसिद्धौ यौ न परौ सैव प्रकृतिरादौति" प्रसिद्धनामयोरेव प्रत्ययप्रभित्यर्थम्।

[illegible] पूर्वं [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

स्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः । प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूल-प्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसङ्घातस्य सा मूलं नत्वस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः किय-त्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति । तथा हि महत्तत्त्वम् अहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य । अथ विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोडशकस्तु विकारः इति । षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्चमहाभूतान्ये-कादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव "न प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षा-दयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्त-थापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वा-न्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च स-मेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति त॰कौ॰ । शब्दस्पर्शवि-हीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तत् जगद्योनिः" स्मृतिः । तदनुमापकाः कार्य्यभेदाः तद्धर्माश्च सां॰सू॰ भाष्याद्युक्ता यथा "तत् प्रकृतेः" सां॰ सू॰ "ततो महत्तत्त्वात् कार्य्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्य्यत्वं तावदे-कदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहा-दिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रमाणाच्च । तस्य च प्रकृति-कार्य्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्म्मिणी बुद्धिः सुख-दुःखमोहधर्म्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहा-त्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्य-गुणौचित्यं पात्रादुक्तमतर्कं श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् भा॰ "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्" सू॰ कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्य्य-जातम् न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीना-मखिलकार्य्यसाधारण्यात् । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं वि-परीतमव्यक्तम्" इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्य्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तद्विवृतं हेतुमत्त्वा-दिधर्म्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्व्वोक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपनि-यतकार्य्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधार-णत्वेन कारणत्वान्न कार्य्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कर्म्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिक्षोभात् सृष्टिश्रव-णेन प्रकृतेरपि कर्म्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति । अने-कत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम् । सर्गद्वयासाधारण्यमिति यावत् । न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावति-व्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् "सत्त्वादीनामत-द्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्" इत्यागामिसूत्रादिति । आश्रितत्व-मवयवेष्विति" सां॰प्र॰भा॰ । एतद्विपरीतत्वमेव तद्धर्मत्वम् । २॰प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकरूपशक्तिभेदे "गणेशजननी दुर्गा१ राधा२ लक्ष्मीः३ सरस्वती४ । सावित्री५ च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चधा स्मृता" । प्रकृतिशब्दनिरुक्तिर्यथा "प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता । गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ । मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः । त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते । प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता" । तस्या आविर्भूतिस्वरूपञ्च यथा "योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः । पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता । सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी । यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता । अत एव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् ! शश्वत् पश्यति नारदः ॥ स्वेच्छामयः स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया । साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी । तथा ज्ञेया पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि भेदतः । सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः । सत्त्वांशा-श्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः । मध्यमा राजसां-शाश्च भोग्याः प्रकीर्त्तिताः । सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा । अधमास्तामसांशाश्च अज्ञात-कुलसम्भवाः । दुर्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलह-प्रियाः । पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः । प्रकृतेस्तामसांशास्ताः पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः । एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तितम्" ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

उत्तरपदस्य वह्व० । उपमायुक्तो यथा चन्द्रमुख्य इत्यादि

प्रख्यात त्रि० प्र+ख्या-क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवप्तृक पु० प्रख्यातो वप्ता जनयिता यस्य कप् । विख्यातपितृके अवदत्पुत्रे हेमच० ।

प्रख्यास् पु० प्र+आस आसि 'बहुल निच्' इत्युक्तेर्णिच् तेन ख्यादेश । प्रतापतौ उज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गडि-वदनैकदेशे अच् प्रकृष्टो गण्डः अवयव प्रा०स० । १कूर्परोपरिकक्षपर्यन्तभागे अमर । दुर्गप्राकारभित्तौ २शूराणां निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा० ङीष् । "सञ्चारो यत्र लोकानां दूराद्देशादवुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिः प्राकारचारिता । प्रतिविधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति स उच्यते शस्त्रकोविदैः" भा०टी०धृतवाक्यम् । "प्रगण्डी कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तथा" भा० शा० ६८ अ० । "प्रगण्डीर्दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशनस्थानानि । आकाशजननीस्तस्यैवैकदेशायां भित्तौ तत्प्रमाणा रक्षणभूताया बाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिका प्रक्षिप्यन्ते" नीलकण्ठ ।

प्रगतजानु(क) त्रि० प्रगते परस्परमसंयुक्ते जानुनी यस्य वा कप् । अवकृतजानुके प्रगतौ यस्य जानुनोर्मध्ये महदन्तराल तस्मिन् अमरः । युक्ते त्रि० ।

प्रगन्ध पु० प्रकृष्टो गन्धोऽस्य । १पर्पटे राजनि० । २प्रकृष्टगन्ध-

प्रगल्भ त्रि० प्र+गल्भ-अच् । १प्रत्युत्पन्नमतौ २प्रतिभान्विते च अमर । ३नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिकाशब्दे ४०४१ पृ० दृश्यम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भाव तल् । १धीरत्वे २उत्साहे च हेमच० । "नि शङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता" उज्ज्वलमण्युक्ते प्रयोगेषु ३निःशङ्कत्वे च ४प्रतिभान्वितत्वे च ।

प्रगाढ त्रि० प्रकर्षेण गाढम् गाह-क्त । १अत्यन्तभृशे २दृढे च अमर । ३दृढे भरतः ।

प्रगातृ त्रि० प्र+गै तृच् । उत्तमगायके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+ग्रन्थ-वा आधारे घञ् 'छन्दस प्रगाथेषु' निर्देशात् नि०नलोपौ उपधादीर्घश्च । वेदे हे ऋचौ यत्र तिस्र क्रियन्ते १तत्सार्थे त्रिसंख्या सामसंहिताभाष्ये दृश्य । दिङ्मात्र तत्र समाहृत्योच्यते । "ककुभ प्रगाथः" इत्यत्र प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि अयम् गम्यते प्रकर्षेण ग्रथन यत्र स प्रगाथ प्रथमो नाम आम्नातादृक्पाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुर स्सरमृगन्तरसम्पादनेनोपपद्यते । तथा चोत्पत्तिककुभौ यद्भिन्नो किन्तर्हि ग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य ताभ्यु तिसृषु रथन्तर गातव्यम् । रौथमानज्ञ किञ्चित् साम तथा यौधाजयनामकमपरम् तयो साम्नोर्द्वृतोऽनुष्टुभस्तृ च आश्रय इति उत्तरापन्ये तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एक प्रगाथ आम्नात तद्विंश प्र० गाथे पुनान सोमेत्यवसाहक प्रथमा या च इन्द्रो "दुहान ऊधर्दिव्यमिति" द्वितीया सा तु विहारपङ्क्ति नामिका विहारपङ्क्तिमपनीय तस्या स्थाने उत्पत्तिसिद्धौ द्वे ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्ष । उक्तौविहारपङ्क्त्या प्रथमविशेषेण द्वे इहत्यायुक्ते सम्पादनीये इति राद्धान्त । प्रगाथत्वेन ध्येये २मन्त्रे च यजु०१८।२४वेददी० ।

प्रगुण त्रि० प्रस्तुतो गुणो यत्र प्रकृष्टो गुणो यस्य वा प्रा०ब० । १ऋजुतायुक्ते २दक्षे च अमर । प्रकृष्टगुणोऽप्यत्र ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह-क्यप् । व्याकरणोक्ते स्वरसन्धिराहित्ययोग्ये १पदभेदे २स्मृतौ ३वाक्ये च अमर ।

प्रगे अव्य० प्रगीयतेऽत्र प्र+गै-के । अतिप्रात काले अमर । तत्र भव ष्य ट्यु तुट् च । प्रगेतन प्रातर्भवे त्रि० राजनि० ।

प्रगेनिश्य त्रि०प्रगे प्रात काले निशेव स्वापहेतुर्यस्य । प्रातकालशायिनि । "उदुषस्यशायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्रगेनिशा" भा०शा० २२८अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण ग्रथने । प्रगाथशब्दे दृश्यम् ।

प्रग्रह पु०प्र+ग्रह कर्मकरणादौ यथायथ अप् । १तुलासूत्रे २सुवर्णादिरश्मसूत्रे ३वन्द्यां च अमर । ४नियमने ५भुजे ६सुवर्णालुके मेदि० । ७कर्णिकारवृक्षे राजनि० । प्र+ग्रह-कर्त्तरि अच् । ८विष्णौ "प्रग्रहो निग्रहो व्यग्र" विष्णुस० "भक्तैरुपाहृत पत्रपुष्पादिक प्रगृह्णातीति प्रग्रह" भा० । [२रश्मौ इत्यादिरश्मनदामनि च अमर ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह-कर्मकरणादौ वा घञ् । १तुलासूत्रे

प्रग्रीव पु०न०प्रकृष्टा ग्रीवा यत्र । १गवाक्षादौ प्रान्तभागदारुपङ्क्तौ २वातायने उभति ३हर्म्याग्र्ये गोवर्द्धन । ४प्रकृष्टग्रीवान्विते त्रि० ।

प्रघटाविद् पु०प्रकृष्टा घटा आडम्बर तां वेत्ति विद-क्विप् । शास्त्रगण्डे शास्त्राभिज्ञे त्रिका० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट-ण्वुल् । एकार्थप्रतिपादनार्थग्रन्थावयवभेदे सां०प्र०भाष्ये दृश्यम् ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्भिर्जनै पादै प्रकर्षेण हन्यते

चन–वर्धति वज बाद वा चलम् । ।वर्तिके बवर ।
।प्रयोगे कि वो । वलमः रत्ता‍ऋ‍को इवोचवरे
च वैदि । वहुवतोऽलवलतवल ।

प्रवंस इ प्र+वर–वर् वदति । ।प्रवलवर्धे एताव
वर्षे इ वा व एताव रमवरे हवेले च लिया
हुमाराइवरसानुभेदे जो वा व १०८ ।

प्रवात न प्रवलतीत्म वय वावारे वम् । ।इवे वेमव
धावे वज । रामवके इ ।

प्रवाद इ प्र+वर–वर्धति वम । प्रवर्धेव ववमीरे वति-
राते ववदारजावदमवदोत्रजानमेद । प्रवादोऽसाति
मूवा दनि । प्रवादिन् वचनद "प्रवादिनोवगाने
वचनदे" वयु ११३३ वैदरीये दमद्भ ।

प्र(पा)शुच इ प्र(+वा+वा) वच–च । वविदो वेवच ।

प्रबर्ध इ प्र+वर्ष–वच । वविदो वेवच ।

प्रवाप इ प्र+वच–वाये वम । ।प्रवलवोवले वजावे
वम् । रवलवावर्क धमो वरा ।

प्रवह्न न प्रलवज वा व । ववल्लाद् दरवाव प्रति
वलिते वैवो बवर ।

प्रवास् एप्र+वच–वदि न व्यायोग । दववलो ववादि

प्रवाद कि प्रवर्णे च ववा वा व । ।इदृर्भे एवर्ते एइ
दलें इववारालित्रे च एवो इवरावीरे इ वैदि इतुलोवा
वाकितानेदे जो ववदजरा प्रवज्ञा च वज्ञोवा
वज्ञवालिजा वाकिदाद । क्वेनुमीवां जो रावति ।

प्रवज्ञमूर्ति इ प्रवज्ञा मूर्तिरव । ।ववतवर्षे एवा
नवरेके लि वज्ञव ।

प्रव(या)व इ प्र+वि–' वजावाने चेतलेके वाञ्जवाजाने
वव दे वज वववव दरव वा वच । वज ववववः
ववादिवा इवावदलो इवारो दवाने एवृदे क-
वच रववने इनिविवदौवदे दलिदाववके
व १ इ वदृद्ध ' वाव वरिवाव व प्रववारति
जावते । प्रवच विविवरालो वा वंवोववेल वववे ।
वतिवाववृवादी वावज्ञावववातवा" वावा वजा
वावे व वम । वजा न इववाव दवे च चौवें इ वच ।
प्रवच दव व चौवें च वजा च इवारेववरे । [वर्तिका ।

प्रवर इ +वर+प्रोवरववरी कि वावादेव । वार्ते

प्रवन कि +वव–वच । इवरववलुक्त चवरे ।

प्रवलात इ प्र+वव+वा वम् । वतिभेदे इवन वतिवल्वे
एवृदए इवज ।

प्रवहाव इ प+वव–वा वावव । ।वदतवति एवृत-
निवचले एववतूके इ जी वेदि विवां वोप् ।

प्रववातिन् इ० प्रववाव +वतर्वे इनि । वदृरे लिया ।

प्रववाय वावचाद प्रवव+वचा वदृवज्ञाने वाव वार्
वव वेद् । प्रववाने वावववादित प्रववादित दव्वें

प्रववातित कि० प्रववाव+वाववाद वर्णेदि व । लिङ्
हिवा मूर्वेवे वचर ।

प्रवापिका जो प्र+वि+वाये वच् । ।वरितावा
इवादेववरे । प्र+वि–वव व दाव वादि वर दवम् ।
प्रवववववा । एविवां जो ।

प्रवार इ प्र+वर–वाये वम । ।प्रवरवे एवो एववे
व । वर तारचा दवव । प्रवारित वज्ञावदवारे
क्त । प्रवारिते च ।

प्रवाल इ प्रहवाव । मूवव वदववे । वा हो ३। वव

प्रविवीर्षु कि प्र+व वदृ+व । प्रवीवारोवो वान ३॥ त

प्रवित कि प्र+वचति व । ।प्रववववे इवारो वार्वे व
इवावे । एववववदवुक्ते कि । ववावां वम् । एव
वजेरे "प्रवितवववविरो वीरवीति वजो एववो
वहवाइवरे इन्द ।   [इवग ।

प्रवीवल व क्वर्ज वव वाव इवो । वीरवे (वेवार वव)

प्रवीर इ ववदजोवरव ।इववज्ञानववादी एवो वार्वे
वावा ११८ व ।   [एववके वचर ।

प्रवर कि प्र+वार–च प्रवव राजा वा वाव । ।वीरे

प्रवृत्तवृत्व इ प्र+वृत–च विवव । वीरे लिया ।

प्रवेतसी जो प्रवर्तेव चेतवति वृचि तं विव–विवृ–वरव
वीरा वी । वदवे रावति वववेंव दि वजो-
वावववा वैतावदिव दि इवावालव् ।

प्रवेतस इ प्र+चित–वहच । ।दववे ववरा । एवतिवे
एववववदूरे कि वैदि । एववर्वने वर्तवेदे वर्ति
२१ व । एवावीनवचिव वावज्ञोनावोदा वावीव
इवेव रावजेदेतु वव । वर्ति २१० । इववववान-
वृतो वा ३। ११६ वा ।

प्रवेद कि+व+वि–वच । ।प्रवववचीदि वावचो इ वेवच

प्रवेतृन कि प्र+विच–वच । प्रववववावजो व ११।। ११६

प्रवेल न प्र+विव–वेल–वा वव । वीववाये वववा ।

प्रवेलव ईवी प्र+वेल वजो वव । ।वोरवे ववज ।
विवां वातिवाव् वीव । एवावववितुक्तो कि विवा
वाव ।

प्रचोदक त्रि॰ प्र+चुद–प्रेरणे ण्वुल्। १प्रेरके स्त्रियां टापि अत इत्वम्। प्रचोदिका। सा च तु मदृच्छा मियोजिताख्याया कन्याया जाते २कन्याभेदे मार्कण्डे॰ ५१अ॰।

प्रचोदनी स्त्री प्रचोद्यते अपसार्य्यते रोगोऽनया चुद–णिच् ल्युट् ङीप्। १कण्टकारिकायाम् अमरः। भावे ल्युट्। २प्रेरणे न॰।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु॰पर॰द्विक॰अनिट्। पृच्छति अप्राक्षीत्। अप्रच्छ। द्विकर्मकत्वेन दुह्यादि॰गोणे कर्मणि लकारादि। पृच्छ्यते शिष्यो गुरुं धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानुकूलव्यापार॰ कथं धर्मं आचरितव्य इत्यभिप्रायादि पृच्छेरर्थ, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च गुरो कर्मत्वम्।

प्रच्छद् न॰ प्रच्छादयति प्र+छादि–क्विप् ह्रस्व॰। अथो "छन्म वा प्रच्छद्यन्द्रोऽस्य प्रच्छद् इति श्रुतेः" यजु॰१५।४ वेददीपे दृश्यम्। [आच्छादने अच्छादौ।

प्रच्छद पु॰प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद–णिच्–करणे घ ह्रस्व।

प्रच्छदपट पु॰प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद णिच्–घ ह्रस्व कर्म॰। (पाछुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः।

प्रच्छना स्त्री प्रच्छ+भा॰ युच्। आमन्त्रणे जटा॰।

प्रच्छन्न न॰ प्र+छद क्त। १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे। ३आच्छन्ने त्रि अमर।

प्रच्छर्दन न॰ प्र+छर्द–भावे ल्युट्। १वमने २कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां नि॰सारणप्रयत्नभेदे रेचने "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" पात॰ सूत्रे भाष्ये दृश्यम्। तन्मूलकशब्दे २११४ पृ॰ दृश्यम्।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+छर्द–रोगाख्यायां ण्वुल्" पा॰ ण्वुल् ततन स्त्री। १वमनरोगे अमर। कर्त्तरि ण्वुल्। २प्रच्छर्दके वमनकारके त्रि॰स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम्।

प्रच्छादन न॰ प्रच्छाद्यतेऽनेन छद–णिच् ल्युट्। १उत्तरीयवस्त्रे हेमच॰ भावे ल्युट्। २आच्छादने "नयोदके न वासे च गत्प्रच्छादने तथा" स्मृति।

प्रच्छान न॰प्र+छो–भावे ल्युट्। १प्रकर्षच्छेदने २सुश्रुतोक्ते शस्त्रविस्रावणभेदे "तत्र द्विविधं शस्त्रविस्रावणं सिराव्यधनञ्च" सुश्रुत।

प्रच्छिल त्रि॰ प्रच्छ सा॰ इलच्। निर्जले जलशून्ये हेमच॰

प्रच्यव पु॰ प्र+च्यु–अप्। १प्रच्युतियुते। भावे अप्। २उन्नरणे स्वभावच्यवने "प्रकृतेः स्वभावप्रच्यव" इति शा॰ भाष्यम्। भावे ल्युट्। प्रच्यवन अत्रये न॰।

प्रज पु॰ प्रविश्य जायायां जायते जन–ड। पत्यौ भरतः

प्रजङ्घ पु॰ प्रकृष्टा जङ्घाऽस्य। राक्षसभेदे रामा॰सु॰।४६स्नो॰।

प्रजघ्नि त्रि॰ प्र+हन–घाने कि द्वित्वम् उपधालोपः। प्रहन्तरि शत॰ब्रा॰ ५।१।१।१५

प्रजन पु॰ प्र+जन–घञ् न वृद्धिः। १प्रजनने। प्रजायतेऽनेन करणे घञ्। स्त्रीगव्यादिषु २वृषभादीनामभिगमने गर्भग्रहणार्थमैथुने ३उपसरे (पालदेओया) अमर।

प्रजनन न॰ प्रजायतेऽत्र प्र+जन–आधारे ल्युट्। १योनौ भावे ल्युट्। २जन्मनि मेदि॰। करणे ल्युट्। ३उपसरे विश्व॰। जनयति जनि–ल्यु। ४जनके त्रि॰ यजु॰१८।४८

प्रजनिका स्त्री प्रजनयति प्र+जनि–ण्वुल्। मातरि जटा॰।

प्रजनिष्णु त्रि॰प्र+जन–इष्णुच्। जनने शत॰ब्रा॰६।४।१७

प्रजनुक त्रि॰ प्र+जन वा॰ उक। प्रजननशीले हेमच॰।

प्रजनू स्त्री प्र+जन–वा॰ ऊ। प्रजनने तैत्ति॰३।११।४२

प्रजय पु॰प्र+जि–अच्। प्रकर्षजये याचादि॰चस्रोटापत्ततात्त्व।

प्रजल्प पु॰प्र+जल्प–भावे घञ्। "यदसूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया। प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्प स तु कथ्यते" उज्ज्वलनीलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकृष्टकथाभेदे च।

प्रजविन् त्रि प्र+जु-इनि। प्रकृष्टवेगयुक्ते अमरः।

प्रजहित पु॰ १पुराणे २गार्हपत्ये वह्नौ ताण्ड्य॰ ब्रा॰ १।४।१॰ भाष्यभूतवाक्य दृश्यम्।

प्रजा स्त्री प्र+जन -ड। १सन्ततौ २जने च अमर "नन्वस्य परस्य महा॰प्रसिद्धमा॰। अप्रजा॰तु प्रजा। ३जनने च

प्रजागर पु॰ प्र+जागृ–अप्। प्रकर्षेण जागरणे १निद्राक्षये हला॰। कर्त्तरि अच्। २विष्णौ "पुण्यदास प्रजागर" विष्णुस॰ "नित्यं प्रबुद्धत्वात् प्रजागर्त्तीति प्रजागर" भा॰ प्रजागरयति णिच्–अच्। ३अप्सरोभेदे स्त्री भा॰व॰४३अ॰।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भमोचनमस्त्यस्याः अर्श आद्यच्। १प्रसूतायां स्त्रियाम् हला॰। प्र+जन क्त। प्रकर्षेण २जाते त्रि॰। ३ऋषभेदे पु॰ "बरनाया ऋतरेतस्कान्‌नग प्रजात इत्युच्यते" कात्या॰श्रौ॰२०।१।२०भाष्यम्

प्रजातन्तु पु॰ प्रजाया प्रजननस्य तन्तुरिव। सन्ताने तैत्तिरीय॰।

प्रजाति स्त्री प्र+जन क्तिन्। १प्रजायां २प्रजनने च ३पौत्रोत्पत्तौ 'प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च" तैत्तिरीय॰ "तत्र प्रजा पारब्धादया प्रजननं प्रजननस्तौ भार्य्यां

[illegible]

प्रजाहृत् [illegible]

प्रजादान न० [illegible]

प्रजानाथ पु० [illegible]

प्रजाप पु० [illegible]

प्रजापति पु० [illegible]

प्रजापतिहृदय न० [illegible]

प्रजावत् [illegible]

[illegible]

प्रजासृज् त्रि० [illegible]

प्रजाहित त्रि० [illegible]

प्रजिन पु० [illegible]

प्रजेश पु० [illegible]

प्रज्ञ त्रि० [illegible]

प्रज्ञप्ति स्त्री० [illegible]

प्रज्ञाचक्षुस् पु० [illegible]

प्रज्ञान न० [illegible]

प्रज्ञाल त्रि० [illegible]

प्रज्ञु त्रि० [illegible]

प्रडीन न० [illegible]

प्रण त्रि० [illegible]

[illegible]

प्रणत त्रि॰ प्र+नम कर्त्तरि क्त । कृतप्रणामे त्रिका॰ । प्रह्वे

प्रणति स्त्री प्र+नम–भावे क्तिन् । प्रणामे करशिरःप्रयो गादिरूपे स्वापकर्षबोधकव्यापारे ।

प्रणदन पु॰ प्र+नद–भावे ल्युट् । प्रणादे अमरः ।

प्रणपात् त्रि॰ प्रकर्षेण नपात् नभ्राडित्यादिना नञः प्रकृति भावः पूर्वपदात् णत्वम् । प्रकर्षेण न पातयितरि ऋ॰ ८।१७।१२ [१विश्वासे ४निर्वाणे च मेदि॰ ।

प्रणय पु॰ प्र+नी–अच् । १प्रेमणि अमरः २प्रार्थनायां

प्रणयन न॰ प्र+नी भावे ल्युट् । १प्रकर्षेण नयने २करणे च ३अग्ने संस्कारभेदकरणे कात्या॰श्रौ॰ ६।१०।१४।

प्रणयनीय त्रि॰प्र+नी कर्मणि अनीयर् । १प्रकर्षेण नेतव्ये २संस्कार्ये वह्नौ च प्रणयनस्य वह्निसंस्कारभेदस्य इ॰ । ३वह्निसंस्कारसम्बन्धिनि इध्मबाहादौ कात्या॰ ११।२।२०

प्रणयिन् त्रि॰ प्रणयोऽस्त्यस्य इना॰ गणे पाठात् "नैका- चरात् इतोजातेरिति" निषेधाभावात् इनि । १प्रण- ययुते २स्वामिनि पु॰ हेमच॰। ३भार्यायां स्त्री ङीप् ।

प्रणव पु॰ प्रकर्षेण नूयतेऽनेन प्र नू अप् । १ओङ्कारे वेदादौ पाठ्ये शब्दभेदे अमरः । १६६८ पृष्ठादौ दृश्यम् । यज्ञा- ग्न्यादौ गानारम्भात् प्राक् यजमानेन ओमित्युक्त्वा गेये २सामावयवभेदे च । प्रणूयते प्र+णू–कर्मणि अप् प्रणवाख्यस्तुतिः । ३परमेश्वरे पु॰ "प्रणवः प्रणवः प्रभुः" "प्रणवः प्रणवः पणः" विष्णुस॰। द्विधा व्युत्पत्तिबोधनात् द्वे नामनी । [णत्वम् । प्रगतनासिके

प्रणस त्रि॰ प्रगता नासिका यस्य नसादेशः अच्‌समा॰

प्रणाडी स्त्री प्रणाडी+नश उ॰ । १प्रणालीशब्दार्थे २द्वार- मात्रे च "तस्यां स्थितौ स विभजाप्य धनं प्रणाड्या मातरपि नित्य इयति" दायभागः ।

प्रणाद पु॰ प्र+नद घञ् । अनुरागजे शीत्कृतादौ १शब्दे अमरः । "अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतो रूपा- विति शब्दार्णवः । २तारशब्दे ३भयवासये च मेदि॰ । अश्वरोगभेदे च "कर्णरोग विरते यदि" प्रणादकूट । शोथस्य "कर्णनाद" "कर्णस्रोत स्थिते वाते प्र- णोति विविधान् स्वरान् । भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्ण- नादः स उच्यते" सुश्रु॰ ।

प्रणाम पु॰प्र+नम–भावे घञ् । नमने १स्वापकर्षबोधकव्यापारे करशिरःसंयोगादौ "दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वचसा चेव प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" इत्युक्ते २अष्टाङ्गव्यापारभेदे च प्रणामः पञ्चधा अभिवादनम् अष्टाङ्गः पञ्चाङ्गः करशिरःसंयोगश्च । तत्रा- भिवादनशब्दे अभिवादनलक्षणं दृश्यम् । अष्टाङ्गलक्षण- मोक्तं तृतीयो यथा "बाहुभ्याञ्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः" । नतिविशेषस्तु आगमे "त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः प्रोक्ता समीरिता । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शा- म्भवीम् । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्" एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा "एकहस्तप्रणामश्च एका चापि प्रदक्षिणा । अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" इति तन्त्रसार । स च कायिकवाचिकमान- सभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः यथा "कायिको वाचिकश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः । नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधमम- ध्यमः । प्रसार्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ । जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदि- नीम् । क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः । जानुभ्यां क्षितिसंस्पृश्य शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम् । क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा । अस्पृष्ट्वा जानुशी- र्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते । यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः । क्रियते भक्तियुक्तो वा वाचिक- स्तूत्तमः स्मृतः । पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः । मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा । स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रक ॥ इष्ट- ध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविध पुनः । मनसं मानसः प्रोक्त उत्तमाधममध्यमम् । त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तम स्मृतः । कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः । अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति विज्ञेय सर्वं प्रतिपादितः" कालिकापु॰ ७०अ॰। शूद्र- संस्कृतपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा "यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्यदि । निष्कृतिस्तस्य ना- स्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि" इति कर्मलोचनम् । "नमेत् च शूद्रसंस्कृतम्" इत्यादि च ।

प्रणाय्य त्रि॰ प्र+नी–ण्यत् "प्रणाय्योऽसम्मतौ" पा॰नि॰। १चौरे २मोत्सुके ३विरक्ते च त्रि॰को॰, ४अभिलाषवर्जिते मेदि॰ । ५साधौ त्रिका॰ ६प्रिये च । असम्मतिभिन्ने तु प्रणेय इत्येव ।

प्रणाली स्त्री प्र+नल भज् गौरा॰ ङीप् णत्वम् ।१जलनिर्गममार्गे (पयनाला) अमरः २परम्परायाञ्च । प्रणालोऽप्यत्र पु॰।

प्रणिधान न॰ प्रणिधीयते प्र+नि+धा ल्युट् । १प्रयत्ने २अ-

[illegible]

प्रतति [illegible]

प्रतत [illegible]

प्रतर [illegible]

प्रतर्क [illegible]

प्रतर्दन [illegible]

प्रतल [illegible]

प्रतान [illegible]

प्रतानिन् [illegible]

प्रताप [illegible]

प्रतापन [illegible]

प्रतापवत् [illegible]

प्रतापस [illegible]

प्रतारण [illegible]

प्रतारित [illegible]

प्रति अव्य० प्रथ–डति । १व्याप्तौ २लक्षणे ३कस्मिंश्चित्प्रकार भावस्य कथने ४भागे ५प्रतिदाने ६प्रतिनिधीकरणे मेदि० ७स्तोके ८वीप्से ९निश्चये १०व्यावृत्तौ ११आभिमुख्ये १२अभावे च शब्दर० । अस्य निपातत्वेऽपि क्रिया योगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च । अस्यार्थभेदोदाहरणादि गणरत्नमहोदधिटी० उक्तं यथा “प्रति आदध्या-दानरिपाक्रोशनिप्रतिनिधिव्याधाभिमुख्यव्याप्तिवारणेषु । प्रतिदेवता । प्रतिस्तृणाति । प्रतिहन्ति प्रतिमानम् । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रतिध्याय । प्रतिद्व-नत । प्रतिकोपेन पांशुभि । प्रतिविद्व” । तत्र अस्य लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया पत्रिमञ्जरे स्टा० दष्टव्यम् । प्रतिनिधि-प्रतिदानयो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । प्रद्युम्न कृष्णात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्, माषान् दत्त्वा प्रतिदानतया तिलान् ददाती त्यर्थः । मात्रार्थे ऽव्ययीभावे परनिपात । शाकप्रति शाकस्य लेश इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन एव एत्व प्रतिनिषुतीत्यादौ न षत्वं तथा गतिसंज्ञापि न, तेन गतिर्गतावितिनिघातो न ।“प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे पा० प्रते परस्यांश्वादेः अन्तोदात्तता शब्दादिमहे २७पृ० दष्टव्यम् ।

प्रतिक त्रि० कार्षापणेन क्रीत टिठन् (इकार उच्चारणार्थः) प्रतिरादेशश्च । कार्षापणेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । तत्र पुरोऽर्पिता० भावे यक् । प्रातिक्य तद्भावे न० ।

प्रतिकण्ठ अव्य० वीप्सार्थे समीप्ये वा अव्ययीभाव । १कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २कण्ठसामीप्ये च । प्रतिकण्ठ गृह्णाति ठक् । प्रातिकण्ठिक कण्ठसमीपग्राहिणि ।

प्रतिकर पु० प्रति+कॄ विक्षेपे भावे अप् । १विकीर्णतायां २विक्षेपे च । [प्रतीकारकर्त्तरि ।

प्रतिकर्त्तृ त्रि० प्रति+कृ-तृच् । कृतस्योपकारस्य प्रत्युपकारके

प्रतिकर्मन् न० प्रति+कृ मनिन् । १विद्यमानस्य गुणान्तरा धाने २अलङ्कारभूषाया प्रसाधने अमरः ।

प्रतिकर्ष पु० प्रति+कृष भावे घञ् । १समाकर्षणे अन्वयार्थ पृथग्भूतस्य पदादेर्यत्र कार्या० १५।८।१० कर्क ।

प्रतिक(प्)क्ष प्रति+कष गतिशासनयो अच् षट् नि०। उक्तगत्यः । १सहाये २पुरोगे च सि०कौ० । ३चार्त्ता-हरे मेदि० । प्रतिगतः कशाम् प्रा०स० । प्रतेः न कशि प्रत्युपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न षट् । ४कशायानप्राप्ते त्रि०कौ० । [५गते तौ च ।

प्रतिकष्ट न० प्रतिरूप कष्टं प्रा०त० । १कष्टानुरूपकष्टे

प्रतिकाम अव्य० काम काम प्रति अव्ययी० । प्रत्येककामे

प्रतिकाय पु०प्रति+चि घञ् कत्वादेश । १प्रतिरूपके २शरव्ये लक्ष्ये च शब्दा० ।

प्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ घञ् वा दीर्घः । १वैरनिर्यातने कृतस्योपकारस्य तुल्यरूपोपकारकरणेन २शोधने ३रोगा-देश्चिकित्सायाञ्च शब्दरत्ना० ।

प्रति(ती)काश पु० प्रतिरूपः काश प्र+काश घञ् वा प्रा०स० दीर्घ । तुल्यार्थे अस्य नित्या० निघण्टु० । अमरटीकायां रमानाथेनाय इन्त्यान्ततया पठित ।

प्रतिकितव पु०प्रतिकूल कितव प्रा०त० । द्यूतकाले प्रति-कूले द्यूतकारे येन सह द्यूतमारब्धम् ।

प्रतिकूप पु० प्रतिरूप कूप प्रा०त० । परिखायां हारा० ।

प्रतिकूल त्रि० प्रतिरूप कूल यस्मात् प्रा०ब० । १असङ्कूले विरुद्धाचारशालिनि प्रतीपे अमर प्रा०त० । २विप-रीतार्थे न० ।

प्रतिकृति स्त्री प्रति+कृ-अर्चादौ क्तिन् । १प्रतिमायां २सादृश्ये ३प्रतिनिधौ अमरः । ४प्रतिकारे मेदि० ।

प्रतिकृष्ट त्रि० प्रति+कृष-क्त । १गर्ह्ये २द्विरावृत्ते ३कृष्ट-क्षेत्रादौ च मेदि० । [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु०प्रतिरूपः कोपः । १रोगव्यञ्जके कोपे २विपक्ष

प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे श । प्रति(ती)कारे

प्रतिक्षण अव्य०क्षण क्षण व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी० । व्याप्तिमात्रे

प्रतिक्षत्र पु० प्रति+क्षि–ऐश्वर्ये अच् । रत्नके शब्दर०

प्रतिक्षिप्त त्रि० प्रति+क्षिप कर्मणि क्त । १प्रेषिते २वारिते मेदि० । ३बाधिते ४तिरस्कृते च अमर । “आहूय प्रेषितो यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते” इत्युक्ते ५आहूयप्रेषिते लक्ष्मणादौ । [२तिरस्कारे च ।

प्रतिक्षेप पु० प्रति+क्षिप भावे घञ् । १निरासे मेदि० ।

प्रतिखुर पु० सुश्रुते उक्तीयमतोक्ते मूढगर्भभेदे “नि सृतहस्त पादशिरा कायसङ्गी प्रतिखुर” इति तत्र कथितम् ।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन् । १विख्यातौ २प्र तिख्याते अमर ।

प्रतिगत न० प्रति+गम-भावे क्त । “गतागतप्रतिगतसव्या-ताव्याय पक्षिणाम” जटाधरोक्ते १खगगतिभेदे २परा वृत्यगमने च । कर्त्तरि क्त । ३परावृत्ते त्रि० ।

प्रतिगर पु०प्रतिगीर्यते प्रत्युच्चार्यते प्रति+गॄ-भावे अप् । वैदि-

नाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमार्जयेदित्यत्र दानस्तवेन यजेतेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैर्धनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा। प्रतिग्रहस्य स्वत्वहेतुत्वं च तद्विरुद्ध स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वादत आह याजनेति। अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेशः। अविरोधमुपपादयति याजनादयोऽपीति तथा च याजनादीनां स्वत्वहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधात् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तच्च प्रतिग्रहेऽप्यक्षतं दत्ते सत्यपि प्रतिग्रहीत्रनभ्युपगम एव तदुद्देशेन दातृत्यागात् तत्स्वत्वोदयात् प्रतिग्रहैकदेशस्वीकारे तद्व्यतिरेका-न्नेति भावः"।

"न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभाव "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि मौनिन्य ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिव्यवहारजननीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च अत एव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणसत्त्वे पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्वीकारस्य कृष्णदेविलोपादाने यथेष्टविनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दानस्तुति स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "स्वयं कृत्य चाऽऽददीत फलमित्यादि" श्रुते प्रतिग्रहीतरि द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्विप्रो धनमर्जयेदित्यादिस्मृत्या प्रामाण्यस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्" यज्ञपद्धतिः। अधिकं दानशब्दे दृश्यम्।

द्रव्यभेदे प्रतिग्रहे दोषस्तु तत्तच्छब्दे उक्तस्तत्र

अयाचितस्य विषयभेदे प्रतिग्रहे न दोषः यथा "अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे। अमृतं तं विदुर्देवास्तस्मात् तं नैव निर्णुदेत्। गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन्। सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु तृप्येत् स्वयं ततः। साधुतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽसाधुतो द्विजः। गुणवानल्पदोषस्तु निर्गुणो हि निमज्जति। एवं तस्करहस्ताद्वा स्याभरणमात्मनः। कुर्वीतापदि परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तम"। गारुडे २१५ अ०। अधिकम् अपो दर्शविषयमाघे शु०तत्त्वयन्त्ये दृश्यम्। तीर्थप्रतिग्रहनिषेधो यथा "सकामे पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते। अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च" कौर्मे ३३अ०। राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् शूद्रपतितादपि। न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्बुध" कौर्मे १६अ०। आपदि गर्हितप्रतिग्रहस्यादोषः इत्यत्रैव "श्रोत्रप्रतिग्रहाभावे मायायां इत्यत्रापदि। विप्रोऽन्यतः प्रतिगृह्णन् वा यस्ततोऽपि साधयन्। गुर्वादिपोष्यवर्गार्थे देवाद्यर्थे च सर्वथा। भक्ष्यादप्याद्द्विजो यस्तु अव्ययेमात्मनोऽपि च। दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाण्युपानहान्। शय्यासनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित्। अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम्। पतितेभ्यस्तु चाऽन्येभ्य प्रतिग्रहं समाचरम्"। प्रतिगृहीत यज्ञस्य तत्त्यागे तत्रैव स्थानान्तरे स्वर्ग उक्तो यथा "यज्ञ प्रतिगृहीत यो वेदवृत्त आश्रयन्। लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम्। प्रतिग्रहस्य यानि याचितं यो न यच्छति। तत्कोटिगुणितं पापं दाता तत्संप्रयच्छति"। दाता च न स्मरेद्दत्तं प्रतिग्राही न याचते। तावुभौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिग्रही। सर्वन्ति कथय चैषिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति। प्रश्नश्च हिरण्येषु दान-याचकयोर्मतम्। दातृहस्तो भवेदूर्द्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिग्रही। यत्नात् प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही प्रयत्नतः"। तस्य प्रकारमाह शु०त० विष्णुधर्मोत्तरे "भूमिं प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्"। प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः किन्तु तदन्यस्य प्रदक्षिणासम्भवात् भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्। "करे गृह्य तथा कन्यां दास-दासी द्विजोत्तमा!। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो चैव प्रतिग्रहे" "आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे अश्वस्य कीर्तितः। तथाचैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः। प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा। आरण्याः पशवश्चान्ये ग्राह्या पुच्छे विचक्षणैः। प्रतिग्रहमयोदृश्य आरुह्य च तथाऽऽचरेत्। शीर्णां हस्तिमादाय रत्नान्यादाय सर्वशः। वस्त्रं दशान्ते आदाय परिधाय तथा पुनः। आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके। दीप्यायान्तु रथ ग्राह्य छत्रं दण्डं च धारयेत्। आयुधानि समादाय तथाऽऽभूषण्य विभूषणम्। धर्मध्वजो तथा सृष्टा प्रविगत्र च तथा गृहम्। पयस्तोयं च सर्वोऽपि सदा-

[illegible]

प्रतिपन्थिन् त्रि प्रति+पथ+इन्। [illegible]

प्रतिपाद्य त्रि प्रति+पद-णिच्+य। [illegible]

प्रति[illegible] प्रति+[illegible] [illegible]

२कोपे अमरः । आमप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम् । ३मूर्च्छायां शब्दर० ।

प्रतिघात पु० प्रति+हन–णिच् भावे अप् । १मारणे २क्षत-चित् विघाते च । ल्युट् प्रतिघातन तत्रार्थे न० अमर ।

प्रतिघ्न न० प्रति+हन–घञर्थे क । अङ्गे शब्दच० ।

प्रतिचक्ष्य त्रि० प्रति+चक्ष–ण्यत् वा ख्याञादेशाभावः । प्रकर्षेण द्रष्टव्ये ऋ० १।११२।११भा० ।

प्रतिच्छन्दस् त्रि० छन्दोऽभिप्राय प्रतिगतश्छन्दः अत्या०स० । १अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च सिका० । वेदम्छन्दः साकल्ये अव्ययी० । ४प्रतिवेदमित्यर्थे अव्य० ।

प्रतिच्छन्दक त्रि० प्रति+छन्द–ण्वुल् । प्रतिनिधौ ८।१८० श्लोके कुल्लूकभट्टः ।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायाया प्रा०स० । प्रतिरूपायां १प्रतिमायां २सादृश्ये च अमर । [हेमच० ।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अत्या०स० । अपजङ्घायाम्

प्रतिजन अव्य० वीप्सायाम् अव्ययी० । जनं जनं प्रतीत्यर्थे तस्य अव्या० अन्तोदात्तता । तत्र साधु प्रतिजना० खञ् । प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ त्रि० ।

प्रतिजनादि "प्रतिजनादिभ्यः खञ्" पा० उक्ते खञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रतिजन इदयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन"

प्रतिजन्य न० प्रतिकूलं जन्यं युद्धं यस्य, प्रतिजने विपक्षजनपदे भव यत् वा । १प्रतिपक्षे २प्रतिपक्षजनपदभवे च ऋ०४।५।७ भा० ।

प्रतिजल्पक पु० "दृष्टाजल्पप्रभावेऽस्मिन् मामिमार्हत्यनुव्रतम् । दूतस्य वचनेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः" इत्युक्तलक्षणे दूतवाक्यभेदे ।

प्रतिजागर पु० जागरस्य प्रतिनिधिः । १प्रत्यवेक्षणाय "टक-अवेक्षेति निर्योगे" अमरटी० रायमुकुटः । ल्युट् । प्रतिजागरण तत्रार्थे न० मार्क०पु० ८९अ० ।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा०स० । तालुमूलस्थे जिह्वाकारे मांसपिण्डे (आलजिभ) स्वार्थे क । तत्रार्थे त्रिका० ।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा–भावे "आतश्चोपसर्गे" पा० अङ् । १अवश्यकरणप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारे स च करिष्यामीत्यादिवाक्यरूप "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" गौ०सू०उक्ते साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशरूपे २पञ्चावयवन्यायावयवभेदे "यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादिवाक्यम् तत्र भाष्यम् "प्रज्ञापनीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दोऽनित्य इति" । अवयवान्यत्तु तत्त्वचिन्तामण्यादिदीधितौ विस्तरः । व्यवहारे पक्षाभिधायके ३पूर्वपक्षभाषापरपर्याये वाक्ये यथा ममेदं द्रव्यमनेन गृहीतं न ददातीत्यादि । पूर्वपक्षशब्दे ४४०६पृ० दृश्यम् । ४अङ्गीकारे अमर भावे ल्युट् । प्रतिज्ञानं तत्रार्थे न० ।

प्रतिज्ञात त्रि० प्रति+ज्ञा–क्त । प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" इति स्मृति ।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्या प्रतिज्ञा मयू०स० । "प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्" गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृत चैतद् वृत्तौ "प्रतिज्ञान्तरं लक्षयति । प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टं कल्पो विकल्पः तस्माद्विशेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः । प्रतिषेध इत्यनेन झटितिस्फुरणे विलम्बेनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्तं, प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणम् हेत्वतिरिक्तार्थस्येति तच्च तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरञ्च प्रतिज्ञान्तरत्वेन सङ्गृहीतं भवति । इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तरं, न चैतदर्थान्तरं प्रकृतोपयोगात् न चेदं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरित्यागात् एवं पर्वतो वह्निमान् सुरभिमलिनधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते तृणागुरुप्रभववह्निमानित्यत्र, एवं तादृशवह्नौ साध्ये यः सुरभिमलिनधूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणे न्यूनत्वेन प्रत्युक्ते च तादृशवह्निमानित्यत्र, एवमन्यदप्यूह्यम् ।

प्रतिज्ञापत्र न० प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा०त० । भाषापत्रभेदे ।

प्रतिज्ञाविरोध न० "प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः" गौ० सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चैतद् वृत्तौ "प्रतिज्ञाविरोधं लक्षयति अत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदे कथाकालीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो 'वह्निमान् पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् कुटो वह्निमान् कुटत्वात् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्यं तथाप्युपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यान्न दोषः । न चाव्यापकत्वस्यास्याभावः पर्वतो न वह्निमान् धूमात् यो

[illegible]

प्रतिज्ञासन्न्यास [illegible]

प्रतिज्ञाहानि [illegible]

प्रतितन्त्र [illegible]

प्रतितन्त्रसिद्धान्त [illegible]

प्रतितर [illegible]

प्रतिताल [illegible]

प्रतितालो [illegible]

प्रतितूणी [illegible]

प्रतिदान [illegible]

प्रतिदारण [illegible]

प्रतिदिवन् [illegible]

प्रतिदृष्टान्तसम [illegible]

प्रतिदर्श [illegible]

प्रतिदन्दिन् [illegible]

प्रतिधर्त्तृ त्रि॰ प्रति+धृ+तृच्। निराकर्त्तरि यजु॰ १५।१०वेददी॰

प्रतिधा स्त्री प्रति+धा–भावे क्विप्। प्रतिविधाने भावे ल्युट्।

प्रतिधान निराकरणे न॰।

प्रतिधि पु॰ पु॰ प्रतिरूपं धीयते प्रति–धा कर्मणि कि।
पात्र स्थापनार्थे पात्रे १सोमभेदे ताण्ड्य॰ब्रा॰ भा॰।
२ तिर्य्यगवकाशे श॰ १८ प॰ ८ भा॰। ३ सामे यजु॰
१८ वेददी॰। [आयमाने मन्त्रे प्रतिमन्द्रे हेमच॰।

प्रतिध्वनि पु॰ प्रतिरूपोध्वनिः प्रा॰ स॰। शब्दानुसारेण

प्रतिध्वान पु॰ प्रति+ध्वन–घञ्। प्रतिशब्दे अमर॰।

प्रतिनन्दन न॰ प्रति+नन्द्–भावे ल्युट्। आशीर्वादादिना
सम्भावने। [हेम॰।

प्रतिनस् पु॰ प्रतिनिर्दिष्टो नप्ता पौत्रः प्रा॰स॰। प्रपौत्रे

प्रतिनव त्रि॰प्रतिगतो नव नूतनत्वम् अत्या॰स॰। नूतने जटा॰

प्रतिनाद पु॰ प्रतिरूपो नादः प्रा॰स॰। प्रतिध्वनौ

प्रतिनायक पु॰ प्रतिकूलो नायकः प्रा॰स॰। धीरस्थादौ
प्रतिकूले नायके नायकस्य च प्रति कोपादि तस्मिन्
"धीरोद्धत पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा॰द॰।
यथा रामस्य रावण इत्यादि।

प्रतिनिधि पु॰ प्रतिरूप निधीयते तुल्यरूपतया स्थाप्यते
प्रति+नि+धा–कि। १प्रतिरूपे तुल्यरूपे अमर।
वैदिककर्माङ्गद्रव्यादीना मुख्यानामलाभे २तुल्यरूपत-
याऽन्यस्मिन् निधीयमाने। कुत्र प्रतिनिधिर्भवति कुत्र वा
न भवति तद्वर्णं विशेषतः कृत कात्या॰श्रौ॰१ ४ कण्डि-
कायां व्यवस्थापित तस्य सविस्तारार्थस्तु कात्यायनशब्दे
१८६१ पृष्ठादौ दर्शितः। तदनुसारेण स्मार्त्तादिकर्म्मसु
व्यवस्था प्रदर्श्यते तत्र पत्न्यादयोऽपि यथा
स्कन्दपुराणम् "पुत्रस्य विनियोगेन भगिनी भ्रातर-
स्तथा। एवामभाव एवास्य ब्राह्मण विनियोजयेत्"।
गरुडपुराणञ्च 'भार्य्या भर्त्तव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पति
स्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते"।
वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृश्वशुरगुर्वादिभूभुजाम्।
उद्दिश्योपोषित्वा व्यक्तं फलभाक् भवेत्"। अत्रैव
विषये कात्यायनः "दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा पि
पिता च वा" ननु प्रतिनिधौ भवेत् धर्म इत्यादिमन्त्र-
लक्षणं कुत्राप्यंश तु इति चेत् प्रधान एव। तथाच शारी-
रकभाष्ये श्रुतिः "यां वै काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते
यजमानायैव तामाशासते इति होवाच" इति। ताण्ड्य
ब्राह्मणे यजमानायैवेति यजमानस्येति पाठ। एतस्यां
श्रुतौ "यां वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमा-
नस्यैवेति'। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे
साकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिमुखादिना "आयान्तु
नः पितरः" इत्यादिरूह एव पठ्यते वाक्यस्य काम्यनित्य-
त्वात् तथेति। छन्दोगपरिशिष्टे "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति
नित्ये नैमित्तिके हि सः। काम्ये पूपक्रमादूर्द्ध्वं मन्ये प्रति
निधि विदुः" यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिना-
प्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये तु असामर्थ्यं परीक्ष्य स्वय-
मेवोपक्रम्य कुर्य्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रति-
निधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्त-
काम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्य्यम्। तथा च पराशर-
भाष्ये शातातपः "श्रौत कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्त-
माचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्य कुर्य्यादाचारमन्तत"।
अन्तत उपक्रमात् परत। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधि
विधायक नैमित्तकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादान-
मनर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अत
एव भारतपाठादौ तथा समाचार। छन्दोगपरिशिष्टे "ना-
भावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते"। एतादृशत्वे-
ऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदा-
चिद्द्वयोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। "नापि
प्रतिनिधातव्य निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रौतिया-
याममोच्य यद्द्रव्यं हि तदशेषत। आज्यं प्रति-
निधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं
विशिष्टं यत्र सङ्कल्पित भवेत्। तदभावे सदृग् ग्राह्य
न तु वैकल्पिकान्तरम्। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्या-
र्थो लभ्यत यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समा-
पयेत्। संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि लभ्यते।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपक। मुख्ये
कार्य्यासमर्थे तु मुख्येऽप्येतस्य नादर। प्रतिरूपक
मादाय सक्रमेवोपजायते। कार्य्यं रूपैस्तथा पत्रै क्षीरै
पुष्पैस्तथा फलै। गन्धै रसै सदृग् ग्राह्यं पूर्व्वालाभे
पर परम्। शाल्यभावान्तु नीवारान्यजारण्यानामत-
न्तरम्। यवालाभे तु गोधूमास्तथा रेणुयवादय।
ब्रीहिमुद्गे गोधूम ग्राह्या तदभावेऽपि माषिमम्। आज्य
मा तदभावे तु ग्राह्यात्वेव प्रयुज्यते। तैलाभावे गृही-
तव्यं तैलम तिलसम्भवम्"। तैलमं तैलपदं तिल-
सम्भवम् तिलपिष्टादि। "तदभावे तु सर्व्वेषं गो
दुग्धं दधिपोद्भवम् सदृशेष्वपि ग्राह्य पूर्व्वाभावे

प्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्ते "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मिता देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काश्यपपञ्चरात्रे "एकादशे महास्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। सम्पूर्णशायहारी इति शस्त्र समार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च व्याधिप्रपीडितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा। अपराधसहस्रं तस्य न क्षमामि च काश्यप।। निपात्य नरके घोरे दुःखस्य मम जायते"। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायाम् अरुणोदयस्नानस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तम्। तुर् व्याधिना पीडितः सर्वमेतद्ग्रहणमनात् शक्तौ निर्दोष इत्यर्थः। अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहन। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तत्र चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवारादुपवासपारण जननमरण दीक्षायामपि चरुप्राशन प्रायश्चित्तम् अन्यथा "पुरोडाशोऽपि सोमो वा सम्प्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्यो यत्र भोक्ष्य किं पुनश्चान्नक्रिया" इति नारदीयं विरुध्येत। तदुक्तं चरु भोजनरूपतामाह कात्यायनस्मृति "पितृमातृक्षय तस्यैव प्राशितं भवति" इति पितृश्राद्धस्यापि च्छा कश्चायाः अवशिष्टत्वात्। तेनैकादश्यां तदुभयोर्जन्मवारण अरुणोदयप्राणं च कृत्वा उपवासं कार्यः"।

कार्त्तिककार्त्तिकादिस्नाने तु व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं मानुकल्पविधिना नित्यस्नानं एवं तद्विधानादिति" इति मल॰त॰। स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्यं यथा दक्षः "स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीनामन्यतमः प्रतिनिधिर्मता। आधानाद्यावश्यकं पूर्वं पचितकाष्ठजीविनश्चासाधिकाराभावेऽपि यद्वत्पादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्तव्ययप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा "मिथ्यार्तोऽस्मि स्वदारेषु परिकल्पयत्स्विजस्तथा। प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्" इति छन्दोगपरिशिष्ट

वदन्यस्यापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि काचिद् यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तेत तथापि तत्कर्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै शुक्लकामे दातव्येति तथा च नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयंकृतः। यदृच्छया वा यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्" यदृच्छया स्वेच्छया" ति॰त॰। तीर्थस्नाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिमूर्त्तिस्नानेऽपि फलविशेष प्रा॰त॰ उक्तो यथा "प्रतिकृतिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत्। यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टभाग फलं लभेत्। मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांश फलं लभेत्"। "अनुलेपेन कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" दत्तकमी॰।

प्रतिनियम पु॰ प्रत्येक नियम। १एकमेव प्रति नियमे २व्यवस्थायाम् "प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" सा॰ का॰।

प्रतिनिर्दिश्य त्रि॰ प्रति+निर्—दिश कर्मणि यत्। प्रथमनिर्दिष्टस्य पुनर्गुणान्तरविधानार्थं वुभुत्सितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" अत्र ताम्रतयोदितस्य पुनस्ताम्रगुणविशिष्टतयास्तसम्बन्धोसंज्ञाय पुनर्निर्देश। तत्र च कथितपदता न काव्यदोष तदुक्तं काव्यप्रकाशे

"उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य, उद्देशविषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता"। अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति"। "तद्धेतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वतोऽर्थ दोष इति आपाततोऽर्थान्तरताप्रभासरूप इत्यर्थः। अयं भावः "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति नियमाच्छब्दैनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति। सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टभासनाद्भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति" प्रातेय।

प्रतिनिवर्त्तन न॰ प्रति+निर्—वृत—भावे ल्युट्। १अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्—ल्युट्। २निवारणे

प्रतिन्याय अव्य॰ प्रति+नि+अय इ—वा घञ्। न्यायो

[illegible]

प्रति(ती)प [illegible]

प्रतिपच [illegible]

प्रतिपचित [illegible]

प्रतिपच [illegible]

प्रतिपत्ति स्त्री प्रति+पद–क्तिन् । [illegible]

प्रतिपर्णशिफ [illegible]

प्रतिपत्पुष्प [illegible]

प्रतिपन्नपथा [illegible]

प्रतिपद् स्त्री [illegible]

ईमविष्यन्ति देवताः। यतस्तो प्रतिपद्याम ति विशेषा भवि-
ष्यति"। ४वह्विप्रमाणसोमस्य प्रथमस्तुतौ ताण्ड्य०ब्रा०
४।२।१५ यथा "कृवन्तो वाजसातये सोमाः सहस्र
पाजस इति सहस्रवती प्रतिपदृकार्या"। "प्रतिपद्यते प्रक-
म्यते वह्निप्रमाणसोमो एषा प्रतिपत् सा सहस्रवती
सहस्रयष्टोमैता एषा कार्या" भा०। वा टाप् तत्रार्थे

प्रतिपन्न त्रि० प्रति+पद–क्त। १अवगते अमर० २स्वीकृते
भाट० "प्रतिपन्न हि विषैवमैरपि" कुमार०। ३वि
क्रान्ते च हेमच०। आपित्ता० अस्य गतिपूर्वकत्वेऽपि
मान्तोदात्तता। [राजनि०।

प्रतिपर्णशिफा स्त्री प्रतिपर्णं शिफाऽस्याः। द्रवन्तीवृक्षे

प्रतिपाण पु० प्रति+पण–घञ्। प्रतिरूपदेवने

प्रतिपादक त्रि० प्रति+पद–णिच्–ण्वुल्। बोधके।

प्रतिपादन न० प्रति+पद–णिच् भावे ल्युट्। १दाने २बो-
धने ३प्रतिपत्तौ च मेदि०।

प्रतिपाद्य त्रि० प्रति+पद–णिच् कर्मणि यत्। बोधनीये

प्रतिपूजन न० प्रतिरूप पूजन प्रा०स०। केनचित् पूजने कृते
तदनुरूपे तेन पूजकस्य १पूजने २यथायोग्येन पूजने च।

प्रतिप्रदान न० प्रति+प्र+दा–भावे ल्युट्। १प्रतिदाने
२प्रत्यर्पणे च।

प्रतिप्रसव पु० प्रति+प्र+सू–अप्। १निषिद्धस्य पुनःप्राप्ति-
भावनायाम्। साङ्ख्य०ऽव्ययी०। २प्रसवमात्रकल्पे प्रति-
प्रसवमीत्यर्थे। [भिदे सत्त्वावासयन्ते द०१ष्ट०१०सूत्रम्।

प्रतिप्रस्थाट पु० प्रति+प्र+स्था–तृच्। सोमयागीये ऋत्विग्-

प्रतिप्रस्थान न० प्रतिकूलं प्रस्थानम् प्रा०स०। १विरुद्धप्रस्था-
नषे प्रतिकूलं प्रस्थानं यस्य प्रा०ब०। २ग्रहभेदे त्रि०
१मिथाश्री यजु०।७। १८ वेददी०।

प्रतिप्रहार पु० प्रतिरूप प्रहार प्रा०स०। १अनुप्रहारानु
रूपप्रहारे २प्रतिघातभेदे च।

प्रतिप्रेष पु०प्रतिरूप प्रैषः प्रा०स०। नियोजितेन नियोक्तार
प्रति पुनः प्रैषणे कात्या० ५।११।१२ कर्क।

प्रतिफल त्रि० प्रतिफलति प्रति+फल–अच्। १प्रतिविम्बे
तेन यत्कर्म कृत २तत्प्रतानुरूपमपकारे। साङ्ख्य ध-
व्ययी०। ३फलमात्रकल्पे अव्यय०।

प्रतिफलन न०प्रति+फल–भावे ल्युट्। प्रतिविम्बने साङ्ख्ये

प्रतिफुल्लक त्रि० प्रति+फुल्ल-विकाशे ण्वुल्। प्रफुल्ले शब्दच०

प्रतिबद्ध त्रि०प्रति+बन्ध–कर्मणि क्त। १प्रतिरुद्धे २साकल्येन
सम्बद्धे व्यापके च प्रतिबन्धशब्दे दृश्यम्।

प्रतिबन्ध पु०प्रति+बन्ध–भावे घञ्। १प्रतिरोधे २साकल्येन
सम्बन्धे व्याप्तौ च "प्रतिबन्धदृश प्रतिबद्धज्ञानमनु-
मानम्" सा०सू० "प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्
व्यापकज्ञानमनुमानम्" प्र०भा०।

प्रतिबन्धक त्रि० प्रतिबध्नाति प्रति+बन्ध+ण्वुल्। १प्रतिरो-
धके। स्त्रियां टाप् अपि अत इत्त्वम्। "वन्धदुहितृहे-
तुत्वमति" स्यात् प्रतिबन्धिका" भाषा०। २विरुद्धे शब्दच०
प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च
मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति मान्यो-
न्याश्रय। एव प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणं तेन
मन्त्रसद्भावे मण्याद्यभावेऽपि न कार्यमिति" अनुमा०
चि०व्यतिरिक्तप्रकरणे। तच्च पञ्चधा भवति यथा
तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वम्१। तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन२ तदभावायच्छेदक-
तया गृहीतधर्मवत्तानिश्चयत्वेन३। तदसमानाधिकरण-
धर्मवत्तानिश्चयत्वेन४। तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीत
धर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन५ चेति। तत्राद्यं यथा
ह्रदो वह्निमानिति बुद्धिं प्रति ह्रदो न वह्निमानिति
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्। द्वितीयं ह्रदो वह्न्यभावव्या-
प्यवानिति निश्चयस्य। तृतीयं जलवान्वह्न्यभाववानिति
निश्चयविषयस्य जलवान् ह्रदः इति निश्चयस्य। चतुर्थं
वह्न्यसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति निश्चयस्य। प-
ञ्चमं ह्रदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदक-
तया गृहीत वह्नित्व तादृगवच्छिन्नाभाववान्
ह्रद इति निश्चयस्येति। कार्यमात्रं प्रति तु कामिनी
जिज्ञासाया स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम्। क्वचित् मण्या-
द्यभावत्वादिना प्रतिबन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति मणे
प्रतिबन्धकत्वम् इति।

प्रतिबन्धि(न्धी) प्रति+बन्ध–इन् वा ङीप्। प्रकृतैककल्पे
प्रकृत दृष्टान्तग्राहकतक्रान्तरापादने प्रतिबन्दिमते-
ऽनिष्टान्तरप्रसञ्जकवाक्ये तत्रार्थे प्रतिबन्दीशब्दोऽपि
तन्मूल सत्यम्। [मादौ सा० द० १२०७०।

प्रतिबन्धु पु० प्रतिरूपो बन्धुः प्रा०स०। बन्धुतुल्ये दीपि-

प्रतिबल पु०प्रतिकूलं बलं यस्य। १अरौ "प्रतिबलजलधेरिति"
वेणी०। प्रतिरूपं बलं यस्य। २तुल्यबले त्रि० "यो मे
प्रतिबलो लोके" इति श्रुतौ। प्रतिगत बलम् प्रा०स०।
१बलाभावे न०त्रिका०।

प्रतिबाहु पु० प्रतिगतो बाहुम् अत्या०स०। बाहोरग्रे हेम०

[illegible]

प्रतिबुद्ध त्रि प्रति+बुध–क्त [illegible]

प्रतिबोध पु प्रति+बुध–भावे घञ् । [illegible]

प्रतिबाधिन् त्रि प्रति+बध–णिनि [illegible]

प्रतिभट पु [illegible]

प्रतिभय त्रि [illegible]

प्रतिभा स्त्री प्रति+भा–भावे अङ् । [illegible]

प्रतिभात त्रि प्रति+भा–कर्त्तरि क्त । [illegible]

प्रतिभान्वित त्रि [illegible]

प्रतिभामुख त्रि [illegible]

प्रतिभास पु प्रति+भास–भावे घञ् । [illegible]

प्रतिभू पु० प्रति+भू–क्विप् । [illegible]

प्रतिभेदन न प्रति+भिद्–भावे ल्युट् । [illegible]

प्रतिमण्डल त्रि [illegible]

प्रतिमल्ल पु [illegible]

प्रतिमा स्त्री प्रति+मा–भावे अङ् । [illegible]

प्रतिमान [illegible]

प्रतिमायाण पु [illegible]

प्रतिमित्र पु० [illegible]

प्रतिमाल त्रि प्रति+मल–क्त । [illegible]

प्रतिमुख न [illegible]

[illegible]

भस वाक्य स्यादुत्तरोत्तरम्”। यथा विक्रमोर्वश्याम् उर्वशी “जयदु जयदु महाराओ। राजा। मया नाम जित यस्य त्वया जय उदीर्य्यते इत्यादि”। “वि-रोधो व्यसनप्राप्ति—यथा चण्डकौशिके राजा “नू-नमसमीक्ष्यकारिणा मयान्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्व लन पद्भ्या समाक्रान्त”—तत्रयाज्ञनय पुन” “प्रा-त्त्युपायन—रत्नावल्याम् विदू “भो मा कुप्प एषा हि कदलीघरन्तर गदेत्यादि”—पुष्प विशेषवचन मतम्”। यथा तत्रैव राजा “हस्ते न्दष्टौवा सर्व मारयति” विदू “भो वअस्स एसा अवरेव्व सिरी तए पाणाहत्था” राजा। ययस्य मत्यस् “श्रीरेषा पा णिरप्यस्या पारिजातस्य पल्लव। कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रव”। “प्रत्ययनिष्ठुर वज्—यथा तत्रैव राजा “कथमिह योऽह त्वया ज्ञात” इत्य। न देवम तम विप्रफलणा ता जाव गदय देवीए वि वेदइस्स। —उपन्यास प्रसादनम्”। यथा तत्रैव इत्य। भट्टा यत्र कुद्धाए मएवि भट्टिनीए पसादेय की दिद एव्व एदिह ता कि क्खमाभरणेण। ण्वोवि से गव्वरो पसादो एसो ल तए एव्व एस्स सामिणिदासि कुवित्ता मे पिअसही सागरिका एदा ज्जेव पसादी इदा”। केचित्तु “उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यास स की र्तित” इति पठन्ति उदाहरन्ति च। तत्रैव “अति मुहरा कखु सा गब्भदासीति। “चातुर्वर्ण्योपगमन वर्ण संहार इष्यते” यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के “परिषदिय मृषीणामेष वीरो युधाजित् सममृषिभिरमात्यैर्लोम पादश्च वृद्ध। अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराण प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते”। ⁴प्रतिमायाम्।

प्रतिमूर्त्ति स्त्री प्रतिरूपा मूर्त्तिः प्रा०स०। देवादिमूर्त्तिसदृशे

प्रतियत्न पु० प्रति+यत–नङ्। १वाञ्छायाम् २उपग्रहे ३निग्रहादौ ४वन्धाम अमरटीकायां भरतसुकुटादय। सतो गुणान्तराधानरूपे ५सस्कारे मेदि० ६उपग्रहे ७प्रतिपक्षे च त्रिका०। प्रतिरूपो यत्नो यस्य प्राग०। ८प्रतियत्नयुक्ते त्रि०। ९दत्वमायां जटाधर।

प्रतियातना स्त्री प्रति+यात्यतेऽनया यु० यत–युच्। १प्र तिमायाम् प्रा०स०। २तत्तुल्यरूपयातनायाम् अमर।

प्रतियायिन् त्रि० प्रति+या–भविष्यति गम्या०णिनि। आयि-ष्यमाणयुते भा०उ० ५७०१श्लो०। [सम्बन्धे च।

प्रतियोग पु० प्रति+युज–भावे घञ्। १विरोधे २विद्धसम-

प्रतियोगिन् त्रि० प्रतिरूप युज्यते प्रति+युज–घिनुण्। १प्रतिकूलमम्बद्धाति। यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धत्व-त्वात् घटादिस्तस्य प्रतियोगी। २विरुद्धार्थे विशिष्ट-बुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धिभेदे यथा संयोगेन घटवद् भूतलमित्यादौ संयोगस्य घट प्रतियोगी भूतलमनुयोगि। चन्द्रवन्मुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्र प्रतियोगी मुख-मनुयोगि। तत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमान संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमान संसर्गस्यानुयोगीति भेद। तस्य भाव त्व प्रतियोगित्व न० तल् प्रतियोगिता स्त्री तद्भावे। सा च “अभावविरहात्मत्व वस्तुन प्रतियोगिता” इत्याचार्योक्ता। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दीधितिकार। यथा घटो नास्तीत्यादौ घटेऽभावप्रतियोगिता। यथा वा घटवद्भूतलमित्यादौ घटे भूतलानुयोगिकसंयोगस-म्बन्धप्रतियोगिता। अखण्डोपाधिर्धर्मविशेष इति सम्प्र-दाय। विषयिवैशिष्ट्यमित्यन्ये यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम्। अन्वयित्वमित्यपरे। यथा चैत्रस्य पुत्र इत्यादौ पुत्रनार्थस्य चैत्रे प्रतियोगित्वम्। घटाभावादिबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमुक्तितया अभा-वबुद्धि विशेषणविशेष्यसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धि-त्वात् संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादिबुद्धिवत् इत्यनुमानेन अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियो-गितासिद्धिरिति नव्यनैयायिका। प्राचीने सम्प्रदायादौ तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपस्य अनुयोगिस्वरूपस्य वा स्वीकार्य्ये तेनैवोपपत्तौ नाति-रिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयान्नोक्तम्।

प्रतियोगितावच्छेदक त्रि० इत। येन रूपेण यस्या भावादौ प्रतियोगिता तादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्व प्रतियोगिता-वच्छेदक तच्च क्वचित् एक क्वचिदनेक तत्र वह्निर्नास्ती-त्यत्र वह्नित्वमेक महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महान-सीयत्व वह्नित्वश्चेत्यादिकमनेकमित्याकरे द्रष्टव्यम्। येन सम्बन्धेन प्रतियोगितायां अभावांशे भान २तादृश-सम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन घटस्याभावाये प्रतियोगिताभान तत्र संयोगसम्बन्ध-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

प्रतिर जठरे चिरकालावस्थाने ऋ० ८।४८।१।

प्रतिरथ पु प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा ब। १प्रतियोधे स्व-नामख्याते तसुभ्रातरि न्टपभेदे हरिवं०३२अ०। यद्

[illegible] ।

प्रतिच्छम्भ पु॰ [illegible] ।

प्रतत्य पु॰ [illegible] ।

प्रतिच्छप न॰ [illegible] ।

प्रतिच्छपक न॰ [illegible] ।

प्रतिरोध पु॰ प्रति+रुध–भावे घञ् । [illegible] ।

प्रतिरोधक पु॰ प्रति+रुध–ण्वुल् । [illegible] ।

प्रतिरोधिन् त्रि॰ प्रति+रुध णिनि । [illegible] ।

प्रतिलम्भ पु॰ प्रति+लभ–घञ् मुम् च । [illegible] ।

प्रतिलास त्रि॰ [illegible] ।

प्रतिलोमज पु॰ स्त्री॰ [illegible] ।

[illegible] ।

प्रतिवचन न॰ [illegible] ।

प्रतिवचस् पु॰ प्रति+वच–भावे असुन् । [illegible] ।

प्रतिवत् न॰ [illegible] ।

प्रतिवर्णक स्त्री॰ [illegible] ।

प्रतिवात त्रि॰ [illegible] ।

प्रतिवाद पु॰ प्रति+वद भावे घञ् । [illegible] ।

प्रतिवादिन् त्रि॰ प्रतिकूलं वदति वद–णिनि । [illegible] ।

प्रतिवारण त्रि॰ प्रति+वारि–कर्त्तरि ल्यु । [illegible] ।

प्रतिवासरा स्त्री॰ [illegible] ।

प्रतिवासिन् त्रि॰ [illegible] प्रति+वस–णिनि । [illegible] ।

प्रतिवाप पु॰ [illegible] ।

प्रतिविधान न॰ प्रति+वि+धा [illegible] ।

प्रतिविम्बर पु॰ [illegible] ।

प्रतिविम्ब प्रति+[illegible] ।

प्रतिविन्द्य पु॰ [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विकारान्तरस्यानुदयादिति"। अतः परमतवच्छिन्नवाद-स्तत्र दर्शितः यथा "पूर्वमुक्तकालाकाशोऽध्यते "रूपस्य तु रूपानपेक्षितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां नीरूपे गगन प्रतिबिम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सविता करमण्डले सलिले प्रतिबिम्बितं गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलत्वात्। ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादोऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्मोदात्तादिस्वराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारकल्पनायामपि प्रमाणाभावात्। प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहादिध्वनिप्रभृतिशब्दानां चित्तिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेन तथात्वशब्दप्रतिबिम्बत्वायोगात्। वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिबिम्बः वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोपपत्तेस्तस्माद् घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः। न चैवमन्तर्यामिब्राह्मणे "यस्य पृथिवी शरीरं" इत्यादिना ... तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात् तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याभावादनुपपत्तिरेव स्यादिति "यो विज्ञाने तिष्ठन्नस्मादान्तरोऽन्तर्यामिभावेन विकारान्तरवस्थानश्रवणं विरुध्यते। प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम्। यतः प्रतिबिम्बपक्षेऽपि उपाध्यन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिबिम्बो वाच्यः। न तु जलचन्द्रन्यायेन तद्बहिर्भूतप्रतिबिम्बस्य तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिबिम्बासम्भवात्। न हि मेघावच्छिन्नस्याकाशस्याभोगस्य वा जले प्रतिबिम्बवज्जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिबिम्बो दृश्यते। न वा तस्यादीनां बहिः स्थितिवस्य इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिबिम्बोऽस्ति। अतो जलप्रतिबिम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तदन्तर्गतस्यैव बिम्बत्वं स्यादिति बिम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात् ईश्वरेऽन्तर्यामिब्राह्मणवाक्यस्याभावस्तुल्यः। एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेदचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति निरस्तम्। प्रतिबिम्बपक्षेऽपि स्वान्तर्गतस्य सन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्रान्तःकरणस्य गमने बिम्बभेदात् तत्प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात्। न चान्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इतिपक्षे दोषतौल्येऽप्यविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तत्र च तत्र गतिदान्तःकरणं तत्तदाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि विस्तारस्फीतालोक इव तत्र विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे नाय दोष। अन्तःकरणस्याविद्यायागत्यभावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम्। तथैवावच्छेदपक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्युपगमसम्भवात् तत्रापि एकस्य जीवस्य कश्चित्प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्तये वस्तुतो जीवैक्यस्य परस्परोपपत्त्योपत्वेन तन्न्यायादन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात्। न चावच्छेदपक्षे "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा"। "अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति" श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः। "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्" इत्युदाहृत सूत्रानन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिबिम्बोदययोग्यता ततो विप्रकृष्टेष्व रूपवज्जलेषु दृश्यते नैव सर्वगतस्य ब्रह्म प्रतिबिम्बोदययोग्यं किञ्चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिबिम्बासम्भवमाशङ्क्य "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति" तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिबिम्बितः सूर्यो जलवृद्धौ वर्धत इव जलह्रासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तस्याम्भस्यन्तरुपाधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति स्वयं सूत्रकृतैवावच्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्यकथनात्। "घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः"। "अंशो नाना व्यपदेशादिति" श्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च। तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यं भावीत्यवश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं रोचयन्ते"।

प्रतिबिम्बित त्रि॰ प्रतिबिम्ब+तार॰ इतच्। जातप्रतिबिम्बे दर्पणादौ—प्रतिफलिते प्रतिच्छायापन्ने मुखादौ।

प्रतिविषा स्त्री प्रतिविद्धं विषं यया प्रा॰ब॰। अतिविषायाम् (आतइच) अमर।

प्रतिविष्णुक पु॰ प्रतिरूपो विष्णुर्यस्य प्रतिविष्णुः मुचुकुन्दस्तस्य शाखा स्यायति प्रख्यायते वै—यज्ञे क। मुचुकुन्दवृक्षे राजनि॰।

प्रतिवेश पु० [illegible] । प्रति+विश—आधारे घञ् [illegible] ।

प्रतिवेशिन् त्रि [illegible] प्रति+विश–णिनि । [illegible]

प्रतिव्यूह पु० [illegible]

प्रतिशब्द पु० [illegible]

प्रतिशमन न० प्रति+शी–भावे ल्युट् । [illegible]

प्रतिशयित त्रि प्रति+शी+क्त । [illegible]

प्रतिशासन न० प्रति+शास–णिच् ल्युट् । [illegible]

प्रतिशिष्ट त्रि प्रति+शास–कर्म्मणि क्त । [illegible]

प्रतिश्या स्त्री प्रति+श्यै—का [illegible]

प्रतिश्याय पु० प्रति+श्यै–[illegible] घञ् । [illegible]

[illegible]

प्रतिश्रय पु० [illegible] प्रति+श्रि—आधारे अच् । [illegible]

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु–भावे अप् । [illegible]

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु–भावे ल्युट् । [illegible]

प्रतिश्वस पु० [illegible]

प्रतिश्रुत् स्त्री [illegible]

प्रतिश्रुत्का स्त्री [illegible]

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु–भावे क्तिन् । [illegible]

प्रतिषिद्ध त्रि प्रति+षिध–कर्म्मणि क्त । [illegible]

प्रतिषेध पु० प्रति+षिध–भावे घञ् । [illegible]

प्रतिषेधोपमा स्त्री [illegible]

प्रतिष्क पु० [illegible]

प्रतिष्काय पु० [illegible]

प्रतिष्टम्भ पु० [illegible]

प्रतिष्टुति स्त्री प्रति+स्तु-क्तिन् । प्रतिकत्यासीत्य स्तुतौ पा० ८।३।२

प्रतिष्ठ त्रि०प्रतिष्ठा अस्त्यस्य अच् प्रति+स्था-क वा । १स्थातियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० ३कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा०श०४७अ०। ४चतुरक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री छ०र०।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भावाधारादौ अङ् । १स्थितौ २स्थाने ३गौरवे ४यागादिसमाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे मेदि०। देवादीनां पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्विवरण दृश्यम् । ६स्थैर्ये ७भुवि स्त्री निघण्टुः पात० सू० स्थैर्यभेदे फलभेद उक्तो यथा

"अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" सू०। "सर्वप्राणिनां भवति" भा०"सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्" सू०"धार्मिको भव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति" भा० "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" सू० "सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि" भा० "ब्रह्मचर्य्यप्रतिष्ठायां वीर्य्यलाभः" सू० "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति इति" भा०। ८ब्रह्मणि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" श्रुतिः ।

प्रतिष्ठान न० प्रति+स्था—भावे ल्युट् । १प्रतिष्ठायां समाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे देवादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे ३विख्यातौ च । आधारे ल्युट्। (पिठौर) ख्याते ४नगरभेदे "गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागं प्रथमं स्मृतम् । प्रयागं अभ्यस्यानघपस्यन्नयो विदुः । प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा। तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा०व० ८५अ०। "प्रतिष्ठाने नरपतिर्ययाति प्रमुपस्थितः" भा०व०११२अ०।

"एवमभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तम !। देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते। राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः। उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः" हरिवं०२६अ०। ५स्थाने च

प्रतिष्ठित त्रि० प्रतिष्ठा आताऽस्य तारका० इतच्। १ज्ञातप्रतिष्ठे देवादौ २विख्यातियुक्ते च । ३विष्णौ पु० "अज अमर प्रतिष्ठित" विष्णुस० ।

प्रतिष्णिका स्त्री प्रति+स्ना—क स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् सुपामा० षत्वम् । प्रतिस्नानकर्त्र्यां स्त्रियाम् ।

प्रतिसङ्क्रम पु० प्रतिरूप सङ्क्रमः मा०स०। १प्रतिच्छायायाम् मा०व०। २प्रतिसङ्क्रामे प्रतिच्छायायुक्ते त्रि० । ३सञ्चारे च "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धाऽनन्ता चेति" पात०भा०। "प्रतिसङ्क्रम इत्यादौ" विवरणम् ।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या—भावे अङ् । १प्रत्याख्याने २सांख्यादिविहिते ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतितत्त्वख्यापितत्तत्त्वविषयत्वात् तदीयज्ञानस्य सख्यानियतत्त्वेन तथात्वम् ।

प्रतिसंख्यानिरोध पु० प्रतिसङ्ख्यापूर्वकोनिरोधः शा०त० । बुद्धिपूर्वके भावानां नाशे बौद्धमतसिद्धे पदार्थभेदे अप्रतिसंख्यानिरोधशब्दे ५६१पृ० दृश्यम् ।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विलीयन्तेऽस्मिन् प्रति+सम्+चर-आधारे अप् । १प्रलयभेदे "यदा तु प्रलतो याति लय विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः" मार्क०पु०४६अ०। २सञ्चारे ... च ।

प्रतिसन्देश पु० प्रतिरूप सन्देशः प्रा०स० । सन्देशानुरूपे प्रत्युत्तररूपतया वाचिकरूपसमाचारभेदे ।

प्रतिसन्धान न० प्रति+सम्+धा—भावे ल्युट् । १अनुसन्धाने अनुचिन्तने ज्ञानभेदे प्रत्यय द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे ३सम्बन्धे च ।

प्रतिसन्धि पु० प्रतीपः सन्धिः प्रा०स०। १वियोगे २उपरमे "अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धिश्च कर्मणः" भा०शा०३०६अ० टी० नील० प्रति+सम्+धा—कि । ३प्रतिसन्धाने च योगधारायाम् अव्ययी० । ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे ।

प्रतिसन्धेय त्रि० प्रति+सम्—धा-कर्मणि यत् । प्रतीकार्य्ये भा०उ० ८१अ० ।

प्रतिसम त्रि० प्रतिकूल समः । विपक्षे

प्रतिसमन्त त्रि० प्रतिगत समन्तात् येन मा०व० घ्योरो०। प्रा समन्तात्द्भावे शत०ब्रा० ७।७।१।१२ भा० ।

प्रतिसमासन न० प्रति+सम्+आस्+पस चेपे भावे ल्युट् । निरसने निवारणे भा०व० १८३१ श्लो० ।

प्रतिसर पु० प्रति+सृ अच्। १सैन्यपश्चाद्भागे २हस्तसूत्रे च त्रिका० । ३मन्त्रभेदे ४माल्ये व्रणशुद्धौ च मेदि०। ६भूषणे ७रक्षावन्धनसूत्रे पु० न० अमर । ८नियोज्ये त्रि० मेदि० स्त्रीत्वमपि । "प्रतिसरया तुरगाणां भङ्गातरङ्गाभिकुशवित्तार्थं कण्ठेषु निबध्नीयात्" ह०स०४१अ०।

प्रतिसर्ग पु०प्रतिरूप प्रतिकूलो वा सर्गः। १ब्रह्मणः सृष्टितव्यायां मरीच्यादिसृष्टौ २प्रलये च "आदिसर्गस्तु य उक्त । कथितो विसर्गश्च । प्रतिसर्गश्च ये येषामभिप्रायात् वदन्त न" इति प्रश्ने प्रतिसर्ग उक्तः कालिकापु०

[illegible]

प्रतिसम [illegible]

प्रतिसम्ब [illegible]

प्रतिसाम्यानिक [illegible]

प्रतिसाम [illegible]

प्रतिसारण [illegible]

प्रतिसारणीय [illegible]

प्रतिसारिन् [illegible]

प्रतिसीरा [illegible]

[illegible]

प्रतिसूर्य [illegible]

प्रतिसृष्ट [illegible]

प्रतिसोमा [illegible]

प्रतिस्कन्ध [illegible]

प्रतिस्त्री [illegible]

प्रतिस्पर्धा [illegible]

प्रतिस्नात [illegible]

प्रतिस्रोतस् [illegible]

प्रतिस्वर [illegible]

प्रतिहत [illegible]

प्रतिहति [illegible]

प्रहर्त्तरि २रोधे च। तस्य कामप्रतिहन्तृत्वात् आयमानत्वात् तथात्वम्।

प्रतिहन्तृ त्रि० प्रति+हन–तृच्। १प्रत्याहरणकर्त्तरि २ऋत्विग्भेदे पु० अस्याख्यातशब्दे ८८४ पृ० दृश्यम्। स च प्रतिहारूपसामभेदगाता प्रतिहारशब्दे दृश्यम्।

प्रतिहर्षण न० प्रतिरूप हर्षणम् प्रा० स०। १हर्षणानुरूपे हर्षे णिच्–ल्युट्। २प्रतिरूपसन्तोषसम्पादने च।

प्रतिहस्तक पु० प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा० ब० कप्। हस्तसाध्यक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हेमच०।

प्रति(ती)हार पु० प्रत्येकं हरति स्वामिपार्श्वमानयति अण् वा दीर्घः। १द्वारपाले अमरः। स्त्रियां ङीप् गौरा० ङीप् वा। आधारे घञ्। तदधिष्ठानस्थाने २द्वारे च शब्दर०। प्रतिरूपं हरति हृ–अण् उपस०। ३मायाकारे भरत। साम्नस्तृतीयभागे उद्गाता गेये ४सामावयवभेदे उद्गीथशब्दे ११७० पृ० दृश्यम्। तस्य देवता च अन्नं यथोक्तं छा० उ० "अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति। अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति"।

प्रतिहारक पु० प्रति+हृ–ण्वुल्। १मायाकारे भरत २स्थानान्तरप्रापके त्रि० ३प्रतिहाररूपसामावयवगातरि पु०।

प्रति(ती)हास पु० प्रतिरूपः हासः प्रा० स० वा दीर्घः। १येन हास हसतः तं प्रति हासे प्रा० स०। २तत्कारके त्रि०। ३करवीरवृक्षे पु० अमरः।

प्रतिह्वर पु० प्रति+ह्वृ–आधारे अप्। समीपे ऋ० ७।६६।१४

प्रतीक पु० प्रति+कन् नि० दीर्घः। १अवयवे अमरः। २प्रतिरूपे ३विलोमे च मेदि०। प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रतीकानां नामादिस्थादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तच्च शा० सू० भा० दर्शितं यथा

"न प्रतीके न हि सः" सू० "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम् अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म" (छा० ३।१८) इति, तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" (छा० ३।१९) "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा० ७।१।५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किं तावत् प्राप्तमेतेष्वात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति। तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात्। विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम। अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा० "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" सू० "तथेतोऽष्टाहरणेषु अन्य संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति। कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात्। अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात्। न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम्। ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम्। तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम्। अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम्। एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनं भवेत् फलवदिति शास्त्रमर्यादा। तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति। कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात्। तथा च

[illegible]

प्रती(ति)कार पु० प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः। [illegible]

प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश–अच् वा दीर्घः। [illegible]

प्रतीकाश [illegible] ८।१।६

प्रतीक्षा स्त्री० प्रति+ईक्ष–भावे अ। [illegible]

प्रतीक्ष्य त्रि० प्रति+ईक्ष–कर्मणि [illegible] इति भाग०।

प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन–भावे घञ् वा दीर्घः। [illegible]

प्रतीची स्त्री० प्रत्यच्+क्विप् [illegible]

प्रतीपीन [illegible]

प्रतीच्य [illegible]

प्रतीच्छक [illegible]

प्रतीत [illegible]

प्रतीति [illegible]

प्रतीतीट [illegible]

प्रतीप्सक [illegible]

प्रतीप [illegible]

प्रतीपदर्शिन [illegible]

प्रतीपास्र [illegible]

प्रतीर [illegible]

प्रतीवाप [illegible]

प्रतीह [illegible]

प्रतुद [illegible] "प्रतुदा [illegible]" [illegible]

प्रतृप्ति [illegible]

प्रतृष्णिका [illegible]

प्रतीट [illegible]

प्रतीन्ना [illegible]

प्रतीनि [illegible]

प्रत्न [illegible]

प्रत्न [illegible]

प्रत्यक्‌ [illegible]

प्रत्यक्पर्णी [illegible]

प्रत्यक्पुष्पी [illegible]

प्रत्यक्श्रेणी [illegible]

प्रत्यक्ष [illegible] लौकिकालौकिकभेदात् द्विधा ।

प्रमाणदर्शन त्रि° [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
त्रि [illegible] ।

प्रमाणसम्प्लव न° [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

प्रमाणाद्यादिम् इ° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाणित् त्रि° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाणासम इ° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाणायाम् [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमदागामापति इ° [illegible] ।

प्रमदगुरुच को° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाथ त्रि° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाथाड इ° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाथाथ इ° [illegible] ।

प्रमाथु न° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाङ्गिरस् पु° [illegible] ।

प्रमाङ्गिरा की° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाणपुरुष त्रि° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमाद्‌(घ) इ° [illegible] ।
[illegible] ।

प्रमादपूत न° [illegible] ।

प्रमादमार त्रि° [illegible] ।

प्रमादीय इ° [illegible] ।

प्रमादसमास [illegible] ।

"वह्निमान् पाषाणमयत्वादिति" प्रतिवादिना प्रतिपक्षानुमानम्।

प्रत्यन्त पु० प्रतिगतोऽन्तम् अत्या० स०। १म्लेच्छदेशे २सन्निकृष्टे त्रि० अमरः। [पत्ये पर्वते हेमच०।

प्रत्यन्तपर्वत पु० प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्वतः। बृहत्पर्वतसमी-

प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञाम् अत्या० स०। १अभिज्ञातुल्ये तथान्यसंस्कारसहकारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादि। तत्स्वरूपादिकं विवरणप्रमेयसंग्रहे निर्णीतं यथा

"ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानमात्रार्थग्राहित्वात्। पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनवस्तुसन्निकर्षाज्जातस्य तथात्वमिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिद्ध्येत् नित्ये स्वयम्प्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्यज्ञानस्य वाऽसम्भवात्। नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात्, अथ मन्यसे तु सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमेतत् न प्रत्यभिज्ञा। तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमैक्यसिद्धिः। उच्यते। केवले चिदात्मनि जन्यज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भवादस्मत्प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात्। न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्तृविरोध आशङ्कनीयः, संशयादिना देहव्यतिरिक्तात्मानुमानविषयत्ववदात्मनि कर्मकर्तृभावस्य सम्प्रतिपन्नत्वात्। अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेरनुमाने विषयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वन्तु विद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भवति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् अतोऽनुमानादौ कर्त्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदवस्थ इति नैवम् अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वम् पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात्। किमेतावता प्रत्यभिज्ञैव मा भूदिति चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः सर्वानुभवसिद्धत्वात् अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात्। यदुक्तं सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तथा सति विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात्। विज्ञानवादिनां क्षणिकत्वादिधर्मो अवास्तव एवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मोऽप्य-वास्तव उपादीयतां सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात्। यत्तु प्राभाकरा मन्यन्ते सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया विषयत्वेनाश्रयीभूतात्मा सिद्ध्यति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवर्त्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वासिद्धिप्रसङ्गात्। अथ मतं मम संवेदनं जातमिति इदानीमनुसन्धीयमाना पूर्वकालीना घटादिसंवित् स्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानीन्तनमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्रमाणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् कल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वानुभवौ ह्यभिज्ञाद्वयवर्त्तकालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्यात्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति। संविद्द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत। ट द्वीय प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविद्द्वयं किं साध्यात्मसम्बन्धस्य साधकमुत प्रत्यभिज्ञासगुणाद्य, आद्ये न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनन्वितत्वात् नापि सम्भूय तत्साधकम्, अतीतानुभवस्य वर्त्तमानस्मृतेश्च यौगपद्यायोगात्। द्वितीये स्थाय्यात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात्। न च वाच्यं कञ्चिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मनस्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति। मम संवेदनं जातमिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्वोत्पत्तिकालीन आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाश्यते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियत एव। अथोच्यते स्मृत्या संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत् स्वाश्रयमात्मानमाश्रयतयैव प्रत्याययिष्यतीति तदसत् स्मृतिकाले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वायोगात्। स्वयम्प्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् अन्यथा धर्मादीनामपि परतः सिद्धानां स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात्। तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम्। तथा च सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाप्यात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मनः क्षणिकत्वं निराकरणीयम्"।

प्रत्यभिज्ञादर्शन न० प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम्। माहे-

[illegible] सर्वं च [illegible] दर्शितं यथा
[illegible] दृश्यमीव
[illegible] प्रत्यक्षत्वेनाभ्युपगम्यते
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिबिम्ब [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] तथापि
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] प्रथम [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति ।
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] नियमो
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] विशिष्टया [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रत्यक्षं [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] प्रत्यक्षं [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] च
[illegible] । [illegible] इति ।
[illegible] पूर्वमेव
[illegible]
[illegible] । [illegible] च
[illegible] च [illegible] इति ।
[illegible] "[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]

प्रत्यक्षत्वाभावे हि [illegible] ।
[illegible] । स
प्रत्यक्षत्वाभावे [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] ।
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] । [illegible] इति
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] पूर्वं च [illegible]
[illegible] । [illegible] च
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पूर्व [illegible]
[illegible] । तथा च [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible] च [illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible] । [illegible]
[illegible] विपरीत च । किन्तु [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । यथा हि [illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]" इति ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षता इति च । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

मातेव स इति स्थितः। स एवार्थप्रथनेन नियतेन महेश्वरः। विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः" इति। विवृतञ्चाभिनवगुप्ताचार्य्यैः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः। वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते। तथा च पठितं शिवसूत्रेषु "चैतन्यमात्मेति"। तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्य्यमिति पर्य्यायः स एव ह्यात्मा भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्माणं क्रिया। तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे "एष चानन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्। भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृताऽस्य तु"। उपसंहारेऽपि "इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना। तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति"। तथाच "इतीदमस्मादिति कार्य्यकारणतापि या। साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते" इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तथात्वेन तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियावच्छेदकरूपेण स्वातन्त्र्यमिच्छा स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्यैवोत्तरोत्तरसम्बन्धभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं चोच्यते इति। इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः "योगिनामपि मृद्बीजं विनैवेच्छावशेन यत्। घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्" इति। यदि घटादिकं प्रति मृदादेः परमार्थेन कारणत्वं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात्। अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वन्या एवेति तथापि बोध्यसे सामग्रीभेदात्तावत् कार्य्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम्। ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः। यदि परिदृष्टकार्य्यकारणभावविपर्य्ययो न सह्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगेच्छासमनन्तरसञ्जातघटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात्। चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभर्गो महादेवो नियतिसमुल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचि-दनुपपत्तिः। अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्य्यैः "निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने" इति। ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारबन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे "एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः। विद्यादिज्ञापितैश्वर्य्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते" इति। ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः? अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे "मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते। महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति"। नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातमपि सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नोत्पादयति। तस्मात् कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते। शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव। इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवन्मुक्तिभूतिरूपाऽर्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम्। ननु प्रमातृविश्रान्तिसाराऽर्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा यतो तस्मिन् दृष्टे किं इष्टम्। अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात्तमुपगतमपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्तं हृदयङ्गमभावं न लभते। यदा तु दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मलाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे "तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा। लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता" इति। अभिनवगुप्तादिभिराचार्य्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः सङ्क्षेपकाङ्क्षमाणैरस्माभिरतिविस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्"।

[illegible] च [illegible] इति यथा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति ।
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति ।
[illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]

[illegible] च
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च [illegible] च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति च । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

मातेव स इति स्थितः। स एवार्थप्रथनात्मना नियतेन महेश्वरः। विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः" इति। विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्यैः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः। वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते। तथा च पठितं शिवसूत्रेषु "चैतन्यमात्मेति"। तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्यायाः स एव ह्यय भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्माणं क्रिया। तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे "एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून्। भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृताऽस्य तु"। उपसंहारेऽपि "इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना। तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति। तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्यकारणतापि या। साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते" इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तथात्वेन तेन जगज्जन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्रूपक्रियाकर्तृरूपेण स्रष्टुमिच्छा स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्यैवेश्वरोत्तरपरमात्मभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं चोच्यते इति। इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टं "योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत्। घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्" इति। यदि घटादिकं प्रति मृदादेः परमार्थतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात्। अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्यो घटाङ्कुरादिर्योगीच्छाजन्यस्त्वन्य एवेति तत्रापि बोध्यसे सामग्रीभेदात्तावत् कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम्। ये तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी त्विच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः। यदि परिदृष्टकार्यकारणभावविपर्ययो न कल्प्येत तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादिः देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगीच्छासमनन्तरसञ्जातघटदेहादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात्। चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो नियमानुवर्त्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्य इति पक्षे न काचि-दनुपपत्तिः। अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः "निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते। जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने" इति। ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तदोक्तं ज्ञानाधिकारे "एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः। विद्यादिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते" इति। ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः? अत्राप्युक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे "मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते। महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति" ननु आत्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेदाद्यः प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्येऽङ्कुरं नोत्पादयति। तस्मात् कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते। शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव। इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवन्मुक्तिविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम्। ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति क्व दृष्टम्। उच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात्तत्समीपमटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते। यदा तु दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति। एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः। तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे "तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा। लोकस्यैष तथानपेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता" इति। अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि अयमर्थः संग्रहप्रक्रममाश्रयद्भिरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम्"।

प्रत्यभियोग पु० प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा० स० । [illegible] [illegible]

प्रत्यभिवाद पु० प्रति+अभि+वद्–णिच्–घञ् । [illegible] [illegible]

प्रत्यभिस्कन्दन न० प्रति+अभि+स्कन्द्–भावे ल्युट् । [illegible]

प्रत्यय पु० प्रति+इण्–[illegible] [illegible]

[illegible]

वैयाकरणास्तु [illegible]

[illegible]

नियमो न त्वेवं ग्रव्ययवादिष्विति"। यत्र ययोरव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियत अर्थप्रतीतिनियमस्तयो प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम्। यत्र चैवं न नियमस्तत्र अव्ययवादिषु नेत्यस्याशक्त्या शक्तिकल्पनमेत्यर्थः"। १९विष्णौ पु० "प्रत्यय सर्वदर्शन" विष्णुस०। तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये दृश्यम्। प्रत्ययश्च बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः। महत्तत्त्वधर्म इति सांख्याः। 'एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टीनाम्" सां०का०। "प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्ययोऽज्ञानमविद्या स बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव, तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगमन्तर्भावः धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति" त०कौ०। छदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गपद छज्यमानपर तथा चाविद्यादेर्बुद्धिधर्मत्वात् तथात्वम्।

प्रत्ययकारिन् त्रि०प्रत्ययं करोति कृ—णिनि। १विश्वासकारके स्वगतत्वद्योतके २मुद्राभेदे(मोहर)त्रिका०। [च अमर

प्रत्ययित त्रि० प्रति+अय—क्त। १आप्ते २विश्वस्ते ३प्रतिगते

प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिताः अरा प्रा०स०। अरादाढ्र्याय उपनिहिते कीलके "प्रताढोरं पिशंतिप्रत्यराभि" श्वेताश्व०उ०"पूर्वोक्तानामराणां दाढ्र्याय ये प्रतिविधीयन्ते कीलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते" भाष्ये उक्तम्।

प्रत्यरि पु०प्रति+ऋ—इन्। १शत्रौ २जन्मताराततः पञ्चमचतुर्दशमयोविंशतितारके "जन्म सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरि साधकोवधः। मित्र परममित्र च सप्तासीनु त्रिधा पुनः" ज्यो०त०। "तारा पुनः पापाख्या त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रियुता। त्रित्रिफला हत्रिकणी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता" ज्यो०त०। तेन तृतीयस्यैव विशेषत आवश्यककार्यादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् "प्रत्यरौ लवण दद्यादिति" टाममपि तृतीयप्रत्यराबेवेति विवेचनीयम्।

प्रत्यर्थिन् त्रि० प्रत्यर्थयते प्रति+अर्थ—याचने णिनि। १शत्रौ अमर। प्रतिकूलमर्थयते णिनि, प्रतिपक्षः अर्थिन प्रा० स० वा। व्यवहारे २प्रतिवादिनि शब्दर०। "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" याज्ञ०।

प्रत्यर्पण न० प्रति+ऋ—णिच् पुक्-ल्युट्। प्रतिदाने "दृष्टी तस्य धनादि पुनर्दाने प्रतिसमर्पणे।

प्रत्यवनेजन न० प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा०स०। श्राद्धाङ्गे प्रथमजलादिदानरूपात्रूपे पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनरवनेजने तत्र छन्दोगेतरपर यथोक्तम् "छन्दोगानान्तु पिण्डपात्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम्। यथा छन्दोगपरिशिष्ट "तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्" अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्द्वितीयावनेजनेऽपि अवनेनिक्ष्वेति वक्तव्य न तु प्रत्यनेनिक्ष्वेति" श्रा०त० रघु०।

प्रत्यवमर्श पु० प्रति+अव—मृश—भावे घञ्। अनुसन्धाने "कृतिः प्रत्यवमर्शस्य तेषां आत्मन्तरेऽभवत्" हरिव०२१४८

प्रत्यवमर्ष पु० प्रति+अव+मृष—क्षान्तौ भावे घञ्। सहने "सत्समद्दर सपरिहार समस्तयमर्षः" पशुशिक्षाचार्य। "सत्सपद्दर ज्योतिष्टोमादिजन्मन· प्रधानापूर्वस्य सत्त्वेन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्कर, सपरिहार कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तु शक्य। अथ प्रमादत प्रायश्चित्तमपि नाचरित प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् स प्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति सप्यते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिन कुशला पापमात्रोपपादितां तु अपक्षिकर्णिकाम्" त०कौ०। भावे ल्युट्। प्रत्यवमर्षण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवर त्रि० प्रतिरूपोऽवरः प्रा०स०। अतिनिकृष्टे "प्रतिगृह्याद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि। प्रतिगृह्य प्रत्यवर प्रेत्य विप्रस्य गर्हितं" मनु।

प्रत्यवरोह पु० प्रति+अव+रुह—घञ्। (नामा) अवरोहे ल्युट्। प्रत्यवरोहण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवसान न० प्रति+अव+सो—क्त। भोजने हेमच०।

प्रत्यवसित त्रि० प्रति+अव+सो—कर्मणि क्त। भुक्ते अमर।

प्रत्यवस्कन्द पु० प्रति+अव+स्कन्द्—करण घञ्। व्यवहारे उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०८९पृ० दृश्यम्। करणे ल्युट्। प्रत्यवस्कन्दन तत्रार्थे न०।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था—भावे अङ्। १प्रतिपक्षतया अवस्थाने। भावे ल्युट्। प्रत्यवस्थान तत्रार्थे न०। "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम्" गौ०सू०

प्रत्यवस्थातृ त्रि० प्रति+अव+स्था—तृच्। १प्रतिपक्षतया अवस्थातरि प्रतिवादिनि। २शत्रौ हेम०।

प्रत्यवहार पु० प्रति+अव-हृ—भावे घञ्। १संहारे रघु ४।४४ २युद्धार्थमुद्युक्तानां सैन्यानां युद्धात् निवारणे भा०व० २८२अ०।

प्रत्यवाय पु० प्रति+अव+इण्—करणे अच् । पापे अवद्य कर्म तथा चान्ये प्रत्यवायस्य कारणे कारणानि । भावे अच् । २ वैपरीत्ये मेदि० ।

प्रत्यवेक्षण न० प्रति+अव+ईक्ष—भावे ल्युट् । पूर्वापरालोचने २ एकान्तप्रत्यवेक्षणम् न० सम्यक्प्रत्यवेक्षणे च । प्रति+अव+ईक्ष—भावे अ । प्रत्यवेक्षा तत्रार्थे स्त्री रघु १७।६१ ।

प्रत्यवस्थम् पु० प्रतिरूपः अवस्था या च । वैदिके यथ ।

प्रत्यहोला स्त्री पञ्चदश अर्कौषध्यां रोमभेदे कर्कोटा पदस्य पालिन्दोमालदलम् । मालालोमा त्रिलोमी-लाङ्गलिकाकरोहिणी । वाजिनः व्यामृद्धा वाज निवृत्तरोहिणीम् । प्रत्यक्षीकाभिर्वि तरीत्वाद्धे वित्ततु-रिमाम् ।

प्रत्याकार प्रतिरूप आकार कोशमाकारो येन सा च । कालकोशे शिवा । [अमरः ।

प्रत्याख्यात त्रि० प्रति+आ+ख्या—कर्मणि क्त । १ निराकृते

प्रत्याख्यान न० प्रति+आ+ख्या—भावे ल्युट् । १ रागादे अमरः । [(निरे भाषा) पृथि० ६६८० ।

प्रत्याघति स्त्री प्रति+आ+हन—भावे क्तिन् । प्रत्याघाते

प्रत्याघात पु० प्रति+आ+हन—भावे घञ् । (फिरे धाक्का) अन्यत् तत्कर्त्तव्यम् रामायणे चौराद् प्रत्याहतिरपि च स० च । भावे क्तिन् । प्रत्याघात तत्रार्थे न ।

प्रत्याचिट त्रि० प्रति+आ+चक्ष—कर्मणि क्त । निरस्ते अमरः

प्रत्यादेश पु० प्रति+आ+दिश—भावे घञ् । १ निराकरणे अमर प्रत्यादेशः प्रति वाचेत । २ प्रमाण इति अभिसंविदाम रूपाणाचे च ।

प्रत्यादान न० प्रतिरूपं पौनरे प्रति+आ+दा—कर्मणि ल्युट् । १ पुनः आदाने बो० ... प्रत्यादानम् सा १६।५। भाष्यम् । ... न ... च ... भावे ल्युट् सा च । २ ... च ।

प्रत्यादात पु० ... १ ... २ ...

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद—भावे क्तिन् । निरत्ये ... ६६६ च ... ।

प्रत्याप्यान त्रि० प्रतिरूपतया ख्याताख्याने प्रति+आ+ख्या—कर्मणि ल्युट् । प्रतिनिधौ अन्यानन्तर्येन निरौ ... प्रत्याख्यान ... निरर्थेन ... ११।१२ पद्मपु० ।

प्रत्याभास पु० प्रकटरूपया आभासते प्रति+आ+भास—कर्मणि घञ् । प्रतिनिधिभेदेन निर्देशाधार ।

प्रत्याभिज्ञ त्रि० प्र+अ+भज्—कर्तु । निरावरणे भोक्ते च ।

प्रत्यावर्तन न० प्रति+आ+वृत—णिच् "पुनः परिवर्तने" मा० अथा । न प्रत्यावृत्ति भावे ल्युट् । भावे परिवर्तन मने भा० ४४८८ च्यो० ।

प्रत्यारम्भ पु० प्रतिरूपः आरम्भः प्रा० स० । आरम्भ पुनः आरम्भे चतपदकर्मणि २६६१ प्रत्यावम् ।

प्रत्याशीक न० प्रतिरूपं पुनरावर्तनीयमिति आशीर्वादः तदनुसारिणी पिचौ आशीर्वाद ८४३ ई० ईश्वम् ।

प्रत्यावर्तन न० प्रति+आ+वृत—णिच्—भावे ल्युट् । प्रतिनिवृत्तौ प्रतिनिवर्तने च ।

प्रत्याशा स्त्री निवृत्तौ बहु प्रति+आशा प्रा० । निवि हु प्रति आकांक्षा ।

प्रत्यासार पु० प्रति+आ+सृ—णिच्—अच् । ... भावे अर्थेन अच् । रघुनौरिपि पञ्चे ... ६।६० ...

प्रत्याहारक त्रि० प्रति+आ+हृ—णिच् भावे ल्युट् । प्रति- वर्णे च ... प्रति ... आगमने ... १२।५।१८ ... [मार्कण्डेयपुराणे ।

प्रत्यासामान न० प्रति+आ+सम—णिच्—भावे ल्युट् । ...

प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ+सद—भावे क्तिन् । नैकट्ये ... "आसत्ति" ... अत्यासत्तिः ... "आवर्तते ... प्रत्यासत्ति" निरु० ।

प्रत्यासन्न त्रि० प्र+अ+आ+सद—क्त । प्रतिनिकट अति- सन्निहिते च ।

प्रत्यास(सा)र पु० प्रति+आ+सृ—आधारे अप् वा घञ् वा । ... सैन्यपश्चाद्भागे ... प्रत्यासारे अमरः । ... सा ... अत्यासारे ... ।

प्रत्याहार पु० प्रत्याहरति प्रति+आ+हृ—घञ् ... ... इन्द्रियाणां ... पर ... (आवरण) ... पर ... (व्याकरणे) ... । ... पर ... आदि ... प्रत्याहारः । ...

वर्जिता तत्तद्विना पुनरप्यन्यत्र गच्छन्ति प्रत्याश्रयन्ति। अत प्रत्याहारोऽस्मादूर्ध्वमतो नामतश्च समानमितरेतर प्राणा दिशो" भा०। [विषयेभ्यो निवारणे।

प्रत्याहरण न० प्रति+आ+हृ—भावे ल्युट्। १चित्तेन्द्रियादेः

प्रत्याहार पु० प्रति+आ+हृ—भावे घञ्। चित्तेन्द्रियादेः विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तल्लक्षणं च अष्टाङ्गयोग शब्दे ५२४५पृ० उक्तं तत्फलमानञ्च "प्राणायामाहृतं येन प्रत्याहार उदाहृत" काशीख०४१अ०उक्तम्। "स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार" पात०सू०"स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते। यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुविशन्ते तथे न्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः" भा०। "ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्" पात०सू० शब्दादिष्व व्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येन श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादि ज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः। ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्त निरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकृत उपायान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति" भा०।

अत चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्ध इति बोध्यम् तद्यथामृत। मनुना उक्तम् "प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्"। प्रत्याह्रियन्ते सन्निध्य गृह्यन्ते वर्णा अनेन प्रति+आ+हृ—करणे घञ्। "आदिरन्त्येन सहेता" पा०उक्ते ण २संज्ञाभेदे च यथा "अण् इति अ इ उ ण् इति वर्णाना ग्रहणम् एवं सुप् तिङस्तर्विज्ञप्ति स्वादीनां तिबादीनाञ्च ग्रहण मिति। "प्रत्याहारैरिता न ग्रहणमिति" तन्त्र अच् प्रत्याहारे चकारस्य न ग्रहणम बोध्यम। भावे घञ्। ३उपादाने पु० अमर। [प्रत्याह्येन २निराकृते च।

प्रत्युक्त त्रि० प्रति+वच—कर्मणि क्त। १उत्तरिते प्रतिवा-

प्रत्युक्ति स्त्री प्रति+वच—भावे क्तिन्। प्रतिवाक्यकथने शब्दर०

प्रत्युज्जीवन न० प्रति+उद्+जीव—भावे ल्युट्। पुनर्जीवने मरणोत्तर पुनर्जीवने। "इमविष्फोटदैवतात् मरणं मेव वर्ण्यते। वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" सा०द०। यथा कादम्बरीमध्ये तद्वर्णनम्।

प्रत्युत अव्य० प्रति–उत द्व०। १स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिरा० करणाय वा उक्ते तद्वैपरीत्यभावे २वैपरीत्यमात्रे च "न दोष पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्कृ्या" काव्याद०।

प्रत्युत्क्रम पु० प्रति+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धि। १युद्धार्थोद्योगे २प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमर। क्तिन्। प्रत्युत्क्रान्ति तत्रार्थे स्त्री क्षीरस्वामी।

प्रत्युत्तर न० प्रतिरूपमुत्तरस्य प्रा०स०। उत्तरस्योत्तरवाक्ये वादिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये।

प्रत्युत्थान न० प्रति+उद्+स्था–ल्युट्। अभ्युत्थाने आगतस्य सम्मानार्थमासनादुत्थितौ "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत" मनु।

प्रत्युत्पन्नमति त्रि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य। १तत्कालोचितबुद्धौ हेमच०। २प्रतिभान्विते जटा०। अनागतविधातृशब्दे ११५४पृ० दृश्यम्।

प्रत्युदाहरण न० प्रतिकूलमुदाहरणं प्रा०स०। उदाहरणस्य वैपरीत्येन उदाहरणे। "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्" पा० सू० इत्यौ अन्तर्वत्नी पतिवत्नीत्युदाहृत्य "प्रत्युदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घट। पतिमती पृथिवी" सि०कौ०।

प्रत्युद्गम पु० प्रति+उद्+गम–घञ् न वृद्धि। १प्रत्युत्थाने (आगतस्याभ्युत्थाने) प्रतिगमने २च भावे ल्युट्। प्रत्युद्गमन तत्रार्थे न०।

प्रत्युद्गमनीय न० प्रति+उद्+गम–अनीयर्। १धौत वस्त्रे अमर "गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" इति कुमारे [illegible] प्रत्युद्वेति म पुरुत्म। २अभ्युत्थानयोग्ये [illegible]

प्रत्युन्नमन न० प्रतिकूलमुन्नमन प्रा०स०। उन्नमनप्रति[illegible] व्यवनमने। "अनुक्ताऽस्यधोक्षिते प्रत्युन्नमनम्" सुश्रुत मर्मचिकित्साङ्गभेदोक्तौ।

प्रत्युपकार पु० प्रतिरूप उपकार प्रा०स०। १कृतोपकारेण कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे।

प्रत्युपदेश पु० प्रतिरूप उपदेश प्रा०स०। १उपदेष्टुः मार्गोपदेशेन कृते शिक्षाभेदे सुश्रु० ३।२४

प्रत्युपहार पु० प्रतिरूप उपहार प्रा०स०। उपहारे उपहारे प्रत्युपहार्ये दृष्ट्यो।

प्रत्युरस अव्य० उरसि विभक्त्यर्थेऽव्ययी०। 'प्रत्युरसं प्रतीस्रात्" पा० अच् समा। उरसीत्यर्थे। प्रतिगतोऽन्त दिसु्ग्रौ अच्यार्थादन्' प्रतने अच्। प्रत्युरस् इत्येव।

प्रत्युलूक पु० प्रतिकूल उलूकस्य प्रा०स०। १काक शब्द०।

[illegible]

प्रथमाङ्गुलि [illegible]

प्रथमाश्रम [illegible]

प्रथा [illegible]

प्रथित [illegible]

प्रथिमन् [illegible]

प्रथिवी स्त्री पृथिवी+पृथ्वी । [illegible]

प्रथिष्ठ [illegible]

प्रथु [illegible]

प्रदक्षिण [illegible]

प्रदक्षिणित् म० प्रदक्षिण+इनि। प्रदक्षिणार्थे ऋ०१।४१ ।। भाष्ये दृष्टम् । [प्रदर्श पूर्वार्थ दृष्टे।

प्रदत्त त्रि० प्र+दा–कर्मणि क्त वा तादेशाभावे दत्ताय' ।

प्रदर पु० प्र+दृ–भावादौ अप्। १भङ्गे दारणसाधने २वाणे अमर । ३विदारे ४स्त्रीणां योनिरोगभेदे मेदि० तत्र दानकर्म च शातातपोक्तं कर्मविपाकग्रन्थे १७६८ पृ० दर्शितम् । स च असृग्दराख्य स्त्रीणां योनिरोगभेदः । तल्लक्षणादि माधवनिदाने उक्तं यथा

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघातात् शयनाद्दिवा च । असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः"। स च चतुर्विधो यथा "तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति वैद्याः । आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं श्लेष्मात् । सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् । रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्ति वातात् पिशितोदकाभम् । सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात् । तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्"।

प्रदम पु० प्रकर्षेण दमति प्र+दम-अच् । नाम्नि ताटा०

प्रदव पु० द्रवति दु-अच् "दुन्योरनुपसर्गे" पा० अनुपसर्गे ए- नुक्तौ गत्व। १प्रतापके। भावे अप्। २दवानलाभे प०

प्रदव्य पु० प्रदवाय हितः यत्। १दावाग्नौ आश्वा० श्रौ० २१।३।२२ दृष्टं। [१प्रतप्तदायके त्रि०।

प्रदा स्त्री० प्र+दा–भावे अङ्। प्रकृष्टदाने। कर्त्तरि क।

प्रदान न० प्र+दा–भावे ल्युट् । प्रकृष्टदाने "प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः" इत्यादि ।

प्रदि त्रि० प्र+दा–"उपसर्गे घोः किः" पा० कि। प्रदातरि।

प्रदिग्ध त्रि० प्र+दिह–कर्मणि क्त । १लिप्ते २अर्जनविशेषयुक्ते मांसे न० "माष बलवर्णोऽष्टेह विहगा शोल्ल्यामुना सह । क्षीरप्रायो कषायुक्ता प्रदिग्धं बहुतापि। तदेव प्रा प्रकारेत्र प्रदिग्ध मलिमालम्ब्य" भा०
प्र०

प्रदिव् त्रि० प्रकर्षेण दीव्यति प्र+दिव–क्विप् । १प्राचीने दीप्ते नाम्नि का० ३।२८ भा० प० । २प्रकृष्टदिव स्वर्गे २पूर्वदिने ऋ० १।५७।३ भाष्य० ३ विधेय रोचना ।

प्रदिश स्त्री० दिशोर्मध्ये स्थिता दिक् भा० प्र० दिङ्मध्ये दिक् कोणदिशि अमरः

प्रदीप पु० प्र+दीप–अच् । दीपे अमरः । दीपशब्दे ३६०१ पृ० दृश्यम् । तत्र स्थितः सम्पूर्णा० रू० । प्रदीपोऽस्त्यस्य सिता प्रदीपवत् त्रि० प्रदीप्य तदर्थे

प्रदीपन न प्रदीप्यते प्र+दीप–ल्यु । १प्रकाशके २विषभेदे तल्लक्षणं राजनि० उक्तं यथा "वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्वं कथितः स प्रदीपनः"। णिच्–ल्यु । ३प्रकाशके त्रि० ।

प्रदुह् त्रि० प्र+दुह–सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पा० प्रकर्षेण दोग्धरि प्रदोहेऽस्य द्वा घत्वे ढत्वे । प्रधुक् प्रधुग् इत्यादि । [व्यावृत्तौ हेमच० २भित्तौ च मेदि० ।

प्रदेश पु० प्रा०स० । १एकदेशमात्रे राजनि० २स्थाने तर्ज- नी अङ्गुष्ठयोः विस्तारे (प्रादेश) मेदि०

प्रदेशन न प्र+दिश–भावादौ ल्युट । १उपहारे कर्मणि ल्युट् । २राजादेरग्रतोऽर्पणीयोपहारे (भेट) इत्यर्थे अमरः

प्रदेश(शि)नी स्त्री प्रदिश्यतेऽनया प्र+दिश करणे ल्युट ङीप् । तर्जन्या तया हि वस्तु निर्दिश्यते । तदग्र अङ्गुष्ठादिमध्यस्थाङ्गुल्यन्तरं दान ङीप्। कर्मेव अमरः ।

प्रदेह पु प्र+दिह–भावे घञ्। १लेपे प्रलेपाद्युपयमार्थं कल्कविशेषस्य प्रयोगे २लेपन द्रव्ये ।

प्रदोष पु० प्रकृष्टो दोषाऽस्मिन् रात्रिरूप काले प्रा०स० । रात्रेः प्रथमभागभेदे तिथिभेदस्य प्रदोषेऽनध्याय ति०त०उक्तो यथा "आरभ्यादिप्रदोषाद् स्मृति "त्रयोदश्यां चतुर्थ्यां च सप्तम्यां द्वादशीतिथौ । प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् । आरभ्यतो नाध्ययनं घोरं वैष्णवकार्या" प्रदोषमदोऽस्य प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः । रात्रिपर इति निर्णयामृतम् । तथा मतभेदे रात्रिप्रथमयाम परता हेमाद्रौ मत०उक्ता "त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सो- पचार त्रिलोचनम् । दृष्ट्वा प्रथमे यामे मुच्यते सर्व- पातकैः"। इत प्रदोषव्रतमिति हेमाद्रिः । शिवरात्रिव्रते तु "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी" हेमाद्रि० धृतं । तत्रैव मतं 'प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वय- मिष्यते'। घटिकाद्वयद्वयम् "त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविद्धा तु सा तत्र शिवरात्रिव्रत चरेत्" ति०त० वायुपु० वाक्यैकवाक्यतात् । तथा च प्रदोषपदस्य रात्रिमात्रे रात्रे प्रथमयाम प्रथमदण्ड- चतुष्टय चार्थ कर्मभेदे तस्य ग्राह्यता । तत्रानध्याये सर्वरात्रिपरता प्रदोषव्रते प्रथमयामपरता शिवरात्रिव्र तादौ दण्डचतुष्टयपरतेति विवेक । "प्रदोषोरजनी- मुखम्" इत्यमरोक्ता रात्रे, प्रथमप्रहरप्रथमदण्डचतुष्ट-

[illegible]

प्रदीपक [illegible]

प्रधुत्व [illegible]

प्रद्यो [illegible]

प्रद्योत [illegible]

प्रद्योतन [illegible]

प्रद्रव [illegible]

प्रद्रावक [illegible]

प्रद्राव [illegible]

प्रद्राविन् [illegible]

प्रद्वार [illegible]

प्रधन [illegible]

प्रधमन [illegible]

प्रधा [illegible]

प्रधान [illegible]

[illegible]

प्रधानधातु [illegible]

प्रधि [illegible]

प्रधी [illegible]

प्रधूपित [illegible]

प्रध्वंस [illegible]

प्रध्वस्त [illegible]

प्रनष्ट [illegible]

प्रनष्ट [illegible]

प्रनष्ट [illegible]

प्रना(ला)[illegible]

प्रपञ्च [illegible]

प्रपञ्च [illegible]

प्रपञ्चित [illegible]

प्रपतन न० प्रपतत्यस्मात् प्र+पत–भीमा० अपादाने ल्युट् । १पतनापादाने तटादौ । भावे ल्युट् । पतने २पात तद्भवोत्पतने च । प्रपतनीय पतनतयापने त्रि० ।

प्रपथ पु० प्रकृष्टः पन्था प्रगतः पन्था यत्र वा अच् समा० । १प्रकृष्टमार्गे २तत्युक्ते त्रि० ऋ० ११।६१।८ [स्त्री राजनि०।

प्रपथ्य त्रि० प्रकृष्ट पथ्य प्रा०स० । १अत्यन्तपथ्ये २हरीतक्यां

प्रपद न० प्रारब्धं पदम् प्रा०स० । पादाग्रभागे अमर । प्रपदं व्याप्नोति ख । प्रपदीन पादाग्रव्यापके त्रि० अत्र पदोत्तरपदे भाष्ये ४।१०८टी०द्रष्टव्यम् । [इति वक्ष्यते ।

प्रपद्य त्रि०प्र+पद–यत् । प्रपन्ने "प्रपद्यार्णि गृहे । इति ।"

प्रपन्नाड पु० प्रपन्नान् आडति अन्वर्थ अच् अण् उप०स० वा ड । १चक्रमर्द रत्नमा० । तस्य दद्रुरोगादिभि प्रपन्ने तेषां रोगनिवारणेन भूषणत्वात्तथात्वम् ।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा–भावे क । पानीयशाला याम् । पानीयशालिकाशब्दे ४१०६ पृ० दृश्यम् ।

प्रपाठक पु०प्रकृष्ट पाठोऽत्र कप् । १वेदस्याध्यायाद्भेदे २ग्रन्थ तदध्यायभेदे च । [तदेवरात्रि० ।

प्रपाणि पु० प्रगत पाणि प्रा०स० । करस्याधोभागे पाणि-

प्रपात पु० प्रपतत्यस्मात् पत अपा०घञ् । १तटरहित २निर्झरस्थे ३पर्वतस्थानभेदे अमर । ४निर्झरे ५कुले च मेदि० घञात् पतने चरण्यानाय क्रियाभेदो न भवति इत्यादये स्यामे । भावे घञ् । ७ पक्षपतने हेमच० ।

प्रपानक न० प्रकृष्ट पानमत्र कप् । चणकमरिचादिनिर्मिते पानीयद्रव्यभेदे "प्रपानकरसस्यायाश्यं न यो रसो भवेत् यथा चणकमरिचादीनां समामेलनात्पूर्व दर्शविदा स्वाद प्रपानकरसे वाभ्यते विभावादिसमामेलनादिषापि तथेत्यर्थ" सा०द० । लतापानकशब्दे २०८४पृ०दृश्यम् ।

प्रपापूरणीय त्रि० प्रपापूरण प्रयोजनमस्य "लक्षरणो त्रिप पूरिपरिवर्तिनतरमात्" वार्त्ति० छ । प्रपापूरण-प्रयोजनके । [शब्दमाला ।

प्रपावन न० प्रपैव कामपूरक वनम् । कामारण्ये वनभेदे

प्रपितामह पु० प्रगतः पितामहं कार्यत्वेन प्रा०स०। १पि तामहपितरि अमर । तस्य पत्नी ङीप् २प्रपितामही तत्पत्न्यां स्त्री "स्तेन भर्त्रा सह माता भुङ्क्ते स्वधामयम् । पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही" दायभागधृतवचनम् । पितामहस्य प्रजा-पतिजनकस्य चतुर्मुखब्रह्मण जनके ३परमब्रह्मणि "भू-र्भुवः स्वरादिस्वारः स पिता प्रपितामह" विष्णुस ।

"यो वै तद्ब्रह्मणः विदधाति पूर्वम्" श्रुतेस्तस्य नि०मत्-तद्पद लाभवात्तम । "योऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजा । अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनुना सर्वपितामहत्वापि तस्य दर्शनात्तत्-तथात्वम् ।

प्रपित्वे अव्य० अवरायन्ते निघण्टु ।

प्रपुन्नाड(ट) पु० पुनाति नाडयति अर्दयति नड–भ्रंशे नट-अवस्कन्दने वा अच् प्रकृष्ट पुन्नाड (पुन्नाट) प्रा०स० । १चक्रमर्द (चाकुन्दा) वृक्षे । अत्र मते प्रपुन्नाडोऽप्यत्र । २हद्रुमर्दन अमर । एडो० प्रपुनाट (प्रपुनाड) इत्येषां नाम तथाहि अमर पाठान्तरम् ।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्यते अन्तकै पूर–कर्मणि ण्वुल् स्वार्थे क टाप् कापि अत इत्वम् । १कण्टकार्य्याम् २हेम अन्त्र ग्रन्थभेदे पादे त्रि० ।

प्रपौत्र पु० प्रकृष्ट पौत्र पौत्रस्य पौ प्रा०स० । स्वे प्राप० णिनि १पौत्रस्य पुत्रे "प्रपौत्रस्य कार्षीर्ष्यमेषा-दित्रीयभिति सूत्रः तस्य तथात्वम् । तद्वयेण पौ दे २वंशे सौम्मार्ह्य्त त्रि०स० । भा०चा०प्रथ० प्रपितामहो भारत्यति ।

प्रपौण्डरीक पु० पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकृष्ट नाड पुष्प यस्य । तज्जातुष्याया चर्पटिकारके शालपर्णीवन्य पत्रे क्षुपभेदे अमरः ।

प्रपौण्डरीकाद्य न० "प्रपौण्डरीकमधूकपिप्पलीचन्दनोत्-पलैः । सिद्धं पालीके तैल नस्येनाभ्यञ्जनेन वा । सर्वमूर्ध्वगतान् हन्ति पलितानि च शोणितम्" चक्र-पाणिदत्तोक्ते तैलभेदे ।

प्रपीन पञ्चो०प्रगत कान्ततया पीनाम् प्रा०स० पीनस्य १पुष्ट तद्वदादौ स्त्री ङीप् ।

प्रफर्वी स्त्री प्रकृष्ट पद निर्गच्छमान यस्या स्त्रियाः ङीप् पृषो० । प्रगमनशीलस्त्रियां स्त्रिया ऋ०१०।८५।१२ भा०। फर्वति गतिकर्मा इति वेददीप । २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि० यजु०१११७६ वेददीप ।

प्रफुल्त(ल्ल) त्रि० प्र+फल–क्त पादित्वात् इटोऽभावे उत इत्वम् प्र+फुल्ल–विकाशे अच् वा (फूटयुत)। विकाशयुत अमर । "लोध्रद्रुम सानुमत प्रफुल्त(ल्ल)म" रघु-टीकायां मल्लिनाथेन द्विधापाठः समर्थित । [त्रिका०।

प्रबन्ध पु० प्र+बन्ध–भावे घञ ।१सन्दर्भे ग्रन्थादि २रचने च

[illegible] न० प्र+[illegible] [illegible]

[illegible]

प्र(व)र्ह त्रि० प्र+वर्ह [illegible] (क्त) [illegible]

[illegible] त्रि० [illegible]

[illegible] स्त्री० [illegible]

प्रयाण न० प्र+[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रयुत त्रि० प्र+[illegible] [illegible]

प्रयोग पु० प्र+[illegible] [illegible]

[illegible] न० प्र+[illegible] [illegible]

गमने। प्र+बुध-णिच्-भावे ल्युट्। ३प्रकृष्टबोधने ४उद्दीपने ५पूर्वगन्धस्य न्यूनतायां पुनः सौगन्ध्योत्पादनाय व्यापारभेदे अमरः।

प्रबोधनी स्त्री प्रबोध्यते हरिरत्र प्र+बुध णिच् आधारे ल्युट् ङीप्। कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् तत्र शयितस्य हरेरुत्थापनात्तथात्वम् तस्याश्चाख्यानमेतत्। तस्यामेकादशीमध्ये तस्याः प्राशस्त्यभेदश्च प्राधान्यता दर्शिता। तन्माहात्म्य च पद्मपु॰उ॰ख १२६अ॰ उक्तं यथा “ब्रह्मोवाच प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। शृणुष्व मुनिसत्तम!। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्या भवन्ति हि। मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि सकलान्यपि। भस्मसात् कुरुते मर्त्यो हरिबोधन्युपासनात्। पूर्वजन्मसहस्रेषु यत्पापं समुपार्जितम्। जागरेण प्रबोधन्या दहते तूलराशिवत्। उपवासं प्रबोधन्यां यः करोति समाहितः। विधिवन्मुनिश्रेष्ठ! यथोक्तं लभते फलम्। यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति वै। तानि तस्य गृहे सम्यक् कृता येन प्रबोधनी। किं तस्य बहुभिः पुण्यैः परलोकसुखप्रदैः। जन्मतोऽन्तोपिता येन सम्पूर्णा हरिबोधनी। बोधनीं समुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः। प्रबोधन्यां नरश्चैव न पुनर्गर्भमाविशेत्। स्नानं दानं जपो होमः समुद्दिश्य जनार्दनम्। नरैर्यत् क्रियते ब्रह्मन्! प्रबोधन्यां तदक्षयम्। येऽर्चयन्ति नराश्चस्यां भक्त्या विष्णुं जगत्पतिम्। उपिता बाधनीं ते च प्रभवेयुर्हि बोधक। माहात्म्यमिदमुक्तं महापापौघनाशनम्। प्रबोधन्या दिने विष्णोर्विधिवत् समुपोषणम्। स ज्ञानी च स योगी च स तपस्वी जितेन्द्रियः। स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तां य उपास्ते प्रबोधनीम्। यत् जन्मकृत पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु। करोति भक्षसाद्विष्णुः प्रबोधन्यां प्रपूजितः। हरिपूजाविधानस्या कार्त्तिके बोधवासरे। गीतशास्त्रविनोदेन प्रबोधन्यान्तु जागरात्। चन्द्रसूर्य्योपरागे च यत् फलं परिकीर्त्तितम्। तस्मात् सहस्रगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः। एतस्मात् कोटिगुणितं प्रबोधन्यां हि जागरात्। जन्मप्रभृति यत्पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि। वृथा भवति तत्सर्वं न कृता बोधवासरम्”। “प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम्। शृणुष्व तत्पुण्यं त्वं मुनिसत्तम!। तावद्गर्जति विप्रेन्द्र। गङ्गाभागीरथी क्षितौ। यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी। तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च। यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके। वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च। एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेन्नरः। दुर्लभञ्चैव दुष्प्राप्यं त्रैलोक्ये सचराचरे। तदपि प्रार्थितं विप्र!। ददाति हरिबोधनी। ऐश्वर्य्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः। ददात्युपोषिता विप्र!। हेलया हरिबोधनी। मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्युपार्जितान्यपि। एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी। पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते। एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी” हरि॰वि॰।

प्रभञ्जन न॰ प्रभनक्ति तरुादीन् प्र+भन्ज-युच्। वायौ अमरः। [लतायां स्त्री राजनि॰।

प्रभद्र पु॰ प्रकृष्ट भद्रमस्मात् ५ब॰। १निम्बवृक्षे २प्रसारिण्यां

प्रभद्रक न॰ “भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम्” वृ॰र॰ उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

प्रभर्मन् पु॰ भृ-भावे कर्त्तरि वा मनिन् प्रकृष्टं भर्म भरणं प्रकृष्टो भर्मा भर्त्ता ऋत्विक् वा यस्मिन्। १यज्ञे ऋ॰८। ८२।१ भाष्ये दृश्यम्। प्र+भृ-भावे मनिन्। २प्रकर्षेण भरणे सम्पादने न॰ ऋ॰ १।७६।७

प्रभव पु॰ प्रभवत्यस्मात् “भुवः प्रभवः” पा॰ भूकर्त्तरपादाने चार्थे अप्। १प्रथमप्रकाशस्थाने २अन्यत विवस्य प्रथमोपलम्भस्थाने हेमच॰ ३मूले ४मुनिभेदे ५जन्महेतौ। भावे अप्। ६जन्मनि। करणे अप्। ७पराक्रमे मेदि॰। ८षष्टिवत्सरमध्ये वत्सरभेदे तत्फलञ्च ज्यो॰त॰ भविष्यपु॰ “बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी। बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिता। प्रशान्ता पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिता”। ९विष्णौ पु॰ “प्रभवो भावनो भर्त्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः” विष्णुस॰

प्रभवादि पु॰ प्रभव आदिर्येषाम्। प्रभवप्रभृतिषष्टिवत्सरेषु स च गुरुमध्यभोगात् गणनीय। “ज्योतिर्विद इत्य मध्यात् प्रभवादिक सम्भवम्। उभुक्तवत् प्रमाद्यादि स-प्तांशानपि समावम्” ज्यो॰त॰। ते च ज्यो॰त॰ फलसहिताः दर्शिता तच्छब्दे तन्नाक्षत्रे संप्रत च तदानयनम्

[illegible]

प्रमविष्णु त्रि० [illegible]

प्रमद [illegible]

प्रमाकर [illegible]

प्रमाकोट [illegible]

प्रमाचाम [illegible]

प्रमात [illegible]

[illegible]

प्रमातीत [illegible]

प्रमातोर [illegible]

प्रमाथ [illegible]

प्रमाथक [illegible]

प्रमाथिन् [illegible]

स्थलं दृशान्तिमत् । शान्त सवेन्नतिरपि चेद्गुणपक्षैः सा यदिताग्निमरुधिरे । प्रभावती" इति श्रुतबोध ।

प्रभाव पु॰ प्र+भाव–घञ्। १वस्यवमध्ये वत्समेदे २प्रकृष्ट-पक्षे त्रि॰ शटा॰। चरणाङ्के १८।७पृ॰ दृश्यम् । तत्र पा-न्तत्वेन पाठः जटाधरसम्मत ।

प्रभास त्रि॰प्रभासते प्र+भास–अच् । १प्रकृष्टदीप्तियुते २सैन-न्याधिपभेदे पु॰ हेमच॰। ३कुमारानुचरगणभेदे पु॰भा॰ श॰४६अ॰ । ४ऋषिभेदे पु॰ भा॰शा॰ १६६अ॰। ५वसुभेदे पु॰ हरिव॰ ३अ॰ मान्तत्वया पाठ । ६अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदे पु॰ मार्क॰पु॰८०अ॰। ७तीर्थभेदे स्त्रिका "पुण्यं प्रभास वसुधायां नाम यत्रोदुराट् यक्ष्मणा क्लिश्य-मान" इत्युपक्रमे यत्र तु तीर्थवरं पृथिव्यां प्रभास-मानस्तु च प्रभासः" इत्यादिना तत्तीर्थोत्पत्तिमाहात्म्यादिकथा भा॰श॰३६अ॰ प्रादौ दृश्या ।

प्रभासन्त पु॰ प्र+भास–वा॰ झ । १परमेश्वरे २सूर्ये च ह-रिव॰ ११अ॰। [त्वात् चन्द्रमसे २गजे पु॰ अमरः ।

प्रभिन्न त्रि॰ प्र+भिद क्त । १प्रकृष्टभेदयुक्ते मभिन्नत्वादिस्य-

प्रभु त्रि॰प्र+भू–डु । १स्वामिनि २कार्यसम्पादनक्षमयुते "नि-ग्रहानुग्रहे यस्य प्रभुरित्यभिधीयते" इत्युक्ते ३निग्रहा-नुग्रहसमर्थे ४विष्णौ पु॰ "प्रभवः प्रभुरीश्वरः" विष्णु स॰ "काम कामप्रद प्रभु" तत्रैव नामान्तरं तत्र पुन-र्वेच भवनात् प्रभुरितीति भाष्योक्तेः "सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात् प्रभु" भाष्योक्तेश्च व्युत्पत्तिभेदात् नामद्वयम् । ५अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदे मार्क॰पु॰ ८०अ॰ ।

प्रभुत्वाक्षेप पु॰ अर्थालङ्कारभेदे "धनञ्च बहु लभ्यं ते सुख क्षेमञ्च वर्त्मनि । न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मा स्म गा । इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः । प्रभुत्वेनैव रुद्धत्वात् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते" । "हे प्रिय ! ते विदेशगमने इति अध्याहार्य्यं बहु धनं सुखञ्च तथा वर्त्मनि पथि क्षेमं कुशलञ्च लभ्यम् । अत्र च मे प्राणसन्देहः न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य बहुधनलाभस्य च सम्भवादिति भावः । तथापि मा स्म गा मा गच्छ अत्र प्रियायात्राया प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिनः प्रोत्सा-हान् हेतून् आचक्षाणया कीर्त्तयन्त्या कयाचित् स्वाधीन-पतिकयेति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया एव पतिः रुद्धः विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् अयं प्रभुत्वाक्षेप उ-च्यते" प्रेम॰ टीका ।

प्रभुभक्त त्रि॰ ७त॰। १स्वाम्यनुरक्ते । "बहुाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षड्गुणाः शुनः" चाणक्यः । कुलीने उत्तमे २घोटके पु॰ शब्दच॰।

प्रभूत त्रि॰ प्र+भू क्त । १प्रचुरे अमरः २उद्गते मेदि॰ ३भूते ४उन्नते च शब्दर॰। ततः गोषदा॰ अस्त्यर्थे वुन् । प्रभूतक प्रचुरत्वादियुक्ते त्रि॰प्रभूतमाह "आहौ प्रभूतमादिभ्य" वार्त्ति॰ ठक् । प्राभूतिक प्रचुरवक्तरि त्रि॰ । द्विती-यान्तात् प्रभूतशब्दात् आहौ परे वार्त्तिकोक्ते ठक् ठक् । एवम् पर्य्याप्तदात् पर्य्याप्तमाह पार्य्याप्तिक तद्वक्तरि त्रि॰।

प्रभूति स्त्री प्र+भू–भावे क्तिन् नित्तकारादिमत्यये परे उभ्य गते प्रकृतिस्वर । प्रकर्षेण भवने ।

प्रभुवन् त्रि॰ प्र+भू–क्वनिप् । सामर्थ्ययुते स्त्रियां ङीप् "वनोर च" पा॰ नश्च र । प्रभ्वरी यजु॰२२।१७

प्रभूष्णु त्रि॰ प्र+भू–गस्नु । १प्रभावशीले २क्षमे समर्थे

प्रभृति अव्य॰ प्र+भृ-क्तिच् । तदारभ्येत्यर्थे । बहु॰समासे उत्तरपदस्थ । तदादिके त्रि॰ अमरः ।

प्रभृष्ट त्रि॰ प्र+भ्रंश–वा॰ कर्त्तरि क्त । प्रकृष्टभ्रष्टे ऋ॰१।१५२।१२

प्रभेद पु॰ प्रभिद्यतेऽनेन प्र+भिद–घञ् । १प्रकारे विशेषे । भावे घञ् । २भेदे अमरः ।

प्रभेश्वर पु॰ तीर्थभेदे शिवपु॰ ।

प्रभ्रंशथु पु॰ "प्रध्यनासत नासिकयैव यत्र सान्द्रो विदग्धो लवणः कफश्च । प्राक्सञ्चितो मूर्ध्नि च पित्ततप्त प्रभ्रं-शथु व्याधिमुदाहरन्ति" सुश्रुतोक्ते नासागतरोगभेदे ।

प्रभ्रष्ट त्रि॰ प्र+भ्रंश–क्त । १भ्रष्टे स्वार्थे कन् । शि-खावलम्बिमाल्ये चूडातो लम्बमानमाल्ये अमरः ।

प्रमगन्द पु इति पुण्यादिकर्मरहितपुरुषोत्तरायणे गमिष्य-तीति बुद्ध्या परेषामर्थं ददातीति प्रमगन्दो वार्धुषिक निरु॰ प्रगतो मगन्द पारस्करया त्वात्॰सु। वार्धुषि-ककुले ऋ॰ ३।५३।१४ भा॰ ।

प्रमण(न)स् त्रि॰ प्रकृष्ट मनोऽस्य प्रशादि अस्तम् अन्तोदा-त्तत्वम् । १हर्षयुते अमरः । २सुमनस्के च ।

प्रमति पु॰ प्रतीचीश्वरजनमेजयस्य पुरोहिते कश्यपवंश्ये १ऋषिभेदे मार्क॰पु॰१२८अ॰ । २च्यवनस्य पुत्रभेदे भा॰आ॰ ५अ॰ । रुरुप्रमद्वरानामक कुलपतिपुत्रे ३ऋषिभेदे भा॰अनु॰१ अ॰। अरणस्य पुत्रे ४नृपभेदे । तद गो वत्समीते ५पुत्रे नृपभेदे भाग॰ ८।२।१६। ६प्रकृष्टमतियुक्ते त्रि॰ ।

प्रमत्त त्रि॰ प्र+मद क्त । १अनवधानतायुक्ते प्रमादयुक्ते कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताज्ञानेन अकर्त्तव्ये वा कर्त्तव्यताधिया तत्तदाचरणयुक्ते "मत्त प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं" माघ स्त्रिय

[illegible]

प्रमत्तगीत [illegible]

प्रमथ [illegible] प्र+मथ [illegible]

[illegible]

प्रमथन [illegible]

प्रमथाधिप [illegible]

प्रमथित [illegible]

प्रमद [illegible] प्र+मद [illegible]

प्रमदक [illegible]

प्रमदकानन [illegible]

प्रमदा [illegible] प्र+मद [illegible]

प्रमदावन [illegible]

प्रमदारा [illegible]

प्रमन्यु [illegible]

प्रमय [illegible]

प्रमयु [illegible]

मर्दन त्रि॰ प्रमर्दयति+प्र+मृद ल्यु । १प्रकर्षेण मर्दके २दैत्यभेदे पु॰ हरिव॰ १६४अ॰ । ३विष्णौ पु॰ "लोहिताक्षः प्रमर्दनः" विष्णुस॰ । तत्र प्रतर्दन इति पाठान्तरं तदर्थे "प्रलये पवभूतानां नाशकत्वात्" भाष्योक्तेस्तथात्वम् । "वसित ! सन्तापित । प्रमर्दन" भा॰शा॰ २१४॰ विष्णुस्तुतौ ।

प्रमा स्त्री प्र+मा–भावे अङ् । १यथार्थज्ञाने भ्रमभिन्ने ज्ञाने तल्लक्षणं तदुत्पत्तौ गुणाश्च भाषा॰ उक्ता यथा "दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् । सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः । पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् । शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा । गुणः स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकम्" भाषा॰। दोषशब्दे ३७६६पृ॰ भ्रमकारणं दर्शितम् तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वं प्रामाण्यापरपर्य्यायम् तच्च मतभेदेन स्वतोग्राह्यं परतोग्राह्यं च परतोग्राह्यशब्दे ४२२४पृ॰ उक्तम् । तस्य विस्तरः उच्यते । तत्र न्यायमते "प्रमात्वं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा॰ व्याख्याने सि॰ मु॰ यथा "मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात् तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यते इति । भट्टानां मते तु ज्ञानमतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातता प्रत्यक्षा । तया च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति । न स्वतोग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतोग्राह्यं स्यात् तदाऽभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः । तस्मात् ज्ञानप्रामाण्यमनुमेयम् । तथा हि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैव तन्नैव यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवम् इदं जलज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तत्र गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । न च प्रमात्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धिः कथमिति वाच्यम् घटज्ञानप्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् । न च प्रकारभेदेन प्रामाण्यभेदात् घटत्ववति घटत्वप्रकारके कथं प्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटत्वप्रकारकत्वस्य स्वविशेष्यकत्वस्य च स्वतोग्राह्यत्वात् । घटस्य च पूर्वमुपस्थितत्वात् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने प्रामाण्यस्य बाधकाभावः । व्यवसायपरन्तु प्रामाण्यं न गृह्यते । तत्र संशयसामग्रीसत्त्वे संशयस्योपपत्तेः । किञ्चाभ्यासदशायां स्वतोऽनुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य स्वत एव ग्रहसम्भवात् प्रथमानुव्यवसायपरं न तद्ग्राहकत्वमिति कल्प्यते संशयानुरोधात् । अथ प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यग्रहे न तत्र विषयनिश्चयरूपत्वार्थं तत्र प्रामाण्यग्रहो वाच्यः सोऽप्यनुमित्यन्तरेणेति फलसत्त्वे कारणसत्त्वे वा नानवस्थेति चेन्न अगृहीतप्रामाण्यकस्यैव निश्चयरूपत्वात् । तत्र च प्रामाण्यसंशयसत्त्वे तु परं प्रामाण्यानुमितेरपेक्षया यावदाग्रहं प्रामाण्यानुमितिरिष्यत एव सर्वत्र तु न संशयः क्वचित् कोऽप्यनुपस्थितेः क्वचिद्विशेषदर्शनादितः क्वचिद्विषयान्तरसञ्चारादिति सङ्क्षेपः । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्विशेष्यकत्व विशेषणं व्यर्थम् । न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्त्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि भेदाग्रह एव कारणमिति । न चाऽन्यथाख्यातिः स्यादिति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । न च संवादिप्रवृत्तौ तु भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवात् प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्थञ्च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः । फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किञ्च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं न तत्र बाधोऽपि । अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । रङ्गे रङ्ग-

भेदः । यथोक्तं सां०प्र०भा० "प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः । प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् । प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् । अतः स्यात् कारणाभावाद्वृत्ते साक्ष्येव चेतनः । विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः" । "प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" पात०सू० "इन्द्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् तद्विषयसामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम्, फलमविशिष्टं पौरुषेयचित्तवृत्तिबोधः" भाष्यम् "अनधिगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा तत्करणं प्रमाणम् । ननु पुरुषवर्त्ती बोधः कथं चित्तगतायाः वृत्तेः फलं न हि खदिरगोचरव्यापारेण परशुना पलाशे छिदा क्रियते इत्यत आह अविशिष्ट इति । न हि पुरुषगतो बोधो जन्यते अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापाद्यमानं फलम् । तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्ध्यात्मिका वृत्तिः इत्तिर्बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद्युक्तं प्रमाणफलभाव इत्यर्थः" विव० । प्रमाणस्य भावः ष्यञ् प्रामाण्यं न० तल् प्रमाणता स्त्री त्व प्रमाणत्व न० प्रमाणभावे प्रमितिकरणत्वे प्रमात्वे च । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्थले प्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणपरत्वे क्वचिदेकवचनता यथा "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्" इत्यादौ । क्वचित्तु बहुवचनता यथा "प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानि" गौ०सू० । तत्र पूर्वत्र शब्दत्वरूपप्रमाणत्वजातेरेकत्वात् एकवचनत्वम् । उत्तरत्र प्रत्यक्षत्वादिजातिघटितव्यक्तीनाम् बहुत्वात् बहुवचनता इति प्रथमाव्युत्पादे गदाधरेण प्रपञ्चितम् तत्र दृश्यम् । सामान्यत्वात् क्लीवतैवास्य । क्वचित्तु विशेषपरत्वे स्त्रीत्वपरता यथा प्रमाणी । स्त्री प्रमाणी यस्य ब०व्री० "अप् पूरण्यीप्रमाण्योः" पा०अप्प्रमा० न कप् । श्रीप्रमाण इत्येव सि०कौ० । ८परिमाणभेदे च । "प्रमाणे मात्रजद्वयसज्दघ्नच" पा० इत्युक्ते दृश्यम् ।

प्रमाणबाधितार्थक पु० प्रमाणेन बाधितोऽर्थो यस्य कप् । तर्कभेदे तर्कशब्दे ३२५५ पृ० दृश्यम् ।

प्रमाणिका त्रि० प्रमाणं सिद्धिहेतुतयाऽस्त्यस्य ठन् । प्रमाणसिद्धे "प्रमाणिका जरौ लगौ" छ०र० उक्ते अष्टाक्षरपादके २छन्दोभेदे स्त्री । ३परिमाणभेदयुते मध्यमाङ्गुलपर्वान्तरमितपरिमाणयुते हस्ते हेमच० ।

प्रमातामह पु० प्रगतो मातामहं कार्यत्वेन व्याप्त्या०स० । १मातामहस्य पितरि अमरः । तस्य पत्नी ङीप् । प्रमातामही २तत्पत्न्यां स्त्री ।

प्रमातृ त्रि० प्रमिमीते प्र+मि–तृच् । प्रमाज्ञानकर्त्तरि । न्यायमते "यस्य प्रमाजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता" वात्स्या० । साङ्ख्यमते शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी स । प्रमाणशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् । वेदान्तिमते "मेयातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोऽङ्गमन्त्रात्ममूर्त्तिः साक्षी सवितृ प्रभा तत्प्रतिफलितवपुर्गीयतेऽसौ प्रमाता" इत्युक्तदिशा अन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं तदवच्छिन्नं वा चैतन्यमेव प्रमाता ।

प्रमाथ पु प्र+मथ भावे घञ् । १बलात् हरणे २प्रपीडने च । भा० कर्त्तरि ण । ३कुमारानुचरभेदे भा० श० ४६अ० । स्वार्थे अण् । ४शिवपारिषदप्रमथगणे पु० हरिवं०१८१अ० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०द्रो० १५७अ० ।

प्रमाथिन् त्रि० प्रमथ्नाति प्र+मथ–णिनि । १बलात् हारके २पीडके च । "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि" गीता । स्त्रियां ङीप् । सा च ३अप्सरोभेदे भा०आ० १२४अ० । ४राक्षसभेदे पु० भा० व० २८४अ०

प्रमाद पु० प्र+मद–घञ् । १कर्त्तव्ये अकर्त्तव्यत्वधिया ततो निवृत्तौ अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वधिया तत्र प्रवृत्तौ वा अनवधानतायाम् अमरः । अनवधानताशब्दे १५१पृ०दृश्यम् । स च तमोगुणकार्य्यः तमःशब्दे ३२३५ पृ० दृश्यम् । तस्य मनोदूषकत्वात्तत्कार्य्यत्वं बोध्यम् ।

प्रमादवत् पु० प्रमादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १प्रमादयुते २असमीक्ष्यकारिणि जटा० ।

प्रमादिन् त्रि० प्रमाद नित्ययोगे इनि न तु अतइनौ एकाक्षरकदन्तात् तस्य निषेधात् । नित्यप्रमादयुक्ते "एकः प्रमादी स कथं न हन्यते" श्रीधरधृतवाक्यम् ।

प्रमापण न० प्र+मीञ्–हिंसायां स्वार्थे णिच्–आत्त्वे पुक् ल्युट् । मारणे अमरः ।

प्रमायुक त्रि०प्र +मी–ताच्छील्ये उकञ् । प्रमरणशीले "प्र.. चास्य प्रिय प्रमायुक भवति" छ०उ० । "प्रमायुक मरणशीलम्" भा० । [च जटा० । २परिमिते ।

प्रमित त्रि० प्र+मि–मी वा क्त । १ज्ञाते २प्रयथावधारिते

प्रमिताक्षरा स्त्री प्रमितानि परिमितानि अक्षराणि यस्याम् । सिद्धान्तशिरोमणि–व्याख्यानरूपायां टीकायां छन्दश्चिन्तामणिटीकाभेदे–न "प्रमिताक्षरा सजससैः

वर्णिता ६०८० वर्षे हाटखोलायाहते प्रकाशयमीरे।

प्रमिति स्त्री प्र+मि—मा—क्ति भा। प्रमाणे बचरा।

प्रमीढ त्रि प्र+मिह—क्त। मूत्रिते एवमे च मेदि।

प्रमीत त्रि प्र+मीव हिंसायां क्त। मृते मारीती विमटी मख इति अर्थि। एवमार्थे पुराणे ह बचरा।

प्रमीला स्त्री प्र+मील—भावे अ। तन्द्राय बचरा।

प्रमुख न प्रकृष्ट मुखमारम्भ। [illegible] प्रमुख एवमते एवमार्थे बचर [illegible] च त्रि मेदि [illegible] ह ब्रह्मरक। [illegible] ह बाहुच। यज्ञ। [illegible]। [illegible] त्रि।

प्रमुच ह [illegible] नात्मा ह पचा। प्रमुचि प्र+मुच—क। एवमर्थेन मोक्षरि त्रि।

प्रमुच वर्णिवेरे नात्मा [illegible] च।

प्रमुद् त्रि प्रकृष्टा मुद् यस्य। हर्षे एवमर्थेन बचरा। एवमेरे ह [illegible]। [illegible]। [illegible] स्त्री।

प्रमुदित त्रि प्र+मुद—कर्त्तरि क्त। हर्षे एवमर्थेन बचर।

प्रमुदितवदना स्त्री "प्रमुदितवदना यदौ च री ह र" वर्षे हाटखोलायाहते प्रणीते। [इन्दो भावे

प्रमृत त्रि प्र+मृ—क्त। [illegible] प्रमृत न प्रकृष्ट यथं माविनिर्विशे यव। [illegible] "प्रमृत मानिलं मैव प्रमर्थे कर्षं चरम् यह:। कर्षं च भूमिनाभुत्रावित एवमिविनाम् महाप्रकवं प्रवर्षेत महावित प्रम यद् इह।

प्रमेय त्रि प्र+मा—कर्मणि यत्। प्रमाणविषये पदार्थे। एवमेवोहे एवमर्थेन च। प्रम वैशाव मूलवैशम वेवम् [illegible] मात्रादिनवाखा मनिसर्वोषि न प्रत्याशवेवम्। [illegible] वा [illegible] कमाल प्रमेयम् स्त्री च यहा [illegible] च वैशानन्यवि ववैज्ञानोपत्यानवस्तुमात्रिलसम्।

प्रमेह ह प्र+मिह—भावादि घञ् वा घञ्। रोगभेदे प्रह यथमेहादिन भाव यस नया

[illegible] इमीति [illegible] न मानि। [illegible] प्रमेवेह [illegible] चरम्। देवन मावम् मरीरमम् क्रि [illegible] इदम्। वरीति वैशाव [illegible] तिन हरि यम्य मानि। मोचे [illegible]

[illegible] प्रमेहविधान [illegible]। [illegible] माविनाम [illegible] प्रवेशनं मेवेमत्। [illegible]। दृष्टा प्रमेहिका विनाशिते [illegible]। [illegible] मावित प्रमेहवत्। [illegible] प्रमेयवित [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] मेहे [illegible] प्रमेहवत्। [illegible]। [illegible] प्रमेयविवमिविनिवम्। [illegible] प्रमेहम्। [illegible]। [illegible] प्रमेहिनी [illegible]। [illegible] प्रमेहिनि। [illegible] प्रमेहिनम् [illegible]। [illegible] प्रमेहिनी प्रमेहिनि। [illegible] प्रमेहम्। [illegible] प्रमेहम्। [illegible] प्रमेहिनी [illegible] प्रमेहिनी [illegible]। [illegible] प्रमेहिनि [illegible]। [illegible] प्रमेहिनी [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] मायेह प्रमेहम्। [illegible]। [illegible] भाव भाव भाव [illegible]। [illegible] प्रमेहि भावह। [illegible]। [illegible] वा [illegible]। [illegible] प्रमेहिनि [illegible] प्रमेही मानि री मवीवाद। [illegible] मानि [illegible]

चापि यदन्नपानात् । सर्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रति कारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति च । मधुमेहो मधुनिभो जायते स किल द्विधा । क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथ वा । आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् । क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् । मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्यं माधुर्याच्च तनोः रतः । शराविकाकच्छपिका जालिनी विनताऽलजी । मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधि श्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश" ।

तद्रोगनिमित्तकर्मभेद शा॰ त॰ उक्तः । कर्मविपाकशब्दे १०७६ पृ॰ दृश्यम् । तत्र मधुमेहस्यैव महारोगभेद रूपता "मधुमेहप्रमन्दरी" इत्युक्तं ।

प्रमेहिन् पु॰ प्र+मिह–णिनि । प्रमेहरोगयुते ।

प्रमोचनी स्त्री प्रकर्षेण मुच्यते निःसार्यते मोचनार्थम् मुच–करणे ल्युट् ङीप् । १गोडुम्बायाम् (गोडुम्ब) रत्ना॰ २प्रमोचनसाधने त्रि । भावे ल्युट् । ३प्रकर्षेण मोचने न॰ ।

प्रमोद पु॰ प्र+मुद–हर्षे भावे घञ् । १हर्षे प्रियलाभनिमित्ते महद्धर्षे आनन्दशब्दे ०७८पृ॰ तैत्ति॰ उ॰ भाष्यवाक्यं दृश्यम् । गन्धो मोदो यस्य मा॰ व॰ । २प्रमोदयुते त्रि॰ ३ना- गभेदे पु॰ भा॰ आ॰ ५७ अ॰ । ४स्कन्दानुचरभेदे पु॰ भा॰ श॰ ४६ अ॰ । सा॰ त॰ कौ॰ उक्ते ५ तुष्टिसिद्धिभेदे "तिस्रः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमाना" । तत्राध्यात्मिकदुःखविघातकं सर्वोत्कर्षेण हृष्टत्वात् प्रमोदाख्यं बोध्यम् । आधिभौतिकदुःखविघातस्य मोदाधारत्वात् मुदितत्वम् आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य मान मानं यत्रेति व्युत्पत्त्येति विवेकः ।

प्रमोदन त्रि॰ प्रमोदयति प्र+मुद–णिच्–ल्यु । १हर्षकारके २विष्णौ पु॰ "जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुस॰ । भावे ल्युट् । ३हर्षसम्पादने न॰ । [४क्षुवके पु॰ शब्दमाला ।

प्रमोदित त्रि प्रमोदो जातोऽस्य तार॰ इतच् । १जातप्रमोदे

प्रमोदिन् त्रि॰ प्रमोदयति प्र+मुद–णिच्–णिनि । १प्रहर्ष जनके । स्त्रियां ङीप् । सा च २जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र॰ ।

प्रमोहन न॰ प्रमुह्यतेऽनेन प्र+मुह–करणे ल्युट्, प्रमोहय त प्र+मुह+णिच्–ल्यु वा । १प्रमोहसाधने प्रमोहकारके २अस्त्रभेदे च यदस्त्रप्रयोगे विपक्षस्य प्रमोहो जायते तस्मिन्नस्त्रे । भा॰ भी॰ ७७ अ॰ । ३प्रमोहदायकमात्रे त्रि॰ ।

प्रम्लोचन्ती स्त्री प्रम्लोचति नरं प्रति आत्मानं दर्शयति प्र+म्लुच–शतृ–ङीप् । अप्सरोभेदे यजु॰ १५।१७

प्रम्लोचाऽस्त्री प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयति प्र+म्लुच– अच् । अप्सरोभेदे गरुडपु॰ ६॰ अ॰ ।

प्रयज्यु त्रि॰ प्र+यज "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्" उणा॰ युच् निरनुनासिकत्वात् अनादेशो न । अध्वर्यौ उज्ज्व॰ मा॰ १।२९।६

प्रयत त्रि॰ प्र+यम–कर्त्तरि क्त । १पवित्रे शुचौ अमरः । प्र+ यत–अच् । २प्रयत्नविशिष्टे त्रि॰ । प्रपूर्वक यमेर्दानार्थ- कात् कर्मणि क्त । ३दत्ते च । "प्रयतदक्षिणम्" ऋ॰ १२।१४

प्रयत्न पु॰ प्र+यत–भावे नङ् । प्रयासे । स च न्यायमते त्रिविधः यथा "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकार- णम् । एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् । चि- कीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चा- ध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् । निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्ट- साधनताधियः । यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदाऽतीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत्प्रकीर्त्तितम्" भाषा॰ 'प्रयत्नस्तु फलाप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः" सा॰ द॰ उक्ते २फलाप्तिविधिः प्रारब्धस्य कर्मणोऽवस्थापञ्चकान्तर्गते- ऽवस्थाभेदे ततोऽस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । प्रयत्नवत् तद्युक्ते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

प्रयत्नशैथिल्य न॰ स्वाभाविकप्रयत्नोपरमपूर्वकप्रयत्नभेदे- तच्च योगाङ्गासनसिद्धिकारणं यथोक्तं "प्रयत्नशैथि ल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पा॰ सू॰ "भवतीति शेषः प्रयत्नो परमात् सिध्यत्यासनं येन नाङ्गमेजयो भवति अनन्ते वा समापन्नं चित्तमासनं निर्वर्त्तयतीति" भा॰ "सा सिद्धिकोऽपि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेष्ट- व्यासनस्य कारणं तस्य तत्कारणत्वे उपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसत एव तत्सिद्धेः । तस्मादुपदेष्टव्यासनस्यायमसा- धकः विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः । तस्य च याद- च्छिकासननियततया आसननियमोपहन्तृत्वात् । तस्मादुपदिष्ट- नियमासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्न आस्थेयो नान्यथोपदिष्टमासनं सिध्यतीति स्वाभाविक प्रयत्नशैथिल्यमासनसिद्धिहेतुः अनन्ते वा नागनायके स्थि- रतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले समापन्नं चित्त- मासनं निर्वर्त्तयतीति" विव॰ [१।५।११५ भाष्यम् ।

प्रयन्तृ त्रि॰ प्र+यम–तृच् प्रकर्षेण १नेतरि २दातरि च ऋ॰

प्रयस [illegible] प्र+यस–आधारे [illegible] ।
[illegible] ।
प्रयस्त [illegible] प्र+यस–आधारे [illegible] ।
[illegible] ।
प्रयाम [illegible]

[illegible]

[illegible]

कन्यानां दिव्यतेजसाम्॥ मध्ये नारीसहस्राणां बहूनाञ्च पतिर्भवेत्। दशग्रामसहस्राणां भर्त्ता भवति भूमिप। काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तोऽसौ प्रतिबुध्यते। अथ सन्ध्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। उपासीत शुचिः सन्ध्यां ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा दिवश्च्युतः। सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले जायेत रूपवान्। ततो भोगवतीं गत्वा वासुकेरुत्तरेण तु। दशाश्वमेधिकं नाम तत्र तीर्थं परं भवेत्। कृताभिषेकस्तु नरो ह्यश्वमेधफलं लभेत्। धनाढ्यो रूपवान् दक्षो दाता भवति धार्म्मिकः। चतुर्वेदेषु यत् पुण्यं सत्यवादिषु यत्फलम्। अहिंसायाञ्च यो धर्म्मो गमनादेव तत् फलम्। तथैव मानसं नाम गङ्गाया दक्षिणे तटे। त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्। पृथिव्यामासमुद्रायां महाभागः पतिर्भवेत्। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च। माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम्। गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्। प्रयागे माघमासे वै त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम्। गङ्गायमुनयोर्मध्ये योऽग्नौ स्वाङ्गं परित्यजेत्। अहीनाङ्गोऽप्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः। यावन्ति रोमकूपाणि तस्याङ्गेषु च धीमतः। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। अनशनं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते। राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्व्वपातकैः। सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते। षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च। स्वर्गलोकमवाप्नोति ऋषिगन्धर्व्वसेवितम्। परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र! समृद्धे जायते कुले। अधःशिरास्तु यो ज्वालामूर्द्ध्वपादः पिबेन्नरः। शतं वर्षसहस्राणां स्वर्गलोके महीयते। परिभ्रष्टश्च राजेन्द्र! अग्निहोत्री भवेन्नरः। यस्तु देहं कर्त्तयित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति। विहगैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत् फलम्। शतं वर्षसहस्राणि सोमलोके महीयते। तस्मादपि परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः। यमुनोत्तरे कूले प्रयागस्य च दक्षिणे। ऋणप्रमोचनं नाम तत्तीर्थं परमं स्मृतम्। एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणैः सर्व्वैः प्रमुच्यते। अश्वमेधफलं तस्माद्गच्छतस्तु पदे पदे। पुरुषांस्तारयेद्राजन्! दश पूर्व्वान् दशापरान्। अतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्द्दश।

नरस्तारयते सर्व्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत्। अश्रद्दधानाः पुरुषाः पापोपहतचेतसः। न प्राप्नुवन्ति तत् स्थानं प्रयागं देवरक्षितम्। अभावेन तु यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत्। सर्व्वकामसमृद्धस्तु स्वर्गलोके महीयते। अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे। उत्तरेण तु वक्ष्यामि आदित्यस्य महात्मनः। तीर्थं निरञ्जनं नाम यत्र देवाः सवासवाः। उपासते सदा सन्ध्यां नित्यकालं युधिष्ठिर!। गङ्गा च यमुना चैव उभे तुल्यफले स्मृते। केवलं ज्येष्ठभावेन गङ्गा सर्व्वत्र पूज्यते। नैमिषं पुष्करञ्चैव गोमतीं सिन्धुसागरम्। गयाञ्च धेनुकञ्चैव गङ्गासागरमेव च। एते चान्ये च बहवो ये च पुण्याः शिलोच्चयाः। दश कोटिसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथा पराः। प्रयागे संस्थिता नित्यमेवमाहुर्मनीषिणः। कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता। तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता यत्र विन्ध्येन सङ्गता। तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यामुत्तरवाहिनी। काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायमुनसङ्गमे। सहस्रगुणिता सापि भवेत् पश्चिमवाहिनी। सा राजन्! दर्शनादेव ब्रह्महत्यापहारिणी। पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह सङ्गता। हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप! दुर्लभा। अमृतं कथ्यते राजन्! सा वेणी परिकीर्त्तिता। तस्यां माघे मुहूर्त्तन्तु देवानामपि दुर्लभम्। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च। माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमम्। ब्रह्मविष्णुमहादेवरुद्रादित्यमरुद्गणाः। गन्धर्व्वा लोकपालाश्च यक्षकिन्नरगुह्यकाः। अणिमादिगुणैः सिद्धा ये चान्ये तत्त्वदर्शिनः। ब्रह्माणी पार्व्वती लक्ष्मीः शची मेधावती रतिः। सर्व्वास्ता देवपत्न्यश्च तथा नागाङ्गना नृप!। घृताची मेनका रम्भा उर्व्वशी च तिलोत्तमा। गणाश्चाप्सरसां तद्वत् पितॄणाञ्च गणाश्च ये। स्नातुमायान्ति ते सर्व्वे माघे वेण्यां नराधिप!। कृते युगे स्वरूपेण कलौ प्रच्छन्नरूपिणः। सर्व्वतीर्थानि रूपाणि पापिनां सङ्कटोपमः। भवन्ति शुक्लवर्णानि प्रयागे माघमज्जनात्। स्वर्णभारसहस्रेण कुरुक्षेत्रे रविग्रहे। यत् फलं लभते माघे वेण्यां तच्च दिने दिने। शततोयघटाभिस्तु न तत् प्राप्नोति मानवः। यत् फलं समवाप्नोति वेण्यां स्नानाच्च मानवः। प्रयागे माघमासे तु यस्त्र्यहं स्नाति मानवः। पापं त्यक्त्वा दिवं याति जीर्णां त्वचमिवोरगः। प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यद्भवेत्।

[illegible]

[illegible] दृति [illegible] ।

प्रयागभव [illegible]

प्रयागवेतृ [illegible]

प्रयाग [illegible]

[illegible]

प्रयाच न [illegible]

प्रयात [illegible]

प्रयाम [illegible]

प्रयाम [illegible]

श्रेमच०। प्रयस्यतेऽनेन करणे घञ्। ४व्यविद्यादिषु पञ्चसु क्लेशदायकेषु। [युते छ० ८।१६।१०

प्रयु त्रि० प्र+या–बा० कु दित्वे अभ्यासस्यात् इत्वम्। प्रयाण

प्रयुक्त त्रि० प्र+युज–क्त। १प्रकर्षेण संयोगयुक्ते २प्रेरिते ३प्रयोज्ये परम्परया कार्ये च। तस्य भाव प्रयुक्तत्व तद्भावे न०। स च स्वरूपसम्बन्धभेद कारणाभावेन कार्याभाव इत्यादिप्रतीतिसिद्ध गौ०छ०। तद्यथा गौ०छ० ।।।।। "उक्तौ प्रयोज्यत्व प्रयोजकत्व वा प्रयुक्तत्वं दण्डाभावात् घटाभाव इतिवत् स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तत्"।

प्रयुक्ति स्त्री प्र+युज–भावे क्तिन्। १प्रयोगे २शब्दोच्चारणभेदे "स्तुतस्य राजमातङ्गा इति न स्तु प्रयुक्तय" सा० दारिद्रा ३प्रेरणे मा०भ०। ४प्रकृष्टायां युक्तौ च।

प्रयुत न० १दशलक्षसंख्यायां २तत्संख्याते च "नवप्रयुतकोटय" क्रमश इति लीला०। ३प्रकर्षेण युते त्रि०।

प्रयुति स्त्री प्र+यु–भावे क्तिन्। १प्रकर्षेण योगे २प्रयोगे ऋ० १।१२७।११

प्रयुतेश्वर ह० तीर्थभेदे स्कन्दपु०।

प्रयोक्तृ त्रि० प्र+युज–तृच्। १प्रयोगकर्त्तरि २ऋणदानादौ धनप्रयोगकर्त्तरि उत्तमर्णे ३प्रयोजकमात्रे च अमर।

प्रयोग पु० प्र+युज–भावकर्मकरणेषु यथायथं घञ् कुत्वम्। १अनुष्ठाने २शब्दादीनामुच्चारणभेदे ३वशीकरणाद्युपाये कार्मणे कर्मणि। ४घोटके च मेदि०। प्रयोगैर्निर्वृत्त ठञ्। अनुमति० हिन्दद्दि। प्रायोगिक प्रयोगसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत्र वाक्योच्चारण च अनुमानाद्युपायावयववाक्योच्चारण यथा "बलाय प्रयोग पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि" यथायोग सन्निष्याद्युक्तत्वमो-च्चारण प्रयोग इति प्राज्ञिका। यज्ञादिक्रियाकलापेति कर्त्तव्यताबोधकार्य शब्दस्य प्रतिपादन पदप्रयोगात्मा ६यथा इति याज्ञिका। भूतप्रेताद्युच्चाटनादिसाधने मन्त्रोच्चारणभेदे तान्त्रिका। ६नाट्यादिप्रदर्शने प्रयोगा ७वाचकयोर्बन्धने क्रियाभेदे इत्यालङ्कारिका।

प्रयोगविधि पु० प्रयोगप्रापकोविधि मा०न०। प्रयोगप्रापके विधिभेदे मङ्गलादि कौमादि० उक्तं यथा "प्रयोगप्राशुभावबोधको विधि प्रयोगविधि। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्न प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गस्य प्रधानस्य विधत्ते प्रयोगप्राशुभावप्रत्यायकत्वेन प्रयोगप्राशुभाव विधत्ते। स च तदविलम्बेऽपि यथा

भाव इति साध्य विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यता नगततद्साहित्यानुपपत्ति विलम्बेन क्रियमाणयो पदार्थयोः इदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे व्याश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तर वेति प्रयोगविक्षेपापत्ते। अत प्रयोगविधिरेव स्वविधेय प्रयोगप्राशुभाव सिद्ध्य नियत क्रममपि पदार्थविशेषण तया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधि प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। तत्र क्रमोनाम विततिविशेष पौर्वापर्यरूपो वा। तत्र षट् प्रमाणानि। श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। क्रमप्रापकहेतवश्च क्रमशब्दे २२६० पृष्ठादावुक्ता।

प्रयोगातिशय पु सा०द० नाटकाङ्गप्रस्तावनाभेदे "यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्य प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा"। यथा कुन्दमालायाम् "नेपथ्ये इतोऽवतरत्वार्या। सूत्रधार। कोऽयं खलु आर्याह्वानेन साहायक मे सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुण वर्त्तते। लङ्केश्वरस्य भवने सुचिर स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासिता जनपदादपि गर्भगुर्वी सीता वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण सीता वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति सीतालक्ष्मणयो प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोग प्रयोजित"।

प्रयोगार्थ पु० प्रयोगस्यार्थम् "चर्यैनमष्ट नियमनाशीविभक्त्र बोधय" मार्त्ति०म०प्रयोगोऽर्थ प्रयोजनमस्य वा। प्रधानप्रयोगानुष्ठानानुकूले व्यापारभेदे मल्लुतकने अमर।

प्रयोगिन् त्रि० प्र+युज–घिनुण्। प्रयोगकर्त्तरि।

प्रयोग्य त्रि०प्रयुज्यते प्रयुज–कर्मणि ण्यत्। १प्रयोज्ये २अश्वे च "यथा प्रयोग्य प्राचरथे(रथे)नियुज्य" दा०भ०भाष्यम्।

प्रयोजक त्रि०कार्यादौभृत्यादीन् प्रयुनक्ति प्र+युज–ण्वुल्। निदेशकर्त्तरि १प्रेरके व्याकरणोक्ते हेतुरूपे २कर्त्तरि च। "तत्प्रयोजकोहेतुश्च" पा० तस्य लक्षणादि हरि०दि०। प्रयोजकत्व तत्त्व मा०वि० निर्णीत यथा "तत्रास्यापारवत्त्वेन सन्निपादक कर्त्ता, य कर्त्तारं कारयति स प्रयोजक। सोऽपि द्विविध एक प्रयोजक परा... देवताद्विता अर्थ दर्शयति अपर पुनरेव प्रयोजकोऽर्थादिना प्रोत्साहयति"।

[illegible]

प्रयोजन न. [illegible] प्र+युज–[illegible] । [illegible]

[illegible] प्र+युज–[illegible] । [illegible]

[illegible] [[illegible]]

[illegible] प्र+[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] प्र+[illegible] । [illegible]

[illegible] प्र+[illegible] । [illegible]

[illegible]

क्षीरोदसिन्धौ समागतः। चतुर्युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः। ततो भवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी। भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी। ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले। तानि चादौ प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च। सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः। असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः। तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे। तेनाहारेण ते सूर्य्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि। ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्द्दिशम्। चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिनो यथा। व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः। दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निप्रतापिनः। ते सूर्य्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः। खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम्। ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा। साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत। दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः। अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य उपप्लुवः। सूर्य्याग्निना प्रमृष्टानां संसृष्टानां परस्परम्। एकत्वमुपयातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः। सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली। चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्द्दहत्यात्मतेजसा। ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा। निर्व्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठे प्रकाशते। अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत्। सर्व्वमेव तदर्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः। पाताले यानि सत्त्वानि महोदधिगतानि च। ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै। द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन्। तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः। समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः। पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत्। ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा। लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः। स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोषयत्। अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति। योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च। उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः संवर्त्तकस्य च। गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान्। तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः। भूर्लोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा महः। दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम्। व्याप्तेषु तेषु

लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वं यथाग्निना। तत् तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः। अयोगुडनिभं सर्व्वं तदा चैकं प्रकाशते। ततो गजकुलोन्नादास्तडिद्भिः समलङ्कृताः। उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः। केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः। धूम्रवर्णास्तथा केचित् केचित् पीताः पयोधराः। केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा। शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे। मनःशिलाभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे। केचित् इन्द्रायुधवर्णाभास्तथान्ये घोरसन्निभाः। तथा कर्बूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा। इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा। चाषपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि। केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः। कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः। बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः। तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभःस्थलम्। ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः। सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत। ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्तीह महौघवत्। सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम्। प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल। अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः। नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसम्भवाः। प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः। धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा। अत्यन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः। साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः। आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति। पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः। ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः। पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति। तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे। योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः। चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः। वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः। असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः। कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः। सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः। तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः। योऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः। अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः। ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः। आराध्य गिरिशं मह्यं यान्ति तत् परम

[illegible]

ज्ञानं दीपवदिन्द्रियोद्भवम्। यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे! विवेकजम्। मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम!। तदेतच्छ्रूयतामत्र साधु मे गदतो मम। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः। परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयाऽपरा। यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम्। अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम्। विभु सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम्। व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः। तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम्। श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्। तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः। वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः। एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः। ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम्। अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज!। पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः। शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते। मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे। सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि। भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः। खाण्डिक्य जनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा। नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः। भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत्। धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः। स सर्वभूतप्रकृतिर्विकारगुणांश्च दोषांश्च मुने! व्यतीतः। अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तरालम्। समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ। तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे। स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः। सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः। संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्। संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्॥" इति विष्णुपु०। "नारद उवाच। सत्यं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम्। दिनमेकयुगं तत्र तस्य या चैकसप्ततिः। मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं ते च यत्र चतुर्दश। स कल्पो नाम वै [illegible] दः। सा ब्राह्मी राजेन्द्र! यत्र देवोऽम्बु-जासनः। तयोरंशात्तदा राजन्! क्षीयन्ते तन्निमित्ततः। नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्य्यते। एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम्। आयुः पूर्व्वपरार्द्धञ्च परार्द्धं द्वे प्रकीर्त्तिते। द्विपरार्द्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः। तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप!। अयं प्राकृतिको ह्येष क्षीणे ब्रह्मणि भूपते!। ब्रह्माण्डकोषोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्व्वशः। पूर्व्वरूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते!॥ शतवर्षाणि भूमौ हि पर्ज्जन्यो नैव वर्षति। दुर्भिक्षे निर्जले घोरे प्रजाः सर्व्वाः क्षुधार्दिताः। परस्परं भक्षमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप!॥ समुद्रे च सरस्सु च हृदेषु च सरित्सु च। देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः। तत्र संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः। सङ्कर्षणमुखोद्भूतो दहत्यनिलसारथिः। सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै तत्कटाहस्योपगर्जितः। एवं दग्ध्वा महाराज! पञ्चकोश्यां समन्ततः। दग्ध्वा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं भासवर्जितम्। प्रचण्डः पवनो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः। संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति। ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः। शत वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः। एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम्। भूमेर्गन्धगुणं राजन्! ग्रसन्त्यापः समन्ततः। गुणभावात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्यते तदा। तेजस्त्वपां रसगुणं ग्रसन्त्व ग्रसते यदा। तत्र प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तद्गुणात्। तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम्। वायुर्हरति सप्तात्मा, तेजः प्रलयमृच्छति। आकाशस्तु ततो वायुं स्पर्शं परगुणैः सह। समादत्ते महाराज!। अम्बरेऽथ प्रलीयते। आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम्। अहङ्कारः समादत्ते महत्यस्मिन् प्रलीयते। तैजसे त्विन्द्रियाण्यत्र देवा वैकारिकास्तथा। अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम्। अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः। ग्रसते तान् महाराज! आद्या प्रकृतिरुच्यते। न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ!॥ आद्यन्तरहिता सा हि नित्या कारणमव्ययम्। शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा। इत्युक्तः प्रलयो राजन्! विश्वस्यास्य महामते!॥ यथोत्पत्तिक्रमेणास्य व्युत्क्रमेण लयस्तथा॥" स च प्रलयो न्यायादिमते द्विविधः खण्डप्रलयो महा-

।८।२ भाष्ये दृश्यम्। तत्र टास्थाने "सुपांसुलोप" इत्यादिना पा० सात्। अतो नोपधालोप इति बोध्यम्।

[प्र]यम न० प्र+यम–गतौ भावे ल्युट्। १प्रकर्षेण २गमने करणे ल्युट्। ३प्रतोदे हेमच०। [२पुराणे निघण्टुः

[प्र]यस् त्रि० प्रकृष्टं वयोऽस्य। १वृद्धे स्थविरे हेमच०।

[प्र]य्या स्त्री प्र+वि–यत् "भय्यप्रवय्ये छन्दसि" पा०। प्रकर्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियामेवास्य निपातः पुंसि कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि०कौ०।

[प्र]वर पु० प्र+वृ–अप्। १सन्ततौ २गोत्रे गोत्रप्रवर्तकमुनिव्यावर्तके ३मुनिभेदे च। ४श्रेष्ठे त्रि० ५अगुरुचन्दने न० मेदि०। गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्तकमुनिगणाश्च चार्थशब्दे ८।१४प० दृश्याः। तदधिक प्रवराध्यायादौ दृश्यम्।

[प्र]वरललित न० "यमौ न सौ रौग प्रवरललितं नाम वो–ध्यम्" वृ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

[प्र]वरवाहन पु० द्वि०व०। प्रवरं वाहनं ययोः। अश्विनी कुमारयोः हेमच०।

प्रवर्ग पु० प्रवृज्यतेऽसौ प्र+वृज–घञ्। १विष्णौ हरिव० ४० अ०। २प्रवर्ग्ये महावीरे हेमच०। तत्र प्रवर्ग्यं इत्येव पाठो न्याय्यः।

प्रवर्ग्य पु० प्र+वृज–कर्मणि ण्यत् कुत्वम्। १महावीरे तत्प्रकार कात्या० श्रौ० २६अ० प्रवर्ग्याध्याये दृश्यम्। अस्त्यर्थे मतुप्। प्रवर्ग्यवत्। २तद्युते ३यज्ञभेदे पु० शत०ब्रा० १४।१

प्रवर्त्तक त्रि० प्रवर्त्तयति प्र+वृत–णिच् ण्वुल्। प्रवृत्तिजनके "मत्प्रवृत्तिविषयतत्सुखादीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताविषयकं ज्ञानम् इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं वा प्रवर्त्तकमिति जरन्नैयायिकाः। यथा वा प्वदिशेष वचनामतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः। "चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्" चोदनासूत्रे शबरभाष्यम् "क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः।

प्रवर्त्तना स्त्री प्र+वृत–णिच्–युच्। प्रवृत्तिजनकव्यापारे विध्यादौ "अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि" इति भर्तृहरिः। भावे ल्युट् तत्रार्थे आरम्भे च न०।

प्रवर्त्तित्र् पु० १मुनके २पितृसेवनके च विश्व।

प्रवसु पु० इक्ष्वाकुपुत्रे इवलम्भातरि न्पभेदे भा०आ०९४अ०।

प्रवह पु० प्र+वह–अच्। "यस्मात् ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन कीर्त्तितः" इत्युक्ते १वायुभेदे। भावे अप्। २नगरादुद्वहिर्गमने

प्रवहण न० प्र+वह–करणे ल्युट्। १मनुष्ययाने २वस्त्राच्छादिते स्त्रीयाने कर्णीरथे (महाफा) अमरः।

प्रवह्लि स्त्री प्रवल्ह्–इ–पृषो० अन्त्यादि०वर्णव्यत्यासश्च। प्रहेलिकाया भरत वा ङीप् तत्रार्थे स्वार्थे क। तत्रार्थे अम०

प्रवा पु० प्रकर्षेण वाति गच्छति वा–क्विप्। अश्वे यजु० १५।६ वेददी०।

प्रवाच् त्रि० प्रकृष्टा वाक् यस्य। युक्तियुक्तवाक्यवक्तरि जटा०।

प्रवाणी स्त्री प्र+वे–ल्युट् ङीप्। १तन्तुवायशलाकायाम् (माकु) निष्क्रान्ता प्रवाण्याः निरा०स० गौणत्वे प्रवाणिशब्दस्य ह्रस्वे सम्भवति भरतेन यत् षाणिशब्दस्यापि ह्रस्वान्तत्व कल्पितं तच्चिन्त्यम्।

प्रवात त्रि० प्रकृष्टो वातो यत्र। १सुगन्धिवातयुक्ते देशादौ प्र+वा–क्त। २भिन्ने प्रवणे च प्रवातैलम्शब्दे दृश्यम्।

प्रवाल त्रि० प्रकर्षेण वाति प्र+वा–शह। १प्रकृष्टगतियुते २प्राणे पु० "ताथा वै प्रवान्" शत०ब्रा० १४।२

प्रवातेजस् त्रि०प्रवात प्रवण तेज ओजो यस्य। प्रवाततेजसि निरु० ६।८ [लोकवादे १परस्परकथोपकथने च।

प्रवाद पु०प्र+वद–घञ्। १परम्परागतवाक्ये लोकेषु २प्रसिद्धे

प्रवादिन् त्रि० प्र+वद–ताच्छील्ये णिनि। परस्परकथनकारके स्त्रियां ङीप्।

प्रवार पु० प्र+वृ–आच्छादने करणे घञ्। आच्छादने वस्त्रे विभाषेत्यनुवर्तनात् अपि प्रवर तत्रार्थे सि०कौ०।

प्रवारण न प्र+वृ–णिच् ल्युट्। १काम्यदाने २काम्यस्य प्रशस्तवस्तुनो दाने च अमर। ३प्रकर्षेण वारणे मेदि०। ४महादाने त्रिका०तस्य प्रशस्तवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्

प्रवास पु० प्रस्थितस्य वास। गृहात् प्रस्थितस्य भिन्नदेशे वासे चिरप्रवासगतस्य पुनरनागतस्य वार्त्ताद्यश्रवणे कालविशेषे तस्य प्रेतत्वावधारणसूक्तं ति०त० "सन्देहे त्वाह यम "गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादशवार्षिकी। प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः। यन्मासि यद्दिने यातस्तन्मासि तद्दहे क्रिया। दिनाज्ञाने कृष्णपक्षे आषाढस्याथ वा कुहूः"। नि सि छन्दोग "प्रोषितश्च तथा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः। प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्य्याणि कारयेत्"। वृहस्पति "यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादश वत्सरान्। कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्यादवधारणा"। भविष्ये "पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागमः। ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाब्दात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम्। कुर्य्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

[illegible]

प्रभाविन् त्रि० [illegible]

प्रभाषी स्त्री० [illegible]

प्रभाष पु० [illegible]

प्रभिव्याहति स्त्री० प्र+वि+आ+ह [illegible]

प्रभिदारण न० [illegible]

प्रभिदर न० [illegible]

प्रभिद्रेय त्रि० [illegible]

प्रभिषा स्त्री० [illegible]

प्रभिष त्रि० [illegible]

प्रभीष त्रि० [illegible]

प्रभीर पु० [illegible]

प्रभीरवाह पु० [illegible]

प्रभुवाणीय पु० [illegible]

प्रभूत न० [illegible]

प्रभूतयौवन पु० [illegible]

प्रभूत त्रि० [illegible]

प्रभूतव न० [illegible]

प्रभासन न० प्र+भस–णिच्–भावे ल्युट् [illegible]

प्रभासिन् त्रि० प्र+भस–णिनि [illegible]

प्रभास्थ त्रि० [illegible]

प्रभाष पु० प्र+भष–घञ् [illegible]

प्रभाष्य त्रि० प्र+भष–ण्यत् [illegible]

प्रभाषुक पु० [illegible]

प्रभाष्मिका स्त्री० [illegible]

क्रम" ह॰र॰ उक्ते वैतालीयप्रकरणीये मात्राहृत्तभेदे।

प्रवृत्तचक्र पु॰ प्रवृत्त स्वाज्ञानुसारेण चक्रं राष्ट्रादि यस्य। राष्ट्रादिष्वप्रतिहताज्ञे "प्रवृत्तचक्रतां चैव चाधिपत्यं प्रभुता तथा" याज्ञ॰ व्या॰ मिताक्षरा।

प्रवृत्ति स्त्री प्र+वृत–क्तिन्। १प्रवाहे २वार्त्तायाम् ३वृत्त्यादिदेशे मेदि॰ ४हस्तिमदे हेमच॰। ५न्यायोक्ते चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीने ६प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे दृश्यम्। "चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा। उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं मतम्" भाषा॰। "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" गौत॰सू॰ "एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासत्येर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति। दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सा नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च। वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्माय। अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ। यथा अन्नसाधनाः प्राणाः, अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति। सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्" भाष्यम्। "प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः" गौ॰ सू॰ "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ॰सू॰ "प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्" कणा॰। "प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्मणी चेष्टाख्ये जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽनुमानम्" उप॰ह॰। "इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्ति" गौ॰सू॰ "विहितकर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः। तत्र रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम्। तावतो रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयत" वात्स्या॰। प्रवृत्तिश्च द्वयी। कारणरूपा कार्य्यरूपा च। तत्राद्या यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षसिद्धा। द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादरातस्यागमनादेव चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाग्नलस्पर्शादेः प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति। (गौ॰ह॰ ४।१) भट्टमते प्रवृत्तिर्द्वेधा। स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या। तत्राद्याया प्रवर्त्तनाया अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका। यथा आचार्य्यप्रेरणयेदं करोमीति" दि॰क॰। ७शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे "प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी" कुमा॰। द्रव्यस्वविषये इन्द्रियादीनां सञ्चारे च। [भिन्ने २चरभेदे पु॰ त्रिका॰।

प्रवृत्तिज्ञ त्रि॰प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानाति ज्ञा–क। १वृत्तान्त-

प्रवृत्तिनिमित्त न॰ ६त॰। १शब्दानां बोधनशक्तेर्निमित्ते शक्यतावच्छेदके। यथा घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वमेव शुक्लादिशब्दस्य शुक्लत्वं पाचकादेः पाक इत्यादि तत्तत्गुणक्रियादि। "अङ्कितो गृहमते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्यप्र॰।

प्रवृद्ध त्रि॰ प्र+वृध–क्त। १वृद्धियुक्ते २प्रौढे च हेमच॰।

प्रवृद्धादि न॰ उत्तरपदस्थान्तोदात्तत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰ उक्तो यथा "प्रवृद्ध प्रयुत अवहित अनवहित व्यूढ कविशस्त. आकृतिगण"।

प्रवेक त्रि॰ प्र+विच–कर्मणि घञ्। प्रधाने अमर।

प्रवेट पु॰ प्र+वी–ट। यवे त्रिका॰।

प्रवेणि(णी) स्त्री प्र+वेण–इन् वा ङीप्। १गजस्कन्धस्थकुथे २पत्रकम्बले २वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि॰।

प्रवेल पु॰ प्र+वेल–अच्। पीतमुद्गे (सोनामुग) हेमच॰।

प्रवेश पु॰ प्र+विश–घञ्। अन्तर्गमने हेमच॰।

प्रवेशक त्रि॰ प्रविशति प्र+विश–ण्वुल्। १प्रवेष्टरि नान्दि धा॰द॰ उक्ते अर्थोपक्षेपके २रूपकाङ्गभेदे "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ" इत्युपक्रमे "प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः। अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा"। अङ्कद्वयान्तरित्युक्ते प्रथमाङ्के चरमाङ्के चास्य प्रतिषेधः। यथा वेण्यामश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनप्रयोजित" एवमन्यत्रापि।

प्रवेशन न प्रविश्यतेऽनेन प्र+विश–करणे ल्युट्। १प्रधानद्वारे २सिंहद्वारे च। भावे ल्युट्। ३प्रवेशे हेमच॰। प्र+विश+णिच्–ल्युट्। ४प्रवेशसम्पादने। प्रवेशन प्रयोजनमस्य छ। प्रवेशनीय प्रवेशसाधने त्रि॰।

प्रवेष्ट पु॰ प्र+वेष्ट–घञ्। १बाहौ अमर २बाहुनीचभागे शब्दच॰ ३एकदिग्दन्तमांसे हारा॰। ४गजपृष्ठस्थाने त्रिका॰स्वार्थे प्रायस्त्वे क। प्रवेष्टक दक्षिणबाहौ "प्रविश्य

[illegible]

प्रमत्त त्रि [illegible]

प्रमाथ पु [illegible]

प्रमाण न [illegible]

प्रमित पु प्र+मा—क्त [illegible]

प्रमेया स्त्री [illegible]

प्रमादवसित पु [illegible]

प्रमाद पु प्र+मद—घञ् [illegible]

प्रमोदन न प्र+मुद—णिच् ल्युट् [illegible]

प्रमोदा स्त्री प्र+मुद—णिच् [illegible]

प्रमोदोपमा स्त्री [illegible]

[illegible]

प्रयतन् [illegible]

प्रयस पु प्र+यस—घञ् [illegible]

प्रयसन न प्र+यस—णिच्—ल्युट् [illegible]

प्रयस्त त्रि प्र+यस—क्त [illegible]

प्रयस्ताद्रि पु [illegible]

प्रयस्ति स्त्री प्र+यस—क्तिन् [illegible]

प्रयाग स्त्री [illegible]

प्रयाणा स्त्री [illegible]

प्रयाण [illegible]

प्रयासन न प्र+यास—ल्युट् [illegible]

प्रयास पु [illegible]

प्रयाज त्रि [illegible]

प्रयित पु [illegible]

प्रश्न पु प्रच्छ—भावे नङ् [illegible]

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नस्य दूतीव । प्रहेलिकायाम् त्रिका० ।

प्रश्नविवाक पु० कृतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच- कर्त्तरि संज्ञाया घञ् । प्रश्नोत्तरदायके ज्योतिर्विद्ादि "मर्य्यादायै प्रश्नविवाकम्" यजु० ३०।१० वेददी० ।

प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् जिज्ञासितप्रश्नान् व्याकरोति उत्त- रयति वि+आ+कृ-ल्यु ६त० । १जैनभेदे हेमच० । भावे ल्युट् । २पृष्टार्थोत्तरज्ञापने न० ।

प्रश्नि पु० ऋषिभेदे भा०आ०२६अ० । प्रच्छ-बा नि वा ङीप् । २कुम्भिपाकायां (पाना) त्रिका० ।

प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषद् । आथर्वणोप- निषद्भेदे "भगवन् ! कुतो वा इमाः प्रजाः प्रजा- यन्ते" इत्यादि षट्प्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तत्वात्तथात्वम् ।

प्रश्रय पु० प्र+श्रि-करणे अच् । प्रणये अमर ।

प्रश्रित त्रि० प्र+श्रि-क्त । १विनीते अमर ज्ञान्तिदेवस्य २पुत्रभेदे पु० भाग० ९ २४ २५

प्रश्लथ त्रि० प्रकृष्ट श्लथ प्रा स० । प्रकृष्टे शिथिले त्रिका० ।

प्रश्लिष्ट त्रि० प्र+श्लिष-क्त । सुसम्बद्धे युक्तियुक्ते व्याख्याता० भाषान्तोष्टासता ।

प्रश्वास पु० प्र+श्वस-भावे घञ् । कोष्ठस्थ वायोर्बहिर्नि सा- रणे "श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" पा०स० सू० भाष्यम् । कुम्भकशब्दे २११४पृ० दृश्यम् ।

प्रष्ट त्रि० प्रच्छ-क्त । प्रश्नकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रष्टि पु० प्रच्छ-कर्त्तरि बा० ति । बाह्लीकदेशप्रसिद्धे नि मृगभेदे सु० १२८।६

प्रष्ठ त्रि० प्र+स्था क "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" पा० षत्वम् । १अग्र- गामिनि । १श्रेष्ठे च अमरः । तस्य पत्नी ङीप् । २तत् पत्न्यां स्त्री । गौरा० ङीप् । ३वस्तुकौषधौ स्त्री राजनि० ।

प्रष्ठवाह् त्रि०प्रष्ठ वहति वह-ण्वि । १युगपार्श्वगे प्रथमयो- जिते दम्ये गवादौ अमर युगपार्श्वे योजिते गवा दिके शिक्षार्थं यः प्रथमं वाहयति तस्मिन् । भत्वे वाह ऊट् प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा इत्यादि । स्त्रियां ङीप् प्रष्ठौही तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणि ।

प्रस प्रसवे तनौ च सक०दिवा० आ० सेट् । प्रस्यते अप्रसिष्ट । मित् घटादि णिच् प्रसयति ते ।

प्रसक्त त्रि० प्र+सन्ज-क्त । १प्रसङ्गविषये "प्रसक्त हि प्रतिषिध्यते" सोमाच० । २नित्ये नित्यतायुक्ते त्रि०जटा० ।

प्रसक्ति स्त्री प्र+सन्ज-भावे क्तिन् । १प्रसङ्गे २व्याप्तौ ३अ नुमितौ दोषितिः । ४व्याप्तौ च "अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे" सा०सू० । अतिव्याप्तिसदर्थे । [१०] भाष्ये दृश्यम् ।

प्रसङ्गिन् पु० प्र+सञ्ज-बा० घिनुण् । प्रसङ्गनशीले भ०८८।१३।

प्रसङ्ख्यान न० प्र+सम्+ख्या-भावे ल्युट् । १सम्यग्ज्ञाने "स्मर प्रसङ्ख्यानपरो बभूव" कुमा० । प्रा०व० । २गुरुकर्मणा संख्यायुते त्रि० भा० व० १२१अ० ।

प्रसङ्ग पु० प्र+सन्ज भावे घञ् । १प्रकृष्टसङ्गे २व्याप्तिरूपे सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्गः अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्गतिभेदे "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैक- कार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" । तत्र "प्रसङ्गत्वम् स्मृतत्वे सत्युपेक्षानर्हत्वं तच्च स्मृतिविषयतावच्छेदकत्वे सति द्वेषवि- षयतानापन्नत्वम्" अनुमितौ गदाधर । ४अनुरक्तत्वे ५प्रस्तावे ६मैथुनासक्तौ ७प्राप्तौ च "कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्" व्या०परिभाषा । तत्र प्रसङ्ग प्राप्तिरेव "शब्दान्तरम् प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति शब्दान्तरात् प्राप्नुवत शब्दान्तरेऽप्राप्नुवतश्च लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य" नागेश । क्वचित् कृताकृतप्रसङ्ग मात्रेणापि नित्यता" व्या० परिभाषा । प्रसङ्गशब्देन प्राप्ते रेव ग्राह्यता । अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि इच्छिते तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च पा०त० उक्तं यथा "अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्र- सङ्गः यथा पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्य- पातिनः पुरोडाशस्यापि उपकारः सिध्यति । यथा वा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वा- जिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तौ अनुद्देश्यवा- जिनस्यापि सिद्धिः" । यथा वा काम्ययागनिष्पत्त्यर्थमनु- ष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागादिसिद्धिरिति मिताक्षरोक्तम् यथा "उपनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तदन्तरीयका- यगोरुपप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेको- क्तम् । तथा ब्राह्मणवधोद्देशेन द्वादशवार्षिके कृते च त्रियवधनिमित्तकवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । प्रसङ्ग तन्त्रप्रसङ्गयोरत्यासत्तेनैव कर्मणा नानादृष्टकार्यसिद्धौ लाघवमेव हेतुः । ननु गोरूपवधप्रायश्चित्तयो कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्कल्पादेरभावात्, तयोः सङ्कल्पादि कृत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात् तथात्वेऽपि कथं सङ्कल्प इति चेत् काम्यत्वात्" । "एतच्च काम्यस्य सर्वाङ्ग- न्त्वधिकरणे सर्वाङ्गोपेतस्यैव फलभक्त्वाभिधानात् तथापि प्रसङ्गविषयत्वे काम्ये हि काम्याभिलाषशब्दितकाम तिलाक्षतत्यागरूप सङ्कल्पः शास्त्रार्थं प्रति प्रकृताङ्क

[illegible]

प्रसङ्गसम पु॰ [illegible] ... सौ॰ ५।१।८ [illegible]

[illegible]

प्रसज्य पु॰ [illegible]

प्रसज्यप्रतिषेध पु॰ [illegible] ... प्रतिषेधः । [illegible] ... इति स्थितम् । [illegible]

प्रसत्ति स्त्री प्र+सद–क्तिन् । [illegible]

प्रसन्न त्रि प्र+सद–क्त । [illegible]

प्रसभ न॰ [illegible]

प्रसर पु॰ प्र+सृ–अप् । [illegible]

प्रसकेरा स्त्री कर्म॰। मदिराभेदे भरत।

प्रसभ अ॰सगता सभा सभाधिकारोऽस्मात् मा॰व॰। बलात्कारे अमर "प्रसभोद्धृतारि" रघु।

प्रसयन न॰प्र+षि-बन्धने करणे ल्युट्। बन्धनसाधने १तन्तौ २जाले च "प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा" निरु॰ ६।१२।

प्रसर पु॰ प्र+सृ-भावाधारादौ यथायथम् अप् कर्त्तरि अच् वा। १तरुविटपादे प्रकर्षेण २सर्पणे प्रसर्पणे ३सरणे अमर ४वेगे ५प्रणये च मेदि॰। ६वरूके गबटर॰ ७युद्धे विश्व। ७नाराचास्त्रे दविसर्पणकर्त्तरि त्रि॰।

प्रसरण न प्र+सृ-भावे ल्युट्। १निःसारे सर्वतो गमने लुण्ठनाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतौ २आसारे अमर। अनि प्रसरणि तदर्थे स्त्री रामाश्रम वा ङीप्।

प्रसर्पण न॰ प्र+सृप-ल्युट्। सैन्यानां सर्वतोव्याप्तौ आग सोऽस्य तत्र ङीप्। [हावे हेमच॰।

प्र(श्र)सल्ल पु॰ प्र+सल-अच् पृषो॰ शस्य (सोवा) हेमन्त-प्रसल्लवि अव्य॰ सर्वज्ञिषे पत॰भा॰ ५।४।१११। भाष्यम्।

प्रसव पु॰प्र+सू-भावादौ अप्। १गर्भमोचने २उत्पत्तौ ३कार्ये ४फले ५कुसुमे ६अपत्ये च मेदि॰ नारीणां गर्भच्युति कालश्च भावप्र॰ उक्तो यथा

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते। एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः"। वैकृत यथा "गर्भं चाथ "अकालप्रसवा नार्यः कालातीता प्रजास्तथा। विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा। अमानुषा अत्यङ्गाश्च सञ्जाताभ्यधिकास्तथा। हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः। पशव पक्षिणश्चैव तथैव च सरी सृपाः। विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत्। निर्वासयेत्ता नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च, पूज्यात् तता द्विजेन्द्राः। शिशिनिश्चितैर्जातप्रार्थनस्य लोके तत शा-न्तिमुपैति पापम्" मात्स्ये २०६अ॰। "मासौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्रसूयते। मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः। अस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत्। ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः। आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्तत" नारद। "प्रसवविकारे स्त्रीणां त्रिविधस्तःप्रभृति सम्प्रसूतौ वा। हीनातिरिक्तकाले च देशकुलवसुक्षयो भवति। बड्वोष्ट्र महिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम्। षण्मा-साद् सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ "नार्यं परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना। तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत्। चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्या परभूमिषु। नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" बृ॰सं॰ ४६अ॰। प्रसवप्रकार ज्यो॰ त॰ उक्तो यथा "अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्"। "पञ्च रेखा समालिख्य तिर्यगूर्द्ध्वक्रमेण हि। पदानि १६ षड्दशायाश्च त्रोक्रमाद्या शनौ७ तयम्। नवमे यत्र दद्यात्तु चाणप्र पञ्चदशे तथा। द्वितीयेऽष्टाव-ष्टमे षट् द्वितीयाः॰ द्वौ षोडशे श्रुतिरथम्। एवादिमा सम देयमित्याहुर्द्द त्रिकोष्ठके। तदा दाति गदादि स्यात् अत्र कोष्ठेषु सर्वत। दर्शनाद्वारणात्तासां शुभ स्यादेव कर्मसु। दाति गत् प्रथमे मार्यावस्थे गहमे नृपाम्। मृतादिष्टेषु वस्त्रायद्व मृतापत्याद्य वै यतम्। दासप्रतिस्तु सन्ध्यायां चत्वाःपद्वोरपाध्वनि। विषे विशो धान्यकोटे-ष्वदाविमतिरेव च। चतुर्दशो११ च मासानां रोदने परिकीर्त्तिता"। स्थानविशेषादिस्थग्रहभेदानां विलक्षणप्रसवसूचकताभेद वृ॰जा॰ उक्तो यथा

"उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्त७ समागते। स्थिते चान्ते क्षपानाथे शशाङ्कसुतशुक्रयोः। शशाङ्के पाप-लग्ने वा वृश्चिकेश(कुज) त्रिभागगे। शुभैः स्वायस्थि॥ स्थितैर्जातः सर्पसंवेष्टितोऽपि वा। चतुष्पदे गते भानौ शेषैर्वीर्यसमन्विते। द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ। छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथ वा कुजे। राशत्र पश्चके गाते जायते नालवेष्टित"।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः वृ॰जा॰ उक्तो यथा

"पूर्णं शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे स्थिते। प्लव लग्नगेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते। आप्योदयमाप्यग शशी सम्पूर्णं समवेक्षतेऽथ वा। मेषूरण बन्धुलग्न गः स्यात् प्रसूति सलिले न संशयः। उदयोडुप-योर्व्ययास्थिते गुप्तौ पापनिरीक्षिते यमे। अलिकर्कि-युते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे। मन्देऽब्जगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दु निरीक्षिते क्रमात्। क्रीडाभवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते। नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे। रविर्नरेन्द्रामरगो-कुलेषु शिल्पालये ज्ञ प्रसवं करोति। राशग्रहसमानगो-चरे मार्गे जन्म चरे स्थिरे गृहे। स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे

रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् । "एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इत्युपक्रमे "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च" । व्याप्नोति आविष्करोति । "शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः" यथा "सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः । बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि" सा॰द॰ "प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति । लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिं सुभगं वचः" काव्यादर्श । धर्मस्य पत्न्यां मूर्त्तौ जाते स्वपुत्रभेदे भाग॰ ४।१।४९।

प्रसादना स्त्री प्र+सद्–णिच् युच् । १सेवायां हेमच॰ । भावे ल्युट् । २प्रसादन तत्रार्थे न॰ "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" पा॰सू॰ । चित्तप्रसादनशब्दे २९१४ पृ॰ दृश्यम् ।

प्रसादपट्ट पु॰ प्रसादसूचकः पट्टः शा॰त॰ । अनुग्रहसूचके इ॰स॰८॰अ॰ उक्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२०१पृ॰ दृश्यम् ।

प्रसाधक त्रि॰ प्रसाधयति प्र+साधि–ण्वुल् । १भूषके स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् । २अलङ्कर्त्र्यां ३शोभाकारिण्यां स्त्री भावप्र॰। राज्ञां प्रसाधनार्थे ४सेवकभेदे पु॰ "सूदव्यञ्जनकर्तारस्तत्रका व्यञ्जकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि । सुगन्धपुष्पगन्धधूपदायकाः" कामन्द॰ ।

प्रसाधन न॰ प्र+सिध–णिच्–साधादेश ल्युट् । १सत्रिमभूषणे वेशे । करणे ल्युट् । २कङ्कतिकायाम् स्त्री ङीप् अमर । ३निष्पादने ४सिद्धौ च मेदि॰ ।

प्रसाधित त्रि॰प्र+साधि–क्त । १अलङ्कृते २निष्पादिते च ।

प्रसारण न॰ प्र+सृ–णिच् ल्युट् । १विस्तारकरणे २क्रियाभेदे च भाषा॰ कर्मन्शब्दे १७१०पृ॰दृश्यम । विप्रकृष्टदेशसंयोगहेतुक्रिया प्रसारणम् । करणे ल्युट् ङीप् । (गन्धभादाल) ३लताभेदे स्त्री राजवल्लभ ।

प्रसारिन् त्रि॰ प्र+सृ–णिनि । १विस्तारयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २गन्धप्रसारणाख्यायां स्त्री राजनि॰ ।

प्रसित त्रि॰ प्र+सो–क्त । १आसक्ते अमरः तद्योगे विषयाधारे तृतीयासप्तम्यौ आसक्तावरत्वे तती वा प्रसितौ हरिणा हरौ वा प्रसित इति तत्त्वबो॰। मा॰व॰ । २प्रकटशुभ्रे त्रि॰ ३पूये न॰ मन्त्र॰ । तस्य प्रकटशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।

प्रसिति स्त्री प्र+सि–बन्धने करणे क्तिन् । बन्धनसाधने १निगडादौ अमर । २तन्तौ ३ज्वाले च प्रचयनशब्दे निरु॰ ।

प्रसिद्ध त्रि॰ प्र+सिध–क्त । १भूषिते २ख्याते च मेदि॰ ।

प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध–भावे–क्तिन् । १ख्यातौ २द्वारे त्रिका॰ ३भूषणे च ।

प्रसुह्म पु॰ १सुह्मदेशसमीपस्थे देशे २तन्नृपे च भा॰स॰२९अ॰।

प्रसू स्त्री प्र+सू–क्विप् । १मातरि अमर २घोटक्यां च ३कदल्यां ४वीरुधि च मेदि॰ । स्वार्थे क । प्रसूका वाजिन्यां राजनि॰ ।

प्रसूत त्रि॰ प्र+सू–कर्मणि क्त । १जनमथके कर्त्तरि क्त । २जाते ३प्रकटस्रुते त्रि॰ । ४कुसुमे न मेदि॰ । ५जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री अमर । चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदे पु॰मार्क॰पु॰ ७६अ॰ ।

प्रसूति स्त्री+सू क्तिन् क्तिच् वा । १प्रसवे अमर २उद्भवे ३तनये ४दुहितरि च मेदि॰ ५मातरि । स्वार्थे क । प्रसूतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमर ।

प्रसूतिज न॰ प्रसूतं प्रसवादारभ्य जायते जन–ड । १दुःखे अमर । २प्रसवजातमात्रे त्रि॰ ।

प्रसून न॰ प्र+सू–क्त ओदित्त्वात् तस्य न । १कुसुमे २फले च अमरः । ३जाते त्रि॰मेदि॰ । [प्रसरादयोऽप्यत्र ।

प्रसूनेषु पु॰ प्रसूनमिषुर्यस्य । पुष्पशरे कामे त्रिका॰ प्रसू-

प्रसृत न॰ प्र+सृ–क्त । १पलद्वये चन्द्रमा॰ २प्रसृतौ अमरो न॰। कर्त्तरि क्त । ३प्रसरणयुते त्रि॰ अमर । ४विहिते ५वेगिते त्रि॰ मेदि॰। ६गते त्रि॰ त्रिका॰ ७नियुक्ते त्रि॰ हला॰ । ८जङ्घायां स्त्री मेदि॰ ।

प्रसृतज पु॰ १कुण्डगोलकरूपे पुत्रभेदे "जाता पुत्रश्च विप्रेन्द्र यस्त्यानन्तरेजश्च सः । निरूढ़स्य द्विधा सुतः प्रसृतजस्तथा" भा॰अनु॰ ४९अ॰ । "निरूढ़श्च स्वरेतन्योऽन्यत्र तेनार्थसृष्टस्त्वत्र (क्षेत्रजः) प्रसृतोऽनिरुद्धो यो जातः परक्षेत्रे रेत विसृति तस्मात् प्रसृतज" (कुण्डगोलकरूप) नीलक॰ ।

प्रसृति स्त्री प्र+सृ–क्तिन् । प्रसृते अर्द्धाञ्जलिमाने राघव॰।

प्रसृष्ट त्रि॰ प्र+मृष–क्त । १प्रकर्षेण मृष्टे "तथैवाङ्गुलिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च" भा॰वि॰ ।१४अ॰ व्याख्याने "अङ्गुल्यः प्रसृता यासु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः" नीलकण्ठोक्तायां २प्रसृतायामङ्गुलौ स्त्री ।

प्रसेक पु॰प्र+सिच–भावे घञ् । १आसेचने २च्युतौ च मेदि॰

प्रसेनजित् [illegible] (प्रसेनेदाः)।

प्रसेदिका [illegible]।

प्रसेन [illegible] (सर्पिर्वना)।

[illegible]

प्रसेव [illegible]

[illegible]

[illegible] (दोलिका) [illegible]

[illegible]

प्रसाम्दन [illegible]

[illegible]

प्रसार [illegible] (सागर) [illegible]

प्रसारिणी [illegible]

प्रस्तरेष्ठा [illegible]

प्रस्तार [illegible]

[illegible]

प्रस्तारपङ्क्ति [illegible]

प्रस्तारविन्यास [illegible]

प्रस्ताव [illegible]

स्त्रीलिङ्ग ३प्रसरणे शब्दार्थ० । ४सामावयवभेदे च च प्रस्तोतृनामकेन ऋत्विजा गेयः साम्नः प्रथमो भाग । प्रस्तोतर्यां देवता प्रस्तावमन्वायत्ता छा० उ० । तत्र देवता च प्रस्तावस्य प्राणवायुकैक्योक्ताः

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु–णिच्–ल्युट् । १आरम्भे नाटा० "कार्यं यत्र चरितप्रस्तावनासरिन्निकुरुम्" मेघ०। प्रस्ताव नयति प्र+स्तु–णिच्–ल्यु । नाटकाङ्गे आरम्भादिके प्रास्ताविके द्वौ तत्तत्सभेदादिना सा०द०उक्त तच्च प्रस्ताव शब्दे ७१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तिर पु० प्र+स्तृ गा० क घञर्थे प्रस्तरे च । पल्लवादिरचिते शयनीये शब्दर० । [१छन्नेते २स्थगिते च ।

प्रस्तीत(म) त्रि० प्र+स्त्यै–क्त अत्र नोपः सम्प्रसारणञ्च ।

प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तु–कर्मणि क्त । १प्रकरणप्राप्ते २प्रारब्धे ३उपस्थिते ४कृते ५प्रतिपन्ने ६प्रकर्षेण स्तुते च ।

प्रस्तृत त्रि० प्र+स्तृ–क्त । १विस्तारिते त्रिका० । २प्रकर्षेण विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि०प्रस्तौति प्र+स्तु–तृच् । १प्रकर्षेण स्तोतरि २साम्नः प्रथमभागगायके ऋत्विग्भेदे पु० तच्छब्दावयवशब्दे ४६७२० दृश्यम् । प्रस्तोतुर्विहित तस्येदं वा अ । प्रस्तोत्रिय तत्कार्ये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि०प्र+स्था–क । १गन्तरि २स्थितिशीले ३गत्यादि च प्रपूर्वकस्थितेर्गत्यर्थत्वात् । ४स्नावधमर्याडक्रपे उ परिमाणभेदे पु० मानशब्दे ४५५ पृ० दृश्यम् । ५हिमवादौपरिमाणे वैद्यकम् । ६आढकाङ्गे च । ७पर्वतसमभूभागे स्थितिशेत्यामे सानौ पु०म० । ८उन्नितवस्तुनि मेदिनि ९विस्तारे च "दीर्घप्रस्थे समानस्तु न प्राप्नोति गुण"। अष्टो०प्र०दा०म० १०८ष० । प्रस्थ प्रस्थति प्रस्थ–क्त एम् । प्रस्थस्य प्रस्थितिमपाक्के त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु प्रस्थमित पुष्पमस्य । १मरुवके त्मर २सत्वपत्र तुलस्यां ३जम्बीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल उपमेदासमन्विते देशभेदे भा०भी० ७५ अ० ।

प्रस्थान प्र+स्था–भावे ल्युट् । १जिगीषोर्युद्धार्थगमने २गमनमात्रे च प्रस्थान गमनसमारम्भ उच्यते । प्रस्थान प्रतिपादके ग्रन्थे यथा युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थान प्रतिपादक भारतान्तर्गतपर्वभेदः ।

कार्यं गमनाय यात्रादिने शयनभवनाद्यसरे क्षुद्रभेदानां निकादिभेदे प्रस्थानसमक्षु गु०चि पी० यथा वसिष्ठ "तत्रिन्तु प्रस्थने सप्तमनयाय्ये प्रयोजनमपेवि तथा च देवात् । तत्रैव तन्निर्गमन च कार्यं कोशान्तानाद्यपि तद्गुणगामम् राजमार्तण्ड० । "प्रस्थाने माङ्गल्यादीन वस्तूनि तथाऽऽदुमम् । मध्यावयम्भ देय प्रयत्न दक्षिणादेयम्" वसिष्ठ "श्वेतातपत्रध्वजचामरादिविभूषणोद्योतगजाश्वराजि । ध्यान्तोदिता रत्नरत्नाकरान् मध्यासमाद्य मनमसभीदम्" इति मार्तण्डोऽपि "स्थपवासे स्वयं कार्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा । कुर्यान्निर्गमनम् स्वमध्यमशाकनद्युतमिति" "गेहाद्गेहान्तरमपि गमनादि यात्रेति गर्गं सीम्न सीमान्तरमपि भृगुर्योऽपदिशेषमानम् । प्रस्थानं कार्यादिनि चयतेऽपो भरद्वाज एव यात्रा कार्या बहिरिह इदाद् प्राणविनो मनीषि" । "प्रस्थानमन्ना भनुर्वा हि यतानि पत्र केचिद्भतहयस्यन्ति दयैव चान्ये । एतस्मितो यं दृढ मन्दिरत प्रयातो गन्तव्यदिषु तदपि स्वतेन कार्यम्" । 'प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत् सामन्त सप्तरात्रं तदितरमनुज पञ्चरात्रं तथैव । ऊर्द्ध गन्त्रोपक्षु भाक्रोऽप्यथ गमनदिनात् सप्तरात्राणि पूर्वं सामग्नो तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमभीप्सुन् नैव कुर्यात् मु०चि०। श्रीपतिरपि "दशिव चैकत्र दश सितीशो दिनान्यथो सप्त च मण्डलीश । च मानव योऽपि न पञ्चरात्रं भवेच यात्रा यदि न परीक्ष्या" । राजमार्तण्डे "माघ्यामष्टानि दशम प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव दशदिनानि पच । तीव्येव पश्चिमदिशि क्षितिनायकाभा प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम्" प्रस्थानप्रकारमाह दृह "पूर्वं दक्षिणपथ्यस्य पाट यावाम्बरा-धिपः । इति मत पट गत्वा प्रागमादस्य समक्षेत्" । तरणे स्थानृ । ३मार्गे ४उपायोपाये च यथा श्रुतिस्मृतिन्यायतरतैकम् उपनिषद्गुणीतादरीरनत्तुलस्थपय समाप्तस्य प्रस्थानत्रयम् । यथा वा मालतीमाधवां प्रस्थानिकायासतीवप्रत्यानादर्य ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था–णिच्–पुक् कर्मणि क्त । १प्रेरिते प्रेमच० । २प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था–गम्या० भविष्यति णिनि । १भावि गमनकर्तरि । "मे त्र्य" उपा० इति भिन्न । २गन्तुमनपि उन्नत्तदत्त ।

[भावा० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थस्याकारोऽस्त्यस्या ठन् । प्रस्थकाश्लायां

प्रस्नुषा स्त्री स्नुषायाः स्नुषा द्वयो० । नप्तृभार्यायाम् ।

"स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव द्रष्टुकामा दिदृक्षवः" भा०स०

प्रदेविन् [illegible]

प्रवेदिका [illegible]

प्रवेन [illegible]

प्रविमजित् [illegible]

प्रवेन [illegible]

प्रवयज [illegible]

प्रदक्षण [illegible]

प्रदन्दन [illegible]

प्रदन्द् [illegible]

प्रदार [illegible]

प्रदारिदी [illegible]

प्रदारीहा [illegible]

प्रदार [illegible]

प्रदारपद्धति [illegible]

प्रदारदैर्मा [illegible]

प्रदाय [illegible]

प्रहुत न० प्र+हु–भावे क्त। भूतयज्ञे अमरः। “अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य “प्रहुतो भौतिको बलिः” मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् पार्श्वे पुरस्तम् “देवानभाजयद् हुतश्च प्रहुतश्च यद्देवेभ्यो जुहोति प्रजुहोति” इ०उ०

“ये द्वे आद्ये मुहा देवानभाजयद् वै ते द्वे हुत प्रहुते हुतञ्च प्रहुतञ्च। हुतमित्यग्नौ हवनम्। प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम्। यस्मादुद्देशे एते आद्ये हुतप्रहुते देवानभाजयत्। तस्मादेतर्ह्यपि स्तुत्यं काले देवेभ्यो जुहोति देवेभ्य इदमस्मयाभिदीयमानमिति मन्वानाः यत जुहोति प्रजुहोति च हुत्वा बलिहरणञ्च कुर्वत इत्यर्थः” भा०।

प्रहूत न० प्र+हू–भावे क्त। १प्रहारे २आघाते। कर्मणि क्त। ३हततप्रहारे त्रि०। ४ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राहूतायन तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्रहेण(ल)क न० पिष्टकभेदे शब्दा०।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल–ण्वुल् भावार्थे ण्वुल्। दुर्ज्ञेयार्थप्रश्ने (हेँयालि)ख्याते। तल्लक्षणादि विदग्धमुखमण्डने यथा “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका। सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नपाठने। आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः” आर्थी यथा “तरुण्यालिङ्गित कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रित। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः” (जलपूर्णघटः उत्तरम्) शाब्दी यथा “सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्। यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयन्ती” (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु “प्रहेलिका प्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः। क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे। परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः। आहुः समागतां नाम गूढार्थां पदसन्धिना। वञ्चितान्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना। व्युत्क्रान्ताऽतिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी। सा स्यात् प्रमुषिता यस्यां दुर्बोधार्था पदावली। समानरूपा गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः। परुषा लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुति। संख्याता नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम्। अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थे सा प्रकल्पिताः। सा नामान्तरिता नाम यस्या नामार्थदुःखता। निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा। समानशब्दोपसृष्टशब्दपर्यायसाधिता। संमूढा नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये। योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका। एकच्छन्नाश्रिता प्रश्ना यस्यामाश्रयगोपनम्। सा भवेदुभयच्छन्ना यत्रोभयगोपनम्। सङ्कीर्णा नाम सा यस्या नानालक्षणसङ्करः। एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः। दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश” । एता समागतादयः षोडश प्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैर्निर्दिष्टाः उद्दिष्टत्वेन दर्शिताः इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्यैरेव अन्याः चतुर्दश दुष्टाः प्रहेलिका च्युताक्षरादिकाः अधीता पठिता दोषत्वेन कीर्तिता इत्यर्थः”। एतासामुदाहरणानि तत्र द्रष्टव्यानि। तावच्चतुर्दश सरस्वतीकण्ठा० उक्ताः। “व्याख्यानगर्भाभूतस्तावत् नामद्वाराः प्रहेलिका” सा०द०।

प्रहोषिन् त्रि० प्र+हु–आ० इनि सुपात्मनः। मत्रैण एवमकर्षारि ऋ० ८।९१।८

प्रह्ला(ह्रा)द पु० १हिरण्यकशिपोः पुत्रभेदे भा०शा० ६५अ०। तच्चरितं भाग० ७स्क० अध्यायादौ दृश्यम्। तस्य पूर्वजन्मकथा पाद्मे भूमि०१अ०। २नागभेदे भा०आ०३५अ०। प्र+ह्लाद–भावे घञ्। ३प्रमोदे ति०। प्र+ह्लद–भावे घञ्। ४शब्दे अपि च। [इत्यु०। २आह्लादे हेमच०।

प्रह्व त्रि० प्र+ह्वे त्यागे ड्वु त्रि० आगोपः। १नम्रे अमरः।

प्रह्वलीका स्त्री प्रवह्लिका+पृषो०। प्रहेलिकायां शब्दा०।

प्रा पूर्तौ अदा० प०सक० अनिट्। प्राति अप्रासीत् प्रपौ शाकटायनमते प्रा इति धातु तदर्थे।

प्रांशु त्रि० प्रकृष्टाः अंशवोऽस्य। १उच्चे उन्नते अमरः। मेदस्ततनो २पुत्रभेदे पु० हरिवं०१०अ०। वत्सप्रीत्यपत्न्यां सुदर्शनायां जाते ३पुत्रभेदे पु० मार्क०पु० ११७अ०।

प्राकार पु० वृतिमत्स्य पुत्रभेदे मार्क०पु० ५१अ०।

प्राकारधिया त्रि० प्रकारेण प्राप्त ठञ्। प्रमाणप्रमाणे।

प्राकाशिक त्रि०प्रकाशं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्यप्रकाशार्हे

प्राकषिक पु० प्र+आ+कष–विकन्। १स्त्रीणां नर्तके २परदारोपजीविनि च उज्ज्वलद०।

प्राकाम्य न० प्रकामस्य भाव ष्यञ्। १अष्टविधैश्वर्यमध्ये अप्राप्यामभिघातकृते ऐश्वर्ये २शक्त्यनभिघातमतौ च हेमच० “प्राकाम्यं ते विभूतिषु” कुमारः। अणिमशब्दे ८६ पृ० ऐश्वर्यशब्दे १५१८ पृ० दृश्यम्।

प्राकार पु०प्रकीर्य्यते प्र+कृ–आधारे घञ् दीर्घः। इष्टकादि०

[illegible] । [illegible] ।

प्रस्वेद [illegible] प्र+[illegible] [illegible] । [illegible]

प्रसम्बन [illegible] प्र+[illegible]-भावे ल्युट् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] भारवति ।

प्रसाट [illegible] प्र+[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

प्रस्फाटन [illegible] प्र+[illegible]-भावे [illegible] ।

[illegible] (कृष्ण) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

प्रसाद [illegible] प्र+[illegible] भावे [illegible] । [illegible] 'बहवि

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

प्रस्रवण [illegible] प्र+[illegible]-भावे ल्युट् । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

प्रस्राव [illegible] प्र+[illegible]-भावे [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

प्र(स्रा)वन [illegible] प्र+[illegible] । [illegible]

प्रस्रावम् [illegible] प्र+[illegible]-[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

प्रस्राप [illegible] प्र+[illegible]-[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

प्रस्रापिनी [illegible]

[illegible] । [illegible]

प्रस्वेद [illegible] प्र+[illegible] । [illegible]

प्रहत [illegible] +[illegible] । [illegible] ।

प्रहरणि [illegible] +[illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्रहर [illegible] प्र+[illegible] [illegible] ।

प्रहरकुटुम्बो [illegible]

प्रहरण [illegible] [illegible]-[illegible] ल्युट् । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

प्रहरणकलिका [illegible] "[illegible]"

[illegible] ।

प्रहरिन् [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

प्रहर्षण [illegible] प्र+हृष-[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] '[illegible]

[illegible] ।

प्रहस [illegible] ।

प्रहसन [illegible] प्र+हस-भावे [illegible] ल्युट् । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]" [illegible] ।

प्रहसन्ती [illegible] प्र+हस [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्रहस्त [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

प्रहाणि प्र+हा-नि [illegible] । [illegible] ।

प्रहार [illegible] प्र+हृ-[illegible] । [illegible] ।

प्रहारक [illegible] प्र+हृ [illegible] । [illegible] ।

प्रहारवल्ली [illegible] । [illegible]

[illegible] । [[illegible]

प्रहारिन् [illegible] प्र+हृ [illegible] । [illegible]

प्रहास [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

प्रहासिन् [illegible] [illegible]-

[illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] ।

प्रहि [illegible] प्र+[illegible] [illegible] । [illegible]

प्रहित [illegible]+[illegible] । [illegible]

स्त्री० न०। "गि साध्वसं प्रागभावात्" सा० द०
२ अधस्तूलरूपे दीर्घायां प्राग्भागभेदे च।

प्रागुदीची स्त्री प्राच्या सहोदीच्या अन्तराला दिक् क०स०।
पूर्वोत्तरदिशोरन्तरालायां दिशि ऐशान्यां दिशि हेमचन्द्रः।

प्राग्ज्योतिष पु० कामरूपदेशे शब्दच०। तत्र पुरं नरकासुरस्य
पुरी आसीत् यथा कालिका० ३७अ० "करतोया यत्र
गङ्गा पूर्वभागाधिष्ठिता। यावल्ललितकान्तास्ति तावद्
देश इह नृप। तत्र देवी महाभागा योगनिद्रा जगत्
प्रसूः। कामाख्याख्यरूपेण सदा तिष्ठति शोभना।
तस्यास्ति महाशोऽद्य लौहित्यो ब्रह्मणः सुत। अत्रैव
स्थिता दिक्पालः पूर्वे पीठे व्यवस्थिता। तत्र देव
ब्रह्मादेवो यत्रास्ते अस्य(हरिस)मर्दिता। तत्र शक्रस्य
नगर स्वेश तथैव पुरम्। एवं क्रीडार्थमायाता एक
प्रदेशस्थशम्, तत्र स्त्री सर्वतो ब्रह्मा भोग्यमात्र सदा
स्थ। अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्र ससर्ज ह।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा। अत्र स्व
च भद्रस्य काभिसिद्धो सदा स्वयम्। नरक प्रति भग
वद्वाक्य: द्वापरे तत्र भगवान् स्वयं यास्यति सखोऽस्य
मेदेन रक्षित यैः प्राग्ज्योतिषपुरम्। तत्र
राजा भवनासीद्भगदत्तो निधाम्यते॥" भा०स०२५अ०।

प्राग्भक्त न० पूर्वतोऽन्ने भक्षणात् प्राशातव्ये औषध
सेवनकालभेदे "अत ऊर्ध्वं दशौषधकालानुपपन्नाः। तत्र
निर्भक्त। प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं
सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं (सभक्तमभक्तं वा)
ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः" इत्युपक्रमे
"प्रागभक्तं नाम यत् प्राग्भक्तस्योपयुज्यते। तौस
त्रिपाकमुपयाति शीघ्रं न हिनस्त्यादवात्तं न च बल
दैह्यात्कोपेति। प्राग्भक्तदेतिरुपलो हृदयादवाति
रचात इक्षुधियोर्भीतरस्यास्य"।

प्राग्भार पु० प्रकृष्टो भारः प्रा०स०। १उत्कर्षे २अग्रभागे "सं
कर्षविकल्पेऽस्य प्राग्भारः" प्रबोधचन्द्रोदयः। ३पर्वताग्र-
भागे त्रिका०। प्राग्भाव तत्रार्थे त्रिका० पाठान्तरम्।
४ च प्रास्वर्णि त्वे च। [अमरः।

प्राचष्टर त्रि० प्राचे पूजाये स्थितरसौ घृ-अच्। कर्मे

प्राचाट न० प्राचे अटति अट-अच्। अवनदति (एत-
कावद) त्रिका०।

प्राचर त्रि० प्रकर्षेनाचे भव यत्। कर्मे अमरः।

प्राच ग्र पु० प्राङ् चः अपक्षीवकमानादिष्वदयोऽत्र।

नन्दिर्हर्ष प्रीणात्ये वजन्। नातिक्षिप्रार्थे त्वरे च
स्व। अभिधानेषु "प्राक्ञो वरम्मे" शिशु०।
"ज्यन्म ददा पादान्न पद्म हि प० न० सवशु गतीर स
पादाः" ना०।

प्राग्वचन न० प्राक्तन वचनम्। कन्यादिषु वदन्ती वदते
'यथोक्तमितवचन प्रागेव प्रभुना पुरा। प्रागेव वचनं
प्रोक्तम प्राग्वचनं विदुः' भा० दा० १३१४०।

प्राग्वत् अव्य० प्रागिव वति। पूर्वदेशकालवत्त्वे। [हेमच०।

प्राघात पु० प्रकर्षेनाहन्यते प्र+आ+हन-आधारे घञ्। युद्धे

प्राघार पु० प्र+घृ-क्षरणे भावे घञ् दीर्घः। यज्ञादौ वह्ने उ-
परि धाराद् क्षरणे प्रसर।

प्राघुण पु० प्र+आ-घुण-क। अतिथौ त्रिका०।

प्राघुणिक पु० प्रघुण+स्वार्थे ठक्। अतिथौ [तिथौ हेमच०।

प्राघूर्णिक पु० प्र+आ+घूर्ण-भावे घञ् तत्र साधु ठञ्।

प्राङ्ग न० प्रकृष्टं अङ्गं प्राङ्गमङ्गं प्रा०स०। इदम्बराख्ये यन्त्र०
२प्रकृष्टदेहयुते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष्।

प्राङ्गण न० प्रकृष्टमङ्गनं पूर्व० अङ्गनम्। १अङ्गने २मर्दर०
(पटाह) १वाद्यान्तरे इत्यमरशब्दे च हेमच० "प्रभङ्गं
सर्वदेव प्राङ्गणस्य तथैव च" मत्स्य०दे०भा०अ०१०१म०इत्यो
तत्र सूर्यविकलमण्डलम्। पूर्वपश्चिमायतत्वे हि तस्य
सूर्यविकल दक्षिणोत्तरायतत्वे च चन्द्रविकलमिति भेद।

प्राङ्न्याय पु० "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि।
सोऽभिधेयो जित पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते" इत्युक्ते
व्यवहारस्थिते उत्तरभेदे १०६० पृ० दृश्यम्।

प्राङ्मुख त्रि० प्राक् पूर्वदिक्स्थ मुखमस्य। पूर्वदिङ्मुखे
स्त्रियां ङीप्। तत्र विशेषो भोक्तः तत्र प्राङ्मुखत्व
आचमनादावस्य दृश्यम्।

प्राच अव्य० प्राचि समस्यर्थे अच्यि तस्य लुक्। प्राचीत्यर्थे।

प्राच् त्रि०प्र+अन्च-क्विप्। पूर्वे १देशे २काले च ३दिशि स्त्री
ङीप्। ४पूज्यपूजयोरन्तरालदिशि स्त्री "यतैव भानुस्तु
विद्यात् देति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति। तथा पुर०
पूजकपूज्ययोश्च मदागमधा भवन्ति तन्वे" ति०त० छत-
वाक्यम्। एतञ्च "शिवपूजास्थितान्तविषयम्" वाचस्पति-
मिश्रा। कर्मत्वात् वा टाप्। "प्राचामिश्रम्" ऋ०
१।१४०।१। "प्राचामच्" क्र०८६।३१८ "प्राची वै देवी
दिक् पुरस्तात् देवा, प्रत्यक्षो मनुष्याणामुपायाः तस्मा-
च्चेत्य प्राङ्तिष्ठन् जुहोति" शत० ३।१।१।६

प्राच पु०प्र+आ+चम-क्तौ वा०च। १प्रकर्षेण दयते "प्राचो-

[illegible]

प्राकारमर्दिन् त्रि [illegible]

प्राकारीय त्रि [illegible]

प्राकृत त्रि [illegible]

प्राक्[illegible] पु [illegible]

प्राक्[illegible] [illegible]

प्राक्[illegible] [illegible]

प्राक्[illegible] [illegible]

प्राक्[illegible] त्रि [illegible]

प्राक्[illegible] त्रि [illegible]

[illegible] त्रि [illegible]

[illegible] [illegible]

प्राक्पद पु [illegible]

प्राक्पुष्पा स्त्री [illegible] (वाचस्प) [illegible]

प्राक्फल पु [illegible]

प्राक्फल्गुनी स्त्री [illegible]

प्राक्फल्गुनीभव पु [illegible]

प्राक्पादसुम पु [illegible]

प्राक्प्रवण पु [illegible]

प्राक्सन्ध्या स्त्री [illegible]

प्राक्समम न [illegible]

प्राक्सौमिक त्रि [illegible]

प्राक्स्रोतस् स्त्री [illegible]

प्राग्य त्रि [illegible]

प्राग्भव त्रि [illegible]

प्राग्भार पु [illegible]

प्राग्वृत्त न [illegible]

प्राजहता अव्य० इहक्रियायाम् शाक० वा गतिसंज्ञा। प्राजहताकृत्य प्राजहता कृत्वा वा।

प्राजहित पु० गार्हपत्येऽग्नौ कात्या० श्रौ० ८।६।११

प्राजापत त्रि० प्रजापतेः धर्म्यं महिष्या० अण्। प्रजापतेर्धर्म्ये

प्राजापत्य पु० प्रजापतिर्देवताऽस्य यक्। १अष्टविवाहमध्ये विवाहभेदे "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः" मनुना अष्ट विवाहानुद्दिश्य "सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति लक्षिते "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यमिति व्रतम्" इति स्मृत्युक्ते द्वादशाहसाध्ये २व्रतभेदे न। ३प्रजापत्यधिदेवताके चर्वादौ त्रि०। ४प्रव्रज्याश्रमाङ्गे सर्वस्वदक्षिणकेष्टिभेदे स्त्री "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" याज्ञ०। ५रोहिणीनक्षत्रे न० ६प्रयागतीर्थे न० त्रिका० ७जैनभेदे पु० हेमच०। [जायाया धर्म्ये।

प्राजावत त्रि० प्रजावत्या धर्म्यं महिष्या० अण्। भ्रातृ-

प्राजिन् पु० प्र+अज–णिनि व्यभावः। पक्षिभेदे मेदि० अमरः

प्राजितृ पु० प्र+अज–तृच् वीभावाभावः। सारथौ।

प्राजेश न० प्रजेशो देवताऽस्य अण्। १रोहिणीनक्षत्रे २प्रजापतिदेवताके चर्वादौ त्रि०। प्राजेश्वरादयोऽप्युभयत्र।

प्राज्ञ पु० प्रकर्षेण जानाति प्र–ज्ञा–क स्वार्थे अण्। १पण्डिते अमरः २रालयुक्ते राजनि०। प्रज्ञाऽस्त्यस्य अण्। ३बुद्धिमति ४दक्षे च त्रि०। प्रज्ञा+स्वार्थे ण। ५बुद्धौ स्त्री टाप्। प्राज्ञस्य पत्नी ङीप्। प्राज्ञी ७प्राज्ञपत्न्यां स्त्री। ७कल्किनो ज्येष्ठभ्रातरि पु० कल्किपु० २अ०। प्रकर्षेण अज्ञः। वेदान्तसारोक्ते व्यष्ट्युपहितचैतन्ये एकाज्ञानप्रभावसहे जीवचैतन्ये पु० "एतदुपहितचैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते। एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्पष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशकत्वम्" वेदान्तसारः। प्रज्ञ+स्वार्थे अण् स्त्रियां ङीप्। प्राज्ञी ८सूर्यपत्न्याम् स्त्री। [त्रि० हेमच०।

प्राज्य न० प्रकृष्टमाज्यम् प्र+अन्ज–क्यप् वा। १प्रकृष्टघृते २प्रचुरे

प्राञ्च् त्रि० प्र+अन्च्+क्विन्। पूर्वदेशकालवर्त्तिनि। अलोप-लोपाभावात् भत्वे प्राञ्चः प्राञ्चा इत्येव।

प्राञ्जल त्रि० प्र+अन्ज–अलच्। १सरले २सत्ये च जटा०।

प्राञ्जलि त्रि० प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन प्रा०ब०। १बद्धाञ्जलिपुटे प्रा०ब०। २बद्धाञ्जलौ पु०।

प्राञ्जलिन् त्रि० प्राञ्जलिरस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। बद्धाञ्जलियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

प्राडाहत पु० ६त०। प्रडाहते तस्यापत्यमिञ् प्राडाहति तदपत्ये तत युनि फक् तौल्व० न लुक्। प्राडाहतायन तदीये युन्यपत्ये पुंस्त्री०।

प्राड्वि(वा)वेक पु० अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छति प्रच्छ–क्विप् प्राट्, तयोर्वाक्यं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति वा वि+विच–वि+वच–वा संज्ञायां घञ् कर्म०। व्यवहारदर्शनाय राजनियुक्ते १विचारके अस्य विचारस्य २नृपसहाये च तल्लक्षणादिकं वीरमि० उक्तं यथा "विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" बृहस्पतिः। व्यासोऽपि "विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृतः" गौतमेन तु बृहस्पतिप्रयोगार्थं प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितम्। "प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति प्राड्विवाक" इति बृहस्पतिना। विचारयतीत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवेकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। विविच्य वक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ "यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः" इति। शल्यञ्च धर्मस्याधर्मरूपम्। यथा च मनुः "विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः" इति। अयञ्च राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहाय "सप्राड्विवाक" इति स्मरणात्। यदा तु राजा कार्य्यान्तरव्यग्रतया अस्वास्थ्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः। "यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने। सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव स" इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणात् अमात्यादिनिवृत्तिः त्रिग्रहणात् सङ्ख्यान्तरनिवृत्तिः। अथ ब्राह्मणमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। तत्र दृष्टान्तप्रसङ्गात् उपयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम्। "अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्" इति याज्ञवल्क्यवचनात्। "यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम्। तदा तत्र

[illegible]

प्राचिका [illegible]

प्राचिन्वत् [illegible]

प्राचीन [illegible]

प्राचीनगर्भ [illegible]

प्राचीनपनस [illegible]

प्राचीनबर्हिस् [illegible]

प्राचीनयोग [illegible]

प्राचीनयोगीपुत्र [illegible]

प्राचीनामलक [illegible]

प्राचीनावीत [illegible]

प्राचीनावीतिन् [illegible]

प्राचीपति [illegible]

प्राचीर [illegible]

प्राचेतस [illegible]

प्राचेस् [illegible]

प्राच्य [illegible]

प्राच्यवाट [illegible]

प्राच्यवृत्ति [illegible]

प्राच्यसप्तसम [illegible]

प्राच्यावन [illegible]

प्राच्छ [illegible]

प्राजक [illegible]

प्राजन [illegible]

प्राजता [illegible]

कुर्वन्ति प्राणाद्या वायवः पञ्च" । इति तत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते प्रान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति तस्या प्राणाद्याख्यन्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति" वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधात्तस्यापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति" प्र०भा० । १२इन्द्रियस्थाने "सप्त शिरसि प्राणा प्राणा इन्द्रियाणि" ताण्ड्य० ब्रा० ११।५।२ "सप्त शीर्षण्याः' प्राणाः' सप्त नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्" भा० । १३प्राणे पञ्चशब्दे २७४६पृ० दृ० । १४इन्द्रियस्वरूपे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावः सङ्ख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा०सू०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा

"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" सू० "उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, सङ्ख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विमर्शः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इति । क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति । क्वचिदेकादश "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । क्वचिद्द्वादश "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्" इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इत्यत्र । ननु "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि सङ्ख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा सङ्ख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तसङ्ख्याध्यवसानम्, वृत्तिभेदापेक्षञ्च सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते । अतोच्यते" भा० "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" सू० "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च (सप्तत्वातिरेके) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या सङ्ग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादतिरिक्ते द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः, स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्" इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण "ना-

भवन्ति प्राणाद्या वायवः पञ्च" । इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते अन्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्यन्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति" वेदान्तसूत्रे प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधात्तत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति" प्र॰भा॰ । ११इन्द्रियस्थाने "सप्त शिरसि प्राणाः प्राणा इन्द्रियाणि" ताण्ड्य॰ब्रा॰ ११।५।२ "सप्त शीर्षण्याः प्राणाः सुखं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्" भा॰ । १२ब्राह्मे पञ्चमस्कन्धे २७४६पृ॰ मू॰ । १४देहस्थच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावे संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा॰सू॰भा॰ २।४ पादे समर्थितं यथा

"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" सू॰ "उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चौ" इति । क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति । क्वचिदेकादश "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । क्वचिद्द्वादश "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्" इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इत्यत्र । ननु "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते । अत्रोच्यते" भा॰ "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" सू॰ "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । एवं स्थिते च (अष्टादिसंख्यात्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका संख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । नन्वेकादशत्वादधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्" इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण "ना-

[illegible] इति वचनात् । न हि बाधितेन [illegible]
[illegible] बाधक भवति [illegible]
इति एवं [illegible] ।
[illegible] बाधा [illegible], [illegible]
[illegible] । [illegible] इति न
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] बाधाः [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] बाधा [illegible] ।
[illegible] भवति
[illegible] इति [illegible] । [illegible] हि बाधा
[illegible]
[illegible] बाधका [illegible]
[illegible] भवति [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] भवति । [illegible]
[illegible] इति [illegible] बाधका [illegible]
[illegible]
[illegible] बाधा [illegible] इति ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] बाधा [illegible] ।
[illegible] बाधा [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] भवति । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] बाधा [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] न [illegible]
[illegible] ।
[illegible] बाधका [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] बाधा [illegible]
[illegible] बाधाभावे [illegible]
[illegible] । [illegible] बाधा [illegible] ।
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] बाधाः [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] बाधा [illegible]
[illegible] बाध [illegible] ।
[illegible]
[illegible] बाधो [illegible] इति न
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] हि [illegible]
[illegible] भवति न [illegible]
[illegible]
[illegible] बाध इति । [illegible]
[illegible] बाध [illegible] ।
[illegible] बाध इति [illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति । [illegible] इति न [illegible]

दधाति, "प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" इति श्रुतिनिर्देशात् भा० "ज्येष्ठश्च प्राणः" सू० "शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, श्रोत्रादीनान्तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम्" भा० "श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्" सू० "न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्" इति श्रुतेश्च भा०। "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" सू० "स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते। तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, "यः प्राणः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति। अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते। "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति। अत्रोच्यते। न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात्। वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च" इति। न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक् प्राणस्यानुक्रमणात्। न हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत। तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुः" इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः। न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात्। ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिन एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिपत्स्यन्ते इति। नेत्युच्यते, युक्तं तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात्। इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य। तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः"

कथं तर्हीयं श्रुतिः, "यः प्राणः स वायुः" इति उच्यते। वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रम्, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते। स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम्। तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते "सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको जागर्त्ति प्राण एको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्" इति। तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति" भा० "चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः" सू० "तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति। यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वार्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः। कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः। तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्मिणां सह शासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत्। आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति। स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति। अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः सङ्गृहीताः न त्वपरं द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेत इति। अत उत्तरं पठति" भा० "अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति" सू० "न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य। न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते। न चास्यैतावता कार्याभाव एव। कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति। प्राणसंवादादिषु "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे" इत्युपक्रम्य "यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः" इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा

प्राणोऽस्मिन्निमित्ते [illegible] शरीरस्य [illegible] प्राणविनिर्गते शरीरेन्द्रिय [illegible] इत्यर्थः। [illegible] प्राणः [illegible] [illegible] इति च। [illegible] [illegible] इति च। [illegible] प्राणविनिर्गते शरीरस्य [illegible]। [illegible] प्राण [illegible] [illegible] इति च [illegible] प्राणवि [illegible] शरीरेन्द्रिय [illegible] [illegible] ? [illegible] ? [illegible] इति प्राणविनि [illegible] [illegible] च। [illegible] [illegible] इति। [illegible] प्राणः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] प्राण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] प्राणाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] प्राणाः [illegible] [illegible] इति। [illegible] प्राण [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] इति च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

तत् परिच्छिद्यते" भा०। "प्राणवता शब्दात्" सू०। "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि श्रुतिः "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते" भा०। "तस्य च नित्यत्वात्" सू०। "तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम्। ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः" भा०। "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात्" सू०। "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति" भा०। "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्" सू०। "मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः, तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति। किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः श्रुतेः। तथा हि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति। प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्मात् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तय एवं वागाद्या अप्येकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाण्युच्यन्ते श्रुतावेवं व्यपदेशभेददर्शनात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि। ननु मनसोऽप्येवं वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात्। सत्यमेतत् स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनसोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् सङ्गृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति। व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "भेदश्रुतेः" सू०। "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते "ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः" इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत" इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्त्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "वैलक्षण्याच्च" सू०। "वैलक्षण्यञ्च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषाञ्च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे" तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम्। न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम्। तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः। यदुक्तं "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तम् तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि "वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे" इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य "तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्" इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय "अथेममेव नाप्नोद् योऽयं मध्यमः प्राणः" इति पृथक् प्राणं मृत्युनाऽनभिभूतमनुक्रामति। "अयं वै नः श्रेष्ठः" इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति। तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यम्। अत एव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः। तथा च श्रुतिः "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेन नाख्यायन्ते प्राणाः" इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति। तस्मा-

[illegible] ।

[illegible]

माघपक्ष [illegible]

[illegible]

माघ[illegible] [illegible]

[illegible]

ज्ञाने धातुभेदे १क्षुधायां ४हिक्कायाञ्च स्त्री उणादि० ।
प्राणप्रद त्रि० प्राणं यस्य प्रददाति प्र+दा—क । १ब्रह्मदायके २ऋद्धिनामकौषधौ स्त्री रत्नमा ।
प्राणभक्ष पु० प्राणेन प्राणेन भक्ष इत०। प्राणेनावप्राण- मात्रे कात्या० १०।२६ कर्के । [येद्भव० ।
प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भासते उद्दीप्त । समुद्रे
प्राणभृत् त्रि० प्राण बिभर्त्ति भृ—क्विप् इत० । १प्राणिनि जीवे जन्तमात्रे २प्राणपोषके त्रि० ३विष्णौ पु०"प्राणभृत् प्राणजीवन" विष्णुस०।
प्राणमय पु०प्राण+प्राचुर्ये मयट् । "कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चि- तोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोष" विवेकचू० उक्ते जीवस्वरूपावरके कोषभेदे "नैवात्मापि प्राणमयो वायु- विकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष । यस्मात् कि- ञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः" तत्र तस्य वायुनोभेदे वेदान्त ।
प्राणयम पु० प्राणो यम्यतेऽनेन यम—करणे अप् घञर्थे । प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयो- ऽप्यत्र ।
प्राणयात्रा स्त्री इत० । प्राणस्य न्यायप्रवाहादिके १व्यापारे उपचारात् तत्साधने २भोजनादौ । भोजनेन हि देहे प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्ति प्राणस्य भोजनं विना स्यादमाचार । प्राणयात्राऽस्यास्ति प्रयोजनमस्येति ठन् । प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विविधभो- गवरे मनुः ६।५७
प्राणयोनि पु० इत० । १परमेश्वरे जगत्प्राणे २वायौ च ।
प्राणवत् त्रि०प्राण+मतुप् मस्य वः । प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे
प्राणशरीर पु० प्राण० शरीर रूपप यस्य । प्राणात्मकेन ध्येये परमेश्वरे "स क्रतु कुर्वीत मनोमय प्राणशरीरः" छा० उ "प्राणो विज्ञानात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वययुत" "यो वै प्राण सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राण" इति श्रुते" स शरीरं यस्य स" भाष्यम् ।
प्राणसंवाद पु इत० । प्राणानामिन्द्रियाणां श्रेष्ठप्राणस्य च यत्र श्रेष्ठत्वविषयक विवादे । स च छा० उ० ' अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्यु पक्रम्य दर्शित ।
प्राणसाधन पु० इत० । १प्राणस्य स्थितिस्तिथिसाधने उपचा रात् २भरणमन्त्रव्यापारभेदे च ।
प्राणसद्मन् न० इत०। प्राणायतने देहे ।

प्राणसम पु०इत०। १प्राणतुल्ये प्रिये २पत्यौ ३पत्न्यां स्त्री ।
प्राणहर त्रि० प्राण हरति देहात् देहान्तर प्रापयति यद्वा हरति हृ—अच् । १प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके २वत्सनाभके । "शुष्कं मांस स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुन निद्रा सद्य प्राणहराणि षट्" चाणक्य । ३विषादौ च याज्ञ० २।२२७।
प्राणहारक त्रि०प्राण हरति हृ—ण्वुल् । १देहात् प्राणस्य हारके २मारके ३वत्सनाभविषे न० राजनि० ।
प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होमम् । १वैश्वानरविद प्राणानां पञ्चाहुतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने । तच्च यथा कर्त्तव्यम् तथा छा० उ० तद्यद्भक्त प्रथम- मागच्छेत् तद्धोमीय स यां प्रथमामाहुति जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति" इत्युपक्रम्य दर्शि- तम् । तच्च प्राणाहुतिमन्त्रे दृश्यम् । तत्प्रतिपादके २छान्दोग्योपनिषद्भेदे च ।
प्राणात्यय पु० इत०। १प्राणधारणाऽसम्भावनायाम् । अ०त०। २तदुपलक्षिते काले च "प्राणात्यये च सम्प्राप्ते योऽन्न मत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" स्मृति "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" शा०सू०।
प्राणाधिनाथ पु० इत० । पत्यौ हला० ।
प्राणान्त पु० इत० । मरणे । प्राणान्त प्रयोजनमस्य ठञ् । प्राणान्तिक । मरणफलके प्रायश्चित्तादौ ।
प्राणापान पु०द्व०द्वि०व०। प्राणे अपाने च १वायौ "प्राणापा- नान्तरे देवी वाग्वै नित्य प्रतिष्ठिता" मञ्जूषाधृतवाक्यम् । २अश्विनीकुमारयो० "तस्यां त्वष्ट्रा समभवत्या मार्त्तण्ड- स्तीव्रतेजसा । बीज निर्वापयामास तच्चास्य तद्द्विधा- ऽपतत् । तत्र प्राणस्तथापान योनौ जातौ जितौ पुरा । वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः । तौ त्वाष्ट्रा- समुत्पन्नौ जातौ येन नरोत्तमौ । ततस्तावश्विनौ देवौ कीर्त्त्येते रविनन्दनौ" वराहपु० ।
प्राणायतन न० इत०। "अक्षिणी कर्णरन्ध्रे च पायूपस्थौ च नासिका । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" याज्ञ० उक्ते प्राणस्य छिद्ररूपस्थानभेदे
प्राणायन पुस्त्री० प्राणस्यापत्यं नडा० फक् । प्राणस्यापत्ये
प्राणायाम पु० प्राण आयम्यतेऽनेन आ+यम—करणे घञ् । प्राणवायोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधिरन्तरमा- रोक्तो यथा "तत्र प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे "भूतशुद्धि तत कुर्यात् प्राणायाममतः परं च । वामि

[illegible] । प्राणायामं च [illegible] प्राणायामो [illegible] [illegible] । तथा च [illegible] [illegible] । [illegible] च ' [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] " । अत्र च [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा च [illegible] प्राणायामं कुर्य्यात् [illegible] [illegible] वा । [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] वायुं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वायुं कुम्भयेत् । [illegible] [illegible] [illegible] वायुं रेचयेत् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रेचयेत् । [illegible] [illegible] [illegible] रेचयेत् । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । तथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । पूरयेत् [illegible] [illegible] [illegible]" इत्यादि । [illegible] [illegible] पूरयेत् कुर्य्यात् । तथा च [illegible] "पूरयेत् [illegible] [illegible] [illegible] च । रेचयेत् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "प्राणायाम [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] प्राणायामं [illegible] कुर्य्यात् [illegible] । [illegible] [illegible] प्राणायामा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] प्राणायामो [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] प्राणायामैर्[illegible]" । [illegible] प्राणायामस्य [illegible] [illegible] । [illegible] प्राणायामाद् [illegible] [illegible] । [illegible] "प्राणायामान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । प्राणायामा[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] प्राणायामैर् [illegible] [illegible] प्राणायामो [illegible]" । प्राणायाम[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्राणायामान् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्राणायाम [illegible] [illegible] [illegible] । प्राणायाम[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] प्राणायामेन [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] प्राणायाम [illegible]" । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] प्राणायाम[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] प्राणायाम [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ओमापोज्योतिरित्येतच्छिर पश्चात् प्रयोजयेत्। एवं मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामनिबन्धने। त्रिरावर्त्तनयोगेन प्राणायामस्तु शब्दित’। योगियाज्ञवल्क्य “तोङ्कार श्रवं सप्त गायत्र्याश्चशिर स्मृतम्। ओमापोज्योतिरित्येष मन्त्रा यस्तु प्रकीर्त्यते। तस्य प्रजापतिरृषि र्यजुश्चाच्छन्दसा विना। ब्रह्माग्निवायुसूर्य्याश्च देवता समुदाहृता। प्राणसंयमने चैव विनियोग उदाहृत। गायत्रीं शिरसा सार्द्धमेव श्रुतिनिदर्शनम्। प्रणव व्याहृतियुता गायत्रीं शिरसा सह। त्रि पठेदायतप्राण प्राणायाम स उच्यते। आदाय रोधसन्सर्गं वायोस्त्रि स्त्रि समभ्यसेत्। ब्रह्माण केशव शम्भु ध्यायेदेतांस्तु क्रमात्। रक्त प्रजापति ध्यायेत् विष्णु नीलोत्पलप्रभम्। शङ्कर त्र्यम्बक श्वेत ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्। पूरके ब्रह्मणायुज्य कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकम्। रेचकेना-द्वितीयन्तु प्राप्नुयादैश्वर पदम्” अथ प्राणायामविधि तत्र व्यासपद्यम् “आदौ छन्द ऋषिदैवतविनियोगाश्चि-न्त्यन्ते “गायत्रीं शिरसा सार्द्धं सप्तव्याहृतिपूर्व्विकाम्। प्राणायामेन त्रिरावर्त्तयेत् तत यमे पञ्चदेशे प्राणाया-मैदग्धदोषोऽथ यत् श्रेय तत् सकल भवति”। व्यास “गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च। त्रिष्टुप् च जगती चेति छन्दांस्याहुरनुक्रमात्। अग्निवाय्वर्कवरुणा बृहस्पतिरिन्द्रस्तत। विश्वेदेवा व्याहृतीनां दैवतानि यथा क्रमम्। विनियोग स्मृतस्तासां प्राणायामे सहर्षिभि”। योगियाज्ञवल्क्य “व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्षस्त्वेव प्रजापति। सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु मत्तेन। गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च। पङ्क्तिश्च जगती चैव सप्त छन्दांसि तानि वै। अग्निवायुस्तथादित्यो बृहस्पतिर्वरुणस्तथा एव च। इन्द्रश्च विश्वदेवाश्च देवता समुदाहृता। अनाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा। प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृत”। बृहस्पति “बद्धासन नियम्याक्षान् कृत्वा ब्रह्माञ्जलिं तथा। स-निमीलितदृक् मौनी प्राणायाम समभ्यसेत्”। विष्णु-धर्मोत्तरे “सव्याहृति सप्रणवा गायत्रीं शिरसा सह। त्रि पठेदायतप्राण प्राणायाम स उच्यते। आदाय रोधनत्सर्गं मनसा त्रि समभ्यसेत्। ब्रह्माण केशव शम्भु ध्यायन्मुच्येत बन्धनात्। रक्त पितामह ध्यायेद्विष्णु नीलोत्पलप्रभम्। श्वेत त्र्यम्बकमेव प्रणाराधवतारणम्”। योगियाज्ञवल्क्य “बाह्यस्थित नासपुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनै समन्तम्। नाडीश्च सर्वा प्रतिपूरयेत् स पूरको नाम महानिरोध। न रेचकोनैव च पूरको वा नासाग्रचारी स्थित एव वायु। अनिश्चल धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेत प्रवदन्ति तज्ज्ञा। निष्क्रम्य नासाविवराद्शेष प्राण बहि शून्यमिवानिलेन। निरुध्य सन्तिष्ठति चोर्द्ध्ववायु स रेचको नाम महानिरोध। नासिकयाऽऽकृष्य उच्छ्वास ध्मान पूरक उच्यते। कुम्भो निश्चलनिश्वासो रिच्यमानस्तु रेचक’। योगियाज्ञवल्क्य “प्राणेनाप्यपयानेन वेगवायु समुत्सृजेत्। येन शब्दमधस्यांश्च निश्वासेन च वामयेत्। शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगत”। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ-ष्टावङ्गानि” पात॰सू॰ तत्र योगाङ्गतोक्ता। तस्य च यो-गाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादि पात॰सू॰भा॰ विवरणे॰क्तं यथा “तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद प्राणा-याम” सू॰। “सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वास। कोष्ठस्य वायोर्नि सारण प्रश्वास तयोर्गतिवि-च्छेद उभयाभाव प्राणायाम” भा॰। स तु “बाह्याभ्यन्त रस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभि परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म”सू॰। “यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभाव स बाह्य यत्र श्वासपूर्वको गत्यभाव स आभ्यन्तर तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभाव सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जल सर्वत सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टा इयानस्य विषयो देश इति। कालेन परिदृष्टा क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थ। सङ्ख्याभि परिदृष्टा, एतावद्भि श्वासप्रश्वासै प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भि द्वितीय उद्-घात एव तृतीय एव मृदुरेव मध्य एव तीव्र इति सङ्ख्यापरिदृष्ट स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्म” भा॰ “बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थ”सू॰। “देशकालसङ्ख्या-भिर्बाह्यविषय परिदृष्ट आक्षिप्त तथाभ्यन्तरविषय परि-दृष्ट आक्षिप्त उभयथा दीर्घसूक्ष्म तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थ प्राणायाम। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभाव सकृदारब्ध एव देशकाल-सङ्ख्याभि परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-र्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्य-भावश्चतुर्थ प्राणायाम इत्यय विशेष इति” भा॰। “तत क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू॰। “प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य

भवेत्। अधमे द्वादशी मात्रा मध्यमे द्विगुणा स्मृता। उत्तमे त्रिगुणा ज्ञेया प्राणायामस्य निर्णये। अधमे च भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे। उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणी बद्धपद्मासनो मुहुः। जलेन श्रमजातेन गात्रमार्दन-माचरेत्। दृढता लघुता दीप्तिस्तेन गात्रस्य जायते। यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः। जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः। शरीर-लघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्द्धनम्। कृशत्वञ्च शरीरस्य तस्य जायेत निश्चितम्। पूर्वोक्तकाले कुर्वीत परमाभ्यास-मेव च। ततःपरं यथेष्टन्तु शक्तिः स्याद्वायुधारणे। यथेष्टधारणाद्वायोः सिद्धिः कुम्भस्य केवला। केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते"। [हेमच०।

प्राणावास न० प्राणेनावैति ग्रव–ट पन्प। लिङ्गायिप्राणे

प्राणासन न० "एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदाय-कम्। वायुं मूले समारोप्य ध्यात्वाऽङ्गुष्ठं प्रसारयेत्। सैकं पादमेकस्य स्कन्धे चारोप्य यत्नतः। एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो ॥ प्राणासनमेतद्धि सर्वेषां पूरकाश्रयम्"। तथा हृत्पद्मोर्ध्वपद्मे समा-रोप्य च वायुभिः। तदा विद्वो भवेत् मर्त्यः प्राणायाम-समागमम्। प्राणासनयोगेन लब्ध्वा योगेश्वरो भुवि रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः। भोजनात् प्राक् कर्त्तव्ये प्राणरूपाग्न्युद्देश्यकाहुतौ तत्-प्रकारश्च आह्नि०त० दर्शितो यथा

छन्दोगपरिशिष्टे "प्राणेभ्यस्त्वथ मन्त्रेभ्यः स्वाहा प्रण-वयुताः। पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रत्ययाग्निनिमित्त्विषु च"। प्राणाहुतिमुद्राश्चाह शौनकः "तर्जनीमध्यमाङ्गु-ष्ठैस्तु प्राणाहुतिर्भवेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः। कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुया-द्धविः। तर्जनीन्तु बहिष्कृत्य उदाने जुहुयात्ततः। समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्"। स्मृत्यर्थसारे "प्राणाहुतौ तूष्णीमासे जपात् भुञ्जीत नो पतम्" अत्र पाठक्रमेणैव प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेभ्य आहुति-रुक्ता। वैश्वानरविदस्तु छान्दो०उ०अन्यक्रम उक्तो यथा "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति"। "अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति

व्यानस्तृप्यति"। "अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुया-दपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति"। "अथ यां चतुर्थीं जुहु-यात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति"। "अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-दानस्तृप्यति"।

प्राणिद्यूत न० ६त०। समाह्वयाख्ये विवादपदभेदे अमरः। द्यूतशब्दे २७७१ पृ० दृश्यम् "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्रा-णिद्यूते समाह्वये" याज्ञ० द्यूतधर्मोऽतिदिष्टः। [माले।

प्राणिन् त्रिल्यम् त्रि०प्राणोऽस्त्यस्य इनि। जीवे चेतने जन्तु-

प्राणिमाता स्त्री प्राणिनो मातेव। गर्भदात्रीक्षुपे राजनि०।

प्राणिहित त्रि० ६त०। १प्राणिनो हितसाधने २पादुकाया स्त्री त्रिका०। [प्राणीत्य तस्यार्थे पाठान्तरम्।

प्राणीत्य न० प्रणीतस्य नयुक्तस्य भावः ष्यञ्। ऋणे त्रिका०

प्राणेश पु० ६त०। १पत्यौ जटा०। २भार्यायां स्त्री हेमच०। ३वायौ पु० त्रिका०। प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र।

प्राण्यङ्ग न० ६त०। प्राणिनोऽङ्गे अवयवे हस्तपादादौ तत्र उपसर्जने "अङ्गं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमवि-कारिजम्। अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन तच्च तथा युतम्" इत्युक्तलक्षणस्वाङ्गरूपत्वे असंयोगोपधत्वे ङीष्। तत्र क्रोडादिबह्वचो नासिकोदरौष्ठादन्तकर्णशृङ्गाणाम् उपसंख्यानस्य च विशेषोक्तेः संयोगोपधत्वेऽपि ङीप् स्यात्।

प्रातःकृत्य न० ७त०। शास्त्रविहिते प्रातःकर्त्तव्ये कर्मणि तच्च आचारशब्दे ६११२पृ०दर्शितम्। एवमन्यत्रापि यथा-मर्थं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम्।

प्रातःकाल पु० कर्म०। १प्रभातकाले "प्रातःकालो मुहूर्त्तां-स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" स्मृतिपरिभाषिते सूर्योदया-वधि मुहूर्त्तत्रयमिते २काले च।

प्रातःसन्ध्या स्त्री सन्ध्यो भवः यत् सन्ध्या ७त०। १गतरात्रेर-नन्तर मुहूर्त्तात्मके भाविसूर्योदयस्य मध्यवर्तिनि २दण्डच-तुष्टयात्मके वा काले "त्रियामा रजनी प्रोक्ता त्यक्त्वाद्यन्तचतु-ष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति०त०। सन्ध्या च ब्रह्मणः मनोजाता कन्या सा च वसिष्ठोपदेशेन तपः कृत्वा पूर्वप्रतिज्ञातकामाग्नौ शरीरत्यागस्य स्म्याट-मार्थं विष्णुवरेण पुरोडाशमयं देहमवाप्य मेधातिथि-यज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव। तस्याः पूर्वार्द्धं प्रातःसन्ध्या। ३तत्स्थाच तत्क्रिया कालिका० २२अ० यथा "तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विभो उमा। वह्नि-शिखाः शरीरं तद्दग्ध्वा हुतं स पावके। घट मये-

[illegible]

[illegible]

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता"। तथा "या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता हि निष्कला। ऐश्वरी तु पराशक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा॥" अत्र पापापनुत्तये यस्मात् तस्मात्रित्यं समाचरेत्" तथा "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"। शातातप "अन्यत मद्यगन्धस्तु दिवा मैथुनमेव च। पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता"। याज्ञवल्क्य निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति"। तथा "सायं प्रातः सदा सन्ध्यामुपासीत शुचिर्द्विजः"। विष्णुपु॰ "सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायां पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः"। आश्वलायनस्मृ "सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्यान्न स हीयेत अन्यलक्षगतोऽपि सन्। सन्ध्या तूपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः। दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते। तथा "सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां सम्यक् पर्युपासते। अपरैव पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम्। स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्विषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानोऽपि पृथ्वीं ससागराम्"। अग्निपुराणे सुमत्त उवाच कथं मुने। दिवं याति ब्राह्मणो धूतकिल्विषः। अनन्तरो हि यो ब्रूहि यदुक्तं भगवता पुरा" सूत उवाच "सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्ते प्रयतो मानवः। जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्। तया स पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्विषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागराम्। ये चान्ये दारुणाः केचिदुत्पन्ना ह्यर्थोदयो दिवि। ते चास्य सौम्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा। यत्र तत्र गतश्चैव दारुणाः पिशिताशनाः। घोररूपा महाकाया प्रभवन्ति न राक्षसाः। यावन्तश्च पृथिव्यां हि शीर्णवेदव्रता द्विजाः। अधीत्यव्रतवेदा या विकर्मपथमाश्रिताः। तेषां तु पावनायैव गायत्री निरतैव हि। ह्रे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत तदस्यार्थं महाव्रतम्"। तथा "द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः। यत्तस्य दुष्कृतं किञ्चित् पूर्वतः परतोऽपि वा। तत् किल्विषमुक्तो हि विनिर्दहति पातकम्। उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः"। तथा "सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते"। मनु "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्। स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः"। व्यास "बहिः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणादिषु। ज्ञाते तीर्थे दशगुणा साहस्री जाह्नवीजले"। बहिरिति अनावृतस्थाने प्राङ्गणादौ। शातातप "गृहेषु प्राकृता सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता। नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ"। गृहेषु गृहवीथ्यादौ। योगियाज्ञवल्क्य "सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ। सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा"। कूर्म्म "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम्"। नरसिंहपुराणे "पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम्"। मनु "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः। प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च। उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः। स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चाभिधीयते"। तथा "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलभाग्भवेत्"। दक्ष "अनागतान्तु ये पूर्वामनतीतान्तु पश्चिमाम्। ये विप्रा नानुतिष्ठन्ति सन्ध्यां ते पतिताः स्मृताः"। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन "सन्ध्या लोपाच्च चाकर्त्ता स्नानदानश्च यः सदा। तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः"। तथा "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"। कूर्मपुराणे "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्। स शूद्रेण समो लोके सर्वधर्मविवर्जितः"। सन्ध्याकरणे तु सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमाह। व्यास "आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः। स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्" पारिजाते तु "कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत्" इत्युक्तम्। मदनपारिजाते तु "कालातीता हता सन्ध्या सन्ध्यस्त्राभिधुने यथा। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां समाचरेत्" काशीखण्डोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्। अत्र यथाचारं व्यवस्था। सङ्गवपर्य्यन्तं प्रातःसन्ध्याया गौणकालः आप्रदोषावसानं सायंसन्ध्याया इति मदनरत्नः। "उदयास्तमयादूर्द्धं यावत् स्यात् घटिकात्रयम्। तावत् सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम्" इति स्कान्दे विशेष उक्तः। मध्याह्ने तु दक्षः "आध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते। अर्घ्यं प्रदापनं पूर्वमुदयात्सम्भवेऽपि वा। गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजा-

[illegible]

प्रात[illegible] [illegible]

प्रात[illegible] [illegible]

प्रात[illegible] [illegible]

प्रातर् [illegible]

प्रातर् [illegible]

प्रात[illegible] [illegible]

प्रातर्[illegible] [illegible]

प्रात[illegible] [illegible]

प्रात[illegible] [illegible]

प्रातर्दिन न० कर्म० । पूर्वस्मिन् दिवसे त्रिकाण्डशेष ।

प्रातर्भोक्तृ पु० ७त० । काके शब्दच० ।

प्रातर्भोजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।

प्रातस्तरा(मा)म् अव्य० प्रातर्+तरप् तमप् वा आमु । अत्यन्तप्रातःकाले "प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः" भट्टि० ।

प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गो यस्याः । गङ्गायां भा०अनु० २६अ० ।

प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्त्तौ २व्याप्ते च मेदि० ।

प्रातिकण्ठिक त्रि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् । प्रतिकण्ठग्राहके ।

प्रातिका स्त्री प्र+अत–ण्वुल् टाप् । जवापुष्पे राजनि० ।

प्रातिकामिन् दुर्य्योधनस्य दूतभेदे भा०भी० ६५अ० ।

प्रातिकूलिक त्रि०प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलवर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् "तां प्रातिकूलिकीं मत्वा" भट्टि

प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहिता० यक् । प्रतिकभावे

प्रातिजनीन त्रि० प्रतिजनं साधु प्रतिजना० खञ् । प्रतिजनं साधौ । कात्या०श्रौ०२५।१२।४

प्रातिनिधिक पु० प्रतिनिधि+स्वार्थे ठक् । प्रतिनिधौ

प्रातिपथिक त्रि०प्रतिपथमेति ठञ् । प्रतिपथगन्तरि स्त्रियां ङीप् । [तिथौ भवे ।

प्रातिपद त्रि० प्रतिपदि भवः सन्धिवेला० अण् । प्रतिपद्-

प्रातिपदिक त्रि० प्रतिपदायां तिथौ भवः "कालाट् ठञ्" पा०ठञ् । १प्रतिपदाया तिथौ भवे २वह्निविभूते वह्नौ पु० "यादौ प्रतिपदा येन स्तुतपक्षोऽपि पावक । । त्वत्प्रदात् प्रातिपदिक समभिप्रज्ञन्ति देवता" वराहपु० । ३नाम्नि शब्दभेदे "यत् प्रातिपदिकं नाम तद्वाम्नो नातिरिच्यते" शब्दच०। तल्लक्षणन्तु "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" "कृत्तद्धितसमासाश्च" पा०सूत्राभ्यां उक्ते चैते सत्त्रायामथाभि "अधातुरप्रत्यय इति प्र तिषेधद्वयमिदं यस्तु पर्य्युदासः द्वन्द्व तत्पुरुषयोरन्यतराभिधानात् । तत्पुरुषे परस्मे चार्थेन त्वमेतत्सम्बन्धिकतमभिव्यक्ततरसमभिव्याहारानपेक्षया बोधेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति पर्य्युदासेन व्याख्यानाद्धातोऽर्थवत्त्वे साहचर्यपक्षेण सिद्धे उत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामसिद्धेरर्थवत्त्वपक्षस्य व्यर्थं स्यात् । पचन्निति धातौ कार्यं इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्-साध्यविभक्त्यपेक्षत्वेऽपि तद्धितानामेवमत्वेऽपि अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्य्युदास । एकदेशपर्य्युदासेऽर्थलोप-प्रसक्त्याभावादातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्य-

यान्तपरं तन्त्रावृत्त्यैकशेषाद्यपक्षादित्याह (प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति) सि०कौ०)। अतएव भाष्ये "न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन" इत्युक्तम् हरिणाप्युक्तम् । "धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिक । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते" इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्र प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थका" इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह "पूर्वसूत्रे चेति" सि०कौ०। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रे च असिद्धेरिति भावः । पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगाभावेऽपि इतिपरस्य पृथक् प्रयोगार्हत्वादिति गविस्त्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्ग" हरिणाप्युक्तम् । अतएव "गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम्" । प्रातिपदिकार्थे द्योत्ये प्रथमैव । तदर्थश्च नामार्थाः "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सङ्ख्या कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रय कोचाश्चित्-न्निमा" इत्युक्ताः । तत्र अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया उदाहरणम्" सि० कौ० ।

प्रातिपीय पु० ऋषिभेदे भा०द्रो०।१९७अ०। २सोमप्रवरर्षिभेदे च प्रवराध्याय ।

प्रातिपेय पु० नृपभेदे भा०स० ६८अ० ।

प्रातिभ त्रि० प्रतिभाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १प्रतिभान्विते योगिनां योगविघ्नकारके २उपसर्गभेदे मार्कण्डेयपु० ४० अ० यथा "प्रातिभ श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्तौ तथापरौ । पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदया । वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्थो विद्या शिल्पान्यशेषत । प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभ स तु योगिन । शब्दार्थानखिलान् वेत्ति शब्द गृह्णाति चैव यत् । योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावण स सोऽभिधीयते । समन्ताद्वीक्षते चाष्टौ स यदा देवतोपम । उपसर्गमप्याहुर्दैवमुन्मत्तवद् बुधा । भ्राम्यत यन्निराधम्ब मनो दोषेण योगिनः । समस्ता-

[illegible] । [illegible]

प्रातिभाव्य न [illegible] । (का[illegible] [illegible]) [illegible]

प्रातिभासिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रातिभाव्य त्रि [illegible] । [illegible]

प्रातिस्विक [illegible] । [illegible]

प्रातिस्विक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रातिशाख्य न [illegible] । [illegible]

प्रातिहारक [illegible] । [illegible]

प्रातिहारिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रातीतिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रातीप [illegible] । [illegible]

प्रातीपिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रात्यक्ष [illegible]

प्रात्यक्षिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रात्ययिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रात्यहिक त्रि [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

प्राद्वि [illegible] (७।१।१४) [illegible] (७।१।१) [illegible] ।

[illegible] ।

प्रादुराविः [illegible] ।

प्रादुर्भाव [illegible] । [illegible]

प्रादुस् अव्य [illegible] । [illegible] ।

प्रादेश [illegible] । [illegible] ।

प्रादेशन न [illegible] । [illegible] ।

प्रादेशिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्रादोष(षि)क त्रि [illegible] । [illegible]

प्राद्योतनि [illegible] । [illegible]

प्राधनिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्राधा स्त्री [illegible] । [illegible]

प्राधानिक त्रि [illegible] । [illegible]

प्राधान्य न [illegible] । [illegible]

प्राध्व त्रि॰ प्रकृष्टोऽध्वा अच्समा॰। १दूरपथे २प्रह्वे नम्रे ३बद्धे च हेमच॰ श॰मो॰। ४बहुदूरगामिनि रथादौ च।

प्राध्वम् अव्य॰ प्र+आ+ध्वन–डमि। १आनुकूल्ये २बन्धने ३प्रसमायाञ्च अमरः।

प्रान्त पु॰ प्रकृष्टोऽन्तः। १शेषसीमायाम् हेमच॰। २ऋषिभेदे पु॰। ततः गोत्रापत्ये कण्वा॰ फञ्। प्रान्तायन तदपत्ये पु स्त्री॰। [शब्दार्थक॰।

प्रान्तदुर्ग न॰ प्रान्ते दुर्गं नृपाश्रयस्थानभेदः। दुर्गभेदे

प्रान्तर न॰ प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानं यत्र। १दूरगम्ये पथि। १२वृक्षादिच्छायाशून्ये पथि ३वने ४कोटरे च मेदि॰।

प्रान्तशून्य पु॰ प्रान्ते शून्यमस्य। छायादिरहिते पथि शब्दर॰

प्रापणिक पु॰ प्र+आ+पण–"प्राङि पणियम" उणा॰ किकन्। पण्यविक्रेतरि उज्ज्वलद॰।

प्राप्त त्रि॰प्र+आप–कर्मणि कर्त्तरि वा क्त। १लब्धे २आसादिते ३भूते अमर। ४उपस्थिते च।

प्राप्तकाल पु॰ प्राप्तः कालोऽस्य। करणयोग्ये काले २।३। १२२ पा॰ सूत्रे दृश्यम्।

प्राप्तपञ्चत्व त्रि॰ प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन। मृते अमर। मरणे देहस्य पञ्चभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम्। प्रेतशब्दे दृश्यम्। [हमादौ शब्दरत्ना॰।

प्राप्तभार पु॰ प्राप्तः भारः तद्वहनकालोऽस्य। भारसहे

प्राप्तरूप त्रि॰ प्राप्तं रूपं येन। १मनोहरे २पण्डिते अमर। ३उचिते च।

प्राप्ति स्त्री प्र+आप–भावे क्तिन्। १उदये २धनादिलब्धौ ३लाभे च अमर। ४प्रापणे ५संहतौ शब्दरत्ना॰ अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यमध्ये ६ऐश्वर्यभेदे ऐश्वर्यशब्दे दृश्यम्। बार्हस्पत्यजरासन्धस्य ग्रन्थकर्तृताभेदे ७कृष्णकलत्रभेदे भा॰स॰ १९अ॰। हरिव॰ ८१अ॰ "अप्राप्तस्यैव या प्राप्तिः सैव योग उच्यते" भाषा॰ उक्ते ८संयोगस्वरूपे द्रव्यगुणभेदे च। सा॰द॰उक्ते ८सन्ध्यङ्गभेदे "युक्तिः प्राप्तिः समाधानमिति" सन्ध्यङ्गान्युद्दिश्य "सुखधारणा चार्थानां युक्तिः, प्राप्तिः सुखागम" लक्षिता। कामस्य भार्याभेदे मा॰ भा॰ १६अ॰। मीम॰ता॰ उक्ते दशरूपभेदे।

प्राप्तिसम न॰ गौ॰उक्ते जात्युत्तरभेदे "प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या विशिष्टत्वात् प्राप्तिसम" सू॰। "हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा?। न तावत् प्राप्य। प्राप्त्यानविशिष्टत्वादसाधकः द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा?। अप्राप्यसाधकं न भवति। नाप्राप्तं प्रदीपं प्रकाशयतीति। प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसम" वात्स्या॰ "प्राप्त्या विशेषादनिष्टापादनेन प्रत्यवस्थानम्" गौ॰वृ॰ ५।७ यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते। किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न? उभयोरविशेषादिति"।

प्राप्त्याशा स्त्री ६त॰। १लाभेच्छायाम् २प्रारब्धकार्यस्यावस्थाभेदे "अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः। आरम्भो यत्न प्राप्त्याशा नियताप्तिः फलागमः" इत्युद्दिश्य "उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः" इति सा॰द॰ लक्षिता।

प्राप्य त्रि॰ प्र+आप–ण्यत्। १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकरणोक्ते "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिह कथ्यते" इत्युक्ते ४कर्मभेदे कर्मन्शब्दे १७२॰पृ॰ दृश्यम्। प्र+आप–ल्यप्। लब्ध्वेत्यर्थे अव्य॰।

प्राप्यकारिन् त्रि॰ प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रकाशम् कृ–णिनि। विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारके चक्षुरादौ इन्द्रिये। तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्यकारिता नान्यस्य। वेदान्तमते श्रवणस्यापीति भेदः।

प्राबोधिक पु॰ प्रबोधाय हित ठक्। १ऊषःकाले शब्दमा॰ प्रबोधः प्रबोधन तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठञ्। २मागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे।

प्राभञ्जन न॰ प्रभञ्जनो देवताऽस्य अण्। स्वातिनक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम्। तस्यापत्यम् इञ्। प्राभञ्जनि हनूमति "वायूनपि तस्य निर्भिद्य प्राभञ्जनिरसोषयत्" भट्टि॰।

प्राभव न॰ प्रभोर्भाव अण्। १प्रभुत्वे २श्रेष्ठत्वे च।

प्राभवत्य न॰ प्रभवतो भावः ष्यञ्। विभुत्वे मनु ८।४१२

प्राभाकर न॰ प्रभाकरस्य इदम् तन्मतं वेत्ति वा अण्। १मीमांसकैकदेशप्रभाकरसम्बन्धिनि २तन्मतज्ञे च।

प्राभृत न॰प्र+आ+भृ–कर्मणि क्त। उपढौकनद्रव्ये अमर। स्वार्थे क। २प्राभृतक तत्रार्थे हारा॰।

प्रामधि पु॰ पौलस्त्ये मन्वन्तरमध्ये ऋषिभेदे हरिव॰ ७अ॰।

प्रामाणिक त्रि॰ प्रमाणेन निर्वृत्त सिद्ध ठञ्। १प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धे २शास्त्रसिद्धे च स्त्रियां ङीप्। ३हेतुके ४मर्यादाभिज्ञे ५शास्त्रज्ञे ६परिच्छेदके ७प्रमाणकर्त्तरि च।

प्रामाण्य न॰ प्रमाणस्य भावः। तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपे

[illegible]

प्रातिसाख्य न [illegible] ।

प्रातिभासिक त्रि [illegible] ।

प्रातिपादक त्रि [illegible] ।

प्रातिभाव्य न [illegible] ।

प्रातिस्विक त्रि [illegible] ।

प्रातिहार्य न [illegible] ।

प्रातिहारक पु [illegible] ।

प्रातिहारिक त्रि [illegible] ।

प्रातीतिक त्रि [illegible] ।

प्रातीप [illegible] ।

प्रातीपिक त्रि [illegible] ।

प्रातर् [illegible] ।

प्रात्यहिक त्रि [illegible] ।

प्रात्ययिक त्रि [illegible] ।

प्रात्यक्षिक त्रि [illegible] ।

[illegible]

प्रादि पु [illegible] ।

प्रादुष्कृति स्त्री [illegible] ।

प्रादुर्भाव पु प्रादुस्+भू–भावे घञ् । [illegible] ।

प्रादुस् अव्य प्र+अद्–उसि । [illegible] ।

प्रादेश पु प्र+दिश–घञ् [illegible] ।

प्रादेशन न प्र+आ+दिश–ल्युट् । [illegible] ।

प्रादेशिक त्रि [illegible] ।

प्रादोष(षि)क त्रि [illegible] ।

प्राधानिक त्रि [illegible] ।

प्राधनिक त्रि [illegible] ।

प्राध्वा स्त्री [illegible] ।

प्रापणिक त्रि [illegible] ।

प्राभृत न [illegible]

र्पापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः “अज्ञानतः कृते पापे प्रायश्चित्तं, न कामतः। अन्त्यकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके”। प्रायश्चित्ताचयने दोषो यथा “आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः। अवश्यं तैरनाकृतैरदृष्टैरेव संवदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पत। ध्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रयाचिनः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्”। हारीत “यथावयो यथाकाल यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः। तस्मात् कृच्छ्रम् धार्यमर्द्धं पादं वापि (पादमेव मासो न्यूनम्) विधानतः। जातिं वयोबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। अथगमनाद्यनुपदेशमाह पराशरः। “दुर्बलेऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै बालवृद्धयोः। अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रही भवेत्”। स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा “स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् मोहादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति। शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य यथाशक्त्यनुग्रहः कार्य्य इत्याहाङ्गिरा “कृत्वा पूर्वमुदाहार यथोक्तं धर्मवक्तृभिः। पश्चात् कार्य्यानुसारेण शक्त्या कुर्य्यादनुग्रहम्”। दशत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा “अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च”। पापनिस्तरणोपायानाह मनुः “ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि”। आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्युक्तम्। एतद्धिंसाव्यतिरिक्तविषयम्। हिंसायान्तु दानं मुख्यम्। यथा भविष्ये “हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तमशक्तानां दानं प्रथममुच्यते”। तथा मनुः “दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये”। सामान्यप्रायश्चित्तान्याह संवर्त्तः “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि”। यमः “शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च”। मनुः “कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। नैतत् कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः”। विष्णुपुराणम् “प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्म्मात्मकानि वै। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्”। यमः “गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः परिग्रहः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि”। गौतमः “हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि”। एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि गुरूणि”। विष्णुपुराणम् “एवं विषयभेदाद्धि व्यवस्थाप्यानि सुव्रत। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च। अन्यथा हि महादोषो लघूनामुपदेशतः। गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनता भवेत्”। महाभारते “यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं तत् तस्य गङ्गाम्भो दहत्यग्निरिवेन्धनम्”। शुद्धिकारणानि व्रतान्याह विश्वामित्रः “कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा समयेऽनुक्रमेण तु। प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराकः। अतिकृच्छ्रं पर्णकृच्छ्रं सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः। महासान्तपनं शुद्धं तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः। जलोपवासः कृच्छ्रश्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः। एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः। कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा। यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपवासस्त्रिरात्रं वा मासं पक्षं तदर्द्धकम्। षड्द्वादशाहादि कार्य्यं शुद्धिफलार्थिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि। प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रमम्”। प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि रहस्यकृते जपादीनि यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः “एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत्”। देवलः “प्रकाशं उक्तं यत्किञ्चित् त्रिभागो रहस्यके। त्रिंशभागः षड्भागं कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया” प्रा॰ वि॰। क्वचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः यथोक्तं प्रा॰त॰

अथ गोवधाद्यपवादः। पराशरः “यूपेषु वाह्यमानेषु दण्डेनाभिहतस्य च। काष्ठेन लोष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडिते। मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा बद्ध एव च। एवं गवानां सर्वेषां प्रवक्ष्यामि यथाविधि। उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशाथ वा। ग्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम्। पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते” यदि व्याधिप्रयुक्तानां उत्थानं

[illegible] [illegible] पीतावशादित्यनी [illegible] पार्थिवि भेदः । [illegible]
[illegible] । [इति वक्ष्य । [illegible] । [illegible] ।

प्रामाण्य [illegible] प्र+माद वा [illegible] ।
प्रामीत्य न प्र+मी—[illegible] [illegible] ।
[illegible] । प्रमीतस्य भाव [illegible] ।

माघ [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।

माघक न म+[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।

माघवीय त्रि [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]
[illegible] "माघवीये [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
माघवीय इति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] माघवीय [illegible] ।
[illegible] माघवीयेन
[illegible] [illegible] माघवीय
माघवीयत्वम् [illegible] माघवीयेन माघवीय-
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] माघवीय [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]

माघवित्त न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible] [illegible]
[illegible] न भवति । किन्तु [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]

कामाकामकृतयोः पापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं, न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके"। प्रायश्चित्ताचरणे दोषो यथा "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्ते ऽकृते द्विजः"। प्रायश्चित्तानुपदेशे दोषो यथा "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः। अमर्षितैरनाहूतैरपृष्टैश्चैव संसदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि ब्राह्मणैः। ध्यायतो मार्गमाणस्य अभियाचे प्रयाचिनः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्" हारीत "यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः। तस्मात् कृच्छ्रं न चाण्डालं पादं वापि (पादमेव नातो न्यूनम्) विधानतः। ज्ञात्वा यथावत् धर्मज्ञः प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"। अथ अज्ञानतः कृतपापस्य निष्कृतिमाह पराशरः। "दुर्भगेऽन्नमशेषं कार्य्यं स्याद् वै विप्रसंसदोः। अतोऽन्यथा भवेद्दोषपदं तस्मात् तपस्वी भवेत्"। अत्र प्रायश्चित्तनिरूपणे दोषो यथा "स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् भयाद्वा मोहादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति"। शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य यथा दत्तमहः कार्य्यं इत्याहाङ्गिरा "एषा पूर्वतराचार धर्मोक्तं धर्मशास्त्रे। पश्चात् कार्य्यानुसारेण भक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहम्"। वयस्त्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा "अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च"। पापनिष्कृत्युपायानाह मनुः "ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि"। आपदीत्यनेन अध्ययनतपोदानमनुकल्प इत्युक्तम्। एतत् हिंसाव्यतिरिक्तविषयम्। हिंसायान्तु दानं मुख्यम्। यथा भविष्ये "हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथममुच्यते"। तथा मनुः "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये"। सामान्यप्रायश्चित्तान्याह संवर्त्तः "हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। यमः "शोषणेन शरीरस्य तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च"। मनुः "कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। नैवं कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः"। विष्णुपुराणम् "प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्"। यमः "गवाह्निक देवपूजा वैष्णवी परिवर्त्तनः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। गौतम "हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि"। सामान्यपापादेर्विकल्पेन क्रियेरन् एनसि लघुनि लघूनि गुरुणि गुरूणि"। विष्णुपुराणम् "एवं विषयभेदाद्वै व्यवस्थाप्यानि पुत्रक। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च। अन्यथा हि महादोषो लघूनामुपदेशतः। गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनता भवेत्"। महाभारते "यद्यकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः"। शुद्धिकारणानि व्रतान्याह विश्वामित्रः "कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा उपयेऽतुलकोत्कटे। प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराकृकम्। अतिकृच्छ्रं पर्णकृच्छ्रं सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः। महासान्तपनं शुद्ध्यै तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः। जलोपवासं कृच्छ्रञ्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः। एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः। कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ता केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा। यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपवासस्त्रिरात्रं वा मासं पक्षं तदर्द्धकम्। षडहं षष्ठाहादि कार्य्यं शुद्धिफलार्थिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि। प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रमम्"। प्रकाशकृते पापे व्रतानि उक्तानि रहस्यकृते जपादीनि यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः "एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्"। देवलः "प्रकाशं उक्तं यत्किञ्चित् विषभागो रहस्यके। त्रिभागः षड्भागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया" प्रा० वि०। क्वचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावः यथोक्तं प्रा०त०

"अथ गोवधापवादः। पराशरः "यन्त्रेषु वहमानेषु दण्डेनाभिहतस्य च। काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः। मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा यदि एव च। एवं गतानां धर्म्यां प्रवक्ष्यामि यथाविधि। उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशाथ वा। ग्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम्। पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते" यदि व्याधिमयुक्तानां एतास्वा

[illegible]

[illegible] प्रायश्चित्त [illegible]

प्रायश्चित्ति [illegible] (चक्षत्) [illegible]

प्रायश्चित्तिन् त्रि प्रायश्चित्त [illegible] । प्रायश्चित्ती [illegible]

प्रायस [illegible] प्र+अस [illegible] । [illegible]

प्रायिक [illegible] त्रि [illegible] ।

प्रायिक त्रि [illegible] ।

प्रायुद्दिष्ट [illegible]

प्रायोग [illegible] प्र+युज [illegible]

प्रायोगिक त्रि [illegible]

प्रायोज्य [illegible] प्र+आ+युज [illegible]

प्रायोपविष्ट त्रि [illegible]

रभ–क्त । अनशनेन मरणायोद्युक्ते भा०आश्व०८०अ०।

प्रायोपवेश पु० प्रायाय अनशनमरणाय उपवेश स्थितिः । उद्देश्यपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थोद्यमे भा०व० २५० श्लो० । भावे ल्युट् । प्रायोपवेशन तत्रार्थे न०। भा०व० १५१२८ श्लो०।

प्रायोपेत त्रि० भीमो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेश तेन उपेतः। प्रायोपवेशनयुते भा०सौ० १६अ० ।

प्रारब्ध न० प्र+आ+रभ–आरम्भे क्त प्रकर्षेणारब्धं स्वकार्यं जननाय कृतारम्भं येन । १देहाद्यारम्भके २अदृष्टभेदे तस्य च भोगेनैव क्षय इति शास्त्रे प्रसिद्धम् । "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मणो भोगं विना नाशाभावस्योक्तेः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रारब्धकर्मातिरिक्तविषयेत्याकरे दृष्टव्यम् । २कृतारम्भे त्रि० ।

प्रारब्धि स्त्री प्र+आ+रभ–करणे क्तिच् । १गजबन्धनरज्जौ त्रिका० । भावे क्त । २आरम्भे ।

प्रारम्भण न० प्र+आ+रभ–ल्युट् नुम् । प्रकर्षेणारम्भे । प्रारम्भणं प्रयोजनमस्य अनु० छ । प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके त्रि०। प्र+आ+रभ–भावे घञ् नुम् । प्रारम्भ प्रकर्षेण आरम्भे पु० [क्तिचा टाप् ।

प्रारोह त्रि० प्ररोहः शोधनस्य अस्त्या० अ । प्ररोहसम्बन्धे

प्रार्ण न० प्रकृष्टस्य ऋणस्य वृद्धिः । १प्रकृष्टे ऋणे प्रा० स० । २तद्युते त्रि०

प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ–युच् । १याच्ञायाम् २अभिलाषे । ३नाट्याङ्गभेदे सा०द० "सम्भोगानुरागस्य प्रार्थना चिप्र रेव च" प्रमोदान्यहृदि "रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्" इति लक्षिता । ल्युट् । प्रार्थन याचने इच्छने च न० । ४मुद्राभेदे "प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च सम्मुखे । कुर्यात् स्वहृदये सेयं मुद्रा स्यात् प्रार्थनाभिधा" तन्त्रसा० ।

प्रार्थनीय त्रि० प्र+अर्थ–कर्मणि अनीयर् । १याचनीये अर्थयतेर्याचनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्मणि अनीयर् । यतोऽर्थ्यते २तस्मिन् तस्यापि विवक्षायां कृत्ये याच्यमानकर्मणि इति बोध्यम् । ३द्वापरयुगे शब्दर० ।

प्रार्थित त्रि० प्र+अर्थ+क्त । १याचिते २अभिलषिते मेदि० ३शत्रुसंरुद्धे च त्रिका० ।

प्रालम्ब न० प्रकर्षेणालम्बते प्र+आ+लम्ब–अच् । १ऋजुतया कण्ठात् लम्बमाने माल्यादौ अमरः । २प्रकर्षेण लम्बमानमात्रे त्रि०। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । प्रालम्बिका स्वर्णादिरचितलम्बमानिकायां स्वर्णहारभेदे स्त्री अमरः ।

प्रालेय न० प्रकर्षेण लीयते प्र+आ+ली–यत् । आत्वे एत्वम्, प्रलयाय हितम् अण् नि० एत्वम् वा । हिमे अमरः ।

प्रालेयांशु पु० प्रालेयमंशौ यस्य । १चन्द्रे हला०। तन्नामनामके २कर्पूरे च । प्रालेयकरादयोऽप्युभयत्र पु० ।

प्रावट पु० प्र+अव–अट् । यवे जटा० ।

प्रावण न० प्र+आ+वन सम्भक्तौ करणे घ । प्रनिरित्यादि णत्वम् । खनित्रे । प्रकर्षेणावन्यते खन्यते अनेन उणा०१।२२।४भाष्ये उद्ग्रम् । घञ् समासे अन्तोदात्ततास्य

प्रावणि स्त्री प्र+अव–अणि । "हितुमीनानि चोट्" च ८।४। १५।१६। हितुमीनानीति छित्वा उज्ज्वलदत्तेन पठित्वा तत्र णत्वमुक्तम् । प्रकृष्टावनौ तस्यायमाशयः "हीतुमीना आनि चोट्" सूत्रद्वये गन्त्रघटेण हितुमानीति जायते हितुमीना आनि इत्येषा णत्वम् । योगविभागाच्च आनि चोट् इत्यस्यापीति ।

प्रावर पु० प्र+आ+वृ–करणे अप् । १प्राचीरे शब्दरत्ना०। २देशभेदे भा०भी० ९अ० । [२उत्तरीयवस्त्रे हेमच० ।

प्रावरण न० प्र+आ+वृ–करणे ल्युट् । १आच्छादनवस्त्रे

प्रावार पु० प्र+आ+वृ–करणे घञ् । १उत्तरीयवस्त्रे अमरः भावे घञ् । २प्रकर्षेण आवरणे पु० ।

प्रावारकर्ण पु० उलूकभेदे भा० व० १९८अ० ।

प्रावारकीट पु० ७त० । कीटभेदे जटाधर० ।

प्रावास त्रि० प्रवासे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । १प्रवासे दीयमाने २तत्र कार्ये च ।

प्रावासिक त्रि० प्रवासाय प्रभवति सन्तापा० ठञ् । १प्रवाससाधने । प्रवासे साधु गुडा० ठञ् । प्रवासे साधौ च ।

प्रावृट्काल पु० कर्म० ६त० वा । वर्षाकाले प्रावृट्समयादयोऽप्यत्र ।

प्रावृट्कालवहा स्त्री ७त०। नदीभेदे मार्कण्डेयपु० ५७अ०।

प्रावृडत्यय पु ६त०। १वर्षातिक्रमे वर्षापगमे श०च०। २शरत्काले राजनि० । [प्रकर्षेण २आवृतमात्रे त्रि०।

प्रावृत न० प्र+आ+वृ–कर्मणि क्त । १प्रकर्षेण आवृते वस्त्रे

प्रावृति स्त्री प्र+आ+वृ–करणे क्तिन् । प्राचीरे शब्दर० ।

प्रावृत्तिक पु० प्रवृत्तौ तत्करणे हितं ठक् । प्रवृत्तिवाहके दूतभेदे हरिव० १०४अ० ।

प्रावृष्(षा) स्त्री प्रवर्षन्त्यस्यां प्र+वृष–आधारे क्विप् दीर्घः हलन्तत्वात् वा टाप् । वर्षाकाले स च श्रावणभाद्रात्मकः

प्रास्थादायादौ त्रि० प्रस्थेन क्रीतम् ठञ् । प्रस्थेन क्रीते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रस्थस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । प्रस्थस्य दर्शनिमित्ते द्रव्यसंयोगे १०उत्पाते च ।

प्राह्ण पु० प्रकर्षेण आह्वेति यस्तोऽत्र । अस्योपदेशे मन्दमा० ।

प्राह्ण पु० प्रारब्धोऽह्नः मा० ष० अच्समा० अह्नादेशः णत्वञ्च । त्रिधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १पूर्वाह्णे अमरः । प्रकष्टम् अर्धम् तिष्ठत्० अव्ययी० । २प्रकृष्टदिनयुते अव्य० ।

प्राह्णेतन त्रि०प्राह्णे भव ट्यु, तुट् च निपातनात् । पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।

प्राह्णेतरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन प्राह्णे तरप् तमप् वा आम् नडादित्यादिना समस्या अदृक् । अत्यन्तप्रातःकाले इत्यर्थे ।

प्रिय त्रि० प्रीणाति प्री–तर्पणे क । १भर्त्तरि पत्यौ अमरः २भार्य्यायां स्त्री । ३प्रियके मृगभेदे पु०स्त्री जटा० ४ऋद्धि नामौषधौ ५हृद्ये त्रि० मेदि० । ६जीवकौषधौ राजनि० ।

प्रियंवद त्रि०प्रियं वदति वद–खच् मुम् । १प्रियवक्तरि मधुरभाषिणि । २खेचरे ३गन्धर्वभेदे पु० शब्दमा० खेचर-न स्वरादित्वात् प्रियम्वदेति मतुम्भगन्तकस्तत्रं मामा-दित्वेन । "मुनिं भवेच्चमजरैः प्रियंवदा" इ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके ४छन्दोभेदे स्त्री० । ५पद्मनाभाख्यस्य प्रजापते-भेदे स्त्री मत्स्य० स्पत्रम् ।

प्रियक पु० प्रिय+स्वार्थे क मत्वार्थे कन् वा । १पीतशा-लके (पियाशाल) २नीपे ३चित्रमृगे ४भ्रमरे ५प्रियङ्गौ ६कुङ्कुमे मेदि० ७धाराकदम्बे ८पद्मगन्धे राजनि० । ९स्कन्दानुचरभेदे भा०श० ४६अ० । तस्यापत्य विदा० अञ् । प्रैयक स्त्रियां गोत्रापत्ये पु०स्त्री० ।

प्रियकृत् त्रि० प्रियं करोति कृ क्विप् तुक् । १प्रियकारिणि २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धन" विष्णुस० ।

प्रियङ्कर त्रि० प्रियं करोति कृ–खच् मुम् । १प्रियकारिणि २श्वेतकण्टकार्य्याम् ३ऋद्ध्यौषध्याम् ४अश्वगन्धायाञ्च स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

प्रियङ्करण त्रि० अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ–करणे ख्युन् । अप्रियस्य प्रियतासम्पादने साधने ।

प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गम–डु नि० मुम् च । १राजसर्षपे २कङ्गौ अमरः प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवराऽनिलपित्तनुत् । रक्तातिसारदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा । गुल्मतृड्-विषमोहघ्नी तद्वद्गन्धफलस्मृता । तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु । विबन्धाध्मानबलकृत् संग्राहि

कफपित्तजित्" भावप्र० । "प्रियङ्गुकलिकाम्" इति पुष्प-पत्रामृतस्य । २राजिकायां राजनि० ३पिप्पल्याम् ४कट्वां (कटकी) धान्ये मेदि० ५कटुकायां धरणि० । [शब्दच० ।

प्रियजन पु० कर्म० । १हृद्ये जने । २सौहार्दवति जन-

प्रियजीव पु० प्रियो जीवो यस्मात् । श्योनाकवृक्षे राजनि० ।

प्रियतम पु० अतिशयेन प्रिय तमप् । १मयूरशिखावृक्षे २अतिप्रिये त्रि० शब्दच० ।

प्रियता स्त्री प्रियस्य भाव तल् । १स्नेहे २प्रेमणि अमर । त्व । प्रियत्व तदर्थे न० शब्दर० ।

प्रियतोषण त्रि० प्रियं तोषयति तुष–णिच ल्यु । १निजम-नोपकारके "नारीपादौ स्वकरेण धारयेत् स्तनोपरि । स्तनापीडनकर कामी क्षापयेत् प्रियतोषण" इतिपञ्च-सुं रके २रतिबन्धभेदे ।

प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् "नामाऽस्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् । दाने वाऽप्यथ वाऽऽदाने ना-मास्याः प्रथम प्रियम् । य एवां विदुषे दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपति । पृथिव्यामेतदिष्ट स राजा राज्यमितो व्रजेत्" भा०अनु० ६२अ० ।

प्रियदर्शन पु० प्रियं दर्शनमस्य । १क्षीरिकावृक्षे २शुकपक्षे च जटा० ३सुदर्शे त्रि० । [हेमच० ।

प्रियप्रायस् न० प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत्र । प्रियप्रायवचे

प्रियप्रेप्सु त्रि० उप० । इष्टार्थोद्युक्ते जटा० । [प्रिये त्रि० ।

प्रियमधु पु०प्रिय मधु मद्य यस्य । १बलरामे हेमच० २मद्य-

प्रियमाल्यानुलेपन त्रि० प्रियं माल्यमनुलेपनं च यस्य । १माल्यानुलेपनप्रिये २स्कन्दानुचरभेदे पु०भा०श० ४६अ० ।

प्रियमेध पु० १अजमीढस्य पुत्रभेदे "अजमीढस्य ...... प्रियमेधादयो द्विजा" भाग० ९।२१।२१श्लो० । २यज्ञो-पेते ऋषिभेदे ऋ० १।४५।४ भा० ।

प्रियम्भविष्णु त्रि०अप्रियः प्रियो भवति भू–कर्त्तरि खिष्णुच् । अप्रिये प्रिये भवितरि । खुकञ् प्रियम्भावुक तदर्थे त्रि ।

प्रियरूप त्रि०प्रिय रूपमस्य । १हृद्यरूपे । तस्यभाव मनोज्ञा० वुञ् । प्रैयरूपक तस्य भावे न० । कर्म । २हृद्ये रूपे न० ।

प्रियवचन त्रि०प्रियं वचनं वैद्यकवचनं वा यस्य । १प्रियवा-दिनि वैद्यकोक्तवाक्ये भक्तिमति २रोगिणि राजनि० । कर्म० । ३हृद्ये वाक्ये न० ।

प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्या गौरा० ङीष् । प्रियङ्गौ शब्दार्थ० । [लतायाम् ।

प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १प्रियङ्गौ राजनि० २हृद्यायां

प्रियवादिन् त्रि० प्रियं वदति वद–णिनि । [illegible]

प्रियव्रत त्रि० प्रियं व्रतमस्य । [illegible]

प्रियश्रवस् पु० प्रियं श्रवो यस्य । [illegible]

प्रियसख पु० [illegible]

प्रियसत्यमान त्रि० [illegible]

प्रियसल न० [illegible]

प्रियसन्देश पु० प्रियं [illegible]

प्रियसाल(क) पु० [illegible]

प्रियादि [illegible]

प्रियाम्बु पु० [illegible]

प्रियाल त्रि० [illegible]

प्रियाल पु० [illegible]

प्रियोद्दिता [illegible]

प्री [illegible]

प्री प्रीणने [illegible]

प्री [illegible]

प्री [illegible]

प्रीण त्रि० प्री–क्विप् [illegible]

प्रीणन न० प्री–णिच्–ल्युट् । [illegible]

प्रीणस पु० [illegible]

प्रीत त्रि० प्री–क्त [illegible]

प्रीति स्त्री० प्री–क्तिन् । [illegible]

प्रीतिजुष् त्रि० प्रीतिं जुषते जुष–क्विप् । [illegible]

प्रीतिद त्रि० प्रीतिं ददाति दा–क । [illegible]

प्रीतिदत्त न० [illegible]

प्रीतिदाय पु० [illegible]

प्रीतिभोज्य न० [illegible]

प्रीतिवर्धन त्रि० प्रीतिं वर्धयति [illegible]

वर्द्धके २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः" विष्णुस० ।

प्रु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । प्रवते अप्रोष्ट प्रुप्रुवे ।

प्रुट मर्द्दने भ्वा० पर० सक० सेट् । प्रोटति अप्रोटीत् पुप्रोट ।
अयं धातुपाठे पठितः ।

प्रुष स्नेहने क्र्या० पर० सक० सेट् । प्रोषति अप्रोषीत्
पुप्रोष । उदित् क्त्वा वेट् । प्रुषित्वा प्रुष्ट्वा प्रुष्ट ।

प्रुष सेके पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर० सेट् । प्रु-
ष्णाति अप्रोषीत् पुप्रोष ।

प्रुष्ट त्रि० प्रुष–क्त । दग्धे । [विन्दौ शि०को० ।

प्रुष्व म० प्रुष–क्वन् । १ऋतौ २सूर्य्ये च उज्ज्वल० । ३जल-

प्रेक्षा स्त्री प्र+ईक्ष–भावे अङ् । १विषयशुभाशुभपर्य्यालोच-
नायां २बुद्धिपूर्वककर्मकरणे तत्र प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम्
इनि । प्रेक्षिन् प्रत्येकमादिनि संज्ञादौ । एश्चिन्शब्दे
परे प्रेक्षादि० पूर्वपदसज्ञासम । [प्रेक्षाध्याद्योऽप्यत्र ।

प्रेक्षागार न० ६त० । राज्ञां मन्त्रणार्थगृहे हरि० ८५ष०

प्रेक्षादि चतुरर्थ्यामिनि प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गण
पा०ग० उक्तो यथा "प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका
क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कटकूप धुक धुक
पुट मह परिवाप यवास ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य" ।

प्रेक्षावत् त्रि०प्रेक्षा अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । समीक्ष्यकारिणि ।

प्रेक्षण न० प्र+ईक्ष–ल्युट् भावे । १प्रकर्षेण दर्शने अष्टा
दशरूपकान्तर्गते २रूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा
"गर्भावमर्शरहितं प्रेक्षणं हीननायकम् । असूत्र-
धारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् । नियुद्धसम्फोटयुतं सर्व-
वृत्तिसमाश्रितम् । नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र
प्ररोचना" ।

प्रेङ्खा स्त्री प्र+इखि गतौ आधारे अङ् । १दोलायाम् अमर
भावे अङ् । २परिभ्रमणे ३नर्त्तकगतौ अश्वगतौ इति
पाठान्तरम् । ४गृहभेदे मेदि ५यात्रायां च धरणि ।

प्रेङ्खित त्रि० प्र+इखि–क्त । कम्पिते अमर ।

प्रेङ्खोल दोलने अद०चुरा०उभ०सक० सेट् । प्रेङ्खोलयति ते
अपप्रेङ्खोलत् त । प्रत्योपसर्गत्वमपीच्छन्तीत्यन्ये तेन प्रा-
पिप्रेङ्खोलत् त इत्येव रूपम् ।

प्रेण गतिप्रेरणाश्लेषणेषु भ्वा०पर० सक० सेट् माधवः । प्रे-
णति अप्रेणीत् ऋदित् अपिप्रेणत् त ।

प्रेणि त्रि० प्रेण–इन् । प्रेरके ऋ० १।११३।१० भा० ।

प्रेत त्रि० प्र–इ–क्त । १मृते अमरः । २नरकस्थे जीवभेदे
३पिशाचभेदे ज्ञातिबान्धवदेहोत्तर ४आयमानदेहभेद

सुते और्द्ध्वदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपप्राप्तिकथा पाद्मोत्त०ख०
१६अ० यथा "ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चता-
गतः । वैदिकेन विधानेन न तेषां चौर्द्ध्वदैहिकम् । विष्णु०
मदेषमात्रेण सुतानां बहुविंशतिम् । भुक्त्वा च यातनां
याम्यां निस्तीर्णनरको नृप' । अथवा निरिराजन्तु पि०
शाचोऽभूत्तदा महान्" । तस्य रूपं यथा "देवद्युतिर-
नीयान' शुष्काण्ड्यासनम् । यथामत्ब ततस्तन्त्र तं
पिशाच ददर्श स । विकरालमुखं दीनं पिङ्गलनयनं
भगम् । ऊर्द्ध्वमूर्द्धजमत्याढ्यं यमदूतनिपातनम् । ल्लत-
जिह्वाख लम्बोष्ठं दीर्घजङ्घशिराकुलम् । दीर्घाङ्घ्रि-
शुष्कास्यहस्तश्च गर्त्ताक्षं शुष्कपञ्जरम्" ।
और्द्ध्वदेहिककरणेऽपि केषाञ्चित् कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्रा-
प्तिस्तत्रोक्ता यथा "हरिर्गुरुरिति नाम्ना ये गोविन्द'
नार्चयन्ति ये । प्रयान्ते नात्मविद्यासु सतीर्थविमुखाश्च
ये । सुवर्णं रजतताम्रं रत्नमन्नं फलं जलम् । आ-
र्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु कृतदारकाः । मद्यपश्च
क्षीरधनानि लोभादेव हरन्ति ये । बलेन छद्मना
वापि भूतोय परवञ्चकाः । नास्तिका कुहका-
चोरा ये चान्ये वञ्चकास्तथा । नारवकायुरस्त्रीषु नि-
र्दया सत्यवर्जिता । अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये
कूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्राम-
याजिनः । स्वाधायस्वधस्वधा वषट्कारविवर्जिताः ।
ये चोपदेवदसुरस्वोपसर्गादिमैविना । सर्वदा मादकद्रव्य-
पानमत्ता हरिद्विषः । देवतोद्दिष्टपतितस्वपाकान्नभो-
जिनः । असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
पापयुक्तधर्माचरणाः पुरोधोऽग्निजीविनः । पितृमातृ-
स्वशापत्नीसदारत्यागिनश्च ये । ये कदर्याश्च पुत्राश्च
नास्तिका धर्मदूषकाः । त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति
शरणागतम् । गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्न-
दूषकाः । महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये । पर
द्रोहरता ये च तथा ये ग्रामविक्रयकाः । परापवा-
दिनः पापा देवताद्रुहनिन्दकाः । कुप्रतिग्राहिणः सर्वे
सम्भवन्ति पुनः पुनः । प्रेतराक्षसपैशाच्यतिर्य्यग्दष्टकयो-
निषु । न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च" ।
पाद्मोत्तरखण्डे १८अ० । पञ्चप्रेतोपाख्याने तत्रैव यथा
"ब्राह्मण उवाच प्रेतानां वाम जातीनां युष्माकं सम्भवः
कथम् । किं नष्ट कारणहितत्र यूयमीदृशमागताः" ।
प्रेता ऊचुः "अहं स्वादु सदा भुक्त्वा दत्वा पर्युषितं

[illegible]

[illegible]

याति विक्रयात्। मद्यतक्रपयोदश्च स प्रेतो जायते नरः। क्षीरक्री मद्यपाने च स्वगयामनुधावति। नि-त्यनैमित्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः” अग्निपु०। मनुष्यग्रायाश्च दाहादिक्रियया ऽतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेत देहो भवति यथाह विष्णुधर्मोत्तरे

“तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्। प्रेतपिण्डैस्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवा। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरकं याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा” शु०त०। एकोद्दिष्टपितृलोके “यत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्” गोभिल “प्रेतलोक परित्यज्य आगता ये महालये” ति०त०।

प्रेतकर्मन् न० ६त०। १मृतोद्देशेन कर्त्तव्ये दाहादि स-पिण्डनान्तकर्मणि मा०द्रो०५२अ०। प्रेतकार्य्यादयोऽप्यत्र। २मासिपितृलोकोद्देश्यकश्राद्धादौ च “अकृत्वा प्रेतकार्य्याणि प्रेतस्य धनहारकः। वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत्” दाय०त० वचनम्।

प्रेतगृह न० प्रेतस्य मृतस्य गृहमिव। मृतस्य शरीराधारे श्मशाने हेमच०। प्रेतावासादयोऽप्यत्र।

प्रेततर्पण न० ६त०। मृतोद्देशेन वर्षपर्य्यन्तं प्रेतशब्दोल्ले-खेन कर्त्तव्ये तर्पणविशेषे तद्विधान शु०ति० यथा

मिश्राचार्य्यधृतविष्णुसूत्रम् “अतः सर्वे संवत्सरिको गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोहेन द्वितीयान्त तर्पयेयुः पितृमन्त्रोच्चारेण पितृहा भवति”। याज्ञ-वल्क “प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामवक्षेद्दुपतिष्ठताम्” इति प्रेतान्तेति तत्पुरुष न बहुव्रीहि सर्वनामत्वात् तेन प्रेतान्तनाम गोत्रञ्चेति समास एतद्वचनाश्रितापि-ण्डदाने उपतिष्ठतामिति पितृदयितायामप्युक्तम्। एतेन प्रेतकार्य्ये समस्तार्थकपदप्रयोगो मैथिलोक्तो हेय। एते-नामुकगोत्रममुकदेवशर्माणं तर्पयामीति नामगानां प्र-योग। अत्र प्रेततर्पणे अनिर्दिष्ट्वेति विशेषोपादानात् पर्वादिवारेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते। व्यक्तमाह कालनिर्णयकारधृता स्मृतिः “अयने विषुवे चैव सङ्क्रान्त्या-

ग्रहणेषु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवा-सरे। सूर्य्यशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे”। तथा “तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्वदा”। तिथिवि-शेषे अमावस्यादशहरादौ। अत्र दक्षिणाङ्गुष्ठाहित-मध्यमाङ्गिना वामहस्ते तिलदान “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। शुक्लहस्तन्तु कर्त्तव्य न शूद्रां तत्र दर्शयेत्” इति विद्याकरधृतवचने वामहस्त इति सप्तम्यन्तश्रवणात् “तिलान् समिश्रयेज्जले” इति तिलाधिकरणजलस्याभिधानाच्च। “सव्येन च तिला ग्राह्या” इत्यत्रापि वामहस्ते स्थाप्या इत्यर्थः। सव्येनेति स्थाप्या पदनीतिवदधिकरणे तृतीया “विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ती”त्युक्तेः। शुक्ला पाङ्गुष्ठतर्जन्यात्मकयोग-रूपा तिलग्रहणायेति शेष”।

प्रेतधूम पु०६त०। चिताधूमे मनु ४।६९। [नदीभेदे शब्दच०।

प्रेतनदी स्त्री प्रेतगम्या नदी। यमद्वारस्थे वैतरणीनामक

प्रेतनिर्हारक पु०प्रेत निर्हरति गृहात् श्मशानभूमि निर्+ हृ-ण्वुल्। शवहारके “प्रेतनिर्हारकाश्चैव वर्जनीया प्रयत्नतः” तस्य अपाङ्क्तेयता मनुनोक्ता। तच्च शुल्क धनग्रहणपूर्वकहरणपरतया व्याख्यात यथा “प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मार्थम्। “एतद्वै परमन्तपो यत् प्रेतमरण्यं हरन्तीति”श्रुत्या विहितत्वात्”

प्रेतपक्ष पु० प्रेतानां पितृणां प्रिय पक्ष शा०त०। गौणा-श्विनकृष्णपक्षे अत्र मृतयोः दिने पार्वणविधिना नैऽहणिक श्राद्ध करणीय यथाह श्रा०त० धृत

“सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः”। त्रय प्रमदानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः। मृताहपर्य्युदस्तमिदं वचनञ्च प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्ष आश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्ण पक्षमात्र कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृत नागरखण्डम् “नभो वाऽथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तम पितृपक्ष स्यादन्यत्रैव तु पञ्चम”। अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढीमवध्या सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्व न तु मलमासम ग्रहणारम्भे मृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य

—[illegible]

[illegible]

मेकोद्दिष्टं विधीयते। अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च"। अपत्नीना ब्रह्मचर्यादीनाम्। मार्कण्डेयपुराणे "प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरै स्त्रिया। मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्"। नृणा-मिति इत्यन्तात् नोपिण्डतपावच्छिन्नादीनां सपिण्ड-नाभावेऽपि सांवत्सरमेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति सूचयति। भविष्यपुराणे "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदी-यते। भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च। पितृश्वशुरे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्"। यत्तु जातूकर्ण्यः "पितृव्यभ्रातृमातृणां भगिन्यां तथैव च। मातामहस्य चैवादि पितृवच्चैव"। इति तदाव स्वार्थं न तु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः। युक्तञ्चैवम् 'मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृता। तेषां च पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः'' इति पुत्रस्योक्तौ मातामहस्य पार्वणमेव तद्धात्वर्थात् पितृव्यादौ तथा "पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति" वचनाद्रो-पक्रमे पुत्रस्योक्तेश्च निवृत्तः। केचित्तु पत्न्यादिना क्रियाणि "पुत्रस्य प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता" इत्यत्र पितृव्यादिपरत्वात् कृतसपिण्डन पितृव्यादिपरत्वो-न्याहुः। माता प्रपत्नीमाता। एकोद्दिष्टं तु नियमप-र्वणि प्रमीताद्युदयेऽप्येवम्। विशेषस्तु पित्रादिनिर्णये प्रायशः। केचित्तु पुत्राभावेऽपि पितामहपार्वणसम्भव-मयुक्तम् "पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता। पित्राभावेऽपि सपिण्डः कुर्यात्पित्रौर्ध्वदैहिकम्" इति मार्कण्डेयपुराणादिषु वचनात् "पौत्रे चैवाद्याहादि कर्तव्य श्राद्धमेतद्यथाविधि" मातीने विशेषोक्तेः।

प्रेतपक्षे श्राद्धकालादिनिरूपणम् यथा। विः यथा ब्रह्मपुराणे "अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद् दि- दिने। त्रिभागहीन पक्ष वा त्रिभागं ... ... न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः। श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते। यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा"। दिने दिने इति वीप्सया दश पातादौ ... ... दर्शितानि। अथ तिथि-... ... अतः पक्षात् श्राद्धानि ... ... सन्ति। ... निर्देशात् ... बोद्धव्यम्। न चात्र दिने दिने एकस्मिन् तिथि-विशेषे तथा च एकस्मिन् दिने नाश्योश्यविधिरिव

लाभे श्राद्धद्वयम् अहोरात्रकृतो न साकल्यः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "तिथिमेकेन दिवसं चान्द्र-मासेन कीर्त्तितः। अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवस-स्मृत"। त्रिभागहीनं पक्ष वा इति षष्ठ्यादिकल्प उक्त त्रिभागमित्येकादश्यादिकल्प उक्तः सर्वमेवेति प्रयो-दश्यादिकल्प। न तु सर्वमिति पक्षार्द्धमिति व्याख्यानं कल्पतरुक्तं युक्तम् उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् सन्नि-धानात् त्रिभागाद्ध्वप्रतीतेः। त्रिभागहीनत्रिभागपदयो-रपि पञ्चम्यादिविशेषण कल्पतरोर्न युक्तमेव पञ्चमेऽपि पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तेरसङ्गतत्वात्। गौतमोक्तपञ्चम्यादिकल्पस्य सामान्योपक्रमाश्वयुक्पर-त्वम्। अतएव विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "उत्त-रादयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं दक्षिणायनम्। चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रशस्तं केशवे स्थितम्। प्रौष्ठपद्याः परः पक्ष-स्तत्रापि च विशेषत। पञ्चम्यूर्द्धञ्च तत्रापि दश-म्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति। मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजं-स्त्रयोदशी"। पञ्चम्यूर्ध्वं दशम्यूर्ध्वं मित्यनेन षष्ठ्याद्येकादश्या-दिकल्पावुक्तौ। स चान्ध्यनेनाकरणे प्रत्यवायदर्शनं नित्यमपापनार्थं तत्र च पञ्चश्राद्धादिकल्पानां नियम-विरत्वेनैच्छाविकल्पाऽसम्भवादेकादेशा तिस्रो देयाः षडदेया इतिवत् व्यवस्था कल्पनीयः। एतेषामेव क-ल्पानां दर्शितत्वादाश्विने कृष्णपक्षे एकस्मिन्नपि दिने श्राद्धं कर्त्तव्यमिति पक्षचिन्तनीयः सामान्यमासविहितन्तु श्राद्धं। अत्र यदा प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं यः कृष्णपक्षः स पौर्णमास्यन्तमासपक्षयाऽश्वयुक्कृष्णपक्षो भवति स यदा कन्योपक्रम कन्यासमाप्य तदा तत्र पक्षश्राद्धमविप्राट्-मेव तत्र विशेषपक्षम कन्यासमाप्य पक्षस्य एव वा विभज्य तदा कीदृग् श्राद्धार्थं। अत्र विवक्-मन्तव्य ब्रह्मपुराणादिवचनैरेवात्र व्यवस्थां कृत्वा-माह। यथा ब्रह्मपुराणम् "यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा"। तथा भविष्यपुराणे "कन्यां गते सवितरि पितरो यान्ति सत्सुतान्। तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम्। ततो वृश्चिक आयाते निराशाः पितरो गताः। पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदा-रुणम्। इति वर्तेत कन्यास्थे यावेनापि भवेद्यतन्। मध्यमा उत्तरे दद्यादुभयोर्वं गयोर्वचनम्। पूर्वे कन्या-स्थिते श्राद्धं यो न कुर्यात्स्वशक्तितः। कुतस्तस्य धर्मं

यद्वा या मृततिथिस्तस्य प्रेतपक्षे तत्सजातीयतिथि पौर्णमासीमृतस्य तु प्रौष्ठपद्येव पार्वणश्राद्धकाल इति हेमाद्रिप्रभृतिव्यवस्थेति पाद्मादिचिन्त्यव्याख्याना तथा चार०। प्रा०वि० तन्मूलक अमावास्यामूलकत्वप्रतिपादक्रमतोवस्थ्याना न तथाचार इति बोध्यम्। अधिकमपरपक्षशब्दे २११ पृ० दृश्यम्। |वाद्यभेदे त्रिका०।

प्रेतपटह प्रेतस्य प्रेतत्वसूचकः पटहः। मरणकालवाद्यमीये

प्रेतपति पु० ६त०। यमराजे

प्रेतपर्वत पु० प्रेतोद्धारणार्थ पर्वत०। गयातीर्थस्थे स्वनामख्याते पर्वते वायुपु० गयाम०।

प्रेतपिण्ड पु० प्रेताय देयः पिण्डः। पूरकपिण्डे तस्य प्रेतस्य पिण्डरूपदेहविशेषपूरकत्वात् पूरकसंज्ञा यथोक्तं ब्रह्मपु० "शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा। द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः। गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात्। चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा। सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः। दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्य्यं च नवमेन तु। दशमेन तु पूर्णत्व तृप्तता क्षुद्विपर्य्ययः"।

प्रेतपुर न० ६त०। यमालये "स्मृत्य प्रेतपुरं भवेत्" ब्रह्मपु०

प्रेतमेध पु० ६त०। पितृदेवत्ये श्राद्धरूपे यज्ञे।

प्रेतराक्षसी स्त्री प्रेतस्य भूतभेदस्य राक्षसीव दूरतोऽपसर्पणकारित्वात्। तुलस्यां रत्नमाला।

प्रेतराज पु० ६त० टच्समा०। यमे तस्य मृतस्य शुभाशुभफलविभजनेन शासनात् तथात्वम्।

प्रेतलोक पु० ६त०। यमलोके "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" उद्धाहतत्त्वम्।

प्रेतवन न० प्रेतानां मृतानां वनमिवाधारत्वात्। श्मशाने हेमच०। प्रेतकाननादयोऽप्यत्र।

प्रेतवाहित त्रि० ३त०। भूताविष्टे त्रिका०।

प्रेतशिला स्त्री गयातीर्थस्थे प्रेतोद्धारणार्थे गृध्रकूटपर्वतादिस्थे शिलाभेदे वायुपु०गयाम०। गरुडपु०८५अ० तन्माहात्म्यादि यथा "येयं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा शिलाऽस्थिता। प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि। धर्मेण धारिता मूर्त्तौ सर्वदेवमयी शिला। प्रेतत्वं ये गता नृणां पित्राद्या बान्धवादयः। तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः। अतोऽत्र मुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा। तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः। गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः। गृध्रकूटात् गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयो ह्ययम्। गृध्रकूटस्य पार्श्वे तु यतो ब्रह्मसरोद्भवा। अरविन्दवनं तेन चैवोपलक्षितः। अरविन्दगिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः। तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपादः पितॄणां ब्रह्मलोकदः। गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः। शिलारूपेण च व्यक्तास्तस्माद्देवमयी शिला। गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला। स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु चरणाम्बुसृतेन च। पिण्डं दद्यादिमैर्मन्त्रैरावाह्य च पितॄन् परान्"।

प्रेतशुद्धि स्त्री प्रेते सति कालविशेषे शुद्धिः। विप्रादीनां मृतानां मरणनिमित्ताशौचापगमे शुद्धौ "प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि" मनुनोपक्रम्याशौचकालतद्विरोधिनो दर्शनेन तदपगमे शुद्धिः प्रतिपादिता।

प्रेतशौच न० प्रेते सति शौचम् ६त०। प्रेते सति तन्निमित्ताशौचापगमे। शौचे २प्रेतसंस्कारभेदे च तत्प्रकार० गरुडपु० १०६अ० उक्तो यथा "प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि सम्प्रणुध्व यतव्रताः। ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः। आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः। यमसूक्तं तथा जप्य जपन्लौकिकाग्निना। स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्। सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञात[illegible]प्ययन्त्यपः। अप न शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः। एवं मातामहाचार्य्यप्रेतानामोदकक्रिया। कामोदका सखिप्रत्तस्वस्रीयश्वशुरर्त्विजः। नामगोत्रेण मृदकं सकृत् सिञ्चन्ति वाग्यताः। पापस्खलितशौचा न कुर्युरुदकक्रियाम्। न ब्रह्मचारिणो व्रात्या योषित कामगास्तथा। सुरापास्त्वात्मघातिनो भार्याघातकभाजनाः। अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंस्थितिः। क्रिया कार्य्या यथाशक्ति ततो गच्छेद् गृहान् प्रति। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि। इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्। क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्। पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्। जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये। वैतानोपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्"।

प्रेतयाद [illegible] । [illegible] ।

प्रेति [illegible] । [illegible]

प्रेतीबधि [illegible]

प्रेस [illegible] । [illegible]

प्रेस्रवाति [illegible] । [illegible] ।

प्रेम [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

प्रेसम् [illegible] । [illegible] ।

प्रेसम् [illegible] । [illegible] ।

प्रेमपालन [illegible] । [illegible] ।

प्रेमवम्ध [illegible] । [illegible] ।

प्रेमभक्ति [illegible] । [illegible] ।

प्रेमिम् [illegible] ।

प्रेमम् [illegible] ।

प्रेरक त्रि० प्र+ईर–ण्वुल्। प्रयोजके प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार साधके।

प्रेरण न० प्र+ईर–णिच्–ल्युट्। प्रेषणे निदेशस्य कार्यादौ नियोगे। णिच्–युच्। प्रेरणाप्यत्र स्त्री।

प्रेर्वन् पु० प्र+ईर–वनिप् गुट् च। १सागरे २नद्यां स्त्री ङीप् वनोर च। प्रेर्वरी उज्ज्वलद०।

प्रेष गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। प्रेषति अप्रेषीत्। प्रादिर्व पाठ न ह्रस्व। अपिप्रेषत् त।

प्रे(प्रै)ष पु० प्र+इष–घञ् वृद्धि ईष–वा घञ् गुण। १प्रेषणे २पीडने च जटा०।

प्रेषण न० प्र+इष–ल्युट्। प्रेरणे नियोगे। णिच्–युच्। प्रेषणाप्यत्र स्त्री। प्रेषणेन जीवति वेतना० ठक्। प्रैषणिक तदुपजीविनि त्रि०। प्रेषण नित्यमर्हति छेदा० ठक्। प्रैषणिक नित्यप्रेषणार्हे त्रि०।

प्रेष्ठ त्रि अतिशयेन प्रिय प्रिय+इष्ठन् प्रादेश प्रकृत्यभावात् न टिलोप। १प्रियतमे अमर। स्त्रियां टाप्। सा च २प्रियतमायां ३जङ्घायाञ्च शब्दच०।

प्रे(प्रै)ष्य त्रि०प्र+इष–कर्मणि ण्यत् वृद्धि ईष–वा ण्यत् गुण। १प्रेरणीये नियोज्ये २दासे अमरः। भावे यत्। ३प्रेरणे न० तत्करोति ण–ट। प्रेष्यकर नियोगकारके "यत्नु प्रेष्यकराश्च" भा०द्रो० ११७०।

प्रेहिकटा स्त्री प्रेहि कट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० स०। कटस्याधनस्य प्रगमनार्थक्रियानियोगे।

प्रेहिकर्दमा स्त्री प्रेहि कर्दम इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। कर्दमस्याधनस्य प्रगमननियोगे। एव प्रेहि-द्वितीया प्रेहिवाणिजा एतावपि शब्दौ मयू० समा०। द्वितयवाणिजस्याधनकप्रगमननियोगक्रियायो। [स्व छे

प्रैय न० प्रियस्य भाव ष्यञ्। इगन्ताऽभावे ष्यण्। प्रियत्वे

प्रैयव्रत त्रि० प्रियव्रतस्येदम् अण्। प्रियव्रतसम्बन्धिनि देव स्ततमो पुमनेऽपत्ये तु इञ् प्रैयव्रति तदपत्ये पु०

प्रैष पु० प्र+इष घञ् वा परस्याभाव। १क्लेशे २मर्दने ३उन्मादे ४प्रेरणे च मेदि०।

प्रोक्त न० प्र+वच–गौणे कर्म च, तथाविवक्षायां वाच्ये वा कर्मणि क्त। १कथित त्रि० यं प्रति किञ्चिद् वस्तु कथ्यते तस्मिन् २वचेर्मुख्यकर्मणि पदार्थे च।

प्रोक्षण न० प्र+उक्ष–भावे ल्युट्। १यज्ञार्थे पशुहनने अमर। २वधे ३सेचने च मेदि०। ४उत्तमप्रस्तोम संस्कारे सेचने अमुत्पपन्ने ३१३१० दृश्यम्। प्रोक्षतेऽनया करणे ल्युट् ङीप्। ५प्रोक्षणसाधनेषु अप्सु। स्त्री "अमत्तरे प्रोक्षणीर्निधाय" काव्या० श्री० २।१४० "याभिरद्भिर्हविष पुरोडाशानाम प्रोक्षणं क्रियते ताः प्रोक्षण्य" कर्क। उपचारात् ७तदाधारपात्रे स्त्री।

प्रोक्षित त्रि० प्र+उक्ष–कर्मणि क्त। १सिक्ते २निहते मेदि० यज्ञार्थं हन्यते पश्वादौ च "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसम्" इति स्मृतिः "आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः। अगस्त्येन पुरा राजन्! मृगया येन पूज्यते" ति०त०।

प्रोल्लासन न० प्र+उद्+लस–णिच्–ल्युट्। मारणे हेमच०।

प्रोञ्छन न० प्र+उञ्छ–ल्युट्। मार्जने (पोँछा)।

प्रोज्झित त्रि० प्र+उज्झ–कर्मणि क्त। प्रकर्षेण त्यक्ते "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र" भाग० १।१।२ श्लो० "तत्र प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः" श्रीधर।

प्रौ(प्रो)ढ त्रि० प्र+वह–क्त वा वृद्धि। १वृद्धे अमर २प्रगल्भे हेमच० ३निपुणे शब्दर०। ४प्रकर्षेण ऊढे च। स्त्रियां टाप्। सा च ५नायिकाभेदे नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० दृश्यम्। "त्रिंशद्वर्षोर्द्ध्व पञ्च पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं प्रौढावस्था यस्याः सा प्रौढा ततः षोडशात् भवेद्वाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम्"। अस्या मध्यत्वकार्य यथा "अङ्गुष्ठादिभिरुत्तमा तरुणी रतियोगत। पेषणादिभि प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्"। तस्या रमणे दोषा यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्व वृद्धा मरणदा भवेद्" इतिम०। अस्य दिगर्थयुक्तो द्वन्द्वे "प्रोढगार्णो युगा प्रौढत्वारिगशिपिषु" तन्त्रसा०। "सर्ववद् गतपोमार्थकस्येति" परिभाषया ऊढे पृथगवस्थाया क्त यति न वृद्धि किन्तु यथाह तत्र प्रोटयान् इत्येव।

प्रौ(प्रो)ढपाद् त्रि०प्रौढ पादो यस्य। आसनारोपितपादादिके "आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते। आचमनम होम भोजन देवतार्चनम्। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्याय पितृतर्पणम्" इति छन्दोगप०। 'अनेकधाश्रो दारुमये भूमिसमे इत्यादि मकीर्णीभूता" इति बौधा यनवचनात्तथाविधे आरूढपादोऽपि न कुर्यात्" आ त०।

प्रौ(प्रो)ढि स्त्री प्र+वह–क्तिन् वा वृद्धि। १सामर्थ्ये २सामर्थ्य हेतुके क्रियासु योग्यताख्यस्वाय इष्टोक्तौ च प्रोदिवाद्।

प्रोष्ठ पु० प्र+स्थ–गतौ अच् प्रपो० ... शब्दे हारा०।

मोत [illegible]

मातोत्सादन [illegible]

मात्फल्ल [illegible]

मात्फुल्ल [illegible]

मात्साहन [illegible]

मोथ [illegible]

माथ [illegible]

मापद [illegible]

माप [illegible]

प्रापक [illegible]

प्रापित [illegible]

प्रोन्नित [illegible]

प्रा मो ष्ठ [illegible]

प्रा(प्रो)ष्ठपदा [illegible]

[illegible]

मीष्ठ [illegible]

मा(मौ)ष [illegible]

माष्ठकरटा [illegible]

मोष्ठपदि [illegible]

मोठमनोरमा [illegible] [[illegible]]

मौष्ठ [illegible]

मौष्ठिक [illegible]

प्रष्ठ [illegible]

प्रष [illegible]

प्रष [illegible]

वज्रकूटं पतङ्ग ऋषभो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा नृम्णाऽऽङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः । यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते" भाग॰ ५।२०। "क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बूसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः । जम्बूद्वीपस्य विस्तारं शतसाहस्रसम्मितम् । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! प्लक्षद्वीप उदाहृतः । सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः । सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा हि ते । पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा । आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च । मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः । वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघाः । वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः । तेषु पुण्याः जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् । तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुता पापं हरन्ति याः । अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमुः । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः । एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । अवसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी प्रजा । न तत्रास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते ।" विष्णुपु॰ । कल्पभेदात् नामभेदः । तदुत्तर पदस्य चालम् प्लक्षचरणम् । प्लक्षस्यादूरदेशादि कृशा॰ छण् । प्लाक्षीय तत्समीपादौ त्रि॰ ।

प्लक्षजाता स्त्री प्लक्षात् तत्समीपस्थप्रस्रवणात् जाता । सरस्वत्यां नद्यां भा॰ श्ला॰ १७०अ॰ । [८६अ॰ ।

प्लक्षतीर्थ न॰ प्लक्षसमीपस्थं तीर्थं शाक॰ त॰ । तीर्थभेदे हरिव॰

प्लक्षप्रस्रवण न॰ प्लक्षस्य समीपस्थं प्रस्रवणम् । सरस्वत्युत्पत्तिस्थाने भा॰ व॰ ५॰अ॰ ।

प्लक्षराज पु॰ ६त॰ । सोमतीर्थस्थिते प्लक्षवृक्षे भा॰ व॰ ८४अ॰

प्लक्षादि पु॰ फले अण्प्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ ग॰ उक्तो यथा "प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती" ।

प्लक्षावतरण न॰ अवतरत्यस्मात् अव-तॄ-अपादाने ल्युट् । प्लक्ष तद्दिष्टस्थितप्रस्रवणमवतरणम् । सरस्वत्या अवतरणस्थाने प्लक्षास्रवणे भा॰ व॰ ८९अ॰ ।

प्लति पु॰ प्लु-बा॰ डति । ऋषिभेदे ऋ॰ १०।८४।१७

प्लव न॰ प्लु-अच् । १कैवर्त्तीमुस्तके २गन्धतृणे मेदि॰ । प्लु+ता ३गन्तरि त्रि॰ । भावे अप् । ४प्लवने (भासा) कर्त्तरि करणे वा अप् । ५भेके ६भेलके (भेला) ७मेषे ८श्वपचे ९वानरे १०जलकाके ११शुनके १२प्रवणे १३पर्कटीवृक्षे १४कारण्डवखगे १५शब्दे १६प्लुतिगतौ च पु॰ मेदि॰ । जातित्वे स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीष् । १७प्रेरणे १८गन्तौ च पु॰ शब्दरत्ना॰ । १९पाकभेदे हेमच॰ २०प्लवके (पाओ) सद्व्यापारपर्वतभेदे त्रिका॰ । २१जलप्रकुटे मिता॰ २२जलचरपक्षिगणभेदे यथोक्तं भावप्र॰ "हंससारसकादम्बबकक्रौञ्चशरारिकाः । नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः । प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः" । एतेषां मांसगुणाः । "प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः" ।

प्लवक त्रि॰ प्लु-बा॰ अक । १प्लुतगतिकारके २खड्गधारादौ नर्त्तके त्रिका॰ ३चण्डाले हेमा॰ ४भेके ५प्लक्षे राजनि॰

प्लवग पु॰ प्लवन् सन् गच्छति गम-ड नि॰ । १वानरे २भेके ३सूर्यसारथौ मेदि॰ ४प्लवपक्षगे शब्दर॰ । ५शिरीषवृक्षे राजनि॰ । [भेकानां गतौ स्त्री ।

प्लवगति पु॰ प्लवेन गतिरस्य । १भेके शब्दच॰ । ६त॰ । २प्लवानां

प्लवङ्ग पु॰ प्लवन् सन् गच्छति गम-ड खच् मुम् नि॰ । १वानरे २मृगे शब्दच॰ । ३प्लक्षवृक्षे राजनि॰ । [२वानरे अमर ।

प्लवङ्गम पु॰ प्लवन् सन् गच्छति गम-खच् मुम् नि॰ । १भेके ।

प्लवन त्रि॰ प्लु-ल्यु । १निम्ने प्रवणे क्रमनिम्नतया गन्तरि "प्रागुदक् प्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः" ति॰त॰ मत्स्यपु॰ । भावे ल्युट् । जलोपरि गतौ न॰ (भासा) ।

प्लविक त्रि॰ प्लवेन तरति ठन् । प्लवेन तारयितरि ।

प्लाक्ष न॰ प्लक्षस्य समूहः, तस्य विकारस्तस्य फलं वा अण् न लुप् । १प्लक्षवृक्षफले २तद्विकारे ३तत्समुदाये च ।

प्लायोगि पु॰ प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रः इञ् भेदे रस्य लः । प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रे ऋ॰ ८।१।२१

[illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

सि॰कौ॰ "दूराद्धूते च" पा॰। "दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त३! "हैहे प्रयोगे हैहयोः" पा॰। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। है३ राम! राम! है३ "गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्" पा॰ दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य अनृदन्तस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। गुरोः किम्। वकारात् परस्य अकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। कृष्ण३। एकैकग्रहणं पर्य्यायार्थम्। इह प्राचामिति योगो विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते "अप्लुतवदुपस्थिते" पा॰। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन् परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति। सुश्लोक३ इति। सुश्लोकेति। वत् किम् अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणञ्च स्यात्। अग्नी३ इति। "ई३ चाक्रवर्म्मणस्य" पा॰ ई३ प्लुतोऽपि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहीति चिनु हि३ इति। चिनु हि३ इदं चिनुहीदम्। उभयत्र विभाषेयम् "ओमभ्यादाने" पा॰ ओ शब्दस्य प्लुतः स्यात् आरम्भे। ओ३म् अग्निमीडे पुरोहितम्। अभ्यादाने किम् ओमित्येकाक्षरम् "ये यज्ञकर्म्मणि" पा॰ ये३ यजामहे। यज्ञेति किम् ये यजामहे३ "प्रणवष्टेः" पा॰ यज्ञकर्म्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात्। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। टेः किम् हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत्। "याज्यान्तः" पा॰ ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। जिह्वामग्ने। चकृषे हव्यवाह३म्। अन्त किम्। याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेर्मा स्यात्। अर्वान्तस्य चेष्यते "ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः" पा॰ एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्म्मणि। अग्नयेऽनुब्रू३हि। अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य। अस्तु श्रौ३षट्। सोमस्याग्ने वीही३ वौ३षट्। अग्निमा३वह "अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" पा॰ अग्नीध प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात् परस्य च। ओ३ श्रा३वय। नेष्ट अग्नीदग्नीन् विह३र। बर्हिः स्तृणीहि३। "विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः" पा॰ प्लुत। अकार्षीः कटम् अकार्षं हि३। अकार्षं हि। पृष्टेति किम् कटं करिष्यति हि३। हे किम् करोमि ननु "निगृह्यानुयोगे च" पा॰ अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतो वा। अद्यामावास्येत्यात्थ३। अद्य अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात् प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते। "आम्रेडितम्भर्त्सने" पा॰ दस्यो दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम्। आम्रेडितपदस्य द्विरुक्तोपलक्षणम्। चौर३ चौर। "अङ्गयुक्तन्तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तं प्लुतम्। अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। तिङ् किम्? अङ्ग देवदत्त। मिथ्या वदसि३। आकाङ्क्षं किम् अङ्ग पच नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सने इत्येव। अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि। "विचार्य्यमाणानाम्" पा॰ वाक्यानां टेः प्लुतः। होतव्यं दीक्षितस्य गृह३इ। (वक्ष्यमाणेन एतः स्थाने इ) न होतव्य३मिति। होतव्यम् न होतव्यमिति विचार्य्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः। "पूर्वन्तु भाषायाम्" पा॰ विचार्य्यमाणानां पूर्वमेव प्लुतं। अहिर्नु३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षम् पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते। "प्रतिश्रवणे च" पा॰ वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च। गां मे देहि भोः हन्त ते ददामि३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३। देवदत्त! किमात्थ३। "अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः" पा॰ अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत३इ। पट३उ। अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक३। "चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने" पा॰ वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः। अग्निचिद्भाया३त्। अग्निरिव भायात् उपमार्थे किम् कथञ्चिदाहुः। प्रयुज्यमाने किम् अग्निर्माणवको भायात् "उपरि स्विदासीदिति च" पा॰ टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। उपरि स्विदासी३त्। अध स्विदासी३दित्यत्र तु विचार्य्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः। "स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु" पा॰ स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम् अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तन्त आभिरूप्यम्। सम्मतौ। अभिरूपक३ अभिरूपक शोभनोऽसि। कोपे। अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!। कुत्सने। शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः। "क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" पा॰ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् आचारभेदे आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु। स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। प्रार्थनायाम्। पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनञ्च तात। व्यापारणे। कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ। आकाङ्क्षं किम्

[illegible]

[illegible]

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य संकलिते वाचस्पत्ये
पकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

पकारादिषु शब्देषु केचित् शब्दा न सङ्कलिता [illegible]
तत्परं परिशिष्टे प्रदश्यन्ते ।

परिशिष्टम्

४३७५ पृष्ठस्थ पद्मशब्दपरिशिष्टम्

"पद्मकाम भवेत् पद्म तत्र दत्त तथाऽक्षयम्" हेमा० श्रा० जातूकर्ण्योक्ते १५ पक्षकाश्राद्धे ।

४२२५ पृष्ठस्थ पद्मकशब्दपरिशिष्टम्

"पद्मा विदिव्यंसीपातो भानुवारस्तथैव च । पद्मक नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम्" हेमा० श्रा० गर्गोक्ते श्राद्धकालभेदे म० ।

४३१४ पृ० पारावतशब्दस्य परिशिष्टम्

पदार्थचिन्तामणयुक्ते क्षेत्रहोराद्रेक्काणादिदशवर्गमध्ये येषु केषु चित् षट्सु शुभांशेषु । प्रसङ्गात क्षेत्रादिदशवर्गनिरूपणेन तत्र द्विप्रादिदशवर्गे एकैकस्य योगे नव विशेष संज्ञा तत्फलञ्च तत्रोक्तं प्रदर्श्यते तत्र क्षेत्रशब्दे क्षेत्रपतय उक्ता द्रेक्काणाद्यधीश्वरा सर्वार्थ०उक्ता यथा "राशि त्रिभागात्त्य द्रेक्काणपास्तुसदीशा पुत्रेश० शुभाधिनाथा ६। युग्मोन्दुसूर्यौ भवने रवीन्दू नाथौ स्वयुग्मे भवनस्य चार्द्धे । चरे प्रकामामधिपास्तदंशा रागौ स्थिरे तन्नवमेश्वराद्या । द्विदेहभे तत्सुतराशिनाथाद्दन्ति शास्त्रार्थविदो महान्त । तत् द्वादशा द्वादशभागनाथा स्तस्य वर्गाधिपतिस्तदीशात् । त्रिंशांशपा भौमशनीज्य सौम्यशुक्रा भवन्त्योजगृहे समे तु । विलोमत पञ्च राष्टसप्ताष्टा क्रमाद्भुवनेकशास्त्रे । सप्तांशपास्त्वोजगृहे तदीशाद्युग्मे गृहे सप्तमराशिपात्तु । दशांशपा नामधिपास्तदीशाग्नोजे समे तन्नवमेश्वराद्या । ओजे १२ कलानामधिपास्तगीगावतर्वो (व्रम) विष्णु ४५ हरोदिनेश ५०। युग्मे क्रमादुत्क्रमेव राशौ भज्य गर० कानामधिपास्तुरो । घोराधको १ राक्षस २ देवभागो ३ कुबेर ४ रक्षोगण ५ किन्नरागा ६ । भ्रष्ट ७ कुलघ्नो ८ गरमा ९ ग्नि मयो १० मायांश ११ प्रेतपुरीषभाग १२ । अपा पति १३ देवगणभाग १४ कालाह १५ ऽहिभागा १६ वमृतांश १७ चन्द्रो १८ । मृदु ग्रह १९ कोमल २० पद्मभागो २१ ल क्ष्मीश २२ वागीश २३ दिगम्बरांशा २४ । देवार्द्रभागो २५ २६ । कलिनाशभाग २७ क्षितीश्वरांश २८ कमलाकरांश — । क्रमेण मन्दात्मज ३० मृत्यु ३१ काल ३२ दावाग्नि घोरा ३३ ३४ मय ३५ कण्टकाय ३६ । सुधामृतांशु ३८ परिपूर्णचन्द्र ३९ विषप्रदग्धो ४० कलिनाश ४१ मुख्यो ४२ । ... वंशक्षयोत्पातककालसूक्ष्मा ४३।४४।४५ सौम्य ४६ महद्य ४७ शीतला ४८ । दंष्ट्रा ४९ कराले ५० न्दुमुख ५१ प्रवीणा ५२ कालाग्नि ५३ दण्डायुध ५४ निर्मलांशा ५५ । शुभाशुभांशा ५६।५७ वतिशीतलांश ५८ सुधापयोधिभ्रमणेन्दुरेखा ५९।६०। ओजे क्रमादुत्क्रमतेव युग्मे शुभान्वितांशो यदि शोभनाप्ति । क्रूरा षष्ट्यंश(१०)गाः सर्वे नाशयन्ति खचारिणः । परिपूर्णबलैर्युक्ता सौम्यमूर्त्तित्रिकोणगाः । स्वर्चे केन्द्रोत्तमांशस्था त्रिकोणत्रिकोणगा । सप्तवर्गोद्भवा खाशा स्वाधिमित्रांशसंयुता । वर्गास्तु ये दश प्रोक्ता पूर्वाचार्यैर्महर्षिभि । भवन्ति वर्गसंयोगे पारिजातादिसंज्ञका १० दु स्थारिनीचमूढस्था ग्रहा बलविवर्जिता । मरणावस्थगाश्चेत्तु पारिजातादिनाशका" । अय पक्षो नादरणीय । सप्तपक्षस्तु स्वतन्त्र शेस्वनयाशके स्वभवन इति व्याख्या ।"उत्तम तु त्रिवर्गेक्य चतुर्वर्गेन्तु गोपुरम् । वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वय पारिजात ४पत्र्य। पारावतांशक ५ । सप्तम देवलोक ६ स्यादष्टम च तथा भवेत् । ऐरावत ८ तु नवम फल तेषा पृथक् पृथक् । दशवर्गस्य संयोगे विद्वद्भिर्षिका शकान् १० । ऐरावते सार्वभौम सर्वैश्वर्यसमन्वित । देवलोके ६ महादानकर्त्ता राजा क्षितीश्वर । पारावते ५ मातुलिक सर्वशास्त्रविशारद । सिंहासने ३ भवेद्भूमिपति सौ स्तुतो महान् । गोपुरे २ धनधान्याढ्य सर्वविद्याविशारद । उत्तमे १ सकला सम्प पारिजाते ४ धनान्वित । स्यादे १० यशस्वी मतिमान् सर्वसौख्यसमन्वित" ।

४१०८ पृ० पिण्डशब्दपरिशिष्टम् ।

तत्र महतश्च पक्षीकृत यथा "पञ्चमूना तु पयिरष्टा कालतृणान्विपि सह" कु०नि० व्याख्याने "सपिण्डा पक्षीकृत्य रक्तमाय । सपिण्ड मिश्रित पिण्डान सङ्ख्यायाँ । तथा च यह्नर्गणानयने प्रायणसहस्राना पिण्डने न्य सार्थमिति बोध्यम । देवनशब्दे ००४०८ पृष्ठा मोन्म ट र्शिते 'वर्णवर्णितमाणज्ञ ममर साक्षिन निय । पिण्डसमा भवेत तत्र यथाभागैस्तु कल्पना" इत्यत्र ११पदार्थे ३।

४०२४ पृ० पितृपक्षशब्दपरिशिष्टम्

गौणाश्विनकृष्णपक्षे ४मे तदर्थो ... ... ।

४११६ पृष्ठस्थपित्तशब्दपरिशिष्टम् ।

धातुरोषे यो गि रोगभेदे गि म्यौर्घा । पाचितौषा त्रिविधा पदार्थ मर्थे ११६० पृ० दर्शितास दर्शिता । तेषा लक्षण । ... "कफेभिन्नदावर्त्ता रस तच्छेष सयुक्ति । तथा महामर्दी त्रिधा पिरनुमारमिश्रन्दनाम । परिदङ्गाता ... भवति पाचनमें एका ... । वाहता ...

छन्दःप्रत्ययुक्तेव प्राकृतायां विनिश्चयः । फलद रजत ताम्र पित्तल सीसक तथा । चौर सर्वत्र सर्वांश पाटि- स्यादिदृशाभुवाम् । राज्ञामिवोपयुज्येत प्राकृतीति महाधनी । अगाधा गम्भीरार्था स्तब्धसाता तथा- धमी । गलदन्तवमन्नता राज्ञामिवोपयुज्यते । एतापि रत्नविन्यासो भ्रेयवागरतरस्वम्"

४५०४ पृष्ठस्थप्राकृतशब्दस्य परिशिष्टम्

प्राकृतभाषा च षडष्टभाषामध्ये भाषाभेद । तासां पात्रभेदे सा॰द॰ उक्ता यथा “पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनी२ प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् । आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं३ प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी४ भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् । चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी५ । प्राच्या६ विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका७ । योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या८ हि दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारीं९ संप्रयोजयेत् । बाह्लीकभाषा१० दिव्यानां द्राविडी११ द्राविडादिषु । आभीरेषु तथाऽऽभीरी१२ चाण्डाली१३ पुक्कसादिषु । आभीरी शाबरी१४ चापि काष्ठपत्रोपजीविषु । तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची१५ स्यात् पिशाचवाक् । चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका१६ । बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् । उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च । भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं१७ संप्रयोजयेत् । संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च । देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् । यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् १८ । कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः । योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा” । तत्तद्भाषालक्षणानि भाषार्णवे द्रष्टव्यानि ।

४५२२ पृष्ठस्थप्रातर्शब्दस्य परिशिष्टम्

“रजनीशेषयुक्तं प्रातरित्यभिधीयते” नि॰सि॰ गा- र्ग्योक्ते रविभासात्प्राक् २भागप्रहरात्मके काले ।

फ

फकारः पवर्गस्य द्वितीयवर्णः स्पर्शवर्णेषु द्वाविंशतितमः । अस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रस्य ओष्ठाभ्यां सह स्पर्शः अतएवास्य स्पर्श- वर्णता । बाह्यः प्रयत्नः विवारश्वासाघोषा महा- प्राणश्च । अस्मिन् [illegible]गस्य स्थाने उपध्मानीयः ः । तन्त्रे वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनार्दनः । जया पादशिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनी प्रियः । ह्ला विह्वलम् कण्ठ भुजङ्गिनी प्रियपावकौ । मलयाग्निर्नीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी । फुत्कारो यामिनी व्यक्तावयवो मोदवर्द्धनः । निष्कलदशाग्रह- द्वारं प्रयाणो ग्रामणी फणम्” । तदीयध्यानं कामधेनौ यथा “मलयाम्बुदसङ्काशां रक्तजिह्वां चतुर्भुजाम् । रक्ताम्बरधरां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम् । एवं ध्यात्वा फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा “फकारं शृणु चार्वङ्गि ! रक्त- विद्युल्लतोपमम् । चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्व- संयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा” कामधेनुतन्त्रम् । मातृका- न्यासेऽस्य वामपार्श्वे न्यासः । काव्यादावस्य प्रथम- विन्यासफलं फकारगणे उक्तं दृश्यम् ।

फ न॰ फल–ड । १रूक्षकथने २निष्फलवाक्ये ३फुत्कारे च मेदि॰ ४भञ्झावाते ५वर्द्धके ६जृम्भाविस्फारे ७फल- भागे च पु॰ विश्व ।

फकार पु॰ फ+स्वरूपे कार । फस्वरूपे वर्णे ।

फक्क असद्व्यवहारे मन्दगतौ च भ्वा॰पर॰सक॰ सेट् । फक्कति अफक्कीत् पफक्क ।

फक्किका स्त्री फक्क–धातुनिर्देशे भावे ण्वुल्–टाप् अत इत्वम् । १असद्व्यवहारे (फाँकि) २तत्त्वनिर्णयार्थं पूर्वपक्षे च “फक्किभाषितभाष्यफक्किका” इति नैषधम् ।

फगुन पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्याय ।

फञ्जिका स्त्री गृह्णाति रोगान् भञ्ज–मर्द्दने ण्वुल् पृषो॰ । (वामनहाटि) १वृक्षे अमरः । २देवताडे रद्रूराजभाषा शब्दरत्ना॰ ।

फञ्जिपत्रिका स्त्री भञ्ज–णिनि पृषो॰ फञ्जि रोगमर्दि- पत्रं यस्याः । पाशुपत्रीम् (चन्दुरकामि) रत्नमा॰ ।

पथि(थी) [illegible] । [illegible] (गमनशादि) [illegible] ।

पट [illegible] ।

पट्ट [illegible] ।

पथिद्रा [illegible] । (पथिन्)

पद्य [illegible] ।

पद [illegible] ।

पद [illegible] ।

पद(गा)वार [illegible] पद (वा) [illegible] ।

पदादि [illegible] ।

पद(वा)पार [illegible] ।

पदामर [illegible] ।

पदिवार [illegible] ।

पदिवगार [illegible] ।

पदिरोम [illegible] ।

पदिवाद [illegible] ।

पविद्या [illegible] । (पविमय) [illegible] ।

पविविद्या [illegible] ।

पविवाक [illegible] ।

पवितावत [illegible] ।

पविश्व [illegible] ।

पविविध [illegible] ।

पविविक [illegible] । (पविक्र) [illegible] ।

पविमक्ष [illegible] ।

पविमुख [illegible] ।

पविवक्षी [illegible] ।

पविवूको [illegible] ।

पविवृत [illegible] ।

पवोमद [illegible] ।

पवोमर [illegible] ।

पवोवरवार [illegible] ।

पद्य [illegible] ।

पद्यारिम् [illegible] ।

पद [illegible] ।

पदवम [illegible] ।

पदद [illegible] ।

पददोम [illegible] ।

पद [illegible] ।

फर्वर त्रि० फर्व–पूरणे वरच्। पूरके उज्ज्व०१।१०६।२भा०।

फल भेदने भ्वा०पर०सक०सेट्। फलति अफालीत् पफाल फेलतुः आदित् आरम्भे भावे क्त वा इट्। फुल्लः फलितः। फुल्लम् फलितम् अन्यत्र फलितः इत्येव। जीवं वर्त्तमाने क्त। फलितः।

फल निष्पत्तौ भ्वा०पर०अक०सेट्। फलति अफालीत्। पफाल फेलतुः। क्त फलितः।

फल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। फलति अफालीत्। इच्छा० कर्त्तरि वा च। फल० फाल। फलयति फालयति।

फल न०फल–अच्।१सस्यादीनां शस्ये २लाभे ३फलके (ढाल) ४कार्ये ५हेतौ ६प्रयोजने अमरः ७जातीफले ८त्रिफलायां ९कक्कोले मेदि०।१०बाणाग्रे ११आर्त्तवे शब्दर०१२फाले हेम० १३दाने धर०।१४शस्ये च।१५कुटजवृक्षे पु०शब्दर०। १६धात्वर्थनिष्पाद्ये प्रधानोद्देश्ये प्रयोजने "स्वरितञितः आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्" हरिः। तेन पाकादिजन्य भोजन यागादिजन्यस्य पुण्यमेव फलम्। न वेतनादिलाभरूपं फलं तेन सूदस्य ऋत्विगादेर्वा न धात्वर्थजन्यफलभागित्वम्। धात्वर्थजन्ये १७उपयोगादौ च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्" हरि०। धात्वर्थजन्ये इत्यत्रम्। गौतमोक्ते १८प्रमेयभेदे तल्लक्षणं तन्मोक्तं यथा

"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ०सू० उद्दिश्य "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ० सू०। "सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तच्च फलमुपात्तमुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा,पर्यवसानं वाऽस्ति स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति" वात्स्या०। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्" गीता। वस्यादिसयोगे फलव्याप्तमात्र यथा "तद्गु सोऽस्मिन्नयोमाक्षयण्येन च दिष्टफलम्। फल निमयलयोगात्व वर्त्तिते तद्गुस्पात्" रामाश्रमचन्द्रिकायुतवचनम् १८लिङ्गमध्ये त्रि।

फलका न० स्वार्थे क। (ढाल) इति ख्याते चर्मपदे अस्त्रप्रतिघातनिवारके १पदार्थे। २अस्थिखण्डे जटाध०३नागकेशरे ४खादाटिपट्टके च मेदि०।

फलकाक्ष पु० यक्षभेदे भा०स० ९०अ०।

फलकाएटक पु०फले कएटकं यस्य। कएटकिफलवृक्षे भैषज्य० प्र०

फलकपाणि पु०फलकं पाणौ यस्य। (ढालि) चर्मिणि अम०

फलकपुर न० पुरभेदे तस्य मान्तोदात्तता।

फलकयन्त्र न० सि०शि० उक्ते यन्त्रभेदे यथा

"कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं स्याद्धा८०ङ्गुलैर्विस्तृतं विस्ताराद्द्विगुणा१८०यत सुगणकैरायाममध्ये तथा। आधार ङयगदङ्गुलादिघटित कार्या च रेखा ततस्तदाधारात्तलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते। चक्रं गवत्य८०ङ्गुलकैर्विभज्य प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसार्य। सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा जीवाभिधाना सुधिया विधेया। आधारतोऽधः खगुणा३०ङ्गुलेषु ज्यालम्बयोगे सुषिरं च कृत्वा। इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका क्षेप्याऽक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या। षष्ट्यङ्गुलव्यासमितं रथाङ्ग कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम्। षष्ट्या घटीनां गणनाय ३६०कैव प्रत्ययक चाम्बुपतेश्च दिग्भिः। अग्रे सरन्ध्रा ततुपट्टिकैका षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाङ्ग्या" मू०। "समादौ धातुमयं श्रीपर्ण्यादिदारुमयं वा फलकं चतुरस्रं श्लक्ष्णं समं कर्त्तव्यम्। तस्य नवत्यङ्गुलविस्तारं द्विगुण१८०विस्तारदैर्घ्यम्। तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तस्याधारशिखिनः इष्टाङ्गुलादि कार्यं। आधारे धृते यन्त्रं यथा लम्बमानं स्यात् तथा धृते फलके आधाराग्रे सूत्रसमलम्बरेखा कार्या। सा च लम्बसंज्ञा। तं लम्बं नवतिभागं कृत्वा भागे भागे तिर्यग्रेखा दीर्घा कार्या। तिर्यक्स्थ तु लम्बभागान्तरगात्। सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया। आधारादधस्त्रिंशदङ्गुलान्तरे या ज्या तस्याः लम्बस्य च सम्पाते सुषिरम्। तत्रेष्टप्रमाणा शलाका क्षेप्या साऽक्षसंज्ञा। तस्माद्धिन्दोः त्रिंशदङ्गुलेन कर्कटकेन वृत्तरेखा कार्या। सा परि६० पटिकाभिरङ्कनीया। तस्या अङ्कानमध्ये ३६० भागा दशाद्यैरभिः पातोऽस्याफलैश्चाङ्कया। अथ तस्यादिस्थानी वशगजा काष्ठमयी वा पट्टिका षष्ट्यङ्गुला६० दीर्घतया तैरेव फलकाङ्गुलैरङ्कितावाङ्किता कार्या। सा पट्टिकार्धाङ्गुलविस्तृता। एकस्मिन्प्रदेशेऽङ्गुलविस्तृता कुठाराकारा कार्या। तत्र विस्तारमध्ये छिद्रं कार्यम्। एवम्भोतायाः पट्टिकाया लम्बो-

[illegible]

पशुपाल [illegible]

पशुपाश [illegible]

पशुपुष्प [illegible]

पशुपुष्पा [illegible]

पशुपुर(र) [illegible]

पशुप्रिया [illegible]

[illegible]

यथा चप् । विद्यमण्डूकोश (विद्यौषिद्र) फलपा० फलरोग ३० द्व० । फ [illegible] । [illegible] “[illegible] ” [illegible] रत्नमालायां च ।

फलकरा स्त्री० फलदेवता [illegible] । “[illegible] ” [illegible] ।

फलवत् त्रि० फल+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व । १फलयुक्ते वृक्षे [illegible] “[illegible] ” इति [illegible] । २फलयुते उष्ठे पु० अमर । [illegible] ।

फलवर्त्तुल पु० [illegible] । [illegible] ।

फलवृन्त पु० [illegible] ।

फलयोग पु० “[illegible] ” [illegible] ।

फलशाडव पु० दाडिमवृक्षे राजनि० ।

फलशालिन् त्रि० फल+शाल+णिनि । [illegible] टाप् ।

फलशैशिर पु० शिशिर [illegible] ।

फलश्रुति स्त्री० श्रु—कर्मणि क्तिन् ६त० । [illegible] “[illegible] ” [illegible] ।

फलश्रेष्ठ पु० फलेषु श्रेष्ठ ६त० । [illegible] ।

फलस पु० [illegible] ।

फलस्थापन न० [illegible] । “[illegible] ” [illegible] ।

फलहारी स्त्री० [illegible] ।

[illegible] “[illegible] ” [illegible] ।

फलाकाङ्क्षा स्त्री० [illegible] ।

फलादन पु० [illegible] ।

फलाध्यक्ष पु० [illegible] ।

फलान्त पु० [illegible] ।

फलाफलिका स्त्री० [illegible] ।

फलाशन पु० [illegible] ।

फलासव पु० [illegible] ।

फलास्वप्नता न० [illegible] ।

फलि पु० फल—इन् । (फलुइ) मत्स्यभेदे शब्दच० ।

फलिका स्त्री० फल+अस्त्यर्थे ठन् टाप् । निष्पाव्याम् राजनि० ।

फलिग न० [illegible] ।

फलित त्रि० फल—निष्पत्तौ क्त [illegible] । १निष्पन्ने २जातफले वृक्षे पु० [illegible] ।

फलिन् त्रि० फल+अस्त्यर्थे इनि । १फलयुते त्रियां ङीप् । २ [illegible] अमरः । [illegible] ।

फलिन पु० फल+अस्त्यर्थे इनच् । १फलयुते [illegible] ।

फली स्त्री० [illegible] ।

फलीकार पु० फल+च्वि—कृ [illegible] ।

फलीय त्रि० फल+[illegible] ।

फलीभूत [illegible] “[illegible] ” [illegible] ।

फलेन्द्र [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
फलपुष्पा स्त्री [illegible] । [illegible]
फलपुष्पा स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
फलोत्तमा स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
फलोत्पत्ति [illegible] । [illegible] ।
फलोदय [illegible] । [illegible] ।
फलोदय [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
फल्गु [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] (वायु) [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]

[illegible] (आभीर) [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । ([illegible])
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] स्त्री [illegible] । ([illegible])
[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ([illegible]
[illegible]) [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

पद्मार्कविमलाद' फाल्गुन्यां नापयेत् । तत्र प्राक् शिराश्रोधमाधाट्कादिकृतनाम' कर्मं तासां दक्षिणा दत्ता समन्तक प्रतिष्ठाप्य द्रोण्यामिदं विधाय ध्येयम् "त्वमग्ने वेदानामावरणस्त्वं यज्ञेषु हूयसे । त्वं सर्व देवानां त्वं एव महादिनाम् । जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पाप पुण्यानि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यसे । पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक । अथ वा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन । त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि कारिवत् । त्वमेव देव । जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । अपराधाभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्मात् धर्मतस्त्रातुमर्हसि" । इत्येतैः कार्यत्पाम्निमभिमन्त्रयेत् । तीर्थस्तु "त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे ! मम" इत्यनेनाभिमन्त्र्याग्निवर्णं फालं जिह्वया लिहेत् विद्यात् । न दग्धश्चेत् शुद्ध" ।

फाल्गुन पु॰ फल्गुनीयुक्ता पौर्णमासी अत्र स यत्र मासे तेषे वर्षे अर्धमासे वा अण् । चैत्रावधिके द्वादशे ११मासमध्याते मासभेदे २तादृशे पक्षे ३लेखे वर्षभेदे च कार्तिकपक्षे १८१८ पृ॰ दृश्यम् । "अन्योपान्त्यौ विषौ जेयौ फाल्गुन त्रिमोपत" इत्युक्तेः पौर्णमास्यां फाल्गुनीप्रथमलग्नयोगात् तथात्वम् । स च मास त्रिविध सध्यगौणचान्द्रसौरभेदात् तत्र शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्र । तदामूलकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यान्तो गौण ,कृष्णपक्षादिक गौर इति । चत्रतु मत्स्यः इत्यनाने मेदिनिकोषे पठित । फाल्गुने गगने फेने नावविच्छन्ति बर्बरा" कारिकायाम् अप्पायमिति कलम मेदिनिविरोधात् प्रामादिकमेव । ४तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । ५अर्जुनाख्ये पाण्डवे तस्य नामत्ते कारणम् भा॰वि॰४४अ॰उक्त यथा "उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो हिमवत पृष्ठे तेन मां फाल्गुन विदु" । ६अर्जुनवृक्षे पु॰ मेदि ।

फाल्गुनानुज पु॰ फाल्गुनादनुजायते अनु+जन–ड । १चैत्रे मासि २वसन्तकाले हारा॰ । ३नकुलसहदेवयो द्वि॰ व॰ ।

फाल्गुनिका स्त्री॰ फाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी सास्मिन् मासे ठक् । चैत्रावधिके द्वादशे मासे । [शकोषे मल्लर॰

फि पु॰ फल–बा॰डि । १निष्फलवाक्ये २पापे च एकाक्ष॰कोष॰

फिङ्गक पु॰ कपिङ्ग+पृषो॰ । (फिङ्गा) पक्षिभेदे शब्दमा॰ ।

फिरङ्ग पु॰ पगानप्रख्याते म्लेच्छदेशे । रोगविशेषे च भावप्र॰ तत्र फिरङ्गस्य निदानादिकम् । "फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् । तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः" । तत्र विप्रकृष्ट निदानमाह गन्धरोग फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् । फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः । व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रम । भवेत्तं लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वर" । फिरङ्गिण्या प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् । रूपमाह "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्या-भ्यन्तरजस्तथा । बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे । तत्र बाह्य फिरङ्ग स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् । स्फुटितो व्रणवद्वैद्य सुखसाध्योऽपि स स्मृत । सन्धि-ष्वाभ्यन्तर स स्यादामवातवदृषणैर्युत । बहिष्ठोऽतिचिर-स्थायी कष्टसाध्यतमश्च स" । उपद्रवानाह "कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता । अस्थिशोषो-ऽस्थिवक्रत्व फिरङ्गोपद्रवा अमी" । साध्यत्वादिकमाह बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रव । आभ्य-न्तरस्तु कष्टेन साध्य स्यादयमामय । बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युत । व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽय-मित्युक्तं मुनिना पुरा" । ततोऽस्त्यर्थे इनि । फिरङ्गिन् तद्देशसम्भवे तद्रोगयुते च त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [फि॰ ।

फु पु॰ फल–डु । मन्त्रोच्चारणपूर्वके १फुत्कारे २तुच्छवाक्ये च

फुका पु॰ गो गन्धप॰ । [पण्याया १ छेमच॰।

फुट त्रि॰ स्फुट–क पृषो॰। १विदीर्णे २प्रस्फुटिते च । ३सर्पे

फु(फू)त् अव्य॰ फल–डुति पृषो॰वा दीर्घं । अनुकरणशब्दे ।

फुत्कर पु फत् इत्यव्यक्त शब्द करोति कृ–ट । वह्नौ शब्दच॰

फुत्कार पु॰ कृ–भावे घञ् फुदित्यव्यक्तस्य कार । फुदित्यव्यक्तशब्दकरणे । फुत्कारयुक्ते वह्नौ चाङ्गुलिनिषेधो यथा "अस्से कष्टे गम्फलिङ्गे वामावर्ते भयानके । धार्द्रकाष्ठे समुत्पन्ने फुत्कारबति पावके । कृष्णार्चिषि दुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुति जुहुयाद् यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्" ति त॰ ।

फुपफुस पु मनुष्योक्ते हृदयस्य वामपार्श्वस्थिते (फुसफुस) इति ख्याते कोष्ठभेदे "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुक फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" भावप्रकाशे चेदम् "आमस्य स्थानमामाशय नाभेरूर्ध्वम् । अग्नेः स्थानं पच्यमानाशय नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशय नाभेरध । मूत्रस्य स्थानं वस्ति) रुधिरस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ । अस्य हृदयम् । उण्डुकपाकमलवद्ध च

[illegible]

प

[illegible]

त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम्। नानाहारोज्ज्वलां देवीं चतुर्भुजां पद्मलोचनाम्। एवं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "वकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। शरच्चन्द्रप्रतीकाशं चतुर्देवमयं सदा" कामधेनुत०। मातृन्यासे अस्य पृष्ठवंशे न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे वकारस्य शोभनं फलम्।

व पु० वल–ड। "व पुमान् १वरुणे २सिन्धौ ३भगे ४तोये ५गते च वा। ६शिक्षने ७तन्तुसन्ताने पुंसि स्यात् वपने स्मृत" मेदि०। ८कुम्भे शब्दर०।

वंहिष्ठ त्रि० अतिशयेन बहुः इष्ठन् बहादेश। अतिशय बहुत्वे अमर। [बहुत्वे स्त्रियां ङीप्।

वंहीयस् त्रि० अतिशयेन बहुः ईयसु बंहादेशः। अतिशय०

वक्कुर त्रि० भास्कर+भयङ्कर+वा पृषो०। १भास्करे २भयङ्करे च ऋ० १।११७।२१ भा०।

वठ हठे सामर्थ्ये च भ्वा०पर०सक०सेट्। वठति अवठीत् अवाठीत्। ववाठ वेठतु। [अमरः।

वडवा स्त्री बलं वाति वा–क लस्य डः। १घोटक्याम्, २अश्विनीनक्षत्रे ज्यो०। ३दास्याम्। वडवानलशब्दे दृश्य०

वडवाकृ(हृ)त न० वडवया दास्या कृत (हृत) वा। दासभेद "भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृ(हृ)त" स्मृति।

वडवाग्नि पु० वडवायाः शिवक्रोधाग्निजात्वात् तस्याः अग्निः। समुद्रस्थिते घोटकीमुखस्थे कालानले। कालिकापु०४१ अ०। तस्योत्पत्तिकथनात्। और्वशब्दे १५८१।८२ पृ० अस्य उत्पत्तिरुक्ता दृश्या। वडवानलादयोऽप्यत्र।

वडवामुख पु० वडवाया मुखे स्थायित्वेनास्त्यस्य अर्श आदित्वादच्। समुद्रस्थे कालानले हेमच०।

वडवासुत पु० ६त०। अश्विनीकुमारयोः। अश्विनीकुमारशब्दे दृश्यम्। [द्विवचनम्।

वण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट्। वणति अवाणीत्–अवणीत्।

वण पु० वण–अच्। शब्दे भरत।

वणिक्पथ पु० ६त० अच्समा०। हट्टे। [शब्दच०

वणिग्बन्धु पु० वणिजां बन्धुरिव पोषकत्वात्। नीलीवृक्षे

वणिग्भाव पु० ६त०। वाणिज्ये आजीवनाय क्रयविक्रयकरणे अमरः।

वणिग्वह पु० वणिजं वहति वह–अच्। उष्ट्रे शब्दच०

वणिज्(ज) पु० पणायते व्यवहरति पण–इजि पस्य वः वा अच् च। आजीवनार्थं क्रयविक्रयव्यवहारकर्त्तरि अमर। २ज्योतिषोक्ते चरादिषु षष्ठे करणे च ४वाणिज्ये स्त्री मेदि०। स्वार्थे अण् वाणिज तत्रार्थे अमर।

वणिज्य न० वणिजो भावः कर्म वा य। वाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रयादिव्यवहारे भरत स्त्रीत्वमपि। "चतुरैश्च चतुर्वर्गचिन्तामणिवणिज्ययेति" मुक्ताफलम्। ष्यञ्। वाणिज्य तत्रार्थे न०।

वद स्थैर्ये निघण्टुः भ्वा०पर०सक०सेट्। वदति अवादीत् अवदीत्। ववाद वेदतुः।

वद भाषणे वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। वादयति ते अवीवदत् त। पक्षे वदतीत्यादि।

व(ब)दर पु० वदति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुनः प्ररोहेण वद+स्थैर्ये अरच्। १कोलिवृक्षे २देवसर्षपवृक्षे राजनि०। तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। ३कोलिफले राजनि०। कर्ष०स्नुगर्ले दृश्यम्। ४कार्पासफले ५कोलिफले न० ६कोलिभेदे (पियोसाकुल) कार्पासास्थि पु० मेदि०। अन्त्यस्वरादित्वमप्यस्य पक्षम्। तदराष्ट्रज्ञातायां १कार्पासवृक्षे स्त्री अमर०।

वदर(प)पाचन न० तीर्थभेदे भा०श०४८अ०। तत्र इन्द्रोप०देशेन कुमार्यां पञ्चबदरपाचनात्तदाख्यम्।

व(ब)दरफली स्त्री व(ब)दरस्येव फलमस्याः ङीप्। भूमिव(ब)दर्य्याम् राजनि०।

व(ब)दरवल्ली स्त्री व(ब)दरफलप्रधाना वल्ली शा०त०। भूमिव(ब)दरीतिख्याते लताभेदे राजनि०।

व(ब)दरामलक न० व(ब)दरमिवामलकम्। १प्राचीनामलके हारा०। यथा द्व०। २वदरामलकफलयोः समाहारे न०

व(ब)दरिकाश्रम पु० न०। वदरी+स्वार्थे क तस्याः समीपे तत्रिक्षितो वाश्रमः। तीर्थविशेषे। व(ब)दरीशैलोऽप्यत्र। भा० व० ९२ अ० दृश्यम्। वदरिकाश्रमश्च तत्र हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगराख्यदेशसमीपे अलकनन्दानदीपश्चिमभागे स्थितम्।

व(ब)दरी स्त्री व(ब)दर+गौरा०ङीष्। १कोलिवृक्षे अमरः २कार्पास्यां शब्दर० ३कपिकच्छ्वाम् राजनि०। ततः पीलुमादि कुणप्। वदरीकुण तत्पाके न०।

व(ब)दरीच्छदा स्त्री व(ब)दर्य्या इव छदो यस्याः। १एलाकोलिवृक्षे २गन्धमत्स्याञ्च राजनि०।

वयदरीपत्र पु० व(ब)दर्य्या इव पत्रमस्य। नखीनामगन्धद्रव्ये जटा०। स्वार्थे क। तत्रैव। [स्त्रियाम् शब्दचा०

वयदरीफला स्त्री व(ब)दर्य्या इव फलमस्याः। नीलशेफा

वद्ध त्रि० वन्ध–कर्मणि क्त। बन्धाकर्मणि अमर।

मदमुद् [illegible]

मदराग [illegible]

मदमुष्टि [illegible]

मदमूत्र [illegible]

मदरमास [illegible]

मदमिश्र [illegible]

मध [illegible]

[illegible]

मधु [illegible]

मध [illegible]

[illegible]

[illegible]

३स्नुषायां, ४मनोज्ञायाम्, भार्य्यायां ५नार्य्योषधौ ६गवाम्, च मेदि० ।

व(ब)धूटी स्त्री अल्पा व(ब)धूः अल्पार्थे टि वा ङीप् । अल्प वयस्कायां नार्य्याम् "गोपवधूटीदुकूलचौराय" भामावि० ।

व(ब)धूत्सव पु० व(ब)ध्वा उत्सव आसवम् रजः स इव मदक मत्तादिर्थत्व । रक्ताम्लाने राजनि० ।

वधोद्यत त्रि० वधाय उद्यत । मारणार्थमुद्युक्ते आततायिनि अमरः । आततायिनशब्दे ६४७ पृ० दृश्यम् ।

वध्य त्रि० वधमर्हति वध+यत् ।१वधार्हे अमर । वध कर्मणि ण्यत् ।२कारारोधव्ये । आधारे ण्यत् । ३वध्यस्थाने च

वध्यपाल पु० वध्य कारागारं पालयति पालि अण् उप० स० । कारागृहरक्षके । विष्णु० पु० ४अंशे ६अ० ।

वध्यभूमि स्त्री कर्म० भावे यत् वधाय्य वध्यस्य भूमिः । श्म- शाने वधस्थाने वध्यस्थानादयोऽप्यत्र [मधुगोलपक्षे पु स्त्री०

वध्यांग पु० ऋषिभेदे ततो विदा० गोत्रापत्ये अञ् । बाध्योग

वध्र न० बन्ध ष्ट्रन् नलोपः । १चर्मणि, २चर्मपट्टिकायां स्त्री ङीप् । पृषो० मस्य रः । वर्ध्रीस्त्रपत्र स्त्री अमर ।

वन याचने सना० आत्म० द्विक० सेट् । वनुते अवनिष्ट । ववने उदित् क्त्वा वेट् वनित्वा वान्त्वा वान्त । [वमन्य वध्यते ।

वन्ध बन्धने क्र्या० पर० सक० अनिट् । बध्नाति अभान्त्सीत्

अनु+उत्तोलस्य बन्धने "अनुबन्धमदृष्टा ये च" पद्धतिः ।

अनु+निरन्तरपूर्ववृत्तिरूपे अनुगमने च । "तेषु किं भवत- स्तेऽनुबध्नाति भावकम्" हरीषा० ।

नि+नियमेन बन्धने निबन्धशब्दे दृश्यम् ।

निर्+आग्रहे निर्बन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्र+प्रथने वाक्यनिबन्धने च प्रबन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्रति+निरोधे "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः" रघुः । आप्तौ च प्रति- बन्धशब्दे दृश्यम् ।

सम्+सम्बन्धरूपे संसर्गे च ।

बन्ध उन्मने चुरा० उभ० सक० सेट् । बन्धयति ते अबबन्धत् त

बन्ध पु० बन्ध–घञ् । १बन्धने निगडादिना गतिरोधने २रट- ज्ञादिवेष्टनद्रव्ये च । बन्धशब्दे २६१५८ दृश्यम् । करणे कर्मणि वा घञ् ।३देहे ४आत्मबोधनविश्वासाय स्थापिते द्रव्ये आधौ च । आधिशब्दे ७११पृ० दृश्यम् । करणे घञ् ।५ग तिरोधसाधने शङ्कर० । रतिबन्धभेदाश्च रतिमञ्जर्य्युक्ता यथा "पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटः कुलिश उन्दरश्चैव तथा द्विपद एव च । त्रिविक्रमो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथाऽपरः । क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव उत्कण्ठ स्तथ परम् । सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडशः" तदुक्ताश्च तेषां लक्षणानि दृश्यानि । स्मरदीपिकोक्ता अन्येऽपि बन्धाः सन्ति यथा

"कामध्वजो विपरीतो नागरो रतिनागकः । केयूर प्रिय- तोषश्च तमः समपदस्तथा । ततश्चैकपदो ज्ञेय सम्पुट- पार्श्वसम्पुट । ततः स्तमभरश्चैव ततोऽङ्गरतिसुन्दर । अवपीडनवक्रौ ततोऽक्रमः स्मृतः । वेष्टको हृदयो मत्स ततो धेनुगाथस्तथा । अष्टादश क्रमाद्बन्धाः क्षीणा बहुवधनाशाः । एषां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमा- न्मम" । प्रबाहुरूपेण सतत देहाद्देहान्तरगतिरूपे ६संसारे च ।

बन्धक न० बन्धे स्थापितं धनम् कन् । ऋणशोधार्थम् विश्वास- हेतुतया आधीकृते १पदार्थे शङ्कर० । आर्थे च ।२विनिमये पु० मेदि० । ३रतहिण्डके नानार्थमाला । ४पुंश्चल्यां स्त्री अमरः । ५हस्तिन्यां मेदि० अल्पार्थे गौरा० ङीष् । ६स्वस्त्रवृषणादिप्रा स्त्रियाम् भा० आ० १२२अ० ।

बन्धन न० बन्ध–भावे ल्युट् ।१निगडादिना २बधने अमरः ३वधे मेदि० । करणे ल्युट् । ४तद्धेतौ रज्ज्वादौ । हेमच०

बन्धनवेश्मन् न० ६त० । कारागारे हारा० । बन्धनागारादयोऽप्यत्र । बन्धनालयोऽपि तत्रार्थे अमरः ।

बन्धनस्तम्भ पु० ६त० । हस्तिबन्धनकाष्ठे आलाने अमर ।

बन्धित्र पु० बन्ध इत्र । १कामदेवे उज्ज्वल० । २चर्मव्यजने सिद्धा०

बन्धु पु० बध्नाति मनः स्नेहादिना बन्ध–उ । १भ्रातरि भ्रातृभ- गिन्यादौ अमर । "२बन्धुभिः पितृभ्रातृतः" इति स्मृति सम्बन्धे ३मित्रे ४पितरि ५मातरि ६भ्रातरि ७बन्धुजीववृक्षे च स्वार्थे अण् । बान्धव तत्रार्थे बन्धवश्च त्रिविधाः पारिभाषिका आत्मबन्धुशब्दे पितृ बन्धुशब्दे उक्ता मातृबन्धुशब्दे वक्ष्यमाणाश्च दृश्याः । अतएव "सपिण्डो गोत्रजो बन्धुरिति" दाय० तत्र बान्धवा इति मिता० । दायभागमते तु मातामहादयोऽपि बन्धवः अतएव "सपिण्डो गोत्रजो बन्धुरिति" दाय०व्या० तेन बन्धुपदेन स्वगोत्राणां मातामहादीनां परिग्र- हिष्ठितम् । एतौ मतभेदेन धनपक्षे व्यवस्थाभेदः ।

बन्धुक पु० बन्ध–उक । बन्धूकोऽप्यत्र शब्दरत्ना० ।

बन्धुजीव(क) पु० बन्धुरिव जीवयति जीवि–अण् ण्वुल् वा । बन्धुजीववृक्षे । (बांधुलि) ख्याते अमर । [च अमरः

बन्धुता स्त्री बन्धु+समूहे भावे तल् वा । १बन्धुसमूहे, २सद्भावे

बन्धुदत्त न० ३त० । स्त्रीधनभेदे "बन्धुदत्तं तथा शुल्क

बर्हिःपुष्प पु॰ बर्हिः बर्हमिव पुष्पमस्य । चण्डालिकाख्ये गन्धद्रव्ये । रत्नमा॰ ।

बर्हिर्मुख पु॰ बर्हिर्वह्निर्मुखं यस्य । देवे अमरः ।

बर्हिःशुष्म पु॰ बर्हिः कुशः शुष्मं बलमस्य । वह्नौ अमरः ।

बर्हिषद् पु॰ स॰व॰ बर्हिषि सीदति सद–क्विप् षत्वम् । पितृगणभेदे पितृशब्दे दृश्यम् ।

बर्हिष्केश पु॰ बर्हिः केश इव यस्य । वह्नौ ।

बर्हिष्मत् त्रि॰ बर्हिरस्त्यस्य मतुप् । कुशयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

बर्हिष्य त्रि॰ बर्हिषि दत्तम् यत् । कुशे दत्ते पिण्डादौ ।

बर्हिष्ठ त्रि॰ बर्हिषि कुशे तिष्ठति स्था–क षत्व॰ वा विसर्गलोपः षत्वम् । कुशस्थिते ।

बर्हिस् न॰ बर्ह–कर्मणि इसि । कुशे १यज्ञिये कुशे "त्रिफ्लोता यत्र बर्हिषि" भागवतिकम् । ११ "उपमृत्पूत बर्हिः पितृणां पर्यस्तून देवासाम्" कौ॰त॰ । प्राचीनवर्हिपत्ने दृश्यम् २दीप्तौ ३अग्नौ च "बर्हिषि रक्त न देयम्" श्रुति ।

बल जीवने, धान्यावरोधे च भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । बलति । अबालीत् बेलतुः । ज्वला॰ण–कर्त्तरि च । बलः काकः ।

बल दाने वधे निरूपणे च भ्वा॰उभ॰सक॰सेट् । बलति–ते अबालीत् अबलिष्ट । बेलतुः बेले । [बलत् स ।

बल जीवने चु॰उभ॰अक॰सेट् मित घटा॰। बलयति ते अबीबल निरूपणे चु॰आत्म॰सक॰सेट् । बालयते अबीबलत ।

बल न॰ बल–अच् । १सैन्ये २देहजे सामर्थ्ये ३स्थौल्ये ४गन्धरसे ५रूपे मेदि॰ ६शुक्रे हेमच॰ ७दृढे जटा॰ ८पशुव मरट॰ ९रक्ते च शब्दच॰ । १०बलवति त्रि॰ मेदि॰ ११काके १२बलदेवे अमरः । १३बकवृक्षे शब्दच॰ । १४दैत्यभेदे पु॰ मेदि॰ । तत्र पारिभाषिकबलानि मत्स्यपु॰ २५ अ॰ उक्तानि यथा

"क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारश्च बलं विशाम् । भिक्षा बलं भिक्षुकाणां शूद्राणां द्विजसेवनम् । हरौ भक्तिर्हरेर्दास्यं वैष्णवानां बलं हरिः । हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् । बलं वेशश्च वेश्यानां योषितां यौवनं बलम् । बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् । सतां सत्यं बलं, मिथ्या बलं मेवासतां सदा । अनुगानामनुगमः स्वस्थानञ्च च बलम् । विद्या बलं पण्डितानां माधुर्यं भाषिताः बलम् । धर्मनिष्ठदर्शनामर्थी गाम्भीर्यं बाहुबलम् । धनं बलं च धनिनां कृपीना गोपनमेव च । बलं विवेको शान्तानां शुचिता यज्ञकर्मता । गुणो बलं च गुणिनां चौराणां चौर्यमेव च । विप्रहस्य कोपश्चापधर्मस्त्रिणां बलम् । स्त्रियां च स्त्रियः स्वामी तु सतीनां पतिसेवनम् । परद्रव्यं परदारा विप्राणां शुद्रसेवनम् । बलं धर्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् । बलं क्षमाः श्रावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् । यतीनाञ्च सदाचारो न्यायं सन्यासिनां बलम् । पापं बलं पातकिनां दुष्कृतानां दुर्बलम् । पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां नृपतिर्बलम् । फलं बलं पक्षिणां जलधीनां जलं बलम् । जलं बलञ्च मत्स्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् । शान्तिर्बलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः" । "विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि च । तपः सहायवीर्याणि दैवञ्च दशमं बलम्" भा॰ शा॰ ।

वैद्यके सप्तधातुरूपपदार्थो बलत्वेन दर्शिता यथा "रसो बलकरः श्रेयः शोणितञ्च प्रसीदनम् । मांसो बलकरः श्रेयः सर्पिश्च मासमप्युत" । "धातवो यत् परं तेजस्तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" वैद्य॰ भावप्र॰ १५स्कन्दानुचरभेदे पु॰ । "बलश्चातिबलश्चैव महामत्तौ महाबलौ" भा॰ श॰ ४५।३६ श्लो॰ । अस्रभेदस्य दन्द्रेय क्रम इन्द्रपर्याये बलारातिशब्ददर्शनात् देवीपु॰ ४७अ॰ तु स विष्णुना हत "तदा हतो ततस्तेन दानवेन महात्मना । विष्णुनाथ स्वचक्रेण शिरश्छिन्नं हृतो बलः । प्राकृत देहतनुस्तस्य दिव्यकायस्तथाभूत्तदा । तस्मात् यत्रस्य जाता वज्राद्या रत्नजातयः । लोचने च तदा तस्य पद्मरागाश्च चाभवन् । विशुद्धपाददानेन कायो रत्नाकारोऽभवत्" । [स्वामी ।

बलच्छ पु॰ बलं च्छादयत्यस्मात् छद–क । १सुलक्षणे । २तद्वति त्रि॰।

बलज न॰ बलात् जायते जन–ड । १क्षेत्रे २पुरद्वार ३शस्ये ४युद्धे च । ५बलजात त्रि॰ मेदि॰। ६वरयोषायाम् ७यूथिकायां च स्त्री मेदि॰ ।

बलद पु॰ बलं ददाति दा–क । "मौष्टिके बलद स्मृत" १पौष्टिकद्रव्याख्ये वह्निभेदे । २ अश्वगन्धायां स्त्री । राजनि॰ ३बलदातरि त्रि॰ । ४जीवके पु॰ राजनि॰ ।

बलदीनता स्त्री ६त । ग्लानौ हेमच॰ ।

बलदेव पु॰ बलेन दीव्यति दिव–अच् बलोद्रिक्तो देवो वा शाक॰त॰ । १बलरामे "बलदेवो बलोद्रेकात्" ब्रह्मवै॰ श्री॰ ख॰ ४१ अ॰ । २त्रायमाणौषधौ स्त्री अमरः । ३वायौ पु॰ मेदि॰ ।

बलप्रसू स्त्री [illegible] । रोहिण्यां [illegible]

बलभद्र पु० बल+भद्र [illegible]

बलराम पु० [illegible] [भरतः ।

बलल पु० [illegible]

बलवत् त्रि० बल+मतुप् [illegible] [जटाधरः ।

बलवर्द्धिनी स्त्री [illegible]

बलविन्यास पु० [illegible]

बलशालिन् त्रि० [illegible]

बलसूदन पु० [illegible]

बलस्थिति स्त्री [illegible]

बलहन् पु० [illegible]

बला स्त्री [illegible] । (वाटियाला) [illegible]

बलाका स्त्री [illegible]

बलाकाश्व पु० [illegible]

बलाकिन् त्रि० बलाका+इनि [illegible]

बलाङ्गक पु० [illegible]

बलाचिता स्त्री [illegible]

बलाट पु० [illegible] (बन) [illegible]

बलात् अव्य० [illegible]

बलात्कार पु० बलात्+कृ [illegible]

बलाधिका स्त्री [illegible] । (ढालिफाला) [illegible]

बलाहि पु० [illegible]

बलाधा स्त्री [illegible] । (बेलियाडा) [illegible]

बलाध्यक्ष पु० [illegible]

बलानुज पु० [illegible]

बलाबलाधिकरण न० [illegible]

बलामोटा स्त्री [illegible]

बलाय पु० [illegible]

बलाराति पु० [illegible]

बलालय पु० [illegible]

बलास पु० [illegible]

बलाहक पु० [illegible]

बलि पु० [illegible]

विरोचनपुत्रे ६दैत्यभेदे च "येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः" इत्यादिमन्त्रम् । ७जरया श्लथचर्मणि स्त्री० ङीप् । "बलयस्तु यदा गात्रे बलीपलितमात्मनः" इति मनुः । ८उदरावयवभेदे "बलि-भङ्ग चारु बभार बाला" इति कुमार । ९गृहस्य चन्द्र-राकारे भागविशेषे वेदाश्च दर्पणदर्शे इत्यग्रम् । १०ष्ट छदारभेदे च (पाठ)स्त्री० स्वार्थे क । बलिका तत्रार्थे अतिबलायाच राजनि० । ११ययातिवंश्यसुतपोनृपपुत्रे विष्णु पु० । ट नभभेदकथा भाग० ४स्क० इत्यग्रा ।

देवदेवबलिकरणप्रकार कालि० पु० उक्तो यथा "ततोऽन्नोत्सर्गं च कुर्याद्दद्याच्च बलिविस्तरम् । अग्रतो मण्डलस्य तु विष्वक्सेनस्य एव च । धन्वन्तरि समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् । प्राच्यां शक्राय, याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् । प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायो-त्तरतो बलिम् । दद्याद्धाम्ने विधात्रे च बलिं द्वारे तदग्रे च । ऊर्ध्वं भूम्ये च बलिं दद्यात् तदूर्ध्वमन्त-रत । नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् । पितॄणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखस्थितः । एकस्तु तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानस । नमस्तोयचुलुकादाय तिर्यग्दानमनाय वै । स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तास्ता उद्दिश्य देवताः । एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः । आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् । श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्च वपेद्भुवि । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम्" ।

देवोद्देश्यकबलिविशेषादिक यथा

"शास्त्रपमिदानेषु याद्या सर्वसुरस्य तत्र च लिङ्ग कामया प्राज्ञा मनुष्या नवविधा मृगा । महिषो गोधिका गावश्छागो वभ्रुश्च शूकर । खङ्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः । शार्दूलश्च नर-श्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा । चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः । बलिभिः साध्यते मुक्ति-र्बलिभिः साध्यते नृपाः । बलिदानेन सतत जयेच्छत्रू-न्नृपान् नृपः । मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सतत शिवा । मासैकं तृप्तिमाप्नोति ग्राहैर्मासाँस्त्रीनथ । मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः । अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा च सा । गोगोधि-कयाः रुधिरेण्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात् । तच्चसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः । प्राप्नोति सतत देवी

तृप्तिं द्वादशवार्षिकीम् । महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् । तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा । सिंहस्य शरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः । देवी तृप्तिं समाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् । मांसैरपि तथा प्रीतो-रुधिरैर्वत्स यावती । कृष्णसारस्य खड्गस्य तथा मत्स्यस्य रोहितम् । वार्द्धीनसयुगस्यापि फल तेषां पृथक् पृथु । कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका । वर्षाणां पञ्च शतान्येव तृप्तिमाप्नोति कश्यप । रोहितस्य तु मत्स्यस्य वार्द्धीनसस्य च । तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया । त्रिपिवन्त्विन्द्रिय-क्षीणः श्वेतो वृद्धश्छागपतिः । वार्द्धीनस प्रोच्यते सोऽपि कव्ये हव्ये च सत्तम । नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्ण-पाद सितच्छद । वार्द्धीनस स्मृतः पक्षीशो मम विष्णो रतिप्रिय । "मन्त्रपूतं शोणितन्तु पीयूषं जायते सदा । मस्तकञ्चापि तत्रास्ति मांसञ्चापि सदा शिवा । तस्मात् पूजने दद्याद्बले शीर्षं च शोणितम् । भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षण । पूजासु नाऽत्र मांसानि दद्याद्वै साधक क्वचित् । घृते तु शोणितं शीर्षमन्न तन्तु जायते । कूष्माण्डमिक्षुदण्डश्च मद्य-मासवमेव च । एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छाग समा सदा । चन्द्रहासेन कर्त्र्या वा छेदनं मुख्यमि-ष्यते । दात्रासिधेनुकादयः कर्तिकाभिस्तु मध्यमम् । क्षुरप्रैरन्यशस्त्रैश्चैवाधम परिकीर्तितम् । नागोऽस्त्रै-र्न शिलापाषाणाद्यैर्बलिश्छेद्यः कदापि न । नापि देवी न च तन्तु नाना मत्स्यमत्स्यान् । इच्छेन च्छेदयेद्वस्तु शोणित साधक पशुम् । पश्चिमे वा भयङ्करी सोऽश्ना-प्नोति मद्वचनात् । नामन्त्र्य खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षण ।" "पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशे-षतः । स्त्रियं न दद्यात् स च दत्त्वा नरकमाप्नुयात् । भक्ष्यातबलिदानेषु योषित पशुपक्षिणोः । बलिं दद्या-न्नानुपोन्तु यत्नात् बहुधा पूजितम् । न भिन्न .... न पशु दद्यात् शिवाबलिम् । न च भिन्नकाम्यान प्रद द्याद्वै पतत्रिणम् । काण्वाद्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं वलिसद्-मना । देव दद्यान्यथामत्यं तथैव पशुपक्षिणौ । शिरसाकृतकर्णादिभस्मदग्धमन्यैव च । मत्स्यकुलादि-कञ्चापि न दद्यात् कदाचन ।" "आर बलि निरा-रम्भ देवा पश्चात् निपतयेत् । आमन्तु सादको दद्यात् हिम वितरेच्च पुर । पश्चिमे सावको दद्यादपतो देव

[illegible]

[illegible]

[illegible]

बलिध्वंसिन् पु० [illegible]

बलिनन्दन पु० [illegible]

बलिन्(प) त्रि० [illegible]

बलिन् त्रि० [illegible]

बलिपुष्ट पु० [illegible]

बलिनिर्वाटकी स्त्री० [illegible]

बलिप्रिय पु० [illegible]

बलिविन्ध्य पु० [illegible]

बलिभुज् पु० [illegible]

बलि(ली)मुख पु० [illegible]

बलिष्ठ त्रि० [illegible]

बलिसद्मन् न० [illegible]

वल्मीक पु० न० [illegible]

वल्मीकम् त्रि० [illegible]

वल्मीकवर्द्ध पु० [illegible]

वलूल त्रि० [illegible]

[illegible]

ब(व)ष्कय पु० [illegible]

[illegible]

ब(व)स्त पु० [illegible]

[illegible]

ब(व)हुकण्टक पु० [illegible]

ब(व)हुकण्टा स्त्री० [illegible]

ब(व)हुकन्द पु० [illegible]

ब(व)हुकर त्रि० [illegible]

ब(व)हुकर्णिका स्त्री० [illegible]

बहुपूर्ण [illegible] । [illegible] राजनि ।

ब(व)हुमञ्ज [illegible] । [illegible] (हिन्दाय) [illegible] । [illegible] राजनि

बहुमञ्जरी स्त्री ब(व)हुमञ्ज [illegible] । [illegible] । राजनि ।

ब(व)हुमत [illegible] । [illegible] (बाय) । [illegible]

बहुमलिका स्त्री ब(व)हु [illegible] । [illegible] राजनि ।

बहुमहाचित्र [illegible] । [illegible] राजनि ।

बहुमालिका स्त्री ब(व)हु [illegible] । [illegible] राजनि ।

ब(व)हुमित [illegible] ब(व)हु [illegible] ब(व)हु+[illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुम [illegible] ब(व)हु [illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुमय(स) [illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुमुख [illegible] ब(व)हु [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] ।

ब(व)हुमुखा [illegible] ब(व)हु+[illegible] । [illegible]

ब(व)हुमार [illegible] । [illegible] राजनि [illegible] ।

बहुमाहीष [illegible] । [illegible] ।

बहुमाद [illegible] । [illegible] राजनि ।

ब(व)हुमान [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] । [illegible] राजनि ।

ब(व)हुमाय [illegible] । [illegible] । राजनि ।

ब(व)हुमार(र) [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] राजनि [illegible] ।

ब(व)हुमुद्र ब(व)हु [illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुमुख [illegible] । [illegible] राजनि ।

ब(व)हुमत [illegible] । [illegible] राजनि ।

बहुमतिक [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

बहुमद [illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुमल [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] राजनि । [illegible] ।

बहुमेधा स्त्री [illegible] । [illegible] राजनि ।

बहुमख [illegible] । [illegible] राजनि [illegible] ।

बहुमखी स्त्री [illegible] । [illegible] राजनि ।

ब(व)हुमञ्जरी स्त्री [illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुमल [illegible] । [illegible] ।

बहुमार्ग [illegible] । [illegible] ।

ब(व)हुमूर्त्ति स्त्री [illegible] । [illegible] ।

बहुमूत्र [illegible] । [illegible]

ब(व)हुमूल्य त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] राजनि । [illegible] ।

बहुमूल त्रि [illegible] । [illegible] । [राजनि

बहुरश्मिका स्त्री [illegible] । [illegible]

व(ब)हुरसा स्त्री० ६ब०। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०। २नानारसवति त्रि०।

बहुरुहा स्त्री बहु रोहति रुह—क। कन्दगुडूच्यां राजनि०

ब(व)हुरूप पु० ६ब०। १सर्जरसे (धुना) अमर। २शिवे, ३विष्णौ ४सरटे ५कामे मेदि० ६केशे ७ब्रह्मणि शब्दर०। ८बुद्धभेदे त्रिका० ९नानारूपवति त्रि०

बहुरेतस् पु० ६ब०। ब्रह्मणि चतुर्मुखे शब्दरत्ना०। [कारा

ब(व)हुरोमन् त्रि०६ब०। १अनेकरोमवति रोमशे। २मेषे पु०

ब(व)हुल त्रि०ब(व)हि—कुलच् नि० नलोपः। १अनेकसंख्यान्विते २प्रचुरे। ब(व)हूनि लाति ला—क। ३अग्नौ ४कृष्णपक्षे पु० मेदि०। "ब(व)हुलेऽपि गते निशाकर" कुमार। ५आकाशे ६सितमरिचे न ७कृष्णवर्णे तद्वति त्रि० ८एलायां १०नीलिकायां ११गवि स्त्री मेदि०। १२देवीभेदे स्त्री कालिकापु०२१अ० अग्निदैवतत्वात् १३कृत्तिकानक्षत्रे स्त्री ब०व० मेदि०।

बहुलगन्धा स्त्री० ६ब०। एलायाम् राजनि०।

ब(व)हुलच्छद पु०६ ब०। रक्तशोभाञ्जने राजनि०।

बहुलवण न० नित्य०क०। अपरमूत्रजे लवणभेदे राजनि०।

बहुलाश्व पु० मैथिलवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।१३।१६।

व(ब)हुलीकृत त्रि० ब(व)हुल+च्वि—कृ—क्त। (आगड़ा) बुषस्यापसारणेन राशीकृते धान्ये १धान्ये, अमर। २राशीकृतमात्रे च।

बहुवचन न० बहुत्व वक्ति वच—ल्यु। "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनम्" पा० उक्ते बहुत्वबोधके सुप् प्रभृतौ सुब्विभक्तौ त्रिप्रभृतौ २तिङ्विभक्तौ च।

व(ब)हुवल्क पु० ६ब०। प्रियाले। (पियासाल) राजनि०।

व(ब)हुवारक पु० ब(व)हूनि वारयति अण्, ण्वुल् वा। श्लेष्मातके (चोना चाता) शब्दर०।

बहुविध त्रि० ६ब०। नानाप्रकारे अमर।

ब(व)हुविस्तीर्णा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा विस्तीर्णा वि+स्तृ—क्त। (कुकुर) १शुण्डिकाख्ये शब्दच०। २अनेकविस्तारयुते त्रि०। [बीजवति त्रि०

व(ब)हुबीज पु०६ब०। १आत्मने वृक्षे(आता) शब्दच०।२प्रचुर-

व(ब)हुवीर्य्य पु ६ब०। १विभीतके, (बयड़ा) जटा०। २तण्डुलीयशाके, (नटेशाक) ३शाल्मलिवृक्षे ४मरुवके च राजनि। ५भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०।

व(ब)हुव्रीहि त्रि० ६ब०। १अनेकधान्यादियुक्ते "तत्पुरुष। कर्मधारय येन वहां स्यदा बहुव्रीहि" उद्भट। व्याकरणोक्ते प्रायेण अन्यपदार्थप्रधाने २समासभेदे पु० तल्लक्षणादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा "बहुव्रीहिं लक्षयति। "बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः। निरूढया लक्षणया व्यासव्यापकशब्दवान्" समास इति प्रकृत तथा च व्यासस्य निरूढलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य पाठार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधेन बहुव्रीहिरित्यर्थः। आरूढ़वानरोऽयं इत्यमारूढ़ोवानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्ष, पीतपयस्क पात्रमित्यत्र पीत पयोयेन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रम्, पक्वतण्डुलचैत्र इत्यत्र पक्वस्तण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्मतण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं, दत्तदक्षिणोद्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं, पतितपत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरु, चित्रगुरित्यत्र चित्रा गावोऽस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रम्" रक्तपट काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्वाधिकरणपटसम्बन्धित्वेन कायम्" एवं वाक्छिन्नकरोनर इत्यादावपि। वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाणकरणकस्वकर्मकच्छेदाकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्पदार्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणामवगमः। दक्षिणपूर्वा पूर्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणस्याः पूर्वा यस्याः इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहितपूर्वदिक्सम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः। अस्तिक्षीरा गौरित्यादावस्ति क्षीरं यस्याः इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्क्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः। इयांस्तु विशेषो यत् नैकेषां मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां मते तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति। उप समीपे दश येषामिति समीपगणितत्वार्थकमध्या विग्रहादुपदशाः मनुजाः इत्यादौ स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च पक्षिणामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्य्याप्तसंख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दृष्टं प्रष्टव्य। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशा पञ्चा इत्यादावपि स्वपर्य्याप्तसंख्याधिकदशवृत्तिसंख्या-

[illegible] मधाति [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । मधु [illegible]
[illegible] ११० [illegible]
[illegible] ।

मधुमत्त [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

म(म)धुमल्ल [illegible] । [illegible] ।

म(म)धुमस [illegible] ( ) [illegible] ।
[illegible] म(न)[illegible] [illegible] ।

म(म)धुमाल [illegible] म( ) [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

म(म)धुमिका स्त्री [illegible] । [illegible] ।

मधुमिरम [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] ।

मधुमह [illegible] । [illegible]"
[illegible] ।

मधुसुत [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

मधुयशो [illegible] । [illegible] ।

मधुमालति [illegible] ([illegible])
। [illegible] ।

मधुमन्मट [illegible] । [illegible]

म(म)धुमार [illegible] ।

[illegible] ( ) [illegible] ।
[illegible] ।

मधुसु स्त्री [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

म(म)धुस्रुति स्त्री [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

म(म)धुस्रवा स्त्री॰ म(न)[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

मधूदक [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

मधूपम [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible] ।

मध्यामिन् [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

म(म)[illegible] ( ) [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

मा(मा)[illegible] । म(न)[illegible]
[illegible] ( ) [illegible] । [illegible] ।

माठ्य [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

माठदेव [illegible] । [illegible]

माठ्य [illegible] । [illegible] ।

माविक्रम [illegible] । [illegible]

मा(मा)[illegible] ।
[illegible], ([illegible]) [illegible],
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

वाणगङ्गा स्त्री रावणबाणनिर्भेदेन प्रवृत्तायां नद्याम् "सोमेश्वराद्दक्षिणे भागे बाणेनाभिविभिद्य वै। रावणेन प्रघट्टिता सप्तधारातिपुण्यदा। बाणगङ्गेति विख्याता या स्नानादघहारिणी" वराहपु०। [२हृदये हेमच०।

वाणधि पु० बाणा धीयन्तेऽस्मिन् धा–आधारे कि। १तूणे

वाणपुङ्खा स्त्री बाणस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः ५ब०। शरपुङ्खायां राजनि०

वाणपुर न० ६त०। बाणासुरनगरे शोणितपुरे त्रिका०।

वाणमुद्रा स्त्री "यथा हस्तगतं बाणास्तथा हस्ताङ्कुरं प्रिये।। बाणमुद्रा समाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी" तन्त्रसा० उक्ते मुद्राभेदे।

वाणयुद्ध न० ६त०। कृष्णेन सह विश्वापहारकस्य बाणस्य युद्धे तच्च युद्धं भाग० १०।६२ अध्यायादौ दृश्यम्।

वा(ब)णलिङ्ग। बाणदैत्येन संपूज्य स्थापिते नर्मदायां निक्षिप्ते शिवलिङ्गभेदे। नर्मदाशब्दे ३९८० पृ० विवृतिः।

वाणवार न० बाणं वारयति वारि–अण् उप०स०। १कञ्चुके वक्षसि हारा०।

वाणिज्य न० वणिजो भावः, कर्म वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। क्रयविक्रयादौ "वाणिज्येन गतस्य मे गृहपतेर्वार्त्तापि न श्रूयते" सा० द० परि०।

तत्र विहितनिषिद्धानि मिता० उक्तानि यथा

"मानेन तुलया वापि योऽशमष्टमकं हरेत्। द्विशतं दाप्यो द्वियत हृत्यौ हानौ च कल्पितम्"। य पुनर्वणिक् मौक्तिकादीनां पण्यद्रव्याणामनन्तं मानेन तुलया वाऽष्टमभागमपहरत्यसौ पञ्चाशतं दण्ड्यः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये। "भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश" याज्ञ०। भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादि। गन्धद्रव्यमुशीरादि धान्यं व्रीह्यादि। गन्धसारद्रव्यं विक्रयार्थं निक्षिपतः षोडशपणो दण्डः। किञ्च। "मृच्चर्मणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम्। अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः" याज्ञ०। "न विद्यते बहुमूल्यजातिर्येषाम् मृच्चर्मादीनां तदजाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारेण मृत्तिकाया आमलकोत्पादनमिति। मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षोत्पादनेन व्याघ्रचर्मेति। स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मरागमिति। कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति। कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति। बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारेण चन्दनमिति। वल्कले त्वगाख्ये वल्कलमिति। कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति। विक्रेयद्रव्यापादितस्य द्रव्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः। "समुद्गपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम्। आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना। भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ०। समुद्गं पिधानं सम्पुटं तेन सह वर्त्तत इति समुद्गं करण्डकम्। परिवर्त्तनं व्यत्यासः। योऽन्यदेशमुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्यमिति"।

"लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दोषाटानविधिः स्मृतः। गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति" गणितं क्रमुकफलादि तुलितं कुङ्कुमादि मेयं शाल्यादि क्रियया वाह्दोहादि रूपतः पण्याङ्गनादि श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादि। इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यम्" मिता०। तस्य विमेरायदि लय कार्यं त्व विटपे बृहस्पतिः "कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः। ब्राह्मण पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु विंशं गोकाञ्चनादिकम्। कुसीदतोऽष्टभागादि यानपात्रागमानि च। षष्ठ्यंशो विषयं दत्त्वा प्रशुभ्रवादकं शतम्। वणिक् कुसीदद्दोषैः स्यात् ब्राह्मणानां च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्" वा०त०। अधिकं कृषिशब्दे २२०५ पृ० दृश्यम्।

वाणिनी स्त्री वण–णिनि ङीप्। १विदग्धायां स्त्रियां २नर्त्तक्याम् ३मत्तस्त्रियाञ्च अजयपालः।

वा(बा)दर पु० ब(व)दर+स्वार्थेऽण्। १कार्पासवृक्षे, मेदि०। ब(व)दरस्येदं तस्य विकारो वा अण्। २कार्पाससूत्रे न०। ३तद्दस्त्रादौ त्रि० अमरः। ४कार्पासवृक्षे स्त्री अन्नन्तत्वेऽपि कर्मादेराकृतिगणत्वात् ङाप् शब्दच०। [वा(बा)दरिरयणः

वा(बा)दरायण पु० ब(व)दर्या अप० फक्। वेदव्यासे। द्वनि

माहरिक [illegible] महाराजस्यादि [illegible] । [illegible] पूर्वो [illegible]।

माष [illegible] मादि [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] ।

माष ९ [illegible] । [illegible] । [illegible], [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] रि [illegible] । [illegible] मि ।

माषक त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] रोमशे [illegible] ।

[illegible] रोम[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

माषाण न [illegible] । [illegible] । [illegible]

माषा स्त्री [illegible] । [illegible] च ।

माषित [illegible] । [illegible] । [illegible] च

माषिये [illegible] । [illegible] रोमशे [illegible] ।

माम्बिमीम [illegible] । [illegible] ।

माम्ब ९ [illegible], [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] । [illegible]

माषटोर ९ [illegible]

माषित न० [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] मि ।

माहरम ९ [illegible] । [illegible] । [illegible]

माहरूप ९ [illegible] । [illegible]

माहंसत ९० [illegible] [illegible] च । [illegible] । [illegible] मि । [illegible] [illegible] ।

माहित्य त्रि [illegible] । [illegible] ।

माष ९ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

'[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] च । [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । '[illegible]' [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

बालस्य कवचादि धारणमाह। "ततः षष्ठमाद्वर्षादष्टमाब्दस्य कर्म च। विरेके षोडशाद्वर्षाद्विंशतेश्चैव नैथुनम्"। तत्र दृष्टा॰ इमनिच् बालिमन् बालभावे पु॰ पक्षे ष्यञ् बाल्य तदर्थे न॰।

बालक पु॰ बाल+स्वार्थे क। १शिशौ (बाला) २गन्धद्रव्ये न॰ राजनि॰। ३ह्रीवेरे ४अङ्गुरीयके ५पारिहार्य्ये म॰दिन्न। ६अश्वकरिपुच्छयो ७अश्वये मेदि॰ दक्षेपे च पु॰ विश्व।

बालकप्रिया स्त्री बालक प्रियाल प्री—क। १इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) २कदल्याञ्च राजनि॰ ३शिशुप्रियमात्रे त्रि॰।

बालकृमि पु॰ इत॰। केशकीटे (उकुन) शब्दा॰।

बालक्रीडनक पु॰ बाल क्रीडयनेन क्रीड—करणे ल्युट्। स्वार्थे क। कपर्दके (कडि) राजनि॰ २तद्क्रीडासाधनमात्रे त्रि॰।

बाल(लि)खिल्य पु॰ ब॰ अङ्गुष्ठपर्वमितेषु षष्टिसहस्रसंख्येषु "क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या बालखिल्यानसूयत। षष्टियानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम्" मार्कपु॰ उक्तेषु १मुनिभेदेषु। तेषां पारमाण्यन्न अङ्गुष्ठमात्र यथाह भा॰ स॰ ३१ अ। "अपश्यद्दर्भीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः। पलाशवल्लिकामेषा सहितान् पथ्यतः पथि। प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान्। क्रियमाणान् मन्त्रवतान् गोष्पदे अम्बु तोटके"। "माषा वै बालखिल्याः" चरणव्यूहभाष्योक्तेषु २माषेषु च। [अमर।

बालगर्भिणी स्त्री बालेन गर्भिणी। प्रथमगर्भवत्यां गवि

बालगोपाल पु॰ कर्म॰। श्रीकृष्णमूर्त्तिभेदे शिशुरूपे गोपाले नारदपञ्चरात्रे दृश्यम्।

बालग्रह पु॰इत॰। बालानां पीडके ग्रहभेदे 'बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकमिति" षष्ठी। कुमारभृत्याशब्दे २१॰८ पृ॰ दृश्यम्। [२शिशुचर्य्यायां स्त्री

बालचर्य्य पु॰ बालस्येव चर्य्याऽस्य। १कार्त्तिकेये त्रिका इत॰।

बालतनय पु॰ बालास्तनया इव पत्राण्यस्य। १खदिरे अमर २शिशुसुतके पु॰स्त्री॰।

बालतन्त्र न॰ बालार्थं तद्रक्षार्थं तन्त्रमुपाय।

गर्भिणीचर्य्यायाम् कुमारभृत्याया तथा २१॰८पृ॰दृश्यम्

बालतृण न॰ कर्म॰। नवतृणे शष्पे अमर।

बालदलक पु॰बाल इव स्वल्प दलमस्य कप्। खदिरे भरत

बालधि पु॰ बाला धीयन्तेऽत्र धा—आधारे कि। लोमयुक्तलाङ्गूले अमर।

बालपत्र पु॰ बाल इव क्षुद्रं पत्रमस्य। १यवासे राजनि॰। २खदिरवृक्षे भरत। ३नवपत्रयुते त्रि॰ कर्म॰। ४नवीने पत्रे न॰ वा कप्। बालपत्रक खदिरे त्रिका॰।

बालपाश्या स्त्री बालस्य केशस्य समीपस्था पाश्या। सीमन्तनिकस्थस्वर्णादिरचितपट्टिकारूपे भूषाभेदे (सिँथी) अमर

बालपुष्पी स्त्री॰ बालानि क्षुद्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यूथिकायाम् राजनि॰। कप् बालपुष्पिका तदर्थे जटाधर।

बालभद्रक पु॰ बालेऽपि भद्र इव कायति कै—क। विषभेदे शब्दच॰। [यवे च।

बालभैषज्य न॰ इत॰। १रसाञ्जने राजनि॰ २शिशूनामौ-

बालभोज्य पु इत॰।१चणके राजनि॰ २बालकभक्षणीये त्रि॰

बालमूषिका स्त्री॰ कर्म॰। क्षुद्रमूषिकायां गिरिकायाम् अमर।

बालयज्ञोपवीतक न॰बालस्य यज्ञोपवीतमिव कायति कै—क। उरस्कटे (बुकधाकाडि) त्रिका॰। [शब्दर॰।

बालराज न॰बाल स्वल्पोऽपि राजते राज—अच्। वैदूर्य्यमणौ

बालरोग पु॰ भावप्र॰ उक्ते बालस्य रोगभेदे तन्निदानादि तत्रोक्तं यथा

"अथ बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाह। "धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा। दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति। मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः। दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः। ह्रीवेरं शर्करा क्षौद्रं लोध्रं तृष्णाहरं परम्।" इति तृष्णायाम्। "वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः। क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुतः। स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान्। तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन्। श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालायुक् श्लेष्मरोगवान्। निद्रार्दितो जडः शूनो वक्राक्ष्यर्दिमान् शिशुः। ज्वराद्या व्याधयः सर्वे वक्ष्यन्ते महतान्तु ये। बालानामपि ते तद्वज्ज्ञेया भिषग्वरैः। बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च। तालुकण्टकमुख्यांस्तान् कथयामि यथाक्रमम्।" तत्रादौ तालुकण्टकमाह। "तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्। तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते। तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम्। तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः।" पानं स्तनस्य, शकृद्द्रवं द्रवरूपम्। महापद्ममाह। "शीर्षस्य शिरो गात्रमायन् शीर्षवस्तिजा। पद्मवर्णो महापद्मरोगोऽयं दोषजो मतः। शङ्खाभ्यां

[illegible]

मासप [illegible]

मासमान [illegible]

मासश्राद्ध [illegible]

मासस्तोम [illegible]

मासर्क्ष [illegible]

मासर्द्धिक [illegible]

मासाह्वय [illegible]

मासा [illegible]

मासाग्नि [illegible]

मासादी [illegible]

मासावधि [illegible]

मासार [illegible]

मासि [illegible]

मासिक [illegible]

मासीन [illegible]

मासिकान्न [illegible]

मासु [illegible]

वालुक न॰ वालु+स्वार्थे क । १तत्रैव अमर । पु॰ वाल-उक । २पानीयामलके पु॰ राजनि॰ । ३सिकतायां स्त्री । ४कर्कट्यां जटा॰ ५कर्पूरे ६यन्त्रभेदे शब्दच॰ ।

वालुकायन्त्र न॰ ६त॰ । १औषधपाकार्थे यन्त्रभेदे । "भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके । कूपिका कण्ठपर्यन्तं वालुकाभिः पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रविदो विदुः" भावप्र॰ । २स्वालप्रापणे रज्जुना प्रदर्शित यन्त्रभेदे "बद्धदर्वेयुगमेव सम्यक् कार्य प्रधारयेत्" सू॰सि॰ व्याख्यायां "स्थलाकारेण देवस्य सिकतागर्भे उदरे यद्धेतोश्च यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्" रङ्गनाथ ।

वालुकास्वेद पु॰ ३त । भावप्र॰ उक्ते तप्तवालुकाभिः स्वेदने । "वातश्लेष्मवते स्वेदान् कारयेद्बहुनिर्मितान् । स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽस्य विना केवलवातलान् । खर्परस्थपटस्थितवालुकया स्विन्नवालुकास्वेदः । मम यति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् । कोतर्षा मार्दव कृत्वा नीत्वा पाचकमाशयम् । कृत्वा वातकफक्षस्य स्वेदो ज्वरमपोहति" । [इपो॰तुक् । वालुकीयमत्र सिका॰

वालुकी स्त्री पु॰वल-उक गौरा॰ङीप् । कर्कटीभेदे राजनि॰

वालूक पु॰ पु॰ वाल-ऊक । विषभेदे हेमच॰ ।

वालेय पु॰ वलेरपत्य, वलये हित वा ढक् । १रासभे, अमर २दैत्यभेदे, धरणि ३अङ्गारवल्ल्यां विश्व । ४चा-णक्यमूलके पु॰ ५वालहिते च त्रि॰मेदि॰ । [अमर ।

वालेयशाक पु॰ वलये हित ढक् कर्म॰ (वामनहाटि) शाकभेदे

वालेष्ट पु॰ वालानामिष्ट १व(ब)दरे राजनि॰ । २वाल-कानामभीष्टे त्रि॰ ।

वालोपवीत न॰ ६त॰ उरस्कटे वालयज्ञोपवीतवदाचार्ये हारा॰

वाल्लभारिक त्रि॰ वल्लभारं भार वहति वा॰ ठक् । सलभारवाहके ।

वाल्य न॰ वालस्य भाव , कर्म वा वयोवचनत्वात् ष्यञ् । 'व्यो-मोत्साहवेद्वाल्य' इत्युक्ते अवस्थाभेदे ।

वाल्हिक न॰ वह्लिदेशे भवः वा॰ वुञ् । कुङ्कुमे अमर पाठान्तरम् । [हिङ्गुनि न॰ ।

वाल्हायन त्रि॰ वल्हो जातम् ष्फक् । १वल्हिदेशोद्भवे

वाल्हि(ही)क पु॰ वल्हि+स्वार्थे ठञ् । ईक वा ।१कुङ्कुमे हिङ्गुनि च न॰ मेदि॰२देशभेदे ३तद्देशीये च पु॰मेदि॰ । ४तद्देशजे हरिव॰१०६ष॰ । ६र्मिमध्यः गन्धर्वभेदे पु॰मन्द्र॰

वाश्काल पु॰ ऋषिभेदे काव्य॰१० १२४ ।

वाष्प(स्प) पु॰वाध प्रमो॰मत्वं पत्वं वा । १नेत्रजले, २ऊष्मणि च अमर लोहे च मेदि॰ तत्र अयमन्त्यसवादित्वोक्तः ।

वास्कल पु॰ दैत्यभेदे हरिव॰ ४अ॰ ।

वा(वा)ह मयत्ने भ्वादि॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । वा(वा)हते अवा(वा)हिष्ट । एदित् चङि न ह्रस्वः अववाहत् त ।

वाह ३ स्त्री वाहु+इमो॰ । न॰कुगबदार्थे रमानाथ ।

वाहा(हु)वाहवि अव्य वाहुभ्यां वाहुभ्यां प्रहृत्य प्रहृत्य युद्धम् इच्छमा॰ पूर्वपदे आदृ दीर्घो वा । वाहुभ्यां वाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्ते युद्धे । [अमर ।

वाहु पु॰ वाध-कु धस्य हः । भुजे कक्षाधवाद्धहस्तपर्यन्तेऽवयवे

वाहुक पु॰ ऋतुपर्णेन्द्रस्य अश्वपालनादिस्वपेण स्थिते नल-रूपे तत्कथा भा॰व॰६७अ॰दृश्या । २नागभेदे भा॰आ॰ ५७ अ॰ ।

वाहुकुण्ठ त्रि॰ ३त॰ । कुण्ठितवाहुके (कोपा) जटा॰ ।

वाहुकुन्य पु॰ वाहुरिव कुन्थति कुन्थ-अच् । विहगानां वाहुस्थानीये पक्षे शब्दच॰ । [जाते ।

वाहुकुलेयक त्रि॰ वहुकुले जातादि ढकञ् । बहुकुल-

वाहुज पु॰वाहुभ्यां ब्र(व)ह्मवाहुभ्यां जायते जन ड ।१क्षत्रिये अमर । 'बाहू राजन्याकृत'इति श्रुति' । २शरीरे ३स्वय-जाततिले च मेदि॰ ४वाहुजातमात्रे त्रि॰ ।

वाहुत्र पु॰न॰वाहु त्रायते त्रै क । अस्त्राघातवारणार्थं हस्त-धार्ये लौहचर्मादौ हेमच॰ ।

वाहुत्राण न॰वाहु त्रायते अनेन त्रै-करणे ल्युट् । अस्त्रा-घात वारणार्थे वाहुधार्यचर्मणि हेमच॰ ।

वाहुदन्तक पु॰ वहवश्चत्वारो दन्ता यस्य कप् ऐरावत उप-चारात् इन्द्र तेन प्रोक्तमण् । पुरन्दरप्रोक्ते पञ्चसहस्रात्मके नीतिशास्त्रभेदे शा॰शा॰५८अ॰ । [इन्द्रे हेमच॰ ।

वाहुदन्तेय पु॰ वहुदन्तयुतदन्त ऐरावतस्तमर्हति वा॰ ढ ।

वाहुदा स्त्री वलमारामात १नदीभेदे । सा च प्रसेनजित्पत्न्यां गौरी नाम, भर्त्रा शप्ता नदीरूपा जाता हरिव॰१२अ॰ । सा हि शङ्खस्य भ्रात फलहरणे छिन्नहस्तपदयुक्तेन लिखितस्य मुनेः हस्तम् अवगाहनात् पुनर्ददाविति कथा भा॰शा॰ २३ अ॰ यथा "स गत्वा वाहुदां शीघ्रं तर्पयन् यथाविधि । देवानृषीन् पितृंश्चैव स चाधर्मं मम तथा । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा । अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे । प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ । ततः स लिखितो भ्रात दर्शयामास तौ करौ" ।

[illegible] वा वाहिवत वि [illegible]।

वाहुयत न॰ [illegible]।

वाहुमूया स्त्री॰ [illegible]।

वाहमान त्रि॰ [illegible] वाहु+मानच। [illegible]

वाहुमूल न॰ [illegible] (स्कन्ध) (कक्ष) [illegible]।

वाहुयुद्ध न॰ [illegible]।

[illegible]

[illegible]

वाहुल पु॰ [illegible]

वाहुल्य न॰ [illegible]

वाहुलेय पु॰ [illegible]

वाहुशालिन् त्रि॰ [illegible]

वाहुसम्भव पु॰ [illegible]

वाहुसहस्रभृत् पु॰ [illegible]

वाह्य त्रि॰ [illegible]

वाह्यायन पु॰ [illegible]

वाह्यकुण्ड पु॰ [illegible]

वाह्लीक पु॰ [illegible]

वि(टि)ट [illegible]

विटङ्क पु॰ [illegible]

बि(वि)ठ न० विट–क पृषो० अन्तरीक्षे निरुक्तकार' ६।१० ।

बिट् आक्रोशे भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । बिन्टति अबिन्टीत्

बिडाल न०विडि–कलच् नि०मलोपः ।१दिदले अमर २चक्षुषे च

बिन्दवि पु० बिदि–अवयवे वा० अवि । बिन्दौ अर्थे । ततः गहा०छ । बिन्दवीय तत्सम्बन्धिनि ।

बिन्दु पु०विदि उ। १जलकणे गो अमर । २राजभेदे ततोऽपत्ये विदा० अञ् । बैन्दव तदपत्ये पु स्त्री० । ३रेखागणित प्रसिद्धे स्थूलत्वदोर्घत्वहीने लक्षविद्ध अर्थे ४पदार्थ चेश्वयन्ते २१८८ पृ० दृश्यम् ।

सा०द० उक्ते ५अर्थप्रकृतिभेदे "बीज बिन्दु पताका च प्रकरी कार्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च" इत्युक्त्वा "अवा न्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम" लक्षितम् । ६अनु स्वारसूचके रेखाभेदे। "मन्दुर्हिबिन्दुमात्रौ" मुग्धबो० शा०ति० उक्ते ७नादजन्ये क्रियाप्राधान्यलक्षणे चिच्छक्ते-रवस्थाभेदे यथा "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमे-श्वरात्। आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद् बिन्दुसमु द्भव" । तद्व्याख्याया राघवभट्टधृतम् "सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा । विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्" "अभिव्यक्ता परा शक्तिरविना भावलक्षणा । अखण्डपरचिच्छक्तिसमाता चिद्रूपिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता । प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" । तस्मादेव रौद्री ब्रह्योद्दाविसर्गः यथाह शा० ति० "रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत। अमेताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः"। ८बीजभेदे "बिन्दु शिवात्मको बीज शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः समाख्यातः सर्वागम-विशारदे" शा० ति० ।

बिन्दुचित्रक पु० बिन्दुरूप चित्रमस्य कप्। मृगभेदे शब्दर०

बिन्दुजाल न० ६त० । १बिन्दुसमूहे २कुञ्जरमुखोपरिस्थ बिन्दुसमूहे हेमच० । सञ्ज्ञायां कन् । बिन्दुजालक गज मुख पादिस्थे तद्समूहे पद्मके अमर । [१पारदे हारा०

बिन्दुतन्त्र पु० । १चारीफलके २चतुरङ्गक्रीडने च मेदि० ।

बिन्दुदेव पु० ६त० । बिन्दु वर्णश्चेश्वरे शिवे मेदि० ।

बिन्दुपत्र पु० बिन्दुचिह्नित पत्रमस्य । भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा० ।

बिन्दुमाधव पु० काशीस्थे वेण्वीमाधवे काशीख० ।

बिन्दुरेखक प० बिन्दुरूपा रेखा भूषितत्वाऽस्य कप् । १अनु स्वारे वर्णे २पक्षिभेदे शब्दच० ।

बिन्दुसरस न० बिन्दुजात सर शा०त० । सरोवरभेदे यत्र गङ्गावतारणार्थं भगीरथेन तपस्तेपे तत्कथा "अथो त्तरेण कैलासात् मैनाक पर्वत प्रति । हिरण्यशृङ्ग सुमहान् महामणिमयो गिरिः । रम्य बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । दृष्टु भागीरथीं गङ्गा-मुवास बहुलाः समाः" भा० स० ३अ०। मात्स्ये १०। अ० तदुत्पत्तिकथा उक्ता यथा

"तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । सोमपादात् प्रसूता सा सप्तधा प्रविभज्यते । यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्मयाः । तत्रेष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दिव्यच्छायापथस्तत्र नक्षत्राणान्तु म-ण्डलम् । दृश्यते भास्वरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्तरीक्ष दिवञ्चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता सरुद्धा योगमायया । तस्या ये बिन्दवः केचित् क्रुद्धाया पतिता भुवि । कृतन्तु तैर्बिन्दुसरस्ततो बिन्दु-सरः स्मृतम्" । बिन्दुच्छुटोऽप्यत्र पु० ।

बिल भेदने वा चुरा०उभ०पक्षे तु पर०सक० सेट् । बेलयति ते बिलति । अवीबिलत् त अबेलीत् ।

बिल न०बु०बिल+क। रन्ध्रे १छिद्रे अमर ।२गुहायाम् ३उच्चै श्रवसि पु० मेदि०। ४वेतसे शब्दच० ५भल्ले च । तत गवा० यत्र्यौ च । बिलक तद्दूरदेशादौ त्रि० ।

बिलकारिन् त्रि० बिल करोति कृ–णिनि । १गर्त्तकारके स्त्रियां ङीप् । २मूषके पु स्त्री० राजनि० ।

बिलवास पु० बिले वासोऽस्य । खाट्टकजन्तौ राजनि० ।

बिलवासिन् पु० बिले वसति वस-णिनि । १सर्पे शब्दरत्ना०। २गर्त्तवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अलुकस० बिले-वासिन् तत्रार्थे । [स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

बिलशय पु स्त्री० बिले शेते शी–अच् । सर्पे शब्दरत्ना० ।

बिलेशय पु स्त्री० बिले शेते शी–अच् अलुकस०, १सर्पे अमर २मूषिके जटा० ३गोधायां ४शशे ५शल्यकाख्ये भावप्र० । "गोधाशशभुजङ्गाखुशल्यकाद्या बिलेशयाः । बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । वृष्या बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णा अपि कीर्त्तिताः" तत्र तन्मांसगुणा उक्ता ।

बिल्म न० मु०बिल–मन्(न्)। भासने निरु० ।।१२०। मनु०२।३५ १०। १शिरस्त्राणे यजु०१६।३५। तदस्यास्ति इनि । बिल-मिन् तद्वति त्रि०रुद्रभेदे पु०यजु०तन्मन्त्रे दृश्यम् ।

बिम्ब न बिम्ब किम् त वाति वा–क । १प्रतिबिम्बे त्रिका०। २दिङ्गुनि शब्दच० ।

बिम्बमूला स्त्री बिम्बमिव मूलमस्याः । पाराशीकन्दे शब्दच०

विषसु श्री विहकदमहा कादिति समूर बलानो मकरकमाला विषाय् ।

विष इ विष बचरा मि । ।बगामकाते इवे बमर बीबका बरतिको पाची ब्वोर्मिविबह । वाब चेबबतो बलो बबदबब वाबवा म बब । विष वाब बबाबोब वाबन बझिदीबमम् । बपाचि विहकबी बीबा वाबबबाबम् । बब दमनि बपुर इवरं पाचि दोबबप् । बबेब बरिबब बो इब बबराहुबा । विलाद्बब बबेबो विलबाब इबोबरम् । बबाबादबबिबो पाचिबो विलबे विवा" रावबहुबा । 'बाचिबे बबिब विलबबि बबीबब बरबु" इति वेबाबबु । ररबूबबे ब बेबि । रबबबरिबाबे ब बबूबाबा । बहुबबोबबबादिबब बबोबबबीबबा वेबबीबबा बा बबा बबीबु । बहुबो बबबबी विल बोब बबाबबाबब । विलबब बिब बबीबब बीबिबबिबबि । बबबबोबब ब बो देबाबाबे बबोबबा । बबेबाः बब बीबाबा बेबाबाब बबा बबाबु । वे ब बाबा दुराबाराः बीबरोबब र बाबिब । वै बबीबबादिबबी बाबबं बबबोदिबब् । [illegible] बबबबबबि बरा इब विब बबा । बब देवे बबं विब बिरं राजा ब बीबबि । ब ब इबबबि बबिदु विलाबबब बेइव । विबबे बब बिबेर बबबबबि बारो । बबाइबबबं बोर बबिब देवे बबाबबे । ब विबब बबबबबबबबबे [illegible] बाबबबब बबबबबबबबबबबे इति बबेब विबेब बबबीबबूब बबा "बाब बबबबबबे" बा बा बिबबबबबं बरबु । बबे विब बा रे बाबो बाबबा इबबि ब । बाबा है बरबा बबि बुबबेब बबोरब । बब बब बबबीबबबा बबिबबबबबि बे पुबे । बोबबु बबा विबो बबो बाबा बीबब बबब । बबि बबबब दे बबि बबबा बीबबबबबबा । बबूबीबबे विबाबबबा बब बबबदिबाबबी । ब बबबब बबिब । बबबा बु बिबो बबेबु । बबबब बेब बे पुबा बबिबबि ब बा बबा । बबबबबबबबबबबि इबाबबबबबि ब बबबु । बीबबबबबबबब बबा बाबबि बीबिबाबु । बबा बे बीबबबबबबा बबाबबं बब । बबा विबबबं बबिब । बिबबब बीबबबबबा बबर ।।ब । बबा बबबाब इबाब बबाब बीबबबबे । बबो बुबेबबा बीबबब

बीबबब इबि ।। बब बब बरो बबब बा बिबिः बबबु । बबं इबिबबबू विबबबबबबः । बब बबाब बबब बबबेब बरा ब बबु । बबे बु बाबाबुः बबा बबबु विब बरेबु । बबबेब बबाबाबबबबा बबबबबबबबबबबबबि बबा बब 'बबाबबबबबोबाबबबाबबबिबबबब । बबाबो ब बबबबो बेबारोबेबबा बबबु । बबबाब वि बाब बाबाबबुब बबिबु । बबिबबेब विब एव बब बबबब बबिबबे । बबबाबाबबर विलाब ब विब बबेबु । दूबा बबेब वै देबाः बबबबोबो विबा । विलबबबब बब बा ब बाराबबी इबो ।बब विलबुबा बब बब विब बु बबं बबि । बा वि बुबा बब बब इबीबबो बुबा । बबो विलाबब बब बब बबा बब । विहबबा बब बब बब बब बब बब । बबबब बाबि बीबाबि देवा बबं बब इबी । बब बाबो बबबबब बोब देबाबबबे । बाबबे बीबबबबब बब विबु बबिबु । एवं बबब ब बाबबिबे बबबोबिबा । बबिबे बबा बाबी बबो विब बबाहुबा । बबाबे ब बबेबे बाबबे बा इबाबबे । विलबबब बोब विबेबबबबेबु । ब बबाबबुबे इब बाबबेबु बीबबाबबब देबाबु बबि बब बेब बबा विबबबबेब । बबबबबं बाबाब बबबे बबबाबबे । इब बाबु विलाबब बब बेबबबं बबा । बबाबबबबे वे बबो विब इब बबबिबबु । बा इबेबबिबिबबा इबबर बबबिबा ब विबबाबु बीबबबब ब बबेबु बाबबेब ब । विब बाबबबबाब बबिबो विबबिबबो । बबबिबबबु बो बब बूबि बाबबा । बबाबिबारो बबब बब इब बाबोबबाबे । विलबबं बबं बोबं बबी बबिबबेब । बब बबूबबि विरबा बबब बबबबिबा । बेबबि बबरो बाबाबु विबु बुबिबबब बबी । बबा विबो बबेबुबबबबा बबुबिबबबोबि ब । बेबाबबिबबबो बबं बबा बबबि बबुबा । ब विबबिबबबाबो विबबि बबाबब । बबिबुबबबे बब बेबाबबो बबेबा बबाबबो विलाबब बबबेब बबाहुबा । बबबं बाबबबा बाबाबबबबबाबबिब । बाबीबरं इब बब बीबबोबबबबबबु । बेबं विबबिबेबा ब बीबेबं बबाहुबा । इब बब ।।ब । "बबबबबबबबे

यो तत्पत्रैर्यं मपूजयेत् । तत्काष्ठचन्दनैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः । तत्काष्ठचन्दनं गात्रे यो धारयति सम्भ्रमात् । तत्तु शिवमुखत्रा या नमेद्देवी सदान्विता । अतस्तच्चन्दनं देवि ! न धारयति कथन । तत्पत्रं तत्र मस्तके वा कदापि धारयेत् क्वचित् । तन्मूले यद्वेशानि । मायास्त्यजति यो नरः । कष्टेष्टो भवेत् सत्यं पाप कोटियुतोऽपि सन्" योगिनीतन्त्रे पटले ।

"बिल्वस्य तथा देवि ! भगवान् शङ्करः स्वयम् । बिल्वच्छायातले स्थित्वा यदि प्राणांस्त्यजेत् सुधी । तत्-फलमाप्नोति तत्सर्वं तीर्थकोटिभिः । यत्र ब्रह्मा दयो देवास्तिष्ठन्ति मुक्तिहेतवे । बिल्वच्छायातले स्थानं यदि शिवादिपूरितम् । तदेव शाङ्करं क्षेत्रं सर्वतीर्थमयं सदा । सर्वपीठमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा । न त्यजेत् शाङ्करं क्षेत्रं न च गङ्गां त्यजेत् प्रिये ।। समीपे च च पार्वति ! बिल्ववृक्षो यदि प्रिये ! । काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद्यदि । किमन्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये !। मुण्डमालातन्त्रे १० पटले । तद्दानविधिर्यथा

"पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नैवेद्यमेव च । यथोक्तं पत्रं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ।" मातृकातन्त्रे २१ पटले । "शिव उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! मध्ये त वर वर्णिनि ।। श्रीशैलशिखरे जातं श्रीफलं श्रीनिकेतनम् । विष्णुप्रीतिकरं चैव मम प्रीतिकरं सदा । ब्रह्मविष्णु-शिवाः पत्रे स्वलक्षयक्तिरूपकम् । वन्तमूले तु वसन्ति पत्रे ब्रह्मपद प्रिये ।। त्रिजटापत्रकेनैव हरं वा परिमर्शयेत् । केवल्यं तस्य तेनैव भक्तिपूजा विशेषतः । पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् । दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं भवेत् । सर्वैरर्पणतो देवि ! त्रिजटात्रयसमर्पणम् । कैवल्यदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वत् कृपताम् । त्वयि कैवल्यदः प्राप्तं धर्मकामार्थदं प्रिये ।। वज्रहीनमिदं देवि ! प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् । सवज्रे म्रियते नूनं वज्राघातेन पार्वति ।। तस्मात् साधकेन्द्रेण वज्रहीनं प्रदीयते" । 'प्राणं स्पृष्ट्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । अहं दर्शने रक्षेदथ पशुपति सदा । पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी । दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः । चन्द्र सूर्यौ इतौ कलमङ्गलादकरौ सदा" । ज्ञानभैरव-तन्त्रे ९ पटले । बिल्वमन्त्रस्य मन्त्रसोपपत्तोऽपि ब्रह्म

परे तादृशस्तौ भावात् चान्यस्त्रयोपधाय पूजितं सर्वम् तथाप्युक्तम् बोध्यम् । [स्का० २५ अ० ।

बिल्वक न० १तीर्थभेदे भा०अनु० २५ अ०। २नागभेदे भा०

बिल्वकादि पु० "बिल्वादिभ्यश्छस्य लुक्" पा०प सू० समन्वय लुगनिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० उक्तो यथा "बिल्व वेणु वेत्र वेतस तृण काष्ठ कपोत तृण क्रुञ्चा (कुञ्चास्तु) । तक्षन् (नलोपश्च)"बैल्वकीयायां भूमौ भवा बैल्वका तस्य लुक् न क्वचो निदर्शनम् ।

बिल्वकीय त्रि० बिल्वाः सन्ति यस्यां नड्वा० छ कुक् च । बिल्व-युक्तभूमौ ततो भवार्थे बिल्वका० छमात्रस्य लुक् ।

बिल्वज त्रि०बिल्वात् जायते जन—ड । मालूरजाते । बिल्वस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्वजक तद्विषये ।

बिल्वतेजस् पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

बिल्वपत्र पु०१नागभेदे भा०भी० १०२ । ६त०२मालूरस्य पत्रे न० "बिल्वपत्रलता पीठे"दुर्गोत्सवपद्धतिः ।

बिल्वपाण्डर पु० नागभेदे भा०आ० ३५अ० ।

बिल्वपेषिका स्त्री बिल्वस्य पेष चाधनत्वेन अस्त्यस्याः ठन् । (बेलठ) शुष्कबिल्वखण्डे राजनि० ।

बिल्ववन न० ६त० । मालूरसमुदाये तस्य विषय राजन्या० वुञ् । बैल्ववनक तद्विषये ।

बिल्वा स्त्री० बिल—भेदने उल्वा०नि०। हिङ्गुपत्र्यां राजनि ।

बिल्वोदकेश्वर पु० । शिवमूर्तिभेदे तस्याभिर्भवकथा हरिव० १२६ अ० । [अमरः ।

बिस क्षेपे दि० पर०सक०सेट् । बिस्यति । इरित् अबिसत्- [अमरः ।

बिस न० बिस—क । मृणाले अमरः ।

बिसकण्ठिका स्त्री बिसमिव कण्ठोऽस्याः कप् । बलाकायाम्

बिसकण्ठिन् पु०बिसमिव कण्ठोऽस्त्यस्य इनि । बके राजनि०

बिसकुसुम न० बिसस्थितं कुसुमम् शा०त०। कमले राजनि०। बिसप्रसून तत्रार्थे अमरः । [अमरः ।

बिसखा त्रि० बिसं खनति खन—विट् डा । मृणाल

बिसग्रन्थि पु० ६त० । मृणालग्रन्थौ । तस्य जलशुद्धिनि-मारकता सुश्रुते उक्ता यथा "सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा कतकगोमे-दकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति" ।

बिसनाभि स्त्री बिस नाभिरिवास्याः । पद्मिन्यां त्रिका०

बिसनालिका स्त्री बिसस्य नालिकेव । मृणाले शब्दार्थ कल्प० । तस्य बल्कल्पकनालत्वात् तथात्वम् ।

बिसल न०बिस—कलच् । किसलये त्रिका०।

विसवत् त्रि विस+वतुप् । [illegible] ।
[illegible] ।

विसपम्म् पु न विसाय वेनप [illegible] ।
"[illegible] [illegible] ।
[illegible] ।

विसिनी स्त्री विस+इनि । [illegible] ।
[illegible] (भारी ।

विसित त्रि विस+[illegible] । [illegible]

मीमम त्रि [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मीमदृ पु [illegible] ।
[illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मुक त्रि मुक [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मुक [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मुक न [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मुकन न मुक [illegible] । [illegible]
मुकन् पु [illegible] । [illegible] ।
मुकन पु [illegible]+[illegible] । [illegible] । [illegible]
मुकापमोचन पु । [illegible]
मुकार पु मुक [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
मुकित पु [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] । [illegible]
[illegible] (वाचोवने) [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

द् बाधके भूयःसहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न चात्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्ववदितरानुपलम्भात् । तस्मात् कार्यलिङ्गानां कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम् । यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रतिब्रूयात् अनुमानं न भवतीत्येतावन्मात्रं प्रमाणं तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथम एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अनिरस्तवचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद् व्याघातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत् प्रमाणसजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं प्रमाणानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति मन्वता कार्यलिङ्गकमनुमानम् । अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथा चोक्तं तथागतैः "प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति" पराक्रान्तमत्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते । ते च सौगताः चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्वबाह्यशून्यत्वबाह्यार्थानुमेयत्वबाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादमातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, दुःखं दुःखम्, स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तदर्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योत्कटत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद् व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् । ननु अक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति ? नो वा ? आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थश्चायं भाव इति प्रसङ्गानुमानात् । द्वितीयेऽपि न कदाचिन्न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्स्यदर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययात् । ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति ? न वा ? न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्करत्वात् तेषां तादर्थ्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे योऽयमुपकारः स किं भावाद्भिद्यते ? न वा ? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य, आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य । तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ? । चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति" । अथ भावस्ते सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि पाशेन बद्ध्वा तस्य कार्यं कुर्यात् स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुसुतामयस्यातोऽस्यानपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽस्थेया, तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादयन्नपेयम् अपरया तदभावेऽप्यतिशयं प्रादुर्भवेत् बीजस्यातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरति

[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा। [illegible] [illegible] [illegible] । द्वितीये [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति द्वितीयावस्था [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति तृतीयावस्था [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वा। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । द्वितीये [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वा। [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible]

भाय कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यक्षाधिष्ठान तत्त्वान्वयदर्शनद्वारेण सत्त्वे एकस्यानेकस्य वा च सत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति ।

(माध्यमिकाः) भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथा हि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात् । यथोक्तम् "न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते । कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासतः" इति विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः" इति । "इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः । यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति" च । न कश्चिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । इष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्त्या सङ्गच्छते । अतएवोक्तम् "परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ।" तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ निर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्यैश्चावद्योगाचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

(योगाचाराः) गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वस्याङ्गीकृतं कथमिति ? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केचिद्योगाचारप्रथाः एषा हि तेषां परिभाषा स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । इत्युक्तं धर्म्मकीर्त्तिना "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ।" बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थिरत्वाभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यं किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् अव्यतिरिक्त ग्राह्यविरहात् तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ।" ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स च एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रम एवानादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति च । न च रसवीर्य्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति भेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्यात् व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति" तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

(सौत्रान्तिकाः) अन्ये तु मन्यन्ते यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमं प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मक

[illegible]

[illegible]

तच्च द्विविधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् "इदं कार्यं ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति" गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं, कारणसमवायः तन्मात्रस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः। यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां षण्णां समवायाज्जायते। तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धञ्च जनयति, अब्धातुः स्नेहं रसञ्च जनयति, तेजोधातू रूपमौष्ण्यञ्च, वायुधातुः स्पर्शनं चलनञ्च, आकाशधातुरवकाशं शब्दञ्च ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम्। हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम् "उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता धर्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति"। तथागतानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता कार्यकारणभावरूपा स्वभावोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता, यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत् तस्य कारणस्य कार्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं, धर्मस्य कार्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः धार्मिकत्वमन्वयः। धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता। ननु कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता। न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्ततः शूकं ततः पुष्पं ततः फलम्। न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि चेतयते अहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामि अहं बीजेन निर्वर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुरःस्थिते प्रमेयाब्धौ ग्रन्थविस्तरभियोपरम्यते। तदुभयनिरोधस्तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः। तन्निरोधोपायो मार्गः। स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीनभावनाबलाद् भवतीति परमं रहस्यम्। सूत्रान्तं पृच्छतां रुचिरं भवन्तु सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जाताः।

(वैभाषिकाः) केचन बौद्धा बाह्येषु रूपादिषु आन्तरेषु सुखादिषु स्कन्धेषु सत्स्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति, प्राथमिकान् विनेयानचीकथत् भगवान्, द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति, तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः। एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति। विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्रत्यक्षस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तिः सकललोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविधः ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात्, अध्यवसायः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात्। तदुक्तम् "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपप्लवः" इति। "ग्राह्यं वस्तु प्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा। न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजमिति च" ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्येयातामिति चेन्न तद्द्रष्टृमणिप्रभाविषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः। अवशिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं बोधचित्तविवरणे "देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा। भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल। गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा। भिन्ना हि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति।

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्। "अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति"। विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि। "बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम्। आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात्। दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः। मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः। दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च। पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम्। धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु। रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि। आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः। क्षणिकाः

[illegible]

[illegible] ७।१।१८ ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

बुधो मित्रमन्त्रिभिः परिवारितः। जगाम हिमवत्-
पार्श्वे मद्रदेशाभिधायत। यो ऽसौ पवित्रे भूमौ
च पुरी भवति निर्मितम्। स राजा स्वर्गसङ्गेन प्राप्ति
प्रसङ्गमायने। प्रजाभी वरगोपेन अपात्र स्रोत
ललाम ५। सा बभाष वने शून्ये पीनोन्नतपयोधरा।
का त्वं कस्य सुता भाषा चतुरोपोऽसि अपन। तां
दृष्ट्वा बुधपत्नीं रूपोदार्यगुणान्विताम्। अदृष्टां बुध-
भार्यां तदा सुतो बुधो महः। दृष्ट्वा स्वप्नावमनला
भावीव प्रतीक्षिताम्। तस्मात्प्रसादयामास यो ऽसौ प्रजातः
पुरूरवाः। चन्द्रवंशकरो राजा भार्यां धर्मचारी-
णिताम्। तत्र प्रभृति पूज्यं बुधाष्टमी बुधसंयुता।
सा च सम्पूर्णा पापघ्ना न भिन्ना यथोक्तं तथैव बुधाष्टमी
शुभा पूर्णा यथोक्तफलदायिनी” तत्र व्रतमष्टमं कार्यं
तत्र भक्ष्यभेदादिकं च तत्रैवोक्तं यथा
“अष्टस्वष्टविधानेन विधिमार्गे पृथक् पृथक्।
प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया फाणकैस्तथा। तृतीया
घृतपूरैश्च चतुर्थी घटकैर्घ्नैः।। पञ्चमी शुष्कवा
धारैः षष्ठी कोशातकैः शुभैः। सप्तमी वर्त्तिभिः शुभैः
अष्टमी चातिकाद्यैश्च। अष्टमी भाविते पूर्णैः अष्ट-
भेदेषु विधिः।।” तत्र निषिद्धनिषेधकालादि राज-
मार्त्तण्डे उक्तं यथा “चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते देवे आपत्ति
पातने। बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम्।
मध्ये च सागवाते सन्ध्याकाले च यो तथा। बुधाष्टमीं
न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतमिति”। एतद्व्रतमारम्भ-
श्चापि चैत्रादौ न कर्त्तव्यम् यथाह स्मृतिः “मीने
च तुला देवे चैत्रे ऽप्यर्द्धदिने तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत
पूर्णिमायामपि कश्चित्” चतुर्दशीने समयाचरितबुधदिने।

बुधित त्रि० ज्ञा० बुध-क्त इट्। ज्ञाते अमरः।

बुधिल त्रि० बुध-किलच्। विदुषि उणादि०।

बुध्न पु० बन्ध-नक् बुधादेशः। १मूले अमरः २शिवे भरत
३धन्वतरौ ऋ० ७।१८।४ भाष्यम्। “पृथुबुध्नोदरा
लतिः” वेदान्तप०। “अहीन् बुध्न्यमग्र्य बुध्न” पा०भा०
एता स्मृतिः। निरुक्ते तु बुध्ना अन्तरिक्षम् एता आप इति
अमरिक्ष बुध्नम्” तत्र निरुक्तिरुक्ता।

बुध्न्य पु० बुध्ने मूले भवः यत्। १मार्कण्डेये अहिर्बुध्न्ये अहिर्बुध्न्य
बुध्नः” माण्डुक्या०।।१।।११ “अहिर्बुध्न्य एता रुद्राश्चान्तरीक्ष
बुध्नः बुध्ने मूले आदौ चापानलाख्ये भवत इतीऽसि”
२अहिर्बुध्न्ये रुद्रभेदे च। बुध्ने निवसति तन्त्रः

योऽहि च स अस्मि बुध्ने बुध्नमन्तरीक्षं अन्तरिक्षे च तस्मि-
न्नाप्यादा निरु०। “बालोऽहिर्बुध्न्यो रिष्टे तदृष्ट्वा स्तुतिः।

बुन्द निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्दति ते इरित्
अबुदत् अबुन्दीत्। अबुन्दिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्।
निशामनमालोचनम् प्रतिधानमिति यावत्।

बुन्ध निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्धति ते इरित्
अबुधत्-अबुन्धीत् अबुन्धिष्ट। निशामनमालोचनम्।
उदित् क्त्वा वेट्।

बुन्ध बन्धे च उभ०सक० सेट्। बुन्धयति ते अबुबुन्धत् त।

बुबुर न० उदके निघण्टौ बर्बुरमित्यत्र पाठान्तरम्।

बुभुक्षा स्त्री० भुज-सन्-भावे अ। भोक्तुमिच्छायां क्षुधायाम्
सा च प्राणधर्मः यथोक्तं शा०ति० “बुभुक्षा च पिपासा च
प्राणस्य” कर्मिषड्के इत्युक्तम्। अयोऽजीर्णे च सा न
भाति अत भवति चेत् अनिष्टा यथोक्तं सुश्रुते “उद्गा-
रशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च
यस्य” “क्षुत् यदा दोषविदग्धभावं चौर्यं न तेजः प्रप-
द्यादयोति। भवन्त्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धि
विषमिवहन्ति”। इत्यादि०भीषार्थे अण्। बोभुक्ष तच्छीले त्रि०

बुभुक्षित त्रि० बुभुक्षा+तार० इतच्। क्षुधायुक्ते ‘बुभुक्षित-
श्च किं करोति पापम्’ इत्युक्तः।

बुल मज्जने चु० उभ० अक० सेट्। बोलयति ते अबूबुलत्।
बोलयति जलं पततः मज्जतीत्यर्थे।

बुलि स्त्री तदा० बु,ड-इन् किच्च लश्च वः। भये हेमच०।

बुष्ट त्रि० बुष्-क्त अपरा० नि०। तिरस्कृते शत०ब्रा०
११।५।४।११।

बुस(ष) न बुस्यते उत्सृज्यते बुस-उत्सर्गे क घञ्० वा
भरत्। (आगडा) १धान्यभान्ये फलरहितधान्ये
अमरः, अत दोपधः २उदके नेदनिघण्टौ, तत्र क्त्वा
चतुर्थ्यां च। बुषम तत्समीपादौ त्रि०। पृषो०
दीर्घः। बूसमप्यत्र। [यद्योद्योत बुसोप

बुस उत्सर्गे दि०पर० सक०सेट्। बुस्यति। इरित् अबुसत्

बुस्त आदरे अनादरे च चु०उभ०सक०सेट्। बुस्तयति ते
अबुबुस्त त।

बुस्त न० बुस्यते त्यज्यते त्यज्यते वा बुस-तन्। १पन
सादिफलस्य त्वाच्ये भागे (भुषि) २मांसपिष्टभेदे च
अमरभरतौ।

बूक न० बुक्+पृषो० दीर्घः। बुक्कपर्य्याये रत्नमाला।

बृबदुक्थ न० पदे निघण्टुः।

वर्षी को न सकोऽस्मा पीडीन पूतो प्रयो न षट्-च मोटा पीनम्‌ । मनीषाय वर्षे चपरः ।

पु(पू)त शरी मादि पर पथ पैद न(प)डेमि बन(प) पौद । पति शमेशे मेप पन(प)वदिमाति । वदि पमादुमे पुष्यप्रपमान वाममारिमवराम्‌ मेडि० मोदिप मिनमे विमो पूतमो ववनामदे । वर्नोमिव पूत्रापनिमनिरिचामीन पाचि ४ । पचकनावीमव- मोव "मिन्नयनननेमेद न पतो। इति मैचि । कामिनमोमनिद्रोपिति न्मार्य वमकमपमो" । पमानपि पूतमी प्रवरणरमो पोन्द्रादिपमीप्रमसर पमना- सिमम्‌ ।

पु(पू)तक द पु(प)त्र-न म । मैमयतमेरे पा पा ११९८

प(पू)तबलु प० ६पन वधाचप पाके रावनि ।

प(पू)तविम द ५म । मचदुरे पीनाडे मदूप ।

प(प)तपालन प० ६प । मिपूरमयको बटा ।

प(प)तपूरण मि ६प । परानमनको पाव १०।१ ।

पु(पू)तमातिष न वर्ष । परापचिपिचयको वावनपननेरे ।

पु(पू)तमामाय द वर्ष । वद्धिनुदे वदनिमनाई नयाम्‌ ।

पु(पू)तमीपन्ती को वर्ष० । परापीनमाम्‌ रावनि ।

पु(पू)तपुत्रका को वर्ष । पुभेरीनाके बाटा ।

पु(पू)तर मि० नरु-मादि वनम्‌ काम पु । १पदानि पिनो पौप । पार प १पचरीनमेरे ममाचरनाको १पन्योनेरे अपुत्रावीमा १वाटिपामा १पानि ममनवापाद को मेटि० । पीपको द । मानुद्‌ (प)पम्‌ प्रथा प्र्‌ प पिपुप । मामनननपटने पप्‌ । पनविना पचरीपको पपरा । पाये प । पमीपमदे न को ।

पु(पू)तरीपति प० न(प)पमा नापा पनि । मारपनरा० "मह्पूपमो। पटनापोपीपेपको पानि हिनतापीम पार मनीपप मानम नायको मैवप ।

पु(पू)तर्ष मि पूतचकार। वप्‌ । नपरमवारे

पु(पू)तपना को पपरमिपतोति पमारे ।

पु(पू)तमान्द प० ६पन पन्द्रमे रामवा । भमिप कान्दे रावनि । [इ पनिर ९पन०

पु(पू)तमर्दिन मि ६प० । पपरानदेपुरे ६पूपरमनप्रमो

पु(पू)तमाय द मामनीपवद्‌ बचवे मान १।१६ । ६प । पनपारे मि । [मापनेरे मिनाव ।

पु(पू)तमातभाषा द मिमपन पनानि (मानसनभिनापा)

पु(पू)तपात द मिमाव । चचने पनवे पाट ।

पु(पू)तमीति मि ६प । मनानोमिदर्द १पाप्तिप मिनमेरे प्रभा न ११७व ।पपटनेरे पर्यानतप

पु(पू)तपुलि मि ६प० । मपिद्रे पपरा । [पा(पा

पु(पू)तमेतु मि ६प । ।पराभमनदुरे ।रतनेरे न प

पु(पू)तभाग द मामनीपपने ववेरे नाम ५।१(।

पु(पू)तमात द मिमाव । दिमानपरम रावनि ।

पु(पू)तपिया को पपम्‌ मिपो पदोषा । पपरण रावनि ।

पु(पू)तपुपच द ६प० । पर्व पपूव ।

पु(पू)तमिपव द ६प । (पाविप) पवरे रामन ।

पु(पू)तपरम मि ६प० । [illegible] रावनि । [illegible] को रावनि ।

पु(पू)तपाठवि द मिमाव । पुपरे मिपाव [illegible]

पु(पू)तपाद मि ६प । [illegible]

पु(पू)तपारिपत प० वर्ष० । [illegible] रावनि ।

पु(पू)तपालिन द पु(प)त्र [illegible] रावनि ।

पु(पू)तपोप प० मिमवर्ष । [illegible] रावनि ।

पु(पू)तपुष्पी को ६प पौप । [illegible] मि [illegible]

पु(पू)तपन मि ६प० । [illegible] [से]।

पु(पू)तसंहिता को [illegible]

पु(पू)तसामम्‌ न मिमाव० । [illegible]

पु(पू)तपेम मि ६प । [illegible]

पु(पू)तवलि द ६प । [illegible]

यस्ते महीं यज्ञ। पार्थिवस्य तदपत्यं तस्य छात्राः
कृता० अण् यलोपः। बार्हस्पत्य तस्य छात्रेषु ब० च०
वि०को०। [स्त्रियां साङ्गरवात् ङीप् ।

वृ(बृ)हदङ्ग पुंस्त्री ६ब०। १गजे गजश्च० २महाकाये त्रि०।

वृ(बृ)हदम्बालिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ०।

वृ(बृ)हदश्व पु० बृहन् अश्वो रवोऽस्य। (कामराङा)
कामरङ्गे शब्दच०। [नृपभेदे हरिवं०११अ०।

वृ(बृ)हदश्व पु० १ऋषिभेदे भा०व०२अ०। २श्रावस्तस्य पुत्रे

बृहदारण्यक न०। उपनिषद्भेदे।

बृहदिषु पु० आजमीढपुत्रे १नृपभेदे हरिवं०२०अ०। ४
धर्मवंश्ये २नृपभेदे च ६२ अ०।

वृ(बृ)हदुक्थ न० कर्म०। १महति उक्थे २अग्निभेदे तपस
पुत्रे ३अग्निभेदे पु० भा० व० २१८ अ०। "बृ(वृ)ह-
दुक्थोह वै वामदेव्या" शत० ब्रा० १।२।२।१४। तदुक्-
थेन साध्ये ४यज्ञे अश्वमेधे पु०। [मेदिनीपे दमत्रम्।

वृ(बृ)हदुक्ष पु० १जगत्सृष्टिकारके २प्रजापतौ च यजु०८।८।

वृ(बृ)हदुत्तरतापनी स्त्री कर्म०। उपनिषद्भेदे।

वृ(बृ)हदेला स्त्री कर्म०। स्थूलैलायां र राजनि०।

वृ(बृ)हद्गर्भ पु०शिविनृपपुत्रे यो हि ब्राह्मणभोजनार्थं पित्रा
संस्कृतः पुनरपि जीवितः तत्कथा भा० व० ११० अ०।

वृ(बृ)हद्गु पु० राजभेदे भा० आ० ६अ०।

वृ(बृ)हद्(द्यु)म्नद्ग पु० भारतदेशे देशभेदे स च देशः विन्ध्य
पर्वतस्य पश्चाद्भागप्रदेशसमीपे स्थित (ब्रह्मदुग्ध) इति
लिखितज्ञेयः। [शब्दच०।

वृ(बृ)हद्गोल न० गिरव०। (तरमुज) फलप्रधानवृक्षे

वृ(बृ)हद्गर्भ पु० कक्षेयुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० ३२अ०।

वृ(बृ)हद्दल पु०६ब०। १हिन्तालवृक्षे २पट्टिकालोध्रे च राजनि०

वृ(बृ)हद्द्युम्न पु०नृपभेदे भा०व०१२८अ० [महाधनयुते त्रि०

वृ(बृ)हद्धनुस् पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे हरिवं०२०अ०।

वृ(बृ)हद्धर्मन् पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे। हरिवं २०अ०।

वृ(बृ)हद्धर्मपुराण न० उपपुराणभेदे।

वृ(बृ)हद्धन त्रि० बृहद्धनमस्य। १महाधने २ब्रह्मक्षत्रिये
नृपभेदे पु० हरिवं०१५अ०।

वृ(बृ)हद्धल न० कर्म०। महाहलकृष्टे त्रिका०।

वृ(बृ)हद्ब्रह्मन् पु०आङ्गिरसे ऋषिभेदे। "ब्रह्माणो बृहती
यस्य पुत्रः कुलवर्धनः। तस्यामथ सुता भार्या प्रजा-
पत्या च मे प्रभुः। बृहत्कीर्तिं बृहज्ज्योतिं बृह-
द्ब्रह्मा बृहन्मनाः। बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्"

बृहद्भासि" भा०व० २२७ अ०। बृहज्ज्योतिरादयस्तत्पुत्रे

वृ(बृ)हद्भट्टारिका स्त्री० कर्म०। दुर्गायां शब्दमाला।

बृह(बृ)द्भय पु० सावर्णिमनोः पुत्रभेदे मार्कण्डेयपु०८१अ०।

व(बृ)हद्भानु पु० ६ब०। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः।
३आङ्गिरसे वह्निभेदे भा०व० २२०। इन्द्रसावर्णिमन्वन्तरे
४हरेरवतारभेदे भाग० ८।१३ अ०

वृ(बृ)हद्रण पु०इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग०९।१२।६।

वृ(बृ)हद्रथ पु० मौर्ये १नृपभेदे भाग०१२।१। २आङ्गिरसे
वह्नौ पुत्रभेदे भा०व० २१८ ३मागधराजभेदे जरासन्धताते
हरिवं० ३२अ०। ४देवरातपुत्रे पुत्रभेदे हरिवं० ११७अ०।

वृ(बृ)हद्रथन्तर न० सामभेदे १आङ्गिरसवंश्ये वह्निभेदे
भा०व०२१९अ०।

वृ(बृ)हद्राज पु० इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग० ९।१२

वृ(बृ)हद्राविन् पु० बृहत् यथा तथा रौति रु–णिनि।
क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृ(बृ)हद्रूप पु० मरुद्गणभेदे हरिवं० २०४ अ०।

वृ(बृ)हद्व्रत पु० बृहत् बृहद्व्रत तदस्यास्ति छोलमया
मतुप् मस्य वः। बृहद्व्रतमस्त्यस्य ब्रह्मचारिणि मनु०७।२२
२नत्वार्थे वर्षे च ३नदीभेदे स्त्री ङीप् भा०भी०९अ०।

वृ(बृ)हद्वल्क पु० ६ब०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

वृ(बृ)हद्वात पु०७ब०। ज्वारीहरे धान्यभेदे (देधान) रत्नमा०

वृ(बृ)हद्वारुणी स्त्री कर्म०। महेन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

वृ(बृ)हद्वीज ६ब०। महाबीजयुते आम्रातकवृक्षे शब्दच०।

वृ(बृ)हन्नल पु० बृहन्नलेति आख्यातेन अस्त्यस्य अच्। अ-
र्जुने ऐशब० "आदाय ययौ वीर स बृहन्नलसारथिः"
भा० वि०२७अ०। "अर्जुन उवाच। प्रतिज्ञा षण्ढको-
ऽस्मीति करिष्यामि महीपते। ज्याघातौ हि महान्तौ
मे संवर्तुं नृप। दुष्करौ। वलयैश्छादयिष्यामि बाहू
किणकृताविमौ। कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वल-
नप्रभे। पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीया प्रकृतिं गत।
वेणीकृतशिरा राजन्। नाम्ना चैव बृहन्नला' इति तस्य
च अज्ञातवासकाले तथाख्यानम् भा०वि० १२अ० उक्तम्।

वृहन्नारदीय न० उपपुराणभेदे।

वृहन्नारायणोपनिषद् स्त्री०उपनिषद्भेदे। [शब्दरत्नम्।

वृहन्नीका स्त्री० चवरकृष्णमुखकृते कीटभेदे। चवरङ्ग-

वृहस्पति पु० बृहत्या वाचः पति पारस्करा०गुणादिदृष्टी-
पतिशब्दे दमम्। आङ्गिरसे मुनिभेदे बृहद्ब्रह्मशब्दे
दृष्टम्। २देवपुरोहिते ग्रहभेदे च। तस्य गतिमत-

[illegible] [illegible] दर्शितम् । [illegible] [illegible]
२।१।१ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।।।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ८ । ५ ।
यु(यू)[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ११।१।१ ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।   [[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] !" [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।
[illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

अनुजात त्रि० अनु+जन–क्त । पश्चाज्जातमात्रे, "दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते" इति मनु । "अनुजाते दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति" कुल्लू० "भ्रातस्तवानुजाताऽहं मुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्" इति स्मृति । "असौ कुमारस्तमजोऽनुजात" इति रघु । अनन्तरजातत्वात् सुतस्य तथात्वम् ।

अनुजावर त्रि० अनुजादप्यवर । अत्यन्तनिकृष्टे । "एतामेवानुजावराय कुर्य्यादिति" ता०ब्रा० । अनु पश्चाज्जायते इत्यनुज कनीयान् स हि निकृष्ट तस्मादप्यवरो निकृष्ट इति भा० वेदे न रुभाव लोके तु अनुजावरश्च ।

अनुजीविन् त्रि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव–णिनि । सेवके, आश्रिते च । [जीव्ये सेव्ये ।

अनुजीव्य त्रि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव–ण्यत् । आश्र-

अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा–अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्यविघातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ । "गुरोरनुज्ञामधिगम्य मातुः" इति रघु । "तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहेति" श्रुति ।

अनुज्ञात त्रि० अनु+ज्ञा–क्त । कृतानुज्ञे यस्मै कस्मायनुज्ञा कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ त्रि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा०स० । ज्येष्ठानुगते । ज्येष्ठमनतिक्रम्य याथार्थ्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानतिक्रमे च अव्य० । [राधं देये गुर्वादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्य्यतेऽनेन अनु–तॄ–करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष पु० अनुतृष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्म्मणि वा घञ् । सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे, पानेच्छायाञ्च । "सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुतर्षपदेनेति" माघ ।

अनुताप पु० अनु+तप–घञ् । दुष्टमनुचितं कृतमिति स्वकृतवस्तुनो दुःखजनकतया ध्यानेन पश्चात्तापे । "ख्यापनेनानुतापेन' इति" मनु । "तस्याः करिष्यामि दृढानुतापमिति" कुमा० ।

अनुतिल त्रि० अनुगतस्तिलम् अत्या०स० । तिलानुगते तैलादौ, तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत्र भवः परिमुखादि० ञ्य । आनुतिल्य तिलभवे त्रि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकुष्णाति तृणादीयं तूलेनानुघट्टयति अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्–भावे ल्युट् । तूलेन तृणादेरनुघट्टने ।

अनुत्क त्रि० न०त० । उत्कण्ठितभिन्ने स्वस्थे ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न०त० । उत्कर्षाभावे न० । उत्कर्षशून्ये त्रि० ।

अनुत्त त्रि० न+ उन्द–क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि० । अक्लिन्ने "इन्द्र ! तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तमिति" ऋ० १,८०,७, नुद–क्त न०त० । अनुन्ने अप्रेरिते । "अनुत्तमाते मघवन्निति" ऋ० १,१६५,६, "अनुत्तमप्रेरितमिति" भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोऽयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । "काङ्क्षन् गतिमनुत्तमामिति," "इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति" "यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति" च मनु ।

अनुत्तर त्रि० उत्तरउत्तम न० ५ब० । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६ब० । उत्तरदानवरहिते, "भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति" नैष० । न०त० । उत्तरदिग्भिन्नाया तद्विरोधिन्या दक्षिणस्यां दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे त्रि० । न उत्तरति चलति उद्+तॄ–अच् न०त० । स्थिरे त्रि० ।

अनुत्तान त्रि० न उत्तान विरोधे न०त० । उत्तानभिन्ने अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग त्रि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिर्यस्मात्तस्य वा यस्मात् प्रा० ब०न०त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च "अपामिवाधारमनुत्तरङ्गमिति" कुमा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्ति अभावे न०त० । उत्पत्त्यभावे "अथ केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते" स्मृति ।

अनुत्पत्तिक त्रि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न त्रि० न उत्पन्न न०त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्ति अभावार्थे न०त० । उत्पत्त्यभावे । न० । उत्पत्तिशून्ये त्रि० ।

अनुत्साद पु० न उत्साद अवसादनम् भावे न०त० । अवसादाभावे उच्छेदाभावे । न०ब० । उच्छेदशून्ये त्रि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साह अभावे न०त० । उत्साहाभावे न० । उत्साहशून्ये त्रि० ।

अनुत्सिक्त त्रि० न उत्सिक्त गर्वित । अगर्विते गर्वशून्ये ।

अनुत्सुक त्रि० न०त० । उत्सुक–भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्त सूत्रम् अत्या०स० न०त० । सूत्रानुगते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघ । सूत्रं पाणिनीयसूत्रं नीतिशास्त्रञ्चेति विवेक ।

अनुद त्रि० न नुदति नुद–क न०त० । प्रेरकभिन्ने अनुददाति तुल्य ददाति अनु+दा क । तुल्यरूपदातरि

[illegible] उदाहरणम् [illegible] ।

अनुदक त्रि० नास्ति उदकं यत्र । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] १, ९, ११, । "[illegible]" इति [illegible] ।

अनुदय न० [illegible] । [illegible] नास्ति [illegible] । अनुदयी त्रि० ।

अनुदर त्रि० न उदरं [illegible] । [illegible] "अनुदरा [illegible]" [illegible] ।

अनुदर्शन अनु+दृश्–ल्युट् । [illegible] "[illegible]" इति गीता ।

अनुदात्त न० न उदात्त विरोधे न० त० । [illegible] ।

अनुदार न० न उदारः । [illegible] ।

अनुदित त्रि० [illegible] । [illegible] ।

अनुदिन अव्य० दिनार्थे [illegible] । [illegible] ।

अनुदृष्टि स्त्री [illegible] ।

अनुदेश पु० अनु+दिश्–घञ् । [illegible] । [illegible] १८, ६, १५ ।

अनुद्वेग पु० न उद्वेगः [illegible] ।

अनुद्धत त्रि० न उद्धतः विरोधे न० त० । [illegible] ।

[illegible] पु० न [illegible] । [illegible] ।

अनुद्धार पु० न उद्धारः [illegible] ।

अनुद्धृत त्रि० न उद्धृतः [illegible] ।

अनुद्यम पु० न उद्यमः [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अनुद्योग पु० न उद्योगः [illegible] ।

अनुद्रुत त्रि० अनु+द्रु–क्त । [illegible] ।

अनुद्वाह पु० न उद्वाहः [illegible] ।

अनुद्विग्न त्रि० न उद्विग्नः विरोधे न० त० । [illegible] ।

अनुद्वेग पु० न उद्वेगः [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अनुधावन न० अनु+धाव–ल्युट् । पश्चाद्गमने, तत्त्वनिर्णयाय अनुसरणे, अनुसन्धाने च । [भावक्ती च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै–अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुपदे,

अनुध्यान न० अनु+ध्यै–ल्युट् । अनुक्षणचिन्तने "या न प्रीतिविरूपाक्ष । त्वदनुध्यानसम्भवेति" कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै–कर्त्तरि घञ् । अनुचिन्तके शुभानुचिन्तके । "बालस्यायमस्य वा तदनुध्यायमनसेति" मा०त० स्मृति ।

अनुध्येय त्रि० अनु+ध्यै–कर्मणि यत् । अनुध्याये यदीयशुभानुचिन्तन क्रियते तस्मिन् । "अनुदध्युरनुध्येय शाश्विध्यं प्रतिमागतैरिति" रघु ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने, सान्त्वने च । "कथ नु ? गच्छोऽनुनयोमङ्ग्यैविश्राणनादन्यपयस्विनीमामिति" रघु । [अनुरूपशब्दे ।

अनुनाद पु० अनुरूपो नाद प्रा०स०। प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे

अनुनादिन् त्रि० अनु+नदति अनु+नद–णिनि । प्रतिरूपशब्दकारके "गम्भीरेणानुनादिनेति' रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम् "सखी प्रव्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अन्याश्च शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका" इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश–घञ् । अनुमरणे । अदूरदेशादावर्थे स्वार्थादि० अण् आनुनाश्य तदूरदेशादौ त्रि० ।

अनुनासिक त्रि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स०। नासिकया सह स्वस्वस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च "यमोऽनुनासिका न ह्नौ" इति शिक्षाया दर्शिता ङकाररकारभिन्ना अम्प्रत्याहारान्तर्गता वर्णा । "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक' इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थानसहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तत्त्वम् 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति पा० । अम्प्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवला निरनुनासिका सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्पन्नयवलानेव सानुनासिकत्वम् "यलोद्विधाऽरो निरनुनासिक सानुनासिकः । अमोऽननासिकत्वेन तत्स्थाने सानुनासिक' इत्यभियुक्तोक्तेः यथा यय्यन्यते विद्वाल्लिखति, सव्वंसर इत्यन्ये निरनुनासिका । वेत्यनुवृत्तौ "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक"इति पाणिन्युक्तेरप्रगृह्या एवाणोऽनुनासिका ।

अनुनीत त्रि० अनु+नी–क्त । प्रसादनाय यस्य सान्त्वनार्थ विनयादिक क्रियते तस्मिन् । "स चानुनीतोऽस्मि मया सुखोमेति" भारतम् ।

अनुनेय त्रि० अनु+नी–कर्मणि यत् । अनुनयकरणार्हे, अनुनेतुं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकार अभावार्थे न०त० । उपकाराभावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् त्रि० न उपकारी विरोधे न०त०। अपकारिणि

अनुपचित त्रि० उप+चि–क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम् न०त० । अनुपचीणे । "सुमेधे वर्षिष्ठमनुपचितम् ऋ० २,१२,७ अनुपचितम् "अनुपचीणमिति" भा० । लोके तु अनुपचीण त्रि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ–भावे क्त । गुरुमुखपाठानुसारिपाठे अनुपठितमनेन इष्टादि० इनि । अनुपठिती कृतानुपाठे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत–ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूपअनुपति अव्य० पत्यु सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे । "अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर" इति कात्या० १२,२,१६, टीकाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूल पन्था अच् समा० । अनुकूलमार्गे "अन्तसथा अनुपथा" इति ऋ० ५,५२,१०, अनुपथा अनुकूलमार्गा" इति भा० । पथ समीपे पथि वा अव्ययी० । पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिमुखा० ञ्य । आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि० ।

अनुपद न० अनुरूप पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूपस्थाने "आशिषामनुपदमिति" "अर्थानुपदमाशिष' इति च रघु । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चाद्गमने च । भवादौ परिमुखा० ञ्य आनुपद्य तत्र भवादौ त्रि० । सुप्तिङन्त पद तत्सदृश ग्रन्थमधीते वेत्ति वा उक्था० ठक् । आनुपदिक तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि०।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिन लभ्यते अनु+पद–क्विप् । प्रतिदिनलभ्येऽन्ने । "अनुपदस्थानुपदे त्वा" य० १५,८, "प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमिति", वेददीप ।

अनुपदिक त्रि० अनुपदमस्यस्य गन्तृत्वेन ठन् । पश्चाद्गते

अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि (अन्वेषणकर्त्तरि) "अनुपद्यन्वेष्टेति" पा० "मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रम" इति भट्टि ।

अनुपदिष्ट त्रि० उप+दिश–क्त न०त० । उपदेशाकर्मणि ।

अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयामतुल्यायाम आयामेऽव्ययी० अनुपद पदैत्यर्थे ख । पादतुल्यायामवत्या पादवद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि त्रि० नास्ति उपधिश्छलं यत्र । निष्कपटे [illegible] व्यवहारे । [illegible] त्रि० ।

अनुपनीत पु० न उपनीतः न० त० । अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपम्याय त्रि० न उपम्याय [illegible] न० त० । [illegible] ।

अनुपपत्ति स्त्री० अन+उप+पद–क्तिन् [illegible] । [illegible] "अनुपपत्तिरेव [illegible]" [illegible] । [illegible] उपपत्तिरपि [illegible] । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते [illegible] रात्रिभोजनं [illegible]" [illegible] रात्रिभोजनं [illegible] पीनत्व [illegible] रात्रिभोजन [illegible] पीनत्व [illegible] रात्रिभोजन [illegible] । [illegible] ।

अनुपपन्न त्रि० अन+उप+पद–क्त न० त० । [illegible] ।

अनुपपाद त्रि० नास्ति उपपादः [illegible] । [illegible] ।

अनुपम त्रि० नास्ति उपमा यस्य । [illegible] ("[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अनुपमेय त्रि० [illegible] न उपमातुं शक्यः [illegible] न० त० । [illegible] ।

अनुपयुक्त न० [illegible] न० त० । [illegible] च ।

अनुपयोग पु० न उपयोग [illegible] न० त० । [illegible] च । न० त० । [illegible] च त्रि० । [illegible] ।

अनुपरत त्रि० उपरतः निवृत्तः न० त० । [illegible]

अनुपरति स्त्री० न उपरतिः निवृत्तिः अभावे न० त० । [illegible] । [illegible] ।

अनुपलक्षित त्रि० न उपलक्षित [illegible] । [illegible]

अनुपलब्धि स्त्री० न उपलब्धिः अभावे न० त० । [illegible] च । [illegible]

[illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible] '[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं [illegible] विधिना [illegible] । [illegible] च ।

अनुपशम पु० न उपशमः [illegible] न० त० । [illegible] च ।

अनुपसंहारिन् पु० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति । "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति च [illegible] "[illegible] '[illegible]' [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि० ।

अनुपसेव्य त्रि० नास्ति उपसेवा [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ११० ।

अनुपहत त्रि० अन+उप+हन–क्त न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इति मनुः "दृष्टप्रयोजनानमेव" इति कुल्लू० । अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तः" इति मनुः अनुपस्कृत अवि-गर्हित इति कुल्लू० । [भावे न०व० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त० । उपस्थाना-

अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य । अस्मरणीये । प्रथ-मान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० ।[भावे, स्मृत्यभावे च ।

अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थिति अभावे न०त० । उपस्थित्य-

अनुपहत न० न उपहत भोगच्छेदादिना । सदशे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" काट० । उपघात शून्ये त्रि० । [रचनादिसंस्कार उपाकरण तद्रहिते ।

अनुपाकृत त्रि० उप-आ-कृ-क्त न०त० । मन्त्रैर्यज्ञे पशौ-

अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पात । पाटीगणितोक्ते त्रैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । "पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्" सि०शि० ॥ "निरक्ष-देशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्व-स्तिकाद्विषुवद्वृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशाः । ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अत कस्मि-श्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपात । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि० । तदा-नयनञ्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्ध परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतं पात राहुरूपग्रहभेदम् । पातग्रहानुगते । अनु+पत-णिच् णमुल् । पश्चादुत्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमासः "लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि ।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत-णिच्-ण्वुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्पश्चात् प्रा०स० । ब्रह्म-हत्यादिमहापातकसदृशे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चत्रिंशत्प्रकाराणि बहुत्वेन तावत्संख्या-तानि अन्यत्र सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति, कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः एतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल-श्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभि-गमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्त्यजायाः रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजितायाः निक्षिप्तायाश्च ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति" । नरकाद्यभि-धाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स० । तथा च महापातक सदृशान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशु-नम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हिता-न्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति" ॥

अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ० ।

अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि अनुगामिनि ।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसामीप्ये अव्य० ।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्त । अपरावृत्त ।

अनुपुष्प पु० अनुगतं पुष्पं तद्विकाशम् अत्या०स० । शरस्तम्बे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् ।

अनुपूर्व त्रि० अनुगतं पूर्वं परिपाटी गतिस० । यथाक्रमप्राप्ते यथाह्यान्यनुपूर्वं भवन्ति मनु० १०,१८,५ "यथावदनुपूर्वशः" इति "वर्णानामनुपूर्वशः" इति च मनुः । अनुपूर्व+शस् । अनुपूर्वशः । "वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मल्लि० अनुगतं पूर्वम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । आग्नेयं प्रथमो गच्छत्यन्यान्यश्चो-

अनुपधि त्रि० नास्ति उपधिश्छलं यत्र । निश्छले सरल-
व्यवहारे । [शाब्दबोधादीनामविषयीभूते त्रि० ।
अनुपभोग पु० न उपभोगः न० त० । भक्षणोपभोगसर्वकारे
अनुपम्याव त्रि० न उपमाता बहुव्री० न० त० । उपमाता
नार्थे उपमानार्थे । न० त० । उपमानभूतेऽपमानस्थभूते त्रि० ।
अनुपपत्ति स्त्री० अनु+उप+पद–क्तिन् असत्तिमाभि न० त० ।
युक्त्यभावे असङ्गतौ च । "वाक्यस्योपपत्तिरिव इति
वाचा । उपपत्तिर भाषादिवत् अविरोधादिभाषा-
भावादिति" भाषाद्युपपत्तीनाम् आपादनमिवपत्ता
ग्रन्थान्तरे । यथा पीनोऽयं देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजिन पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नमिति
अर्थापत्तौ पीनत्वमात्रमेव रात्रिभोजनं विनीतं यथा दि
पीनत्वं भोजनमात्रेण पीनत्वमात्रस्य च रात्रिभोजित्वं
भावाभावाभावादिवत् पीनत्वं न रात्रिभोजनमनुमीयते
का भाष्यकारा अर्थापत्तिमेव अनुपपत्ति इति नैया-
यिका । मीमांसकादयस्तु अर्थापत्तिं प्रमाणान्तर-
माहु विषयभावात् अनुपपत्तिरिति तैरिति मीमां-
सकाः । अपिनर्थेऽनुपपत्तिपदं प्रयुज्यते ।
अनुपपन्न त्रि० अनु+उप+पद–क्त न० त० । असङ्गतियुक्ते ।
अनुपपाद त्रि० नास्ति उपपादो प्रतिपादनं यस्य । प्रति
पत्तयुक्ते ।
अनुपम त्रि० नास्ति उपमा यस्य । उपमारहितसादृश्यरहिते
उपमाशून्ये । "नवं प्रसार्य महिमा वरेऽनुपमं ममेति ता ।
पुष्पदन्तमहिम्नि स्तोत्रम् । पुष्करिण्यां अशिता
कोऽपि देहिनि ।
अनुपमय त्रि० नैवाति न उपमीयतेऽसौ अनु+मि–कर्मणि
यत् न० त० । असदृशे, असाधारणविशेषे ।
अनुपमाम न उपयुक्तम् अपितं अर्थे वा न० त० । अर्थेन
मिते अनयुक्ते अनर्पिते च ।
अनुपयोग पु० न उपयोग उपयुक्तं योजनं वा न० त० ।
अनुपयुक्तत्वे योजनाभावे च । न० त० । उपयुक्त-
भिन्न योजनशून्ये च त्रि० । [रागविरहितशून्ये ।
अनुपरत त्रि० उपरतः विरत न० त० । अविरते निरत
अनुपरति स्त्री० न उपरतिः निवृत्तिः अभावे न० त० ।
निवृत्त्यभावे । [विरामाभावे ।
अनुपलक्षित त्रि० न उपलक्षित विशेषेण ज्ञातः । भिन्ने
अनुपलब्धि स्त्री० न उपलब्धिः प्राप्तिः न० त० । ज्ञाना-
भावे प्राप्त्यभावे च । अत्र उपलब्धिस्तु न केवलं

इन्द्रियादिसन्निकर्षभावादेव किन्तु अनुपलब्धिरेति
सम्बन्धान्तरादपि भवति यथोक्तं भासवने । "योग्या-
नुपलब्धिरिति" । अत्र कारिकायां विवृतम् 'अपि
तुल्यम् भावाभावादिविषयकमनुपलब्ध्यमानात् । योग्या-
नुपलम्भादभिवाद् यथाविधिकारादिति "योग्य सो
उपलब्धेरिति" । योग्यतायोग्यानुपलब्धिरिव प्रमाणान्त-
रामपी । अनितरं योग्यानुपलब्धिपदे द्रष्टव्यम् ।
अनुपवीत पु० न उपवीतं यज्ञसूत्रं विहितं यस्य ।
बालः उपवीती नाभवत् । अनुपवीतयज्ञसूत्रभूते च ।
अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे न० त० ।
शान्त्यभावे निवृत्त्यभावे च ।
अनुपसर्गावरिष्ट पु० आख्यातं परिवर्तिते धुर्येऽवशिष्टे । न
न० त० उपसर्गरहिते न उपसर्गविशिष्टपदे न उपसर्गेण तु ।
यथा उपसर्गविशिष्टे प्रकृत्यर्थादिविषये धात्वर्थादि प्रवदेव
अन्यथे इत्यादौ अपि अपि अभिरेके इत्यादौ उपसर्गादि
अविवक्षया सद्भावेऽपि हि प्रायाणिक इत्युपसर्गधरी
वैयाकरणविशेषे इति । "आद आकारोऽन्तः उपसर्ग-
योऽद्यादयो यथा । धात्वर्थावरोधी क्रिया मैयानिकी
यदि" इति च भाष्य उपसर्गस्य धात्वर्थावरोधे उपसर्ग-
दिवादिवत् यद्ध्यात्मनः "वैयाकरणविशेषे
स्पष्टं च वैयाकरणविशेषावेतस्योपन्यस्यं स्वस्य भावसाधनम् ।
यथा "वैयाकरणविशेषं उपसर्गविशिष्टं प्रायः । अपि विशेषं
अविवक्षाविशिष्टं यथा यद्वा उपसर्गात् धात्वर्थादिविवक्षा
प्रयुक्तवानस्य पाठादिति वस्तु न वस्तु । यथा
देवेऽप्यवश्यकत्वाद् यतीत्यादौ यद्यु वा यद्
धात्वर्थद्योतकत्वे यद्वे प्रत्ययविविदेश न० त०
वैयाकरणविशेष यथा प्रवादि वैयाकरणविशेषाद् इत्यादि-
युक्तम् । अनपेक्षितकारके त्रि० ।
अनुपस्थित त्रि० नास्ति उपस्थितं समीपं येन । उपस्थि-
ताभाववत्युपस्थिते च अवस्थान विद्यमान विद्यादि
युक्तम् भावे इति भूषाद्यावस्थाने इति यथाम्,
अब १२।७।१।
अनुपाकृत त्रि० अनु+उप+आ+कृ–क्त न० त० । यज्ञ
आदावपि उपाकृते संस्कृते न अनुपाकृतस्य भोजो नाभि
यथाऽऽह अनुपाकृतमांसानि इति यदुक्तं याज्ञवल्क्येन
विधि इव । "अनिवृत्तानि मुञ्च । अभिस्मरेत्
उपाकृतमांसमेवर राजान इत्युक्तपलमिति अत्र । इत्य-
प्रदीपकारस्तेऽपि, "उपाकृतं मन्त्रैः देवताभ्योऽयुक्त

इति मनुः "इष्टमयोजनानमेत्य" इति कुल्लू० । अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृत प्रोक्तः" इति मनुः अनुपस्कृत अवि-गर्हित इति कुल्लू० । [भावे न०त० । तच्छून्ये त्रि० ।
अनपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त० । उपस्थाना-
अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य । अस्मरणीये । प्रथ-मान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० ।[भावे, स्मृत्यभावे च ।
अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थिति अभावे न०त० । उपस्थित्य-
अनुपहत न० न उपहत भोगच्छेदादिना । सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे "अनुपहतमतिधवलमिति" स्मार्त्त० । उपघात शून्ये त्रि० । [रचनादिसंस्कार उपाकरण तद्रहिते ।
अनुपाकृत त्रि० उप—आ—कृ—क्त न०त० । मन्त्रैर्यज्ञे पशो-
अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पात । पाटीगणितोक्ते त्रैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । "पुरान्तर चेदिदमुत्तर स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्त निरुक्त परिधे प्रमाणम्" सि०शि० ॥ "निरक्ष-देश स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्व-शिरःखस्वस्तिकाद्ध्रुवश्च नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशा । ते च निरक्षदेशजाप्यसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अत कस्मि-श्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे सेवा । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपात । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि० । तदा नयनञ्च "प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयो स्त, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्ध परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगत पात राहुरूपग्रहभेदम् । पातग्रहानुगते । अनु+पत—णिच् णमुल् । पश्चात्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमास "लतानुपात कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टि ।
अनुपातक न० अनुपातयति नरक गमयति पत—णिच्—ण्वुल् पातक महापातकादि तत्तुल्यम् प्रा०स० । ब्रह्म-हत्यादिमहापातकतुल्ये वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविधत्प्रकारहेतुत्वेन तावत्संख्या-तानि अनूनस्य साम्ये तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा "यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातन ब्रह्महत्यासमानीति, कौटसाक्ष्य सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरण निक्षेपापहरण सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल-श्वशुरनृपपत्न्यभिगमन गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभि-गमनञ्च स्वसु सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णाया कुमार्या अन्त्यजाया रजस्वलाया शरणागताया प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति" । नरकाण्यभि-धाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिन पर्यायेण कल्प पच्यन्ते, मन्वन्तर तु महापातकिन, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स० । तथा च महापातक सदृशान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशु-न्यम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्ध समानि ब्रह्महत्यया ॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्य सुहृद्वध । गर्हिता-न्नाद्ययोर्जग्धि सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्यापहरण नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसम स्मृतम् ॥ रेत सेक स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्यु पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसम विदुरिति" ॥
अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ० ।
अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+पत—णिनि अनुगामिनि ।
अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसामीप्ये अव्य० ।
अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्त । अपरावृत्त ।
अनुपुष्प पु० अनुगत पुष्प तद्विकाशम् प्रा०स० । शरस्तम्बे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् ।
अनुपूर्व त्रि० अनुगत पूर्व परिपाटी गतिस० । यथाक्रमप्राप्ते यथाह्यान्यनुपूर्व भवति ऋ० १०,१८,५ "यथावदनुपूर्वश" इति वर्णानामनुपूर्वश" इति च मनु । अनुपूर्व+शस् । अनुपूर्वश । "वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुरिति" भारवि पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकारावितिम ल्लि० अनुगत पूर्वम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । आग्नेय प्रथमो गच्छत्यन्ये अन्वो-

[illegible]

अनुपृष्ठ्य त्रि [illegible]

अनुप्रेत त्रि [illegible]

अनुप्रदान न [illegible]

अनुप्रवचन न [illegible]

अनुप्रवचनादि पु [illegible]

अनुप्रवेश पु [illegible]

[illegible]

अनुप्रास पु [illegible]

योग्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत्"॥ "यथावस्थमिति" यथा स्वभवमनुस्वारविसर्गस्वरं युक्ताक्षरविशिष्टम्। एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः। पादान्तगो यथा "केशः काशस्तबकविकाशः कायः प्रकटितकरभविलासः। चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्"॥ पदान्तगो यथा। "मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः" इत्यादि। "शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः। लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः" इति। यथा "स्मेर-राजीवनयने! नयने किं निमीलिते?। पश्य निर्जित-कन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वाल्ला-टानुप्रासत्वमेव। 'नयने तस्यैव नयने' अत्र द्वितीय-नयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टस्वरूपतात्पर्य्यमात्रेण भिन्नार्थः। यथा वा। "यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य। यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य"॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम्। एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः" इति।

अनुप्लव पु० अनु—प्लु—अच्। सहाये, अनुचरे, दासे च। "सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति" रघुः।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध—यथायथं भावादौ घञ्। बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, "अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रममिति" स्मृतिः। "अनुबन्ध पौनःपुन्येना-भिनिवेश" इति रघुः। शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, "अनुबन्धो नाम विषयप्रयोजनाधिका-रिसम्बन्धाः" इति "अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयैरेवानुबन्धै-स्तद्वत्तासिद्धेरिति च" वेदा०सा०। "ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते। ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयो-जनः" इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादीनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्धेतुत्वम्। अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे घञ्। मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्यानुवर्त्तने, सम्बन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्य्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरे इत्संज्ञकतया कृतलोपे वर्णादौ, "पदानि हि षिड्विक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम्। कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमत्रानु-बन्धत इति" कविकल्पद्रुमः। फलसाधने पुनः पुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, "अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः। सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेदिति" मनुः। बन्धेऽपि मेदिनि। आरम्भे शब्दरत्ना०। अनु-सरणे "शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः" इति सुश्रुतम्। सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) "सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः" इति रघुः। अनुबध्यते अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ्। पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे। "अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम्" इति गीता। पश्चात्सम्बन्धे च। "यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मनः" इति गीता।

अनुबन्धिन् त्रि० अनुबध्नाति अनु+बन्ध—णिनि। सहचरे अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च। स्त्रियां ङीप्। "गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव" इति रघुः। "अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके" इति गीता। "सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचको मृदुरिति" "मेदःकषाये खलु रोग एष सुदुस्तरो दोष-गणानुबन्धी" इति च सुश्रुतम्।

अनुबन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध—घञ् गौरा० ङीष्। हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च।

अनुबन्ध्य त्रि० वधार्थं बन्ध्योऽनुबन्ध्यः अनु+बन्ध कर्म्मणि ण्यत्। वधार्थं वध्ये पश्वादौ। "नानुबन्ध्यास्तथाऽपि वा। तथा-द्वारविभागश्च नैव सम्प्रति वर्त्तते" इति स्मृतिः।

अनुबोध पु० अनु+बुध—णिच्—घञ्। पूर्व्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्मर्दनादौ, पश्चाद्बोधे च।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम्। ब्राह्मण-सदृशे ग्रन्थे। तदधीते वेद वा इनि। अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अनुभव पु० अनु+भू—अप्। स्मृतिभिन्ने ज्ञाने। विषयानु-रूपभवनाद् बुद्धिवृत्तेरनुभवत्वम्। "दृक्शिलाकृष्यमितरत्" पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तवृत्तेरभिहितम्। तथाहि यथा पयः प्रणाल्या क्षेत्रादिकं प्राप्य चतुरस्राद्या-कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं बहिर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम्। स्मृतौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति साङ्ख्यवेदान्तिमतम्। अनु-भवस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदेन चतस्रो विधा इति नैयायिकादयः। वेदान्तिनो मीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयमुररीचक्रुः। वैशेषिकाः सौगताश्च

[illegible]

अनुभाव पु० [illegible]

अनुभावक त्रि० [illegible]

अनुभूत त्रि० [illegible]

अनुभूति स्त्री० [illegible]

अनुभूतिप्रकाश पु० [illegible]

अनुमत त्रि० [illegible]

अनुमति स्त्री० [illegible]

अनुमन्तृ त्रि० [illegible]

[illegible]

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्व्वके यागादिषु संस्कार-भेदे "प्रयाजानुमन्त्रणमिति" कात्या० ३,३,२ ।

अनुमरण न० अनु+मृ—ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चितारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे । "भर्त्रानुमरणे काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः । कामात् क्रोधात् भयाद्वापि सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः" इति स्मृतिः अनुपूर्व्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्म्मकत्वम् अतएव "भवता नानुमृतापि लभ्यते" इति रघौ कर्म्मणि क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-लाभे एव "देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति" स्मृतिः । तत्र क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । "पृथक्-चितां समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति" शु०त०स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा—अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्यधूमा-दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा "पर्व्वतो वह्निमा-नित्यादि" तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयः-सहचारदर्शनात् धूमत्ववह्नित्वसामान्यधर्म्मेण सकलवह्नि-धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वह्न्यर्थिनः पर्व्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वह्निव्याप्तिस्मृतिर्जायते एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतायाः नियमेन, धूम-दर्शनात् धूमगतायाः वह्निव्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । तत-स्तादृशधूमवान् अयं पर्व्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र वह्निमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूप अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः "अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति" भाषा० । "सोऽय-मियन्नितार्थत्वाच्च मलस्य न चानुमेति" ष०अ०प० ।

अनुमातृ त्रि० अनु+मा—तृच् । अनुमानकर्त्तरि "नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति शाबरभा० ।

अनुमान न० अनु—मि—मा—वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वह्निर्धूमस्य व्यापक इति धूमस्य व्याप्य इत्येव तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ दृष्ट्वा पश्चात् पर्व्वतादौ उह्यमानशिखस्य धूमस्य दर्शने तत्र वह्निरस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युट् । तद्धेतुभूते धूमादौ । "तत्रानुमानं त्रिविधमिति" चिन्तामणिः । श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापक स्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः । "विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै०सू० । अस्य स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः इति । "दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति सा०का० । "अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति" सांख्य०सू० "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते" इति वाच० "प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः । "एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति" चिन्ता० "नानुमानं रसादीनामिति सा०द० "सपरिकर-मनुमानं निरूप्येति" चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-मितिस्वरूपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-प्तिनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्ति-ग्रहानुकूलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं तासामनुगमस्तन्निरूपणम्" तत्र व्याप्तिज्ञानोपायतया सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतौ परिशुद्धिज्ञानार्थ-मुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-र्थानुमानस्य पञ्चावयवन्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनु-मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टज्ञानात्मकस्य) स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततो हेतुत्रैविध्यस्य (केवलान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो वर्ज्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-पणम् तत्रादौ सामान्यतो हेत्वाभासलक्षणम् तत्र सव्य-भिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुपसंहारिणः, असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्य्यन्तं सपरिकरमनुमानं ज्ञेयतया तद्बोधाय निरूप्य तादृशानुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसहकृतेन षोडशपदार्थ-तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-र्थाः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दीधितिरिव । रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे यथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० । मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । 'अनु-मार्गागतयाश्वेति' काद० ।

अनुमाघ अव्य० माघे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माघे इत्यर्थे । परिसङ्ख्या० अत्र । आनुमाघ्य तद्भवादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

ना: इम । मातृवादिनः प्रतिमानकमे "नियतान्वयार्थम् चात् कृत्योपायानुमानितम्" इति नैष ।

अनुमित त्रि० अनु+मि—कर्मणि क्त । अनुमाने अनु मानविषयीभूते । अनुमितोऽपि हि सामान्यविरोधवात् व्यभिचारात् न साधकोऽभव" इति भव ।

अनुमिति स्त्री० अनु—मा—क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मताज्ञानजन्ये ज्ञानभेदे "न प्रत्यक्षम् इति नआनाद्यनुमितिर्वैशेषिके भाषा । अनुमितिश्च त्रिविधा भावी परार्था च स्व हेती व्याप्तिनिश्चये इति स्वार्थ परे प्रतिज्ञाद्यात् पञ्चावयववाक्यात् अनुमितिः या परार्था । विशेषार्थं प्रति पक्षीभूतपदार्थे यत्र निय समवायसम्बन्धेन प्रतिबन्धकाभावेन नियमसम्बन्धसमवायावच्छिन्ना परार्था ।

अनुमित्सा स्त्री० अनु+मि—सन्—भावे अ । अनुमात् मिच्छायाम् तिरानुमितिसाधनम् । अनुमित्सायां हि विशिष्टज्ञाने अनुमितिर्भवति प्रत्यक्षे ज्ञानसामग्र्यां सत्यामपि नानुमितिः । अतः सिसाधयिषा च विरहविशिष्टसिद्ध्यभाव एव पक्षता इत्युक्तम् ।

अनुमृत त्रि० अनु पश्चात् मरणादिना मृतः । मरणादिना पश्चात् मृते । अनु+मृ—कर्त्तरि क्त । मम पश्चात् मृते तस्मिन् "भवता मातृमरणानन्तरं मृतम्" इति रघुः ।

अनुमेय त्रि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि—कर्मणि यत् । अनु मितिविषये अनुमाने योग्ये "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद—णिच्—अच् । प्रसङ्गप्राप्तस्य परकृतस्य कार्यस्यानुमोदनादौ । तदा सम्मत । अनुमोदने च ।

अनुमोदित त्रि० अनु+मुद णिच्—कर्मणि क्त । अनुमोदिते अनुमतिज्ञापनेन सम्मानिते "अनया अनुमोदित अनु मतिवर्त्तिनम्" । अनुमोदनाय इति नाम विचारित । अनुमोदितवान् इति पञ्चमी (वा त्रि०) उदाहृतं च ।

अनुयत नपुं० अनु+यम् भावे । वश सर्वं । तदिरे

कृता मनादौ स्थ । अनुयतम् अनुगते पदार्थे त्रि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज—घञ् पश्चात् प्रयाणयज्ञेष्टेर्नामधेयादि न प्रयाजादिष्टवत् याज्येन । अनुयाज यागेषु इति श्रुतिः । "प्रयाजाद्याः अनुयाजान्ताः" ऋ० १।२।१८, अनुयाजान् अवयजत् वा० १९,१७ ।

अनुयात त्रि० अनु या—कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गते, अनुगते च कर्मणि क्तः अनुयाते पश्चात्कृते गन्ते ।

अनुयात्र नपुं० यात्रायां गमनार्थे पश्चाद्गमने वा अनुगमने । यात्रायां परिच्छदे यात्रायाः पश्चाद्गमने च । अनुगम्यतेऽनया यात्रा सैव सा च । अनुयात्रिकम् । "अनुयात्रिक मे राजन् । यो यथेव जीवतः । स्त्री याति अनुयात्रेणैति" रामा० अनुयात्रा यात्रा स्त्री च । अनुयात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनवत्त्वाद्यर्थे ठक् । अनुयात्रिक-मनुयाते सैन्ये त्रि ।

अनुयात्रिक त्रि० अनुयात्रा पश्चात् यात्रा अनुगमनं प्रयोजनम् अस्य ठन् । पश्चादनुगन्तरि अनुचरे अनुगमनेनोपकारिणि सेवके ।

अनुयायिन् त्रि० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या—णिनि स्त्रियां ङीप् । पश्चादनुगन्तरि सेवके अनुचरे च सर्वतोऽनुयायिनम् इति रघुः । स्त्रियां पश्चादनुगन्त्र्यां स्त्री च ।

अनुयुक्त त्रि० अनु+युज—क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । प्रश्नं प्रति अनुयुक्ते पदार्थस्य जिज्ञासायै पृष्टे स्थिते इत्यर्थः । "न मानुयुक्तो वाचकानामिति अनुयुक्तवचनम् ।

अनुयोग नपुं० युगे निर अनुवृत्ती । युग इत्यर्थः । अनु युगे वर्त्तिता अव् । अनुयुग्मं अनुयुगमपि त्रि ।

अनुयुग नपुं० युगे निर अनुवृत्ती । "अनु इत्यर्थः । युग अनु वर्त्तिता अव् । अनुयुगं अनुयुगे त्रि ।

अनुयोक्तृ त्रि० अनु+युज—तृच् जिज्ञासुः जीव । प्रष्टरि । अनुयोक्तरि च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते अनया जिज्ञास्यते अनु+युज-घञ् । प्रश्ने । इति हि अर्थे पृष्टे अनया प्रश्ने । "निष्प्रत्यनुयोगे वैषि" इत्य । अनुयुज्यते पृष्टे प्रश्न-वाच्यं । तेन "तदा विवादेति अनुयोग" इति एवं प्रश्नवाक्यं निर्दिष्ट ।

अनुयोगकृत् पु० अनयोर्थं प्रश्नविवक्षया करोति कृ-क्विप् । आचार्ये । कृ—क्विप् । प्रष्टरि त्रि ।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुङ्क्ते अनु+युज–घिनुण्। प्रश्नकारके।

अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते नियुज्यते "अनु+युज—गत्यर्थे आवश्यकार्थे वा ण्यत्। प्रश्नार्हे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथमित्थं कृतमित्याक्षेपेण कृतप्रश्ने, प्रश्नाकारके, दासादौ च "यासशानुयोज्यो दुष्मन्त प्रणमति" शकु०।

अनुरक्त त्रि० अनु+रन्ज क्त। अनुरागयुक्ते, अनुगत रक्तं रागम् अत्या०स०। प्राप्तरक्तवर्णे।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज–क्तिन्। अनुरागे।

अनुरञ्जक त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज–णिच्–ण्वुल्। अनुरागयुक्तकारके।

अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज–णिच्–भावे ल्युट्। अनुरागयुक्तकरणे "विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नामन्दमिति" रामा०। कर्त्तरि ल्यु। अनुरञ्जके त्रि०।

अनुरञ्जित त्रि०अनु+रन्ज–णिच्–कर्मणि क्त। यस्य अनुराग कृत तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने।

अनुरणन अनु+रण–ल्युट्। घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके शब्दस्नाने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च।

अनुरत त्रि० अनु+रम–कर्त्तरि क्त। अनुरक्ते, अभिरते च।

अनुरति स्त्री अनु+रम–भावे क्तिन्। अनुरागे।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम्। माधुर्यादिरसानुगते "भूमिजं गुरु नातिवातलं भूमितयास्यानुरसं" इति "मधुरानुरसं रूक्षं लवणानरसं लघु। नार्य्यास्तु मधुरं कान्यं कषायानुरसं हिममिति" च सुश्रुतम्।

अनुरहस त्रि० अनुगत रह अत्या०स० अच्समा०। निर्ज्जनदेशानुगते।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ्। अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च। अनुरूपो राग प्रा०स०। अनुरूपरागे। "अनुरागवन्तमपि लोचनयोरिति" माघ "प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागज" इत्यमरः। "प्रियामुरागस्य मन समुन्नतेरिति" रघु। अनुगतो रंग गतिस०। प्राप्तलौहित्यवर्णे त्रि०।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रन्ज–घिनुण् कुत्वम्। अनुरागयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "वेश्यास्त्वामनुरागिणीमिति" सा०द०।

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा०। रात्राविल्यर्थे, प्रतिरात्रे च। "तस्मात् स्त्र्यमनुरात्र पत्न्याविच्छते" इति श्रुति। अनुगतो रात्रिम्। रात्र्यनुगते त्रि०।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधा विशाखाम् अत्या०स०। सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्षत्रभेदे "रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरोमूलानुराधामघेति" ज्योति०। "राधे विशाखे पुष्यानुराधाज्येष्ठासु नचत्रेभिति" श्रुति। "गिरिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्त्तुपञ्चवसुपक्षा। विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहना। भूतगतपचवमदौ द्वाविं गश्चेति तारकामानम्। प्रमणोऽश्विन्यादीना कालस्ताराप्रमाणेन। नक्षत्रजस्तद्वाऽऽ फलमस्त्रन्तारकामिते सदसत्। दिवसैज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा यान्त्यं" इति ह०उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम्। अश्विय-मदहनकमलजशशिमूलभदिदितिजीवफणिपितरं। योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टपवनशक्राग्निमित्राश्च। शक्रो निर्ऋतिस्तोय विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुण। अजपादोऽहिर्बुध्न्य पूषा चेतीश्वरा भानाम्" इति बृहत्संहितोक्तेस्तस्या मित्रदेवताकत्वम्। तस्य च योगतारा "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणा वार्हस्पत्यस्य मध्यमा" इति सूर्य्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा। तत्र भव अणो लुक् "लुक्तद्धितलुकीति" पा० स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अनुराधसञ्जाते त्रि०। नक्षत्रेण युक्त काल इत्यणस्तु लुप् "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनमिति" पा० अनुराधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले तत्र सप्तम्यर्थे तृतीयेति भेद। पृ० दीर्घः। अनूराधाप्यत्र।

अनुरुद्ध–त्रि अनु+रुध–कर्म्मणि क्त। अपेक्षिते।

अनुरुध् त्रि०अनु+रुध–क्विप्। अनुरोद्धरि अपेक्षके। कर्मणि क्विपि भेदे उपसर्गदीर्घ। अनुरुद्धे। "अषाचितपूर्व्वास्परा अनूरुद्ध ऋ० २,५५,५, "अनूरुद्ध अनुरुद्धमिति" भा०।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी०। रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च। अर्श आद्यचि। तद्वति त्रि०। "अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति" कुमा०। "सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत" गीता। द्वादशाहसाध्ये यागे वर्द्धिष्यमानगताना तयाणा तृचानां मध्ये मध्यमे तृचे। "स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवत इत्यखन्तसृचा भवन्ति तत्र उत्तम पर्य्यास" इति ता०ब्रा०। प्राकृतानां वर्द्धिष्यमानगताना तयाणा तृचाना स्तोत्रिय, अनुरूप, पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा०।

अनुरोध पु० अनु+रुध–घञ्। अनुसरणे, आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाञ्च। "मित्रस्यानुरोधेन द्विविध सूतमासनमिति" "नानुरोधोऽस्त्यनध्याये" इति च मनु।

अनुरोधिन् त्रि०अनु+रुध–णिनि। अपेक्षके। स्त्रियां ङीप्। "पतिव्रताना समयानुरोधिनेति" रामा०। (भाषणे।

अनुलाप पु० अनुवीप्सायां वारवार लप्यते लप–घञ्। पुन-

अनुलिप्त त्रि० अनु+लिप–क्त। गन्धादिना कृतानुलेपे

"अम्बाकदम्बुपुष्पोत्करपरिवाह्यानुलोपोत्पन्नः मदबिन्दुर्मे मदमल्ला शर्दिदिद् प्रसन्नाशीरि इरा ।

अनुलेप पु० अनु+लिप–भावे घञ् । चन्दनादिलेपने । सरस्वे यञ् । अनुलेपनार्थे चन्दनादौ ।

अनुलेपक त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप–ण्वुल् । चन्दनादिभिः शरीरलेपनार्थपदार्थकारके । स्त्रियां टाप् । यथा “गन्धलेपिका” अनु । अनुलेपिकम् अप्यर्थे त्रि ।

अनुलेपन न० अनु+लिप–भावे ल्युट् । चन्दनादिलेपने “कामोदर्क यथा दयादनुलेपनपरम्परादि” इरा । करणे ल्युट् । अनुलेपनार्थे चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित त्रि० अनु+लिप–णिच्–कर्मणि क्त । “अनुलिप्तोऽसौ

अनुलेपिन् त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप–णिनि । अनुलेपके

अनुलोम पु० यथाक्रमे अनुरूपे अनुवर्त्ते । यथाक्रमे । “अनुलोमविलोमाभ्यां यथावर्त्तानु जनेषु” इति उक्त “सम प्रतिलोमानुलोमेषु तदनुलोमोवर्णाविति” इत्यादम् अन मा। लोम नायकम् टोप च प्रा व । अनु कमयो यथाक्रमणे च त्रि “अनुलोमा इमाः सर्वा जातय अनुलोमजा प्रकल्प्या” इति मिताक्ष अनुलोम वर्णं येनं प्रतिलोमं कर्णेति त्रि यो । अनुकलये च । “अनुलोमम् सुलोमाय दक्षिणा दीयताम्” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जाता जन–ड । परिणीतकन्यकासु दिवादिषु जातेषु उत्कृष्टेभ्यो वर्णेभ्यो जाते पुत्रे अनुलोमजारसंतत्याम् । अनुलोमजाय “दिवा-दिष्वपि द्विजात्यासा निवर्त्तिताम् । अम्बष्ठ सूत्रा तिमिरजा दिक: सारस्वतीरिव वा” “क्षत्राच्छुद्रीष्ठ रात्र भाग, ब्राह्मणीसुतो इसी यासी वैश्यात् यस्य सूता, निषादोऽपि विधि यस” इति च याज्ञ व ।

अनुलोमयन् इत्थं अनुलोमं विपर्य्ययाप्रमेव वन नम । अनुलोमगती पूर्वापरस्य । स्त्रियां ङाप् । “अमेदृशोयमनाया प्रतिलोमजा वर्तेति” याज्ञ ।

अनुवंश पुष अन्ये निकाले वंशी । यदि प्रमे इम कम परिरक्षा न्या । अनुवंशवत्सानुवंशी त्रि ।

अनुवक्र त्रि० अनुगति वक्रता नाम महदर्थ वक्रति अनु +वच अच् । इत्यन्वीयादिगतश्चानुवादी । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्त त्रि० अनुरूपेव यथा । यथाप्रवे वच यथार् तम्परा” इति वचनम् वाचिकाच पवरणाम् “अलिनाथा ययाचन इति सर्वमातृपराङ्कुशा सार-सम्पत्तिनी मराति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा० स० । अध्ययनार्थे “अनेन आत्मनोपनिषदः वेदानुवचनेन” इति मिताक्षरोपनिषिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुरूपो वत्सरो दयादिविशेषः । “अभ्युदय यदपि: येनात् यवास्मादिदं युगम् । एवं दीर्घतमात्रं अनोत्पूर्णम यया” अनुरूपे वत्सरे । “संवत्सरे यया दान विभाग इ यथावत् । परिवर्तें यया दान यथावत् विमोचन ।। इत्यादुर्थे न याने मासनाचावपूर्वेण अहोवत्सरे दाने एकस्य वा-मर्हसीति” विष्णु० न इरा । अनुपलीदतीष्ट ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत–ल्युट् । अनुगमने अनुसरणे मात-रादो पूर्वस्मात्सम्बन्धोत्तरस्मिन्नन्यस्मिन्संचरणे च ।

अनुवर्त्तिन् त्रि० अनु+वृत–णिनि । अनुवर्त्तिनि अनुगामिनि च स्त्रियां ङीप् । “अम्भोदा यथा कर्मं यथालिनुवर्त्तिनी” इति राजा ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच–घञ् कुत्वम् । वाक्यस्य अभिशेषे अध्ययनादौ अध्याये प्रश्ने भेदे । “अभिरिष्टमहरितोऽनुवाकं तद्यथानुक्रमेति” यथा १० १.२१ “अथापि व्याख्यानमनुवाकं प्रकरणेति” मेदिनी । “अथापि अनुवाक्यं” वा स्थितमन्ये-ऽन्यवाक चया वा च । वेदे भागे वा अन्यस्य अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री० अनु+वच–ण्यत् कुत्वम् । अभिधेयः प्रयाजा अनुयाज्याः देवताह्वानार्थे ऋचि । “पुरोऽनु-वाक्या याज्या देवि मनु “ये यजामहे” इत्यादिप्रयोगार्थे वाक्याभ्यामुक्ते अनुवाक्या इत्युक्तिर्वा वाक्यान्ति मेदिनीम् । “पुरोऽनुवाक्या वाज्या च अनुवाक्य इत्युक्त । पुरोऽनुवाक्या यजमानेनोच्यमाना ऋक् वा स्तुत्वे यया या अनुवाक्याः पुरोऽनुवाक्यामनुवचेति इति वा ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच णिच्–क्विप् । अनु-वाचने अनुवादने ।

अनुवाचन न० अनु+वच–णिच्–ल्युट् । अध्यापने । अध्ये-तृभिः अनुवाचं च । अनुवाच्यम् अध्यापने त्रि ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशात् गुर्वादिदेश-गामी वायौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहेति” मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्त होमस्य

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-मात्रं तत्र विधेयम्। तत्र होमस्यानुवाद एवमन्यत्राप्यूह्यम् अनुवाद पूर्व्वस्येति का०४,१,१८, "य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यनेन वाक्येन पौर्णमास्याममावस्यायां वा विकृतीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च प्रज्ञातत्वात् प्रमाणमेव च्युत कारणात् य इष्ट्येत्यनुवाद इति तद्भा०। अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवाद स्तुत्यर्थानुवाद गुणानुवादश्चेति। तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ भूतार्थानुवाद । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवाद । वायव्य श्वेत छागमालभेतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवताया स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम्। अग्निहोत्रं जुहोतीति प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रवृत्त दध्ना जुहोतीत्यादि गुणानुवाद । एवमन्यान्यप्युदाहार्य्याणि। अनु-गुणकथने । "क उत्तम श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नादिति" भाग० "सिद्धोपदेशे च "अनुवादे चरणानामिति" पा० । "सिद्धोपदेशे" इति सि०कौ०।

अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद–ण्वुल्। अनुवादकारके अनुवदनशीले च।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद–णिनि । अनुवादकारके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप्।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद–ण्यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चिद्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये। "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति दृष्टा तथा च। पर्वतो वह्निमानित्येव प्रयोक्तव्य । वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकै वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय " इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम् । अतएव "वृद्धिरादैच्" इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञ स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेयत्वेन पूर्व्वनिर्देशावश्यम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थित यथा "पूर्व्वोच्चारित" संज्ञी परोच्चारित संज्ञेत्याश्रित्य "एतदेकमाचार्य्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्य्यो महत शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादित प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यनेन" । "माङ्गलिको मङ्गलप्रयोजन । महतोऽर्थत एकैक सूत्र शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना सप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनमप्युक्तम्। प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरधिकृतेति भा०उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास–सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभि सुरभीकरणे, वैद्यकोक्ते स्नेहाद्यै वस्तिकर्म्मणि च । "द्विधा वस्ति परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरूह स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्" इति वैद्यकम् । अनुवसति, अनुवासर दीयते वा ष्ट०। सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु०। तत्र यथाप्रमाणगुणविहित स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासन पादावकृष्ट । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवस वा दीयत इत्यनुवासन । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति" । "निरूह शोधनो लेखी स्नेहनो बृंहणो मत । निरूहशोधितान् मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव वहज्जलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवन । तस्माद्धि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयत" इति । "तत्रोन्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णयक्ष्मरोगभ्रममदमूर्च्छाच्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोफोपसृष्टक्षतक्षीणक्षतस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्युत्सहा बालवृद्धौ च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानव । असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात्" इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्तिचर्म्मघनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिच्कारीति) प्रसिद्धयन्त्रेण धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीयमान स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धि । अधिक वस्तिकर्म्मशब्दे वक्ष्यते । अनुवासन प्रयोजनमस्य अनुप्रवच० छ । अनुवासनीय अनुवासनहेतौ त्रि० ।

अनुवासित त्रि० अनु–वास–क्त । सुरभीकृते, वस्तिकर्म्मणा चिकित्सिते च ।

अनुवास्य त्रि० अनु+वस–कर्म्मणि यत् । सुरभीकार्य्ये वस्तिकर्म्मणा चिकित्स्ये च । "अवश्य स्थापनीयाश्च मानुवास्या कथञ्चनेति" सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा–णिनि । यथाविधायिनि, अनुगते च । "गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति" सा०द० ।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध–क्त । सम्बद्धे । "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते । अनुविद्ध इवार्थो हि सर्वं शब्देन भासते' इति वाक्यप० । "कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगम स्फुट' इति सा०द० । [वावन्त्याविति' भा०भी०प० ।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपभेदे "विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुहरत् त्रि [illegible] अनु+हृ–शतृ । [illegible]

अनुहृत त्रि अनु+हृ–क्त । [illegible]

अनुहृति स्त्री अनु+हृ–क्तिन् । [illegible]

अनुवेध पु॰ अनु+विध–घञ् । [illegible]

अनुवेल न॰ [illegible]

अनुवेष्टित न॰ अनु+वेष्ट–क्त । [illegible]

अनुवेद पु॰ अनु+विद–घञ् । [illegible]

अनुव्रत त्रि [illegible]

अनुव्य त्रि [illegible]

[illegible]

अनुव्याहार पु॰ अनु+वि+आ+हृ–घञ् । [illegible]

अनुव्रजन न॰ अनु+व्रज+भावे ल्युट् । [illegible]

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज–क्यप् । [illegible]

अनुव्रत त्रि [illegible]

अनुशतिकादि पु॰ [illegible]

अनुशय पु॰ अनु+शी–अच् । [illegible]

पञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्री दोह्यपुंसां परीक्षणम्" । बीजं ब्रीह्यादिबीजम् । अयो लौहम् । वाह्यो बलीवर्दादि । रत्नं मुक्ताप्रवालादि । स्त्री दासी । दोह्य महिष्यादि । पुमान् दास । एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिक परीक्षाकालो विशेष । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यक्त्वादनुशयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्ति । न पुनरूर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् । "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" । तदुक्तलौहादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरफ्टक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । सर्वञ्चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुन परीक्षितञ्च पुन प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् तदुक्तम् । "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषत । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" मिता० । तस्य क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा कृतस्य वस्तुन, असमीचीनत्वबुद्ध्या य पश्चात्ताप सोऽनुशय इति बोध्यम् । "भुक्तकर्म्मणोऽवशेषे च "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवमिति" शा० सू० स्वर्गार्थकर्मणो भुक्तफलस्यावशेष कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथा हि स्नेहभाण्ड विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति" भा० । "तत इह मत्वस्य स्मृति सा हि सानुशयानामेवावरोह दर्शयति यथा "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति" । चरणशब्दे नानुशय (शेष) सूच्यते । इष्टादि जन्मनैव प्राग्भुक्तस्वचरणफलोपभोग शरीरभवनाभ आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भाव सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययो सुकृतदुष्कृतहेतुकत्वसामान्यत शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा०भा० ।

अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्–शानच् । परकीयनायिकाभेदे । तद्विवरण नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि त्रि० ।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्–इनि । यावत्कर्मक्षय चन्द्रलोके स्थित्वा तावच्छेषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्वितया भूमिलोके जन्मपरम्परायागन्तु प्रवृत्ते जीवे । "यो यो द्रव्यमपि नैर्याणिकं तदर्थेन भावितत्वात् सम्बन्धत्वाच्च दंष्ट्रिऽ- रेत सिञ्चतीति" छा०भा० । तस्य रेत सिगाकृत्या पूर्व्वसम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेत सिगाकृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते त्रि० । गुणरूप अनुशयत एव भुक्तभोगाया प्रकृतेस्त्याग श्रुतावप्युक्त । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वी प्रजा सृजमानां सरूपा । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति "स यद्य जहात्यजामनुशयी सुप्त कुलाय यथेति" भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्–अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । पादरोगभेदे, "हरेदनुशयी वैद्य क्रियया श्लेष्मविद्रधेरिति" भावप्रकाश ।

अनुशर पु० अनुशृणाति अनु+शॄ–कर्त्तरि–अच् । राक्षसे ।

अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास–भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च । "दैवे दैवे प्रतिघाते पश्चक शतमर्हति । अपकृते तद्द्विगुणं तत्प्रभोरनुशासनमिति" मनु अनुशासनविरोधादिति छन्दा । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा 'अथ शब्दानुशासनम्" । "अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योत । "अथशब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्" । "अथ योगानुशासनमिति" पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः अत्रयत्न अथशब्दस्याधिकारार्थत्वात्तथात्वम् "नामलिङ्गानुशासनमित्यमर" अनुशासनप्रभावरूपस्य प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महाभारतान्तर्गतानुशासनपर्व्वणि ।

अनुशासित त्रि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति अनु+शास–तृच । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् । औणा०तन् । अनुशास्तापि तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुशासिन् त्रि० अनु+शास–णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्डयितरि च "प्रपन्नमानुशासी राजेति" विक्र० ।

अनुशिष्ट त्रि० अनु+शास–कर्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य हितोपदेश क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, पारसुखा० भवादौ अत्र । अनुशीत्य तत्प्रयादौ त्रि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा०स० । सतताभ्यासे अनवरताचरणे "आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमेति" भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्त्तनस्यानुशीलनं तदर्थः

अनुयोग पु अनु+युज घञ्। [illegible]

अनुयोजन न अनु+युज-ल्युट्। [illegible]

अनुयोजनीय त्रि [illegible]

अनुयो(यु)जित न [illegible]

[illegible]

तृतीयमनुष्टुभिति" इ कात्या० सर्वानुक्र० "शुचिमनु-ष्णिहा मापमनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्ठ त्रि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था—क पत्वम् । अनु-क्रमेण स्थातरि "स्थिता विश्वा अनुष्ठा प्रवयेषु जिघ्नते इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति भाष्यम् । भावे अङ टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठातृ त्रि० अनु+स्था—तृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि "नाकृतेर्पित फलमनुष्ठातरीति" न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था—भावे ल्युट् पत्वम् । विहितकर्मा-दिकरणे । अलब्धलाभादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-न्द्रित" इति मनुराह का "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित त्रि० अनु+स्था—कर्मणि क्त । विधानेन कृते धर्मशास्त्रादौ "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था—कु । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानामृतून् प्राणासहिदधावनुष्ठु इति ऋ० १,६५,३ अनुष्ठु इत्येतद-व्ययं सम्यक्समानार्थं यथा, यथेति भा० ।

अनुष्ठेय त्रि० अनु+स्था—कर्मणि यत् । विधेये । "अस्माभि-र्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति भा०व०प० ।

अनुष्ण त्रि० न उष्णः न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे "अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित्" इति" मनु । न उष्णः विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्मणि जड इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-करणाय अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानु-ष्णता । अत्र कारिण्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज" इति भाषा० । अनुष्ण स्पर्शश्च पृथिवीसमीरणयोः, तयोरौष्ण्योपलब्धिस्तु तेज संयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णा शीतला गावः किरणा अस्य । चन्द्रे अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवल्लिका स्त्री अनुष्णा शीतला वल्लीव स्वार्थे कनि टापि अत इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त्य० वीप्सायां वा अव्ययी० । वत्सरे इत्यर्थे प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ् अनुशतिका० उभयपदवृद्धिः । आनुसांवत्सरिक प्रतिवर्षभवे त्रि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+वृ—ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने । अनुसंवरणाय हितम् ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धि । आनुसांवरणिक तद्धदादौ त्रि० ।

अनुसंहित त्रि० अनु+सम्+धा—कर्मणि क्त । कृतानुसन्धाने यस्य शास्त्रार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । "अर्चके प्राङ्ग-नुसंहितमिति पदवेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम "अनुसन्ततिपातिन पटलीभिति" माघ ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्—ल्युट् । अन्वेषणे चिन्तने च

अनुसन्धेय त्रि० अनु+सम्+धा कर्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् । अनुसन्धातुं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ—ट स्त्रियां ङीप् । अनुचरे सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ—ल्युट् । अनुगमने, सदृशीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य) पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमालभेरन्निति का० २५,१२, २६, एन ज्वराद्यभिभूत दीक्षितं सर्वे ऋत्विज स्पृशन्ते सु सवेषुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाह्न इत्यर्थे तत्रभव पारिमुखा० ञ्य । आनुसाय्य तत्रभवे त्रि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ—घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानु-सारेण क्रोधलोभविवर्जित" इति या० स्मृति । "कृतानु-सारादधिका व्यातारक्ता न सिध्यतीति" मनु ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्—युच् सारणा अनुगत्य सारणा चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणाद्धेतुत्वम् "तस्मात् पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणाम् भा०शा०प० ।

अनुसारिन् त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ—णिनि । अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनमिति शकु० । "यदा यदा सता हानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सू—क्यप् । शकुन्तलासहचरी-भेदे शकु० । अनसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ—क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुला-न्तरं सर्वार्थं पत्याया क्तिप् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री । तस्या अपत्यं मतान्तरे कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । आनुसृतिनेय तदपत्ये पु०स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज—क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि मनाया

[illegible] ।

अनुवेधिन् त्रि [illegible] ।

अनुसरण त्रि [illegible] ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ-क्तिन् [illegible] ।

अनुस्यूत त्रि अनु+सिव्-क्त [illegible] ।

अनुसमाहार पु अनु+सम्+आ+हृ-घञ् [illegible] ।

अनुस्वार पु [illegible] ।

अनुहरण न अनु+हृ-ल्युट् [illegible] ।

अनुहार पु अनु+हृ-घञ् [illegible] ।

अनुहार्य त्रि अनु+हृ-ण्यत् [illegible] ।

अनुहृत त्रि अनु+हृ-क्त [illegible] ।

अनुह्रीक त्रि [illegible] ।

अनूक पु अनु+उच्-समवाये क नि [illegible] ।

अनूचान पु [illegible] ।

अनूपाम पु [illegible] ।

अनूप त्रि [illegible] ।

अनूढ त्रि अन्+वह्-क्त [illegible] ।

अनूति स्त्री [illegible] ।

अनूदित त्रि अनु+वद्-क्त [illegible] ।

अनूद्य अव्य अनु+वद्-ल्यप् [illegible] ।

अनून त्रि न ऊन [illegible] ।

अनूप त्रि० अनुगता आपो यत्र ७त० अच्समा० अतउत्वम् । जलप्राये स्थाने । "शकट शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् । अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः" इति आह्नि० त० छागलेय । तद्युक्ते सर्वदावासिनि मंहिषे पु० । "मन्दम्पुर्वं छलस्य यातसंघ्रमयान्वित । देशोऽनूप इति ख्यातः" इत्युक्ते "अनूपसर" इति प्रसिद्धे देशभेदे पु० । "अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति" रघु ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन--ड ७त० । (आदा) इति ख्याते आर्द्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथात्वम् । तद्स्थानजातमात्रे त्रि० ।

अनूप्य त्रि० अनूपदेशे भव' यत् । अनुगतजलदेशभवे "यस्य आपो धन्वन्या' यश्च अनूप्याः" इति ध्यानमन्त्र ।

अनूबन्ध्य त्रि० अनु+बन्ध-ण्यत् उप० दीर्घ । बधाय बन्धनीये यज्ञिये पशौ, "वपामनूबन्ध्यायामालभेत' इति शत० २,४,४,१४, "अनुबन्ध्येष्टिरिति" आश्व० । [याजार्थे ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घ । अनु-

अनूरु पु० न स्त ऊरू अस्य ब० । सूर्य्यसारथौ विनतासुते अरुणे । तस्य अपूर्ण एव गर्भे माला अण्डस्य स्फोटनादूरुप्रत्यङ्गायकत्वम् तत्कथा भा०आ०पि० । यथा "तत पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत । पूर्वार्द्धकायसम्पन्नमितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुति । योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया । शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्माद्दासी भविष्यसि । पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्द्धसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्दासीत्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् । न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् । प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टबलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शप्त्वा तत पुत्रो विनतामन्तरीक्षग । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति"। 'गततिरश्चीनमनूरुसारथेरिति" माघः । [तत्कथाऽनुपदउक्ता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरु सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्य्ये

अनूराध त्रि० अनु+राध-घञ् उपस०दी० । अनुराधनीये "इन्द्र वयमनूराध हवामहे" इति अथ० १९,१५,२ ।

अनृच पु० नास्ति ऋक् अध्ययनतया ज्ञाता ऋक् यस्य अच् समासान्त । ऋक्शून्ये अनुपनीते बालके । "अनृचमधुपावध्येतव्यं चेति" सि०कौ० । "यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफल" मनु । 'अनृच अनधीयान इति" कुल्लू० । "अनृचो माणवक इति" मुग्धबोधम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् न अच् । "तेन सहस्रं हि सहस्राणामनृचा यत्र भुञ्जते इति" "तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलमिति" च मनु । समासान्तपक्षे अनृचे इति विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेद । अध्येतरीत्युक्ते "अनृक् सामेति" सि०कौ० । अजभावपक्षे विभाषया कप् । अनृचक ऋक्शून्ये त्रि० ।

अनृजु त्रि० न ऋजु । शठे वक्रे कुटिले च । "न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजु " इति मनु । "या भ्रातरस्पेऽनृजोर्मर्षयामिति" ऋ०४,३,१३ । "तस्मात् पापात्त्वमृजुर्व्ययार्थस्त्वं यदा तदा । कर्त्तरी नाम का त्रेया त्वद्दारिद्र्यशोकदेति" उद्भटश्लो० । ऋजुमार्गगामी पूर्व्वगति , अनृजु वक्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थ ।

अनृण त्रि० न ऋण यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ्च अवश्यदेयतया उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृत धनम् । तच्चावश्यशोध्य तदशोधने "ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातक भवति । अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋणशब्देन व्यवह्रियते "जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्य , यज्ञेन देवेभ्य प्रजया पितृभ्य" इति श्रुति एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋण्यादीनामृणशोधने अनृणी भवतीति ऋत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति' ऋणशून्यस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना "द्वन्द्वदूषक धर्ममनुतिष्ठन् समाहित । वेदान्त विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसेदनृणो द्विज" इति अनृणस्यैव सन्न्यासोऽभिहित । "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हतीति" मनु । "एष वा अनृण य पुत्रीति' श्रुति । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रियते । तदभिप्रायेणैव "प्राप्तोऽस्यरण्यमीतेरन्यथा कराटवर्त्तिभिरिति" रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् त्रि० न ऋणी स्त्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने "दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नर । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते, इति भा०व०प० । 'एकमप्यक्षर यस्तु गुरु शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्य यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति' पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । "यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतमिति" ऋ० १ २३ २२ । "प्रियस्य

[illegible]

[illegible]

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितय प्रसाध्या । अन्योन्मितौ कुट्टविधेर्गुणाप्तौ ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्येऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्ट परिकल्प्य साध्यम् । विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्न यदि मानमेवम् ॥ भूय कार्य्य कुट्टको ऽत्रान्त्यवर्ण तेनोत्थाप्योत्थापयेद्व्यस्तमाभात्" । "इदमनेकवर्णसमीकरण वीज यत्रोदाहरणे द्विव्यादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषा यावत्तावदादयो वर्णा मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वाचार्य्यैं कल्पिता यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक, चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शवलक, श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादीन्यक्षराणि अव्यक्ताना सत्ता असङ्कराथ कल्प्या । अत प्राग्वदुद्देशकालापवर्द्धिचि कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्य्यौ पक्षा वा समा कार्य्या । तत स्वत्रावतारोऽय तयो समयोरनेकस्मात् पक्षादितरपक्षस्याद्य वर्ण शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च इतरपक्षाच्छोधयेत्तत आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजकवर्णोन्मिते । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेव कृते सति अन्या उन्मितय स्युः । ततस्तास्वन्मितिषु एकवर्णोन्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासा मध्ये द्वयोर्द्वयो समी कृतच्छेदगमेनाद्य वर्ण शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितय स्यु । एव यावत्सम्भवस्ततोऽन्त्योन्मितौ भाज्यवर्णे योऽङ्क स भाज्यराशि, यो भाजके स भाजक, रूपाणि क्षेप, अत कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमान, या लब्धिस्तद्भाजकवर्णमान, तयोर्मानयोरिष्टभाजकभाज्याविष्टेन वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्यौ । तत स्वस्वमानेन सक्षेपेण पूर्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यल्लभ्यते तत् पूर्ववर्णस्य मानम् । एव विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानेनोत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टक कार्य्य ।अथ यदि विलोमकोत्थापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्मितिर्भिन्ना लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेप स भाज्यवर्णनाम तेनान्यवर्णमानेषु त वर्णमुत्थाप्य पूर्वोन्मितिषु विलोमकोत्थापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि । इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागत व्यक्तमव्यक्त, व्यक्ताव्यक्त वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निरसनमुत्थापनमुच्यते' तद्व्याख्या । उदाहरण तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि॰ अनेका विधा प्रकारा यत्र । बहुप्रकारे "यत्रानेकविधमान्तर्य तत्र स्थानत आन्तर्य्य बलीय" इति परि॰ ।

अनेकशस् अव्य॰ अनेक+वीप्सार्थे कारके शस् । अनेकशारार्थे "अनेकशो निर्ज्जितराजकस्त्वमिति" भट्टि ।

अनेकाग्र त्रि॰ न एकाग्र । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये

अनेकान्त त्रि॰ न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र । अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ पु॰ । "अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्ध प्रतिपक्षित । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधेति" भाषा॰ । स च त्रिविध "आद्य साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मत । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत" इति भाषा॰ । एकान्तोऽत्यस्य प्रमा॰ण । ऐकान्त न॰त॰ अनैकान्तोऽयत्र कचित् "भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्ध श्चेत्येव" पाठ । तथा च साधारणादित्रितयान्यान्यस्य अनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु॰ अस्ति नास्ति वेत्येकान्त न वदति वद-णिनि ६त॰ । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकायवादित्वेन तथात्व विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि॰ अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे शब्दे । यथा गवादय अक्षादयश्च । 'अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति' सा॰द॰। अयमाशय "संयोगश्च विभागश्च साहचर्य्य विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधि । सामर्थ्यमौचिती देश कालादृक्ति स्वराचक । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव" इति हर्युक्तेरनेकार्थशब्दाना सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्या, संयोगाद्यैरितरार्थबोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थ एव स्मार्य्यते । तद्भिन्नार्थस्य तु व्यञ्जनया बोध इत्यलङ्कारिकाणा मतम् । नयाश्च संयोगादय शक्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धका । व्यञ्जना वृत्त्या तदुपस्थापने तु न । 'अनेकार्थशब्देभ्य सर्वेषामर्थानामविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादय अन्यशब्दविषयशाब्दबोधमात्र प्रतिबध्नन्ति मतु व्यञ्जनाविषयमिति' रसगङ्गाधर । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दाना 'क्वचिच्छेत्कलाभरलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादय अन्यार्थबोधनमेव प्रतिबध्नन्ति । तथा च संयोगादय सति तात्पर्य्ये, तद्विषयीभूतार्थविषयकशक्ति तज्जन्यान्वयबुद्धि च न प्रतिबध्नन्ति किन्तु तात्पर्य्यकालोसाधकाः इत्यन्य व्यञ्जनाप्रकारेण सोधयुरिति भेद । अनेके कदा प्रयोजनानि

गम वस वा। अनेकमनोऽग्रगति त्रि "अनेकार्थाति योगे च नानत्वनानेकधी" इति स्मृतिः। कर्म। नक्कन्योमरे इ न र।

अनेकाश्रित इ अनेकैव आश्रित रव। वैशेषिकमते संयोगादिषु, नानात्वेन च। "अनेकाश्रित विभागः संख्या हि- त्वादिकामना। हि-अनेकाश्रयकानेकैरनेकाश्रिता गुणा" इति भाषा "नित्यमे पदि अनेकाश्रयेकत्व जातिनर्थिति" वक्ता। एकत्वा एव अन्दैनोनानविभिन्नरोऽन्न प्रमो नीनाश्रिता। प्रमाणि च संयोगादय नानात्वं च तथा। एतत्वेनानात्मविष्णु वस्ते अपि नवकत्वोऽपि न तन्न मना- न्तरिति मेद।

अनेकशस् न न एकम्। अनेकशब्दे प्रकृति। "अनेकशो वस्त्रो अयीत" इति देवीव। "एकमं वस्त्र बाबा- प्रभृतिविशेषैरनेकशः एकदर्शनिति भा। अनेक- न्नूज्ने त्रि० क्रियां वीप्।

अनेकमूक त्रि एको बहिरो मूको वाक्शक्तिरहित नास्ति बचाय्, इ न। (बाबा गोषा) इति ख्याते मानवचन चक्षिर्वर्तते चर्च च। [प्रमले गमके पितृहतार।

अनेया त्रि विदि हनुक्ते अन त्रि अनेयसमुखी न इ।

अनेनस् त्रि नास्ति अनन्तस्यदी वा यस्य। अनन्तायादि रहितो "राजा अनन्तैनाय हननं च नमनहः" इति मन इ अन्यादिष्ट। "अनेनो गोपयनो नाम" इति च ११११०। "अनेना बालदर्शि यथा अनीति" भागवत् "यनेना नमना हर" इति ५,८१,१। "अनेना भवाय इति भाष्यम्।

अनेमा इ नी-अपित् न इ। प्रमले पितृहतारा।

अनेहस् इ न हन्ती हन-असि प्रलीरैहादेव। काले। भी अनह्। अनेहा कालोऽपिदोऽप्यनेहसो नवरः। न हन्ती वन्दे भि अपि। अहिंसीये त्रि। "अनर्यो कर्मदेवा अनेहदर्शिति" च ११। १।। "अनेहसं वैना- न्यहिंसादिति" भा। "आदित्तीसवम् नवानाने हृदरी अनेहसम्" च ११। १।। "एता गोरक्षे जनाय वितथ अनेहं" च १६, १।

अनैकान्त न एकान्तस्य भावः तस्य अभावो न इ। एका- न्ताभावे। न इ। एकान्तशून्ये त्रि। "आनन्तान्वा अनैकान्त्य अनैकान्तदर्शनादिति" प्राभ।

अनैकान्तिक इ अनैकान्तस्यार्थे। तन्त्र सामान्यविशेषता "अनै- कान्तो विद्यते" भाषा साधारणम्।

अनैकात्मिक इ एकार्थे नियतं व्याप्तोति एकात्म+ठञ् एकान्तो नियतो व्याप्तिरस्य प्रत् व्याप्ते बहु वा न इ। अनैकान्तशब्दार्थे अनैकान्तशब्देऽपि इष्टव्यम् "विपर्यैका- न्तिको मत भावा। अनैकान्तिको विभिन्नदर्शनेषु त्रि

अनैक्य न न ऐक्यम् अभावे न इ। एकत्वाभावे।

अनैतिह्य त्रि न ऐतिह्य यस्य। परम्पराप्रवादवर्जिते प्रमाणशून्ये। "अनामदर्शितिह्य वच प्रतुतिर्मिवधादि ?" मा वा न।

अ(मा)नैपुण न अनिपुणस्य भावः अण् आत्मनो वा इति। अनिपुणत्वे। तत्र अ(मा)नैपुणस्य न।

अ(मा)नैश्वर्य न अनीश्वरस्य भावः आत्मनो वा इति। अनीश्वरत्वे अनीशत्वे। नास्ति एश्वर्यं यस्य। अनैश्वर्य ऐश्वर्यशून्ये त्रि।

अनो अव्य अन+ओ–डो। अभावार्थे। "अनो मनुष्यो मानी नाभै अनो इत्यं नानैति नीलकण्ठः। अनो इ च इति नो इति न मिथ्या नावश्यमिश्याः।

अनोकह इ अनसः शकटस्य गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति हन–ड दैह। वृक्षे। "इदानीं वृणुते इस्यलो महावादिविति अनोकहपल्लवकृपावकीर्ति च रघ। "क्वाचित्त्वादुपलतमोकहमानस्य इति" भाग।

अनोदन त्रि न ओदनं अन्यदन्यं अन्नं यस्य। "अनर्त्तमोडन गृहे। "मया हविरायमोदनं वा" इति श्रुतिः।

अनोहत त्रि न ओहाराहतनाम्य तत्र ओहन्+क–प्र न इ। ओहारोहरणाभावेन प्रमो। "सापुर प्रथम पूर्वा- दाहारको च वर्दा। नवनीतपूर्व पूय दरवाथ तिनौ- दकि" भा। औहिति औहारे तथा प्रमम्। अहोरमे त्रि।

अन् अव्य अनु म् अन अव डैह। आनर्ति है आहित्य इ अव्ययि अनुहते। चित्रनावे अन्ती इति मेद "मुहित् पूयदत्ती इति श्रुति।

अन्तु अत्रौ अनित्य प्र इ एकम्।

अन्त अत्रौ नाकौ अन्ते अभी न एका एकगते ङ आदि मेद् पर। अन्ति। विधि रत्नसनै विशेषि। आशीर्-आनन्। अहिवा-अह्ना। अहिवदि-अहुतेि। क मत। क्रिम् अति। द्रा-अवृा अहित्वा। विभाप्य मनो। अन्ति अन्ती "अन्ति वानविरतेरौति वीक्षा- र्थि" भा। नम अन्ता। भन् अहन्। नवार- दृश्यं नानविर्ति"। वि। अनुर्गति अवर्। अद्व

नम्। "अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरञ्जनम्" का०प्र०। कर्त्तरि ल्यु। व्यञ्जना एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति" सा०द०।

अन्त न० अम–तन्। स्वरूपे, स्वभावे च। शेषे पु०न०। नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु०। निकटे, मनोहरे च त्रि०। तत्र स्वरूपे "स्मृदुलतान्तलतान्तमलोकयदिति" माघ। नाशे "पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति शिखिनो मुदा। "अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यतीति" उद्भट। "वैरस्यान्तं करिष्यति" रामा०। सीमायां "वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहमिति" नैष०। "कोदकान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य" इति श्रुतिः। सीमाऽवधिः स च दैशिकः कालिकश्च। तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे कालिकस्तु। "पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवमिति" ज्योति०। "दशाहान्ते पुनः क्रियेति" स्मृतिः शेषसीमायाम् "अस्तु वनान्ताद्वनितवक्तारिणमिति" माघ। "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन" इति भामिनी०। "गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पमिति" रघु। शेषावयवे "नेत्रान्तमुद्वीक्षते" इति वेदान्त इत्यादि। निश्चये। "उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति" गीता। उभयोः सदसतोरित्यर्थः। निकटे अन्तपाल। स्वभावे गुह्यान्त। शेषे निशान्त।

अन्तःकरण न० कृ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्य करणं, कर्म०, तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इ०त० वा। ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादिपदाभिलप्यमाने इन्द्रिये। तच्चान्तःकरणम् वेदान्तिमते चतुर्विधम्। "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" इत्युक्तकार्य्यभेदात्। अन्यत्र व्यक्तमुक्तम् "यदा तु सकल्पविकल्पकाद्य तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम्। स्याद्बुद्धिसंज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम्। अनुसन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम्। अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या तु तदहङ्कारतां गतमिति"। एतदनुसारेणैव शारदायामुक्तम् "अन्तःकरणमात्मनः। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकीर्त्तितमिति"। तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादन्तःकरणत्वम्। तत्साधकमनुमानञ्चेत्थम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं सप्राहकेन्द्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत्। नच चक्षुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावादित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः। सांख्यादयस्तु महत्तत्त्वापरपर्य्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः। पञ्चतन्मात्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिमुक्त्वा "तेनाऽन्तःकरणस्येति" सा०सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च भाष्ये एव प्रयोगादिकं दर्शितम्। "अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्य्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैव यथा पुरुषादिरिति। अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव। तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्य्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्य्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्य्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति। यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वृत्तिभेदेनावस्थान्तरभेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः, कार्य्यकारणभावश्चोक्तः योगोपयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाशिष्ठे। "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते!॥ एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते॥ अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता। सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा" इति। अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम्। अत्र वाक्ये बीजाङ्कुरन्यायेनैकस्यैवान्तःकरणद्रव्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यवस्याभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति। साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भाव "इति॥ कारिकायामपि "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यमिति" त्रैविध्यमुक्त्वा "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषाणीति" तत्त्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम्। एवञ्च पुरुषस्य सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लौहवदधिष्ठातृत्वम्" सा०सू०॥ "अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्येतव्यम्। नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह। लौहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति। अन्तःकरणं हि तप्तलौहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति। अतस्तस्य चेतनायमानतयाधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः। नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चिते सङ्गित्वमग्निवदेव स्यादिति चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष,

[illegible] | न तु [illegible] | [illegible] | [illegible] | [illegible] |

[illegible] "[illegible]" [illegible] |

अन्तःकुटिल त्रि० [illegible] कुटिल | [illegible] | [illegible] |

अन्तःशिला [illegible] | (इति) [illegible] | [illegible] |

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री [illegible] | [illegible] |

अन्तःपदवी [illegible] | [illegible] |

अन्तःपशु [illegible] | [illegible] | [illegible] ११२१ | [illegible] |

अन्तःपात [illegible] | [illegible] |

अन्तःपातिन् त्रि० [illegible] | [illegible] |

अन्तःपाल पु० [illegible] | "[illegible]" [illegible] ११,६,२१ "[illegible]" [illegible] |

अन्तःपुर न० [illegible] | (अन्दर) [illegible] | "[illegible]" [illegible] | [illegible] |

अन्तःपुरचर पु० [illegible] | [illegible] |

अन्तःपुरसहाय पु० [illegible] | [illegible] |

अन्तःपुराध्यक्ष पु० [illegible] | "[illegible]" [illegible] (१) [illegible] | [illegible] (२) [illegible] (३) [illegible] | [illegible] |

इङ्गाकार स्वरूपमूर्द्धज गलनाशने कुशल । द्विजदेव-यज्ञयोगप्रसक्तधी स्त्रीजितो मतिमान् ॥ शामीति (५) य कोऽतिविरूपदेह यथानुगामी खलु दुर्भगय । दाता महा-रम्भसमाप्तकार्यो गुणै यशस्येव भवेत् समान" इत्यन्-संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक त्रि० अन्तःपुरे नियुक्त ठक् सचापूर्वकविधे-रनियतत्वाद्वृद्धि । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ "अस्मत्-प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति' शकुन्तला० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गत पुष्प स्त्रीरज । द्वादशवर्षादूर्द्धमभ्य-न्तरजाते स्त्रीणा रजसि । "वर्षद्वादशकादूर्द्धं यदि पुष्प बहिर्नहि । अन्तःपुष्प भवत्येव पनसोदुम्बरादिवत्" । इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृति राज्याङ्गम् । राज्ञां सन्निकृष्टप्रकृतौ अमात्यादौ । "अन्तःप्रकृतिकोपन हि राज्ञा महद्व्यसनमिति" नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ त्रि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट त्रि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्ट । हृदय-गते, अभ्यन्तरगते च । "अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बे-नेति" काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च "पञ्च-प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थ सूक्ष्माङ्ग भोगसाधन"मित्युक्त सप्तदशावयवं भोगसाधन सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयो । अन्तरेव देह । मनोरूपदेहे न० । [दु खदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीड़कत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ त्रि० अन्तः अभ्यन्तरवर्त्तिनी कथमायोग्यत्वात् अप्र-काश्या संज्ञा चेतना यस्य । वृक्षादौ । ते च मनुना दर्शिता यथा "उद्भिज्जा स्थावरा सर्वे बीजकाण्डप्ररो-हिण । ओषध्य फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा । अपुष्पाः फलवन्तोये ते वनस्पतयः स्मृता । पुष्पिण फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयत स्मृता । गुच्छगुल्मन्तु विविध तथैव तृणजातय, । बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च । तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्म्महेतुना । अन्तः-संज्ञाभवन्त्येते सुखदु खसमन्विता" इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्व प्राणी सारो वा यस्या यस्य वा ब० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे त्रि० ।

अन्तःसुख त्रि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव सुखं यस्य । आत्मानुसन्धानमात्रसुखे बाह्यसुखशून्ये । "योऽन्तः-सुखोऽन्तराराम इति" गीता । [मदस्राविणि हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तः स्वेदो मदस्यन्दन मदजल यस्य ब० ब० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्त करोति अन्त+णिच्—ण्वुल् । मृत्यौ "व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तक-मिति" भार०पु० । देहिना स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय ईश्वरनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे "कर्पिप्रभावान्मयि नान्तको-ऽपि प्रभु प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्रा" इति रघु । विनाश-कमात्रे त्रि० "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-स्यान्तकोऽहमिति" वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूताना प्रलये संहर्त्तृत्वात्तथात्वम्, "महोदधिशयोऽन्तक" इति विष्णुसह० ।

अन्तकर त्रि० अन्त नाश करोति कृ—ट उप०स० । नाश-कारके । "अहमन्तकरो नून ध्वान्तस्येव दिवाकर" इति भट्टि । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण त्रि० अन्त करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके । "दूतं समाश्रयश्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति" मनु । भावे ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्म्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पाट-नम् । नाशने । "षो अन्तकर्म्मणि इति' पा०धातु० । अस्ये-र्नाशनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन "राघव । स शरैर्घोरैर्घोर रावणमाहवे" इत्यादौ शायस्य कर्मता स्येति स्यतेर्लोटो मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे "अवासासीश्च वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् त्रि० अन्त करोति कृ—णिनि ६त० । अन्त-कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । ण्वुल् । अन्तकारको-ऽप्युक्तार्थे त्रि० । [मन्त्र निर्वाणमृच्छतीति" गीता ।

अन्तकाल पु० ६त० । मृत्युकाले, "स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकृत् त्रि० अन्तं करोति कृ—क्विप् ६त० । विनाशके ।

अन्तग त्रि० अन्तं गच्छति गम—ड उप०स० । कार्य्यान्त-गामिनि, निरवशेषकार्य्यकारके, पारगामिनि, च "यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्यं छन्दोगं च समाप्तिकमिति" मनु । [गामिनि ।

अन्तचर त्रि० अन्ते शेषावधौ चरति चर—ट । कार्य्यादिशेष-

अन्ततस् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिकस्तसि । अन्तेन अन्ते अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । "वैश्योऽप्नि माप्नुता-

[illegible]

कुरङ्ग" इति। बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य। व्याकरणोक्ते परनित्यबहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्य्यभेदे, तद्बोधकशास्त्रे च। यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ "इकोऽचीति" पा०) नित्त्वमाप्तं नुमं बाधित्वा "ह्रस्वो नपुंसके" इति पा० ह्रस्वः। पूर्व्वं कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात्। ततश्च नुम्रूपकार्य्यं प्रत्ययस्यानुरूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्बहिरङ्गं, ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य बहिरङ्गनिमित्तककार्य्यबाधकत्वं बोध्यम्। "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति" "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति च परि०भि०को०। एतन्मूलकैव "बहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बलीति" कारिका। अन्त आसन्नमङ्गं कर्म्म०। आरादुपकारके न०। यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमनननिदिध्यासनानि, सम्प्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि। यमादयस्तु पञ्च बहिरङ्गाणि। तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयइत्यष्टौ सम्प्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादय बहिरङ्गाणि, प्रतिबन्धकस्य चित्तकायप्राणेन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु सम्प्रज्ञातसमाधेः समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्रयमभिधाय "त्रयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्य" इति पात०सूत्रे धारणादित्रयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम्। धारणादिस्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते। असम्प्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्वाण्येव बहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम्।

अन्तरचक्र न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम्। तन्त्रोक्तेषु देहस्थसुषुम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु। विवरणं षट्चक्रशब्दे दृश्यम्। ६त०। आत्मीयसमूहे न०।

अन्तरज्ञ त्रि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा—क ६त०। विशेषज्ञे "नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते" इति किरा०।

अन्तरण न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्—भावे ल्युट्। अन्तरितकरणे व्यवधापने, "हविरन्तरणे प्राक् प्रधानेज्याया" इति कात्या० २५,५,१५, "यदि नाम हविरन्तरितं न स्फोतमेव, प्राक् प्रधानेज्याया कृत्वा समाहरेत् हविषोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एकस्यापकृष्यमिति" तद्व्या०।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तरं सदृशम्, अत्यन्तसदृशे "स्थानेऽन्तरतम" इति पा०। सादृश्यञ्च "तुल्यास्यप्रयत्नमिति" पा० सूत्रोक्तं स्थानादिसाम्यम्, यथा ककारादीनां हकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एवं सकारस्य षकारे। आत्मीयतमे च।

अन्तरतस् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि। मध्ये इत्याद्यर्थे। "हृदमन्तरतः कृत्वा रावणं वाक्यमब्रवीत्" इति रामा०।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य। अन्तरस्थे परमात्मानुसन्धायिनि। अन्तरं भेदं पश्यति दृश क्विप् ६त०। विभेदद्रष्टरि त्रि०।

अन्तरदेश पु० कर्म्म०। मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे दृश्यम्

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तरं मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः। अन्तर्यामिनि परमेश्वरे। "मन्यन्ते वै पापकृतो "न कश्चित् पश्यतीति नः"। तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः" इति मनुः।

अन्तरपूजा स्त्री ७त०। तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजायाम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमातापितृभ्यः प्रभवति प्र+भू—अच् ५त०। सङ्कीर्णवर्णे मूर्द्धावसिक्तादौ। अन्तरप्रभवाश्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्टवर्णात् अपकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः सूतादयः। "भगवन्! सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः। अन्तरप्रभवानाञ्च धर्म्मान्नो वक्तुमर्हसीति" मनुः। एतेषां भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा "तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते" इत्युक्तम्। अधिकं वर्णसङ्करशब्दे वक्ष्यते।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण्—अच्। मध्यगतौ व्यवधाने। ल्युडन्तमप्यत्र न०। अन्तरं याति या—क। देहमध्यस्थचित्तगते त्रि०।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि। चित्तस्थे जीवे। तस्य तत्र प्रतिबिम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम्।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था—क ७त०। देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्—डा। निकटे, मध्ये, विनार्थे च। तत्र मध्ये "अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति" या०। "अन्तरा स्तनस्तके" इति स्मृति। "पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः अन्तरा गमने विद्यादनध्यायमहर्निशमिति" मनुः। "सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृता" इति रघुः। "अद्येमे बीज-

[illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति गीता ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

मिथर्हि श्रुतौ। "योऽन्तरे मावाय स्थापीदन्तरीयमभव दोष हि तत्राम तत पुरान्तरा वा इदामीमीक्षमभूदिति" तस्मादन्तरीक्षमिति'।

अन्तरिक्षप्रा त्रि० अन्तरिक्षं प्राति पूरयति प्रा–पूरणे क्विप्। अन्तरिक्षपूरके "अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानमिति" ऋ० १.१६.२। "अन्तरिक्षं द्युलोक मतेजसा माति पूरयतीति" वेद० भा०।

अन्तरिक्षप्रुत् त्रि० अन्तरिक्षे प्रवते प्रुङ् गतौ क्विप्। अन्तरिक्षचरे "अन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिरिति" ऋ० १, ११६, ३।

अन्तरिक्षसद् त्रि० अन्तरिक्षे सीदति गच्छति सद्–गतौ क्विप्। आकाशचारिणि। "हंस शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसत्" इति ऋ० ४, ४०, ५। "अन्तरिक्षसद् अन्तरिक्षसद्गा-रीति' भा०।

अन्तरिक्षसद्य त्रि० अन्तरिक्षे सदनम् सद्य सद–भावे यत्। अन्तरिक्षसदने। "उपरि मद्य वा एष तपति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यामिति" कौ० ब्राह्म०।

अन्तरिक्ष्य त्रि० अन्तरिक्षे भव यत्। अन्तरिक्षभवे। "मरुतामन्तरिक्ष्या इति ऋ० ८, २६, ५।

अन्तरित त्रि० अन्तर्–इण–कर्त्तरि क्त २त०। अन्तर्गते अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त। व्यवधाने गते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "हिरेफवृन्दान्तरितं सरोरुहेति" किरा०। अपवारिते, "कुर्यात् यथास्थानकमन्तरं वेति" लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म्म०। अन्तःकरणे।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्सर्वम्। [दिव्ये आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा० त०।

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब० अप् समा० आत-ईत्वम्। द्वीपभेदे। द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-जलत्वात्तथात्वम् द्वयोस्तु भेद चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-र्भेदः। काकाक्षिगोलकन्यायात् "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीप-मित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्वय इति तेनाय पु स्त्री० इति केचित्।

अन्तरीय न० अन्तरे भव गहादित्वात् छ। "नाभौ धृतस्य वहसमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रभस्य तद-च्छिन्नसमयान्तयो" रित्युक्तलक्षणे परिधाने वस्त्रे। भवार्थे पुंसा० पुंस्। आन्तरीयक तद्भवे त्रि०।

अन्तरे अव्य० अन्तरति इण्–डेप्। मध्ये। "आनन्दोपधा-नारेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरित्यमर"।

अन्तरेण अव्य० अन्तरति इण्–ण टवर्गादित्वेऽपि णत्वं नेष्यम्। विनार्थे, मध्यार्थे च। तत्र विनार्थे "अन्तरेणाञ्जलिं बद्धा मत्तापनस्य प्रसादमिति' रामायणम्। मध्ये "अन्तरेण वै योनिं गर्भं सम्भवति" कौ० ब्रा०। "अन्तरेणापां गुणम् इति" श्रुति। तत्र विनार्थे, द्वितीयातृतीये पर्यायेण. "श्रीमेनेन विना गगुमानन्तरेणाच्युत दर्पमिति दु० मो०। उभयोर्मध्येऽपि द्वितीया "अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति कौ० ब्रा०।

अन्तर्गडु त्रि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थक। ग्रीवाप्रदेशे जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद-निरर्थके। "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शन स०। "अन्त-र्गडु निरर्थकमिति मेदिनि।

अन्तर्गत त्रि० अन्तः अन्तःकरणे गत। अन्तःकरणस्थे देहस्थे च "अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद' इति रघु। 'येषामन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणामिति' पुरा०। "अन्तर्गता मदन-वह्निशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्च्चिते-नेति' उद्भट। अभ्यन्तरस्थे च "अन्तर्गतगते ग्रामे एव-मन्य च गविधाविति'। "नैषधादिविकारेण लक्ष्यते-ऽन्तर्गतं मन" इति च मनु। अन्तर्गतफलारम्भा प्रस्थानामिव सम्पद्" इति रघु।

अन्तर्गर्भ त्रि० अन्तरभ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य। अभ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते। "कुशौ समावप्रशीर्षावनन्तर्गर्भाविति" कात्या० २, १, २१। गर्भस्य मध्यम् अव्ययी०। गर्भमध्ये अव्य०।

अन्तर्गर्भिन् त्रि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्यस्य इनि। मध्यस्थ-गर्भयुक्ते। "अनन्तर्गर्भिणं साग्र कौश द्विदलमेव चेति" पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृति।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थ गृहम्। वाराणसीस्थे सप्तावरणगत स्थानविशेषे "अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-श्यति। वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति। पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति"॥ काशीमा० अन्तर्गृहमयत्र "अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहमिति" 'देवो विरजस पीठादन्तर्गृह विवेश चेति' च काशी०। गृहस्याभ्यन्तरे च। गृहस्य मध्यम् अव्ययी० गृहस्य मध्ये अव्य०।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन् अन्तर्+हन–अप्

[illegible]

अन्तर्जठर न. जठरस्य मध्यम् [illegible]

अन्तर्गत त्रि. [illegible]

अन्तर्ज्योतिस् न. [illegible]

अन्तर्दहन न. [illegible]

अन्तर्दशा स्त्री [illegible]

अन्तर्द्वार न. [illegible]

अन्तर्धन न. [illegible]

अन्तर्धि पु. [illegible]

अन्तर्नगर न. नगरस्य मध्यम् [illegible]

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भाव प्रवेश । मध्यप्रवेशे समुदायमध्यपाते । "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अन्तर्भावाश्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक" इति हरिका० स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वह्निमज्ज्ञोधविषयत्वाद्वह्नेर्वह्निमदन्तर्भाव । अन्त स्योभाव । चित्तवृत्तिभेदे ।

अन्तर्भावना स्त्री अन्त स्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता भावना । व्यञ्जकचेष्टादिशून्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावित त्रि० अन्तर्+भू–णिच्–क्त । मध्यप्रवेशिते समुदायान्तर्भूतीकृते । "अन्तर्भावितसत्त्व चेत् कारण तदसत्त्वत । नान्तर्भावितसत्त्व चेत् कारण तदसत्त्वत" इति खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कारणस्य यत् सत्त्वमङ्गीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापातः ततश्च उत्तरत्र एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुत तथा नाङ्गीक्रियते । एव च विनापि सत्त्व, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि दोषोऽस्ति इति तदाशय ।

अन्तर्भूत त्रि० अन्तर्मध्ये भूत भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्तर्गते च । "कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरै । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते" इति हरिका० "एष वै भगवान् विष्णुरन्तर्भूत सनातन" इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् त्रि० अन्तर्गत बाह्यव्यापारशून्यतया अन्तरेव स्थित मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च । दुःखितस्य हि बाह्येतरदितरव्यापारशून्यतया तत्प्रतीकारचिन्तयान्तरेव मनस स्थितत्वात् तथात्वम् समाधिस्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमनस्कतया तथात्वमिति भेद ।

अन्तर्मुख त्रि० अन्त परमात्मा मुख प्रवेशद्वार यस्य । बाह्यवस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ । अन्तरभ्यन्तरे मुख यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्रावणसाधने शस्त्रभेदे न० । "कूर्चिकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे" इति सुश्रुतम् । अन्त करण अविद्याहतिरूप द्वार मुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना अविद्याहतिरूपान्त करणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके प्राज्ञाख्ये जीवभेदे "आनन्दभुक चेतोमुख प्राज्ञ" इति श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम् । मुखस्य मध्यम् अव्ययी०। मुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्त स्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादिवर्णा' । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्दे ऽनुपद वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्त स्थाया मातृकाया न्यास उच्चारणपूर्वक तत्तत्स्थानेषु न्यास । अन्तस्थमातृकावर्णानामरणपूर्वक तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा "न्यासोऽयमान्तर" इत्युपक्रम्य "द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् । दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीश्च्यसेद्दश । षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादींश्च विन्यसेत् षट । आधारे चतुरोवर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले । हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ।। तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एव समाहितमना ध्यायेत्प्राणोयमान्तर" इति तन्त्रसार ।

अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृत । गर्भाशये मृते बालकादौ "भवत्युच्छासपूतिश्च शूल चान्तर्मृते शिशौ" इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्य्य त्रि० अन्तरे भव दिगा०य । मध्यभवे ।

अन्तर्याग पु० अन्तरन्त करणेन मनसा कल्पितोपचारैर्याग' पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारै पूजने, होमभेदे च । "अर्पयन् विषयै पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासैस्तन्मयतायुद्धि सोऽहम्भावेन पूजयेत्" । तन्मयेति तदेकत्वज्ञान सोऽहमिति,"मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दबृंहिते । दर्शयेदात्मसद्भाव पूजा होमादिभिर्विनेति" । विषयपुष्पाणि यथा । अमायामनहङ्कारमरागममद तथा । अमोहकमदम्भञ्च अनिन्द्राक्षोभकौ तथा । अमात्सर्य्यमलोभञ्च दशपुष्प विदुर्बुधा' । अहिंसा परम पुष्प पुष्पमिन्द्रियनिग्रह । दया पुष्प क्षमा पुष्प ज्ञान पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभि १५ पुष्पै पूजयेत् परदेवताम्" । अथ होम । "आत्मानमपरिच्छिन्न विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्वरूप सविभाव्य च । चतुरस्र तु चित्कुण्डमानन्दमेखलायुतम् । अर्द्धमात्राकृतिर्योनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ ध्यात्वा तन्मयस्तत्राग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभिचैतन्यरूपाग्नौ हविषा स्रुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्" । (स्वाहा इति प्रथमाहुति', मूलान्ते) धर्म्माधर्म्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा । सुषुम्नावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्" । (स्वाहेति द्वितीयाहुति मूलान्ते) "प्रकाशाकाशहस्ताभ्या अवलम्ब्योन्मनी स्रुचा । धर्म्माधर्म्मकलास्नेहपूर्णमग्नौ जुहोम्यहम्" । (स्वाहेति तृती

[illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" इति [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । "अपपस पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, "अन्तर्वेदि वेद्या करिष्यमाणाया प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति" तद्भा० "अन्यदन्तर्वेदि" कात्या० १२,२,२ । अन्तर्वेदि विहित कर्म्म ठञ् । आन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इष्ट्यादौ कर्म्मणि "नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति" मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति" कुल्लू० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्य्यन्ते गङ्गास्थलीति मध्यावर्त्त इति च ख्याते देशे

अन्तर्वेश्मिक त्रि० अन्तर्वेश्मे अन्त पुरे नियुक्त ठक् सञ्ज्ञा पूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धि । अन्त पुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुक्यादौ । आन्तर्वेश्मिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हत्य अव्य० अन्तर्+हन–ल्यप् । मध्ये हत्वेत्यर्थे "अन्त-रपरिग्रहे" पा० अपरिग्रह एवास्य गतित्वेन समासः परिग्रहे तु न, "अन्तर्हत्वा गत हत परिग्रहे" इति सि०कौ० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हास. । गूढहास्ये, हेम० ।

अन्तर्हित त्रि० अन्तर्+धा–क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । "अन्तर्हितशब्दयर्थे" इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि० अन्तो नाश परिच्छेदो वाऽस्य मतुप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण" इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । "स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवत स लोकान् जयतीति" छा० उ० । "अन्तवत परिच्छिन्नानिति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तु शीलमस्य वस–णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्य वेलाऽवधिः कालो वा हेम० । शेष-

अन्तशय्या स्त्री शयन शय्या शीङ्–भावे क्यप् अन्तस्य नाशाय शय्या चतुर्थ्यर्थे हेम० । मरणार्थ भूमिशय्यायाम्, तद्धेतुत्वात् श्मशाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-साहश्यात् कर्म्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद्–क्विप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । "तमुपासते गुरुमिवान्तसद" इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तःसलिल न० अन्तरप्रकाश सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले "गङ्गाया अन्तःसलिलवाहित्वाच्च दोष" इति रघु० । बहुव्रीहौ स्थलाभावपक्षे अन्त सलिलमस्य । अन्तर्गत सलिलं यस्या । अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाहेतेति" श्रुति । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्त स्थित ताप । चित्ततापे, देहमध्य-

अन्त(न्ते)स्था पु० अन्त स्पर्शोष्मणोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था–क्विप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावसानस्पर्शाना शषसहरूपोष्मणश्चमध्यस्था । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । "हकार पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च सयुतम् । औरस्य त वि-जानीयात् कण्ठ्यमाहुरसयुतमिति" पा० शि० । स्था–क । अन्त स्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गहा० छ । अन्त स्थीय मध्यस्थभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च द्व० राज० वा परनिपात । आद्यन्तयो । "अन्तादिवच्चेति" पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्यानलोऽवह्नि । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ च ।

अन्तार पु० अन्त वनपर्य्यन्तदेशमृच्छति ऋ–अण् उप० । "अभिज्ञातारमन्तार पशूनां पुरुष विदुरिति" भारतोक्ते पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्तस्थत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशायिन् पु० अन्ते पर्य्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी–णिनि ।

अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसातु छेत्तु शीलमस्य अव+सो–णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । "अन्ताय सर्वो-पायं जन्तुमायाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते सम्बध्यते अन्त–इ । नटाभिनयन-काले तद्भक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे कै टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० "मुग्धप्रमीतवदुपेयवदन्ति मातो-रिति" भाग० "यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट स" इति ऋ० १,७९,११, "अन्ति अन्तिके" भा० । "नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे" ऋ० १,१६७,९ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्सदृशसामीप्ये "उप-यावन्तिदेवमिति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते सम्बध्यते सामीप्येन, अन्त–घञ् सो-ऽस्त्यस्तीति मत्वर्थीय ठन् । सामीप्यवति । "विमान्तिके पितॄन् ध्यायन्निति" "शनैः पितृकान्तिके पुनरिति" "वसे-युश्च स्वशान्तिके" इति च मनु । "तामन्तिकन्यस्तबलि-प्रदीपामिति" रघु । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । चुल्लिग्राम न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्त शेषसीमा आप्नोति अन्त+कन् । पर्य्यन्तव्यापके त्रि० । "केशान्तिको ब्राह्म-

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

तयोर्व्यासस्त्रत्रयोर्यः सम्पातस्तस्मादुपरितनं खण्डं द्युज्या । सोऽत्तरगोलेऽथ स्वया कुज्यया युता यावत् क्रियते नाव-ट्टिनार्धेऽर्कोदयास्तसूत्रयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कुज्यया हीना । यतस्तत्रोदयास्तसूत्रादधः कुज्या । यदर्कोदयास्तसूत्रयोरन्तरं सा च द्युतिरुच्यते । एवमन्त्यापि । यत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत् त्रिज्यातुल्यं भवति । तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते तावच्चरज्यातुल्या भवति । अथ चरज्यया त्रिज्या युतोनाऽन्त्यासंज्ञा भवति । नह्यन्त्याद्युत्यो चेलसस्थानभेदः । किन्त्वङ्गानां गुरुलघुत्वात् केवलं सङ्ख्याकृतो भेद इत्युपपन्नम्' प्रमिता० ।

अन्त्यकर्मन् न० अन्ते नाशे भवं कर्म । अन्त्येष्टिक्रियायाम् । 'जायायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि" "ब्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभि कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति "जातकर्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव चेति" च मनुः । "तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामात् अग्नये" इति छा०उप० "अग्नयेऽन्त्यर्थमृत्विजोहरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्मणि" इति छा०उप० भा० ।

अन्त्यज पु०स्त्री० अन्त्यः सन् जायते जन–ड । शूद्रे तस्य वर्णमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः" इति मनुः । "अन्त्यजः शूद्रः" इति कुल्लू० । शेषजातमात्रे त्रि० । अन्त्यश्चाण्डाल इव जायते जन–ड । रजकादिषु सप्तसु जातिषु पु०स्त्री० "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः" अत्रिसंहिता । "न शूद्रराज्ये निवसेदित्यधिकृत्य नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिरिति" "गत्वा त्वन्त्यजस्त्रियामिति" च मनुः ।

अन्त्यजन्मन् पु०स्त्री० अन्त्यं जन्म यस्य । शूद्रे, "प्रतिपक्षस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः" इति मनुः । शेषजातमात्रे त्रि० ।

अन्त्यजाति पु०स्त्री० अन्त्या जातिर्यस्य । शूद्रे । "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति" मनुः । चण्डालादौ च । 'अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनीति" प्राय० ।

अन्त्यभ न० कर्म० । मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयो राशिचक्रस्यान्ते स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्त्ययोनि पु०स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे, चण्डालादौ च 'शूद्रायां सन्त शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः" इति मनुः ।

अन्त्यवर्ण पु०स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरवसानस्थिताक्षरे पु० । [पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम् । श्मशानगोचरं सूते" इति मनूक्ते निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः" इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डालादिषु च । "अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः" इति अङ्गिरःस्मृतिः ।

अन्त्याश्रम पु न० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे ।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्त्यस्य इनि । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म० । अन्त्येष्टौ साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारके यज्ञभेदे "अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रा" इति भट्टिः ।

अन्त्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा ऊतिः रक्षणम् अव–क्तिन् कलोपः । आसन्नरक्षणे "अहमन्त्यूतिमयोभुवमिति' ऋ० १,१२८,१ ।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्त्या इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्प्रभवत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे च । 'पतितानां न दाहः स्यात् नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः" इति शु०त० स्मृतिः ।

अन्त्र न० अम्यते देहो बध्यतेऽनेन अति–बन्धने करणे ष्ट्रन् । देहबन्धने–"छ्क्ता सार्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः अर्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेत्" । इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । "सार्धत्रि व्यामान्यन्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि" सुश्रुतम् । "निर्यद्दन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्" "यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिरिति" सुश्रुतम् ।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूजः शब्दभेदः । अन्त्रविकूजने "पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति वेति" सुश्रुतम् ।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य दोषं पाचयति । स्वर्जिसारे निर्यासविषे औषधिभेदे 'स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते" इत्युपक्रम्य । "दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयमित्यभिधाय "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः" इति विशेषतः स्थावरस्य स्थानसङ्ख्या "अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त स्वरुसारनिर्यासविषाणा-

अन्यत्र सत्त्वे न चाम इत्येतत्परतया तत्रान्धत्वम् भाक्तम् । अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध—चु॰ प्रेरणे णिच्—अच्, अन्ध—करणे अच् वा । तमसि अन्धकारे "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जना इति" श्रुतिः । यथार्थज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च "आसीदिदं तमोभूतमिति" मनौ "तमसावृतमग्रेनेति" "तमसैवावृतं तत्त्व नानुपश्यति मूढधीरिति" च पुराणे तम–शब्देनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न॰ मेदि॰ । तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्धक पु॰ अन्ध—ण्वुल् । दैत्यभेदे स च दैत्य दितौ कश्यपादुत्पन्न तस्य वरेण महादेवैरवध्यतानामभेदे यथोक्तं हरिवंशे १४५ अ॰ "दितिरुवाच हतपुत्त्रास्मि भगवन् ! देवैर्धर्म्मभृतांवर ! । अवध्यं पुत्त्रमिच्छामि देवैरमितविक्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि ! दाक्षायणि ! भवेदिति । देवानां सचयो नास्ति कश्चित् कमललोचने ! । देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् । आत्मा ततस्ते पुत्त्रेण रक्षितव्यो हि सर्व्वदा । अन्वालभत तां देवीं कश्यप सत्यसागर । अस्पृश्योदरदेशे तु सा सुतं सुषुवे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य ! सहस्रशिरसं तथा । द्विसहस्रेक्षणश्चैव तावच्चरणमेव च । स व्रजत्यन्धवद्व्यक्तमन्धोऽपि हि भारत ! । तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्व्वान् बाधति भारत ! । हृतवानपि च रत्नानि सर्व्वाण्यात्मबलाश्रयात् । मायवञ्चात्मवीर्य्येण निगृह्याप्सरसां गणान् । स्वर्गेऽभ्यन्ध्युर्जितोऽत्यर्थं सर्व्वलोकभयङ्कर । परदारापहरणं परस्वविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्धक पापनिश्चय" इति "निशितत्रिशूलदारितान्धकमहासुर इति" काद॰ । अन्ध एव अन्धक स्वार्थे कन् । मुनिभेदे स च बृहस्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतथ्यात् ममतायामुत्पन्न बृहस्पतिशापादन्धत्वमापेदे । तस्य जात्यन्धत्वात् दीर्घतमा इति नामान्तरं तत्कथा भा॰ आ॰ प॰ १०४अ॰ "उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतामभ्यपद्यत ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदतांवरम् ॥ अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव बृहस्पते ! । औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तस्मादेवङ्गतेऽद्य त्वमुपारन्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया सम्यक् बृहस्पतिरुदारधीः । कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्व्वञ्चाहमिहागतः । अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्त्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः । पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः ॥ स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहतं तदा । पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः । उतथ्यपुत्त्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति । एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत । बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥ जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जनयामास गौतमादीन् महायशाः" इति । यादवभेदे च "सात्यतान् सत्त्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम् । अन्धकञ्च महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह तान् शृणु । अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम्" । इति हरिवंशे ३८ अ॰ । "दूत समेयवामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम्, ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णमिति" हरिवंशः ।

अन्धकरिपु पु॰ 6त॰ । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम् यथा हरिवंशे १४६ अ॰ "मुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम् । भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्टकमिति" । अन्धकहन्त्रादयोऽप्यत्र । अन्धकस्यान्धकारस्य रिपुत्वादपहारकत्वात् । सूर्य्ये, चन्द्रे, वह्नौ, च पु॰ ।

अन्धकवर्त्त पु॰ अन्धक इव वर्त्तते वृत—अच् । पर्वतभेदे गणा॰ त्र । अन्धकवर्त्तीयस्तद्भवे त्रि॰ ।

अन्धकार पु न॰ अन्धं करोति कृ—अण् उप॰ स॰ । तमसि तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं तमश्चलतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् चलनादिक्रियावच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सहकारित्वेऽपि तमस्त्वे नैषकमत्वबत्तद न सहकारिता

[illegible] ॥ [अन्धकारे ।

अन्धकारमय त्रि अन्धकार+मयट् । [illegible]

अन्धकारि पु [illegible]

अन्धकासुहृद् पु [illegible]

अन्धकूप पु [illegible]

अन्धङ्करण न [illegible]

अन्धतमस न [illegible]

अन्धतामस न [illegible]

अन्धतामिस्र न [illegible]

[illegible]

अन्धधी [illegible]

अन्धपूतना स्त्री [illegible]

अन्धमूषिका स्त्री [illegible]

अन्धम्भविष्णु त्रि [illegible]

अन्धम्भावुक त्रि [illegible]

अन्धस् न [illegible]

अन्धाहि पु [illegible]

अन्धिका [illegible]

सोमानुपीतिमा' देवीविषोऽन्धयत्नो च स्वन्ध' सप्तम धा मुचादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घः । निविडान्धकारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध–प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूतक्रीडायाम् तया हि जन अन्धइव विवेकशून्य क्रियते । सर्षप्याञ्च तस्यायात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्ध ।

अन्धु पु० अन्ध–कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुंचिह्ने च । "वाक्पाणिपादपाय्वन्धुसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः" इति शा० ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध–उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात् वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध–रन् । देशभेदे स च देशः । "जगन्नाथादूर्द्ध्वभागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्त " ॥ वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च । व्याधभेदे इति काश्यप ।

अन्न न० अनित्यनेन अन–नन्, अद्यते इति अद–क्त वा "अन्नाण इति" पा० निर्द्देशात् अन्नार्थतया न जग्धि । ओदने, सिद्धान्ने, "यस्य कोष्ठगत मोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते । आम तु वितुषं प्रोक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" इति वशि० स्मृ० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्ते तेषां प्राणहेतुत्वात्तथात्वम् । तन्नामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोग "आमान्न' हृदये दत्त्वा पक्व' कृत्वाथ खादयेत् । षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरिति" पुराणे "चाण्डालान्न भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्ध भुक्त्वा पराक" इति विष्णुसूत्रे, आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मानवे च तत्र प्रयोगात् "स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्थो न तु तन्मात्रस्यैवान्नताबोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्नभक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादशविधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नवर्ज्जमते देवि ! एतान्येव विवर्ज्जये"दित्यनेन मत्स्यपुराणे अन्नवर्ज्जमते तेषां वर्ज्जनीयत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन" इति श्रुत्या "अन्नमयं हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्वं यत् समर्थित तत् सर्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । तत्र "राजान्न तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदये"दित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रतिपादनः अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा परापरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते । "गोरसं तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेत् शूद्राद्यच्चान्यत् पयसाकृतमिति" संवर्त्तवचनन्तु आपदि शूद्रान्ननिवृत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणात्तथावगते एवमेव प्रा०वि० । "अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वौषधिरूपत्वोक्ते सर्वेषां व्रीहियवाद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्त "पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजन्यत्वस्य अन्नत्वमुक्तम् "अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते" इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्नहेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नोऽन्नमिति श्रुते" "यत् कृष्ण रूप तदन्नस्येति" छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा तेजोऽबन्नात्मिकाया देवताया परामर्श इत्युक्तम् । उदके च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्नं तत प्रजा इति" मनुना अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमय प्राण" इत्युक्त्वा तत्समर्थनाय "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां य स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्र यो मध्यम तल्लोहित योऽणिष्ठ स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा "षोडशकलो वा अयं पुरुष" इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्त । प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिन प्राणाः भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीति छा०उप० । सूर्य्ये पु० सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा" इति मनुना तद्धेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, म० "स्त्रियोऽन्न पशवोऽन्नञ्च विप्रोऽन्नञ्च महीक्षितामिति" मनु । मत्स्यसूक्ते च "प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावर

मनुष्याणामादिरिति वेद इति श्रीधरस्वामी । "दिवा-
कराद्रश्मिर्यो दुग्धात् क्षीरं दिवाकीर्तिविनाशकारीति"
इत्या "एष हि सुधायामृतम् सोमः समाख्यातोऽभि
होतर्यमिति" अत्र 'समाख्यातं निरुक्तदृष्ट्या
विधि" इत्यः । ...

[illegible]

अम्मकारसम त्रि अम्मकार+शास्त्रे अर्हः । ...
अम्मकारि ह ... ।
...

[illegible]

शोभातुमीतिमा' देवीवियोऽन्ववर्त्मा च स्नान्' सप्तम च्या
सुवादिति'' पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घ । निविड़ान्ध-
कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध—प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूत-
क्रीड़ायाम् तया हि जन अन्धइव विवेकशून्य क्रियते ।
सर्षपाञ्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षय वैद्यकप्रसिद्ध ।

अन्धु पु० अन्ध–कु । कूपे । कूपत्वस्यच्छिद्रत्वस्यात् पु विज्ञे च ।
"वाक्पाणिपादपायूपस्थं चान्याङ्कर्मेन्द्रियाणि" इति शा०
ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध–उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध–रन् । देशभेदे स च देश । "जगन्नाथादूर्द्ध-
भागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्त" ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यप ।

अन्न न० अनिति अनेन अन—नन्, अद्यते इति अद्–क्त वा
"अन्नाण इति" पा० निर्द्देशात् अन्नार्थतया न जग्धि ।
ओदने, सिद्धान्ने, 'यस्य क्षेत्रगत मोक्ष' तत्तुषं धान्य-
मुच्यते । आमन्तु विज्ञेय स्विन्नसम्पन्नदाहृतम्'' इति वसि०
स्म० । अन्नमूल हि जीवनमित्युक्ते तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तन्मात्रेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः 'आमान्न' हरये
दत्त्वा पक्व कृत्वाथ खादयेत् । पतिर्विपक्षत्वाणि विनायां
जायते क्रमिरिति'' पुराणे 'चाण्डालान्न भुक्त्वा त्रिरात्र
मुपवसेत् सिद्ध भुक्त्वा पराक'' इति विष्णुसूत्रे, आदित्या-
ज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा'' इति मानवे च तस्य प्रयो-
गात् 'स्विन्नसम्पन्नदाहृतमिति वसिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था
न तु तन्मात्रस्यैवान्नतावोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे'' इत्यादिनिषेधे आमान्न-
भक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे'' । इत्युपक्रम्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्यभिधाय 'अन्नवर्ज्जमते देवि । एतान्येव
विवर्ज्जयेत्'' दित्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनव्रते तेषां वर्ज्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
"अन्नमशित त्रेधा विधीयते तस्य य स्थविष्ठोधातुस्तत् पुरीषं
यन्मध्यमस्तन्मांस योऽणिष्ठस्तन्मन'' इति श्रुत्या 'अन्नमय
हि सोम्य मन इति'' श्रुत्यन्तरोक्त मनसोऽन्नमयत्व यत्
समर्थित तत् सर्व्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । तत्रच "राजान्न
तेज आदत्ते'' इत्यादौ निषिद्धतापि सर्व्वेषामेव । "शूद्रेषु
दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव
यश्चात्मान निवेदये''दित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
पादनात् अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च सङ्कीर्णजातिभेदा
पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
"गोरसं तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यच्चान्यत् पयसाकृतमिति'' सवर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्रान्नमिष्टत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्व तैलपक्व
पायसं दधि सक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुर-
ब्रवीदिति'' हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगते एवमेव प्रा०वि० । 'अन्न' हि भूताना ज्येष्ठ'
तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते'' इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूप-
त्वोक्ते· सर्व्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्व व्यक्तमुक्त' "पृथिव्या
ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति'' श्रुतौ च ओषधिजन्यत्वस्य
अन्नत्वमुक्तम् 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते''
इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्या, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नं वै पृथिवी" इति श्रुतेः । "यत्
कृष्ण' रूप तदन्नस्येति'' छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव
भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता'' इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्न' तत प्रजा इति'' मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमय प्राण'' इत्युक्ता
तत्समर्थनाय- "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां
य स्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्र योमध्यम' तल्लोहित योऽणिष्ठ
स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा
"षोड़शकलो वा अयं पुरुषः'' इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि
माशी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्-
स्यते'' इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्त ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा
अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अन्न कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्त्यन्न बहु भविष्यतीति छा०उप० ।
सूर्य्ये पु०सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आ-
दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्न तत प्रजा'' इति मनुना तद्धेतु-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० "स्त्रियोऽन्न
पयपोऽन्नञ्च विद्योऽन्नञ्च महोषधितामिति'' मनु । भक्ष्य-
द्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिद सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावर'

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [रत्नाकरः ।

अन्धकारमय त्रि अन्धकार+मयट् [illegible] ।

अन्धकारि [illegible] ।

अन्धकासुहृद् [illegible] ।

अन्धकूप [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

अन्धतमस [illegible] ।

अन्धतामस [illegible] ।

अन्धतामिस्र [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अन्धपूतना [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अन्धमूषिका [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

अन्धस् [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

हि सोम्य । मन" इति श्रुति विवरण कोशशब्दे । अन्न-प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्ट । निःसारितरसभागभेदे (विटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "पर्यन्न मल" इति सि० कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नाना पुरीष मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेदिति" प्रा०वि० स्मृति ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रस सारांश स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "स वा एष पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्यैः सह सम्भुक्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरा-नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकार । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमश शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-न्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य एव विद्वानिति छा०उप० । "अन्नादः दीप्ताग्निरिति" भा०भा० । "त्रिषिमानपवितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस-न्नाद" इति काठ्या० ३,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्-ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्यात् तद्धितान्ताद्देव ङीप् अन्यतोन, तेनात स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि०अन्नमत्ति अद-णिनि ६त० । अन्नभक्षके । "भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्य नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्य भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-मन्नादमन्नाद्यायादधे"य०२,५, । अन्नमाद्य यस्य । अन्न-भक्षौ त्रि० "अन्नाद्याय व्यूहध्व सोमोराजा यमागमदिति" इत्यथयमनस्य । "अन्नाद्येनोद्वत्तेन वा" इति मनु ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽन्नस्य यद्धोयदायुरन्नायुर्वा एष यदायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरसमियन्ननायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्विप् ६त० पूर्व्व-पददीर्घ । अन्नवर्द्धके । "अत उता पितृभ्यतोजनिन्नी-रन्नावृध प्रतिचरन्त्यन्नैरिति ऋ० १०,१,४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य त्रि० अन-अन्यादि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति" रघु । "शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ धन्यास्ताः गुणरत्नरोहणभुवो धन्यास्तदन्यैव सेति" सा०द० रूपं अन्योक्तिः सख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्यस्मै सति सर्व्वस्य यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्ति साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "इतश्चन्नन्येषां या इत-ऋतोरिति ऋ० ८,२१,१४, अन्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० ३,५५,१७ । छन्दस्यस्य न तत्कार्य्यम्, "साध्वन्यानां सस्निहिये" इति सु०बो० जसि तु वा साध्वन्ये-साध्वन्या ।तस्येदमित्यर्थे छ दुक् । अन्यदीय ।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ-उण् स्वार्थे कन् कारुक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिषु सव्यापराधम चित्त कर्म्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-बा० अति । अन्यार्थे । "देव-दत्तोगच्छति अन्यत्र यज्ञदत्त" इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमच् इति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदवति तत्र तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-त्रयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्व्वत्र तत्त्रयभेदस-त्त्वात् । अनेकत्वस्य अपेक्षाबोधविषयस्त तथा च यावन्त पदार्था अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-स्तावन्तएव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थ । "अन्यतरान्यतमशब्दौ व्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-र्य्यम् 'कियत्तदोर्निर्द्धारणे इति" पा० कियत्तद्ग्रोऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति मा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसज्ञासूत्रे डतरडत-मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरयस्त्य पृथगुपादानम् । "कर्म्मादिषट्कान्यतमत्व कारकत्वमिति" शारमञ्जरी "अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयादिच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

मदयचैव वर्षे प्राप्य बोधनविधि" बहुना बहुल चाणक्यो॰: ।

मधमिह न ईश । मधरतयले मधनाये मधवचने ।

मधकोह ह मधच मीधरते: मधे बोधनि मधार्थे मधु । (मधो) इति मधते माधवे मधपत्ताये ।

मधर त्रि मध इताति इ—च । मधराहरि मातिर-मुहिनाभोति इमधमधमधर" इति मह: । मधपूर्वीक्त-शैलेरे मधी मधुमाति मधराधनपन्ने इमधम् ।

मधराव ह मधेन गाविश्रो राव: । मधमधमधावेन माप्ररावते मधार्थ (हिमाला) मधच रावमाने च "मधच इरगो राव" इति माधवे इरम्य मधोठपीन रावलो॰ ।

मधदीप ह मधच बोधनप्रतिपदमाधिमध: दीप: माध मिवेन माधवीय वा । मधमाधमधमधमिति मधमधा धमविपधमिति च मधवेशो मधमधमीमधमधाधमधमधी च दोपमेदे मधमधदधदोषाद् मधमु मिष्याद् मिश्रमधि" मधा । मधमधाधमधि हिविमानि मधमधो विभिमधमधा मधानि मानि च मधमधमधे मधाने । वैद्ये दोष-मिदानमधा मधानि च मानि मातृमधमधमधमधारा रोगनिदानमधा वैद्ये प्रविमानि मधा मधमधो इर्ष मधीनि ।

मधपात ह ६० । मधच मीधमधवीयिमधरधमेव मिश्रिमधमधमधमधाधरधे मधो मुमधमध मधमधमधवेन इव इमधिरधमाधरावदे च मध मीधिमधाव: मधमु मधि-मधमधपूर्वाय मधमधमधिमीविमा । मधमधाधो मधा मधार्थोर्धे मीमार्थेन । "मधुनं मधमाधार च मधु कृते दिधा मधमिमाधमधमधु इमधद विधु इमधमधमधु । मधमेदुं मध मधम मध्य च मधोयदि । मधमाधा मधे माध विमधावि मधने मधे । मधुमा मधमधमो-मधिरधाध कृते मधमु । मध मधमधोवेन इव-माद् मधती इव: । दिधा मधवि मधु मध" इमध विधु इमधमधमधम् । इयेन मैन वा माधी: प्राय पूरवते इव: । मधर्मानि मधमोमाय देवं मधमध । एत: च माधी मधमध मधीरे मोदमा मधमु । मधती मधमाधमधमु मधिद मधवर्ष इव । मधमिदु मधमाधु मधिरधु मधमधी" इति मधमाधिमधमधमधु १८ इते मधा: ।

मधपान च मधम मधमधमधमधमधम मधमधमोध । मधमधीधमधिमधमधे "मधमीधमधमधिमधमधमधि मा-मायाव" इति प्रतिमाय "मधमाधिमधीमधीधमधि-मध मामाधमधमधमेति मधती मधमाद् मधोमाध मावमम् ।

मधपूर्वा मर्व पूर्व मधा । देशीमेदे मधमधर्व । मधमधर्व । मधर मधमध ॥ मधमधमधमधिमधर्व विधाने देशि मधर्मोति मधमधमाधा । मधा च मधीमधमधिवी मधीमध्ये मधमधमधुरिवो मधमम् ।

मधपूर्वेमधरी मा भैरवीमेदे मधमधारेधा मिमधम् । मध-पूर्वामानि "मिमा देशि मधमधोमधरी मधम-पूर्वेमधरोति" मधमधमाधा ।

मधप्राप्तन मध महार्थ विमावेन प्रमधमाध प्राप्तं इव । अमाधमधमाधी माधवीर्धिमावेन प्रमधमधमेमधमे । "मधोरमधमधर्म मानि मधेद मधर्व इवे इति मधा । "मधोरमधमध्ये मधे मानि मधर्व मधमधिवि । "मधर्व माध मधम मधेद मधर्व इवे इति मधमधमधम् । मध इति मधमधम इति एव । मधार्व विवेध । मध-विमावधी । "मधम प्राप्तं मधम मानि मोरमधी मुः । मधीमाधम मधमी मानि मधमी प्रमधी" इति । मध विधिमधिमादि मधा

"मधे मानि विमाधदे मुमधरी रिद्देरदे मा विवी मीमा-दिमधिमधिमुमोमधिरदे मधे च मधोरदे । मधोमधिमि मीमधमेमधमधमधमादिमधमोमधमोमधमुमधिमधमध विभ-मधमधमादिमध: एव इति मुम मी । प्रामेमाधव रोगिमाधव: ३.५,७८२७।२२.२१ ११ १० ।८ १६।७।८१२ २६,२६,१२ ८ । मधमधिम-मानि मधमानि मम । विविमानि । मम मधानि । मधमधीमधमीमधमारिमधम मधमधमु । मधमाधमधमोम माधु विमधमाधमधमधमु । मधमि॰ । "देवे मधम मधमे "दिमधमेमधमेदिमानि मम मधमेद ।

मधमम त्रि मधार्थे मध राव । मधमधमाधवेन प्रतिरा-दिते रावमेदे मधराये विमधिरम्य रावमधे इमधा ।

मधमय ह मधच विमाता मध+विमधार्थे मधर । मधर मेरे । मधमधरोरम मधमिमाधमाधमधमधमु मधमधरोमधु विमधमाधमधीमधमधोम मैन मधि देव । मीमधमो-मधा माध मधि मधमाम इति" मधोमि । मधा एव मधमोरमध इति मधी मधमधमधोमधमध मधमध-मधु । "मधमोम देमध । इमध:" इति मधी च देमधम-मधमे मधारोमधिम । मधमिमधिमाधमे मिः । "मधमधं

हि सौम्य । मन" इति श्रुति विवरणं कोशशब्दे । अन्न-प्रकृतवच्यतेऽस्मिन् "तत् प्रकृतवचने" पा० मयट् । अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्टं । निस्सारितरसभागभेदे (विटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्कं मल" इति सि० कौ०। सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते । तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति" प्रा०वि० स्मृति ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः साराशः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे "सवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतिः "अपथ्ये सह सभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जठरा-नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांश । अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्तसु धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० । शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-न्यम् । अत एव "अन्नाद्रेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद–अण् उप० । अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ । "अन्नवानन्नादोभवति य एवं विद्वानिति छा०उप० । "अन्नाद दीप्ताग्निरिति" शा०भा०। "स्थिविमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-न्नाद" इति कात्या० ३,२,५ । अन्नभक्षके त्रि० "टिड्-ढाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्यात् तद्धितापन्नादेव ङीप् अन्यतोन, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् त्रि०अन्नमत्ति अद-णिनि ६त०। अन्नभक्षके । "भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रतीति" मनु स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-रन्नादमन्नाद्यायादधे"य०३,५, । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-भक्षौ त्रि०"अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजा यमागमदिति" दन्तधावनमन्त्र । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनु ।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स एषोऽन्नस्य पशोयन्नायुरन्नायुर्वा एष यन्नायुरिति" ऐ० उप० । अन्नायुरन्नमित्यन्नमायुरन्नजीवन इत्यर्थ ।

अन्नावृध त्रि० अन्न वर्द्धतेऽनेन वृध–करणे क्विप् ६त० पूर्व्व-पददीर्घः । अन्नवर्द्धके । "अत उत्वा पितुभृतोजनित्री-रन्नावृध प्रतिचरन्त्यन्नैरिति ऋ० १०,१,४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन अशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य त्रि० अन–अघ्न्यादि० य । भिन्ने, सदृशे च । "उत्थित ददृशेऽन्यच्च कवन्धेभ्यो न किञ्चनेति" रघु । "शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति" हितो० । "अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति" माघ धन्यास्ताग्गुणरत्नरोहणभुवो धन्यामृदन्यैव सेति" सा०द० रम्भे अन्योक्तिः सुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्यस्मै सति सर्व्वस्व यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याप्ति साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "इतश्चन्नन्येषां या भत-क्रतोरिति ऋ० ८,२१,१४, अन्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० ३,५५,१७ । द्वन्द्वेऽन्त्यस्य न तत्कार्य्यम्, "साध्वन्यानां सन्निहिये" इति मु०बो० जसि तु वा साध्वन्ये–साध्वन्या ।तस्येदमित्यर्थे छ दुक्। अन्यदीय ।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ–उण् स्वार्थे कन् कारुक । पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके त्रि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापाराक्षमं चित्तं कर्म० । विषयालोचनासमर्थे चित्ते । ६त० । अन्यमनस्के त्रि० ।

अन्यत् अव्य० । अन–बा० अति । अन्यार्थे । "देव-दत्तोगच्छति अन्यत् यज्ञदत्त" इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतम इति, मुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदवति तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम्। यथा घटपटमठान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-त्रयभेदो घटपटमठेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्रयभेदस-त्त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्तः पदार्था अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-स्तावन्तएव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति" कैयट । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-र्य्यम् "कियत्तदोनिर्द्धारणे इति" पा० कियत्तद्ग्रहोऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् । इति मा०प्र०उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञासूत्रे डतरडत-मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथग्ग्रहणम् । "कर्म्मादिषट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति" सारमञ्जरी "अथ प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो०। द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

[illegible] । [illegible] ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० [illegible] ।

अन्यतस् अव्य० [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अन्यतम त्रि० [illegible] ।

अन्यत्कारक त्रि० [illegible] ।

अन्यत्र अव्य० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अन्यथा अव्य० [illegible] ।

अन्यथाकारम् अव्य० [illegible] ।

अन्यथाख्याति स्त्री० [illegible] ।

[illegible] ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री० [illegible] ।

अन्यथाभाव पु० [illegible] ।

अन्यथाभूत त्रि० [illegible] ।

अन्यथावृत्ति स्त्री० [illegible] ।

अन्यथासिद्ध त्रि० [illegible] ।

नाम कारणभावात् वा वस्तु । अन्यं प्रति पूर्व्वभावे प्राप्ते वस्तुमात्रविज्ञानम् । जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितापरिज्ञाने न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व्वभावि" । एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् । तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ" इति ।

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्यप्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणतामतिबन्धकरूपे पञ्चविधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०१त० वा अन्नार्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्य पर्यायस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । "अन्यार्थ उपन्यास इति"

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे "अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितामिति" माघ०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्यस्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशी दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०३त० वा । अन्याशीरित्येव । अन्यस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थित दुक् । अन्यरूपास्थिते २त० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा०छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्यविषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुक ३त० । अन्योत्सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अन्यकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्टः सर्व्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भाव । कोकिले "अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दाः श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति" कुमा० । "मलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैरिति" माघ ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्यः पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् दत्तवाग्दत्तभर्त्तृकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन 'परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्माननपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता" । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति" । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" इति । अन्यपूर्व्वावेदनञ्च युगान्तरविषयमिति माधवाचार्य्यादय 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकाभन्यन्ते तत्र मतावले तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः । तत्र अर्शआदित्वादच्, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवने अन्यरूपविसभावे च । ब्रा० ष्यञ् । आन्यभाव्य तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पुस्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पुस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कोकिले । "कलमन्यभृतासु भाषितमिति" रघु । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनो यस्य । स्वग्राह्यविषयपरिहारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पुंवद्भा ।

[illegible] । [illegible] ।

अन्यतरेद्युस् [illegible] ।

अन्यतस् [illegible] ।

अन्यतम [illegible] ।

अन्यत्र [illegible] ।

अन्यथा [illegible] ।

अन्यथाकारम् [illegible] ।

अन्यथाख्याति [illegible] ।

[illegible] ।

अन्यथानुपपत्ति [illegible] ।

अन्यथाभाव [illegible] ।

अन्यथाभूत [illegible] ।

अन्यथावृत्ति [illegible] ।

अन्यथासिद्ध [illegible]

भाव कारणमादाय वा यस्य । अन्य प्रति पूर्व्वभावे यातते यत्पूर्व्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्व्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ" इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणतामतिवन्धकरूपे मन्य-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०३त० वा अन्यार्थः अन्यस्यान्येन वार्थे पु० । अन्य अर्थोयस्य अन्यार्थ भिन्नार्थके त्रि० । "अन्यार्थ उपन्यास इति"

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे "अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति" माघ०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-स्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशी दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०३त० वा । अन्या-शीरित्येव । अन्यस्य अन्येन वाऽऽशासप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त० । अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते २त० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा० छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्सुकचित्ते । अन्येन उत्सुक ३त० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अन्यकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुं स्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भावः । कोकिले "अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति" कुमा० । "वनिपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति" माघ ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्य पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् कृततद्भिन्नपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधा यथोक्तं नारदेन "परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता"।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता" । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यम्प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति" । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" इति । अन्यपूर्व्वाविदनञ्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्य्यादयः "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते परापरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र मता-न्तरे तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्य-पूर्व्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरेति रघु । तत्र अर्शआदित्वादच्, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवने अन्यरूप-विकभावे च । अ० ष्यञ् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पु स्त्री० अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पु स्त्री० अन्यया भृत पुष्ट । कोकिले । "कलमन्य-भृतासु भाषितमिति" रघु । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वप्राप्तविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पु मद्द ।

शास्त्र भाषते "अर्थवदाप्नुहि पादपा संकटोऽन्य-
भाषम" इति भाष शास्त्रविद्या स्त्री

अन्यलिङ्ग पु॰ अन्यस्य लिङ्गेन लिङ्गमिव लिङ्गमस्य। लिङ्गविशेषणार्थवाचिशब्दे शब्दे। वा कप्। अन्यलिङ्ग-कोऽप्यर्थे "येषां शब्दानामन्यलिङ्गता" इत्यमरः।

अन्यवप पु॰ स्त्री॰ अन्यो वपः यस्य। परिणामीतरत्वे यथा मातृवत्पालित परिणत पैतृकादिरित्यादि।

अन्यवादिन् पु॰ अन्यथा प्रतिवादत्वोऽन्यथा वदति वद-णिनि। तीरकाण्डे वादिनि-प्रतिवादिनि च। अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः इति नारदस्मृतिः।

अन्यविवर्द्धित पु॰ स्त्री॰ अन्येन अन्यपक्षिणा विवर्द्धितः ईदृक्। कोकिले। परपुष्टवाले त्रि॰।

अन्यहत त्रि॰ अन्यत् वैदिकाद्विषं प्राप्य यस्य यत्र। इति अति-निर्दिष्टनिर्दिष्टसमभावे अहृतादौ वर्णसाहारे च। अन्यहतो अन्यप्रोऽन्यहत च ८, १ २ अन्यतो इष्टुधि नो अन्यद्रव्यस्योऽप्याहृतः च १ ११८।

अन्यहाय पु॰ अन्या काथाभिधा भाषा वैरधर्मदेशी यत्र। काव्यादिभ्यः अन्यायाच्यायी "अन्यहायीऽनुयो-द्यो व्यहेऽन्योपायेषु" इति इत्यत च यतिः। वा-वप। अन्यहायपीऽन्यार्थे। अन्याभावाकुषल अन्यहायायन्त्र वदि च। कार्य तत्। भाषात्व्ये।

अन्यहायारब्ध त्रि॰ अन्येन आरब्धः। अन्य शब्दे, "अन्यप्रविष्ट अहो हि इत्यायन्तराणम्यथैव कर्मणि" तु अन्यत्र तत्परत्वमपि आरब्धताहीभूते आरब्धे विचारे।

अन्याहृत त्रि॰ अन्य इत वदति अन्य+हृ-कर्मणि क्त" वा अन्ये अन्यर्थादि वत कर्मणि वत इति तु सौ। अन्याये। लिङ्। अन्योऽन्यतम क्रियते उपेद्। कन। अन्यहृतकमार्थे "इति अन्योहृता अन्यहृता इति वा कप। क्रियां कीप।

अन्याप पु॰ अन्यो विचार अनुविच्योचितं प्रतिवादिवचन-प्रतिवाद्यवहार अन्यार्थे च इ। विचारणार्थे अन्यवाले अप्रीतिके व्यवहारवाले च आचवन्दार्थे लक्षित यस्मै। न च। विचारस्मृति न्यौ अन्यद्ये अन्याये प्रतिवादिवचनवाद्यन्ये च त्रि। "अन्या-येनापि यं कामं सेवमाना पुमान् इति श्रुतिः।

"अन्यायेनापि मधुरं प्राज्यमुपयाति यदि भारत।

अन्याय्य त्रि॰ न न्याय्य। न्यायादनपेते अनुचिते।

अन्यार्थ पु॰ अन्योऽर्थः वा इत्यमरः। भिन्नार्थे। अन्यो-ऽर्थप्रयोजनं यस्य। क्रियाविशेषणत्वे अन्यार्थे च त्रि।

अन्यून त्रि॰ न न्यूनम्। पौर्णिमे समासे च। अन्यूनाधिकेषु विमलस्वरूपमाधिकेति" न्यायकल्पम्।

अन्यूनाधिक त्रि॰ न न्यूनं नाधिकम्। तुल्यमानमात्रे न्यूनाधिकभावरहिते।

अन्यूनातिरिक्त त्रि॰ अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्त-स्तथिक विशेषणोपपन्ने विशेषणविरहिता च। यथा। "अन्यूनातिरिक्ताङ्गो योऽस्ति तीक्ष्णदंष्ट्र-विधि"श्रुति। अन्यूनानतिरिक्तमात्रमिति वा इ।

अन्येद्युस् त्रि॰ अन्य द्युः अन्यस्मिन् अहनि अन् अन् निपातात् अद्य। अन्यदिनसाये। "अन्येद्युरात्मा-नुचरस्य भावं जिज्ञासमाना" इति रघुः।

अन्येद्युष्क पु॰ अन्येद्युरपि अन्य+द्युस्। अन्यदिने भवार्थे "ऐकाहिको ज्वरोऽन्येद्युष्को तृतीयकचातुर्थिक" इति "अन्येद्युष्कमाहात्म्यं ज्वरमिति" रघुः।

अन्योढा स्त्री॰ अन्येन ऊढा। परकीयभार्यायाम् "तथाहि-विरहितोढा इच्छा भवितव्येति" वा र।

अन्योदर्य पु॰ अन्यस्मिन् उदरे भवः अन्यदेव अन्य उदर+यत्। इत्यनेन विशेषात् भ्रातृभेदे भ्रातरि। "अन्योदर्यस्तु सहभ्रो नाहोदर्यो धनं हरेदिति याज्ञ-वल्क्यः। स्त्रियां स्त्री। अन्योदरजाते त्रि। अन्यस्य उदरजाते त्रि। अन्योदर्यसहोदरे अन्योदर्येभ्यः दायविभाग कथा।

अन्योन्य त्रि॰ अन्य+अन्यं वा निपातनात् (पूर्वपदस्य मुकागमात्) सिद्धम् पूर्वपदे सुप्। परस्परार्थे। "अन्योन्यमुपैतुं इतरेतरा उत्तरं पदं तत्र वा प्रवर्तते" "अन्योन्य संसक्तमिवाहम्" "अन्योन्यसंघर्षविजृम्भिताग्नौ" इति "अन्योन्यस्योपरि निषेधार्थमिति" च तथा समस्तत्वाहि अन्यायतम द्विधान्योऽन्यार्थे इत्यादि। "अन्योन्यविभक्तोपनादद्वयोर्बलमिति" माघे वा। "शोभितान्योन्यविधम् प्रतिदिशि" इति च अन्यो-न्यता इत्यविशेषा प्रतिपादनाय इति ते म "अन्योन्यसम्बन्धविशेषणा अन्यं वदति अ इत्यन्यं अन्योन्य इत्येव। "तस्मा हा योनौ तन्नी तथा

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि च यामिनी” सा॰द॰ ।

अन्योन्याध्यास पु॰ अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यस्याध्यास आरोप । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यास, चेतने वा अन्तःकरणतादात्म्याध्यास “अयस्योमा घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहित । तथा जीवे च कूटस्थ सोऽन्योन्याध्यास उच्यते” इति वृद्धा ।

अन्योऽन्याभाव पु॰ अन्योन्यस्मिन् अन्योऽन्यस्य अभाव । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैव, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वसम्भवेन सदाभावाभावात् । “अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योऽन्याभावभेदत ” इति भाषा॰ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति मुक्ता॰। तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय इति तु नव्या ।

अन्योन्याश्रय त्रि॰ अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्रि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु॰ । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथा तस्य ज्ञानादिजननायेतरस्य ज्ञानापेक्षणेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्ट प्रसङ्ग । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च ग्राह्या तत्र ज्ञप्तौ “घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषय स्यात् तदैतद्घटभिन्न स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य ज्ञानजन्यत्वेनानिष्ट प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्ट । उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्य स्यात् तदैतद्घटभिन्न स्यादित्यादि । एतद्घटस्य , उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्य्याद्भेदनियततया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्ट प्रसङ्ग । स्थितौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्ति स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्ग । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वापेक्षापेक्षित्वापेक्षकत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवह्रियते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति आर्त्तिरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रय अन्योन्याश्रय इति नितयसाधारण विग्रह ।

अन्वक्ष त्रि॰ अनुगतमक्षमिन्द्रिय गतिस॰ । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्षस्य समीपम् अव्ययी॰ टच्समा॰ । चक्षुर्निकटे अव्य॰ ।

अन्वग्भाव पु॰ अन्वञ्चोभाव । पश्चाद्भावे, आनुगत्ये ।

अन्वच् त्रि॰ अनु+अञ्च-क्विन् । अनुगामिनि, स्त्रियां ङीप् । “समानमन्वञ्च यस्तते अनूची” ऋ॰ १,११३,२, अनूची अन्यस्यान्त्याविति भा॰ । “तस्मादिमे अन्वञ्च सौर्यं स्वध” श॰ब्रा॰ । पश्चादन्वक् कात्या॰ ६,५,६ । अनु पश्चादञ्चतीति तैत्ति॰ । अनुपदे न॰ अव्य॰ अमर । “अन्वग्ययौ मध्यमलोकपाल इति” रघु अनुपद यथाविस्पर्थ स्पर्शादेराकृतिमण्डलेन तद्गणीय अनुमाने अव्य॰ प्रो॰मनो॰ ।

अन्वन् त्रि॰ अन-वनिप् । अनुगन्तरि । “अन्वासि राजर्सेति” ता॰ब्रा॰ स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व्वाद्यातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+या-क्व ष्ट॰ रूपसिद्धि । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु॰ अनु+इण्-भावे अच् । सन्ततौ, अनुगतौ, “जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति” भाग॰ । वृत्तौ, आनुकूल्ये, कार्य्य-कारणस्यानुसरणे, कार्य्यसत्तापादकसत्ताकस्य कारणस्य कार्य्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्य्यसम्बन्धे, च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्व्वपुरुषदेहावयवानुगमनात्तथात्वम् । “तदन्वये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तर” इति “रघूणामन्वय वक्ष्ये” इति “तस्यान्वये भूपतिरेष जात” इति “अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति” च रघु पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसम्बन्धे । “तात्पर्य्याख्या वृत्तिमाहु पदार्थान्वयबोधने” इति सा॰द॰ “परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वय समुच्चय” इति सि॰ कौ॰ । “उक्तार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये” इति सा॰द॰। वक्ष्ये तत्स्वरूपे, “गुणाना तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति” सा॰द॰ । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, “स्यात् साहस त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वय भवेत् स्तेयमिति” मनु । अनुगतमात्रे त्रि॰ । “का त्वमेकाकिनी भीरु । निरन्वयजने वने” इति भट्टि अनुगतजनशून्ये इत्यर्थ ।

अन्वयबोध पु॰ एकपदार्थे धर्म्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं सम्बन्ध बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप॰ स॰। पदज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोध न प्रत्यक्ष नाप्यनुमितिरिति नैयायिका । किन्तु तदोर्विलक्षण॰

[illegible]

[illegible]

पक्षे "स्त्रिया पुम्वत्" इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपितामह्योर्ग्रहणमिति पितादिपरम्। एतच्च आश्वलायनगृह्ये मनुवचने च पितादेरपि देवतात्वश्रवणात् मातादिमातृदेवत्यं रघुनन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुत शाखिभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं मातादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था। "पित्रादिलिङ्गपदेषु भोज्या मातृ प्रति द्विजाः। स्त्रीणामेव तु तदाम्नानात्मश्राद्धमिष्टोच्यते" शङ्खवचनन्तु तासां पृथक्श्राद्धविधानार्थम्। एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण कर्त्तव्यम्। तथा च विष्णुः। "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इति। अत्र होमस्य देवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम्। न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानात्तत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविष्णुक्ताधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात्। न वा लौकिकाग्नौ होम "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निषेधात्। श्राद्धचिन्तामणावप्येवम्। श्रा०त० रघुनन्दन।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुलक्ष्यीकृत्य अव्ययी० अचसमा०। पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्भागे। स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्मध्यवर्त्तित्वात् दक्षिणावर्त्तोभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदिग्मानसमदर्शनादिति" श्रा०त० सांख्या०सू०। अन्वष्टमदिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु०। [प्रत्यहमित्यर्थे]।

अन्वह अव्य० अहि अहि वीप्सार्थेऽव्ययी० अच् समा०।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या—ल्युट्। तात्पर्य्यविचारणाय व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "सत्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं चेति" "आकाशस्वरूपान्वाख्यानपरमिति च वृ०उ०भा०।

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादन्य आचीयते बोध्यते यत्र अनु+आ+चि+अच्। उद्देश्यसिद्ध्यानुद्देश्यसिद्धर्थोपदेशे। यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्तामानय, अत्र भिक्षायामेव उद्देश्य न गवानयने, तत्सिद्ध्युतर गवानयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्द्दिष्टम्। 'चान्वाचये समाहारे' इत्यमर। "चार्थे द्वन्द्व इति' पा० सूत्रे "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः" इति सि०कौ०।

अन्वाजे अव्य० अनु—आनयत्यनेन अनु+आ+जि—डे। दुर्बलस्य बलाधाने। बलस्य हि जयहेतुत्व प्रसिद्धम्। समुच्चयान्तप्रतिरूपकोऽयम्। 'उपाजे अन्वाजे इति' पा० वा उप-

पदसमासे अन्वाजेकृत्येत्यादौ ल्यप्। पक्षे अन्वाजेकृत्वा।

अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश—घञ्। पूर्व्वोपात्तस्य किञ्चित्कार्य्यान्तर विधातुं पुनरुपदेशे। यथा अनेन व्याकरणमधीतं न्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठार्थं पुनरुपदेश। कथितकथने, अनुवादार्थे च। "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त' इति पा०।

अन्वाधान न० वह्निस्थापनस्य पश्चात् आधानम्। आहितवह्नौ—द्वयो तिसृणां वा समिधामाधाने। स्वाहाकारादिकरणानन्तरम् 'तदभ्युक्ष्याग्नि प्रतिणाय्यान्वाधाय परिसमूह्येति"आ०गृ० सूत्रे हि अन्वाधानोत्तर तदाधानमुक्तम्। "अग्नन्वाधानमध्वर्युर्यजमानो" वेति कात्या० २,१,२'।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा—कि। स्वसमीपे आहितस्य वस्तुन स्वामिने दानाय परत्राधाने तद्विषये धने च "अर्थमार्गणकार्य्येषु अनृशिम् वचनाज्ञया। दद्यात्स्वमिति योदत्त स इहान्वाधिरुच्यते इति" कात्या० स०। सन्तत आधि। सन्ततमानसव्याधायाम्।

अन्वाधेय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम्। अनु+आ+धा—यत्। विवाहात् परम् पित्रादिभि स्त्रीभ्यो दत्तधने स्त्रीधनभेदे "विवाहात् परतोयत्तु लब्ध भर्त्तृकुलात् स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्ध बन्धुकुलात्तथेति भा०स०। "बन्धुदत्त तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च। अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति" या०।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य०। गृहमध्ये इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या०स०। गृहानुगते त्रि०।

अन्वायत्त त्रि० अनु+यत—क्त। अनुगते "प्रस्तोत। या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्निति" "सवयोऽन्वायत्ता"इति च छा०उप०।

अन्वारब्ध त्रि० अनु+आ+लभ—कर्त्तरि क्त लस्य र। कृतस्पर्शे "विष्णो कर्म्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति" का० ६,२,१२, "अन्वारब्ध स्पृष्टवन्तमिति" वेददीप। कर्म्मणि क्त। पश्चाद्भागे—स्पृष्टे, पश्चाल्लग्ने च। 'अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति' श्रा०त० या०। 'अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेनेति" रघु०। 'द्वाभ्यां पत्नीभ्यामन्वारब्ध" इति श्रौ० सू०।

अन्वारभ्य त्रि० सह आलभ्य लस्य र। सहस्पृश्ये।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भ लस्य र। सर्व्वं खलु पूर्व्वकर्म्मभिः स्पर्शार्थत्वम्। "अनन्वारम्भमन्वारभामहे"

इति मनु ११,१२ सर्वार्थं प्रयोगात् । "अभ्यागत… एवाभ्यागते …" इति मेदिनी । [यद्वे च]

अभ्यारूढ त्रि अभि+आ+रुह–क्त । अधिरूढे । …

अभ्यारोहण न सम्यक् आरोहणम् । … सम्यक् … वा … "… …" … ।

अभ्यासन न अभि+आस–ल्युट् । … ।

अभ्यासित त्रि अभि+आस–कर्मणि क्त । … "…" … ।

अभ्याहार्य न … अभि+आ+हृ– … । "… … वा … " … । … "… … इति" … , … … "… … " … । … "…" … । … … । "… … " … । … … , … … ।

अभ्याहार्योपयजन न … … अभि+ल्युट् । … । "… … " … । … … "… … " … । "… … " … ।

अभ्यासित त्रि अभि+आ+आस–क्त । … "… … " … । "… …" … ।

अभिप्रया स्त्री अभि+इष–भावे … । … ।

अभ्यित त्रि अभि+इण+क्त । … , … , … "… …" … ।

अभ्यिष्ट त्रि अभि+इष–क्त । … । "… … । … … । … "… … " … ।

अभ्यिति त्रि इण–क्तिन् … "… … " … । "… … " … ।

अभ्यीषा स्त्री … । … … । … । "… …" … । … । … न ।

अभ्यीत त्रि अभि+ई–कर्मणि क्त । … ।

अभ्यीष त्रि … … … … ।

अभ्यु … … … "…" … ।

अभ्येत … अभि+इण … । … … ।

अभ्येयण न अभि+इण–भावे ल्युट् । … "… …" … ।

अभ्येषणा स्त्री … … "… …" … ।

अभ्येषित त्रि अभि+इष–कर्मणि क्त … ।

अभ्येषिन् अभि+इष णिनि । … "… …" … ।

अभ्येष्य त्रि अभि+इष–कर्मणि यत् । … "… …" … ।

अभ्येहु त्रि अभि+इष– … । …

शीवे तत्कर्त्तरि च "अनुपदमन्वेष्टा" पा०। इष्टपक्षे अन्वेषिताप्यत्र। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

अप् स्त्री ब०व०। आप–क्विप् ह्रस्वश्च। जले। "मत्त जल द्युमत्तमत्तिकेऽपाम्" भट्टि। "अद्भिरेव मारयित्वा नैमित्तिकाले भुजिक्रियेति" स्मृति अग्नेराप, अद्भ्योऽन्नमिति श्रुति "अपएव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजदिति" मनु। समासान्ते अच समासान्त। "मह्यमानि तडूनि सरसा सन्नुपासते" इत्युद्भट। कृतसमासान्तस्य उपसर्गद्वयात् परस्य आतईत्त्वम्। समीप प्रेपम् द्वीप अन्तरीपम्। अनुपूर्व्वात्तु देशे वाच्ये अत्। अनूपोदेश अन्यत्र अन्वीपोऽयाम इत्यादि। पूजार्थकसुपूर्व्वात् न अच्। स्वाम्पि नगराणि। अपा विकार मयट्। अम्मय वा यञ्। आप्यम्। स्वार्थे चातु० यञ्। आप्य जले न०।

अप अव्य० न पाति पा–ड। वियोगे विकृतौ, विपरीते, निर्देशे, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्य्ये च। "अप–वियोग विकृति-विपरीत-निर्देशानन्द-वर्ज्जन-चौर्य्य-धारणेषु" इति ग०र०। वियोगे "अपयाति"सत्वे मिथिलतेऽस्मैतीति" पा० भा०। "भीता रामादपासरत् ?। विकृतौ, अपकृत अपचय' विपरीते, अपशब्द "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभि। अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हर्य्युक्ते साधुशब्दाना वैपरीत्येनोच्चारणस्यापशब्दत्वस्य परिभाषितत्वात्तस्य विपरीतशब्दत्वम्। निर्देशे निर्देशे अपदिशति। आनन्दे अपहसति वर्जने "अपपरी वर्ज्जने" इति पा०उक्ते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी। अप त्रिगर्त्तात् वृष्टोदेव। चौर्य्ये अपहरति। धारणे अपवर्त्तयति "समेन केनापवर्त्तेऽसि" लीला०। अपकर्ष अपकर्म। अध प्रदेशे, च अपाङ्ग अपान। अधोगतिमानित्यर्थ।

अपकर्मन् न० अपकृष्ट कर्म प्रा०स०। दुष्टाचरणे। अपाकरणे च 'ऋणस्यानपकर्म चेति' ऋणस्यानपकर्म चेति स्मृति प्रा०स०। दुष्टाचरणवति त्रि०। स्त्रियां वा डाप्।

अपकर्त्तृ त्रि० अप+कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। अपकारकारके।

अपकर्ष पु० अप+कृष–भावे घञ्। उचितधर्म्मवैघातो हीनतायां, "तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृत सलिलभवरसोऽस्त्युत्कर्षापकर्षेण चेति" यथा हि पक्षीमां पञ्चामासतुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति" च सुश्रुत "उत्कर्षश्चापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मत इति" मनु। "उत्कर्षापकर्षवित्तिहीनोमध्य सि०कौ०। सकर्त्तव्यकालात् पूर्व्वकालकरणे, परस्थलपदानामन्वयार्थ पूर्व्वस्थले आकर्षणे आकर्षणमात्रे च। अपकृष्यते कर्मणि घञ्। स्वकालत पूर्व्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसपिण्डनम्। तथा च "स्वस्य श्राद्ध मासिमासि अपकर्षोन्नाद्यतु प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथवेति" स्मृतौ मरणोत्तर कृताहे मासि मासि कर्त्तव्याना कृष्णाइनिमित्तकमासिकादीना द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्त्तव्यतोक्ते सर्व्वापकर्ष। तथाऽपकर्षे च हेतव एकपुत्रत्वादय। 'आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसस्य चायुष क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते इति" स्मृत्युक्ता। तत्र पाश्चात्त्याना कुलधर्म्मात् द्वादशाह एव कर्त्तव्यताया कुलपरम्पराचार। मद्भीयानान्तु एकपुत्रस्यैव आयुष क्षयसम्भावनायामिति भेद। अयमेव सर्वापकर्ष, आवश्यकदशारम्भकाले तु न सर्वापकर्ष। किन्तु यथाह्वाविनामेवापकर्ष इति भेद। एव नवममासादिष्वप्यपकर्षणे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम्।

अपकर्षक त्रि० अपकर्षति अप+कृष–कर्त्तरि ण्वुल्। अपकर्षकारके "रसस्यानपकर्षकत्वे तेषा दोषसमपि नाङ्गीक्रियते" इति 'दोषास्तस्यापकर्षका" इति च सा०द०।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु। अपहारके "नचास्ति सदृश तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणमिति" "पर्याया बहुविन्मूत्रारूक्षा मेदसापकर्षणा" इति सुश्रु० भावे ल्युट्। आकर्षणे न०। "सशल्य क्लिश्यते प्राणैर्विशल्योविनशिष्यति। इति मामाविशङ्क्तिन्ना तस्य शल्यापकर्षणे' रामा०।

अपकाम त्रि० अपगत कामो यस्य यत्र यस्माद्वा प्रा०ब०। अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे "अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वोह्रितामिति" अथ० २१३,२,। कामस्यात्यय अत्यये अव्ययी०। कामात्यये अव्य० "गर्भेरकाम कृणोति भव्ननेति" ऋ० ६,७५,२, 'अपकाम कामस्यापायमिति' भा०।

अपकार पु० अप+कृ–भावे घञ्। अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ द्रोहे च "द्रोहोऽपकार इति"सि०कौ०। "उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यलक्षणमेतयोरिति' माघ। 'अपकारोऽनिर्दिष्टचिन्ते"त्युक्तेरभिष्ट भूयादि. चिन्तने च "ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषा अपकाराय मर्त्त्याने इति सुश्रुत।

अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्य्यते गृ–क्विप्। भर्त्सनवाक्ये। 'भर्त्सन त्वपकारगी "रित्यमर।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ–कर्त्तरि णिनि। अपकारकारके,

...इति ब्रह्म ।

अपकृत त्रि अप+कृ—कर्मणि क्त । ... इति भट्टः ।

अपकृति स्त्री अप+कृ—भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचिन्तने

अपक्रम पु अप+क्रम—भावे घञ् । अपसरणे, पलायने च ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ—भावे श । अपकारे च ।

अपक्रोश पु अप+क्रुश—घञ् । निन्दने ।

अपक्व त्रि न पक्वः । अपरिपक्वे ...

अपक्ष त्रि नास्ति पक्षो यस्य ।

अपक्षपात पु ...

अपक्षपातिन् त्रि ...

अपक्षेपण न अप+क्षिप—ल्युट् ।

अपक्षय पु ...

अपक्षत त्रि अप+क्षण—कर्मणि क्त ।

अपक्षय पु अप+क्षि—भावे अच् ।

अपगर पु अप+गॄ—भावे अप् ।

अपगा स्त्री ...

अपगा(मो)रण न अप+गुर—ल्युट् ...

अपगोर पु अप+गुर—घञ् ।

अपघन पु ...

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव साङ्ख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् सङ्घातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः सङ्घातः सम्भवति अतः सङ्घातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति सूत्रदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "सोढोद्गमघनस्वान्ता ललितापघना स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतो घनो मेघो यस्मात् प्रा०ब०। वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि०। वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके। "जिघांसा तदपघातके हेतौ" सा०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपच पक्तुमशक्त" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर–भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघः। "अपचार अपकार अपथ्यश्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति शीघ्रं पश्चोपदृष्टा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैगुण्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघः। "अपचारं लोपविपर्ययविपर्य्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विभ्रमे च 'महाध्वरे विध्यपचारदोषः' इति किरा०। "अपचारः कर्म्मलोपदोषः" इति मल्लि०।

"मन्त्रापचारे नामग्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूढमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर–तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्नी भार्य्यापचारिणीति" मनुः। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारगते (?) अममाये भर्त्तरि पापं सङ्क्रमयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्–भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छायाम्।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ता सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव" अथ०६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपचयन्तस्यानन्दपूर्व्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, क्षीणे, व्यथिते च। "तत्रापचितयत्ता प्राणिनो भवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि–क्तिन्। अपचये क्षीणतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०स० गौ० ङीप्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे 'अथातोऽपच्यग्रन्थ्यर्बुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम' इत्युपक्रमस्य "अमन्यवगुरुरुपचीयमानः चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयुतास्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। 'ते ग्रन्थयो केचिदनाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै०। 'मार्ङ्गी कफानिलक्षतामपची व्रणांश्चेति" अपची गण्डमालां च यद्दृष्ट्या योधमेव येति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्मकर्त्तरि शानच्। अपक्षी-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्यस्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात् तस्यापच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा (लक्ष्मी) नैषधे भत्समरेषु तेषु" इति नैषधे देवानां छायाराहित्यं लक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० ...

[illegible] इति मनुः ।

अपकृत त्रि० अप+कृ—कर्म्मणि क्त । [illegible]

अपकृति स्त्री अप+कृ—भावे क्तिन् । अपकारे, [illegible]

अपक्रम पु० अप+क्रम—भावे घञ् । [illegible]

अपक्रष्ट त्रि० अप+कृष—क्त । [illegible]

अपक्रम पु० अप+क्रम—भावे घञ् । [illegible]

अपक्रमिन् त्रि० अप+क्रम—णिनि । [illegible]

अपक्रिया स्त्री अप+कृ—भावे श । [illegible]

अपक्रोश पु० अप+क्रुश—घञ् । [illegible]

अपक्व त्रि० न पक्वः । [illegible]

अपक्ष त्रि० नास्ति पक्षो यस्य । [illegible]

अपक्षपात पु० [illegible]

अपक्षपातिन् त्रि० [illegible]

अपक्षेपण न० अप+क्षिप—ल्युट् । [illegible]

अपक्ष्म पु० [illegible]

अपगत त्रि० अप+गम—कर्त्तरि क्त । [illegible]

अपगम पु० अप+गम—भावे अप् । [illegible]

अपगर पु० [illegible]

अपगा स्त्री [illegible]

अपगा(मो)रण [illegible]

अपगोह पु० अप+गुह—घञ् । [illegible]

अपघन पु० [illegible]

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव सांख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति तदुदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्ते संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्ब्बकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "क्षौद्रोद्रहनघनस्तत्वा लक्षितापघनां स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके।

"जिघांसा तदुपघातके हेतौ" सा०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अचकावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपचः पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर–भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "शतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघ। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति मिथ्ये पञ्चोपदशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैगुण्यादिदोषजनकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघ। "अपचारः लोपविपर्ययविपर्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च "मद्याध्वरे विध्यपचारदोष" इति किरा०। "अपचारः कर्म्मलोपदोष" इति मल्लि०।

"सन्नापचारे मानप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गुरुमानाऽपचारः सा मन्युपञ्चमयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर–तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनु। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारगति जनमार्गे भर्त्तरि पाप संक्षेपयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्–भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्त्वा सर्वानग्रयन्तु बाधका अपचितामिव" अथ०६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपशब्दस्यानन्दपूर्ब्बकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्ब्बकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, क्षीणे, व्ययिते च। "तत्रापचितपलाः प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि–क्तिन्। अपचये क्षीणतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्म्मकर्त्तरि अच् अग्रागन्त्ये न०त० गौ० ङीप्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे 'अथातोऽपच्यग्रपच्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य "अमन्यसन्धिरूपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परुजा प्रभिन्ना स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। 'ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति' वै०। "नाड़ीं कफानिलकृतामपची व्रणार्येति" अपची गण्डमाला च मज्जगा शोधमेव येति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्म्मकर्त्तरि शानच्। अपक्षी-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया मलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा (दमयन्ती) नैषधे नलमरेषु तेषु' इति नैषधे देवानां छायाराहित्यलक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्–गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

[illegible] च। "[illegible]" [illegible] इति [illegible]।

अपकृत त्रि अप+कृ-कर्मणि क्त। [illegible]। भावे क्त। अपकारे न। [illegible] इति [illegible]। [द्रोहे च।

अपकृति स्त्री अप+कृ-भावे क्तिन्। अपकारे, [illegible]

अपकृष्ट न [illegible]। [illegible] अप+कृ-भावे [illegible]। अपकारे न। [illegible]। [illegible] अपकारे स्त्री।

अपक्व त्रि अप+पच-क्त। [illegible] "[illegible]" इति [illegible]।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः [illegible] न त। [illegible]।

अपक्रम पु अप+क्रम-भावे घञ्। अपयाने। [illegible] ११११। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] इति [illegible]।

अपक्रमण त्रि अप+क्रम-भावे ल्युट्। अपयाने [illegible] च। "[illegible]" इति [illegible]। [illegible]।

अपक्रमिन् त्रि अप+क्रम-कर्त्तरि [illegible] वा [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे क्रिया च। द्रोहे अपकारे च। [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

अपक्रोश पु अप+क्रुश-घञ्। निन्दने। [illegible]। [illegible]।

अपक्ष त्रि न पक्षः। [illegible] "[illegible]" इति [illegible]।

अपक्ष त्रि नास्ति पक्षः यस्य बहु। [illegible] च। [illegible]।

अपक्षपात पु [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

अपक्षपातिन् त्रि [illegible]। [illegible]।

अपक्षेपण न अप+क्षिप-ल्युट्। [illegible] च। [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अपगण्ड पु [illegible] इति [illegible]। [illegible]। [अपगत] [illegible]।

अपगत त्रि अप+गम-कर्त्तरि क्त। [illegible] च।

अपगम पु अप+गम-भावे अप् च [illegible]। अपयाने [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

अपगर पु अप+निन्दार्थे गृ-भावे अप्। निन्दने। "[illegible]" [illegible] १११ "[illegible]" [illegible]।

अपगा स्त्री अपगच्छति निम्नम् अप+गम-ड। [illegible]। [illegible] त्रि।

अपगा(गो)रण न अप+गुरी-उद्यमे भावे ल्युट् [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

अपगोह पु अप+गुह-घञ्। [illegible] च। [illegible] २।१८ "[illegible]" [illegible]।

अपघन पु [illegible] अप+हन-अप् [illegible]। शरीरे, [illegible] च। [illegible] "[illegible]" इति [illegible]। [illegible]

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव साङ्ख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वत संघात सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यापि वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "सौहोद्गमघनस्तम्भा लक्षितापघनां स्त्रियमिति" भट्टि। अपगतो घनो मेघो यस्मात् प्रा० ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० घा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके। "जिज्ञासा तदपघातके हेतौ" सां०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अचकावशक्ताविति" पा० अच्। पक्तुमशक्ते। "अपच पक्तुमशक्तः" इति सि०कौ०।

अपचय पु० अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु० अप+चर–भावे घञ्। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघ। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाश्च भवन्ति स्त्रीणां पञ्चोपदशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैगुण्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः" इति माघ। "अपचारः लोपविपर्ययविपर्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च "महाध्वरे विध्यपचारदोषः" इति किरा०। "अपचारः कर्म्मलोपदोषः" इति मल्लि०। "सुह्मापचारे माषप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिनि। अप-कर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनु। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारं गच्छन्ती भर्त्तरि पापं संश्लेषयतीति" कुल्लूकभट्ट।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्-भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ता सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव" अथ०६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ, क्त चायतेश्चि अपशब्दस्यानन्दपूर्व्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्युपचययुक्ते, हीने, व्ययिते च। "तस्यापचितयशा प्राणिनो भवन्ति" सुश्रुत।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चि। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघ। अप+चि–क्तिन्। अपचये हीनतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्म्मकर्त्तरि अच् अप्राशस्त्ये न०त० गौ० ङीप्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे "अथातोऽपच्यग्रन्थ्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "अनन्यवर्णैरुपचीयमानः चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्ड्वन्वितास्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। "ते ग्रन्थयो केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति" वै०। "नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्चेति" अपची गण्डमाला च यद्दृष्टौ शोधमेव येति" च सुश्रुत। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्म्मकर्त्तरि शानच्। अपक्षी-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्यस्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूप कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तथा निरैक्षि सा (छाया) नैषधे नत्वमरेषु तेषु" इति नैषधे देवानां छायाराहित्यलक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्–गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

नबः । न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्य्यात् सर्व्वेषु विक्रयम्" ॥ कालिकापुराणे । "विक्रय सर्व्ववस्तूना कुर्व्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधुचर्म्मसुरा लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" । एतदापदि, दोषापवादमाह गौतम । "विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्वस्य सद्यस्त्वर्थे" । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वान्नस्य चामेन तण्डुलादिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दादन्यद्रव्यपरिवर्त्ते न नियम । मनु "रसारसैर्निमातव्या नत्वेव लवणं रसैः । कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिलधान्येन तत्समा" ॥ वशिष्ठ "रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिता परिवर्त्तकेन" । नारद । "अपक्वो भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्य वश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समा" ॥ एतेन "काम मुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवल । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितानिति" मनुवचनम् तिलविनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कप् । वातरोगभेदे "वायुरूर्द्ध्वं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः । शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च स । निमीलिताक्षो निश्चेष्टस्तब्धाक्षो वापि कूजति । निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वसेन्नष्टचेतन । स्वस्थ स्यादुदये शुक्रे म्लायते च प्रमुह्यति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ पृ० तन्त्रमपयातं तत् । "अपतन्त्रकातुर नापतर्पयेदिति" सुश्रुत ।

अपतर्पण न० अप+तृप–भावे ल्युट् । रोगादौ—उपवासे, तदभावे च । "अपगतं तर्पणं यस्य वा गततोप तर्पणशून्ये त्रि० "क्रियामिच्छिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणयुक्तामिरिति" सुश्रुत ।

अपतानक पु० अपकृष्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तरि–ण्वुल् । वातरोगभेदे "यदा तु धमनी सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुत । तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत । सोऽपतानकसंज्ञोय पातयत्यन्तरान्तरेति सुश्रुत आक्षेपकस्यरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा' सु०२५४पृ० तत्र "अभिघातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाश्च च । गर्भपातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक' इति तत्रैव तस्यासाध्यतोक्ता अभुतत्वा पोतमन्दधिमरिचचपायुक्तमपतानक इति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि चेति" सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्या "विभाषा सपूर्व्वस्येति" पा०वा न ङीप् च । पतिरहिताया स्त्रियाम् । पक्षे अपतिरित्यपि क्वापि तु अपतिकैव तदर्थे ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्म्मयोग्या, मृता वा पत्नी यस्य कप् । असन्निकृष्टपत्नीके, कर्म्मायोग्यपत्नीके, मृतपत्नीके च । "अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापणम्" कात्या० २,५,१८ । "अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य तच्छ्रापणं आहवनीयश्रापणं आहवनीये हविश्रपणं कुर्व्वतो यजमानस्य "आहवनीये आज्यमधिश्रयती" त्युक्तं । आहवनीयश्रापणोऽपि सन्निहितायां पत्न्यां गार्हपत्य एवाज्यमधिश्रयति, शाखान्तरे चैव श्रूयते 'यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका (रजस्वला) स्यात्तामनपरुध्य यजेतेति" । केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहु तस्यापेकाकिन एवाधान श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, "पत्न्या मृतायामग्निभिर्दग्धाया पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्ब दर्शपौर्णमासाद्ययनार्थं, येमानि कर्म्माणि न भवन्तीति" तथा त्रिकाण्डे मण्डन "तस्मादग्नेर्कदेशेन दग्धव्या पूर्व्वमारिणी पत्नी स्वेनेतरा यापि यत्पार्श्वे निरूपितम्" ॥ कात्यायन (कर्म्मप्रदीपे) "मृतायामपि भार्य्याया वैदिकाग्नीन्नहि त्यजेत् । उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति" । तद्भा०(उपाधिना स्वर्णादिततप्रतिमूर्त्या) । नास्ति पत्नी सहिता यस्य कप् । पत्नीसाहित्यरहिते । "पित्र्यगणपकस्य" । "अपत्नीक" कात्या०५,७५ । "पित्र्यज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यजमानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽत्र पत्न्या प्रतिषेधात् "पत्नीं सन्नह्येति" मन्त्रस्याभाव । आज्यावेक्षणं त्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्य्युः करोतीति' तद्भा० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत–या करणे यत् न०त० । पुत्रदुहितृरूपे सन्ताने । "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्ते "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति" या० स्मृतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तेः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुत । तस्मात् पुत्र" इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात् अपत्यत्वम् । अतएव "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति' पा० सूत्रे पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दवाच्यतोक्ता । पौत्रादीनां तु गोत्रसंज्ञामीति विशेष । अपत्यं पितुरेव स्यात् तत

सात्म्यत्वाद्रोगादीनां व्याख्यातम्। ऊर्ध्वं नेच्छन्ति भिषजः रक्षन्ति सततं स्वस्थे। द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः। दुग्धस्यैकान्तहितता विषमेकान्ततोऽहितम्॥ एवं पुष्करसादेषु द्रव्येषु सलिलादिषु। एकान्तहिततां विद्धि वत्स! सुश्रुत! नान्यथा॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः॥ न च पिष्टधान्यैर्मांसमधुपयोगुडमाषैर्वा आम्लानूपौदकपिशितादीनि चाभ्यवहरेत्। न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातु शाकं चाश्नीयात्। बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम्। काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडीमङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम्। मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि। सुराकृशरपायसांश्च नैकध्यम्। सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीम्। मत्स्यैः सहेक्षुविकारान्। गुडेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम्। क्षीरेण मूलकम्। आम्रजाम्बवश्वाविच्छूकरसगोधाश्च सर्वान् मत्स्यांश्च विशेषेण चिलिचिमं पयसा। कदलीफलं तालफलेन, पयसा, दध्ना तक्रेण वा। लकुचफलं पयसा, दध्ना, माषसूपेन वा मधुना, एतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः॥ कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान्नाद्यात्। कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्व्यग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात्। कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा। मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम्। तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकम्। नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां बलाकाम्। भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात्। स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः। तत्र मधुराम्लौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः। मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः। अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याममूलतिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः। लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः। कटुतिक्तौ रसवीर्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः। तत्तत्संयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्। भवन्ति चात्र॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः। तान्येकान्ताहितान्येव येन विद्याद्विताहितम्॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणञ्चाधिगच्छति। विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः॥ यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत्। रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते॥ विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिघ्नन्ति विरेचनम्। वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्॥ सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च। स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत्॥ व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च। न प्राप्नोति रोगांश्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्पतया च जन्तुः। अथ वातगुणान् वक्ष्यामः॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः। गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः॥ क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनां श्लेष्मलाश्च ये। तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः॥ वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम्। तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः॥ मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः। दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः। रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः॥ विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः। पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः। सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम्॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च। कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः। क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः" इति सु० १,२०।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद–कर्म्मणि क्विप् न०त०। अज्ञेये। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न पद्यसे" इति शत०ब्रा० १४,८,१५,१०। नास्ति पादोऽस्या पादोऽन्त्यलोपः कुम्भ० ङीप् पाद पद्। पादस्थान्यायां स्त्रियाम्। पुंसि तु अन्त्यलोपो न ङीप्। अपात्। "अपादशीर्षा गूहमान" इति ऋ० ४ १,११। "अपादहस्तोऽपृतनुयदिन्द्रमिति" ऋ० १ ३२ ७। "अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति" शत०ब्रा०। 'अपादपाणिर्जवनो ग्रहीतेति' श्रुतिः।

अपद न० न पदम् अभावार्थे न०त०। अयोग्यस्थाने स्थानान्तभिन्ने च नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति टद्रा।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्म्मणा अप+दैप–शोधने करणे ल्युट्। परिशुद्धाचरणे येन कर्म्मणा कर्त्ता परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्म्मणि। [सन्निकृष्टे, सम्यक्कृते च।

अपदान्तर त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत्र। न्यव्यवहिते

अपपाठ पु० अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालादौ तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्व तत्रान्यैर्भोजनानर्हत्वात्तेषां तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनुः ।

अपबर्हिस् त्रि० अपगतं बर्हिर्यत्र प्रा०ब० वा गतलोपः । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुतिः । "अपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति" । शत०ब्रा० । अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्त्तृ पु०अपकृष्टोभर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीतिशून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूतिः प्रा०स० । "अपकृष्टविभूतौ "यमसौ पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये" इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श–घञ् । अपकर्षे अधःपतने "अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" शकु० । "अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधुशब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "तत्र शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" इति हरिणा साधुशब्दानामेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथात्वम् । "अनपभ्रंशतामादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरिः । "आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति" दण्डी ।

अपम त्रि० अपकृष्टं मीयते अप+ मा–मा० क । अपकृष्टतया माते "भगोऽमायोश्विर्दविताऽपमस्य चित्" । ऋ०१०, ३६,२ । "अपमस्य जात्यतिनिकृष्टस्य भा० । अपकृष्यन्भूगोलादुपरि मीयते । भूमेलानाच्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यधतिर्यग्रेखायाम् क्रान्तौ यथा । "नाडिकामण्डलात् तिर्य्यग्यापम, क्रान्तिवृत्ता यच्च क्रान्तिवृत्ताश्चर । विक्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" इति सि०शि० । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटमग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरम् अपमः क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् नाडीवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरम् स अपमः स्फुटा क्रान्तिः ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्नात् तदनु सौम्यदिग्भागम् । प्रमि० "परिसरता गगनसदा चलन किञ्चिद्भवेदपमः" इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य भनुराशितिचेत्रस्य ज्या । क्रान्तिवृत्तास्थजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० । सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्येति" प्रमिता० । एवं भगोल कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा स्थलाधारैव यस्य तस्यैवेति" सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने "हयहस्तिकरीषाभ्यामपमर्द्द सतोमहानिति" रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्टं मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे "अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्य्यं साधयेन्नर" इति नीतिः । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः पुरा० अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमानं मयोक्तव्य कामक्रोधकृत कचिदिति" रामा० । "अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति" कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्यापमानं कृत तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [सितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्गः प्रा०स० वा स्पष्टलोपः । कुत्-

अपमार्जन न० अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धिः । संशोधने । "कास्यापमार्जनमसौमधुरं सैन्धवं नतमिति" सुश्रुतः अधःस्नानमार्जने च । अपमार्जनमोक्षिताभ्यामपकृष्टः इति कात्या० ६ १०,४ । "अपमार्जनं ग्रहपात्रसंस्थादाराभ्यां अ-नाटपमार्जनमिति" तद्व्या० ।

अपमित त्रि० अप–मा–क्त । अवमाते अनादृते ।

अपमित्यक न०अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । ऋणे

अपमुख न० अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा०त० । पराङ्मुखे वदने प्रा०ब० गतमोपः । पराङ्मुखवदनयुते प्रटार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युहेतवस्तु गुडिण्डे कौर्म्मे दर्शिता यथा

अपदिशम् अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश्+अव्ययी०। दिशो मध्ये विदिक् इति कोष इति च ख्याते। दिङ्मध्येन न्यायेषु तु मध्ये इत्य इति भेदः।

अपदिष्ट त्रि० अप+दिश्–कर्मणि क्त। कथिते व्याजे। "व्याजापदिष्टेन [illegible]" माघः।

अपदेश पु० अप+दिश्–घञ्। व्याजे स्वरूपाच्छादनरूपे छले निमित्ते लक्ष्ये च। "[illegible]" रघुः। "न [illegible] सर्वं जना हर्षं यदि दिति"। "[illegible]"। "[illegible]" "[illegible]"। [illegible] इति च भट्टिः। स्थाने च। "[illegible]" माघः २२ १२१। [illegible] रघुः। [illegible] प्रा ४८ वा [illegible]। [illegible] च।

अपदेश्य त्रि० अप+दिश्–कर्मणि यत्। व्याजेन कथनीये। [illegible] यत्। [illegible] त्रि०। "[illegible]" भट्टिः। [illegible] [illegible] समाप्तम्।

अपद्रव्य न० कुत्सितं द्रव्यम् प्रा० स० वा [illegible]। "[illegible] दूष्ये [illegible]" [illegible] "[illegible] दूष्ये" इति [illegible]।

अपद्वार न० कुत्सितं द्वारं प्रा० स० वा [illegible]। [illegible] द्वारे [illegible] इति [illegible]।

अपधा स्त्री० अप+धा–भावे [illegible] अङ्। [illegible] तिरोधाने वा [illegible] इति भा० २।१२१। [illegible] तिरोधानादिति भा०।

अपध्यान न० कुत्सितं ध्यानम् प्रा० स० [illegible]। [illegible]चिन्तने च।

अपध्वंस पु० अप+ध्वंस–भावे घञ्। [illegible] [illegible] च। "[illegible]" इति भग० १२१।

अपध्वस्त [illegible] [illegible] अप–ध्वंस–क्त [illegible]। [illegible]। "[illegible]" इति भट्टिः। "[illegible]" इति च भट्टिः। [illegible]

अपध्वंसिन् त्रि० [illegible] अप+ध्वंस–णिच्–णिनि। [illegible]। "[illegible]" भट्टिः।

अपध्वस्त त्रि० अप+ध्वंस–क्त। निन्दिते त्यक्ते चूर्णिते च।

अपध्वान्त न० [illegible] भट्टिः। [illegible] प्रा० स०। [illegible] भा० व०। [illegible] [illegible]।

अपनय पु० अप+नी–अच्। दूरीकरणे [illegible] च। "[illegible]" भा० २१,८१। "[illegible]" भा० २१,११। "[illegible]" [illegible] "[illegible]"। इति [illegible] दूरीकरणार्थत्वम्। [illegible] प्रा० स० वा। [illegible] च। [illegible] "[illegible]" भा०।

अपनयन न० अप+नी–ल्युट्। दूरीकरणे [illegible] च। [illegible] अप+नी–करणे ल्युट्। [illegible]। [illegible] त्रि०।

अपनस् त्रि० [illegible] बहु० वा स० [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] च

अपनीत त्रि० अप+नी–क्त। [illegible] दूरीकृते च।

अपनुत्ति स्त्री० अप+नुद–क्तिन्। [illegible] दूरीकरणे। "[illegible]" इति भा० व०। "[illegible]" इति "[illegible]" इति च भट्टिः।

अपनुद त्रि० अप+नुद–क। दूरीकारके [illegible] च।

अपनोद पु० अप+नुद–भावे घञ्। [illegible] दूरीकरणे च। "[illegible]" रघुः। "[illegible]" इति भट्टिः।

अपनोदन न० अप+नुद–ल्युट्। [illegible] च। "[illegible]" भट्टिः। [illegible] दूरीकारके त्रि०। "[illegible]"। "[illegible]" इति। "[illegible]" इति च भट्टिः।

अपन्न त्रि० न+पद–क्त न त। [illegible]। "[illegible]" भा० ११०। [illegible]

अपपाठ पु० अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचित ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डाली तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्व तत्पात्रैर्भोजना-नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु वहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनु ।

अपबर्हिस् त्रि० अपगत वर्हिर्यस्य प्रा०व० वा गतलोप । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुति । "अपबर्हिषश्चतुर प्रयाजान् यजति" । शत०ब्रा० । अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्यन्ये ।

अपभय त्रि० अपगत भयं यस्य प्रा०व० वा गतलोप । गतभये भीतिशून्ये । क्षोभाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अपभर्त्तृ पु० अपकृष्टो भर्त्ता प्रा०स० । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०व० वा गतलोप । भीति-शून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूति प्रा०स० । "अपकृष्टविभूतौ "यमसी पुरोदधिरे ब्रह्मणापमभूतये" इति श्रुति ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श–घञ् । अपसरणे अध पतने "अस्या-च्छविर्भवति महतामप्यपभ्रंश यनिधा" शकु० । "अपभ्रंशमिति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधु-शब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "स एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभि । अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिणा साधुशब्दामा-मेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्ते तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम् । "अनपभ्रंश शतामादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरि । "आभीरादिगिर काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृता । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति" दण्डी ।

अपम त्रि० अपकृष्ट मीयते अप+ मा–बा० क । अपकृष्ट-तया ज्ञाते "भगोऽभागोऽविर्दविताऽपमस्य चित्" । ऋ० १० २६,२ । "अपमस्य जात्यतितिकृष्टस्य भा० । अप-कृष्ट भूगोलादुपरि मीयते । भूमेलानाक्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिमापितायां सूर्यादिगत्यर्थतिर्य्यक्प्रेषायाम् क्रान्तौ तथा । "माण्डिकामण्डलात् तिर्य्यगपमम , क्रान्तिवृत्ता त्तपि क्रान्तिवृत्ताच्चर । विक्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेव स्फुटो माण्डिकावृत्तखेटान्तराशेऽपम" इति सि०शि० । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थान तस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरम् अपम क्रान्ति । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थान तस्य क्रान्ति-वृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तर स विक्षेप अथ विमण्डलस्य प्राक् च नाडीवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरम् स अपम स्फुटा क्रान्ति ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्-भागम् । प्रमि० "परिसरता गगनसदा चलन किञ्चि-दुपेतमपम " इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्त मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० । सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डल प्रकल्प्य कक्षावलय यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्त कक्षामण्डल प्रकल्प्येति" प्रमिता० । "एव भगोल कथित खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेय । अपम-मण्डले वा स्वलाधारैव यस्य तस्यैवेति" सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने "हयहस्तिकरीषाभ्या-मपमर्द्द कृतोमहानिति" रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्ट मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे "अपमान पुरस्कृत्य स्वकार्य्य साधयेन्नर" इति नीति । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगति पुरा० अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमान प्रयोक्तव्य कामक्रोधकृत क्वचि-दिति" रामा० । "अथापमानेन पितु प्रयुक्तेति" कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमान जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-मानं कृत तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [चितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्ग प्रा०स० वा कृत्लोप । कुत्-

अपमार्जन न० अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धि । संशोधने । "कास्यापमार्जनमशीमधुर सैन्धव नतमिति" सुश्रुत अध-स्तानुमार्जने च । अपमार्जनमोक्षिताभ्यामपकृष्ट इति कात्या० ६ १०,४ । "अपमार्जन पक्षपात्रमुखादारभ्याध स्तदपमार्जनमिति" तद्भा० ।

अपमित त्रि० अप–मा–क्त । अवज्ञाते अनादृते ।

अपमित्यक न०अपमित्य अपमानमकृत्वास्य स्वकृते मनु । प्रणे

अपमृत्य न० अपगत पराभूत सत्त्वम् प्रा०त० । पराहते घटने प्रा०व० गतलोप । पराहतसत्त्वमनति घटार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिर शून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्ट दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युरोहितस्य बुद्धिपक्षे कौर्म्मे दर्शिता यद"

दिगिति भेदः । "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् । दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥ तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः" इति भाषा० ।

अपरदक्षिणा अव्य० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामान्यन्तराले इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात् अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैरृते कोणे । तद्गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चान्द्रस्य शुक्लकृष्णपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भात् शुक्लस्य पूर्व्वत्वम् इतरस्य कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्व्वपक्षो देवानामपरपक्षः पितॄणामिति" श्रुतिः । "यथा चैवाऽपरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति" स्मृतिः "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपरपक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यान्ततोयस्यापरपक्षस्ततस्तथा । तस्य पार्व्वणमुद्दिष्टं मुनिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः क्वचित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः । "तुलादिषडशीत्यह्नां षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्ते षडशीतिमुखावशिष्टानां षोडशानां दिनानां श्राद्धप्रशस्तकालत्वादपरपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः । तावत्कालव्यापकपुण्यप्रदत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चदशाहस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात् पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति भेदः । विकल्प्यमानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्र पु० अपरं रात्रेः एकदे०स० अच् समा० । रात्रिशेषे "अपररात्रे शायदोहमिति" कात्या० ७,४,२०, "अपररात्रकृतम्" सि०कौ० ।

अपरत्र पु० अपरष्टीरव प्रा०स० । अक्षौरौ अमयपाद ।

अपरवक्त्रा न० "अयुजि ननरला गुरुः समे नजमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे मात्रावृत्तभेदे "वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः" । पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति वृ०र० । अपरवक्त्रा स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातञ्जलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यमिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञास्ततस्तत्र रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं तत्र पक्वानां केषाञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं वैराग्यं, ततः पक्वानां सर्व्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मनस्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोऽन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरूच्चारणमनु श्रूयत इत्यनुश्रवः वेदः तदुक्तेष्वानुश्रविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु सत्स्वपि च विनाशपरितापसातिशयत्वाक्षयादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्कारादवितृष्णस्योपेक्षाबुद्धिः वशीकारसंज्ञं वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि असम्प्रज्ञातसमाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० सू० ।

अपरस्पर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्व सुट् च । क्रियासातत्ये । क्रियावता सातत्ये तु त्रि० । अपरस्पराः पुमांसः, योषितो वा गच्छन्ति अपरस्पराणि कुलानि यान्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहैमन त्रि० अपरहेमन्ते भव अपरहेमन्त+भवार्थे अण् तलोप उत्तरपदवृद्धिः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्व्वहैमनः हेमन्तपूर्व्वभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपरत्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा—अपादाने बा०ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाभिसरणाज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे मृग्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज—घञ् नलोपकुत्वे । अनुरागे विरागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः, "अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४,१२,१२, "अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्भा० । अन्तिमाग्नौ अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यभेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य०प्र० । अपरस्य रसादेः वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णवर्चनम् १४ रक्तं वास परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ मायमोद्भववास परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० कृकजालपादसरा रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमामाय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानत्पादारूढ्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात् "अहन्यहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्तु सपठेत् । द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या—क । अपराधप्राप्ते ।

माध्य० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराध्य तस्य भावे तत्कर्म्मणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध—णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० 'अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमाभूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति" रघु । तेनास्य सह्यपर्व्वतसन्निकृष्टत्वम् । 'अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति' रघु तेनार्णवसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघौ "त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार स' इति त्रिकूटपर्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकांस्ततोजेतुम्प्रतस्थे स्थलवर्त्मना" इत्यनन्तरोक्तेः पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्त्यः "संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैरिति" तेषां पाश्चात्त्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । वृहत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजिता देशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां मणिमान् मेघवान्

वनौघ क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोक्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । "मुरलामारुतोद्धूतमिति" रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तद्वान्तरदेश केरल । "भयोत्सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्णनात् । जनपदवाचित्वात् तद्धितार्णोलुकि तद्देशभवे तद्राजनि च ब०व० । 'उन्मूर्द्धानं सन्निपत्यापरान्तैरिति" माघ ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत—णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्यसमाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक०त० टच् अह्नादेश । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभाग । 'पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् 'पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशं च अपराह्ण । "ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवेति" स्मृति । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते' मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमत्रिमुहूर्त्तस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मयोग्य शेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मस्विति" लिखितमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्हापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेद । तत्र भवार्थे वा वुन् अपराह्णकः तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक । तद्भवे त्रि० । श्राद्धे चैवापराह्णिक" इति स्मृति । स्त्रियां ङीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकीति" स्मृति ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भव ट्युल् तुट् च । अपराह्ण-

[illegible] । [illegible] इति । [illegible]

अपराद्धमुष्ट त्रि० [illegible] । [illegible] किरा० [illegible] ।

अपराध् त्रि० [illegible] परा+बाध–क्विप् [illegible] । [illegible] ।

अपराजित पु० परा+जि–क्त न० त० । [illegible] । [illegible] त्रि० । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

अपराद्ध त्रि० अप+राध–कर्त्तरि क्त । [illegible] भावे क्त । [illegible] ।

अपराद्धपृषत्क पु० अपराद्धो लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को बाणो यस्य । लक्ष्यापराद्धबाणे धानुष्के ।

अपराद्धृ त्रि० अप+राध–तृच् । अपराधकर्त्तरि [illegible] किरा० टीका ।

अपराध पु० अप+राध–घञ् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् १४ रक्त वास परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णो स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्र परिधाय विष्णो कर्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवास परिधाय विष्णो कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरारिमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीप स्पृष्ट्वा हस्तस प्रक्षाल्य विष्णो स्पर्शन कर्म्मकरणं वा २२ श्मशान गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याक भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमामाय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिच्छिन्नेन विष्णु कर्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानत्पादुकारूढ़ विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात् "अहन्यहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्तु सपठेत् । द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय लि० अपराधं याति या—क । अपराधप्राप्ते । आष्य० भावे कर्म्मणि च ष्यञ् आपराधय्य तस्य भावे तत्कर्म्मणि च न० । [कारकौ, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध—णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० "अपरस्या पश्चिमाया अन्त सीमाभूतोदेश । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिश सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देश कतम इति तन्निर्णीयते "तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतै रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति" रघु । तेनास्य सह्यपर्व्वत सन्निकृष्टत्वम् । "अवकाश किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति" रघु तेनार्णवसन्निकृष्टत्व च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघौ "त्रिकूटमेव तत्रोच्च जयस्तम्भ चकार स इति त्रिकूट पर्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकास्ततोजेतुमित्यनन्तरोक्तेश्च पारसीकदेशात् पूर्व्वत्व प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्यः "यवनामसुखपद्मानां पाश्चात्यैरश्वसाधनैरिति" तेषां पाश्चात्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । बृहत्संहितायाञ्च "नव भारतवर्ष मध्यात् प्रागादिविभाजितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्यां पश्चिमायां दिशिवान् यमौघ सुरार्णवोऽस्तगिरि । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोङ्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । "मुरलामारुतोद्धूतमिति" रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तदवान्तरदेश केरल । "भयोत्सृष्टविभूषाणा तत्र केरलयोषितामिति" रघौ तथा वर्णनात् । जनपदवाचित्वात् तद्धितार्थोलुक्ति तद्देशभवे तद्राजनि च व०व० । "उष्मूर्द्धानं सन्निपत्यापरान्तैरिति" माघ ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत—णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्य समाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्न एक०त०टच् अह्नादेश । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभाग । "पूर्व्वाह्णो दैवं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति" श्रुतौ द्विधा विभजनात् "पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोरन्यतरु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांश च अपराह्ण । "ययास्त सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्ता स्वयम्भुवेति" श्रुति । "तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्येतरांशेषयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमभागस्य तु रात्रिवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मयोग्यमेवभागत्वाभावात्तदपराह्णत्वम् । तथा च "प्रात कालो मुहूर्त्तां स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तं स्यादपराह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्ध तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु इति" त्रित्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्हापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परत , सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति" भेद । तत्र भवार्थे वा तुन् अपराह्णक तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिक । तद्भवे त्रि० । "श्राद्धे चैवापराह्णिक" इति स्मृति । स्त्रियां ङीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकीति" स्मृति ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भव तुट् ट्यु च । अपराह्ण-

मौ त्रि० क्लिष्टो चोच । "अक्लिष्टकारिणा" वा अशक्या वा अवति अपरामृष्टगोऽन्यकार्ये त्रि० । [अक्षते च ।

अपरिकलित त्रि० न परिकलित: न० त० । अज्ञाते, अदृष्टे

अपरिक्रम त्रि० नास्ति परिक्रम: चङ्क्रमोऽस्य । अशक्ते । "आयच्छति न किं मुमोदिरधराज्ञपरिक्रम इति" श्रुतिः । परितः क्रम अक्रमम् अक्रमः" न० त० । परितः क्रम-णाभावे पु० । परितः क्रमम् न० त० । क्रमापरिमितै अपरक्रान्ते त्रि० ।

अपरिक्लिष्ट त्रि० क्लिश बाधे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशेन । अनायासलब्धे । कर्मणि क्त न० त० । क्लेशरहिते त्रि० ।

अपरिगत त्रि० न० त० । अज्ञाते, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्रि० न० त० । अस्वीकृते, अपरिणीते अप्राप्ते च

अपरिग्रह पु० अभावे न० त० । परिग्रहाभावे स्वीकाराभावे च यथा "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा" इत्यष्टांगयोगे यमपरिगणने । अत्र अपरिग्रहो नाम देहयात्रानिर्वाहकातिरिक्तभोगसाधनस्वीकारः । तत्र प्रमाणं प्रतीतं स्मृतिः यथा "अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः" पात०। अपरिग्रह-मोक्षण मनुनेत्यपि पश्चात् तत्र विषयाणां विशेषदर्शितत्वात् विषयाणामपि शरीरस्यापि परिग्रहविरो-धित्वे विज्ञाय त्यजति शरीरस्यापि परिग्रहत्वमाविर्भावा-त्तत्र शरीरपरिग्रहो न सारीति निवृत्तत्वप्रज्ञानात् । तत्र कर्मफलत्वोऽस्मात् इदमवान्तरं तत्र देहपरिगणनं कामनापत् । क्षेत्रकर्मवशेषु प्राणेषु शरीरम् इन्द्रियाणां कामविकाराणामुदासीनस्य निर्लिप्त अदेहः अपरिग्रह-मतम् परमा भावनासमाधिनिर्भरः इति भा० । "योऽस्य मम सोऽहं कस्माद अपरिग्रहः इति न च । नास्ति देहयात्रानिर्वाहकातिरिक्तस्य परिग्रहः यस्य सः । परिव्राजके "निराशीरपरिग्रह" इति गीता । तत्र च कौपीनादिपरिग्रहेऽपि तस्य शरीरयात्रानिर्वाहमात्र यदि "कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोऽपि विभृयाद्यदि । कौपीनमात्रेणैव तत्रापि तस्य शरीरार्थं शास्त्रे एव परिग्रहविभागात् । [पूर्वभागे च ।

अपरिचित त्रि० परि+चि—क्त न० त० । अज्ञातपरिचये, अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदोऽस्य अल्पाकारे न० त० । चामरच्छत्रादिपरिच्छदरहिते ।

अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्न परिच्छिन्न: न० त० । अपरि-च्छिन्ने सम्यगपरिज्ञाते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्न: । इयत्तारहिते निरी-ह्ये पुरुषे परमात्मनि अद्वैतिन्‌ अद्वैतपूर्णत्वात् अव्यापिनि इ च पुत्र । इयत्तारहितपुरुषे परमात्मनि इयत्तारहितमाने त्रि० "अपरिच्छिन्नमाद्यं प्राप्य साक्षाद्भगवत्यौ अपरिच्छिन्न इति यति ।

अपरिच्छेद पु० अभावे न० । परिच्छेदाभावे इयत्ता-भावे । न० त० । इयत्ताशून्ये त्रि० । [इयत्तके त्रि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न० त० । सम्यगज्ञानाभावे । न० त० ।

अपरिणत त्रि० परि+नम—क्त न० त० । अपरिपक्वे । यथा परिणाम धर्मलक्षणावस्थाभेदे अभाववत्त्वात् च ।

अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न० त० । विवाहाभावे । [ज्ञेये कौमारावस्थायाम् ।

अपरिणीत त्रि० परि+नी—क्त न० त० । विवाहरहित

अपरिणीय पु० अभावे न० त० । अयोग्याभावे ।

अपरिपक्व त्रि० न० त० । परिपक्वभिन्ने अपक्वे यथा परिणाम-परिणतं क्रमावयवप्राप्ते यथा अपरिपक्वमतीति । सिद्धिविपाकाभिमुखे अपि ह्यत्र अपक्वापक्वासते च ।

अपरिमाण न० अभावे न० त० । परिमाणाभावे इयत्ता-भिन्ने न० त० । इयत्ते त्रि० ।

अपरिमित त्रि० न० त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेय त्रि० परिमातुं योग्यम् न० त० । परिमा-णयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिम्लान पु० न परिम्लायति कर्तरि क्त । कर्णे (आवला) ख्याते भाषाप्रसिद्धे ए त्रि० । तत्र म्लानते-ऽपि कामिनीरतिभावात् तथात्वम् । कामिनीमिते त्रि० ।

अपरिविष्ट त्रि० परि+विष—कर्मणि क्त न० त० । वेष्टनशून्ये अव्याप्ते । "अपर्याप्ता अपरिविष्टमपरिमितिः" ऋ० २, १९, ८ । अपरिविष्ट अव्यासितमयात्मिति" भा० । विष्णुपादानतुषे न० त० । परिवेषशून्ये बीज-परिवावेष्टरहितपरिध्वंसी त्रि० ।

अपरिहृत त्रि० न परिहृत । अपरित्याजिते । परिवीत-रहिते अपरिहृते क्षेत्रादौ "परिहृतं यत्नं विशेषुः सर्वेऽपि" इति क्षेत्रपालरक्षकादौ तेन हर्जित मार्गे तत्र प्रकृतिः शङ्करानन्दोक्तेन विषय हर्तेन तं पशुभक्षणादनपि तेन कर्तव्यविशेषरक्षणपूर्णे इति अपरिहृतम् प्रयत्ने च अपरोक्षितवेदोऽपि बहति श्रुतिः "ऋ० २ १ २ अपरीतयोऽपि वा इति वा वेदेऽपि । [रक्षिते । न० त० । इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अपरिक्षेप पु० अभावे न० त० । परिक्षेपाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त०। मार्ज्जनादिशोधनसंस्काराभावे। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अपरिष्टि स्त्री अप+ऋ परोक्षे रिष-हिंसायाम् क्तिन्। पूजायाम् हेम०। पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम्।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। इयत्ताभावे समाप्त्यभावे च। न०ब०। तच्छून्ये त्रि०। [न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

अपरिसर पु० अभावे न०त०। विस्ताराभावे प्रचाराभावे च

अपरिहरणीय त्रि० न परिहर्त्तुं शक्यते हृ-शक्यार्थे कर्म्मणि अनीयर्। परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च।

अपरिहार्य्य त्रि० न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ-ण्यत्। परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च।

अपरीक्षित त्रि० न०त०। रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतस्तावगुणसम्यक् शून्ये "एतत्सर्वमपरीक्षितक्रयविषयमिति" मिताक्षरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्धृता स्मृतिः।

अपरीत त्रि० न०त०। परितोऽव्याप्ते अनभिगते च "अश्वाऽपरीता" इति ऋ० १,१००,२, "अपरीता अपरैरनभिगता" इति भा०। अपरिगते, अपर्य्याप्ते च "अपरीत स्तो यत" इति ऋ० ८,२४,६, "अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा" भा०।

अपरुष् त्रि० अपगता रुट् यस्य। विगतक्रोधे "अपरुषा परुषाक्षरमीरितेति" रघु।

अपरूप न० अप आनन्दे आश्चर्ये वा प्रा०स०। आश्चर्यरूपे आनन्दहेतुमद्भुतरूपे च। "ततोऽपरूपं जायते तस्माद्व्येष्टदेवस इति" अथ० १२,४,६, अपकृष्टरूपे च। प्रा०ब०। तद्वति त्रि०।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस्। अपरदिने इत्यर्थे "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः।

अपरोक्ष अव्य० न परोऽक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम्। प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने "असम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकाच्चेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते" इति वृत्ता। फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चितिबुद्धौ प्रतिबिम्बमिति साङ्ख्या बुद्धौ चित्प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिन। संस्कारम् विषयताविशेष चेति तार्किकादयः। तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयसम्बध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्थानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्धनाशात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः। नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः। साङ्ख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तद्विषयकाकारेण परिणामे जाते तत्रचेतनाशक्तौ बुद्धे प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारो मुख्यः बुद्धिवृत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते। "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहवदपरोक्षादृते" सा०सू०। ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति" श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः। अर्श०आद्यर्थे अच्। तद्विषये त्रि०।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात्। वेदान्तप्रकरणभेदे। कर्म०। प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ्। "साधने अभिप्रायमभिपुरुषन्ति देशानपरोधेन" कात्या० २४,३,२१।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः। शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे "स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः। तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः" इति "पत्रर्थे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामयाम सेति" शि०पु०।

अपर्त्तु त्रि० अपगत ऋतुर्यस्य। यसन्ताद्यृतुविगमयुक्ते। "यत्र विजायते यामन्यपर्त्तुरिति" अथ०३,२८,१, अपगतपाकत्र स्तोयुष्प यस्याः। निवृत्तरजस्कायां स्त्रियां स्त्री।

अपर्य्यन्त त्रि० नास्ति पर्य्यन्तोमर्यादा यस्य। नि सीमनि इयत्तारहिते "तदक्षयमपर्य्यन्तं दुर्ज्जयं वानरं बलम्" रा०।

अपर्य्याप्त त्रि० परि+आप-क्त न०त०। असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्य्याक्षमे च "परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठतीति" "अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षममिति शु०त० रघु०। अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते "अगत्यपर्य्याप्तमहत्स्वभावानेति" माघ "अपर्य्याप्तमपरिच्छिन्न" इति मल्लि०।

अपर्य्याप्ति स्त्री न पर्य्याप्ति अभावार्थे न०त०। अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च। "सख्यं नाद्य मासिमासि अपर्य्याप्त्यैव प्रतीति" स्मृतिः। न०ब०। परिच्छेदशून्ये त्रि०।

अपर्य्याय पु० न पर्य्यायः परिपाटी अभावे न०त०। क्रमाभावे। न०ब०। क्रमशून्ये त्रि०।

अपवर्जित त्रि० न वर्जितः । वर्जिते त्यक्ते दत्तादौ ।

"अपवर्जितविविधिनिषु सो यत्र गुणक्रमैरिति भर० ।

अपवदृ ना० पु० अपरमो इलू दरः । रामस्वामिरमते वर्ज अपवरवसे पाणिनि सम्भवात् ।

अपवम् त्रि० नास्ति वम यस्मिन् पक्ष नयति वोदो वा वस । परिगत्पद्ये इत्यादौ विवरणये पक्षादौ च । वा वा । अपवतोऽस्य त्रि० । "दरवर्णवं नात् प्रक्षालिति" भव भा० । विवरणवर्णिति" भा० ।

अपवत्र न० अपवनविरिजं नाति वह्यानल वा—का वा वारि च । शोधिते वक्ष वा । वहुनये हि अपवनवनि-इत्यादि तामम् । नास्ति यव वीर्यं वत्र । वीवम् त्रि० ।

अपवाप पु० अप+वप-घञ् । वयोऽपयापन वमनतो अपत्ते "न च प्रवयविशिष्टवापयानाभ कर्तुं वयती इति" अप+वापयते वामभेन अप—करणे घञ् । च वै वेदितिं । वर्षेनैवासम्भवाभावात् ।

अपवारितिका स्त्री अप वारी वरयतें वर्जयितुं वर वारिवा वर्जितैव रक्षा यस्य वस्तोर्वेष्टा प्रा० स० । अपवारिताद वाचा मम्यापमानविवरणाभावात् तेन । वस्तावंवर्ण-वारिवितति शाकश्वर्य प्रावादिक वस्तैरितिवाचकतयाभावात् ।

अपवारित त्रि० अप+वारवर्जे वस—भावयितादौ विवृत । वाहुविवरणादिकमात्र वे । क्रिया कीत ।

अपवारिताक त्रि० अप+वह्नितमात् अपवर्जे वस—वाक्यो वादौ वा । वचन । वहुविवरणादिकमाक्षीर्ये ।

अपवाहन न० न दण्डवं कोवतम् नरतो च २० । दानवाक्यप्रवर्तक कोवादिकात् शोधनाकरे । वहिर्वे अपवर्ज । निरिवदस्यानामर्ध अवतीति वह भा० । अपरमनवर्ण वाराह वर्णवीतादिवाक्यजीवविति" भा० । अवाहवर्ण वेदावत अवतो अकतीनव इति वेदः । तथा च रक्षवाचीनमिति अवर्ज । अपवाते रक्षवीमवक वरिवावक वरवो विवक्ष्य प्रयोगम् ।

अपवहन् त्रि० अप अव वहत्तव भवत् वैव वक्ष च च । अव पुत्र । अपवासनत्याचदरैव मीहुः अव १८।१३।

अपवस न० अपवरं वतिवमात् वक्तव्यात् वगत् प्रा० स० । वनदर्श इतिवादे वैव । [ववर्त वै वाक्यते ।

अपवरह न० अप+निवे अप+र—वव्या वक्षाता वत् ।

अपवरज न० अप+र—कर्त अत् । वनवरबे वाप रवाहावास च ।

अपवमन पु० अपवत्तनेर्तरोऽस्य अप+वच वदतुवम् । वैष । अपवर्तनमवोगीनवाबमपि वर्तीतिव इति पुरुषा ।

"इत्यवमवत्तविद्योर्तविवावादावाखतीवतात्तरवा-रावावादर्तमं" इति "अपवर्तनवाक्यरवोवावर्जवर्न" इति च वावज । अपरस्वतावयु शोधनदे वक्ती । वायी वसु । इवो वाले च "इन्द्रिरवरोध्य इरावर्णे विरा । वरावभ्यो तिरभ्यो वचात् अपादाने वज । ववमाही गये इवे वर्तमानमें च अपवर्ते वरतीति वा । "अपवर्ते वरोतीति क्वचा वाक्वितेरीति वैवन् 'अपवर्ते तवेन वताव्यादिति वा भा० । वना वती वाल्य इरावर्णमिति" विरा "वयवर्ते वर्णादिवति वति ।

अपवर्जन न० अप+वृज—ल्युट् । दानादानवचर्मे । "वरा-गवजनमिति" मिताक्षरा ।

अपवर्जित त्रि० अप+वर्ज—क्त । वर्जिते त्यक्ते दत्ते च ।

अपवर्तन न० अप+वृत—णिच्—ल्युट् । वरिवर्तने वक्ष्यते वहुवाचे प्रविते वाक्यवाक्यवोरेकतेरति इत्यादेव वैवविदेव विवावते । यवैव वैवावयतेंति शोधा । अपरच्ये च "न वातीरवि धिरयाव न च रावाव इवमिविति वव । । वारे वत् अपवर्तीत्यत च ।

अपवाद पु० अप+वद—भावे घञ् । निन्दायाम् अवतीर्य "वि वरिवावि राजवं वावरोष रावर ।" प्रवाद च वचे प्रविवादयादौ वर्षेवत्" इति च रामा० । विवादादौ वरवादवावपुवाकिति" वा० ५० "अपवाद विवा-वाद" भा० । प्रवृत्तिवादौ तवैव "अपवाद उपविवाद इति वाचस्पत्यम् । वर्णोदतौ वाक्यवाक्यं अविव-वात् वहोवातिरेव वरवे वज् । निवेवाके । यदि वरिवर्तं वदिवल वाक्यवाक्यं विवरावदे अपवाद अवोति वक्ष वहीयर्व वर्णि वया "न विंतात् वर्णभूता-नीति" वतो विवादितवक्षु वर्णभूतविवरवाने इति "वायवं वैवानवदेति वाचे वाक्यवाक्यौविविवरवते च निरो-वात् वर्णिवाद अतोवदन् उवकर्तविववता अवस्य वदति "अपवादरिवोत्सर्गान् अववाद इत्येति इत्यादा "वर्णविवादवतादारावादवोवर्व वसीव इति "अपवा-दोवादयत वरिवादेवन्त अववेव वाधते" इति च वा वदि । "अभिगृहवदारिवतोत्सर्गान् वरीविवेदिनि इति वा भा० । वर्णोदतौ अपवादौ विवादभूतवच अप+वद—करण घञ् । वैवावतादिव विवादभूतवर्तीवनाद वाचवतेव वे । च च उत्सर्गस्य विवादभूतस्य रक्षवाम्यानम् वस्तुतश्चतो विवयव वयदो । वदा-

भूतरूपतोपदेश । "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प्र०। भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च । करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुमात्रे । कर्मणि घञ् । कुत्सितवाक्ये "मधुकरैरपवादकरैरिव" माघ "अपवादन्नगवसुनाय यशादि कुत्सितवाक्यमिति" मल्लि० । भावे घञ् । आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा०। "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक त्रि० अपसार्य्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् अप प्रति वद–ण्वुल् । स्वविषय परिहृत्य सामान्यशास्त्रेतरस्य व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद–ण्वुल् । अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप् ।

अपवादिन् त्रि० अप+वद–णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ–णिच् नन्द्या० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न० आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धौ इति तु व्यवधाने अन्तर्धाम भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित त्रि० अप+वृ–णिच्–कर्म्मणि क्त । आच्छादिते व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अप्रकाशे न० । "तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द० उक्ते परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न० परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारित अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन् । अप्रकाशे "अपवारितकेन प्रावृणोतीति" नाटकम् । अप्रकाशमाच्छादयतीत्यर्थः ।

अपवारुक पु० अप+वृ–प० । उकञ् । प्रहारे ।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ–णिच्–ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द० ।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः । अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उपवासत" अथ० ३,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाहः स्थानान्तरनयनम् । इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे । "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य "मोना वट्गिति नवरसयरयतियुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र०उक्ते वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह–णिच्–ल्युट् । परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो० । [वह–णिच्–ल्यप् । अपसार्य्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य त्रि० अप+वह–कर्म्मणि यत् । दूरीकार्य्ये । अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये "स तक्रतूनामपविघ्नमाप स" इति रघु ।

अपवित्र पु० न पवित्रं अकौशेयादि । अकृतशौचादौ "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा य स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृति ।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध–क्त । त्यक्ते "अपविद्धगदोबाहुभङ्गवाख इव द्रुम" इति कु० । "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति" दश०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च "रत्नोषिप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव" रघु "मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण वा । य पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्ध स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त० । विद्याविरोधिन्या वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संविर्त्तिरिवापविद्यामिति" किरा० । अपकृष्टा विद्या । मौद्धाद्यागमविद्यायाम् । [राज०नि० । अपगतविष मात्रे त्रि० ।

अपविषा स्त्री अपगत विषं यस्याः । निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत–कर्त्तरि क्त । समाप्ते, "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगान शान्त्यर्थमिति" गोभिल० । "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दन ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेध प्रा०त० । मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनुः ।

अपव्यय पु० अपकृष्ट शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्यान्याने कृतत्वात् व्यय प्रा०त० । द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः व्यय यस्योऽस्य । अविनश्वरे त्रि० ।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय–शानच् । अपलाप कर्त्तरि । "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति मनु । अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु० । अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगत व्रत श्रौतादि कर्म्म यस्य । अपगतविहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतामिति" ऋ०१,५१, ९, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मण" इति भा० । 'गूढ सूर्य्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते त्यक्तोतव्रतत्यागिनि त्रि० । प्रा०त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्कास्य प्रा०ब० । नि शङ्के शङ्कारहिते ।

अपशब्द त्रि० अप+शद–कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् । तन्न शदधातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति बहव ।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त० । शक्तिवैकल्यप्रमा

अपवर्त्तित त्रि० [illegible]

अपवरक पु० [illegible]

अपवर्ग त्रि० [illegible]

अपवश न० [illegible]

अपवाप पु० अप+वप–घञ्। [illegible]

अपवादिका [illegible]

अपवारित त्रि० अप+वारि–क्त। [illegible]

अपवारक त्रि० [illegible]

अपवाहन न० [illegible]

अपवृत्त त्रि० [illegible]

अपवरक पु० [illegible]

अपवरण न० अप+वृ–ल्युट्। [illegible]

अपवर्य पु० [illegible]

[illegible]

अपवर्ज्जन न० अप+वृज–ल्युट्। [illegible]

अपवर्जित त्रि० अप+वर्ज–क्त। [illegible]

अपवर्त्तन न० अप+वृत–णिच्–ल्युट्। [illegible]

अपवाद पु० अप+वद–भावे घञ्। [illegible]

भूतरूपतोपदेशः। "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प०। भावे घञ्। विश्वासे, प्रणये च। करणे घञ्। बाधकसाधने वस्तुमात्रे। कर्म्मणि घञ्। कुत्सितवाद्ये 'मधुकरैरपवादकरैरिव' माघ "अपवाद मृगग्रहणाय चर्म्मटादि कुत्सितवाद्यमिति" मल्लि०। भावे घञ्। आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा०। "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि०। निरासने च।

अपवादक त्रि० अपसार्य्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् व्यः यति वद–ण्वुल्। स्वविषय परिहृत्य सामान्यशास्त्रस्येतरत्र व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे। अप+वद–ण्वुल्। अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप्।

अपवादिन् त्रि० अप+वद–णिनि। अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ–णिच् नन्द्या० ल्यु। व्यवधायके। भावे ल्युट्। व्यवधाने न० आधारे ल्युट्। अन्तर्द्धौ सति तु व्यवधाने अन्तर्धान भवत्येवेति तस्य तथात्वम्।

अपवारित त्रि० अप+वृ–णिच्–कर्म्मणि क्त। आच्छादिते व्यवधापिते च। भावे क्त। अपवारणे, अप्रकाशे न०। "तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द०। उक्ते परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न० परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः।

अपवारितक न० अपवारित अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन्। अप्रकाशे "अपवारितकेन भाष्यतीति" नाटकम्। अप्रकाश्याच्छादयतीत्यर्थः।

अपवारुक पु० अप+वृ–स०। उकञ्। मत्सरे।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ–णिच्–ल्यप्। आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द०।

अपवास पु० अपसृत्य वास स्थिति। अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उत्थानात्" अथ० ६,७,७।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाह स्थानान्तरनयनम्। इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे। 'भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्य "सोमा वट् मिति मवरसयरयतिबुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र०उक्ते वर्णवृत्तभेदे।

अपवाहन न० अप+वह–णिच्–ल्युट्। परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो०। [वह–णिच्–ल्यप्। अपसार्य्येत्यर्थे अव्य०।

अपवाह्य त्रि० अप+वह–कर्म्मणि यत्। दूरीकार्य्ये। अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात्। विघ्नशून्ये "गत क्रतूनामपविघ्नमाप स" इति रघु।

अपवित्र पु० न पवित्र कृतशौचादि। अकृतशौचादौ "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा। यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृतिः।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध–क्त। त्यक्ते "अपविद्धगदो बाहुभङ्गमार्ग इव द्रुम" इति कु०। "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति" दशकु०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च 'रत्नोचितप्रतावासामपविद्धगुणा च" रघु "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु०।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त०। विद्याविरोधिन्यां वेदान्तादिप्रसिद्धायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संविर्त्तिरिवापविद्यामिति" किरा०। अपकृष्टा विद्या। बौद्धाद्यागमविद्यायाम्। [राज०नि०। अपगतविषमात्रे त्रि०।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः। निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत–कर्त्तरि क्त। समाप्ते, "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति" गोभिलः। "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा०त०। मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनुः।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्यास्थाने कृतत्वात् व्ययः प्रा०त०। द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये। अपगतः व्ययो यस्य। अविनश्वरे त्रि०।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय–शानच्। अपलाप कर्त्तरि। "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति" मनुः। अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु०। अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगतं व्रतं श्रौतादि कर्म्म यस्य। अपगतविहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति" ऋ०१,५१,८, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मणः" इति भा०। "गूढं सूर्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५,४०,६,१, अपगतव्रतस्य। नष्टव्रते स्वीकृतव्रतत्यागिनि त्रि०। प्रा०त०। अपकृष्टे व्रते न०।

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्का यस्य प्रा०व०। नि शङ्के शङ्कारहिते।

अपशद त्रि० अप+सद–कर्त्तरि अच्। नीचे इति केचित्। तन्न सदधातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति बोध्यम्।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त०। शक्तिवैकल्यप्रमा

अपवर्जित त्रि० न वर्जितः । वर्जिते वद्धोऽर्थे इत्यादौ । वस्त्रं विवर्जितो कृत्वा गोविन्दगुणकीर्त्तन इति भट्ट ३ ।

अपवरक पु० अपवार्य्यते । रामचन्द्रादिबद्धे गर्भे प्रकोष्ठ पत्रिगृहयाद्यपतानगम् ।

अपवर्त्तन त्रि० नास्ति यत्र पर्णि पञ्चशरावपरिच्छेदो वा यत्र । पवित्रमूत्र इत्यादौ निवेदनूत्रे पञ्चादौ च । वा अप् । अपवर्त्तोऽस्य त्रि० । "अवतर्षेत्र वात् प्रवर्त्तितमिति यज मा । विवरणपूर्वमिति" भा० ।

अपवर्ग पु० अपवर्गनिहतं वाति अपवायन अप—गा वा घञ् च । गौणमेव यज मा । बहुमाने हि अपवर्गमित्युक्तवान्नम् । भाति सर्वं सर्वं यज । चापनूत्रे त्रि० ।

अपवाप पु० अप+वप—घञ् । प्रयोगलक्षण अपवर्गी आरुह्य "न च प्रवर्त्तितमतवत्र वर्ण अपवाते इति अप+वायते अनयवेत अप—वपते घञ् । च वै निर्दिष्ट । च वैतेरायदानुष्ठानप्रत्यादम् ।

अपवाहिका स्त्री० अप इत्यादौ वर्जिते वाहु वाहिका वर्जितेन रेखा अप वेदितमे प्रा० च । अपवर्जिताय वाहो अप्रायनभिमतप्राणायाम् वैद्य । अपार्थे अप वाचिकेति वाचवृत्ते प्राग्वादिच अपतीरिवाहप्रत्याहारात् ।

अपवाहित त्रि० अप+अपवर्गे अप—वाच्चोत्यादौ विद्ध । बहुविधमानादिप्रत्यय वै । क्रियां चीय ।

अपवाहक त्रि० अप+बहुविवताप् अपवर्गे अप—वाच्चोत्यादौ वा यज । बहुविधमानादिप्रत्यायोति ।

अपवृत्तम न० न दम्भूतं गौणवत् अपाते च च । प्रागवदाह्नवाद्यर्थसौषादिना गौणाचाते । वर्जिते अवायम निर्देशरचना अवार्थ्य अप्लोति यज मा । "पवमानवर्ग वात्प्रवर्त्तितोचादिसामौवर्जितमिति" भा० । अनापवर्गेवमाना अपवे चमचीमत इति मेदः । अपा च रजमौवर्जितमिति भर्म । अपवादे रजमौनरप अरिचामत अपो निवेदात् चयोऽक्षम् ।

अपव्यय त्रि० अप अप वद्धयम अयव बे अस च द० । अप वृ० । अपव्ययमानवर्जितेव मीरद अप १८।११।

अपशब्द न० अपवर्ग अविनयमात् अपयमात् गमयू प्रा० च । अपवे अविमतने वैव । [अपवर्गे वे पाणवादौ ।

अपशङ्क न० अप+विवते अप+अ—अम वैवादौ अम् ।

अपशद पु० न० अप+श—अदि अन् । अपवादे अप इत्यादावद च ।

अपशम पु० अपवामे वैचारोऽस अप+इस—पम्पूतस् । गौण ।

अपशोकवर्षेत्रोत्थानियमात्पदि वचीयिच इति सुश्रुत । इत्यमचनवदिसोपविद्याद्धनामाकरणोद्गरामायणामायणम्" इति "अपवाद्यावादावयवावरणे" इति च व्याकरण । अपवरणवादन्तु गौणतमे गजति । अपे अम्। इति आने च "प्रतेरवत्र दशानवर्गे" किरा । अपवादे निरवासे वयाम् अपादाने यज । अपमाणी मे तु अप्यवापवे च अपवर्गे अमीतैति मा । "अपवर्गे इतोतैति अथवा वाचिवेदवीति अपयम् "अपवर्गे तवेन अपवादादिति भा मा । 'अप्ना यो अप इत्यवर्गवर्गमिति" किरा "अपवर्गे अपवादिमिति वदि ।

अपवर्त्तन न० अप+वृत—अच् । इत्यादादयवनोर्ये । यथा अपवर्त्तनमिति" मिताक्षरा ।

अपवर्त्तित त्रि० अप+वर्त्त—क्त । परिवृत्ते अर्थे इते च ।

अपवर्तक न० अप+वृत—णिच्—ण्वुल् । परिवर्ते गणीतस्थ बहुभाज्ये प्रविते भाज्यभाजक्योरपवर्त्तोऽपि इत्यादौ विभाजकत्वेन विभाजके । अपवे विभाजकविति बीजा । अपवर्त्ते च "न भाज्योऽपि हिरण्मात् न च इमार वर्जितमिति भट्ट । भाते अप अपवर्तीयमाम इ ।

अपवाद पु० अप+वद—भावे घञ् । निन्दायाम् "अपवादी परं परिवादि राजसेव वाचयत्रेव राजा ।" प्रमाण च इति इत्यादि विवरणादौ अपवेदन्" इति च राजा । विधायके "अपवादप्रायकमकत्वमाविति" वाक्य "अपवाद विधायको" भा० । उत्सर्गविधायो अपेक्षे "अपवादा उत्सर्गविषय इति न्यायाद्वस्तु । अपवादे वाचस्पत्यं परिहाय अपवादैरेव अपवे यज । विधायके । यदि अपितवे परिहृत वाचस्पत्यं विधायके अपवाद अप्रोति इह अपवादं अवते अपवे "मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति अपवे हिंसाविधायक वर्जितविधायक इति "अपवा अपवादेन हिंस्यात्मकवाचस्पत्यत्वात्परिपाल वाद अपरिमाद अपवे अत वर्जितविषये अरण्य इवाहि "अपवादैरिवोत्सर्गा कृतव्यावृत्तयः परैः" इत्यादा" "वर्णविभागवस्तुवस्तुसामान्यवयोर्वर्ण्यते वर्णन इति "अपवाद प्रयोजनस्य अपरिवार्यवर्णे अपवेदे यामो" इति च भा वदि । "अभिधानादिरेनोमुच्यते विनियोगिनः" इति भा मा । अपवादे अपवादाति विधायकस्वेन अप+वद—अच्च अम्। वेदान्तमत विधायकवर्जितेन वाचयत्वेन वै । च च रज्जुविवर्त्ते विधायकम रज्जुमात्रात् सर्वजुतत्वो निवचन अपवादे। यह

व्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त० । १ देहदक्षिण-भागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यमिव अपसव्य मेति" २स्मृत्यपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं भग्नतया भूमौ-पातितत्वात् सव्य यत्र । भूमौ पातनेन भग्नप्रायत्वमात्र अप वैपरीत्ये स्तृ—भावे यत् सव्य गति । विपरीते त्रि० । "अपसव्य ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति" याज्ञ० । "देवकर्मानन्तर पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाया-प्रदक्षिणव्यापार" इति श्रा०त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचिदिति" श्रा० त० वचनोक्ते भूमौ पातितवामजानुकरणाभाव । अतएव "मात्रापसव्यकरणं न पैत्र्ये तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अप सव्यकरणनिषेध उपपन्नः । पितृतीर्थस्य "यत्राङ्गुष्ठा-ङ्गुलीयेषस्तु दक्षिणस्तत्र यस्यते इति" स्मृते । दक्षिणहस्त एव । "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृत्र-माभिधनात् काव्य विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः ।

पसार पु० अप+स्तृ—णिच्—अच् । १ दूरीकरणे२बहिष्करणे, १ अपनयने २ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

पसारित त्रि० अप+स्तृ—णिच्—क्त । १उत्सारिते२दूरीकृते च

पसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त०। १स्वीकृत-सिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ०सू०। सिद्धान्त किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्ग स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युतो-ऽपसिद्धान्त इति तदर्थ । यथा सांख्यमतेनाह नदिव्यामीत्यभ्यु-पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-कार्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युतिरूपो दोषो भवति स एवापसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्य्यं । वितण्डावादिन बौद्धभेदाश्च नापसिद्धान्त दोषमङ्गीचक्रु तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्त अतिक्रान्त सोपानमाकारेण यस्या०स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ—अप् रथाङ्गे नि०सुट् । १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे । "अपस्करोरथाङ्गमिति" पा० । "इरस्य रथस्यासीद्वाहकर्मजगोसम । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा०क०प० उक्तः क्लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्ट अमङ्गलार्थत्वात् स्नात । १ मृतमुद्दिश्य स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पु स्त्री०क्षीर० ।

अपस्नान त्रि० अपक्रान्त' स्नानात् निरा०स० । १स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत' इति मनु ।

अपस्पश त्रि० अपगत स्पशोगूढचरोयस । १ गूढचरशून्ये । "शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघ । शब्द-विद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य नवाह्निकं २तच्छून्येत्यर्थ ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरण विलोपयति अप+ स्मृ—णिच्—कर्त्तरि अच्, अपगत स्मार स्मरणं यतो वा । १रोग-भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा 'स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तु परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-हारविहारकुपितैर्मलै । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ सञ्ज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानव । रजस्तम परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रु विलोचन । दन्तान् खादन् वमन् फेन विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुन संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्त स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥ वातपित्तकफैर्नॄणां चतुर्थ सन्निपातत । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेन वमन्नपि ॥ यो मूयाद्विकृत सत्त्व कृष्ण मामनुधावति । ततो मे चित्त-नाश स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मक ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छा-र्त्तोऽघूर्णमङ्गानि विक्षिपन् । यो ब्रूयाद्विकृत सत्त्व पीत मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाश स्यात्स पित्तभव उच्यते । शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥ यो मूयाद्विकृत सत्त्व शुक्ल मामनुधावति । ततो मे चित्त-नाश स्यात्सोऽपस्मार कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृड्उत्क्लेद-स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थिता । प्रलाप कूजन क्लेश प्रत्येकन्तु सर्वेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमवाय सर्वदोषप्रकोपजे । अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाञ्चाप्यप-स्मार वदन्त्यन्ये न दोषजम् क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षपि-कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्वैवरूप्याश्च स तु निर्वर्त्यते बुधै । सत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भव । स्थायिनः केचिदल्पेन

[illegible] इति श्रुतिः ।

अपशब्द त्रि [illegible]

अपशद पु [illegible] ।

अपश्चिम त्रि न पश्चिम विरोधे न त [illegible]

अपशम त्रि [illegible] इति च । १,१८८, [illegible]

अपश्रय पु अप+श्रि-अच् । [illegible] १९,१८ ।

अपश्री त्रि [illegible]

अपश्रित त्रि अप+श्रि-क्त । [illegible] [illegible] त्रि ।

अपष्ठ न अप+स्था-क [illegible] ।

अपष्ठु अव्य अप+स्था-कु [illegible] ।

अपष्ठुर(ल) त्रि अप+स्था-उरच् [illegible] ।

अपस्त्र न [illegible] ।

अपसद त्रि [illegible] ।

अपसम अव्य [illegible] ।

अपसर पु अप+सृ-भावे अप् । [illegible] ।

अपसरण न अप+सृ-भावे ल्युट् । [illegible] १,४,१११ ।

अपसर्जन न अप+सृज-भावे ल्युट् । [illegible] ।

अपसर्प पु अप+सृप-कर्तरि अच् । [illegible] ।

अपसर्पण न अप+सृप-भावे ल्युट् । [illegible]

अपसव्य त्रि [illegible] ।

अपसलवि अव्य अप+सल-बा इ । [illegible] ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त०। १ देहदक्षिणभागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्यवि अपसव्य मेति" २ स्मृत्युक्तपरिभाषिते पितृतीर्थे च। अपगतं सव्यतया भूमौ पातितत्वात् सव्यं यत्र। भूमौ पातनेन भग्नप्रायत्वाभावात् अप वैपरीत्ये सृ—भावे यत् सव्यं गतिः। विपरीते त्रि०। "अपसव्य ततः कृत्वा पितॄणामाप्रदक्षिणमिति" याज्ञ०। "दैवकर्म्मानन्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय अप्रदक्षिणव्यापार" इति आ० त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनोर्विद्यते क्वचिदिति" आ० त० वशिष्ठोक्ते भूमौ पातितत्वासम्भवात् अनुकरणाभावः। अतएव "नान्दीश्राद्धे अपसव्यकरणं न पैत्रं तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अपसव्यकरणनिषेध उपपन्नः। पितृतीर्थञ्च "यत्रानुक्तोऽविशेषस्तु दक्षिणस्तत्र गृह्यते इति" स्मृते। दक्षिणहस्त एव। "प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा। पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः।

अपसार पु० अप+सृ–णिच्–अच्। १ दूरीकरणे २ बहिष्कारणे, २ अपनयने ३ च। ल्युट्। अपसारणमप्यत्र न०।

अपसारित त्रि० अप+सृ–णिच्–क्त। १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त०। १ स्वीकृतसिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ० सू०। सिद्धान्तं किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवोऽपसिद्धान्त इति तदर्थः। यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनवस्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषोद्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्कार्य्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनियमातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति स एवापसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्य्यः। वितण्डावादिनबौद्धभेदस्य नापसिद्धान्तदोषप्रसक्तिः तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात्।

अपसोपान पु० अपक्रान्तं अतिक्रान्तं सोपानमाकारेण यस्या० ब०। १ हस्तिमल्ले।

अपस्कर पु० अप+कृ–अप् रथाङ्गे नि० सुट्। १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे। "अपस्करो रथाङ्गमिति" पा०। "शूरस्य रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तम। अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा० क० प० उक्तेः क्लीवमपि।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातम्। १ मृतकोद्देश्य स्नाते जने। २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पु स्त्री० क्षीर०

अपस्नान न० अपक्रान्तं स्नानात् निरा० स०। १ स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" इति मनुः।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशो गूढचरो यस्य। १ गूढचरशून्ये। "शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशेति" माघः। शब्दविद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य प्रथमाह्निकं २ तच्छून्येत्यर्थः।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+स्मृ–णिच्–कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यस्मात् वा। १ रोगभेदे। स च सुश्रुते दर्शितो यथा "स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तु परिवर्जने। अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत्॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणामतिसेवनात्। विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः। वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम्। रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम्॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम्। चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते॥ सञ्जातेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः। रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः। दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः। सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः॥ वातपित्तकफैर्नॄणामेकैः सन्निपाततः। हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ। वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि॥ यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति। ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तो ध्वनन्नङ्गानि विक्षिपन्। यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात् पित्तभव उच्यते। शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम्॥ यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति। ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपस्मारः कफात्मकः॥ हृदि तोदस्तृडुत्क्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया। प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह॥ सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे। अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च॥ आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम्। क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षपणात्तथैव च॥ आगमाद्दैवरूपाच्च स तु निर्वर्त्तते बुधैः। वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित्॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः। स्थायिनः केचिदल्पेन

मात्रेणातिमात्रहिताः । इत्येवमपि विकारोऽस्तु नित्यवत्तावि-
सत । भेदमार्गि मनसामपि चलावात्तोऽत्र सह च इति ।
भवतीत्यपस्मारोऽप्यनादिरिति" माधव वर्धे । अपस्मा-
रादिरोगाणां अपस्मारोऽयं विशेष इति" भगवत्गीताम् ।

अपस्मारिन् त्रि॰ अपस्मार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपपथ त्रि॰ नास्ति पन्थाः यस्य अपथ्+अच् । १ शास्त्रविरुद्ध-
रीति "अपथगामि अपथेनापि इति" मनु १ ॥
अपथा नास्ति पन्था यस्य । १ ही । "अपथेन गम-
नाय प्रवृत्तानाम् ।... गच्छतामपि" मा॰ १०
१ । अपथगामिनस्तु यथा इत्याचारेष इति वैदको ।

अपष्ठु त्रि॰ अपः वर्जितः अप+स्था-कु । १ प्रतिकूले
"स्थिर मदी ... पश्यताप्यपष्ठु" इति मा॰ ८ । १ । १

अपह त्रि॰ अप+हन-"अपे क्लेशतमसोः" पा॰ ड । १ अपघात-
कारि । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः । मीनविशेषा-
ऽप्यनादि "तमोऽपि समस्तापहरणविशेषवर्त्तिरिति" भट्टः ।

अपहत त्रि॰ अप+हन-क्त । १ विनाशिते "योऽपहतपाप्मा
...तमसि" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १ नाशे । "न च वै तस्यापहते
... विनाशितो भवति" मा॰ च ।

अपहर त्रि॰ अप+हृ-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि "अर्थ
...मपहरं ...इति वैद्य भाष्य ।

अपहरण न॰ अप+हृ-ल्युट् । १ चौर्ये धनादेर्ग्रहणे परकीयस्य
वस्तुनो ग्रहणे । चौरादेरपहरणे ... "
...मपहरणम् ... "...
...मपहरणम् च इति च यथा चेत्कुर्वता यतो
हरिष्यति यथा ...तिरोहितो भवति ... ...
...मपहरणं भवतीति इति भार॰ । "...
...मपहरणं ... यथा ...
... च यदिदं भट्ट । "...
... प्रथमं ... यत् ...
... यत् ... भवति ...
... यत् ... यत् ...
... यत् ... यदि
... इति" विज्ञाने । यत् ...
... वाक्यं ...
... यत् ... यथा ...
...

... इति विज्ञानेश्वरादि-
मतम् ... ...
...मपहरणमिति ... विशेषः । अप-
हरणेन च । "निर्विशेषेण ...मपहरणेन चेति
हेमा॰ ।

अपहरणीय त्रि॰ अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर् ।
१ अपहरणयोग्ये द्रव्ये अपि च तथा इति ।
"हिमोऽस्य यः ... हे च मुने । ...
...न ... इति भट्ट । "...
...मपहरणीया ...
...रिति" ... ...
... ... "८८" भट्टः ।
"... ... इति" भा॰ ।
"... ... ...
...मपि चेति" भी॰ । २ अपनेतव्ये च ।

अपहृत त्रि॰ अप+हृ-क्त स्त्रियां ङीप् । १ अपहारे
"निर्लेपमपहरन् ... ...मिति" भट्टः । अपि
च ... वा ... ...

अपहस्त पु॰ अपसारणार्थं हस्त । १ गलहस्ते अपसारण-
योग्य हस्तयोगे । २ गलहस्तेन अपसारिते त्रि॰ ।

अपहस्तित त्रि॰ हस्तेन अपसारित अप+हस्त+णिच्
कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु॰ अप+हृ-घञ् । १ चौर्ये अपहरणे २ अपलापे
... ... इति ... ...
...इति "अपहारं ... ...
...मिति" मनु । "अपहारं ... ...
...मिति" हेमचन्द्र । अपगमे १ व्ययो ३ ...मपि च ।

अपहारक त्रि॰ अप+हृ-ण्वुल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपहार-
कर्त्तरि २ ... ... च । "अपहारक
...मपि" इति स्मृतिः । ...
... ... । ...
... ... । ...
... ... ।
... । ... ...
... । ... ...
... । ... ...
... । "... ..." इति ।

अपहारिन् त्रि॰ अप+हृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तरि २ अपलापके च "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" इति मनुः 'चौरदारापहारी च चतेते धूम्रताम्रिम' इति मनु
अपहास पु॰ अप+हस–घञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्र ।
अपह्नव पु॰ अप+ह्नु–अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽपलापेन अपलपनेऽपलापे, । अपह्नव द्विविध मन्त्रत अर्धतोवा "निम्नं तदिति मन्त्रतः, नाभिसाधनाम्यह तत तदा न मम स्थिति-रित्येवमर्थतोऽपह्नव इति । २ प्रेम्णि च ।
अपह्नुत त्रि॰ अप+ह्नु–क्त । १ कृतापलापे वस्तुनि यस्य चौर्यं कृत तस्मिन्, २ व्याजान्तर गोपिते, ३ अपलापिते च ।
अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु–क्तिन् । १ अपह्नवे 'प्रकृतं प्रतिषिध्यान्य-स्थापनं स्यादपह्नुतिरिति' सा॰द॰ उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे च । सा च द्विधा अपह्नवपूर्वक आरोपे, आरोप-पूर्वक अपह्नवे यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः" । 'अत्रापह्नुतिरसत्या अनन्तकृत्योम्न विष्णोरपि तद्विषये॰ तमवर्तिनिम्नम् । उ-त्त्पालितय एषा अदनामनः धूम दयकलङ्कलाञ्छनयोत-येन' । "विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः" । इत्याद्याकारेण समर्थनिषेधो बोद्धव्यः । "गोपनीय कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणा-न्यथा वान्यथयेत् साप्यपह्नुति " सा॰द॰ तत्र श्लेषेण यथा । "काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि तरले । न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः " । अत्रापतितयेत्यत्र पति विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-त्यन्यथा कृतम् । अश्लेषेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पित-विग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सव न हि घनागमरीतिरुदाहृता" इति ।
अपह्नुवान त्रि॰ अप+ह्नु–शानच् । १ चोरयति २ अपनयति ३ संगोपयति च 'अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामिति' नैष॰
अपह्नूयमान त्रि॰ अप+ह्नु–कर्मणि शानच् । १ अपनीय-माने २ व्याजान्तरेणपगोप्यमाने ३ चोर्यमाणे च ।
अपह्रियमाण त्रि॰ अप+हृ–कर्मणि शानच् । १ चौर्य-माणे । २ अपाक्रियमाणे च ।
अपाचय पु॰ ६त॰ अलुक् स॰ । १ नेत्रे । अन्तर्जलधरासा-वयात्मम् "अपांचये चक्षुषि, त्वा सादयामि "चक्षु वा अपाञ्चय इति" श्रुति यजुर्वेददीप । पदद्वयमित्येके ।
अपाज्योतिस् न॰ ६त॰ अलुक् स॰ । १ विद्युद्रूपता हि अपां ज्योतिः "अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि" 'विद्युद्वा अपांज्योतिरिति' श्रुति वे॰दी॰ पदद्वयमित्येके
अपांनपात् पु॰ न पातयति पत–णिच्–क्विप् न॰त॰ "न भ्राण्नपान्नवेदा॰' पा॰ प्रकृतिभाव अलुक् स॰ । १ यज्ञ देवताभेदे । "अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति" सि॰कौ॰ । 'अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति' ग्रन्थ ।
अपांनप्त्रि(प्त्री)य त्रि॰ अपांनपात् देवताऽस्य घ, छ वा । १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।
अपांनाथ पु॰ ६त॰ अलुक् स॰ । १ समुद्रे ।
अपांनिधि पु॰ निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त॰ अलुक् स॰ । १ समुद्रे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरधिष्ठानम-प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुस॰ । "अपांनिधिः सागर" इति गीतोक्तेरस्य तथात्वम् । [३ वरुणे च ।
अपांपति पु॰ पा–डति ६त॰ अलुक् स॰ । १ समुद्रे,
अपांपाथस् न॰ पाथ सम् ६त॰ अलुक् स॰ । १ अन्ने तस्य वृष्टिजलजातत्वात्तथात्वम् "एष्टव्य तत प्रणीत" गीताया तथोक्ते । "अपांपाथसि त्वा सादयामि" "अन्नं वा अपांपाथ" इति श्रुति वे॰दी॰ । पदद्वयमित्येके ।
अपांपित्त न॰ ६त॰ वा अलुक् स॰ । १ अग्नौ तस्य तत्पित्त-त्वात् तदुपित्तत्वम् 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप' इति' श्रुतौ तस्य तथात्वावगते । तस्य शुक्ति अपांपित्तम् ।
अपांपुरीष न॰ पुरीष मल ६त॰ अलुक् स॰ । १ सिकतासु, तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सिकतासु त्वा सादयामि "सिकता वा अपां पुरीषमिति श्रुति' वेददी॰
अपांयोनि स्त्री ६त॰ अलुक् स॰ । १ समुद्रे "अपांयोनौ समुद्रे" इति वेददी॰ "समुद्रोवै अपांयोनिरिति" शत॰ ब्रा॰ पदद्वयमित्येके ।
अपांशु(सु)ला स्त्री पांशु(सु)र्दोष्यभिचारदोषा सन्ति यस्या पिच्छा॰ लच् पांशु(सु)ला स्वैरिणी न॰त॰ । १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-येति" रघु ।
अपांसद्म न॰ अलुक् स॰ । १ दिवि "दिवि त्वा अपां सद्मनि" शत॰ब्रा॰ । भिन्न पदमित्येके ।
अपांसधस्थ पु॰ ६त॰ अलुक् स॰ । १ अन्तरिक्षे "अपांसधस्थे अन्तरिक्षे" वेददी॰ "अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थमिति" शत॰ब्रा॰ । भिन्न पदमित्येके ।
अपांसधिस् न॰ ६त॰ अलुक् स॰ । १ ओषधौ "अपांसधिषि ओषधौ" वेददी॰ । "ओषध वा अपांसधिरिति" शत॰ब्रा॰ ।

कार्य्यान्तरविरहिता । इत्यमपि विवादोऽत्र निषद्धयापि यतः । येनकार्य्यं यत्कालावच्छिन्नमेव तत्र तु" इति । अत्रौत्सर्गिकप्रकारभेदो व्याहित" भाष्य कर्म । "अथवा सर्वदोषाणां अपवादोनां विशेष इति" वदनकौमुदी ।

अपवादिन् त्रि अपवाद+अस्त्यर्थे इनि । १ अपवादशील इत । स्त्रियां ङीप् ।

अपवह त्रि अपवि वहति धारा अपव+वह । १ वाहकधारावि "अपवाहक वाहकोऽस्वास्य इति मनु । ५ अथवा अपवि वहति वावहु" मै हो । "अपरेव अप वाहवत्येवात्मा । तत्र यथापूर्वमेव वर्त्तिति भा १० ६ २ अपवाहानुपयया इत्यादेश इति मैदुदी ।

अपस्रुत त्रि अप अपस्रुत्य अपव+स्रु-क्त । १ अपवृत्ते "विर नदी यथा च । ययात्वा अपस्रुत" इति भ ८ । १० २

अपहत त्रि अप+हन—"हन्ते क्षेपणतो" भा क । १ अपवाद व्यर्थे । क्षेपणतः इत यथोऽप्रहत यथा । नौनतिवाना इत्यादि "इत्यौचितवदाहतदाककविभावद्दिति" भट्टः

अपहत त्रि अप+हन—क्त । १ विनाशिते "योऽअपवाह अपहतम ति" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन—क्तिन् । १ नाशने । "न च वैवसते एव वा त्रिधाप्रियवौदक वैदधि" भा च ।

अपहर त्रि अप+हृ—कर्त्तरि अच । १ अपहरणकर्त्तरि "मर्त्य मोहनवर्णनं मनोहे इति चैवा भवि इ ।

अपहरण न अप+हृ—ल्युट् । १ चौर्य्ये धनादेरन्य परकीयस्य वा समादिवोर्थे । चौर्य्यमापहरणे बलात्कारेणकत चैव" "चिदैव चापहरण पराहरणस्य वैव "बलमोऽवाप हरणे दायकवानस्य च इति च यहः क्षेपणदण्ड चालौ इर्दिव यथा "वाचवैर्दिविचैरैवा व्यभिचारकर्मवत् इत्यन्य प्रमथैमा क्षेपणदण्डर्मीतिथ इति भार । "वाह् नामेव अन्यस्य प्रथम कर्मवद् धनम् । निरन्तर यदि धर्मं अन्या प्रकृते च वदितिं भट्टः "अन्यस्य इस्तविशारा-भवादितरस्य प्रथम चकारकमेव यत् परकर्मस्या-दिदं विभती यत् वाचर्य क्षेपणदण्डर्म निरन्तर इस-वामन्यस्य यहिता यत् परकर्मस्यं अनुमते यत वान्यवर्णन अन्या च यदि अर्थविधि बलात् नित्र मे यदि यो दर्शितिं" मिताक्षरा । तत्र नानाप्रकारं परकीयस्य वा इरणम् "नानाद्रव्यापहरणात् नाशं क्षमर्हति" नाम कर्मे । अथवा परकीयं धनादे वा इत्ये वान चैनमूल्यीविच्छन्नवस्तिवादितमच्चैव अनुमानादे

परकम् यदेव यथापूर्वं वाहवर्णविधि धन इति मिताक्षरादि-व्यत् दायभागवदो द वावासन्नवम नामहरणं वरणात अनपहत्य वाहवर्णविधि स्मौतिरिति विवेक । २ स्था-दवर्णेव च । "निर्दिष्टोऽसिवत्सेन दानापहरण चैति" मैथी मा ।

अपहरणीय त्रि अपहर्तुमर्हति अप+हृ—अनीयर् । १ अपहरणयोग्ये धनि अनुनि च स्त्री दर्शितादि । "त्रियोऽनाम बोधर्दिवानीयित् दे च भूमी । वारदाव परवेनाय इत्थं दायवर्णेति भट्टः । चरवृत्तिचिकोपिन यावो इदरावयो । वाणिविद्दुर्षे तीसा दरिवेच यदि निवरिति "ननीर यत्रे यत्रे यत्रापि प्रवयना । अनपवर्णिवाचेन इत्थं चीनवचेव इत्य वचन । "विमर्शन इत्यादि वर्णत वाहरवैदिति" वाच । "योऽन्यस्ये इवैवादि वक्तात् वीयमवर्णीनां इत्यादि वाराबीज यत्रापि मेति" भौ । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ त्रि अप+हृ—तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके । "निरोधवाहपर्यातर वसुनं दायमेदुर्वादि" नद । इति च मवोदनादिश्य वा वर्षीनिवेशात् वर्वति हिंदीय ।

अपहस्त इ अपहस्तार्थे कृत । १ अपहस्ते अपवारणा-वीचम्य प्रयोगस्थ । २ अपहस्तेन वावारिके त्रि ।

अपहस्तित त्रि हस्तेन अपसार्य्यते अप+हस्त+णिच्-कर्मणि क्त । १ अपहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार इ अप+हृ—घञ् । १ चौर्य्ये । अपहरणे । अपनये । "अपपावापहारेण अधिमोचेदिनिवृत्तिरिति दाय वाक्य इत्यादिविच्छन्ने "नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिच्छाय वचनुर्मेदि" वानि । "अपहारय मनवाम्बर्मस्य मे मीति" इरविवरा । अपव्यये २ हानौ ४ वहोतने च ।

अपहारक त्रि अप+हृ—ण्वुल् । १ चौर्य्यकर्त्तरि २ अपहारण कर्त्तरि ३ वहोतरि ४ अपव्ययकारके च । "नानापहार वानु वदिचै" इति विको । अपहारकमेदाव यथा दर्शिताः "विनियोजनात् विवाह वदतुमापहारकान् । अन-वापकवावि चारकपुरुषीलवि । नवाकरप्रवाले वा नानापकोऽपर्वीतिनः । स्वाकरणप्रवादेषु वैवानस्थि-दवा । चपूरीपरावीयविवाहता विवाहता । नपप-देवरवाव महावैनवियी वन । वरकन्यामुपदिशेन वरा-त्रावियित्रनवा । विद्योपवारतमाय निष्ठा यव-जीविका । दस्यादीन् विचानीयान् प्रवाशरीरवस-वान् । "विधूयादियवायानानविवाहिविधि" इति ।

अपाक्तात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा वा० तातिल् । १अवाच्या २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता दभि ऋ०७,१०४।१९ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा०।

अपाक्ष न० अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या० स० । १ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये त्रि० त्रिका० ।

अपाङ्क्तेय त्रि० पङ्क्ति सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक् न०त० । १ पङ्क्ति सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपतितादौ । अत्र अजि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिता यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ अपाङ्क्त्यदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" इति ॥

अपाङ्क्त्य त्रि० न पङ्क्तिमर्हति यत् न०त० । १ अपाङ्क्तेये । "अपाङ्क्त्यदाने यो दातुरिति" मनु ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्य्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ् । १नेत्रप्रान्ते, "अञ्जनि चक्षुरपाङ्गनिजाश्रयमविकलेऽपि तदीक्षणखञ्जन" इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्गं यस्य प्रा० ब० । ३ अङ्गहीने त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकृष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्गे त्रि० ।

अपाङ्गदर्शन न० अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं ३त० । १ कटाक्षे

अपाङ्गनेत्र न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।

अपाच् त्रि० अपाञ्चति अप+अन्च–क्विप् । १ अपगमनकर्त्तरि २ अप्रकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधवः । "प्राक्तादपाक्तादधरादिति ऋ०७,१०४,१९ "अपाक्तात् प्रतीच्या" इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेरपाक्शब्दस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन त्रि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिणदिग्भवे २ अप्रकाशमाने च । "योऽद्य प्राचीने तमसि मदन्तीरिति' ऋ० ७,६,४, "अपाचीने अप्रकाशमाने" भा० ।

अपाच्य त्रि० अपाच्यां भव "द्युप्रागपा०" पा० यत् । १ दक्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये अपाच्यानामिति" ऐत०ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र । १ रोगे । न०त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि विप्र प्रजायते" इति स्मृति । ६त० । ३ पटुताशून्ये त्रि० ।

अपात्त त्रि० अप+आ+दा–क्त । १ प्राप्ते । 'स होवाच विज्ञायते नास्मि हिरण्यस्यापात्तमिति ' छा०उ० । "अपात्तं प्राप्तमिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्यं न०त० । १ विद्यादिहीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च । दानादिपात्रञ्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतमिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेदिति" स्मृति "अपात्रं पात्रमित्युक्तं कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते' इति मिताक्षरायां नारदः ।

[illegible]

अपाकरण न. अप+आ+कृ—ल्युट् । [illegible]

[illegible]

अपाकरिष्णु त्रि. अप+आ+कृ—इष्णुच् । [illegible]

अपाकर्तृ वाच्य अप+आ+कृ—तृच् [illegible]

[illegible]

अपाकृत त्रि. अप+आ+कृ—क्त । [illegible]

अपाकृति स्त्री अप+आ+कृ—क्तिन् । [illegible]

[illegible]

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+कृ—[illegible]

[illegible]

क्रमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । क्रमिघ्नतैलभेदे ।

अपाय पु॰ अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा॰ । "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि॰कौ॰ । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि॰ । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि॰ अप+इण्-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरीति" कु॰ ।

अपार त्रि॰ नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्य्यादे । "महीमपारा सदने न ऋच्छति" ऋ॰ १,२०,८. ४ अगाधे "अन्तरपारे अर्वे अस्यत दहनो" ऋ॰ ३,१,१४ । "अपारे अगाध इति भा॰ । ५ दूरपारे "रजसो अपारे" ऋ॰ १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे इति ऋ॰ ३,१०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा॰ । ६ सीमारहिते "महो अपारे रजसो" ऋ॰ ८,६८,२ । "अपारे सीमारहिते" इति भा॰ । ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ॰ ५,८७,६ । "अपार अधिक" इति भा॰ । "अपारे पारमिच्छन्त समारार्णवरोधसीति" महाभा॰ । "तदपारं महाक्षेय वानराणां महद्बलम्" रामा॰ । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणश्च महायलदुरपारं प्रतिभाति मे इति" रामा॰ । तस्मात् पारमपारञ्च व्रजन्ति विजयैषिण इति भा॰क॰प॰ १८ अ॰ । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न॰ । १० पृथिव्यां स्त्री निघ॰ ।

अपार्ण न॰ अप+अर्द्-क्त नि॰ न । १ अभ्यर्णे समीपे निरु॰ । २ समीपवर्त्तिनि त्रि॰ ।

अपार्थ त्रि॰ अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ सम्प्रसादयेति" वनप॰ २१४ अ॰ । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्यद्विगुणं धर्म्माद्यसदपार्थकमिति" मनु । तत्र योग्यतासत्त्राकाङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्यकारणभावस्तस्याऽयोगादसम्भवात् यान्त्वबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात् अप्रतिसम्बद्धार्थं असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं यान्त्वबोधरूपं यस्य । तथा चाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि॰ नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये च श्वादौ । २ अद्भुतादिभ्यामतिरक्षितायां स्त्री । "अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ॰ ८,९,१७ । अपालामितरपालिकामतिरक्षितां अद्भुतादिनीमिति" भा॰ ।

अपालम्ब पु॰ अपकृष्यालम्बते अप+आ-लम्ब-घञ् । १ शकटपश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति" शत॰ ब्रा॰ १,२,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा॰ । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न॰ अप+आ+वृत-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ

अपावृत त्रि॰ अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृत इदमापदामयमेव मे" रामा॰ । ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनि ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च । "स त्व खे रेजयन्त्यपावृतिमिति" ऋ॰ ।

अपावृत्त त्रि॰ अप+आ+वृत-क्त । १ अनादृते २ पराङ्मुखे, ३ निवृत्ते च "प्रतिपक्षादपावृत्त सन्तुष्टो येन केनचिदिति" महा॰भा॰ "कथं दृष्ट्वाप्यपावृत्ता परैरिव हृतां चमूमिति" रामा॰ । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु॰ अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्य्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद॰ । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम॰ अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि॰ ।

अपाष्ठ त्रि॰ अप+आ+स्था-क अम्बा॰ षत्वम् । १ अपास्थिते "यस्यादिदं निरवच प्राङ्गनादुत पर्षधे । अपाष्ठाच्छृङ्गादिति" अथ॰ ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु॰ अप+आ+सन्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न॰ अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि॰ । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपास्त त्रि॰ अप+आ+स्तृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि॰ अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "सततमूर्च्छितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिरिति" माल॰ "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघ । [पास्तामरणानि यौवने" इति कुमा॰ ।

अपास्य अव्य॰ अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य॰ न पियति गच्छति । पि-गतौ क्विप् न तुक् ।

अपाचीकरण न० [illegible]

अपाद् त्रि० [illegible]

अपादान न० [illegible]

अपान पु० [illegible]

[illegible]

अपालम्ब पु० [illegible]

अपालङ्करणम् पु० [illegible]

अपाप त्रि० [illegible]

अपामार्ग पु० [illegible]

अपामार्गक्षारतैल न० [illegible]

अपामार्गतैल न० [illegible]

क्रमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ क्रमिघ्नतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण्-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पतनाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्य्यादे । "महीमपारा सदने ससत्तिति" ऋ०३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपारं अर्वे अन्तर दहनो ऋ० ३,१, १४ । "अपारे अगाध इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अपारे ऋ०१,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति ऋ०३,३०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "मही अपारे रजसी" ऋ० ६,६८,९ । "अपारे सीमारहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ०५,८७,६ । "अपार अधिक" इति भा० । "अपारे पारमिच्छन्त संसारार्णवरोधसोति" महाभा० । "तदपारं महत्क्षेय वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणस्य महाघलमपार प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्मा पारमपारस्य व्रजन्ति विजयैषिण इति भा०क०प०१९अ० । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ण न० अप+अर्द्द-क्त नि०न । १ अभ्यर्णे समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्वमितदपार्थ ते विप्र तौ सप्रसादयेति" सभप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थ बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्यद्भिन्नं धर्म्मार्थं तदपार्थकमिति" मनु । तत्र योग्यतासत्त्याकाङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्य्यकारणभावस्तस्याऽयोगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात् अप्रतिबद्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र । तथा चाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पाल पालको यस्य । १ पालकशून्ये च आदौ । २ अश्ववादिभ्यामभिगुप्तायां स्त्री । "अपालामिन्द्र ! त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,९,१७ । "अपालामेतन्नामिकामभिगुप्तां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपलम्ब्यालम्ब्यते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकटपश्चाद्भागे "तत पश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्यातेति" शत० ब्रा० ३,३,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृतं द्वारमापदामयमेव मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनि ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च । "स ऊ स्वे रेजयत्यपावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत-क्त । १ अन्तरिते २ पराङ्मुखे ३ निवृत्ते च "प्रतिपक्षादपावृत्त सन्तुष्टो येन सोमपिदिति" महा०भा० "कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्ता परैरिव हृतां चमूमिति" रामा० । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु०अप+आ+श्रि-अच् । १ मञ्चे "पर्य्यङ्कापाश्रये" इति काद० । २ अङ्कुणावरणे चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क अम्बा० षत्वम् । १ अपास्थिते "शस्याद्विष शिरसश्च प्राङ्भनादुत पर्वधेः । अपाष्ठाच्छृङ्गादिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सञ्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तसस्या मतिरिति" माल० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघ । [पाण्डुभरणामि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्विप् न तुक् ।

समुच्चयोपमाने । यथानुपकाराभिमतकार्य्याकरणात् सम्भावनायां २ प्रश्ने ३ निन्दायां ४ प्रश्ने ५ समुच्चये ६ अवधारणे ७ काकवाक्यप्रयोगे ८ कामचारे ९ युक्तपदार्थे च । क्रियायोगेऽस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा “अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु” इति पा० तत्रार्थे कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे च तु उपसर्ग सम् तेन न समासः तत्र ‘पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात्’ । अनुपसर्गत्वात् न । सम्भावनायां सिचेत् यथा अपि सिञ्चेत् मूले सहस्रं ...मल्लोऽपि ... अपि स्तुयाद् विष्णुम् ... इति अयं च अविचारपूर्व्वेण समयावाक्ये निन्दोपपदकार्य्यार्थकर्म्मक्रियाम् । इत्येवमादिकमपि पदार्थद्योतकता आह । द्वितीया च सैव प्रयुक्ते अपिरिति निर्देशः योगी च स्वाभिप्रेतयुक्तमात्र” इति सौ० अस्मात्परे अपि सुपादिकमपि समासस्य अनुप्रयुक्तमपि वा अभ्युक्तिः । समुच्चये काकवाक्ययुक्ता अपि स्यात् । अद्यापि निरीक्षणमपि सूचयत् । अहमपि अपि सिंचं अपि स्तुहि । समुच्चये तु “शम्भुमपि ... विष्णुमपि ... तेन नैवेति अपिशब्दार्थो ... सं । सम्भवे योगमपि अद्यापि अपि सांसिन् । १। कामोदाहिः अयपि १२ अपि बहुपि ११ ... अपि अनुरुध्य शारनम्, गर्हायां तद्योगोऽपि प्रयुक्तम् । गर्हायां अप्राप्तिः पाठे हि संसारोऽपि कृता । अत्र “अपि शक्यं न अवर्जितः स्वयमिति” रघु० अत्र क्रियायोगे अप्यर्थो वा “अपि सम्प्रदिशोऽनुपापदे समर्थो” ... अनिवारं निवार्णं अपिनद्धः पिनद्ध इति ‘पिनद्ध’ शब्दे दृश्यम् ।

अपिकक्ष पु० कक्षस्य समीपे । १ कक्षप्रदेशे पक्षयोः स्कन्धस्य अधोभागे” मा० ३ । १ ।

अपिकर्ण त्रि० अपिगतं कर्णमनु यत् । कर्णप्रदेशेन संयुक्ते पूते कर्णस्य समीपे देशे। “यातं अनुकर्णमपिकर्णमा शम्” मा० १ । १०२१ । “अपिकर्णं पिहितं कर्णस्पर्शं यत् मनसा धनं कर्ममिश्रणं त्यजतीति मा० ।

अपिकक्ष्य न० अपिकर्ण कर्म्मणि भावे ष । १ कर्ण ... २ अप कर्णे च । “इति अपिकर्णे व्याप्ते च ॥ १८ । ६ “अपिकर्णे ... इति मा० ।

अपिगीर्ण त्रि० अपि+गॄ—क्त । १ कथिते २ वर्णिते ३ स्तुते च । [१ अविपादेः ।

अपिगुण(प्र)य त्रि० अपि+गुण—...—यत् यजते अत् ।

अपिच अव्य० द्व० । १ विशेषार्थे समुच्चयेऽपि च ।

अपिच्छिल त्रि० न० त० । १ पिच्छिलविरोधिनि नाश्ये २ अपाहिते च । “प्रीतिधिया यथा पूर्व्वमार्गविनिर्ग्गमित्वेति” मिता० ।

अपिज त्रि० अपि अनु जायते जन—ड अनुपश्चात् जन्मवतः । “अपि जातिकम अश्रुगादिकान् साचमानम् । अपरा जाताविनाम वाप्ते त्रि० यजु० १८ । ४८ । “अप्याजाते प्राणिम अश्रुगादिकानपि भेदेऽथ” वेददीपः ।

अपित् अव्य० अपि पात शब्दस्य वा । भे० न नञ् । अपत्यिकानां मध्याम् “अपित् निरूढ़ पितृ” मनु० ५ । ८२ १ “अपित्यो-अवरदिश महोदिश” मा० “अत्र तौ अदिर्विप्रोदिश्य पुरोऽग्निस्थित इति ... वृत्ति ।

अपितृ पु० अपि+तृ+इ । १ सहार्थे मिया । २ पितृ-कार्ये पूरिते च ।

अपित्व न० अपितरनीत्वं अपि+अट—क्त च । १ अंशे भागिनो पि पितृव्यकाशादागत इत्यर्थः इति व्या-ख्यानम् । “अस्मानपित्वमीता हि” इति मा० ।

अपिदेवम् त्रि० अपिगतं माध्यं इन्द्रादि इति क्रियां कोष । १ मध्ये सुमध्ये । “अपि पुर्वै देवा अपिपित्वो सम्भवे” इति अग्र० ।

अपिधान न० अपि+धा—ल्युट् । १ आच्छादने । करणे ल्युट् । २ आच्छादने त्रि० । “गच्छतापिधानमपि च्छदि योगमाय अमृतमयम् “राजधानमपिधानं शीत-निधानमिति च ॥ १ ॥ आच्छादकेन आच्छादकमया-च्छादनमाच्छादकम् । अपिदधानो मात्रं निधानम “इविनो हि मार्गं योगी निधानमिति” शाकुन्तल “पिधानं अपिधानक अनुभव ... श्वादतरिकम ” यक्ष मा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते अधिकत्वं दीयते अपि+धा—कि । १ अधिकदाने । “पिधि अपिधि अपिनीत च ॥ १२७७ “अपवीत् अधिकत्वम् दृश्यतामिति मा० ।

अपिनद्ध त्रि० अपि+नह—क्त । १ वर्द्धिते अलेपाबद्ध निबद्धे आदाने ।

अपिप्राण त्रि० अपि+प्र+अन—अच् क्रियां जौ ङीप् । १ कर्म्मम पैलवादि “अहमा अपिप्राणी च दश्यो च सूदा” इति अ० । १। १८६, ११ । “अपिप्राणी अहमा मैत्रीति मा० ।

अपिभाग त्रि० अपि संवर्गेर्नयं भागं अम् ओषम अपत्य ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोतजे ४ संसृष्टभोजने च । "अपिव्रतायामारमन्ते यजमानमभि" ऋ० ८,६,२६ । "अपिव्रतास्तत्र उच्यन्ते येषां यजमानमते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति" पितृभूति "अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कभा०"अपि संसर्गे संसृष्ट व्रत कर्म्म येषां भति अपिव्रता अविभक्ता दायादाः तैरेकेनापि ज्याादि कर्म्म कृत सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामी, "व्रत भोजन यजमानेन सह प्राप्तभोजना बन्धुवर्गा" इति माधव ।

अपिशर्व्वर त्रि० अपि प्रादुर्भावे अव्ययी०स०षच् समा०। १ गर्व्वरीसुखसमये प्रदोषकाले, "समिद्धमपिशर्व्वरे" इति ऋ० १,६,७, । "अपिशर्व्वरे गर्व्वरीसुखे" इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल–अच् ।१ मुनिभेदे तस्यापत्यम् इञ्। आपिशलिः। शाब्दिकभेदे । "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" क०क० "कृत्यापिशले" इति भा० ।

अपिहित त्रि० अपि+धा–क्त । १ आवृते "तुल्येनाभुरपिहित" इति श्रुतिः । अतोऽल्लोपे पिहितोऽप्यत "भुजङ्गपिहितद्वारमिति" रघु ।

अपीच्य त्रि० अपिच्यवते सौन्दर्य्याद्वीयते अपि+च्यु–ड अतोलोप उपसर्गदीर्घ न०त० । १ अतिसुन्दरे "अपीच्यदर्शन सौम्य सर्व्वलोकनमस्कृतमिति" इष्ट० "अपीच्यवेश द्विभुज सौम्याकार सुदर्शनमिति" यममूर्त्तिवर्णनम्, अपि+ अञ्च–क्विप् अपाच् तत्र साधु यत् अल्लोपे पूर्व्वदीर्घ । २ अन्तर्हिते । 'यदाविर्यदपीच्य देवासो अस्ति दुष्कृतमिति' ऋ० ८,४७,१३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुप्ते "मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्" ऋ० ८,२६,६, "अपीच्य गुह्यमिति" भा० ।

अपिजू त्रि० अपि+जव–क्विप्–ऊठ् । १ प्रेरके । "उपसान्नक्ता जगतामपीजुवा" ऋ० २,३१,५ । "अपिजुवा प्रेरयितार" इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत त्रि० अपि+इण–क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, "सोम्य ! तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्व ह्यपीतोभवतीति" छा०भा०धृता श्रुति । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्णभिन्ने पु० तद्वति त्रि० । पीतं पानकर्म्म २ तद्भिन्ने त्रि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण–क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम" शा०सू०। आधारे क्तिन् । ४ सभासे । "पुरा यत् सूरस्तमसो अ-

पीतेस्तमद्रिव" इति ऋ० १,१२१,१० । "अपीते समासादिति" भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीवते कल्पते सो कर्म्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे ।

अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके क्लीबे । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्यय इति" मनु ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्या उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । 'नापुंस्कास्मीति मे मतिरिति' भट्टि ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमस्याः यस्याः । १ शिंशपावृक्षे । ... ये । २ पुच्छशून्ये त्रि० । [२ पुच्छशून्ये त्रि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यकृत् त्रि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छील्ये क्विप् । १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । "क्षत्रियस्यैव वैश्यस्य शूद्रस्यैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोन्योऽस्त्यपुण्यकृत्' आप० स्मृति ।

अपुत्र पु० नास्ति पुत्रोऽस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च । "अपुत्रेणैव कर्त्तव्य पुत्रप्रतिनिधिः सदेति" स्मृति "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" श्रुति । "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थितेति" स्मृति । "अपुत्रस्यैव या कन्या सैव पिण्डप्रदा भवेदिति" स्मृति पुत्रपदस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे "अमानुत्ययमपुनर्यकार" ऋ० १०,६८,१० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्यत ५ब०। निर्वाणमुक्तौ "न च पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेस्तथात्वम् । ६त० । पुनर्गमनशून्ये त्रि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू–आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ मरणने निवारणे, 'रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यत्नेति" वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति ज्ञने ।

अपुराण त्रि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट त्रि० पुष–कर्म्मणि क्त न०त० । १ असंस्कृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्क्रममपास्यप्याइता-

द्योतकता" इत्यादिना वा ह्रस्वे वाच्ये अकारान्तो ग्रन्थादिनञ्ज्ञो वर्णेऽलोमोरे। यथा निर्धनस्य [illegible] मोहिनि [illegible] पुत्र एवं प्रिये। "एतस्य [illegible] [illegible] भवति न विशिष्टापत्ती इति [illegible] [illegible] आर्यः न। [illegible] न। "[illegible]" वा ह्र।

अपुण्य क्लीन पुण्यमभावः अभावो। पुण्याभावे। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]।

अपुष्पफलद त्रि पुष्पं पुष्पमन्तरेणापि फलं ददाति दा-क। १ पुष्प विना फलदे वनस्पतौ अश्वत्थादौ च। [illegible] २ [illegible] वनस्पतौ त्रि।

अपूप पु न पूयते विशीर्यते पू-प न त। १ न पूयादिदुष्टे [illegible] दाहोत्पत्ति यत्र [illegible] अपूपं देव [illegible]" ऋ १। ३५।२। "अपूपं दद्यादपि वा। "[illegible] [illegible] [illegible]" अपूपं [illegible] [illegible] [illegible]। अपूपस्य [illegible] अपूपाय हितम् "[illegible] [illegible]" वा अपू [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। आपूपिकः। अपूपविशेषादि त्रि।

अपूपादि पु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अपूप [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाध्याष्टका। पौषादि कृष्ण १ [illegible] २ [illegible] तिथिभेदे च।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते [illegible] [illegible] [illegible] पृ-कर्मणि [illegible] [illegible] न त। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च।

अपूर्ण त्रि न पूर्णम्। ऊने। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अपूर्वे

यथा [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [पूर्व पूर्व [illegible]।

अपूर्णकाल त्रि न पूर्णः कालोऽस्य। यथा अपूर्ण त्रि न पूर्णं दशम्। १ अविदिते २ आश्चर्ये "अन-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति "अपूर्वो [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" इति च [illegible]। पूर्वः पूर्वतनो न च। १ [illegible] त्रि। न त। १ [illegible] त्रि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" इति वा १ [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अपूर्व-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]।

अथ शब्दाद्यागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः न च तज्जन्यत्वं तस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यथा तु मानाभावान्न तथेति वाच्यं यागत्वं तस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्पनात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापारकल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतश्राद्धादिना पितरि, पितृगतजातेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः अथ तत्रापि कर्तर्य्येवादृष्टं, विहितक्रियाया यागस्येव कर्तृगतादृष्टजनकत्वात् । न च मुक्ते पुत्रे तदड्रष्टनाशात् पितरि स्वर्गं स्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभावेनाऽदृष्टनाशात् स्वर्गादियागजन्याऽदृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पित्रदृष्टजनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगताऽदृष्टेन च मुक्तपितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फलप्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रियापितृपुण्यजनिकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतिजन्यपुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र एव तत्पुण्यमिति, नैव स्वर्गोपपादकं पूर्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते मध्योपस्थितिकत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तरि वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन मृतस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा सार्वविषयाऽसत्याभिधानादि पुत्रक्रियाजन्यपापेन "स विद्याया कर्मभूत्वा पितृभिः सह गच्छेत" इत्यादिबोधितं नरकभागितादि मुक्तस्य पितुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" "न स पुनरावर्त्तते इति श्रुतिविरोधश्च तथा च मुक्तस्य सुखदुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनकम् । मुक्ते च पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति । उच्यते विहितक्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्सर्गः स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गः सुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृकृतजातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् नन्वयं नियमः पितृयज्ञजातेष्ट्यादौ परम्परासम्बन्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतस्य स्वर्गभागिपितृकत्वं परम्परासम्बन्धं फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं ग्रामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्तृगतत्वमिति व्यभिचारात् न हि ग्रामादयः कर्तरि साक्षात्सम्बद्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात् 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतन्त्रतया कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति तन्न न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं संयुक्तमिति । उच्यते परम्परासम्बन्धेन यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा स्वयुक्तसमवायेन तत्पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्ध्य शास्त्रेण बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेण बोधितत्वाभावात् ग्रामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं, काम्यं फलमपि काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्कामेन फले कामनात् । तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

[illegible]

साधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति"। विषमकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषा कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" इति। एतेन "नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्य प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीत्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलोत्पत्तिरिति सुस्थम्। कर्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इत्याद्युक्ति सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्व्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्ये लक्षणेति भेद। अतएव "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव क्षय, स्थूलावस्थापन्नानान्तु भोगनाशात् इति वेदान्तिमते युक्तिरूहनीया। "आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति" वै०सू० "आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेष। "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति' जै०सू०। "आत्मान्तरे यौ सुखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् सत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम्। अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति" एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणापोद्यते तेन पितृयज्ञादे पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति" वै०सू० उपस्कार। तच्चापूर्व्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति मीमांसका। तत्र दर्शपौर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च व्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसका तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्व्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिका विस्तरस्तु कुसुमाञ्जलौ १ स्तबके दृश्य। कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति। अङ्गापूर्वैस्तु परमापूर्वे विशेष आधीयते इति भेद तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम्। अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु स्वल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्त। केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धे फलाभावात्। अतएव "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुन। अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम्। इदञ्च परमापूर्वं फलनाश्यं तत्त्वज्ञाननाश्यं कर्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यञ्च। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति" "कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयोभवेदिति' च शास्त्रात् "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति" गीतावाक्याच्च। सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते। परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि षण्डापूर्वत्वेन मीमांसकै व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात्। अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजनकत्वात् न तत्रापूर्वस्य फलाजनकत्वेन षण्डत्वमिति नैयायिका। अत एव चिन्तामणौ यत्रार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम्। "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि षण्डापूर्वजनकत्वमिति मीमांसका। तत्रापि प्रत्यवायाभावरूपफलाङ्गीकारान्न षण्डत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिका। अपूर्व्वस्यापूर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शित। "प्रत्यक्षस्यानिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दवाच्यतेति। वेदान्तिनस्तु कर्मण सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्व्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रु तच्चानुपदं दर्शितम्। तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते। "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" शा०सू० भाष्ये "अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशय किन्तावत् प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्मण फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षय। फलदायिनी ह्यस्य शक्ति श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपशाम्येत, श्रुति कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च "नहि कर्म क्षीयत" इति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोनिरर्थक प्राप्नोति। नैष दोष प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविद कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्ष स्यात्। नेत्युच्यते। देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्ष कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूम। तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवत उत्तरस्याश्लेष पूर्वस्य विनाश। कस्मात्? तद्व्यपदेशात्। तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियाया

कश्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविद् कश्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय” इति भा० ।

अपूर्व्वता स्त्री अपूर्व्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भाव तल् । १ प्रमाणान्तरागम्यत्वे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्य्यावधारणहेतुभेदे च यथा छान्दोग्ये “तन्त्वौपनिषदं वेदेति ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्व्वपति स्त्री न पूर्व्वः पतिर्य्यस्याः । कुमार्य्याम् । “अपूर्व्वपतिं कुमारीमिति” सि० कौ० ।

अपूर्व्ववाद पु० अपूर्व्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुत्सोः कथा । गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्वविधि पु० अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा–कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनीये शब्दविशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा । अपूर्व्वविधिरपि चतुर्विधः कर्म्मविधिः गुणविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति इत्यादौ यागरूपे कर्म्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्यतायाः भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्म्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोतीत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूपद्रव्यादेर्विधानात् । “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोगविधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्य्यादित्यादि प्रयोगज्ञापको विधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि “उपनयनं विरत्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विशिष्टविधिरिति भेदः ।

अपूर्व्य त्रि० न पूर्व्वमर्हति यत् न०त० । पूर्व्वानर्हे “त्वं सो वायवेषामपूर्व्यः सोमानामिति” ऋ० १,१२४,६ ।

अपृक्त त्रि० पृच–क्त न०त० । १ असम्बद्धे “अपृक्त एकाल् इति पाणिनयुक्ते वर्णान्तरासुक्ते २ एकवर्णे “वेरपृक्तस्य पा० ।

अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्व्वापरयोरेकादेशरूपे सम्भूयभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति साहित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय त्रि० अप+ईक्ष–कर्म्मणि अनीयर् । १ अनुरोद्धव्ये अपेक्षाकर्म्मणि २ प्रतिपाल्ये च “आत्मा यत्नेन रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः” इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष–भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्दबोधजनिका “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेदित्युक्ता तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोवृत्तिर्नेष्यते “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्ष तद्विशामीयादसमस्तविशेषणम्” यथा प्रवीर पुत्रकाम्यति भरतस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास” इति भाष्योक्ते देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समास इति भेदः । ३ प्रयोजकत्वे तच्च ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञानादिकार्य्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोध तस्य तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन “स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ज्ञप्तौ यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च” स्वापेक्षापेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च “अपेक्षा चात्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्येत्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया वा स्वज्ञानादिप्रयोजकत्वमेवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे “सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” रघुः । ४ स्पृहायाञ्च “सङ्गोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति” “आध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षोनिरामिषः इति” च मनुः । “निरपेक्ष विगतस्पृह इति” कुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अनेकैकत्वविषयिण्यां “अनेकैकत्वबुद्धिर्य्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन–ड ५त० । न्यायोक्ते द्वित्वादिपरार्द्धान्ते सङ्ख्याभेदे । “द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तितः” इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि समवाय प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्वाविति ज्ञानाभावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिस्वरूपः कश्चित् सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्य्याप्तिसम्बन्धेन च

[illegible]

[illegible]

प्रा०वि०। एतद्विषये एव। द्रोण्यामायसयुक्तायां कुम्भे माषर्त्तके तथा। प्रामप्रपाजलस्यैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति लघुहारीत। तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके कुम्भे चमसे" प्रा०वि०। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तम। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिरा। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धि महत्सु च न दूषणमिति" विष्णु। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयपरिहारवर्ज्जनमिति" प्रा० वि०। यथोक्तं देवलेन। "तत्राप्युभयतस्तानि मर्द्दयीपी° सरांसि च कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्ज्जयेदिति"। "हतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णु "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति"प्रा०वि०। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मण शवदूषितात् उपवासत्रयं कुर्य्यादित्यादि" लघुहा०। "क्लिन्नो भिन्न शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पय पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवल। "पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्र स्यादन्यथा पशुरिति भवि०पु०। "श्लेष्मोपानद्विण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः सदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधि। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रि। अस्यापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थित यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृत यन्त्रोद्धृतस्य सन्ततधारयोद्धृतस्य एतत्त्रय यदि महीगत गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावत पेयजलस्यैव-चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयस्य म्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्ते न च हिरण्योदकसंसर्गस्य अवसेन सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्धार्थतापरं स्वभावत पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरं तथैव सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टस्यादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सङ्कल्पमन्तु विज्ञेय पुरोऽपन्नम् स्वभावतः" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि ऽपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्र खाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावत शुद्धतेति तु न शङ्क्यम् "सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कग्रस्ताया म्लेच्छादिसंसर्गस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावत शुद्धत्वाभावात्। धारायां प्रतिप्रसवमाह बौधायन "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति"। "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" आ०त०स्मृति। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादे सुतरां निषेध। "श्रव्यहं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वला। तासु स्नानादिकं कर्म्म वर्ज्जयित्वा हरापगाम् इति" छन्दो०प०। "यैं हन सर्व्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति" मनु यैविप्रै "अन्यथा हि हतस्त्वेष देवयोनिरपांपति। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृश्यो महोदधिरिति भा०च०प०। स्पर्शनिषेधात् पाननिषेध। "अनिर्द्दशाया गो क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गो पय। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनु। "गोक्षीरमनिर्द्दशाया सूतके अजामहिष्योश्च, नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च सत्सव्यपेता" आश्व०। "वर्ज्जयेद्गोरवत्साया पयश्चान्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यम। "सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति गरुड" गोजामहिषीवर्ज्जं

प्रमेयं मद्यादौ न हिंसादि । तात्पर्य्यमत्र अपेक्षावहि- र्भावेनैव सम्बन्धे तथा कार्य्यं सम्बन्धे न सम्भवात् । अत्र प्रथमम् अपेक्षा: अपेक्षैव एतावदित्यत्र अपेक्षावदि- त्यनोऽहिंसोऽपि ततो हिंसादिसामर्थ्यविशिष्टस्य ततोऽहिंस- मत्वम् । अपेक्षानुहिंसाभाव अतोऽहिंसनात्। इति । यद्यपि योऽभिहितविधेयत्वानां योऽयमर्थस्तत्त्वज्ञानेन ज्ञानता- मत्र हिंसकत्वमपि न तथापि अनयो अपेक्षानुदेशित्व- र्वादिन योऽस्मिन् अन्यथा निर्विकल्पकत्वे अपेक्षा- वर्जिताये हिंसत्व नाथ प्रत्यक्षेण न तु हिंसकत्वं तदानीं विषयात्मतया विषयत्व प्रत्यक्षं यदि तात्पर्य्यविषयत्वेन तात्पर्य्यविषयत्वात् तथा च हिंसाप्रभवत्वेऽपि अपेक्षानुहिंसात्वं नास्तीति व्यक्ताते । तावन्मात्रे हिंसकत्वाभावाय अ- पेक्षानुहिंसाभाव हिंसादिहिंसात्वमपि यथायथमिति दि छ ।

अपेक्षित त्रि० अप+ईक्ष–कर्म्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय भूते २ आकाङ्क्षिते च । अपेक्षितमिवाक्षेति सिद्धा न्त्यादामविमर्द” इति हरि ।

अपेक्षिन् त्रि० अप+ईक्ष–णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षायुक्ते अपेक्षासम्बन्धे स्वरूपयोग्यतासहकारीभिन्ने च ।

अपेक्ष्य त्रि० अप+ईक्ष–कर्म्मणि ण्यत् । १ अपेक्षणीये । अपे क्षणीये । अनुसन्धेयार्थे च “विमोक्ष्य सर्वं यन्नोक्तम् अथवा प्राप्यते समाधिं” इति किरा० ।

अपेत त्रि० अप+इण–कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृते । “ये प्रभवमहोदयकीर्त्त्यशेषिक भाग २ प्रच्याविते च ।

अपेतराक्षसी स्त्री अपेत राक्षस इव यस्याः अस्याः गौ ङीप् । तुलसीवृक्षे । तदा राक्षसबाधानिवारकत्वा दपनाम । तुलसी दृष्टि रावाणि अत्सी तुलसि नाशनम् । अपेतराक्षसी दृष्टिर्न तस्मी तस्ती मनम्” भा० व० व्याख्योक्तेऽत्र वाचादिवादितत्वम् ।

अपेय त्रि० पा कर्म्मण्यर्थे यत् न० त० । १ पातुं निषिद्धपाने मद्यादौ “अपेयमपेयमनिपाच्यमिति ति० त० तत्र सम्बन्धाति अपेयानि आह प्रतिज्ञानि यथा “अर्थं च दत्तं यीरं तत्र विनाविर्तं तत्र अनिर्दशाहानां क्षीरं पीत्वा त्वाहादबं अरोदिति त्वा य स्वाति । “अत डराजन्नता अनुमात्र विनाजमा यद्वरानविभेद् पीत्वा महादगोर्ध्वं तत” इति मनु । “पुलोऽज्ञिता

विता पद्मरो यदि पतिन हित निमेव वहुधार्मरिसयोन मलयं यारिच स्वर्गीहिंस” तत्र । “विमोऽज्ञिता विता याने यदि यतित विनेहित । बहुधमीनाहि तद

“त्रयोऽज्ञिता विनादधारी यदि यतित विनेन् हितः । तत्प्रवर्त्तितयेन नरक यीरेव मर्त्त्योऽहिति याराव एवा यंश य यात्र स दैवोपूजयिहूर्तिते। जलयीरादिर्ब पीत्वा अज्ञान्या यथारीर” तत्रो । “अज्ञानधूमपाः तु यस्रदानार्थं पिबेत् गायसि अर्थ तस तत्रे विमोतते । अदैत यावर्य यित मागमत मूर्धितः । इदं तु अपेक्षा याह “तत्र निर्दिषेत्” याह । “अज्ञानानतिरिच्छीय व गर्भगामाय पिबेत् । तत्र पुर्वे विभागीयात् नामात्मेन विवाय इति याह । “अदु अज्ञानतत्व पिबेन् विविहरणाय न तु याम- गर्मं तत्र अपेक्षूयर्दैत्ताम च हिता । “विविहिते अनयोऽतादिविधिति” प्रा० वि० । प्रायश्चित्तादौ न दोष । “यादं वार्ये तत यौर्य योदराय वयस्यता । अत्र यात्वहिता इत्याधिप्रायात्: एवम अपा यथा “अज्ञाता यापिता: सुरासद्मानि तत्र च । तत याता न पीता च तत्रयोग्येन युध्यति” याह । वयावत्यावे ह मयमार्ग्ये याद मध्यते “अज्ञाते: यापिनी मूर्ते वैदी नामादिके यथा तत याता न पीता न मायैव न लिप्ते इति तत्रयाता । “दयमानावहितवविधि मा वि । तात्पर्य्यिता अपेक्षानायत पीता यदोऽदिव । नाशयो वनितो वैद: “अप्रैवोपयर्तेव मलाद्यै- यरादय नात्मनर्थेन विनर्दिता यदा । अत्रयीति अत्रयैद् नायवित्यवित वैना यथैगत महायुयैवि । यदि विन मयादैन “अदयीर्य विवेत यत्नम् । यद्योम विस महा मन्ये यथामय कुर्व्व न । इतीयतस्य पीता मैन युपिनतानुसार याता । अन्नायान: । अन्यथैव दायैवै विन्दुद्रक्ततत्त्वात् । मैं दराहर्षिता यथो- दितमेव च” भाग० । एवं हैवं तत्पीर्य मौर्युत्री एव । “अज्ञानाद्वयित एवं यथा यव न इमति याता । तत्रादिनाथाक्षयायित्वानां न दोष यह । “पीता- यर्येषि पीता यायीर्य आतुरूपा चपित्। विदानं तु धं इव्यादावयवेन या इत” मनु० । “नापि वैदयोऽपि मा वि । “मयाय्यत्रो यद्ये न मूर्ते पीता अर्थ चौम व्याख्याय । अतोऽपि अज्ञाताहयैयावद्धरामयो मृपि- तया मिवेषा” इति मन् । मयाकेन मुरायाकरण मदमनये दोषी वैदरामविदेष इत्यर्थ यद्यपि योनयं अयय अज्ञातमयोऽपयोग्यं यावरि त वैदर अर्थं मूपितं तथा तत मन्नात्यैयोर्युन वैविवि

प्रा०वि०। एतद्विषये यम। “द्रोण्यामायसयुक्तायां चर्म्मे भाण्डे तथा। ग्रामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापस्तु न दुष्यतीति” लघुहारीत। तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ब्बवचनैकवाक्यत्वात्। “प्रावर्त्तके सेचके कूपे च यन्त्रोत्थे” प्रा० वि०। “कूपे विण्मूत्रसंस्पृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः। त्रिरात्रेण विशुध्येत” अङ्गिरा। “जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणमिति” विष्णु। “महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्जनमिति” प्रा० वि०। यथोक्तं देवलेन। “तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीवापीसरांसि च कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति”। “मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि” विष्णुः “अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति” प्रा० वि०। “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासत्रयं कुर्य्यादित्यादि” लघुहा०। “श्लिष्टो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि” देवलः। “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति” भवि० पु०। “श्लेष्मोपानद्विण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति” अत्रि। अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति”। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्म्मभाण्डैरुद्धृतयन्त्रोद्धृतस्य सन्ततधारयोद्धृतस्य एतत्त्रयं यदि महीगतं गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम्। महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षितत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयम्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्पर्शस्य असत्त्वेव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतयैव सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्य जलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतिस्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण विकारविशेषसत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च “विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सम्यक् स खलु विज्ञेय पुरीषवत् स्वभावत” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि अपेयता। “अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्” इत्युक्तेस्तत्र्यक्षाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः शुद्धतेति तु न युक्तम् “सर्व्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे” इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कसद्भावात् म्लेच्छादिस्पर्शस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धारायाः प्रतिप्रसवमाह बौधायनः “अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्व्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति” काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० स्मृतिः। “स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः”। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेधः। “अब्दद्वयं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज्जयित्वा सुरापगाम् इति” छन्दो० प०। “यैः कृतः सर्व्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिरिति” मनुः। ये विप्रैः “अन्यथा हि कृतस्तेषु देवयोनिरपाम्पतिः। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति” भा० व० प०। स्पर्शनिषेधात् पाननिषेधः। “अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि” मनुः। “गोक्षीरमनिर्द्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः” आप०। “वर्ज्जयेद्गोरवत्साया पयश्चैवाम्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति” यमः। “सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं भक्ष्यमजावर्ज्जमिति” शङ्खः। गोजामहिषीवर्ज्जं

विषये चास्य भुज्यते भक्तं तद्द्वारेण भोक्ता तद्द्रव्य-मर्हति" कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्" वे०द०।

अपोढ त्रि० अप–वह–क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २ "कलामापोढम-

अपोदक त्रि० अपगतमुदकं द्रवत्वात् यस्य। १ अप-विष्टोदके "समूहधुर्मैभिराक्रन्ततीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोद-काभिः" ऋ०१,११६,१। अपगतं फलेषूदकं यस्याः उक्त-संज्ञत्वात् स्त्रियामत इत्वं वा। इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि (स्त्र) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकाभावात्तथात्वम्। अप-गतमुदकं यस्मात् ५ब०। जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत् अपोदकं विषं तत् एतास्वग्रभम्" अथ० ५,१३,१।

अपोनप्त्(प्त्री)य त्रि० अपोनपात् देवताऽस्य घ–छ वा नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।

अपोमय त्रि० अप जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपस्+

अपोह पु० अप+ऊह गत्यादौ वा० भावे क। १ त्यागे २ अतद्व्यावृत्तौ तद्भिन्नस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-त्तथात्वम्। "तदानपोढो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र० "अपोह अतद्व्यावृत्तिरिति" महेश्वर। ऊहस्तर्कः अप विपरीतः प्रा०स०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के च "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहो-ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः बुद्धिगुणभेदः। "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा०भा०। भावे ल्युट्। अपोहनमप्यत्र न०। "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनञ्चेति" गीता।

अपोहनीय त्रि० अप–ऊह–अनीयर्। अपरमततर्कनिर-सनेन तर्कणीये, "वृत्तिमपोहनीयास्त्रयः" कात्या० २२,६ २१।

अपोह्य त्रि० अप–ऊह गत्यादौ कर्मणि ण्यत्। अपनमनीये "तान्वै एतैर्वैरपोह्य खादेनोहिंसासद्गमम्" मनु अप+वह–ल्यप्। दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अपौरुष त्रि० नास्ति पौरुषमस्य। विक्रमशून्ये। अगामे न०त०। पौरुषाभावे न०।

अप्चर त्रि० अप्सु चरति चर–ट। १ जलचरे जन्तौ स्त्रियां ङीप् "नीरक्षाद्यान्याश्रिताश्चैर्यां स्वगगर्ताश्रयाप्-चराः" इति मनु सौणि दुर्गाणि।

अप्नु न० आप्यते भोगाय जीवेन आप–क्नु स्वव। १शरीरे २ स्वस्वरूपसोमे च। "अथाप्नवे द्वितीये यामाक्ति जु-होति शत०ब्रा०२,६,२८, अप्नु स्वरूपः सोमः सा०।

अप्नुर् पु० अप्नः अन्नदानाय क्षरोर्मि तुर–वेगे क्विप्। अन्न-दायके इन्द्रे तस्य मेघनायकत्वेन तत्प्रेरकतया अन्नदा-तृत्वात्तथात्वम् "यज्ञेन गातुमप्तुरो विविद्रिरे ऋ०२,२१,५, "अप्तुर अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा०। २तद्वायकेऽनलादौ च तस्याग्न्याद्वे "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम्।

अप्तुर्य्य न० अप्तुरो भाव वा० वेदे यत्। "जलप्रेर-कत्वे लोके तु ष्यञ् आप्तुर्य्यमित्येव। "इन्द्राग्नी! तवि-षाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च युवोरप्तुर्य्यं हितम् १२,८, अप्तुर्य्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा०युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः

अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम अच् अलु०स०। अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निष्टोमं जुहोतीति" श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम्। "यो-ऽप्तोर्यामेण यजेत" कात्या० ८,११,१०, "पदुत्तरे अग्निष्टोम उक्थ्य षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः कात्या० १०,८,२६,।

अप्त्य त्रि० अप्सु भि देवे भव यत् वेदे टिलोप। १अप्तसे निरु० २देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्ये पार्वे रजसो अप्त्यस्य" ऋ०१,१२४,५ "अप्तस्य कर्मणि व्याप्तस्येति" भा०

अप्नःस्थ त्रि० अप्नसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्था क ७त०। १ कर्मण्यधिकृते "सयावन्न स्थो अप्नस्थ" ऋ० ६, ६७,२। "अप्न स्थ कर्मण्यधिकृत" भा०।

अप्नराज पु० अप्नसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् इसा० भेदे स० सलोपः। कर्मप्रेरके। "युव अप्नराजावसी-दतम् ऋ० १०।१२७।

अप्नवान पु० अप्नसा कर्मणा यान गतिः यज्ञगतिर्यस्य। ऋगुत्वात्, ऋषिभेदे, "यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः ऋ० ४,७,१, अप्न-वानः भृगुवंश्यो कश्चिदृषिः, भा०। "और्ववद्भृगुवदप्न-वानवदाहुवे अग्निं समुद्रवम्" ऋ०८,१०२,४, अस्यैव वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्व-जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्वजामदग्न्याः" इति वा "भार्गवच्यवनाप्नवाना" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-वनाप्नवानौर्ववेदा" इति गोत्रप्रवरा०। पञ्चानामानुवत् प्रवरानुकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वादेवम्। अप्नवा-नामधर्मणो वाममस्य पृ० सलोपः। वाप्नो निरु०।

अप्नस् त्रि० आप–अप्नस् तुट् ह्रस्वश्च। १ कर्मणि निरु०। "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्वदेशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्भिर्नु यज्वे अप्नमः ऋ० १,११२,८। "अप्न कर्म" भा०।

सद्गासृयु' " इति स्मृतिः "संवत्सरद्वयं तस्य गान्धारीगर्भमाहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां तु समापियत्" भा॰ आ॰ प॰ ।

अप्रजस् पु॰ स्त्री॰ न प्रजा सन्ततिर्यस्य असिच् समा॰ । प्रजाशून्ये । "अतीतायामप्रजसि तद्धन भर्त्तृगामि च" स्मृतिः । "अस्य त्वामप्रजस कृणोमि" अथ॰ ७,३५,२ ।

अप्रजाता स्त्री॰ न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अदृष्टगर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् "दासीनामप्रजातानां शुभानां स्वर्णवर्चसाम् । शतमश्वं प्रदास्यामि" भा॰ उ॰ प॰ १५ अ॰ ।

अप्रणीत त्रि॰ न प्रणीत वेदविधिना संस्कृत । १ वैधसंस्कारशून्ये अग्न्यादौ २ असते च ।

अप्रतर्क्य त्रि॰ न प्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" मनुः ।

अप्रता त्रि॰ प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रता यस्मात् ५ त॰ । १ अतिविस्तीर्णे "न सोमो अप्रता पपे" ऋ॰ ८,३२,१६, "अप्रता विस्तीर्णधनेनेति" भा॰ धातोरातो लोपात् रूपम्

अप्रति त्रि॰ नास्ति प्रति प्रतिरूपं प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य । १ अद्भुतरूपे "यो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्र" ऋ॰ २,१९,४, "अप्रतीनि उत्कृष्टानि" भा॰ २ प्रतिद्वन्द्विरहिते "य एक इदप्रतिर्मन्यमानः" ऋ॰ ५,३२,२ । "अप्रति प्रतिद्वन्द्विरहितः" भा॰ । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि॰ प्रति वैपरीत्ये कृ–कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः । १ विपरीतकारित्वरहिते विश्वस्ते, जटा॰ प्रति+कृ–भावे अप् प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न॰ त॰ । २ प्रतिक्षेपाभावे पु॰ न॰ ब॰ ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि॰ ।

अप्रति(ती)कार पु॰ प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः अभावे न॰ त॰ १ प्रतीकाराभावे । न॰ ब॰ । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰ । अभावे अव्ययी॰ । ४ प्रतीकाराभावे अव्य॰ ।

अप्रतिकर्म्मन् त्रि॰ नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य । १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूपं तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके त्रि॰ स्त्रियां ङाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री॰ प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न॰ त॰ । १ प्रतीकाराभावे । न॰ ब॰ । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰ ।

अप्रतिग्राह्य त्रि॰ न प्रतिग्रहीतुं योग्यः स्मृतौ निषेधात् । प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्चात्र दातृत्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित् वस्तुकृता क्वचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता "प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्" मनुः तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियमः यथा "राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो र्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः" मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रियनृपतिपरः "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः" इति "यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति", मनुनान्यराजकर्त्तृकनिषेधात् दैवतेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रतिग्रहविधानाच्च "धर्मज्ञस्य क्षत्रस्य रक्षार्थं यासतोऽग्निषीन् मेध्यमेव धनं प्राह्युर्ब्राह्मणस्यापि महीपते" इति "द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तम । अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति" व्यासः निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति" मनूक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" मनूक्तेः, प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कृच्छ्राब्दं चरेत् ज्ञानादिति" मनूक्तेः "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा" इत्य॰ "सौकरिकव्याधनिषादरजकधरुड़चर्मकारा न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्" यम॰ "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" यमः अत्रापवादः "शय्यां गृहान् कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति" मनुः न निर्णुदेत् न त्यजेत् "अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकलवणकाष्ठधान्यानि क्षेत्रस्थान्यम्बु तड़ागस्थं, गोष्ठस्थं च पय आदाय न दोष" इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा॰ वि॰ । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विष-

णद्वासुयु' इति स्मृतिः "संवत्सरद्वयं तस्तु गान्धारी गर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्" भा० आ० प०।

अप्रजस् पु० स्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा०। प्रजाशून्ये। "अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्त्तृगामि च" स्मृति। "अस्य त्वामप्रजस कृणोमि" अथ० ७,३५,२।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता। १ अदृष्टगर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् "दासीनामप्रजातानां शुभानां सर्वेषामेषाम्। शतमस्मै प्रदास्यामि" भा० उ० प० १५ अ०।

अप्रणीत त्रि० न प्रणीत वेदविधिना संस्कृत। १ वैधसंस्कारशून्ये अग्न्यादौ २ असंस्कृते च।

अप्रतर्क्य त्रि० न प्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यम्। लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये। "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" मनुः।

अप्रता त्रि० प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रता यस्मात् ५ त०। १ अतिविस्तीर्णे "न सोमो अप्रता पपे" ऋ० ८,३२,१६, "अप्रता विस्तीर्णधनेनेति" भा० धातोरालोपात् रूपम्।

अप्रति त्रि० नास्ति प्रति प्रतिरूपं प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य। १ अत्युत्कृष्टे "सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रः" ऋ० २,१९, ४, "अप्रतीनि उत्कृष्टानि" भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते "सः एक इदप्रतिर्मन्यमानः" ऋ० ५,३२,३। "अप्रति प्रतिद्वन्द्विरहितः" भा०। ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि० प्रति वैपरीत्ये कृ–कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः। १ विपरीतकारिण्यपि विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ–भावे अप्। प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न० त०। २ प्रतिक्षेपाभावे पु० न० ब० ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि०।

अप्रति(ती)कार पु० प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०। १ प्रतीकाराभावे। न० ब०। २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि०। अभावे अव्ययी०। ४ प्रतीकाराभावे अव्य०।

अप्रतिकर्मन् त्रि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य। १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये। नास्ति प्रति प्रतिरूपं तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य। २ अतुल्यकर्मके त्रि० स्त्रियां डाप् वा।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त०। १ प्रतीकाराभावे। न० ब०। २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि०।

अप्रतिग्राह्य त्रि० न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात्। प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहयाजनादार्थत्यक्तद्रव्याङ्गीकारः। तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् काचित् वस्तुकृता काचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता "प्रतिग्रहमप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्" मनु तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियमः "यथा "राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा। याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः" मनुः। राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रियनृपतिपरः "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः" इति "यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति" मनुनान्यराजतस्तन्निषेधात् देवत्वेन विधिवादेष राज्ञः प्रतिग्रहविधानाच्च "धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं याचतोऽप्यधीन् नेच्छन्नेव धनं प्राज्ञस्तोऽज्ञस्यापि महीपते" इति "द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तम। अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति" व्यासः निन्दितप्रतिग्रहस्य अपाङ्क्तीकरणम् "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपाङ्क्तीकरणीयमिति" मनूक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतु "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" मनूक्तेः तेन, प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दं चरेज्ज्ञानादिति" मनूक्तेः "पतितानां गृहे गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा" इति० "शौकरिकव्याधनिषादरजकचर्मकारा न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नभक्षणप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्" सुम० "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" यमः अस्यापवादः "शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि। धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति" मनु न निर्णुदेत् न त्यजेत् "अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकस्पकाष्ठधान्यानि चैलस्यान्यम्बु तडागस्य, गोष्ठस्य च पय आदाय न दोष" इति सुमन्तु तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा० वि०। "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः। अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विष-

[illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] यथा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] प्रतिग्राह्य [illegible] [illegible] ।
[illegible] अप्रतिग्राह्या [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
[illegible] अप्रतिग्राह्या [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अप्रतिघ त्रि० नास्ति प्रतिघः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रतिद्वन्द्व त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रतिपत्ति स्त्री० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रतिपद् त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रतिपन्न त्रि० न० त० । [illegible] ।

अप्रतिबद्ध त्रि० न प्रतिबद्ध [illegible] । [illegible] ।

अप्रतिबल त्रि० नास्ति प्रतिबलं [illegible] ।

अप्रतिम त्रि० नास्ति प्रतिमा यस्य । [illegible] ।

अप्रतिभा स्त्री० अभावे न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रतिम त्रि॰ नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये "अनुपमे- "त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे" इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् त्रि॰ नास्ति प्रतियोगी तत्तुल्य यस्य । स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसम्बन्धी न॰त॰ । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । "अथ वा हेतुमन्निष्ठ- विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरेकाधिकरण्यं व्याप्ति रुच्यते" भाषा॰ । यस्याभाव स एव प्रतियोगीति इष्टा ।

अप्रतिरथ पु॰ नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य । १ प्रति- योधशून्ये । नास्ति प्रतिरथ तस्य सङ्ग्रामार्थत्वेनास्य ।२ यात्रा मङ्गलार्थे सामभेदे ।"एष सोऽप्रतिरथोऽस्य य स एतत्सतिरिति" "ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति" इति च शत॰ब्रा॰

अप्रतिरव त्रि॰ न प्रतिकूलो रव प्रतिरव स नास्ति यत्र । अपेट द्रव्य मया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये भोगे । "अप्रतिरव विप्रतिवर्षाणिभोगमिमिस्त्त्या हानि- र्भवति" मिता॰ ।

अप्रतिरूप त्रि॰ नास्ति प्रतिरूपस्तत्स्वरूपो यस्य । असदृशे ।

अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य्य त्रि॰ न प्रतिरुद्ध वीर्य्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध त्रि॰ न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे "अप्रतिषिद्धमनु- मत भवतीति" न्यायः सौवर्ण्णराजतीश्वरखड्गमणिमय- पालाशामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु देति" आ॰त॰ गोभिल "अप्रतिषिद्धानि कदलीचकत्वगादीनि" रघु॰ ।

अप्रतिष्कुत त्रि॰ प्रति+स्कु–क्त न॰त॰ भेदे सत्वम् । १अप्रतिपन्निते "स वीरो अप्रतिष्कुत" ऋ॰ ७,३२,६, "अप्रतिगतोऽप्रतिपन्नितो वा" भा॰ २अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न॰ नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १अन्याधारशून्ये स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । "स भगव । कस्मिन् प्रति- ष्ठित स्वे महिम्नीति"श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् । २आश्रये ३निष्फले । 'सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूय- शोणितम् । नष्ट देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्द्धुषौ" मनु ४प्रयसाशून्ये च त्रि॰ । अभावे न॰त॰ । ५प्रतिष्ठाभावे स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विष्णौ पु॰ । "अपा- निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित" इति विष्णु सह॰ ।

अप्रतिसंख्य त्रि॰ न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः । अयमेक अयमेक इत्याकारामेक्षामबुद्ध्यभावेन १प्रत्येक- मसंख्यापकृत्याभावादनुपलक्ष्यसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या बुद्धिविशेष । अभावे न॰त॰ । २विशेषबुद्ध्यभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु॰ न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोध' । १ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्व्वके भावविनाशे । तद्विशेष बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोध "प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्" शा॰सू॰ भाष्या- ख्यात । "अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृत क्षणिकञ्चेति" तदपि त्रय प्रति- संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि- चैतदवस्तु अभावमात्र निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्व्वक किल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोध आवरणाभावमात्रमा- काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भ इत्यर्थ । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति- संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवत , सर्व्वेष्वपि सन्तानेषु (प्रागमप्रागेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि भिराश्रयो निरुपाख्योविनाश सम्भवति सर्व्वास्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन- अन्वयाविच्छेददर्शनात् अष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु क्वचिद्दृष्टे नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् पर- कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति" शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत त्रि॰ न॰त॰ । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत त्रि॰ न प्रतिहतोऽभिभूत प्रतिरुद्धो वा न॰त॰। अन्यैरनभिभूते २अप्रतिरुद्धे च । [२निरवयवे ब्रह्मणि न॰।

अप्रतीक त्रि॰ नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे न॰त॰ । १ प्रतीक्षाभावे कार्य्यगमनाय इतरापेक्षया कालयापनाभावे २इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न॰ब॰ । ३प्रतीक्षाशून्ये "अथाप्रतीक्ष पुनरायन्ति" शत॰ब्रा॰ ।

अप्रतीत त्रि॰ प्रति+इण–क्त प्रतीत' परिज्ञात प्रतिगतश्च न॰ त॰ । १ प्रतिगतभिन्ने "छन्दसां वाजिनमप्रतीतम् ऋ॰ १,११७,६,। "अप्रतीत यत्र भिरप्रतिगतम्" भा॰ "मरुत्वतो अप्रतीतस्य" ऋ॰। ५,४२,६, "अप्रतीतस्य ' प्रतिगतस्य भा॰ २अपरिज्ञाते 'देवेभिर्विश्वतो अप्रतीत " ऋ॰ ७,४६,२, "अप्रतीत एवायदस्य सामर्थ्यमित्य परिच्छिद्यमान " भा॰ ३अपलायिते च ।

अप्रतीति न॰ अभावे न॰त॰ । ज्ञानाभावे "न स्फोट, प्रतीत्य- प्रतीतिभ्याम्" शा॰ सू॰ ।

अप्रतीत्त त्रि॰ प्रति+दा–क्त प्रतीत्त प्रतिदत्त न॰त॰ ।

[illegible]

अप्रमित त्रि० न प्रमितम् न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा-बा० कर्मणि य० न०त०। अप्रमेये। "गतागतिवत्त्या वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा-क्विप् प्रमूः मूर्च्छा मत्वर्थे कुञ्जादि० र न त०। १मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते। "ते हि वसो वस वानासो अप्रमूरा महोभिः" ऋ० १,९०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष-क्त न०त०। १अमोढे अक्षान्ते। प्र+मृज-क्त न०त०। २अपूते ३अमोञ्छिते प्र+मृष-क्त न०त०। ४अघाते च।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष-क्यप् न०त०। १बाधितुमशक्ये। "सुदानु तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७। "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा०।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं प्राप्तुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त०। १अपरिच्छेद्ये २महदल्पकयोरियत्ता [illegible] ३इदमित्थमिति निर्वक्तुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभो" मनुः "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू०। "अप्रतर्क्यमप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थितिः" मनु। ४ ब्रह्मणि न०। केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिकेवलानुमानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धेरभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निःसम्बन्धे तस्मिन्-प्रवृत्तेः। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वश्रवणं सङ्गच्छताम्? शास्त्रजनितवृत्तेरेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तस्य इतरप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुतिसामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकाराकारित् [illegible] दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः। असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनोविषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशाय मनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तथात्वात्। जगत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यतोक्तिः। तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् इयत्तया वेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+कर्मणि यत् न०त०। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा० आ० प०।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त०। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न०ब०। २प्रयासशून्ये त्रि०। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनु।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ११७ ।

अप्रतीप त्रि° विरोधे न° त° । प्रतीपभिन्ने [illegible] ।

अप्रत्यय पु° न प्रत्ययः विश्वासोऽभावे वा [illegible] न° त° । १ विश्वासाभावे "[illegible]" [illegible] न° त° । २ [illegible] [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] त्रि° । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रत्याक्षेप त्रि° न° त° । [illegible] ।

अप्रधान न° न प्रधानम् । प्रधानभिन्ने [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रबुद्ध त्रि° न प्रबुद्धः [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रभ त्रि° न°त° । [illegible] ।

अप्रभव त्रि° न प्रभव । प्रभवभिन्ने [illegible] ।

अप्रभाव पु° न प्रभावः [illegible] न° त° । १ [illegible] न° त° । २ [illegible] त्रि° ।

अप्रभूत त्रि° न प्रभूतः न° त° । [illegible] ।

अप्रमत्त त्रि° प्र+मद–क्त प्रमादरहित विरोधे न° त° । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] "[illegible]" [illegible] । ३ [illegible] त्रि° ।

अप्रमय पु° न प्रमीयते प्र+मि–अच् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमाण न° न प्रमाणं विरोधे न° । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमाद पु° न प्रमादः अभावार्थे न° त° । १ प्रमादाभावे "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] त्रि° "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अप्रमादिन् त्रि° न प्रमादि प्र+मद–णिनि न° त° ।

अप्रमायुक त्रि° प्र+मि+उकञ् [illegible] न° त° । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १८।११ १ ।

अप्रमित त्रि० न प्रमित न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा—बा० कर्मणि य०न०त० । अप्रमेये । "गजवाजिसहस्राणि वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः ।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा—क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि० र न त० ।। मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । "ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः" ऋ० १,९०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिताः" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष—क्त न०त० । १ अशोढे असान्ते । प्र+मृज—क्त न०त० । २ अपरे ३अमोञ्छिते प्र+मृष—क्त न०त० । ४अज्ञाते च ।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्य प्र+मृष—क्यप् न०त० । १ बाधितुमशक्ये । "सुदाम तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७ । "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा० ।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं मातुं परिच्छेत्तुं वा योग्य न०त० १अपरिच्छेद्ये २नञ्तत्पुरुषकर्मकर्तृस्थितौ ३इदमित्थमिति निर्वेतुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो" मनुः "स्वयम्भुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू० । 'अप्रकश्याप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थिति "मनुः । ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात् । वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणि न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुषः" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यत्वोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात् । न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानुमानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात् । योग्यानुपलब्धेरभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निःसम्बन्धे तस्मिन्नप्रवृत्ते । अतएव "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वात्" इति शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं सङ्गच्छताम् ? शास्त्रजनितवृत्तेरेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" इति 'फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुतिसामञ्जस्यम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकाराकाचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता । "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात् । मनोविषयत्वोक्तिरपि अप्रमाणार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावान्नाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तथार्थत्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यत्वोक्तिः । तदुत्तरं श्रवणादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुष्टागमावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे यत् न०त०। अपरिक्षेप्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्" भा०आ०प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त० । १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न०व० । २प्रयासशून्ये त्रि० । "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनुः ।

प्रतिरुद्धमिदं "अप्रतिबन्धकदोषं यदस्ति यस्य येन प्रतिभा भवति" इति काव्यप्रदीपः ॥ ७ ॥

अप्रतीप त्रि० प्रतीपे विरोधे न० त० । अविरोधिनि अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोऽत्र वा अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे "दैवतानां प्रतिमानं प्रत्ययाभावात् येन [illegible] विकल्पमतित्वादि" इति त्रिंशत्यम् । २ विश्वासशून्ये । अप्रत्ययोऽस्मिन् बहु० । ३ अविश्वासे । ४ प्रत्ययरहिते । प्रत्ययः प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधक इत्यादिप्रत्ययभेदः न० त० । ५ प्रत्ययभिन्ने शब्दे प्रकृतिरूपे यथा "अर्थवद् धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" पा० ।

अप्रत्याख्येय त्रि० न० त० । अपरिहार्ये अनुल्लङ्घ्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने गुणभूते गौणे । "प्रधानस्याप्रधानेन सह क्रियासम्बन्धः [illegible] गुणदोषौ [illegible] [illegible] अप्रधानविषयत्वात् । "आचार्य हि विशेषेण प्रतिषेधेऽप्रधानेनेति" भाष्ये २ अप्रधानके च मिथि [illegible] । "अप्रधानः प्रधानः स्यात् दैवे यदि [illegible] । प्रधानेऽप्रधाने [illegible] दैवाधीनमिति" नीति । २ प्रधानभिन्ने च "अप्रधानमपि प्रधानवत् स्यात्" भाषा १।१।१७ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपत्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र [illegible] प्रधानप्रधानभावात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ? [illegible] न [illegible]" भाष्या ।

अप्रधृष्य त्रि० न प्रधर्षितुं शक्यः । १ अभिभवितुमशक्ये २ अजेये च । "महात्मानं भीष्ममप्रधृष्यं" इव [illegible] [illegible]" भा० आ० प० ।

अप्रपद त्रि० न० त० । १ प्रपदभिन्ने २ पादाग्रभिन्ने ।

अप्रबल त्रि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने दीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न० त० । १ प्रभावाभावे न० ब० । २ प्रभावशून्ये त्रि० ।

अप्रभूत त्रि० न प्रभूतः न० त० । प्रचुरभिन्ने अल्पे ।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद–क्त प्रमादवान् विरोधे न० त० । प्रमादरहिते "निमिषेण च यत्कृत्यं [illegible]" इति श्रुतिः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा० । २ प्रमादिना प्रमत्तभिन्ने त्रि० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि–अच् वेदे गत्वम् । [illegible] "[illegible]" [illegible] भा० [illegible] भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाणभिन्नस्मृति [illegible] । [illegible] "वेदाः प्रमाणं [illegible] प्रमाणं [illegible] प्रमाणम् । [illegible] प्रमाणं न [illegible] प्रमाणं [illegible] [illegible] प्रमाणमिति [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणानि" च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । "प्रमाणमप्रमाणमे [illegible] मीमांसा ।

अप्रमाद पु० न प्रमाद् अभावार्थे न० त० । १ प्रमादाभावे "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च" इति "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति च रामा० । न० ब० २ प्रमादशून्ये त्रि० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] तथा "अप्रादस्य [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [अप्रमादवीचे त्रिका कोषे ।

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमादि प्र+मद–णिनि न० त० ।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि–उकञ् वाले इस् वार्थे अत् न० त० । अपरित्यक्ते । "अप्रमायुकं [illegible]" [illegible] १८।११।२ ।

अप्रमित त्रि॰ न प्रमित न॰त॰। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि॰ प्र+मा–बा॰ कर्म्मणि य॰ न॰त॰। अप्रमेये। "प्रजापतिरूपस्था वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि॰ प्र+मूर्च्छा–क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि॰ र न त॰। मूर्च्छाशून्यमिधे अमूर्च्छिते। "ते हि वस्वो वस भावाने अप्रमूरा महोभिः" ऋ॰ १,९०,२, "अप्रमूरा अमूर्च्छिता" भा॰।

अप्रमृष्ट त्रि॰ प्र+मृष–क्त न॰त॰। १ अशोधिते अधाते। प्र+मृज–क्त न॰त॰। २ अपरे ३अप्रमार्जिते प्र+मृष –क्त न॰त॰। ४असोढे च।

अप्रमृष्य त्रि॰ न प्रमृष्य प्र+मृष–क्यप् न॰त॰। १ बाधितुमशक्ये। "इदानीं तद्भेकतो अप्रमृष्यम्" ऋ॰ ६,२०,७। "अप्रमृष्य केनाप्यबाध्यम्" भा॰।

अप्रमेय त्रि॰ प्रमातुं मातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न॰त॰। १अपरिच्छेद्ये २महत्त्वपरिमाणेऽस्य विद्यमानतया नियतमानादिनिषेधात् ३अनन्ते "एकोऽप्यनेकस्य विधानस्य स्वय-म्भुव। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभो" मनु "स्वयम्भुवोऽप्येकस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू॰। "अप्र-त्यक्षमप्रमेयस्य वेदशास्त्रमिति स्थितिः" मनु। ४ ब्रह्मणि न॰ केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्ति-मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-पत्त्ययोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय-न्तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्य-भावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुषः" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्धर्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गत-भूयोधर्म्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विधवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-वात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिजन्यानु-मानेऽन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धे-रभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव-रूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न भ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, परस्परसम्बन्धरूपलक्षणाया निःसम्बन्धे तस्मिन्-

प्रवृत्तेः। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमुक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा॰ सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं सङ्गच्छताम्? शास्त्रजनितबुद्धेरेव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-चैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-कृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-तेति" फलेति प्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्या-प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति-प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा ब्रह्मणः स्वप्र-काशतया तत्र इतरप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्प्रकाश्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्युभयश्रुति-सामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-दस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-हानिः। असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्-मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनो-विषयत्वोक्तिरपि अखण्डाकारमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तथार्थ-त्वात्। जगत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-द्वेद्यत्वोक्तिः। तदुक्तं प्रमनादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्याव-धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-दनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातु-मशक्यत्वात् दुर्ज्ञानवेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+कर्मणि यत् न॰त॰। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्ज्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डीवमप्रमेयम्" भा॰ आ॰ प॰।

अप्रयत्न पु॰ प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न॰त॰। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न॰ब॰। २प्रयासशून्ये त्रि॰। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः" मनु।

अप्रयुत त्रि [illegible]

अप्रमत्त त्रि [illegible]

अप्रवस्थ [illegible]

अप्रतिम त्रि [illegible]

अप्रवीण त्रि [illegible]

अप्रहृत त्रि [illegible]

अप्रवेद त्रि [illegible]

अप्रसह त्रि [illegible]

अप्रसन्न त्रि [illegible]

[illegible]

अप्रसर त्रि [illegible]

अप्रसङ्ग पु [illegible]

अप्रसक्त त्रि [illegible]

अप्रसाद त्रि [illegible]

अप्रसाद पु [illegible]

अप्रसिद्ध त्रि [illegible]

अप्रस्तुत त्रि [illegible]

अप्रस्तुत त्रि [illegible]

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री [illegible]

मनु ॥" अत्र सम्भाव्यमानेभ्य इन्द्रादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो मदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूप प्रस्तुत कारणं प्रतीयते। "गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा नि श्वासमुद्रेकिण त्यक्त्वा तिर्यगवेक्ष्य वाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा। अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषित ॥" अत्र वक्तविदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम्। तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च। श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा। क्रमेण यथा ॥ "सहकार सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वित। समुज्ज्वलरुचि श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुल" ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीति "पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात्। अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥ अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन मधुरप्रक्रिया प्रदत्त विष्णुरेव बोध्यते। तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुष प्रतीयते। सादृश्यमात्रमूला यथा। "एकः कपोतपोत शतश श्येना क्षुधाभिधावन्ति। अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरण विधे करुणा" ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुत प्रतीयते। इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति। यथा "धन्या खलु वने वाता कह्लारस्पर्शशीतला। राममिन्दीवरश्यामम् ये स्पृशन्त्यनिवारिता" ॥ अत्र वाता "धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते। वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम्। तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव। असम्भवे यथा। "कोकिलोऽहं भवान् काक समान कलिमावयो। अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदा पुन" ॥ अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपण विनाऽसम्भवि। उभयरूपत्वे यथा। "अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहि। कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणा" ॥ अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिद् यारोपणम् विना कमलनालान्तश्छिद्राणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्ये यान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम्।

अप्रहत त्रि० न प्रहन्यते स्म प्र+हन–क्त न०त०। अकृष्टे (खिल) इति ख्याते अकृष्टभूम्यादौ। "ईषद्धौत नव श्वेत मदर्श य प्रसारितम् निर्णेजकात्प्रस्तुतसाप्रहत वाससन्यते"

इति विधा०पा०उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम्।

अप्रहन् त्रि०न प्रहन्ति प्र+हन्–क्विप् न०त०। स्त्रियां ङीप्। 'कार्यीमाघके तदनुयाहके 'त्वमेको अप्रहणं म्रणीमे प्रवसाम्मतिम्" ऋ०६,४४,४। "अप्रहणमतुयाहकमिति" भा०।

अप्राकृत त्रि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त०। १प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ। प्रकृते स्वभावस्य अयम् अण् न०त०। २स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये मनुष्यादौ च। [अधमे।

अप्राग्र त्रि०न प्राग्रः प्रधान विरोधे न०त०। श्रेष्ठभिन्ने

अप्राण त्रि० नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य। १मृते शवे। सर्वथा प्राणशून्ये २ईश्वरे पु० अप्राणोह्यमनो शुभ्रि"रति" श्रुति।

अप्राप्त त्रि०न प्राप्त प्रमाणान्तरावगत। १ प्रमाणान्तरानवगते "अप्राप्तप्रापकोविधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत" इति च मीमांसा। २अनागते च।

अप्राप्तकाल त्रि० न प्राप्त कालोऽस्य। अप्राप्तसमये। "अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालमिति" गौ०सू० उक्ते २प्रमाणोपन्यासोदाहरणादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे च। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि वादसमय। तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रह।

अप्राप्तप्रापक पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप–णिच्–ण्वुल् ६त०। प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीनामिष्टसाधनत्वस्य क्षतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे। तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्व तत्त्वम् भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्य, यागे इष्टसाधनतां क्षतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा।

अप्राप्ता दशावस्था यस्य तत स्वार्थे कन् देवकवत् उत्तरपदलोप। २अप्राप्तदशावस्थे वसुसे "मादशामप्राप्तके देव" इति "अप्राप्तके अप्राप्तदन्त्यावस्थे" इति रघु०।

अप्राप्तव्यवहार त्रि० न प्राप्त व्यवहारयोग्य कालोऽस्य। "अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक" इति दक्षोक्ते अपूर्णषोडशवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थै सदृशोज्ञेय आष्टमात् वत्सराच्छिशुः। बाल आ षोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्च निगद्यते। परतोव्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितरावृते इति" नारद। "अप्राप्तव्यवहाराणां धन व्ययविवर्जितम्। न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या० स्मृति।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्त विवाहप्रशस्तकालोऽस्या ब०। उत्तरपद लोप। अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्याम्।

"[illegible]" [illegible] । [illegible]

अप्राप्ति स्त्री अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अप्रामाणिक त्रि प्रमाणेन सिद्ध प्रमाणं वेद वा [illegible] । [illegible] ।

अप्रामाण्य न अभावे न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्रासङ्गिक त्रि [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अप्राय त्रि [illegible] । [illegible] ।

अप्रायुस् त्रि [illegible] ।

अप्रिय न त्रिलोके न त । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

अप्रियंवद त्रि त्रिलोके न त । [illegible]

अप्रियवादिन् त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

अप्रीति स्त्री अभावे न त । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री [illegible] ।

अप्रैमन् [illegible] ।

अप्रौढ़ त्रि न प्रौढ़ः न त । [illegible] ।

अप्सु त्रि [illegible] । [illegible] ।

अप्स त्रि [illegible] ।

अप्सर [illegible] ।

अप्सरस् स्त्री [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

इत्युक्तम् भा०आ०प०। एतासाञ्च चतुर्दशीयोत्पत्ति स्थानानि च हरिवंशे वर्णितानि "यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यका भवन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामनीभ्यः प्रसूतम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि" एतन्मूलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्। २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलक्षेत्रत्वात्तथात्वम् "पुञ्जिकास्थला च क्रतुस्थलाचाप्सरसाविति" य० १५,१५, "पुञ्जिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगुपदिगूपे परिचारिके" इति वेददी०। "अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् चाह" श्रुतेस्तथात्वम्। "मेनका वै अप्सराः रूपिणीति" भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुतिनिर्देशाच्च नित्यबहुवचनान्ततेत्युत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्तताऽपि

अप्सरस्तीर्थ क्लि० ६त०। १ तीर्थभेदे।

अप्सरा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्रायस्ये कुङ्का०र। दिव्यरूपवत्यां स्वर्वेश्यायाम् "उच्छिन्दती संजयन्तीमप्सराम्" अ० ४,३८,१।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना अप्सरस्+क्यङ्—सलोपः कर्त्तरि शानच्। अप्सरस्तुल्यसौन्दर्य्यवत्यां स्त्रियाम्।

अप्सव त्रि० अप्सु जलरसं साति छिनत्ति सा—क ६त०। जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम्। "ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्" ऋ० १०,६५,२।

अप्सव्य पु० अप्सु भव "अपोयोनियन्मतुप" वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यत्। जलभवे।

अप्सस् क्लि० अप्सु अपसाधने तेजसि सति स्वपिति सस-क्विप् ७त०। १ रूपे तस्य तेजोविशेषत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च। "पीष्णो पिपेऽप्ससाप्सो अर्दयन् अनु यन्ति हरितेभिरक्षभिः" ऋ० ६,४६,२, "जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः" ऋ० १,१२४,७।

अप्सा त्रि० अपो जलानि सनति ददाति सन—विट्। जलदातरि "आपाद्य स्तत्र प्रतमास यमि स्पामप्सामिति" ऋ० १,९१,२१, "अप्सां जलानां दातारम्" भा०। "पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः" ऋ० ९,८४।

अप्सु त्रि० नास्ति प्सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य। रूपरहिते "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि" ऋ०७,४,६ "अप्सवः रूपरहिताः" भा०। अप्रायस्ये न०त०। अप्रयस्तरूपे अप्सुरे, "अप्सुजित" अप्सुजिच्छब्दे दृश्यम्।

अप्सुक्षित् त्रि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति—क्षि—क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षवासिनि देवादौ "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सुक्षितो महिनैकादश ऋ० १,१३९,११, य० १८,९, च "तत्रैवत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीति" भा०। [ङीप्। जलचरे।

अप्सुचर त्रि० अप्सु चरतीति चर—ट अलुक्समा० स्त्रियां

अप्सुज त्रि० अप्सु जले तत्रैतो अन्तरिक्षे वा जायते जन—ड अलुक्स०। १जलजाते २अन्तरिक्षजाते "यदग्ने। दिविजा अप्सुजाः" इति ऋ० ८,४३,२८, "अप्सुजा अन्तरिक्षजाता" इति भा०।

अप्सुजा पु० अप्सु—जायते जन+विट् अलुक्स०। अश्वे "अमृतावाप्यतो यज्ञे वै देभ्योऽयत्राश्च गर्भतः। साम्नोच्चयामाश्चत्पत्ति सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तेस्तस्य वाष्पजातत्वात्तथात्वम् "समितो अप्सुजा अन्त्रा सोम पुरोगवः" य० २२,१४, "अप्सुजा अश्व" इति वेददी०। २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "अप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस" इति शत०ब्रा०। ३ जलजातमात्रे त्रि०।

अप्सुजित् त्रि० अप्सून् असुरान् जयति जि—क्विप् अलुक्समा०। अन्तरिक्षस्यासुरजेतरि "सुमार शुष्मवत्तम समप्सुजित्" ऋ० ८,१३,२, "अप्सुजित अन्तरिक्षवर्त्तमानानामसुराणां जेतार" भा०।

अप्सुमत् त्रि० अप्सु आप जलानि सन्त्यस्य "अपोयोनियन्मतुप" वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च। १जलसृष्टे आधारज्यभागे। "अप्सुमन्तावाधाराज्यभागाविति" सि०कौ०। २यथेष्ट जललब्धरि च "न ह्यप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति, छा०उप०। मरुस्थलीष्वपि यथेष्टोदकवान् भवतीति" आनन्दगिरि।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा०। जलेषु योगे। "जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वो युनज्मि" अथ० १०,७५।

अप्सुयोनि त्रि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा०।

"अप्रकाशमिदृगाव यतान यकमाव च । काकाक्षमपि वा वम्भो वर्षे दृपाद्यमापिचि" मनु। "अप्रमाम् अप्रम मिताम्बकमपायाम्" च म रघुनन्दन। ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न त । १ प्राप्त्यभावे "यदप्राप्ति अप्राप्त्यविरोधायेवमवश्या" का म २ अप्रत्यायकत्वो-भावाभावे "सिविरमवमप्राप्ती मिथ्या वामिये वतीचि" गीता ३ वकल्पे "प्रविर्वमावमियमावियोधायापि-रिति" का व । "अप्रातिरनवाप" इति का । ४ अप्राप्ती च "वाप्रावयेवमेतानि अप्राप्ति"का व । अप्रत्यासामापि। अप्रत्यसात्तप्रवृत्तिः का । न च । ५ प्रामन्त्रये मि ।

अप्रामाणिक मि प्रमाणेन सिद्ध प्रमाणं वेद वा ठञ् न त । १ प्रमाणसिद्धे २ प्रमाणावसिद्धे च त्रिका धीर् । "अप्रामाणिकीयमनपलोचि" सांख्य ।

अप्रामाण्य न अभावे न त । १ प्रमाणीकामाभावे "अप्रामाण्य अवमति यदा अप्रमाणीर्थम वा" यदा अप्रामाण्येनप्रमाणाभावे च "अप्रमाणमवयवा वाक्यम्" वा वृ ।

अप्रामि मि प्रकर्षेण अमती मिकतीती प्र+अम-णिच् वर्षोपि दृत् न त । वर्हिणि "अप्रामिमायमवम् । म ८,६ । "अप्रामिवम अर्हिलिसम"का ।

अप्राप्य मि प्र+आप-यत् न त० । अथमार् "अप्राप्य भुवोर्गवायौ दिवैदिवे म १८८,१ "अप्राप्यः चावाप अप्रमाणा वैदिकाद्दिनायुक" का ।

अप्रायुस् मि न प्रकर अमर्च प्रायुर्वेद । १ प्रमादनिर्दे २ अप्रायुर्निर्दे च । "अप्रायुः ततअपोदिरामदाप्रायुष न ११२७,८ ।

अप्रिय न प्रीणाति न त । प्रियभिन्ने इतरभिन्ने चाप मौलिक पुराणे "न च वै ववदीरख वा विमातिमवीतय वर्तितिपि वदि "अप्रामक इव चाचो वर्ष प्रिया पिताविषे" इति चतु । २ तदावये अवचादो मि यद सृणात् मिथं सृणात् न प्रमाण वामसिमम् वापिमाय वाच्यो वो मावदेत् मिविदमिमम्" इति न मव । (ति) अप्रीतिकरे वो अद् र । मिय पैतमातापाचकाराकापाम् । [अप्रकाशकारीकरि

अप्रियंवद मि विरोधे न त । अप्रियमायादिकि वद

अप्रियकारिन् मि अप्रियं करोति कर-णिनि ६त स्त्रियां वीप् । । अप्रुगाममादिमि अवोमकामकको 'वाचा मव मत्वे मारित्र वाची वाविमवादिवीचि" वामका ।

अप्रीति स्त्री अभावे न त । १ अप्रीतिभावे २ दुःखे "प्रोमनोविविपाद्‌। प्रमादमदवित्मिवाती" इति वां मा । "प्रीति। इव प्रीतस्तव दमधुस वातीवि-सु अपनोप्राप्यपेरचोदय " इति वा य स्त्री ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्रगता राक्षसीम् अमा ६ न त । तनवाम्, अवेतराक्षसोमदे ४९,०१ कौ मिक्षा।

अप्रेमन् न न प्रेम विरोधे न त । अ प्रवृत्तौचिनि द्वेषे।

अप्रौढ मि न प्रौढः न त । १ अप्रगल्भे २ अप्रवृद्धे च ।

अप्नु मि आप-आ न त अप्नु । प्राप्ते "अपोर्न विद्य प्रविद्योमयावी अप्नासानायुरचिचि" च । । १ ६, १२ "इरियाच मितोभोऽप्नुमयोरमात्" अत ८,८८

अप्न मि अपः वतीचि वन-व । १ वारी विवेमप्रीपुके रौ "इविमा इरीमयोभाव" म १०१ । "वाजिनावे वाचमेतो एव इति वैदी । वाम इव मितवार वतवे वपवते वन-वा च । २ सनी मिर ।

अप्सर पति स ६व । १ इन्द्रे अप्सरापतिरम्भ ।

अप्सरस् स्त्री न ब अद्भः सरति सरपावि ड-वाम् । अन्तरिक्षगामी अर्वेशाराम् "अद्भ्यो निर्मथनादेव रसात् तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसो ऽभवन् ।" इत्युक्तलक्षणाम् । "इत्याद्युपमर्तिन्योऽपिचार" रघुः "वारादिचोऽव्वा अप्सरसोऽविमले सदा वा प- विविधविभ्रम इति माघ । वासां च मानापद्य इति । तान प्रयमकमा हारक वक्षिणतवे दर्शिता "अर्ज्वी वैवता रम्भा मिश्रकेशी घृताची वा विश्वाची च स्वाची च मेनका तिलोत्तमा घाहुमानवा रम्भा हाहाहाहह धृता इति अप्सरोऽप्रमाणाभावे । काम धुना इति विशेषाद् अन्या अपि । तान "ऊर्वशी मेनका रम्भा स्वाची हरिप्रमता ढौकी बहु गोवा च मञ्जुघोषीति च" इति वा ६ 'अ'दृश्ियिर्देव वावा एवम् विविधा वमा । प्रौचा प्रचा च मिचा च मिचा वतिमा चपि । अद्रुत मतमनाज । दृश्यमानाकमोरम इति अप्सरसानोरतिमाय । "इमाः वैनवाः गच्छा परिपात्विसा इति स्वर्वेचेतनविनाय च 'दर्श मासवां वर्ष मिदिर्व दशकपयद् ममादय महतामोर हैतवि हता । अनन्यथा विश्वेवी विपुषवी वियो-वना । वरेषा इविवा चैव रचा मदनोदय । वीवी च उमादय हचा दवा वमा । इतिमा वाक्मिनाइव

प्यामिद् वाभ्या पाप्रया अम्बिका पाद्दम् पाद्व" ।

अवद् लि० अव्य—ग्र म०त०। १अवयवे २अप्रचरमोचने,प्रमाण-शून्ये परम्परमितम्रे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः" इत्यादि वाक्यम् । २ मत्तभिन्ने दासे च ।

अवद्गमुखा लि० न अव्र यदेनमनादिना पाठानिषद्य युक्त-वाक्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । पापियवादिभि "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" सतुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुपसृगेन पापिय-वाक्यायोगत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अवध पु० न वधनादनं देहे प्राणातः प्राणवियोजनं वा अभावे न०त०। ताड़नाभावे । "नियमितिरयधेनाकृत्तौ मेनुदक्षेमेति" मिता० धृतिः । १प्राणवियोजनाभावे च ।

अवधा स्त्री न बाध्यतेऽस्तौ सम्येन । कोशावसुतो विकोणादि क्षेत्रे सम्योभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाधास्ते वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदागमनस्य "त्रिभुजे भुजयो-र्योगसदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्धया । द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽवाधे तयोः स्यातामिति" लीला० ।"दयमदमग्गी भुजौ त्रिभुजे यत्र नगाग्गा भूमी । आयधे वद सत्वरं तथा गणिते गणितिमाय तत्र मे" इति लीला० अवधोद्देशकः ।

अवध्य लि० वधमर्हेति यत् न०त० । १वधानर्हे प्राणवियोग फलकव्यापारो हिंसात्व वधः । "अवध्याश्च स्त्रियः प्राहु-स्तिर्यग्योनिगतामपि" स्मृतिः । २अपदण्डार्हे ब्राह्मणे च "वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष-दण्डविधिः स्मृतः । वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणो-र्हति" मिता० धृतिः । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमी । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति" मनुः । बत्र—मा० वाप् । २अयोग्यवाक्ये हे०मे० च ।

अवन्धक न० बध्यते साधनमितरत्र आधीयते यत्र आधीय-मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १आधिशून्ये ऋणादाने । "अयोतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्ण-क्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" या० "अन्यथा अबन्धक-दृहीते" मिता० "देश्यानां प्रगृहां तर्हि यं धर्मं यद्वर्णो-जातिषु" या० व्याख्यायाम् "ब्राह्मणादयोऽबन्धकं आबन्धके सबन्धके वा ऋणदाने तर्हि सर्वासु जातिषु दद्युः" मिता०। यस्य पा०उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा०इत्यनेन गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् क्वचि-दिषु २ गोत्रापत्येषु बहुत्वेऽपि पाप्त इति ।

अवन्धुर लि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ निम्नुरमन्नुरमन्नुरमैत्यतीत" भाष्यः ।

अवन्ध्य लि० बध्यं व्यर्थः । १सफले,"अवन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः" स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकादि फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अवल न० न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षो वाऽभावे न०त०। १बलाभावे "नायमिदं प्रदातव्यं इदा तस्य बलाबलम्" स्मृतिः । "गन्धाणाश्च रसानाश्च भाग्या भागोबलाबलम्" मनुः । बलवदुत्कर्षबलवदुत्कर्षेषु" इति कुम०। नास्ति बलं यस्य । २बलहीने दुर्बले लि० "प्रबलवीर्यबलेनोने न दुर्ब-लानबाधिनः। अबलोऽयं समन्दधीति मी०ता०। अबल-स्याकालिनो भाग्यालिङ्गनीदृष्टमीदृशः यमानु" मेघ० । २नार्यां स्त्री "गुणवती अबलाबलाजनः" रघु०। "मृदगे वहसि गिरीन्द्री त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि वन्दे मे बलवन्तोन जानीम" इत्युद्भट० । ५व० । ७वरुणवृक्षे पु० । [दोषादिभिर्लिङ्गे देहस्य क्षयीभावे ।

अवलिमन् पु० अबलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अवाध पु० बाधाभावे न०त० । १बाधाभावे २प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । २ बाधशून्ये लि० । बाधश्च अयथार्थ ग्राह्यग्राहकताटो दोषभेदः वहनभाववद्ध्रदत्वं हि बाध दोषः यत्प्रत्यक्षेऽसमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेत्वाभासत्वमिति नैया० । नास्ति बाधा पीड़ायस्य । ३पीड़ाशून्ये लि० ।

अवाधक लि० न०त०। १बाधकभिन्ने अनुकूले । नास्ति बाधो यस्य वा कप् । २बाधशून्ये लि० ।

अवाधित लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धितार्थविषयत्वं प्रमात्वमिति" ग्रन्थः । तद्धि तद्भावाभावकं ज्ञानं हि यथा तत्र तद्भाववति तदग्राहकत्वा-भावेन प्रतिबध्यते तथा च तद्भाववति तद्ग्राहकत्वा-भावत्वेन ज्ञानस्यायथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्यावाधितत्वम् । [प्रतिरोधे ।

अवाध्य लि० न बाध्यते प्रयोक्तुं बाध—यत् न०त० ।

अवाल लि० न०त० । १ बालभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरुणे च ।

अविन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । बाड़-वाग्नौ "अविन्धनं वह्निमसौ बिभर्ति" रघु० ।

[illegible] "[illegible]" इति [illegible]

अप्सुषद् त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] ६, ११।

अप्सुषोम पु० [illegible] "[illegible]" [illegible]

अप्सुसंशित त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] १, ११।

अफल त्रि० [illegible]

[illegible]

[illegible]

…अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठ ।

…द्ध त्रि॰ बन्ध–क्त न॰त॰। १अबद्धे २अन्वयबोधयोग्यता-शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामह" इत्यादि वाक्यम् । २ अबद्धभिन्ने उक्ते च ।

…द्धमुख त्रि॰ न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुख-या यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" प्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

…न बधसाधन देहे आघात प्राणवियोजनं वा । न॰त॰। ताडनाभावे । "शिष्यशिष्टिरवधेनाबाधी …वेनेति" मिता॰ स्मृतिः । १प्राणवियोजनाभावे च ।

…सो न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि …लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते …बाधा आबाधाऽस्यत । तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-…रन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विस्था भूरूनयुता …आबाधे तयोः स्यातामिति" लीला॰।"दशपञ्चदशप्रमौ …त्रिभुजे यत्र नवप्रमा भूमी । अवधे वद लम्बक …गणितिकाशु तत्र मे" इति लीला॰ …

…वधमर्हति यत् न॰त॰ । १वधानर्हे प्राणवियोग …ि हिंसात वधः । "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहु-…स्तामपि" स्मृतिः । २वधदण्डानर्हे ब्राह्मणे …संस्कारे पुराश्निर्वासनादने । तदङ्गच्छेद …उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेव-…। बधादते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणो-… स्मृतिः । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ …। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च …स्थानानि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु …ब्राह्मणो व्रजेदिति" मनुः बन्ध–वा॰ …नाको दे॰मे॰ च ।

…बधमितरस्य आधीयते अन्व आधीय-…कप् । १आधिशून्ये प्रणादाने । … स्वास्थ्यसमाधि समन्वये । … "आश्रया अन्वक-

सबन्धके वा स्वसतां हवि सर्वासु जातिषु दद्युः" मिता॰। अस्य पा॰ उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा॰ सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-चित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषावपि अस्य वृत्तिः ।

अबन्धुर त्रि॰ न॰त॰ । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति" माघः ।

अबन्ध्य त्रि॰ बन्ध्यं अफलं । १सफले,"अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात् दानाध्ययनकर्मभिः" स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु॰।

अबल न॰ न बलं सामर्थ्यतत्कर्मोत्साहाभावे न॰त॰। १बलाभावे "प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्" स्मृतिः । "गत्वानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्थबलाबलम्" मनुः । बलवत्कर्मबलवत्कर्मसु" इति कुल्लू॰ । नास्ति बलं यस्य । २बलहीने दुर्बले त्रि॰ "पञ्चवर्गीबलेनोभो न कूर्म-स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लम्भदर्शीति मी॰ता॰। अबल-स्वरूपाविमो भवाद्विजमोहदृष्टपीड़ितः खगान्" नैष॰ । ३नार्य्यां स्त्री "भुजलतां जड़तामबलाजनः" रघुः।"हृदये वससि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि मन्ये के बलवन्तो जानीमः" इत्युद्भट । ५ब॰ । ४वरुणवृक्षे पु॰ । [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षयीभावे ।

अबलिमन् पु॰ बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न॰त॰ ।

अबाध पु॰ अभावे न॰त॰ । १बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधशून्ये त्रि॰ । बाधश्च असत्त्वं स चानुमापकहेतौ दोषभेदः पक्षाभाववद्धेतुदत्वं हि बाध दोषः यत्सत्त्वेऽनुमिते प्रतिबन्धः तस्य हेत्वाभासत्वमिति नैया॰। नास्ति बाधा पीड़ायस्य । ४पीड़ाशून्ये त्रि॰ ।

अबाधक त्रि॰ न॰त॰। १बाधकभिन्ने अनुकूले। नास्ति । बाधो यस्य वा कप् । २बाधशून्ये त्रि॰ ।

अबाधित त्रि॰ न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धितासन्दिग्धविषयत्वं प्रमात्वमिति" एके । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि॰ न बाध्यते अपोद्यते बाध–ण्यत् न॰त॰ ।

अबाह्य त्रि॰ न॰त॰ । १ बाह्यभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तस्थे च । … आप एव इन्द्रनद्दोपमसाधनमस्य । बाह-

[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

अप्सुषद् त्रि॰ [illegible] भा॰ १,११।

अप्सुयोनि पु॰ [illegible]

अप्सुसंशित पु॰ [illegible] १,११।

अफल त्रि॰ [illegible]

अफलाकाङ्क्षिन् त्रि॰ [illegible]

अफलित त्रि॰ [illegible]

अफल्गु त्रि॰ [illegible]

अफेन त्रि॰ [illegible]

अब [illegible]

कमलप्रकाशके सूर्य्ये । पद्मिनीनायकतपनादयोऽप्यत्र ।

अ(ब्द)ब्द पु० अवति रक्षति लोकान् दन् । १ पर्वतभेदे स च मेघपर्वत एव तद्भेद मेघपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति दा-क ६त० । २मेघे ३मुस्तायां च तस्या वात्यन्तशीतवीर्य्यत्वेन वैद्यकोक्ते जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-दन् पृषो० "अ(ब्दा)ब्दादयश्च" उ० सि० । ४वत्सरे । स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू० सि० उक्ते तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावतीति 'परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" इति च सू० सि० । तथाच सौरैः(४३२०००००००) एतावद्भिर्वर्षैस्तस्याहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्ते ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् । पित्र्यं च "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्ते चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमिति फलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू० सि० "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तन्नाम्नो मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु क्रमशो मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्राश्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे दृश्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषाद्यो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सरः" इति "सौरन्तु तद्धनेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्ते ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादुदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाग्निरामाब्धिगुणाशराङ्गाः सार्द्धद्विदस्राः कुदिनाद्यमब्दे" इति सि० शि० उक्ते ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्यार्कमासोऽर्कतश्च प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनं सावनमास" इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासादयो ज्ञेयाः । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं विपरीतगत्या मासः स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामाः शून्येषवस्तत् कुदिनप्रमाणम्" इति सि० शि० उक्तैः २९।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषा मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" इति सू० सि० । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीनृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म० त० ब्र० पु० । "यस्मिन्ब्दे प्रथमपक्षः शुभः सोऽब्दः शुभप्रदः" इति नी० ता० ।

अक्षद्यू त्रि० [illegible] । १[illegible] २[illegible] च । [illegible]

अक्षधूर्त्त पु० [illegible]

अक्षबुद्धि स्त्री० [illegible]

अक्षबुद्धिपूर्व्वक त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] पूर्व्वकम् । [illegible]

अक्षम पु० [illegible]

अक्ष(धो)धर त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अक्षमा [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अक्षोध पु० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अक्षोभ्य त्रि० [illegible] ।

अक्ष न० [illegible] । १[illegible] २[illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" इति राजा ।

अक्षकणिका स्त्री० [illegible] ।

अक्षज पु० [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

अक्षतारक पु० [illegible] । [illegible]

अक्षसोम पु० [illegible] ।

अक्षकीलि पु० [illegible] ।

अक्षवाहन पु० [illegible] । [illegible]

अक्षय न० [illegible] ।

अक्षविन्न पु० [illegible] ।

अक्षवाट पु० [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

अक्षा त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अक्षिणी स्त्री० [illegible] । [illegible] इति । [illegible]

अक्षिणीपति पु० [illegible]

जलदप्रकाशके सूर्य्ये । पश्चिमोनायतत्पत्यादयोऽप्यत्र ।

अ(ग)ब्द पु॰ अवति रक्षति सोमान् टन् । १ पर्वतभेदे स च अर्बुदपर्वत एव तद्भेद अर्बुदपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति दा-क ६त॰ । २मेघे ३मुस्तायां च तस्याश्चात्यन्तशीतवीर्य्यत्वेन वैद्यकोक्ते जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते आगम्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-टन् नुमच "अ(ब्दा)न्नादयश्च" उ॰ नि॰ । ४वत्सरे । स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू॰ सि॰ उक्ते तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति 'परमायु' शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" इति च सू॰ सि॰ । तदाद्य सौरे (४३२००००००००) एतावद्वर्षैकव्याहः सार्वद्विव रात्रि तेन द्विगुणितैस्तै ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते तत्षट् षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्ते ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्तति सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन ७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् । पित्र्यं तु "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्ते चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्र तच्च ३६०गुणित तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमिति फलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्तथा" सू॰ सि॰ "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तन्मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थश्च । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममावास्यायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकवर्षम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु क्रमशो मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणापूर्व्वभाद्राश्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयात्मकसम्बन्धं चान्द्रमासवत् बोध्यं । तत्र मासशब्दे दृश्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्र तत्संज्ञं बार्हस्पत्यवर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरूपा "मेषाद्यो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर" इति "सौरन्तु तत्र स्वेनाम भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्ते ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाद्रिरामाश्विनय खरामाः खार्कद्विदस्रा कुदिनाद्यमब्दे" इति सि॰ शि॰ उक्ते ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्तार्कमासोऽर्कहतः मदिष्टस्त्रिंशद्दिन सावनमास" इति सि॰ शि॰ उक्तदिशा तन्मासादयोऽज्ञेया । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनः शशाङ्कं क्रामन् भचक्रं विचरेश गत्वो मासः स चान्द्रोऽब्धियमाः पुरामाः शून्येषवस्तत् कुदिनप्रमाणम्" इति सि॰ शि॰ उक्ते २९।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषा मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू॰ सि॰ नित्य प्रत्यक् भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृत परिभ्रम नाक्षत्र नक्षत्रसम्बन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः" इति सू॰ सि॰ । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथि करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकानां परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू॰ सि॰ । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीन् ऋतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म॰ त॰ ब्र॰ पु॰ । "यत्राब्दे पुण्यमहर्मं शुभ सोऽब्दः शुभप्रद" इति नी॰ ता॰ ।

पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती'त्युपक्रम्य "यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट्। ततः स्वायतवत्याख्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम। एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः। सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः। समुद्र! दश च द्वे च योजनानि जलाशये। प्रतिसंह्रियतामत्र यद्यस्ति मयि मान्यता। अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम्। पर्य्याप्तविषयारामा समग्रं विषहिष्यति ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः। स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज्ज जलाशयम्"। इति हरिवंशः।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेर्नवनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क। चन्द्रे-श०र०। तस्य क्षीरसारभूतत्वात् तथात्वम्।

अब्धिफेन पु० ६त०। समुद्रफेने।

अब्धिमण्डूकी स्त्री अब्धिं मण्डयति मण्ड-ऊक गौरा० ङीष् ६त०। शुक्तिसाधने शुक्तौ।

अब्धिशयन पु० अब्धौ शेते शी-ल्युट् ७त०। समुद्रस्थवटपत्रशय्यायाम् अब्धौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ। मार्कण्डेय-मुपक्रम्य "ततस्तु मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप!। आदि पञ्चाशयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत!। तस्मिन्नेकार्णवे घोरे" इत्युपक्रम्य। "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये। न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते!। शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप!। पर्य्यङ्के पृथिवीपाल!। विस्मयः सुमहानभूत्। कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते" भा०व० मार्क०प० १८८२ देवी-माहात्म्ये तु "एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत" इत्य-हिशयनत्वमुक्तम्।

अब्ध्यग्नि पु० अब्धौ स्थितोऽग्निः। वडवानले तत्कथा और्व्व-शब्दे दृश्या। अब्धिवह्न्यादयोऽप्यत्र।

अब्भक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप०स०। १सर्पभेदे २जलमात्राहारे त्रि०। "अब्भक्षो वायुभक्षश्च उपवास-परस्तथा" इति पुरा०।

अभ्र(भ्र) न० अपो बिभर्त्ति क अभ्र गतौ अच् वा ना हित्वम्। १मेघे "अ(भ्रा)भ्राणि बिभ्राणमुमाकृतकेति" माघः। २मेघनामायां मुस्तायाम्, (माम) ३ धातुभेदे च। मेघ-तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्। ४मेघाधारे आकाशे न०।

अभ्र(भ्र)लिह पु० अभ्र(भ्र) लेढि स्पृशति लिह-खश् मुम् च। उच्चशिखरे "अभ्रं लिहाय रविमार्गमनुप्रमिति" भट्टि। "अभ्रं लिहानि चिचिन्वे नवपल्लवानीति" माघ।

अभ्र(भ्र)क पु० अभ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै-क।

(माम) धातुभेदे। मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्।

अभ्र(भ्र)ङ्कष त्रि० अ(भ्र)भ्रं मेघं कषति घोषयति कष-खच् मुम् च। १वायौ। २अत्युच्चे त्रि०।

अभ्र(भ्र)पुष्प न० अभ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य्य-त्वाच्च। १जले। अभ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य ब०। २वेतस-वृक्षे पु०। [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम्।

अभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अभ्रा(भ्रा)णि मातङ्ग शा०त०।

अभ्र(भ्र)मु स्त्री अभ्रे(भ्रे) अभ्रा(भ्रा)णि पिबे ऐरावते माति मा-कु। ऐरावतस्य योषिति पूर्व्वदिग्गजस्त्रियाम्।

अभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अभ्र(भ्र)मोः वल्लभः ६त०। ऐरावते गजे। अभ्र(भ्र)-मुपत्यादयोऽप्यत्र।

अभ्र(भ्र)रोहम् पु० अभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-अमम्। वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादङ्कुर इति प्रसिद्धम् "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव" कु०सं०।

अभ्रो(भ्रो)त्थ न० अ(भ्र)भ्रात् तद्वर्षणादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क। १वज्रे २विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)भ्रजादयो-ऽप्यत्र। [नौकामल्लापकर्षके काष्ठमये पुद्गले।

अभ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा हित्वम्। काष्ठपुद्गले

अभ्रि(भ्रि)य त्रि० अभ्रे(भ्रे)भव घ। मेघभवे।

अब्रह्मचर्य्य न० विरोधे न०त०। १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि स्त्रीसम्भोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तच्च ब्रह्मचर्य्यशब्दे वक्ष्यते। न०ब०। २ ब्रह्मचर्य्यरहिते त्रि०।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु यत् विरोधे न०त०। १ब्रह्मकर्मण्यसाधौ २हिंसादौ तथा-त्वेन नोदनविषये ३वधने च तथा हि "अयं न वध्य" इति कथने हि न हिंस्यते। हिंसा च ब्रह्मकर्मणि न साधुः इत्यतस्तस्य तथात्वम्। एतच्च प्रायेण नाट्योक्तावेव प्रयुज्यते "ओ अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं वर्त्तते" नाटकम्। क्वचिदन्यत्रापि "अथैष योगनन्दस्य व्याहृता क्रन्दित पुरः। अब्रह्मण्य-मनुक्रान्तजीवो योगस्थितो द्विज" वृहत्कथासारः।

अब्राह्मण पु० अब्राह्मणे न०त०। १ब्राह्मणभिन्ने "सम-ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति पुरा० अब्राह्मणाश्च षट् स्मृतौ दर्शिताः। "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च। अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" आ०त० पराश०। एवमन्येऽपि कृत्य-

एव 'कुर्य्यात् एतयत्' मद्ये कुर्य्यात् पिष्टपशुं ततः" अनेन
सति मद्ये (दशादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तु कल्पा-
दयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकमिष्टपशुगन्धे भक्षयते। रोगिणां
भक्षणेऽपि विशेष "माक्षिकानुपया भक्षणञ्च मांसञ्च
रोगिभिः। मातापितृभ्यां सम्भुक्तं नैवं वा मद्यपादिप
पुनः प्रमाणरोगेण मत्स्यमधिकं मतम्" मत्स्यपु०।
"अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं
कुर्य्यात् पराश०। "मांसञ्च पञ्चरोद्रौ च सर्वान् पञ्चनखां-
स्तथा। क्रव्याद स्पृष्ट चाम्यम् भुक्त्वा भवत्तर मतम्" गद ।
पञ्चनखाच यमादिभिश्च। "शशकं शल्लकी गोधा खड्गी
कूर्म्मश्च पञ्चम। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरिति मनुक्ते।
"विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेव द्विजानां
प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गुं
च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्-
स्यान् बलाकां शुकसारिके। चक्रवाकं प्लवं कोकं मण्डूकं
भुजगं तथा। मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति
मद्ग। मत्स्याद पाठीनमत्स्यातिरिक्त "पाठीनरोहिता-
वाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययो" मनुना तस्य विधानात्। "कल-
विङ्कप्लवहंसचक्राह्वकारण्डवबलाकबकटिट्टिभशुकसारिका भास-
चाषकौशलक(?)काकोलिकखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्'
विष्णु। "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांश्च
कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनु । सूना वध्य-
स्थानं तत्र भवम् सौनम् वल्लूर शुष्कमांसम्। "क्रव्यादान्
शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभञ्च विवर्जयेत् कलविङ्कं प्लवं
हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं
शुकसारिके । प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च
।बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादांश्च विड्-
वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वश" इति मनु। भक्ष्यभेदे देशा-
चारवादमाह मनु "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्य-
कव्ययो। राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वश"
"अभक्ष्य भक्ष्यश्रामहिषीचौर विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्य-
'वराहमांसानि" चेति विष्णु। "मत्स्यकर्कटशम्बूक-
मण्डूकशुक्तिकपर्दकान् पीत्वा सद्योदकञ्चैव पञ्चगव्येन
शुध्यति" हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गा-
स्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो-
भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने श्वाममांसक्रमि-
भक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं घृतप्राशनञ्च कुर्य्यात"
गरुडपु०। "भक्ष्याणामभ्यान्तरतारुधिरप्राशने तु पञ्च-
गव्यम्" हारी०। "नखकेशरुधिरप्राशने सद्य स्नानं घृत-
कुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" सुम "अजाविकमहिषहरिणानाम्
मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च पुंसवने त्रिरात्रम्"
बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कस्यचिदङ्गे निषिद्धता "छत्राक
गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा। भूमेरन्तर्गतं क्षत्या
शल्लक्यागारिकं च यत्। पक्व मांसकरोपितञ्च पर्य्युषितं
च भक्षयेत्। प्रमादभक्षितैरेभिर्वने चान्द्र चरेद्
ग०पु०। भक्षोऽपि पिष्टपशुभागात् तावन्मतम्। व्रति-
विशेषे सर्वमांसामभक्ष्यता "न भक्षयेद् यतिर्मांसं
कदाचित् कुर्य्युषा" म०पु०। स्त्रीणान्तु सर्वदा
मांसनिषधमाह भागवतम् 'ये त्विह वै पुरुषा
पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च
तांश्च ते पशव इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-
गणा सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति"इति।
कार्त्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेध। "न मत्स्यं भक्ष-
येन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन्
कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ब्रा०त०मा०पु०। "कौमु-
दस्य विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप। वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि
धर्म्मकाम विधीयते। एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु
रात्रिषु इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च
मत्स्यपु०। "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो
भक्षयति राजेन्द्र। चण्डालादधिकोऽपि स। कार्त्तिके तु
विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् मुनिशार्द्दूल।
यावदाहूतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकगर्भितानि
च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी।
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने। शतजन्मार्जितं
पुण्यं दह्यते नात्र संशय"म०त०मत्स्यपु०। निष्पाव श्वेत
शिम्बी। कटम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त०
रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांस-
सम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानव 'विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते" इति वि०पु०। 'षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे
चतुर्द्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे"
स्मृतिः 'मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामत। भ्रूणघ्नावेक्षितं
चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्त्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्ट-
मेव च। गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः।
गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्। स्तेनगाय-

कारोहिणस्मा। २ माङ्गल्यपाठे चमिवादी महर्षंवादो च "कमाङ्गत्यदव्यवस्थापात्सवाचे मिधीयते । कद्रत्मा च यभूमा वाचदाचवर्ण इटो" बहा । मेदे म०क०। २ माङ्गल्यविधे महादौ यन्मेमदमाङ्गलीयमुपर्वति वधिमवाक्र तव मा येनं" इति वाक्य ।

अमङ्गल न० न मङ्गै हलम् । १ कल्याण प्रतिरोधके वस्तिनोये अमङ्गले" अमङ्गलवाद मह इदम् पदिवृति।।

अमिदुब त्रि० कर्ता दिई मौनमवायमें भव । अमङ्गलार्थ प्रमयवाचर्यहुते च० पठिते १।१९, २।१२२अपीतिश प्रत्याहिते मथे वाई्वते वर्णे "अथ पुनश्चादि मध इत्याहिये च यह च० । अपहरे चतुर्विधम् हलम् ।

अमज्ञ त्रि० अन—वैशायां तिमाचे च अपरि वर्णेपि वा ड न ह । अवदीते। "महत्यवहरोत्सवा इति च० । १२०९ । ८इत्यवचयी च।[इमीमि त्रि० ।

अमज्ञि श्लो० अवादि च ह । अहमाती । म च । २अजि-अमपाद न० अवादि च ह । । महवासते २ अचर्चितदी च।"तोमहत्वाचे च दृश्यमानवरवर्तिनि च ह ।

अमद्र त्रि० अविद्यवीज्ञ श्वचिनिविहिमात् । १ वहि निषिद्धवच वधनादी मवाचाच हरहवार्थ्य वाच वर्णे देवादिनिनिचर्यं इत्यामरतो मर्दं वातिविवेयत्र वचवाभिमर्दरवादिदोवक्षम् वातमिरीवकादि अनह वाचिवादिति देवहववेति अवहवाविक्षत्र भत मैवा हिन् नवादिना मैवाहिव अवहवचे मावविनोरवेवा नचार्थ पयमावाम्भम् । अवच्छादि चतुर्वादी इविवादि "न अवद्र अवदेव वहुर्न न इवाय्य विदि नहि।" वहर्न अहुन पैव दवाअर्थ वनादि च अवचादि हिवावीनामवैवाअवरादि च वह । । अवादि अवावा: वनेअवरादि निवादिवावादि। अवाक्ष वाव अव तु मवार्थवरवादिति । अवीच वह अबेव इविति"वव्युवादिन मैदमा भवारपरवादिति। अववाच हिवाचोवाय इति च देव । "अदवयवाद अङ्गवद इचिवायथवोववे हादचदां दव निवेत् वह "बोतिमात् इवनिवोवात् प्रवमव्यवंवचा। येतु अवव वेदर अवचन निवचदेन्" वहा अनुं वहुवारचव मावर्वाव वैदर्वं वनाचावा बोः वविवर्षं भत् वहिवाजं चारम् । "इवाचरर्वचार्य चवचानूवेर च चनुवादरतावीन देवाहादि वर्णेत च वहा । इवा देवादानूद वनवाचार्य वन्दवारी भत् । "निवद

वहूवर्तचह। अवदा वीतविचिवती इति वा व चवा अवर: च वार वदवोद्धवर्णोद्मपूव्वा। विवनेह्। । अहवाखानि वनौरवंवववतुववादि। इति वादि देवार्थं वविवादि मत् वीवाद नमादि। "इवावादिव मावीवाद् निवद्वेवाविवनिवत्" इति। च अदवीवावहुदेविवववहमाव इवादे" वदंद । "इवा वार्व च बोहाम बोहार्व चावर्वदीय ववावा वव वह् विवा मामाहवा अवादेदं" वाव । अवाह वाद "अवनवनि वावादि वेवमीवो न इमति बीववार्य वच्छो वा विवीवाद् चवावरवाद्"वेवा "रोमी निद्धो विविवा ज्ञव विवर्व अवा । वांवधवादर्वीदावरिवंवा अमीविवा इव । अहरवि "भीवा वव वाखुवाद वरो वहवीय वा ववनिवा विदुवु देवाद्र वादवांव नहवदि" अवाव दोववाद च इव "अवोऽववा ह वोववीवाद विवि विवा विवाववद्। वादवि वहुदोवादि वाद माव्रोवि वाववद्। प्रीविवं वववैवाव माहववाद वाववा ववादिवि विहवाव प्रववानीय वामदे इति च वह। । अहवववाववा ह वववेव ववाद्"ववेत् मीविवं वार्व ववद् माहववाववा देवे निहव वावे वा निवदे ह विववीदिति अवोद्दे। विववा वांववीववविवदि वंवज च च अववेद । "वाव मावीवाद् वहवद् वंत्तुवर्वं वेवि" वा चव इवादिवा। अवहर विविव वांविववंवे दव वहुवा ववादिवा इविवद् "बोअवव ववज्ञोवाद् मावियां न निवीववि च ववंव विवमहु" इववामवदव है। अवार्व वद्गवदी वदि वा वादि वाद च। उदवाधीववजेव वो विवत्रि न विवह वी वर्दे वर्देवचिवेव वै अवेव वार्व वथा । वांवाचि च वादेवववोः इववर्व ववद्। अवपूवार्व नैववववावाह मीववे न वह ववववादीवि ववादि वविवमवात् । अवहर वहुवा न वांववचे दोवे च वदे न च ववचे अवविवेवा वहावं विवाविह ववावावा इवनिविहवांवकावव वदावववोवा। वांववचे न दोवववादिवं ह देवादिववादो वहवववाविदि दोवावावरवद् च ह निविह्ववांववोववेदेवि दोवावह वर्दे वह वोवेर इरवादिवावाद् ववा च वोवदिविवावववचे "वीववववर्वं इवा विवेविवि" इवाह अदाववे न वावन वदिवदेवाववविवादि इवाह ववदे च च दोवा। वैववीव अवे ववावववद्। वद

एव "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन घृति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनैवोक्तम् अधिक पिष्टपशुशब्दे व्यक्तते। रोगिणा भक्षणेऽपि विशेष "ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यमुक्तं मांसञ्च रोगिभि । मातापितृभ्यां सभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिण पुनः प्रत्यान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु० । "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश० "ग्रामस्य कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वान् पञ्चनखांस्तथा। क्रव्याद कुक्कुट ग्राम्यम् भुक्त्वा संवत्सर व्रतम्" शङ्ख । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्ना । "शशक शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरिति मनूक्ते । "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्व्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूय संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णु "हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके। चक्रवाक प्लव कोल मण्डूकं भुजगं तथा । मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति शङ्ख । मत्स्याद पाठीनव्यतिरिक्त "पाठीनरोहिता-वाद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयो" मनुना तस्य विधानात् । "कलविङ्कप्लवमद्गुचक्रवाकरज्जुवालसारसदात्यूहशुकसारिका बक-बलाकाकाककोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्' विष्णु । "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनु । सूना वध्य-स्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूर शुष्कमांसम् । "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्व्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंस चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके । प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टींश्च नख विष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्-वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः" इति मनु । मत्स्यभेदे दैशा-दावपवादमाह मनु "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्य-कव्ययो । राजीवसिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वश" "अभक्ष्य भक्ष्यमजामहिषीक्षीर विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्य-वराहमांसानि" चेति विष्णु । "भक्ष्यकर्कटमस्तक-मत्स्यशुक्तिकपर्द्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० ;"कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्ग-म्यिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो-भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने आममांसकृमि-भक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं घृतप्राशनञ्च कुर्य्यात्"

यद्धवि० । "भक्ष्याणामप्यामांसरुधिरप्राशने तु पञ्च-गव्यम्" हारी० । "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृत-कुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुध "अजाविकमहिषमृगाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्वं त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसस्यापि क्वचिद्ये निषिद्धता "दृष्टमांस गर्भशय्या शुष्कमांसमथापि वा । भूमेरन्तर्गत कृत्वा ऋद्धिशागास्रित च यत् । पक्व मांसस्तजोपन्तु प्रयत्नाच्च च भक्षयेत् । प्रमादर्भक्षितैरेभिर्वने वास वसेदह ब्र०पु०। अजीर्ष पिष्टपचनभाण्ड तत्र पक्वम् । व्यक्ति-विशेषे सर्व्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्य यतिना मांस कदाचित्तु मुमुक्षुणा" ब्र०पु० । स्त्रीणान्तु सर्व्वथा मांसनिषधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षो-गणा सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति"इति। कार्त्तिकादौ तु सर्व्वथा मांसादिनिषेध । "न मत्स्य भक्ष-येन्मांसं न कौर्म्म नान्यदेव हि। चाण्डालो जायते राजन् । कार्त्तिके मांसभक्षणात्" आ०त०ना०पु० । "कौमु-दन्तु विशेषेण शुक्लपक्ष नराधिप । । वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु"इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० ।"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र । चाण्डालादधिकोऽपि स । कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् मुनिशार्द्दूल । यावदाहृतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने । शतजन्मार्जित पुण्यं दह्यते नात्र संशय "म०त०ब्रह्मपु०। निष्पाव श्वेत शिम्बी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांस-सम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु मानव 'विण्मूत्रभोजन नाम नरकं प्रति-पद्यते" इति वि०पु० । "चतुर्द्दश्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृति: "भक्तभुग्वरवराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामत । भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया । पतत्त्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्ट-मेव च । गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्न गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

जीविनः । चण्डालाद्यं भूमिपालमजजीव्यश्वजीविनाम् ।
शौण्डिकाद्य सूतिकाद्य भुक्त्वा मासव्रती भवेदिति,' यमः ।
"शूद्रस्यापि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसश्चैव
सक्तू श्च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत्
पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः एतान्य-
शूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतः । "रजके
चैव शैलूषे वेणुवर्म्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चा-
न्द्रायणं चरेत् आप०। अन्त्यजान्नं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात्
कदाचन एकरात्रोषितोभूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्त्तः
"अभिशस्तपतितमौनभेदभ्रूणहपुंश्चल्युग्रदीक्षितस्वर्णकारतैलिक-
चाक्रिकध्वजिसुवर्णकारवैद्यकशस्त्रविक्रयकबन्धकगणिका-
न्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजकचण्ड-
कैवर्त्तचर्म्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च" सुम०।
"पतितानां गृहे गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं
कुर्व्वीत" बृह०। "चाण्डालपतितान्नभोजनेषु तप्त कृच्छ्र-
रूपनयनम्" वशि०। 'पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मण
क्वचित् । कृत्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विज "उश०।
"चण्डालचाक्रिकलोहकारचाण्डिकान्नभोजने तिरात्रमु-
पवसेत्" हारीतः चाक्रिको घाण्टिकः क्रमेण तैलिभ्यादनस्ति ।
चाण्डिक देवप्रतारकः । "ध्वजिवणिक्किरीटिचार्म्मुकि-
कान्नभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकस्तु
वणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी मणिभेदः । "मत्तस्ति-
सु च्लोकेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्करान्न-
भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं
ताम्रकांस्यसीसककारव्याधितसत्वकान्नभोजने तप्तकृच्छ्र
ब्राह्मणदर्शनिप्रव्रजवन्ध्योपचारहत्यान्नभोजने च सद्योनाद्मो-
जने च अश्वगजावधासरोपविक्रयान्नभोजने च" हारी०।
भगवृत्तिर्म्मैथुनशुल्केन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता
व्याधितमकौषधदाता च "क्लवे ये लभोज्यान्नाश्चोपा-
मक्ष विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च दम्भलोमसौ
एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयः पिबेत्" मनुः ।अजावि-
कोऽजाविभ्यां हस्तिमान् । माहिषिकः महिषेण हस्तिमान् ।
कूट अन्यमूल्यमपि अन्यद्दशीयादिरूपकपटव्यवहारी
"वन्ध्या च दमलोमया दम्भी च स्तृतप्रजा । अमरा हप-
घो चेदा कुमारी वा रजस्वला" । उश० उक्ता तस्या
अनुपायाच पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकान्नानि
भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तक्षकपाम चर्म्मकर्त्तुच वाद्धु-
षिककदर्य्यस्य दीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तानाञ्च पुंश्चलीदा-
म्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनाञ्च अयोरस्त्री-
सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म्म-
सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतन्तुवायकृतघ्नरजकानाञ्च कर्म्म-
कारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीवि-
शौण्डिकतैलिकचैलनिर्णेजकानाञ्च भ यस्मावेश्मितमुदक्या
संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च
कामतः पदास्पृष्टमवधातञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं
वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
विधि । वृथापाकं परिज्ञेयं तस्य भाद्यात् कथञ्चन ।
वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्' । 'नव हसरयूपादि
पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविर-
यज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टस्य विवर्जयेत् अन्यत्र
हिरण्योदकसर्षादिति" याज्ञ०। हिरण्योदकसर्ष-
स्नेवान्नस्य, तापनादे घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह यमः
"तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्त्यानां भुक्त-
शेषन्तु भक्षितोयैर्हि जातिभि । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं वा"
उशनाः 'कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्" आप०। 'अन्त्यावसायिनामन्न-
मश्नीयाद्यस्तु कामतः । सिशुचान्द्रायणं कुर्य्यादिति"
अङ्गि०। "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे ।
द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि०। "अमेध्यपतित-
चाण्डालपुक्कसरजस्वलाऽवधूतकुणिकुष्ठिसंस्पृष्टानि
भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्" यमः । अमेध्यं मद्यमांसविण्मूत्र-
रेतस्यादि । पुक्कसः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः
वर्णसङ्करः । कुणि स्वभावत पाणिविकलः । "चाण्डाल-
पतितामेध्यकुणपैः कुणिना तथा उदक्याप्रसूतिभिः स्पृष्टं
भुक्त्वा मासं व्रती भवेदिति" ब्र०पु०। "अस्थ्यादि-
दूषितान्नञ्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् आत्मार्कं दर्शयित्वा तु
तत प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिसंसर्गे अज्ञात-
ज्ञानामान्नभालस्यामधत्ता "महापातकिसंसर्गे ज्ञान-
मेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तत्तत्कृच्छ्रं समाचरेत्
ज्ञानाद्भ्रंशो यदा ज्ञानमकृत्वाऽश्नाति वै द्विज । अहो
रात्रोषितः स्नात पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ०। "कीटकीटा-
वपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याग्रसंस्पृष्टं
पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा०। स्त्री भिन्नजातिस्त्री । कीट-
कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अव-
क्षुतं कीटपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अज्ञात-
मद्युक्ताहिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्"

[illegible]

[illegible]

पिप्पायाश्च रामठा भूरङ्गपिण्ड । एतानि दशमदस्य मण्डलेन विवर्ज्जितम्" का॰ख॰। गोमूत्रेण भोजन तथा गो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न सभा-न्तरे" का॰ख॰"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुडं तथा । कुरातम्य भवेद्देतत् ताम्रे गव्य एव विशेषतः" ब्रा॰स॰पुरा॰।"वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासम-मिति" म॰पु॰। सदा विपर्य्यरिति विधानपा॰ पाठ । "वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलुङ्गानि न भक्षयेत्" हारी॰ दधित्थ कपित्थ । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर निषेध "आमिषं शुक्रवारे तु यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रति-पद्यते' वि॰पु॰ । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-माह स्मृतौ "कूष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" षट्त्रि॰। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्ष्य प्राप्तम् । अत 'ताल श्वेतासु वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नर' । इत्य-नेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्य्येण श्वेतानवद्यात् । "अलाबुं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकीं कन्दुरूपिमाम्"' ति॰त॰ पु॰ यदपि 'कुसुम नालिकाशाकं वृन्ताकं पतिकान्तथा । भक्षयन् पतितम् स्यादपि वेदान्तगोऽपि' इत्युपमधा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय स्वतविपर्य्यकावा इति ति॰त॰रघु॰ ।

कूष्माण्ड २वृहतीफल ३लवण वर्ज्यं ४तिलाश्च तथा ५तैलं ६ आमलकं ७दिवं मत्स्यता द्यपि ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ वृन्ताक स्व १४ मधु द्यूत १५ स्त्रीगमन क्रमात् प्रतिपदादिष्वेषमा-पोडश । नि॰सि॰स॰दीपि॰ । शपि नारिकेलम् कपाल अलाबू अन्त्रकं पटोलम् । "१कूष्माण्ड २ वृहती ३ क्षार ४ मूलक ५ पनस ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिर ९ कपालान्त्र १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि॰सि॰भूपाल॰ । मसूर शिम्बी चर्म मसूरिका । "उच्छि-ष्टस्याद्यमाह तथाभक्ष्यता "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वो-च्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च" गौत॰ । गुरु पित्रादि । "पितु-र्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्", आप॰ मातापितृभ्या मभुक्तं शेषं वा मक्षयारिणा' म॰पु॰ । समुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने एव वैवस्वत आह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" पत्नार्धिमतम् । "नाश्नीयात् भार्य्यया सार्द्ध नाश्नीयादुत्कटासने' म॰ना स्त्रिया सह भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तु-मनुमते । "ब्राह्मण्या स्थितया सार्द्धं कश्चिद्भुञ्जीत चाध्वनि । अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" म॰पु॰ । एतद्विषय एव "ब्राह्मणेन वा सहाशु याऽर्थोच्छिष्ट न कञ्चन । न तत्र दोषं मन्यन्ते" अङ्गिरा । विड़ालाद्युच्छिष्टस्याभ-क्ष्यता । "विड़ालकाकाद्युच्छिष्ट जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटापपन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मसुवर्च्चलाम्' मनु । "दूषितं केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्म्मक्षिकादिभिः । मक्षिकामशकश्चैव शिरालैः विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टमश्नीत दिनत्रयम्" मनु अत्रापवाद । "देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्न-मुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति" यम । संस्कारश्च "धनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि प्लावनात् । संसर्गात्तु भवे-च्छुद्धिरेषां प्राहुर्वंशस्य च त्यागस्य सुगन्धस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत्" यमः । "पक्षिजग्धावदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्कारवर्जितस्यापि भोजने पादकृच्छ्रकम्" विष्णु । कुत्-सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधार्थमाह तत्राभक्ष्यता "यस्तु पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषत अघोरानां पिता त्राता पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि॰ । "अपाङ्क्तेयमाह ब्राह्मणोपवेशने-न कुत्सितान् । भस्मादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः मा॰वि॰ । "ब्राह्मण क्षत्रियपङ्क्तावुपविश्याप्यस्पृशन् यदा भुक्त्वा तदा सप्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्तावेकरात्र शूद्रपङ्क्तौ त्र्यहं आचरेत्' विष्णु । अमिन्त्रितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्थो-त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह-भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्र शेषमन्नं न भोजयेत् । मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-श्चित्तं चरेद्विप्र कृच्छ्रं सान्तपनं तदा" यम॰ । कालविशेषे द्रव्यस्याभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना' इत्य॰गौ॰।"अपर्व्वं तु भवेदिन्दौ प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

[illegible]

[illegible]

पियाचाश्च राक्षसा क्रूररूपिण । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् का०ख०। नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलार्दित” का०ख०”। “नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुडस्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्रे गव्यं घृतं विनेति ब्रा०त०पुरा०।“वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासममिति” ब्र०पु०। सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः। “वटप्लक्षोडुम्बरनीपदधित्थमातुलुङ्गानि न भक्षयेत्” हारी० दधित्थ कपित्थ । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तरनिषेध “आमिषं चक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” वि०पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यताभाह स्मृतौ “कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् बृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यक्त्वयोनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” पट्त्रि०। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् । अत ‘तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः’। इत्यनेन तालमपि श्वेत निषिद्ध साहचर्य्येण श्वेतालाबुत्वात् । “अलावुं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्”’ ति०त० पु० यदपि ‘कलम्बं नालिकाशाकं हन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पतितम् स्यादपि वेदान्तगोद्विजः’ इत्युपमसा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतहन्ताकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामभिकदोषाय स्यात्निर्णायकाभावा इति ति०त०रघु० ।

कुष्माण्ड २बृहतीफलानि ३लवणं वर्ज्यं ४तिलाम्लं तथा ५तैलं ६ चामलकं ७दिवं भ्रमता ८शीर्षं ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ हन्ताकं सप्त १४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमापोडश । मि०सि०स०दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपाल अलाबू अन्त्रकं पटोलम् । “१कुष्माण्ड २ बृहती ३ क्षार ४ मूलक ५ पनस ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिर ९ कपालान्त्र १० [illegible] ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि०

वि०मृताशः । अथ [illegible] "मित्यतदाह”
दद्यादपात्रकायाय [illegible] मध्ये छनिभेदे
च्छिष्टमुच्छिष्टादपादं [illegible] स्त्रियां ङीप्
खेष्टच [illegible] न् । अभय-
समुद्र शेषं वा [illegible]
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते [illegible] । डिण्डिम०
चान्द्रायणं चरेत्” [illegible] वाद्यभेदे ।
माय्यया याद भार्य्यादा [illegible] वन प्रयुज्य-
भोजननिषेधेऽपि कार्य्ये [illegible] क्षता भीत-
गम्यते । “ब्राह्मणा [illegible] प्रभयप्रदयो-
अधोवर्णस्त्रिया [illegible] २ विष्णु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मणा [illegible] दक्षिणा ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते’ [illegible] फल मूल-
भक्ष्यता । “विड्वालकाकाद्य [illegible] वा०ख०
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् [illegible] । अभय
केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्मृषिकाया [illegible] । न धमन्ति
विशुध्यति । दकाको [illegible] दक्षिणाम
आज्ञापवाद । “देवद्रोण्यां [illegible] वैवर्णम् ।
काके श्वनिचं मंसं [illegible] भेदे सुप्रा-
मर्दितं शेषं संस्कारमर्हति” यम । [illegible] मा मैत्री-
प्रोक्षणाच्छुद्धिः क्रयाणामपि नापनात् [illegible]
च्छुद्धिरर्पा प्राहुर्यं तस्य च कालम् [illegible] वैद्यकोक्ते
तद्भवेत” यम । “पतितमपात्रम् [illegible] एव नागर
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकृच्छ्रम् [illegible] च । कर्पः
सितस्त्रद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधार्थमाह [illegible] सितायास्तु
पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषत [illegible] मा सोदक
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गि० । “अपाङ्क्तेयाना [illegible] अक्षयम् ।
न कुत्सिताश्च । अथादिना पङ्क्तिभेदकः [illegible] गद्योमोद-
प्रा०वि०। “ब्राह्मण क्षत्रियपङ्क्तावपरिरभ्य
भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्तावेकरात्र
माचरेत्” विष्णु । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि [illegible] वे जन्मा-
स्थाने तदभक्ष्याभक्ष्यता “एकपङ्क्त्युपविष्टा “भवाय
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेष ७अ० ।
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं [illegible] मिचे पु०
चिन्त चरेद्विप्र कृच्छ्रं सान्तपनं तदा’ अमरत्वे,
द्रव्यजातस्य अभक्ष्यता । “सूर्य्यमर्ष ७पमतम-
यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्री
इत्र०गौ०। “ग्रहण तु भवेदिन्दो प्रथ गाभावे ।

भावप्रकाशे … [illegible] । मन्वादौ पूर्वे … [illegible] … वदाम । [illegible] … तिस्मात् … "अं भाविनं [illegible] … " इति [illegible] ।

प्रभाविन त्रि० … प्रभा + विनि [illegible] । १ कान्तियुक्ते … । २ [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ।

प्रभाश्रय पु० प्रभायाः आश्रयः ६ त० । १ सूर्ये । [illegible] ।
२ [illegible] त्रि० । [illegible] ।

प्रभाजन न० [illegible] । [illegible] ।

प्रभाकीट पु० प्रभायुक्तः कीटः [illegible] । [illegible] ।
२ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति ।

प्रभाव पु० प्र + भू–भावे घञ् । [illegible] … पदार्थे … [illegible] । [illegible] … [illegible] … इति [illegible] । [illegible] … "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] … [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] … इति [illegible] ।

[illegible] … "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] … [illegible] । [illegible] … इति [illegible] । [illegible] … [illegible] … [illegible] ।

सम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव सम्बन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयाति तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपसम्बन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात्। अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च। अखण्डोपाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनत्वस्यैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ?। किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्लक्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम्। न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावस्वरूपाखण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादिवाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिः। उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम्। अथ शब्दएव अभावे प्रामाण्यमिति चेत् शब्दवेद्यस्य वन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः अथाप्तशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवता स्वतन्त्रतयाऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया क्वाप्यनुक्ते अभावशब्दमात्रप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपक्षीणत्वात्। एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमित्थं कुर्मः। अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छिन्नकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारताऽस्त्येव। एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वत्रादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात्। भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वय कल्प्यते अतो नाधिककल्पना। घटो न पट इत्यादौ पटनिषेधेन तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्यानुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम्। अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः। भवतामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियमः मन्मतेऽपि तथा। वाय्वादौ रूपाद्यभावबाह्यप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति तु न च तत्र इन्द्रियं किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारायापत्तेति”। अभावभेदबुद्ध्योर्नियमाश्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते। सोऽयमभावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निराश्रयतया निरुपाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते। “अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः” इति हरिः। “नाभाव उपलब्धेः” शा० सू०। “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” इति गीता। यथा च अभावाद्भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते। न्यायादिमते च अभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः। “अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” इति भाषा०। प्रागभावस्य उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादयः। २मरणे मरणञ्च प्राणधारकशरीरेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायोरुत्क्रमणं वा बोध्यम्। भावः आलङ्कारिकोक्तरत्यादिस्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि०। आन्तरः भावः प्रेमापरपर्य्यायः अनुरागः। ४तद्धीने त्रि०। स चानुरागः देवविषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्यादिविषयः प्रेमेति भेदः। मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ६ योग्यानुपलब्धिरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च। नास्ति भावः सत्त्वं यस्य। ८मिथ्याभूते त्रि०। [तुमयश्चेच।

अभावनीय त्रि० न०त०। १ चिन्तयितुमशक्ये २अतुपादेये।

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः। १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तयोक्तमध्यासशब्दे।

अभावन न० अभावे न०त०। भाषणाभावे मौनभावे।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि। १ कञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य

कुष्माण्डमत्स्यैर्माषैश्च मूलकादिभिः। मांसं मूलकसंमिश्रं एतेन मधुमांसके। मत्स्यानि क्षुरिकारेण क्षौद्रसर्पिषा वारिणा पुनरुष्णोदकस्नान्न घृत माक्षे दध्यादिकम्। दधा तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च। विरोधार्द्धेन भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम्। विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् वमनं शमन वापि पूर्व्वं वा हितभोजनम्। सात्म्येनाल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्ध वितथ भवेत्। अतएवाहारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" आह्निकतत्त्वे वैद्यकम्।

अभङ्ग पु० न०त०। १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न०त०। "भङ्गरहिते त्रि०। ३ श्लेषभेदे "पुनर्द्विधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मक" इति सा०द०। उक्ते श्लेषे शब्दालङ्कारभेदे पु०। यथा "पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्व्वदोमाधवः"। अन्धकेत्यत्राभङ्गः श्लेषः।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुर। भङ्गुरभिन्ने स्थिरे "अभङ्गुरतनुत्विषां यशयिता यतैर्विद्युताम्" रसगङ्गाधर।

अभद्र न० विरोधे न०त०। सुखभिन्ने दुःखे १ न०ब०। २ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि०।

अभय न० अभावे न०त०। १भयाभावे। "प्रदद्यात् परिहाराय ख्यापयेदभयानि च" मनुः। "अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसीति" श्रुति। "प्रहर्षे च निग्रहेषु कार्य्याकार्य्ये भयाभये" गीता ६ष०। २ भयशून्ये त्रि०। न भयमस्मात् ५ब०। ३परमात्मनि, ४तज्ज्ञाने च। ५हरितक्याम् ६दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न० ८ सर्व्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठातरि ९ आत्मनिष्ठे पु०। "अभयमूलकोपपूर्व्वर्त्ते गुरुभार्गवौ। अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन" इति "यत्र कादयगपञ्चोमासुत्रा प्रवस शुभ। अभयोनाम योगोऽयमरिभूतविनाशकदिति" च ज्योतिषोक्ते १० चालिकयोगभेदे पु०। न भयं यस्मात् ५त०। मामैषीरित्युक्त्वा ११ उत्तोलितदक्षिणहस्तप्रसारभेदे "अभयं वरद चैव दक्षिणे दधतीक्रमात्" श्यामाध्यानम्। १२ त्राणे च न०।

अभयकृत् त्रि० अभय त्राण करोति कृ—क्विप् ६त०। १ त्राणकर्त्तरि। न भयकृत् विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने २ सौम्ये। अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे। [सौम्ये।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्कर विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्वि० अभय कुरुतः क्विप् वेदे ष्टु० तुम्। द्यावापृथिव्यो द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य "उरु गव्यूती अभयङ्कृतावित्ति "उरु गव्यूती ते अभये कृताभित्यतदाह" शत०ब्रा०।

अभयजात पु० अभयाय जात। गर्गादिगणमध्ये ऋषिभेदे तस्यापत्य यञ्। आभयजात्यः तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपश्च आभयजाती। युवि बहुषु लुक्। अभयजाता। यूनि आभयजातायनः।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः सैन्यप्रोत्साहनार्थे वाद्यभेदे रणढक्कादौ वाद्यभेदे।

अभयद त्रि० अभय भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः दा—क ६त०। मा भैषीरित्यादिवचनवक्तृ भीतरक्षकर्त्तरि "त्राणमभयदाईति" किरा०अभयप्रदयोऽप्यत्र। "याभयस्याप्रदोमार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रद" २ विष्णु।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा। त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम्। "मधूदक फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि चाकृयाणि" मा०ख० "सर्व्वत प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्" मनु। अभय दक्षिणेव देयत्वात्। अभयरूपदेये "दातौ दाम न यच्छन्ति विना चाभयदक्षिणाम्" मनुश्च पु०। अभयदक्षिणामभयदानम् रघु०। [शब्दे विवरणम्।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा। १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-

अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक्। १ अभयदानार्थे मा भैषीरित्यादिवाक्ये।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य। १ वैद्यकोक्ते मोदकभेदे। स च "अभया पिप्पलीमूल मरिच नागर तथा। त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च। कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयन्तथा। षट्कर्षाश्च सितायास्तु त्रिपलं त्रिवृतो भवेत्। सर्वे सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम्। खादेत् प्रतिदिनत्वेक शीतश्चानुपिबेज्जलम्। तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते। अभयाद्योमोदकोऽयम्" चक्रदत्तोक्त।

अभव पु० भव उत्पत्ति अभावे न०त०। १ भवाभावे जन्माभावे "भव एव भवाभवौ" गीता। २ विनाशे "भवाय सर्व्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्" रामा०। ३ब०। ३मोक्षे "मामुनमवमभियाञ्छसि मा" किरा० शिवभिन्ने पु०।

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न०त०। १ अमङ्गले, २दुष्टभाग्ये च न०ब०। ३ दुर्भाग्यवति त्रि०। "उपमतमवधीरयन्त्यभव्या" किरा०।

अभाग पु० न भाग अभावे न०त०। १ भागाभावे।

सम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तन्न दूष्यते कोऽयमखण्डस्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव सम्बन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयात तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपसम्बन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् । अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जित प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च । अखण्डोपाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनत्वयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधिस्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्लक्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धि तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावस्वरूपाखण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घट कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तेः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम् । अथ शब्द एव अभावे प्रामाण्यमिति चेत् शब्दभेदस्य वैयाकरणादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनमापत्ते अथाप्तशब्द एव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां स्थूलकृताऽपि अभावस्य घटपदार्थातिरिक्ततया कल्पनात् अभावशब्दमात्रप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपपत्त्युपपत्तात् । एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमित्थं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकत्ववत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिविषयत्वात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यभावच्छेद्यकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता ज्ञायते । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वेषामिष्टतया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वय कल्पनात् अतो नाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटभिन्नभेद तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थत्वेनैव पटतादात्म्यानुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम् । अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते" इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः । भवतामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियमः मन्मतेऽपि तथा । वाय्वादौ रूपाद्यभावप्रत्यक्षत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टेति न च तत्र इतर किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकार आवश्यक इति" । अभावभेदबुद्ध्योर्नियमश्च नञ्शब्दे मदर्थेऽपि निरुक्ते । सोऽयमभावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरक्षरणतया निरुपाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । "अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः" इति हरिः । "नाभावउपलब्धेः" शा० सू० । "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति गीता । यथा च अभावस्य भावोत्पत्तिकता तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः । "अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभावः इति सांख्यादयः । २मरणे मरणञ्च स्थूलशरीरस्य शरीरेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायोरुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्तरत्यादिस्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि० । आन्तरः भावः स्नेहापरपर्य्यायः अनुरागः । ४तद्धीने त्रि० । तथानुरागः देवविषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति भेदः । मीमांसकाद्युक्ते अभावप्रमापके ६ योग्यानुपलब्धिरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति भावः सत्त्वं यस्य । ८मिथ्याभूते त्रि० । [समयकरो च ।

अभावनीय त्रि० न०त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २उत्पादयि-

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तयोक्तमध्यासशब्दे ।

अभाषण न० अभावे न०त० । भाषणाभावे मौनभावे ।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि । १ कश्चित् प्रकारे प्राप्त्य

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभि[illegible] त्रि [illegible] अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] स्त्री अभि+आ[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+आ[illegible] । [illegible] [भिन्नां शोध ।

अभि[illegible] त्रि अभि+आ[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि [illegible] अभि+[illegible] । [illegible] [भिन्नां शोध् ।

अभि[illegible] पु अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] १,८२ ।

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभि[illegible] स्त्री अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभि[illegible] अव्य अभि+[illegible] । [illegible] ११ ११ । [illegible] ।

अभि[illegible] पु अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] स्त्री अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

अभि[illegible] त्रि अभि+[illegible] । [illegible]

"मन्त्र सदाभिगन्तव्या यदि नोपदिशन्ति ते" भवि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम—तृच् स्त्रियां ङीप्। युद्धार्थम् आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च। "धर्मं वरुणोऽभिगन्तेव ब्रह्म" शत०ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्येन वा गम—अप् । आभिमुख्येन गमने "तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तम्" रघु आनुकूल्येन २ गमने "स्वरूच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यक्रिया क्वचित् । नोद्यते नियम सोऽत्र भवतामभिगमो यथेति" मीमांसा । भावे ल्युट्। अभिगमन तत्रैव न०। "ब्येष्ठाभिगमनात् पूर्व्वं तेनाप्यनभिनन्दिता" रघु । "पापकृन्मुच्यते पापात् तीर्थाभिगमनेन च" स्मृति ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तु शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभिमुख्येन गन्तुं शक्ये "अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये" कुमा०। "सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्" रामा०। "अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" रघु । अभि+गम—ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षय" इति मनु ।

अभिगर पु० अभि+गृ—स्तुतौ अप्। १ अभितः स्तवे । "अनुष्टुप् तेऽभिगरम्" इति यजु०८,४७।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम—णिनि अभिगन्तरि। "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरत सदा" मनु ।"राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना" या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीत । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते २ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्—क्तिन् । १ अभिरक्षणे "तद्गुणमेवैनामभिगुप्त्या आसादयति" श०ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(र्त) त्रि० अभि+गुर—क्त वेदे नत्वाभाव । १उक्ते "इष्ट वीतमभिगूर्त्तम्" यजु० २५,३७, "अभिगूर्त्ते वै यज्ञागच्छे इत्यभिगूर्त्ताम्" वे०दी० लोके तु अभिगूर्णइत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर—क्तिन् । सततसङ्कल्पे "तेषामभिगूर्त्तिमिन्वतु" ऋ०१,१६२,६ ।"अभिगूर्त्ति सङ्कल्प सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः" भा० २ अभित उद्यमे च "उग्रो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ०१ १६२,१२, "अभिगूर्त्ति" उद्यम भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताञ्जलौ।

अभिगृहीतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीत पाणिर्येन ।

अभिगेष्ण त्रि० अभि+गै—इष्णु । अभितो गायके "यदेवमा अभिगेष्णावरन्ति" श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप-तृच् स्त्रियां ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस—क्त। १ आक्रान्ते २कवलीकृते च

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह—अप् । (लुट) इति ख्याते प्रकाश्य हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५युद्धे च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न०। [१घर्षणे, २मर्द्दने च

अभिघर्षण न० अभि+घृष—भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन—भावे घञ् । १ निःशेषहनने समूलघातने "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां०का० । २ ताड़ने । "तड़ाभिघातादिव लग्नपङ्के" कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे वा० घञ् । द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषिकोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मिथो विभागजनकक्रियाहेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्त "नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति वै०सू० । "य संयोग शब्दनिमित्तकारण, यज्जनित कर्म संयोगिनो परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघात नोदन तद्विलक्षण संयोग । ताभ्यामपि प्रत्येक कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्क समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा यथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटादावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति" श०उपस्कार । "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले, अभिघातजे मुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोग " वै०सू०वथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघातान्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृति कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिये"त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मण प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपणहस्तसंयोगात् मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तत्र च प्रयत्नवदात्मयुक्तेन हस्तेन यो मुषलस्य संयोग स तत्रासमवायिकारणम् मुषलं समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्मयदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पतनकर्मणि अभिघात एव हेतु, न तु हस्तसंयोग तस्य न प्रति कारणत्वेनान्वयाव्यभिचारात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

धीरजे १ आभिमुख्ये २ अभिलाषे ३ बोधानाम्, ५ व्याप्ते ६ स्वभावार्थे । च गतौ तुदा० । "अभि पूजा सर्वाभिलाषोऽभिमुखलीनवृत्तस्वार्थेषु इच्छ-सर्वाभिमुखार्थे च तत्र पूजायाम् अभिमुख्ये अभिपद रते । इत्यर्थे अभितः अभिनिवेश । इत्याद्यर्थे अभि वाच अभित । पीड़ा सामर्थ्यम् तत्र अभिकामः "अथ विलासाभिलाषार्थे" इत्या । आभिमुख्ये अभिमुखम् समन्ततः सर्वतः "अभितो गीयते" साय। वीप्सायै अभिवृक्षम् । इत्थं अभिमानम् "शास्त्र बहुविध वीरोऽभिनिवेशे च शास्त्र" इति कात्य सू० । आकारे समन्ततः । सामान्ये समन्तात् "देवताभो वहन्ताः" इति । सामान्य प्रयुक्तवचनम् सम्यक् पीडनार्थ सार्थे इह भवति "सामन्येन वक्तव्यं निर्विशेषं यथायथा च" । एवम् च स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं वर्णाः प्रयुज्यमानाः शब्दार्थं विवक्षया अत्र विधाः-योगे वाचकता "योऽभिप्रायविशेष च प्रवर्त्तमानोऽपि । इत्यादि निवृत्ति । इत्यादि वर्णने । अभिलापिनि अभिलषति अभिलाषमाणे अभिलाषणे अभिलाषे अभिलाषोऽप्यभिलाषे "अभिलाषे" मा ।

अभिक ত्रि अभिकामयते अभि+कम् । १ कामुकाभिलाषोके। अभिलोष्टि" मा नि । कामुके "योऽभिकामोऽभिक" इत्यो अभि कामयते कामयतीत्यर्थः यथा रघु ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे "नीलाभिकाङ्क्षा सम्बन्धिता च" इत्य ।

अभिकाङ्क्षित त्रि अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषिणि

अभिकाम त्रि अभिकामयते अभि+कम-णिङ्-अच् । कान वचनि "कामे स्वाभिकामार्थे इत्यादि अच् च णिङ् वा वा च । कामे अच् । अभिलाषे "अभिकामेति शास्त्रे अभिलाषेण इत्यर्थे" । वा च च अभिलाषसमान इत्यर्थ अभिकामिक अभिलाषात् भाव त्रि स्त्रियां ङीप् । "सुखेनाभिकामेषु स्वर्गोऽभिप्रायेण मा मात्र ।

अभिक्रम पु अभि+क्रम-भावे अच् अक्रमति । १ आरम्भे, २ आरोहणे ३ शक्त्या अनुवर्त्तनाभावे च । अभिक्रमः । आरम्भे "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते" गीता । आरोहणे अम् । इत्ये ।

अभिक्रान्त त्रि अभि+क्रम-कर्त्तरि क्त स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन आक्रमणे । अभिक्रमेण रणे प्रात्तेभिक्रान्त-समरे। अम ५,८२ ।

अभिक्रुष्ट त्रि अभि+क्रुश-क्त रोदः । १ कृतरोदे २ निन्दिते १ अभिशापिते च "कृत्वा क्रोशं अभिक्रुष्टम् पठितं" पठ्यम ।

अभिक्रुध् पु आभिमुख्येन अहङ्कारेण यत । अभिक्रुधा । अभिक्रुधाभिक्रोधाभिमन्युसम् क १६० । "अभि महताम् अभीक्ष्णम्" मा ।

अभिक्रोशि स्त्री अभि+क्रुश-क्तिन् । अभिक्रोशे २ निन्दने "अथ त्वामभिक्रोशमानस्य" वृत्ति ।

अभिक्रोशिन् त्रि अभिक्रोशनेन शक्तिः इति । अभिक्रोशनेन शापः "वरम्भवादे अभिक्रोशिनः" वृत्ति ।

अभिक्रोशन् पुं अभि+क्रुश-पीड़ामीक्ष्णवो स्व । अभिक्रमः वारंवार आभिमुख्येन गमनार्थे । पूर्वं पूर्वं वैशाभिक्रमम्" माघ १५.२१। [स्त्रियाम् ।

अभिक्षीव पु अभि+क्षुध-भावे वन । अभ्यासे

अभिक्षोधन त्रि अभि+क्षध-क्त । अभिक्षोभेणाकारे च

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् स्त्रियां टाप् । शिष्टे "अभिख्यातारो अधुना क ७।२।१ अभिख्य-रोचिषि मा ।

अभिगम पु अभि+गम-भिक्षायाम् अच् । शिष्टे । अभिगमसमेत्य" क ६,२ । अभिगमं दिवसं समाचाराम् गामयम् ।

अभिगामा स्त्री अभि+गम-भाव । १ अभिगमे २ भोजने "सम्भिक्षा स्वोदरावेश प्रायसो इत्यनेके इत्य । १ शोभे ३ अभिगमस्थानी ४ नामान्तरे" "समा भाषाः प्रसन्नविभागः" क १,१८८ १ अभिगमनोपान्त सर्वाणि नामान्तर च" मा । कर्मणि विष । वैभवे समेटि" कथिते च "अभिख्या साधा स्तुत्या समाप्ति क ८.११२ "अभिख्या सविधयं सम्यक्प्रतिभाय प्रति- युवा मा अथा सम् । सामीप्ये सामान्यम् सम्यक् ८ प्रमाणे नित्य ।

अभिख्यात त्रि अभि+ख्या-क्त स्त्रियां ङीप् । १ प्रसिद्धे अभिख्याते १अभिख्याते च । अभिख्यापितसर्वार्थे प्रशस्ताम् क ५।१०।१० "अभिख्यातभिख्या मा ।

अभिगत त्रि अभि+गम-क्त । १आभिमुख्येन गते प्रीति २ आभिमुख्य गते च ।

अभिगन्तव्य त्रि अभि+गम तव्य । अभिगन्ते स्वेन

अभिमत पित्रादीनां जन्मोजन्मस्थानम् । ३ पित्रादिभिरध्युषिते स्थाने "अभिजनश्च" पा० "अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम्" भाष्यम् । अभिमतोजन ख्यातत्वात् मा०स० । ४कुलश्रेष्ठे अभि+जन–भावे घञ् । उत्कृष्टस्यामजतया ५अभिमतोत्पत्तौ "श्रेष्ठ्ये नाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति" मनु तदुक्तकोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया" कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे घञ् । ६कीर्त्तौ "यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष उच्यते' इत्युक्ते कीर्त्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् । अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसम्बन्धादागते, त्रि० "तां पार्श्वतोऽस्याभिजनेन नाम्ना" कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य । १कुलीने, "जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः" "भिन्नामस्तैर्मौलिभाजोऽभिजातान्" च रघु । २ पण्डिते, ३श्रेष्ठे "न म्लेच्छितव्य यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् । सद्बोधैः नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्" इत्या । ४मनोहरे । "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कु० । अभिजातस्य भावः ष्यञ् । आभिजात्य कौलीन्येन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जनन प्रा०स० । प्रशस्तवंश-

अभिजित् त्रि० अभिमुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि–क्विप् । १अभिमुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे क्विप् । २सर्वतोजयसाधने "अभिजिता तेजसा तेजोऽसि" य० १५,७, "सर्वजयहेतुना तेजसा ऽस्मेन" वेददी० । "अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय" ता० ब्रा० "अभिजित् सर्वजयहेतुरसि" भा० । अभिजयति ऊर्द्ध्वे स्थित्या अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । "अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्ताच्छ्रोणायाः" इत्युक्ते ३नक्षत्रभेदे इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्ध्वे स्थित्या इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते "नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशति"रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि इत्युत्तराषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामक नक्षत्रचक्रान्तर्गतमपि कर्म्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृतम् यथा" सप्त सप्त विलिखेत् रेखिकास्तिर्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेख कगलगेन विध्यते । वैधस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ त्रिभि काषयुक्ते च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्धा रोहिणी

विद्धा । मघ्वश्वैकरेखास्थो वेध सप्तशलाकक" इति दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितायापि ऊनविंशकलात्मकत्व कर्म्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र मध्यस्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता अभिष्टफलदायकत्वात् । उक्तो स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्य्यसिद्धान्ते "आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं" व्याख्यातञ्च तत् रङ्गनाथेन आप्यस्य पूर्व्वाषाढाया अवसाने, धनूराशौ विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागे २६,४० अभिजिद्योगतारा" इति एवञ्च दीपिकोक्ता ऊनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव इत्यवृषहिताया-मष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ता "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितर । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्ट्पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निरृतिस्तोय विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुण । अजपादोऽहिर्बुध्न पूषा चेतीश्वरा भानाम्" ॥ तथा चाभिजितोब्रह्माधीश्वर । अभिजयति इतरच्छायाकालान् प्राशस्त्येन, आभिमुख्येन पश्चिमावस्थिता छाया जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायाया पूर्व्ववर्त्तित्वसम्पादके पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये प्रात्प्रशस्ते ४ मुहूर्त्ते । "अपराह्णे तु सम्प्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति" मत्०पु० उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । "कुतपप्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा" स्मृते "आरभ्य कुतपे श्राद्ध कुर्य्यादारौहिण बुध" इत्युक्तेश्च तन्मुहूर्त्तस्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभिजयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे" क्विप् । "मध्य व्योमगयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कबिम्बे छाया साध्वीव कान्ता प्रवसति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत् चौरैर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव च्छमस्य योगं लक्ष्मीमारोग्यसम्पत्प्रियमथ युवतीं तत्र गत्वा लभेत" इति ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि "सर्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुयावर्ज्ये निशाह्नोर्घटीलग्न वै" इत्यादिना दिनार्द्धपूर्व्वापरस्थघटीलग्नात्मक–२० पलस्य सर्व्वत्र वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवाद । "तत प्रभाते विमले मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभु" रामा० । अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजिदग्निष्टोम" इति कात्या० । अग्निष्टोमप्रकरणादभि-

नामेव अभिघ्रमाणपुरुषसंयोगेन अनुपपद्यमानात् यथा भूम्यादौ घृतेन मेलितावयवोत्पत्तिसंयोगं विनापि अनुपपत्तिं करोति अनुपदं अभिघात एव कारणमिति कारणम् "अभिघातात् इषौ संयोगाच्च कर्म" इति च अभिघातात् अभिघातकनिर्वाहकारणविशेषात् इषावेव संयोगात् इषौ अनुपदं कर्म इत्य इषुसंयोगोऽप्यभिघातकारणम् । वेगवेगमतुल्यभिघातविगतः संयोग एवैव । 'संयोगः स्यात् कर्मणोऽपि द्विधैव प्रतिकोविदा अभिघातोऽन्येष्टवपि मुद्गरैर्विदारिते । अस्थानेऽपि नोद्यः कारिति' "शब्दाभिघातात् शब्दसंयोगादिकारणोऽपि । "अस्मदीये वायुधारणार्थे वायुसंयोग" इत्येव आदा आदरणीयम् "शब्दावस्थाविचारणम्। तत्र इति इह । विचारणात्मकम् "आत्मा मनसा संयोगात् मनोऽप्य विषयात् । तत्र आत्माभिघातादि च न एतदि कारणम् । यो दीर्घो मुद्गर मिश्रवो यत्रापरस्य कारकः नवोद् भवतो" इति । न संयोग अभि वायुपूर्वकर्मः । अनवादौ तिर्यगेव कालादिवायुसंयोगे शब्दोत्पत्तौ इति बोध्यं प्रसिद्धिः । इत्यादौ प्रत्यक्षवायुसंयोगात् शब्दो भवति एव । वायुवेग विषया संयोगे नोदनाख्ये न तत्र । इति तत्र शब्दाभिघातान् अभिघं नोदनाख्ये भवति । "अभिघातोऽन्यत्र कर्म च"। अभिघातयुक्त त्रि "अभिघातं चाद् पूर्वं वैदिकमादि वर्णेभ्य तु । नवनीतं भवति शरीरमधुरिमायाः" इति वैद्यके स्मरते न अभ्यवहरणेन ।

अभिघातक त्रि अभि+हन–ण्वुल् । १अभ्रौ रिपौ २अभि-घातकसंयोगकारके ३ अनुकूलाग्नौ च । "वहूभिघातके वैरी वा च । [ग्रस्। रिपौ।

अभिघाति पु अभिघातयति अभि–हन–णिच्–इन्

अभिघातिन् त्रि अभि+हन–णिनि स्त्रियां ङीप् । १अभौ २घातके ३अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु अभिघार्यते सम्यक्प्ली क्रियते अभि+घृ–करणे णिच्–भावे घञ् । अभौ सम्यगाज्य स्थाने ।घृते ३सर्पिर्धारणादौ च । "अभिघिघोषाति इत्यग्नौ सम्भारैः" प्रश्न अभिघारणमात्रे २अंशारी च मिश ।

अभिघारण न अभिघृतकरणम् अभ्यादीनां सिञ्चन सेचनम् । अभि+घृ–णिच्–भावे ल्युट् । स्नाने संस्कार भेदे "अग्न मुखाभिघारणम् आज्ये इति अध्वव कर्म १।१२,"अनुयाजादीनामभ्यं अभिघिरणादिकेव देवैः यथाग्राम जातिमा पुरुषस्य इत्यादेव प्रथमा ग्रीष्माणाम इति। आज्यमात्राज्यादयोऽमीय तत्र अग्न्यर्दमहत्त्वाद अग्नौ दर्शि स्यदि अभ्यादीनामग्नेव नाम इति। संस्कारः प्रत्यग्नेयाविहितिः पात्रेनैव द्वितीयाहुतेरनितः संस्कार साक्षात् तत प्रतिपत्तिवानि सर्वाणि हवींषि घोषैर्घातिवसीवाभि"का

अभिचरण अभि–चर–ल्यु । १ शत्रोरभिचरणे संयुक्ते "वैदाण यज्ञ येनैते चौर्युपविष्टवन्तं"भाग ६,११०७ त्रिपुरोपविष्टोऽतिर अभिचरणादिना भाग ८,२२१।

अभिचर त्रि अभितः आभिमुख्येन अनुगमनार्थे चरति चर–ट । १ भृत्ये २ अनितो गते च स्त्रियां ङीप्।

अभिचरण न अभि+चर–ल्युट् । १ श्येनादिना हिंसा कर्मानादौ ।

अभिचरणीय त्रि अभिचरणमर्हति छ । १ अभिचारार्हे वैरिणि "यं मन्ये ब्राह्मणोऽभिचरेत् सोऽभिचरणीय-मैनम् सोमवाक्यम्" शत मा ।

अभिचार पु अभि–अभिचरणेन श्येनादिना मारणाद्यर्थे चार अभि+चर–भावे घञ् । १ मन्त्रादिना परकृतबाधा प्रयुक्तमरणहे "श्येनेनाभिचरन् यजेतेति" विहितो श्येना-दौ । "अभिचारेण संवेदन कर्मणो दिव्योऽस्य अभिचारकर्मणा शिवे हिंसाकर्मसंयोगाति"इत्येव मनः "अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो" मनुः आभि चारात् हिंसं च अभिचारकं या इष । अभिचारिक । १अभिचारकर्मादौ २अभिचारकारके च त्रि स्त्रियां ङीप्।

अभिचारकल्प पु० अभिचारकार्यं यज्ञोपयोगिग्रन्थभेदः । १ अथर्ववेदान्तर्गते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदस्य परिशिष्टम् ।

अभिचारिन् त्रि अभिचरति अभि+चर–णिनि स्त्रियां ङीप् । १अभिचारकर्तरि ये त्वा सदा द्वैविते त्रिपुर अभिचारिणः" अथ १।२६ ।

अभिच्छाय त्रि अभितश्छायाप्राप्य छायाऽपि भूता छाया यत्र वा । १आतपाभावे २छायाविशिष्टे च । छायाविशिष्ट अभिच्छायम् अपनयति । १च्छायाविशिष्टे अथ ११,१८०।

अभिजन पु अभिजायतेऽस्मिन् अभि+जन–आधारे–घञ् बाधि। १ कुले "न परिचयं रक्षति नाभिजनमीक्षते" काद० । "अत्र प्रत्योऽत्र संसारविजय च वैदमादि शाकम्भरादन्तम् निर्विशेष" कदा । २ जन्मभूमौ

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह-घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनु "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमत" का० ख०

अभिधर्षण न० आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ्। १ कथने, २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताख्यशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" ता अभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा० द०। भाट्टास्तु "प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तस्यैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या च आख्यातसामान्यशक्तिमत्त्वलभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतायोग्यताबलादेव व्यापारे तज्ज्ञानात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तस्य प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैवं न्यायमताविशेष इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतः स धर्मश्च न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिप्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चासिद्धिः। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीरप्राणसंयोगोत्पादाभावात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वेदजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपमेवान्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायाः, यागकृति स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायाः, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायाः, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः। तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरा न मन्यन्ते। एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः "अभिधासङ्कल्पाऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कृतिविलम्बो हेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानसाध्या इच्छायां स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभिः शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि केनचित् वृद्धेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे सति शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्च दर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्बोधजनकत्वम्। ततश्च वाक्यस्य तद्बोधजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यसौ व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुंसश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्य्या-

[illegible] । [illegible] इति । [illegible] इति वा ।

अभिजित् पु० [illegible] ।

अभिजिति स्त्री० अभि+जि–क्तिन् । [illegible] ।

अभिज्ञ त्रि० अभिजानाति अभि+ज्ञा–क । [illegible] रघु० ।

अभिज्ञा स्त्री० अभि+ज्ञा–अङ् । [illegible] ।

अभिज्ञात त्रि० अभि+ज्ञा–कर्मणि क्त । [illegible] ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा–करणे ल्युट् । [illegible] इति च रघुः । [illegible] ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री० [illegible] ।

[illegible]

अभिज्ञु त्रि० [illegible] ।

अभितराम् अव्य० अभि+तरप्–आम् । [illegible] ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । [illegible] ।

अभिताप पु० अभि+तप–घञ् । [illegible] ।

अभिताम्र पु० कर्म० स० । [illegible] ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखम् । [illegible] ।

अभिद्रवण न० [illegible] अभि+द्रु–भावे ल्युट् । [illegible] ।

अभिद्रुह् स्त्री० अभि+द्रुह–क्विप् । [illegible] ।

अभिहि(धि)त त्रि० [illegible] ।

[अ]भिद्रवण न० अभि+द्रु—ल्युट् । १ वेगेन गमने । [भावे] अप् । अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु० ।

[अ]भिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप् । १ अपकारके

[अ]भिद्रोह पु० अभि+द्रुह–घञ् । १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च । "नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्व्वतः" । मनुः "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्म्मोहि परमोमतः" का०ख०

[अ]भिधर्षण न० अभि+धृष–ल्युट् । १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्यु । ४राक्षसे पु० ।

[अ]भिधा स्त्री अभि+धाञ्–भावे अङ् । १ कथने २शब्द-निष्ठे अर्थबोधजनकताख्यशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः । व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा अभिधाद्याः । "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द० । भाट्टास्तु "प्रवृत्तिजनके विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनास्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणतया च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैतादृशमुद्रायामपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारमिष्टसाधनत्वस्याप्यन्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तल्लाभात् । यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तस्य प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतसाधनत्वं न विध्यर्थं अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधाया मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्रवृत्तिजनकधर्म्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वात्सिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीरं प्रायत्नयोगोपादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । मन्वस्त्वभिधा तथापि नसौ न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायाः, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यायाः, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषघटितायाः, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरा न मन्यन्ते । एवं हि तस्या निरासस्तैः कृतः "अभिधाकल्प्याऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्तस्ये कृतिविलम्बो हेत्वन्तराभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायां स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते । सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितोऽवगम्यते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति व्याख्यायैदमुदाहृतमस्माभिः शब्दार्थरत्ने । यथा "तत्र सर्व्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः । तथा हि कोऽपि वृद्धेन व्युत्पन्न पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्तदुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपलब्धेः श्रुतस्यैव गवादिवाक्यस्य तद्बोधजनकत्वम् । ततश्च वाक्यस्य तद्बोधजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुंसश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वाभिधया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

[illegible]

सर्वं जानाति देव इति देवोभवान्। कुमितोमकरध्वज इति मकरध्वज काम। देवः पुरारि इति पुरारिः शिव। मधुना मत्त पिक इति मधुमत्त। यान्न योद-यितान्यमिति याम्युस्यम्। भिभाति गगने चन्द्र' इति चन्द्र यथो। भिभि चित्रमात्र इति चित्रभातुर्वह्नि। माति रथाङ्गम् इति नपुसकध्वान्या रथाङ्ग चक्रम्। स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य विषयोऽत्तोमोदाहृत इति, यथा। दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिज सम्मीलयंस्तेजसा मोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विश्वग्वृतो भोगिभि। नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविभूषिततनू राजत्युमा वल्लभ। अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते' सा०द०।

अभिधायक त्रि० अभि+धा—ण्वुल्। वाचकशब्दे 'विद्वान्नरा मभिधायकत्व नियस्त्रोत्वमिति का० हत्ति २ तत्सब्दनोच्चारके च।

अभिधायिन् त्रि०अभिधत्तेकथयति अभि+धा—णिनि स्त्रियां ङीप्। १ कथके २ शब्दप्रयोक्तरि। "त्व सुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशतीति "अमरुशतकम् वाचकशब्दे च "मन्त्रवादिप्रमाणसिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनि वेदात्मा यदि-याम्नाचि बोद्धः किमपराध्यते इति।

अभिधावक त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव—ण्वुल्। आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि।[युिसुभिष्यायां विषयायाम्।

अभिधित्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा—सन्-अ। कथ-

अभिधृष्णु त्रि० अभि+धृष—क्नु। अत्यन्तधर्षके। "तस्मादु-मध्यामं वन्नुमभिधृष्णुतम" शत० ब्रा०।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधावृत्त्या बोध्यते अभि+धा—कर्मणि यत्। वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे। "अवि-स्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते" सा०द० "अभिधेया विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते का०प्र० पञ्चमतिपाद्ये च" "इतिप्रयोजनमाभिधेयसम्बन्धा" इति सुग्धबोधम् 'एते-नाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द०।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै—अङ्। १ परधनसाभिकाङ्क्षायां, २ जिघ्रक्षायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च। अभि-ध्यायतेश्चिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् 'सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधा प्रजा इति" मनुना आलोचने अभिध्यायते प्रयोगात् तस्मात्तथार्थत्वम्। "अभिध्योप-देशाच्च" शा०सू०।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या—तव्य। सततचिन्तनीये। "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति" श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा०भा०।

अभिध्यान न० अभि+ध्यै—भावे ल्युट्। १ अभिध्याशब्दार्थे २ अभितोध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितो-विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तान। "तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्" शा०सू०।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्ध बद्ध अभि+नह—क्त। सर्वतो बद्धे "यथा सौम्य। पुरुषमभिनद्धाक्षमिति" छा० उ० "अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्" भा० "परिरम्भरुचि ततिर्जना-नामभिनद्धा रसमानसारसेन" माघ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द्—घञ्। १सन्तोषे, २प्रतिपाद्यगुण-कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४उत्साहे च "योभि-र्निर्वेदन्न करोति तेऽङ्कारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गा का० उ० "अभिनन्दाः सुखवता" भा०। अभि-नन्दयति। अभि+नन्द्—णिच्—अच्। ५ सन्तोषके ६ मोत्साहनेन प्रवर्त्तके च त्रि०। अभितो नन्दत्यत्र आधारे घञ। अन्तस्य सकलत्वादि गुणप्रयसप्रवर्त्तक भ्रान्तिभेदे। तत्र हि स सुखायते। अभितोनन्द। आ ७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते। नैयायिकादिमते तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७व०। परमात्मनि, सर्वदु अनुग्यत्वात्तस्य तथात्वम्। भारादिदु खापनयेऽपि भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संवृत्तः इति प्रतीत दु खाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा दु खाभावाच्च तथात्वम्।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द्—भावे ल्युट्। १ सन्तोषे। णिच्—ल्युट्। सन्तोषार्थ २ प्रशंसने। कर्त्तरि ल्यु। ३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थे ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च त्रि०। ६जिनभेदे पु०।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द्—णिच् कर्मणि अनीयर्। १प्रशंसनीये २प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च।

अभिनन्दित त्रि०अभि+नन्द्—णिच्—क्त। १प्रशंसिते २अनु-मोदनेन प्रोत्साहिते च।

अभिनन्दिन् त्रि० अभिनन्दति णिनि। १ सन्तोषिणि। अभिनन्दयति णिनि। २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके। स्त्रियामुभयत्र ङीप्।

अभिमन्त्र त्रि [illegible] अभि+मन्त्र–णिच्–क्त । [illegible]

अभिमत् त्रि [illegible]

अभिमय पु अभि+मी–कर्त्रे [illegible]

अभिमव पु [illegible]

अभिमवतावरस न [illegible]

अभिमयोद्धि (?) पु [illegible]

अभिमाइन त्रि [illegible]

अभिनिधान [illegible]

अभिनिमन्त्र पु [illegible]

[illegible]

अभिनिर्मोक्ष न [illegible]

अभिनिर्वृत्त त्रि अभि+निर्+वृत–क्त । [illegible]

अभिनिर्वृत्ति स्त्री अभि+निर्+वृत–क्तिन् । [illegible]

अभिनिर्वाण पु अभि+नि+वा–भावे [illegible]

अभिनिविष्ट त्रि अभि+नि+विश–क्त [illegible]

अभिनिवेश पु [illegible]

मोहस्य च दशविधो महामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र" । अन्धतामिस्र अभिनिवेशः स्तथ तथेत्यमेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवा खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जाना शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्म उपधानिपतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-ऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयविषयित्वात् अष्टादशधेति" सा॰कौ॰। २ आसक्तौ च "यथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा" कुमा॰ ।

अभिनिवेशिन् त्रि॰ अभि+नि+विश–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ आग्रहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि॰ अभि+निस्+कृ–णिनि स्त्रियां ङीप्। अभितोनि शेषेण कारिणि "कृताकृतो वशिनोऽभिनिष्कारिणः प्रजाम्" अथ॰ १०१,३१ ।

अभिनिष्क्रम पु॰ अभि+निस्+क्रम–घञ् । आभिमुख्येन निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न॰ । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि॰ अभि+निस्+क्रम–कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु॰ अभि+स्तन–घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् । १विसर्जनीये । "नाम चास्मै दद्युर्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्टानान्तम्" गृह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न षत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न॰ अभि+निस्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद–क्तिन् । १ सम्पत्तौ सिद्धौ यस्य यथारूपस्तथित तथारूपेण तस्य भवने २उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि॰ अभि+निस्–पद–क्त । १सम्पन्ने २सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि॰ अभिनीयते स्म अभि–नी क्त। न्याय्ये, १युक्ते "अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः" भा॰शा॰प॰ । २भूषिते ३अतिसंस्कृते ४पूजिते ५क्रोधने, यस्याभिनय रसाद्यनुकरण चेष्टादिभि कृतस्तस्मिन् ६ आभिमुख्येन ७प्रापिते च "मितार्थमभिनीततरम्" रामा॰ ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्ति । १ प्रियवाक्यादियुक्तयुक्तौ । "साम्नपूर्व्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा॰। २अभित प्रापणे च रूपादेर्देशादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभिमुख्यम् अव्ययी॰ । ४ नीत्याभिमुख्ये अव्य॰ ।

अभिनेतव्य त्रि॰ अभि+नी–कर्म्मणि तव्य । देहचेष्टादिना १अनुकार्य्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य । आयश्यकाभिनये न॰ । [रसकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेतृ त्रि॰ अभि+नी–तृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे -

अभिनेय त्रि॰ अभि+नी–कर्म्मणि यत् । १ देहादिचेष्टादिना १अनुकार्य्ये अभिमुख २ प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि॰ न भिन्न । १एकरूपताप्राप्ते २अपदलिते ३अविदारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य पईयमभिन्ने खिल्ये" ऋ॰ ६,२८,२ "अभिन्ने गतुभिरभेद्ये" भा॰। "न भिन्नां कृष्णामुपदध्यात् यार्च्छति वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य "नाभिन्नां मराध्येदिति" शत॰ब्रा॰। ४अभग्ने दृढे, "अभिन्नेन चरेत्" कात्या॰ २६,७,४८ "अभग्नेन दृढेन" कर्क॰

अभिन्नपुट पु॰ अभिन्न न विदलित पुट यस्य । नवपल्लवे "दूर्व्वायवाङ्कुरप्रबालगभिन्नपुटोत्तरान्" रघु ।

अभिन्यास पु॰ अभिन्यस्यते अन्तस्य ऊष्मा वहिष्करणेन अभि+नि–अस–करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, "श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुत । तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे" सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे "निद्रालुं तमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसमिति" सुश्रुत ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद–क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि॰ अभि+पद–क्त । १ अपराधवति, २ आपद्गते, ३स्वीकृते, ४आभिमुख्येन गते च ।

अभिपित्व न॰ अभि+पा–भावे कित्वन् । १अभिपतने २आगमनकाले "विश्व जगदभिपित्वे मनीषा" य॰ २२,२४,"अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी॰। ३अभिमतप्राप्तौ "सुदक्षमिच्छाभिपित्वम् करते गृणानः" ऋ॰ ४,१६,१, "अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा॰ । ४ अभित प्राप्तौ "तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति" ऋ॰ १,८२,६, "अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा॰ कुत्साभिपित्व करतः कुत्सोपसृः ऋ॰१०,४०,२ "इमामेव अत्रमभिमत्य "क स्विद्दोषा भवथ क्व दिवा क्वाभिप्राप्ति कुरुथ" इति यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्म्मणि कित्वन् । ५अभिपतनीये, "मोविश्व जगदभिपित्वे मनीषा" १,१८६ १, "अभिपित्वे अभिपतनीये" भा॰ ६अभिगन्तव्ये "सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः" ऋ॰ १,१८६,६, "अभिपित्वे अभिगन्तव्ये" भा॰ ७अभिप्राप्ते "परुष्णीमाशुमनेदभिपित्व जगाम" ऋ॰ ७,१८,९, "श्वाविस्त्रे अभिपित्व कराणु" ऋ॰ ८,५,२१ अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा॰ । ८आसन्नकाले "कक्षीवां अभिपित्वे अह्नाम्" ऋ॰ ०१,१२६ २ "अभिपित्वमह्नस्तासन्नकालवाचीति" भा॰ ९अभिप्राप्तकाले "अभिपित्वे मनवे शास्य" ऋ॰१,१८९,७ "अभिपित्वे अभिप्राप्ते" भा॰ ।

अभिनन्द्य त्रि अभिनन्द्यते अभि+नन्द्–णिच्–यत् । [illegible]

अभिनम्र त्रि [illegible]

अभिनय पु अभि–नी–भावे अच् । [illegible]

अभिनव पु अभि+नु–भावे अप् । [illegible]

अभिनवनामरस न "अभिनवनाम्नं रसनामधेयम्" [illegible]

अभिनवोद्भिद् (द) पु [illegible] उद्+भिद्–क्विप् । [illegible]

अभिनहन न अभि+नह–भावे ल्युट् । [illegible]

अभिनिविष्ट त्रि [illegible]

"[illegible]" [illegible] २६, १३ । "[illegible]" [illegible] ।

अभिनिधान अभि+नि+धा–भावे ल्युट् । [illegible]

अभिनिम्रुक्त पु [illegible]

[illegible]

अभिनिर्याण न [illegible]

अभिनिर्मुक्त त्रि अभि+निर्+मुच्–क्त । [illegible]

अभिनिर्मुक्ति स्त्री अभि+निर्+मुच्–क्तिन् । [illegible]

अभिनिवर्त्त पु अभि+नि+वृत–भावे घञ् । [illegible]

अभिनिविष्ट त्रि अभि+नि+विश–कर्त्तरि क्त । [illegible] "अभिनिविष्ट" [illegible] ।

अभिनिवेश पु अभि+नि+विश–भावे घञ् । [illegible]

अभिभावक त्रि० अभि+भू–ण्वुल्। १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४अङ्गीभावकारके च।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू–णिनि स्त्रियां ङीप्। १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु। त्वम्। अभिभवितापत्र।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू–उकञ्। १ तिरस्कारके २पराजेतरि ३अङ्गीभावकारके च। [सुख्येन कथने।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स०। १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष–णिनि स्त्रियां ङीप्। आभिमुख्येन भाषिणि। "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्व्वाभिभाषिणम्" रघुः।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू–क्विप्। १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा०।

अभिभूत त्रि० अभि+भू–क्त। १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च। "सत्त्वरेणाभिभूत" इति ज्यो०।

अभिभूति स्त्री अभि+भू–क्तिन्। १ पराभवे २अपघातयाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप्। ३अभिभावके त्रि०। "गायत्रैः छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२। "यस्य पूर्वीं दौर्भिक्षमभिभूतिं मुष्यात्" ऋ० ४,२१,१। अभिभूतिं अभिभावुकं बलम्" भा०। अत सपत्न्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२। "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा०।

अभिभूय न० अभि+भू–भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप्। अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राइम्" अथ०१९,२७,१। अभि+भू–ल्यप्। तिरस्कृत्येर्थे अव्य०।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू–ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च। अभिभावके "समसौपमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६।

अभिमत त्रि० अभि+मन–कर्मणि क्त। १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टि। भावे क्त। ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न०।

अभिमति स्त्री अभि+मन–क्तिन्। १अभिमाने, मिथ्या ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य। कर्त्तव्यप्रवणमनस्के। भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते। "कान्ति नाभिमनायेत कोपा स्वायुधमोऽपि ते" भट्टि।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन–कर्मणि तव्य। ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्वभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा०। २अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन–तृच् स्त्रियां ङीप्। १अभिमानिनि "भवस्याप्यहङ्कारमेमभिमन्तारमोश्वरम्" मनु। २सम्मानकर्त्तरि च।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन्। अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै ऋत्त्वियोऽस्मिं संवत्सरमीश्वर सपुत्र सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा०।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र–भावे अच्। १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत्। येषां मन्त्रमना भूत्वा स्पृशेद्दमुमन्त्रणम् एतद्देवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मीमांसाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकोक्षणादिसंस्कारभेदे। ल्युट्। अभिमन्त्रणमप्यत्र न०। "अभिमन्त्रणमेपो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरैः" कात्या०८,८,२१।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप्। १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम्। "हृद्वैरसैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ्। २भृशमन्थने। अथ्यप्रयो०। मन्थदण्डस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे। स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हत। तत्कथा। "एतत्कुरु महेष्वास। राधेय। यदि शक्यसे। अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु। सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः। विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन्। अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत्। तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी। शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन्। त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः। शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन्। स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन्। खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा। मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च। आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव। मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टयः। विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः। तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम्। क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित्। राधेयो निशितैर्वाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम्। व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम्। आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा। एव

अभिपुष्प इ अभित इत्यर्थ । । अर्थः इत्यादि दश ।

अभिपूरण न अवाचीन अभितो वा पूरणम् प्रा व । अवाचीन अर्थ पूरणे अभिहतमार्गमाभिपूरणम्" वाजा १० १ ११ ।

अभिप्रख्या स्त्री अभित प्रख्या प्रथा विमानम् । अथर्वणि "अवधनामभिवाहि बाधुदाबानामभिनाबीहि" ते वा अभिप्रार्थीहि नियोति आचरणादरणार्थमस् ।

अभिप्रचयन न अभितः अर्थ प्रचयनं संस्कारः । वेदिविशेषसम्बन्धी संस्कारे ।

अभिप्रणीत इ अभित प्रणीत । अर्थ वेदिविशेष संज्ञी यज्ञादी "अध्वार्य सोमविक्रयी च राजा अग्नावरे अभिप्रणीत अग्निः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिमुखाभि पाकविशेषेण प्रसिद्धता । १ अभि+प्र+सूर्च दरणे क्विप् । अर्थात् ।

अभिप्रस्तव न अभित प्रस्तवनम् । १ऋचा बह्नी स्वर्गः प्रकटिवनादने च "असकारोरोपवर्गेर वेदतानीजपवनम्" इत्यर्थ

अभिप्रसार् अस अवर्ग सार । । अभिकर्षे "अपि साहिर अभीराघवस्थानिति भट प्रा ।

अभिप्राप्ति स्त्री अभिप्राप्त न प्राप्ति प्रा व । । अभि-प्रापेण प्राप्ते अभिविनिमये अयार्थ निष्प्रयोजनम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् ।। आशये । "तैर्भ अंशकविशायशतम इत्य इत्य मह्ला ।"अभिप्राय प्रमाण् आधीजनकीर्त प्रा ञ व अभिप्राय अच रि भावे अच । २ अभिप्रायेति अभिप्राय आशयेर्थे पर्दाभिप्राये निप्रायेने प्रा अन्न निप्रायमितीति अनुकार अभिप्राय इ पर्यवसन अभिप्रायानुसारदया अभिप्रायस् वक्तुर्दृष्टे ११ इत्ये दर्शितम् । अभिप्रायो इरणार्थ द्वितीय अभिप्राय न प्रबोधित हि अभिप्रायम् मा अवधि अकारे या अच् । निघ्नी "अभिप्रायः विभावोति इति चि अच ।

अभिप्री त्रि अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्विप् । । अभिप्रायके "सर्व वाचा अभिप्रियकर्ण अर्थानि विप्रासः" ऋ ८,११ १

अभिप्रेत त्रि अभि+प्र+इण क्त । १अभिप्रेतिति "अभिप्रे आअभिप्रेतम्" "आचार्य इ अतीव आअभिप्रेतार्थ-विशेष" अभि इ ।

अभिप्रेय अस अभि+प्र+इण-यत् । १ अभिप्रेतार्थ । "अद्यभिप्रेय आत्मवाचकरत्नात्मवसि" आपस्तम्बादरत्

अभिप्रेष्य त्रि अभि+प्र+इष-यत्-क्त । प्रापूविधी "प्रवासनार्थ पुरुषार्थाय "वैश्र् आचवाभिप्रेष्य" इति च अह ।

अभिप्रोक्षण न अभित प्रोक्षणं संस्कारभेदः । । प्रक्षालिन अर्थ वैश्यक्षी देशे प्रकारे ।

अभिप्लव इ अभिप्लवन्ते अस्मिन् अभि+प्लु-अधौ अप । । प्राकारते आदिके । "अथाभिप्लव आहुर अम अहे प्रकारस्य अध्वर्युस्य पूर्वे वर्षे चोमोमाजो-पर्व पूर्व इति । आदित्याहर्णि ज्योतिष्कर्ति इह्यर्थ-इति अधवि अर्थ चोममहस्य प्रकारविष्णा आदित्या" वश प्रा । पश्चाद्धे अवयव प्रकीयमान पञ्चभिरभिप्लवैः षड्गावश्यकस्य चर्म करीत गिसेन ममाववायके अचति । "अभिप्लव षड्ह ववडश्यतिमासविह "इति भट प्रा ।"अभिप्लवं पूर्वे इत्यादिर्वत् अर्थाति अहरिवम अध्वर्यविष्णोत गर्वचतुरं-विति च अत प्रा । रज्जुकपाले दीर्घदिकपाकान आवनवनाप्लुषमानेई च । अपदुके-अवती रव्वर्ध उभये च । अभिप्लवे निशिना हव् । आभिप्लविका अम-अप्लवेव निशिते आवादी । [विद च ।

अभिप्लुत त्रि अभि+प्लु-क्त । १ वर्गोदिना व्यक्तिता

अभिभव त्रि अभिभवीत्यभावः । । अप्तौनी अभिमुखे इतिवृत्तांत्र मनी अ ११ अभिभोक्षु ।१वर्ग-आदे इ । अभिभवोऽरो अस । १व्यक्त वे त्रि ।

अभिभव इ अभि+भू-अप् । पराजये तिरस्कारे, अनादरे, च । "वीरोर्दितनयानामि अपने दिव्य वा एव "अभिभवोऽभिभवेषापभिविष्मिताप्या इवा। इता विधुर्वे" इ "अभ्यभिनवाय च महत्यपि इर्वतिका मौता । रोगादिना आत्मादिशुद्धिाये दर्शनेन इर्वाशर्तेविति आर्ने अलायतोन व । न वर्ण न पारि अह न रोगादिर्विरामिष- यह प्रकाशिता ।

अभिभावन न अभि+भू-णिच् । । अभिभवे रोगादिना-आचरोषे "अनया आभिभवनं आभिविनिशितोरगुन अह

अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । । अभिभवे "मा आ आभि-दृश्चिकी निष्ठाविदव ऋ १ ११ १ । "अभिभा अभि-भा भा०।

अभिभार त्रि अभिभर्वार्थी अभिभवितो भारी यन । अभिभावादिभि "प्रदरमति अवज्ञाविचारं करोति देव यस्त आभिभारेषेषा योवात् अभिभर्ति भट प्रा ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू–ण्वुल्। १ अभिभवकर्त्तरि २ तिरस्कारके ३ पराजेतरि ४ अङ्गीभावकारके च।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू–णिनि स्त्रियां ङीप्। १ तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु। त्वच्। अभिभवितास्यत।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू–उकञ्। १ तिरस्कारके २ पराजेतरि ३ अङ्गीभावकारके च। [मुख्येन कथने।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स०। १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष–णिनि स्त्रियां ङीप्। आभिमुख्येन भाषिणि। "मधुमधुरागं त स्मितपूर्व्वाभिभाषिणम्" रघुः।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू–क्विप्। १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा०।

अभिभूत त्रि० अभि+भू–क्त। १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २ पराभूते, ३ व्याकुले च। "सत्वरेणाभिभूत" इति ज्यो०।

अभिभूति स्त्री अभि+भू–क्तिन्। १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप्। ३ अभिभावके त्रि०। "गायत्रैः छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२। "यस्य पूर्वो य्योर्मित्रमभिभूति मुष्यात्" ऋ० ४,२१,१। अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा०। अतः सटथ्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,१। "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित" भा०।

अभिभूय न० अभि+भू–भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप्। अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ०१९,३७,१। अभि+भू–ल्यप्। तिरस्कृत्येर्थे अव्य०।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू–क्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च। अभिभावके "समहमस्मिभा अथ सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त। १ अभिमानविषयीभूते ...ने २ सम्मते ३ आदृते ...गस्कोर बाहु" ...०।

...स्त्रीत्वमभिमन्तव्या यस्या भर्त्ता न रज्यति" पुरा०। २ अभिमानेन विषयीकर्त्तव्ये च।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन–तृच् स्त्रियां ङीप्। १ अभिमानिनि "मनस्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु। २ सम्मानकर्त्तरि च।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन–तोसुन्। अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्नि सर्वमीश्वर सपुत्र सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा०।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र–भावे घञ्। १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत्। येनियं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्" मीमांसोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे। ल्युट्। अभिमन्त्रणमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणमेषो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरे" कात्या०९,८,२१।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप्। १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम्। "वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ्। २ अवमन्थने। अमरटी०। मन्थदण्डस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे। स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हतः। तत्कथा। "एतत्कुरु महेष्वास। राधेय। यदि शक्यते। अथैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु। सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः। विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन्। अस्यतो लघुहस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत्। अश्वानस्याभोज्जो गौतम पार्ष्णिसारथी। शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन्। त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षणमहारथाः। शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन्। स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन्। खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा। मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च। आर्जुनिर्व्यचरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव। मय्येव निपतत्येष सासिरित्यूर्द्ध्वदृष्टय। विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः। तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम्। क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित्। राधेयो निशितैर्बाणैर्व्यधमच्चर्म चोत्तमम्। व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः ...तिम्। आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत ...त्वेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परमोरसा। एव

अभिपुष्प पु [illegible] ।

अभिपूरण न [illegible] । [illegible] २०१११ ।

अभिप्रच्छा स्त्री [illegible] ।

अभिप्रचलन न [illegible] ।

अभिप्रणीत पु [illegible] ।

अभिप्रसुर् स्त्री [illegible] । अभि+प्र+सृ [illegible] ।

अभिप्रसारण न [illegible] ।

अभिप्रातर् अव्य [illegible] ।

अभिप्राप्ति स्त्री [illegible] ।

अभिप्राय पु अभि+प्र+इण भावे अच् । [illegible] ।

अभिप्री त्रि अभि+प्री+क्विप् । [illegible] ।

अभिप्रेत त्रि अभि+प्र+इण क्त । [illegible] ।

अभिप्रेत्य अव्य अभि+प्र+इण ल्यप् । [illegible] ।

अभिप्रेप्स त्रि अभि+प्र+आप सन्-उ । [illegible] ।

अभिप्रोक्षण न [illegible] ।

अभिप्लव पु [illegible] अभि+प्लु-अप् । [illegible] ।

अभिप्लुत त्रि अभि+प्लु-क्त । [illegible] ।

अभिभू त्रि [illegible] ।

अभिभव पु अभि+भू-अप् । [illegible] ।

अभिभवन न अभि+भू-ल्युट् । [illegible] ।

अभिभा स्त्री अभि+भा अङ् । [illegible] ।

अभिभार त्रि [illegible] ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू—णिच्+ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । ङीप् । अभिभवित्र्यामस्त्र ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू—उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३जडीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघु ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू—क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभवाय वन्दते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू—क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "शत्रुरैवाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन् । १ पराभवे २अवसायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्र्यै छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५,२ । "यस्य पूर्वो दौर्भिक्षमभिभूति सुष्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । अतः संदृश्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२ । "अभिभूते, सङ्ग्रामाभिभवित" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्"अथ०१८,२७,१ । अभि+भू—ल्यप् । तिरस्कृत्यर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू—ड्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन् । १अभिमाने, मिथ्या ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्के । भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । "कान्ति नाभि-मनायेत कोपा स्थाणुसमोऽपि ते" भट्टि ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन—कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रुष्यति" पुरा० । २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "मनश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै इन्द्रियोऽस्मि सर्वस्येश्वर इतुस्य अवरुन्धमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे घञ् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । येषियं तन्मना भूत्वा स्पृशेदद्-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मीक्षणाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणगेपो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणसत्तरं" कात्या०६,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रण कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "इत्येतैरभिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २अभ्यमन्थने । अमरसी० । मन्थदण्डस्याभिमुख्येऽत्र० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते आर्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हतः । तत्कथा । "एत-त्कुरु महेष्वास । राधेय । यदि शक्यते । अयं विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरस्व कुरु । धनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतम पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्य-चरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्धदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एव

अभिपुष्प पु० [illegible]

अभिपूरण न० [illegible] ११ १,११ ।

अभिप्रश्न [illegible]

अभिप्रवचन न० [illegible]

अभिप्रवीत पु० [illegible]

अभिप्रसुप् [illegible] । अभि+प्र+सूर्य [illegible] ।

अभिप्रायतन न० [illegible]

अभिमातर् [illegible]

अभिमाति स्त्री [illegible]

अभिमान पु० अभि+मन+[illegible] ।। [illegible]

अभिमानी त्रि० [illegible] अभि+नी—[illegible] [illegible] ८,२१ २

अभिमित त्रि० अभि+[illegible] [illegible]

अभिमेय [illegible] अभि+[illegible] ।। [illegible]

अभिमेध त्रि० अभि+प्र+[illegible] [illegible]

अभिमोचन न० [illegible]

अभिमुख पु० [illegible] अभि+[illegible] [illegible] [लिङ्ग ए ।]

अभियुक्त त्रि० अभि+युज—क्त । [illegible]

अभियुज् त्रि० [illegible]

अभियोग पु० अभि+यु—घञ् । [illegible]

अभियोजन न० अभि+यु—ल्युट् । [illegible]

अभिया स्त्री अभि+या—[illegible] [illegible]

अभिमार त्रि० [illegible]

अभिभावक त्रि० अभि+भू—णवुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघु । त्व । अभिभवितायत ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू—उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३जडीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रसन्नमुखरागं त स्मितपूर्वाभिभाषिणम्" रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू—क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे ऽभिभङ्गाय भवते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू—क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "सज्वरेणाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन् । १ पराभवे २अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्विप् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्रैश्छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५२ । "यस्य पूर्वी दौर्मित्रमभिभूति मुष्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । अतः सत्यमभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित " भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राद्रम्"अथ०१९,३७,२ । अभि+भू—ल्यप् । तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू—ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके"समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरी" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन-कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टि । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन् । १अभिमाने, मिथ्या ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्के । भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । "क्वान्ति नाभि-मनायेत कोपा स्यायुगमोऽपि ते" भट्टि ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन—कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्वमभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रुष्यति" पुरा० । २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि०अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "ममसत्यायहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु । २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्निः सर्वमीश्वर स्युतं सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र—भावे अच् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । येषियं सम्मना भूत्वा स्यादेतदमु-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं मोक्षणाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणयोर्वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरं" कात्या०९,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । अभिमन्त्रण कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "दृष्टैरेतैरमिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्था स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २अधमन्थने । अमरटी० । मन्थदण्डस्याभिमुख्ये ऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णास्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवेष्ट्य हत । तत्कथा ।"एत-त्कुरु महेष्वास ! राधेय ! यदि शक्यसे । अथैनं विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरण कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतु सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतम पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वान शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्य-चरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्ध्वदृष्टय । विव्यधुस्तं महेष्वासा समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाण सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्ग सोऽन्तरीक्षात् पुन क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत' इति 'विचेष्टा न्यपतद्भूमौ सौभद्र परवीरहा । एव

मिथिलो राजन् रणो महाभिरताहवे" भा० द्रो० प० ।

अभिमर पु० चाभिमुख्येन म्रियतेऽत्र अभि+मृ-आधारे अप् । १युद्धे । वधे अप् । २वधे अभिमिलने भयात् बन्धनादौ अप् । ३ बन्धनागारे बन्धे । स्वबले च अभिमुखी भूय म्रियते अत्र अप् । ४ स्वीये ५ समरभूमौ मार्गनिरोधेकृत्या इत्यर्थं भाव अभिमरोयुद्धस्ते च ।

अभिमद् पु० अभि+मद्-भावे घञ् । १पूर्णमदे २मिथो युद्धे च । आधारे घञ् । ३ युद्धे ४ वधे च । कर्त्तरि अप् । ५ मर्दनकर्त्तरि त्रि० ।

अभिमद् पु० न० अभि+मद्-भावे घञ् । १ आत्मगर्व मोषणादेन पूर्णमदे २मिथोयुद्धे च

अभिमर्श(ष) पु० अभि+मृश(ष) भावे घञ् । १ स्पर्शे २वधे च "परामिमर्शेन [illegible] सर्वाणि" इत्या । [illegible]र्षा(का)भिमर्शनकाम । मुक्तौ स्मृता भाव अभिमर्शनम् च । "परदाराभिमर्श(र्ष)व मरणात् मृष प्रवीयति" मनु ।

अभिमर्श(र्ष)क त्रि० अभि+मृश(ष) ण्वुल् । १स्पर्शकर्त्तरि २स्वर्णकर्त्तरि च "न हन्तुं अभिदर्शयेत् परदारादि मरकः" राजा ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+मृश(ष)-भावे ल्युट् । १ स्पर्शे "नीतिज्ञमातरपत्न्यभिमर्शनम् (र्षणम्)" भा० । "न [illegible] परदारानिर्दोषमयात्मैवसुलभात्मचर्यम् कुर्वीतपरस्त्रीभ्य बाधिकाच मरणादि" शिवा । "मनुः परिमर्शनम्(र्षणम्) भाजा ८८ ।८० "[illegible] स्त्रियः स्त्रीणां परस्त्र्यभिमर्शन(र्षण)भूतमयात्मनोर्ध्वमात्मन वैश्यानि भाजा २६ । २० पर्वणे च "परदारादि मर्श(र्ष)णम्" स्मृतिः ।

अभिमाति त्रि० अभि-मैड् वधादि त्रिपु न्यन्तम् । शत्रौ । "रिपवः मरौह्रभिमातिका यत्र । ६, "अभिमाति भाव" मेदी । १वध्नौ च स्त्री० । "भवेत मृत्यु इष्यमा अभिमातीरोतमृ" ऋ० ८,१८, अभिमाति वध सन्तति कौतस्यानि अभिमातीव नन्तु" वेदीय ।

अभिमातिन् पु० अभिमानवेन अभि+मैड्-भावे इ [illegible] मेद इ न इन्नन् ततः इन् । शत्रौ । "पातकी निवर्भिमातिनम्" ऋ० । ८८,६ "अभिमातिनम् नमन्" भा० ।

अभिमातिषाह् त्रि० अभिमाति रिपु सहते सह-णिव मेदे मलम् । रिपुजयिनि । सहते अभिमातिषाहा

ऋ० ६,७२ "अभिमातिषाह् अमूर्वातभिमाय भा०

अभिमातिषाह त्रि० अभिमाति रिपु सहते सह-अच् घञ् वा मेदे मलम् । रिपुजयिनि । अभिमाति- षाहोदेवत्व वक्रस्य कवितम् यच ६,२ ।।।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मश्लाघारौ २ त्रिपाता मे—भवादिदर्पे ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् । ५दर्पाभावे "[illegible]बनोमेदिनिमानपूर्वम् इत्या रेवत- प्रासे । अभिमानस्य भाविकत्वमात्रात् भाजा ८८,११ "अभिमानस्य अभिमानवद [illegible] [illegible] भाष्यवादादात् शोभाविवादस्यवादिति शोभोभिविति गति रागिति स्वविषये पर योगे स्वविषये" गर्ग । अभिमानने "अभिमानेन मनोऽयं अभिमन्त्वदनाम् भा० भा० प० । "अहङ्कारविरहेण मानामभि- मानः भा० ह० । त्रिपाता "[illegible]" मह- न्तरसे प्रमं यथा तैऽ आत्मज्ञ रागादिभिमानानि प्रकर्ष [illegible] । अभिमानवदर्प दति वैशेषिक- पक्ष । अभिमानस्य ताति तात्त्विकादो वेदान्तिन । अप्रतिषठितत्वेन दुःखितानि अभिमानात् अहङ्कारसुखमेवात् । अहङ्कारसंविभागनिरचना- वरचनमपि वाँ च भा० । अभिमानोऽहङ्कारः भा० "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधप्रवर्त्तनं" भा० भा० अभिमानोऽहङ्कार अह ब्राह्मणोऽस्मि अह व्याधर्षि- म्य मत्त भावश्यक, मद्रूपं इत्यादि सिद्धा भवी- माननीयानिरि अभिरुक्तोऽत्रासीरि वोऽन्निया वीतरागपरात्परमात्मज्ञाहारः अहङ्कारीषु हि अभि- एवकरणवि मत्र अभिमानवेदि । चौ० । अत्र परमे इति वेदात् निरिर्वर्ति भावुकारवः "अभी- मद्विभङ्गारादित भरतमात्मम् । अस्मात् निबोधते परन्तु सिद्धा एते रति अर्थ अभिमानेन कृति वैशालिक शोभत । "न हि अभिमो मानवा अभि- मानिनी यथायथादीनिति इत्थं कर्ताति इवाव मानिनश्च नाभिमानादिष्व भौदे वयायारादिनि इत्थं कर्ताति । न हि इत्यादिषु इत्यर्थमादि- मानानिति इन्थं कर्तादि इतौव प्रत्ययाविशाल प्रत्यक्षिणामिकादिनिति हैर प्रत्ययविनाशादिति इन्थं करोति भा० भा० । अभिनीयम् । स्वाहार- मेर । "निराशोऽयं मात्र स्मृत निर्मोऽहः च

च पूर्व्वरागमानप्रवासात्मकस्तत्त्वा स्यात्। मान कोप स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भव द्वयो प्रणयमान स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि" सा०द० अधिकं मानमवद्वे। ८दर्प-निपातने, "अभिमानधनस्य गत्वरै" किरा०। अभिमानेन निर्वृत्त ठक्। आभिमानिक अभिमानमयाध्ये त्रि०।

अभिमानित त्रि० अभिमानोगर्व्वोजातोऽस्य इतच्। जात-गर्व्वे १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्—आधारे क्त। २अभिमानसाधने मैथुने सुरते न०।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन—णिनि स्त्रियां ङीप्। १गर्व-युक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च सोऽस्यास्य मनो ३पुत्रभेदे पु०। "तरन्नमीरर्भप्रश्च तरवानुग एव च अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णु सक्रन्दनस्तया। तेजस्वी सवलश्चैव मौत्यस्यैते मनोः सुताः, हु०व०। ४मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि०। "अभिमानिव्यप-देशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा०सू०। "प्रत्योभिमानि-व्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-दिश्यन्ते" शा०भा०।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन—शा० उकञ्। अभिमानशीले अभिमानस्य प्रायुक्त वाधितु यज्ञे च। "चक्षर्मा एवस्तु-रभिमानुकोरुद्र पशूनुतस्मात् यदह्मात्" मत०ब्रा०। "अभिमन्तुं वाधितुं यज्ञ स्यात्" भा०।

अभिमाय त्रि० अभिगतोमायामविद्याम् व्या०स०। इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कार्य्याकार्य-येषु मोह इति तद्गतत्वान्मूढत्वम्।

अभिमि(मे)ह्य त्रि० अभि+मिह—शा० भेदे क्यप् लोके ण्यत्। यस्याभिमुख मेहनं मलमूत्रत्याग क्रियते तस्मिन् "यत मेह्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्ट वा किञ्चि-द्धोपहन्त्याय ते यज्ञिया तमूरिति इत्र वै प्रथिवी देवय जनो या दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत०ब्रा०।

अभिमुख त्रि० अभिगतोमुखम् अत्या०स०। १सम्मुखतां गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकस" कुमा०। "वानराभिमुखोऽगच्छद्रणे रणविशारदः" रामा०। "निद्रा चिरेण नयनाभिमुखीवभूव"। सुमषट्ट्स्य स्वाङ्गपरत्वे स्त्रियां वा ङीप्। अभिमुखीप्रतिमा अस्वाङ्गपरत्वे टाबेव अभिमुखा शाला। अभिगत मुख यस्य। तत्त-त्कर्मकरणाय २प्रेरितमुखे उद्यते। "मात मयाप्याभिमुखा य सर्व्वे" "तुर प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघु "मुनोश पाकाभिमुखे भर्त्तुर्विज्ञापना फले" कु०। मुख अभिलक्षीकृत्य अव्य०। ३आभिमुख्ये अव्य०। "यथैव ददा-म्यभिमुख मयि भाषमाणे" व्यमरशतकम्।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुख अभिमुखः क्रियते अनेन अभिमुख+च्वि—कृ—करणे ल्युट्। व्याकरणोक्ते सम्बो-धने। कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो भवति इति तस्य तथात्वम्। "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्र सम्बोधन विदु। प्राप्ताभिमुख्यः पुरुष क्रियासु विनि-युज्यते" इति हर्य्युक्तादिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तस्याभि-मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम्।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः। १आ-भिमुख्ये २ कार्य्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृश—मृष—वा क्त। १मृष्टे २घर्षिते ३लिखिते ४सम्पृष्टे च। मृज—क्त। लक्षमार्जिते त्रि०।

अभिमेधक त्रि० अभि+मिध—ण्वुल्। सर्वाभिलाषने वाक्य भेदे। स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम्। "सर्व्वाभिर्वा एता वाच अदभिमेधिका सर्व्वे वाचा अत्यमेधे सर्व्वा वाचा सर्व्वाम् आप्नामाप्नवाक" शत०ब्रा०।

अभिम्लात त्रि० अभि+म्ला—क्त। सर्व्वतोम्लाने। म०त०। अनभिम्लात तस्यापत्यम्। शिवा०अण्। आनभिम्लात अनभिम्लात इत्यपि क्वचित्पाठः।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट्। अभिमुखप्रार्थने।

अभियाति पु० अभिमुख युद्धार्थं याति या—क्तिच्। १रिपौ भावे क्तिन्। २युद्धार्थमभिगमने स्त्री। [प्रा०]। गतौ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या—भावे क्त इष्टा०

अभियातृ पु० अभिमुख याति युद्धार्थम् अभि+या—तृच्। १शत्रौ, २अभिमुखगन्तमात्रे त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

अभियायिन् त्रि० अभिमुख याति या—णिनि। अभिमुख-गन्तरि। "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदसम्मुखम्" रघु।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज—क्त। १परे शत्रौ, २आसक्ते व्यव-हारविषये ३प्रतिवादिनि च। "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्" नार०। "अभियुक्तस्तु नान्येन नोक्त विप्रकृत नयेदिति" या०। ४पराक्रान्ते "नाहाभियुक्त एव युक्तमश्नो मत्तेभ" माघ। ५प्रामाण्ये इत्युक्तमे।

अभियुग्व(क्व)न् त्रि० अभि+युज—क्वनिप भेदे इ० गुत्वम्। अभियोक्तरि "स रथेन रथोतमोऽश्वाकेभाभियुग्वना" ऋ० ६,४५,१५ लोके तु अभियुक्वा। स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेश।

अभियुज् त्रि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज—क्विप्। अभि

[illegible]

अभियोक्तव्य त्रि अभि+युज [illegible]

अभियोक्तृ त्रि अभि+युज-तृच् [illegible]

अभियोग पु अभि+युज-घञ् [illegible]

अभियोगिन् त्रि अभि+युज [illegible]

अभियोजन न [illegible]

अभिरक्षण न [illegible]

अभिरक्षित त्रि [illegible]

अभिरक्षित्र त्रि [illegible]

अभिरत त्रि [illegible]

अभिरति स्त्री [illegible]

अभिरम्य त्रि [illegible]

अभिराज् त्रि [illegible]

अभिराद्ध त्रि [illegible]

अभिराम पु [illegible]

अभिरुचि पु [illegible]

अभिरूप त्रि [illegible]

अभिलक्ष्य त्रि [illegible]

अभिलङ्घन न [illegible]

अभिलषणीय त्रि [illegible]

अभिलषित त्रि [illegible]

अभिलाप पु [illegible]

शब्दगयोग्यत्वविरहाञ्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा०द०। कथने च "तद्भावाभिलापाञ्च" शा०सू०।

अभिलाव पु० अभि+लू—घञ्। छेदने।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ्। १इच्छायां, २लोभे च। अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम्। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः मातुर्यामनुजव्याघ्र! साभिलाषा सुतान् प्रति" देवीमा०। "न खलु सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाषः" शकु०।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष—ण्वुल्। १ अभिलाषयुक्ते।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष—णिनि स्त्रियां ङीप्। अभिलाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदशेन गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु०।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष—उकञ्। अभिलाषशीले, "जयमत्र भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः" किरा०।

अभिवदन न० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम्। १आनुकूल्यार्थकथने अभिवादने। वदनस्य मुखस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। २मुखस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम्। १सर्वतोनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च। "उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा०।

अभिवयस् त्रि० अभिमतं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा०ब०। प्रकृष्टवयस्के "सोमस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ०१०,१६०,१।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत—णिनि स्त्रियां ङीप्। १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पन्तां च रणार्थाय मृत्युकालाभिवर्त्तिनः" रामा०।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः। १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम्। सर्वतोवर्षणे।[सर्वतोवर्षके।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष—णिनि स्त्रियां ङीप्।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा—शतृ स्त्रियां ङीप्। १अनुचरे, २"अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत०ब्रा०।

अभिवाद पु० अभि+चु०वद—भावे अच्। १अभितः प्रणामे। "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति "नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+चु०वद—ण्वुल्। १ आभिमुख्येन नतिकारके। "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादकः (ने) मनुः।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०—वद—ल्युट्, अभिमुख वाद्यते आशीर्वादेन वद—णिच्—ल्युट् वा। १नामग्रहणपूर्व्वकनतौ २पादग्रहणेन वाचा वा नतौ। तत् प्रकारो यथा "ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्॥ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते। तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥ भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने। नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादकः (ने)। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः॥ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः। तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरांश्चर्त्विजो गुरून्। असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः॥ मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा। सम्पूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया॥ भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः॥ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि। मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी॥ दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्। त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु॥ ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम्। पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च। यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः॥ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः। स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ। राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" इति मनुः "राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत्। पत्न्य

[illegible]

अभिविधान [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

अभिवृत्ति [illegible] अभि+वृत्–क्तिन् [illegible]

अभिव्याप्ति [illegible] अभि+वि+आप्–क्तिन् [illegible]

[illegible]

अभिव्याहार [illegible]

[illegible]

अभिविधि [illegible]

[illegible]

सामर्थ्यादात्यन्तासतः स्वरूपस्याभावाच्च । तथा चाभावसिद्धान्तेऽभावो-ऽतिरिक्तः किन्तु घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्ती-त्यादिप्रत्ययनियामकतया विशिष्टस्याकाङ्क्षायां तद्भावरूप-मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-दिति" प्र०भा० ॥ "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सू० ॥ नरशृङ्ग-वदत्यन्तासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ "उपादाननिय-मात्" सू० ॥ तन्तुभ्य एव पट उत्पद्यते तन्त्वेव पट इत्येवं कार्य्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-ऽस्ति येन कश्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति । विशेषाङ्गी-कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-स्माभिः कार्य्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्वैशे-षिकाः प्रागभावमेव कार्य्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-प्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां दृष्टत्वादन्यान्यपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु सतो विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषस्य प्रतियोग्यसत्-काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्य्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ "शक्तस्य शक्यकरणात्" सू० ॥ कार्य्य-शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-वाच्च । सा शक्तिः कार्य्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-कार्य्यकरणादसत उत्पाद इत्यर्थः ॥ "कारणभावाच्च" सू० उत्पत्तेः प्रागपि कार्य्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्य्यसिद्धिः नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्य्यस्यासत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्य्याणां कारणाभेदे च श्रुतयः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप एवे-दमग्र आसुरित्याद्याः ॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू० ॥ नन्वेवं कार्य्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्य्ये भावयोग उत्-पत्तियोगो न सम्भवति असत एव उत्पत्तिव्यवहारा-दिति चेदित्यर्थः ॥ "नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-हारौ" सू० ॥ कार्य्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्य्याभिव्यक्ति-निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरेव उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसत्सत्त्वयोरित्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च न नाम किन्तु वर्त्तमानावस्था । कारणव्या-पारोऽपि कार्य्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्य्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृश्यते । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमायाः शिल्पिव्यापारेणा-भिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डु-लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वासिष्ठे । "शुक्लप्रभावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताः स्थितेरन्तस्तथैव जगदावली" ॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थाया प्रागभा-वापरपर्य्यायाया अभिव्यक्तिहेतुत्वमस्तीति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणं ? न च अनागतसत्तायामिव स्मृत्यादयोऽतीतसत्-तायामपि स्फुटप्रमाणमिति इति । नैवम् । योगिप्रत्यक्षस्या-न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्त्तमान-स्यापि प्रत्यक्षेऽसिद्ध्यापत्तेः । तथा चाखिलामौत्सर्गिकप्रमा-णमावृत्तिबाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्ध्यति योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्व्वं सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य्य-स्याभिव्यक्त्या स्वकार्य्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः । अन्त्ये चाभिव्यक्त्यैव सत्कार्य्यसिद्धान्तक्षति-रसत्या अप्यभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् सर्व्वकार्य्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-क्तविकल्पानवकाशाद्घटवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिरासार्थं कारणव्यापारापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्य्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां दुर्वचमिति । नैवम् । अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वा-दिति ॥ ननु सत्कार्य्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-रेष्टव्येत्यत आह । "पारम्पर्य्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत्" सू० ॥ पारम्पर्य्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम् बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन नास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजा-ङ्कुराभ्यां चायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परा-यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-कत्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्व्वकार्य्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये यदभिव्यक्तिर्वैरपेय-मनवस्था प्रामाणिकत्वेन सोढव्येति । "उत्पत्तिवद्वाऽदोषः" सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-रसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्यते लाघवात् । अत उत्पत्तिव-दभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्ते-रभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्या असत्त्वात्तु-पपत्त्या सत्कार्य्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत

[illegible]

[illegible] मृगमवनीतात्माभिषिक्तम् [illegible] । "[illegible]भिषिक्तेन [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible]भिषिक्तो [illegible]" [illegible] । अभिषिक्तश्च [illegible] । अभिषिक्त। अभिषिक्तमिर्दिष्टे [illegible] । [illegible] ।

अभिषुत त्रि अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ [illegible] ।

अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ [illegible] [illegible] यथा "[illegible]" रघुः । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" यथा । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अभिषेक्तृ त्रि० अभि+सिच-तृच् । अभिषेककर्त्तरि [illegible] ।

अभिषेक्य त्रि अभिषेकमर्हति अभि+सिच-ण्यत् [illegible] । अभिषेक्योऽयं "अभिषेक्यानभिषेक्य [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] अभिषेक्योऽस्य [illegible] ।

अभिषेचन न अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे अभिषेचने [illegible] । [illegible] । अभिषेचन [illegible] त्रि । [illegible] । अभिषेचनार्हे च ।

अभिषेचनीय त्रि अभि+सिच-कर्मणि अनीयर् । अभिषेचनार्हे "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । २ अभिषेचनार्हे त्रि "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "अभिषेचनीयेषा" [illegible] ।

अभिषेणन न [illegible] [illegible] अभि+सेना+णिच्-ल्युट् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिष्टव पु अभि+स्तु [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] १८ १० "अभिष्टवे [illegible] ।

अभि(भी)ष्टि त्रि अभि+इष-क्तिन् [illegible] ।

१ अभिष्टवे [illegible] [illegible] ११,११, [illegible] [illegible] । २ [illegible], । "[illegible] [illegible] ।" [illegible] २ १८ [illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिष्टुत त्रि अभि+स्तु-क्त । १ [illegible] २ [illegible] ।

अभि(ष्य)स्यन्द पु अभि+स्यन्द-भावे घञ् [illegible] [illegible] [illegible] । १ [illegible] २ [illegible] [illegible] । [illegible] । ३ [illegible] । "[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । २ [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अभिष्यन्दनगर न [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अभिष्य(स्य)न्दिन् त्रि अभिष्यन्दते अभि+स्यन्द-णिनि [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिष्वङ्ग पु अभि+स्वञ्ज-घञ् । १ [illegible] [illegible] [illegible] ।

अभिसंरब्ध त्रि अभि+सम्+रभ-क्त । १ [illegible] । [illegible]

अभिसंवृत्ति स्त्री अभि+सम्+वृत-क्तिन् । १ [illegible]

अभिसंश्रय पु [illegible] । १ [illegible] [illegible] ।

अभिसंधारण [illegible] । [illegible] । अभि+सम्+धृ-[illegible] ल्युट् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अभिसहित त्रि० अभि+सम्+धा—कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिकर्त्तरि च “विशुद्धिदायेऽनभिसंहितेषु” कुमिस्तव ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप—णिच् करणे अच् । १ अभिशापे । तप—भावे घञ् । २ अभितः सन्तापे । तप—आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा—क—स्वार्थे कन् । १ परगुणासहनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिकोऽशेयोऽहिंस्रः सर्वाभिसन्धकः मनु” । “अभिसन्धक परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक इति” कुल्लू० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा—भावे अङ् । १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा—ल्युट् । १ परवञ्चने । “पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्” रघु । “पराभिसन्धानपरामन्त्रिण” काद० २ फलोद्देशे ३ अभिसन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिन” पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २ फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य० । “अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा—भावे कि । १ फलाद्युद्देशे । “स्वर्गाभिसन्धि सकृतं वञ्चनामिव मेनिरे” कुमा० । “स्वधाभुजं काम्यफलाभिसन्धौ” इत्यिष्तव ।

अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति स्त्रि० अभि+सम्+पद—क्तिन् । १ अभितः सम्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, “चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्ते” कात्या० १८,६,२५ । “आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति श्रवणात् “यो वाव चितोऽग्निर्निधीयते तमेवैतकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इतिश्रुति एकवार चित्यस्योपरि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकतासम्पत्ता” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधिकसम्पत्तौ । अभिलक्ष्य सम्पत् सम्पद् । तत्तत्तुल्यत्वादिरूपेण सम्पन्नतायाम् ‘तान्यभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश एतामभिसम्पदम्”शत०ब्रा० । “यैषा सख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति भा० ।सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० । अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत—आधारे घञ् । १ युद्धे । भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे लोकप्रसिद्धि ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध—घञ् । १ अभितः सम्बन्धे “द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्वेनाभिसम्बन्ध” “फलार्थित्वात् स्वामित्वे नाभि” जै०सू० “बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुध्यादघं त्र्यहम्” मनु २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये च पदानामन्वयश्च पदार्थान्वयोग्यत्वेन ।

अभिसर त्रि०अभितः सरति सृ+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये २ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः” भा०उ०प० । “यथ साभिसरं सरसस्ततो”माघ ।

अभिसरण न० अभि+सृ—ल्युट् । १ अभिगमने २ नायकयोरितरेतरेण गमनेच्छया सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च

अभिसर्जन न० अभि+सृज—भावे घञ् । १ दाने २ वधे

अभिसाय अव्य० अभिसायं अव्ययी० । सायाह्नाभिमुखे “स्मितोदयादैरभिसायमुच्चकैर्नूपुरशिञ्जमणेऽभिरामताम्” माघ ।

अभिसार पु० अभि+सृ—आधारादौ घञ् । १ युद्धे, २ साहाय्ये, ३ साधने ४ स्त्रिया पुंसो वा सम्भोगार्थं मिलनसङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे तमसान्धया प्रियसखि । क्रीड़ाभिसारोत्सवे” । अभिसारप्रकारश्च । “स्वेषु गात्रेषु संलीना मूकीकृतविभूषणा” । अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरमेखला प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना । आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ॥ क्षेत्र वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् । मालयश्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कुचिद मये” इति सा०द० । कर्त्तरि घञ् अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत” भा०स०प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केतस्थानं अभि+सृ—णिच्-वा ण्वुल् । १ अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका” सा०द० उक्ते नायिकाभेदे ‘अगमभिसारिकाभिसारार्थां दुर्दिनेऽभिसारिका” कुमा० “य सङ्केतोऽभूदभिसारिकाणाम्” रघ ।

अभिसारिन् त्रि० अभिसरति णिनि । १अभिसरणेन गन्तरि २अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “सह तिष्ठेत सैहगपदा

[illegible]

अभिहत त्रि अभि+हन-क्त । [illegible]

अभिहत् न [illegible]

अभिहर पु अभि+हृ-अच् । [illegible]

अभिहत त्रि अभि+हन-क्त । [illegible]

अभिहरण न अभि+हृ-ल्युट् । [illegible]

अभिहव पु अभि+ह्वे-अप् । [illegible]

अभिहृत त्रि अभि+हृ-क्त । [illegible]

अभिहार पु अभि+हृ-घञ् । [illegible]

अभिहित त्रि अभि+धा-क्त । [illegible]

[illegible] यः संग्रहः स इह [illegible]

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । [illegible]

न्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्वन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिग्रहोऽपि तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथमं गृहीतत्वमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरन्वयविशेषावगमसम्भवात्। क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽघान्तरवाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात्। न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्वयप्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिश्चयात्। किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः? उत शक्ययोः? आद्ये यस्य कस्यापि अन्वयबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम्। अथ अन्वयतात्पर्य्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्मतम् तात्पर्य्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्य्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्य्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणोच्छेदः स्यात्। अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियाया क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् हष्टे फले तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं व्यापार आकाङ्क्षादिसहकारात् स्मारितपदार्थान्वयानुभवः फलमिति"।

अभिह्वृति स्त्री अभि+ह्वे—क्तिन्। आभिमुख्येनाह्वाने।

अभिहृत् त्रि॰ अभि+हृ—कर्मणि क्विप् वेदे ष्टु॰ न गुणः। आभिमुख्येन ह्रियमाणे। "दुरितादभिह्रुत शंसादघादभिह्रुत" ऋ॰ १,१२८,५ "अभिह्रुत आभिमुख्येन ह्रियमाणान्" भा॰।

अभिह्वर् त्रि॰ अभि+ह्वृ—विच्। १ कुटिलगन्तरि "नाभिह्वरे पदं निदधाति स त्यवे" अथ॰ ६,७६,२ अभि+ह्वृ—कर्मणि अप्। अभिह्वरः उपह्वरे गन्तव्यदेशादौ।

अभिह्रुत् त्रि॰ ह्वृ कौटिल्ये कर्त्तरि क्विप् ष्टु॰। आभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वति "निनित्सोरभिह्रुतामसि" ऋ॰ १ १८९,६, "अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वताम्" भा॰।

अभिह्रुति स्त्री अभि+ह्वृ—क्तिच् वेदे ष्टु॰। कुटिलस्वभावे। "शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्" ऋ॰ १,१६६,८ "अभिह्रुतेः कुटिलस्वभावात्" भा॰।

अभी त्रि॰ नास्ति भीर्यस्य। भयशून्ये। कप्। अभीकोऽप्यत्र

अभीक त्रि॰ अभि+कन् "अनुकाभिकाभीकः कमयिता" पा॰ नि॰। १ कामयमाने "नेदस्विन सरभसोपगतानभीकान्" माघ। २क्रूरे ३उत्सुके च। आभिमुख्येन कायति प्रकाशते दीर्घः। ४समीपे "मतङ्गावयो वहुन्त्वरुपामभीके" ऋ॰ १,११८,५, "अभीके गृहसमीपे" भा॰। ४ अभि+इण+कक्। ५ अभिगते त्रि॰ "यामन्नुरुष्यतामभीके" ऋ॰ ७,८६,१, "अभीके अभिगते" भा॰। ६कवौ ७स्वामिनि च त्रि॰।

अभीक्ष्ण त्रि॰ अभि+क्ष्णु—तेजने बा॰ड ष्टु॰ दीर्घ अभिगत क्षणं वा ष्टु॰। १ सन्तते २ भृशे च। ३ क्रियापौनःपुन्ये" न॰। "मङ्गारवृषमनभीक्ष्णोपसेवितम्" रामा॰। अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ्। आभीक्ष्ण्यम् सन्ततभावे "नित्यवीप्सयोः" पा॰ "आभीक्ष्ण्ये" इति सि॰कौ॰।

अभीक्ष्णम् अव्य॰ अभि+क्ष्णु—बा॰डमु ष्टु॰ दीर्घः। पौनःपुन्ये स्वरादि। "अभीक्ष्णमनुष्ठतयाऽतिदुर्गमम्", माघ।

अभीत त्रि॰ अभि+इण-क्त न॰त॰। १ अभिगते। न भीत विरोधे न॰त॰। २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते त्रि॰।

अभीति स्त्री अभावे न॰त॰। १ भयाभावे २ तद्दानार्थायाम् अभयमुद्रायाञ्च। "परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम्। ३त॰। ३ भीतिशून्ये त्रि॰। अभि+इण—क्तिन्। अभिगमने ४ "अभीतिमर्य्यैः" इति ऋ॰७,२१,६। "अभीतिमाभिगमनम्' भा॰। कर्मणि क्तिन्। ५समीपे।

अभीपत् त्रि॰ अभि+पत—क्विप् दीर्घः। अभिगमनकर्त्तरि। "अभीपतोवृष्टिभिस्तर्पयन्तम् ऋ॰ १,१६४,५२, "अभीपतोऽभिगमनवत" भा॰। [लषिते।

अभीप्सित त्रि॰ अभि+आप+सन—क्त। १ अभीष्टे अभि-

अभीप्सु त्रि॰ अभि+आप+सन—उ। अभिलाषुके।

अभीम त्रि॰ विरोधे न॰त॰। १ भयानकभिन्ने सौम्ये।

अभीमान पु॰ अभि+मन—क्विप् वा दीर्घः। अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु॰ अभिमुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईर॰ अच्।

[illegible] मासते [illegible] मिट्। वैराजी [illegible] [illegible] वैराजी ही [illegible] ही च [illegible] सर्वः।

अभिसर पु० अभि+सृ-अच्। [illegible]

अभिसार पु० [illegible] "अभिसार [illegible]" [illegible] । [illegible] "अभिसारा अभिसारेण [illegible]" [illegible]।

अभिसारि पु० अभि+सृ-णिनि। [illegible] प्रत्ये "[illegible]"

अभिहत त्रि० अभि+हन-क्त। १ अभिघातसंयोगवति। "[illegible] [illegible]" २ [illegible] ३ गुणिते च। [illegible]

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट्। १ अभितआहरणे "[illegible]" [illegible]।

अभिहव पु० अभिमुखे अभि+ह्वे-अप् [illegible]। [illegible] २ [illegible]।

अभिहास त्रि० अभि+हस-घञ्। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अभिहार पु० अभि+हृ-घञ्। १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] "[illegible]" [illegible]।

अभिहित त्रि० अभि+धा-क्त। १ कथिते [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] इति [illegible]।

अभिहितान्वयवाद [illegible]। [illegible]

[illegible]

अभुज त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त० । अभक्षके । "मम त्यात्स्थो किमभुग्वदामि" ऋ० १०,९५,११ ।

अभूत त्रि० न भूत । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमासच्य विड्म्बितोऽहितम्" माघ । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन रूपेण भाव । स कश्चित् पदार्थो येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० । [स्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेश । असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य ह न देवा न माभूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे "इज्जयापि अशीर्यन्त भरतानामभूतये" भा०आ०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रये अविषये "अभूदभूमि प्रतिपक्षजन्मना भियामिति" माघ "अभूमिरियमविनयस्य" शकु० "नाभूदभूमि स्मरसायकानाम्" नैष० । "सखसु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कार" इति शकु० । अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्येत्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिज नव सर्पि न धान्य गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुत ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि०न भृत । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः ०सा स्यात् पालेऽभृते भृति" मनु २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो" माघ "अभेद शिवरामयो" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव जययोर्बवयोरपि । शसयोर्णनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयो । सविन्दुकाविन्दुकयो स्यादभेदेन कल्पनम्" अलङ्कारिका "गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोश्चाभेद" इति साङ्ख्यादय । अभेदश्च भेदाभाव इति बहव । तादात्म्यमिति च साङ्ख्यादय । तादात्म्यञ्च सतृत्वनियतसत्ताकत्व तेन गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्य गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम सत्त्वंको मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्त द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तु शक्यते भिद–शक्यार्थे यत् न०त० । १भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवच दधे" भा०द्रो०प० । २हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् श्रुत्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १भोगाभावे न०ब० । २भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनु । भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिका अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्क्षतिसाध्यत्वमिति विवेक । भोजनाभावश्च भोजने कश्चिद्रागाभावेन रोगेण वा, कश्चिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुदयेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कश्चिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्तिस्तदत्यन्ताभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्य । "अजीर्णे भोजन येषां जीर्णे येषामभोजनम् शतावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं यस्य निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत् स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनु अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ता । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमश परिकीर्त्तिताः" मनु ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाक्षत्रनभसादौ विरण जलशब्दे "अभौममम्भोविसृजन्ति मेघा" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज–क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभिषेचिते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्र यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज–घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्त यदा तैल भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्य अभ्यङ्ग स उदाहृत" "तैलमल्प यदाङ्गेषु न च स्याद्व्याकृतर्पणम् । संमार्दिमर्द्दनयोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तित" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

[illegible] ।

अभीरु(रू) त्रि न + भीरु । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभीरुक [illegible] ।

अभीरुपत्री [illegible] ।

अभील न [illegible] ।

अभीवाप [illegible] ।

अभीवर्त [illegible] ।

अभीवर्त [illegible] ।

[illegible] ।

अभीशु पु० अभि+अश–उन् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभीषङ्ग [illegible] ।

अभीष्ट [illegible] ।

अभीष्टि [illegible] ।

अभीसृ [illegible] ।

अभ्युत्थान [illegible] ।

अभ्युदय [illegible] ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त० । अभक्षके । "अभ व्यादयो भिमभुग्यदामि" ऋ० १०,८५,११ ।

अभूत त्रि० न भूत । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमासव्य विद्रुमोद्दितम्" माघ । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणाविर्भूतस्य तेन रूपेण भाव । स कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च्वि" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेश । असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भस्माभावे "तस्य ह न देवाय नामूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभये अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे "ध्वजाग्राणि न्यगोर्यन्त भरताभामभूतये" भा०व०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रये अविषये "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियामिति" माघ "अभूमिरियमपलयस्य" शकु० "नाभूदभूमि कस्यायकानाम्" नैष० । "सखलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः" इति शकु० । अप्राप्तस्ये न०त० । अप्रगस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिज नव चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुत ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि०न भृत । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भृत्य ०सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनु । २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "तयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो" माघ "अभेद शिवरामयो" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव सयोर्वबयोरपि । शषयोर्णनयोरान्ते सविसर्गाविसर्गयो । सविन्दुकाबिन्दुकयो स्यादभेदेन कल्पनम्" इत्यालङ्कारिका "गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरभेद" इति सांख्यादय । अभेदश्च भेदाभाव इति नव्य । तादात्म्यमिति व प्राञ्चादय । तादात्म्यञ्च तत्तद्व्यक्तिनियतस्वाकाय तेन गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्य गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतस्वाकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम् घटैक्यो मिथोभेदस्य तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदस्यापि तत्तद्व्यक्तिनियतस्वाकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद–शक्यार्थे यत् न०त० । १ भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवच दधे" भा०द्रो०प० । २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् अत्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "सतानकोऽप्रशस्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनु । भोजनाभावश्च भोजनविषयकानिष्टसिद्धिरिति मीमांसका भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिका अत्यन्ताभावस्य चानित्यत्वाप्रतियोगित्वात् कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने कश्चिद्रागाभावेन रोगेण वा, कश्चिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनताज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानाभावेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कश्चिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्तिसाद्गुण्याभावो वेदुक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्य । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् शालावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं यक्ता निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनु अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न० भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ता । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिता" मनु ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विरस्य अभ्रशब्दे "अभौममम्भोविसृजन्ति मेघा" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनुञ्ज–क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभितोलिप्ते च ।

अभ्यय त्रि० अभिगतमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनुञ्ज–घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्त यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्ये अभ्यङ्गः स उदाहृत" "तैलमत्र यदाङ्गेषु न च स्याद्वाकृतर्पणम् । संमार्दि बहुयोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तित" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

वीते कालिदासवाक्यमनुसृत्य[illegible] यथा क्रियते वीर्।

अभीरु(रू) त्रि नञ् । १ भीरु(रू)भिन्न [illegible] भिन्न । स्त्रियां तु च [illegible]" रघुः "[illegible] अभीरव" [illegible] । २ [illegible] "अभीरवैर्यो वीर्य[illegible]" [illegible] । [illegible] । अभीरु [illegible] । "अभीरु[illegible]" [illegible] ।

अभीरुक अभि+रु-क कत्तृ त्रि । १ [illegible] "[illegible] अभीरुकम्" इति ।

अभीरुपत्री स्त्री न [illegible] [illegible] वृक्षाम् । [१ मध्ये । त्रि

अभीव न अभि+इव-अच् [illegible] । १ [illegible] २ [illegible]

अभीशाप पु अभि+शप-भावे घञ् दीर्घ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अभीवर्त पु अभि+वृत भावे घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभीवर्ग पु [illegible] अभि+वृज-भावे घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] आवर्त" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभीशु पु अभि+अश-उन् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभीष्टमत् पु [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभीषङ्ग पु अभि+सञ्ज-घञ् दीर्घः । [illegible] ।

अभीषु पु अभि+इष+उ । १ किरणे (रश्मि) इति [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] । [illegible] ।

अभीष्ट त्रि अभि+इष-क्त । १ [illegible] २ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभुक्त त्रि न भुज-कर्मणि क्त न त । १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अभुक्तमूल "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

कर्य्यादिरुपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनु । भावे क्त । अभ्यर्चायत्न स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि० अभि+अर्च–कर्मणि ण्यत् । १ अभितः पूजनीये "देवानथ सदाभ्यर्च्याग्रदस्यैस्तु विशेषतः" पु० । ल्यप् । २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनु० ।

अभ्यर्ण त्रि० अभि+अर्द्–कर्मणि क्त आदिदूर्थे इडभावे नि० नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णः समागम कुशलिनो-यतस्य वार्त्तापि न" मा०ट० । "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघु । "तथार्हणाभ्यर्णपरैकृतस" "प्रतप्तमभ्यर्णे तया विषस्वता" इति च माघ ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिमुखयाचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि० अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि क्त । १प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघु । गौणकर्माविवक्षायां मुख्ये क्त । २प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि० अभि+अर्थ–ण्यत् । प्रार्थनीये । "कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा" रघु । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्दित त्रि० अभि+अर्द् क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच् । १ पूजायाम् २अभिमुखमर्यादायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह–अनीयर् । पूजनीये । "गा रक्षो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह–कर्मणि क्त । १पूज्ये २उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष–भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द्–घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्वीर्यीकरणाय शत्रुभि क्रियमाणे प्रहारे ३अभ्यवसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव–हृ–ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ–घञ् । भोजने । "अल्पान्नाभ्यवहारेण" मनु ।

अभ्यवहार्य्य त्रि० अभि+अव+हृ–ण्यत् । भोक्तुयोग्ये । "सर्व्वमौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव" विक्र० । "चर विशदभ्यवहार्य्यम्" पा०भ०

अभ्यवहृत त्रि० अभि+अव+हृ–क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण–ल्युट् । आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुक्रस्य पाहूस च यस्मि स्नात्तदुपगूहेत यद्य अभ्यवायनाय" शत०ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस–ल्युट् । १अभ्यासे २पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणे ३ पुनः पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" रघुः । "स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते" गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता" रामा० "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः" दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर् । अवश्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि० अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा० यक् ण्वुल् । अवचनाख्याकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके । "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्ययान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । "केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते" कुमा० "रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूया" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये य" "नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस–क्त । पौनः पुन्येनैकजातीयक्रियाकर्मणि पुनः पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघु । २ "उभे अभ्यस्तम्" पा० उक्तयो द्वित्वयोरुभयो धातुभागयो । "नाभ्यस्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस–ल्यप् । पुनः पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त । १मिथ्याभियोगे । (मिथ्यामालिश) कर्मणि क्त । २ईप्सिते त्रि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या–ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे "शतं मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । भिक्षयाभीष्टे गृहं गतेऽतिथौ "सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः" पुरा० । २ सम्मुखागतमात्रे त्रि० । "अभ्यभासोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप् । १ युद्धे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारणं ते" रघु ।

अभ्यागमन न० अभि+आ–गम–ल्युट् । १ आभिमुख्येनागमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्मणि व्यापृत ठन् ।

[illegible] ।

अभ्यञ्जन न. अभि+अन्ज–भावे ल्युट् । [illegible] ।

अभ्यञ्जनीय त्रि. अभि+अन्ज–कर्मणि अनीयर् । [illegible] ।

अभ्यधिक त्रि. [illegible] ।

[illegible]

अभ्यनुज्ञा स्त्री. अभि+अनु+ज्ञा–अङ् । [illegible] ।

अभ्यनुज्ञात त्रि. अभि+अनु+ज्ञा–क्त । [illegible] ।

अभ्यनुज्ञान न. अभि+अनु+ज्ञा–भावे ल्युट् । [illegible] ।

[illegible] ।

अभ्यनूक्त त्रि. अभि+अनु+वच–क्त । [illegible] ।

अभ्यन्तर न. अभिगतमन्तरम् । [illegible] ।

अभ्यन्तरारामः त्रि. [illegible] ।

अभ्यमन न. अभि+अम–भावे ल्युट् । [illegible] ।

अभ्यमित त्रि. अभि+अम–कर्मणि क्त । [illegible] ।

अभ्यमित्रम् अव्य. [illegible] ।

अभ्यमित्रीण त्रि. [illegible] ।

अभ्यय पु. [illegible] ।

अभ्यर्चन न. अभि+अर्च–ल्युट् । [illegible] ।

कार्य्यादिषूपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ । अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री ।

अभ्यर्च्य त्रि॰ अभि+अर्च–कर्म्मणि ण्यत् । १ अभितः पूजनीये “देवाग्नयः सदाभ्यर्च्यास्तेष्वर्य्यस्तु विशेषतः” पु॰ । ल्यप् । २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य॰ “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।

अभ्यर्ण त्रि॰ अभि+अर्द्द–कर्म्मणि क्त आविदूर्य्ये इडभावे नि॰ नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्णः सत्समागम कुशलिनोऽपत्यस्य वार्त्तापि न” सा॰ द॰ । “अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः” रघुः । “कृष्णार्ज्जुनाभ्यर्णचरैकहंस” “प्रतप्तमभ्यर्णे तया विषस्यता” इति च माघः ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच् । आभिमुख्येन प्रार्थने “अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे” कुमा॰ । भावे ल्युट् । तत्रैव न॰ । [अभिमुख याचनीये ।

अभ्यर्थनीय त्रि॰ अभि+अर्थ–गौणे कर्म्मणि अनीयर् ।

अभ्यर्थित त्रि॰ अभि+अर्थ–गौणे कर्म्मणि क्त । १ प्रार्थिते “अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः । गौणकर्म्मविवक्षायां उक्त्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्म्मणि ।

अभ्यर्थ्य त्रि॰ अभि+अर्थ–ण्यत् । प्रार्थनीये । “कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽसि न मन्त्रिणा” रघुः । ल्यप् । अभिमुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य॰ ।

अभ्यर्द्दित त्रि॰ अभि+अर्द्द क्त । भृशपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभिमुखमर्य्यादायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न॰ ।

अभ्यर्हणीय त्रि॰ अभि+अर्ह–अनीयर् । पूजनीये । “गां रक्षो मन्त्रपाशेन जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित त्रि॰ अभि+अर्ह–कर्म्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न॰ अभि+अव+कृष–भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु॰ अभि+अव+स्कन्द–घञ् । १ शत्रोराक्रमे, २ निर्बलीकरणाय शत्रुभि क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्यवघाटने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च । ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न॰ ।

अभ्यवहरण न॰ अभि+अव–हृ–ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु॰ अभि+अव+हृ–घञ् । भोजने । “अल्पाभ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य्य त्रि॰ अभि+अव+हृ–ण्यत् । भोक्तुं योग्ये । “सर्व्वमौदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव” विक्र॰ । ‘अर विशदभ्यवहार्य्यम्’ मा॰ भ॰

अभ्यवहृत त्रि॰ अभि+अव+हृ–क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न॰ अभि+अव+इण–ल्युट् । आभिमुख्येनापयाने “यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगृह्णीत यद्यु अभ्यवायनाय” शत॰ ब्रा॰ ।

अभ्यसन न॰ अभि+अस–ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणे ३ पुनः पुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” रघुः । ‘स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते’ गीता “अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा॰ “वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि॰ अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर् । अवश्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यसूयक त्रि॰ अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा॰ यक् ण्वुल् । अन्यनाशूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके । “मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः” गीता ।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि॰ यक् प्रत्ययान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे । ‘नैनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा॰ “रूपेषु वेषेषु च साभ्यसूया” “शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये य” “नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूत्” इति च रघुः ।

अभ्यस्त त्रि॰ अभि+अस–क्त । पौनःपुन्येनैकजातीयाक्रिया कर्म्मणि पुनः पुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा॰ उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्यस्ताच्छतु” “अभ्यस्तस्य च” पा॰ ।

अभ्यस्य अव्य॰ अभि+अस–ल्यप् । पुनः पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न॰ अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त । १ मिथ्याभियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्म्मणि क्त । २ ईप्सिते त्रि॰ ।

अभ्याख्यान न॰ अभि+आ+ख्या–ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे “शतं मे धारयसीत्यादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु॰ अभि+आ+गम+क्त । भिन्नग्रामीणे गृहं गतेऽतिथौ “सर्व्वस्याभ्यागतो गुरुः” पुरा॰ । २ सम्मुखागतमात्रे त्रि॰ । “अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णसर्पकान्” माघ ।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप् । १ युद्धे । कर्म्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् । ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।

अभ्यागमन न॰ अभि+आ–गम–ल्युट् । १ आभिमुख्येनोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु॰ अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृत ठन् ।

। [illegible] आहुवे ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन घञ् । १ आघाते २ आह्वाने च । करणे घञ् । ३ आघातोपकरणे । "अभ्याघातेन [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन–णिनि । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्याधार पु० अभि+आ+धृ–घञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । ५,२

अभ्याम्नाय पु० अभि+आ+म्ना–घञ् । [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन–घञ् । [illegible] ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+दा [illegible] । १ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । अभि+आ–दा–क्त । २ [illegible] त्रि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा ल्युट् । १ [illegible]

अभ्याधान न० अभि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] १७२ पृष्ठे [illegible] ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम–क्त [illegible] । [illegible]

अभ्यापत्ति स्त्री० अभि+आ–पद–क्तिन् । [illegible] ।

अभ्यामर्द अभि+आ+मृद आधारे घञ् । १ युद्धे । भावे घञ् । २ मिथोमर्दने ।

अभ्याररुण्य त्रि० अभि+आ+[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११ । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ–घञ मुम् । [illegible]

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible]

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह–घञ् । १ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रुह अनीयर् । [illegible]

[illegible] । [illegible] । अभ्यारोहणीयम् ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० नि+आ+वृत–णिनि । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने "[illegible]" [illegible] । भावे घञ् । ३ अभ्यावर्त्त पु० । अभि+आ+वृत–णिच् [illegible] । २ पुन पुनरावर्त्तने [illegible] त्रि० । "[illegible]" [illegible] ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अभ्यावर्त्त+इनि अभि+आ+वृत–णिनि । [illegible] । [illegible] । [illegible] ६ । [illegible] १७५ । [illegible] । १ २ ८ ।

अभ्याहत पु० अभि+आ+हन [illegible] । [illegible] । "[illegible]" ११८ । "[illegible]" [illegible] । २ पुन पुनरभ्यस्ते त्रि० ।

अभ्याहति स्त्री० अभि+आ+हन–क्तिन् । [illegible] । [illegible] ।

अभ्याश पु० [illegible] अश–[illegible] करणे घञ् । निकटे । [illegible] । २ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अभ्यास पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । २ [illegible] करणे । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

दृष्ट'। ४ धन्यतात्पर्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये इति" उक्ते यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यस्य नवकृत्व अभ्यासः। ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरत समाहृत्य मनसः स्थापने च। कर्मणि घञ्। ६ व्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः'। "पूर्वोऽभ्यासः" "अभ्यासेन चाभ्यासस्य" पा०।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः। सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ। "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय"। "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति" च गीता।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद्–णिच् ल्युट्। १ शत्र्वादेः शत्रोर्निर्बलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ–घञ्। १ अभिहारार्थे २ समाहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च। "काञ्चिदुद्दिश्यैकोऽन्यान्तरदेशे कर्पूरं खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति" मन०भा०

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा–कर्मणि क्त। १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वह्नौ।

अभ्युक्त त्रि० आभिमुख्येनोक्ते। १ समक्षमुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षण न० अभि+उक्ष–सेचने ल्युट्। "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम्। न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" इत्युक्ते अवनतपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे "परस्पराभ्युक्षणतत्पराणाम्" रघु अभ्युक्षणं च स्नानकार्य्ये कात्या० २२,६,१४। कर्त्तव्यमिति शेषः। अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात्। स च संस्कारः अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः। यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन व्रीह्यादिगतावघातादिकुलशक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव व्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्य कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते" इति। नैयायिकास्तु "संस्कारः गुणएवेष्ट प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" कुसुमा० उक्ते प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्ट गुणएव गुणिनः एव सोऽक्रियते मतिप्रोक्षादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाफलस्यैव प्रधानफलवत्त्वात्तदानन्तर्यादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्व्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् व्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारणत्वेनानियमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्वत्वापत्तेः। यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमस्य यत्नु निष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचाराच्चार्थसाधकत्व तत्र हि शत्रुगतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्म्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभिर्गणनात् तस्य पापजनकत्वसिद्धिरिति।

अभ्युचित त्रि० अभि+उच–क्त। कृताभ्युच्चये यज्ञपात्रादौ

अभ्युच्य त्रि० अभि+उच–अर्हार्थे ण्यत्। अभ्युक्षणार्हे। ल्यप्। अवनतपाणिना सिक्त्वेत्यर्थे अव्य० "अग्न्यैमसवन्द्य कृत्वाभ्युच्य सोमोपमरूपेण" कात्या० २२,६,१२। तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युच्येति" त०भा०।

अभ्युच्चय पु० अभि+उद्+चि–अच्। १ वृद्धौ। "अभ्युच्चयस्तु सम्पन्नः" किरा०२,१८ मल्लिनाथोक्ते २ समुच्चयमात्रे।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्–स्था–ल्युट्। १ आदरेणागमनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उद्यमे, ६ उन्नते च। "नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दुः सप्रजा प्रजाः" रघु "अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता। [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उद्+स्था–णिनि। अभ्युत्थान

अभ्युत्थित त्रि० अभि+उद्–स्था–क्त। १ कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते। २ अभिमुखेनोद्गते च "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" रघु।

अभ्युत्थेय त्रि० अभि+उद्+स्था–उपसर्गात् कर्मणि यत्। अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन्। "अभ्युत्थेयश्चापि" कात्या० ३२,५,२७ गुर्व्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क०।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत–ल्युट्। आभिमुख्येनोत्पतने "अवनिताभ्युत्पतनो रथेषु प्रसह्य सिंह" रघु।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इण्–अच्। १ अभीष्टकार्य्याणां प्रादुर्भावे, २ वृद्धौ, "भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्" रघु।

[illegible]

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन घञ्। [illegible]

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन [illegible]

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर [illegible]

अभ्याताप पु० अभि+आ+तप [illegible]

अभ्यात्त [illegible]

अभ्यादान न० अभि+आ+दा [illegible]

अभ्याधान न० [illegible]

अभ्यानत [illegible]

अभ्यापत्ति [illegible]

अभ्यामर्द [illegible]

अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ [illegible]

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह [illegible]

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह [illegible]

अभ्यारोहणीय त्रि० [illegible]

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० [illegible]

अभ्यावृत्त [illegible]

अभ्याश पु० अभि+आ+अश [illegible]

अभ्याहत [illegible]

अभ्याहति स्त्री० [illegible]

अभ्यास पु० [illegible]

[illegible]

सेव पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादा पक्षिणश्चापि सङ्घ्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृगालं महीपते ! । कुक्कुटान् करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्य(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्च्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव सम्प्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ पक्षावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु पूर्व्वेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते ! । गृध्रः सम्पतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः । शोणितैर्व्यक्तसम्पूर्णा अत्यभ्रास्तत्र राक्षसाः ॥ प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमाना कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाता शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ॥ ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमपसव्यञ्च ब्रह्मर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ॥ वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्कराकर्षिणः ॥ अभग्नाः सम्भग्ना वातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्च्चिर्दुर्गन्धश्च हुतभुग् वै दारुणस्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! ॥ धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्य्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां महाशालामुपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्कापक्केति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः’ इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा ‘मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

घभूाघकाशिन् त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

घभि [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] । "[illegible]-
[illegible]" [illegible] ।

घभुन त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

घभुप त्रि [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । "[illegible] ।

[illegible]

चैव पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं वडवा सूते श्वा शृगालं महीपते ! । कुक्कुटान् करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्यं(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव सम्प्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु पूर्व्वेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते ! । गृध्रः सम्पतते शीर्षं जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोडशीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षययिष्यतः । शोणितैर्वक्त्रसम्पूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः ॥ प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ॥ ज्वलन्तीभिश्च महतीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमपसव्यङ्कृत्वात्र चोक्तं महर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्नाः सम्प्रहाराघातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो हविः । वामार्च्चिर्दुष्टगन्धश्च सृजन् वै दारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां सशब्दानामुपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्कापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च वाला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥” इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा “शुक्लकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

सतम् अमनुष्याणां मनुष्याणिनां गन्धर्वादीनां तद्भयात् सङ्ग्रायुष्य भवति मनुष्याणां तु तदभावात्" कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न मनोगत । १ अनभिमते २ मनसाऽचिन्तिते । [अमनस्कीते २ अनभिमते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीत स्वीकृत । १ मनोऽस्वीकृते

अमनोयोग पु० मनसो योग विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अप्रधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोऽसत्त्वभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि "अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रत" ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराध न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि०

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्र पाठो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ "साय त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्र बलिं हरेत्" मनु नास्ति मन्त्र मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् व्रतिवृत्ता देय " "निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमितीरिता" इति च मनु । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्यत्रार्थे "अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्" अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते" इति च स्मृति । [कष्टे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १मन्दभिन्ने पटौ २उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमान' गेहादिषु यस्य । स्त्री-पुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये "शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूल निकेतन "मनु ।२ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, "सतामरालयमरालमरालकेशी" नै० "सुमाप रत्नानि हरामराङ्गना "माघ । तीर्थ्युत्तराणि कर्मच प्रवक्ष्यममरामरा" मनु प्रष्टगान्तिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, "पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका "इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्नमध्ये,न्यतम "धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा । ख्यातोवराहमिहिरोन्टपते सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" शङ्कु सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्य । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्येह विक्रमन्टपस्य सभासदोऽमी" इति च ज्योतिर्विदा० । ३कुलीशके, स हि छिन्नोऽपि पुन पुनः प्ररोहति, तस्या न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ बहुतापनेऽपि न ध्वंस । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनग्रन्थे प्रपञ्चते । ५ अस्थिसंहारे च स हि बहुकाल भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति । श०च० ६ मरणशून्येत्रि०। "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाश्च चिन्तयेत्" हितो० "उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा" मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे मघादिगणभेदे "हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिर पुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये अनुरिह सुधा देवसञ्ज्ञानि भानि" ज्योतिर्विना० अधिक गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८मरुद्गणभेदे पु० । "मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निवत्कुम्भिन्द्योति सावित्र मितमेव च । अमर मरद्दृश्च मषायश्च महाभुजम्" इत्यादि हरिवं० ९ गुडूच्याम् १० दूर्वायां ११ वास्तूकेहके १२ महानिलीकेहके १३ हतकुमार्याम् १४ स्नुहीहके च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुन प्ररोहणात् यथायथ दूर्मरत्वाश्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तत्सत्त्वेन वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणायां गृहस्य अनिवारकत्वात्तथा । अमरा सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृत कोष । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमर. दुर्मर इव जायते जन-ड । दुर्खदिरे कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रिय दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजक द्विज शाक० त० । देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु०६०त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरसविशीर्ण पुष्प यस्य । १कल्पवृक्षे२इक्षुगन्धायां स्त्री । ३ काशवृक्षे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्ण पुष्पमस्या जातित्वात् ङीप् । अक्षाकपुष्याम् । कप् अत इत्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु०६त० । १विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ गरुडे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्ध रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त०। १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २प्राप्तदेवलोके धार्मिके त्रि०। "तेषां सत्यगवर्ष-

[illegible]

भमति [illegible]

[illegible]

सत्तम् अमनुष्याणां मनुष्यभिन्नानां गन्धर्व्वादीनां सम्भवात् सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न मनोगत । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचिन्तिते ।

[अगृहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीत गृहीत । १ मनोवृत्त्या

अमनोयोग पु० मनसो योग विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन-तुन् न०त० । अज्ञातरि “अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रत” ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराध न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि०

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्र पाठ्यो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्” मनु नास्ति मन्त्र मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहो देय” “निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थिति” इति च मनु । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत्र ‘अमन्त्रक तु शूद्रस्य सर्व्वकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते’ इति च स्मृति ।

[कष्टे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १मन्दभिन्ने पटौ २उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमान गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरण्यममश्चैव वृक्षमूलनिकेतन” मनु ।२ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽप्यत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, “तत्रामरालयमरालमरालकेशी’ नै० “सुधाया रक्षन्ति हरामराङ्गना”माघ । लीयुत्तराणि कर्म्मणि स्थवद्ममरामरा” मनु अष्टवार्षिकमध्ये २ अमरसिंहनामके वार्षिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशार्षिकाः”इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्नमध्येऽन्यतम “धन्वन्तरि क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासा । ख्यातोवराहमिहिरोन्टपते सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्कु सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरो घटकर्पराख्य । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्व्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदा० । ३स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, अहसा न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ बहुतापनेऽपि न क्षय । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनग्रन्थे वर्ण्यते । ५ अस्थिसंहृवृक्षे च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोपि न जीर्य्यति । ६०ब० ६ मरणशून्ये त्रि० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा” मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि” ज्यो०चिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८मरुद्गणभेदे पु० । ‘मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निश्चक्षुर्ह्वविर्ज्योतिः सावित्रं मितमेव च । अमरं शरवृष्टिञ्च सत्यञ्च महाभुजम्’ इत्यादि हरिव० ९ गुडूच्याम् १० दूर्व्वायां ११ वास्तूकवृक्षे १२ महानीलीवृक्षे १३ घृतकुमार्य्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुनः प्ररूढत्वात् यथायथ दूर्मरत्वाच्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तच्चर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणाया गृहस्य घनिवारकत्वात्तथा । अमरा सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृत कोष । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमर-दुर्मर इव जायते जन-ड । दुर्खदिरे काम्बस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रिय दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजक द्विज शाक० त०। देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु०६०त०। देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्ण पुष्पं यस्य । १कल्पवृक्षे २इक्षुगन्धायां स्त्री । ३ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्ण पुष्पमस्या जातित्वात् ङीप् । अशोकपुष्पाम् । कप् अत इत्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु०६त० । १विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा । २ यक्षे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्ध रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त०। १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २प्राप्तदेवलोके धार्म्मिके त्रि०। “तेषां सत्यगवर्ग-

[illegible] अमरवनितानाम् [illegible] ।

अमरपती स्त्री अमरा [illegible] च [illegible] ।
[illegible] (भावप्रकाशः) अमरपत्यादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ६त । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ६त । "[illegible] रमणि [illegible] रामणाः [illegible] ।

अमराद्रि पु ६त । सुमेरौ । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अमराधिप पु ६त । देवराजे इन्द्रे अमराधीशादयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री ६त । गङ्गायाम् । [illegible] ।

अमरालय पु ६त । स्वर्गे [illegible] ।

अमरावती स्त्री अमरा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अमरिष्णु त्रि न-मृ इष्णुच् न त । अमरणशीले "[illegible] [illegible] [illegible] । ८१ ॥ ।

अमरु पु [illegible] [illegible] कविभेदे "कविरमरः कविरमरुः [illegible] [illegible] ।

अमरेज्य पु ६त । देवानां गुरौ बृहस्पतौ [illegible] [illegible] ।

अमर्त्य त्रि न-मर्त्य न त । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

अमर्म्य त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ॥ "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अमल्लभूयम न [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अमलाख त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
१ [illegible] २ [illegible] च ।

अमव पु [illegible] [illegible] [illegible] न त । [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अमर्षण त्रि न-मृष न त । १ असहने २ क्रोधने च । "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अमर्षित त्रि न-मृष इट् [illegible] न त । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अमर्षिन् त्रि न-मृष न त । [illegible] [illegible] ।

अमल न न+मल । १ [illegible] २ [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] त्रि "[illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]

अमलात्मन् पु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

अमस पु अम-असच् [illegible] । १ [illegible] २ [illegible]

अमलिन त्रि विरोधे न त । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

अमसृण त्रि विरोधे न त । [illegible] [illegible] ।

अमा अव्य म+आ-अच् । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] २ २२ २ । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

सूर्य्यकिरणासंपर्कादृदीप्तायाः, ४ मञ्चदश्याः कलायाम् न मीयते दृश्यते चिप्ररात्र । ५अमावस्यायां तिथौ च स्त्री। "अमार्कपाते श्रवणे यदि स्यात्" "यद्यमा रविवारेण" इति च प्रा०त०पुरा०। "अमायां तु सदा सोमः-ओषधीः प्रतिपद्यते" इति सोमो०। न मीयतेऽसौ मा—कर्मणि क्विप्। ६ आत्मनि पु०। ७ मानशून्ये त्रि०। ८ सहे अव्य० निरु०। "कामचरतामसा भूते" ऋ० २,२८,६। "अमा सहमिति" भा०। अम्यते गम्यते चन्द्रलोकात् अत्र अम—आधारे—घञ् वा वृद्धिः। ९इहलोके। "अमा-तोमस्तोपि आन्तरिक्षादमायुत" ऋ०५,५०,५८। "अमातः अस्माल्लोकात्" भा०। तत्र यावत्सम्पातमुषित्वा "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति" श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह लोकागमनात्तथात्वम्। [दुर्बले।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य। १दुर्बले। मांसहीनो हि

अमात्य पु० अमा सह भवति त्यप्। मन्त्रिणि। तस्य दण्ड नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम्। "पुरोहितामात्यसुखाश्च योधाः" भट्टि। "अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः" रघु। "अमात्ये दण्ड आयत्तः" इति मनुः "अनात्यव्यसना राजा दूष्यास्ते प्रत्युपस्थिताः" काव। अमात्यलक्षणमुक्तं हेमा० विष्णुध० पु०। "सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत्। ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः। कुलशुद्धो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः। दक्षस्त्वपरमोक्ता नीतिं जानाति सर्वतः। रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः। लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न विद्यते। क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। गूढमन्त्रश्चाऽस्वदन्तो प्राज्ञो भक्तजनप्रियः। इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः। भूरत्न शास्त्रविद्यश्च मानी न च मत्सरी। चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राप्य आत्मवान्। षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा। वेत्ता विधाता कार्य्याणां नैव कार्य्यातिपातकः। समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुणप्रियः। कृतानामकृतानां च कर्म्मणामन्ववेक्षिता। यथा पुरुषमर्हाणां पुरुषाणां नियोजकः। कर्त्ता परोक्षे कार्य्याणि सांपराये स्वगूतमः। तत्त्वातत्त्वविदिता च कर्म्मणो गुरुलाघवम्। यत्र मित्रविभागज्ञो विग्रहे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः सर्व्वकार्य्याणि कुर्य्यादुन्नतकुलोद्वहः। विदितानि तथा कुर्य्याच्च ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य ज्ञात्वा कार्य्याणि भार्गव। अचिरेणापि विद्वेष स मन्त्री त्वधिगच्छति। कुरुते यस्तु कार्य्याणि विदितानि महीपते भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा एवङ्गुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः। राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि" इति।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य। १द्वयत्वाशून्ये परमात्मनि तुरीये ब्रह्मणि। इयत्तूपरिमाणकल्पनेन २परिच्छेदशून्ये गगनादौ च त्रि०। अमात्र त्वा धिषणा तविषे ऋ० १,१०२,७, "अमात्र मात्रया इयत्तया रहितम्" भा०।

अमानना स्त्री अमाने न०त०। आदराभावे न०ब०। आदरशून्ये त्रि०। [मन कष्टदायके दुःखे।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न०त०।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्य्येण मा माघो वा चन्द्रमा यस्याः गौरा० ङीप्। अमावस्यायाम्।

अमाय त्रि० नास्ति माया यस्य। १कपटशून्ये २अविद्याशून्ये ब्रह्मणि न०। मायोमानस्। ३इयत्ताशून्ये त्रि०।

अमानिन् त्रि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन—णिनि न०त०। अभिमानशून्ये "अमानित्वमदम्भित्वम्" गीता।

अमार्जित त्रि० मृज—क्त विरोधे न०त०। अपरिष्कृते।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप् घञ् वा नि० गौरा० ङीप्। अमावास्यायाम्।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि०। कृष्णपक्षीयपञ्चदशीतिथौ। तथा हि अध प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः। तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटोपलक्षित काल अमावस्येति निष्कर्षः। "सूर्य्याचन्द्रमसोः यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः साऽमावस्येति" गोभि० "अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति प्रतिपदो" मनु। अमावास्यायां भव वा वुन् अमावासक अण् आमावस्य। तत्भवे त्रि०। "य आगारे लगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये" अथ० २६,१

अमावसु पु० आयुपुत्रे नृपभेदे "अमावसुमिति ख्यातमायो सुत यशस्विनम्" ह०व०।

अमित त्रि० न मित। १अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये "अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्"? रामा०। २अज्ञाते च।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्य पाद-

[illegible] अमित्र: [illegible] वा । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि ।

अमिताशन पु° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" इति श्रुतिः "[illegible]" इति वा [illegible] । २ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अमितौजस् त्रि° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अमित्र न° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] इति च [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अमित्रघ(घा)त त्रि° [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अमित्रसाह त्रि° [illegible] । [illegible] "[illegible]"

अमित्रिन् त्रि° [illegible] । [illegible] ।

अमित्रिय त्रि° [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अमिश्र त्रि° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अमिश्रित त्रि° न° त° । [illegible] ।

अमिष न° [illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि ।

अमीत त्रि° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible]

अमीव त्रि° [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

अमीवचातन त्रि° [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अमुक त्रि° [illegible] । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] ।

अमुख त्रि° [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अमुग्ध त्रि° [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अमुण्ड त्रि° [illegible] । [illegible] ।

अमुत्र त्रि° [illegible] । [illegible] ।

अमुतस् अव्य° [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अमुत्र अव्य° [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अमुमङ्गल न° [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अमुथा अव्य° [illegible] । [illegible] ।

अमुष्यकुल(प) त्रि° [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अमुष्यपुत्र(त्)[illegible] त्रि° [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अमुष्(त्)यायण [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अमुष्यकुल न° [illegible] । [illegible] ।

अमुष्यपुत्र पु० ६त०नि०अलुक्। प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यपुत्रक्म्। कौलीन्ये न०।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक्। विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च।

अमूदृश त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+दृश—कञ् आति उत्त्वमत्वे। अदःशब्दार्थसदृशे। कञ्। अमूदृश क्विन् अमूदृक् कुलम्। उक्तार्थे। कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमूदृशी तत्कविष्टन्दवन्दिता" नै०।

अमूर स्त्री अम् मूर्च्छाभाव कृशा० अस्त्यर्थे र। मूढभिन्ने मोहशून्ये "संजानत स्वैर्दक्षैरमूरा" ऋ० १ ६८' ४, "यास्कस्तु मूढा वय मोऽमूढस्त्वमसि इति" मूढ-शब्दस्य रूपमाह तत्र ष्ठ० साधुत्वम्।

अमूर्त्त त्रि० न०त०। मूर्त्तभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० "मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति" सि०मुक्ता० तद्धीने गगनादौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च" शत०ब्रा०।

अमूर्त्तगुण पु० ६त०। वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे "धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" भाषा०।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य। १अवयवशून्ये गगनादौ २विष्णौ पु० "अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः" विष्णुस० "मूर्त्तिघनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षण तन्नास्ति यस्य" भा०।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त०। १मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ पु० "दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि०स०।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य। १ आदिकारणशून्ये "मूलं मूलाभावादमूलम्" सा०सू०। "त्रयोविंशतत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तस्य मूलान्तराभावात्" प्र०भा०। "इयं वा इदं जीवनं "मूलं चैवामूलञ्च तदुभय देवानां यन्मनुष्या उपजीवन्ति पशवोऽमूला ओषधयोमूलिन्य" शत० ब्रा०। मूलिं च अमूलञ्चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम्" शत०ब्रा०। २ मूल-रूपादिविशिष्टा तच्छून्ये त्रि० मूलारूपाः"। पा० अजादि टाप्। सा च ३ अग्निशिखावृक्षे। कप्। अमूलको-ऽप्युक्तार्थे मूलधन्येषु—अदृष्टे च "एतद्धनममूलकम्" भूरिप्रयोकमसिद्धि।

अमृक्त त्रि० मृज—शोधाक्षकारयो वेदे न णत्वम् न०त०। १अशोधिते अनिर्णिक्ते "अमृक्तेन रुशता वाससा" ऋ० ८,६६,५ लोके तु अमृष्ट। तस्यार्थे धातूनामनेकार्थत्वात् २अहिंसिते। "रथोवाजा ऋभुक्षणो अमृक्त" ऋ०७,२७,१। "अमृक्त अहिंसितः" भा०।

अमृणाल न० सादृश्ये न०त०। मृणालसदृशे वीरणमूले।

अमृत त्रि० न मृत। १मरणशून्ये जीविते "अमृते जारज कुण्ड" अमर० "अपाम सोममृता अभूम" इति श्रुति मरणश्चाल "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति" विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्व, देवानामपि तथैवामृतत्वम् "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परमात्मायास्" शा०सू० कार्य्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात्। न मृत मरण यस्मात्। २पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम्। तच्च प्रथम पृथूपदिष्टैर्देवैरिन्द्र वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्व्या दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासशापात् समुद्रमध्य गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृत दृष्ट्वा तृप्यन्ति" चा०उ०। "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे। भजसि तापमनुष्णकिमंशुभिः। यदि भवन्ति मृताः सखि। चन्द्रिकाः इति" नैषधम्। २ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम्। "अन्नमय हि सौम्य। मन आपोमयः प्राण" इत्युपक्रम्य षोडशकल सौम्य। पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ०। जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्ते तत्पाने च प्राणरक्षे जलस्य मरणाहेतुत्वम्। "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोशनमन्त्रः। ४ घृते तस्य, "आयुर्वै घृत" मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम्। "अमृत नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति। शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना" माघ। ५पारदे तस्य च रसायनादिना पाने "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारद अनयोर्मेलनं देवि। मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इत्युक्ते वङ्कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरदर्शने विवरणम्। ६यज्ञशिष्टे द्रव्ये "यज्ञशेषोऽमृत स्मृत" मित्युक्तेस्तथात्वम्। ७ अयाचिते वस्तुनि "मृतं स्याद्याचितं भैक्ष्यममृत स्यादयाचितम्" मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्यत्वात् तथात्वम्। "ऋतामृताभ्यां जीवेत" मनु। ८दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम्। ९अन्ने "अन्न-मूल हि जीवन" मित्युक्तेस्तथात्वम्। न म्रियते चीयते। १०स्वर्णे।

"घनी छार्यवतीवचिदि" वा वद्रतव मही वद्रावमेऽपि वनीयनायवालम् चारर उप तैवरम वर्ष तैवरवक्षनावययारे ऽपि वणाल्लानादिवदुपातेन वि ह् वाचितम् । एतदभिप्रायेणैव "वपुर्द्वै क्रियन्त पिशुर्भूर्यिव वा । ११ वयचीनुमयाले चवाचयना- न्तम् (१वाद्रमे चवरवदाव दग्नात् । १२ वद्वायवे प्रयेति "चादित्योपे तैपञ्च प्रवाहि मधुश्विताचाम् वा दत्त पावचावनुचाया वा च मवद्म गाउ । १०छुपेचचर वद्वाहारयचात् चवानम् ११ दिवे १४ वतुवाचे पिवे अवो वैद्योजाहिमा मीवचे चवरचौद्धलाचया । चारम "तिवयवार्ता वपित्रवीदिति" एव १क्वोवे "पिद्धा- वचनाय" इति चति चवनुचनातेया चाचर वैव देउतिति" चति "व पिवे चावाचाव च चवर । १८ चवयवद्मे चावच्यरचाचवा । "चपूर्व चावमावितवि दिती । "चावाविवोयवो वव वाद्यैव वद्रा" । चवचवचाच चाचिलेच बचच- लेच वा चर्षे चच् । १८ वमवरी वदि वद्वचच भवचे चचर्ष विचाइविवा इति इराये प्रविहम् । २ देवेवद्रयनेच वचावम् । देवाचाचावद्रववैच प्रत- लव "व वै देवा चचावि विचति वदैचाचा चवा वत चीति" वा च चचे "दवचावर्ष चर्ष च" च २१ ३ चचर्ष देवादिवचिवि वे दो । व जिवली च चर्षेरि ३ । २१चाराद्योवच्ये । चच चवर्षे दमेदपि दवप्रबचचाचचा २२ चचर्ष च वच चौचचिवा चचचाचचचोदपि विच- चद्याचाचचालम् । २२ चदूचाम् । २४ चमूचाचर्ची २६ च्योजिवाम् २४ चीरचदुच्चाचाम् २७ चहिचिवाचो ३८ रहजिवादि २८ दुर्गाचाम् १ चावचची ३१ चवी- लची ३२ द्रवची ३३ विद्रची ३४ चववाच वरीचवाय चो । एताची चचाचर्ष रोचचिचारचच चवाच्यद् । वचतैव चचोप्युचचाल् चचरद्रचाचारच चाच ३५ दराची चो । ३६दर्वादिचचेदे चो "चाची चचाचि चचाहि रडाचीचा बेहिचचाने । चचचर्च दिचाचर्च चावरचच चचाचे । चावचार हि विवाच चूचचा चचचा इति । चचाचर्च इहिचाचा चचोचा चचवा विच चाहि चारर । चचादाचुवच चचच हाविचाचचा चोचीविदिच चाद्राविचचाचाविर चच एव । १चचरचच्चचे विच्चो ३ "चचव चावच चाचाः रि च । चाविच चच चच्चे चचाच् । ३८ चचरचरचचये वि । "दिम्पूच्च द्विचीवर्च चचीर- चाचच चच १८.७१,७१,७० चच । "चचचरचा चतुरचात् चाचच्चचच चचचचचाचू वै ती चचा चौचर्यगौर्वदा चचेचोच चचा पुचे । चचचोचा हरी रिवा पूर्वा चच्चेउचचाचुचा । "चादिचचीचचोर्चचा चचा चचचचचाचचो चचा च चाइ हरी रिवा पूर्वा चाचचा पुचेचि इति चौदिचोचे ३८ विचिचर- चोचचो चोचचे "चुहारचचूचा चीचचाचचीचो चविदुचचीचिद्र्चे चचचीचारुच । दिवचचचचरी चचरोचाचचारे । दरहुचचचारे चचार्च चाचि चौधे । दचचचिचिचचचचाचोचर्च चौचचारे । चचदतिचवाचा वैचच चोचचारे । चचहुचचहुचचोचिचुचच वियर्षे । चचचचचचर्चचौ चौदिचारेउचचाचि" एच चा चचो चादिचचचचा हडचचहुचा चचाहुचाचा चचिदोदिचीच । चौचि च दिच्च; हचारेचचो च हचाचैचचौ चाहृचचीचचौः । चचो च । चारचचचचौचचो चीचचरे "चरि विविचचौ- चाचौ दिचांचाचर्च चचेद् । चच्चतीछुचचौच चाच- देच चचो चचा" चचेचि । ३चचूचि च ।

घवनमति चो चदि दचर्च इच निविर्ष विचिचिर्च इच विचिचचम् । चचचचरि: चविचविचा दुचचविचा चर ।
चचिचा" दचुचचच चच्चोचेरे ।

घवतनम ३ चचर्च चच्च च "चचचरे चच । १ चोरे चच चद्राचच्चचाच् चच्चचा चाचचाविचचा चदचविचचाद चचावच् । "चौ च चीचेऽपि च चचो देवाचचुचर्चौदपि चर" चच ३४४ । "चचहुच् चच चचा चचो चचरोदि चचो हचचाचचाचो चचचाचर्चाचचाचेच चचूचचचा चौचच चचूचचारचचा चचावच् चर्षि दर्षाचचचे दचहुच् चचचच चौचच चच चाचरा । २चोहपि

घवतजटा चो चचदचिर चाहुंचेचा चचहा । चदर्चाचाच्

घवतजल च चचूचचाचरचच चारा च । २चौचे । "चमी इरे चचूचचचाच् "चचि "चचिचीरः चचचचाचचोचचरा- दचचचुचाचचचचचच् च च । "चचूचचचचरचचचचचचच् चच "चादिचचा च चचाचचचचाच चचरी" इचि चचा "चचूचर्चरुचचाचचवुचर्च दि चचची" इचि विचु ३ चचर्च १चरचाचचचाचाविचे च

घवतनरक्षिचो चो चचुचच चचाचा दुचाचर" चरीचचो चदेच । चौचूचाचाच् एच दि ।

घवततिचचा चो चचचचचोचरचविचा दुचवविचाचिचू-

धरा । वहलघुदीर्घयुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्त-
लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "त्वरितगतिश्च नजम-
गैरियुक्तैस्त्वरितगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम्।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य" नै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ । "प्रथमचरणमयमरसितिन्द्युग्मम् । अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा" वृ०र० उक्ते- १पदचतुरूर्द्ध्वपदके २छन्दोभेदे । उपरिगतम् "मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकराश्रयैः क्रमाद्धृता" इत्याद्युक्तलक्षणम् ईत० । २सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूरनालिकाभेदे पक्वान्नभेदे भक्त०र० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क । १विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृत मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योऽदात् अतः पालक इति भागवती कथा । "सोमपोऽमृतपः सोम" इति वि०स० । अमृतं पिबति पा पाने क । २देवे तद्दर्शनेन तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्य मध्वादिपातरि त्रि० । "अयममृतपानामयाच्छयासावधरमधु मधुपस्तवाजिघ्रीते" माघ ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्मयस्य पक्ष इवाकारित्वात् । १वह्नौ "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्," श्रा० उक्ते सर्वदाहकस्यापि वह्ने र्न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् । "तस्यैते अमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी" इति शत०ब्रा० अमृतं स्वर्णमिव पीतौ पक्षावस्य । १स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे "हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्युममृत वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनः" शत०ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति) १ यवनप्रसिद्धे वृक्षफले "अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु तीनुद्दरेद्दोषान् । देशेषु सुक्ष्मानां बहुश तल्लभ्यते लोके भा०प्र० । ई०स० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री ४पटोले ५पारावतवृक्षे च पु० ।

अमृतबन्धु पु० अमृतस्य बन्धु एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहोदर । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात् तथात्वम् । "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् "अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" इति भा०आ० प०। अमृतस्य बन्धुरिव आह्लादकत्वात् । २ देवमात्रे "तं देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः" ऋ० १०,७२,५, ।

अमृतभल्लातकी स्त्री "सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदार्याढकसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेण्व्यपनेय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घन यथा स्यात् । सितोपलाषोडशभिः पलैस्तु विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां जयेद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् सुपर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च ॥ जवं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् । स्त्रीभक्ष्यभक्त लभते प्रजाश्च नीरोगमव्दद्वियतानि चायुः ॥ न चान्नपाने परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ भल्लातकी शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुडखण्डनात् । घृतांश्चतुर्गुणं क्षीर घृतस्य मस्य इष्यते" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुज-क्विप् ईत०। देवे "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छा०उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचित यज्ञशिष्टञ्च वा भुङ्क्ते । २ यज्ञशिष्टान्नभोक्तरि ३ अयाचितान्नभोक्तरि च त्रि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्यो योगः । ज्योतिषोक्ते । तिथिवारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वाद्यम् । १ अमृतरूपे आस्वाद्ये "विश्वानीश विमर्द्दमेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभृ" कुमा०। अमृतस्य रस सारः। २सुधारसे "शिक्षा इवामृतरसेन सम्भृजमानाम्"माघ । अमृतं मोक्ष रस इव यस्य । ३ परमात्मनि "स एष सैन्धवघनोऽमृतरस इति" श्रुति अमृतस्येव रसः आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलद्राक्षायां (अन्द्रसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री । सा च "तृतीयभागखण्डेन मिश्रित गोधूमपिष्टकम् । शुभ्रमीषद्वियुतं मर्द्दयेदुदपाणिना । एवं सहितं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितम् । ततोऽभ्यवतरेत्तरणि तु चिपिटं भिस्त्यन्तिके विधाय पूपकं तेनं तप्तिकायां घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा जाता वातपित्तक्षयापहा" इति भा०प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृताख्या लता । १ गुडूच्याम्" (अमरलता) इति २ ख्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायित वपुरस्य । १ चन्द्रे स हि तत्सु-

[illegible]

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । [illegible]

अमृतवाक् त्रि [illegible]

अमृतसंभवा स्त्री [illegible]

अमृतसंयाव न [illegible]

अमृतसार पु [illegible]

[illegible]

अमृतसारज पु [illegible]

अमृतसू [illegible]

अमृतसोदर [illegible]

अमृतस्रवा स्त्री [illegible]

अमृतांशु पु [illegible]

अमृतांशूद्भव पु [illegible]

अमृताशन पु [illegible]

अमृताफल न [illegible]

अमृताप्रमाण त्रि [illegible]

अमृतत्वे "उत्तिष्ठ वत्स त्वमृतायमानम् यशोनिधास्येति" रघु ।

अमृताश पु॰ अमृतममरणं यथाभावमश्नुते अश—व्याप्तौ अण्। विष्णौ "१अमृतांशोऽमृतवपु" विष्णु॰स॰ अमृतं सुधामश्नाति अश-भोजने अण्। २देवे । [स्व यब्दे विवरणम्

अमृताशन पु॰ अमृतमश्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता

अमृताश्म त्रि॰ न म्रियते मृ—क्तन् न॰त॰ जौत नित्य कर्म्म॰ टच् समा॰। प्रस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टक पु॰ अमृतामभृतीनामष्टकं यत्र । गूडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलकटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् "अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापह" चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न॰ अमृतस्य विषस्येवासङ्गो यत्र । नीलवर्णे तुत्थभेदे हेम॰ तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृतासु त्रि॰ अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे बहुकालजीविनि । "आवभूयामृतासुर्वर्धमाना सुजन्मा" "उतामृतासुर्व्रतएमि" इति च अथ॰ ५,१,१,७ ।

अमृताहरण पु॰ अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्कथा भा॰ आदि प॰ ३३ अ॰ । "तान् कृत्वा पतगश्रेष्ठ सर्व्वांस्तुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्व्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आवृण्वानं मह्गज्ज्वालमर्चिर्भिः सर्व्वतोऽम्बरं । दहन्तमिव तीक्ष्णांशु चण्डवायुसमीरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुड़स्तरस्वी । नदी समापीय सुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापन समास्तरत् पत्ररथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः। प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोररूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्य्यवर्त्तत खेचरः । अरान्तरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती । विद्युज्जिह्वौ महावीर्य्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरेकोऽपि यं पश्येत् स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसाऽऽवृणोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्व्वतः समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षग । आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान् ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः । अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां तत "॥ तच् । अमृताहर्त्ता तत्रैव । "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्र ।

अमृताह्व न॰ अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते तत्स्वादफलेन आ+ह्वे—क (आराकानदेश) जाते लघुबिल्वाकृतौ (नासपाति) नामके रुचिफले वृक्षे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।

अमृतेशय पु॰ अमृते जले शेते शी—अच् अलुक् स॰ । विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।

अमृतोत्पन्न न॰ अमृत विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् । खर्परीतुत्थे राजनि॰। [५त॰ । मक्षिकाया राजनि॰ ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्न यस्या

अमृतोद्भव न॰ अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+भू—अच् । खर्परीतुत्थे (तुते) तुत्थभेदे । अमृत मृत्युञ्जयं विषमुद्भवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्ववृक्षे । "अमृतोद्भव श्रीवृक्ष शङ्करस्य सदा प्रिय " तद्दानमन्त्र ।

अमृत्यु पु॰ अभावे न॰। १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्यस्मात् । २मृत्युहेतुभिन्ने त्रि॰। "श्मशानये अयोऽमृत्यु भुवत" अ॰६, ४८,१२ "अमृत्यु अमरणहेतुं भवोऽन्नम्" भा॰। मृत्युर्विनाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्यु सर्व्वदृक् सिंह " विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध्र त्रि॰ मृधू उन्दने वा॰ रक् न॰त॰। केनाप्यहिंस्ये । इषुं मिन्होनपातममृध्रम्" ऋ॰ १,३७,११, "अमृध्र केनाहिंस्यम्" भा॰ । [स्मिस्तथैव पुरुषोऽमृषा" यत॰ब्रा॰ ।

अमृषा अव्य॰ न॰त॰। मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा एको वन

अमेधस् त्रि॰नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा॰। श्रवणमात्रेण विस्मारिणि धारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे ।

अमेध्य त्रि॰ न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न॰त॰ । अपवित्रे । "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्य प्रक्षिपेदग्नौ" इति अमेध्यप्रभवाणि च" इति च मनु । २ पुरीषे न॰।

अमेनि त्रि॰ मि—नि—न॰त॰। परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनिरस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यघायन्ति" अथ॰५,६,८ ।

अमेय त्रि॰न मेय । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावह "रघु ३"हृषीकपरिमेयात्मा" विष्णुस॰ ।

अमोघ त्रि॰ मोघो निष्फल न॰त॰। १ सफले,२ अव्यर्थे च ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]" इति च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] ।

चमोत न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ८, १ ॥

चम [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

चमक न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । २ [illegible] ।

चमर न [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ["[illegible] [illegible]" इति [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।

चम(रि)रीक [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १०।६, । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] । ८ [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] २ । "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] ।

चमरीवत् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

चमार [illegible] [illegible] । [illegible] ।

चमाड [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] '[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] ।

चमाड[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] । १ ([illegible]) इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

चमसा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] ([illegible]) इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । ([illegible] [illegible]) [illegible] ।

चमा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] । [illegible]

अम्बालिके । न मानयति कश्चन य० २३,१८ । नाट्योक्तावपि तत्रैव, २ अम्बष्ठलतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च । "अथाशृणोत् महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयम्वराः । रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा । राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।" "अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र । राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपाख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ०प० अम्बोपाख्याने । "मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः इत्यन्वियोक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् । अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादात् भ्रात्रे यवीयसे । भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा" भा०आ०प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला—क । मातरि ।

अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के सुपे अत इत्त्वम् । मातरि, १पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १मातरि २दुर्गायाम् "आशीर्भिरेधयामासुः पुरः पाकाभिरम्बिकाम्" कुमा० । काशीराजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायां धृतराष्ट्रस्य ३मातरि ।

अम्बिकापति पु० ६त० । शिवे । [१गणेशे २धृतराष्ट्रे च ।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ढक्) वा ।

अम्बु न० अबि शब्दे—उण् । १लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला) इति ख्यातायामोषधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः का०प्र० । "क्वातेतराम्बुच्छटा" का०प्र० "विश्रामाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् । "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः । "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । तच्च जलम् रसतन्मात्रादुत्पन्नो मूर्त्तविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वाद" शा०सू० । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः "योयो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृत" इति मनुना भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ रूपरसौ सलिलस्य गुणा श्रमी" भा०शा०प० उक्तेश्च "जले शुक्लमूलज्वनि । शीतस्पर्शं शुक्लरूपं रसो माधुर्य्यमीरितम्" पञ्चद० । "अग्नेरापः" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभवत्वम् यथोक्तं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" छा० उ० । "तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत । तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धा लोके । यस्मात्तेजसः कार्य्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आपाकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः" भा० । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" छा० उ० ॥ "सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अन्नमिदमिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा० । "अद्भिः सोम्य । शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ" छा० उ० "अद्भिः शुङ्गेन तेजो मूलं कार्य्येण कारणम् अन्विच्छ "तेजो वावाद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति" छा० उ० ॥ "तेजो वावाद्भ्यो भूयः, तेजसोऽप्कारणत्वात् । कथमप्कारणत्वमित्याह । यस्मादप्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजोवायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिकाः निशोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

[illegible] इति । प्रविष्टं हि [illegible] ।
[illegible] विज्ञानम् । तेन [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] " [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्रयष्टकं मुञ्चफलक उदकमञ्चिका शिक्यश्चेति ॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति

अम्बुकणा पु० ६त० । शीकरे जलबिन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।

अम्बुकण्टक पु० अम्बुन कण्टकमिव । १कुम्भीरे, २शृङ्गाटके

अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्र । कुम्भीरे ।

अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारे (शुशक) हेम० ।

अम्बुकेशर पु० अम्बुजात केशरोऽस्य । छोलङ्गवृक्षे रत्नमा० ।

अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर–ट ७त० । जलचरे टित्वात् स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेञ्चोयाला) इति

अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर–णिनि ७त० । जलचरे ङ्यादौ स्त्रियां ङीप् । "लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्" मनु ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ड । १पद्मे २सारसपक्षिणि । ३चन्द्रे ४कर्पूरे ५हिज्जल इति ख्याते वृक्षे च पु० । ६शङ्खे पु०न० । ७वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथात्वम् । "चाप चाम्बुजशरसिजान्यङ्कुश पुष्पबाणमिति"–भुवनेश्वरीध्याने अम्बुज पद्म नतु शङ्खमिति तन्त्रसारोक्ते अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । १पद्मे २सारसविहङ्गे ३शङ्खे पु०च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १लक्ष्म्याम् । २जलोद्भवे त्रि० । [याम् अच् । शैवाले (सेञ्चोयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल–प्रतिष्ठा–

अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा–क । १मेघे, "नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत" माघ "नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने" "स्तनयुत मन्द्रिमिवाद्रिरम्बुद" इति च रघु । २मुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बूनि धरति धृ–अच् । १मेघे "शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोध" रघु "अयनेरन्तरस्य क्षोभदोर्मिणिनचाम्बुधराद योनय" कुमा० । २मुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बूनि धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि । १समुद्रे । "रत्नावलीरम्बुधिराबभस्त" माघ २उदकाधारे घटादौ अम्बुधिर्घटः सि०कौ० । ३चतु सङ्ख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररस प्रसूते प्र+सू–अच् । १घृतकुमार्य्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा–आधारे कि । समुद्रे । "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० । "ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते" माघ ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा–रक्षणे–पाने वा क । १जलेश्वरे वरुणे "रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि० । २समुद्रे च ३जलपायिनि त्रि० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्याः । उच्चटावृक्षे । अम्बुयुक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद–णिच्–अण् उप०स० । कतकवृक्षे (निर्मलि) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्–ल्यु ६त० । कतकतफले "फलं कतकवृक्षस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । जलप्रसादकारके त्रि० तानि ३२०पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति–भृ–क्विप् ६त० । १मेघे २मुस्तके ३समुद्रे च । ४जलाधारमात्रे त्रि० ।

अम्बुमत् त्रि० अम्बूनि बाहुल्येन सन्त्यस्मिन् । १बहूदके देशादौ स्त्रियां ङीप् । सा च २नदीभेदे । "ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ । सुतीर्थस्याप्यनुत्तमम् भा०व०प० ।

अम्बुमात्तज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन–ड ७त० । शम्बूके, (शामुक) हेम० । [२मुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच–क्विप् ६त० । १मेघे

अम्बुर पु० अम्ब–बा० उरन् । द्वाराध काष्ठे (गोबराट) हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । समुद्रे । "नैवच्छोमयच्छलमम्बुराशि" सा०द० 'अभूतपूर्व्वा रुचमम्बुराशे' माघ "शाप दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशि" रघु ।

अम्बुरुह् न० अम्बुनि रोहति रुह–क्विप् ७त० १ पद्मे "विस्तरैरम्बुरुहां रजोभि" माघ । २सारसविहगे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि–रोहति रुह–क ७त० । १ पद्मे । "द्रक्ष्यथाम्बुरुहं दिव्य गोश्टङ्ग नाम पर्वतम्" । "नदीं गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहा तत" इति च रामा० । अम्बुरुह पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श०अच् । स्थल पद्मिन्यां स्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः खलिनादेरीणा इनि । १ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [देशे च ।

अम्बुरोहिन् न०अम्बुनि रोहति रुह–णिनि । १पद्मे २सा–

अम्बुवाची स्त्री अम्बु तदर्थं वाचयति सूचयति वच–णिच्–अण् उप०स०ङीप् । आर्द्रायपादस्थरविकालिकभूमौ "आर्द्राद्यादि

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]" इति । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । "[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

अम्बुवाचिन् त्रि० [illegible] ।
१ [illegible] । २ [illegible] । [[illegible] ।

अम्बुवासी स्त्री० [illegible] ।

अम्बुवाह पु० [illegible] ।
१ [illegible] । "[illegible]
[illegible]" "[illegible]
[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] । त्रि० [illegible] ।

अम्बुवासिन् त्रि० [illegible]
[illegible] । १ [illegible] २ [illegible] ।

अम्बुवासिनी स्त्री० [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] २ [illegible] ।

अम्बुविहार [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [[illegible] ।

अम्बुविस्रवा स्त्री० [illegible] । [illegible]

अम्बुवेतस पु० [illegible] । [illegible] ।

अम्बुशिरीषिका स्त्री० [illegible]
[illegible] । [([illegible]) इति [illegible] ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री० [illegible] ।

अम्बुसेचनी स्त्री० [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

अम्बूकृत न० [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

अम्भ [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

अम्भस् न० [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" ? । "[illegible]
[illegible]" इति च [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]"
[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]"
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible] ? "[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]

शब्दशब्दस्ते चेतसद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभि यथा "अम्भाय सृष्टेरम्भस इव भवत्वात् उभदेशरूपशब्दहेतु-कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि—शब्दे इति धातोरनुगतस्य शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्" । द्यावापृथिव्यो द्वि०व० निरु० । [रा०नि० ।

अम्भ (म्भस्सा)सार न० अम्भसा सार' वा सत्वम् । मुक्तायां

अम्भ (म्भस्)सू पु० अम्भांसि सूते सू-क्विप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।

अम्भसानिधि पु० ६त० अलुक स० । समुद्रे "शिलाभिरा-श्लिष्ट इवाम्भसा निधि " माघ ।

अम्भृण पु० भ्रण—शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि०। १महति निरु०। २भयङ्करशब्दकारके "पिशङ्गभृष्टिमम्भृण पिशाचिम्" ऋ० १,१३३,५, "भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्ध वेति" भा० । "कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते" य० १८,२७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन—ड ७त० । १पद्मे "गिरा सुधाम्भोजमिव युयोज" नैष० । "पद्माम्भोज सरस्यधिवसति सदा शोणपद्माधरस्ते" का०प्र०। २सारसे ३चन्द्रे "पिबन्ति त्वन्मुखाम्भोजच्युत हरिकथामृतमिति" भाग० । चन्द्रादेरामृतच्युति सम्भव ४कर्पूरे च पु० । ५शङ्खे पु०न० । ६जलजातमात्रे त्रि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूह (ख)षण्डच् । पद्म-समूहे "कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्" माघ ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-करणोऽपि साधु वामन । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे ब्रह्मणि अब्जजशब्दे विवरणम् । "अम्भोजजन्मजनिस्त-दन्तरगतो बत्सानितो बत्सपान्" भाग० अम्भोजजन्मन' हिरण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोज हरिनाभिपद्म योनि उत्पत्ति-स्थान यस्य । विधातरि । अब्जजशब्दे विवरणम् । "सदनमुपगतोऽहं पूर्व्वमम्भोजयोनेरिति" प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुष्करा० इनि । १पद्मसमूहे, २ लताकृपे पद्मयुक्तदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा—क । १मेघे, २मुस्तके च । ३जलदानकर्त्तरि त्रि०। [२मुस्तके ३समुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृञ्—धारणे अच् । १मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भासि धीयन्ते यत्र धा—आधारे कि । समुद्रे । "सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" । "अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति" "अम्भोधिर्विकसित वारिजाननोऽसौ" इति च माघः ।

अम्भोधिवल्लभ पु० ६त० । प्रवाले राजनि० ।

अम्भोनिधि पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि । १समुद्रे । "मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्" कु० "अम्भो-निधिर्वहति दुर्व्वहवाडवाग्निम्" चौ० प० । [समुद्रे ।

अम्भोराशि प० अम्भसा राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह—क । १पद्मे २सारसे च ३जलजातमात्रे त्रि० "हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्" कुमा० ।

अम्मय त्रि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १जलविकारे २जल-प्रचुरे च "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मय "रघु । "नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया" भाग० ।

अम्र पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम—रन् । आम्रवृक्षे । फलपत्रादौ न० । एव प्राय सर्व्वत्र इत्यवाचकेषु ।

अम्रा(म्ला)न पु० अम्ल रस सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अत—अण् वा रस्य लत्वम् । (आमड़ा) आम्रातकवृक्षे । स्वार्थे कन् अम्रा(म्ला)तकोऽपि ।

अम्ल न० अम—क्त । (घोल) १तक्रे । (टक)रसभेदे पु० । २ तद्वति त्रि० "कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन " गीता । अम्लरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्दवदरकोलप्राची-नामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेत-सदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्ग " ।

अम्लक पु० अल्पोऽम्लः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लकाण्ड न० अम्ल काण्ड यस्य । लवणतृणे राजनि० ।

अम्लकेशर पु० अम्ल केशरोऽस्य । बीजपूरे (गोड़ानेबु) ।

अम्लचूड पु० अम्ला चूडा शिखाऽस्य । अम्लशाके ।

अम्लजम्बीर पु० अम्लो जम्बीरः । (गोंड़ानेबु)जम्बीरवृक्षे ।

अम्लनायक पु० अम्ल रस नयति नी—ण्वुल् । अम्लवेतसे ।

अम्लनिशा स्त्री अम्लरसे नि शेषेण शेते शीङ ड । शठीवृक्षे

अम्लपञ्चफल त्रि० "कोल च दाड़िमञ्चैव वृक्षाम्ल चूक्रिका तथा । अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" जम्बीर नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतस पुन । तिन्तिडीक बीज-पूरमम्लपञ्चफल स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्लपत्र पु० अम्ल पत्र यस्य । अश्मन्तकवृक्षे ।

अम्लपत्री स्त्री अम्ल पत्र यस्या ङीप् । पलाशीलतया ,

अम्लपनस पु० अम्ल पनसः कर्म० । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लपित्त त्रि० अम्लाय पित्तम् । रोगभेदे यत्र भुक्त सर्व्व

मतुलच । निरुद्धोऽक्षाकर्षस्तौ मीढते तमिम् ऐमर्वे ।
अक्षपूर न अक्षेन अक्षरीन पूर्वते पूर गर्भार्थ मम्
ईड । इत्यार्थे (हैहय) राजनि ।
अक्षपटल इ अक्ष मर्व मम । (हैहय) इत्यनि इत्यार्थे ।
अक्षमस्था की अक्ष-अर्थात् अक्ष । अक्षमदे अक्षमेरे ।
अक्षभेदन इ अक्षार्थ विपरीतगो अर्थात्पुर । अक्षवेदी
अक्षरस इ अक्षो रसः । अक्ष रसे । रवादि भि ।
अक्षरदा की अक्षान टोपति यत न । वाचस्पत्यमहाराम्
अक्षयोनि(नि)का की अक्ष एवं वाति अक्षादि अक्षय।
तपूर्णति अक्षपातनात् पीनयति अक्ष-अक्षम् इ
अलम् । (वाचस्पत्य) इति ख्याते वक्तव्ये । अक्षोपीनम ।
अक्षवती कीअक्षो रसो विद्यतेऽस्या अक्ष+रसा मतुप्
नक्षत्रम् । (वाचस्पत्य) ख्याते वक्तव्ये ।
अक्षवर्ग इ अक्षरकाराणां वर्गे । इत्योऽक्ष अक्षरम
समानाक्षे । यत अक्षमर्दे १११ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
अक्षवती की अक्षरवती नदी । विवर्धितामलकक्ष्मेरे
अक्षवाटिका की अक्षम वाटिका ख्यानिर । नामवती
नेरे । विस्तारमपीककलन अनुख्यातम् इत्यान्नम् ।
अक्षशाणु इ अक्षरसाम्बो नाम मामके । (पुष्प
नामक) इति ख्याते पुर्ने ।
अक्षशौण्ड न अक्षम गौर्ण व्यालम् । (हैहय) इत्याम ।
अक्षसूत्र न अक्षरपीठमे मम । (हैहय) इत्याम
अक्षहीन इ अक्षारीक इव अक्षर । (पुष्प) ख्याते पुर्ने
अक्षाक्षक इ अक्षः यानी मम । (पुष्प) इति १ ख्याते
पुर्ने । २ अक्षमपायी मामान्ये इ ।
अक्षागार इ अक्षोऽत्यत्र गार मनार्थ मम । १ पुर्ने
विमले २ दिमार्थे च । ३ वाहित्ये न । [ख्याते इम
अक्षाक्षेन्द्रा की अक्षलोमिवा इरिता । (वाचस्पत्य)
अक्षा को अक्षो विपरीतस्या अर्थ अक्षर । विविधाम् ।
अक्षाङ्कु इ अक्षन अहमानार्थं मम । मर्थे ।
अक्षातन इ न अमाति अ-अम् न अ० । अक्षोमेवी ।
अक्षादन इ अदति अद्-अर्थात् अर इ अव । पुरुषमाणे ।
अक्षाम इ अर्थ-अ न इ । आपूर्य इति ख्याते अक्षा
अनाख्ये । २ आमर्थित भि । "अक्षामक्षया माया
निरस्तुति मानसात् हैवी । २ बहेन । [ख्यान् ।
अक्षाविमी की अक्षमाना अक्षमा अक्षर इति । अदि
अक्षिका को अक्ष अर्थे अम्। निविधात् । अमाक्षीति-
अर्थ वा च रसायनाना १ मेनमिकरणी २ अक्ष-

विधायन रामचि० । अक्षोत्तम ख्याते वा म्मू ।
। अक्षोत्तरे पैरि ।
अक्षिकावटक इ अक्षिमाना वटवः । बालावामोढ़ो (अक्ष
मड़ी) इति ख्याते मामये मया "अक्षिको बर्तमाना
करेन बर बर्हिस् । अद्दरि अक्षचारि मत्याम् अक्षमे
इमः । अक्षिकमाणस्य इ इत्यमाहिरीमणाः वा इ ।
अक्षी को अक्ष+मी हीय । आक्षेपोत् (वाचस्पत्य)।
अक्षोटक इ अक्षम् अर्थ गम मम । (अक्षरा) इति
मामक्षयाख्ये ।
अक्षोद्धार इ अक्षम उद्धारः । अक्षरत्पूर्व ख्याते ।
अक्ष मरी पृ मा मव ईद् । अक्षे मामि अक्षामक
अक्षाचार अक्षाक्षमे । अक्ष मत्य बहिम्यापि अव
इत्यति उत्ताममा दक्षिणीमामिमपुर पुरोरसम्
दीविविकृष्णस्य मनु १८ ६८ । अद्यापि विरो-
अंतिम " अमृ ।
अक्ष इ इति तत्रवेष इव-अमवे अत् । १ माओ पुन
मर्थति, २ पुनरावर्ती-इवे च हृस्वपूर्वकम् उत्तराधि-
रसामिरा रसः मा मर्था, इत्यादितमीमाम ३
इविवामे च । मरी अक्षपेत । ४अर्द्धमये इत्यादयुक्त
पूर्वमाने ५ गामी च "अमायें अक्षाणाम् ताताणावि
अनिपूर्णमेलये मा दिया प्रमाणाविमच मा अक्षामि-
मूलमुख विहरे दि मनीयमामविमरवि" इति मम मा ।
"अमा माम मर्त्या उपर्वविधिमा विधिमयावि
मौनसीमि मा । ति माता पूर्णमामे विमलोमा । पैरो
मद्यामिहामा अर्थमा अद्दामा अविकल्प अमा च
मामान्मरे कोमपत्तामा अमादिममतारा आ "?
ति अमार कोमा मर्थ मम् अम ति मा नवि
इति" मदा मदामयमा अताना मवति मदा ईवि
ब्रह्मोभापि मद्द न मदद्राग अम इव अविमहीमम
मौमाम् । अमत्का अत्मापी इति मा । मारा
मिली ईं मावमवाने च । "अमा अमाम विविमामा-
मरीमा मंवति" मा च "अमो माम मावेमुष
मनो परिपूर्णदत्त च मदा मर्वति ए ति मममामा
मर्वे तिविमाम अद्वैविमरे मिदा मादा मयेमा
मैमादामरविमामाम मंवति मामये मामर्थंति
मवरदे अमादे मिवा मादामी विद्यमानतात्मममीति
मा पूमम मवम मा मवमादवमामवमी मा देव
च मरियामी मीमदी मीमम्म अविद्यमोदमदमाणा च

च चतुरङ्कोभागः चत्वारोऽङ्का यस्मिन्नि त व्युत्पत्तेस्तस्मै, कृतनामभृते, यदा द्यूते गृहीताना मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभृते विजिताय अधरेया सयन्तीति मन्त्रस्य तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेयान् व्याकरोति त्रेतेति। अयस्य यस्मिन् भागे त्रयोऽङ्का स त्रेतानामाय यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामाय । यत्र एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति। तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्त्वा व्यक्तीकरोति चतुरङ्क इति तदन्तर्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्रेतादयस्तेऽप्यन्तर्भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरिः । यन्ति शारा अस्मिन् इण्—आधारे अच्। द्यूते सर्वशारगन्तव्ये ७स्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते अच्। ८गन्तरि त्रि०। चिदया अया नाम ऋ० ६,६६,५ ।

अयपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत्र ल्युट् । नरकभेदे यथा भाग० ५स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम् वीचिरय पानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं ‘यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्य वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति’ इति ।

अयशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १तीव्रे उपतापे, २लौहकृतास्त्रभेदे च । वा क्लम्, अयशृङ्गमप्यत्र ।

अयक्ष्म त्रि० नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्य वेदे नि० अच् समा० । १नीरोगे रोगशून्ये “यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत् यजु० १६,४ अयक्ष्मं नीरोगम् वेददी० । ५ब०। २उपद्रवासाधने “ तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज ” यजु०१६,११, ‘अयक्ष्मया निरुपद्रवया’ वेद दी०

अयज्ञ त्रि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतयज्ञे । ‘पनी’ अयज्ञ अद्रक्षा अयज्ञान्” ऋ० ७,६,२, ।

अयज्ञिय त्रि० न यज्ञाय हितः यज्ञ—घ न०त०। १यज्ञकर्म्मणि दातुमनर्हे माषादौ “अयज्ञिया वै माषा”श्रुतिः यज्ञकाले तु माषेऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ०भ० २यज्ञ कर्त्तुमनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतद्ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति” शत०ब्रा० ।

अयज्यु त्रि० यज—बा० उ नि० युट् न०त० । १यष्टृभिन्ने २यज्ञविघातके च ‘यामस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते । ऋ० १,१२१,४ “ यजेदयज्योर्विभजातिभोजनम् ” ऋ०२,२६,१

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा भ०त० । अकृतयज्ञे । “अयज्वानमदक्षिणमभिर्द्वत्येति व्याहरन्” भा०द्रो०प० षोडशधा पाठ । “योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः” ‘अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरं वै तदुच्यते’ मनु ।

अयत त्रि० न यम्यते यम—क्त न०त० । १अकृतयमे अजितेन्द्रियनिग्रहे । यतते यत—अच् न०त० । २यत्नशून्ये ।

अयत्न पु० अभावे न०त० । १यत्नाभावे आयासाभावे “तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन” मनु । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० “सद्योधनुर्बाणानामयत्नपटवास्ताम्” रघु ।

अयत्नवत् त्रि० न यत्नवान् । १यत्नशून्ये “तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वतिः” “तत्र तस्येवेति” पा० वा वति । २यत्नशून्य तुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न०त० । यस्य यथा विधानमुचितं तथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति यथा योग्यत्वं यत्र । ४अयोग्ये ५अयत्ने च त्रि० । “तस्मा अयथ कर्मदेतत्” ऋ० १०,१८,१५ “अयथमयत्नेन लीलया” भा० ।

अयथातथ त्रि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथापुरयोरिति” पा०निर्देशात् नि० स० । १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । “दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च तद्भवत्ययथातथम्” मनु । यत् कर्म्म यदर्थं क्रियते तन्न साधयति” कुल्लू० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः आयातथ्यम् अयायातथ्यञ्च तद्भावे न० ।

अयथार्थ त्रि० विरोधे न०त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभवः । स च तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् । तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम्

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हार्थे वति । अननुरूपे यथोचितभिन्ने । [२स्वल्पे त्रि० ।

अयथेष्ट अव्य० न०त० । १इच्छानुरूप्याभावे । अर्ग ख्यादाच्

अयन न० अय—भावे ल्युट् । १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्य्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथाहि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्द्धं मकरावधिमिथुनपर्य्यन्तम् राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्य्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुः पर्य्यन्तं राशिषट्कं क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षिणामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

[illegible] [illegible] मीदते [illegible] [illegible] ।
अक्षपूर न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] (वैद्यक) [illegible] ।
अक्षयक इ [illegible] [illegible] । (वैद्यक) [illegible] [illegible] ।
अक्षयमेधा स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
अक्षमेदन इ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
अक्षरस इ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।
अक्षवद्य स्त्री [illegible] [illegible] न । [illegible]
अक्षयोनि(नि)का स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न
[illegible] । (वाचस्पत्य) इति भाषा [illegible] । [illegible] ।
अक्षवती स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । (वाचस्पत्य) भाषा [illegible] ।
अक्षदर्श इ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ११२ [illegible] [illegible] ।
अक्षवती स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible]
अक्षपाटिका स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
अक्षपाद इ [illegible] [illegible] [illegible] । (न्याय
[illegible]) इति भाषा [illegible] ।
अक्षबीज न [illegible] [illegible] [illegible] । (वैद्यक) [illegible] ।
अक्षरूप न [illegible] [illegible] । (वैद्यक) [illegible]
अक्षवेतस इ [illegible] [illegible] [illegible] । (वृक्ष) भाषा [illegible]
अक्षवाक इ [illegible] [illegible] [illegible] । (वृक्ष) इति । भाषा
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
अक्षसार इ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
अक्षहृदिका स्त्री [illegible] [illegible] । (वाचस्पत्य)
अक्षा स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
अक्षाकूप इ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
अक्षातल इ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
अक्षादन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।
[illegible] इ [illegible] । [illegible] इति भाषा [illegible]
[illegible] । २ [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । २ [illegible] । [illegible] ।
अक्षामिनी स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible]
अक्षिका स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
। [illegible] [illegible] ।
अक्षिकूटक इ [illegible] [illegible] । [illegible] (अक्ष
[illegible]) इति भाषा [illegible] यथा "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
अक्षी स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] (वाचस्पत्य)।
अक्षोटक इ [illegible] [illegible] [illegible] । (वाचस्पत्य) इति
[illegible] ।
अक्षोद्गार इ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
अघ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] १८ । ६८ । [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] ।
अघ इ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकचक्रभोगात् क्रान्तियुक्ता तत्र सम्पातावधिकचक्रभोगसाधनार्थं पूर्व्वसम्पातावधिक पूर्व्वाधिकारोक्तो चक्रभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति। क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतचक्रात्। अयायनांशज्ञानं तु षट्शतभगणेभ्य पूर्व्वोक्तानुपातरीत्याहर्गणाच्चक्रभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणांस्त्यक्त्वा परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम्। वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम्। तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलन परावर्त्तनमिति भुज साधितस्ततो नवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि मित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् र० ॥ 'स्फुट दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये। प्राक् चक्रं चलितं हीनं छायार्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरता स्फुटमनायसं गच्छेत्। तत्र मध्यगतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः। तथा च दृश्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्तत्कृपे मत्यत्त इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः। ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह। प्रागिति। छायार्काद्यद्दिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनसदये माध्यपरत्वस्यत्व वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यं साध्यस्तस्मादित्यर्थः। करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीत स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थ। न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्त प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम्। अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैः चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुख यथा चलितमिति ज्ञेयम्। अत्रोपपत्ति। छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽनयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथ ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां" मित्युक्तौ सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते। एवञ्चोक्तदिशा युगादित प्रथम मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्त प्राक् गत्वा ततः परिवृत्य मीनमेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैर्मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुन सप्तविंशत्यंशैर्मीनमेषपर्यन्त मायाति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैरष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणो भवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैर्यदि १०८ अंशा तदा एकाब्दे किमित्यनुपातेन ५४। ८ अष्टभागाधिकषट्पञ्चाशद्वर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति शतश्च यदि ६६।८ वर्षादिभि ६०कलात्मकोंऽशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकला प्रतिवर्षमयनस्यायनचलनमायाति अत्र प्रागित्युक्ते दृश्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैपरीत्यापत्तेः। तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशा ३५ कला ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशादयो गता इति लभ्यते। तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परावृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः तत प्राग्गत्या मेषसप्तविंशत्यंशगतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।३५।४४ अयनांशादि स्यात्। न च तत् छायादिसाधितं प्रथम प्राग्गति स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्यन्त गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशा गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।३५।४४ अंशादयो गतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्विदां सम्प्रदाय। अतएव एतदयनांशादाय्यैव चक्रसम्पातादिक चक्रस्य साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते। इदीन्तना ज्योतिर्विदां शिरोमणय सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमा श्रीमन्तो बापूदेवशास्त्रिण अयनचलनस्य दाष्टान्तेन सर्व्वथा

क्रियते [illegible] कर्मकारक [illegible] भवतीति न [illegible] भविष्यत् । [illegible] वा हि [illegible] । [illegible] राशि- [illegible] प्राप् [illegible] । [illegible] ३९।८ [illegible] ।८ [illegible] प्रा[illegible] । [illegible] राशि [illegible] प्राप्ते [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ” [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

गात् क्रान्तिरुत्पन्नेति सम्पाताद्यधिकग्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पाताद्यधिकग्रहभोगज्ञानार्थं पूर्व्वसम्पाताद्यधिक पूर्व्वाधिकारोक्तो ग्रहभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाता-श्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पा-तप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्या पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतग्रहात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-शतभगणेभ्यः पूर्व्वानुपातरीत्याहर्गणादुत्पन्नभोगो भगणा-दिकस्तत्र गतभगणमित परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्या-दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः साधितस्ततो भवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि-मित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्क्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च अश्व्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्यो कर्क-मकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्प्रवृत्ते प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्व्वतोऽपरतो वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्क्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये माध्यपरत्र तत्र वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्या-ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यं साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमा-भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यौ वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाश्वन्यधिकोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रा-न्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्क्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्वो युगे भानां" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-र्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादित प्रथमं मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा तत परिवृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयमभगणो भवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशाः तदा एकाब्दे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-मांशाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽशस्तदा एक-वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकला प्रतिवर्षमयनस्थानचलन-मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशानामनुपप-त्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० सत्ययुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणा १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७२ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मको भगणस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशा २५ कला ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-वृत्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः तत्र प्राग्गत्या मेष-सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अय-नांशादिः स्यात् । मम तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गति स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यं-शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशा गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।२५।४४ अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्विदृसम्प्रदायः । अतएव एतदयनांशादायैव ग्रहस्पष्टादिकं चक्रं साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीन्तना ज्योति-र्विदां शिरोमणय सर्वगणकावतंसा पण्डितोत्तमा श्रीम-न्तोवापुदेवशास्त्रिणा अयनचलनस्य पाश्चात्त्यरीत्यानेन सर्व्वथा

[illegible] । यथा हि [illegible] २० [illegible] । [illegible] यदि २० [illegible]

१२८६ [illegible] यदि [illegible] २० [illegible] यदि २०

[illegible] यथा ६२२ [illegible] १८ [illegible] । [illegible] । यथा हि [illegible]

२० [illegible] यथा १०१८ [illegible] । १२८६

[illegible] २० [illegible] ११ [illegible] १६१ [illegible] ६८०२ [illegible] यदि २० [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

२० [illegible] । [illegible]

[illegible] ८ [illegible] ८ [illegible] । [illegible] २ ।११।१ [illegible] १२० [illegible] । ८०१ [illegible] । [illegible] ४ २० [illegible] २२११ [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । १९ [illegible] । [illegible] " [illegible] । "[illegible]

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति। "यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति" तथा छन्दोगा अधीयते। "यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति" तैत्तिरीया अत्र ब्राह्मणे पठन्ति "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति" एवमादित्यगतिरूपत्वोव्वायननिष्पत्तेः सौर- मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् "ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति" केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयम- भ्युपगच्छन्ति "मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पित काल षण्मासात्मक उत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायन- मिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्य श्रौतस्मार्तकर्मानु- ष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मा- ङ्गत्व कल्पा अधीयते "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपगच्छतो भूत्वेत्यादि"। चौलादीनामुत्तरायणकर्त्त- व्यता गृह्यग्रन्थस्मृतिषु प्रसिद्धा। अत्यन्तं देवताप्रतिष्ठादीना- मुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह "देवताराममा- भ्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्- फलमवाप्नुयादिति" उग्रदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् "मातृ- भैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति" कालमाधवीये माधवः। "सौरेण द्युनिशोर्मान षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता"। सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते। क्रान्तिपातारम्भस्थान- चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति। तस्य स्फुटा- नयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते। "संक्रान्तिषु यथा कालस्तथैवाप्ययने तथा" का० मा० स्मृतिः। एति प्रदक्षिणमनेन करणे ल्युट्। १२सत्रविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे। अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण्। आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि०। "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता। द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्च- रा.द्यायनदिक्क्रमायनमिति आयनवलनमस्फुटेषुणा खद्यु- युग्मभाजित हारम्। पूर्वपूर्वोदितैर्भिस्त्रिभिश्च व्यस्त- मोदयकृदायना कृता "अस्फुटेषुत्र चायनमिस्तु वा

परिस्फुट् फलमला सुरायमा" इति च सि० शि०। अयने भव ठञ्। आयनिक अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अयनकाल पु० अयधारं काल। अयनांशाधारे काले।

अयन(च)चलन न० ६त०। अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन–ड। अयनांशजाते मासादौ।

अयनभाग पु० अयनसम्बन्धी भागः। अयनांशे।

अयनमास पु० अयनकृत मासः। अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थं कल्पिते मासे।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः। मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम्।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य चलनात्, प्राग्वा- गत्या तत्र संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+ क्रम–क्तिन्। चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिर्द्विविधा स्थिरा- चला चलचला चेति भेदात् मध्याह्नपदं वक्ष्यते मेषादि- भिर्द्वादशभिः स्वामैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि- चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादि- स्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे गच्छतीति तत्र ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात्। निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति- रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थान एव जायमानत्वाद- चलत्वम्। अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोष चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमण संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्फुटा च। षट्पञ्चाशत्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रा- मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्फुटीकृत सञ्चारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्फुटसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्फुटीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्फुटीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु "गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः। अधिवत्सरस्तस्मिन् कारयेत्त्र व्रतत्रयम्। वर्जनीया प्रय- त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् योऽप्यासुरधिमासकम्" इति कालमाधवीयधृतस्मृतेः मध्य- संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्याः

[illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्य्यस्य तत्तद्राशिघटक-नक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०,२५,४४, एतद्दशादित पूर्व्वं रवेर्मेषादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य च तद्घटकनक्षत्रस्थितेस्ततश्चतुर्द्दशनक्षत्रस्य सन्ध्यायां प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०,२५,४४ सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन अमावस्यापत्तिश्चत पञ्च दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति। अयनांशशोधनेन निरयनांशस्य क्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्षसंवादि। किं च सायनसङ्क्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-मासत्वव्यवहारप्रसङ्ग संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयमासत्वव्यव-हारप्रसङ्गश्च। एवं च बहुविप्लवात् चलसङ्क्रान्ते सुख्यत्वेऽपि तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्य्या प्रागुप्रदर्शितपुलस्त्य वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनराशि प्रमाणानां निर्णयो न चलक्रमात्” अत सकलकर्माणि” इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च श्रौतकर्मविधेये, स्नान-दानादिकर्मस्वेव तस्य सुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहार: अन्यथा तत्तद्विशेषोपादान व्यर्थं स्यात्। एकान्तेन राशि-चक्रमानस्वीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-कालत्वाभिधानानुपपत्ति तथा च यथा मासवत्सराणामनेक-विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एव चलस्थिरस-क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता। किञ्च सायन-सङ्क्रमस्वीकारेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष धारायां दर्शिता। तेऽत्रोपदर्श्यन्ते। सायनगणनया तयोर्म्येऽपि काले यत् कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोरन्तरे चोपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वाद्बलतेजः परिभवात् नक्षत्रसन्निधावुपलम्भो यद्यपि। तथापि कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलम्भोऽस्त्येव गोचरादिविषयक इष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन् ग्रहणादिविसंवादश्च। तस्मान्निरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव हारो युक्त यत्तु अभागच्छगच्छेत्यादि प्रागुक्तवचनम् “भुगलत राशिसङ्क्रान्ते केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-मित्यादिवशिष्ठवाक्यञ्च तत् चलसङ्क्रान्ते स्तुतिपरम् “न निन्दा निन्द्यनीय निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात् अन्यथा सङ्क्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्ते “दिनपति सङ्क्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकालः स। परतः षोडश नाड्यः स्नानदानकार्य्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-नान्तरेण विरोध स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-चित्य तादृशवचनानाम्।

अयनांशज पु० अयनस्य अंश तज्ज। नाक्षत्रिकक्रान्ति इत्यारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्तो व्युत्क्रमेणादितो बुधे” ज्यो०तत्त्व०।

अयव पु० अल्पीयवस्तुल्योमा। १पुरीषजे कृमिभेदे कृमिशब्दे विवरणम् नास्ति यव यवसाधनं यत्र। अल्पतया यवहीने तिलसाधने २पित्र्यकृत्यादौ। दु मिश्रणे कर्त्तरि अच् न०त०। ३असम्बद्धे मतौ ४रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्ण-पक्षे च “अयशाभामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवास्त्वपरपक्षा वा अयवास्ते हीद सर्वं युवते चायुवते” इति शत०ब्रा०।

अयवस् पु० न युत पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र दु—असुन् न०त०। अर्द्धमासे पक्षे। “सजुरब्दो अयवोभि” यजु० १२७४ “यवायायवायार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे०दी०।

अयशस् विरोधे न०त०। यशोविरोधिनि अपवादे। अयशो-“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनु। “स्वभावलोलेत्य यश प्रमृष्टम्” रघु। न०ब०। कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप् अयशस्कः तत्रैव।

अयशस्कर त्रि० अयश करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अपवादकरे।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त०। अपवादकरे “पैशुन्यान्यस्तावस्यायशस्यानि हित्वा” सुश्रु०।

अयसूर्ण न० ६त०। “मलद्रवं हरदस्य चूर्णक भावयेदिति। नि क्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रथमनन्तु तत्। अयश्चूर्णा-न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुश्रुतोक्ते लौहचूर्ण-घटितौषधभेदे।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसान्निध्यात् इण—असुन्। लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसान्निध्याद्गम-नाश्रयत्वम्। “अश्मद्रयोऽश्मदय प्रतिगर्ज्जतानाम्” “अभितप्त-मयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” इति च रघु “ताम्रायः कांस्यरैत्यानां त्रिपुण सीसकस्य च” अयः कांस्य-पात्राणाञ्च द्वादशाहमपात्रता” इति च मनु। अयस पाकादि अस्थसारशब्दे २२६ पृष्ठे दृश्यम्। अधिकं लौहशब्दे वक्ष्यते। अपचारात् २अयोनिर्म्मिते शस्त्रादावपि। “तेजो-ऽयसो न धाराम् ऋ०६,३,५, अयस अयोमयस्य च-क्रादेर्धाराम्” भा०। हिरण्मयस्फोऽयो अस्यपादा ऋ० १,१६२,६भाष्ये असुन्। १गमने न०। “अयोविरकारि हरितो

[illegible]

[illegible]

मनुमिष्णू । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याज-नाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसि "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजना-ध्यापनाद्यौनाच्च तु सद्यो यानाशनात्" । पतितमभि-धायाह यमन्तु । "यस्तु तैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धा-नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकमि-त्यर्थं मौख मुखसाध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुवसाध्यं याजन-मित्यर्थं अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यु-पगम्यते प्रा०वि० । हारीत । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोज-नात्" इत्युक्तसि । "पापसाधिके तु संयोगे याजनाध्याप-नादिना । एकत्राचाराप्याभि प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्" । "याजनादिश्च लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-ज्ञानकृतेन याजनादिना एकदेशेन सद्यःपातः तेनै-वाज्ञानकृतेन वारत्रयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था । तथाहि,याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शित गुरुयाजनाध्या-पनादिकमाह देवल । "आचार्य्याद्व्रतनियमशुश्रूषा-दिभिस्त्रयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचाराभ्ययनक्र-मशानमर्थं भक्तिपौरुषशुश्रूषोपनतायं शिष्याय प्रदानमध्या-पनं, पशुधोराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभि खदिर पलाशाश्वत्थप्लक्षोदुम्बरप्रभृतिभि समिद्भि स्रुक्स्रु-वोदूखलमुसलकुठारखनित्रयूपदारुचर्मदर्भपात्रपवित्रभाज-नादिभिर्द्रव्योपकरणै मोतृणाहित्शीलब्रह्मर्य्युमह्लादिभिः ऋत्विग्भि काम्यनैमित्तिकानां पत्रादिपूर्व्वकाणां यथोक्त-दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्" । तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, पूर्त्तादिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज । कृत्वा सद्यः पतेदज्ञानात् सहभोजनमेव च" । यम । "अस्तृप्रति-ग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः । नरकं नो व्रजन्ते यत्र सोऽन्धकार प्रपद्यते" । वसिष्ठः । "अहीनस्य-भोजक्यस्त्रौरस्य च विशेषत । न त्वेव शूद्रयाज्यस्य यतो पतनते ध्रुवम्" । बौधायन । "शूद्रमर्तिग्याह्न या:मतिगृह्याज्य वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशनस्य वाऽश्नयित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्" । वसिष्ठ । "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याता" दक्षि-णात्यागाश्च पूताभवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्यो-पपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीप" प्रा०वि० । तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्याप-कादत्तवृत्तौ यम । "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम् । भैक्ष्यानसमयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् । फलं नागह्रदे तोये भ्रमयेदभिभावितम् चर्यौत्सर्गेण यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । चण्डारुणलवणं कृत्वा पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्रत-चार्य्यस्तदा भवेत्" इति । फल लघ्व धन नागह्रदे गज-मज्जनयोग्यह्रदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते व्रतान्ते ।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तम-याज्यशब्दे । "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रत" मनु ।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ६त० । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवाचायाज्यसंयाज्यपारदा-र्य्यात्मविक्रय" इति मनु ।

अयातयाम पु० न यातोयाम समयोऽस्य । १अपर्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च । "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा० । "छन्दांस्ययातयामानि" भाग० । "अयातयामानि विगत-दोषाणि" श्रीधरः ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधान न०त० । १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योनायातु यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा० । "हयामि देवा अयातुरग्ने । ऋ०७,३४,८ अयातु अहिंसक भा० ।

अयाथातथ्य न०त० । मिथ्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृति ।

अयान न० न यानं चलनं यस्य । १स्वभावे निसर्गे यथा जले शैत्य अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त० । २गमनाभावे । यानं गमनं वाहनञ्च न०ब० । ३यानशून्ये त्रि० ।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यपथेपसोमाभूते शारिस्थाने अनुत्पत्तिविवरणम् मतद्भसहरणायाम् यथा आनीयन्ते शारा अस्मिन् इत्यानय अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्ये-

[illegible] १,७१ "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

अपस्कमा [illegible] ।

अपस्कली [illegible] ।

अपस्कान्त [illegible] (कामिनीव) [illegible] ।

अपस्काम [illegible] ।

अपस्कार [illegible] ।

अपस्कन्ध [illegible] ।

अपस्नुषा [illegible] ।

अपस्तुति [illegible]

[illegible]

अपस्नात [illegible] ।

अपस्पात [illegible] ।

अपस्पादि [illegible] ।

अपाचित [illegible] ।

अपाच्य [illegible] ।

मनुवचनम् । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" वैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनाच्च सद्यो यानासनाशनात्" । पतितामभिधायाह यमश्च । "एषु तैर्यौनमौखस्रौवाख्यैः सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इत्यादि कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं तत्तत्साध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुवसाध्यं याजनमित्यर्थं अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा०वि० । हारीत । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" इत्यन्वति । "पाक्षिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्" । "याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकदेशेन सद्यःपात तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते संवत्सरेण पतति तच्चिपेन ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था । तथाहि, याजन यौनसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्व्ववचनस्यस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतस्य गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवल । "आचार्य्याद् व्रतनियमशुश्रूषादिभिरुपयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचाराभ्ययनक्रमशामर्थ्य भक्तिशीलगुरूपोपनताय शिष्याय प्रदानमध्यापन, पयुलोराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुकस्रुवोदूखलमुसलकुठारवनितायूपदारुबर्हिर्दर्भपात्रपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैः मौलयाश्चिहोत्राध्वर्य्युमन्त्रादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पक्षादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्" । तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, भूतोदिकर्म्मणा याजनं लघु । कौर्म्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज । कृत्वा सद्य पतेत् ज्ञानात् सहभोजनमेव च" । यम । "अवतप्रतिपन्नोतारश्चैवायाज्ययाजकाः । मखलभौज्यते यच सोऽन्धकारं प्रपद्यते" । मनिष । "शूद्रधामस्य भोक्तव्य शौरस्य च विशेषतः । न स्वेव वस्तयाज्यस्य यचो पमयते तहम्" । बौधायन । "अञ्चप्रतिगृह्य वाऽप्रतिगृह्याज्य वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशनस्य याऽपमगित्वा तरत्समन्दीय जपेत्" । वसिष्ठः । "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याता" दक्षिणास्नानाश्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहाय ह्ययाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीप" प्रा०वि० । तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकादुत्पत्तौ यम । "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम् । भैक्ष्याश्रमपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् । कम्बं नागहृदे तोये त्र्यहमेवाभिभावितम् अर्थोत्सर्गेण यम्मान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । चमारण्यकमध्ये कृत्वा पिबेद् ब्रह्मपर्णिकाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्रतचार्य्यस्तदा भवेत्" इति । कल मधु धन नागहृदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अभिभावितम् अभुक्तम् । यम्मान्ते व्रतान्ते ।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तम् अयाज्यशब्दे । "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रत" मनु ।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज–णिच्–भावे यत् ६त० । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवाध्याय अयाज्यसंयाज्य पारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनु ।

अयातयाम पु० न यातो यामः समयोऽस्य । १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च । "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा० । "छन्दांस्ययातयामानि" भाग० । "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधर ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधान न०त० । १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योमायातुं यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा० । "त्वयाभि देवा अयातुरग्ने" ऋ०७,३४,८ अयातु अहिंसक भा० ।

अयाथातथ्य न०त० । मिथ्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृतिः ।

अयान न० न यानं चलनं यस्य । १स्वभावे निसर्गे यथा जले।ऽस्य अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त० । २गमनाभावे । यानं गमनसाधनम् न०त० । ३यानशून्ये त्रि० ।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यपथोपशोभाभूते घोषस्थाने अनुसृपक्तिविवरणम् मत्कृततत्त्वायाम् यथा आमोयन्ते शारा यस्मिन् इत्यानय अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

[illegible]

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य। पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मबाणादयोऽप्यत्र। बाणपञ्चकञ्च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त०। अयुग्म (विजोड) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि नजरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग् दान्त स्त्रीणाम्" गोभि०। "अदृक् अयुग्माक्षरम्" ष०त० रघु० "अयुग्मु तु पितॄन् सर्वान्" मनुः। "मधुरयुक्छदगुच्छकगन्धय" माघ।

अयुत त्रि० न युत सयुक्त सम्बद्धो वा। १असंयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायाम् न० "सूर्य्याब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि०। "स विज्ञेयः परं धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः" मनु। ४तत्संख्यान्विते च।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् नि-भूते णिनि। पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे। "पूरोस्तु भार्य्या कौसल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा० आ०प०।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस्। अयुतमयुतमित्यर्थे।

अयुतसिद्ध त्रि० युत पृथग्भूत सन् सिद्धो न भवति न०त०। कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्निराक्रियते यथा शा०भा०। गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा। सर्व्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः। "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति"। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिं गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। अथापृथक्स्वभावत्वे अयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव। तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्याश्रयत्वात् सम्बन्धस्य। सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् अयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः। नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमाना एकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाणात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्। कश्चित् कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

[illegible] मौर्विकानाम् । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

पपाठ्ठ त्रि [illegible] । [illegible] ।

पपाठ त्रि [illegible] । [illegible] ।

पवि [illegible] । "पवि [illegible] ।" [illegible] । "पवि [illegible]" [illegible] ।

पशुकुहर [illegible] । [illegible] ।

पशुक त्रि [illegible] । [illegible] ।

पशुलि [illegible] । [illegible] ।

पशुग [illegible] । [illegible] (त्रिकोड़) [illegible] ।

पशुगपद् [illegible] ।

पशुन् [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

पशुम [illegible] । [illegible] (त्रिकोड़) [illegible] ।

पशुमेध [illegible] । [illegible] ।

पशुरम्भकार [illegible] । (पात्रिन्) [illegible] ।

पशुमार [illegible] । [illegible] ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य। पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मबाणादयोऽप्यत्र। बाणपञ्चकं च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त०। अयुग्मे (बिजोड़) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दाता स्त्रीणाम्" गोभि०। "अदृक् अयुग्माक्षरम्" ब०त० रघु० "अयुक्षु तु पितॄन् सर्वान्" मनुः। "वयुरयुक्छदगुच्छसुगन्धय" माघ।

अयुत त्रि० न युत सयुक्तं सम्बद्धो वा। १असंयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायां न०। "सूर्य्याब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि०। "स विभेय परं धर्मोनाकानामुदितोऽयुतैः" मनुः। ४तत्संख्यान्विते च।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् नि-भूते णिनि। पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे। "पूरोस्तु भार्य्या कौसल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजयः" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा० आ०प०।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस्। अयुतमयुतमित्यर्थे।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त०। कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रियते यथा शा०भा०। गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा। सर्व्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः। "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति"। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादिं गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथ अपृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। अथापृथक्स्वभावत्वे अयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव। तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति' एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात् सम्बन्धस्य। सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवायः। नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति। सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽप्यधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्। कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

अयुताजित् [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

अयुत [illegible] ।

अयुज् [illegible] ।

[illegible] ।

अयोग [illegible] ।

अयोगव पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच्। अयोगं दुष्टयोगं याति या—क वा। "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे सङ्कीर्णवर्णे। "मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च" "सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे" मनुः। आयोगवस्यायम् अण्। आयोगव तज्जातिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः" मनुः।

अयोगवाह पु० अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु "अइउण्" इत्यादिषु चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः सम्बन्धो येषां ते तथापि वाहयन्ति सत्वणत्वादिकार्य्यादिकं निष्पादयन्ति वह+णिच् अच् कर्मधा०। "अनुस्वारो विसर्गश्च+क+पौ चैव पराश्रितौ। अयोगवाहा विज्ञेया" इति शिक्षोक्तेषु उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु।

अयोगुड (ल) पु० गुड इव गोलाकारः अयसा निर्म्मितो गुडः। (गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम्। डस्य लः वा।

अयोगू पु० अयोलौहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम—बा० डू। अयोगन्तरि अयस्कारे "पाप्मने क्लीवमाक्रयाया अयोगूम्" पुरुषमेधे यजु० ३०,५ 'अयोगूमयोगन्तारम्'। वेद दी०।

अयोग्य त्रि० न०त०। १योग्यभिन्ने अक्षमे २अनुचिते च।

अयोऽग्र न० अयोऽग्रे मुखे यस्य। मुषले तस्य मुखे लौह-वलयस्य तथात्वम्।

अयोघन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन अप् घादेशश्च नि०। (हातुडीति) ख्याते लौहमुद्गरे। "अयोघनेनाय इवाभितप्तम्" रघु।

अयोजाल न० अयोविकारं जालम्। १लौहमये जाले अय इव दुर्भेद्ये जाले मायारूपे। २दृढकपटे असुरादौ त्रि० "अयोजालाः असुराः मायिनोऽयस्मयैः" अथ० १,१६,६६।

अयोदंष्ट्र त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्राग्रधारा यस्य। लौहमयधारे रथादौ। "घ्नन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्" ऋ० १,८८,५, "दंष्ट्रा चक्रधारा" भा०।

अयोदत् त्रि० अय इव कठिनो दन्तोऽस्य संज्ञायां दता-देशः। लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप्।

अयोध्य त्रि० योद्धुमशक्य युध—यत् न०त०। योद्धुमशक्ये "अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या" अथ० १०,२,३१, रघुवंश्यानां राजधान्यां स्त्री सा च सरयूतीरसन्निकृष्टा तीर्थादौ मोक्षदा च। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" पुरा० "जनतापरिहृतशोभा तूर्णमायादयोध्याम्" भट्टिः।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायामवस्थानवृत्तान्तवर्णनस्य काण्डम्। रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनाश्रये ग्रन्थे।

अयोनि स्त्री न०त०। १योनिभिन्नस्थाने। "अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु। रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" मनुः। नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। २अजन्ये नित्ये। "जगद्योनिरयोनिस्त्वम्" कु०।

अयोनिक त्रि० न आम्नाता योनिरस्य कप्। अनाम्नात-योनिकेषु चरुपयःप्रधानादौ "नायोनिकेषु" कात्या० ६,५,२३, अयोनिकेषु यत्र "एष ते योनिः" इत्यस्याम्नानं न भवति तत्र "एष ते योनिः" इत्यनेनासादनं भवति "सर्वेषामेवास्तृतोऽविशेषात्" कात्या० ६,५,२७ "सर्वेष्वाम्नात-योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च चरुषु परिमार्जनानन्तरम् एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव" कर्क०।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन—ड। योनितोऽनुत्पन्ने-शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कृमिदंशादौ तथाहि "शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च" वै० सू०। तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादिलोकवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्र-शोणितसन्निपातानपेक्षत्वात्। अयोनिजञ्च देवानामृषी-णाञ्च शूयते हि "ब्रह्मणो मानसामन्वादय" इति। कारण-मन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-देनाकारणत्वात् उष्मजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् अस्मामदिविशेषस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मदादि-शरीराणामन्याहतत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-ण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-त्वात्, पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्वथौलत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-मन्तरेण जीवन-मरण स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-बीजस-जातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति उद्भिज्जतमस्तमरोहणं च भोगोत्पादके स्फुट एव, आगमो-ऽप्यस्ति। "नर्मदातीरसम्भूताः सरलार्जुनपादपाः। नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्"।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

किट् इति च प्रसिद्ध कर्क० 'अथैतत्रय पिष्ट भवति शर्करामृत्तयोरसक्तेन स सृजति" श० ब्रा० ।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "अयोहृदयो हृदय प्रतिगतर्जिताम् रघु ।

अरमन् त्रि० अय–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च 'समानमयमन् पर्य्येति जागृवि" ता० ब्रा० "अरमन् अश्मनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अप् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि० । "गवह्नोज्ज्वलनाभिना वालुनाभिचक्रया विराजमाना नवयोदरश्रियः" माघ उदरा उदस्ता अरा चक्रन्नाभी इति मल्लि० "विभुरराध नेमि परिभूरशायथा ऋ०१ १४,९ "अरा इव न्यवनाभाविति" श्रुतिः "सम्यङ्गोऽग्निं स नयतारा नाभिमिवाभित ' अथ० २,२०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत०ब्रा०। एवमस्य पुंस्त्वेन प्रयोगात् "रोचयः" ६।७ सूत्रे दर्शितात् पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीवत्व शीघ्रतायामेवान्वित न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्र द्वादशार यद्द्वै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि चक्रस्य संवत्सरमन्त्रम्" भा०अ्रा०प० । द्वादश मासा अराइव यस्य तदर्थ । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ०१,१६४,१२ पञ्चारे पञ्चभिरृतुरूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरैकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता" सा० ४कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" महामान्त्र । प्रज्ञाया कन् । ५शैवाले "भापडीति" ख्याते ६पर्पटे च पु०।

अरक्षस् त्रि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्य बाधक यस्य । 'बाधकरहिते । "विपश्चिद्रक्षसा मनसा च तज्जुषेत' ऋ०२,१०,५। 'अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरचित त्रि० न रचित । अचितभिन्ने । "पादं स्वामिन्यरचिते" स्मृति ।

अरग्वध पु०ह० वृक्ष । आरग्वधवृक्षे (भुं धालो) ।

अरघट्ट पु० अर शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । 'अद कूपमासाद्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीत " । 'तदाकर्ण्य तु अरघट्टघटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

अरङ्कृत त्रि० अल करोति अलम्+कृ–क्विप लस्य रः । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने । द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ० १,६,० "अरङ्कृते अलङ्कुर्वते" भा० हविष्मन्तो अरङ्कृत ऋ०१,१४,५, भा० अलङ्कृत अलङ्कुर्वत "कपिञ्जलादीनां इत्वाच्छन्दसो "लस्य र भा०। २पर्य्याप्तकारिणि च "उरुधारा अरङ्कृतम् ऋ० ८,१,१०, "अरङ्कृत पर्य्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत त्रि० अल क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लो र । अलङ्कृते भूषिते "यमोऽर यमो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृत " ऋ०१०,१४,१२, अरङ्कृत मधुभिर्व्यञ्जनहारदधिर्युक्त " भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लस्य र । अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृति सूक्तै " ऋ०७,२९,२ । "अरङ्कृतिरलङ्कृति " भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्य्याप्तं गमोगति लस्य र । पर्य्याप्त गमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चादघ्वने नरे" ऋ०८ ४०,१, 'अरङ्गमाय पर्य्याप्तगमनाय' भा० ।

अरजस् त्रि० रजः अस्य नास्ति सलोप न०ब०। १रजोगुणकार्य्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमभयमरजमरज' इति शत०ब्रा० वा कप् । अरजस्कोऽप्यत्र ।२अनार्त्तवायां नग्निकायां स्त्री । भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधन यत्र । १बन्धनागारे रज्जुहीनेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । 'अरज्जौ दस्यून्दृम्भस्त्वनक्ष्मीतये" ऋ०७,१२,६ "अरज्जौ बन्धनागारे" भा०२रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतृभि रज्जुभिः सिनोथ , ७,८४,२, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अर शीघ्रमटति अट–अल वा उन् शक० । (शोना) वृक्षे इति ख्याते श्यनाकादि० ख । उभयोरैक्यात् अरटुक तद्भवे त्रि० ।

अरट्ट पु० न रटति रट–अच् न०त० । पृथुश्रवोन्पतिमन्त्रिभेदे "अरट्टे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुकृत' ऋ० ८,४५,१७ अरट्टे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षा " भा० ।

अरण त्रि० नास्ति रण युद्ध यस्य । १युद्धशून्ये 'अरण मरण समयात् समयात्" भट्टि नास्ति रण शब्दो येन । वाक्सङ्गरहिते २रिपौ "मह्यराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय स्वाय चारणाय' यजु० १६,२, "अरणाय पराय वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी०। ३अरमसाणे इ०साधु। "येन स्रो अरणो यत्र निष्यो जिगीषति ' ऋ०६,

[illegible]

पयोमय त्रि° [illegible]

पयोमत्त [illegible]

पयोमुच् पु° [illegible]

पयोरय [illegible]

किद्ध इति यः प्रसिद्ध कर्क० 'अयैतत्वय पिष्ट' भवति शर्कराश्मायोरसत्त्वेन च स्त्रवति" श० ब्रा० ।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिन हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "सुहृदयोहृदय प्रतिगतर्जितताम् रघु ।

अरमन् त्रि० अय–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च "समानमयमन् पर्येति जाग्रवि" ता०ब्रा० "अरमन् अरमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अच् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि० । "गरुडोऽप्यशुगुणालानाभिषकुया विराजमाना नवयोऽररश्मियां" माघ उदरा उद्दता अराश्चक्रशलाका इति मल्लि० "विभुररास नेमिः परिभूरआवधा ऋ०१ १४,८ "अरा इव ग्धमाभाविति" श्रुति "सम्यस्त्वोऽग्नि स मर्यतारा नाभिमिवाभित " अथ० ३,३०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत०ब्रा०। एतमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् "रोपध" ६।७ दृष्टे दर्शितात् पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्त क्लीवत्व शीघ्रतायामेवान्वित न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्र द्वादशारं यद्दं कुमारा परिवर्त्तयन्ति तेऽपि मद्द्रतव सवत्सरचक्रम्" भा०प्रा०प० । द्वादश मासा अरादय यस्य तदर्थ । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ० १,१६४,१२ पञ्चारे –पञ्चर्तुरुपैररैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता" सा० ४ कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तव । मञ्चार्यां कन् । ५शैवाले "प्रापद्धीति" श्याते ६पर्पटे च पु०।

अरजस् त्रि० नास्ति रजो रजस्तुल्य बाधक यस्य । बाधकरहिते । "निधर्व्यरजसा मनसा च तच्चमुपेत" ऋ०२,१०,५। 'अरजसा बाधकरहितेन मनसा'' भा० ।

अरचित त्रि० न रचित । रचितभिन्ने । "यन्द स्वामिन्यरचिते" स्मृति ।

अरग्वध पु०ष० वृक्ष । आरग्वधवृक्षे (शुंधालो) ।

अरघट्ट पु० अर शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । ' अथ कूपमाधायारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पसेनानीत " । 'तदाकर्ण्य तु अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

अरङ्कृत त्रि० अल करोति अलम्+कृ–क्विप लत्य र । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने । द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ० २,१,६,० "अरङ्कृते अलङ्कृते" भा० अलङ्कारिणि अरङ्कृत ऋ०१,१४,५, भा० अलङ्कृतमलङ्कर्त्तः "कपिलकाटीमा समाधन्दमो " इत्य र भा०। अलङ्कारिणि च "उरुधारामरङ्कृतम् ऋ० ... "अरङ्कृत पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत त्रि० अत्र क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त र । अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निर्दूतो अरङ्कृतः" ऋ०१०,१४,१३, अरङ्कृत वर्ज्जनैरलङ्कृतरूपैर्युक्त " भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लस्य र । अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृति सूक्तैः" ऋ०७,२९,३ । "अरङ्कृतिरलङ्कृति " भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगति लस्य र । पर्याप्त गमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे" ऋ०८,४६,१, "अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय' भा० ।

अरजस् त्रि० रञ्ज असुन् नलोप न०ब०। १रजोगुणकार्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमरजममरु..." इति शत०ब्रा० वा कप । अरजस्कोऽप्यत्र । २रजःअभावाया नग्निकाया स्त्री । ऋग्वे० अभुतादृश्‌

[illegible]

पयोमय त्रि० [illegible] स्त्रियां ङीप्। [illegible]

पयोमुच् पु० [illegible]

[illegible]

अरण्यजीर पु० । ६त० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क । वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्म्मः । वानप्रस्थधर्म्मे । स च धर्म्मः "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वञ्चैव परिच्छदम् । पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । मुन्यन्नैर्व्विविधैर्म्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेद्विधिपूर्व्वकम् । वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्च्चयेदाश्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्म्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशारदैर्म्मेध्यैर्म्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयङ्कृतम् । स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा । सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्व्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्व्वापि केवलैर्व्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्व्वैखानसमते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः । ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः । आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनूम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" मनु ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ६त० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ण्यानाम्)पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिपतौ रुद्रे "नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः" यजु० १६, २०, "रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तटोश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रम्" वे० दी० । तस्य सर्व्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्म्मनियन्तृत्वोक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यपरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ६त० । (डाश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः । वनबिडाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ६त० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने "अरण्ययाने सुकरे पिता माम्" इति भट्टिः ।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः । नगरस्य वनेषु लोकरक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

७५,१८ "चरणोऽस्त्वनाना [illegible]" [illegible] "चरणा [illegible]" [illegible]

चरणि पु० [illegible]

[illegible]

चरणिम पु० चरणे [illegible]

चरणीमेठु पु० चरणे [illegible]

चरणीसुत पु० [illegible]

[illegible]

चरण्य पु० [illegible]

[illegible]

चरणगणधरदत्ती स्त्री० चरणकेन [illegible] [पद्मादे।]

चरणग्राम न० [illegible]

चरणदासीपासी स्त्री० चरणे दासी। [illegible]

चरणगुलिका स्त्री० चरणस्य [illegible] (गन्धर्वादि) [illegible]

चरणकुसुम पु० [illegible]

चरणयुग्म पु० चरणयो [illegible]

चरणतल न० चरणस्य [illegible]

चरणपीठी स्त्री० चरणस्य पीठी। [illegible]

चरणपद्म पु० [illegible]

चरणपट्टिका चरणे [illegible]

[illegible]

चरण(ो)चर त्रि० चरणे चरति [illegible]

चरणपात त्रि० चरणे पातो [illegible]

चरणपात्र न० चरणे पात्रे [illegible] (पद पात्र) इति [illegible]

२ सख्ये च “ता इ त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्रे त्था” ऋ० ६,६२, ६, अरध्रम् सख्यम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे । “तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-सङ्क्रान्तौ कन्यासङ्क्रान्तौ च विधेय “कर्कटिमध्यात् सिंहार्के सिंहार्धं सिंहकन्ययो” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्ते तस्मिन् पर्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोऽरित यस्य । पापशून्ये “शं योररपोदधातन” ऋ० १०,१५,४, “तदग्ने शंयोररपोदधातन” ऋ० १०,३७,११ ।

अरम अव्य० ऋत—अम् वा लस्य रत्वम् । १ पर्य्याप्तौऽलमर्थे २ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृ सम्पद्ये अरङ्गतिमद्ये च उदा० । ३ आत्यर्थे च । “तस्मा अर गमाय” य० ११,५२ अरमिति पदद्वयं सीतद्रूपे अरगमाय जनयेे” ऋ० ८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरमत्यर्था पर्य्याप्ता मा मति । १पर्य्याप्तबुद्धौ २दीप्तौ च । “स्वादक्षो अरमतिर्वसूयु ऋ० ७,३४,२१ । “उप क्षेममरमतिर्वसूयु” छा० उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । ‘अरमसमररायि द्वारपाटत्य” वीर० च० । २र्णापिधाने ३ संशकोषे विश्व ४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पु स्त्री० ।

अररि पु० न० ऋच्छति ऋ+विट् अररमियर्त्ति ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्वित्व ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपासोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम् । जले निरु० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतु” ऋ० १।१२९।१० । भाष्ये नागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । ‘यद्वा—अररिरितश्चेतस गमन औणादिकोऽरिप्रत्यय । आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि । सद्ददतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थ । ‘आपोमया, माणा” इति श्रुते । यद्वा ररिर्दान न विद्यते तौदय दानमितरत्मनाप्तुं तददररि अर्थ्यदेय जो कोपकारि भोग ददतीत्यर्थ ” इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु ररिवान् न० त० । अदातरि । “योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीः” ऋ० १,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि० कौ० । २आयुधे उज्ज्वलद० २ गमनस्वभावे त्रि० अररु, अरु मर्त्य परिहर्णाषि मर्त्य ऋ० १,१२९,२, ‘अररु गमनस्वभावम्’ भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अर्त्तेररु इति ह्रस्व धान्तमिति माधव’ । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ “मा नः शंसो अररुषो धूर्त्तिः” ऋ० १,१८,३, । “अररुष उपद्रव कर्त्तुमघमत्-समीपे मागतस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अर शीघ्र राति रा—के । शीघ्रं मत्युत्तर लाभेच्छया क्षते व्यतिव्यग्रतया सम्बोधने । तत्र शीघ्र मत्येव

अरलु पु० अर ल्लाति ला—कु—ह्न अरु कपिलका० रस्य ल वा । (सोना) श्योनाकवृक्षे । “अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्ठा दधनि यवागूं साधयेद्-द्रवम्” सुश्रु० । स्वार्थे कन् “तत्रैव । कपोतवङ्कारलुको वरुण पारिभद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे न० ब० । २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्कारानिव पत्राण्यपि विन्दते विद—श । पद्मे “दरसीपुरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् एषु” “रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने” माघः “रागेण श्रियमरविन्दस्य करायै” माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्द नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य अच् समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे विष्णौ पु० । “पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् । १पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषां सघ इनि । २ पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिररस्य वेदे वा० अनिच्समा० । प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ “अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता” ऋ० ८,६,७,२,० । “अरश्मानो रज्जुरहिता ’ भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्य मधुरादि न० त० । २ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे । न० ब० । ४ रसशून्ये त्रि० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्” श्रुतिः ५ असारे त्रि० । “इषीकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक । ते विषम्” ऋ० १,१९१,१६, “अरसमसारमिति भा०” । रस वेत्ति अच् न० त० । रसज्ञभिन्ने । “किमस्यानाम स्वादरसपुरुषानादरभरे” नैष० ।

चरणराशि चरत्वसंज्ञको राशिः। "चरराशिस्थितैः सौम्यैः [illegible] चेति [illegible] विचारितानी।

चर(णो)दित न चरत्वे उदित रोहणम् [illegible] वा वयुद्। [illegible] लिपुर्ण। रोहणे १ [illegible] लियन्ते वदुलाते च। चौके लि रोहणे [illegible] [illegible] चरत्व रोहणे [illegible] सर्वनिष्टेति [illegible] लिपदलम्।

चरत्वापस इ० [illegible] ।(खड्‌गधर) इति ख्याते छोषधौ।

चरत्वमाय इ० चरत्वे मात । चमरी।

चरत्वयाचिन् त्रि० चरत्वे चर्यति चच-खिनि। चमत्विनि। उणादौ "एते [illegible] इति च। [illegible] चोरः। का च १ [illegible] राजानि। [गाथूते।

चरत्वयापूष इ० [illegible] । (चमरो) इति ख्याते चम-

चरत्वयासि इ० चरत्वस्य राशिः। चकले चौरत्वादौ।

चरत्वमूषर इ० चरत्वस्य मूषर । चस्सारे। [मूरत्वे।

चरत्वमूरत्व इ० चरत्व । चमरी (चौम) इति ख्याते

चरत्वमम् इ० चरत्वे भेष त्रिवा । इवे।

चरत्ववती स्त्री चरत्वस्य नमु वते। [illegible]। "चरते चारि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति राजवा।

चरत्वावास इ० चरत्वस्तत्वादौ चचला। [illegible] सर्वे राजनिरुक्ते वैचत्वविते।

चरत्वामी स्त्री चचरत्वं [illegible] चौम चाहत् च। चरा [illegible]। "[illegible] [illegible] चा मा ।

चरत्वायन न चरत्वोऽयनं [illegible] [illegible] चरत्व। "[illegible] चरत्वायनविमावयती महाकर्म त्रि तहिति" [illegible] महाकर्मे। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

चरत्वालिकाय इ० चरत्वा चयुक् । चमरिमते।

चरत्वोऽमूर्त त्रि चरत्वे चमूर्ता निवसपारौलक्नो [illegible] चरत्व वसा। चरत्वनावाच्यावसोव संज्ञत्वे इदा वादौ "[illegible]" १८२ । "चरत्वे [illegible] [illegible] [illegible] चरत्व मूर्ता" इति चव। [illegible] चरत्वोऽमूर्ते (चाव) चमरीइ। च च "[illegible] [illegible]" इति चव। [illegible] चौरत्वोमूर्तो चति चा मा। "चरत्व मूर्ता। चति-

[illegible] चपि [illegible] चरति मा। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "चोऽत्वमोऽस्य मात्र [illegible] [illegible] चोऽत्वमन्वो मति" मा च। ।

चरत्वीकस इ० चरत्वे निवासेनचीवेचव। उणादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चत

चरत त्रि च तत। । चमहपते १ निवहे च। [त्रि।

चरतपप इ० चरता निवता मता चव। १ चतुरे २ चरत्वतोये

चरति इ च-चति। । चुषि। चच-किप् च इ। १ चच्चलिवचिपवाचाम् २ रानमातौ "चर्व मत्त चरविवरितं चचरत्वतो [illegible]। ३ रतिविरते १ तते "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ७ [illegible] [illegible] चि [illegible]" इति। निरा चरत्वौ च माचसयानोरे च चौ। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" चति। मा च निवर्तित च चरोति। च च। हरामओमौ नि।

चरत्वि इ च-चति इति [illegible] च मात्रि मम। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] मावद। [illegible] नि। "[illegible] [illegible] चरेत। "मावद [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। १ [illegible] (कृषौ) [illegible]। चौरो [illegible]" मति। "[illegible] [illegible] मा। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मा। मा च। चरत्वोऽत्मुत्वाय।

चरत्वि इ [illegible] [illegible] [illegible] च-रविन् चरति च इ। चरतिवत्वे। "[illegible] [illegible]" च ६,६६,७ इति चरति च इति- चरति" वा होर्थ, वा। [१ चमहम हते च

चरहू इ० च चावोरतोचम। [illegible] [illegible]

चरहू त्रि रात-हिंसने चर्वति रम् [illegible] च च। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ६ १८१ रान-हिंसौ रम् [illegible] मा।

२यन्त्रे च "ता इ त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्रे त्वा" ऋ०६,६२, ६, अरध्रम् सन्नद्धम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तर रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०व०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंह-सङ्क्रान्तौ कन्यासङ्क्रान्तौ च विधेय "कर्क्कादिमध्यात् सिंहार्के सिंहार्कं सिंहकन्ययो" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्ते तस्मिन् पर्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्र छिद्र यस्य । निविड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोदुरित यस्य । पापशून्ये "श योर-रपोदधातन" ऋ०१०,१५,४, "तदस्मे श योररपोदधा तन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम अव्य० अल—अम् वा लस्य रत्वम् । १ पर्य्याप्तावसामर्थ्ये २ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतमव्दे अरङ्कृतिशव्दे च उदा० । ३ आधर्थे च । "तस्मा अर गमाव " य० ११,५२ अरमिये स्तामपृष्टे मोक्षद्रुघे अरगमाय जग्मये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरस त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्य्याप्ता वा मति । १पर्य्याप्तबुद्धौ २दीप्तौ च । "स्वादसमे अरमतिर्वसूयु ऋ०७,३४,२१ । "उप क्षेममरमतिर्वसूयु " का०उ० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कपाटे । 'मरभसमरराणि द्रागपाटय" वीर० च० । २र्वाभिधाने ३ शङ्खकोषे विश्व ४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पु स्त्री०

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+विट् अररिस्यर्सि ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्वित्व ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपासोपशमस्य अररि पिपासोपशमं ददाति दा-ख सुम्। जले निरु०। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतु " ऋ०१।१२९।१०। भाष्ये मागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा—अररिरितस्ततस्स गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे क पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि । तद्ददतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थ । 'आपो-मया, माणा" इति श्रुते । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते तौष्य दानमितरेभ्यस्तेषु तदररि अप्यैरदेय स्तो सोपकारि भोग ददतीत्यर्थ " इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसु ररिवान् न०त० । अदातरि । "योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातो " ऋ०१,१४७,४ ।

अररु पु० ऋ—अरु । १यमे सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे त्रि० अररु, मूर मर्त्य परिष्टयाचि मर्त्य ऋ० १,१२९,२, 'अररु गमनस्वभावम्' भा० ।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अर्त्तेररु इति सूत्र सान्तमिति माधव । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ "मा नः शसो अररुषो धूर्त्तिं' ऋ०१,१८,३, । "अररुष उपद्रव कर्त्तुमवागत्-समीपे मागस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अर शीघ्र राति रा—के । शीघ्र मनुष्यर लाभेच्छया हते अतिव्यग्रतया संबोधने । तत्र नीच प्रत्येव

अरलु पु० अर लाति ला—कु—मु अरु कपित्थका० रस्य ल वा। (शोणा) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्ठा दधनि यवागू साधयेत्-द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "सतैव । कपोतवङ्कारलुको वरुण पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न०त० । १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पलाशानि विन्दते विद—श । पद्मे "सरसीपुरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् सुगुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघ "रागेण श्रिय-मरविन्दस्य कराणे " माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्द नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच् समा० स्त्रियां ङीष् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे विष्णौ पु०। "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् । १पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च। तेषां सच इनि । ३ पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिररस्य वेदे वा० अनिच्समा० । प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ता" ऋ० ६,६,७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिता ' भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्य मधुरादि न०त० । २ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे। न०ब० । ४ रसशून्ये त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथाऽरस नित्यमगन्धवच्च यत्' श्रुतिः ५ असारे त्रि० । 'वृश्चिकस्यारस विष-मरस वृश्चिक ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-सारमिति भा०" । रस वेत्ति अच् न०त०। रसज्ञभिन्ने । "किमस्मामाम स्वादरसप्रुरुषामादरभरे" नैष० ।

अरविष्ट त्रि० रवं शैलि रव+क्त न० त० । रवरहिते "अरविष्टैः रवेन निःशेषं विरति वा त्रिकं" सुश्रुतः ।

अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रागाभावे च न० त० । २ रागशून्ये त्रि० । "अवमरागमवधाय" नैषी

अरागिन् त्रि० न रागी न० त० । विरक्ते त्रियां ङीप् ।

अराजक त्रि० नास्ति राजा यत्र कप् । राजशून्ये देशादौ "अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्" मनु । [राजकमस्यस्ति । वह्न ।

अराजन्य पु० न० त० । क्षत्रभिन्ने "राज्ञो न क्षत्रियस्य-

अराजिन् त्रि० राजा अधिराजत्वेनास्त्यस्य शोभार्थे इनि न० त० । १ राजाभावविशिष्टे "न अस्वा अराजिना" ऋ० । २ । अराजिन राजा वैभविहीनाविना ज्वलितेन वा । न राजते राज-इनि । २ दीप्तिशून्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अराजीव पु० अरम् अत्यर्थ राजते राज+ईवन् बा० । २ कमले । राजीवं पद्मम् न० त० । २ पद्मभिन्ने अब्जादौ त्रि० ।

अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिन् न० त० । १ शत्रौ । "देवाः मीढ्वमरातिमिशीतिकवमवर्तिम् सुरा सुदिता दैवी अरिषड्वर्गे रिपौ । ज्योतिषोक्ते षष्ठस्थाने । "आरातिवर्जयोऽथ अरातीं वत ज्ञाती "राशौ षष्ठस्थाने अरिकर्मजावस्थितेष्वतरकाशानाम् लाभादिस्वरूप रिपुः स्वकर्मस्थाने भाषाद्यावाप्राप्यरिपुणां संख्या वाच्यत्वम् । एकविंशत्यर्थे च "ता वाजमेपीदुधावरा-तय ऋ० ७।८२।१ । "रिपा सभी अराती ऋ० ८ ... अराती अधिवपनीया रुद्रोना ता अरे त्रिम् अभावे न० त० । ३ दानाभावे ऋक्ष "ना नो अरातिरीशत" ऋ० २।७।२ । अरातिरदानम् पावनी देवै सभी अरातिम् ली भा । अरातिरिव अरति । आचार अरातिकरति आप अरातीवति । अनुकूलमवरति वाधिकृति वेद्ये । न तत्र तक्नो अरातीवति" यज्ञ क्रा । योऽस्मभ्यमरातीयात् यज्ञ ११ । ८ [ऋ० १ । ९९ ।

अरातीय त्रि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-क । "यस्मभ्यमरातीयं अरातीयोगीन्यक्त्र इर्दर"

अरातीवत् त्रि० अरातिविशिष्टे वैदे अन्यार्थयोगिन्त् सम्बन्धीय । अनुकूलमाचरति । "अस्माकमरातीवत् निरवसाय होम ऋ० ।११०७।

अराधस त्रि० राधः धनम् नि० । धनशून्ये यजु । अमरसिंहे "अराधिरम्नरायचम् ऋ० ।८।४।८ "अरा-धम् राधसा समेव रथिनम् ऋ० नर अस्तो रराको विभावसु ऋ० ८।१।२ "अरायं अम्नीषिव् ऋ० ।

अराय त्रि० नास्ति राः धनं यस्य वैदे अनवदा । ।धनशून्ये त्रियां ङीप् । "अपकाश वा मधुपाध्यानं सन्तो अराय ऋ० १।८८ रा+भावे घञ् रायोऽसमर्थोऽसम्ब न० त० । २ धनशून्ये त्रि० । "आरायापीन आशुः ऋ० ८।१।११ अराया अधमा अविन्त्यान्ता वा "अराय्यो-मिप्सुचम् दर्थे परिख्या ऋ० ८।११ ।

अराल पु० न पिन् अलम् आलाति आ+ला-क । १ सर्ज-रसे २ मत्तहस्तिनि । ३ कुटिले त्रि० । "अलकारवल-शावतावलो" नैष "विषना निराशुधरतवलीका रक्ताश्रोतुल्लताषीडवरावलक्षा" कुमा । अ वैश्याम् ङी

अरास् त्रि० रा-असिन् न० त० । अदाने । अराः वन मधा ऋ० ८।८७ । शाक्तिदुर्वेदराज ऋ० १।९९, ११ त्रियां ङीप् । अरासी ।

अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे चक्रे ३ विट्खदिरे, ४ आत्मज्योतिर्बलोद्भवसाधकेषु षड्वर्गेषु कामक्रोधादिषु ५ भद्रमुस्तायां ६ ज्योतिषोक्ते षष्ठस्थाने ७ देवे च । तत्र शत्रौ "दूरात्प्रयतिमरातिम् विशि शाविदुर हर" रघु । "आरोपितस्यस्यमरति षेक-आपादि ऋ० "अरिविजितशिलायाम् शोभा "नारि नभिम् वै निराले नादिवोधने दिनम् यह्रा । चक्रे "अरात्विद्ध न रथानम् दिवाजानम्" । आयुधे "अरातिरिपुर्वतमधैव" किरा । देवे अरिनाम् यभो च निरुक्ति अरितेर । "शिवास्त्रिनी अनुचरी न अशिद सभा सभी शीतशिरी रथीत्) रयीशुबीता रविश्वविदा" दति ज्योतिषोक्ते च रवलोक्ता पदष्ठस्थानादिषु । यथा दृष्टे अनुपही इनरक यथा सुख सभी हारो दुष्पटी पदमूरदविस्त्री" सभी स्तिपयकृतिद्वा । मीनरविशितरि विषपेतु रवातिशी शतीवी सभी अदविशी घूतिराशेरीत ज्योति सती निवेशितआरत आतृकारिकमाशु "यत्स्वेदाव नियोगात्रिनीतक्त्व अरचारत्न । अनुगावविमानूनकता अधिशुद्धोभाषा रिव ज्योतिषोक्ते षष्ठस्थाने अचारिक-परमान्वया २।११ ११।११ आमाशिव १२,९ ०१८८ आमीव मिशा पता वारि अविशाने वे परा सम राशी निरवि वेश अचेष्टया ११ ९,०८८,आय

स्या यथाक्ते तेषां तात्कालिकारयो भवन्ति तत्र यदा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्रव नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपव, इति भेद । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्या सद्भिश्चिन्तनीया' इतिराजमा०। निसर्गसमास्तु "बुध कुजेज्यास्तु सितार्कपुत्रा शुक्रार्कजौ, भौमगुरेज्यमन्दा' । शनि, कुजस्यौ, सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिता स्यु" इत्युक्ता यथा रवे बुध, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनय । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनय । गुरो शनि, शुक्रस्य कुजगुरू शने गुरु, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव मना अपि तात्कालिकारिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं टचत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रस्थे २२।३०कला बलम मित्रस्थे १५ कला, समस्थे ११।१५कला शत्रुगेहे ७।२ कला अधिशत्रुस्थे २।४५ कलाबलम । मन्त्र जातकादौ ट्टष्यम । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्ये नास्ते इति भेद । एतच्च जातोक्तपद्यादिवल ग्राणोपयोगि । ताजके तु "दृष्टि स्यान्नवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्ष स्नेहदा पादोना (४५कला) ऽखिलकार्यसाधनकरी मैत्रापकाख्योच्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयनवमे कार्यस्य संसिद्धिदा तत्रगोपा कथिता (४०कला) तृतीयभवने पञ्च भागदर्शिके (१० कला) । दृष्टि पादमिता (१५कला) चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्य सप्तमे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला' (६०कला) इति दृष्टिचिह्नमभिधाय "भक्ष्यन्मित्रदृशा (३,५,९,११,) सुहृदम्, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) मत । समस्त्वन्यथा २,६,८,१२, इति नील०उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि । तेन स्वापेक्षया १ ४,७,१०, स्था नस्था ग्रहा रिपव । तत्र "स्वस्वाधिकारोक्तमत सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिम्' नील० । राशोर्निसर्गरिपवस्तु "सूर्यं शशाङ्को धरणीसुतश्च राशो रिपु" इत्युक्ता ज्ञेया । तात्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेया केतोस्तु "शुक्रशनी विपक्षौ" इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके चन्द्रस्थाने "षष्ठे च शत्रुविद्विषौ" इत्युक्तौ चिन्तनीयौ। ताजके तु "रिपौ मातुलमान्द्यारिचतुष्पाद्धन्यनीमया' इति नील० ताजकोक्ता चिन्तनीया । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोष्ठात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतु कोष्ठादिक्रमेण सिद्ध, साध्य सुसिद्ध अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतु कोष्ठात्मकेषु प्रत्येक चतुर्थ कोष्ठमपि अरिसंज्ञ यथा चतुष्कमकोष्ठ सप्तमकोष्ठ त्रयोदशकोष्ठ एकादशकोष्ठम् द्वादश पञ्चदश कोष्ठ षोडश चेति सप्तकमरिसंज्ञ तस्यारिसंज्ञकत्वात् तत्रस्थवर्णा अप्यरिसंज्ञाः। षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन सर्वत्र चतुर्षु चतु कोष्ठात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्र सिद्धादिनामभाक् । यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १सिद्धसिद्ध २ द्वितीये सिद्धसाध्य । तृतीये ३सिद्धसुसिद्ध ४ चतुर्थे सिद्धारि । द्वितीयकोष्ठचतुष्के आद्ये साध्यसिद्ध द्वितीये साध्यसाध्य । तृतीये साध्यसुसिद्ध चतुर्थे साध्यारि । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्ध द्वितीये सुसिद्धसाध्य । तृतीये सुसिद्धसुसिद्ध चतुर्थे सुसिद्धारि । चतुर्थकोष्ठचतुष्के आद्ये अरिसिद्ध । द्वितीये अरिसाध्य तृतीये अरिसुसिद्ध चतुर्थे अर्य्यरिरिति गणना । एतच्च तद्दर्शनमात्रमुक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षर तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षर यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्व प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षर यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनया सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च २८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादित्वकल्पनयैव । ततश्च सिद्धादिचतुष्ककोष्ठानां प्रथमादिसंज्ञा या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रवत् तन्मूल दृश्यम् ।"अरिमन्त्र न गृह्णीयादिति'तन्त्रम । राज्ञो विषयानन्तरस्थे भूपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये व्याटिभूत यथोक्त माघ २,८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि०। "अरिर्मित्रमरेर्मित्र मित्रमित्रमत परम् । अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषो पुरस्सरा" पश्चेति शेष "पार्ष्णिग्राहस्तत पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठत" पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेष एव नव भवन्ति विजिगीषुर्दशम 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर । अनुग्रहे संहतयो समर्थो व्यस्तयोर्वधे। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिक" इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हित वा यत् । अराय तत्साध्यादौ त्रि० "असौ यो अधरादृगृहस्तत्र सन्त्वराय्यः अथ०२,१४,२,। १० मेरके त्रि० अरिष्टतशब्दे दृश्या० ।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थ पित्रादिदाय न भजते भज—ण्वि उप०स०। दायानधिकारिणि क्लीबे क्लीबपतितादौ अनंशशब्दे १४२ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

चरिगुप्तं(प्तै) इ० चरते सतमस्य पूर्वः चतुष्कः पुरी न्यूपि स तस्य न वेदे मनम् । चतुष्पाणीपुत्रे "सर्वेहरि पूर्वः हरि० च १।८६।१ योषे च चरितत्वे इत्येव ।

चरिता स्त्री चरतीत्य यत् । मनुप्रातागतिस्त्वात्ते ।

चरित्र इ० च—चनर्पुरुष्कर्म इत् वेदे ध्द् । नाविके सर्वपारे इयति चनचरितेन नावम्" च ८।८६।२ १।१२ । बोधे च मेद् चर्चा मनाहि क्रिया लीट् ।

चरित्र न० चलनमेव च—इत । (हरित इति ख्याते ।मीमाजावयवे । "वीर्येत्यमि दरबोरित्याखिया" चाय। "वीर्ये ना दशा चम्पो वहिरिमत्वाय यज्ञा चलित दत चद्यागतिलाय यत ना । १चनचायमें गाजनादी च "चरित्रं वो दित्य च" च ।१४,८ 'चरित्र' चयन चायन' मौखम्" ना । "चमरित्रो चान-चारवित्राचम्" च ।११९।५, 'चमरित्रो चहुरित्रो वे चार्ते चाप मैंचर्चदायेक्यवे वशिनी शीघ्र मध्याचि सच्चरित्राचि ना । चरित्र चाचारित्रयाचतो सं—च। चाचाद्यते इत्यवे लि । "इचारित्रो चहल चनी" च ६।१८। "इचारित्रः चरित्र गावेचचायचं इत-रित्रा पतत इदर्भाचाचप्रवाचन" ना । चाचा हतुमिती । चतुष्यांमपि चारतिचा चतुरारी च लि लिर क्रिया लीट् ।

चरित्रात्म इ० चरित्रात्मोयेन विज्ञानमाप् विवेचनारि चरित्रमाणः । मानना चलितत्वे । दावे चार चवा-सवा पुत्रयाने च नीचयाप् । चातरे विदुषी चारि मदे च चचर्चापि । चातरे हते च दास्ये च चचाचे । मिच्यचो विचार्य चतुरो निहत्ये । चन्दीमाक्ते मर्हे चमप् चे च वैचव । हाथाधिते चतरे प्रवेशे विचरे तथा । चरितात्मे इहदर्ने चचलो चामनी इयो । इन्यानुचेच चा चन दुच च । चचाहत्य । पुराचाव्य इ चार चयो दातरमी चदि । इति घरितं ।

चरित्रापम लि चरित्रिरीयतेः याचतो चा—चतम् प्र दद् च। हेलयायें। चरायरित्रपातमोला च ।१।६ चरितायच "चरित्रिरीयच" चार्चमाला ना ।

चरित्रमुव लि चरित्र मन नन्तर्हि हीयवादि चन्द् बिच चयेच । चलयमोधेत्र चहतैत्रिमचनर चार नायाई ।

चरित्रम्य लि चरेम् मम् न चाचारीत् न हायति चय यत्रि च चन्द् चन्द्रों च्यत् इष् चन च । सयति

चायते । चना चायते १ चित्रवातारी च । चाचा दर्भावो चारित्रविका । प्रतुतवर्गानि लि चलि क्रिया ते न ।

चरित्र लि त्रिचविति विवो चायनाय चयति चव । वेत्र दर्शिते "चरित्रा इतकपमा च ८८४, "त्रिविति चायनाय" ना । "च भी चर्च चुविचरित्रवत्" । च ७।८०। "चरित्र चायरित्रम् ना ।

चरिसई इ० चरि दोवन्दर्न यत चवारि चत—चव च च ।चावयई इचे । १वचत्रावते मि० ।

चरिसईन लि चरि चतुरि चत—चतु—चन च ।१चव चावते चातित्रीयचे चन्तूर्योहरे चलक्य इते चारीन चालितचते "चचवुच चारियचत इचो चचांच-विमुच । चाक्त्रिको चाय चचाचें चाः चता प्रवरो विदा । चचां चय चचाचाडा चुदाचिति विदय । चतुरीत्र चचाचाने चचा विदवर्शीचः। चचत् दचारा चतुद्ध दरचाविनईन ।चरितिमन्त्रानेच चल मोभावितर्दन । चर्वेदयार्थिचयो च चातेदावच-चया चावाचाचायिचाधी च चचरी च चरावयों" इति ।

चरिलेचार इ० चरिलेमचावि चन्दयादि दच—विच—चम् चय च इ । चन् चावते चयदूवेत्दरे चतुरची चक्रियचे चरितदें गमचे विचारि ।

चरिमेद इ० चरिपिरदिवडेच चेद् चारा चचोत्र । (कुरवाचायवा) ।इचचचे । चरितिच वेदावि चच-चचाय चर्चा विचवारि चिह—चन् । १विदुयारे । चचावां चन् । इत्रविचते चनचवाताप् याहाम विविदा इचो चर्च चौकोतरित्रेच चन ।

चरिखा स्त्री चोरूचचचे विचाविनि चन्द्रति चविरहम चमवर्चिचावित्रि । चरिचा चाय दवेतचचावित्र मेरे विचाचचात्रचारित्रि" इतुयचयचे चाताचर्वी ।

चरिव इ० च दर्वात चर्च चचाप् च विन्न न च । ।चचाचचोचचे दोवचते । च रियाति विचिचाते विन-च च ।इचितिचिचचावाचतवेच च ।

चरिचतुष्क न चद् च चार्थ च इ चव चरित्राचार्य चन् चतुष्चन् चारियाचिते चचर्चे चाय च । विचारे चर्मोतरे बोधविचते चचाचि इचलो चच-इराचीपेचा चचकचवा हावे चचचेशय ना चचर्च चयो राचोविचयाचिचयप हुवें दोच यकचाचिय-चतमीय दोच । चचोक्त 'चचर चरित्राविरचया चचा विचेच चन चायाचवा । चर्दितरो इचचहो

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ। यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षडष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि" ज्यो०त०। तत्र प्रतिप्रसवः। "सौहृद्ये त्वुभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराया शुभमित्रमित्रसुखदक्षेमार्थसम्पदादि। षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च तु योषितो प्रोत्यायुः सुखवर्द्धिपुष्टिजननं कार्यो विवाहः शुभः" भुज०भी०। अत्यन्तापद्विषये व्याह। "मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ तारा विपत्प्रत्यरिमैधनाख्या। वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि मीतिः परा जन्मस्तारकास्तु"। तत्रदानशक्तस्तु तत्रैव। "षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति"।

अरिषड्वर्ग पु० षण्णां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया स०। कामादिषु षट्सु आन्तरेषु रिपुषु "जितारिषड्वर्गजयेन" किरा०।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यत् न०त०। अहिंसके "श्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्" ऋ०२,३९,४, "अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ" भा०।

अरिष्ट पु० रिष–हिंसायां कर्त्तरि–क्त न०त०। १लशुने २निम्बे। "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च" व्रणरक्षायां सुश्रुत। "सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथेति" विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुत। ३ अभिनिकटवर्त्तिपर्वतभेदे ४काके ५कङ्के (रीठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे। "अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिद्गर्भपातनः" वैद्य०। ७कृष्णहतेऽसुरभेदे। "यत्र वासुश्च मैन्दश्च कंस द्विविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्। नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्" हरिव०। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। "अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा" रघु तत्करणप्रकारस्तु "नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकसर्षपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासङ्ख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्" सुश्रु०। तत्र प्रवेशे "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि। श्रवणेऽसौ पुष्यहस्तधनिष्ठासूत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्" नि० सि० तारा उक्ता। एतच्च सम्भवे "प्रसूतिसमये प्राप्ते सद्य एव प्रवेशयेत्" वशिष्ठोक्तेः। तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ कार्य्यम् "वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्" वशिष्ठोक्तेः "दद्यात् सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः। वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। मुषलेन तथा द्वारि सर्षपैर्वा विचितेन च" विष्णु०पु० ११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ "अरिष्टे त्रिविधोत्पाते" इतिज्यो० १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु। १३मानेनारिष्टकाख्ये मद्ये। "रक्तारिष्टं योषितानीय गेयम्" माघ। "अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः" वैद्य०। मद्ये पुंस्त्वमपि भावप्र०। नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब०। १४मरणचिह्ने। "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयते" इति पुरा०। न०त०। १५शुभे न० ५ब०। १६ शुभदायके विधाने १७अयिनाशिनि च त्रि०। १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० "अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽथ विसायुध" हरिव० (कट्की) ख्यातायां १९ कटुकायां २०काश्यपपत्नीभेदे च स्त्री "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" इत्युपक्रम्य "कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र। तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः" हरिव० रिष्ट हिंसा विरोधे न०त०। २१सुखेनावस्थाने न० "मत्स मेऽग्नो अरिष्टतातये" ता०ब्रा०। "अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य ताततये विस्ताराय" भा०। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम–तुन् नि० आदन्तादेश। अहिंसितगमने। "अरिष्टगातुः सहोता सहोभरि" ऋ० ५,४४ २ "अरिष्टगातुरहिंसितगमनः" भा०।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल्। सुखकरणे "शीमातये न सत्यवेऽयोऽरिष्टतातये" ऋ०१०,६०, ८, "ओषधीरथ्या अरिष्टतातये" यजु०। लोके तु तायक्रिन्। अरिष्टविस्तारे "तदत्रभवता निष्पन्नाशिषमरिष्टतातिमाशास्महे" वीरच०। क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्टशब्दे दृश्यम्।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु०६त० काश्यपपुत्रे विनताया पुत्रभेदे 'तार्क्ष्य-

चरिगूर्त(र्त) पु॰ [illegible] । [illegible] ।

चरिता स्त्री [illegible] ।

चरित्र पु॰ [illegible] ।

चरित्र न॰ [illegible] ।

चरित्रवत् [illegible] ।

[illegible]

चरिम त्रि॰ [illegible] ।

चरिमद् पु॰ [illegible] ।

चरिमद्ग त्रि॰ [illegible] ।

चरिमेखल पु॰ [illegible] ।

चरिमेद पु॰ [illegible] ।

चरिसा स्त्री [illegible] ।

चरिष्ठ पु॰ [illegible] ।

चरिवृक्ष पु॰ [illegible] ।

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ। यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षडष्टक विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि" ज्यो०त०। तत्र प्रतिप्रसव। "सौहृद्ये द्व्युभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराया-ष्टम्र शुभितमितत्सुखदत्वेमार्थ्यसम्पद्यादि। षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुंयोषितो प्रोत्याय सुखद्वित्रिपुष्टिजनम कार्यो विवाहः शुभ" भुज०भी०। अत्यन्तापद्विषये व्यास। "मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्यरिमैधमाख्या। वर्ज्ज्या विवाहे पुरुषोऽसौ हि प्रीति परा जन्मस तारकास"। तत्रदानमुक्तम् तत्रैव। "षडष्टके गोमिथुन प्रदेयमिति"।

अरिषड्वर्ग पु० षसां वर्ग समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्ग देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सामीक्षत्वेऽपि गमकतया स०। कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिपुषु "कृतारिषड्वर्गजयेन" किरा०।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न०त०। अहिंसके "स्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्" ऋ०२,३९,४, "अरिषण्यावहिंसकौ स्वाम्यौ" भा०।

अरिष्ट पु० रिष—हिंसाय कर्त्तरि—क्त न०त०। १लशुने २निम्बे। "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च" "अणि रक्षायां सुश्रुत। "सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्त-थैव" विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुत। ३ कह्णामिकटवर्त्तिपर्वतभेदे ४काके ५कङ्क (रोठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे। "अरिष्टकल्किदोषघ्नोभ्यङ्गजिह्मर्भपातन" वैद्य०। ७कंसाहतेऽसुरभेदे। "यत्र यासुश्च मैन्दश्च कस हिविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशि पूतनां दैत्यदारिकाम्। नाग कुवलया पीड चानूर मुष्टिकं तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्" हरिव०। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। "अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा" रघु तत्करणप्रकारस्तु "नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्ट ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेत-रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातक-सर्षपद्रुमैर्निर्म्मितं शय्यागार यथासंख्य तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्रभित्ति सुविभक्तपरिच्छद प्राग्द्वार दक्षिणद्वार वाऽष्टहस्ता-यत चतुर्हस्तविस्तृत रक्षामङ्गलसम्पन्न विधेयम्" सुश्रु०। तत्र प्रवेशे "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे त स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठाश्वसराग च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्" नि० सि० तारा उक्ता। एतत्र सम्भवे "प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्" वसिष्ठोक्ते। तत्र नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-कार्यम् "धारुण्यां भोजनस्थं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्" वशिष्ठोक्ते "दद्यात् सूतिकागारमायुधैश्च विशेषत। वह्निना तिन्दुकाष्ठैश्च पूर्णकुम्भौ प्रदीपकं। मुषलेन तथा द्वारि वर्णकैश्चित्रितेन च" विष्णु०पु०११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ अरिष्टे त्रिविधोत्पाते" इतिज्यो० १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु। १३पानेऽमारिष्टकाम्ले मद्ये। "रक्तारिष्टं योषिताजीवसेयम्" माघ। "अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समा" वैद्य०। मद्ये पुस्त्वमपि भावप्र०। नास्ति रिष्ट यतोऽधिकम् ५व०। १४मरणचिह्ने। "रोगिणो मरण यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयत" इति पुरा०। न०त०। १५शुभे न० ५व०। १६शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि०। १८वलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० "अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ मितायुध" हरिव० (कट्की) ख्यातायां १९कटुकायां २०कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" इत्युपक्रम्य "कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र। तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः" हरिव० रिष्ट हिंसा विरोधे न०त०। २१सुखेनावस्थाने न० "मस्तवेऽयो अरिष्टतातये" ता०ब्रा०। "अरिष्ट सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय" भा०। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम—तुन् नि० आदन्तादेश। अहिंसितगमने। "अरिष्टगातु सहोता-सहोभरि" ऋ० ५,४४,१ "अरिष्टगातुरहिंसित-गमक" भा०।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः भेदे अरिष्ट+तातिल्। सुख-करणे 'जीवातवे न मत्यवेऽथोऽरिष्टतातये' ऋ०१०,६०, ८, "ओषधीरक्षा अरिष्टतातये" यजु०। लोके तु ताय-त्तिन्। अरिष्टविस्तारे "तदत्रभवता मिथ्याशिषमरिष्ट-तातिमाशास्महे" वीरच०। क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्ट-तातये इत्यस्।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमती

अरिष्टनेमि पु०६त० कश्यपपुत्रे विनताया पुत्रभेदे तार्क्ष्य-

वारित्वेभेव मदकृत [illegible] । मरकतादिवत्
[illegible] मूत्रा कृत्ति श्रीरिकादे [illegible] च ।

चरिहि [illegible] न रिति [illegible] [illegible] ।
[illegible] । "मोप [illegible] मनूनाम् [illegible] १
११ १ । [illegible]" [illegible] ।

चरिपुत त्रि [illegible] मेदविवधि सर्व वेदे मतम् ।
मेदविवधि [illegible] "रावते [illegible] [illegible]
[illegible] ८ । २१ । [illegible] । [[illegible] ।

चरिठ त्रि [illegible] [illegible] [illegible] वेदे मतम् । [illegible]

चरिष्ण त्रि चरान् [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] ।

चरीक त्रि न [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] चरीक [illegible] ।
"चरीक [illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

चरीकम पु० [illegible] पूर्वसीर्थ । [illegible]
चरीकमेण [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि ।

चरीकवादि पु० चरीकम [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
चरीकम, [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] चरीकवादि ।

चरविका [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।
चरु त्रि [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] ।

चरगृह त्रि [illegible] [illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible] १,२८,१ ।

चरत् त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
"[illegible]" [illegible] १,१८७ ।

चरथि पु० न [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

चरम त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

चरम पु० न [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।
[illegible] । १ [illegible]
"[illegible]" [illegible] ।
१ [illegible] "[illegible]
[illegible]" । [illegible] । [illegible]
च त्रि । "[illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चरम पु० च—[illegible] । [illegible] [illegible] १३ ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । ८ [illegible] । [illegible] च
११ [illegible] । १२ [illegible] १३ [illegible]
१४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible]
१७ [illegible] १८ [illegible] । १९ [illegible]
[illegible] २ [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]

महाबल अरुणश्चारणिश्चैव विनतायाः सुता स्मृता’ हरि॰ ‘अरुणोगरुडभ्राता जपापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः कृतः” हरिवं॰ । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनूरुशब्दे” १६१ उक्ता । सूर्य्ये “संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नै” रघु “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा॰ । वर्णे तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा॰ “अरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि” शत॰ ब्रा॰ । “दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणो” माघ । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे २३आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम् विवरणमादित्यशब्दे । २४देशभेदे पु॰ । धूमादि॰ वुञ् । आरुणक तद्भवे त्रि॰ गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा पु॰ ष्यञ् आरुण्यम् न॰ । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम् न॰ । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इञ् । आरुणि जटायौ सूर्य्यपुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च । अश्विनीकुमारयो द्वि॰ व॰ यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात् भृशा॰ अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमान । गौरा॰ ङीप् । २५अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुण्योगाव उषसामिति’ निरुक्तोक्तायाम् २६ उषायामपि स्त्री । २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम् “सरास्येतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदः श्वेतजलं यथाक्रमात्” सि॰ शि॰ । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु चूतजम्बुकदम्बवटास्तरवः, तेषु गिरिषु क्रमेणारुणोदमहाभद्रासितोदमानसानि सरांसि च स्युरिति” सि॰ शि॰ प्र॰ । ...

अरुणकमल न॰ कर्म्मधा॰ । रक्तोत्पले

अरुणदूर्वा स्त्री कर्म्मधा॰ नित्यसमास । रक्तदूर्व्वाभेदे, “यद्यदाराच्च विन्देयु अरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्व्वा तस्मादरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् यद्यरुणदूर्व्वा न विन्देयु” शत॰ ब्रा॰ ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्य्यभार्य्यायाम् १ सञ्ज्ञायाम् २ छायायाञ्च अरुणभार्य्यादयोऽप्यत्र “तस्य भार्य्याऽभवत् देवी सञ्ज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः” इति । “असहन्ती तु तां छायां सवर्णां निर्म्ममे ततः । छायामयी तु सा सञ्ज्ञा, तस्याश्छायासमुत्थिता । प्राञ्जलि प्रणता भूत्वा छाया सञ्ज्ञां नरेश्वर । । उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते । । स्थितास्मि तव निर्द्देशे शाधि मां वरवर्णिनि । । सञ्ज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्व्विकारया । इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । सम्भाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् । छायोवाच । आकचग्रहणाद्देवि । आ शापाच्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि । यथेच्छया” । इति हरिवं॰ । ३प्रधाकन्याभेदे च । “सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिता” । अनुवंश्या अनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव’ हरिवं॰ अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्य्ये पु॰ ५तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि॰ ।

अरुणप्सु त्रि॰ अरुणं प्सु रूपं (निरु॰) यस्य । रक्तवर्णरूपे “पराबतीमरुणप्सु विभातीम्” ऋ॰५,८०,१ “अरुणप्सुमरुणरूपाम्” भा॰ । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि॰

अरुणलोचन पु॰ अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १पारावतपक्षिणि

अरुणसारथि पु॰ अरुणः गरुडाग्रजः सारथिरस्य । सूर्य्ये विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु॰ ६त॰ । १जटायौ पक्षिणि । २सूर्य्यपुत्रे मन्दे ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्विनीकुमारयो द्वि॰ व॰ ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री । “लोकापत्यानि कौरव्य । सञ्ज्ञायां तपतांवर । आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ सम्बभूवतु” । सञ्ज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति त्रीण्यपत्यानि । “द्वितीयायां तु सञ्ज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात ! सदृशोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते । द्वितीयायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः । इति सावर्णः शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, सञ्ज्ञायां छायाख्यायां द्वितीयायां सवर्णायां जातौ हरिवं॰ । वडवारूपधारिण्यां सञ्ज्ञायाञ्च अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “वडवारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले । स तथारूपमास्थाय स्वां भार्य्यां शुभदर्शनाम् । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वडवां ततः । अदृश्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च । वडवावपुषा राजन् चरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति’ । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः यथा “एवमुक्त्वा बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याऽहमिति भारत । । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ । । मत्प्रसादान्न ते राज्ञि । भवि-

मा दीप प्रभुम । एतच्चा च मनसा हृमिरालक्ष्यो
मद्रा । प्रभामयी तमः समूह प्रभा यत्र । तम गीरः
वननम् वर्षाः सन्ध्या भर । भास्करस्य चौषाभे-
मर्दः विभाजित । एकर्ष मर्द निवृत् स्वच्छो
योऽभिधायम । अरुणान्धुका तय सन्ध्योदय निवृतः ।
मा भा न । उपोषोदर्यदि उपोषणं स्मृता ।

अरुणाहुण पु अरुणवाहन । अरुणे यस्य वंशोऽहुणाय-
वनसूरमहे स्मृता । [रोम एवे इति" वर्ष ।

अरुणामरज पु वैन । अरुणे "अरुणामरजं भीमाकार

अरुणित त्रि अरुणं क्रियते न अरुण+णिच् क्त—तर्गीवि
इ, तारकादि इतच् वा । १रक्तवर्णीकृते २ताम्रवीकृत-
दर्भे च । "समाहरावारुणितान् अन्धुनाद्" कुमा ।

अरुणोदय न अरुणस्य उदय । प्रदोषभेदे । अरुणस्य वा
उदयोऽपि अरुणोदयम । यत्र परः सम्पूर्णमितिरविविम्ब
मार्तण्डम् वि इ । २अरुणोदये स्त्री वा न "अम्बोदय
एवाद्रपथचवोषमोपुरुषैष्टसूर्यादिरवोऽभिरवीयरस्वसूर्यानि
भक्तानचनचमाणि यानि । तैर्विभिर्विभागानमावपि
समरहरविमुनीनकृगारारुणोदयेनारुणोदय नाम सदी
सम्पूर्णतिथिवर्णावधिरम्यो पूर्वविभाजकसरामवरि
इति मानसोल्लास ।

अरुणोदय पु०अरुणस्यास्य महीवित्वचोदयो यत्र । "अरुणो
दर्शित प्राक् रचोदय उच्यते" इत्यत्र वर्षीदयाद्
प्राक् चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविद्धा स्त्री अरुणोदयकाले विद्धा । अरुणोदयकाले
दशम्या विद्धामेकादशीम् । "दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्तव्या तद्दिनैकादशीव्रतम्"
वैष्णवमते इ अरुणोदयविद्धा इ एकादशी यस्या
वर्जनेति वैष्णवनीतिकाः" इत्यत्र व्यवस्थापनम् ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले इष्टविशेषणस्य
सप्तमी । मायसप्तम्याम् । "सर्वपापैश्च हन्ता त्रि मास
मायस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां तस्य
मायस्य सप्तमी । प्रयागे यदि लभ्येत सहस्रार्कग्रहैः
समैः त्रि इ कथित इ ।

अरुणोपल पु अरुण उपल । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।

अरुन्तुद त्रि अरुंषि मर्माणि तुदति तुद—खश् मुम् च ।
मर्मपीड़के इत्यमरे "अरुन्तुदमिवालानम् अनिवाण

दर्शिता" इति एवं "अरुणस्य आदराद्वीपीति न प्रतीप-
कश्चन" अरु ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोगभावविकायां शिवायाम्
२ वशिष्ठपत्न्यां दक्षकन्यायाम् "अरुन्धतीति
भार्या भाराधीय पतिविष्ठिताम् एवं "भार्यास्तर्पयामी अरु
न्धती" इति च स्मृत । सा च कर्दमप्रजापतेदुहिता-
अन्यया मान तस्या पिता महर्षिरेव कर्दम
इत्यादि विद्या । ३ अरुणाद्यै नक्षत्रे सप्तर्षिविमानम्
"प्राग्भागस्य मै वशिष्ठस्य समासीना । पूर्वं भागे तु
मागू अरुन्धती सिवतो इति विद्धोऽयम् । नक्षत्रितमो-
ऽभितयातसा इत्यत्र । इन्द्रा अस्मि वियमान्या-
इत्यत्रैव दृश्यान । अन्य दर्शित वाशिष्ठस्यर्षिविमायत्या
वासौ" इत्यत्र । विवाहकाले वैष वर्तुं कर्ता इति
"अरुन्धतीं दर्शयन्ति भोवि । "एवं वर्णि
निवृत्तविंशी अरुन्धती अस्तमयागमी एकादशाधिकी
मासमध्येव म्रियेत् वै इ एव । अरुन्धती यथा
यमो महाभाष्याद् दृष्टं न पश्यन्ति ह्यपि इत्यभिधाये मर्त्यस्य ।
आवश्यकमस्य तां न पश्यन्ति चक्षुर्ध्रुवं इति । "न
पश्यन्ति यमसतां अरुणं ध्रुवं च अरुन्धतीम्" अत्रापाठान्तरं
च वे पश्यन्ति मनुष्ये" इत्यत्रापि अरुणं इत्यभेदे ।
"दृष्टा च द्रव दर्शन" इत्यत्रापि अर्थ मागपि वै अत्र
इति भेदा । "अरुन्धती ध्रुवश्चैव विष्णोः त्रीणि पदानि च ।
आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ।
कर्कन्धो दर्श नेया इति" "इतिहिमवान् अरुन्धत्या
समागम च इति । इत्यिवृत्याय "अरुन्धती अन्या
निर्वोदशीयि मृत्युच । आयमपुर्णो मनीषामर्थ मास
अनघाम्" इत्यत्र व्यवस्थापनार्थितमायं वायित्विषम
दर्शित यथा "अरुन्धती भीतिदा अर्थायामाया
निर्वो अरुन्धती अत्र पीते नेति यायतम्"
भागीरथ । [इति इत्थ्

अरुन्धतीजानि पु अरुन्धती जाया अस्य निङ् समा ।
वशिष्ठे ।

अरुन्धतीदर्शनन्याय पु अरुन्धतीदर्शनमिव दर्शयन्
प्रकारो न्याय । यथा स्थूलदर्शनेन सूक्ष्मदर्शने न्यायो
"यथा अरुन्धती दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थं स्थूलां
तारामेव मुख्यां अरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तथा ।

अरुन्धतीनाथ पु वैन । पति इति अरुन्धतीपतौ ।

अरुष त्रि॰ न रोषति क्रुध्यति रुष–क न॰त॰। १अक्रोधने। "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः" यजु॰ २३,५ "असौ वा आदित्योब्रध्नोऽरुषः" इति श्रुतिः। विरोधे न॰त॰। २ रोचमाने। "देवं कृशानमरुषं सुचिता" ऋ॰ १,१,४, 'अरुषं रोचमानम्' भा॰। ऋ–गतौ–उषन्। ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां ङीप्। "युक्ष्वाह्यरुषी रथे' ऋ॰१,१४,१२, अरुषी गमनशीला वडवा" भा॰। रुषा हिंसा न॰ब॰। ४हिंसारहिते "जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्" ऋ॰ ३,७,५,। "अरुषस्य हिंसारहितस्य" भा॰। [स्त्री मिरु॰।

अरुष् त्रि॰नास्ति रुट् यस्य। १अक्रोधे। गौ॰ङीप्। २उषसि

अरुष्क पु॰ अरुर्मर्म स्थानं कायति पीडयति कै–क। सर्वमात्रे व्रणकारकफलरसे (भेला) भल्लातकवृक्षे।

अरुष्कर पु॰ अरु करोति ट उप॰स॰ सलम्। स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे १भल्लातके (भेला) २व्रणकारके त्रि॰"शुष्कोदग्रपार्श्वकोऽरुष्करस्य"सुश्रु॰। स्त्रियां ङीप्।

अरुस् पु॰ऋ–उसि। १अर्के, २रक्तखदिरे च। ३मर्म्मणि न॰। ४व्रणे, ५क्षते च पु॰न॰। "अरुर्हि पदजलस्य कुम्" पा॰। 'अरुर्वै' पुरुषोऽवच्छिन्नः यमकरवैतत्कुर्वति" शत॰ब्रा॰। "यद्दण्डेन यद्दिषा यद्वारुषा हरसा" अथ॰५,५,४। "अरुर्वै पुरुषस्याघोति" शत॰ब्रा॰ उक्ते दं नेले च। अरुस्+अभूततद्भावे च्वि अन्तलोप दीर्घ अरूकरोति।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क। भूम्यामलक्याम् राजनि॰। तस्या॰ छण्। आरुहीयम् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

अरूक्ष त्रि॰ विरोधे न॰त॰। स्निग्धे मसृणे, "इमे मध्या-दुत्तमरूक्षतायै", शत॰ब्रा॰।

अरूक्षित त्रि॰न रूक्षित विरोधे न॰त॰। स्निग्धे मसृणे, "अरूक्षित इव आ रूपे अयम्" ऋ॰४,११,१, अरूक्षितः स्निग्धम्" भा॰।

अरूक्ष्ण त्रि॰रूक्ष+मन् विरोधे न॰ त॰। स्निग्धे। "यस्ते वास परिधानम्–संपर्शोरूक्ष्णमस्तु ते"अथ॰८,२,१६।

अरूप त्रि॰ नास्ति रूपमस्य। १रूपशून्ये २सांख्योक्ते प्रधाने वेदान्तोक्ते ३ब्रह्मणि न॰ "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" कठ॰उ॰। कुत्सितार्थे न॰त॰। ४कुत्सितरूपे न॰।

अरूपहार्य्य त्रि॰ रूपेण न हार्य्यं वशीकार्य्यं अस॰स॰। सौन्दर्य्यादिना अवशीकार्य्ये"अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्" कुमा॰।

अरूष पु॰ ऋ–ऊषन्। १सर्पविशेषे २ सूर्ये च सि॰ कौ॰।

अरे अव्य॰ ऋ–ए। १रोषाह्वाने, २नीचसम्बोधने "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इति" न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति" शत॰ ब्रा॰ बहुशस्य पाठ। तत्र याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्त तस्याः स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम्। ३अपकर्ष, ४असूयायाञ्च।

अरेपस् त्रि॰ नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य ११न॰ब॰ "मामे रुपी पुराऽरेपाः" इति माघ २निर्म्मले च "अरेपसा तन्वा शाशदाना" ऋ॰१,१२४,५, अरेपसाऽपापया निर्म्मलया वा" भा॰।

अरेरे अव्य॰ अरे+वीप्सायां द्विरुक्ति। नीचसम्बोधनादौ। २सक्रोधसम्बोधने च "अरेरे राधागर्भभारभूत। सूतापसद। किमिमामाक्षिपसि' अरेरे वाचाट। दुर्यागस्य-पक्षपातदुर्विदग्ध। वटो' इति च वेणीसंहार।

अरोक त्रि॰ रुच–दीप्तौ घञ् रोकश्छिद्रं दीप्तिश्च न॰ब॰। १छिद्रशून्ये २दीप्तिशून्ये च। "विभाषा श्यावारोकाभ्याम्" पा॰बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वकदन्तस्य दतृ। अरोकदन् अरोकदन्तः। निविडदन्ते दतादेशे स्त्रियां ङीप्।

अरोग त्रि॰ नास्ति रोगोऽस्य। रोगशून्ये "अरोगाः सर्व्व-सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः" सुश्रु॰। "एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः" मनु तस्य भाव ष्यञ्। आरोग्यम्। रोगाभावे न॰' आयुरारोग्यविजयं देहि देवि। नमोऽस्तु ते' दुर्गास्तव "आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गाखरःस्नान फलमिति" पुरा॰ तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्यत्वम्" तत्रैव न॰।

अरोगण त्रि॰ रोगोऽस्त्यस्य पा॰मत्वर्थे न न॰त॰। रोगशून्ये 'तेषामासि स्वद्धस्तममनाश्रावमरोगणम्" अथ॰२,३,२।

अरोगिन् त्रि॰ न रोगी विरोधे न॰त॰। रोगशून्ये "यावज्जीवमरोगी स्यात्" पुरा॰ स्त्रियां ङीप्। "अरोगिणी आत्मताम्" स्मृति।

अरोचक पु॰न रोचयति प्रीणयति रुच+णिच्–ण्वुल् न॰त॰। रोगभेदे यत्र कस्मिन्नपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्तादृशे रोगे स च सुश्रुतोक्त। 'दोषै पृथक् सहजचित्तविपर्य्ययाच्च भक्तायनेषु हृदि चावततेः प्रगाढम्। नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति। हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु। हृद्दाहचोषबहुता ...।

[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" इति । "[illegible]
[illegible]" इति [illegible] । [illegible] ।

मरोदम न [illegible] । [illegible] । न । [illegible]

मरोधम न [illegible] । [illegible]
[illegible] । न न । [illegible] ।

मरोष त्रि न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मरोपम न [illegible] । [illegible] न न । [illegible]

मरोष [illegible] । [illegible] । न न । [illegible]
[illegible] ।

मरोद त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

मर्म [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

मर्म [illegible] । [illegible]
[illegible] (आत्मन्) इति [illegible],
(आत्म) इति [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] "[illegible] इति [illegible] । [illegible]
"[illegible] । [illegible]
"[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

मर्म[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

मर्म[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] । (कण्ठशुष्का) इति [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

मर्म[illegible] न [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible] ।

मर्म[illegible] प [illegible] । [illegible]

मर्म[illegible] प [illegible] । [illegible]
[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

मर्म[illegible] प [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible]

मर्म[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible]

मर्म[illegible] प [illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

मर्मनामन् प [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

मर्म[illegible] प [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

मर्म[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । (आत्मन्) [illegible] ।

मर्मपादप प [illegible] । [illegible] ।

मर्म[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

मर्म[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १गौतमे सूर्य्यवंश्ये बौद्धभेदे । तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्बन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाशकत्वात् । २पद्मे । अर्कबान्धवोऽप्युभयत्र ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा०त० । १सूर्य्याक्रान्ते नक्षत्रे हेम० । तत्स्वामिके २सिंहराशौ ३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (हुड्हुडिय) इति ख्यातायां लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्य्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कस्येव सर्पाणां दुःखदं मूलं यस्याः । (ईशेर-मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कस्येव लूष ऊष्म रसोऽस्य । ऋषिभेदे विदा० अञ् । आर्कलूष तदपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धूकवृक्षे । च० । २पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्ध्यर्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । "चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् । "आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कुर्य्यादर्कविवाहकम्" काश्य० । "तृतीये स्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः" शौनक० । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽस्य । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत न० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १व्रते । अर्कस्येव व्रतं नियमः । "सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसान् रविः" इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकहितार्थं रसस्य ग्रहणमेव प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तदिति" मनूक्ते राज्ञः २करादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० हेम० । १यमे २शनैश्चरे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५श्राद्धदेवे ६अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । ७यमुनायां तत्कन्यात्वात् स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर एवोपकारकत्वात् । १ऐरावते हस्तिनि २अर्कतुल्ये दुर्द्धर्षे च ।

अर्कहिता स्त्री हेम० । १अर्कभक्तायां (हुड्हुडिया) लतायाम् २सूर्य्यहितकरे त्रि० ।

अर्काश्मन् पु० अर्कस्य अनुगतः अश्मा । सूर्य्यकान्तमणौ, स हि सूर्य्यरश्मिसम्पर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धित्वम् । अर्कस्येव रक्तः अश्मा । (चुनी) २अरुणोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्च्यतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इनि । अर्चनसाधनमन्त्रयुते । "इन्द्रमिदर्केभिरर्किणः" ऋ० १,७,१, 'अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः' भा० "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ऋ० १,१०,१, । अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इनि । २अर्चनयुक्ते त्रि० । "वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम्" ऋ० १,३८,१५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्क इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत्र । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराश्येकांशच्छेदेन उपर्य्यधोभावेन स्थितिर्ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगत उपलः । १सूर्य्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्क्य त्रि० अर्च-कर्म्मणि ण्यत् कुत्वम् । १अर्चनीये । अर्कस्यायम् यत् । अर्क्ये अर्कसम्बन्धिनि । "स एष वार्क्य एष तपति तस्यैतदन्नं यदेष चन्द्रमा अर्क्यम्" शत०ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १कपाटमध्यस्थे रोधके २काष्ठादिदण्डे, "ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र० । "पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज" रघु, "अथाममपोढार्गलमप्यगारमिति" रघु । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाठ्ये ३स्तोत्रविशेषे "अर्गलां कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्" मत्स्यसूक्तम् । ४कल्लोले, ५कपाटे च न० ६क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्यत्रार्थे । ७विष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० । "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः । "अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघ । [इष्टे

अर्ग्वध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सोंदालि)

अर्घ मूल्ये भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घ । अर्घ्य ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रेयवस्तुग्रहणार्थं देये तत्तुल्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १मूल्ये । "कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" "कुर्य्युरर्घं यथापण्यमिति च मनुः" अर्ह-करणे घञ् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । २पूजोपचारे दूर्वाक्षतादौ । सामगैरयं ययकारः क्लीबलिङ्गश्च प्रयोक्तव्यः अन्यैः पुंलिङ्गोऽयकारश्च । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थे देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च "आपः क्षीर

[illegible]

अर्घ्य त्रि [illegible]

[illegible]

अर्चि स्त्री [illegible]

अर्चित त्रि अर्च–क्त । [illegible]

अर्चिरादिमार्ग पु [illegible]

अर्चिष्(न)मत् त्रि [illegible]

अर्चिष्मत् पु [illegible]

अर्चिस् न [illegible]

त्वात् अर्चिरत्न वह्निः ३दीप्तिमात्ते न० "प्रथमादर्चिमा-मेतदनुद्गोरर्चिरायुधम्" कुमा० ।

अर्च्य त्रि० अर्च—स्तुतौ यत्स् न क्षतम् पु० अर्चे—यत् वा । पूजनीये प्रामर्घ्यं रर्घ्यं जगदर्घ्यमीयम्" भट्टि ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि०पर०सक०सेट् । अर्जति, आर्जीत् आनर्ज अर्जक अर्जित अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्य अर्जन् । "अर्जकोऽर्थं यमाहारेत् । दाय०धृ०"न तत्पुत्रै-र्भजेत्साईमकामः स्वयमर्जितम्" मनु । "आनर्जु-र्नृभुजोऽस्त्राणि" भट्टि ।

अर्ज संस्कारे चुरा० उभ०सक०सेट् । अर्जयति ते आर्जि-जत् त । "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्" स्मृति "परस्वान्यर्जयन्नारीरम्यदीयाः पराक्रमन्" भट्टिः । अर्जयितम् अर्जयित्वा ।

अर्जक पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज—ण्वुल् । (बावुइ) इति ख्याते हक्षे, तत्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्मीयते । अर्जन-कर्त्तरि त्रि० । "अर्जकोऽर्थं यमाहरेत्" स्मृति ।

अर्जन न० अर्ज-ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके २व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजय । विभाग संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्त्वा "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजित निर्विष्ट वैश्य-शूद्रयो" गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारण्यं सर्व्व वर्णेषु। तत्राप्रतिबन्धोदायोरिक्थयथा पित्रादिधने पुत्रादे । अप्रतिबन्धोदायोविभागो यथा पत्नीप्रभृते । लब्ध प्रति-ग्रह ब्राह्मणस्य तदसाधारण "याजनाध्यापनप्रतिग्रहै-र्ब्राह्मणोधनमर्जयेदिति" स्मृत्या ब्राह्मणकर्तृकार्जनस्य याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजित विज यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृति तच्च वैश्यस्य कृषि-गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषया वेतन चेति तयो-रसाधारणम् । एवञ्च मनुना "ऋतानामनृतारम्यम्" इत्यादि यदुक्त तत् सर्व्वं तेषामसाधारण तदपि निर्विष्ट-पदाभिधेयम्"मिता०शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृते 'शूद्रा-णान्तु सधर्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः " मनूक्तेश्च तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन यज्ञस्य वर्णस्योचित सदतिरेकेणार्जितेनापि धनेन क्रतु-सिद्धिः पुरुषस्य पर नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-नीये विप्रासूत्रे स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य न्यायमर्थ एवं विवृत । "यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्व तदा-नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-तिक्रमदोष इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्र-मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । नचैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविस वादाच्च" इति। एतञ्च प्रतिग्रहाद्युपायक स्वत्वं लौकिकमेव अतएव"सप्त वित्तागमाधर्म्या" इत्यनेन तेषां धर्म्यहेतुत्व-मात्रमुक्तं न तु श्रुतिप्रभृतीभिः तत्रानुक्तानां स्वत्वहेतुत्वम-पि "अर्जयितृव्यापारोऽर्जनमिति" दायभा० । "अर्ज स्वत्वं नापादयतीति' मिता० । "कणिशाद्यर्जनं शिलम्" मनु । "धर्माणामर्जने तु धनमिति" नीति० अर्जधातो प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज—उनन् । सनामख्याते १वृक्षे, "सोऽग्न्या-श्चिःसूत कृष्णं कर्षमाणः उदूखलम् । यमलाभ्या महत्ताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारित । मध्यान्निष्क्राम तयोः शिशु कर्षन्नुदूखलम् । ततस्तु कर्षतो वृक्ष तिर्य्य-गातमुदूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्चकर्ष स । तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वत्सला । समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिव०। "कदम्बसर्जार्जुनमीपकेतकी" ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे गुरुचरितत्वानुमध्यमपाण्डवस्यार्जुनत्वम् । "पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णोमे दुर्लभः सम । करोमि कर्म्म शुद्धस्य तेन मामर्जुनं विदुः" भा०वि०प० उत्तर प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डो पत्न्यां कुन्त्यां शक्रेण जनित "एवमुक्ता तत शक्र-मानुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास फाल्गु-नम् । जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महा-गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्व्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति 'शिवतुल्यपराक्रमः' । एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसम प्रीति वर्द्ध-यिष्यति तेऽर्जुनः" । भा०आ०प०। "पार्थ कर्मवधाय मार्गणगणान् यानर्जुन सदधे" लीला० ३हैहयाधिपे कार्त्तवीर्य्ये "एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोबली ।

[illegible] अर्जुन [illegible]

[illegible] (बाजाच) [illegible]

[illegible] अर्जुन [illegible]

[illegible]

[illegible] अर्जुन [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दम्यान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघु० “अलोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तस्य प्रयोजनम् यत्र त्वेते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम्। तद्वत्त्वादन्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्तद्वापयत्यपि” कामधेनूक्तेः पुक्–दीर्घश्च अर्थापयते। सम्+समर्थने समर्थयते समर्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम्। कु मीड़ने कदादेशः कदर्थयते। अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः। “अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः” कुमा०। प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी। “प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः” कुमा०।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ यथायथम् अच्। १अभिधेये २शब्दग्रह्य बोध्ये पदार्थे च “तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि” का०प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविध वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात्। “अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्योलक्षणया मतः। व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तय” सा०द०। तास्र तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्यमते “तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकपरे”। इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपर अर्थभेद। स च अभिहितान्वयशब्दे विवृत। ३धने। तस्य सर्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् “अजरामरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थाञ्च चिन्तयेत्” ‘अर्थस्योपार्ज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे’ नीति०। स चार्थस्त्रिविध शुक्लः शबल कृष्णश्चेति भेदात् यथा “अथ स्वकामिमन्त्रिविधोऽर्थोभवति। शुक्ल शबलोऽसितश्चेति। शुक्लेनार्थेन यद्दैहिक करोति तद्देवत्वमासादयति। शबलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम्॥ स्वदत्तम् पार्जितं सर्वं सर्व्वेषा शुक्लम्। अनन्तरकृत्प्राप्त शबलम्। अन्तरितदत्त्युपात्तञ्च कृष्णम्। क्रमागतं प्रीतिदायम् प्राप्तञ्च सह भार्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ उत्कोचशुल्कसम्प्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये। कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम्॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च” विष्णु०सू०॥ ४प्रयोजने इष्टे। प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः। तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम्। यत्र अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्य यथा सुख दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात्। साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत्र सुखदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम्। “प्रयोजनञ्च यद्यपि

नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्मार्थकाममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाभ्युक्तानि सर्वेषां सर्व्वप्रयोजनानामन्तर्भावात्। तएव चत्वार पुरुषार्थाः पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्। माख्यास्तु स्वर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात्। एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सा०सू०। “इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः” वे०प०। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपमुख्यप्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम्। धर्मार्थकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेदः “ईप्सुगाभ्यां दुरापेऽर्थे तदधीनाञ्च सिद्धय” रघु। “शास्त्रार्थौ शास्त्रसम्बन्ध श्रोता श्रोता प्रवर्त्तते” इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयोजनयोर्ग्रहणम् ‘कस्यार्थकामौ वद पीडयामि’ ‘अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः” रघु। ५निमित्ते “अतोऽर्थाश्च प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः” मनुः अर्थात्कृते कुम्भ० “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्तरं कारणान्तरमिति” मल्लि०। निमित्तञ्च कारणमुद्देश्यञ्च तत्र निमित्तार्थेन “अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति” वार्त्तिकोक्तेः नित्यचतुर्थीसमास। द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। यूपार्थं दारु। भाष्यकृता तु यूपाय दारु इत्यादौ चतुर्थीत्वेऽपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् “अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः” गीता “मदर्थमपि कर्माणि कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्” गीता ‘मदर्थसन्देशमृणालमन्थर’ नैष०। “परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीडयन्” “तस्माद्धर्मं सहायार्थं” इति च मनु। कर्मणि–अच्। ६विषये शब्दादौ। “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य गीता” “इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” क०उ०। ७प्रयोजने ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्” गौ० सू०। वस्त्वर्थः घटादिवस्तुमात्रम्। राज्ञ उपाये ८ तत्रावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० ९प्रस्तुतभावे यथार्थम्। १०निवर्त्तनीये प्रशमार्थो धूम। ज्योतिषोक्ते ११लग्नावधिद्वितीयभवने १२प्रकारे। मावे अच् १३अभिलाषे १४प्रार्थने च कर्मणि यत् १५अर्थनीये विष्णौ पु० “अर्थोऽनर्थो महाकोप” वि० स० “सुखरूपतया सर्वैरर्थ्यत इत्यर्थः। भा० १६फले। अर्थाय साध अर्था-

[illegible] ...

अर्थकर त्रि [illegible]

अर्थकृच्छ्र न [illegible]

अर्थकृत् त्रि [illegible]

अर्थक्रम पु [illegible]

अर्थगत त्रि [illegible]

अर्थगौरव न [illegible]

अर्थघ्न त्रि [illegible]

अर्थचिन्ता स्त्री [illegible]

अर्थजात न [illegible]

अर्थज्ञ त्रि [illegible]

अर्थतस् अव्य [illegible]

अर्थद त्रि [illegible]

[illegible] ...

अर्थदूषण न० [illegible]

अर्थना स्त्री [illegible]

अर्थपति पु [illegible]

अर्थप्रकृति स्त्री [illegible]

अर्थप्रयोग पु [illegible]

अर्थप्राप्त पु [illegible]

अर्थबन्ध पु [illegible]

अर्थभावना स्त्री [illegible]

अर्थमर्यादा स्त्री [illegible]

कार्य्योत्पत्तिरर्थमाप्नोति तदुत्पादस्यार्थमर्यादाधीनत्वम् ।

अर्थमात्र न० अर्थ एव मयूर० अवधारणार्थमात्रशब्दे-न नित्यस० । १अवधारितेऽर्थे । "भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वस्वनयार्थमात्रं न सम्पद्यते" इति हृ०भा० । अल्पार्थमात्रा शब्देन द्वैत० । २अल्पधनांशे स्त्री टच्छन्दार्थे च मात्रा शब्देन । द्वैत० ।३धनभाण्डले । कथ मयास्यैतदर्थमात्राऽहर्त्तव्या" भट्टतौ धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि० अर्थोऽस्त्यस्य अर्थाभिहतः मतुप् मस्य व । १अर्थ-युक्ते २सार्थके "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" पा० । ३प्रयोजनयुक्ते ४फलयुक्ते च "अपसव्य उमेतथे दाक्षिणा-ग्न्याहृतार्थवत् । या०स्मृ०"विप्रस्त्वोतृवर्गेष्वर्थार्धं प्रदा-द्यादेयमर्थवत्" मनु ५असञ्चितधनवति त्रि० । अर्थिस्थिते तु इमि अर्थोत्त्येव । स च व्यवहारे वादिनि रूढ "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ० । स्त्रियामुभयत्र ङीप् । ६पुरुषे पु० राजनि० । अर्थमर्हति अर्थेन तुल्यं क्रिया, अर्थे इव वा वति । ७अर्थाहें ८अर्थतुल्यक्रियायाम् ९अर्थसदृशे आत्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः वद-करणे घञ् । १प्रशंसनीयगुणवाचके, २निन्दनीयदोष-वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३तत्कथने । अभि-धया गौण्या वा लक्षणया भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित प्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिमाकाङ्क्षन्नर्थवादः" अर्थवादेन हि कश्चिद्विधिर्गर्हितस्तवोदन्तो विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमभ्य-ते । स च चतुर्विधः "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-वाद" गो० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः वाचाविध्यर्थस्य प्रशंसा-र्थकं वाक्यं यथा "सर्वस्य जित्यै वै देवा सर्वमजयन् सर्वस्य प्राप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि" । अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थेऽप्रवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा "एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पततीत्यादि" । पुरुषविशेषनिष्ठतया कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा "वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघार-यन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि" ऐतिह्यसमाच-रिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-णरूपाः सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्य्येण दर्शिताः यथा "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना" इति 'तेन ह्यन्नं क्रियते" इति हेतुः "एतद्दधोदधित्वमिति" निर्वचनम् । "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा "तद्व्यचि-कित्सन् जुहवानी३मा होषा३मिति" संशयः 'यजमानेन संमि-ता औदुम्बरी भवतीति" विधिः 'माषानेव मह्यं पचते" इति परकृतिः "पुरा ब्राह्मणा अभैषु" इति पुराकल्पः । "याव-तोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे-दिति" विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् "अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-वादोभूतार्थवादश्चेति" तदुक्तम् ॥ "गुणवादो विरोधे स्यादनु-वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥ गुणवादश्च "यथा सिंहो माणवक" इत्यादौ माणवके सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्वत्तद्गुणाभेदो बोध्यते तेन शौर्य्य-त्वादिरूप तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः अन्ये तु "यजमान इन्द्रः" इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा "अग्नि-र्हिमस्य भेषजं, "भूमिरावपनं महत्" इत्यर्थस्तावत्कर" इत्याद्युः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-भिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवाद इति । अयञ्चानेक-विधः कश्चिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति" । तत्र स्तु-त्यर्थवादो यथा "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादि । फलार्थवादो यथा "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते-त्यादि" । "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि" च यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्य्यवसानं तथापि फलस्य विधेयतयाऽ-नभिधानात्तद्रूपेण पृथगुपन्यासः । सिद्धार्थवादो यथा । "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोप-नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्यादि" । निन्दार्थवादो यथा "अन्धन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादि । परकृतिः परस्य व्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-भास्करोक्तस्य "विरोधे गुणवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यावान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-त्वमिति भेदः । ४मन्त्रतात्पर्य्यावधारणार्थे लिङ्गषट्का-न्तर्गते लिङ्गभेदे च । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इति वे०सा०यथा "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्" छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० द्वैत० शुश्रूषाद्यष्टविधासु धीगुणान्तर्गते गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्य्यं वेत्ति विद-क्विप् । कार्य्याभिज्ञे

[illegible]

अर्थविप्रकर्ष पु॰ [illegible]

[illegible]

अर्थशास्त्र न॰ [illegible]

अर्थशौच [illegible]

अर्थसंग्रह पु॰ [illegible]

[illegible]

अर्थसमाहार पु॰ [illegible]

[illegible]

अर्थसिद्धि [illegible]

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थत योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १अपदार्थस्य तात्पर्यविषयया सिद्धौ । हेत० । २धनसिद्धौ ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् । परकीयधनहरणशीले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १धनहीने दरिद्रे । २वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १आये । अर्थागमोनित्यमरोगिता च" नीति० । अर्थ आगमत्यतेऽनेन करणे घञ् । २धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३शाब्दाद्यर्थापतने च "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा०द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०स० । १अन्यार्थे, "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थे प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २वाक्ये । तच्च प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्युक्त्वा "प्रकृतादर्थादसम्बद्धार्थोऽर्थान्तरमिति" लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बद्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः अवकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः" न्या०वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । विवरण निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यस्यतेऽत्र । अर्थालङ्कारभेदे "सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः" । क्रमेणोदाहरणानि । "बृहत्सहाय कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥ अत्र द्वितीयार्द्धगत सामान्योऽर्थ उपपत्तिकः क्रियते । "यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । "पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं दधीथाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षां मार्य्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" अत्राततज्याकरणं पृथ्व्यांदेः कार्यस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि वैधर्म्ये यथा "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् । शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जनः" ॥ अत्र सामान्य विशेषस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीतेति' अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्पदत्व विरुद्धं कार्यं समर्थकम्' सा०द० ।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्देनानुक्तस्यापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १प्रमितिभेदे । यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिर्यत्र । २तत्साधने च यथोक्तं वे० प० । "तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयोरुभयोस्तत्प्रयोग । नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसाय किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति" । "अद्वैतागममासीरे साधुना भुवती परान् । तेषामेवार्थ्यत्वर्थापत्तिपत्तिपरम्परा" ख०खा० । सांख्यादिभिश्च नेयं प्रमाणान्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव । यदा खलु व्यापक सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति, यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य कापि-

[illegible]

[illegible]

"न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता" रघु । याच्ञायास्तु व्याघात याच्ञाफलालाभ एव भवति । "यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्षौमादीना क्रयश्च" मनु । ४कामनायाञ्च ।

अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १याचके, २सेवके, असन्निहितधने ३धनस्वामिनि । "नैवतार्थिनमयञ्चया रुद्ध" "मानवोऽदिव पराङ्मुखोऽर्थिन" इति च माघ "यथाकामार्च्चितार्थिनाम्" "तत समानीय स मानितार्थी" इति च रघु । ४कार्य्यार्थिनि "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ०। "स धर्मस्थसख शश्वद् अर्थिप्रत्यर्थिना स्वयम्" रघु स्त्रियां ङीप् । "कान्तार्थिनी तु या याति" इत्यमर सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।

अर्थिसात् अव्य० अर्थि अधीनदेयमयोन करोति अर्थि न्+साति । याचकाधीनतया दते देये । "विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृत" नैषधम् । कृभ्वस्त्यादियोगएवास्य साधुता ।

अर्थे अव्य०—के । वाचा० । अर्थेऽस्य अर्थे तस्या इत्यर्थे असार्थक सार्थक साम्प्रादेत्यर्थे गणरत्ने तु "विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्व स्वरणादीनाञ्च मान्तत्व गणपाठसामर्थ्यादिव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्" इत्युक्तम् । तथाच २अर्थशब्दार्थे च ।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोपमा भेदे । विवरणमुपमाशब्दे ।

अर्थोपक्षेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-ण्वुल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके "अर्थोपक्षेपका पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा०द० ।

अर्थ्य त्रि०अर्थात् प्रयोजनादनपेत यत् । सार्थके सप्रयोजने "वागीश वाग्भिरर्थ्याभि प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा० । "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघु । "स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिः" रघुः । २पण्डिते पु० । अर्थस्य भाव यत् । ३वस्तुस्वभावे । अर्थादागत । ४न्याय्ये । अर्थ—कर्मणि यत् । ५याचनाकर्मणि अर्थनीये । अर्थाय साधु यत् । ६अर्थसाधने त्रि० ।

अर्द्द पीड़ने भ्वादि०उभ०सक० सेट् । अर्द्दति ते आर्द्दीत् आर्द्दिष्ट । "रक्ष सहस्राणि चतुर्द्दशार्द्दीत्" रघु । आनर्द्द अर्द्दकः अर्द्दी अर्द्दित्वा अर्द्दितः । अति—अतिपीड़ने । अत्यर्द्दित अभि+आभिमुख्येन पीड़ने । "अभेरश्चाविदूर्य्ये" पा० उक्ते सामीप्ये च अभ्यर्ण समीपवर्त्ती "कालोऽभ्यर्णं जलागम" सा०द० । अन्यत्र अभ्यर्द्दित । निस्+निर्+वा—भृशपीड़ने । सोऽस्याय पराञ्चेव प्राणो निरर्दति" शत० ब्रा०। वि+विशेषेण पीड़ने "तद् या ऊर्मी व्यर्द्दत पशौ वा पुरुषे वा" शत० ब्रा० । सम्+समर्ण नि+न्यर्ण वि+व्यर्ण ।

अर्द्द याचने, गतौ सक०पीड़ायां अक०भ्वादि०पर० सेट् । अर्द्दति आर्द्दीत् । याचने "शरदुघन नार्द्दति चातकोऽपीति" रघु ।

अर्द्द वधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्द्दयति ते आर्द्दिदत् त । "वेगार्द्दिदत् टङ्कपर पिनाकी" भट्टि । "अव्यर्थो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्द्दिदत् द्रुतम्" भट्टि । सम्+सम्यक्पीड़ने "यत्नारम्भस्सहसा निशिपायौ समार्द्दयत्" भा०व०प० प्रति+प्रतिरूपपीड़ने यस्य यत्कर्त्तृक पीड़न तेनैव पुनस्तस्य पीड़ने "प्रत्यर्द्दयत सुग्रुधो राघव पुनराहवे" रामा० ।

अर्द्दन न०अर्द्द—ल्युट् । १गतौ २पीड़ायां ३वधे ४याचने च।

अर्द्दना स्त्री चु० अर्द्द—भावे युच् । १हिंसायां वधे ।

अर्द्दित त्रि० अर्द्द—क्त । १पीड़िते, २गते, ३याचिते च । ४रोगभेदे न० "अर्द्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्द्दितं जनयत्यत । वक्रीभवति वक्त्रार्द्ध ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् । वायुरूर्द्ध त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुग्रह । तमर्द्दितमिति प्राहुर्व्याधि व्याधिविशारदा । क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिण । न सिध्यत्यर्द्दित बाढ त्रिवर्षं वेपनस्य च" । इति सुश्रु० । "अयकासश्वास प्रथा मोऽर्द्दितापहम्" । "कलुमोक्षमधीमत्यर्द्दितञ्च सदारुणम्" इति च सुश्रु० ।

अर्द्दितिन् त्रि० अर्द्दितमस्त्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते "अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगीच मानव" सुश्रु० ।

अर्द्ध पु० ऋध—वृद्धौ भावादौ घञ् । १वृद्धौ । आधारे घञ् । २अट्टादौ । "आ तू न इन्द्र । वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमागहि" यजु० ३३,६५ । "अर्द्धम् निवासदेशम्" वे०दी० । अधि+ऋध अप । एतिप्राप्तप्राधारे २वायौ । "कतमोऽध्यर्द्ध इति" प्रश्ने "योऽय पवते" इत्युत्तर दत्त्वा "तदाहुर्यदयमेकएवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध" इति प्रश्ने उत्तरम् । "यदस्मिन्निदं सर्व्व मध्यार्ध्नोत् अस्मिन्वायौ सति इद सर्व्वम् अधिकमार्ध्नोति प्राप्य व्याप्य प्राप्नोतीति तेनाध्यर्द्ध" इति श्रु०उ० । करणे घञ् । ४अवयवरूपे खण्डे अवयवेनैवोपचयात् अवयविनो

[illegible] । [illegible] धर्मे [illegible] । [illegible] धर्मे [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] त्रि धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म(र्मा)[illegible] त्रि [illegible] ।

धर्मचारी स्त्री धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] स्त्री धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] त्रि धर्मे [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] धर्म[illegible] । [illegible] ।

धर्मगुप्त पु० । [illegible] । [illegible]

धर्मगुप्ता स्त्री धर्मे [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

धर्मचक्र न० धर्मे [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

धर्मचक्र[illegible] पु० धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्मचक्राकृति पु० धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] न० धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] पु० धर्मे [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्म[illegible] स्त्री धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] धर्मे [illegible] । [illegible] ।

धर्म[illegible] धर्मे [illegible] । [illegible]

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम्। देवसमीपे वर्त्तमाने। "इन्द्रं न वृत्रतुरमर्द्धदेवम्" "वृत्रहणं ददथुरर्द्धदेवम्" ऋ० १,४२,८,६। "अर्द्धदेव देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्" भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ्। उत्तरपदस्य वृद्धि पूर्व्वस्य वा। अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य। सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये शस्त्रभेदे "विंशति शस्त्राणि। तद्यथा। मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्च्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य" इति। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशो नारायणो यत्र "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" इत्युक्ते गङ्गायाः प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वर। हरगौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा०। नौकायास्तुल्यांशे।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित०। अर्द्धरात्रे।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा०। मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भव ठञ् उत्तरपदवृद्धि। अर्द्धपञ्चालदेशभवे।

अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ्। पूर्व्वपदस्य वा वृद्धि। अर्द्धपादच्छेदार्हे। "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः" मनुः अर्धपदं अर्हति ठञ् उत्तरपदस्य वृद्धि पूर्व्वपदस्य वा। अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र स्त्रियां ङीप्। [पोते (तित्तिरीति) ख्याते पक्षिणि।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव। चित्रकण्ठक।

अर्द्धपुलायित न० "प्रतार्द्धक्रमाद्दूर्मैर्मण्डलायितवल्गितैः। उन्मुखस्याश्वस्यास्य गतिरर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते अश्वगतिभेदे।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् "नात" पा० नोत्तरपदस्य वृद्धि पूर्व्वस्य तु वा। अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य। भागस्यार्द्धे "तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम्" कुमा०। अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व पदवृद्धिः। अ(आ)र्द्धभागिक। अर्द्धभागार्हे त्रि० "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" या० स्मृति।

अर्द्धभाज् त्रि० भज–ण्वि उप०स०। अर्द्धांशहरे "निधीनां तु पुराणां च धातूनामेव च क्षितौ। "अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः" मनु।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत्र। "आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर०कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे यथा "स स त्व र ति दे मि त्य

स द रा म र्ष ना शि नि।

त्व रा धि क क स ना दे

र म क त्व म क र्ष ति" किरा०

अग्निपुराणे तु "गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके" इति क्रान्ततया पठित्वा "पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्य्यात्किन्यासमेतयोः। न्यस्यतामिह वर्णं नामधोधः भ्रमभागिनाम्। अधोधः स्थितवर्णानामाचतुर्थपदं नयेत्। तुर्य्यपादं नयेदूर्द्ध्वं पादार्द्धप्रातिलोम्यत" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अयमर्थः तिर्य्यग्गताः पञ्चरेखाः ऊर्द्धगताश्च नव रेखास्ताभ्य एव द्वात्रिंशत् कोष्ठानि भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरकाश्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्या एवं लेखने द्वात्रिंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति। तत्र प्रथमपादार्द्धगता आद्याश्चत्वारोवर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्तिमादिपङ्क्तिषु ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्त्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः श्लोके निवेश्याः। एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगा अपरार्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिपङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः। तृतीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधः क्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्तरार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठकोष्ठगाः चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारोवर्णा अधोधःक्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगा उत्तरार्धगताश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगा यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः। एवं सति यथा प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादा पठितुं शक्यन्ते एवमुक्तप्रकारेण अधोधः क्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णपठनेन एवं अन्तिमादिषु, ऊर्द्धोर्द्ध क्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णपाठेन, उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णपठनेन

[illegible]

अर्द्धमाषक [illegible]

अर्द्धमाषा [illegible]

अर्द्धमास [illegible]

अर्द्धमास [illegible]

[illegible]

अर्द्धरथ [illegible]

अर्द्धरात्र [illegible]

शाता०ब्रा० । "प्रभाते चार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" भविष्य पुरा० । "अथार्द्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे" रघु "मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" मनु ।

अर्द्धर्च पु०न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-भागे "अर्द्ध ऋचेऽर्द्धर्चे प्रतितिष्ठत्योयात्" शत०ब्रा० । "ऋच पाद मात्रया कल्पयन्तोऽर्द्धर्चेन" अथ० ९, १०, १९, ऋचः परिमाणज्ञापकत्वात् वीप्सायां शस् । अर्द्धर्चशः । अर्द्धर्च-मर्द्धर्चमिति वीप्सावृत्तौ कारकभूते अर्द्धर्चे "तस्य वाचया पाणिभ्यां पाणी संस्पृश्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाम्" कात्या० १७, १, १८, "तस्मादर्द्धर्चशः शंसेत्" शत०ब्रा० "अयार्द्धर्चशोद्वौ वा ऋचौ प्राणौ" शत०ब्रा० ।

अर्द्धर्चादि पु० ६त० । "अर्द्धर्चाः पुंसि चेति" पाणिन्युक्ते पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनभिन्ने शब्दसमूहे स च गण १२, १४ पृष्ठे दर्शित ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्याः आकारेऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूप यथा "उद्यत् प्रद्योतनशतरुचि तप्तहेमावदातं पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्पलच्छितविविधाकल्प-मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति"

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तदग्रजकत्वादुपचार । विसर्ग सदृशाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कखयोः परत जिह्वा-मूलीयाख्ये पफयोः परत उपध्मानीयाख्ये च वर्णभेदे अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णं वैनाशिक बौद्धभेद । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकत्वाद्यतया वैना-शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्व कल्पयन्ति "तैर्हि वैनाशिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपब्रह्ममात्रात्मकतया स्वीका-रेण किञ्च स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्व तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवैशस न० अर्द्धस्य वैशसं वधः । अर्द्धवधे "विधिना कृतमर्द्धवैशसम्" "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेस्तस्य भार्य्ये पत्न्या अर्द्धभागो युक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे०त० । १पञ्चाशत्संख्याया २तत्संख्यान्विते च । "नैषोऽप्यर्द्धशतं हे च" तु० । क्वचित् द्वित० । तत्रैवार्थे न० "एतच्छतार्द्धमावर्त्य लौको-कविजयी भवेत्" तन्त्रम् । [शतमध्यत्र ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धो

अर्द्धशफर पु० अर्द्धं शफरः । (दाड़का) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्रि० अर्द्धेन सम । १अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे "प्रथमा-ङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयचरणो भवेत् द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्त तदर्द्धसममुच्यते" वृत्तरत्नाकरोक्ते २वृत्तभेदे न० यथा "अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" एवमुपचित्रादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य कृष्टकर्षणादिफलस्य सोऽस्यास्ति इनि १कृषसाध्यफलशस्यस्यार्द्धभाजि । "शूद्रेषु दासगो-पालकुलमित्रार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-त्मानं निवेदयेत्" या०स्मृति अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् मिताक्षरासम्मतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा" दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण" एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" इत्युक्त्वा "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृत । आर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशय" इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजा ब्राह्मणेनोत्पादित संस्कारवान् वर्णसङ्कर भेद आर्द्धिक अर्द्धसीरीति । तेन २तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० व्यव-हर्त्तौ अच् अर्द्धं शस्य हारः । चतु-ष्षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातीयोचितभागस्य १तस्यार्द्धभागे २सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागरूप स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । "शरीरर्द्धार्द्धभा-गाभ्यां तामयोजयतामुभे" रघु । "पञ्चाधिकस्य वा भार्य्ये-ततोऽर्द्धार्द्धं तु तण्डुला ततोऽर्द्धार्द्ध विभाये तु संस्थेत् पुलादिमक्षकम्" । कात्या० सू० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे "यो विबुधनाथ-परे जन हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य" शकु० । "अर्द्धासन गोत्रभिदोऽधितष्ठौ" रघु । "अर्द्धासन गोत्र-भिदोऽध्यवात्सीत्" भट्टिः । अर्द्धं समसनासन त्याग विशे-षत्व । २संक्षेपेन दाने १श्रद्धाकृतपने च भरत ।

अर्द्धिक त्रि० अर्द्धमर्हति ठिञ् स्त्रियां ङीप् । १अर्द्धभागार्हे

"[illegible]" [illegible] कात्य० श्रौ० [illegible] न कदा [illegible]।

[illegible] त्रि० [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] पु० [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

[illegible] न० [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

[illegible] न० [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

[illegible] पु० [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

[illegible] न० [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

[illegible] पु० [illegible]।

[illegible] न० [illegible]। [illegible]।

[illegible] त्रि० [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

[illegible] गीता। [illegible] ऋ० [illegible]। '[illegible]' [illegible] ऋ० [illegible]।

[illegible] न० [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" "[illegible]" इति च [illegible]। "[illegible]" "[illegible]" [illegible]।

[illegible] त्रि० [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible]।

[illegible] पु० [illegible]।

[illegible] न० [illegible]।

[illegible] पु० [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]।

च गत' वेत्युपक्रम्य "अर्बुद चन्यर्बुदञ्च इति यजु० १७,२। ४पर्व्वतभेदे ५असुरभेदे च पु०। "महान्त चिदर्बुदं नि क्रमी पदा" ऋ० १,५१,४, ६काद्रवेये सर्पभेदे पु० पञ्च-मेऽहन्यौत्युपक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विशः" इति शत० ब्रा०। अम्बूनि ददाति दा-क पृषो० मस्य र। ७मेघे "न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः" ऋ० २,११, २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा० अर्बुदाकारत्वात् गर्भस्य द्विमासपिण्डभेदे" "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकोऽर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे न० "प्रथमे मासि सङ्क्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० स्मृ० "द्वितीये तु मासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता०।

अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति न्यर्बुद+क्विप् इन्। सर्पव्यापके देवे। "अर्बुदिर्नाम यो देवईशानश्च न्यर्बुदिः। याभ्या-मन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही" अथ० ११,९,४।

अर्भ पु० ऋ-भ १बालके। २अल्पे च। "नार्भादीषते न महो विभाती" ऋ० १,१२४,६, "अर्भात् अल्पात्" भा०। "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ० १,७।५। "अर्भे अल्पेऽपि धने निमित्तभूते" भा०। "यूयं महेन एनसो यूयमर्भात्" ऋ० ८,४७,८, "अर्भात् अल्पात् एनसः" भा०।

अर्भक पु० अर्भ एव स्वार्थे कन्। १बालके, "नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यः" ऋ० १,२७,१३। "इदमप्युचितमिदं मर्भकम्" माघ "अर्भकेण कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं रथम्" ऋ० ८,६९,१५। ३मूर्खे च ३कृशे, ४अल्पे, "नमो "नमो महद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोव" यजु० १६,२६। त्रि० "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च" शा० सू०। अर्भकमल्पम् भा० "यथा सर्व्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-कौक एव मध्यणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्" भा० ५सदृशे च त्रि०

अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै शब्दे क। बालके। "याव अर्भगाय विमदाय" ऋ० १,११६,१।

अर्म्म न० ऋ-मन्। चिरन्तनग्रामनगरादौ "अर्म्मे चावर्णे द्व्यच् त्र्यच्" पा० गुप्ताम्म कुक्कुटार्म्म अवर्णे किम् वृहदर्म्म द्व्यच् त्र्यच् किम् कज्जलार्म्मम् अमहन्नवमित्येव। महानवा-र्म्मम्। नेत्ररोगभेदे पु० न०। स च पञ्चविधः प्रस्तार्य्यर्म्म शुक्लार्म्म रक्तार्म्म मांसार्म्म स्नाय्वर्म्म भेदात्। तल्लक्षणं नान्ता-र्म्मशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम्। अर्य्यते गम्यते कर्म्मणि मन्। २गन्तव्यदेशे। कुत्सिते कन्। अर्म्मकः चरणीये कुत्सितस्थाने ४ग्रामादौ "वैमस्यामके अर्म्मके महारण्यस्ये चर्मके" ऋ० १,१३३,३। "अर्म्मके ग्रामादौ" भा०।

अर्म्मण पु० ऋ-मा० मन्। वैद्यकोक्त द्रोणपरिमाणे।

अर्म्मन् न० ऋ+मनिन्। नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधि मांसस्नाय्वर्म्मसंज्ञा खलु पञ्च रोगाः। स्यु शुक्तिका चार्जुन पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः। रोगा यथा स्वयितेन सार्द्धमेकादशाक्षणो खलु शुक्लभागे। प्रस्तारि पायितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्ण तनुरुधिरप्रभं सनीलम्। शुक्लाख्य मृदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं समभिह वर्द्धते चिरेण। यन्मांस प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म। विस्तीर्ण मृदु बहुलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात्। शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेति, इति सुश्रु०। अर्म्म यच्छादयद्यापि तदप्युत्पाद्य लम्बितम्। अर्म्म चाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा। छेद्यमेव तदर्म्म-स्थात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्"। अर्म्म बन्धमण्डलाच्च वडि-शेनावलम्बिना। अर्म्माणि पिडकाः कृत्याञ्चिरानालानि तेन वै" इति च सुश्रु०।

अर्य्य त्रि० ऋ-यत्। १स्वामिनि २वैश्ये पु स्त्री। स्त्रियां टाप्। अर्य्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च। पत्न्यान्तु ङीष्। अर्य्यी। वैश्यपत्न्याम् तत्र आनुक् ङीष् अर्य्याणीत्यपि "अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः" पा० "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा" वार्त्ति०। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयोगे तु ङीष् सि० कौ०। ३श्रेष्ठे त्रि०। "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य्य" ऋ० ७,१००,५, "सुभद्रमर्य्यभोजनं बिभर्षि" ८,१,३४, अर्य्यते पूज्यते भा० यत्। ४पूजनीये। "कृष्णादुदस्थादर्य्या" ऋ० १,१२३,१। "अर्य्या अरणीया पूजनीया" भा०।

अर्य्यमन् पु० अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते मा-कनिन्। १सूर्य्ये, तद्देवताके २उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३अर्कवृक्षे, ४पितॄणां राजनि "पितॄणामर्य्यमा चास्मि" गीता। द्वादशा-दित्यमध्ये ५आदित्यभेदे च। "धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा। इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो-दशमः स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः" इति विष्णु ध० पु०। एत एव काश्यपाददित्यां जाताः। भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजनामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत। धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंशुरेव च।

[illegible] "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १,१,१८ । [illegible] [illegible] मा ।

धर्मविद्ध [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्मेन्द्र पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

धर्माक्ष त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" मा ।

धर्माकूपाय पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्मासनोत्तर पु० [illegible] ।

धर्माभृति [illegible] । "[illegible]" । [illegible] मा ।

धर्माद् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] मा । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

धर्मागम [illegible] । "[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्माविद् [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्माविद्व पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" मा ।

धर्माध्य पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्म त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धर्मवादि पु० [illegible] । [illegible] (इद् इत्यादि) [illegible] । [illegible]

धर्म(र्)त्व न० [illegible] (इद् इत्यादि) । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

श्वेतानि रूपाणि मध्यक्षततराणि भवन्ति। तत्र मारुतात् परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरी-नाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति। तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सदाहरुधिरमतिसार्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्य चातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति॥ सन्निपातजानि सर्वदोषलक्षणयुक्तानि॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् शिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेता क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते।" "अर्श व्याधा महारोगा अतिपापाद्भवन्ति हि"। मात०ख०। दुर्नो०सलोप। अर्शमप्यत्र न०।

अर्शस त्रि० अर्शस्–अस्त्यर्थेऽच्। बलिकाकारगुदजव्याधियुक्ते। "हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्" मनु।

अर्शसान त्रि० ऋष–असानच् सुट् च। जाठरे हिंसके "अय प्रियमर्शसानस्य" ऋ० २,२०,६ "अर्शसानस्य बाधमानस्य" भा० "अर्शसानानोपति" ऋ० १०१२०,८ २मन्दे हास्ये "इन्द्र ज्यायस्व रक्षिसन्ध्यर्शसानमोषति" ८,१२६, "अर्शसान बाधमानं मन्दे हास्यमसुरम्" भा०। [ङीप्।

अर्शिन् त्रि० अर्शमस्त्यस्य इनि। अर्शोरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्शोघ्न पु० अर्शो हन्ति हन–ट। (ओल) १सूरणे, २भल्लातके च। ३अमनुष्यघ्नं कायोघ्नमककारकमात्रे त्रि० "अर्शोघ्न मारभ मूत्रं मातुपत्र्यं विधायकम्" "यक्षाम्यदपि स्निग्धमर्शोघ्नमुष्णमूत्रपुरीषञ्च तदुपयोगेत" इति च सुश्रुत। स्त्रियां ङीप्। सा च नागमुस्तायाम् मेदि०

अर्शोहित पु० अर्शसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त०। १भल्लातके। २अर्शोरोगहितकारकमात्रे त्रि० अर्शोहित इति क्वचित् पाठे। ३तत्राहितकरे त्रि०।

अर्पण न० ऋ–गतौ भावे ल्युट्। १गमने करणे ल्युट्। २गमनसाधने स्त्रियां ङीप्। "या सीमान विसृजन्ति मूर्द्धान प्रत्यर्पणी" अथ० ६,१८,१२।

अर्ह योग्यत्वे भ्वा० पर० अक० सेट्। अर्हति आर्हीत् आनर्ह लोके, वेदे तु आनर्हे। प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक०। अर्हन् अर्हन् अर्हितम् अर्हित्वा अर्हणम् अर्हन्। "हिंसापराहान्यर्हसि सोढुमर्हम्" रघु। "गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमर्हति" मनुः। "दण्डमर्हति मानवम्" मनुः। "न तथाशक्तुमर्हति" श्रुति "तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि" गीता। क्वचिदस्यात्मनेपदित्वम् व्यत्ययेन। "कल्पितं नार्हसे प्राप्तुं दारुणेयां हि कौशिकम्" "रावणो नार्हते पूजाम्" इति च रामायणम्।

अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट्। अर्हयति ते आर्जिहत् त। "राजार्जिहन्त मधुपर्कपाणि" भट्टि। अर्हयामास। अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा। "तान् पित्र तत्समासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा" मनु। पूजनं च स्तुतिनतिप्रभृतिभि सत्करणम्। अभि+आभिमुख्येन सत्करणे। "अभ्यर्हितञ्च" वा० वार्त्ति०।

अर्ह पु० अर्ह्यते पु० अर्ह कर्मणि यत्। पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये १ईश्वरे २यज्ञे च। ३पूजनीये त्रि० "अर्हानभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति मापकम्" मनु ४विष्णौ पु०। "अभिप्राय प्रियार्होऽर्हः" विष्णुस०। "पूजास्तुतिनमस्कारादिभि पूजनीय इत्यर्हः" भा०। भावे घञ्। ५पूजने। अर्हति क्वा० अर्ह–कर्त्तरि अच्। ६योग्ये त्रि०। "तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्" गीता। "अर्होऽसि कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्" रामा०। "नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानतः। नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः" मनुः अर्हत्वात् कर्मणि न षष्ठी "पूजार्हावरिसूदन" गीतायान्तु "कर्मत्वस्य" शेष० स०। भावे घञ्। ७गतौ ८योग्यत्वे धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वाच्च अर्ह–कर्मणि घञ्

पञ्चमात्रेणैव सकलजगज्जनमनोत्सवविधायिवैराग्यं च । यदुक्तं वीतरागस्तुतौ "कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः स सर्वगः स स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति" ॥ अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यैराहृत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति" तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयवशादावरणप्रक्षये सार्वज्ञं युक्तम् । न चाप्तोपदेशान्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादस्याधुनार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्वज्ञपरम्परायाः बीजाङ्कुरवदनादित्वाल्लोकादिवच्च । रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसर्वस्वरूपे परमागमसारे प्ररूपितं "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" इति । विवृतश्च योगदेवेन "येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्याय श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रम्, "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति"। अन्यदपि "रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति" ॥ परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः" व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः" इति । तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति"। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम् "विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयादिति"॥ अन्तर्गणिप्रभेदस्तु सविस्तरस्तत्त्वागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक् चारित्रम् । तदेतत् समपञ्चमुक्तमर्हता "सर्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते । कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥ प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतव्रतमुच्यते । तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥ अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ सर्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः । यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥ भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति"॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् "हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रत"मित्यादिना॥ एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना "चिदचिद्रूपे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्। उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥ हेयं हि कर्त्तृरागादि तत् कार्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति" ॥ सकलचिद्रूपपरिणतिं सोऽकुर्वाणस्य ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्रप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्मोदयवशात् कलुषाद्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति यदवोचद्वाचकाचार्य्यः "औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति" । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मणः उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भाव औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मणः क्षये सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

[illegible] यथा [illegible] । [illegible] यदि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । अतएव [illegible] । [illegible] । [illegible] । अत्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

त्मसु विहितशुभक्रियास्वनुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभाव एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणस्य प्रभादिस्वप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद् दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः 'आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः' इति तद्भेदश्च समष्टिरूपात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिस्तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्लभवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । अत एवोक्तं हेमचन्द्राचार्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम् ॥ अवद्यत्यागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सादानसमितिः स्मृता ॥ कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले । यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्" ॥ अत एव, "आस्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती दृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्" ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् । तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामाद्विपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्मनिर्जरा । यदाह "संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति" । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधेऽभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधः पतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं "पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति" । अत एव पठन्ति "गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते त्वलोकाकाशमागताः" इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते 'जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो

[illegible]

[illegible]

एनौ" "अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृत" इति च रघु । "अङ्कुलिप्तकुङ्कुमे२" च । क्षिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम् । अलका । अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां २कन्यायां ४कुबेरपर्य्यां च स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकशब्दे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपमुक्तम् "सभा वैश्रवणी राजन् । शतयोजनमायता । विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा । तपसा निर्ज्जिता राजन् ! स्वयं वैश्रवणेन सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयैः रुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा ।' सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते । दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता । तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः । स्त्रीसहस्रैर्वृत आस्ते श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते । दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने । मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च । शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते' भा॰स॰प॰ । गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्णयित्वा काशी॰ ख॰ "तत्र परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम् । "अलकामतिवाह्यैव" कुमा॰ ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति क्वुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म्म॰ । १गङ्गायाम् । "विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्दिशात् । विष्कम्भाचलमस्तकसरःसु गता वियता । सीताख्या भद्राश्वे सालकनन्दा च भारते वर्षे' सि॰शि॰ । "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति" भा॰५स्क॰ । अलकैर्नन्दति अच् । २कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः । कुबेरपुर्य्यामलकाख्यायाम् । [(पियाशाल) पीतशालवृक्षे ।

अलकप्रिय पु॰ अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री-क ।

अलकाधिप पु॰ अलकाया अधिपः ६त॰ । कुबेरे । अलकेश्वरादयोऽप्यत्र । "आययौ यदमरालकेश्वरौ" रघु ।

अलक्त पु॰ न रक्तोऽस्मात् ५ब॰ रस्य लत्वम् । १लाक्षारसे, स्वार्थे कन् । अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वत्सौ लाक्षायाञ्च । "अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान" कुमा॰रघुश्च । "शिरोज्झितालक्तकपाटलेन" कुमा॰ गोरोचनालक्तककुङ्कुमेनेति" तन्त्रम् ।

अलक्षण न॰ लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न॰त॰ । १अननुमापके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्" मनु । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य । ३तद्वति त्रि॰ "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनु । "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघु । "अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तम्" शत॰ ब्रा॰ । "निरृतौ कृष्णास्तूपरकाश्चित्रोऽलक्षणा" कात्या॰ १७,२४,२२ ।

अलक्षित त्रि॰ लक्ष-क्त न॰त॰ । १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघु "वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः" काव्य॰प्र॰ । ३अकृतचिह्ने च । "दक्षिणेन द्वारं शोभनक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या॰ ७,६,१४, "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क॰ ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ् त॰ । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ "आलक्ष्मीति" ख्यातायाम् । "अलक्ष्मीं कालकर्णीं च" पुरा॰ "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुत ।

अलक्ष्य त्रि॰ न लक्ष्यते लक्ष-कर्म्मणि यत् न॰त॰ । १अदृश्ये २दुर्ज्ञेये । "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा॰ । न लक्ष्या लक्षणया बोध्या । ३लक्षणाबोध्यभिन्ने "न वाच्यत्वादिकं तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दाल्लक्ष्यत्वादि' सा॰द॰ । नास्ति लक्ष्यं व्याजो यस्य । ४व्याजशून्ये त्रि॰ ।

अलगर्द्द पु॰ लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द्द-अच् अल् स,सन् सन् अर्द्दो न भवति । १विषशून्ये जलव्याले पृषो॰ अलम् अत्र पर्य्याप्तो गर्द्दोऽस्ति वा गर्द्ध-अच् वा । अलगर्द्धोऽप्यत्र । दर्वीकरगणनायां सुश्रुत "महाशिरा अलगर्द्द आशीविष" इति । २जलायुकाभेदे स्त्री । "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । "रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा" इति च सुश्रु॰ ।

अलग्न त्रि॰न लग्न असक्त । लग्नभिन्ने असक्ते "अलग्नमिव ह वै भागधेयं वृभो न स्यात्" शत॰ब्रा॰ "अलग्नमिव सत्ता व्यपदार्थेन सहासक्तम्" भा॰ । अलग्नमित्यपाठ ।

ष्टनौ" "अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" इति च रघुः। "अङ्गुलिप्रकुङ्कुमैः" च। क्षिपकादित्वात् क्वापि नेत्त्वम्। अलका। अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां २कन्यायां ४कुबेरपुर्य्याञ्च स्त्री। सा च पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकयज्ञे दर्शितम्। तस्याः स्वरूपन्तु "सभा वैश्रवणी राजन्। शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा। तपसा निर्जिता राजन्! स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा। गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयै रम्यैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते। दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः। स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते। दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणां उदाराणां वनानि परिलोडयन्। सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्यायाः नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते" भा॰स॰प॰। गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्णयित्वा काशी॰ख॰ "तत्र परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। "अलकामतिवाह्यैव" कुमा॰।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति क्वुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म॰। १गङ्गायाम्। "विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धासाद्। विष्कम्भाचलमस्तकसम्भूता गता वियता। सीताख्या भद्राश्वं चालकनन्दा च भारतं वर्षम्" सि॰शि॰। "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" भा॰५स्क॰। अलकैर्नन्दति अच्। २कन्यायाम्। सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः। कुबेरपुर्य्यामलकाख्यायाम्। [((पियासाल) पीतसालवृक्षे।

अलकप्रिय पु॰ अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री—क।

अलकाधिप पु॰ अलकाया अधिपः ६त॰। कुबेरे। अलकेश्वरादयोऽप्यत्र। "आययौ वदमरालकेश्वरौ" रघुः।

अलक्त पु॰ न रक्तोऽस्मात् ५ब॰ रस्य लत्वम्। १लाक्षारसे, स्वार्थे कन्। अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वेतौ लाक्षायाञ्च। "अलक्तकाङ्का पदवीं ततान" कुमा॰रघुश्च। "चिरोज्झितालक्तकपाटलेन" कुमा॰गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति" तन्त्रम्।

अलक्षण न॰ लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न॰त॰। १अननुमापके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च। लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम्। शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते। तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम्" मनुः। नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य। २तद्वति त्रि॰ "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः। "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघुः। "अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तम्" शत॰ब्रा॰। "निर्ऋती कृष्णास्तुपरकास्तिस्रोऽलक्षणा" कात्या॰१७,२४,२२।

अलक्षित त्रि॰ लक्ष—क्त न॰त॰। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघुः "वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः" काव्य॰प्र॰। ३अकृतचिह्ने च। "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यवधिता व्यङ्गा" कात्या॰। ७,६,१४, "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क॰।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ् त॰। लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ "आलक्ष्मीति" ख्यातायाम्। "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा॰ "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुतः।

अलक्ष्य त्रि॰ न लक्ष्यते लक्ष—कर्मणि यत् न॰त॰। १अज्ञेये २दुर्ज्ञेये। "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा॰। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या। ३लक्षणाबोध्यभिन्ने "न वाच्यत्वादिकं तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि' सा॰द॰। नास्ति लक्ष्यं व्याजो यस्य। ४व्याजशून्ये त्रि॰।

अलगर्द पु॰ लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द—अच् अल् स्पृशन् सन् अर्दो न भवति। १विषशून्ये जलव्याले पृषो॰ अलम् अत्र पर्य्याप्नो रज्जोत्ति वा रुध—अच् वा। अलगर्दोऽप्यत्र। दर्वीकरगणनायां सुश्रुते "महाशिरा अलगर्द्द आशीविष" इति। २जलायुकाभेदे स्त्री। "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। "रोमशा महापार्श्वा कृष्णामुखालगर्दा" इति च सुश्रु॰।

अलग्न त्रि॰न लग्न संसृष्ट। लग्नभिन्ने असंसृष्टे "अलग्नमिव ह वै वागवदेयमग्नो न स्यात्" शत॰ब्रा॰ "अलग्नमिव मन्त्रव्यपदार्थेन सहासंसृष्टम्" भा॰। अलग्नमित्यपाठ।

[illegible]

अवहरण न॰ अव+हृ-भावे ल्युट्। [illegible]

अवहरिष्णु त्रि॰ अव+हृ-इष्णुच्। [illegible]

अवहर्त्तृ त्रि॰ अव+हृ-तृच्। [illegible]

[illegible] त्रि॰ [illegible]

अवहार पु॰ अव+हृ-भावे घञ्। [illegible]

[illegible]

१ [illegible]

[illegible]

२ [illegible]

[illegible]

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्वन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रौढामत्तोक्तिभेदत ” । ५

६ मुद्रा । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदु । साभिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । समुच्चयस्य सदृत्त्या भेदा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्ति । “विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथवा पुन । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थ सोक्तिस्तामिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधे सेह षड् विधा” । उक्ति ७

८ युक्ति । ‘प्रयुज्यमानस्य मिथ शब्दस्यार्थस्य वा पुन । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधै । पद चैव पदार्थश्च वाक्य वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्य्यायाद्भावाद्विभावपरम्परा । पदयुक्तेर्निमित्त स्युर्निरूढा पदसिद्धये । विरुद्धाना पदार्थानां गत्यादीना परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदु । गर्भं सह निगर्भेण सहत्ति समसङ्गता । चैवमो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादय । यत्तदादेरुपादानं क्रियाध्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युङ्क्ते मिथ । यदग्रद्वेयमैत्रादिवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्य सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येव युक्तिरुक्ता मनीषिभि ” । युक्ति ८

९ भणिति । ‘उक्तिप्रकारो भणिति सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसदृत्त्याश्चर्य्य कल्पनाभ्य च कल्पते” । भणिति ९

१० गुम्फना । ‘वाक्ये शब्दार्थयो सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थसमपर्य्यायपदवाक्यक्रता च सा” । गुम्फना १०

११ शय्या । “शय्येत्याहु पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् । अतिक्रान्तेन कुत्रापि यथावयवसंयोगे क्वचित् । क्वचित् वाच्यार्थयोः क्वापि प्रकीर्णाना च दृश्यते” । शय्या ११

१२ पठिति काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभि पाठोयोऽर्थविशेषाय पठिति सेह षड् विधा” । पठिति १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहते । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमक तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमक व्यपेतयमक तथा । स्थानास्थानविभागाभ्या पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्येषु प्रकल्पते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमक विदु । चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व्वत । अत्यन्त बहवस्तेषा भेदा सभेदयोनय सुकरा दुष्कराश्चैव,” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिया भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमक साव्यपेत चाव्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्य्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानत । द्वैविध्येनानयो स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगत । सर्व्वथा पूर्व्वपूर्व्वेण चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तदुपदात् परम् । तृतीय त्रिविध पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमक चैव काञ्चीयमकमेव च । संसर्गयमक चैव विक्रान्तयमक तथा । यमक चक्रवाल च सदष्टयमक तथा । पादादियमक चैव तत्त् संलीयमेव च । दशधा यमक श्रेष्ठ तद्भेदावहवोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्त “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेत तदस्थानयमक विदु । पादे श्लोके च तत्प्राय पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूल सूक्ष्म च सूरिभि ” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेष “एकरूपेण वाक्येन द्वयो स्वारण्यमर्थयो । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञै श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेष

१५ अनुप्रास । “आवृत्तिर्या तु वर्णाना नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रास स दर्श्यते” “श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णै पदैर्नामभिरुक्तिभि । लाटानामुक्तिभिश्चाय षट्प्रकार प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रास १७८९४ दर्शित । स च त्रिविध ग्राम्यो नागर उपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विध मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । वृत्त्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । “सङ्कराववर्त्त्यमानेषु य स्ववर्गेषु वर्त्तते । काव्यव्यापी स सदभो वृत्तिरित्यभिधीयते । कार्णाटी कौन्तली कौड्डी कौङ्कणी वानवासिका । द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते’ । तत्र कवर्गेणानुप्रासवती कार्णाटी एव चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौड्डी, तवर्गेण कौङ्कणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी । द्वाभ्या गर्भितैकवर्गानुप्रासवती मागधी । स्वान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

[illegible]

[illegible]

पालकध इति काव्यनामाप्रयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-यदमूहम् गतिचित्रं गत्यागतिप्रतिलोमगत्या तरङ्गादिगत्या वा चित्रं तत्र यमकभेद एव यथोक्त दण्डिना । "आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमक प्रति-लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्" तत्र पादगता विलोमा दर्शिर्यथा "यामताशालतायागा मायाता लगता मया" । रसधारकता तेऽस्तु स्तुते साकरणामरः' अर्द्धगता यथा । "सा रमानसरारेऽत्रा मनोभागममा हि या । यादिमामग भागेन शारोरा ममभार सा" श्लोकगा यथा । "यान मामय मारावि कणीमामजमामसा । यासदारगतायोमा मायामायममादि सा । सादिमामयमाया मामायोता मरदाऽसया । मामसा जमसा गोकविरामाय न मामया" ॥ तदत्र पादविलोमाद्यतो अनुकूपादयो-र्गति शुकपादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धादत्तो प्रथमपादाभ्यां गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमिदम्-वधेयम् । श्लोकादत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येव गतिचित्रम् । तरङ्गगति-चित्रं यथा "क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिं च परिलेखने । तरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यत्रुपजायते" स०क० । यथा ।

या१	सा२०	सु६	का२०	नु१	या२४	मा११	मा२६
का१६	नि१८	ला२	ल२६	क१०	ला२७	मि४	ता२२
य११	सा८	सु१७	त१४	न२१	तो६	सा२५	रा१२
रा१८	मि१५	का२२	म७	त२८	ग१२	ह्रि२२	त५

अत्र तरङ्गगत्या "मानासचितितोयस्था शकला रागतर्पिका । चदन्तिका वर्द्धिता सा या सा सारा तनसारका इति टङ्कावृत्तयारेव क्रमशोऽवर्णयेव्ये श्लोकोऽयं जायते । सर्वतोभद्रगतिचित्र सर्वतोभद्रगतिचित्रं यथा । "आवर्त्तभ्रम नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि । तदिदं सर्व-तोभद्रं सर्वतोभ्रमणं यदि" स०क० । तत्रार्द्धभ्रमणम् २९५ पृ० उ० । सर्वतोभद्रं तु—

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलो-माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्वतोभद्रम् एवमन्ये दर्शयिष्य-माणगोमूत्रिकाबन्धोऽपि गोमूत्रगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि । बन्धेन बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा "इह विशारसन्धिमालां विर-चय्य समाश्रितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्ध नेमि-विधौ चापर भ्रमयेत्" । द्विशृङ्गाटकबन्धः । "षट्कप्रस्थ-ग्रन्थ प्रवर्द्धित द्विशृङ्गाटकबन्धोऽपि चापि" । गिरिशिख-रबन्धः । "गिरिरादन्यतरस्मात् प्रतिपद्य चमति रेखा पादार्द्धम् । नेमौ तदितरमर्द्धं निविडितपक्ताभिधे मध्ये" । स०क० एतेषामुदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । गत-पतबन्ध "चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिगोमिलितेष्विह । आद्येरादेस्तुरङ्गस्य पादे पादं समाप्यते" । यथा

स१	म१८	ने२	ज२०	ग५	ता२२	गा५	त२४
स६	दा२६	न११	न२८	पु१२	भ२०	ण१५	य२२
स१७	म२	ने१६	ल४	म२१	तो६	मा२३	त८
शु२५	दा१०	न२७	पा२	म२६	न१४	ण२१	या६

अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । "अष्टादशप्रमिष-रचरौ गोमूत्रिकया चतुष्पदौ न्यस्येत । पताद्यन्तौ दृष्ट स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र'

मुरजबन्धः । "अत्र पादचतुष्केऽपि मामना परि-लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्यात् बाह्य मुरजलयी" ।

सा१	से१०	मा११	ग१८	म२६	मा१६	र१८	भो८
र६	से२	मा२७	धो१२	द२०	मा१०	र७	ता१७
मा१६	र२६	मा१	दा१	ण२१	मा६	म२१	म२४
धी२५	र२५	मा१४	ग४	म५	मा२२	म२२	या१२

तद्द्वारस्तु मल्लिनाथेन दर्शितः "तिर्यक् पञ्च लिखेत् पञ्च मयोर्द्धगत पङ्क्तयः । अष्टकोष्ठपरा सुधीः श्लोक लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्वितीययोः तुर्य्यतिथ्या-द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्वितीयाः पञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः । इष्यते प्रथमं पादचतुष्टयमनेन हि । चतुर्थपङ्क्तिप्रायस्या-क्षयमावधिरीक्षणात् । द्वितीयादावाद्वितीयौ द्वि तुर्य्ये तिसृतीयके । तुर्य्यतिथ्योस्तृतीयाद्यौ द्वन्द्वयोऽक्षि द्वितीयक । तृतीयोऽक्षि द्वितीयान्ते आद्यषष्ठमपञ्चये । द्वितियपञ्च-मयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्त्ये च सप्तो-यमधान्य क्रमः उच्यते ॥ आद्यन्ततुर्ययोः पङ्क्त्योरपि-न्योगोमूत्रिकाक्रमः । तत्रैक च द्वितीय हे द्वयनेकमिति क्रमात् । यद्वा द्वितयमेक च द्वयमेक द्वय पुन । स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासाद्वितय भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-तुर्य्याद्यौ स्वपङ्क्त्योरादतक्रमात् । द्वितीयोऽक्षि द्विती-यस्या क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्या तृतीयस्या क्रमेण च ।

[illegible]

[illegible]

तु अर्थमात्रनिष्ठा । "शब्दैश्चैव पदार्थैश्च उपसादि-प्रतीयते विशिष्टोऽर्थं कवीनां सा उभयालङ्क्रिया मता । उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः । समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । तुल्ययोगितोल्लेख' सहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्य्याया विषमं सम्भाविका ससृष्टिरिति निर्द्दिष्टास्तावत्यर्थे गतिर्बुधैः" इत्युक्ता तेषां लक्षणानि सभेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण कृदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिता न संक्षेपतो गणिता । अथार्थालङ्कारा एकत्र सङ्गृह्य सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता अपि क्रमानुरोधात् सर्वएवात्र प्रदर्श्यन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः "अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतु कार्य्ययोः" च० । "आलिङ्गन्ति समं देव । ज्यां शराश्च पराश्च" ।

२ अतद्गुणः "सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्" च० । "चिर रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि" ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः "अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्यहेतुप्रसक्ति-जा" च० । "यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका" । ऊर्मिका मलयोऽभवदित्यत्र लक्षणान्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः "अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनम्" च० "अयि दातरि राजेन्द्र । याचकाः कल्पशाखिनः" । याचकानां राजतोधनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्य्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदा उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४९ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

८ अनुकूलम् "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" च० । "कुपितासि यदि तन्वि । निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा" ।

९ अनुगुणः "प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः" च० । "मौक्तिकानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्" ।

१० अनुज्ञा "दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्" च० । "मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे । । नरः प्रत्युप-कारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति" ।

११ अनुमानम् "अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध-नात्" च० । "यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये" । सा०द० विशेष उक्तः । यथा "लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनोज्ञानमनु-मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् । फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्" । तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । "अविरलविलोलजल-दःकुटजार्ज्जुननीपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः" अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । "मामागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-काङ्कतिलकपङ्क्तिरियम्" । अत्र कार्य्यभूतया यावकतिलक-पङ्क्त्या कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं तत् सामान्यतो दृष्टम् "मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनो-दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव" । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथममु-पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोरुदाहर-णानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

१२ अन्योन्यम् "अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्" च० । "त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया" । स०क० भेद उक्तः । "अन्योन्यस्योपकारोवत् यदन्योन्यं त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानञ्च तृतीयमुभयात्मकम् । अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-ङ्कारवत्त्रयमेतदिहेष्यते" । तत्र वाच्यम् । "कण्ठस्य तन्व्याः स्तनमण्डलस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-न्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रती-यमानन्तु अन्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका अन्योन्यरूपपरिवृत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च भवति । यथा "शोणनाधरक्षतालक्तरागा वासितानन विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने" । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य वक्त्रे निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च मुखामोदवासितया तया स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिवृत्तिविनि-मयात्मानलङ्कारावत्रान्तर्भूताविति द्रष्टव्यम् ।

१३ अपह्नवातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्य्याध्य-वसानतः । यद्यपह्नुतिगर्भत्वम् सैव सापह्नवा मता ।" च० "त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् । भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ" ।

१४ अपह्नुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स०कण्ठा० अन्यथोक्तम् । "अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते" तत्र औपम्यवती यथा "न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवा-

प्रयमो हि प्रतीयोऽपि एकयोजनहृत्ते। विभागभेदात्
अपि यस्य च सप्ताह हि। विशताम न विकल्प
सम्भूया विवदये "। एकावकृतो यथा। "ग्रोत
सन्न वादेन विधिवोन चतुर्थ हि। निवदसदतीय
प्रायदैवाजदत्तमी"। हरवचारो यथा। "अनेक्ष
वादेन प्रवक्तेन चतुर्थ हि। तस्मात् हरपवाविन योगो
नहनमावते। नोमनिपरमा। "मलिदग्राया यत्र
यामें घूमस योगिन। गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः दुष्करं
चित्रवेदिनाम्। न च तत्र भागानिर्म दर्शितम्।
"इद्भुतनाम् वनोरनाम् दुर्योनतारिणा निवे। दिन-
गम दर्शित चित्रं वावपूर्व नयानलि च च।
अनेकधा दस्यनिभावे विवस्तला। ससमुद्रिम
नमुनां विमविमविधीयते इति वावमथ। वर्णरत्ना
गरवजनना चित्र नवोदयम् वन्निर ॥१६

१७ गावोनामम् "अनिममुक्तिनाम नावोनाम
निर्दिष्टा। इतोपमोनादिभानि नवनावि चहने।
नवनिदन प्योतिर्गावोमिनन च। मूत्रनीयते
चित्र नद्विता निविधेन ॥ गावोनामम् ॥१८।

१८ मनोविका। "मनोविका पक्ष्मान्त वानि पोता
नुपाबदा। दवानरोमन पुनिविनुबनवंचति।
प्रोत्ताभोनोतिमोरेषु प्रक्षम नावीचनको। नरमा-
गोप्ते यानि वोनयोता महविका"। अत्र "नमावता
"नवीवरमत्यावा नवनमो नरे नरे। नदमितं न वा
यानि नदि कारैव नम्बिता। अमावारेवे नाचारत्युति
वरवायकः यथा। "सामवापूजन योजन योगकजो
नरोदन। वनावी उवटो वानि मरुतो वनमीना"।
मन दर्शितनमे नमरी इचः। पुनमतावदा नुपनमम्
रोमनापनत्वार वात वा यथा "विदन्ना वरी
वमा निवनोपरि वनित। नरवनाविनिता नक
तव मूमनि यो नि। यात यन इति नवमे
नमरन्न नभिः विवारन वानविवि नवानम्। विनु
नमादोनापनानरपापि च च दमानि। मनोविका।८।

१८ मूत्रम्। निमावादनवनानरमनिमायनद्यवि।
गोनिर्दे नरूनिर्म नाननूत् मूत्रानोरिति। "नावनाथा
नमावने दुर्योधन नवानत। मो नाम दिनवान नमो
नावरवानि च"। अत्र विभावम् मूत्रम्। वोऽपन
नमावनान नवादिनवृत्तिनर्थ। मूत्रम् १८

१ ग्रहोपरम्। "सद पर्वं दमोनक निर्वेद् निवते

नदः। निदमनोनां नावमनो न हि मनीवरं निग्रा
नमगमनदिमनदिरमनचनाकृता। नादिनोमोनदा-
विनत। मन नदिव नवदिनम्। मनीनरम् ।१

२। नमन नम् नदिनो न विनेवे न नुदनवेदे नारनम्।
नदभीर्य निदुनेन योजनाना मरवते। नमोनम् २।

२२ नमनम् "नन मार्कंदिनानी न नाम नाम
नमार च। नाम निदान नाम निदानवादि नदुमि-
नम्"। यथा एवमादि। नमनम् ।२२

२१ मनम् नदादिनैवनिमनं तमनिनं नानिव
दिधिः। नवें नवनिनीव म मम नदु नु निवानिनम्।
नहाम माकुर्व वैः नवनिं नमना नदो नदीनम राव
च नदूनमार्द मनवते। नदारदनमवनान नाम गौर
रनम्रानमने नारुनं नदारनीरनदनानमने नविनविनि
विम्नरनिनं नवनमिन प्रभा। "नचुनैन च नदूनीनां
पूर्वं नदोनवं न नत्। नमानवी नरोनो योननीनां
नर्दिना। नदिर नदीननेन गावमनानिनदुवो
राव। मनम् २१।

२४ नविनम नद्रानमनवानावोः नवान्नानिन
नमनी। नद्र वा नविननानदृधिनैन नमो निग्रा ।२४

"नमाते निर्मविन नः नदानवारनमनः। नत्
नंदनमान च नदन नर्दुमीनते नर नया।
दवैनानरानननानि विनरनमान् च विनिनानि नन
दनानननानि। नमोननादन नवोनैन नमन नमानि
नैनं नमनि दनिनना दर्शिता यथा। नदनानान
नमना नननं दीननानी। नानोनोऽनोनननो
नविनैनी विनानना। नमानोऽनिननिन ना नैव
नमनी नन मन। मेनोननमूनीन नमानोन
नमानिनम्। नदानानु निन नविनेनादननोनिम।
निनोनानदुननोनो नानमदुनिनिनमने। नवोनिनः
नदिनननानोनदुनैनिन नानिनम्। इति नानानन
दुरा दर्शिता पूर्वनदिनि। नदननिननानने-
मनैदानन न नैनं ननविनिनिनिना यथा "ननननैन-
दुवं नन मुदुननादिनानिना। नेना नामनना
नान न ननोननादन यथा। नानिनिननना नेनरोन
नननननदन। निनोननननानोन नदिनविनिनननिना।
नेना ननानिनं नानिनिनिनमो नोनिन ननि। नान
मननमूनोनि मननानि न ननिनै"। मननादननोन
नानानोनिननननननानि नदू इति नदानिनि। नो

श्मि यूनः परिणतानपेक्षामो एहा, परिणयविधान स्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशीः "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दण्डी "पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्"।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्" च०। "यत्रासौ वेतसी पान्थ। तत्रासौ सुतरा सरित्"।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावना स्युरुत्प्रेक्षा वस्तुहेतूद्भवा पुनः। उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। च० "धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशुष्मणाम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्यं किं कुचयोर्धृत्यै बद्धं कनकदामभिः" "प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः। जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा। "ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव"। अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा। "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव"। अत्र सप्रसवत्वं गुणः। "गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निःसाणनिःस्वनः। स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी"। अत्र स्नातीति क्रिया। "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"। अत्र चन्द्रत्वे एकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभिमाने च। अभावाभिमाने यथा। "कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ"। अत्रापश्यन्ताविवेति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वं गुणः। अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा। "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया"। अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशभेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदाः पुनः। विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः" तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा। "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"। अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। हेतूत्प्रेक्षा यथा। "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"। अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्। "उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः"। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगाया षोडशभेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापर" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्यातिशयो नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असम्बद्धमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः"। यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुरुत्प्रेक्षितः। अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाकीर्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे अतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा। "अयं राजाऽपरः पाकशासन" इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशासन" इति तदेव द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। "उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा"। ता उत्प्रेक्षाः। उक्तौ यथा। "ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति। अनुक्तौ यथा

तिष्ठो दृश्य व्यवस्य तिष्ठि । अद्विहुरीर्न न भवति
नद्धवा इत्यनुवद्योऽधिदि निमुनोते" इत्य वैशेषिकीया
विधिशासन प्रयोगपादनाद्येन अद्विहारता भवतो
निपातपूर्तिः । भयीयता यथा "रामभयाइत्व वा
येनोद्देशेन रचया" । भावभेदुदाहरणे भौमादिर्व
रणम्" भवान पारमर्थिक ।

८ भावसमर्पता ३९४ इतो भवभवनोदाहरणा ।

१६ भवात । "भवता वा वृहस्यतिभयाता भोऽस्मिरीयते ।
प्रागभावादिभेदेन व वहु भिन्न इत्यते । व न प्रमभावः
भ' । भाभाभाव विभावादितीय व्यतिरेकभावा भवा
भावभाव यत्र यथो यथा "अविरुद्धविभा अविद्युत
सिद्ध वैधम्यमिदमाण । भवाभावप्रयोगमर्थ परिच्छर्थ
भवनीयथा वै । व्यतिरेकभावो यथा । "भवोंतुयं न
भवेत न भवः भवोद्भवम् । इति भावयति भयी
भवति भेदहीर्णवात् अभयभावः यथा अयोद
भयो वृद्धेन भवित । भावं भवीयवम् । इत्यभावे इति है
इम रीय भवद्यवते । भावभावो यथा । "भाव
भोगु भवं वा भावव भवव भवतः । न भवावदधोऽपि
इति भयवादात् भभोदाहरणानि भवेव इत्यानि ।

१७ भविरावेदः "भवेदेनाभिरावेदवेदविचता भव" । न
"भवनीतिवानी वचा भावभेद भवो ।

१८ भवभिन्यात १०१ इत भयोदाहरणवस्था ।

१८ भवभि १०१ इते भवभवनोदाहरणा । व भवा
"प्रभवादिप्रयोगोर्वीनोऽत्यवा भोगयते । भवभिरव
भवभवनीवि भद्दीव भाव । भवे भवापूर्वता
दैवयोऽभेदय वा । भावपूर्ति वैभाविदिदे । भोवा वि
भवती । भवपूर्तिका यथा "निर्वेद भवतसीति
भव तत्र निर्वाणि । भवभावश्रय न भवोत्तरवाणि"।
भवावपूर्तिका यथा "भवोवयबैभावा भविता
भवत्यवर । भयो भिरमरावता भवावबति विवे
भोग्य भवोवयबैभाविको भवत्यवर न वृते भवन
भिरमरावति विभावरवयाव भवराव भवभावभव
भावपूर्तिवादितिति भयभवा भवभावाभि ।
भवद भवनदभावधावोभयारदेवतवा भवधा" ।
"भविभावोविभव भैतव भवे भयवायते" ।

२१ भावभ"भविहारो न वेद भावावभावापूर्तिक"वा न ।
"भवभैराव भवो राज भावावि भावद" "भीवभि
यदि रहायि वा भविष्यवद्युति" ।

२२ भावहरि "भिरवतिवदेवत भावे वेत्रोऽत्यहति ।
भवन भावभावाव भवोऽत्यव भविव भाव । भवद
भवे भवतो न अद्विताविव भावः न । भवेयोऽ-
हरणादि । "भिर्व भवदो भीवं भूर्णवा भविभाग्या ।
"भवादिभावाभ् भवतां भिवीर्भे भ्रो भवाभवा ॥
भवभवादिभावे भवः भावि भादिभावो भव इति
च । "भीमोभावद्यनोति भीमोभावं इत्यवदो ॥
भोभा दृष्टी भोव भवव ।

२३ भवभवत "भवभवोर्वभिव्य रवभावाभवर्थवम् । न
भोवेद भोवविद्यः भवद्युदभावियाभि" ।

२४ भावेयः भावेय भवद्यव अविवेयी विवादवाय ।
भिवेयभावाविवे यथा वैयव भवतेः । भावेयोऽस्मो-
तियो भव भिवेये न भिरोधितेः । न "भव । वंदव
भावाभवभावि भिवाद्यवम् ॥ । "भार्व दूषि । भयो
भावभवत्वाः भावायवोरव ॥" "भव भवति वेद
भाव । भवाभः भव है भिवा । भवति भव वर्धेव
भूवादात भवो भवादि" । २

२५ भावमा "वद्यावरवं इति भेवभावववा । भवं
भवर्व भाव भवव वेदि वद भिवा" । व व भवो-
भवं भिविवदं भिवेवद्वव । भिविवदं यथा एवं यव
इदा भिवे" दिभादो दावव दव दवव इति भिवि ।
भिवेवद्वयथा भिवार्थभावाभि भिवर्भ भदु दर्भिवद्य
वदेवोधादव । व वैवं यो भवोदाहरणो
अयोऽपि भवाहति वा, व भावभाव" । यथाव वदावी
भावभवितवा इति भावार्थभवाद्यता भिवेवद्य भव-
देव । अदेवद्यववभावाहर भवाहरवम् । भवव-
भवि विवा भिरिदेवभवभिरिदभवुयव भवाई यथा
"भवभावो भव भावेय भौविवी अस्मिवाभि वै । इति
भोववभावद्ये भवं भवभावर्व" भव भीवद्य भवति
भद्दभिवोवी भिरिदवय भवा भिविवा भव भीवाव
भविवभविवि वृदवाद्यवव । "भवे भवति भिवायो
भिवुवदं वैवभविदिदे भव । भिवाभवि भव भौविदि
भीरो भवभवरो भविदविभिरिदेवाद भवावि भिवाभिव-
भावभर्वविवदुः भव भवभावाभवा भिवेवभवाव
भवं न वेदेव भिवभदं व भिवेव भव न भिवाव,
भव भूर्णि न भिवृताव, भवूर्व न यहा च वेद इति भि-
वेवद्यवदवावर । भवव देवा भाव भिवर्व न ।
भव भिविदिविदभिवभिवभा "भवं भावे भावाभवि-

पति यूनः, परिणतानपोच्छ्रायो वृद्धाः, परिणयविधान स्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकारुण्येन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्” तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्रवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशीः “आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा”। दण्डी “पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्”।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकूतसहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्” च०। “यत्रासौ वेतसी पान्थ! तत्रासौ सुतरा सरित्”।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना। उक्ता-नुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे”। च० “धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशुष्मणाम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” “रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्”। “त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी” “मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति”। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः। जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ता। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति”। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा। “ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव”। अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा। “ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव”। अत्र सप्रसवत्वं गुणः। “गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निःस्वानः। स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी”। अत्र स्नातीति क्रिया। “मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः”। अत्र चन्द्रत्वे कव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभिमाने च। अभावाभिमाने यथा। “कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ”। अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाणां निमित्तं पातकित्वं गुणः। अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा। “तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया”। अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदा पुनः। विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः” तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षायाः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा। “रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्”। अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। हेतूत्प्रेक्षा यथा। “सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्”। अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्। “उभयत्राप्यनयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः”। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षाया निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापर” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्यातिशययोर्नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशनयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः”। यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रेक्षितः अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा। “अयं राजाऽपरः पाकशासन” इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा “राजा पाकशासन” इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। “उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा”। ता उत्प्रेक्षाः। उक्तौ यथा। “ऊरुः कुरङ्गकदृश” इति। अनुक्तौ यथा

मणाप्यात् । "एव हि [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यथा वा । [illegible]
यथा । अत्र [illegible]
[illegible] इव [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] वा [illegible]
[illegible] [illegible] वा यथा । "[illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] इव । [illegible] यथा । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" । अत्र
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । अत्र [illegible] [illegible] 'धर्मो [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
यथा । '[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]
[illegible]' '[illegible]
[illegible]" [illegible] च [illegible] । [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] नास्ति [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] नास्ति [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।

१८ [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] वा ८ । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।

१ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" वा ८ ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] । '[illegible] [illegible]
[illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] । [illegible] [illegible] वा [illegible] ।
[illegible] [illegible] वा [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] '[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible]"
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
च । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible]
[illegible] नास्ति । [illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible]

"पूर्णा षडेव तत् । "लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत्" ॥ सा लुप्ता । तद्भेदमाह ।"पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते" । सा लुप्तोपमा धर्म्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्व्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । "मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये । वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥ "आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्म्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥ धर्म्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्रमेणोदाहरणम् । "अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसीत्यत्र" स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्म्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थाविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्" इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च" मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङादौ साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः "वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न । न खलु क्यङादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्म्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" । उदाहरणम् । "तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्" । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र मुखं यथेदमिति" "नयनतुल्यमित्यत्र" "दृगिवेति" पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा" ।"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" "गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः" ॥ अत्र "गर्द्दभतीत्यत्र" औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेह उपमेयस्यापि लोपः । "निनदन्निति" अनेनैव निर्देशात् । "द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः" । "तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यमिति" स्थाने "लोके इति" पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।"क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मेवादिविलोपने" । उदाहरणम् । "विधवति मुखाब्जमस्याः" । अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वधर्म्मलोपः । केचित्त्वत्रापि क्विप्प्रत्ययलोपमाहुः । "मुखाब्जमिति" अत्र समासगा । "उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" ।"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धे विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । "धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या" यथा "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ ।"त्रिलोपे च समासगा" । यथा । "राजते मृगलोचना" । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः । "तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्यकाः" । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते "एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा" ॥ तत्र एकरूपे यथा "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि । बिम्बप्रतिबिम्बत्वे यथा । "भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव" ॥ अत्र "श्मश्रुलैरित्यस्य" "सरघाव्याप्तैरिति च दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । "स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्" ॥ अत्र एक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । "एकदेशविवर्त्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेता यत्र साम्यस्य" यथा ॥ "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव

[illegible]

११ [illegible]

१२ [illegible] "[illegible]" [illegible]

१३ [illegible]

१४ [illegible]

१५ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१६ [illegible] ।

१७ [illegible] "[illegible]" ।

१८ [illegible] "[illegible]" ।

१९ [illegible] "[illegible]" ।

[illegible] "[illegible]" ।

२१ [illegible] "[illegible]" ।

२२ [illegible] "[illegible]" ।

२३ [illegible] "[illegible]" ।

२४ [illegible] "[illegible]" ।

च० "मजल्सन् मतृपदे सुमन: कान्त किं? न हि नूपुर"
४५ तद्गुण "तद्गुण स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रह"।
च० "नयन् मधुलिह श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभि" ॥
४६ तुल्ययोगिता "वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्य तुल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च"। सा त्रिधा। हिताहिते वृत्तितौल्यादपरा तुल्ययोगिता। "प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया"। परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्यं पराभूति पराभवश्च "गुणोत्कृष्टै समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" च०। "लोकपालोयमः पाशी श्रीद शक्रो भवानपि"। यमादिभिरुत्कृष्टै लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र।
४७ दीपकम् "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्य दीपकं बुधाः"। च० दर्पणे तु "अथ कारकमेक स्यादनेकासु क्रियासु चेत्।" "सतीव योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि" अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्ध वर्ण्यावर्ण्ययो।
४८ दीपकावृत्ति "त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भेदावृत्तिस्त्रितः" वस्तुनो वा स्वभावेन यत्रोक्तौ हानिहेतुता। अशक्तालीयकार्य्यं स्याद्धेतुर्व्याहतस्तु य" स० क०। "न विरचिता ललाटतटभङ्गुरा करोभ्रुकुटी न परुषकङ्कृतेन मृदुस्मितमन्तरितम्। न तव निगृह्यमसंभ्रमवशादपि दारुणया भगवति! चेष्टया कलुषितं पदमाम्बुजम्"। अत्र कलुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाम्बुजवस्तुनः स्वभावोनिमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः। शक्तिहानितोयथा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्त पुरस्सर। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागम"॥ अत्र दैवगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्तिहानिकृतम् दीपकम्। पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात्त्रैविध्यमुक्त चन्द्रालोके। यथा। "वर्षत्यम्बुदमालेय वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमा। माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावला"
४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिबिम्बनम्। सा० द० स च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। "तत्र साधर्म्ये अविदित गुणापि सत्कविभणिति कर्णेषु वमति मधुधाराम्। अनधिगत परिमलापि हि हरति दृश मालतीमाला,, । वैधर्म्ये। त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्या स्रंसते मदनव्यथा। दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानि कुमुदसंहते,,।
५० निदर्शना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्व बोधयेत् सा निदर्शना" ॥ सा० द० अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्। वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचल तत"॥ अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वय सम्बद्धस्य व ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मसत्त्वात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव बोधयति। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा। "कलयति कुवलयमालाललित कुटिलः कटाक्षविक्षेप। अधर किसलयलीलामाननमस्या कलानिधेर्विलासम्"॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादे: कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव बोधयति यथा वा। "प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्। राजहंसगति पद्भ्यामाननेन शशिद्युति"॥ अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्ध कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गति बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। "इद किलाव्याजमनोहर वपुस्तपः क्षमं साधयितु य इच्छति। ध्रुव स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनमेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति।
५१ निरुक्तिः "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्"। "ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्य दोषाकरोविधो"। दोषाकरस्य रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिष्ट।
५२ निश्चय "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापन निश्चय पुन"। च० "वदनमिद न सरोज नयने नेन्दीवरे एतौ। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य"।
५३ निषेधाभास। आक्षेपभेद विध्याभासे ४०पृष्ठे विवृति।
५४ परिकरः "उक्तिर्विशेषणै साभिप्रायै परिकरोमत"। च० "सुधांशुकलितोत्तंसस्ताप हरतु व शिव"।
५५ परिकराङ्कुर "साभिप्रायेविशेष्ये तु भवेत् परिकराङ्कुर"। च० "चतुर्णा पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुज"
५६ परिणाम "विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्विधा"। सा० द० "स्मितेनोपायन - दूरादागतस्य कृत मम। स्तनोपपीडमाश्लेष कृतोद्यूते पणस्तया" अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

[illegible] ।

१७ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१८ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१९ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

१ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

२० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

३१ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

३३ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

३४ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

३५ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

३६ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

३७ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

३८ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

दिताच्छिनि गीते निर्विचार मधुनेन्द्रियवर्गः" एकगो यथा। "मन्दमन्दविगलत्त्रपमीपद्वल्गुहसितपक्ष्मदधत्या। वीक्ष्यते स्म धनकैरभयध्वा कामिनो कुसुमभोक्तृयेन" सुखादिविषय मानस यथा अलोकपिशायमपि मृत पूर्व्वस्तत्प्रथतनुतमभयज्वरजर्ज्जर न। एकसमयलुटित समपटितप्रमोदमानन्दसैकमयनलतयुपैति चेत" ,,।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीक बलवत शत्रौ पक्षे पराक्रम "च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधः कृतौ"।

७० प्रस्तुताङ्कुरः "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर" । च० कि भृङ्ग । सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकाढ्यया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम्१ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नाद् पायसिद्धार्थात् साक्षाल्लाभ' फलस्य तत्३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका"१ "दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः" २ "निध्यञ्ज-नौषधीमूल खनताऽऽसादितो निधि"। ३।

७२ प्रेय "प्रेय प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुनः। इत्याह युक्त विदुरो नान्यतस्तादृशी-धृति। भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्ति "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"।

७४ भाव। "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोऽङ्गे-दोऽथ निरुद्भेदश्चैकतराभितश्च स दृश्य सूक्ष्मश्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमान सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते। "निरुद्भेदस्तु यो भाव स सूक्ष्मस्तु भिगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्यादृ भूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भाव भूमिका-न्तरमवस्थान्तरम्। तत्र सूक्ष्मभावयोरुदाहरणे तत्रैव द्रष्टव्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत। यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्"२। सा०द०। तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव येनैक-चुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषण सम्भारा साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्ति 'भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-कल्पनम्" च०। "अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपते"।

७७ भ्रान्तापह्नुति "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुति भ्रान्ति वारणे"। च० "ताप करोति सोत्कम्प ज्वर किन्नु? सखे। स्मर"।

७८ भ्रान्तिमान् 'साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-त्थिता' सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्ते 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे' इत्यादौ त्रिभुवनस्यैव तत्त्वग्रहस्तु न साम्याभावान्न भ्रान्तिमान्। अयं भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपक पुन। धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द०। "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शरा। शरैरिरिशिरस्तेन भूस्तया त्व, त्वया यश" अत्राप्यादानक्रियाधर्मस्य यथोत्तर सम्बन्ध।

८० मिथ्याध्यवसिति "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यै यो मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रजं वहन्"।च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेद।

८१ मीलितम् "मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते"च० "रसो नालक्षि लाक्षाया चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचन मुद्रा प्रकृतार्थ परै पदै"। च० "नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासङ्ख्यम् "यथासङ्ख्य क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय" च०शत्रुं मित्र विपत्ति च जय रञ्जय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्या धनु पौष्प करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली 'क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु "च०। "चतुरास्य पतिर्लक्ष्म्या सर्वज्ञस्त्व महीपते।"। चत्वारि चास्यानि चतुर निपुणमास्यसमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत्। 'रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशल माख्यानमित्यनुषङ्ग रसवत्। 'मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे मरणं मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रतिदर्शिता सेय रति श्रृङ्गारता गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रस-वद्वच। वाच्यत्वाप्राधान्यतयोर्भिर्माधुर्यं दर्शितोरस।

[illegible] ।

१७ [illegible] ।

१८ [illegible] ।

१९ [illegible] ।

१ [illegible] ।

११ [illegible] ।

१२ [illegible] ।

१३ [illegible] ।

१४ [illegible] ।

१५ [illegible] ।

१६ [illegible] ।

१७ [illegible] ।

१८ [illegible] ।

दिताखिमि गीते निर्वेवार मधुनीन्द्रियवर्ग" एकयो यथा। "मन्दमन्दविगलन्मपसोपमन्जुरुल्लसितपक्ष्मदधत्या। वीक्ष्यते स घनकर्मवधा कामिनी सुखमधोसुखयेव" सुखादिविषय मानस यथा असोकविस्मयस्दिस्मृत पूर्वदृत्तसुह्नृत्तनूतनभयज्वरजर्जर न। एकवायानुटित सघटितप्रमोदमामन्दसेकमवतसुपैति चेत' ,,।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीक बलवत शतो पचे पराक्रम" च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामध हतौ"।

७० प्रस्तुताङ्कुर "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुर"। च० किं भृङ्ग। सत्या मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्न प्रहर्षणम्१ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नाद् उपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत्३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका"१ "दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः" २ "निध्यञ्जनौषधीमूल खनताऽऽसादितो निधि:"।३।

७२ प्रेय "प्रेय प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुन।" इत्याह युक्त' विदुरो नान्यतस्ताहशी धृति। भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरि" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्ति "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचा कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचका"।

७४ भाव। "व्यभिमायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतराभितश्च स द्वय स्वच्छस्य भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमान सोद्भेदो भावो द्वयमित्युच्यते। "निरुद्भेदस्तु यो भाव स स्वच्छस्तु निगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स स्वच्छात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भाव भूमिकान्तरमवस्थान्तरम्। तत्र द्वयभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये स्वच्छस्य स्वभावाङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यत। यत् प्रत्यक्षायमाणत्व तद्भाविकमुदाहृतम्"२। सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भव येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविन "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषण सभारा साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्ति 'भेदकातिशयोक्ति स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्'' च०।"अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यं महीपते"।

७७ भ्रान्तापह्नुति "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुति भ्रान्तिवारणे"। च० "ताप करोति सोत्कम्पं ज्वर किन्नु? सखे। स्मर"।

७८ भ्रान्तिमान् 'साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता' सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवा कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसोऽस्य कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकाया रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्ते 'सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे' इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुन साम्याभावान्न भ्रान्तिमान्। अय भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपक पुन। धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द०। 'त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शरा। शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्व त्वया यश" अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तर सम्बन्ध।

८० मिथ्याध्यवसिति "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्या वशयेत् खस्रज वहन्"।च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेदः।

८१ मीलितम् 'मीलित यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते"च० "रसो नासिन्न लक्षायारसो चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः"। च० "नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासंख्यम् "यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणा समन्वय" च० यत् मित्र विपत्ति च जय रक्षय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्ति "युक्ति परातिसन्धाम क्रियया मर्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्टान्या धनु पौष्प करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली 'क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदु "च०। "चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्या सर्वज्ञस्त्वं महीपते।"। चत्वारि आस्यानि चतुर निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचन च यस्य।

८६ रसवत्। 'रसवद्रसमेयतम्" दण्डी "रसेन मेयतम् आख्यामभिप्रेत्यनुसह रसवत्। 'मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तु यया मे मरण मतम्। सैवा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रीतिदर्शिता सेय रति शृङ्गारता गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिद रसवद्वच। वाच्यसाम्राज्यतायोगिमाधुर्ये दर्शितोरस।

"एष मन्दरवाचना रचना मया निराय" । इत्यौ ।
८० दानम् "दान करिभारोनाम् भिन्ने भिरस्यौ ।
मधु मत्तमेव नाह भिरहमिति न किमा" । अत्र
"अत्र कमहिरारोपा भरारेनवनारम्भ । प्रमेयं चैवं
नानारम्भेति न्यासिम्" वा इ । अत्र स्थितम्
निरुक्तं चैवमारम्भिति यथा । "नाशे नभपुरम-
रागवक्तचरारोपे । चौर्यापि मरोपाय अवनय
म नाशे । अत्र रागवक्तश नवनूर इव नभूमि
भिन्नारोपो रागवारोपाक्रमारोपे निमित्तम् । अथैव नाना
रूपं यथा । "रसोदयदिवानोमः नरावनिर्ममीरणा ।
पुष्परापनिरम्बोधिरिव इव मतम् मुनि । अत्र रसाना
चरम इव महानामचः, समानामींरैव रसमयं
पुष्पौ रागाम इव सर्वथा रसमयारोपो रागा
रूपमारोपे निमित्तम् । अहिरसमनिवर्तं चैवं यथा
"नाम् यो अहरमाना नामनानामवर्णना ।
मं चोमनस्मरमानानमारो हरिरायणः" । अत्र
मंचोमाश नम्रमारोपे हरिरापूर्णा अवमारोपे
निमित्त । अहिरमावादन यथा । मनोरागस
विरामवर्तं नीवमनिन हरिद्वगावा । विरागमि
चौवरारोपे वर्ण्यं इत्यूनलमिन्निरुद्ध अत्र मनो-
वादेरागमावारोपनवुविमन विवावनमनारोपे
निमित्तम् । इव च रागमनारोपे रागमानारोपो
रागवरूपमारोपे निमित्तमिति" केचित् । "अहिनो
यदि नाशश इवर्न नाहेन इव । अवस्थान निम-
त्तमेदेनवर्तिनि च" । अत्र "नारोपावारोपना
नामने प्रवर्तं नयम् । प्रवर्तं नवसावहारितं यथा ।
"रावणपद्मानमिति रामहेम च । अविनाम मर
अत्र मनारोपितोरूपे । अत्र अवश्य चैवमारोपे
नावादोपावचसावारोपोविनम् ।"अत्र मवचिरामनेव
वैवर्तित वर्" । मवचिरारोपेवनाश । यथा । नावक-
अवधि पूर्वनाथमना तिमकुम् । चोवरोनमरोपम-
भरूपं मैव पीके" । अत्र नाशमरी अवानारोपा
नाशो इवे बहुनारोप नार्म । म देवमेवहवर्तिवि
अवस्या निमकलमवकारोपनावे इत्य इवका नर्मनाम्
इवे चोरवरितमाम् । "निरह चैवमेर इवस मर्ति
दिवा । नावा चैवमहमान् अत्र नावाकृर्न निरह
यथा । "निर्मानदीयर्न नावमहिमा चोकपुमाम् ।
मौदामकमनाश चैवमिनीवरेवना । चैवं यथा ।

"हारी मधमपि प्रमुदिता मयूरी नामनायार इति
इमारि नाम इचे । मधमुकरोपरवणाररूपमार्ग-
हिवारी मधु वर्ष मधु वा नाना वै । "वैवारी इवे
विरा । विरमर्नरवा इति वेवा । नवित् रत्नादिः-
नमेकदेवविवर्ति यथा । "चक्रम नवावीवित्रा नविनि
विनवी नानावचकक" । नावाम नवावा नविनी
नारीम चक्रवे वीविरहनारोपे वेदः । अत्र वेदम
पूर्वसमावाकमनेकरापरवं अवमम् । "रथम नविरा-
रोपाः विरा नारोपि इवे । अहं मेदीवर्ति
विन यथा । 'नवपदमनीवरमानावं नविवयवरवो-
इवे निवेश । निर्विकल्पकव विवचनवनरे-
विमी इवं इवांकु" नवकारहमिवं यथा । यहं
"निमचनीनारी" "नवमे हरिद्रवाकृविमुचनवेन
इति" नाशे । म नाम विकल्परविमु मम हि ।
"पूरदमनिरचोविविमारी" रागारी नर्यमादिवरुं
मिना नविनीवमु रागादिकनोविवादिरयं नर्मैव
नावमावदमरदवम् । अहं वर्न "रसेवारिवारोप
इमारो" मरनरहित रामारी । इमारिवा रमवम
चैवविमारिनेमम नमनारिहि म रामम् इवा हि
रामारीनेववितरिनेव इवर्न नमन्नं म ह नवी
वहिरविन वचुरोवनारेव इवोः रामारमवर्मा
विनविवमान, इव म मवीवारोः इवमादिमा नार्म
नीनोपुहमादिवा इवमनेति म हिवरमारिहम् ।
नविन् नवमानाविमि इवर्न इवने । यथा । वर्न मम
इवारवि नरोवमिति नावमा" । नविनमिन
नोरेति । यथा । "निदये नमनेनीमिन मूनमा
निर्वि" । पूर्विद मनेति यथा । "चौनमनाव इवनी
इमविनादेवयु निनिवर्नुमनोवुवानायनारं" इति नव
नावोनवरवावा । वैरेनापि हरावा नवितै
रागावनी वैदिवा वैवो नर्वेमि नविनामवनेवैमा
विवम् चीवनम्" । अत्र च वैनारिविहवावा मनस च-
महमेवि इवनिवेनमारवनावरवमे नवम् । वर्न
नमावावहारेव नोवमम् । नविनावारिम
इवर्न मवेव इव । मौनानिवावार्विवरमा-
इवनम् । यथा । इवं मम नावानिरोवमहं
ननवर इवावरावार्दुरवरितं निवमवरः । इवै
वैवे रामानिहवर्निवमोवे इवने वरवीवमावो मव
निरवारे इवरः । नवहरानीमारिवानिवम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानत" च० "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निः सरन्ति शिताःशराः"

८९ ललितम् 'प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्'। ललित' निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च०।

९० लेश "लेश स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्"। च० "अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु। शुक। पिञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्"। स०क०तु लवलेशावयवता।

९१ लोकोक्ति 'लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति' कथ्यते च०। "सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने"।

९२ विकल्प "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुत" च०। 'सद्य' शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः"।

९३ विकस्वरः "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषा स विकस्वर"। च० "स न जिग्ये महान्तोहि दुर्जया सागरा इव"।

९४ विचित्रम् "विचित्र' तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् च०। "प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतो कोमूढ सेवकादन्य"।

९५ वितर्क "ऊहो वितर्क सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठित। द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते। तत्त्वानुपातत्त्वानुपाती ययोभयात्मकः" स०कण्ठा०। तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा। 'मैनाक किमय रुणाद्धि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुत ? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि। तार्क्ष्य सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मा रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वध वाञ्छति'। स एवातत्त्वानुपाती यथा। 'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रद शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासोनु पुष्पाकर। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत् मनोरममिद रूप पुराणो मुनि" चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तोवितर्क। स एव उभयात्मा यथा 'चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या" अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्क। अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा। "अहे महत् हरति पवन किञ्चिदिल्गु मुखोर्मिटीव्ये रावणजितपवित्र हनुपु शिवाङ्गुल्यानि"। स एवाभियोरूपो यथा। "अयमसौ भगवानुत यादृश स्थितमयाञ्जुनिना यदि मौलिना। समधिरूढमनेन च जिष्णुना स्विदिति वेगवशाम्मुमुदे गणैः"। स एव उभयात्मा यथा। माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमथाहमन्यः। गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शरा किराते"।

९६ विधि "सिद्धस्यैव विधान यत् तामाहुर्विध्यलङ्कृतिम्' च०। 'पञ्चमोदञ्चने काले कोकिल कोकिलोऽभवत्"।

९७ विध्याभास वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये। निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा। अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभास' परोमत इति" सा०द०। उदाहरण तत्र प्रेयम्। आक्षेपभेद इत्यन्ये।

९८ विनोक्ति "विनोक्ति स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुत हीनमुच्यते। तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्य' विनोक्ति सापि कथ्यते'। च०हीनत्वे "विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्"। रम्यत्वे 'विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र। भवत सभा"। विनार्थगस्यतायामपि सा०द०। "निरर्थक जन्मगत नलिन्या यया न दृष्ट तुहिनांशुबिम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन"।

९९ विभावना "विभावना विनापि स्यात् कारण कार्यजन्म चेत्१ हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता२। कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके३ अकारणात् कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना४। विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना५। कार्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचित् विभावना६" च०। क्रमेण यथा। "अपि लाक्षारसाऽसिक्त रक्त ते चरणद्वयम्"१। "अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथ"।२।"नरेन्द्रानेव ते राजन्! दशत्यसिभुजङ्गम"।३। नरेन्द्रोक्षो गरुडविद्याभिधस्य दशनप्रतिबन्धकमारुडविद्या सन्निधानेऽपि दशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना" "शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्"।४। "शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्"।५। "यश पयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव"।६। दर्पणे तु "विभावना विना हेतु कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते। उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परिकीर्त्तिता' इति लक्षयित्वा "विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदय किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितु युक्त' तच्च कारणान्तर क्वचिदुक्त क्वचिन्नेति" व्यवस्थाप्य उदाहृतम् "अनायासकृश मध्यमशङ्कतरले दृशौ। अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुव"। अत्र वयोरूप निमित्तमुक्तम् "वपुर्भाति मतभ्रुव इति पाठे तदनुक्तमिति भेद।

१०० विरोध "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभि"

"[illegible] [illegible] [illegible] मिताम्" । [illegible] ।
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यथा । "[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] यथा । "[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यथा
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] यथा । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] यथा ।
"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] । यथा । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
यथा । "[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] यथा ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] यथा । "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] यथा । '[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] यथा । [illegible]
"[illegible]" "[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । यथा । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible]
[illegible] । यथा । "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] यथा । "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । यथा । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" । [illegible] ।

श्लेषेऽपि चतुर्विधत्वमिति प्रकारः। उपमानान्न्यूनता-साम्ययोरेव सङ्ग्या चतुर्विधत्वमित्यकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः। उदाहरणम्। "अकलङ्कमुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा"। अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम्। यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे चार्थम् "जयतीन्दुं कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम्। अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः। श्लेषे यथा। "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः"। अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः। गुणशब्दः श्लिष्टः। अस्य भेदाः पूर्व-वदूह्याः। एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि। न्यूनत्वे दिङ्मात्रम्। यथा। "क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्। विरम प्रसीद सुन्दरि! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु"। अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्यं तेनाह "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम्। तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते। अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव। अस्तु वाऽत्रोदाहरणे कथञ्चिद्गतिः। "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः"। इत्यादिषु का गतिरिति सम्यक् "न्यूनताथ वेति"।

१०८ व्याघातः "व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा। सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि"। सा०द० "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः"। "इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते! मृदुरसि न चायाससहना। मृदुत्वं मे हेतुः सुभग! भवता गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्"॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तं नायिकया तु प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम्।

१०९ व्याजनिन्दा "निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च०। "विधेः स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः"। अत्र एकशिरोहर्तुर्विधेर्निन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः।

११० व्याजस्तुतिः "उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः। निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः"। सा०द०। निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः। क्रमेण यथा। "स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव!। त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः"॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद! मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि। स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन! धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य"॥

१११ व्याजोक्तिः "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्" च०। "सखि! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा"।

११२ शुद्धापह्नुतिः "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः"। च० "नायं सुधांशुः किं तर्हि? व्योमगङ्गासरोरुहम्"।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शब्दसूक्ते २८६ पृष्ठे आर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा०द०। स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः। "सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्"।

११४ संसृष्टिः "यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः। तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा" सा०द० "देव! पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः। संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः"। अत्र पायादपायादिति यमकम् स्मेरेन्दीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ। सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः" सा०द०। तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा। "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः। मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले"॥ अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः। सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम्। श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्। अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम्। एषा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम्। यथा वा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः"॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम्। सन्देहसङ्करो यथा। "इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः। अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्"॥ अत्र किं मुखस्य

मिवा [illegible] वद् [illegible] वा विवः । [illegible] [illegible] निरोधोऽसौ [illegible] । वा इ प्रमेव यथा। "मत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भेद यथा" । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वै" । "[illegible]" "[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] "मत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निरोधो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible]" इति निरोध । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] भेद ।

११ निरोधामाव । "[illegible] निरोधस्य [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] न वद् [illegible] [illegible]" [illegible] ।

१२ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" च । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।

१३ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible]" । वा इ प्रमेव यथा । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]" । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न वै [illegible]" ।

१० [illegible] "इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा इ । [illegible] । [illegible] यथा । "[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] इति [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] वा इ ।

१२ [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] प्रमेव यथा "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

१४ [illegible] [illegible] [illegible] च । "[illegible] [illegible]" ।

१७ [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वा इ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

शब्दश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः। उपमानानुपमेयन्यूनता सामान्येन भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः। उदाहरणम्। "अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा"। अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतस्य कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम्। यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे आर्थम् "जयतीन्दुं कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम्। अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः। श्लेषे यथा। "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः"। अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः। गुणशब्दः श्लिष्टः। अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः। एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि। न्यूनत्वे दिङ्मात्रम्। यथा। "क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्। विरम प्रसीद सुन्दरि। यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु"॥ "अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्यं तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम्। तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते। अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव। अस्तु वात्रो-दाहरणे कथञ्चिद्गतिः। "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः"॥ इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं "न्यूनताथ वेति"।

१०८ व्याघातः "व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम्। तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा॥ सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि॥" सा०द०। "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः"। "इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते। मृदुरसि न चायाससहना। मृदुत्वं मे हेतुः सुभग। भवता गन्तुमधिकं न मुग्धो सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्"॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायिकाया मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तं नायिकया तु मृदुत्वं सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम्।

१०९ व्याजनिन्दा "निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च०। "विधेः स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः"। अत्र एकशिरोहर्त्तुर्विधेर्निन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः।

११० व्याजस्तुतिः "उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः। निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः"। सा०द०। निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः। क्रमेण यथा। "स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव। त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः"॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद! मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि। स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन। धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य"॥

१११ व्याजोक्तिः "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्" च०। "सखि! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा"।

११२ शुद्धापह्नुतिः "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः"। च० "नायं सुधांशुः किं तर्हि? व्योमगङ्गासरोरुहम्"।

११३ श्लेषः शब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शब्दश्लेषः २८९ पृष्ठे आर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा०द०। स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः। "सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्"।

११४ संसृष्टिः "यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः। तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा" सा०द० "देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः। संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः"। अत्र पायादपायादिति यमकम् स्मेरेन्दीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ। सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः" सा०द०। तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा। "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्म्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः। मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले"॥ अत्र निर्म्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः। सा च मन्दाकिन्या वस्तुदृष्ट्येन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम्। श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्, अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम्। एवं सा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम्। यथा वा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः"॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम्। सन्देहसङ्करो यथा। "इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः। अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्"॥ अत्र किं मुखस्य

[illegible] न मिथा । [illegible] ”। [illegible] यथा।
“[illegible]”।
[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।
“[illegible] । [illegible] ”। [illegible] ।
[illegible] । [illegible] न मे”। [illegible] इति पाठे [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
इति [illegible] ।

१ १ [illegible] ।“[illegible] न [illegible] ।

१ २ [illegible] । “[illegible] ।

१ ३ [illegible] । [illegible] ।”। [illegible] यथा । “[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ”।

१ ४ [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । “[illegible]” इति पाठे [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१ ५ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ” [illegible] यथा। “[illegible] । [illegible] ” । [illegible] इति [illegible] । “[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ” । [illegible] । “[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

१ ६ [illegible] [illegible] ” न । [illegible] ।

१ ७ [illegible] “[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ” [illegible] इति [illegible]

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम्। मुखमानतञ्च सखि! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः"॥ अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः। उभयोर्यौगपद्ये यथा। "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः। पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः"॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते।

१२१ असम्बन्धातिशयोक्तिः "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्। योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते" च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्"॥१॥ "त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे"।

१२२ सम्भवः "प्रभूतकारणालोकात् स्यादेवमिति सम्भव। स विधौ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा यद्वयेऽपि वा"४ र०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे न स्यात् चिन्त्यो पृथुरपि ततो दूरभावात् प्रवाहः। प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्"। अत्र उक्तरूपेण द्रक्ष्यो भविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं विधिरूपसम्भवः। अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्वनिषेधरूपसम्भवश्च एवं विधिनिषेधतदुभयात्मकसम्भवयोरुदाहरणे ऊह्ये।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च०। "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्"।

१२४ सहोक्तिः "सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः। सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द०। अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम्। "सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय" अत्र रागपदे श्लेषः। "सह कुमुदकदम्बैः कामसुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः। सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति"॥ अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः"। च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्च्चिताः। अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः"।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते। उपमारूपकाद्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत्। तदानन्त्येन भेदानां सङ्ख्यानं तस्य दुष्करम्। दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च। तत्रैवादे प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते। इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः। वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्म्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते। तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके। साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क०॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्"॥ इदं पूर्व्वम्। उत्तरं यथा। "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्। न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्"। अन्यान्युदाहार्य्याणि।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते"। च० "मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः"।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते"। सा०द० सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः। तत्राकारेण यथा। "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे। पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम्। इङ्गितेन यथा। "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः।

१२९ लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता"। च० "भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे"।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते"। सा०द० "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्। स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्"। स० कण्ठा० तु भेदो दर्शितः। "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम्। स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः"। तत्र सदृशवस्तुदर्शनजन्यस्मरणस्योदाहरणे। अदृष्टहेतुकं यथा "दुनिदताप्रपय-

[illegible] वा [illegible] दृश्यति [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] दृश्यति [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] किं वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], यदा [illegible] [illegible], यदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यथा वा [illegible] [illegible] [illegible] किं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। यथा "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। इत "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] यथा। "[illegible] [illegible] [illegible] यदि वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। यथा वा। [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]।

११६ [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

११७ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]"।

११८ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible]। [illegible] [illegible]

११९ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] यथा। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]।

१२ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] यथा।

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-वारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सतत-दुर्गतः सज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अदर्शे च तर्के च। नयने तव मलिनश्च प्रियस्य मुखम्। सुखमानतञ्च सखि। ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलन"॥ अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रियायोः। उभयोः यौगपद्ये यथा। "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्करुहसोदरश्रि चक्षुः। पतितञ्च महीपतीन्द्र। तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते।

१२१ अत्यन्तातिशयोक्तिः "अत्यन्तातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्। योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते" २ च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्"॥१॥ "त्वयि दातरि राजेन्द्र। स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे"।

१२२ सम्भवः "प्रभूतकारणालोकात् स्यादेवमिति सम्भव। स विधौ १ वा निषेधे २ वा द्वये ३ वा नद्वयेऽपि वा" ४ स०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणोवर्णचौरे न स्यात् स्थितौ पृथुरपि तनो दूरभावात् प्रवाहः। प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्"। अत्र उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादय विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य स्थितत्व निषेधरूपसम्भवः एवं विधिनिषेधतदुभयाभावात्मकसम्भवयो रुदाहरणे मृग्ये।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च०। "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्"॥

१२४ सहोक्तिः "सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः। सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द०। अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषनिमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम्। "सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः" अत्र रागपदे श्लेषः। "सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः। सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति"॥ अत्रो-ल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्गुणैः"। च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः। अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिपाद्यर्थादौपम्यार्थोऽवगम्यते। उपमानोपमेयत्वे साम्यमित्याममन्ति तत्। तदामन्त्ये न भेदाना मुक्तानां तस्य दुष्करम्। दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च। तत्रैवादौ प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिः प्रचक्षते। इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः। वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्म्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते। तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिभेदतः। साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क०॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थित स्थितामुच्चलित प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्"॥ इदं पूर्व्वम्। उत्तरं यथा। "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्। न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्"। अन्यान्युदार्य्याणि।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते"। च० "मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः"।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते"। सा०द०। सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः। तत्राकारेण यथा। "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे। पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम्। इङ्गितेन यथा। "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः।

१२९ लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता"। च० "भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे"।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते"। सा०द०। "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्। स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्"। स० कण्ठा० तु भेदो दर्शितः। "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम्। स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः"। तत्र सदृशवस्तुदर्शनजन्य स्मरणस्योदाहरणे। अदृष्टेनक यथा "सुमित्रयाप्यय-

पृथिवीधिमा यत्र [illegible] यथा यत्र। [illegible] मर्त्ये स इत्तिमा यदि पूर्वस्य [illegible] "। यत्र [illegible] [illegible] यत्रोभेन यत्र यत्रो [illegible] कारणम् न [illegible]। किमा [illegible] यथा "इत यत्र योग [illegible] यत्र यतिर्वा [illegible] मार्गो [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] यत्र [illegible] निवेश [illegible] यदि [illegible] पूर्वं [illegible]। यत्र [illegible] [illegible] [illegible] कारणम् [illegible] [illegible] यथा "[illegible]। [illegible] यत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible]। [illegible] यथा। "[illegible] [illegible] यत्र। [illegible] "। यत्र न दश पूर्वोत्पत्तू न [illegible] [illegible] कारणम्। [illegible] यथा। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] पूर्वोत्पूर्व[illegible] [illegible] कारणम्।

१२१ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]" इत्यो "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] "। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]।

१२२ [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ११। [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ११ "[illegible] [illegible] [illegible] १।

१२३ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

[illegible] इति [illegible]। [illegible]।

[illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

[illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]।

[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

[illegible] इति [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

अलङ्घ्य त्रि० न लङ्घ्य । अनतिक्रमणीये । "विलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यमलघीयसः" माघ ।

अलजी स्त्री अलं पर्य्याप्तं यथा तथा जायते जन–ड गौरा० ङीप् । सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे यथा । "पूयास्रवोपनाहः स्यात् वर्त्मशुक्लालजी । क्रिमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव" । तल्लक्षणं तत्रैव "जाता सन्धौ शुक्लकृष्णेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः" इति।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १धार्ष्ट्ये अभावे न०त०। २लज्जाभावे । न०ब० । ३लज्जाशून्ये त्रि०।

अलञ्जर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जॄ–अच् पृ० उत्। मणिके अलिञ्जरे वृहज्जलाधारे(जाला)ख्याते पात्रे । [धमादौ ।

अलञ्जीविक त्रि० अलं जीविकायै ४त० । जीविकापर्य्याप्ते

अलञ्जुष त्रि० अलं जुष्यते कर्म्मणि वा०क । भक्षणपर्य्याप्ते मांसादौ । "अथ तच्छृतस्य परिहृत्य तदलञ्जुषम्" शत०ब्रा०"मांसं हि जीवाय भक्षणायालं पर्य्याप्तं भवति"भा०

अलर्ति पु० अल–वा अतिच् । गीतिमात्रकायाम् स्वरसाधनार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीते प्रारम्भात्तेषां गीतिमात्रकात्वम् ।

अलन्धन त्रि० अलं प्रभूतं धनमस्त्यस्य अच्। पर्य्याप्तधने सम्पन्ने । "निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः" मनु ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आम् । अत्यर्थं पर्य्याप्त्यादावर्थे। "पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्त्तुमलन्तराम्" माघ । एवं तमप् आम् । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य०।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध०। [श्रीधर ।

अलब्ध त्रि० न लब्ध । प्राप्तभिन्ने "अलब्धस्य प्राप्त्युपायो योगः"

अलभ्य त्रि० न लभ्य । अप्राप्ये । "रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुत्रकेऽपि च । यद्ददाति तदुद्दिष्टं पूर्व्वमप्यपि न दुष्यति" कालमा० मरी० "अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्धिनिमित्ते अपौषान्त्यदिवसे पूर्व्वस्य मलमासे" यु०त०रघु०।

अलम् अव्य० अल–बा० अमु । १भूषणे "जनयितुमलमङ्गले य प्रश्रय इव श्रियम्" अस्य उपपदत्वात् अलङ्कृत्य "अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते" मनु । २सामर्थ्ये शक्तौ "विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः" "कथा हि अनु पापानामलमश्रेयसे यतः" इति च माघ "नरेण यमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः" कुमा० ३पर्य्याप्तौ ४सम्पूर्णतायां ५प्राचुर्य्ये "प्रतिभूः स्यादलन्धनः" मनु' अलमत्यन्तं धनम् अस्य बहुधन इत्यर्थः कुल्लू० । ७वारणे, "अलं विषादेन यथा श्रुतं त्वया" कुमा० "अलं विषादेन यशो विधीयताम्" महाभा० ८निषेधे "आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत्" माघ' ९निरर्थकत्वे १०अस्त्यर्थे ११अवधारणे १२अत्यर्थे च गणर०॥ "विजयायेत्यलमन्यथाम्बुनिर्मास्" किरा० "अलं भूय" मल्लि०। लस्य वा र अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतमित्युदा० ।

अलम्पशु पु० अलं यज्ञे निरर्थः पशुः। "अग्रगस्ते पशौ "अलम्पशोरपशोश्च" कात्या० १९,१,४, पशुर्योग्य सन् यो नाम पशुत्वमविन्दते सोऽलम्पशुरपशु" कर्क० ।

अलम्पुरुषीण पु० अलं समर्थः पुरुषाय "अषडक्षेत्यादिना" पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमल्लादौ पुरुषे ।

अलम्बुद्धि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्य्याप्ता वा बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्य्याप्तबुद्धौ च । "पश्यन्नपि नालम्बुद्धिमवाप" किरा० १२,२९, श्लोक०व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं पुष्णाति पुष–क पृ०षस्य बः । १वमने छर्द्दने । २प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३घटोत्कचहते राक्षसभेदे च "अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । हैडिम्बिः प्रययौ तूर्णं" इत्युपक्रम्य 'रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ तयोरेको घटोत्कचेन निहतः भी०प० अपरोऽपि निहत इत्यविरोधः । ४अप्सरोभेदे तच्छब्दे विवृतिः । ५मुण्डीर्य्याम् मेदि० ६लज्जालुलतायाम् ७अन्यामपेयाख्य दुग्धजलरेखायाञ्च स्त्री राज०। तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फले न० । "ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प०।

अलम्भूष्णु त्रि० अलम्+सामर्थ्ये भू–गृष्णु । "समर्थे "विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः" माघ ।

अलय पु० न लय विरोधे न०त०। १लयविरोधिनि उद्भवे । "प्रभादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ" रामा० अभावे न०त०। २विनाशाभावे। नास्ति लयो यस्य ३अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले "स्थानमालमति कालिमालया" माघ "लयो लयनं क्वचिदवस्थानं नास्ति यस्याः" मल्लि० ४विनाशशून्ये च त्रि०।

अलम्बुसा पु० ब०व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क–अच् अर्च–घञ् वा शक०। १श्वेतार्कवृक्षे २क्षिप्तकुक्कुरे ३कृमिभेदे च स च भा०शा०प० दर्शितः यथा "अथ कृमिः श्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः । दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्यासमागतः । स तस्योरु-

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुत । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैः रलास उपजिह्विका च" इत्युक्त्वा "जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोद्गतैः शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्"। स तु असाध्यरोग यथोक्तं तत्रैव । "असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र यादृशा" इत्युपक्रम्य "जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा" इत्यभिधाय "असाध्याः कीर्त्तितास्ह्येते रोगा नव दशैव च"

अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, गन्धिते, वा समर्थो भवति अल–इन् । १भ्रमरे, "अलमलेरिव गन्धरसावमूं" माघ । "श्यामीभूताः कुसुमसमयेऽप्यलीनाम्" "मञ्जु दधाति पटलैरलीनाम्" इति च माघ "अलिपङ्क्तिरनेकशस्तया" कुमा०। २वृश्चिके, ३काके, ४कोकिले, ५वृश्चिकराशौ च स च द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादाऽनुराधाज्येष्ठारूप । ६सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूष्यते अल–कर्म्मणि इकन् । ललाटे । "अलकतालिकतलीमलिकलेखाम्" काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुल व्याप्त' । १कुब्जके राजनि० । २भ्रमरसमुत्पन्ने त्रि०"अलिकुलसङ्कुल कुसुमनिराकुल नवदलमालतमाले' जयदेव ।

अलिगर्द्द पु० अलिरिव वृश्चिक इव गर्द्दति गर्द–अच् । (आहच) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव द्रुतगा गौर्वाणी यस्य । गर्गादिगण पठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यञ् आलिगव्य । तदपत्ये पु स्त्री०स्त्रियां तु लोहिता० ष्फ । आलिगव्यायनी ।

अलिङ्ग त्रि०नास्ति लिङ्ग ज्ञापकहेतुरलिङ्ग वा यस्य । १अनुमापकहेतुशून्ये २चिह्नशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमात्मनि पु०। न०त०।सिद्धभिन्ने २अननुमापके तत्र सांख्यमते "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सा०का० उक्तमव्यक्तम् । "अकार्य्यं नित्य व्यापि अक्रियम् एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति" सा०त०कौ० । तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्य्येण कारणानुमानमिष्ट विपश्चित तेन संयुक्तकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्वानुसन्धेयम् "तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्म्मण" वै०सू० । "कर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणत्वात्" वै० सू० उ० । ४दुष्टचिह्ने च । [भिन्ने मल्लधारिमध्वतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेषधारी । कपटवेषधारि-

अलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्रजिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलि अल–इन् तं जरयति जृ–णिच् पृषो० मुम् । (जाला) इति ख्याते जलाधारे पात्रभेदे मणिके । "उदकान्तमुपानीय भस्मसं वैवस्वतो मनु ।अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" भा०व०प०।

अलिदूर्वा स्त्री अलिरिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम्।

अलिन् पु० अलं दृश्चिकपुच्छस्थकण्टक विद्यतेऽस्य इनि, अल–इनि वा । १वृश्चिके,२भ्रमरे च । "मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम्" माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी "रमताऽलिनी मिलीन्मे" माघ ।

अलिन त्रि० अल–बा० इनन्। पर्य्याप्ते तपोभिरतिप्रवृद्धे । "आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः" ऋ० ७।१८।७। "अलिना तपोभिरतिवृद्धा" भा०।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल–कर्म्मणि किन्दच् । १द्वार प्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वराकारे प्रदेशे । "यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि "माघ' २बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४बहुयत्ताविनि५ तद्राजनि च ब०व०। "अलिन्दाः काशयश्चैव कुशठका करटा स्तथा" भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने । गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष्।अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुसुमितवर्णेन लिप्यते लिप–बा० कर्म्मणि वुन् । १कोकिले २भृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृश्चिक इव पत्रमस्याः या कपि अत इत्त्वम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम्। अलिपर्ण्यप्यत्र ।

अलिप्रिय न०६त० । १कोकनदे रक्तोत्पले २भ्रमरप्रिये त्रि० ३पाटलावृक्षे राजनि०।

अलिमक पु० अलिरिव मकते–मक अच् पृ०कलोप । १भेके २कोकिले ३भृङ्गे ४मधूकवृक्षे ५पद्मकेशरे च मेदि०।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अच्। गणिकारीवृक्षे

अलिम्पक पु० कुसुमित लिम्पते वर्णेन लिप–बा कर्म्मणि ग न०त० अच्छाया कन् ।१भृङ्गे २कोकिले ३मधूकवृक्षे ४भेके ५पद्मकेशरे च ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

च तच्छब्दे पठ्यते तथाहि यत्किञ्चित्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २कैपदर्थे, ३दुर्लभे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपकर्मावायकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मत्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं ज्ञानं अल्पं ज्ञानं अल्पं पापं अल्पो ऽवकाशः । "कथाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघ० । "प्रधानेन त्वल्पानामपि गौणं विधीयते" मनु । अल्पं गुणपरतापि "मरणे च लोकालक्षक्रुर्कातपरस्थासन्त्यपचनस्येति" गीर्व्यन्युक्तेः अल्पानुषक्तः अल्पतया युक्तः इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । "परितापमल्पशः" मा० । अस्य सप्तम्यादुगुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "सप्ताधाः अल्पीयसाः" वार्त्ति० अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठ कनीयान् "कनीयान् श्वपदतुष्टजेत्" स्मृतिः "भ्राता ज्येष्ठ कनिष्ठो वा" स्मृति । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् न० स्त्री तल् अल्पता । स्तोत्व अल्पत्व न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोयस्य । १रक्तोत्पले । २अल्पगन्धयुक्ते मात्रे त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १क्षुद्रे, २दुर्बले, ३अल्पास्थियुक्ते च । मत्स्ये २दृष्टजाले च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्तवृक्षभेदे अल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तपद्मे रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति १ख्याते वृक्षे ।२अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे वर्णोच्चारणे अल्पप्राणवायोर्व्यापारस्तत्र अस्ति । स च मिथा- यावत् "अयुग्मवर्गयमगायणाश्चाल्पासव इति" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णा यमगाः यवरलाश्च अल्पासव । कर्म० । २ताडशवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्प प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि० कौ० । अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । ३अल्पप्राणके त्रि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिष शाक कर्मा० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तपदो धारणा च इदृश्यमा ।

अल्पपच त्रि अल्पं पचति पच–बा ख मुम् उप० स० १मितभक्षे भ्रातामार्तौ कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोबा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १छागे तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनयुक्ते त्रि० । "दुराचारोहि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा काप अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० । यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले ३आयुष जीवनकाल "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षं [illegible] जीवनकालो मनुष्याणामाह । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषज्ञातायां ज्योतिषोक्तयोगस्य फलवत्ता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्न च जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां [illegible] । [illegible] पूर्वमाचार्यवर्य्यैस्तत्पादायुर्योगजातस्य [illegible] । कन्याधीशोऽतिवीर्य्यो यदि शुभदिग्वीर्यौ [illegible] केन्द्रयातैर्दत्ते ह्रायुः सुदीर्घं गुणगणसहितं श्रीयुत मानवानाम् । सौम्या स्तीयालयस्था जनुषि च लग्नेशाश्रये स्वीयतुङ्गे वीर्याढ्ये लग्नगाथे वपुषि च शरदा अष्टरागुर्नराणाम् । सौम्याः केन्द्राश्रयस्थाश्वपुषि सुर गुरौ लग्नगोचा सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सम्मतिर्वत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचरा स्वीयतुङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो गगनयुत ८० समाः स्युर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्य्ये यदि निधनपदं खेटहीनं समा स्युस्त्रिंशत् सौम्येक्षितं चेद्गगनभिमकरे सयुतोऽथ स्वर्भे चेत् । स्वल्पांशे पापरेज्ये शुभिमयग २७ मितं स्वर्गगो लग्नगो वा चन्द्रोद्यूने शुभदेदु-

[illegible] । नैरुक्तादिषु [illegible] । कर्मत [illegible] ।

[illegible]

यशोधिक [illegible]

[illegible]

च तत्प्रत्यक्षे पर्य्यवस्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्म्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३सूक्ष्मे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वसमवायकधर्म्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्म्मत्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पं ग्रामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पो व्यवसायः । "क्वचाल्पविषया मतिः" रघु । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघः । "प्रधानेन स्वल्पानामङ्गि गौणं विधीयते" मनुः । अस्य गुणपरतापि "चरणे च लोकात्पतत्कृतपयस्यासम्बवचनस्येति" मार्कण्डेयुक्तं अल्पानुतप्तः अल्पतया तप्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । "प्रतितापमल्पैरल्पशः" पा० । अस्य प्रशस्यादिगुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "सत्त्वावाः अल्पीयसाः" वार्त्ति० अल्प प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान् "कनीयान् तपसा तत्त्वजेत्" स्मृति "भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" स्मृतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् न० स्त्री तल् अल्पता । त्व अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पाः केशा इव पत्राण्यस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोयस्य । १रक्तोत्पले । २अल्पगन्धयुक्ते त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इत् समा० । अल्पगन्धि अत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्वे, २दुर्बले, ३स्वल्पास्थियुक्ते च । मशके २कृष्णगले पु० ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्ततुलसीभेदे स्वल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति१ ख्याते क्षुपे । २अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे यत्नोच्चारणे अल्पप्राणसंचारोच्चारस्तस्मिन् । स च शिक्षा-यामुक्तः "अयुग्मावर्गयमगायणशल्पाः स्युः प्राणाः" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः यमाः यवरलाश्च अल्पप्राणाः । कर्म० । २तादृशवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु एकादश यथा "विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि० कौ० । अल्पः प्राणः प्राणचेष्टा वा बलमस्य । ३अल्पबले त्रि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च स्मृतिसंस्कारः ।

अल्पम्पच त्रि० अल्पं पचति पच–खश् मुम् उप० स० १मितम्पचे अतिकार्पण्यात् कृपणे । कारकस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १छागे तस्य स्वभावाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि० । "दुराचारोहि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत्र । दर्श० । तत्र यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १आयुः जीवनकालः "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः शतवर्षपरिमितजीवनकालो नराणामाह । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषचाल्पतायां ज्योतिषोक्तयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मृत्युः जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां गुणेश । एवं प्राहुः पूर्वमाचार्य्यवर्य्यास्तस्मादायुर्योगजातं वक्ष्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो यदि शुभखचरैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते दीर्घायुः सुदीर्घं गुणगणसहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्याः सौम्यालयस्था जनुषि च रन्ध्र-भोनाथके बोधतुङ्गे वीर्य्याढ्ये लग्ननाथे वपुषि च शरदां षष्टिरायुर्नराणाम् । सौम्याः केन्द्रालयस्था वपुषि सुरगुरौ सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सप्ततिर्वत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः स्वोच्चतुङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो गगनयुत ८० समा-स्वल्पायुर्नराणाम् । सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्य्ये यदि मिथुनपदं खेटहीनं समाः स्युः सौम्येक्षिते चेद्गगन-हिमकरे सप्तमेऽथ सर्वे चेत् । स्वल्पायो नामरेखे पुनि-मयन २७ सितं स्वर्गो लग्नगो वा चन्द्रोदये शुभवेद्-

[illegible]

[illegible]

अष्टमनवान्त्यलग्नरन्ध्रेष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा" । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । "द्यूनचतुरस्रगस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितोर्बालः" । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युमस्यैषां । भवति विपश्चिरवश्यं जन्माधिपतेर्मतञ्चैतत्" । क्षीणचन्द्ररिष्टम् । "नागदगो१ शिव२४ जातो२२ पु५ यमा१ ब्धि४ त्र्यग्नि २१ धृति१८ भेषां २०। यमाग्नि २१ दिक्१० चेत्तना द्यमे तत्तुल्यांशैर्मिथोऽव्दहः" । मेषादीनां त्रिंशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे चार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति यदेन्दुनोन्द्रसुरे यमारौ न शुभेक्षितौ च" । त्रिविधभौमरिष्टम् । "कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नधीतृ । चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति" । बुधरिष्टम् । "दृष्टस्तिर्भौमरष्टेऽष्टमस्य सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्षैस्त्रिभिर्भार्गवषष्ठिदृष्टोमीर्लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" बृहस्पतिरिष्टम् । "रविशशिभवने शुक्रोक्षादशारिपुरन्ध्रगोऽशुभे सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह चिचित्रम्" । शुक्ररिष्टम् । "मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोमासेन वर्षाद्भ्युक्तस्तु मारयति" । त्रिविधशनिरिष्टम् । "राहुश्चतुष्टयस्थोमरणाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः । घटालिह्ययसिकोदयलवस्थितिर्भौधितं हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निचितं वर्षैः" । राहुरिष्टम् । "केतुर्यस्मिन् भेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते प्राणैः सन्त्यज्यते चाशु" । केतुरिष्टम् । "लग्ने ये द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञा । मरणाय सप्तवर्षैः क्रूरयुता स्वपतिदृष्टा" । द्रेक्काणरिष्टम् । "मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ। कन्यापत्यार एतैते द्रेक्काणा निगडाश्च ते । तुलामध्यान्तसिंहाश्च कुम्भाद्या पक्षिणः स्मृता । इभाद्यमकराद्यन्त्या द्रेक्काणा पाशधारिणः" । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपुःफगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदेद्वर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिप । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् "सौम्या षष्ठाष्टमगा पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदास्ते यदि न शुभैस्तत्र सहदृष्टाः" । सौम्यषष्ठरिष्टम् । "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृहो शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि" । पापग्रहरिष्टम् । 'होरायां सप्तमे शौरिर्हिबुकस्थश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति ध्रुवं । चतुष्टगते जीवे सप्तसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति' । "प्रतिपच्चुत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्टम्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातोन जीवेत यदि शक्रसमोभवेत्" । एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा ज्योतिषे दृश्याः । मनुना तु "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इति अन्नदोषादेरपि अल्पायुष्ट्वं तत्रोक्तम्।अन्नदोषश्च अभक्ष्य भक्षणादि तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।

अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारं अतिशयेन वा अल्पः अल्प+ प्रकारादौ द्विरुक्ति । अत्यन्तात्ये पादादौ "फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्धव्ययो भवेत्" ति०त० स्मृ० ।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १क्षुद्रपर्ण्याम् । अल्पार्थे कन् । २अल्पमात्रायाम् ।

अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स्म अल्प+ कृत्यर्थे णिच्—कर्मणि क्त ।अल्पीकृते "कृपा न चक्रेऽल्पितकल्पपादप"नै० ।

अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्ठन् । अतिशयिताल्पे ।

अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् स्त्रियां ङीप् । अतिशयिताल्पे ।

अल्ला स्त्री अल्यते भूष्यते क्विप् अले भूषायै अलति गृह्णाति ला—क४त० । १मातरि । अलतीति अल् पर्याप्तः सन् लाति सर्व्वानत्ति गृह्णाति जानाति वा ला—क । २सर्व्वज्ञायां सर्व्वशक्तिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च अथर्व्ववेदे अल्लोपनिषदादिसूक्ते प्रसिद्धा ।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तृप्तौ, शोभायां, श्रवणे, व्याप्तौ, आलिङ्गने, प्रार्थने, प्रवेशे, सम्प्रायां, वृद्धौ, अवगमे, वधे, सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक० अक० च भ्वादि० सेट् पर० । अवति आवीत् । आव।अव्यात् । अविता।अवित अयत् । अविष्य । "अवतु योगिरसुतां शशिभृत प्रियतमा" उद्भ० । "अरिसमुदयादवत" भट्टोदय । "प्रविष्टोमिनमाविशु" । य० २३,२६, तत्र तर्पणे "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी" रघु । रक्षणे "यदाविथ सम्नीयतो यदाविथ" ऋ०१,१२१,५, "आविथ रक्षसि अन्यान् तर्पयसि' भा० गतौ च भानो "बर्हि सदतावित' ७,५६,३, 'अविता

[illegible] । [illegible] यदि [illegible] ८ [illegible] [illegible] १० । [illegible] २० [illegible] यदि [illegible] ११ [illegible] ० [illegible] । [illegible] । [illegible] यदि [illegible] यदि [illegible] । [illegible] यदि [illegible] । [illegible] यदि [illegible] । [illegible] । [illegible] ८८ [illegible] । [illegible] १,१,१ ११ [illegible] १०० । [illegible] १२ यदि [illegible] । [illegible] १०१ [illegible] । [illegible] यदि [illegible] । [illegible] १।८,११ [illegible] १२ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] १०१ [illegible] ११

[illegible] यदि [illegible] । [illegible] ११ [illegible] । [illegible] यदि [illegible] ११ । [illegible] । [illegible] ६ [illegible] । [illegible] १८ [illegible] यदि [illegible] । [illegible] । [illegible] ० [illegible] ८ । [illegible] यदि [illegible] ८ [illegible] १२वे [illegible] । [illegible] १८ [illegible] यदि [illegible] २ । [illegible] यदि [illegible] २ [illegible] । [illegible] । [illegible] २ [illegible] यदि [illegible] २८ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

शातातपोक्तं "एतस्मिन्नेव समाप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम्। सप्तागारं चरेद् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन्। तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति" मनूक्तं अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य 'तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः। संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुक् गायत्रीं वत्सरानुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्तं च "अवकीर्णि-निमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्। चीरवासास्तु षण्मासां-स्तथा मुच्येत किल्विषात्" अङ्गिरसोक्तं च व्रतभेदे। एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेयः।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच्। अत्यन्तनिम्नादौ १अवशब्दार्थे २वैरूप्ये न०।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप–क्त। १दूरीकृते २अपसारिते, ३पर्य्युदस्ते, कारिते च। अवकृष्ट गृहावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच्। ४गृहावकरमार्जके दासभेदे पु०। "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्। षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्य-द्रोणस्तु मासिकः" मनु। "अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जको-दकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू०।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप्। १आकर्षणीये २दूरी-कार्य्ये अव+कृष ल्यप्। ३आकृष्येत्यर्थे अव्य०।

अवकॢप्ति स्त्री अव+कॢप–क्तिन्। सम्भावनायाम् "अनवकॢप्त्य-मर्षयोः" पा० "अनवकॢप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "कोऽयं भोक्ष्यसे अनवकॢप्तमेतद्" सि०कौ०।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युत क त्य यस्मात् प्रा० ब० अर्क-फलशून्यतामीयित गौणमन्त अवक+ईश–णिनि। १अफले वृक्षे। "अवसन्ना केशा यस्मिन्ने अश" इति २अल्पफलयुक्ते। [क्रया कुष्टे।

अवकोकिल त्रि० अवकुष्ट कोकिलया प्रा० स०। कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्य। १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च।

अवक्त्र त्रि०नास्ति वक्त्रं यस्य। सुश्रुतोक्ते गोस्तनादिनिसारण मुखशून्ये व्रणादौ "अन्तः पूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्-स्वपि। गतिमत्सु गुदाभ्यासगतेष्वपि च योजिता"।

अवक्र त्रि०विरोधे न०त०। वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते।

अवक्राथिन् त्रि० अव+क्रम णिनि उप०। अवकर्षणशीले "अवक्राथिप्र ऋषभ यथा जुरम्" ऋ०८,१,२, "अवक्रा-थिणमवकर्षणशीलम्" भा०।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच्। १भीषैः क्रन्दमयीरे "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य०२२ ७। भावे घञ् भीष्मे २क्रन्दने पु०। भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न०।

अवक्रम पु० अव+क्रम–भावे घञ्। अपक्रमणे निम्नगतौ

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीन क्रियतेऽनेन अव+क्री–अच्। भाण्डस्य प्रतिरूपत्वेन देये १मूल्ये २भाटके च भाटकस्तु गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं भाण्ड-मिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच्। ३तत् साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्निमाय देये (माशुल) ४करे च।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम–क्तिन्। निम्नक्रमणे अधोगमने।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश–कर्म्मणि क्त। कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोशः कृतस्तस्मिन्। "अवक्रुष्ट कोकिलया" सि०कौ०।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद–क्त। पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च। पूर्व्वं पक्वं ततोऽ-वक्लिन्न राज० पूर्व्वनि०। अवक्लिन्नपक्वम्।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद–भावे घञ्। पाकोत्तर क्लेदे (पचा कणोया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनक अवयवद्रवयोगसौथिल्यसंपादको व्यापारः।

अवचय पु० अव+चि–भावे अच्। हस्तग्रहः नाधोन्मुखत्वाद्याया भावविकारभेदे।

अवचयन न० अव+चि–णिच्–भावे ल्युट्। अवचय-नामके व्यापारभेदे। "ब्राह्मणा उन्मुखावचयनमकृत" शत०ब्रा०। [यस्यावक्षेप कृतस्तस्मिन्।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप–कर्म्मणि क्त। कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवचीर्ण त्रि० अव+चि–क्त। १अवचयप्राप्ते विभागोन्मुखे पदार्थे। भावे क्त। २अवचये न०।

अवच्युत त्रि० अव+च्यु–क्त। उपरि कृतच्युते। यस्योपरि च्युतं तस्मिन्। "द्विपदत्वं नगर्य्यां पतितामयच्युतम्" मनु।

अवक्षेपण अव+क्षिप–भावे ल्युट्। अधःसंयोगानुकूले-क्रियाभेदे। 'मुषलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकार-णात् हस्तसंयुक्तमुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म युगपदेव जायते' वै०सू०उ० उक्त चेयम्। "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैशे० "उत्क्षेपणं तथा-ऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा०। भावे घञ्। अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे। करणे ल्युट् ङीप्। २वलायामोषधौ स्त्री।

अवखात न० निम्नं खातं। गभीरगर्त्ते।

[illegible] "[illegible]"। [illegible] "[illegible]" [illegible] १८९ [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अव [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अवकर पु० अव+कृ—अप् । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] अव+[illegible]—अच् । [illegible] ।

अवकलित त्रि० अव+कल—क्त । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] १,९,१ ।

अवकाश पु० अव+काश—घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवकीर्ण त्रि० अव+कॄ—क्त । [illegible] । [illegible] ।

अवकीर्णिन् पु० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवकुण्ठन न० अव+कुण्ठ ल्युट् । [illegible] ।

अवकीर्णिव्रतम् [illegible] ।

शातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव समाप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम् । सप्तस्वानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृश स्त्रिसवनमेनस स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णि व्रतस्तपकस्य 'तत्र प्रायश्चित्त महाव्याहृतिभिर्जुहूयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभि । संवत्सर वा मक्तं भैक्ष्य चरेत् षष्ठर्यकाले मितभुग् गायत्री वत्सराहुर्गां जपेदिति" यज्ञस्मिखितोक्ते च "अवकीर्ण-निमित्तन्तु ब्रह्महत्यामतश्चरेत् । खरचर्म्मवासा षण्मासाम्-स्तस्मात् मुच्येत किल्विषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेद प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेय ।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे व्यतिशये वा कुटारच् अल्पत्वनिष्णादौ १अवयवल्पार्थे २वैरूप्ये न० ।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष-क्त । १दूरीकृते २अपसारिते, ३वहिष्-कारिते च । अवकृष्ट म्लेच्छावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य कर्त्त० अच् । ४म्लेच्छावकरमार्जकदासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षड्डुत्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्य द्रोणस्तु मासिक." मनु । "अवकृष्टस्य म्लेच्छादिसंमार्ज्जको-दकादिवाहादे कर्म्मकरस्य कुल्लू" ० ।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १आकृष्यपर्य्याये २दूरी-कार्य्ये अव+कृष ल्यप् । ३आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवक्लृप्ति स्त्री अव+कृप-क्ति रोध । सम्भावनायाम् "अनवक्लृप्त्या मर्षयो" पा० "अनवक्लृप्तिरसम्भावना" सि० कौ० । "कैव भोक्ष्यसे अनवक्लृप्तमेव" सि०कौ० ।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युत कं सुख यस्मात् पा० न० अवकं फलम्शून्यतासीमित्व शीलमस्य अवक+ईश-णिनि । १अफले वृक्षे । अवसन्ना केशा यिद्यन्ते अस्य इनि । २अल्पकेशयुक्ते । [शया कुष्टे ।

अवकोकिल त्रि० अवकुष्ट कोकिलया प्रा० स० । कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्य । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च ।

अवक्तृ त्रि०नास्ति वक्ता यत्र । सुश्रुतोक्ते गोर्घ्यतादिनिस्कारण-कुशस्त्रोम्ये सपादौ "अन्त पूयेष्ववक्त्रेषु सर्व्वेष्वेतमन्यत्-त्वपि । नेत्रवर्त्म गुदाभ्यासनाद्योऽवक्त्रा उयोचिता" ।

अवक्र त्रि०विरोधे न०त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्षिन् त्रि० अव+कृष णिनि ष० । अवकर्षणशीले "अवकर्षिण ऋषभ यथा जुरम्" ऋ०८,१,२, अवक-र्षिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १भीषैः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य०२२ ७। भावे घञ् नोर्षे २क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीन क्रियतेऽनेन अव+क्री-घच् ।याचनस्य प्रतिरूपत्वेन देये१मूल्ये२भाटके च भाटकञ्च म्लेच्छवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं याच्य-मिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच् । ३तत् साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्न्याय देये (माशुल) ४करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश-कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोश कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि०कौ० ।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च । पूर्व्वं पक्व तत्तोऽ-वक्लिन्न राज० पूर्व्वनि० ।-पक्वक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु०अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तर क्लेदे (पचा फलोया) क्लेदश्च जलविशेषसयोगेन वस्तुनो नाशजनक अवयवसंयोगविशेषसम्पादको व्यापार ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । इन्द्रियसं नाशोन्मु-खावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-साधने व्यापारभेदे । "भ्राज्ञाषा उन्मुखावक्षयणमकृत" भट०भा० । [यस्यावक्षेप कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप-कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि-क्त । १अवक्षयमाप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २अवक्षये न० ।

अवक्षुत त्रि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुत कृतं तस्मिन् । "हिमदश्च गवाघ्रातं पतितामपक्षुतम्" मनु ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अध संयोगानुकूले-क्रियाभेदे । "मुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तमोदनादसमवायिकार-णात् हस्तसंयुक्तमुसलेऽप्यवक्षेपण कर्म्म युगपद्वा जायते" वै०सू०उ० उक्त ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चन प्रसारण गमनमिति कर्म्माणि" वैसू०"उत्क्षेपणं तथा-वक्षेपमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् ङीप् । २बलायामोषधौ स्त्री ।

अवखात न० निम्न खात. । गभीरगर्त्ते ।

अपगाद पु० [illegible]

अपगमन न० अप+गम-भावे ल्युट् । [illegible]

अपगर्जित त्रि० अप+गर्ज-क्त । [illegible]

अपगण्ड पु० अप+गण्ड [illegible]

अपगत त्रि० अप+गम-क्त । [illegible]

अपगति स्त्री० अप+गम-भावे क्तिन् । [illegible]

अपगम पु० अप+गम-भावे अप् । [illegible]

अपगमय त्रि० [illegible]

अपगर्व त्रि० [illegible]

अपगम पु० अप+गम-भावे अप् । [illegible]

अपगाढ त्रि० अप+गाह-क्त । [illegible]

अपगार पु० अप+गॄ-घञ् । [illegible]

अपगाह्य त्रि० [illegible]

अपगीत त्रि० अप+गै-क्त । [illegible]

अपगाद पु० [illegible]

अपगुञ्छन न० [illegible]

[illegible]

अपगुञ्छनमहा स्त्री० [illegible]

अपगुम्फिका स्त्री० [illegible]

अपगुम्फित त्रि० अप+गुम्फ-क्त । [illegible]

अपगुम्फित त्रि० [illegible]

अपगूर्ण त्रि० [illegible]

अपगूहन न० अप+गुह-ल्युट् । [illegible]

अपगोरण न० [illegible]

अपघात पु० अप+हन-घञ् । [illegible]

अपघन पु० [illegible]

अपघट्ट पु० [illegible]

करणे घञ् । २घरट्टे (याँता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् । ३चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टन तदर्थे न० । "प्रदेशस्य वक्षयोऽवघट्टनादयोऽपि व्यथा" सुश्रुतः । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित त्रि० अव+घट्ट–कर्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न०अव+घृष-ल्युट् । अध स्थापयित्वा १घर्षणे सर्व तो २घर्षणे"दुर्न्यासात् प्रणयत्नावघर्षणम्"सुश्रुत ३मार्जने च भवावघर्षणम् पालावघर्षणम्' सलिले शुद्धिरेतेषा गोबालैश्चावघर्षणात्" या०स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १अवहनने तराडुलादेर्वितुषी करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थं व्यापारभेद तत्करणे यथाविधि "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्य । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठ कल्प्यते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय कल्पन्ते" कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कार व्रीहिनिष्ठ इति मीमांसका । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्ट प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभ्" कुसु० उक्तो पुरुषस्य संस्कारोऽदृष्टविशेषो अन्यत इत्याहु अवघातस्य धर्मिणि सत्येव तदीयवितुषीकरणरूपपरिष्कारकरूप २हननमात्रे ३ताडनमात्रे च "कर्णावघातैरपि ताद्यमाना दूरीकृताः करिवरेण" "अधरे दत्तदन्तावघाते" सा०द० ।

अवघातिन् त्रि० अव+हन–णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट त्रि० अव+घुष–क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण–भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे।

अवघाटित अव+घुट–परिवर्त्ते क्त । सर्वतोवेष्टिते समन्तात् परिवृते । यत्र "शिबिकया प्रायादवघोटितया समगरमनुभाय्य" भा०व०प०। [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष–भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोच्चैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा–भावे ल्युट् । आघ्राणे "पिण्डोपिष्टयज्ञयद्दानप्रभृति प्रागवघ्राणात्" का०२०५.११ "अवघ्राणमितरेषु"का२२,१०,४ ।इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टै रुक्तम् । अतएव श्राद्धशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवासदिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् "आघ्राय पितृसेवित मिति" स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण त्रि० अव+चक्ष–ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि "कुत्साभीक्ष्ण्ययोरर्थे एतस्य तिङ परत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० नवचन कुत्साया न०त० १निन्दायाम् । अभावे न०त० । २कथनाभावे "प्रकृतौ चावचनात्" कात्या० २०,७,२१, "अवचनेऽग्निष्टोमः" । कात्या० २२,१,२ । न०ब० । ३वचनशून्ये त्रि० "शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति" । शकु० ।

अवचनीय त्रि० वक्तुमनर्हे वच–अनर्हार्थे अनीयर् न० त० । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ शब्दे "वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्" तत्र १अवचनीय निन्द्यम् न०त० । २निन्द्यभिन्ने त्रि० ।

अवचय पु० अव+चि–अच् । पुष्पफलाद्यादाने । "तत प्रविशत कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि "हस्तादाने चेरस्तेये" पा० अस्तेयबाधको घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । "अविरतकुसुमावचायखेदा" माघ । अव+चि–णमुल् अवचायम् । अभीक्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण त्रि० अव+चर–णिच्–ल्युट । १प्रचारणे सुश्रुतोक्ते २चारणाकविधौ च "विशेषक्रियावचारणाञ्च" "क्षेत्राणि यद्वृष्ण जातौ योपण चावचारणम्" शुक्रदोषक्षयकरं यथास्वमवचारणम्" सुश्रुत ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाग्रं यस्य वा डोल । १ध्वजाधोवस्त्रे वस्त्रे । "पिच्छावचूडकलनाभिभोरः" "पिच्छावचुडमनुमावधाम जगृहुः" इति च माघ "अस्तोच्चूडावचूडाक्यौ मर्द्वाधोमुखचूडयोरिति" हला०उक्तेः २ध्वजाधोमुखाङ्के चामरादौ च ।

अवचूर्णन न०सुश्रुतोक्ते १व्रणरोगभेदे । 'तत्र व्रणस्य पञ्चिकर्मता भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णन व्रणधूपनम्" इत्युक्ता 'तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैल रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति" । अव+चूर्ण–भावे ल्युट् । २पेषणे । चूर्णैरवध्वसति अवचूर्णयति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्–भावे ल्युट् । ३चूर्णेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित त्रि०अव+चूर्ण–पेषे कर्मणि क्त । १पिष्टे । अवचूर्णयतेर्नामधातो क्त । २चूर्णेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रह । ध्वजाधःस्थे १चामरादौ ध्वजाद्यग्रे "दिग्वारणस्योचूलचामरकलाप इव कादं०। [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् स्वार्थे वा कन् ।

अवच्छिन्न त्रि० अव+छिद–क्त । अवच्छेद विशेषणोपाभिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अवच्छेदकतानिरूपिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्न यत्र

[illegible] विभावयति । [illegible] ... [illegible] ।

[illegible] ... यथा [illegible] ... [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ... [illegible] ।

[illegible] ... [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ... [illegible] ।

[illegible] ... [illegible] ।

धर्म्मे गुरौ तदभावात्” दीधितिरुक्तं अवच्छेदकत्वं विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्म्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।

अवच्छेदकत्वनिरुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेदकतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद्–ण्यत् । १छेदनार्हे २अवधार्य्ये विशेषणीये ३अवच्छेदार्हे च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।

अवजय पु० अव+जि–अच् । पराजये “येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः” रघु ।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा–अङ् । “अनादरे ।“आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार” रघु । “गत्यर्थमन्यतेर्द्वे चेष्टावज्ञयो ” मुग्ध० । “अविज्ञायावज्ञेय परितपति नोऽज्ञैरपि सुधम्” उद्भटः ।

अवज्ञात त्रि०अव–ज्ञा–क्त।१अनादृते २तिरस्कृते३कृतापमाने च

अवज्ञान न० अव+ज्ञा–भावे ल्युट् । १अवमाने २तिरस्कारे ३अनादरे“ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः”रघु

अवज्ञेय त्रि०अव+ज्ञा–कर्म्मणि यत्।१अनादरणीये२तिरस्कार्य्ये “विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेया कदाचन”या०स्मृ० ।

अवट पु०अव–अटन्।१गर्त्ते, २कूपे, । “रवसा गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते” रामा०।“भूतोद्गमो निवेश्यश्च स्कन्धापमारियोऽवटे” सुश्रु० “अवटेऽस्य नयति” शत०ब्रा० । ३देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ च “अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके” या०स्मृ० “शरीरे यः अवटः कश्चिन्निम्नोदेश कण्ठमूलकक्षादि”मिता० ४ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवट्य । अवटमये त्रि० । [आधारे ल्युट्। नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।

अवटनिरोधन पु०अवटे गर्त्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध

अवटि स्त्री अव+अटि । १गर्त्ते २कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।

अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासाया टीटादेश अर्श आदित्वादच्। (खाँदा) नतनासिके जने।

अवटु पु०अव+टीक–मितद्रवा०डु। १गर्त्ते,२वृक्षभेदे, ३कूपे च । ४घोषापश्चाद्भागे, ५ग्रीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४देहस्य निम्नदेशे ‘अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके’ इति या०स्मृ० पाठान्तरम् “अवटावथ कृकाटे मगृहग्रीवमयेश्वरम्” सुश्रु० । न०त० ५वटुभिन्ने पु० ।

अवटुज पु०अवटौजायते जन–ड ७त० । शिर स्थचरमकेशे घाटास्थकेशे “रागवानवटुजेष्ववशष्य’ माघ ।

अवटोदा स्त्री न०त०अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्या उदादेश । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्क पु० अवगतो डङ्कः यन्त्रं यस्मात् । छत्रस्थाने जटा० ।

अवडीन न०अव+डी–भावे क्त ।अधरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे।

अवत पु० अव–अटच् वेदे पृ० टस्य त । अवटरूपे कूपादौ निरु० “सिक्तमवतम्” ऋ०१,१३०,२ “अवतमवटमिति” भा० “अवते न कोशम्” ऋ०४ १७,१६ ।

अवतंस पु०न० अव–तनुम–घञ् । १कर्णपूरे, २शिरोभूषाभेदे च । “कस्यावतंसद्विगुणाग्रकल्पम्” “स्वशाखमञ्जोभचलावतंसा’ “गणा नामेरुप्रसवावतंसा ” इति च कुमा० ।

अवतंसित त्रि० अव+तनुस–क्त । भूषिते “समदमनमतसिते ऽधिकर्णम्” माघ । वा अल्लोपे वतंसितोप्यत्र।

अवतमस न०अवततं व्याप्तं तमः प्रा०स०अच् समा० । व्याप्तान्धकारे । “अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन” माघ ।

अवतरण अव+तॄ–भावे ल्युट्। तीरादिप्रदेशात् १जलाद्यवगाहार्थमवरोहणे।२अन्यरूपेण प्रादुर्भावे“अवतारावतरणम्” भा०आ०प०। वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३अवरोहणे(नामा) “सन्न्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्त्तते । स्त्रीणामप्रजातानां सन्न्यावतरणे च यः ” सुश्रु० । अवतीर्य्यते येन करणे ल्युट्। नद्यादेः सोपानादौ ४तीर्थे ।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवतॄ करणे ल्युट् । ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास) इत्याख्यायां २परिपाट्यां स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।

अवतान पु० अव+तन–घञ् कर्म्मणि घञ । १सन्ताने २अधोमुखे ३लताप्रताने च “लतावतंरवततामवतामवतैस्तथा” रामा० ।

अवतार पु०अव+तॄ करणे घञ्। १तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपानपङ्क्तौ) “रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे”माघ । भावे घञ्। २प्रादुर्भावे“नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” भा भूतपरीवादनवावतार ”इति च रघु ३देवानामंशावेशवशेन प्रादुर्भावे च । “अवताराद्यसंख्येयाः” इत्युक्ते तेषां बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धा यथा “मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश”पुरा०मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव एते अवताराउक्ता ‘प्रकृतिर्विष्णुरूपात्र पुरुषश्च महेश्वरः ।एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी । बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत्। छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

श्रुतयोर्हयास्ये । शुम्भोऽप्यधे मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरताम्भसः क्ष्माम् । कौर्म्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहप्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्त्तम् । संस्तुन्वतोऽभिपतितान् श्रमणानृषींश्च शक्रञ्च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्षत्रियामकृत गाञ्च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः । सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्म्माणि च जगन्नृपते । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ।" । सुरासुराद्यवतारा भारते आदिपर्व्वणि दर्शिता यथा "इत्युक्त्वा स मही देवी ब्रह्मा राजन् विसृज्य ताम् । आदिदेश तदा सर्व्वान् विबुधान् भूतकृत्स्वयम् । अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक् पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्वाप्सरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्व्वानिदं वचनमर्थवत्" । इत्युपक्रम्य "स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा । अथ ते सर्व्वशोऽंशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः । नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः । यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्व्वञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व्वदैवतपूजितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः" इत्युपक्रम्य च "अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् । अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व्वानेव दिवौकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य च । तेऽमरारिविनाशाय सर्व्वलोकहिताय च । अवतेरुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः" । इति सामान्यत उक्त्वा । "मानुषेषु मनुष्येन्द्र सम्भूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्व्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्रस्तु यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः । । संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः । यस्तु राजन् शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभः । । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽग्रकर्मा नराधिपः । स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः । यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्य्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः । वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्ववरो राजन् य आसीद्वृषपर्व्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन् कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इषुपा नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुवाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ । निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः सङ्ख्ये

षडंशविंशत्यागत। भूमौ भूमिनन्दनेऽपि दैवाधिप इति
ख्यातः। षष्ठो भाव भवनं दैत्यानां वदाहृतः। षोडशो
भाव राशिं च बहून् करोत्यपि। तथावद्गु वहतोऽपि
षोडाण रामवदाहृतः। चतुर्थ इति निखातः सिद्धी
सर्वे चतुर्थापि। तद्वद्गु रामन् रामापि सिद्धी सर्वे
वदाहृतः। पार्श्वतोऽपि इति ख्यात पाञ्चजन्यवादिनः।
द्वितीयः सप्तधा भावहरयां बहून् च। अष्टमो भाव
पाञ्चीय च बहून् करोत्यपि। तद्वद्गु द्विविधश्चो योऽपि
नारायणीयेन। तद्वदपि निखातः पाञ्चोऽन्यां करा
विना। पार्श्वश्चापि निखातो बहु रामवदाहृतः।

दीश्वराधिप ! । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः । वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः । योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् ! कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! सम्भूतमरिमर्द्दनम् । सात्यकिः सत्यसन्धस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः । पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दन ! । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां वरः । ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तमप्रतिमकर्म्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रतापनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिप ! । मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभाग पुत्त्रं पुत्त्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धिमतांवरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः । दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः । यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् । पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशासनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ! । वैश्यापुत्त्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः” इति । “धर्म्मस्यांशन्तु राजानं विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीमसेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्ज्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्व्वभूतमनोहरौ । यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्त्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् ! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यां प्रियं पुत्त्रं मम प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ वधः । तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता पुत्त्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ! । अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म्म वीरनिसूदनम् । नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्व्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति । सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते । एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम् । शिखण्डिनमथो राजन् ! स्त्रीपूर्व्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः । नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान् । शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्य्यस्य कर्णरूपेणावतारः यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं चास्यां सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भश्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्व्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा” । “पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्म्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ! । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः । तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

अवतारण न० अव+तॄ–णिच्–ल्युट् । भूतादिनावेशेन [illegible] (भूतलागान) [illegible] च करणे ल्युट् [illegible] ।

अवतारित त्रि० अव+तॄ णिच् क्त । "[illegible]" [illegible] ।

अवतीर्ण त्रि० अव+तॄ–कर्त्तरि क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवतोका स्त्री० [illegible] ।

अवत्त त्रि० अव+दो–खण्डने कर्म्मणि क्त । [illegible] ।

अवत्तिन् त्रि० [illegible] ।

अवत्सार पु० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवदंश पु० [illegible] ।

अवदग्ध [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवदान न० अव+दो भावे ल्युट् । [illegible] ।

अवदान न० अव+दै–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवदान न० अव+दो–ल्युट् । [illegible] ।

अवदारक त्रि० [illegible] अव+दॄ णिच्–ण्वुल् । [illegible] ।

अवदारण न० अव+दॄ–णिच्–ल्युट् । [illegible] ।

अवदारित त्रि० अव+दॄ णिच् कर्म्मणि क्त । [illegible] ।

अवदाह पु० [illegible] ।

अव+दृह–भावे घञ्। २ज्वरादिहेतुके दाहे।

अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम्। वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल)

अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव। वीरणमूले (खसखस्)।

अवदीर्ण त्रि० अव+दॄ–क्त। १द्रवीभूते २विभक्ते च।

अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह–कर्म्मणि घञ्। १दुग्धे सिद्धा०। भावे घञ्। २दोहने आकर्षणपूर्व्वकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे।

अवद्य त्रि० वद–यत् न०त०। १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतित" दायभा०। "ग्रन्थमूकोऽनवद्योऽस्ति" भट्टि।

अवद्योतन न० अव+द्युत–णिच्–भावे ल्युट्। प्रकाशने।

अवधातव्य न० अव+धा–भावे–तव्य। १अवधाने "सदल देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच०। कर्म्मणि तव्य। २अवधेये त्रि०

अवधान न० अव+धा–ल्युट्। मनोयोगविशेषे, यस्मात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते। "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा०। "सावधानावधारय" त०

अवधार पु० अव+धृ–णिच्–भावे घञ्। निश्चये तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा०। "सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्त" सुश्रु०।

अवधारण न० अव+धृ–णिच्–ल्युट्। १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति निश्चयपरिच्छेदके २निश्चये च। सख्यादिना २इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा०। ४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि अनीयर्। ऐतद्तया निश्चेतुं योग्ये। "विद्योरिवास्यामवधारणीयम्" रघु।

अवधारित त्रि० अव+धृ–णिच्–क्त। यस्य सख्याद्युपादिना निश्चय कृत १तस्मिन् अन्यतो व्यावर्त्तितयुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि यत्। निश्चेतव्ये इदमित्थमेवेति १निर्णेये अव+धृ–णिच्–ल्यप्। २निश्चित्येत्यर्थे अव्य०।

अवधि पु० अव+धा–कि। १सीमायां, २काले "सर्व्वे निदाघावधिना विश्लिष्टा" रघु। "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि०। ३चित्ताभिनिवेशे च। अपादाने कि। ४अपादाने। "येनान्तरेक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयो" भर्तृ०। आधारे कि। ५बिले गर्त्ते। सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रभातमवधि कृत्वा यावद्दर्शनमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च। पूर्व्वोक्ते दैशिकी। "मासावधि विमोक्षान्तमित्यादौ" पूर्व्वा "मासकालं समारभ्य जयेन्दोरावधि म्रियै" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याप्तमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। तच्च पञ्चम्यार्थः वोऽद्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम्। एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पर्व्वदेशवर्त्तीत्यादौ दैशिक "माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितम्। "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोव्ययस्येति सि०कौ० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृत हासस्त्वाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेत कान्तसमीहितावधि पदन्याधावधि प्रेक्षित सर्व्वं सावधि नावधिस्तु गदयो प्रेम्ण पर केवलमित्यादौ" दैशिक बुद्धिकल्पितत्वावधित्वम् "आपादापादवधिदा सरस्वतीम्" कुमा० इत्यत्र कालिक "अनपदतदक्ष्योः" पा० इत्यत्र दैशिकम्।

अवधिमत् त्रि० अवधिरस्त्यस्य मतुप्। अवधिविशिष्टे अवधिमत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वय अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्वय वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात्। अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भव स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधित्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्वरस सूचनाय तस्यान्ते निवेश कृत। "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये" सि०कौ०।

अवधीयमान त्रि० अव+धा कर्म्मणि शानच्। यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेश क्रियते तस्मिन् विषये।

अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट्। अवधीरयति ते आववधीरत् त। अवेत्युपसर्गत्वे अवादिधीरत् त। अवधीरित अवधीरो "रसं कथा यस्य सुधावधी-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपधीरता स्त्री अपधीर–भावे तल् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अपचोरित त्रि अपचीर–[illegible] । [illegible]

अपभृत त्रि अप+भृ–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपभूतमीत न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपधूनन न अप+धू–णिच्–ल्युट् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपधूतन न [illegible] अप+धुवि–[illegible]

अपधृत त्रि० अप+धृ–[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपचय त्रि अप+चय–[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अपधेय त्रि अप+धा–यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अप(धो)म त्रि अप+ध्मा–[illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपध्वंस पु अप+ध्वंस–घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपध्वस्त त्रि अप+ध्वंस–क्त । [illegible] ।

अपनय न अप+नी–[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपनत त्रि अप+नम–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अपनति स्त्री अप+नम–क्तिन् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपनद्ध त्रि अप+नह–क्त । [illegible] "[illegible]"

मनु । ५स्वदन्नादिवार्थे न० । [त्वकावनम्रा" कुमा० ।

अवनम्र त्रि० अव+नम–र । अतिशयनम्रे "पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा" कुमा० ।

अवनय पु० अव+नी–भावे अच् । १अधःपातने २निपातने ।

अवनयन न० अव+नी–ल्युट् । अवस्थापने । "अवनयनावतरणे चावटवत्" कात्या० ८।५।२४ । "गर्त्तेषु मोचण मेघोदकसेचनम्" वेददी० तेन २तदर्थेऽपि ।

अवनाट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासिकाया नाटादेश अर्श आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।

अवनाय पु० अव+नी "अवोदैर्नियः" पा० अधोनायक वञ् । १अधोनयने अध प्रापणे । [मतौ ।

अवनाम पु० अव+नम–घञ् । अवनतौ अधोमुखा लतायां

अवनि (नी) स्त्री अव–अनि । भूमौ । "सुराधितायामवनौ" इति सु०मि० । वा ङीप् अवनीत्यपि । "दौर्नदयालुतयाऽवनिपाल" "सुसमृत्यवनी दयाऽवनी सुवनी संभवदन्तपिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २अङ्गुलीषु व०व० निघ० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३नद्यां निघ०"सं य स्तुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्रवतोरोधचक्राः" ऋ० १,१९०,७ । दीर्घान्तः ४तायमाणलतायां राजनि० ।

अवनिक्त त्रि० अव+निज–क्त । १क्षालिते २शोधिते च ।

अवनि(नी)नाथ पु० ६त० । भूपे भूपतौ अवनी(नि) नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति ६त० । भूपे अवनिस्वाम्यादयोऽप्यत्र । "पतिरवनीपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः" रघुः ।

अव(नि)नीपाल ६त० । भूपे "इत्थमत्र विततक्रमपत्त्रहीमदयालुतयावनिपाल नैष० । "कतिचिदवनिपालाः शर्वरीं शर्वकल्पाः" रघुः ।

अवनीश पु०६त० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज–ल्युट् ।।प्रक्षालने "न कुर्य्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनु । श्राद्धे पिण्डदानार्थं मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २संस्कारभेदे च । "दक्षिणस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातादिभ्यस्तदुत्तर मध्यस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु पितादिभ्यस्तदुत्तर स्थित प्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यः प्राक्तुस्थेना वनेजनं कर्त्तव्यम्" कल्पमदीपः । रघुनन्दनेन मातृपार्वणादर्त्त इति भेद ।

अवन्ति पु० अव–झि । मालवदेशे । स च वृ०सं० कूर्मचक्रविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्केश्वरकस्य "आकरवणावन्तिकादयपुरनोमर्द्दा" इति उक्तेः दक्षिणदेशस्य । तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेष उज्जयिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् । "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्" "असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः" । "अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्त्तुम् ?" च रघौ तथावर्णितम् । ज्योतिषि० विक्रमसम्पद्दर्शने "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता माणवपवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि" तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने समवन्तिकायाम् । सर्व्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्पद्बभूव सर्व्वत्र च वेदकर्म्म" । तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तर यथोक्तं सि०शि० । "यत्रोज्जयिन्या कुचतुर्थभागे प्राच्या दिशि स्यादयमकोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्या ककुभि प्रतीच्याम्" । इयञ्च लङ्कास्थानात् सूर्य्यपोदुर्गाये मेरुपर्य्यन्तगतरेखायां समस्थलस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव । "निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तरं षोडशसङ्गुणं स्याद्भूमानमस्मात् बहु किं तदुक्तम्" । इत्युड्डीयमानचित्रवेदिनस्तु सम स्थलस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्णयन्ति । इयञ्च मोक्षपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिका" । पुरा० । भा० उ०प०अस्य खण्डविभागे जनपदगणनायाम् "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तय" इति उक्तेरस्य जनपदवाचितया इदन्तत्वाञ्च ततो भवादौ ञ्य । आवन्त्यः तद्भवादौ त्रि० । बहुषु च तद्राजनि ञ्यस्य लुक् । अवन्तय तद्देशवासिषु ब०व० । तद्देशन्यपे च । स्वार्थे कन् अवन्तीनगर्य्याम् "काशीकाञ्ची अवन्तिका" पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्ति पू अच् समा० । अवन्तिनगरे उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काञ्जिके ।

अवपन्न त्रि० अव+पद–क्त । १सन्नष्टे २सङ्कपके च "केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनु । "अवपन्न मसर्गदूषितम्" कुल्लू० । "केशकीटावपन्न च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च" हारी० अवपन्न सङ्कपकम् मा०त०रघु० ।

अवपाक पु०अव+अपकर्षे पच–घञ् । १अपकृष्टपाके । कर्मणि

[illegible]

अवपात पु॰ अव+पत–भावे घञ्। [illegible]

अवपाथ त्रि॰ [illegible]

अवपाशित त्रि॰ [illegible]

अवपाद पु॰ अव+पद–घञ्। [illegible]

अवपातित त्रि॰ [illegible]

अवपीड त्रि॰ [illegible]

अवपीडन न॰ अव+पीड–णिच् ल्युट्। [illegible]

अवपूत त्रि॰ [illegible]

अवभ्रम पु॰ [illegible]

अवबाधा स्त्री॰ [illegible]

अवबाहुक पु॰ [illegible]

अवबुद्ध त्रि॰ अव+बुध–कर्मणि क्त। [illegible]

अवबोध पु॰ अव+बुध–भावे घञ्। [illegible]

अवबोधक पु॰ अवबोधयति अव+बुध–णिच् ण्वुल्। [illegible]

अवबोधन न॰ अव+बुध–णिच्–ल्युट्। [illegible]

अवभग्न त्रि॰ [illegible]

अवभासन न॰ [illegible]

अवभास पु॰ अव+भास–भावे घञ्। [illegible]

अवभासक त्रि॰ अवभासयति अव+भास–णिच् ण्वुल्। [illegible]

अवभासित त्रि॰ अव+भास+णिच्–कर्मणि क्त। [illegible]

अवभृथ पु॰ अव+भृ–कथन्। [illegible]

अवभ्रट त्रि॰ [illegible]

भटादेः अस्त्यर्थे अच् । अवनतनासिके (खादा) ।

अवम त्रि॰ अव+अमच । १रक्षके २पितृगणभेदे पु॰ "अव-मेभ्य ऊर्व्वे काव्येभ्यो पितृभिमत्रिभ्य मधुमतोनारायसस्य" ता॰ब्रा॰ "त्रिविधा पितर अवमा ऊर्व्वा काव्याश्चेति अनुसृत्य नारायसदेवताः । ये सोम ! अवमे रक्षके एतत्सम्बन्धे पितृभि" भा॰ । अपादानेऽमच् । ३पापे ४गर्हिते ५कुत्सिते च त्रि॰। अवोभव अवकाङ्क्ष "अवोऽधोर्लोपश्चेति" म अन्त्यलोप । ६अधमे त्रि॰ "अमल-कानलकानमवमा पुरीम्" रघु । "या त ऊतिरवमा या परमा" ऋ॰ ६,२५,१, "उतावमस्य पुरुहूत बोधि" ऋ॰ ६, २१,५ "प्रभूतानां सावनानां चान्द्राणां चान्तरमवमानीत्युच्यते सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा" इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न॰ । तदानयनप्रकारश्च सि॰शि॰ "ययाह्नमासोमितसावनेन ०,२८,१० दि गतता च्यदिनेस्तु चान्द्रे । रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६२,५४ २२ क्षयाहः , स्यात् सावनोऽत्र युगेऽनुपातात्" । युगे चान्द्राणां सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे चान्द्रसावमानार कुदिनात्मक स्फुटीतम् । तत्र दिवस शून्यम् अष्टाविंशतिर्घटिका दश पानीयपलानि ०,२८,१० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे ति यन्तिथ्यात्मके कुदिनात्मकमवमखण्डम् । यद्यनेन ०,२८,१० दि ग हिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा सपूर्णैकेनावमेन कियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धं रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६२,५४,२२ एक- क्षयाहो भवति स च सावन एव कल्पेऽपि अनुपातात् । 'सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तत्क्षेप तद्गता-श्रया" इति सि॰शि॰ । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव । "दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्ना खाग्यग्न्यग्न्यग्निखेषुदस्राः" २५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रज यद्भवेत् स विधुमाससञ्चय । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनै र्दिनक्षया" "अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन वर्ज्जिते क्षयाहा स्यु । अत्र वासना । चन्द्रभगणा रविभगणैरूनाश्चान्द्रमासा स्यु अतो विपर्य्ययाच्चान्द्रमासोना-श्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भभ्रमा सावना दिवसा भवन्ति। चान्द्राहा क्षयाहा भवन्ति" प्रमिता॰ । "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवार स्पृशति तत्र तद्भवत्यवम दिनम्" ज्योति॰ त॰

अवमत त्रि॰ अव+मन–क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्कुश पु॰ अवमतोऽङ्कुशस्तत्प्रहारो घातोयेन । दुर्दान्ते गजे।

अवमति स्त्री अव–मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे ३तिरस्कारे च। ["अवमा तिथि" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमतिथि स्त्री कर्म॰। "सुस्तिष्कतिथयो वारे एकस्मिन्न

अवमदिन न॰ कर्म॰ । 'तिथ्यन्तद्वयमेकोदिनवारो यत्र-तद्भवत्यवमदिनम्" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य त्रि॰ अव+मन–तव्य । १अवज्ञेये २अनादरणीये– "बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप" मनु ।

अवमन्तृ त्रि॰ अव+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि-२तिरस्कर्त्तरि च ।

अवमन्थ पु॰ अवमथ्नाति अव+मन्थ–अच । सुश्रुतोक्ते मांसोत्थे उपद्रवरूपे १रोगभेदे "अवमन्थ" नामलिङ्गे बहवो महान्त पद्मवान् । उत्पाटकयोत्पुटक श्याव कण्डुयुतो भगम् । अवमन्थ सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति" । "प्रलेपनमिदं दद्याद् यस्मिच्चावमन्थके" सुश्रु॰। तत्रोक्ते शूक-दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रम प्रयुञ्जाना शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते तद्यथा सर्षिका अष्ठीलिका ग्रथित कुम्भीका अलजी मृदित समूढपिडका अवमन्थ' इत्युपक्रम्य ।"दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु या । सोऽवमन्थ कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्" तत्रैव लक्षित । "अवमन्थे गते पाक भिन्ने तैलं विधीयते' सुश्रु॰। ३अवमन्थनकारके त्रि॰

अवमर्द पु॰अव+मृद–घञ् । १पीडने । "स च समासाद्य रणावमर्दम्' रामा॰२राज्याङ्गभेदे "अवमर्द प्रतीघात तथा चैव मलीयसाम्" इति भा॰ शा॰ राजधर्मे ।

अवमर्ष पु॰ अव+मृष–घञ । १आलोचनायाम्, "मुख प्रति-मुख गर्भोऽवमर्ष उपसंहृति । इति पञ्चास्य भेदा स्यु" इत्युपक्रम्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिक । शापाद्यै सान्तरायश्च सोऽवमर्ष" इति लक्षित सा॰द॰ लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यङ्गभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु॰अव+मन–भावे घञ् ।१अवज्ञायाम् २अनादरे च "अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" मनु॰ ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा॰–मन–युच ।अपमानकरणे "तस्य-स्थानापदीयादैर्भिर्वैदं खावमानना" सा॰द॰। भावे ल्युट् । अवमानन तत्रैव न॰ निर्वेद स्वावमाननम्" हेमच॰ ।

अवमानित त्रि॰ अव+चुरा॰ मन–क्त । १कृतापमाने २कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा यस्या मितान्तमवमा-मिता" सा॰द॰।

अवमानित त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अवमाननीय त्रि० अव+मन+अनीयर् । [illegible]

अवमान्य त्रि० अव+मन+ण्यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

अवमार्जन न० अव+मृज [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवमर्द त्रि० [illegible] । [illegible] ।

अवमूर्धशय त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवमोचन न० अव+मुच+णिच्+ल्युट् । [illegible]

अवमोटन न० [illegible] । [illegible] ।

अवयजन न० [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवयव पु० [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अवयविन् त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible]

ध्यम् एकस्य परमाणोरमहत्त्वेऽपि तत्समूहस्य महत्त्वम् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न च एक स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः, नैव परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षानापत्तिः दूरस्थकेशस्य नातीन्द्रियत्वं सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीं त्र्यसरेणुपरमाणुपुञ्जात् द्व्यणुकपरमाणुपुञ्जस्योत्पत्त्यानात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् परमाण्वेकदेशानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरादिघटनाद् कदाचिद् द्रव्यान्तरप्रसङ्गात् । न चातितप्ते कटाहे क्षणमध्ये द्रव्यदहनेऽनन्तरे द्रव्यद्रव्योत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तर्वर्तिभिः सूक्ष्मद्रव्यावयवैः स्थूलद्रव्योत्पत्तेरसंभवात् । न च अवयवद्रव्यक्रमेण कथं त्रसरेण्वोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् । यतो न वयं द्रव्यपरम्परायां वा कस्यचित् प्रभावादाम्नाये परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणकदायकत्वात् द्रव्यस्य तथा च त्रसरेण्वोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेः तदभावात् न हि तन्मतेऽपीदं संभवति परमाणौ महत्त्वाभावात् द्व्यणुकावयवविशिष्टौ तेषाञ्चत्वारोऽवयवौ प्रत्यक्षत्वादभिव्यक्ते तेषां चावयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्य यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे तदवयवैस्तत्कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्ति इति तस्य परमाणुत्वमिति न च त्रसरेण्वावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन त्र्यणुकसिद्धौ त्रसरेण्वोरवयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चैतत्प्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् तथैव क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः" । व्याख्यातं तद् दिनकर्याम् । 'नोद्धवदृष्टे नन्विति ग्रन्थस्य घट इत्यादि प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेष उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेऽपीति भावः । प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न संभवतीति भावः । दूरस्थकेशस्य स्वभावतो नातीन्द्रिय इति तद्दृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्येति तस्य दूरस्थकेशस्य । तस्यैवेति एवकारेण सान्निध्याभिधानपदेनाम्येति तथाच सन्निधान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वरूप प्रतिबन्धकदशायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति भावः । अनुपपत्त्यादिति अपभ्रंशादिमते परमाणूनामनुपादानस्वीकारादिति भावः । अन्यथा अवयवस्य द्रव्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशद्रव्योत्पत्तिस्थले । तदन्तर्वर्तिभिः अतितप्तकटाहान्तर्वर्तिभिः । स्वभावात् कारणधर्मापेक्षत्वात् उद्भूतरूपादीति आदिना स्पर्शादिपरिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वानुत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र नागेशमतानुसारिणः परस्परविभागवताम् महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मकानां प्रत्यक्षे बाधकाभावः न च तथा भावस्य साधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव तत्तत्स्थूलप्रत्यक्षजनकत्वात् अथ परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्ति नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् परमाणूनामप्युत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् अथ परमाणुपुञ्जेषु घटत्वस्वीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतेरनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्य तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु तदात्मकपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तथापि घट इत्यादिप्रतीतिविषयतायाः अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयव्यतिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरपीति अपिशब्द साम्यप्रसङ्गं समुच्चिनोति तेन च द्व्यणुकस्य सावयवत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्य परिमाणतारतम्याभाव परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया आनन्त्ये साम्यादिति भावः । अथ मेर्ववयवानां न सर्षपहस्वपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न मेर्ववयवमहत्त्वपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् अथ मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेषस्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

अवमानित त्रि० अव+मन-णिच्-क्त। स्त्रियां ङीप्। १अव-ज्ञाते २अनादृते च "[illegible]" [illegible]। [१अनादृते च।

अवमाननीय त्रि० अव+मन-अनीयर्। १अवज्ञेये

अवमान्य त्रि० अव+मन-ण्यत्। १अवज्ञेये २तिरस्कार्ये च "[illegible]" [illegible] अव+मन अच् कार। १अवज्ञायां च।

अवमार्जन न० अव+मृज भावे ल्युट्। १प्रक्षालने मार्जने च। २[illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" वा।

अवमदन् त्रि० [illegible]। [illegible]।

अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा यथा स्यात्तथा शी-अच्। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [अधोमुखे।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट्। [illegible]

अवमोटन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट्। (मोचड़ान) [illegible]

अवयव पु० अव+यु-अप् करणे कार। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" वा।

अवयव पु० [illegible] [illegible] ।

[illegible]

अवयविन् त्रि० अवयवाः सन्त्यस्य इनि। [illegible]

ऽपि प्रत्ययस्य प्रत्यक्षेण दृश्येत न चैवं नियतं दृश्यते। प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्य्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्य्यं कुर्य्यात् उरसा च पृष्ठकार्य्यं, न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्त्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्त्तृकैव भवितुमर्हतीति गत्यादिवत्। क्रिया च नाम स्यादकर्त्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्त्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्त्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्त्तृकैव कल्प्येत तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्य्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति। नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत्। समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम्। तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि।" "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति" चासत् पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत?" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति। तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः, यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीय प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा०। "पटवच्च" शा०सू०। "यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

[illegible]धेर्दिति । तत्र यदपि [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] ।
तत्र [illegible] [illegible] कि [illegible] [illegible]
[illegible]रित्यादि । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । तत्र
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । तत्र [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible]" "[illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न
हि [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] यदि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न हि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]
[illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षेण दृश्येरन् न चैवं नियतं दृश्यते । प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं, न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हतीति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिद्ध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमाना प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्म्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्र कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्र कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितात्तत्र

तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादितिचेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमितिचेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्ते इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दा० "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि ।" "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति' चासत् पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत? 'इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति । तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्ध्यतः, यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत् कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा० । "पटवच्च" शा० सू० । 'यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्यो भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

[illegible] कारणात् [illegible] ।

[illegible]

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य सम्बन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्य्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्त्यभावादिति । संयोगश्च अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथाच संयोगाभाव विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगोदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचार स्तेषां तन्त्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागश्चेत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्येव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणादिति । अयमाशयः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिक महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च अपतन इव स्वाश्रितत्तुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रितत्तुलादण्डादेरवनतिविशेषो ऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिकस्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणे ऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति अभिप्राय इत्यन्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य कार्य्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्य्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।

एतानि व्यतिरेकव्याप्तियुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । कश्चिदाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते आत्मनीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्य कारणात्मकत्वेन सतः स्वस्योत्पत्तिविनाशयोर्बुद्धेर असम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादनक्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्य्यनियमः तेषां भेदः प्रत्यानुप्रसङ्गः । तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यस्मात् प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य्यत्वेन, तत्र भेदत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकसत्ताभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्य्यभेदवत्त्वाच्च । इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायालमित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तवएव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिहन्तेति भावः । एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वह्न्यादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्य्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्य्यस्य समस्तानां तु शिबिकावाहनादिविभिन्नकार्य्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव क्रमशः उपपादयति एकस्यापीति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति । कूर्म्मत इत्यनुषक्तं अस्मिन् पक्षे च कूर्म्मे इत्यर्थे सार्व्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिल् । यथाहेति भगवद्गीतायामिति शेषः । असतोऽसत्त्वाश्रयस्य, भावः सत्त्वम्, सतः सत्त्वाश्रयस्य न अभावः असत्त्वम्, सदसतोरेकत्र समावेशाभावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्त्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकं प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावं निवर्त्तमानं व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्य्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनूद्य भङ्क्त्वा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्य्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वह्न्यादौ नानाकार्य्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः । एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि । कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्तेनान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य सतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवस्थियन्ते इत्यपि बोध्यम् । यदि उभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्दिरूपदूषणदानायाह अथासदुपद्यत इत्यादि । उत्पत्ति

[illegible]

अवरवर्णज पु० अवरवर्णे सन् जायते जन–ड । शूद्रे "आ च दृष्टिनिपातेन सर्वेणावरवर्णज" "ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्" इति च मनु ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । अवरम् अधमं व्रतमस्य । ३हीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवर पश्चाद्वर्त्ती शैल । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा पञ्चमीसप्तमीषु अवरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्, आगत वसति वा ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरार्द्ध न० कर्म० । अपरभागे "सकृत्कर्म पितृणाम-परार्द्धं देवानाम्" इति । "अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-च्छद्य" शत०ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धे भव यत् । शेषभागभवे । न वरत्वेन अर्ध्यते ऋध–णिच्–कर्मणि यत् । न्यूने । "नावरार्द्ध्यं तत्र कुर्य्यात् पूर्वपात्रमिति स्थितिः" छन्दो० परि० । "अवरार्द्ध्यं न्यूनम्" स०त०रघु० "दशगवावरार्द्ध्या दक्षिणा" आ० स्र० ।

अवरीण त्रि० अव+रिङ्–क्त । तिरस्कृते । [त्वाले ।

अवरीयस् त्रि० न वरीयान् न०त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-

अवरुग्ण त्रि० अव+रुज–क्त । १भग्ने २रोगान्विते च ।

अवरुद्ध त्रि०अव+रुध–क्त । १प्रतिरुद्धे अन्यैरसञ्चलिते २गुप्ते च "अस्ति कश्चिद्राजसूनुरवरुद्धचरम्" दशकु० इतर गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १अवरोधने २प्रतिरोधे "इन्द्रियाणां वीर्य्याणाञ्चावरुद्धौ" श्रुति ।

अवरूढ त्रि० अव+रुह–क्त । १कृतावरोहणे उच्चस्थानात् निम्नगते । २उत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिह्रासं करोति अव+रुच–णिच्–ण्वुल् । अवरोचके रोगभेदे "वै हृद्गन्धिकस्य तत्र काम-श्वासावरोचक" सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध–भावे घञ् । १निरोधे "फेनाय-मानं स्रोतोऽवरोध" सुश्रु० वर्णादि० मतुप् वा ठनो बाधक इनि अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० । कर्मणि घञ् । राजान्त पुरस्थायां २योषिति, ३राज दारेषु च । "तत्र वृष्णावरोधाना भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्" । "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" रघु आधारे घञ् । ४राजान्तःपुरे । "मम्नावरोधे शतयोनदोषे" इति रघु । "निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः" कुमा० । "विस्रस्तवस्त्रमवरा-धवधूपपात" माघ । ल्युट् । अवरोधन निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि०अव+रुध–ण्वुल् । १प्रतिरोधके २आवरके च । "सुधन्वा वीर्य्यवान्राजा मिथिलामवरोधक" रामा० आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी ।

अवरोधायन न० ६त० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु०अवरोधे तद्रक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ । अवरोध स्थान निवासस्थेनास्त्यस्य ठन् । "२अन्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री । "ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका" माघ ।

अवरोधिन् त्रि० अवरुणद्धि अव+रुध–णिनि स्त्रियां ङीप् । १रोधके २आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह–णिच–प ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह–णिच् प क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह–घञ् । १अवतरणे, (नामा) ऊर्द्ध-देशान्निम्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-दयपर्य्यन्तमारूढायां २गुडूच्यादिलतायाम् । ३अपादाने घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने सर्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिना चन्द्रलोकादवरोह-प्रकारस्तावदुक्त शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा "कृतात्यये-ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च" शा० सू० । "इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां तत प्रत्यवरोह आम्नायते "तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा-ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत"मित्यारभ्य यावत् "रम-णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणा श्वा-दियोनिमिति" । तत्रेदं विचार्य्यते किं निरनुशया भुक्तफलस्य कर्म्मणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशया ? इति। किं तावत् प्राप्तं निरनुशया इति । कुत ? यावत्सम्पातमिति विशेष णात् । सम्पात इह कर्म्माशय उच्यते सम्पतत्यनेना-स्माल्लोकादमुं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुषि-त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । "तेषां यदा तत्पर्य्यवैतोति" च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थ प्रदर्श्यते । स्यादे-तत् यावदमुष्मिंल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । "प्राप्यान्तं कर्म्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-यम् । तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे" इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्म्मफलस्य क्षयिता दर्शयति । अपि च प्रायणमारब्ध-

[illegible] प्राक् [illegible] सर्वथा प्रतिपद्य [illegible] । [illegible] न हि [illegible] एवं [illegible] न [illegible] । [illegible] प्राहुः सूत्र । '[illegible]' । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] एव [illegible] न [illegible] वा [illegible] वा [illegible] एव [illegible] वा [illegible] वा [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न हि [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । न [illegible] न हि [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] इति यदि हि [illegible] । [illegible] "[illegible] एव [illegible] एव [illegible] इति" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] न [illegible] इति [illegible] । [illegible] न हि [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवं जातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्म एकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत तत स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्यादीनाञ्चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। नच धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनतादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। नच दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं प्रायणे समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणोऽभिव्यक्तिर्भवति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्म्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्म्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने सम्भ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवञ्चावरोहन्तीति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्य्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयानेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसङ्कीर्त्तनादभ्रादिसङ्कीर्त्तनाच्च विपर्य्ययोऽपि प्रतीयते" भा०। अनतिदूरे च तत्रैव "साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" शा० सू०। "इष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डलमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति"। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेवाञ्जसानि कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यादिना। कुतः एतत्? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते। नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसम्बन्धाच्च तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सम्बन्धो घटेत। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्य्यते" भा०। "नातिचिरेण विशेषात्" शा० सू० "तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग् व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्व्वपूर्व्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति? उताल्पमल्पमिति?। तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति। अल्पमल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति। कुत एतत्? विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति"। तकार एकश्छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मन्तव्यः दुर्निष्प्रपततरं दुर्निष्क्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः। तदत्र दुःखं निष्प्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्व्वेषु सुखनिष्प्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवयवे शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति" भा०। "अन्याधिष्ठिते पूर्व्ववदभिलापात्" सू० "तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्त" इति। तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्ना स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति? आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति? किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुत एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

[illegible] … प्राह [illegible] … [illegible]

[illegible]

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तद्दशाधिपानामनुक्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे आनीते तदुत्तर तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादिदशा आरोहिणी एव शुक्रान्तदशा परिसमाप्य सूर्य्यादीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविद। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथममारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चाद्गसप्तमस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। शत्रुनिष्टफलामर्थां नीचार्य्यंशगतस्य च। नीचाद्गसप्तमस्थस्य दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्पं यादृश जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामान्यतोऽभिधाय "दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रियावित्तगृहेष्टनाशम्। चौराग्निपीड़ां कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्" सू०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैर्भयमेति कष्टम्"। च०। "धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति"। म०। "शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विनाशमर्थोन सदारसङ्गमपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"। बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽवरोहा करोति सौख्यं सकलैव नाशम्। सकलैश्च कान्तिविशेषजालं नरेश्वरस्य सकलैव याति"। वृ०। "भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डमेघागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीवस्त्रपक्वान्नमनोविकारम् मूत्ररोगं मदमार्त्तिमेति" शु०। "दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। भार्य्याक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्" सर्वार्थचि०। राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+जातिवाचकोऽत्र वर्गः वा। १स्वरवर्णमाले, "अकचटतपयशा वर्गाः" इतिकैरवम्। वर्ग, समूह न०त०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादशसङ्ख्येषु (अ)वर्णेषु" "अइत्यष्टादशानां सञ्ज्ञा" सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरोधिनि २अपवादे। "सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे "न चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या" इति च रघु

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमानं विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श० आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० इडभावः लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुलतरोन्नतस्तनोचनावलग्नम्" माघ।

अवलप्तिका स्त्री अव+लप–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्। १आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। "साऽवलम्बगमना मृदुस्वना" रघु। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतनादिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघ। "सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्" कुमा०। "सस्यामविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्बसाधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आलम्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि० अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्या मवामपरघूर्य्य पदावलम्बी" रघु "स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी" कुमा० "अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघु। २अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। "भगवति सरोषिमालिनि अस्ताचलचूड़ावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते "न मूर्द्धमावलिप्तेव

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तद्दशाधिपानामनु-क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा साऽवरोहिणी। तथाहि “आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे आनीते तदुत्तर तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि दशा आरोहिणी एव शुक्रान्तदशा परिणमय्य सूर्य्या-दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविद। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथममा-रोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहु। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाद्गपञ्चभस्यस्य दशा स्याद-वरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाशुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-फलानर्था नीचार्य्यंशगतस्य च। नीचाद्गपञ्चभस्यस्य दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्पं वा देव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता”। इति सामा-न्यतोऽभिधाय” “दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रिया-वित्तमहेष्टनाशम्। चौराग्निपीड़ा कलहं विरोधं नरेश-कोपं कुरुते विदेशम्” इ०। “निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्भयमेति कष्टम्”।च०“धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति”।म०।“शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदराजभङ्ग-न्नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्”।बु०। “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-वरोहा करोति सौख्यं सकलेन नाशम्। सकद्रूपयशःकान्ति-विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकलेव याति”।ह०।“भृगो सुत स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्र-सम्प्राप्तिमनोविकारम् भ्रूमूलरोगं मदमार्त्तिमेति” शु०। “दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्” सर्वार्थचि०। राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशा-ख्योक्त वर्ग वा। १स्वरवर्णमात्रे, “अकचटतपयशा वर्गा” इति शिक्षोक्तम्। वर्ग, समूह न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतो-दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-प्रकारेषु (अ)वर्णेषु” “अइत्यष्टादशानां संज्ञा”सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरो-धिनि २अपवादे। “सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे “न चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या” इति च रघु

अवर्त्तन न० वृत-ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तन जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमान विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श० आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० इडभावः लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। “विपुल-तरोनुपलोघमावलग्नम्” माघ।

अवलप्तिका स्त्री अव+लप–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्।१आश्रये। भावे घञ्। २इव्यान्तराश्रयणे। “सावलम्बगमना मृदुस्वना” रघु। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघ। “सहिष्यते तत्प्रथमावल-म्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनाय” शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आल-म्बिते “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या भवानपरधूर्य्यपदावलम्बी”रघु “स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी” कुमा० “अथ धूमाभिताम्राक्ष वृक्षशाखावलम्बिनम्” रघुः। २अवतारके उच्चस्थानात् अधः पातिनि। “भगवति मरी-चिमालिनि अस्ताचलचूड़ावलम्बिनि” काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते “न मूर्द्धाभिषिक्तेष्व

[illegible]

अवलीढ त्रि अव+लिह–क्त । [illegible]

अवलीला स्त्री [illegible]

अवलुञ्चन न अव+लुञ्च ल्युट् । [illegible]

अवलुण्ठित त्रि अव+लुण्ठ+क्त । [illegible]

अवलुण्ठन न अव+लुठि–भावे ल्युट् । [illegible] (लोटा)

अवलेख पु अव+लिख भेदे भावे घञ् । [illegible]

अवलेप पु अव+लिप् भावे घञ् । [illegible]

अवलेपन न अव+लिप–भावे ल्युट् । [illegible]

अवलेह पु अव+लिह घञ् । [illegible]

अवलेहिका [illegible]

अवलोक पु अव+लोक–घञ् । [illegible]

अवलोकन न अव+लुच–लोच–णिच् ल्युट् । [illegible]

अवलोकित त्रि अव+लोक–कर्मणि क्त । [illegible]

अवलोकिन् त्रि अव+लुच–लोच णिच् णिनि । [illegible]

अवलोप पु अव+लुप–घञ् । [illegible]

अवलोम पु [illegible]

अवल्गुज पु [illegible]

अववाद पु अव+वद–भावे घञ् । [illegible]

अववाद पु अव+वद–घञ् । [illegible]

अवश त्रि नास्ति वशः [illegible]

अवशय त्रि अव+शृ–णिच् । [illegible]

अवशातन न अव+शद–णिच्–भावे ल्युट् । [illegible]

अवशिरस् त्रि [illegible]

अवशिष्ट त्रि अव+शिष–क्त । [illegible]

अवशीन त्रि [illegible]

अवशीर्ष(क) त्रि [illegible]

अवशेष पु न अव+शिष–भावे घञ् । [illegible]

अवघोष पु० अव+घुष–भावे घञ्। आस्फालनघोषे।

अवश्य त्रि० न वश्यः। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणाविरहे "अवश्यकरणस्याकरणाभि-प्रवृत्तिः" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै–डम्। १निश्चये २अवश्यकानिवारणे च। "अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनुः "अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि" इत्युक्तेः कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। "अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा" नैष०। अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्य टिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै–क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै–ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्याय-कणाक्लान्ताचारुमुक्ताफलत्विषः" भट्टिः। २अभिमाने च। ष्ट० ह्रस्व अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि–ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्व्वापरीभूतं व्यापारकलापं पाकादिशब्दवाच्यं" सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तन्भ–क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टिः" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ–घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्"। सुश्रु०। कर्म्मणि घञ्। ३स्तम्भे, "रथोरष्टम्भमयेन पत्निणा" रघुः "न पर्य्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणामि गुरुसन्निधौ कुर्य्यात्" सुश्रुत ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्नान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन–घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्या सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेश। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगतः वसति वा। अव–भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्म्मणि असिच्। २यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६,२ "अवोरक्षणं व्युष्म यशोऽन्नं वा" वेददी०गमने च "आवा रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्य्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च "एतत्ते रुद्रावस तेन" य०३,६१ "अवस शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्यं चोदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि०अव+सन्ज–क्त। १संलग्ने। "अनुजानुमध्यमवस-क्तेति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवसन्ने सक्थिनी यया कप्। १पर्य्यङ्कबन्धे "शयानं प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनुः "अश्विना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन" किरा० १२,२२, टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी–क्त। विहगानां पतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो–कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अव-स्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि०अव+सद–कर्त्तरि क्त। १विषादप्राप्ते २विनाशो-न्मुखे "अवसन्नतापमतमिस्रमभात्" माघ। ३स्वकार्य्याक्षमे च

अवसर पु०अव+सृ–अप्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्य वक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादककाले ऐकान्तिकेऽवकाशे च। "प्रयतः सेवावसरं सुरेभ्यः" कुमा० "अन्योन्यदर्शनप्राप्तौविक्रमावसरं चिरात्" रघु "अवसर-मधिगम्य तं हरन्त्यः" माघः।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। अवसराले तत्र हि काले सर्व्वे आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि०अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज–घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-मिति २कामचारानुज्ञायां "अवसर्गः कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। २स्वतन्त्रतायाञ्च। [चरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप–अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च बौद्धानां कालकाले हेम० सच दशकोटि-कोटिसागरसम्मितः।

अवसाद पु०अव+सद–घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्य्याक्षमत्व रूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्वादभोजकः "स्वरावसादो मुहुरक" इति च सुश्रुतः।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद–णिच्–ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष शोक परित्यक्तः

मार्गं नीलाग्रवासिमिति” भट्टि । २लक्षणेषु मेघेरन्वयात् लिप्तेष्व

अवलीढ त्रि अव+लिह–क्त । २भक्षिते २आस्वादिते २लिह्य मेघावाच्ये अन्वा च अवलावाग्रलीलविनिर्जय-मेदमलीनविनाय ” मेघे । अवलिप्तावलीढ” पुना बंग स्तोत्र च भट्टि ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १अवज्ञायां २अनादरे च ।

अवलुञ्चन न अव+लुञ्च–ल्युट् । १छेदने २उत्पाटने १केशादेरपनयने ३खण्डने “दूराद्भुजो प्रबोधन बलिकर उत्पाटनम् च । शब्द । [अवलम्बने च ।

अवलुण्ठित त्रि अव+लुण्ठ+क्त । अधःपतिते भग्नीभूते

अवलुप्तन न अव+लुप्–भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परि वर्त्ते (नीरा)

अवलेख पु अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवलेखने “ सा योगोऽपि मूले भावानि शिर्ष ताम ।

अवलेप पु अव+लिप् भावे घञ् । १गर्वे “विनयप्रवेशन-लीनपदं” माघ । सद्भावेनाद्भुतानि मूलम्” माघ । “देशावतारपिण्डमाणाक्रियामदा कादः । २लेपे ३भूषणे ४सम्बन्धे च ।

अवलेपन न अव+लिप–भावे ल्युट् । १लेपे २अवगवे ३गर्वे च । करणे ल्युट् । ४चन्दनादौ ।

अवलेह पु अव+लिह घञ् । १जिह्वया स्वादने । कर्म णि घञ् । २लेहनीये औषधादौ च ।“कालीयरोषारम्भाय चविशेषमनिमाय्कारणाकारणावाद्ये अवाकृतिमन्याम् चवस्थितान् मधिक निर्मलम् भवे मानिवृत्त भाविकाम् भावान अत्र भाविवस्तुमावर्जनीयगुणित लिह्या ईव कुल्यावादी अपीमाल्यवादी च देशमात्रेषु” इति सुश्रु । [ले नवलक्षे इत्य ।

अवलेह्य त्रि अव+लिह–कर्मणि ण्यत् । लिह्यापेक्ष भाष्या-

अवलोक पु अव+लोक–भावे घञ् । दर्शने आलुपर्याये भावाहणोरवाध्यनीयभावलोकनम् दा इ ।

अवलोकन न अव+लोक–भावे ल्युट् । १दर्शने, २अनु-ष्ठाने च । “न लघुदृष्टेषावलोकना इव । करणे ल्युट् । २आलोके ३नेत्रे च । गौरमिहालोकविवर सौमन रचलोकने” इत्य ।

अवलोकित त्रि अव+लोक–कर्म णि क्त । २दृ । कर्त्ते क्त । २दृष्टि च । लोकेश्वरे भेदः २बुद्धभेदे पु ।

अवलोकिन् त्रि अव+लुक–लोक–ता णिनि स्त्रियां ङीप् । मेघदूते “दर प्रिय अवलोकिनिः । प्रभा ।

अवलोप पु अव+लुप–घञ् । १नाशे २लोपे ३विलोपे “अवसन्नमदसारपदेवनम्” माघ । [अवलुप्ते ।

अवलोम पु अवगत लोम यस्य अनुलोमम् वा अच्‌ समा ।

अवल्गुज पु अवल्गोरुज्यमानाभ्यास्ते अच्–च । सोमराजी वाकुचाख्ये । (वाकुच) २अवल्गुकारे त्रि ।

अववद पु अव+वद–भावे अप् । अनुवादे च । ना महीनदमामहिषायवदनवालोकेषु तु वल्कलायनं वाल्मिक्यात्” भाष्या १।७।११। अथा अर्हं हरिव अनुत्सेयादिनिवाद वदन भवतु न नानाकर्मिणा मावाव मोरा अवसर्वाम्बर्गनाराम् प्रसाद् महासप्तीन इव महोद्यमलो कोषा मेघेरपि महीतलमुखम् कन्थाश्रमे अवस के भाव सहादेः” भट्ट ।

अववाद पु अव+वद–घञ् । १निन्दायाम्, २निदेशे २आज्ञायाम् ३अवलम्बने च ।

अवश त्रि नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य । १अस्वाधीने, २अनायत्ते ३परवशे च । “अवशास्त्वनिद्रियाः न्वेते शेषा परनामिनः” भट्टि । वासवं मैत्रायण्यां वर्ण एव मध्यपदेश्च ‘मामजीववाच्यहनीति वर्ष दधि च नीता

अवशम त्रि अव+शम–णिच् । अवशं शमयते “स मता निगमदा श्रु सदलो मातिव वाल्मो महत भव” भाग १।११।२।

अवशातन न अव+शद–णिच्–ल्युट् । १नाशने २शोषे करणे । वांवायावरतासय वसुधुधु मनोरथ इति सुश्रु ।

अवशिरस् त्रि अवनत शिरोऽस्य वा न । अधोमुखे ।

अवशिष्ट त्रि अव+शिष–क्त । १अतिरिक्ते २उद्धृते ३अवशिष्टे च । “कराधान्यद् भवत दवशमुखनामविशेषम् वा वद्ध “आमिनानीवनिर्विविधे मुखी माविन वर्षि चामवित्त तावविति इव ।

अवशीभूत त्रि न वशीभूत । अवशत्वे । आलोकनोल्लघ ।

अवशीर्ष(र्षा) त्रि अवनत शीर्षं यस्य वा अच् । १वचनवाली वायस्यसीमानो हस्तपदे २अवाह्मोत्मे इ वाल्म् शीर्षे शीर्षमुखीतारणद् विशेषविनिवारविचार्यता विना प्रदायविति वा अवारोषा इति । २देवलोकेषे देवमावशरोतिनाव ‘कानिरोविह्वलतापात् तिर्थे वाक्स-वीर्षेषु” इति सुश्रु ।

अवशेष पु न अव+शिष–भावे घञ् । १अवशिष्ट भागे २उच्छिष्टे च “शोषावशेषेव विवावसम् भीला वर्षिन मम् । कर्मणि

अवशोष पु० अव+शुष–भावे घञ्। असन्तशोषे।

अवश्य त्रि० न वश्यः। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणाविषयो "अवश्यकरणाश्वाकरणामिति" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै–डमु। १निश्चये २अवश्यनिवारणे च। "अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनु "अवश्यम्भाविन्यर्थे मे सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। 'लुम्पेदवश्यम कृत्ये तुमृकामसनसोरपि' इत्युक्ते कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। "अवश्यमव्य्यनवसपव्यथा" नैष०। अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्य टिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्तयोः" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै–क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै–ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्यायकणास्रावावारस्तनात्मकलतिव" भट्टि। २अभिमाने च। ह० मुख अवश्यायोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि–ल्युट्। चुल्लीतोऽवतार्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्य" शा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तन्भ–क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टिः" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ–घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्"। सुश्रु० कर्मणि घञ। ३स्तम्भे, "रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा" रघुः "न पर्याप्तकावष्टम्भमादम्प्रधारणामि गुरुसन्निधौ कुर्यात्" सुश्रुत ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्तान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन–घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाया पञ्चम्या सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेशः। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगत, वसति वा। अव–भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्मणि असिच्। २यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६,२ "अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा" वेददी० गमने च "आवां रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च 'एतत्ते रुद्रावसं तेन' य०३,६१ "अवसं गच्छेन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्यं चोदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि० अव+सनञ्ज–क्त। १संलग्ने। 'अनुजानुमध्यमवसक्तेति' किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवबद्धे सक्थिनी यया कप्। १पर्यङ्कबन्धे "शयानं प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनु "अङ्किना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन" किरा० १२,२२,टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी–क्त। विहगानां पतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो–कथन्। १निलये, २ग्रामे च। आवसति वास्मात् अव+सो कथन्। २छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि० अव+सद–कर्त्तरि क्त। १विषादप्राप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतामवतमिस्रमभात्" माघ। ३स्वकार्याक्षमे च

अवसर पु० अव+सृ–अप्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्यवक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे देशकालविशेषेऽवकाशे च। "शशास सेवावसरं सुरेभ्य" कुमा० "अन्योन्यदर्शनमाप्नोऽयमिक्रमावसरं चिरात्" रघु "अवसरमधिगम्य त हरन्त्य" माघ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। यद्वरात्रे तत्र हि कार्ये सर्व्वे आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप–णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज–घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्ट क्रियतामिति २कामचारानुज्ञायां "अवक्लृप्तसर्ग कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। २स्वतन्त्रतायाञ्च। [चरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप–अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप-णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च बौद्धानां कालकाले हेम० सच दशकोटिकोटिसागरवर्षमितः।

अवसाद पु० अव+सद–घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "विपदेति तावदवसादकरी" किरा० "मेधासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोगत" "स्वरावसादो मुहुरक" इति च सुश्रुत।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद–णिच्–ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष योक्त परित्यक्ता"

[illegible] [illegible] । [illegible] च ।

अवसादन न अव+सद णिच्–भावे ल्युट् । [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] इति च [illegible] ।

अवसान न अव+सो–ल्युट् । [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अवसाम न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अवसाय पु अव+सो–घञ् । [illegible], [illegible] [illegible] च । [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible] ।

अवसायक त्रि अव+सो–ण्वुल् । [illegible] [illegible] च ।

अवसित त्रि अव+सिव–क्त । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अवसित त्रि अव+सो–क्त । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] । अव+सि–क्त । [illegible] त्रि ।

अवसुप्त त्रि अव+स्वप क्त । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अवसे अव्य [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] २ [illegible] ।

अवसेक पु अव+सिच–भावे घञ् । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अवसेकिम पु [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।

अवसेचन न अव+सिच+ल्युट् । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

अवसेय त्रि अव+सो–कर्मणि यत् । [illegible] [illegible] च ।

अवस्कन्द पु अव+स्कन्द–आधारे घञ् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] च ।

अवस्कन्दन न अव+स्कन्द–ल्युट् । [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अवस्कर पु अव+कृ–अप् घञ् । [illegible] । [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] च । "[illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

अवस्तन त्रि॰ अव+स्तन–अच् । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] २ ११ ३ ।

अवस्तरण न अव+स्तृ भावे ल्युट् । [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] १,८,१० ।

अवस्तात् अव्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible], [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

अवस्तार पु अव+स्तृ–घञ् [illegible] । (परदा) इति [illegible] [illegible] [illegible] च ।

अवस्तु न [illegible] न त । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" । [illegible] ।

अवस्था स्त्री अव+स्था–अङ् । [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] च [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

आषष्ठ्वदशपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम् । आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्ध्वं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्तावस्थोऽवस्था । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धककृपा अवस्थास्तिस्र एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्थाभेदा उन्नेया । सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयो “श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयो । दशाविशेषोयोऽप्राप्तौ पूर्व्वराग स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसन्तापाय । उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशा कामदशा” सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु “दृङ्मन सङ्गसङ्कल्पौ जागर कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता । एवं दैन्यावस्था-कातरावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोपि । “रसावस्थ परभाव स्थायिता प्रतिपद्यते” “भवेद्भिनयोऽवस्थानुकार स चतुर्विध” इति च सा०द० । “अन्तर्मदावस्थइव हिमेन्द्रः” रघु । “अपवित्र पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा० “तस्मात् सर्व्वासवस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवा” रामा० २आकारे च । “कुम्भकर्ण्ण कपीन्द्रेण तुल्यावस्थ स्वसु कृत” रघु । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त । १निवेशिते २स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य त्रि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अवस्थितियुक्ते ।

अवस्थित त्रि० अव+स्था-क्त । १वर्त्तमाने २स्थिते “अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्” “आधियोपनिधिश्चैव” इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनु ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने ।

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट् । करणे गद्रा० छ । अवस्यन्दनीय तद्वादौ त्रि० ।

अवस्यु त्रि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेच्छायुक्ते । “अश्वारिवावस्युरसि हवमान्” ता० ब्रा० । “ईशानामवसवे यविष्ठ” ऋ०२,६,६, “अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छवे” भा० ” ।

अवस्रंसन न० अव+स्रन्स-ल्युट् । १अधःपतने, २च्युतौ च ।

अवस्रंसित त्रि० अव+स्रन्स-णिच्-क्त । १दलिते २पातिते च ।

अवस्वस् त्रि० अवस सते क्विप् । १भंसनशीले २खण्डिते च ।

अवस्वत् त्रि० अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य व । रक्षणयुक्ते ।

अवह त्रि० न वहति वह-अच न०ब० । नद्यादेःस्रोत-शून्ये १देशे “अध्याहतो व्रजन्त्यन्वेषमाणा यस्योदकमवह भवति तत् प्राप्य सरुद्विन्नज्ञैक जवाञ्जलिस्तत्स्य नाम-गोत्रे रहीत्वोशीर्य्यान्यानि मार्गाणि परिधायेति” आश्व० सू० “अवह यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति” गृ०त०रघु० । २तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विवृतिर्वायुशब्दे ।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त । अल्पाघातेन विलुपीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पावघातेन विलुपीकरणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते धान्यादेः विलुपीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २पुप्फुसे च । “यमायसावहननमाभि क्लोम यकृत् प्लिहा” या० स्मृ० “अवहनन पुप्फुस ” मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्याना युद्धस्थानात् शिबिरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवर हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि ण । १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३निमन्त्रितवि-प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४स्थानान्तरनयने सैन्याना युद्धस्थानात् ५शिबिरनयने च । “ततोऽवहार सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत !” भा०भी०प० ६विरामे ७निष्टत्तौ च “क्रियतामवहारोऽस्माद् युद्धादाभ्युपशान्तात्” भा०द्रो०प० ।

अवहारक त्रि० अव+हृ-ण्वुल् । १स्थानान्तरनायके २निवारके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४जलजन्तुभेदे पु० ।

अवहार्य्य त्रि० अव+हृ-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तर नेये २अवश्यदेये । “आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हत अवहार्य्यौ भवेता तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनु “अवहार्य्योभवेच्चैव सान्वय षट्पणो दम ” मनु । ३समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवक्रष्टा अध स्थिता ऊर्द्ध्वं स यति अव+हल-विलेखे ण्वुल टाप् अत इत्वम् । प्राचीरे द्वारावली । [“यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १स्मितहासे २उपहासे च ।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त । सावधाने सावधाने ।

दर्शनाघोत्सादक" रामा०। ६आघातावसानमात्रे च।

अवसादन न० अव+सद् णिच्–भावे ल्युट्। १निमज्जने २कार्यावसानमात्रे बाधोक्तौ ३सर्वावसानकारिते च "अवसादयतीव" मनुक्तम "शत्रुप्रभृतीनामवसादनम्" इत्यादिना भट्टिकव्यता दर्शिता "अवसादनमुपायानां प्रयासानामवसादनम्" इति च मन दर्शितम्।

अवसान न० अव+सो–ल्युट्। १विरामे २सीमायां ३मरणे ४समाप्तौ च। "न योनिमिद्रः प्रभवस्यावसाने दिनस्य" च इ भा०। स्थितौमवसानम्" वा "शेषावसाने समुत्थितमनसः" वैयाकरणा वा इत्ता। "दोषावसाने रुपरेव दोषमीम्" अभिज्ञानमिति दिवावसानम्"। दिवावसानेसुमपात्यप्यताम्" इति च एतः प्रसादलीलाजनेव यातो याशो इतः वहा" वह। "दिनावसानोत्सुक" वहु अवसाने यामलैतमिम्"भावारे अन्त्। ६वाने। "अवसानोत्थान इतिवत" च १२ ४१ "अवसानं यामविज्ञि" वैदत्ती।

अवसाम न० अवरं साम अप् वसा। अवसानावि वाक्यादौ अवसान चि च मैमे वार्तित।

अवसाय प० अव+सो घञ्। १समाप्ती, २शेषे ३निश्चये च। अत्। अवसायोऽर्थे ५निश्चयेऽर्थे च शब्द।

अवसायक त्रि० अव+सो–ण्वुल्। निश्चयकारके ४समापके च।

अवसित त्रि० अव+सि–क्त। ६अवरुद्धे २बद्धे ३बद्धौ च।

अवसित त्रि० अव+सो–क्त। ६समाप्ते "अवसानितं शक्तिम् अवसं विरतमा" कुमा०।"अवसितं वचितं मसितं वदा" सहि०। २ऋद्धे ३ज्ञाते ४परिणते ५निश्चिते च६वर्षि अवसाय च। अव+षि–क्त। अर्थमहे त्रि।

अवसाद त्रि० अव+सद क्त। १दृष्टे २अवसादे ३विनते च।

अवसे अव्य० अव रक्षणे असेन्। रक्षितुमर्थे। "आवासि-न्द्रावस इह" ऋ० १. ४०।

अवसेक प० अव+सिच–भावे घञ्। अवसादयितुने। अवसेको लोहादेः सेचनं विशिष्टमेव मन्त्रोक्ते। भेद अवसिरोमानेे च।

अवसेचिम प० अवसेचन निर्वृत्तं अवसेक+इमन्। पक्वान्ने।

अवसेचन न० अव+सिच–ल्युट्। सेचनमात्रे चिकित्सायां जलावसेकेन शोणिते शोणितावाच्यौ शीतलावसेके, शोणितमोक्षणे च "जलौकायाः अवसेचनं" इत्युक्ते" इत्यादि।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्मणि यत्। १निश्चेये २समाप्ये च।

अवस्कन्द प० अव+स्कन्द्–भावे घञ्। विजिगीषुर्यया विविधकालेन शिबिरे तावे सहसा अवस्कन्दे, २आक्रमणे च।

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द्–ल्युट्। १अवतीर्य सहसा आगमने २अवरोहणे ३आक्रमणे च।

अवस्कर प० अव+कृ–अप् सुट्। विष्ठादौ। अवकीर्यतेऽस्मिन्। "सुतरां सर्वं अवस्करम् मिमे" अवस्करे च। "अवस्करादि विशोधन" विष्टा वा घर। अवविष्टं यद्भेवेत् इत् घर इति मेदः। अवकरादे अप। १अवकरे अपकारे। अवकरे शब्दा वदू। अवस्कर वासस्थाने त्रि०।

अवस्कव त्रि० अव+स्कु–अच्। निम्ने "अवस्कवं प्रसर रुधीन्" अव ६. ११ ४।

अवस्तरण न० अव+स्तृ–भावे ल्युट्। १विस्तारे। "अवस्तरणमास्तरणे पात्रस्य" आश्व० २,६,१३।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्मात् अवरस्मिन् वा इति अवरादेः। अवस्ताद्धरी। अवस्तात् दक्षिणं आग्नेयं प्रवस्ता उपरि वा "अवस्ताद् दर्भमिति नीयमानम्" श्रु

अवस्तार प० अव+स्तृ–घञ् वा निपातः। (परदा) इति ख्याता १यवनिकायाम् २आच्छादने च।

अवस्तु न० अभिसार्थे न० त०। असारे वस्तुनो अन्यत् वस्तु इति भ्रमे।

अवस्था स्त्री० अव+स्था–अङ्। १दशाभाम् ६स्थितौ २अवस्थाने च। अवस्था च शरीरस्य अवस्थिता "बाल्यौमि यौवि स्थितिर्मध्यमावस्था" अनेकार्थि शरीरस्य बाल्यादि। न अवस्थाभेदे एतेषां भेदाः दर्शिता। तथा "अवस्थालक्षणमादिना विशिष्टता" च अवस्थानं मनोविभेदेन नामविशेष योगस्य अवस्थानां दर्शिता। योगयते समाधीनां कालस्थान प्राप्तिकाले वाक्ये शिरस्थाय अवस्था भाव प्राप्तिस्थानात् वा अवस्थानं तत अवस्थापन्ने अस्य अवस्थायोगात् तत अवस्थानीया अवस्थानक विरोधाभावः स्मर्य निमित्ता। वैराग्यमि अवस्था च तुर्यावस्था योगावस्था योगावस्था वैर अवस्थात्व इत्यादि वा वा अवस्थायाम इत्यादि "एतदेवावस्थानं" अवस्थासम्बन्धी इति "योगार" चतुष्टयम्" योगस्य इत्यलङ्घि। योगेश्वरस्य अवस्थायाः योगावस्था ते मम परस्मात्तु योगावस्थानमवस्थानमत्र इति वद वैदर्भं दर्शितात् नारो परम्"इति च अवस्थानं अवस्था वा

आषष्ठवर्षपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ प-ञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्ध्वं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्ता अवस्तो-ऽवस्था । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अव-स्थास्तिस्र एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-भेदा उन्नेया ।सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-न्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयो "श्रवणाद्दर्श-नाद्वापि मिथः संरूढरागयो । दशाविशेषोयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशा कामदशा" सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ता ।एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोऽपि। "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः" इति च सा०द० । "अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः" रघु । "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि" वा पुरा० "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा० २आकारे च । "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः" रघु । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त । १निवेशिते २स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य०।

अवस्थाप्य त्रि०अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप्।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-स्थितियुक्ते ।

अवस्थित,त्रि०अव+स्था-क्त । १वर्त्तमाने २स्थिते "अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनु ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने ।

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट्। क्षरणे गच्छा० च । अवस्यन्दनीय तद्वादौ त्रि० ।

अवस्यु त्रि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन्। रक्षणेच्छा-युक्ते ।। "यज्ञारिरवस्युरसि दुवस्वान्" सा० मा० । "ईशानामवसे यविष्ठ" ऋ०२,६,६, "अवस्यवे स्वरक्षण-मिच्छवे" भा०" ।

अवस्रंसन न०अव+स्रन्स-ल्युट्। १अधःपतने, २च्युतौ च ।

अवस्रंसित त्रि०अव+स्रन्स-णिच्-क्त।१दलिते २पातिते च।

अवस्वस् त्रि० अवस्वंसते क्विप् । १भ्रंसनशीले २स्खलिते च।

अवस्वत् त्रि० अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य व । रक्षणयुक्ते ।

अवह त्रि० न वहति वह-अच् न०त० । नद्यादेःस्रोतः-शून्ये १देशे "यत्राहतो प्रजन्यन्नमेघमाना यत्रोदकमवह भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैक नवाङ्गलिमतृत्सम्य नाम-गोत्रे स्नातोस्तोत्रीर्य्याण्यामि वासांसि परिधायेति" आश्व० गृ० "अवह यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति" गु०त०रघु०।२तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च पिष्टतिर्वायुशब्दे।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त। अल्पाघातेन विलुषीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पाघातेन विलुषी करणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न०अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते धान्यादेः विलु-षीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २पुप्फुसे च । "समानवाहननमाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या० स्मृ० "अवहननं पुप्फुसः" मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवर हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि घ । १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३निमन्त्रितवि-प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे।४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिविरनयने च । "ततोऽवहारं सैन्यानां तत्र तेषाञ्च भारत !" भा०भी०प० ६विरामे ७निवृत्तौ च "क्रियता-मवहारोऽस्माद्युद्धादस्माकमपि वर्त्तताम्" भा०आ०प० ।

अवहारक त्रि०अव+हृ-ण्वुल् । १स्थानान्तरनायके २निवा-रके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर)४जलजन्तु-भेदे पु० ।

अवहार्य्य त्रि०अव+हृ-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तर नेये २अवश्यदेये । "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनु "अव-हार्य्यो भवेच्चैव सान्वयं षट्पणं दमं मनु । ३समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहलति अध स्थित्वा ऊर्द्ध्वं स्थगति अव+हल-विलेखे ण्वुल टाप् अत इत्वम् । प्राचीरे हारावली । [("यज्ञापहाराधनमतुक्तोऽपि" गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १मृदुहासे २उपहासे च ।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(ा)हित्था [illegible]

अवहेल क्ली० अव+हेड्—[illegible]

अवहेलन न० अव+हेड् [illegible] । [illegible]

अवहेलित त्रि० अव+हेड—कर्म्मणि क्त [illegible]

अवहर त्रि० अव+हृ—अच् । हारिके । [illegible]

अवाक्पुष्पी [illegible] (शतपुष्पा) [illegible]

अवाक्शाख पु० [illegible]

अवाक्शिरस् त्रि० [illegible]

अवाङ्मुख त्रि० [illegible]

अवाचि [illegible]

अवाच्य त्रि० [illegible]

अवाञ्च त्रि० [illegible]

अवाप्त [illegible]

अवाप् त्रि० अव+आप्—क्विप् [illegible]

न० । "अवाच्यमन्तोऽस्मनमोऽतेजस्कम्" शत० ब्रा० पूर्व्वार्थे "वौ अवाञ्चौ अवः अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादावर्थे अव्य०। अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः । उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । ८तद्रहिते च "दुष्प्राव्योऽवहन्तेदवाचः" ऋ० ४,२५,६, अवाचः स्तुतिरहिता भा० भवादौ च । अवाचीनस्तद्भवादौ त्रि० । तिसृभिर्भिस्तावाचीनविला" ता० ब्रा० "अवाचीनविला अवाङ्मुखबिला" भा०। दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्भवादौ त्रि० ।

अवाच्य न० वच-ण्यत् न कुत्सम् न० त० । १दुष्टवचने, "अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता २वचनानर्हे, निन्दनीये त्रि० ३अकथनीये च "अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि योभवेत्" मनुः अवाच्+भवार्थे यत् । ४अवरकालादौ भवे त्रि०। ५अभिधावृत्त्या बोधयितुमशक्ये च । "अवाच्यत्वादिकं तस्य वच्येऽव्यङ्गमच्छपणे" सा० द० । यदुद्दिश्य कथ्यते ६तद्भिन्ने च ।

अवात त्रि० नास्ति वातो यत्र । १वायुशून्यदेशे वा-क्त न० त० । २अम्यैरनभिगते च "यन्यवातोऽस्तृत" ऋ० ६,१६,२० । वातव्यापाररोपणशून्ये "न स्यन्ते युवतयोऽवाता" ऋ० ६,६,७ "अवाता वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्यतया अशुष्का" भा० ।

अवाञ्चित त्रि० अव+अनुच-णिच्-क्त । आनमिते "रण-वाञ्छया सुकरवाञ्चितान्" माघ । [क्रिये लिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भव यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् त्रि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप्। १अविरोधिनि २अवदनशीले च। [कादृष्टमेकमाम्रफलं किल" भा० स० प०

अवान त्रि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ "अवानमशु-

अवान्तर त्रि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १प्रधानान्तर्वर्त्तिनि अङ्गादौ, २सामान्यस्य विशेषे ३प्रसङ्गागते च "इयं फलश्रुतिर्न निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षयाऽवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्यर्थसोपादनमात्रम्" श्रीधरः। यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः" पुरा०।"तपसामवान्तरां दीक्षामपश्यन्" शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्तरालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । "दिशो पार्श्वेऽवान्तरदिश पर्शव" ई० उ०।

अवान्तराम् अव्य० अवान्तर+बा० आम् । सर्व्वमध्यवर्त्तिनि ।

"तदेतमवान्तरामात्मानमुपश्रयते" इति शत० ब्रा० ।

अवापित त्रि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं तादृशे अारोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च । अव+वप-णिच्-क्त-३स्थापिते च । "विषमा कुरङ्गनयनावापिता" नैष० ।

अवाप्त त्रि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । "नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि" [लोकेषु किञ्चन" गीता । [मवाप्तव्यम्" गीता ।

अवाप्तव्य त्रि० अव+आप-तव्य । प्राप्तव्ये । "नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । "तव किमेव तदवाप्तिसाधनम्" कुमा० "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्" सा० द०।

अवाप्य त्रि० अव+आप ण्यत् । १प्राप्ये। "ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्धनम्" मनु । न वाप्य। २आरोप्ये ३अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १दक्षिणे "अवामे वामार्द्धे" नैष० । वाम प्रतिकूलं सुन्दरो वा विरोधे न० त० । २अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३अशोभने च त्रि०।[ऋ० १०,६,७

अवाय पु० अव+इण् घञ् । अपाये । "अनवाय किलीदिने"

अवार न० न वार्य्यते जलेन वृ-कर्म्मणि घञ्। नद्यादेरर्वाक्तीरे । [भावे । न० व० । तच्छून्ये त्रि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० । निषेधा-

अवारणीय त्रि० न वारणीयं वारयितुमशक्यं । वारयितुमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्य्यताम् । रसायनाद्विना वत्स । तान् शृणुष्वैकमनाः मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शोभगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमिज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानं निपीडितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा । पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोफातिसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ प्रशूनमाभिवृषणं रुद्धमूत्रं रुगान्वितम् ।

[illegible]

प्राड्मासलशक्षाद्धमासिकम् । बीजायोमाक्षरत्नस्त्रीदोह्य
पुंसां परीक्षणम्” या० स्मृ० । तथाच बीजे—व्रीह्यादौ
पञ्चाहं, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं,
दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाहं,
व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-
र्पयितुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम्
एव विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे । स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः ।“अविक्रेयस्य विक्रय” स्मृतिः ।

अविक्षत विक्षत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । “विक्रीय प्रतिदेय तत्तस्मिन्ने वाह्न्यविक्षतम्” स्मृतिः ।

अविचित त्रि० नास्ति विशेषेण चितम् चयोऽस्य भावे क्त । विशेषचयशून्ये “अविचितास आयुषा सुवीराः ऋ० ७, १२२४ । वा दीर्घमत्वे । अविक्षीण तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविक्षीण इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्य क्षिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ते । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धाद्यके ।

अविगन्धा स्त्री अवेरजागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अवनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचारपरम्परामात्रत्वमेवेति” शब्दा० । [२छद्दिरनभिन्ने त्रि० ।

अविघ्न पु० विज—क्त न०त० । (करमचा) १करमर्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाज्ञाते “अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि”हरि । न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे ।नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। नहि देवानां विग्रहवत्त्वं च विहितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा-“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्”सू० “नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्वा देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भो-क्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथये परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति। आह,—“ननु एवं सुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यस दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम्, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र। रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते” इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति,—“अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य’—इति, तथा च, “विश्वासनानि जठरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्” इति । आह, “न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” । उच्यते, अमररसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्?। देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते”भा०।“आधिपत्याच्च”सू०। “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तदेव स्मृतिं द्रढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवतां दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्र,

[illegible] । [illegible]

अपारपार पु [illegible] ।

अपारपारीण त्रि [illegible] ।

अपारिका स्त्री [illegible] ।

अपारित त्रि [illegible] । [illegible]

अपारीण त्रि [illegible] ।

अपार्य त्रि [illegible] ।

अपावट पु [illegible] ।

अपावृत् त्रि [illegible] ।

अपासङ्ग त्रि [illegible] ।

अपासिन् त्रि [illegible] ।

अपाश्रय [illegible] ।

अपाङ्ग त्रि [illegible] ।

अपि [illegible] ।

अपिकक्ष पु [illegible] ।

अपिकटोरस पु [illegible] ।

अपिकतत्त्व त्रि [illegible] ।

अपिकक्ष त्रि [illegible] ।

अपिकार पु [illegible] ।

अपिकार्य त्रि [illegible] ।

अपिकृत त्रि [illegible] ।

अपिकृति स्त्री [illegible] ।

अपिक्रिय त्रि [illegible] ।

अपिक्रीत त्रि [illegible] ।

प्राक्‌मासतत्प्रश्नाद्रमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य पुंसा परीक्षणम्” या॰ स्मृ॰। तथाच बीजे—ब्रीह्यादौ पञ्चाहः,रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताहः, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाहः, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्याहृत्य अर्प्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एव विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्य।

अविक्रेय त्रि॰ विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः। “अविक्रेयस्य विक्रय” स्मृति।

अविक्षत विक्षत नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न॰त॰। १अविनष्टे भोगादिना १अदूषिते च। “विक्रीय प्रतिदेय तत्तथैवाविक्षतम्” स्मृति।

अविचित त्रि॰ नास्ति विशेषेण चितम् अयोऽस्य भावे क्त। विशेषचयशून्ये “अविचितास आयुषा सुवीरा” ऋ॰७, १२२४। ना॰ दीर्घमत्वे। अविचीय॰ तत्रैव कर्त्तरि क्त न॰त॰। अविचीय इत्येव।

अविक्षिप त्रि॰ विक्षेप्तुं न शक्तः क्षिप–क–। विक्षेप्तुमशक्ते। स्वार्थे कन् तत्रैव। [अजगन्धाद्दीके।

अविगन्धा स्त्री अवेर्न्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः।

अविगर्हित त्रि॰ न॰त॰। १अनिन्दिते।

अविगीत त्रि॰ न॰त॰। अवनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वमेसि” मुक्ता॰। [२छद्मिनभिन्ने त्रि॰।

अविघ्न पु॰ विघ्–क्त न॰त॰। (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि॰नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाज्ञाते “अविग्रहा गतादिस्ता यथा भामादिकर्म्मभि”हरि। न विग्रहो ऽसमसामार्थ्येकवाक्यं यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे। नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु॰ नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। सेड्डि देवानां विग्रहवत्त्व खण्डितं तत्र यच्चापूर्व्वकं जै॰ सू॰ भाष्ये च दर्शितं यथा-“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्”सू॰ “नैतदस्ति,–अग्न्यादयोऽप्रयोजका॰–इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिका भवितुमर्हन्ति। कुत ?। ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्,—भोजनं हि इद देवतायाः, यागो नाम, भोज्य द्रव्य देवतायै प्रदीयते, स भोज्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अय याग इति श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवता प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्य, यथा यावत्किञ्चित् अतिथि परिचरण, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्’ एवम् इदमपि—इति। आह,—“ननु एव सुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च–इत्यभ्युपगत भवति”। उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुत ?। स्मृते, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न अप्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यथा दण्डहस्तमालिख्यन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुण पाशहस्तम्, इन्द्र वज्रहस्त, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमान कल्प्याम। तथा अन्यार्थवचन, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जगृम्णा ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिण सव्यश्च हस्तो भवति। तथा “इमे चित् इन्द्र! रोदसी अपारे यत् सङ्गृभ्णा मघवन्! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टि, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, “त्वम्ग्रीवो वयोदर सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते” इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचन भुञ्जानां देवता गमयति,—“अद्धीन्द्र! पिब च प्रस्थितस्य”–इति, तथा च, “विश्वासमानि जठरेषु धत्ते” इति, ‘एकया प्रति धा पिबत्साक सरांसि त्रिंशतम्” इति। आह, “न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्त क्षीयेत”। उच्यते, भ्रमरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते। कथम्?। देवतायै हवि प्रत्त नीरस भवति, तस्मात् अन्नरस भुङ्क्ते देवता इति गम्यते”भा॰। “आधिपत्याच्च”सू॰। “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इय देवतापूजा अभिनिर्वर्त्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति। कथम् अवगम्यते?। स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं दृढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्र,

अपारी बालम्याद विवरणमलतामिता। ममोल्-
पराभूो महो वोमिनवि। तम्मात् किन्न पूर्
वर्ग वमोऽमपानुपद्मा । पार्वमहापमि ममोपारिवार
मीडिवम्। तिरिल पूर्ववाक्य सर्वमोहदराचिवम्।
मकान्यवि निवलव वेते निरविशोऽपि मा। मीमारिवोऽ
मरण्य नरेव जितो भर। यो कूदरोपा पवाभो
दूरि न मानमूपवान्। पिनं मजेन पोमाकेन् ते करो
तपि पानपम्। द्विवापारविपावार्थं पूर्व सिमामबोप
नम्। मममोमरावित पीम मर पवति भूर।
बारिवाय प्रकाममं निप्राकुपतीन प। पोपकोपिय-
वोरव मर बरति भूर। पापनूरवियापार्थ
पीप भूरमिनीडियम्। सिरेमेव मर हनवीपारे
विनामवेद्। प्रज्ञापनमहेवारभ्य बापमिनीडियम्।
हमोव मठ मैहर्य वचा हमीर पापम्। पापनूर
विवाराथिहे वर्णानिमूलता। वनवि दुर्वलपर हवि
पोषप्रमैमप। पापार्थ नरमिमाव् वार्दिनिपापक-
निवम्। पकापारपवाथि निरुपिमीवेपरम्। पापक
द्रव्यपो मन पापक मेपम पापप। पापक बहुपदवी
व पापक रोमी निमन्नवि। पोदित पदेतैव महमो-
बीडितेव। उत्थानाय दिवा हता तप्तिरी निमन्नवि।
बमापमपपूरवो वा पोपपांपवो भर। वापरियु
पवम्प्रपत्तापेन निमन्नति। महमौनपरपपा ममोप
बचितपपम्। मेमामपावृधिमावपपपारो निपापवेद्।

अपारपार पु अपारपतीपीर पारमोपपरीरमपी वत्र
कर्मनापापम् अपनूतवति यहरे।

अपारपारीय त्रि अपारपारे नपतिमत्व। पारवाविवि।

अपारिका स्त्री नास्ति पारि यत्र। अपारि, बत्र पविपूरप
तेन अकनूनममायपाचम्।

अपारित त्रि न पारित। पविनिवे "मापेप मैमरको
पुपारित" पाम। [अपारि।

अपारीय त्रि अपारं नपति य। अपारेपतीपवार

अपाण त्रि न पार्णा अपारपीये। "अपरेषु मे अपा-
मारमो पापपार्णपाम् पव।

अपावट पु "द्विवोवेन ह य विवा पापाणां प्रमापते।
अपार दविपाप माहवर्णा य पादिव "मापूनो प्रमप-
पोपवारो।

अपावाप् त्रि पोव-पपापाप्ते पनदिव्। पापाणी।
किमां दीर्घ् प्मीरप। अपारी।

अपाषण्ड त्रि न पापोऽस्य। पष्पादिति पम्ने पोमनौ पा

अपाविन् त्रि न पति पत्र विवि न ब। निमाविव
निवे। किमां वोर्।

अपासाम न न पापपम्। पवनित विपापूते।

अपासु त्रि न ब। मोहुपपप।

अपि पु पाप-पत्। पवीं पपपपे पपे पपे
"पपापपपि पपपापि पोपापिपपापपप" निपपर्णं-
पपापी इपप् पपापु निपपते" पवि प पनु पपपी
पैपूवियपपपे पपपी प। पपपापां पपी पा पोर्।
पार्वे पपु। पविपपपार्थे। पापपी पपीपिपा पपु।
पापिपपु पपापारी प।

अभिकट पु पवि+पपूपे पपप। निपपपाते। निप पप
न तत्। पपपतिपे पौपे त्रि।

अभिकटोरप पु पविपपे पैपपे पैप पपपीपर। पपाप
पुपपपपेव पेपे पैपपपपपपे पैपपे पपे।

अभिकर्तन त्रि न ब। पापापूम पपापप पपाप
पपैपूर्वपिपपपा" पैपीपरप।

अभिकार त्रि न पिपप पापुपा। पपापपपि पपर्णि
पापिपि प "पपापिपपपाप पापर्षैपपपपेपी
पोप 'पविपपपोऽपिपपपापी' पविपप।

अभिकार पु पपपे न तत्। निपापपाते न न।
निपापपूपे। निपपप पविपापपेप पापपर्षे।

अभिकार्य त्रि पविपाप। पिपापपिप पविपापिपपपप
"पविपापर्पपपपपपपे पीपा। पिपापपपपप प्रपु
पोपपपूर्व पिपिप पापापिपपप। पिपिपपपपपपे
पपपा पपपापिपिपापपप पवि पापप पप पापापु
पापपपपपप पिपापपपपपपु पपिप पपपापा पपापप
पपपपापापपु पपपापपिपापपपैप।

अभिज्ञात त्रि न निप्रा। पविपापिपूपपपे।

अभिज्ञाति स्त्री पपापे न ब। निपापापे न न पपिपर
पूपे प। "पपापपोपापां पूपपपपो पपी "पूपपापी
पपपपपपि पेप पा।

अभिक्रिय त्रि नास्ति क्रिया यत्र। निपापपप।

अभिक्रीत त्रि न क्रीत। क्रिपिपपापि पापपिपेपपपी
पप पपापपूपि पपे पपपपैपपप पापपिपपी पपप पपप
निपीप पा निपिपप पपे पापपपी पपेप। पोपपपपपप
पपुपर्ण पपापपापपपीप पा पप। पपीपापपपपपप
पपपपिपेपे निपपापपपपपपपिपेपापप। "पपपपपप

प्राइमाणलाइङ्गमासिकम्। मोलायोवाक्परस्कोदोष्
पुमा परोच्चणम्" या० स्मृ०। तथाच मोक्षे—मौण्डदौ
पश्चाह,रत्ने—धान्यमासादौ सप्ताह, स्त्रिया—दास्या माष,
दोहे—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाह,
व्याप्य परीच्चण कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये यततृचये मत्या-
कृसे यकृते द्व्यवगम्यते एवस्य मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम्
एव विक्रयस्यानुशयकालविशेषोऽन्यविषये मोध्यः।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालव-
णादौ अपण्यशब्दे विवृतिः। "अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृतिः।

अविचत विचत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न०त०। १अविनष्टे
भोगादिना १अदूषिते च। "विक्रेय प्रतिदेयं तत्तथाविध
वाऽनुपविचतम्" स्मृतिः।

अविचित त्रि० नास्ति विशेषेण चितम् अयोऽस्य भावे क्त।
विशेषचयशून्ये "अविचितास आयुधा सुवीरा" ऋ०७,
१२२४। या' दीर्घमस्ते। अविक्षोप तत्रैव कर्त्तरि
क्त न०त०। अविचीण द्व्येव।

अविचिप त्रि० विक्षेप्तु न यक्त चिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ते।
सार्घे कन् तत्रैव। [अजगन्धाख्ये।

अविगन्धा स्त्री अवेरिवास्य गन्ध इव गन्ध पुष्पादावस्या।

अविगर्हित त्रि० न०त०। १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त०। अनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचार
परम्पराप्राप्तत्वेनेति" श्रुता०। [२उद्विग्नभिन्ने त्रि०।

अविग्न पु० विज—क्त न०त०। (करमचा) १करमर्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाघाते
"अविग्रहा गतादित्या यथा ग्रामादिकर्मभिः" इति। न
विग्रहो वृत्तिसमासार्थक वाक्य यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यस-
मासे। नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु०
नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। तेषं हि देवाना विग्र
हवत्त्व खण्डित तच्च यच्चापूर्व्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं
यथा—"देवता वा प्रयोजनभेदादतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"सू०
"नैवदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्वा देवता
सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति। कुतः?।
'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजन हि इद देवताया,
यागो नाम, भोज्य द्रव्य देवतायै प्रदीयते, सा भो-
क्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग श्रूयते,
सम्प्रदान च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्,
तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणी।
अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीय प्रति
गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' इत्यत्र, यथा
यावत्किञ्चित् अतिथये परिचरण, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
एवम् इदमपि—इति। आह,—"ननु एवं सुवता, विग्र-
हवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगत भवति"। उच्यते,
बाढ़, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुत ?। स्मृते,
उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एव हि स्मरन्ति, विग्रह-
वती देवता—इति, स्मृतिश्च न प्रमाणम्। तथा विग्रह-
वतीं देवताम् उपचरन्ति,—यम दण्डहस्तमालिखन्ति,
वर्णयन्ति च, तथा वरुण पाशहस्तम्, इन्द्र वज्रहस्त, उप-
चारादपि स्मृतेर्दृढ़िमान कल्प्याम। तथा अन्यार्थदर्शन,
विग्रहवतीं देवता दर्शयति—"जगृम्णा ते दक्षिणम् इन्द्र।
हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिण सव्यश्च हस्तो
भवति। तथा "इमे चित् इन्द्र। रोदसी अपारे यत् संग्र
भ्णा मघवन्। काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि
पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, "तुविग्रीवो वपोदर
सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा
उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शन भवति। तस्मात् विग्र-
हवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते ?।
स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एव स्मरन्ति,
भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम्
इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उप-
हरन्ति। तथा च अन्यार्थदर्शन भुञ्जानाम् देवता
गमयति,—"अद्धीन्द्र। पिब च प्रस्थितस्य"—इति तथा
च, "विश्वासमानि जठरेषु धत्ते" इति, 'एकया प्रति धा
पिबत् साक सरांसि त्रिंशतम्" इति। आह, "न देवता
भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्त चीयेत"।
उच्यते, असरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते।
कथम्?। देवतायै हवि प्रत्त नीरस भवति, तस्मात् अन्न-
रस भुङ्क्ते देवता इति गम्यते"भा०।"अर्थपत्याच्च सू०।
"यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इव देवतापूजा अभिनिर्व-
र्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
पतिर्देवता इति। कथम् अवगम्यते?। स्मृते, उपचारात्
अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे
देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव
स्मृति द्रढयति। तथा अन्यार्थदर्शनम् ईशाना देवता
दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र
इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः

[illegible] ।

अवारपार पु० [illegible] ।

अवारपारीण त्रि० [illegible] ।

अवारिका स्त्री [illegible] ।

अवारित त्रि० न वारितः । [illegible] ।

अवारीय त्रि० [illegible] ।

अवार्य त्रि० [illegible] ।

अवावट पु० [illegible] ।

अवावन् [illegible] ।

अवासस् त्रि० न वासो [illegible] ।

अवासिन् त्रि० [illegible] ।

अवास्तव [illegible] ।

अवाह्य त्रि० [illegible] ।

अवि पु० अव-इन् । [illegible] ।

अविकट पु० अवि+कटच् । [illegible] ।

अविकटोरण पु० [illegible] ।

अविकत्थन त्रि० [illegible] ।

अविकल त्रि० [illegible] ।

अविकार पु० [illegible] ।

अविकार्य त्रि० [illegible] ।

अविक्षत त्रि० [illegible] ।

अविकृति स्त्री [illegible] ।

अविक्रिय त्रि० [illegible] ।

अविक्रीत त्रि० [illegible] ।

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्" या० स्मृ०। तथाच बीजे—व्रीह्यादौ दशाहं,रत्ने—सुवर्णप्रवालादौ सप्ताह, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षदशाह, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्यार्पयितुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषो द्रव्यविशेषे बोध्यः।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हे। स्मृतिभिर्निषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः।"अविक्रेयस्य विक्रय" स्मृति।

अविक्षत विक्षत नष्ट भोगादिना दुष्टो वा न०त०। १अविनष्टे भोगादिना १अदूषिते च। "विक्रीय प्रतिदेय तत्तथैवाक्षताङ्गमविक्षतम्" स्मृति।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त। विशेषक्षयशून्ये "अविक्षितास आयुषा सुवीराः ऋ०७, १२४। वा दीर्घमत्वे। अविक्षीणः तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त०। अविक्षीण इत्येव।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्त क्षिप—क—। विक्षेप्तुमशक्ते। स्वार्थे कन् तत्रैव। [अजगन्धादृक्षे।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्ध पुष्पादावस्या।

अविगर्हित त्रि० न०त०। १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त०। अवनिन्दिते "अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वेनेति" शक्ता०। [२उद्विग्नभिन्ने त्रि०।

अविग्न पु० विज—क्त न०त०। (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य। १विशेषरूपेणाज्ञाते "अविग्रहा गतादिस्था यथा पापादिकर्मभि "हरि। न विग्रहो वृत्तिसमानार्थक वाक्य यस्य। २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे।नास्ति विग्रहो देहो यस्य। ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च। वेदेहि देवाना विग्रहवत्त्व वर्णितं तच्च शङ्कापूर्व्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा-"देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"सू० "नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति। कुत ?। 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इद देवतायाः, यागो नाम, भोज्य द्रव्य देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं याग श्रूयते, सम्प्रदान च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवता प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीय प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्य, यथा यावत्किञ्चित् अतिथे परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति। आह,—"ननु एव सुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगत भवति"। उच्यते, बाढ, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुत ?। स्मृते, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एव हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च न अप्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवतान् उपचरन्ति,—यथा दण्डहस्तामालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुण पाशहस्तम्, इन्द्र वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्द्दृढिमानं कल्पयाम। तथा अन्यार्थवचन, विग्रहवती देवतां दर्शयति,—"जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र। हस्तम्"—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिण सव्यश्च हस्तो भवति। तथा "इमे चित् इन्द्र। रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन्। काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टि, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, "तुविग्रीवो वपोदर सुवाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इति, ग्रीवा उदर बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती देवता इति। भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एव स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचन भुञ्जानाम् देवता गमयति,—"अद्धीन्द्र। पिव च प्रस्थितस्य'—इति, तथा च, "त्रिंशासनानि जठरेषु धत्ते" इति, "एकया प्रति धा पिबत्साक सरांसि त्रिंशतम्" इति। आह, "न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्त क्षीयेत"। उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते। कथम्?। देवतायै हवि प्रत्त नीरस भवति, तस्मात् अन्नरस भुङ्क्ते देवता इति गम्यते"भा०।"अर्थपत्याच्च "सू०। "यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इय देवतापूजा अभिनिर्वर्त्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्द्देवता इति। कथम् अवगम्यते?। स्मृते, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एव हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति, "इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः,

[illegible] इति यथा "[illegible]
[illegible]" इति । यथा
[illegible]
[illegible] इति । यथा [illegible]
[illegible]
[illegible] इति । यथा [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति वा । "[illegible]
[illegible] । [illegible]" [illegible] न [illegible]
[illegible] न वा [illegible]
[illegible] । [illegible] ? । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
इति । यथा [illegible], "न
[illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" इति यथा "[illegible]
[illegible]" इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] ? इति
[illegible] न [illegible]" वा । "[illegible]
[illegible]"
[illegible] । "[illegible] इति [illegible] । न [illegible]
[illegible] इति '[illegible]"
[illegible] । [illegible] ? । "[illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible],
[illegible] न [illegible]' ।
[illegible] ? । [illegible]
"[illegible] इति यथा "[illegible]
[illegible]" इति, [illegible]
[illegible] न [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]"
[illegible]
[illegible], [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]"

इति न [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] न
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible] न [illegible] न वा [illegible] । न न
[illegible], [illegible] न [illegible]
वा [illegible] वा [illegible]
[illegible] । [illegible]
वा [illegible] इति न [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] न इति [illegible], न [illegible]
[illegible] न [illegible] इति । [illegible]
[illegible]
इति । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] इति । [illegible] न [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति" [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible] इति [illegible],
[illegible] इति [illegible]
[illegible] न [illegible]
इति [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible],
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]

कल्प्यते हस्तपदीता इति चेत्। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड़पूपाः' इति। यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम्। न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येव गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनाया हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्य्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव। अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति। तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयितृतमम्, यश्चेतनावदिव सम्बुध्य साधयति इति चेतनावदिव उपचर्य्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन चार्य्यते। यथा "इमे द्यावापृथिव्यौ द्रुते अपारे यत् संगच्छासि मघवन्नहो ते पूजितो सुरिः" इति सन्तमिव सुरिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति न इदं वचनं, "इत् महान् काशिः" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र काशिरस्ति इति, अन्य तव काशिर्महान् इति। "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्"। नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः। विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति। तथा, "सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः। तथा, "तुविग्रीव इन्द्र", इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम्। न च, ग्रीवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः। अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्द्धुं यावत्, द्विरुच्चारणम् अस्य न लभ्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उद्दिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यन्ते तुविग्रीवादि, 'अन्धसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति। यदपि वचनं,—'बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वोः रोमवत्त्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च। यदपि अक्षिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्ताम् स्तुत्यर्थम् उच्चारयति। कुत एतत् अवगम्यते? । चतुर्थीनिर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यं भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येव च उद्दिश्येत चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च। तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम्। यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम्। अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत। न च, मधुकरीवत् असारभोजिन्यो देवता—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम्। तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति। नैष दोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूतं च। न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ?—इति। यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता—इत्यवगम्यते—इति। तन्न, स्मृते मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता। तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम्। यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्याम,—भाक्त एष शब्दः—इति। 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेव—इत्यध्यवस्याम'—इति। तन्न

देवे मोघे [illegible] इति यथा देवानाम् [illegible] [illegible] न देवम् देवानाम् [illegible] [illegible]" इति । यथा [illegible] अपीति [illegible] [illegible] हि [illegible] अपीति देवा इति । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देवता [illegible] [illegible] इति । यथा [illegible] अपि [illegible] देवान् [illegible] इति [illegible] [illegible] इति वा । [illegible] च । [illegible] देवताः [illegible] न [illegible], यो देवान् [illegible] न वा [illegible] [illegible] । कथम् [illegible] ? । [illegible] हि देवा [illegible] इति [illegible] [illegible] इति । यथा [illegible] [illegible], "न [illegible] न [illegible] न [illegible] [illegible] । देवानाम् वा [illegible] [illegible]" इति यथा, "[illegible] [illegible]" इति [illegible] देवा [illegible] वा [illegible] [illegible] देवे [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] ? इति [illegible] न [illegible]" वा । "अपि वा [illegible] देवानुदि च । "अपि वा इति [illegible] [illegible] । न [illegible] देवा [illegible] इति [illegible]" [illegible] । कुतः ? । "[illegible] हि [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न देवाता" । कथम् [illegible] ? । [illegible] इति यथा "[illegible] [illegible] इति, [illegible] हि [illegible] न देवाता । "ननु [illegible] । [illegible] किन्तु "[illegible] देवानुदि" [illegible] हि [illegible] [illegible], [illegible] न देवा [illegible] । [illegible] "[illegible]"

इति न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] देवार्थ [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] न देवाता । [illegible] देवाता [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] न वा [illegible] न च [illegible] देवताः, [illegible] न देवा [illegible] वा [illegible] वा [illegible] । [illegible] वा [illegible] इति न [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible], न हि [illegible] न [illegible] वा [illegible]—इति । [illegible] इति । [illegible]—इति [illegible] न [illegible]—[illegible] । [illegible] 'यदि [illegible] न [illegible]—इति । [illegible]—[illegible] [illegible], [illegible] । अपि न [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]—[illegible] [illegible] । [illegible]—इति । [illegible]—[illegible]—इति [illegible] इति । [illegible] न [illegible] 'यदि [illegible] [illegible] न [illegible]—इति [illegible] [illegible]—इति [illegible] न [illegible]—इति [illegible], [illegible] । [illegible]—[illegible]—इति । [illegible], [illegible] न च, [illegible] । [illegible]

कल्प्यते हस्तपादौ सा इति चेत्। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यत्र, यथा, 'दश दाडिमानि षड् अपूपाः' इति। यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्र इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते प्रतिवचनं न्याय्यम्, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव। अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति। तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवतारूपं साधयितृतमं, यच्चेतनावदिव सम्बुध्य साधयति इति चेतनावदिव उपचर्यमाणं सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिश्य उच्यते, स्तोतवन्तो वय तव इन्द्र त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थं, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन चार्य्यते। तथा "इमे द्यावापृथिवी दूते अपारे यत् संगृह्णासि मघवन्नहो ते पूजितो मुष्टिः", इति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति। तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, "इतः महान् कायः" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तत्र कायः, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र कायोऽस्ति इति, अन्य तव कायो महान् इति। "सतो हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्"। नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः। विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत" इति। तथा, "सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः। तथा, "तुविग्रीव इन्द्र", इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्र इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम्। न च, ग्रीवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः। अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यन्ते तुविग्रीवादि, 'अस्य सोमस्य मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति। यदपि वचनं,—'बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पिङ्गलत्वम् आह, न बाह्वस्तित्वम् अक्षिसत्तां च। यदपि अभिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'पच्यन्ते ग्रसन्ति ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न पचनसम्बन्धार्थं, पच्यन्ते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत्र स्तोमिव पच्यमाना स्तुत्यर्थम् उच्चारयति। कुत एतत् अवगम्यते? चतुर्थीनिर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यं भिद्येत, पच्यमानान्—इत्येव च उद्दिश्येत पच्यन्ते ते ब्रवीमि—इति च। तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम्। यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविप्रकृतत्वेन प्रत्युक्तम्। अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत। न च, मधुकरीवत् अन्तरसभोजिन्यो देवता—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम्। तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति। मेघदोषं, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूतं च। न च, असौ कस्य चित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति? —इति। यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता—इत्यवगम्यते—इति। तत्र, स्मृते मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेत विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्राय विनियुङ्क्ते देवता। तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम्। यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीनि, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्याम,—भाक्त एष शब्दः—इति। 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेव—इत्यध्यवस्याम'—इति। तत्र,

ग्रहणात् [illegible] देवतापरिचारकाणाम् अतिशयः
दृश्यन्ते च न भक्तो नास्तिकः। [illegible] देवता
देवतानां वर्णयन्ति [illegible] च [illegible] परिचारकाणाम्
अतिशयः। किं [illegible] तथा देवता करोति तथा यदि
[illegible] अतिशयो भवति इति न च न [illegible]
भवति, न [illegible] न [illegible]
[illegible] भवति। यदि च न च [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible]
[illegible] च [illegible] न [illegible] इति
[illegible]। न च देवता [illegible] वा [illegible] यदि
[illegible]। [illegible] प्रतीयते
न इति। [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] यथा "[illegible]
[illegible]" इति [illegible]
[illegible]। तस्मात् देवता न [illegible] इति" वा।
"[illegible]
[illegible]" [illegible]। "[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] यथा
[illegible] इति। [illegible]
इति [illegible]
न [illegible] इति [illegible]
[illegible]। तस्मात्
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]। "[illegible]
[illegible] "[illegible] यदि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] न च [illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible] ? [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] ? [illegible]। [illegible] "[illegible]" ? [illegible]
[illegible] न [illegible] न [illegible] न [illegible]"
[illegible]" [illegible] ? [illegible]

[illegible] इति [illegible]
[illegible]। तथा [illegible] न
[illegible] इति [illegible]
इति [illegible]
[illegible]। तथा [illegible] "[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] न [illegible] तथा [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible]
[illegible] च
[illegible] इति [illegible]
न [illegible]" वा। "[illegible] इति [illegible]
[illegible] च। "[illegible]
[illegible],
[illegible] ? [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ? [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]। यदि च [illegible]
[illegible] ? [illegible]
[illegible]
[illegible]

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते" भा०। "ज्योतिषि भावाच्च" सू०। "यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेतनतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य" भा०। "भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि" सू०। "तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवानामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षितत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" तथर्षीणामिति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि" च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति"। स्मर्यते च "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम च" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादिभूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्। न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति यथा "न सुरां पिबेदिति" नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं" विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

[illegible]

[illegible]

इन्द्रनिष्ठफलविशेषजनक तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदु-
द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
पद-योगजउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नम स्वस्तिस्वाहा-
स्वधेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् नैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय
प्रसङ्गाच्च "इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य "इन्द्रउपा
सीत" इत्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात्
देवत्वं नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते विष्टाना देव-
त्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन निरस्ततत्यागस्य
श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात्। नच बीजा
क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिरेव इति
वाच्यम् बीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितशशिशेखराद्युपेततदुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव
याज्ञिकानां व्यवहार। बीजाक्षराणां हविस्त्यागि
त्वेनातद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नानात्वा
दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिमहस्यानुपपन्नत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन
शिवशरीराणामननुगतत्वेन तथापि न शक्तिह इति वाच्यम्-
मात्स्यादिना भिन्नशरीरेषु चैत्रत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशे-
षेणपरिगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम्। ईशानश्च तद्भिन्न एव"।

अविघ्न न० विघ्न कार्य्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त०। १विघ्ना-
भावे "अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्" रघु
"अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव" भा० व० प०
न० ब०। २विघ्नशून्ये त्रि० "अविघ्नं गच्छ पन्थानम्
रामा०। अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य०।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न० त०। विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचारः अभावे त० त०। १विचाराभावे
"अविचारेण कर्त्तव्यम्" स्मृति न० ब०। २विचारशून्ये
"अविचारपुरे देशे च पलायति जीवति" हितो०। अवीनां
चारो यत्र। ३मेषचारणायोग्ये देशे न विगतश्चारो दूतो यस्य
न० ब०। ४चारयुक्ते त्रि०। [विवेकाभावेनाकृते।

अविचारित त्रि० न विचारित। इदं कर्त्तव्यं न वेति

अविचाल्य त्रि० न विचाल्य अन्यथा कार्य्य। अन्यथाकार्य्य-
भिन्ने स्थिरैकरूपे। "अविचाल्यमेतदुक्तं तथाद्य भवता
वच" भा० व० प०।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० स० न० ब०। विशे-
षतोज्ञानशून्ये १सज्ञारहिते २मूढचैतन्ये। "यद्वाग्-
वदन्त्यविचेतनानि" ऋ० ८,१००,१०।

अविच्छिन्न त्रि० न० त०। सन्तते। अविच्छिन्न तैलधारा।

अविच्छेद पु० न विच्छेद अभावे न० त०। १विच्छेदाभावे
सन्ततौ न० ब०। २विच्छेदशून्ये सन्तते। विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम्।

अविज्ञात त्रि० न० त०। १विशेषेणाज्ञाते "अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रेता वा यदि वा कृत" नाविज्ञाते जलाशये"
इति च स्मृति अर्थनिश्चयशून्ये त्रि० २यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव पठ्यते" इति वेदान्त०।

अविज्ञातृ पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षण। १परमेश्वरे जीवेन
हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातृत्व कल्पितमिति
तदाज्ञतया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षण।
"अविज्ञाता सहस्रांशु" विष्णुस०। २तत्त्वविषयज्ञातृभिन्ने
त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अविज्ञेय त्रि० न० त०। १अवेद्ये २इदन्तया विज्ञातुमशक्ये
परमेश्वरे पु०। स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या
न विज्ञेय।

अविडीन न० न विडीनम्। पक्षिणामाभिमुख्येन गमने

अवित त्रि० अव-क्त। रक्षिते पालिते च।

अवितथ न० वितथ मिथ्या विरोधे न० त०। सत्ये यथार्थे
"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति" माघ "च पादयो-
रवितथ ब्रह्मणा श्रवणावुभौ" मनुः २तद्वति त्रि०।
"अवितथा विवधा सखि। मा गिर" माघ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्य। तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे।
"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्" इत्युक्ते-
विपरीततर्केणाबाध्य श्रौतार्थः,। २तर्कमात्रेणावि-
षये च।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्त्यस्य न० त० स्त्रियां
ङीप्। अनपायिनि "सुमेधामवितारिणीम्"। ऋ० ८,२८
५,६,। "अवितारिणीम् वितारः विगमनमपाय अन-
पायिनीम्" भा०।

अवितृ त्रि० अव-तृच् स्त्रियां ङीप्। रक्षितरि "सखीयतामवि-
ता बोधि सखा" ऋ० ४,१७,१८, स नो बोध्यविता"
ऋ० ७,९६,२।

अवित्त त्रि० न० त०। १अविख्याते। न० ब०। २धनशून्ये त्रि०

अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त०। लाभाभावे

यथापि 'पावन च यथाभ्येव पूजिताः' इत्यत्र [illegible] सर्वत्रिमां [illegible] यदाना विविधा [illegible] 'धातुर्वे [illegible] देवता [illegible] [illegible] च [illegible] मूर्तिस्थलीति [illegible] यदाभ्यासात् । यदि [illegible] देवता वा [illegible] [illegible] प्रतिष्ठा [illegible] देवतापिद [illegible] किंचि तु नास्ति । [illegible] [illegible] तत्र [illegible] भाद्र मास्य हि । तत्र [illegible] । तत्र तु [illegible] तत्र चि [illegible] [illegible] इति [illegible] च [illegible] । [illegible] । यदि च [illegible] [illegible] । न हि [illegible] । न च [illegible] देवतायै [illegible] भवति । [illegible] च [illegible] देवतायै [illegible] । न च [illegible] [illegible] ।

[illegible] दुर्बलात् [illegible] । [illegible] च यदि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] दर्शितम् । [illegible] देवतानां [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] देवता । [illegible] देवता [illegible] । [illegible] न [illegible] ।

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति । "न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतेः" सू० । विरुद्धधर्म्मवत्पदार्थस्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्याया साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्ध-
हेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्ति-
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणाभावात् । अस्मदादिमते
तु नाय दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्य संयोगं प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा० ।
पुनः शङ्कते । "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्"
सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियत-
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा० । परि-
हरति । "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बा-
लोन्मत्तादिसमत्वम्" सू० । "पदार्थनियमोमास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
मप्यस्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्था-
न्तरसिद्धिरिति भावः" भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनिर-
सनेन वेदान्तिमतप्रञ्चावितविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञा-
मात्रम्" सू० । "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्निष्ठे द्वारे पर-
म्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात् ।
अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिति मूल-
कारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा० ॥ नन्वेव अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । "समानं प्रकृतेर्द्व-
योः" सू० । "यस्तु तस्य प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृ-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । "अविद्या पञ्चप-
र्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्ये । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । "संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मजानयोरिति" कौर्म्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योर्गौण्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायास्तु क्वापि गौण्युत्प-
त्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव
नासदासीदित्यादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्थापितमतो न नित्यत-
हानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । "यत्र प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारण
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्येव प्रकृते-
रपि गौण्येवोत्पत्ति नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत्तु ।
"अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्या वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया
भूतान्त कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्यापेक्षया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्त्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासनार्थमेवानूद्यते ।
अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्"
"तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति पूर्व्वप्रक्रान्तमायाया
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृत तु
गुणत्रयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी स्मृता" ॥
"लोहितशुक्लकृष्णेति तस्यास्ताह्वबहुप्रजाः" इत्यादिस्मृति
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानु-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः ।
अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्याय पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ८२ पृष्ठे दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभिन्न
नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । 'मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरीश्वर" इत्युक्तौ 'इन्द्रोमायाभि पुरुरू-
पईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । स्वस्वा-
न्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने सञ्जातमात्रे तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्व्वमुक्ति-

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति। "न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः" सू०। विरुद्धधर्माश्रयपदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। अपि चाविद्यायाः साक्षादेव तु संयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिर्बन्धपर्यायस्य तु संभोगस्य कारणनाशात्। अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा०। पुनः शङ्कते। "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवत् वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः। अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा०। परिहरति। "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू०। "पदार्थनियमोमास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति। अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः। श्रुत्यादिकमप्यत्रार्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः" भा०। एवं क्षणिकविज्ञानवादिभिरनेन वेदान्तिमतच्छायावितताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम्। यथा "पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्" सू०॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात्। अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः। प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवं अविद्यास्थानीयप्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाश्रुत्याशयेन मूलसमाधानमाह। "समानं प्रकृतेर्द्वयोः" सू०॥ "वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणत्वविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः। एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि। "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः। अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या। तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता। "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजानयोरिति" कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौण्योत्पत्तिस्मरणात्। अविद्यायाश्च क्वापि गौण्युत्पत्त्यश्रवणात्। तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति। अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्थितमतो न नित्यत्वहानिः। अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः। "यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम्। कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः। तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिर्नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति। तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम्। यत् तु। "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव। परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम्। एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति। पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कार्ष्ण्यादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासनार्थमेवानूद्यते। अन्यथा "अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम्। मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात्। "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम्। एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता"॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्बह्वी प्रजा" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः। किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः। अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा०। वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ९२ पृष्ठे दर्शितम्। इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा। तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते। 'मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वरः' इत्युक्तेः "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम्। मायानाञ्च मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि। अतएव आविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम्। स्वस्वान्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्तिः

[illegible]

अविद्येय पु [illegible]

अविधवा स्त्री [illegible] "[illegible]" [illegible] १८ ।

अविधा स्त्री [illegible]

अविधान न [illegible]

अविधि पु [illegible]

अविन पु [illegible]

अविनय पु [illegible]

अविनश्वर त्रि [illegible]

अविनाभाव पु [illegible]

[illegible]

अविनाभाविन् त्रि [illegible]

अविनाभूत त्रि [illegible]

अविनाशिन् त्रि [illegible]

अविनीत त्रि [illegible]

अविनीय पु [illegible]

अविनेय त्रि [illegible]

अविन्ध्य पु [illegible]

अविपद् [illegible]

अविपश्चित् पु [illegible]

अविपाक पु [illegible]

अविपाल त्रि [illegible]

अविपुत्र त्रि [illegible]

अविप्रकृष्ट त्रि [illegible]

अविप्रिय पु [illegible]

न०त०। ४अपकारशून्ये त्रि०। ५असेतासतायां स्त्री।

अविप्लुत त्रि० न विप्लुत नञ्। अविनष्टे "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः सवर्णां स्त्रियमुद्वहेत्" स्मृतिः।

अविभक्त त्रि० वि+भज-क्त न०त०। १असृष्टे विभागरहिते २द्रव्ये ३तत्स्वामिनि च। "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेदिति" "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः" इति च स्मृतिः। ४अभिन्ने एकभावापन्नेऽर्थे ५अव्याहृते अधिष्ठानतया ६सर्व्वस्यानुस्यूते प्राधान्यशून्यत्वेन सर्व्वस्मिन् ७वर्त्तमाने च।

अविभावित त्रि० न विभावित। १अलक्षिते २अचिन्तिते साक्षिप्रभृतिप्रमाणादिना ३सम्यक्त्वेनाज्ञापिते सम्यगेव ४अज्ञापिते च।

अविमुक्त क्ली० वि+मुच-क्त न०त०। १सक्तभिन्ने। "न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः" इत्युक्तलक्षणे २काशीक्षेत्रे न०। ३मूर्द्धचिबुकान्तरालस्थाने च। "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित" इति जाबा०उ०। "आमनन्ति चैनमस्मिन्" शा०सू०। "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले" भा० इमामेव श्रुतिं केचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे "अविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति प्रश्ने नासीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्यभिधानात्। "परोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिपदाभ्यां नासीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः। अविमुक्तक्षेत्रञ्च असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्य परितः पञ्चक्रोशात्मकम्। तद्विवरणं काशीशब्देऽनुसन्धेयम्।

अवियोग पु० अभावे न०त०। १वियोगाभावे। विरोधे न०त०। २संयोगे। न०ब०। ३वियोगशून्ये ४संयुक्ते च। वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम्। मार्गशीर्षशुक्लतृतीयायां कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे "अथैतच्छृणु स्त्रीणामवियोगव्रतमिदम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया। उद्या चन्द्र द्वितीयायां भक्तं भुञ्जीत पायस"मित्युपक्रम्य कालिकापुराणे दर्शितम्। तद्विधिश्च हेमा० व्र०ख० तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः।

अविरण न० विरमणं विरामः अभावे न०त० भेदे मस्य लुक्। विरामाभावे "यज्ञो मनोऽविरणाय पूर्व्वीः" ऋ० १,१७४,८ "अविरणाय अविरामाय" भा०।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न०त०। १विरामाभावे नैरन्तर्य्ये। कर्त्तरि क्त न०त०। २विरामशून्ये ३सन्तते द्रव्यादौ त्रि० क्रियाविशेषणत्वे न०। ४कार्य्यादनिवृत्ते त्रि०। "अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन" माघ।

अविरति स्त्री विरमो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न०त०। १निवृत्त्यभावे २विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३विरामाभावे च न०ब०। ४विरामशून्ये त्रि०।

अविरल त्रि० न विरल न०त०। घने, निबिडे। विरलता च विच्छित्ति तद्विपरीत निबिडत्व मध्येऽविच्छेद।

अविराम पु० अभावे न०त०। १विरामाभावे २विच्छेदाभावे। न०ब०। ३विरामशून्ये ४सन्तते च त्रि०"अनिमिषमविरामा रागिणां सर्व्वरात्रम्" माघ।

अविरुद्ध त्रि०। न० त०। १विरुद्धभिन्ने २विरोधशून्ये ३एकत्रसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो वा अभावे न०त०। सहानवस्थानाभावे १एकत्रावस्थाने २एकत्र समावेशे च। "श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा," स्मृतिः "सर्व्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे" पुरा० "येन वाऽविरोधात्" कात्या० २।६।२६। "नाविरोधात्" कात्या०५।११।८। ३विवादाभावे च।

अविलक्षण त्रि० विलक्षणो भेदकधर्म्मान्वयः विरोधे न०त०। १तुल्यरूपे २भेदकधर्म्मशून्ये।

अविलक्ष्य त्रि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजं उद्देश्यं शरव्यं वा यस्य। १व्याजशून्ये २उद्देश्यशून्ये ३शरव्यशून्ये ४प्रतिकारशून्ये च "अविलक्ष्यमकाममपरं कतमत्" किरा०। "अविलक्ष्यमशत्रुप्रतिकारम्" भट्टि०।

अविलम्ब न० अभावे न०त०। १विलम्बाभावे शीघ्रे। न०ब०। २विलम्बशून्ये त्रि० विलम्बश्च कार्य्योत्पत्तिसाधककालप्रागभावः। तच्छून्य अविलम्ब।

अविलम्बित त्रि० वि+लबि-क्त न०त०। विलम्बशून्ये १त्वरायुक्ते द्रव्यादौ। क्रियाविशेषणत्वे न०। "अविलम्बितो द्वितीय" कात्या० १०,१,८,।

अविला स्त्री अव-इलच्। मेष्याम् १नास्ति विलं यस्य। [न०ब०। २विलशून्ये त्रि०।
२गर्त्तशून्ये त्रि०।

अविलास पु० अभावे न०त०। १विलासाभावे २अप्रकाशे।

अविवक्षित त्रि० न विवक्षित। १वक्तुमनिष्टे २तात्पर्य्याविषयीभूते "वक्तव्यमविवक्षितमिति रघु०।

अविवर त्रि० नास्ति विवरं छिद्रं यत्र। नीरन्ध्रे, घने।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादि यत्र।

रिति [illegible] । अविनयादौ [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible]

[illegible] "[illegible]" । [illegible]

[illegible]

अविहेव [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]

[illegible]

। [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।

अविनाभाविन् त्रि० न विना भावयत् भवति भू-णिनि । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनाभूत त्रि० न विना भावयती भूत । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [[illegible]]

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी [illegible] ।

अविनीत त्रि० न विनीत । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनीय [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविनेय त्रि० न विनेयं [illegible] ।

अविन्ध्य [illegible]

अविपद [illegible]

अविपश्चित् [illegible]

अविपाक [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अविपाल त्रि० [illegible] ।

अविपुत्र त्रि० [illegible] ।

अविप्रकष्ट त्रि० [illegible] ।

अविप्रिय [illegible] ।

[illegible]

अविवाद [illegible]

अविवाहित [illegible]

अविविक्त [illegible]

अविवेक [illegible]

[illegible]

च्छि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" शा० कौ०। इति सांख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सू० तद्भाष्ये च मयप्र्वे-नोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषोभेदकधर्मः अभावे न० त०। १भेदकधर्माभावे "शब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू०। २अभेदे ऐक्ये च। न० ब०। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि० सांख्यादिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रय न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्मिभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्त सुखात्मक, घोर दुःखात्मक, मूढ मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलसुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा० प्र० भा०। तन्मात्राण्यविशेषाः" सा० का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा—क अस्म० ष०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषितं भेदकधर्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावर्त्तिनं कृतं तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि० वि+श्रम—क्त न० त०। १विरामरहिते २सन्तते

अविश्वसनीय त्रि० वि+श्वस—अनीयर् न० त०। विश्वासकरणायोग्ये। [नेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्" हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न० त०। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न० त०। १विश्वासाभावे न० ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न० त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु० अव—टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि०। "अपश्चोषधीरविषा वनानि" ऋ० ६, ३९, ५, "अविषा विषरहिता निरुदकाणि वा वनानि" भा०। विस्तायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि० न० त०। असंलग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न० त०। १विषमभिन्ने समे (जोड) २सरले ३सुगमे च। [२विषयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न० त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न० ब०।

अविषह्य त्रि० न विशेषेण सह्यं न० त०। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनु।

अविष्टम्भ पु० अभावे न० त०। १आलम्बाभावे। न० ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोलोपः। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्वतो मधुक्षितमविष्ठ" ऋ० ७।२८।५ "अविष्ठ अतिशयेन रक्षिता" भा०।

अविष्या स्त्री अव—गतौ इसुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्—भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुमतं सविता" ऋ० २, ३८, ३, "अविष्या गमनेच्छाम्" भा०।

अविस् न० अव—भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे न० त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न० त०। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थविषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढ़ः। २असोढे त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द। कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा० उ० प०।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं तदिन्नम् अश्रवणायोग्यञ्च। वि+स्पश—क्त न० त०। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न० त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यं, स्मरणाभावः स च अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ० सू०। "प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्"। "प्रणिधान चिकी-

सम्मिलोऽवयवे इत्यादौ "सम्मिलोऽवयोऽविमाथं इव मम्" माघ ११.६,११। "सम्मिलेऽवर्वसकलिमाच इत्यवयवर्णति" कर्म। "वाविचरणि केनचित् कश्चित् पिताचमविचारमिमाथके" ज्ञान को २।१२।१। अविचरणि केनचित् कर्दचित् कर्म कक्ष कथ वा न विराम वाक्तारमविसर्वः इव: ? तथादेवरव: अविमर्शविशि वर्दी अविशत् सरकर मतिवनीयमेवविवहनोविपिताचमविरवर्थ गति।

अविवाद इ विग्रो यदा सर्व भावाद्यपेक्षा विरोधस्य अभावे १न ह । ।विरहराहरभावे पैक्यम्ले २सामरस्ये ३विरोधाभावे च न म ३अब्भूते त्रि । [विवादभावे।

अविवाहित त्रि न० । विवाहितभिन्ने अनूढे अभावे

अविविक्त त्रि न ह । १अयोधूते २विवेकशून्ये ३असम्बद्धस्यासादाने "बहुधाऽविविक्तविवेक वद वक्ष्ये वाक्याकाव्यं वाक्यार्थे कर्दि" नैषधचरित ।

अविवेक ह न विवेक: भेदज्ञानमेव ज्ञानम् अभावे न ह । अवयोस्तादात्म्यारोपवेदी। विवेकस्याभावे इति मैत्राविवेक। विरोधे न १अयोस्तादात्म्यज्ञाने विवेकाभावे "यदोऽविवेकात्" इत्यादि। "सम्बन्धाविवेकोऽसम्बन्धात् सर्वसम्बन्धविवेकाविविधः विविधः" "न अविवेकात्" विवेकमेवा यत्र सम्बन्धविवेकाभावात् "यत्र ऐक्यभिदोधि बोधक्षे त्वविद्या द्र द्वयस्य अभावा द्वितीयस्य बहुत्वविवक्षया सम्बन्धाभावाद्बहुतरसमवेत बोधबोध विवेकोऽभावात् । न तु परविवेकोऽभावाभावात् विवेकाभावो वा अस्यापि मनसो बोधकत्वम् अपि अविवेकसम्बन्धाभावेन अविवेकोऽविहारात् सम्बन्धापाद । सम्बन्धविवक्षाभावाभावतात्पर्यक्रम समवाय प्रभावसम्बन्धाभावात् । यथा इतिह्यादात् अविवेकस्य भूयसा बोधकोऽभावादिति । तथाहि च मानसकल्पोऽविवेक संयोगाभावसमवेतया संयोगसम्बन्धाभावादिविवक्षया संयोगसम्बन्धी । "अस्य वेदः विभूति" भावाभावसमवेतं च भावाभावसमिन्नान्यथा अपि धारोपं भावाभाव भावस्य संयोगोऽसम्बन्धोऽभावेन संयोगसम्बन्धादिति । अपि च "इतर: प्रभवितो हि युक्त इत्यादि समवेतस्य अविवेकस्य सम्बन्धयोजनेन तद्विवक्षा भावस्योऽविद्यमानवत्ता । अत एव अविद्या भावाभावोऽपि न मिथ्याविरोधविभावाभावादिति बोधकाने व्यापारे तद् अमानवस्य । तथादिविवेकाभिमानोऽयमवोऽविवेकस्य अविवेकस्यापि भावाविशेषसम्बन्धिनि विहत् । सर्वं व्यपि अविवेका संयोगसम्बन्धेषा सम्बन्धवद्वोऽविविक्त आत्मविहारादि च समवि वा न वा० । अविवेकित्व मते स्यात् । [सूर्य ।

अविवेचक त्रि न ह । विवेचकभिन्ने मन्दमतावित्यन्ये

अविशद त्रि वैशद्य: स्वच्छता" विर वि+शद-अच् न ह । विशदेतरस्मिन् इत्यादीनि । "अस्माकिम्विन वशि दृश्यताम्" ब ४।२४।६। "अविशदविचारविभावात् वा

अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न ह । विशेषज्ञानाभावे । न ह १निश्चयात्मके त्रि ।

अविशारद त्रि वि+शल-अच् दि ह, विशदा बालाय इत्यादि न ह । १विशारदभिन्ने । "विरुद्धादिविधिहि यादि । २अज्ञानमये च ।

अविशिष्ट त्रि न विशेषेण विशते इत्यत: । अविशिष्टसामान्येत अविशादि "वा है अविशेषविशेष च १।३६।२ ।

अविशुद्ध त्रि विरोधे न ह । विशुद्धभिन्ने दोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न ह । शुद्धिविरोधी दोषे "यदा विशुद्धिरविज्ञात:" गी० भा । अविशुद्धिश्च दोषवत्तया अवोधतया "अविशुद्धि: दोषादिवशात सम्भवति सम्यक्ज्ञानदेषवत्तया इत्यादि च भवतात् तद्विवक्षया "अयमस्मात् सर्वोऽविद्या तत्साध्यः इति । तत्साध्या अवोधविरोधादिरूपत: प्रसादपूर्वकं तत्वेन तदविज्ञा-विरुद्धवादमतविज्ञाना अपूर्वे यद्यत: सर्वव्यवहार विकारादि भावविरोधे परिणत्यं यथा । अत इत्याह अविशेष-यदि सत्यपि सर्वात्मकवदविशेषा: न वस्तुतो भवति सत्यस्वरूपे यदि नाम परमार्थत: असम्बद्ध अनुमाय तत् सर्वं इति । तस्मात् हि तत्वविषयाऽविशेषविरोध-वैषम्यादयादिमत्वात् उभयतः भावाभावमविशिष्टे ज्ञानानुपपत्ति: । न च या विवादे सर्वानुभवोऽपि भावाभावानां विशेषणात्र "अस्माद्वैषम्य सम्भावनेति" अनेन भावेन तदि ज्ञान विरोधाभावात् विरोधे हि सर्वोपरि तुल्यं भवति । न चैव अविरुद्ध विरोधो विद्यमानवत्त्वात् । यथा हि "वा विवादि: हि" विवक्ष विवादाद सर्वविवक्षयावात् भावेन न भावाभावयो: "अविरोधो यत्वात्मन इत्यत्रेन न वद्विरोधत्वाभाव भवति न तत्त्वविशेषाभावयत्वा इति भावभेदत्वाद् न भावमेवेन्नामयुक्तयात्माभ्यां अविरोधि विरोधः । विश

चि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति अतोऽस्योपरि करिष्यति" सा॰कौ॰। इति साङ्ख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च शैथिल्यादिशाया अनर्थहेतुत्व निराचक्रुः तच्च शा॰सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चेनोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु॰ विशेषो भेदकधर्मः अभावे न॰त॰। १भेदकधर्माभावे "वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा॰सू॰। २अभेदे ऐक्ये च। न॰ब॰। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि॰ साङ्ख्यादिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रय न तिष्ठति तज्जातीयाभा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्य। अस्यायमर्थं तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्राणि सन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्था शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशय। अतोऽविशेषिणोऽविशेषशब्दिता इति शान्त सुखात्मकं, घोर दुःखात्मकं, मूढ मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवल सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सा॰प्र॰भा॰। तन्मात्राण्यविशेषा" सा॰का॰ तत्सत्त्वे च प्रमाण तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि॰ विशेष न जानाति ज्ञा–क असम॰स॰। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि॰ न विशेषित भेदकधर्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावर्त्तनं कृतं तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि॰ वि+श्रम–क्त न॰त॰। १विरामरहिते २सन्तते

अविश्वसनीय त्रि॰ वि+श्वस–अनीयर् न॰त॰। विश्वासकरणायोग्ये। [सेदविश्वस्ते विश्वसे नातिविश्वसेत्" हितो॰।

अविश्वस्त त्रि॰ न॰त॰। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु॰ अभावे न॰त॰। १विश्वासाभावे न॰ब॰। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि॰न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि॰ विरोधे न॰त॰। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु॰अव–टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि॰। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि॰। "अपश्चोषधीरविषा वनानि" ऋ॰६,३९,५, "अविषा विषरहिता निरत्ययाणि वा वनानि" भा॰। विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि॰न॰त॰। असंलग्ने।

अविषम त्रि॰ विरोधे न॰त॰। १विषमभिन्ने समे (जोड़) २सुपथे ३सुगमे च। [२विषयशून्ये त्रि॰।

अविषय पु॰ न॰त॰। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न॰ब॰।

अविषह्य त्रि॰न विशेषेण सह्य न॰त॰। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सोमायामविषह्यायाम् स्वय राजैव धर्मवित्" मनु।

अविष्टम्भ पु॰ अभावे न॰त॰। १आलम्बाभावे। न॰ब॰। २आलम्बनशून्ये त्रि॰।

अविष्ठ त्रि॰ अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोर्लोप। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्द्धतो अप्रकृतिमविष्ठ" ऋ॰७।२८।५ "अविष्ठ अतिशयेन रक्षिता" भा॰।

अविष्या स्त्री अव–गतौ इसुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्–भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुमत' सवितु" ऋ॰२,३८,३, 'अविष्या गमनेच्छाम्" भा॰।

अविस् न॰ अव–भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु॰ विसंवाद प्रमाणानुसरणाभाव विरोधे न॰त॰। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि॰ विरोधे न॰त॰। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थ विषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न॰ अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढ। २असोढे त्रि॰।

अविस्थल न॰ भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द! कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा॰उ॰प॰।

अविस्पष्ट न॰ विस्पष्ट स्वतमात्रेणार्थावबोधक सुखेन श्रवणायोग्यस्य। वि+स्पश–क्त न॰त॰। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न॰ अभावे न॰त॰। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्य, स्मरणाभाव, सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभाव अविस्मरण तच्च च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ॰सू॰। "प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपदस्मरणम्"। "प्रणिधान चित्तै-

[illegible]

अविद्वस् त्रि० न० त० । विद्वद्भिन्ने मूर्खे ।

अविहित त्रि न विहितम् विहितः न त । [illegible]

अविहृत त्रि वि+हृ—क्त [illegible] न त ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible]

"[illegible]" भा० ।

अविहृत त्रि विशेषेण [illegible] । [illegible] ।

अवी स्त्री [illegible] रजस्वला [illegible] । [illegible] ।

अवीमान पु वीमानः [illegible] न त ।

१[illegible] । न त ।२[illegible] । [illegible] त्रि ।

अवीरक न [illegible] न त । १[illegible] । २[illegible]

अवीरित त्रि न त । [illegible] । [illegible]

त । १[illegible] न ।

अवीचि पु नास्ति वीचिः सुखम् [illegible] । [illegible]

[illegible]

अवीत त्रि नास्ति [illegible] । [illegible] ।

२द्राचायां स्त्री।३बीजानाधायके त्रि० "अबीजमपि चेत् क्षेत्रं स्थण्डिलं भवेत्" मनुः। अप्रागल्भ्ये न०त०। अङ्कुरोत्पादनायासमर्थे त्वं द्रागायणादौ ४बीजे च। "अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च" मनुः। "अबीजप्ररोहणासमर्थमिति" कुल्लू०। बीजं शुक्रं न०ब०। शुक्ररहिते ४क्लीवे न०। "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीव इति कथ्यते" स्मृतेस्तस्य तथात्वम्। "उन्मत्तं पतितं क्लीवमबीजं पापरोगिणम्" इति मनुः। ५कारणशून्ये त्रि०६योगोक्ते निर्बीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु०।

अबीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा०कौ० "तच्च प्रयत्नं तावत्द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्" व्याख्यातञ्च तदाभिः यथा "वीतं विशेषेण इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम् व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे यदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः। निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाववान् इति व्यतिरेकपक्षेण व्यापकस्य गन्धाभावस्य पृथिव्यां निरस्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य निवारकम्। तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमवीतम्"।

अबीर त्रि०वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य। १पुत्रादिशून्ये। न०त० २शौर्य्यवर्ज्जिते त्रि०। "पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता मनीषिभिः" इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त०। ३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री। "अजातपुत्रा विधवा साऽवीरा परिकीर्त्तितेति" स्मृतिः। "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा" ऋ०७ ४,६,। "अवीरा पुत्रादिरहिता" भा०। "अवीरायाश्च योषितः" स्मृतिः।

अवृक त्रि० वृ-कक् वृकः आवरकः न०ब०। आवरकशून्ये "ज्योतींषि कृणवन्नवृकाणि" ऋ०१५५,६, "वृकेणावरकेण रहितानि" भा०।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न०त०। १जीविकाभावे 'आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्' अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि' अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत्' इति च मनुः। नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य। २अविद्यमाने। "साध्याभाववदवृत्तित्वम्" साध्यवदन्यावृत्तित्वम्" इति च व्याप्तिचिन्ता०। न०ब०। जीविकाशून्ये त्रि०

अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिर्यत्र कप्। ऋणादौ वृद्धिः लाभरूपा (सुद) तद्रहिते १मूलधने। तच्च स्मृतौ दर्शितं यथा "ऋणं पैतामहं पैत्र्यं प्रतिभाव्यागतं सुत। सम दद्यात् तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः"। "सम सवृद्धिकम्" "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च" या०स्मृ०। "समं यावत् गृहीतं तावद्देयं न वृद्धिः" मिता०। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टोदेयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या०स्मृ०।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध-क। १वृद्धिशून्ये। अन्तर्भूतण्यर्थे वृध-क न०त०। अवर्द्धके। "पर्णीरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्" ऋ०७,७,२, "अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः" भा०।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त०। १वर्षणाभावे "अथ यदाऽवृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्हि बलीयस आदत्ते धर्म्मादिस्त्राप"। शत०ब्रा०। न०ब०। वृष्टिशून्ये मेघे पु०।

अवृहत् त्रि० विरोधे न०त०। हृद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्।

अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष-ण्वुल्। १दर्शके २पर्यालोचके ३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष-ल्युट्। १दर्शने, २प्रतिजागरणे, ३अवधाने च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघुः "भूपायामर्द्धरचना यथा विश्वगवेक्षणम्" सा०द० "पितृमन्त्रानुचरणे चात्मालम्भे ह्यवेक्षणे" श्रा०त०स्मृ०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष-अनीयर्। १दर्शनीये। "तपस्विसामान्यमवेक्षणीया" रघुः। २आलोचनीये च।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष-भावे अ। अवेक्षणशब्दार्थे।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्म्मणि-क्त। १दृष्टे २पर्यालोचिते च।

अवेक्षितृ त्रि० अव+ईक्ष-तृच् स्त्रियां ङीप्। अवेक्षकशब्दार्थे।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष-कर्म्मणि ण्यत्। १पर्यालोच्ये २दृश्ये च ल्यप्। ३दृष्ट्वेत्यर्थे ४पर्यालोच्येत्यर्थे च अव्य०।

अवेदनाज्ञ त्रि० वेदना न जानाति ज्ञा-क अस० समा०। वेदनानभिज्ञे "अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" कुमा०।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न०त०। ज्ञानाभावे "न वेद वेदिर्भवतो विनष्टि" छ०उ०। परिष्कृतभूमिशून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः। १अज्ञेये। विद-लाभे ण्यत्। २अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री "व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च" मनुः। ४गोवत्से पु० शब्दच०।

भघेश त्रि मास्ति वेषा बाधा यत्र । १चोराऽदिषिते निर्वाऽरि १बाधाती च २पूर्वद्वापी वी मैदि । बाधात्वे न ब ।३बहुविस्मयी वी ।न न ।४बवनानुमोति ।

भघेह त्रि भर+बल ब्र । भाषिते "भघेहारहनुषा" ब । । "बाहुभोवनविभोवार्भा" मेहरो भघेरा इति चीहापवर्णामिधाति" भाषा १६,८,११ ।

भघेध त्रि विविध भावमानुं बहु वैष य ब । १विविध भावाहे २विविधे च "भवेयं यहन कृषनुं रावो रखेन पुषाति भवि: ।

भघेभन्न न वित्तवाता भाता भव वैषयं बद्विनीनवम् बधाले न ब । बविजूबलबाले बधविषमे । भवे मनमद भोवाम् वाविमाइरा "भवेयम भवेषणा बद्रमयाद विविधम्" दरा ।

भघेमम न वैषम् पिदहवाय भवाले न ब० । १भवो भावाले पेहमले ।न न । १भव्नूपे ।

भघेवाल्य न वैषमं भावं निर्वचना बधाले न ब । भावी भावे ।बचल्ये न न । १बचूम्बे बचावित त्रि ।

भघेर न बधाले न ब । १विरोधाले न न । २विरोध-नृपे त्रि ।

भघेराम्र न०भराम्र निमविरचा बधाले न०ब । १विमनवयामाम् २शोकोषे बधीयवचानाबाम्बेरा भार्थेराम्बचार्येयवं बचाधिबमबिमर्थेरे च ।

भघेवचय न मिवचय भार भम् वैषमच भेदमचा बधाले न ब । १भेदमधीयाले बचेरे । न०न । २बचूमे बचिये त्रि ।

भघोचय न भव+बन-भावे बच्। विरचा भाविषा वैषये "भचाबेनैव बलेन प्रोषवं बरिदीर्घेमम् ।भद्धमनुचयं भोह विरचालोचयं भवम्" भवि: ।

भघोरह त भव+बन्-भावे बमृ नि भवोरा । १भवोरवे सत भवगये भावे बम् । विशे भवाहे त्रि भवा ।

भघोदेय बाल हैमवमयात् भवहरी । हेमाभवदेयम् हेमादी "भघोदेयवारिमनं भवि" न ७,१८,१९ ।

भघोध ब भव+बव-भवि ब । भवावे । बहुपा हिमावे भवनी । भवोवितम् भवोध भविते भवाविति ।

भघ्र ब भवहद् । बहुदे । [भवाहबोधन ।

भघ्रप ब भवहवद बवीविते भवहवाले विविध । भव

भघ्म त्रि भविवम् भवि+विवा बव । वेवमी बोवादौ "विदा बविव विवाह्वनम्" न ८। ८,१९ ।

भघ्यम्न व भि+बनुष-ब्र न व । १भिषो २भावे ३भिषे भोजनती वर्षभारचे ४प्रभावे भ्रभावीमरा भवुराव-भोचमबावभावम् वैदामबती भावबमाबभाले ५भवाले ६भवमबीरे ७भवभ्रमबचां च भवावति-निविभवीविबावदिमिवंभीरे निरपरे रबबुधि न । ८भवसे भबवालें त्रि । वैबवदिमिबभवावि भवि-भवचेचाभिर्व विषम् । भावभर भरबम भवं निर रोबमबाबम्" भा भा । वैषभवादिभिर्भवभवीमिर विवबमाबम् । "भवाम मिहुभाविदाद्" भा भ । "हविवरोव भेवाबु भवामाबाव निवाबवै"भा भ । "भवचल बचाबबवोबमबावभोभाबवं बचाबबो भावमबे भवि भार्भमाबु बवाबूबवाविबम् । भवरादिबं भोविबमिबबमबोबावाव भार्भमाबु भवव रबबचमबाबचाबबु रविवबु भा ब भा "भोरिवाबबबमबविरविभ" रबा । वैदाभिविर भावबवा-भावबमाबमबचावबेब बुबमबबवा भवबमबा च बीबवं बब च भर्भाविवबीबा च भावमबीवाबु "भवमबीरि बूबानि भाबबवाबि भारर । । भवमबविबवाबु च भव भा बदिहेबबेबि बीवोबदिब भव भावबवबु भबूाबे मबूब: भवबवाबाविबेबबबु "भवबाबबवबा बिबं बववरबमबम् बबूबारबि बवू बबबाबबेबावबबबोबावि-बीबबी भब च भवाबबीबवाबिबवावाव बिबबबु बबुवा भवबवबबबावाबु बबव: भव । बवबाब बर विबिहव भा बबा भा बवा बबि भूबो ब बबवबबबेब बवबबबवीबविवि भा बबे बाबे च बबबबाबिबबु बव "भाबवाबिबमबबीबाविबि वैब बबीबबवविबबव बबीबीबबबबि च ब । भाबवाबिबवबि बबबाबि-बबिबं बवाबबेबीबबा बाविबबा बबबबबबवाबे । भवी बि बबबी बबबा बबवबबबबबबाव बबव बबा" इति बब च बब बबाबाबी बबूबबबाव बबबबबबबबबा" बूबि-बविबबब बबेब बबाविबाबबे बबाबबबबिबि बाविबबिबे बबबाबिबीबबाव बबबबबबबविबि बबबबविबबबबव बबि बबिबब बबाबबबिबीबबी बबबब बबबबबाबबबबबबबब बब बबेब बबबा बाबबं बबिबबबिबबबबबिबिब बबि बैबेबीबबु बबीबबबु बाबबाबबं बाबिबबिबबबेबबबबा बीबबिबबबबु बबबाब बाबबं बबिबबिबि बबबं बाबबं बिबबबं बबाबं बबबबबबिबाबबी। बबूबाब बबाबा-बबिबि बबविबाबबी च च बबो च बबबबबबबिबि

योगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये प्रयुज्यते न चायमपि विरुद्धः । या तु प्रधानवादिना रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नयमश्व इति मूढोऽप्यध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायाञ्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीरं रूपकविन्यस्तं गृह्यत इति । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति । "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति तैश्च "इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारन्तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति" दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यपेक्षायामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति। "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति"। तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्मिन् रूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां त्विन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिरध्यवसायः भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः स आत्मा रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वञ्चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्" । "तदेवं पूर्वापरालोचनया नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः" भा०। "सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्" सू० "उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते "सूक्ष्मन्त्विह" कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति"। तथाच श्रुतिः "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति" इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति" भा० । परमब्रह्मपरत्वे "ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः" "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति च गीता । "योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः" मनुः विष्णौ तु "अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः" इति विष्णुस० । अप्रकाशितार्थे "तमर्थमस्याव्यक्तव्यवहारक्षपितमर्थं मनसा जगाद" काद० "ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्" मनुः। अव्यक्ते अविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १०राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना व्यवह्रियते "उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः । व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजं प्रायः प्रश्ना नो विनाऽव्यक्तयुक्त्या" इत्युपक्रम्य "यावत्तावत् कालको नीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्त्तुमाचार्यवर्यैः" बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव "यावत्तावत् कल्प्यमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्वतोद्दिष्टमेव । तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि संगुण्य भक्त्वा । एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात् । शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः । अव्यक्तानां द्व्यादिकानामपीह यावत्तावद्द्व्यादिनिघ्नं हृतं वा । युक्तोनं वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम्। यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छकेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्व्यादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत् सर्वं गुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलचितिव्यवहारादिगणनेन कार्यम् ।' तथा कुर्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः ।

[illegible] सर्वे [illegible] यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] सर्वं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] सिद्धमिति यथा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । १ । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

पद्मसूत्रमन्त्र [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

पद्मरागराय [illegible] । [illegible] ।

पद्मराग [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पद्मवृक्ष [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पद्मपुष्पी [illegible] । [illegible] । [illegible]

पद्मवन [illegible] । [illegible] ।

पद्मवर्ण [illegible] । [illegible] ।

पद्मनिकर [illegible] । [illegible] ।

पद्मनिधि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

पद्मनाभ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

पद्मनाभ [illegible] । [illegible] ।

पद्मपत्र [illegible] । [illegible] ।

पद्मपाणि [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

पद्मपाद [illegible] । [illegible] ।

पद्मभव [illegible] । [illegible] ।

पद्मभू [illegible] । [illegible] ।

पद्ममाला [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

पद्ममालिनी [illegible]

१विशेष्यापेक्षाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानवगाहिप्रकोपस्थिति जनकत्वरूपे २एकार्थीभावे च। "समर्थः पदविधिः" पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चित मस्माभि सरलायाम्। तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये यत्रामाकाङ्क्षया यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः कृष्णस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाहिप्रकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वय पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाश्वादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाश्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्यूपस्थित गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति"। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्ध्यन्वय तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदास कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणसमर्थवद्भयतो" इत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्ष तद्धितानीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति अत्राय विशेष प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्ते प्रधानस्य दृश्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादे सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समास। समासे वाचकशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिक कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रित। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति" तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न। वचनैरेव तन्निषेध कल्पनीय। समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वय क्लृप्त स च राजपदादुपस्थापितराजादे पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थं प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्त स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेश। तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वचनस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवहुविस्तरवाचस्पतिरतः समुदाये शक्तिः" नास्ति व्यपेक्षा यस्य। ३अनपेक्षे त्रि०।

अव्यभिचरित त्रि० वि+अभि+चर—क्त न० त०। १व्यभिचारशून्ये हेतौ "का व्याप्तिः? न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता०। व्यभिचारश्च द्विविधः अन्वयव्यभिचारोव्यतिरेकव्यभिचारश्चेति भेदात् अन्वयव्यभिचारोऽपि द्विधा। साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेर्वृत्तिमत्त्वात्, वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात् वह्नौ उभयविधव्यभिचारः। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्तायःपिण्डे सत्त्वेन वह्न्यभावस्य च तत्रासत्त्वात् वह्नेर्न साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। इति तत्र उभयविधव्यभिचारः। २अवाधितार्थे च "अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्य" शा० भा०।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर—णिनि न० त०। केनापि प्रतिकूलचेतना १निवारयितुमशक्ये। न्यायमते २साध्यसाधकव्याप्तिविशिष्टे हेतौ च। ३अवाधितविषये च

"[illegible] [illegible] [अव्यभिचारिण्यां [illegible]।

अव्यभिचार पु॰ अभावे न॰ त॰। [illegible]

अव्यय पु॰ न॰ वि+इ-अच् न॰ त॰। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]

अव्ययात्मन् त्रि॰ [illegible] [illegible]

अव्ययीभाव पु॰ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]

अव्यर्थ त्रि॰ न व्यर्थः। [illegible] [illegible] च।

अव्यलीक त्रि॰ विरोधे न॰ त॰। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

अव्यवधान न॰ अभावे न॰ त॰। [illegible] "[illegible]" [illegible] न॰ त॰। [illegible] [illegible]।

अव्यवसाय पु॰ [illegible] [illegible] अभावे न॰ त॰। [illegible] [illegible]।

अव्यवसायिन् त्रि॰ न [illegible] वि+अव-सो-णिनि न॰ त॰। [illegible] [illegible]। [illegible]।

अव्यवस्था स्त्री॰ वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न॰ त॰। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

अव्यवस्थित त्रि॰ वि+अव-स्था+क्त न॰ त॰। [illegible] "[illegible]" [illegible] च।

अव्यवहार्य त्रि॰ वि+अव+हृ-ण्यत् न॰ त॰। [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible]।

"य कामतो महापापं नर कुर्य्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इति । तथा "विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणम्भवेदिति" च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं सुविकरमित्यभिप्राय, न पुन कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् "इय विशुद्धिरुदितेत्यादि" तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्य्याया एव "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुन प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात्। ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्य्यतापि कथम्भवति? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अकामकृते सर्व्वत्र पापक्षय यत्र तु "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिता पातकसंयोजकाश्चेति" गौतमोक्त महापातकादौ व्यवहार्य्यत्व निषिद्ध तस्मिन् पतनीये कर्म्मणि कामत कृते व्यवहार्य्यत्वमात्र न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्य्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकाया शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नत्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्य्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्त विदुर्बुधा । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुन कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । "अकामत कृत पाप वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृत मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्म्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । "नास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हन्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्" इति।

अव्यवहित त्रि० वि+अव+धा–क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्सम्बद्धे । "विसाधयिषाविरहविशिष्टपक्षताव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति" दीधितिः ।

अव्यवहृत त्रि० वि+अव+हृ–क्त न०त० । १अकृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृत तस्मिन् भोगादिना २अदूषिते च

अव्यसन न० अभावे न०त० । १व्यसनाभावे न०ब० । व्यसनशून्ये। व्यसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्न परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहस द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूल य सर्व्वे कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षा स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिण । पूर्व्वंपूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्" ।

अव्यसनिन् त्रि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यसनशून्ये

अव्यस्त त्रि० न व्यस्त विक्षिप्तं विपर्य्यस्तं पृथग्भूतो वा । १अविक्षिप्ते २अविपर्य्यस्ते ३समस्ते च। [अव्ययादयोऽप्यत्र

अव्याकुल त्रि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत त्रि० वि+आ+कृ–क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटीभूते १वीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २साङ्ख्यादिमते प्रधाने च। "तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्" श्रुति । "सदेव सौम्येदमग्रआसीत्" छा०उ०भा० "इद नामरूपाभ्यामव्याकृतम्"

अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १छलाभावे "इद किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु० । "अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता" मालवि०। न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुन स्वरूपनिह्नवेन इतररूपेण प्रकाशार्थ व्यापारभेद ।

अव्यापक त्रि०न०त०। १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च। व्यापकत्व स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी वह्निव्याप्यधूमाभाव प्रतियोगी अव्यापक यथा धूमो वह्नेरव्यापक तस्य वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् "अव्यापकविषयताशून्यत्वम्" सामा०गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारशून्ये। व्यापारश्च करणजन्य क्रियाया अव्यवहित जनक ।यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । यद्धि इन्द्रिया दुत्पन्न प्रत्यक्ष जनयन् व्यापारो भवति एव छिदिक्रियाया दात्रच्छेद्यसयोग । तथा यागादौ अदृष्टम् अनुमितौ परामर्श ,शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

जिनाम्। नैषा प्रतिपत्तौ देयो न शिला तारवेश्मिनाम्" मनु ।

अशत्य त्रि० शताय हितम् यत् न०त०। शतकार्ये-ष्वनावरणीयेऽन्यतकथनादौ "अशतं वा धनं हरति तन्निश्या करोति शतम्" शत०ना०।

अश महतीं-व्याप्तौ च स्वादि०आत्म० सक० वेट्। अश्नुते आशिष्ट आष्ट आनशे। अशिता-अष्टा अक्षते-अशिष्यते अस्नुवान आंट अशिट समष्ट "स प्राष्टपेयवैरिव चानशेऽन्दें" भट्टि "प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः" रघु।

अश भोजने क्र्यादि० पर०सक० सेट्। अश्नाति आशीत्। आश। अशिता अशिष्यति। "लब्ध्वा परत्र नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विज" मनु० "नदेह भक्ष्यमपघृतमश्नामि प्रयतात्मन" गीता।

अशकुन पु० न०अप्राशस्त्ये न०त०। दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके काकादिदर्शने। अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिका साधारणा काकादिदर्शनादयोऽसाधारणा। अपशकुनशब्दे २१७, १८ पृष्ठे विवरणम् "अपयाति सरोषया निरस्ते कृतक कामिनि चुचुपे मृगाक्ष्या। कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थेऽशकुनेन स्खलितः किलेतरेण" माघ। "साहस नैशशकुनीभयेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंस" नैष०।

अशक्त त्रि० न०त० "समर्थभिन्ने १कार्याक्षमे" २पूर्व्वोत्पन्नमशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम्" सा०का०।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त०। १सामर्थ्याभावे "अमेय तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया" रघु। २अपाटवे स्वस्वभक्षित्ते बुद्धे ३स्वाभिजननासामर्थ्यभेदे च सा च "एष प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः" इति सामान्यत उक्त्वा "पञ्च विपर्य्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्। अष्टाविंशतिभेदा" इति। अशक्तिं विभज्य "एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्य्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम्" सा०का० "बाधिर्यं, कुष्टिताऽन्धत्व, जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दता"। यथासङ्ख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः एतावत्येव तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम्। तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिरुक्ता स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति। कति बुद्धेः स्वरूपतोवधा इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुतः? विपर्य्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम्, तुष्टयोनवधेति तद्विपर्य्ययास्तद्विरूपणान्नवधा भवन्ति। एव सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्य्ययास्तद्विरूपणात् अष्टौ भवन्तीति" सा०कौ०दर्शिता। व्याख्यातञ्चैतदस्माभि "पूर्व्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवमुत्तरार्द्धे कर्म्मेन्द्रियाणामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकूल्यादनेऽभिनिवेश इति भेद। तत्र बाधिर्य्यं श्रोत्रगत शब्दग्रहणापाटवम्। कुष्ठिता त्वग्गत स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्व नेत्रगत रूपग्रहणापाटवम्। जडता रसनागत रसग्रहणापाटवम्। मूकता वागिन्द्रियगत वचनापाटवम्। कौण्य हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्गुत्व पादगतं चलनापाटवम्। क्लैव्यमुपस्थगत मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्त अपानगत विष्ठोत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगत सुखादिविषयग्रहणासामर्थ्यम्। एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां वधा स्वस्वकार्य्याक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्धेतुकत्वात् बुद्धे' स्वविषयाग्रहणविषयते अशो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधेत्याह तथा चेत्यादि। ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिश्च मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिर्भेदा स्यु। तथा च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति"

अशकुनी स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश-अच् अश्वा स्वस्थानात् जलमाप्नोति स्कुनुम-वा०-ट पृषो०सलोपः टित्त्वात् ङीप् इस्थे०। अल्पकालेन जलप्रापके जलोपरिजाते (पाना) इति ख्याते तृणभेदे।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-यत् न०त०। असाध्ये "अशक्यशक्त्यभिधारहेतवरोगी न वेदा यदि सन्तु के तु" नैष०।

अशङ्का स्त्री अभावे न०त०। १शङ्काभावे २त्रासाभावे च न०त०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अशङ्कित त्रि० शकि-क्त न०त०। १अभीते २सन्देहरहिते च।

अशत्रु पु० न शातयति शद-णिच्-क्रुन् न०त०। १चन्द्रे शब्दच०। विरोधे न०त०। शत्रुभिन्ने २मित्रे च।

अशन न० पु० अश्नुते व्याप्नोति अश ल्यु। १पीतसालवृक्षे दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। भावे ल्युट्। २व्याप्तौ, ३भोजने च "मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्" ति०त०स्मृ०। कर्म्मणि ल्युट्। ४भोज्ये पचे न० "पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः। पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति। अपूजितं च तद्भुक्तम्" मनु। एवं

प्रथम [illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

यमनपर्णी स्त्री [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ([illegible]) इति [illegible] [illegible] [illegible] ।

यमना स्त्री [illegible]—[illegible]+[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

यमनाया स्त्री [illegible] [illegible]+[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

यमनापित त्रि [illegible] [illegible]+[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

यमनायुक त्रि [illegible] [illegible]+[illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] ।

यमनि [illegible] स्त्री [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]"।

यमस् त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यमरोट त्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]

तत्समवाय्यधिकरणं दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति" च। ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेति" श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टः, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीशित्वमुपपन्नं संसारिणः" भा०। जीवस्यापि वास्तविकमशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धित्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। न ह्यात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः" शा०भा०।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व। १शरीरसम्बन्धराहित्ये २मोक्षे च। यथा मोक्षस्याशरीरस्य तथोक्तं शा० भा०। "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्"। अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति।

अशरीरिन् त्रि० न शरीरी। १देहशून्ये ब्रह्मणि २मीमांसकोक्ते देवमात्रे च। शरीरसञ्चारयितृत्वं नास्त्यस्य इनि न०त०। ३शरीरेणानुच्चार्य्ये आकाशशब्दे। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "वागुवाचाशरीरिणी" भा०व्या०प०। [शून्ये त्रि०।

अशर्म्मन् न० विरोधे न०त०। १शर्मभिन्ने दुःखे न०ब०। २सुख-

अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः। १शूलीतृणे राजनि०। २शाखाशून्ये वृक्षमात्रे त्रि०।

अशान्त त्रि० विरोधे न०त०। शान्तभिन्ने शमहीने "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्" गीता। [त्रि०।

अशान्ति स्त्री अभावे न०त०। १शमाभावे न०ब०। २शमशून्ये

अशाश्वत त्रि० न शाश्वतः। अनित्ये अस्थिरे।

अशासन त्रि० अभावे न०त०। १शासनाभावे न०त०। २शासनशून्ये। [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ।

अशास्त्र न० शास-करणे ष्ट्रन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न०त०।

अशास्त्रीय त्रि० शास्त्रे विहितं छ न०त०। शास्त्राविहिते निषिद्धे।

अशास्य त्रि० शास—वा० ण्यत्। शासितुमशक्ये दुर्दान्ते।

अशिक्षित त्रि० विरोधे न०त०। शिक्षाशून्ये गतिनैपुण्यशून्ये हयादौ।

अशित त्रि० अश—कर्म्मणि क्त। १भक्षिते "आपएव तदशितं नयन्ति" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इति च छा०उ०। कर्त्तरि क्त। २अशनेन तृप्ते आशितङ्गवीनं भावे "क्त" ३अशने न०।

अशित्र पु० अश—भक्षणे इत्र। १चौरे। भोजनार्थात् कर्म्मणि इत्र। देवभक्ष्ये २चरौ।

अशिथिल त्रि० विरोधे न०त०। शिथिलभिन्ने दृढे।

अशिपद त्रि० न शिपदः पदरोगभेदः वेदे पृ० नलोपः न०ब०। शिपदरोगशून्ये। "शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः" ऋ० ७,५०,४।

अशिमिद त्रि० "शिमिर्वधकर्म्मा" निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा—क उप०स०। अहिंसके "सर्व्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु" ऋ० ७,५०,४।

अभीर पु० अभि-ईरच् । गोपजातौ स्वनामख्याते जातिभेदे । तत्र अभीरजातीनाम् आभीरे । गोपी च अभीरीशब्दवत् वाच्यम् । ईषदीर्घा च ।

अभीरस् पु० नास्ति भीरस्य । भये रहितं त्रि ।

अभीरुपत्त्री स्त्री न भीरवः पत्रा यस्याः । शतावर्यामोषधौ ।

अभीरु न० भीरौ न० त० । शतावर्याम् त्रि० । भयरहिते च त्रि० । भयाभावरहिते त्रि० ।

अभीवर्त पु० अभिवर्त्तते अनेन अभि-वृत्-करणे घञ् । भेदके आख्याने "इत्यभिवर्तेन पुरस्तात् सामपर्यायेण कार्याः" इति शत० ब्रा० ।

अभीशु पु० अभि-ईशे न० त० । रश्मौ रथ्ये "आश्वयस्य अभीशवः" इति अश्वसम्बन्धे अभीशुशब्दे बहुवचनेन प्रयोगः। रज्जौ च । नास्ति शिरो यस्य । शिरोरहिते त्रि० । अभीशुमान् सूर्य बद्धोऽनये अपि च "मा नेमनीसुपद-शावरितो क० १,६६,१६ । "यो वा इमानो-अभीशुमतोऽस्य जगतो अभिशी" क० ।१९ ऋ ।

अभीषङ्ग पु० अभि-सञ्ज-घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः । आक्रोशे परिभवे च । शापे । भिन्नवाक्यत्वादिदं विवरणे प्रविष्टं न । आक्रोशे पराभवे श्रुतिसम्मेलनं शोके यथा "अभिषङ्गजात् अस्मिन् चमत्कारे ह्यभीषङ्गः" इति ।

अभीष्ट त्रि० अभि-इष-क्त । अभिलाषविषये इष्टे । प्रिये स्वनामख्याते च यज्ञ अभिमतसाध्यसाधनम् । "अभीष्ट-फलसिद्धी शृणुष्व मम" ।

अभीष्टम न० विशेषे न० त० । अत्यन्तप्रिये इष्टे त्रि० । भीष्मस्य शरणा न० त० । अतिप्रियतमे त्रि "अभीष्टतमावेशे" इति । [अभीष्टेष्वपि वरो यथा ।

अभीष्टकर पु० अभीष्टं करोति कृ-ट । अभीष्टकारके

अभीष्टतम पु० अतिशयेन अभीष्टः तमप् । अतिप्रियतमे "प्रेयसी अभीष्टतमो" यथा ।

अभीष्टि स्त्री अभि-इष-क्तिन् । अभिलाषे इच्छायाम् अभीष्टाभिलाषे अभीष्टशब्दे "अभीष्टिमत्" इति । "अभीष्टिभिः" इति ऋ० । अभिमतावाप्ती अभीष्टि इति ।

अभीष्टिमत् त्रि अभीष्टि-अस्त्यर्थे मतुप् । अभीष्टियुक्ते त्रि ।

अभीषु पु० अभि-इष-उ । अभीशौ रश्मौ प्रग्रहे ।

अभीष्ट न० अभि-ईष-क्त । अभीष्टे न० त० । अभीष्टशब्दे त्रि ।

अभुक्त त्रि नास्ति भुक्तं यस्य । अभोक्तरि ।

अभुग्न त्रि विशेषे न० त० । भोक्तुमयोग्ये स्वनामख्याते मूलादौ च । भिन्नो योगः । अभुग्नेन बाहुना येन स्थानवाद्याङ्कितेन स्थिरबुद्धिलोपेन कथा विचारपरोक्षे । यद्यपि अभुक्तार्थम् च अभुक्ताद्यं बहुसाधनकानां अभावादि । यदि च भोजनं भोजयितः प्रयोगे इति । "अभिभवपरिभवेषु इति । अभु-क्तिः च अभिभावधीकरणसम्बन्धेन अभु अत्र निज पुरुषार्थ । अभुक्तमिति पुरुषार्थसम्बद्ध वर्णितम् । पुरुषार्थं चतुर्विधकारणम् "यथा कल्पम् दर्शनानि निर्दिष्टं शास्त्राणि प्रायम् । भार्ये स्त्री च अभावे विशेषेण अभावनिषेधादि कारणम् अभुक्त-पुरुषार्थम् अनिमित्तविषयम् भवति । पूर्वः पक्षः । अभिभवे आत्मार्थे व । अभुक्त त्रि । भिन्नो न योग् यस्य यस्य अप् अभीष्टम् अनु आभीषम् । अभुक्तार्थे न "अभीष्टात् निवृत्तेर् मानुषम् अभिमान च" इति वा पूर्ववत् अभीष्टमति अन्य । अभावो यदा अनु वा पूर्वपक्षदोषे आ(भा)वीन्य यद्वे त्रि ।

अभुज् त्रि विशेषे न० त० । अभोजिते भोक्तुमयोग्ये च दोषव्याधितः । व्याकरणादिविवर्तनागतापि अनुक्त दोषः भाषाविशिष्टेषु यत्र दर्शितो दोषः यथा विचारे यावदव्ययावत् भवेत् । वाक्यार्थमेवमर्थे उक्तेः निरवधिपुरुषार्थे । "अर्थोत्पत्तिं अभोक्त-पुरु इत्येष च" इति यावत् यथाधिकरणार्थात् ।

अभुक्ति स्त्री अभावे न० त० । भुक्त्यर्थे दोषे भव्य । स्वाभिमुखे इत्ये । अभावविभाजनविशेषप्रतियोगिविशेष्य इति निर्दिष्ट भेदाद् वा च । न काशादि । अभुक्तिमत् अनुक्तमात्रे अवयवावयविनोर्दोषविशेषेण । एवं अभिभवकारकावस्था अतिदेश । इतिवृत्तम् अस्य अभिविशेषेऽनुक्तम् "भीत भाव" अथ यथा यथा अविद्यादिना । प्रथमा भावे अते अथा अभिमत्तेन च" अथ इति अत । यतो अनादर्भ प्रथमा इति विशेष पूर्वपक्षरणम् । तेन ज्ञाने भवति भावस्य । अनेक विवि भावस्य बोधकाकारणविशे यथायथाः अवधारणं इति बोधो अनुपरिवर्तितविषयाद्याशेषाविर्भाव इन्द्र-मनुष्यविशि यथावत्पुरुषार्थमात्रं इत्यादि, इत्यस्य

लोकव्यवहार' क्वचिदेव जुगुप्सितसंसर्गोपहतएव द्रव्ये, न सर्व्वत्र । तत्रापि सामान्यतश्चासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकृतो, नवा शुद्ध्यशुद्धितारतम्य विशेषकृत । अत सर्व्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्ध्यो शास्त्रादेव निश्चय । यस्तु चण्डालादिसंसर्गादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहार स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमात्रमित्येव यागदानहोमादिषु श्रेय साधनत्ववत् । कथ पुन कार्य्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगति ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूम । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्या स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकाना यागाना श्रूयमाणकालान्तर भाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्व्वसिद्धि, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशततयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्व्वसिद्धि । तथा मूत्रपुरीषादिसंस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादि संस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधस्त दभ्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूप सिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीना सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासा च तादृशमेव वेदवाक्य मूल कल्प्यते स्वयं माणार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियम कार्य्यार्थपरेणैव वेदेन भाव्यमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्रागुक्तप्रक्षालनवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धेव पर्य्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भव । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अत शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्त "शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति" तदेव श्वा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्ध्यशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराधिध्यते शुद्धिर्हि मूत्राद्युपघातेनाशुद्धाना द्रव्याणा संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धा येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापक वचन विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्मीमांसिताऽपि सङ्क्षेपात् द्विविधा बाह्या आभ्यन्तरा च । यथा "अथात शौचाध्याय व्याख्यास्यामस्तद्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तर शौच नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽद्भिरनिष्टपुरुषसर्गे प्रोक्षणाभ्युपरित्यशुचिप्रतिषेध, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्म्मशयता, शरीरशौच मृद्भिरद्भिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुरवर्जनम्, मनसो मिथ्यासङ्कल्प प्रतिषेध, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविध शौच यच्छिष्टै पर्य्युपासितम्" । "बाह्य निर्लेपनिर्गन्धमन्त शौचमहिंसनम्" इति च उश० । "अद्भि शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मन सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्मनस शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूताना षड्विध शौचमुच्यते । देश काल तथात्मान द्रव्य द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्था च परिज्ञाय यथाविधि । शौचन्तु कुशलो धर्म्मे धर्म्मेप्सु शौच माचरेत्" इति च बौधा० "अनिलानलसोमसूर्य्यकाश्चनरजतभस्मतोयताम्रै, अजसुखवालधिगोमयरजश्चाद्यै स्पर्शगुणैरिह मेध्यता नयन्ति" हारी० "आत्मयाजिना शरीरस्याद्भिर्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धे, तपसा पापाना, सन्तानजानां मातृपैतृकाणा दोषाणा यमनियमसन्त्वव्रतोपवासादिभि" शङ्खलि० "ज्ञान तपोऽग्निराहारो मृण्मयो वार्य्युपाञ्जनम् वायु कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तृणि देहिनाम्" सर्वेषामेव शौचानामन्नशौच पर स्मृतम् । योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारि-शुचि शुचि । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्य्यकारिण । प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमा । शोध्य शुध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमा । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मन सत्येन शुध्यति । मनुः "कालोऽग्नि कर्म्म मृद्वारि मनोज्ञान तपो जपम् । पश्चात्तापो निराहार सर्वेषा शुद्धिहेतव । अकार्य्यकारिणा दानम्" वेलप्रस्रेवरसामाव् विशुद्धि परमा मता" या० स्म० "सत्य शौच तप शौच शौचमिन्द्रियसंयम । सर्व्वभूतदया शौचमद्भिस्तु पञ्चम मतम्" यम "गात्र मृदम्भसा शुध्येच्चित्त भूतान्त्यसनात् । विद्यया तपसा देही भविज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनाहुतामेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन चेलवासेन दानेनेष्ट परिश्रय । परापवादाश्रवण परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौच श्रोत्रदृशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम । अमायिवधमस्तु य

पूर्णित पादस्वयो। अथर्षिः परस्त्रीणां शरीरं यौवनमिमते यद । 'अभिजोत्पातिऽप्युपवासं चिरं कृतम् । यथ सोम आप्त सवनीयम्' इति प्राक्-नावय पर्वणां अद्धिरत्निः पातयेत् । चक्रनोवकवाद मौनं मासम्" इति । "मिश्र लौकिकस्पृशां ब्राह्मणां वैश्वदेवम् । दक्षिणानां चत्वारि पुनितुं हावम यदि । यथा प्रजनवद् बधा पूर्णादि शावकवदि । यो वाम दृष्टिकामेशे हाथ्यैरे अर्था बचाः" बहु "यथा शरीरलोभेमेभ्ये बच निमज्जतिका । यच्यादीनां प्रवेयम कादयपरिविवेचन । मनुषासुगतैखानां यर्थमाणा पूर्विवेयेत् । यजमानयर्मतिनवोधाद दुग्धं दीपदि स्थापन । यज्ञा दानमनागत हित्वा सदैव गा । अवधि यद्वन्य दृष्टा वा आयुर्विधेयेद । प्रयोगयेदयमानासदृशी यायक-वैयश् । यौवनवयविमाङ्गवई इथोयोग्यादिति । यैवे सेवे च मध्ये च अयकाले च पूरण । यतादयन्वर्षैव यौवावधि यथाते सिद्धिः दैवः । "इत्यादिवचनविश विमयोमाणयमानां संवर्णाशकरो इत्योमयसो-चिवर्णाईकायमिमीविदेयववृयोचितवचनविज्ञाहृदी वादिविज्ञोक्तमरोरोयमाविविदयमृणानिद्रीच हिय यम-यौवयौवनिविज्ञायाकरदिविग्न मौवस्थरीरोयवाद मृ-मौनवदि शारीरा । "चिवापूर्वोयमे वसे" यथा आमदानरेषु । वैगुणे दाकाले परितोषवतके दवमनिरैश्वोय । मनुदर्घपि यथे च । यर्थ यस-न मन चद सवचनाग्रस्यास्ववदि । अस्मान्य' यथायथावर सति यवोयम् । यर्भेष्वेव पूर्व यथा शाखादिश्नं विज्ञात् । एवयवा यर्व्वेतकि चायस्तु दति । एवयवा वौयमयी एवयवा च ह न दायद चौनाम्यादय एवा । ययोगविवयनों' स च ह चामा इत्यादि । पुनः कृ । यौवनाभ्यन्तरे यौवन आमा विशीर्ष दायः परिधाय एकासनयय पुनरायीवे यथा यद्गमनवन दयोयाणि यथा चायायेद । चायाय मुर्चनवयमालये च । चायेरवमाद् प्रयाग च वार्दिवे यद्वे । दर्शविशैशनवोयवोर्वेवतर प्रथाय पूर्णाति । यव्यमोत्पयोगयोवेयतर प्रथाय यायेन । यद्योगयन्-मूर्येन चामा मधुमयेन । दवमवययोगवयत । यथा गमनवदनमाप्नुपिदर्यविदिष्ट यथा । य वाम दृष्टिया श्रोदारदर्शी यथा यथा । योक्री काश्री च वैश्री च पिय मा लिखित् हरा । यर्थैया तथा यथा च गायत्री

दिवाविशि । वाद्यवैवम यात्र यौव याज्ञदानवी वदिवारवयात्रीति दर्शि मार्दिवेवयम् । यवेषामपि इवैसामपि मतानि मानुपस्त च । दानयम वदैवतस देवानि च दृष्टः "यार्ध श्रोत्रिमिताराय पूर्णायर्थ वाड्मयम् । यात्र यथाकलयी च पुत्रिवर्षपि देविमाद विष्णु । "यर्थ मावे यवी दया । बहुरूपवती । यव वायवलाद आयोन च पुत्रवि । वमितुरीहदयि वादयेष्वं यदि वर्विविद् । इयोरपि च च वाथवं यत्र याम निषेधनम्" यदि । "एवा यर्दयोयेम गीर मायेन वा यथा । मायेद्वं"यरा यच यथा यामेन पुत्रवि 'यजन "यथवयेन यदौ यविन पापदायम् । यज्ञाख्यां यपितार्थिता बहूना च द्विजा" यथा यथ । "दिवाधोर्धिमदवा च पूर्वियां यदि यथा । यर्थ ययर्चानिवर्षेन यच यायेन पुत्रवि । यायम मवयोनित योरदर्शिदयमाद । यौवनिवसाद यवोद्भाव मारवानीय यदि । मार च यदि यदेव याता निरोधितुमर्हति । यावन्नैव तु निगृहेत् वा यच ह गीयर न दलिम् । यायोगिरेवी पुत्रा च दशमय यथावधि आयावीद्र पुत्राय यायं वैगुणिनः स्मृतम्" यदुः । वैगुणिनः यामयतो यर्वदह्यायेन यमवी तु यदा ययोचौर्ध पूर्वपीयम्" यावायतेन । "यजीवे स्मारिति याम मासवर्षपि वैत्ये । इत्यान पुत्रवर्षे आयवाम लिवीवते । पुत्रा वेद यमारोन अनभिवादिताय वा । पुत्रवाशद इत्यादि देवर आरब्ध यद" यह "तु याददेवे वेद मार्य वा पुरस्तादपि । वेयदे यमूढे च यथा यार्थ विवोयते । यदि यदिवि-यम यर्थ च ह तु यायक । आमा यरेव प्रणामेन वर्ष प्राच निवृत्यति । यथापूर्व दिवावोरपि विवक्षा एवयवाद । पुत्र स्वारयोनिमा यार्य तथा निवृत्ति तु । यदयारम्भविः यायाद् या च यदय-दिवर्षे यच आयाद् वैवा० । यथार्थ यदि यज उपाय दयस्थानम् । यवय यदिवा यारी एवत च यदि ग्राम् । यञ्जयवद्वादि पायाद् वैयच यावर । वर्ष यदि याता दर्शयैव पुत्रवि । इत्यावा । यथाय यदि यावयवद यवशात् यवयविमादि यावावयम्" इत । अस्मात् वर्षनैवाय दरय यदा च येद । नियमानुसारेण "इदम्-पुत्रिमदूह अनीयमपि यावनः । यथी यानो च वौवेन

मन्त्रस्याचम्य शुध्यति" इति च देवलः । "मातुमासि स्वाधिकमासार्त्तेषु सूतकेष्वपि । मज्जनं योषितां चापि परस्य यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा मनःशुद्धिमादाय चाचम्य च शुचिर्भवेत् । तान्येव तानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात्" देव० । "चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी । एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत्" । परा० । "अपपर्यूपितप्रेतधारसमशानि संस्पृश्य देवोरोपद्रव्यभिमन्त्रितेऽन्ते स्नातः पूतो भवत्यजीर्णे वान्ते श्मश्रुकर्मणि च शूद्रादिनामैथुने च" हारीतः "अथ सांधर्मिकं व्याख्यास्यामः 'चण्डालपतितसूतकप्रेतशवरजस्वलाशौचिता च स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा तदितरस्पृष्टे स्वन्दिता चाशुस्नान्दिताभिष्यन्दने कर्ण्णक्रोशने निघाशवे यूपस्पर्शने" इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मन्त्रो जपेत्" बौध० । "स्नानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं चितिं चितिकाष्ठं पञ्चभाण्डं मद्यं मातृमासि यस्तु स्पृशेद्रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलमम्भोऽवगाह्योत्तीर्याग्निमुपस्पृशेत्" व्याघ्र० "शुना भावातलोदस्य नखैर्विदलितस्य वा । अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता० । अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति । तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः" पुलस्त्य० । "यस्य स्पर्शे त्वाचमनमात्रं सोऽत्राशुचि" चेमा० । "नरराजपराङ्मुखान् वकगोमायुगर्दभान् । काककुक्कुटगृध्रांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव० । "श्ववानरमार्ज्जारखरोष्ट्राणां शुना तथा । शूकराणाममेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेलकम्" व्यासः "चण्डालं कुक्कुटं काकं श्वगृहगात्रविशायकान् । चितियूपश्मशानानि विड्वराहपराशुचीन् । अशौचिनमन्त्यं च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते" हारी० "अभोज्यसूतिकाषण्डमार्ज्जाराखुश्वकुक्कुटान् । पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् । संस्पृश्य शुध्यति स्नानात्" मार्क० पु० । "बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिककापिलान् । विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् । कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको भवेत्" षट्त्रिं० । "शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा० "शूद्रोच्छिष्टं द्विजं स्पृष्ट्वा उच्छिष्टः शूद्रमेव च । शुचिरप्यवगाह्यैव सचैलं स्नानमाचरेत्" आग० "स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" सव० "रजकश्चर्म्मश्चैव मात्स्यध्वजोपजीविनौ । निर्णेजकः सौविद्धकश्च नटः शैलूषकस्तथा । मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्व्ववर्णिगा । चक्री ध्वजी व्याधवाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन क्षालनं तस्य आचान्तः प्रयतो मतः" शाता० । "ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृश्यते क्वचित् । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति" जाबा० । "नीलीं नीलीविकारं च मातुरभ्याश्च्यपि द्विज । चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" देव० "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः" स्कन्द० पु० "अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां दिवा पर्व्वणि मैथुनम् । कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्" शातातपः । "रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला" याज्ञ० "रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्" मनुः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला । दैवे कर्म्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" व्यास० । "रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते । अशुच्योनैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत्" मनु० "प्रकाशे यद्भवेत् स्त्रीणां रक्तमाक्कर्मणीविधौ । कांशे तु तच्च प्रोक्तं तस्मात्सत्यैव साऽशुचिः" आग० । एवमन्यान्यपि तद्बोधकान्यनुसन्धेयानि । शुचितूक्तानजीविनः कर्म्माधिकारित्वेन शुद्धे कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माङ्गत्वमशुद्धेर्न तदधिकारित्वाभाव एव तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माधिकाराङ्गत्वं निरूपितं । इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्माङ्गतया द्रव्यगतशुद्ध्यशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्यस्याशुद्धिः २९२४ अङ्कान्तरे उक्ता । पर्युदस्तकालानां तु कर्म्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम् । "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" "आसुरी रात्रिरस्यात्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्" राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु" इत्यादौ तत्तत्कर्म्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषामशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्याकालयोः कर्त्तव्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकदर्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्म व्युत्क्रम्य शर्व्वर्य्यां प्रथमे यामे तत् कुर्वीताविचारयन्नित्यादि" च शास्त्रं सार्थकम् । अपरद्रव्यगते शुद्ध्यशुद्धी तावदिदानीं निरूप्येते । तत्रादौ द्रव्यशुद्ध्यशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते । "शारीरैर्म्मलैः सुराभिर्मद्यैर्यदुपहृतं तदत्यन्तोपहृतम् । अत्यन्तोपहृतं सर्व्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत् मणिमयमश्ममयमब्जं च सप्तरात्रं महीनिखननेन शुध्येत् दन्ता-

[illegible]

[illegible]

रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यैश्च वायसैः । मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च। तथैभिश्च विशुध्यन्ति सूर्य्य सोमांशुमारुतैः" विष्णु । अथ मृत्तिकाशुद्धिः "व-ल्मीकादुत्करान्मेमाञ्जलाध्वपथिष्टयो । कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्या सप्त मृत्तिका । शुचिदेशे च संग्राह्या शर्कराश्मादिवर्ज्जिता" शाता०। अथ पक्वान्नादिशुद्धिरशुद्धि पाया । "केशकीटच्युतमावं वायसोपहतञ्च यत् श्ववाभिमृष्टपतितं सूतिकोदक्यनास्तिकैः । दुष्यं वा स्याद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते। अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीता विशङ्कित ।भस्मना वापि संस्पर्श्य संस्पर्श्य गोमुखेन च। सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं प्रातमत्तेन वा" । घृत सपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुड । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता० "त्वक्केशकीटरोमनखास्थिपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्य्याभिवार्य्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्युपरि परिशोध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत" बौधा० । 'मद्य-रसासवयुक्तं तथा पर्य्युषित च यत् । तत्तु प्रक्षालित कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्" यम "मायाराजमाषा" हेमा० । पर्य्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् 'शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । क्षालयित्वा तु निर्दोषाण्यापत्कल्पगतो यदा" तस्यैव वचनान्तरात् "मक्षिकाकेशमन्नेषु पतितं यदि दृश्यते । मूषिकस्य पुरीषं वा च्युतं यच्चावधूनितम् । भस्मनास्पृश्य चाश्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा" यम'। क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम् अवधूनित वस्त्रेण । "अवक्षुत काकपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अज्ञातभक्ताम्बुधिरण्डजाद्यैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्" यम । अस्यापवादः "मक्षिका मशका दंशा घुणा सूक्ष्मपिपीलिका।आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटाभिसंगत ।यम "पाक्षिजग्ध गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषित केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति" मनुः । गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते। सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ।अत्र मक्षिका विशामक्षिका "केशकीटच्युतनिष्ठीवित वचोऽभिहत अभिराघ्रात प्रेक्षित यच्च पर्य्युषितम् पुनः सिद्ध चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र क्षिरण्योदकस्पर्शात्" सुमन्तु "आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिघारितानां शुद्धि पुन पचनमेव स्नेहानां, स्नेह पक्वानां, सकृतानामद्भिः प्रोक्षणमतिक्रयाणामुत्पवनम्, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिस्रावितानां, दोषाणां

ततस्त्याग" शङ्खलि० । 'दरोक्षमन्नं संस्कृत्य अग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्" आप०। "अनिष्टगन्धोपघ्राणश्रवणदर्शन केशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्युपघाते काञ्चन रजतवैदूर्य्यप्रवालगोवालाजिनदर्भाणामेकतमेनाद्भिः संसृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्य्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति वस्त्रोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजमवघ्राप्य पूत भवति त्वागोरसमयानाम्" हारी० । सिद्ध हविषा मस्तृता श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य "पवमान सुवर्ज्जन" इत्यनुवाकेनाभ्युक्षण मधूदके पयोविकारे च पात्रान्तरनयने शुद्धि एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट समन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत्" बौधा० उच्छिष्टसमन्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे" हेमा० । पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् । पावकोत्पवनाभ्यां च पर्य्यग्निकरणेन च" लौगा० "पवनं वस्त्रादिना गालनम् उत्पवन दर्भपवित्रेण "सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनामि" इत्यनेन मन्त्रेण संस्करणम् । "आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवा ।म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ता शुचयः स्मृताः" यम "अपणां घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च । भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलीढानां तैजसी शुद्धिरिष्यते काकमार्जारनकुलसर्पमूषिकपक्षिभिः । अवघ्रात तु यदाघ्रातमवलीढं च केनचित् । सुवर्णवर्ण ताम्रोष्णं गोंवालें रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं प्रातमजेन वा" शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्य्यग्निकरणम् । इय शुद्धि केशादिक दूषकमुद्धृत्य कार्य्या" हेमा०। "घृतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोष" इ 'आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवम् । घृत तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं गुडम्" द्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि वाम्भसा । शस्यानि व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भाग माप्लाव्याथ जलेन च । ब्रह्मा० पु० । "द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भ क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदग्ने" । विष्णु । "यत द्रोणाधिक चान्नं श्वकाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषामनुस्मृत्वाकर्म्माणि" "द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्म्मशास्त्रेषु पठ्यते । श्वकाकैरवलीढं तु द्रोणान्न न विसर्ज्जयेत् । ग्रास मुद्धृत्य तन्मात्र यच्च लालाङ्कित भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्षा

[illegible]

वेत्यु क्त' । पयांसि वारिणा सोध्य शुचीन्येवमुदाहरेत् । तोयाभावे परस्पर्शे भूमिस्पर्शेऽपि च । कुपितत्वाया प रित्यागोदकेन सापदि गस्तम्" देवल । आमान्नपरिशोधने विशेषमाह शाटा० । "तत्र यन्मात्रमुपहत तन्मात्र परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । "पयसां दधा क्रीतानामवहननपचने, व्रीहियवगोधूमानां चर्मस्पर्शे वमनेपायैः शिम्बिधान्यानां कण्डनविवेचनप्रक्षालनैः फलीकृतानां वर्णस्पर्शेन पर्य गनिवर्त्यैः मांसमूलफलानां भूस्पानस्पर्शमसानलै रज्जुकाण्डानां, शाविधिनिधानानां यवगृह्निमा अपणमेर स्नेहानां पुन पाककृतत्वस्नाना शुद्दशादिभि स्पृष्टाना भूम्याम यवशाकानामादित्य-दर्शनाच्छोषम् । शाटा० "गतमातेषु कांस्येषु शूद्रो-च्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भस्मभि शुद्धि श्वका-कोपहतेषु च" शाता० । दुष्टाभिगन्धपतिततिर्य-गधोरक्तोपहतानामित्यनुवृत्तौ "यानशयनासनानि परि-षार्याणोल्लेखे मन्यन्ते चर्मस्पृष्टतायां भूमौ न्यस्तानां वस्त्राणां प्रक्षालन म रजोपहतानामभ्युक्षणम् एव' शुद्दसमिधा महता काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्या-मवोधर्म दारुमयानामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामनुलेपनम् उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तत्र च मूत्रपुरीषलोहितरेतः प्रभृतिभिरुत्सर्गः स्वर्णमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा रब्धानामवज्वालनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः" बोधा० । शौच सद्मनोम्नीनां त मारुतार्केन्दुरश्मिभि । रेतः-स्पृष्ट शवस्पृष्टमात्रिकं नैव शुध्यति' अङ्गिरा । अथातस्तत्प्रपादः । नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । स्रवने तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः' मनु "वत्सः प्रस्नवने मेध्यः शकुनिः फलपातने । स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः" शाता० "श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभि "मनु 'तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति तम्, याज्ञ० । शुचीति शेष, । "श्वहताश्च मृगा धन्याः पातित तु खगैः फलम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-चारितञ्च यत् । प्रसारितञ्च यत् पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च । मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते । क्षितिस्था चैव याश्चापो गवां तृप्तिकराश्च याः" । वसि० "रश्मिरग्नि-रजश्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः । विप्रुषो मक्षिका स्पर्शे वत्सः प्रस्नवने शुचिः । कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष

योषिन्मुखं तथा" याज्ञ० । 'आत्मशय्यासनं वस्त्रं जाया पात्यं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परे-षामशुचीनि तु" बौधा० । "स्वा भार्या शिशुर्वस्त्रमुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु" शङ्ख । "आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं यानं च दूषितम् । मणिधारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं कुशम् । न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरश्वोऽविमुखं छाया मक्षिका गजभ यत्र । अजोऽश्वौ रथो ऽग्निं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि घृत पय । सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः" यम । "शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये च खेचराः । आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः । आपः शुद्धा भूमिगता शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मण शुचिः" यम । "रजोभिर्गोशुरन्विय माज्जारश्च सदा शुचिः" विष्णु "शुद्धं नदीगतं तोयं सर्व एव तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमश्वाजयोर्मुखम् । मुखवर्ज च गौः शुद्धा माज्जारश्च क्रमे शुचिः" मनु० । "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । माज्जा-रश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः" परा० । आकराः सोमपाश्च ये वाचा यत्र प्रशस्यते" उश० शुचय इति शेष । 'अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणव । आकरा शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्" बौधा० "रेणव शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः । अन्यत्र रासभाजाविश्व सम्मार्जनीरजसाम्" पैठी० "गजाश्वरथनागानां मयूराणां च सदा । अमार्गस्थ सम्मार्जन्याः श्वाविरासभरासभाम्" उश० "अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषिताम्" शाता० । "शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्" । तथा "नव चाग्निर्मल वापि शुचीति कथ्यतेऽपि ते । शोधितं तु यदान्येन तत्पूत मभिधीयते । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् । स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्यैरदुष्टं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं य-त्तत्पवित्रमिति स्मृतम् । अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या-भरणानि च । अवर्ज्यभक्ष्यजातीनि शुचीन्येतानि केवलम् । वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्त्तते । तद्भिन्नेषु

[illegible] न तु [illegible] । [illegible] पूर्व [illegible] च
[illegible] यत । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] यदा [illegible] । [illegible]
[illegible] कर्यं [illegible] ? । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] च
[illegible] । [illegible]
[illegible]
"[illegible] पुना नापि [illegible] । [illegible]
[illegible] । न च भूयोऽपि [illegible]" यदि
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible] च । [illegible]
[illegible]" इति "[illegible]
[illegible] । [illegible] न
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] च
इति "[illegible] ।
[illegible]" [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]' इति । "[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] न न [illegible]
"[illegible] ८८।३ [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible]" [illegible]
[illegible] । "[illegible]" यत
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] यदि [illegible] । यदि
[illegible] यत [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] तु । [illegible]
[illegible] । [illegible] च ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
च । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] च [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] च । [illegible]

शून्यशयनव्रतम् । न तस्य शून्या शय्या स्यादिति” च हेमा० व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अशृत त्रि० न शृतं पक्वम् । अपक्वे पक्वभिन्ने आमामन्नादौ ।

अशेव त्रि० शी–वनिप् न०त० । असुखकरे । “श्वेव दिद्युद्विषामशेवा” ऋ० ७।३४।१२ ।

अशेष पु० अभावे न०त० । १शेषाभावे । न०त० । २शेषशून्ये सकले त्रि० “अशेषशेषपोषं नाशयन्त्यामि केवलम्” उद्भट “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघु “येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि” गीता “तथाविधस्तावदशेषमस्तु स” कुमा० । “अशेषनेत्रोपहृता कमण्डलो” माघ ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ब० । १स्वनामख्याते वृक्षे, २वकुलवृक्षे च । ३पारदे न० । ४कटुकावृक्षे स्त्री । ६त० । ५शोकशून्ये त्रि० ६विष्णौ पु० “सत्त्वनामा भवाशोक” “अशोकः शोकनाशन” इति च विष्णुस० । “अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान् । अमन्दतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीच्छकामञ्चलदग्रजालकम्” नैष० । ‘सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संसर्गमाशिञ्जितनूपुरेण” कुमा० “नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा प्रणिहितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भावित । अशोक ! यदि सद्य एव मुकुलैर्न सम्पत्स्यसे वृथा वहसि दोहदमिति” ‘सर्वाशोकतरूणां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम् । निर्वृत्ते दोहदेऽस्मिन् सङ्क्रान्तानीव मुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः नवपत्रिकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः” दु०त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता “अशोकस्थायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धति । अशोकश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोककृशोदरी विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः” मालवि० शीताशोकवर्णनं तु मालविकाग्निमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने द्रष्टव्यम् । ‘अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः’ । कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलो हृद्यो ग्राही वर्ण्यः कषायकः । दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्” भा० प्र० पर्य्यायगुणादि । चान्न शोकाभावे त्रिका० ।

अशोकतीर्थ न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयागतीर्थमधिकृत्य “अशोकाख्यमिदं तीर्थं गन्धर्वेयर एष वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वारमिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकत्रिरात्र न० न शोको यत्र तादृशं त्रिरात्रम् । हेमा० व्र० ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिकर्त्तव्यं शोकं “अथाशोकत्रिरात्राख्यं व्रतं शोकभयापहम् । त्रिरात्रं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, “आश्विने मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा “अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश मासान् वै कुर्य्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुनपौर्णमासावधिवर्षपर्य्यन्तायां हेमा० व्र० ख० विष्णुधर्मोक्तमतायां १पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्ये २व्रते च यथा “अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्वैकमना मम । उपोष्य न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम” इत्युपक्रम्य विधानमुक्त्वा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः उपोष्या नृपते मासाः” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु मासेषु तद्वत् मोक्षं तथाम्बुना । चतुर्ष्वन्येषु च मोक्षं तथा वै कार्त्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह–णिनि । कट्कीति ख्यातायाम् कट्कायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।

अशोकषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रीभवषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजनविधानात्तथात्वम्, “चैत्रे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपूजयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च” उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोको दुःखं सेवनादस्याम् । १कटुकायाम् (कटकी) शब्दा० ठक् आशोकेयस्तद्भवे त्रि० । २चैत्रशुक्लषष्ठ्यां च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी । वैशाखे चान्द्रमोत्सुपक्षस्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता” ख० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावमृच्छति ऋ–इन् ६त० ।

[illegible] प्रहरा न हस्तयेत् । [illegible] पुरो [illegible]। [illegible] दूर्व [illegible]। [illegible] न । पुरो [illegible] नैति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible]। भक्ष [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।

मधुप न [illegible] न क । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

मधुध्वज [illegible] न क । [illegible] ।

मधुप त्रि [illegible] न क । [illegible] । [illegible] । ११०३१८ ।

मधुप्य त्रि न क । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

मधुप्रपद न न [illegible] । [illegible] । "[illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

अन्त्याशौचमध्येऽपि जातकर्म्मषष्ठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रजन्मनिमित्तक वृद्धिश्राद्धं नाडीच्छेदात् पूर्व्वम् अशौचान्ते वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहादित पर लौकिककर्म्माधिकार । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधिकारो विंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं स्नानात् ब्राह्मण्या । शूद्रायास्तूभयत्रैव मासोत्तरं स्नानात् शुद्धि । एतत् सर्व्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाह । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपिण्डानान्तु सद्य । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्र्यह सपिण्डानामेकाह षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं पित्रोस्त्र्यह । सपिण्डानामकृतचूडे मृते एकाह कृतचूडे त्र्यह । द्विवर्षोपरि सर्व्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड्वर्षं यावत् त्र्यह । षड्वर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाह । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्व्वेषां दशाह । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाह । अत्रापि कृतचूडस्य द्वादशाह । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाह । अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहेऽपि मासः । षड्वर्षोपरि मास । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" इति सूर्य्यसिद्धान्तात् । असपिण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनीमातुलानी मातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी । श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवंशमात्रे यस्य स्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्रीयपितृष्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपुत्रपितामहीभ्रातृवदुभगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामहीभ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवासिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्व्वभार्य्याप्रसवमरणयोश्च त्रिरात्रम् । सजातीयपुरुषान्तरसङ्गृहीतस्वभार्य्यामरणे त्रिरात्रम् । मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलभगिनीपुत्राणां स्वगृहस्थितानामाचार्य्यस्य च मरणे त्रिरात्रम् । श्वश्रूश्वशुरयो सन्निधिमरणे त्रिरात्र श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्येनोढा तेनैव समुत्पन्ना पुत्रसहितैव अनन्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयो पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-पितुश्च त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्र तथाविधपुत्त्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्रमरणे पक्षिणी । पितृमातृमरणे ऊढाना कन्यानां त्रिरात्रम् । यदि मातृष्वसृप्रभृतीना दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रम् । मातामहादीना त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धि । तत्तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौच किन्त्वाचारात् स्नानम् । अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनोनाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाग्निजलविद्युद्बिम्बच्छेदापतनसर्पव्याघ्रशृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषचाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रम् । शृङ्ग्यादिभि क्रिया च क्रीडा कुर्व्वत प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रियकारित्वेन उद्गतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धतस्य च चौर्य्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलह कृत्वा गोब्राह्मणादीतरसमानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य सङ्केत दातुर्मरणे पापजन्मायाश्रितस्य च नित्य परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं प्रायोविषशस्त्राग्निजलोद्बन्धनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मृतस्य चर्म्मकारास्थ्यादिमयपात्रनिर्म्मातृविप्रादेश्च मनुष्यमधस्यानाधि कारिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुस्कर्म्मागकनपुंसकस्य च ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य च बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिक कार्य्यम् । तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वय कुर्य्यात् । म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थं हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्त्येव । अकृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनोन दाहादिक कार्य्य शस्त्रेणाभिमुखहतस्य सद्यः शौच दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरक्षितयुद्धगुर्व्वादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् । गोग्रिमपालनेऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे । शस्त्रघातेतरघाते सप्ताहादूर्द्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं च प्रकृताशौचम् । शुद्धि०त० । एततप्रमाणानि तत्रैव तु सर्व्वेषामि । "मातृवद्वर्णसङ्करा" इत्युक्ते मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादीना मनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोमजाना तु "शूद्रेण तु सधर्म्माण सर्व्वेऽपध्वसजा स्मृता" इत्युक्ते शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादय । आचारस्तु मातृतुल्यतया दृश्यते अतएव वैद्यकायस्थादीनां दशाहाशौचाचार । देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे त्रिरात्रम् । वेदाङ्गादि शास्त्राध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाह "स्मृतौ देवता मन्त्र सावित्रीपदच कृतम् । यस्मात्तस्य त्रिरात्र स्यात् ब्रह्मविद्या मृतीयत" इति "उपनीयाध्यापकीयस्तस्मिन्नपि

[illegible]

[illegible]

शौचम्। "अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्" विष्णुः एतत् ज्ञानतः, अज्ञाने तु "अन्तर्दशाहे भुञ्जानः सूतके मृतकेऽपि वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः" अङ्गिरसोक्तं ज्ञेयम् "उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते" इति यम। उभयत्र जननमरणयोः दशाहानीत्यशौचकालोपलक्षणम्। कुलस्य सूतकयुक्तस्य सन्तस्यन्नमसकुल्यैर्न भोक्तव्यम्। सकुल्यानां न पुनर्दोषः "सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्" इति तेनैवोक्तत्वात् अयञ्च निषेधो दातृभोक्त्रोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते सति द्रष्टव्यः। "उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषकृत्। एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति षट्त्रिंशन्मतदर्शनात्। तथाविवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव। "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके। पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्त्तितः" इति दक्षस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः। "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके। परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः। भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके। अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः" नि॰सि॰ इति। तथाऽशौचिपरिग्रहेऽपि केषु चिद्द्रव्येषु दोषाभावः। यथाह मरीचिः। "लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च। शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च। तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके" इति। पाकम्भक्ष्यजातम्। अपक्वं तण्डुलादि। स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्धस्तात्। एतद्व्यामान्नविषयं सत्रप्रवृत्तविषयञ्च। "अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम्। भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रन्तु पयः पिबेदिति" अङ्गिरःस्मरणात्। अत्र पक्वपदं शुष्कव्यतिरिक्तौदनादिविषयम्। शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः। "अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः। क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेदिति"। तदशौचसंसर्गे गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहवासिनां भार्यादीनां तद्द्रव्याणाञ्च भवेदित्यर्थः। एवमेवातिक्रान्ताशौचेऽपि। 'संसर्गजस्य चाशौचं यस्यातिक्रान्तकालता। तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित्" षट्त्रिं॰ नि॰सि॰। कर्म्मविशेषे कर्म्मारम्भे च तत्तत्कर्म्मणि अशौचाभावः यथोक्तम्। "कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च। राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः" प्रचेताः। लघुविष्णुना च "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्। प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः। नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया" वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कग्रहणोत्तरमशौचाभावः। 'गृहीतमधुपर्कास्तु यजमानाच्च ऋत्विजः। पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः" ब्रह्मपुरा॰ उक्ते। एतन्मूलकमेव त्रिंशच्छ्लोक्या तत्तत्कार्य्येषु अशौचाभाववचनम् यथा "तत्तत्कार्य्येषु सत्रिव्रतिनृपनृपवद्दीक्षितर्त्विक्स्वदेशभङ्गापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पिप्रावराणाम्। अप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठापूर्ततीर्थक्रियायात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदेव" "तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्धमशौचे कर्त्तव्यम् "विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्म्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म्म यज्ञादि कारयेत्" पैठी॰ उक्तेः यात्रा रथयात्रादि। जप पुरश्चरणादि सङ्कल्पितस्तोत्रपाठादिश्च। व्रती सङ्कल्पेन गृहीतव्रतादि 'गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति' आह्निके "वरं प्राणान् परित्यज्य छेदयेदपि वा शिरः। न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीय भगवन्तं त्रिलोचनम्" इत्युक्तनियमवतो देवपूजायामधिकारः। सत्वनियमविषया "पितृदिग्भूर्ग्गन्दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः। श्रौतकर्म्माणि कुर्व्वीत स्नातः शुचिः समाप्नुयात्" यमोक्तिः "जपो देवार्चनविधिः कार्य्यो दीक्षान्वितैर्नरैः। नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्" उक्तायतो च। "अथ सूतकिनः पूजा यथास्यागमचोदिताम्॥ स्नात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया द्विजः। बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्" शारदा। मानसजपे तु अकृतनियमस्यापि अशुचेरप्यधिकारः "अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छन् तिष्ठन् स्वपन्नपि। मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत्" रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः "मानसमप्युचितेति" वचनं तु पठनपाठनादिविषयम्। तारादिविषये तु अकृतनियमस्याप्यधिकारः "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुरायाः विशेषतः। जनने मरणे चैव न त्यजेत्पूजार्चनम्" इति तन्त्रोक्तेः। अथाशौचे नियमाः नि॰सि॰ याज्ञवल्क्यः "इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः"। "प्रवेशनादिकं

[illegible]

स्यात्। वृहस्पतिनाप्युक्तम्। “सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्” इति। तथा आर्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रावणीकर्म्माग्न्युत्पत्त्यादिकञ्च नित्यहोम कार्य्य एव। “सूतके तु सगोत्रेण आर्त्तस्कर्म्मक्षयम्भवेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति” जातूकर्ण्यस्मरणात्। यद्यपि साग्नेः कर्म्मण्यकर्त्तृत्वं तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयं कुर्य्यात् तस्यानन्यनिर्वाह्यत्वात्। अतएवोक्तम्। “श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति”। यत् पुनः “दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” इति होमप्रतिषेधः। स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीय” इत्यन्तम्। संध्यादौ नाममात्रमाह पराशरे पुलस्त्यः “संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विज। सूतके मृतके चैव संध्याकर्म्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज” ॥ यत्तु चन्द्रिकायां जावाल “सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति” यच्च संवर्त्त “सूतके कर्म्मणां त्याग सन्ध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णु० पुरा० “सर्वकालमुपास्या तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” इति तत् संपूर्णसन्ध्यापरम् “अर्घान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति” शुद्धिदीपे अभिनोक्तेः पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह “सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्” प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोपि “सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्ज्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्ज्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्ज्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि” एवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणभेदस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य मौलत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। “ग्रहणादावप्यशौचापवादमाह व्यासः “आर्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” जैमिनिः “सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” प्रयोगपारिजाते “वृहस्पतिः “कन्याविवाहसंक्रान्तौ सूतकं न कदाचन”। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्म्मविशेषेऽशौचम्। “स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” हेमा० स्मृति। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरुशब्देनोक्ताः। “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः” देवी पु० अग्नितर्पणं लक्षहोमादि, न त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा “पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवासरे। आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्” हेमा० उश०। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादीत्यादिपदेन आवश्यकवृद्धिनिमित्तनित्यकर्म्मणोर्ग्रहणम्। श्राद्धकौमुद्यां देवी पु० “महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्य्यात् स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् “तथैव काम्यं यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते” लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् “महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् न चाचरेत्। आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यं च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्” शान्ति० पु० “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत्। वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत्” मत्स्य पु०। वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तकसपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन गृहस्थोचितमित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः। अतएव पितृमरणाशौचोत्तरमेव वैश्वदेवश्राद्धं विहितम्। एवं वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्तं तत्तत्कर्म्मण्यशौचमिति स्थिते “प्रेतकर्म्माण्यनिवर्त्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेदिति” ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्ध्यर्थचतुर्थाब्दकर्त्तव्यश्राद्धोत्तरं प्रायस्त्यमात्रपरमेव। एतच्चाशौचवर्षमध्ये आवश्यकवृद्ध्यर्थसपिण्डनाभावएव। “अर्वाक् संवत्सराद् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा” इत्यादि स्मृत्यनुसारेण आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु काम्यादिकर्म्मकरणयोग्यता। अत्र विशेषमाह लौगाक्षि। “अन्येषां प्रेतकर्म्माणि महागुरुनिपातने। कुर्य्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्” प्रेतकर्म्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् “श्राद्धं श्राद्धभुजोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽह्नीति निर्ण० सि० धृतस्मृतेः। तेन एकसपिण्डनं वार्षिकादि च। एवं देवी० पु० वचनेऽपि दैवपदं पार्वणसपिण्डनवार्षिकपरम्। अत्रापवादः माधवीये भाष्य० “पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातॄणां तत्तनयेषु च। स्नुषायाश्च पितॄणां च समातमरणं यदि। अर्वागब्दात्तत्पितृपूर्वं सपिण्डनमाचरेत्” लौगा० “पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकावपि। पितरौ च यद्येकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा। श्राद्धमेकादशे कुर्य्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनमरणविषयमेव “महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि। कुर्य्यात् प्रथम

[illegible]

[illegible]

त्तात्। वृहस्पतिनाप्युक्तम्। "सूतके मृतके चैव यथाक्रौ श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु वाचयेन्न तु वाचयेत्" इति। तथा ब्रह्मत्वेऽपि विप्रजुपित्रय प्रत्यावरोधकर्माण पुण्याहादिकञ्च नित्यहोमं कार्य्यं एव। "सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म्म कथं भवेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति" शातातपवचनात्। यद्यपि श्रौते कर्म्मणि कर्तृत्वं तथापि तदन्यस्यागम्यत्वप्रधान स्वयं कुर्य्यात् तत्रान्यनिमार्गत्वात्। अतएवोक्तम्। "श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नात शुद्धिमवाप्नुयादिति"। यत्तु "दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते" इति होमप्रतिषेधः। स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा जातूकर्णीयः" इत्यनेन। सन्ध्यादौ नाममत्रवादमाहापरार्के पुलस्त्यः "सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोद्विजः। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज"। यत्तु चन्द्रिकायां जाबालः "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति" यच्च संवर्त्तः "सूतके कर्म्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु॰ पुरा॰ "सर्व्वकामप्रामा तु सन्ध्ययो पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति तत् समूलसन्ध्यापरम् "अन्यान्ना मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति" शुद्धिदीपे व्याघ्रोक्तेः पैठीनसिवचनं मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याञ्जलिमक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्" प्रयोगपारिजाते भरद्वाजोऽपि "सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्ज्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्ज्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्ज्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि" एवं मिताक्षरापारिजातादौ प्रयोगे सन्ध्याचरणभेदस्योक्तेः गौड़ानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य श्रौतत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम्। "महणादावप्यशौचापवादमाह व्यासः "श्रौतकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति" जैमिनिः "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "वृहस्पतिः "कन्याविवाहसङ्क्रान्तौ सूतकं न कदाचन"। महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्म्मविशेषेऽशौचम्। "स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम्। प्रथमाब्दे न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" हेमा॰ स्मृतिः। महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरुगङ्गोक्ताः। "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। नापि दैवं न वा पैत्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः" देवी पु॰ अग्नितर्पणं सप्तहोमादि, न त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवासरे। आधानाद्युपरि प्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" हेमा॰ उश॰। अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः। आधानादीत्यादिपदेन आवसथ्यवृद्धिनिमित्तभिन्नकर्म्मणोर्व्वारणम्। आदित्यपुराणे देवी पु॰ "महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च। संवत्सरे न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" एतदेकवाक्यतया प्राग्वचने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानपदञ्चापि स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तत्र काम्यं यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते" अपरा॰ वचनैकवाक्यत्वात् "महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्। आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च श्राद्धं देवव्रतं तु यत्" कालि॰ पु॰ "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेत पार्व्वणभुग्भवेत्। वृद्धिश्राद्धेषु योग्यश्च स्वकृत्यश्च सदा भवेत्" मत्स्य पु॰। उद्धतवचनेन वृद्धिनिमित्तक सपिण्डनाभावे नाधिकारोऽर्थं स्वकृत्यश्च सदा भवेदित्यनेन स्वकृत्योचितनित्यप्रयत्नेऽनधिकार। अतएव पितृमरणाशौचमध्ये वृद्धिश्राद्धं विहितम्। एवं वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्तं तत्तत्कर्म्मणामयोग्यमिति स्थिते "प्रेतकार्य्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्। आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेदिति" ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्धार्थपञ्चविवाहादिकर्म्मविषये मासद्वयमात्रपरमेव। एतच्चाशौच वर्षमध्ये आवश्यकवृद्ध्यर्थसपिण्डनाभावपरम्। "अर्व्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि वचनानुसारेण आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डनापकर्षे तु काम्यादिकर्म्मकरण योग्यता। अत्र निषेधमाह लौगाक्षिः। "अन्येषा प्रेतकृत्यानि महागुरुनिपातने। कुर्य्यात् संवत्सरादर्व्वाक् आद्यमेकं तु वर्जयेत्" प्रेतकार्य्यं दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्य प्रतिबन्धकत्वात् "आद्य श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽहनि" इति मिश्र॰ वि॰ धृतस्मृतेः। तेन चरुं सपिण्डनं वार्षिकादि च। एवं देवी॰ पु॰ वचनेऽपि दैवपदं पार्व्वणसपिण्डनं वार्षिकपरम्। अत्रापवादः माधवीये काष्ण॰ "पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रातॄस्तत्तनयेषु च। स्नुषायाश्च पितोश्च सपातमरणे यदि। अर्व्वाग् वर्षाद्वा श्राद्धमपि पूर्व्वं सपिण्डनमाचरेत्" लौगा॰ "पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकोऽपि च। पितरौ च यद्येषामेकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा। आद्यमेकादशे कुर्य्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदन्तु एकदिनमरणविषयमेव "महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि। कुर्य्यात् संवत

वराहमीवेशोऽपि न षाषवम् इति सर्वाभिमत षाम्यात । "षाता च तथा माता मार्यां सनवषा सुता । पर्ना षष्ठी परेष्मुपषमक न घमा दिश" इति षद्वषनं विरुदिमनरषेऽपि स्विसं षासम्भात षपिस्वान न षार्यमेषा मैव षार्यविवेषमुपरलिवि चि चि । "स्वयमुंरते सनी षाहा षाहाविषचती । षामखपि च इषायां विरुषाषा-षती षेषाम्" षाप इव मवषम्तु षापि षमारवषम् षाद्यः षाले षषायां षारुं दिवरं च विना षषाव षाहात् षार्षिषषाहात् षषां षाय विषषी सषच । षषषाषं षराषष मषषाषाष येन्नम् । षषषीषुषर षाते तु षाय तु पूर्वो च षतुरषः ईषषषषे षाषषर षष्ठषषाषसाषादिविषषषद् । षषषषष विषाषषर्" चि षीषषो षषषषोऽषषिषषरीषो "विषषषषराषुषम्" षमुषेष म तु षषाविषाषाषषाषषषदूषषमषेन षषा षरीषाषषा च विषाषषेष षषिषुषषाषषम् षाषाषष षषार्षषा स्विष्ममेषषिषेष । षषी षाषाषः विषेषः विषषूषाँ षषीषषिषषा षषः षाषषष षतुरषाषम षषषाषिम विषषेत् षषिषषाष षाषा षार्षिमुषषीषूषाषिष विषषूषाषाः षष षषाषाः षषाषषषोऽपि षाषषा । ईषोषेष षषीषुषीषतृषिषमषोषम् । षाषषषाविषषषीष षा-षाविविषिषाषु विषेषि षाषषी षषषाषु षषी षषर षषिषषम् । षीषां षषीषषाषषषाषा षषीषषषषमोष षषषषषे षषिषषषीषषीविषाषम् षषषष "षषाषूषषि विषु षषाषिषा षाषाषषो षषषषषषाषम् । "षषाषाषं षषाषां तु पूर्वे षषुरे षषषषी येषा यदि तु । षोषं षाषं षषाषाषम् षाषषषष षेषषम् । षषूषषषो च षषीष षषाषूषषिषषिषष विषष षर तु । एवं षषूषेषषिषषाषाषे । षषी षषिषषषाषषेष्ठ तु षषेषषोऽपि षषषिषं षाम षैष "षिष षषिषषूषं षषषा षषीषाषाषाषिषषु" षषोषष षषषाषु "षषिषषो-षषाषुषं षषः षाषषषषषषेषु षाषषाषु "षष षषषि षे प्रेष विषषाषाषषषुषे । विषषो विषषोष च षषः षाष षषषषे इति षारीषषषषाषु षि-षष षषि । "षषाषषोषषषं षषषेषषषे षषोषषी । षषी षषिषषषेष्षु षषां षौषषषं षषेषु । षषाषि षष विषषषि षीषि षेषाषि च षषाः । षाषिषाष षषिषाषि षाषषम षषेषु षषाः" षष्ठ षे तु । षषोंष

षोष इति विना इषषर्षषममाषिषषष षषषषो षषिषषषाषषर्वेऽपि विषषषाषिर्षषोषषष षषी षषिषषोषषषे षषः षषषुषषाष षषषु । षषेषं षषि षषष षोषरेषं षषषषे" विषा च षषे षषोषु षषष-षाषष षषिषष षषष षषेषु । प्रषषषषि षषाषि विष यं षषुषषं षष "षषषिष षष च । षेष षषषिषषे षषाषुषषं षषषषषषष च विषाषोषषषषाषी षषषषेष च षाषिषाषा षषि षषिषे षषिषषे षषषुषषाषाषि षषषिष विषेष षषषषाषिषाष । "षषोषु षषषुषषाषुषा पूर्वं षषुषषषीषिषा । षे षषिषषोषषा षषा न षेषां च षषषुषिषा" षाषा षाषे षूष षषुषषषे षषाषष षाषषाषि षषषविषोषषषेषषोषो । षषाषषु । षषा षषिषषोषषा षषो न प्रेषा षेषषषषिषषषा विषष षैषषाषा षषष । षष विषेषः । "षाषिषषेषं षषाषाषं षाष षाषषषषिषषु । प्रषषेषुषेष्ठपि पूर्वं च यदि षाषुषिषाषु षष " षषषषाषिषाषषषषषम् । "षषिषाषु षषाष-षाषषाषाषि षषषषाषिषाषाषषा । "षषिषाषं तु विषषो-षेषो षषषु षष षषाषाषाषिषषषो षषाषिषेषेषं षष षषाषषषु । षष षषीषषषषि षष विषेषाषषेषषषी षषम् । विषषं षषीषषाषे षषषेषोषां षषष-षषे षषाषि । षषषषाषाषषु षषुषिषषे षषाषषु । "षषाषषषषषीषाषोषेषि विषे षषाषषी । षषोषेषु षषी-षीषी तु षैषां षाष विषोषषी विषि न षषि ।

षष्ठीषषुषष षषीषषो षषुषः । षषषषषषषीषषी षैषषे षुषषेषषषाषषाषोषषो षषीष षषिषि षषीष-विषेषे । षषुषषषेषो षषा षषषाषीषषाषे षषषा-षीषाषषषाषि पूर्वोषीषषषेष इति । षषोषी-षाषषिषे पूर्वोषोषाषषषाषे षषिषषिषोषषिषषेष इति । षषिषषिषषोषषषाषे षषोंषषाषु पूर्वं षष-षाषे षषोंषुषाषिविषषमेष इति । एवं षषषाषीषेषमि । षषुषषिषषषषषाषुषषे षषीषाषषषाषे पूर्वेषेष इति । षषीषषिषषाषाषषषेषषु च । षषुषिषीषषिषषं षषुषषिषे । षष षषषषिषषषुषाषषी विषाषषषं षषेषे तु च षिषषषषाषुषि विष षाषषेष षषूषं-षीषषिषि । षाषिषषषाषीषषषे षषषषषषे षषषीं पूर्वोष षषाषें षषेष इति । एवं षाषिषषषषषे विषषा-षषषुषषषे पूर्वोषे पूर्वोषीषषषेष षषाषें विषषषीष-षाषेष षुषि । षाषषषषषषोषाषिषषिषषषषषषोषाषि

जनने पितृमातृभर्त्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्म्मृतिमरणेऽपि नो दिनद्वयत्रयवृद्धि । स्वपुत्त्रयोस्तु तथा जनने मातापित्रोस्तु तथा मरणे न दिनद्वयत्रयवृद्धि । जननाशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्व्वार्द्धे जातो यदाऽशौचाभ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्व्वाशौचस्य नाशः । तन्नाशादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्व्वजननावधिव्यापित्वादिति शुद्धिचरणा । एवं द्वितीयजातस्य पित्रोस्तु पूर्व्वार्द्धजातमरणे पूर्व्वाशौचकालावधि त्र्यहास्पृश्यत्वयुक्तमशौच, परार्द्धजातमरणे तु सावधिजननाशौचमह्नास्पृश्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसङ्ख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धि । तदन्यकालयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धि । ततश्च पुत्त्रपत्न्यादि पतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे षडहकालेन जननाशौचकालेन शुद्धि तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशाहान्त्यदिने पितृमातृभर्त्तृमरणेऽपि बहुकालीनाशौचकालेन शुद्धि । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौच सर्वगोत्रास्पृश्यत्वयुक्तम् एव प्रथमाह्ने सकुल्यद्वयमरणेऽह्नास्पृश्यत्वयुक्तं त्रिरात्रम् । तेनैतत् त्रिरात्रं गुरु विदेशमरणादौ त्रिरात्रं तु लघु स्नानेनैवाह्नास्पृश्यत्वनिवृत्ते । ततश्चोभयो सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशस्थमृतस्यातित्रिरात्राविदेशस्थमृतपितृमातृभर्त्तृत्रिरात्रं गुरु । संपूर्णाशौचे तु असङ्गानामपि यावदशौचमस्पृश्यत्वदर्शनात् । अत्रापि तावत्काल तथाविधत्वात्तत्रापि गुरुणैव शुद्धि । तुल्यत्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते पूर्व्वेणैव शुद्धि । तथा कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ मातृमार्गेण शुद्धि । तयोरशौचमध्ये मातृ कन्यामरणे सद्यः शुद्धिर्न पुत्त्रमरणात्, अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः । न परजातमरणात् एवमन्यदूह्यं सुधीभि" शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्त पु० अशौचस्यान्तो यत्र । स्वजात्युक्ताशौचावसानाहरे दशमादौ दिने "अशौचान्ताद् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम्" । "अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृष" इति च स्मृतिः । [२तच्छून्ये त्रि० ।

अशौर्य्य न० अभावे न० त० । १शौर्य्याभावे अपराक्रमे न० ब० ।

अश्म त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश्नाति वा अश–मन् । १व्यापनशीले २भोजनशीले च "महोमाश्नो अति यत्सुदुर्य्यात्" ऋ० १।१७३।२ "अश्नो व्यापक अशनशीलस्य" भा० "कर्मणि मन्। ३व्याप्ते "तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः" ऋ० १।१६४।१। "अश्न व्याप्त" भा० ४असुरभेदे पु० "मुष्णन् पञ्च सूर्य्येण स्तवानश्नस्य" ऋ० २।२०।५। "अश्नुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्नः कश्चिदसुरः" भा० । "अध्वर्य्यवो य उरणं जघान" ऋ० २।१४।५।५। करणे मन् । सोमकण्डनप्रस्तरे । "नृभिर्धूत सुतोऽश्नैरव्यो वारे" ऋ० ८।२।२। "अश्नैरश्मभि करणभूतैः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुत "भा०। अश्नुतेऽध्वरम् । ६मेघे निरु० ।

अश्नीतपिवता स्त्री अश्नीत पिवत इत्युच्यते यस्यां निदेशक्रियायाम् मयू० स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम् "अश्नीतपिवतीयन्ती प्रसृता शरकर्म्मण" भट्टि ।

अश्मक पु० अश्मेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन् । १ऋषिभेदे "वेदस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना" भा० शा० प० । २दक्षिणदेशस्थे देशभेदे । "गन्तव्यो मलय श्रीमान् पर्व्वतो धातुमण्डित' इत्युपक्रम्य "तथाश्मका पुलिन्दाश्च कलिङ्गाश्च विशेषत" रा० कि० का० । वृहत्संहितायान्तु स देश पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । "दिशि पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्रा । अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यनृसिंहवनखस्था" इति कूर्म्मविभागे उक्तम्" अत उभयत्रापि तन्नामको देश । तस्य जनपदत्वाभिधानात् तद्देशवासिषु तद्राजनि च ततः प्रत्यये बहुषु लुक् । ३तद्देशवासिनि ४तद्राजनि च ब० व० । 'साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्' पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः ५साल्वदेशावयवे च साल्वदेशस्य वृह० सं० कूर्म्मविभागे नवसु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्त "भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशा भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसङ्ख्याता" इत्युपक्रम्य "गजाह्वयये ति मध्यमिदम्" इति नवखण्डे कूर्म्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता अतः साल्वावयवनामकोऽश्मक तदीयदक्षिणप्रदेशस्य इति गम्यते तेन रामायणवाक्य तद्विषयकमिति न विरोध । अश्मके साल्वावयवे भवः इञ् आश्मकि । तद्देशभवे त्रि० तद्राजनि च बहुषु लुक् आश्मका साल्वावयवाश्मकवासिषु तद्राजसु च ब० व० । स्त्रियां न लुक् आश्मकी । साल्वशब्देऽस्य विवृति ।

अश्मकदली स्त्री अश्नुते अश–मनिन् कर्म्म० । काष्ठकदल्याम् ।

अश्मकुट्ट पु० अश्मनि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट–अण्–उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिभिन्नपात्रेण तण्डुलादेर्वितुषीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम् । "अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा" मनु । अत्र ।

वर्णाश्रमीणैर्वोढ़्य न कार्यम्" इति [illegible]
[illegible] । "यथा चैव तथा धाता यथा [illegible] [illegible] ।
एतौ धर्मौ [illegible] न [illegible] पितुः" इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति
[illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible]
इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] पूर्वो न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible]"
[illegible] न तु [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]
[illegible] पूर्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]
[illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible]
इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पूर्वं
[illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] । "[illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] इति । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]
इति । [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible]-
[illegible] [illegible] इति । [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] पूर्वमेव
इति । [illegible] न । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible]
[illegible] पूर्वो पूर्वो [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति । [illegible]

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति। भज-णिच् अण् उप० स० तस्य लत्वम्। द्रव्यचूर्णकारके (हामानदिस्ता) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका।

अश्मभिद् पु० अश्मानमपि भिनत्ति जायते। पाषाणभेदके वृक्षे। क, अश्मभिद। अण् अश्मभेद। ल्युट्। अश्मभेदकोऽप्यत्र पु०।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य। मरकतमणौ।

अश्मर त्रि० अश्म-चतुरर्थ्याम् र। अश्मसन्निधि।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेदो रथोऽस्य। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। आश्मरथ्य। "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष्। मूत्रकृच्छ्ररोगे स हि मूत्रद्वारा अश्मानमिव कठिनमाशु रेचयति इति तस्य तथात्वम्। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा। "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः। चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानाः तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति। तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीड़ारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रो ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम्। पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः॥ अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचिताथ परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात्॥ पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताच्चूष्यते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात्॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति। अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात्। प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति। तेषां वस्तेरल्पकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रमुपस्थितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभित आदाय मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्॥ भवति चात्र। शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम्। अश्मर्या शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना॥ पवनेऽनुलोमे तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते॥ हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः। तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिलः कार्श्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता॥ अरोचकाविपाकौ च शर्करायां भवन्ति च। मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्। पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्॥ नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम्। एकद्वारस्तनुत्वक्को वस्तिरधोमुखः॥ अलाबुवा इव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः। वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम्॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवराश्रिताः। मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम्॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः। तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः। नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्य्यते। आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः॥ घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्य्यते। एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा॥ मूत्रयुक्तः उपस्नेहात् विश्य कुरुतेऽश्मरीम्। यथा स्वच्छाम्बुपि यथा निषिक्ते नवे घटे॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा। समन्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः॥ तद्वद्वस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः। मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि। मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च। मूत्रदोषाश्च ये केचिद्वस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु०। "अश्मरी" च

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

वामकेतु [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] २ ७ १० "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति। भज-णिच् अण् उप० स० तस्य लत्वम्। चूर्णचूर्णकारके (हामानदिस्ता) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका।

अश्मभिद् पु० अश्मानमुद्भिद्य जायते। पाषाणभेदके वृक्षे। क, अश्मभिदः। अण् अश्मभेद। ण्वुल्। अश्मभेदकोऽप्यत्र पु०।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य। मरकतमणौ।

अश्मर त्रि० अश्म-मत्वर्थीय र। प्रस्तरसम्बन्धिनि।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेद्यो रथोऽस्य। ऋषिभेदे गर्गा० यञ्। आश्मरथ्य। "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य" शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष्। मूत्रकृच्छ्र रोगे स हि मूत्रद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति इति तस्य तथात्वम्। तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा। "अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः। चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति। तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य बस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्वरूपाणि बस्तिपीडारोचको मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रावसादो बस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम्। पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः। अथ जातासु नाभिबस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमे मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपचित्याथ परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव बस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति। अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात्। पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादूष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव बस्तिरुष्णवातश्च भवति। अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात्॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य बस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं प्रमृद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति। अश्मरी चात्र श्यावा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात्। प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति। तेषामेवाल्पबस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति। मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रं चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः सङ्गृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्॥ भवन्ति चात्र। शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम्॥ अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना। पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते॥ हृत्पीडा सक्थिसदनं कुक्षिशूलञ्च वेपथुः। तृष्णोर्द्धगोऽनिलः कार्ष्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता॥ अरोचकाविपाकौ च शर्करायां भवन्ति च। मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान्॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्। पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्॥ नाभिवृषणकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम्। एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये बस्तिरधोमुखः॥ अलाबा इव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः। बस्तिर्बस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम्॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवराश्रिताः। मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम्॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः॥ तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा॥ सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः। नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्य्यते। आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः॥ घटो यथा तथा विद्धि बस्तिर्मूत्रेण पूर्य्यते। एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा॥ मूत्रयुक्ता उपश्लेषात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्। अम्बु स्वच्छमपि यथा निषिक्तान्नवे घटे॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा। संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः॥ तद्वद्बलासं बस्तिस्थमूष्मा संहन्ति सानिलः। मारुते प्रगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि। मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च। मूत्रदोषाश्च ये केचिद्बस्तावेव भवन्ति हि" सुश्रु०। 'अश्मरी' अप-

समाप् रिभ्यावर्तंतभित्वा०" यच । अवह वहा मायममाजन्यरोन । "वमाद्यम्भोमी राजवक्ष माबोभ्युपेतो वनम्तरः । वरतोऽम्बरीवहती वसा रोमा" पु ह नाट ।

अम्बरीष पु आमरो भूतलम् वर्षि वन-ट । यलचाले

अम्बरीषर पु अमरो वरति ह-ट । (देवान) देवमाले।

अम्बवत् त्रि आमाऽस्त्यस्य मतुप । माताबदुर्बिहे हेवे क्रिया वीद् । हवाविभूतिह्वाच । अमातकषी क्रिया हर्षी भावा वनता वा पूर्ववलवयमाया दुबमृगिम । विनवा बीजवाबोवा विवववमाववोवबवमाया गुहाय्युनमूलिहा मातावर्ता बभ्रमलती प्रतिवाचा बाक्य अवरीहार्जिताबर्मूत्रिका इति शब्द ।

अम्बसार पु न आबचा बार इव । बौहे । "वक्षाविव दर्शाब्वासारदूवबमारिवा" इत्य । "प्राचाः च भरवमवारवहिता वचबि बचवनी वा द । १४ । वसुबसाहिले त्रि ।

अम्बरमन् न अम्बोहेन बन-वनिन् तथ आहमम् आवविदिंह तच । बीहविविहो बाहुवे "अभि-धबोविवरवनवयविर" ऋ ७ । ३१ ।

अम्बाडि पु देह । पाउरवी वाविच ब्रह्मवानिविते वमृपये च न लच बम्बन् भूष, वन बोच वह, हवे वम् इह, वज नम दिवा मोह वात्, बस्, वात्, हव वह इह इलाव वीन हव ।

अम्बाम्ब न आयवारवव । (जावले) अम्बरीषाले ।

अम्बीर पु न अम्बावाव ईरत् । (जावले) अम्बरीषाले ।

अम्बालिव न अम्बव । वविवि अवु-अल-न इव । विवा-अहनि रावधि ।

अम्बष्ठ न अमुहते मेवम् अब इव । अमबले "अंवोवितवीवर बीहिवाविवाय्" पुषा "अंबाबावनवमुवावम् इला । इता अम्बर्धे इवि न अत । अणी अव-युक त्रि क्रिया वोव् ।

अम्बहा स्त्री अवाय न ह । अहापाले विरामे न ह । अहाबिरोविधि दरिवाविषवे । आव अंबबीविवि-क्रियुक्त अहाऽबहा हविहविहविबिरिवेबवद वन वन इति "अम्बहा न अहवं ह्वावववाराहवत्" भाषा । न ह । दबहायाव त्रि । (पूर्वे त्रि ।

अम्बवेष त्रि न ह । अहावर्वे अधिवववावे । अव-अमन पु अमरे न ह । अवनावावे अमावादे न ह ।

अम्बवय न अमारे न ह । अवबाबावे न य । अवव-भूषे त्रि अतोबे प्रियव्वे बहिरे त्रि । हवेह ।

अम्बाम्भोजिन् त्रि आह न अहे भुव विनि अवर्ते व । वदि बोवने आहवि भीमुह्ने वविन् । "अमाव-मोमीअव वदि बीववेऽमावविव गुह्ये न आहविदि च विवय अवावे अवचोवा वाव् हर्षविंद। मा व ।

अम्बान्त त्रि अव-अर्थरि न ह । आवविवे । अवलम्बे दवविरती दविवाविवेवचले व । "अवावहविवाअम्ब दवयाविधुस्मृतिवावीति वैन । वावे ह न ह । हवनिवावे न ।

अम्बि(म्बी) स्त्री अमुहते चेतसाविधवा अव-वह ता त्रि । अम्बुरे बोवे । आबोवते वेवावाव वा-भी "आणि बीवविवा शुक्ल"वया इन्दु न व विह ।अवनाविवाले अवलम वा बोव । "अमल इवा इवि हविमानो-अवलने" इवा वाववेबपू महा ।"ह ना अवाविवेवदि अवाडवावविवेवदि" वव भा । अवनूर्वावाविवात् अनु-वचा अवरवा । अवोवनावो अवरवेवेवृ" इवा बोवविवावाइ अमावाऽस्य । देव तवेव अवावविवाहि "आवमावडावाप तावा अववाविवाचा वववववे ह्वव" "ववावववावमूतोवा वावावावो प्रवव् इवत् बीवा । अवाववाविवेविवावाव् अविवाव्। "विवधि इवि अवरेविवय ऋ । १६४,१। (वाव्) बोवावल।

अम्बी(म्ब) आवि बोवव वहोमावाव् न वाव वेद वा

अम्बीर त्रि न वी अमोव अवर्ते-र । अवविवचीवि "अम्बीर इव आवावा" ऋ ८ २ २ । "अम्बीर इवं बीन इविवा" भा । अवावहे न। "अवं विरम्बीरद्" ऋ १ १८,१ । "अम्बीरवावहवम् भा ।

अम्बु न अम्बुते आवोति वैवविवाव अव-उन् । वेव अवे "अवाय अवी वह वैवि अवुहि" हुवावाव वैवोदी बीवोवे। अविविवाहि" "अवव वेवावर्वे अवव इवि न इवा। "वेदाव हुविवा वद । अह।।

अम्बुल त्रि न ह । अववावे अव्यावविवेदि "वेदावे मूवं अवदि वेवावे वा अवदि ह व अूले भुव आवव अहूवाव न ह । दवाअवावाव्मूले भूवं"वाव विधा अवावहात् च अवेवावोवि वम्" हा भा अवि ।

अम्बु त्रि को अमावेव ह । आववावे न ह । दववव-भूवा त्रि "अवृतिवेव वदवं अवदि" वव भा ।

अम्बुपात पु देह । वेवअवरावे अम्बुवे। "व वाववव"

शिवजो वा भार्ये भ्राद्रादिक पु०न० कुपितम्" मत्स्यपु०।

अश्रुमुख त्रि० अश्रुपूर्णं मुखं यस्य । नेत्रजलयुक्तमुखे स्त्रियां ङीप् । "पतिश्चाश्रुमुखी कपुत्रला च कोपना" अथ० ११,११,७। [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलयुक्ते ।

अश्रुमालिन् त्रि० अश्रुणा मलते मल-णिनि उप० ।

अश्रेयस् त्रि० न श्रेयान् । श्रेयस्करे, "अश्रेयान् श्रेयसी जाति गच्छन्त्या धर्ममात्मगतम्" मनु । स्त्रियां ङीप् ।

अश्रौत त्रि० श्रुतौ विहितः श्रौतः विरोधे न०त० । श्रुतिविहित-विरुद्धे निषिद्धे भाक्तिकाचारादौ । २वेदविहितभिन्ने स्मृतिमात्रविहिते च ।

अश्लाघा स्त्री श्लाघाभावे न०त० । विकत्थनाभावे । आत्मप्रशंसाभावे न०ब० । विकत्थनशून्ये गर्वशून्ये २विनीते त्रि० । [च ।

अश्लिष्ट त्रि० न०त० । १असङ्गत २असम्बद्धे ३अनन्वये वाक्ये

अश्लील त्रि० नास्ति श्रीरस्य लत् रस्य लः । श्रीरहिते शोभावर्जे । "अश्लीलमेतत् साधूनां यत्र जुगुप्सा भवेत्" भरतः ।

अश्लील न० श्रियं लाति लत्वमाह लाति वा क रस्य लः, श्रीं विनाशादित्वात् न वा न०त० । १ग्राम्यादिशब्दादौ वाक्ये २ग्राम्यभाषायाम् । "आक्षराश्लीलमात्रैरपि परिवादान् वर्जयेत्" या०स्मृ० । ३काव्यदोषभेदे स च त्रिविध यथा "द्व्य त्रिविधा व्रीडाजुगुप्सामङ्गलार्थता" सा०द० व्रीडात्व जुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वाभिधाने यथा "दृष्टार्थिताये राजन् ! साधन सम्प्रचर" "प्रससार शनैर्वायु"। "विनाशे तस्यि ! ते सदा"। "अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः" सा०द०। तत्र साधनशब्दस्य लिङ्गस्यापि वाचकतया व्रीडाया, वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्साया, विनाशशब्दस्य मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते सैन्यपदवारिदवायुबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलत्वदूषकास्तथा:। ४निन्दाप्रयुक्ते वाक्ये च "यमश्लीलास्रोता वा भवतीति" ता०ब्रा० "अश्लीला निन्दारूपा वाक्" भा० न श्रियं लाति ला-क । ५अश्लीके त्रि० । "यैरेभमश्लीलां वाग् वदति" ता०ब्रा० "अश्लीलमश्लीकरम्"भा०।

अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यत्नोत्पन्न न शिशुना श्लिष-अच् न० त०। सप्तविंशतिधा विभक्तराशिचक्रस्य नवमे नक्षत्रे तत्र काले जातस्य शिशो पित्रादिभिराश्लेषाय दर्शनाभावस्यादेशात् ताराणा निषङ्गे पश्यमानस्य सूचकतया तस्या अस्ले नात्मन् । तत्स्वरूपादि निरूपणाय सर्वताराणां स्वरूप, संख्याविशेष, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपति । "१तुर-गवदनं २योनिरूपं ३क्षुराभं ४शकटनिभमथैणस्य मस्तकेन ५रत्नाभम् । ६मणि ७गृह ८शर ९चक्राभा १०शालोपम च ११मदनमञ्चमन्त्यशाल १२पर्यङ्कसदृशा १३हस्ताकारकश्चलौ क्तिकाभम् १४ अन्दम् १५प्रवालोपमम् १६तोरणाभम् १७सविकम् १८व्रीहिसम मृदङ्गाभं १९पदम् । कुम्भाकृतिपरिविकृतमेव पदमं । २०मृदङ्गाभम् २१घनरम् घान्यरूपनिविशाम्नम् २२स्वतमत (त्वा लिन्) मुकुटकलतिर्व च । २३त्रिविक्रमाभम् २४वृत्त २५पृथु २६पर्यङ्कवत् २७मृदङ्गानुकारमिदं भचक्रादिमचक्ररूपम्" । अत्राश्विन्यादीनां रूपाणि दर्शितानि । "त्रित्रि अग्निगुण भृत्रा रविक्रमभरित्रित्रिवाणि सप्तैक द्विवेदमहाशर्मास्ताः अश्विन्यादीना ताराः । अश्विन्या भरण्या त्रिताराश्विनी भरणी च । षट्तारा कृत्तिका । पञ्चतारा रोहिणी । त्रिताराः मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा, चतुस्तारा पुनर्वसु त्रितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा मघा च त्रितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च चतुस्तारा विशाखा, त्रितारा अनुराधा ज्येष्ठा च । एकादश मूला, चतुस्तारा पूर्वाषाढा त्रितारा उत्तराषाढा, अ चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वि पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती" योगतारा उच्यते। "फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवा षाढयोः । विशाखाश्विनीसौम्यानां योगतारोत्तरा" प प्रत्येकं सताराणां वृत्ता उ उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । "पश्चिमो तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योग या धनिष्ठायाश्च पश्चिमा" सू०सि० । हस्तनक्षत्रं प ताराभक हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकार तस्मो नैर्ऋत्या पश्चिमा पश्चिमावस्थिततारायाः उत्तरदिगाश्रितता द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते ि सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारामध्ये पश्चिमा तारा हस्तस्य योगतारा" धनिष्ठायास्ताराया या प दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना० । "; अश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेयपित्र्य रेवत्याश्चैव दक्षिणा" सू०सि० "ज्येष्ठाश्रवणानुराध पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा

[illegible] ।"रोहिण्यादि[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] रोहिण्यां[illegible] [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।"पूर्व[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।"[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

हयोत्पत्तिस्थानसंख्याशास्त्रात् २४ष्टसंख्यायाम् "चान्द्रतुल्यवपुर्दैवो मिथ्याचारश्च निर्भय । द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च दरिद्रस्तु हयो मत" इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे "पद्मिनी शशके तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनीति" रत्न० । अत्र प्रसङ्गात् अश्वानामङ्गविभागविशेषस्तल्लक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकृताश्वशास्त्रात् सारांशः "अतिप्रविष्टा जिह्वा तु तस्याः स्थूना भवेदथ । ऊर्द्धं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽपि दन्तपीठकम् । ततो दन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्द्धं दन्ता भवन्त्यथ । चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकस्योपरिष्टात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्त्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते । सृक्कद्वयं विजानीयात् वक्त्रपार्श्वंगतं बुध । उत्तरोष्ठं प्रपाणाख्यं तदूर्द्धं प्रोथ उच्यते नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ घोरिके च ततः परम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अक्षिपात उदाहृतः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनीनिकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः । सितासितौ च तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेत्तत्र चाक्षिकूटमतः परम् । तस्मादूर्द्धं भ्रुवोर्लेखा ललाटं च तदुत्तरम् । ऊर्द्धं ललाटदेशात्तु केशान्तं च ततः भवेत् । ततः शिरो विजानीयात् मस्तकूर्द्धगतं बुध । शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गादुत्तरस्थे वै चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षण । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं समुदाहृतम् । शिरोमर्म शिरश्चैव कर्णस्याथ पश्चिमे । मन्यातन्त्रसमीपस्थो निगालः परिकीर्त्तितः । अधस्तस्मै निगालस्य गलमाडम्बनोऽपि च । ततः कण्ठं विजानीयादधोभागे गतं बुध । ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु तस्यास्योपरि केशरः । ग्रीवास्कन्धान्तरे चैव वाहं प्राहुर्मनीषिणः । वाहस्योपरि यस्तु स्यात् स्कन्धस्य ककुदं च तत् । ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम् । अंसकौ ककुदश्चैव त्रिकस्थः परिकीर्त्तितः । स्थानामधादधोबाहू तयोर्वाहुद्वयं मतम् । मन्दिरं पश्चिमो भागः कलापो जानुनोऽपि च । जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षण । जङ्घापार्श्वे कक्षां विद्यात् मध्ये चैव कर्णसञ्ज्ञकम् । अपतः पार्ष्णिरुक्तस्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किञ्चित्तस्यैव मध्यस्थो ह्यधोभागे च कुष्ठको । खुरसन्धिं ततो विद्यादधोभागे ततः खुरम् । खुरस्य पार्श्वे पार्ष्णिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् । खुरस्याधस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । उरमांसं विजानीयात् चीरकाख्यं विचक्षण । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वं तस्य विभागतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः । रोमराजीं ततो विद्यान्मूत्रकोषमतः परम् । अथ कक्ष्या पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्त्तितौ । पुच्छमूलं च वाहानां भाषते पुच्छमूलतः । तस्याथ कीर्त्तितं पायुः सीवनी च ततः परम् । मुष्कौ च कटिसन्धिं च ततो विद्यात्परं बुध । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः । सक्थिनी फलसन्धेस्तु ऊरू पादाभिधायके । ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किञ्च चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये समस्थितम् । ततः परं विजानीयात् कालकूर्चं च कुष्ठिकम् । खुरान्तसंज्ञं मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अन्ये जङ्घादयश्चैव यथोक्ता ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः । आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरः स्मृतम्" ।

तेषां लक्षणानि "अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न प्रशंसिताः । अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम् । ओष्ठयोः सृक्कणोश्चैव जिह्वाया दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि नासाया गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा । ग्रीवाया केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि जानुके । जङ्घाया जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च । पार्श्वयोः पृष्ठभागे च कुक्षौ कक्षा समाश्रयौ । मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवोरुकद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे स्वरे तथा । महादोषे त्वजेतास्त्वम्लायाया गन्धसत्त्वयोः । प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभाशुभविवेकाय तद्विद्याद्भिषग्भिषक् । शालिहोत्रादिभिः सम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आताम्रौ पूजितावोष्ठौ श्लिष्टौ हीनौ मृदुत्वचौ । सुप्रोथोत्तरसंस्थं च विपरीतं विवर्जयेत् । सृक्कणोर्मृदुता शस्ता जिह्वाया रक्तता तथा । अतश्चाप्यति दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा । घना स्निग्धा सुबद्धा च समा दन्ता सुशोभनाः । षट्सङ्ख्ये वत्सरे एते तेषु व्यञ्जनसंभवः । आयतं तुङ्गघोणं च निर्मांसं प्रियदर्शनम् । सुमन्त्र पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालु रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । मांसितन्त्रसमौ गण्डौ वाहानां कीर्त्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्गते चैव सुवक्त्रे नैव चाश्विके । प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मद्याभे मलतारके । स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी । कनकप्रतिबिम्बकार्ये शस्ते वाहस्य शोभने । शावत्तं च विशालं च अनिम्नं चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राङ्मुखमयं, शस्त

मात्" [illegible] । "रोहिणकादि[illegible]पूर्वाणां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] रोहिणी[illegible] [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "पूर्वा [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] पूर्वं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]" । [illegible] [illegible] । [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

विशेषसंस्थानैर्निर्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता सा वा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं चेन्मा दृष्टेतुपाय तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा वाजिनो शस्ता ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दृश्या चाङ्ग्याः क्रयेणैव दुरावर्त्तास्तु चामुदी । श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । शृङ्गादी मेचको नाम राजरत्नप्रदा सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूर्य्यौ च मूर्द्धनि । रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । प्रत्येक पूजिताश्चेत्र ते दशवन्त्यास्तु वाजिनः । अष्टकेन निःश्रीमा ये भवेयुरशुभास्पदाः" ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणम् शुभम् । शक्तियष्टिगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमा । शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं मृदुकश्चैव यो भवेत् । पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च रुद्रासमसन्निभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्राः धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि—यथायोगं समासतः । काककङ्कवन्ध्याचिह्नस्थगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतकाः रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गाश्चैव विच्छिन्नाः स्वल्पश्चापायशोभिताः । जिह्मास्थूलाश्चिवक्ष्याश्चि भस्मवर्णनिभाश्चि च । स्थूलाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः । पुण्ड्रकाश्चि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः" ।

अथ पुष्पलक्षणम् । "आगन्तवश्चरन्तस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञा वा शुभाशुभत्वकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं क्रोक्षं तेऽधुना । प्रचाणे च ललाटे च कचे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च ककुदयोर्बाहुमूले शुभे । पृष्ठे पुच्छे च वाहानां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ कोषे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि स्थानानि मुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यशुभानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । श्रोण्यां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । ग्रीवायां चैव पार्श्वे च सृक्कण्योरूरके स्फिचि । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात्पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्वाङ्गपुष्पितो वाजी परित्याज्यो न संशयः" ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरसत्तृक्षिप्य यः पादास्त्वङ्गारान् स्पृशन्निव । एवं याति शुभ हृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता हंसमातङ्गवृषशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा सर्वशुभतुरङ्गमाः । सङ्कीर्णा एकतोभ्रष्टा षड्गमौघविवर्जिता । अत्युग्रा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः । मोक्षयास्फोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । गतं द्विगुणितं गत्वा हृष्टानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वशालिनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्दभाभः सुरूहकः । नीलो नीलकः एवाश्व लिपुङ्गः कपिलः स्मृतः । शितहः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुवाश्चधि । हलाहचिलकचलिपुङ्गाहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा वास्ये भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषायोत्थो वर्णजो यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः । पूर्वोक्तानां च वर्णानां मुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् प्रवक्ष्यामि पुङ्गवः । कोकाह पुण्ड्रको नाम कोङ्कराह प्रकीर्त्तितः । खुराहखरगाहौ च हरिकोहरिराह्निकः । कयाहश्चैव वोल्लाहः शिराहः सिन्दुराहश्च । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चारुराहो जयेदश्वो योकराहो न यः स्मृतः । कुलोही दुरुहाहस्तु युवको नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रखिपुलाहश्च युवको नैव कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रख्रिलुलाहश्च चित्रवाजश्च यो भवेत्" ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । अष्टमङ्गा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूतासिततारास्य प्रशस्ता मुनिभिः स्मृता । यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो हयः । प्रशस्ता

[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] चैव [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] पीतं [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] च [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च
[illegible] चैव [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] चैव [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] चैव [illegible] च [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] चैव [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"
[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]-
[illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible]। [illegible] चैव [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] चैव [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चैव [illegible]। [illegible]
[illegible]। पीतं [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
चैव [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
चैव [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] च
[illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।
[illegible] चैव [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible] चैव [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] चैव [illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]

विशेषसंस्थानैर्निर्दिशेन्मतिमानुभिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः । रोमशा विख्याता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एव चेन्मता दृष्टेतुपाप तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा वाजिनो दक्षा ये चान्द्रादिगुणाधिकाः । दन्त्याश्चाश्वाः कथ्यन्ते दुरावर्त्तस्तु कामदुः । श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अरुणादी पेचको नाम राजरत्नप्रदः सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूर्य्यौ च मूर्द्धनि । रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताश्चैव ते दयवन्तास्तु वाजिनः । अप्येकेन विहीना ये भवेयुरशुभास्सदा" ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणम् शुभम् । शक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमा । शिरोललाटं वदनं च पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं खड्गकश्चैव शोभवेत् । पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभा । ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदा । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि—यथायोगं समासतः । काककङ्कक-बन्धाहिम्लेच्छगोमायुसन्निभा । असिताः पीतका रक्ता पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गताश्चैव विच्छिन्नाः ह्रस्वकायाप्रशोभिताः । जिह्वाकृष्णाविरूपाणि भस्मवर्णनिभानि च । मूत्राग्रा वामदेहस्था पुण्ड्रका न शुभप्रदा । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः" ।

अथ पुष्पलक्षणम् । "आगता मत्सरन्तस्य ये भवन्त्यन्यवर्ण्णका । बिन्दव पुष्पसंज्ञा वा शिवाशिवप्रकारका । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तच्चैव समासेन निरुष्ट कोऽस्ति तेऽधुना । प्रयाणे च ललाटे च कचे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सृक्कयोर्वाङ्कुले सखे । पृष्ठे पृष्ठे च नाभ्यां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि स्थानानि मुनिभिर्योक्तिशास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यन्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । पोथायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । मीयायां चैव वाशे च सृक्कणो स्फूरके स्थिचि । पायौ क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जात भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्य विजय तथा । विद्यात्पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशय" ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरसत्क्षिप्य यः पादास्तप्ताङ्गारान् स्पृशन्निव । पुत्र याति शुभं हृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टा मर्कशुकतरङ्गमा । सङ्कीर्णा एकतोभ्रष्टा चङ्क्रमौघविवर्जिता । व्यत्यूर्णा चैव वक्रा च वाजिना निन्दिता गति । पोडशाक्षोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शत द्विगुणित गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दयहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुङ्गाह उच्यते । पीतको हरित प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्द्दभाभः सरूहकः । नीलो नीलक एवास्य लिपृङ्गः कपिलः स्मृतः । शिलाहः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुवाहधि । हलाहश्चित्रकर्णत्रिपुलाहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा वासे भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहायः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषायोत्थो मर्खजो यस्य दृश्यते । दुकुलाह स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः । पूर्व्वोक्तानां च वर्णानां मुख्यपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् प्रवीम्यनुपूर्व्वशः । कोकाहः पुष्पिको नाम कोकुराहः प्रकीर्त्तितः । खुराहखरगाहौ च हरिकोहरिराहिकः । कलाहश्चैव चोक्षाहः शिराहः सिन्दुराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चाक्राहो जयेदश्वो पोक्राहो न यः स्मृतः । कुलीहो इरणाहस्तु युवको मन कीर्त्तितः । त्रिपुण्ड्रस्त्रिपुलाहश्च युवको मैव कीर्त्तितः । त्रिवर्णस्त्रिपुलाहश्च चित्रस्ताङ्गश्च यो भवेत्" ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । कर्णजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूतासिततारास्च प्रशस्ता घननिभ स्मृता । यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो हयः । गगनाः

चोरिता। भिर' वन चना प्रचलानभावनर्मविशव । वैयान चन्दन व महत्यैव पूविताः। मनुषा चम्पोत्वैव दोच्छता महता मता । चरीरिटोचता चैव मरमा निम्नोर्मिका। इत्याहुर्दिव्यर्वैन चन्ना चीरो विशुरैता। । वैतरव ममाद्दोभो चक्रवैव प्रमवते । वनव त्वरैव चन्मी नाडया पूविता । यदा प्रमथ विरच निर्मेद विवरं च थ्व । चतुरचनो वायू धूर्' चाद प्रवहते । कथा चांचदीना च मविनद्दा मवहते । पूर्व चर्व रात्र च चन चैव मवोचन् । मुर्चैव विरं निद्रापूर्वाभ्यन्तरि- विचन् । तस्यादिमासूनो वर्त्ता वा विवर्नियः । पुरा वारचराचरः प्रमवा वरराष्ट्रः । चार्य च च वी इते चर्द्दवांवोचलोचिते । चतिर्वात चरत्य च रूदं चाविपूविवन् । माविदीर्घ वर्त इव विविध विव रावन् । यहता चैव वीना च चवित्वता दर्शीत वा । चाहिन्ददात्मैर्देत मार्च वर्त प्रमवती । इत्यो च वथी इरो देवदानवयोवगी । चवर्यैर्वितीव ह चुत मेवुन विमते । चतुर्ष्व वर्त चैव दोवन चोरनाचन् । पू- जर्ह्ने च चाह्रादि चराव चावि चरिवन् । चाविनो मार्दिवि चीन चविति: वर्णेनेहिति ।

चारवंच दवन् "सिंदविन्दु प्रथा: प्रोक्ता चरचक्रतुताः" चादा । चचदोचनराचनाचान्यावं । दुराचता । चचदोचना मोचा चरचमचचचर । तस्यैराव नवारो चाविलो- जैव दोवनाः। ही वा चचावनी चत्र च ह भवतः चात्रा। चाहरूवा विमारोर्थं वचारे दोचनार्चनः । नि चेवो चाव वा चत्ता वर्त । वर्तविवाविती । विर। वैवान- चोर्णेजे वरीमावविदीवते । दमार्थः विदीव्वय वर्त चोरविदेन । चच्राव्यचनीवको विनाव। वीर्विर्ति चवी । चविन्दवविलोव दोवनः दूरावत् चारव । वर्तमुके वदा वाह्नेः वैवाने चवते वदा । चारयो पूविता विव दिवेवेव ह चवते । चामवो चत्र चपारो यांवनो चवति विवा । इव चत्रे वविद चत्र च वन्य वरचवत्र । रवो चैव वदा वर्ध चचिवाचनदोवना । चवर्जीवरव च दोववावि पूवित । वह्रचवचदाव्यचूदिवर्चावचावाचे । विवेवेव एवा मोचा दोचवा दूराचेवा । चत्र चर्ध्व प्रच- चावि दोववाचदाव चादु । वर्ध चोचवाव वर्त चचवायचदाचवान् । चाविवाहचोचवं चदवा दोव चवते । दत्र वर्धविनाचाच दोचचोरचव

चीविता । चर्ह्नेवो चाविचाविवाहान् चाविनः शेष- हावचः । नवहावच चमार्दे दमाववों दूराचरा । चाहरावा चर्वावः प्रदेवचचोरचा । इनाचर्चोवनेहीवः चाविनः दूरमाचवः । चचादादुवदिव चैव दोष चह चवते । इव वर्धविनाचाव वचेदाचन दोचवा । च वो देवे वचढू च चारचों चैव पूवित । चचहिदोचवव चाहर्धुवर्तोचरादेयः। चवा चीनः विरं विद्याचनचव वा दूवितः । चचचोचावि वंपावे चाविवं चाद चावेद । विचचव चवोदचवो चाचदविचावा । प्रवेचदू चच्यौव चमाचवों वि हावचः । चचदोचव चाचदू विचवो वि ववित्व: । मविचू चावो चवेदुर्वा: चचवोचावि दोचवा। चचदाचव विवावचा चचो दावव चचवी । चारचः विव मावः चचाव्दर्तावरव वा । चचचाचचूवो चैव चवि। वूर्व दवि चदा । दमार्थ चचो चर्धु वंपावे चोचिवाचवन् । दूरोदवावृत चोचर्व चार्च्यतो चचदा चदा । इव प्रचु चराचाव चोविवावाव दोचव । चाद दवचचेव इवचचवचवरी । चाविनो चव चचव चाचर्वव विवावचन् । चाडव इरीचावे चवीवे चाव चवरी । चर्धु दूरवेदवा चवित् दावाव दोचवा । चावरे ह वचव चाहारचौंचव हावचा। दव चवः वर्त चचों इचावेः व विचूवो । वोदे चैवावचे चावि इचचे चैव वाविचाः । चावचौः चाविवावाव चवचे हे च वेवव । चावचीदोचवी चत्र च चावोचवावि चचव। चर्वं चाचू चवार्धे चीवाराव चवाचूचन् । दूर्वचाव चौचवद इवित वरिविद्धि वा। चचचचव चाडव चचवी चाह- चव वा । वाविचौचचचवर्ज विचचव विवेद । दचचूचविचचावि चैव चचा दर्शीवि वः । इवो चावि चचाचेव दोचचा: इविवंचवा । चाहवि- हविचचचा चैव चचा दर्शीवि वा। विचविवः चुदचर्द च चचाचचौं वि चाविव । चहावच च विचाचो चर्धु चरीवचावचः। चदचाहीवि विचावचचा वै चहचोरचाः। चाचव चैव वंचाव चाहचचाचचाचः । दविवंचचो- इव चाचर्व । चीर्विचोरचा । चाविदेचचा चचद दूराचविवेदवा । चचचाहीवचाचारा चचचाईव वीर्विवा। चारोदचचचाचे दूरवा चचराचूवा। चारचौ चविचो चार्च वंचाचो दोचदूचवा। चवित वविवचावे दोर्घविचावचचे । दवोचावेव चौचद चचवीव चचो विवा । चाहव चाहचचरचाचविरहं चाहवः । चार्च-

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धचन्द्रमण्डलं तु मत्रेद दैर्घ्येण निर्दिशेत्। षड्भिश्च हस्तिभिर्हीनं मध्यमं च विचक्षण। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृत। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्त्रं कटी चैव पुच्छतुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलीद्वयहीनं तु पुच्छादि मध्यमाधमम्। निर्दिशेन्मतिमान्वैद्य वाजिशास्त्रविशारदः। षडङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पञ्चाङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्ध्वमानेन बुद्धिमान्। वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा सूत्रकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजित। अतो हीनाधिकाङ्गाश्च हयो नैव पूजिता"।

आवर्त्तादिश्च विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशरसंहिता।"आवर्त्तौ वह्निमुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्तार्द्धरोमा शुक्तिः। कनकमनसं स्वच्छरोमसङ्घातं, प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति"। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। "श्वेतं स्निग्धमन्यवर्णस्य यस्य श्वेतस्य कृष्णं पीतं रूक्षं रक्तं वा। यस्यान्यवर्णं ललाटे श्वेतं वाचेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्"।

अथाश्वायुर्लक्षणम् "आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्धं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रस्वभावेषु न दीनाश्चिरजीविन। महाघोणा महाकायाये वाश्वा पृथुवक्षस। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः। न विस्फुरन्ति ये वाल स्वपाशाय तुरङ्गमा। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मता। कुटिकानां शिरा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटा। प्रतिस्रोतः पिबन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविन। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा चिह्नं येषां च निर्मलम्। सीत्कारं च भवेद्येषां लाङ्गूले चालन पुनः। प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः। येषां च दृढरोमाणि ते सर्वे चिरजीविन। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्त विद्यादीर्घजीविनम्। कलशचामरश्रृङ्गारखड्गपद्माङ्कुशानिभाः। मुक्तिश्च गदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। श्रीवत्सस्वस्तिकाभाश्च प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथसमा रेखा लक्ष्यते यस्य वाजिन। तस्य मृत्यु समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम्। सार्द्धाङ्गुला चेद् दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले। तिर्यग्गे चोर्द्ध्वगे स्याता द्वे रेखे चैव वाजिन। प्रोथगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन य शेते सर्वदा हय। षड्भूमौऽल्पभूतश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च योहयः। न्यूनाक्षिकूटस्थाश्च स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तित। जातन्दन्तद्वयं वाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् मनोषिण। षष्ठादिषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भव। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्वयस्य परिलक्षिका। प्रक्रान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्धि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्दशम्। शिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादित। मक्षिका मक्षिकाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिना दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रदुक्तस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च यष्टितः"। "अतिवक्रा कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्रय। ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव द्विजन्मना। ईषच्च शिरसं सूक्ष्मा भवेच्च पतितोत्थिता। खण्डाग्रा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। खण्डभागे विनापूर्वे व्यञ्जनाना न सम्भव। पूर्णेषु खण्डभागेषु जायन्ते कालिकादय। निम्नं कृष्णं च दन्ताग्रं खण्डमित्यभिधीयते। पूर्णतां चास्य जानीयात् पञ्चमेऽतिवत्सरे। खण्डेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्य्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सम्पूर्णे दन्तमस्तके। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्णां सप्तमे तथा। षण्णमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षौ जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति"।

[illegible]

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धसप्तमहस्तं तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत्। षड्भिश्च हस्तैर्हीनं मध्यमं च विचक्षण। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्षः कटीं चैव मुखतुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलीद्वयहीनं तु मुखादि मध्यमाधमम्। निर्दिशेन्मतिमान् वैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः। षडङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पञ्चाङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविधं प्रकारं तु निर्दिष्टं शास्त्रवादिभिः। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान्। वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा सूत्रकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान् भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताश्च प्रपूजिताः। अतो हीनाधिकाश्चाश्व हयो नैव प्रपूजिताः"।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशरसंहिता। "आवर्त्तो वक्त्रमुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्तार्द्धरोमा शुक्तिः। घनकमनर्त्तवृत्तरोमसंघातः प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति"। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। 'श्वेतस्निग्धमन्यवर्णस्य प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्णपीतरूपरक्तं वा। यस्यान्यवर्णं ललाटे श्वेतं वार्धेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्"।

अथाश्वायुर्लक्षणम् "आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्धं प्रवक्ष्यते। याश्चिह्नोक्तादिनिर्दिष्टं यथा पूर्व्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रस्वभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः। महाघोणा महाकायाश्च ये वाहा पृथुवक्षसः। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाक्षाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीडिते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः। न विष्किरन्ति ये बाला खपाशाय तुरङ्गमाः। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः। कुटिकानां क्रिया येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटा। प्रतिस्रोतः पिबन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च निर्मलम्। शीत्कारं च भवेद्येषां ताडूले चालनं पुनः। प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः। येषां च हृद्रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीविनम्। कलशामरभृङ्गारवज्राङ्कुशपद्माङ्कुशानिभाः। शक्तिस्रग्गदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। श्रीवृक्षस्वस्तिकाभाश्च प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः। तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद्दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले। तिर्य्यगग्रे चोर्द्ध्वगे ख्याता द्वे रेखे चैव वाजिनः। प्रोथगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्द्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्व्वदा हयः। बहुमूत्रोऽल्पमूत्रश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः। न्यूनाक्षिकूटस्तब्धाश्च स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तितः। जातं दन्तद्वयं बाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् समीक्षयेत्। षडब्देषु च वर्षेषु कालिकादिः समुद्भवः। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिलक्षिका। मध्यान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिकास्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्ध्नि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत् सप्तदशादितः। मक्षिका नभिर्णाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रदुष्टस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च वृद्धितः"। "अतिवृद्धा कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्रय। ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव द्विजन्मनः। ईषच्च शिरसं स्वल्पा भवेच्च पतितोत्थिता। खल्वाग्रा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। खल्लभागे विना पूर्व्वं व्यञ्जनानां न सम्भवः। पूर्णेषु खल्लभागेषु जायन्ते कालिकादयः। निम्नं कृष्णं च दन्ताग्रं खल्लमित्यभिधीयते। पूर्णता चास्य जानीयात् षट्पञ्चातिवत्सरे। खल्लेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्य्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सपूर्व्वे दन्तमण्डले। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्णां सप्तमे तथा। सप्तमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति"।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

चरति पर्या० वत् अश्विकः अश्वेन चारियि ति० स्त्रियां ङीप्। कसायमश्व अश्नाति क। अश्नात-खामिके अश्वे। कुत्सितोऽश्वः क। अश्वक। कुत्सिते, अश्वे अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वकर्णप्रभृति पु०। अश्व इव प्रतिकृतौ कन्। अश्वप्रतिकृतौ। अश्वानां समूहः क अश्व अश्वीयम् अश्वाश्च घोटकसमूहे न०। एत-दन्तस्य पादस्य अङ्गप्रोष्ठी इत्यादि० नान्त्यलोपः अश्वस्य पादाइव पादाःयस्य अश्वपाद इत्येव। जातित्वेऽपि अजा० स्त्रियां टाप्। अश्वा अश्वजातिस्त्रियाम् "अश्वे इव विभिते प्रायमाने" ऋ०२,२२,१,।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः। अश्व गन्धाख्यवृक्षे। वा कप् अश्वकन्दिकाप्यत्र।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्ण इव पत्रमस्य। १लतामरख्याते शाल वृक्षे। "पूतिकाश्वकर्णागुरुर्वा क्वाथेयकस्त्वे, सुश्रु० स्वार्थे कन्। अश्वकर्णकोऽप्यत्र। ६त०। २अश्वस्य कर्णे।

अश्वखरज पु० अश्वस्य खरी च, अश्वा च खरश्च वा ताभ्यां जायते जन-ड। खच्चरे घोटकभेदे। खराश्वजोऽप्यत्र।

अश्वखुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य। (नखीति)ख्याते गन्धद्रव्ये। २अपराजितायाम् स्त्री।

अश्वजिनी स्त्री अश्वस्य च इव तत् स्वरूपाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप्। अश्विनीनक्षत्रे तस्याः श्रीपत्नुल्या तुरगप्रोथा कारतायाः पाश्चेपाख्यत्वे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम्।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे "अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पञ्चिराट्" भा०श०प०अग्रताभ्यरणे देवगदइयुद्धवर्णने।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः। वराहकर्णतुल्यपत्रे खनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे। 'गन्धान्तो वाजिनामादिरश्वगन्धा ह्रयाह्वया। वराहकर्णी वरदाऽवरो-हा कुष्ठघातिनी। अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा। बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिपिच्छला" भा०प्र० उक्तेः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च "यथा-श्वगन्धायद्यास्तु खिलैर्योद्वर्तनम् स्मृतम्"। "शतावर्य्यश्व-गन्धाभ्यां वायसे रसजीवनैः" इति च सुश्रु०।

अश्वगन्धातैल न०चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा 'भल्लातकहस्ती-कसदाडिमफलकल्कसाधित कुरुते। लिङ्ग मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गसमम्॥ कनकरसमस्थावर्त्तितहयगन्धा-मूलविश्वपर्य्युषितम्। माहिषमिश्रं नवनीतं गतबीजे कनकफलमध्ये॥ गोमयगाढोद्वर्त्तितं पूर्वं पश्चादनेन चलिप्तम्। भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं मर्दनात्क्रमादयि-तम्। अश्वगन्धाबरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम्। चतु-र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्। स्तनलिङ्ग कर्ण पालिवर्द्धनं चरणादिदम्"।

अश्वगोयुग न० अश्व+षित्वे गोयुगच्। अश्वयुग्मे।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थानं प्रशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठच्। अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे।

अश्वग्रीव पु०अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य। दानवभेदे "चत्वारिंश-द्दनोः पुत्राः" इत्युपक्रम्य। "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः" भा०आ०प०। स पर्य्यायान्तरे रोचमान नृपतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव। "अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः। रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः"। २विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अग्रग्रिर-शब्दे विवृतिः। यदुवंश्यविलक्ष्य पुत्रभेदे अग्रमाङ्ग-शब्दे विवृतिः।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्तृकत्वात् हन-टक् उप० स०। करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम्।

अश्वचक्र न० ६त०। १अश्वसमूहे २अश्वाकारे नरपतिजय चर्य्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे। जाम्बवतीतनयेन कृष्णात्मजेन हते ३ शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० "एतोरश्या-यतपीमबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः। को नाम या-म्बस्य महारथस्य रणे समक्ष रथमभ्युदीयात्" भा०व०प०।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सक। अश्वानां रोग-निवारकेऽश्व वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-शास्त्रे द्रष्टव्यः। [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्याः।

अश्वचिकित्सा स्त्री ६त० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-

अश्वचेष्टित न० ६त० १वाजिचेष्टिते २शुभाशुभसूचके शकुनभेदे च तद्विवृतिः व०स० यथा" उत्सर्गांश्च शुभदमासनोपरिस्थ वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम्। सर्वाङ्गज्वलनमवृद्धिदं हयानां द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं वा। अन्तःपुरं नाश-मुपैति मेढ्रे कोषः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते। पायौ च पुच्छे च पराजयः स्याद् वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च। स्कन्धास-नांसज्वलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम्। ललाट-वक्षोऽक्षिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय। नासापुट-प्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय। पालाश-ताम्रासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम्। प्रहेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना कम्पो वा पदनाश्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः। अस्वप्नश्च विरो-धिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

यते। न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने!। तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि तिस्रोताद्दीनि सन्ति वै"। तत्पूजनफलं तत्रैव। "अश्वत्थपूजकोयस्तु सएव हरिपूजकः। अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः"॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव। "तदश्वानात् द्विजश्रेष्ठ!। योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः। संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति। अश्वत्थोवृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः। तस्मादश्वत्थहन्तॄणां त्राता कोऽपि न विद्यते। अश्वत्थशाखामेकां च खण्डामपि छिनत्ति यः। स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः" इति च। अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि। तच्छाखाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः यज्ञियशाखत्वस्यापि विहितत्वात् "अर्कः पलाशखदिरः अपामार्गोऽथ पिप्पलः" इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात्। २नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च "नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः। स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः। नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः। कटुपाकरसः पाही विषपित्तकफास्रजित्" भा०प्र०। ३गर्द्दभाण्डवृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे दृश्यम्। ४संसारवृक्षे तस्य स्थिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम्। "ऊर्द्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे। अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ०। ५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारत्वात् अश्वशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम्। अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य सञ्ज्ञायां लुप्। "अश्वत्थो मुहूर्त्तः" सि०कौ०। असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री। चतुरर्थ्यां काशा० इल। अश्वत्थिलः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण्। तस्य पौर्णमास्यामपि "अश्वत्थायण्स्याश्वत्थाट्ठक्" पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम्। लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुंस्त्वम्। तत्र भव ठक्। आश्वत्थिकः। चान्द्राश्विनमासे।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थस्तत्र देयमृणम् वुन्। अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १देये ऋणे। स्वार्थे कन्। २अश्वत्थवृक्षे।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पील्वा० कुणच्। अश्वत्थपाके फलादौ। [अश्वत्थशब्दे विवृतिः।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र। नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था—क वा पृषो०। भारतप्रसिद्धे १द्रोणाचार्य्यकृपीसुते वीरे। "गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः। अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबलः। अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः" भा०आ०प०। तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा०आ० १३०अध्या०। यथा "शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत। अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम्। अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च। स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः। तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत्। अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम्। अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति" "अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्त्ति० अकारः। अश्वत्थाम०। भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे। २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेन्द्रवर्म्मणः ३गजभेदे तत्कथा च "मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत्। नैष युद्धेन सङ्ग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन। सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः। न्यस्तशस्त्रस्तु सङ्ग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः। आस्थीयतां जये योगो धर्मसुतस्त्वय पाण्डवाः!। यथा नः संयुगे सर्व्वान् न हन्याद्रुक्मवाहनः। अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम। तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः। एतन्नारोचयद्राजन्!। कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः। ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम्। जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत। परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः। भीमसेनस्तु सव्रीडमुपेत्य द्रोणमाहवे। अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः। अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत्। कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा। भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम्। मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि। शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै। हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत"। "सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः। स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम्। त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन। तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः। तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे। ततो निष्पाण्डवामुर्व्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम्। द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्म्मणि जैमिने ! । तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै”। तत्पूजनफलं तत्रैव । “अश्वत्थपूजको यस्तु स एव हरिपूजक । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरि” ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेध तत्रैव । “तरुदानात् द्विजश्रेष्ठ ! योऽश्वत्थं हन्ति मूढधी । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्त्तिः प्रकीर्त्तित । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्राता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकां च खसामपि छिनत्ति य । स कोटि ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानव” इति च। अन्यान्यपि तच्छाखाच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोष यज्ञियवृक्षत्वात्तस्यापि विहितत्वात् “अर्क पलाशखदिर अपामार्गोऽथ पिप्पल” इत्यादिना ग्रहहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च “नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेद प्ररोही गजपादप । स्थालीवृक्ष क्षयतरु क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघु स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसग्राहीविषपित्तकफास्रजित्” भा०प्र० । ३गर्द्दभाण्ड वृक्षे (बेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे दृश्यम् । ४संसारवृक्षे तस्य चिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम् । “ऊर्द्ध्वमूलमध शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता तद्विवरणमधशाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्था क पृ० । ५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्त काल इत्यण् तस्य संज्ञाया लुप् । “अश्वत्थो मुहूर्त्त” सि०कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थ-मह आश्वत्थी रात्री । चतुर्थ्यां काशा० इल । अश्वत्थिल: उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि “आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्” पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुस्त्वम् । तत्र भव ठक् । आश्वत्थिक । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तं कालोऽप्यश्वत्थस्तत्र देयमृणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाक पीलुवा० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्व इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था—क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्य्यस्य पौत्रते वीरे । “गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वत' । अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबल' । अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबल” भा०आ०प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा०आ० १२०अध्या० । यथा “शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैश्रवा हय' । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदत प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” “अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्त्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेन्द्रवर्म्मण २गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । नैव युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्य' कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवै । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभि' । आस्थीयतां जये योगो धर्मसुत्सृज्य पाण्डवाः ! । यथा न संयुगे सर्व्वान् हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैव युध्येदिति मतिर्मम । त हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानव । एतन्नारोचयद्राजन् । कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मण । भीमसेनस्तु सव्रीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार ह । अश्वत्थामेति हि गज ख्यातो नाम्ना हतोऽभवत् । कृत्वा मनसि त भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवच श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमान स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हत स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत” । “सन्दह्यमानो व्यथित कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहत वा हत नेति पप्रच्छ सुतमात्मन । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यतेऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्त परिपप्रच्छ नान्य कञ्चिद्द्विजर्षभ । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवामुर्व्वीं करिष्यन्त युधाम्पतिम् । द्रोण ज्ञात्वा धर्मराज गोविन्दो

मर्विकोऽस्मोद्। मदरदिर्वं द्रोणी पुष्पते वन्तुना क्रियाः। एव मीति मे पैना त्रिमार्व वक्ष्यति। न वर्णाणाद भी द्रोणाद् बमाववायसोऽभवं इना। बच्च कौतिसावें पद्व च बहौश्यको। वातिमीषु निरावेष मतं बड़े वर्षेत च। माक्षुमाव्युपन्यो च पश्ये मासि वाहवम्। मधीर वंशद्वीवैर्व सोचवैभो- त्सवीदितम्। मर्मेर ते बवान्तक पशोवार्व बवायवा। मावपानक वे वैनां वाववयोमूर्त्वार्द। अवसावेदि विमान्वो मजा वशवधोयवा। मिहूतो इति विज्ञ प्रयोग द्रोणसुनम्। अवमाता वनो मडूविवन वाववादिति। मूर्ते मान वपरावबीव मे इत्वेव। न च मौविष्याव्यादि वायवन्न वर्जेविवा। द्रोणान विवव मंव राजन्। वाददोवदम्। वधोवो मेव पुत्रव वाद राजन् हितवा। वयारात् विमिलोषीविवम् मयात् व्यावो वमावित। वव वदवर्व वशा सम्व नाववयोविवः। वातिमाव वपाराव। वयु वववनमते। ववावववे वधो वते वशो दुवितिः। वववाकमी हाम्य वव इदय वचुव। वव पूर्वी रवा वचनां वहदवववदवा। वदूदेवन्तु वैमोर्वे वव वार्गीवव- वदोम्। "वववाधा वव इति इवाबदुवा वारवदा वीरं वेवे वव इति विव वाहवं वववाधा" इति वैदोवे। [वारिति विवा कोष।

अपाविवन लि अवलेन चयति वर्त वद। ववावववव

अपावती वो पुरोषवता वचावें कोव। वुवपिवृवे वुववने तनवादे ववमामादे कुशवबेदे वार्ये वव ववाविवाववव।

अपईदु वो अवत्र रंवेवायवेव। मौवराचे।

अपलाप इ वव चवति वव—वव। वववावदे।

अपूर्त इ अवत्र वायवव वर्वयावो वव वव। १स पूर्वे १वोदे २वदे ३पूतां च वेव वार्विविराता वयावववायवाल्।

अपद इ वव चारि वा—व। पूवावडे। [ववदे च।

अपपति इ वैद। वाविवाववे रावावववविदे वैवेचे

अपपाठि इ प्राल्योवीवेवे ववृयवाविविदे वायिव वो वववव्वे वव वथा ववति वामवति ववति ववति बवति वामवति वववति वादवति इववति ववदति मावति ववति ववुवति वर्ववति ववति वाव इति वेवयति। वावयवद् ववववेमवायुात् च वा।

अपपर्व लि वववानां वर्वं ववर्व वव। वववववद् १रवे वव वावि वर्वं ववव वव। १वाविवव वैवे च। "वाविपुववुपवः वर्वं रवेविवंव वरि वहितवर्वं" वव। ८८८। वथा वुनवविव विव वचेव वावे वव। [कोव। ववावदवववरवे

अपपाद लि अवव वाद दव वादोव ववा० वाव

अपपाल इ अवाय् वाववति वा+विव—वव वव। वोव वरवते। वव। ववाववोऽववावें।

अपपुरुवो वी अवव इववेल वैववीव। वावचौदिदे

अपपोव इ वविवेदे। वेव योववववे वोववदि विधि। वावोविवः वयोवावाविवु व व।

अपपोवव लि अवेव वैवोववदवीव विव वव। वर्वे च वयोवे। "मौवपाववपेवम्" वव २ । १ । १।

"ववोवववव च विवववीवा रादिन्" वा।

अपवदव इ अवव वहुना च। ववावुवदववावें च वदर्वावहम्।

अपवाव इ अवत्र वावः वैवर दव वदावावलमल्। (वावा) इति वावे १वावे। वैव ववव१वैवेव।

अपवाव इ वहववाविवव इववेरे। "मौवोव वव वावेव्। वंववववीवाम्। ववोवैववववाव" ववुमवव। "वावदी वैव वादी च मोवेवावे" ववुवव ववुवा "वावदा: इमी च ववाते वनी- इवववववपुती। ववाते इवी इवे। ववव- विवववा दवव ववववर्ववववा च। विववव- वव् इवा: पूर्णविवुदेव च। ववपीवीववववव वववववीववी। वरिववेविदवव इववी ववति- वथा। वववाववववावव वविवाववे विवी" इति ११ ११ वथा।

अपवविविवा अववविववीवंवव वु। ववविवीदे।

अपवाद इ अव वावयति वा—विव् वव्। वदीरे वा व्। ववववीवय।

अपवुव इ अवव ववति ववव। ववावावे इववाववाववे विवदे। वातिवव् विवा वोदु विव वि वदां वतिववनव "? इवा ववववावदीवव।

अपवेव इ अव। प्रवावदा वैवते दिवबेव वेव—विवे वव्। ववबेदे च च वव वा ११वायदे वर्वेत वार्वेवद। वव २१ च वदीवववुवववेवा विहिता वया। इवावववोवीवुवति वदु वे हौ वदु च

श्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठस्तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः, अश्वः १ तूपरः २ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनश्छागः) गोमृगः गवयः ३। द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ। अग्निसमन्वे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गावः इति सप्तदश पशवो मध्यमयूपे बन्धनीयाः। द्वयोरेकादशावयवयोश्च मध्ये कृष्णग्रीव, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरधस्तात् मेषी, अधोभागे शुक्लौ छागौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्व्वपादयोरेकैकः। अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतश्छागः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः। बहुरोमपुच्छकौ छागौ पश्चात् पादयोरेकैकः। अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत् गर्भघातिनी, वामनः खर्व्वः पशुः पुच्छे एवम् एकादशानामश्वावयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशिनौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैकः इति भेदः। पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्य्याः इत्यन्तानां शतत्रयसंख्यकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशव एकैकस्मिन् अश्वादयस्त्रय एते द्वादश च इत्येते पर्य्यङ्ग्या उच्यन्ते। अतोऽश्वस्य शरीरं तुम्बीफलवत् रज्ज्वा गुम्फनीयम्। ततः कृष्णग्रीव इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सप्तदश रज्ज्वा बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेकादशिनः इतिपोस्तुष इति भेदः"।

अश्वादिपशुभेदाः देवसंहिता यजु अ०२४ उक्ता यथा "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे। पुरस्तात् सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामो नाभ्यां, सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च, पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ, सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः, पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवो वामनः १। रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्याः, बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः २। शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः, श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये, कर्णा यामाः अवलिप्ता रौद्राः नभोरूपाः पार्जन्याः ३। पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः, फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः, प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः" कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ४। शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचे, अविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ५। कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वसूनां, रोहिता रुद्राणां, श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६। उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावैष्णवाः, उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, कल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७। एता ऐन्द्राग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीयाः, वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवाः, वशा मैत्रावरुण्यो, अन्यत एन्यो मैत्र्यः ८। कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्याः, अविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ९। कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षाः, बृहन्तो दिव्याः, शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः १०। धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् ग्रीष्माय, कृष्णान् वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छिशिराय ११। त्र्यवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो जगत्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, तुर्यवाह उष्णिहे १२। पष्ठवाहो विराज, उक्षाणो बृहत्या, ऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै, धेनवोऽतिच्छन्दसे १३। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्राः, वत्सतर्यः सारस्वत्यः, श्यामाः पौष्णाः, पृश्नयो मारुताः, बहुरूपा वैश्वदेवाः, वशा द्यावापृथिवीयाः १४। उक्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५। अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् १६। उक्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः, प्राशृङ्गा माहेन्द्राः, बहुरूपा वैश्वकर्मणाः १७। धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां, कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः १८। उक्ताः सञ्चरा एताः शुनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्य्याः १९। एवं समाप्ता यूपा इत्याद्याः सौर्य्यान्ताः सप्तचत्वारिंशदधिकशतत्रयमिताः ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः। आरण्यानाह। "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय कलविङ्कान्, वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिकाः, हेमन्ताय ककराञ्छिशिराय विककरान् २०। समुद्राय शिशुमारानालभते, पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान्, मित्राय कुलीपयान्, वरुणाय नाक्रान् २१। सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

…अश्वत्थामा … द्रोणो … द्रोणात् … [illegible]

अश्वतर … [illegible]

अश्वदंष्ट्रा स्त्री … [illegible]

अश्वनाय … [illegible]

अश्वपति … [illegible]

अश्वपर्णी स्त्री … [illegible]

अश्वपाद … [illegible]

अश्वपुच्छी स्त्री … [illegible]

अश्वमेध … [illegible]

कारमक्षि पुरुषं ललाटे यस्य भा० । ललामम्" । कात्या०२०।१।३३। 'मोलपौरुषयुक्तमिति' कर्क० । तस्योत्सर्ज्जनं चोत्तरपूर्व्वदिशि। "पशुवदुत्सर्ज्जनं निरष्टेऽश्वयते" कात्या०२०।२।१। "पशुवदित्युत्तरपूर्व्वा दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे हन्ततया। अध्वर्युयजमानौ प्रश्वयते शतानामध्वश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्ज्जनं कुरुतः कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतोऽष्टवर्षं शतिवर्षमित्यर्थः" कर्क । तेन हन्ततया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "वडवाभ्यो वारणम्" "प्रस्नेयाच्चोदकात्" कात्या०२०।२।१।२।३। वाक्येन वडवाभ्यो निवारणं, प्रस्नेयात् यथेच्छस्नानार्हादुदकाच्च निवारणम् विहितम्। अतएव "प्रजाते वायव्यम्" कात्या० २०।२।२०। वडवायां रेतःस्कन्दने प्रजातत्वमुच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापो विहितः। तस्य रक्षकाश्च यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा०। "तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति। राजपुत्राः कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतग्रामण्यां पुत्राः इषुपर्षिणः शतं क्षात्रसङ्ग्रहीतॄणां पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति" अवधिकालमाह "तस्मात् पारिप्लव पट्लियत दयाश्च मावष्टे" इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा। "अश्वापदीक्षा षड्भिः सावित्रम्" इत्यादिना "सतेषादर्शने च" इत्यन्तेन कात्या०२०,२,२०। मायत्तविशेषाउक्ता "अन्यस्य रचनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" स्तते षश्वसादर्शने च"का०२०,४,११। अश्वमरणसम्भवे च अन्यस्याश्वस्य रचनादानादि अश्वयुक्तमश्वस्यैकस्मिन् अश्वोपकारक सर्व्वं कर्म पुनः करोति" कर्कः। अश्वमेधारम्भकालश्च। "अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या०२०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः। "याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" प्रकृत्य 'तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति" शत० ब्रा० ग्रीष्मे त्वेके" कात्या० २०,१,३, "ज्यैष्ठाषाढयोः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके" कर्कः। एकविंशतियूपसन्निवेशप्रमाणादि यथा "एकविंशतिर्यूपा सर्वे एकविंशत्य रत्नयोराज्जुहालोऽग्निष्ठो भवति नैवत्तदारवावभित, पड्बैल्वाश्च कलाश्च कलादपट् खादिराश्च पडैल्वाश्च कलाश्च पट् पालाशाश्च एवेलाश्च कलात्,

शत०ब्रा०। एतेषां नामनिर्व्वचनं तत्रैव दृश्यम्।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि शत० ब्रा० १३काण्डे। "एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः १। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूतं भवति। एष वै विभूर्नाम यज्ञ २। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति। एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ ३। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यष्टं भवति। एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ ४। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृतं भवति। एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञ ५। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्तं भवति। एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञ ६। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति। एष वै पयस्वान्नाम यज्ञ ७। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति। एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञ ८। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो वर्चसी जायते। एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञ ९। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधी जायते। एष वै दीर्घो नाम यज्ञ १०। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घारण्यं जायते। एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञ ११। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्तं भवति। एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञ १२। यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठितं भवति"। "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" शत०ब्रा० "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" भा०अश्व०प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। राजर्षिभेदे। "यो मर्त्तेति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये" ऋ० ५,२७,४। अश्वमेधाय राजर्षये" भा०।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठक् ठञ् वा। महाभारतान्तर्गते चतुर्द्दशे पर्व्वणि। "ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द्दशम्" इति च भा०आ०प०।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाच्च" पा०छ। अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम्। चात् ठञ्। आश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व—क्यच् "न छन्दस्यपुत्रस्येति" पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ। इच्छायाम् "अश्वराज्योत रथया" ऋ० ८,४६,१०। "अश्वया अश्वेच्छया" भा०।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच्। १अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुरीयते" ऋ० ९,१,१५। अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि०नेत्त्वदीर्घौ उन्। २अश्वेच्छावति। "अश्वयुर्गव्यूरथयु" ऋ० १,५१,१४। "अश्वयुरश्वमिच्छन्" भा०।

[illegible]

[illegible]

कारभक्षि पुरुषं तत्पाठे यस्य भा० । वडवामम्" । का त्या०२०।१।२२। "नीलपौरुषं प्रयुक्तमिति" कर्क० । तस्योत्सर्ज्जनं चोत्तरपूर्व्वदिशि। "पशुचतुरुत्सर्ज्जन निरष्टे ऽश्वयते" कात्या०२०।२।१ । "पशुरुदित्युत्तरपूर्व्वा दिग् उच्यते निरष्टे निरमणे उक्ततया । अध्वर्युयजमानौ अ- श्वयते शतानामश्वानां मध्ये पशुरुदुत्सर्ज्जनं कुरुत कीदृशे निरष्टे यश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं तीणि तीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्वर्षं पञ्चवर्षमित्यर्थ" कर्क । तेन उक्ततया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्य सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "वड- वाभ्यो वारणम्" "प्रस्नेयाश्चोदकात्" कात्या०२०।२।१। २।२। वाक्येन वडवाभ्यो निवारणं, प्रस्नेयात् यथेच्छस्ना- नार्होदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव "प्रजाते वायव्यम्" कात्या० २०।२।२० । वडवायां रेत स्कन्दने प्रजातस्त्वुच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापो विहितः। तस्य रक्षणाय यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० । "तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्रा कवचिनः शत राजन्या निषङ्गिणः शत सूतग्रामण्या पुत्रा इषुवर्षिणः शत क्षात्रसङ्ग्रहीतृणां पुत्रा दण्डिन शतमश्वशत निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति" अत्राधिकारमाह "तस्मात् पारिप्लव पट्लिपत दशाहा नावर्त्ते" इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा । "अश्वापदीक्ष्या सप्तभिः सावित्रम्" इत्यादिना "स्तेषादर्शने च" इत्यन्तेन कात्या०२०,२,२०। प्रायश्चित्त- विषयाश्च "अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" स्तेते श्वस्यादर्शने च" का०२०,४,१। अपुनरागमनभाने च अ- न्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमन्त्रसम्बन्धि अश्वोपकारक सर्वं कर्म पुन करोति" कर्क । अश्वमेधारम्भकालश्च । "अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या०२०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भ । "याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" प्रकृत्य "तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति" शत० ब्रा० ग्रीष्मे त्वेके" कात्या० २०,१,५, "ज्यैष्ठाषाढ- योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके" कर्कः। एकविंशतिपूपसन्नि- वेशमानादि यथा "एकविंशतिर्यूपा भवन्ति एकविंशत्य- रत्नयोराज्जुदालोऽग्निष्ठो भवति पैतुदारवावभित, षड्बैल्वाश्च इत्यान्वय इत्याद्,षट् खादिराश्च पलाशाश्च इत्याद्,षट् पालाशाश्च पलेलाश्च इत्याद्,

शत०ब्रा० । एतेषां नामनिर्व्वचन तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श- त० ब्रा० १३काण्डे । "एष वै प्रभूर्नाम यज्ञ १। यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूत भवति । एष वै विभूर्नाम यज्ञ २ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति । एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञ ३ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्व- मेव व्यष्ट भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञ ४ । यत्ते- तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृत भवति । एष वै व्यावृ- त्तिर्नाम यज्ञ ५ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्त भवति । एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञ ६ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञ ७ । यत्तेते न यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति । एष वै ब्रह्म वर्चसी नाम यज्ञ ८ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञ ९ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधी जायते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञ १० । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्त्याऽऽदीर्घा- रण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञ ११ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्त भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञ १२ । यत्तेतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठित भवति" ।"तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते" शत०ब्रा० "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" भा०अश्व०प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। राजर्षिभेदे । "यो मह्यति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये" ऋ० ५,२७,४ । अश्वमेधाय राजर्षये" भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठक् ठञ् वा । महाभारतान्तर्गते चतुर्दशे पर्व्वणि । "ततोऽश्वमेधिक पर्व सर्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिक पर्व प्रोक्त तच्च चतुर्द- शम्" इति च भा०आ०प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाच्छ च" पा०छ । अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम्। चात् ठञ् । अश्वमेधिकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व–क्यच् "न छन्दस्यपुत्रस्येति" पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ । इच्छायाम् "अपुराश्वयोत रथया" ऋ० ८,४६ १०। "अश्वया अश्वेच्छया" भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुरी- यते" ऋ० २१,१५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि०नेत्त्व दीर्घौ उन् । २अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयु" ऋ० १,२१,१४ । "अश्वयुरश्वानिच्छन्" भा० ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

तस्य वाहन यातो दुर्लङ्घ्यं वाजिवाहितम् । उटाशभोऽथ तत्त्वज्ञो जितसृष्टिर्निरालस । अविरागी स्थिरश्चापि पडेते वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समासत । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः । स्खलिते वलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा पट्टे दण्डं निपातयेत्। स्खलिते ताडयेन्मूर्द्धि जानुभ्यां वलिते तथा । क्रुद्धे उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे । भीतं च ताडयेत्पश्चानुत्पुच्छे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषस्वरूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितो वाजी दोषञ्चैव न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवत्यसौ हय । धारा पञ्च प्रवक्ष्यामि मुनिभिर्याः प्रकीर्त्तिताः । प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता। तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता। मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । मध्यया त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी। षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च सम्प्रवक्ष्यामि मुनिभिः परिकीर्त्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्णौ तुन्नोत्तुङ्गा तथा यथा । नागखण्डी पुष्पधारी दुष्टी च कृतस्तनी । त्रिहस्ती वैकस्सो च सुभगा शोभना मता । इत्येता द्वादश वल्गा मुनिभिः परिकीर्त्तिताः" "आपृष्ठमर्पणाध्ये तु नमो ल्वयति वाजिनं" शनैस्तु वाहयेत्पूर्व्वं पश्चात्तस्य समादिशेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुब्जो नाप्यधोमुख । न भवेत्स्तब्धगात्रस्तु स भवेदश्ववाहक । स्थिरोरु स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासन । दक्षिणादितुरङ्गस्य चासने तु दृढः सदा । अश्वधारा समाख्याता शेषास्तु भयदायकाः । ग्रीष्मादिषु न कर्त्तव्यं तासु त्रिषु वाहनम् । हेमन्तादिषु कर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः । प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । इतिसिद्धातियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्य्ययोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये मैत्रोत्तरासु च । एवंविधे दिने सादी वाहान् सवाहयेत् शुभे । रङ्गभूमौ च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्तत । पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्तथा। पक्वान्नैः पञ्चगव्यैश्च प्रात शुचिसुवासस। रक्ताम्बरधरो भूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा' । "एकविंशतिवारांश्च तत पर्य्याणयेद्धयम् । क्रोशमेकं तमारुह्य नयेच्छिक्षां शनैःशनैः । वल्गाबन्धश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा । सलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिना क्रमात् । नातिस्थूलं नातिकृशं न स्तब्धं नातिकर्कशम् । एवाङ्गुलप्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुध । खलीनादिषु दोषेषु धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि सम्प्रयोजयेत् । खलीनादौ तु धारासु यदा सुशिक्षितो हय । तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभि । शतधन्वादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सादी सव्यं चैवापसव्यकम् । मण्डलं चतुरस्रं च गोमूत्रं चार्द्धचन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् । एवमन्येषु दोषेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । यथा वाहयेद्वाहं तस्य कष्टं न जायते । दद्यादभयं भीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम् । रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् । पूर्वोक्तेषु च देशेषु पट्टे दोषेषु ताडयेत् । न जातु सादिनाऽन्यत्र काले दोषगतैरपि । दह्यमानस्य चाश्वस्य यो दोष सादिदोषत । जायते शतशो नित्यं कर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन च सादी वाहयेद्धयान् । हयास्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायकाः । वाहनं यत्र दुष्टं च धूपलेपनमञ्जनं । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि मुनिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिभिर्दशनैश्चैव शङ्खाणां च यथा बुधै । विषमच्छिकादष्ट्राभि भृङ्गसमञ्ज सर्पिषा । एलागुरुमदोशीरनागकेशरचन्दनैः । सर्ज्जिकातैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषग्रोहगदेनाभिको सान्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजिनाम् । विलिप्य गोमये प्रातर्निर्वाये सर्वसन्धिषु । अष्टम्यां च विशेषेण दुष्टा सिध्यन्ति धूपिताः । काश्मीरं चन्दनं कौतोषिशार्य्यमरिचानि च । सैन्धवं मधुवामूत्रं गोमूत्रं कर्पूरं मलम् । सुनिपुणानि पिष्टानि कषाया यवपानि च । अक्षमं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि । अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोक्ष भयं त्यक्त्वा वश्य स्यात्सादिनोऽश्वगम्" ।

अश्ववाह पु० अश्वं वाहयति चालयति वह–णिच्–अण् । अश्वचालके सादिनि । ण्वुल् । अश्ववाहकोऽप्यत्र । ल्यु, अश्ववाहनोऽप्यत्र पु० ।

अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री–शीलार्थे इनि ईत० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका० ।

अश्वविद् पु० अश्वं हयहृदयं वेत्ति विद्–क्विप् ६त० । १ नलेन्टपतौ तस्याश्वहृदयज्ञता वर्णिता भा०व०प०७२ अध्या० । यथा "ऋतुपर्णं प्रति वाहुकरूपस्य नलस्योक्तिः" वाहुकस्तु-

अपपुत्र [illegible] ।
[illegible]
"[illegible]" [illegible] ।

अपरपक्ष पु० [illegible] ।

अपरत्र न० [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अपरथ पु० [illegible] ।
[illegible] ।

अपराध पु० [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।

अपरोधन पु० अप + रुध–ल्युट् । [illegible] ।

अपरोह पु० अप + रुह–अप् [illegible] । [illegible] शाब्दिक ।

अपल त्रि० [illegible] ।
[illegible] ।

अपलपन न० [illegible] ।
[illegible] ।

अपवर्जित न० [illegible] ।
"[illegible]" । [illegible] ।

अपवाद पु० [illegible] ।
[illegible] ।

अपवाह पु० [illegible] ।
"[illegible]" ।

अपवद् त्रि० [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] । [illegible] [शाब्दिक ।

अपवार पु० [illegible] ।

अपसार पु० [illegible] ।
[illegible] शाब्दिक "[illegible]" [illegible] ।

अश्वस्तनिक त्रि० श्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् न०त०। परदिनास्थायिधने, वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे "कुम्भूलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनु।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोम स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ। हयस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२। मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम्। २ तत्साध्ये होमजाते च। "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीय जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति। आज्येन जुहोति। मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मि स्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति। अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति। अश्वोवाऽ अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तेन प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहु अश्वस्तोमीय पूर्वं होतव्या द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीय पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति योऽयमश्वस्तोमीया जुहोति" शत०ब्रा०।

अश्वस्थान न० ६त०। वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् ह्रदात्" विष्णुध०पुरा०।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य। "दानवभेदे हरिश्चाश्वहनुश्चैव वीरौ तावथ सुक्षिमौ" हरिवं० ३६ अध्या०।

अश्वहन्तृ पु० अश्व हन्ति हन–तृच् ६त०। १करवीरे "मोजं विश्वकाश्वहन्तोर्हरिद्रे द्वहतीद्वयम्" सुश्रुत। २हयमारके त्रि०।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि–कर्त्तरि अच्। अश्वेन गतिमति "प्रत्यर्द्धि र्यज्ञानामश्वहयो व रथानाम्" ऋ०१०,२६,५। अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्मणि अच्। अश्वव्याप्ये। "स्तृजन्त्यश्वहयैरभिर्गिर्भ नमोभि ऋ०८,६६,,२।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि। हयाभिलाषे २वदावेदकविद्याभेदे च अश्वविष्कन्दे उदा०।

अश्वाच पु० अश्वस्याक्षीव अच् समा०। देवसर्षपवृक्षे।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे सच गण अश्व, अश्मन् गण, ऊर्षां उमा गङ्गा वर्षा वसु। गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गण अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये)। जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म, आनडुह, (पु सि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघ धनमस्य वेदे दीर्घ। "अश्वरूपधन स्वामिनि 'अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद–घिच् घञ्। हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं स्वसुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे विवृतिः।

अश्वारि पु० अश्वस्यारि' ६त०। महिषे।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन। सादिनि अश्वारोहिणि।

अश्वारोह पु०अश्वमारोहति आ+रुह–अण् उप०स। हयशाहके, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च। अश्वगन्धेऽद्भुमिवारोहोमूलमस्य। ३अश्वगन्धायां स्त्री।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवायतानोऽस्य। ऋषिभेदे। विदा० अपत्ये अञ्। आश्वावतान तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक्। आश्वावतानाः। [गश्वाष्टचे॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्येवद्भुमिवावरोहति ण्वुल्। अश्व-

अश्विन् पु० द्विव० अश्वा सन्ति ययो इनि, अश्विन्यां नक्षत्रे भवौ "श्रविष्ठेषाढ्मनक्षत्रेभ्य' पा० अण् "नक्षत्रेभ्योवहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अश्वा उत्पत्तिः स्यात्तत्वानस्य इनि वा। १स्वर्गवैद्यो। "किमश्विनौ सोमरस पिपासू" भट्टि "वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः" मनु। "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वडवारूपधारिणी। असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०आ०प०। "या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२। अश्वसन्निकर्षार्थे अश्वपर्यं इनि। "कपोलयोस्तयास्तौ विद्येते वाजिनोर्यदि। तावश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ"। इत्युक्तलक्षणयोः २हययोश्च द्वि०व०। ३हययुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। "गोमा अग्नेऽविमाँ अश्वी" ऋ०४,२०५।

[illegible]

अश्वस्तनिक त्रि० अश्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् म०त० । परदिनास्थायिधने , वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे "कुसूलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनु ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोम स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ । हयस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२ । माणोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्साध्ये होमजाते च । "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मिंस्तद्दधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनमाज्येन धाम्ना समर्धयति । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति योऽश्वस्तोमीया जुहोति' शत०ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ६त० । वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् वल्मीकात् संगमात् ह्रदात्" विष्णुध०पुरा०।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । "दानवभेदे हरिवाश्व हनुश्चैव वीरौ तावथ शुम्भिनौ" हरिवं० २६ अध्या० ।

अश्वहन्तृ पु० अश्व हन्ति हन–तृच् ६त०। १करवीरे "वीर्ज विषघ्नाश्वहन्त्रोर्हरिद्रे हन्तीहयम्" सुश्रुत । २हय नाशके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि–कर्त्तरि अच् । अश्वेन गतिमति "प्रत्यर्द्धिर्यज्ञानामश्वहयो रथानाम्" ऋ०१०,२६,५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि अच् । अश्वव्याप्ये । "हुजनत्यश्वहयैरमित्रान् मनोभि ऋ०८,२६,,२ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे २तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वाच पु० अश्वस्याक्षीव अच् समा० । देवसर्षपवृक्षे ।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे सच गणः अश्व, अश्मन् गण, उमा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गण अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खज्जार, वस्त, पिञ्जूल भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये) । जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, मद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघं धनमस्य वेदे दीर्घः । "अश्वरूपधन स्वामिनि 'अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद–णिच् घञ् । हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं सुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे विवृति' ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारि' ६त० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वमारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह–अण् उप०स । हयारूढे, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च । अश्वगन्धेद्रुमिवारोहोमूलमस्य । ३अश्वगन्धायां स्त्री ।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा० अपत्ये अञ् । आश्वावतान तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक् । आश्वावतानाः । [गन्धाश्वे ॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्तनौ द्रुमिवावरोहति ण्वुल् । अश्व-

अश्विन् पु० द्वि० अश्वा सन्ति ययो इनि, अश्विन्यां नक्षत्रे भवौ "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य' पा० अण् "नक्षत्रेभ्योबहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अश्वा उत्पत्ति स्थानत्वेनास्त्यस्य इनि वा । १स्वर्गवैद्ययो । "अश्विभ्यां सोमस्य पिबाथ" भट्टि "भार्योदयश्च भ्रात्रोमयमश्विनावोक्यमश्वद" मनु । "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०आ०प०। "या वा कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२ । अश्वस्याश्विनावर्त्ते अस्त्यर्थे इनि । "कपोलयोस्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनोर्यदि । तावाश्विनामिति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ" इत्युक्तलक्षणयो २हययोश्च द्वि०व० । ३हययुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । "गोमा अग्नेऽविमाँ अश्वी" ऋ०४,२७,।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । '[illegible]' [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । यथा "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible]" [illegible] । "[illegible] । [illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

यावत् रघु० । पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्यं “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतेति” गोभिल । एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्वानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं वत्सतर्य्यास्तरुण्या गो. पयस्तु” छन्दोगपरिशि० । अन्विति ओदनचरो परात् । अत एव । “पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” शाता० । तस्मादत्र प्रधानं पूपादिकल्पनकरणत्वेन गन्धानामायत्तस्य, वदेति श्रवणात् । “अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” या० स्मृ० । अत्राय भेदः “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा” आश्व० सू० । उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्य्येति । आपस्तम्बमते ऊर्द्ध्वं तिसृष्वष्टकासु” स्मृत्यन्तरात्तथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्या कन् । अजादिपाठा० टाप् प्रत्ययस्थे इति इत्वस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्वम् । ४अष्टमीतिथिमात्रे “अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्” मनु एतद्विषयाया क्रियायामष्टका अत इत्वम् ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे शिल्पा० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि

अष्टकिक त्रि० अष्टकाऽस्त्यस्य व्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अस्त्य वा इनि अष्टकी । अस्त्यर्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा अस्य । १अष्टकोणयुक्तक्षेत्रे तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च “बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति” तन्त्रम् “२कुण्डभेदे अष्टकोणमथैतान्यामन्त्य च भयप्रदम्” हेमा० प्र० स० कुण्डप्र० ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीत गवा० यत् । अष्टसङ्ख्यान्वितेन [क्रीते ।

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अच् । गवाष्टकेन युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । “अष्टागवं धर्म्मं हलमिति” स्मृति ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते । “मिथ्यावादी च सख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्” मनु । “ददावष्टगुणं शस्यं तेषां तुष्टस्तु केशवं” भा० व० प० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ । प्राप्नुते धर्म्ममुत्तमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः” । अष्टावृत्तो गुणोऽस्य वृत्तौ अष्टशब्दस्य तदावृत्तपरता । ४अष्टावृत्तगुणके पदार्थे “अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनेन तु खादयेत्” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीत वृत्तौ सुजर्थोलुप्त । अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति स्रुवेणाष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहूयात्” गोभि० अष्टगृहीत कैवलमेकेनाष्टवारान् गृहीतम्” स० त० रघुनन्दन ।

अष्ट(टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा०त० आत्वम् । (आटचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्येये च । “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यहेतवो दर्शिता चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्यर्थः । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौड़ोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टकान्वकापार्व्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यनिरूढ़पशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्य्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० संहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठ । मिताक्षराधृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थित ।

अष्टतय त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । “टिड्ढाणञिति” पा० सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] १९८ इ [illegible] ।

[illegible]कुमार इ [illegible] । [illegible]
[illegible] १९८ इ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible](मा[illegible]) इ [illegible] ।
[illegible] १०२ । [illegible] १११२ ।

[illegible](चा) [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

यावत् रघु॰। पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं “अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति” गोभिल। एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम्। श्रपयेत्तं सवत्साया स्तरुण्या गो पयस्यनु” छन्दोगपरिशि॰। अन्विति चोदनपरो मयात्। अत एव। “पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च। तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” याज्ञ॰। तस्मादन्न प्रधानं यूपादिकन्तूपकरणत्वेन यज्ञानामावश्यक, वदेति स्मरणात्। “अमावस्याष्टका वृद्धि कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्”। “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” या॰स्मृ॰। अत्राय भेदः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टका एकस्या वा” आश्व॰सू॰ उक्ते समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्या वा अष्टका कार्य्येति। आपस्तम्बयग्या ऊर्द्ध तिस्रष्टकासु”स्मृतन्तराच्चयाल्पम्। अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत्। अष्टपरिमाणमस्या कन्। अजादिपाठा॰ टाप् पित्वदेत्वे इति कस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका॰ नेत्त्वम्। ४अष्टमीतिथिमात्रे “अमावास्या गुरु हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्द्दशी। अष्टाष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ता: परिवर्ज्जयेत्” मनु एतन्नस्नाया स्त्रियामष्टिका अत इत्वम्।

अष्टकाङ्ग पु॰ अष्टकमङ्ग यस्य। नयपीठे त्रिका॰ तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणा श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि

अष्टकिक त्रि॰ अष्टकाऽस्त्यस्य ब्रीह्या॰ ठन्। अष्टकायुक्ते अस्य वा इनि अष्टकी। अत्रैवार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

अष्टकृत्वस् अव्य॰ अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच्। अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम्।

अष्टकोण त्रि॰ अष्टौ कोणा अस्य। १अष्टकोणयुक्तक्षेत्रे तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च “बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति” तन्त्रम् “२कुण्डभेदे अष्टकोणमथैवान्यामत्यन्त च भयप्रदम्” हेमा॰ब्र॰स॰कुण्डप्र॰। [क्रीते।

अष्टक्य त्रि॰ अष्टकेन क्रीत गवा॰ यत्। अष्टसंख्यान्वितेन

अष्टगव न॰ अष्टानां गवां समाहार योगवि॰अच्। गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव। “अष्टागवं धर्म्महलमिति” स्मृति।

अष्टगुण त्रि॰ अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क। अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते। “मिथ्यावादी च सख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्” मनु। “ददावष्टगुणं मूल्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः” भा॰उ॰शा॰ ८२ अध्या॰ “ततश्चाष्टगुणं चार्थं ब्राह्मणे धर्म्मदुत्तमम्” ८५ अध्या॰। अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा “अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति। यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा, न चाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण”। अष्टावृत्तो गुणोऽस्य वृत्तौ अष्टशब्दस्य तदावृत्तिपरता। ४अष्टावृत्तगुणके पदार्थे “अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पय। पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्। घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनेन तु खादयेत्” वैद्यकम्।

अष्टगृहीत त्रि॰ अष्टकृत्वो गृहीत वृत्तौ सुचर्योर्लुक्। अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति सर्वाष्टगृहीत गृहीत्वा जुहूयात्” गोभि॰ अष्टगृहीत केवलमेकस्मिनाष्टवारान् गृहीतम्” स॰त॰ रघुनन्दन।

अष्ट(टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा॰त॰ आत्वम्। (आटचल्लिश) १संख्यायां २तत्संख्येये च। “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष॰ गौत॰। तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यहेतवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिताः अष्टचत्वारिंशदित्येके। ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौडोपनयनम्। चत्वारि वेदव्रतानि स्नान सहधर्मचारिणीसंयोग: पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठान देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टकापार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावाग्रयण चातुर्मास्यनिरूढपशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ: षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः। अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मण सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति। यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मण सायुज्य सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ॰ सहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठ। मिताक्षराधृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थित।

अष्टतय त्रि॰ अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तयप्। अष्टावयवे। “टिड्ढाणञिति” पा॰सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप्।

[illegible] । [illegible] ।

भद्रतारिणी स्त्री [illegible] । [illegible] ।

भद्रनिधि पु॰ [illegible] ।

भद्रबल न॰ [illegible] ।

भद्रकर्णे [illegible] ।

भद्रदेव न॰ [illegible] ।

भद्रदिश स्त्री [illegible] ।

भद्रद्विपारिणी स्त्री [illegible] ।

भद्रद्विपायु [illegible] ।

भद्रद्विपयक [illegible] ।

भद्रमूल न॰ [illegible] ।

भद्रधा [illegible] ।

भद्रपाद् [illegible] ।

[illegible] ।

भद्रम् [illegible] ।

भद्रप्रद(द) [illegible] ।

भद्रपद्धिका [illegible] ।

भद्रपद्म न॰ [illegible] ।

भद्रपुष्पी स्त्री [illegible] ।

भद्रमुखा स्त्री [illegible] ।

भद्रम त्रि॰ [illegible] ।

अमावस्या च पूर्णिमा पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-सङ्क्रान्तिरेव च" "अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्" ध्रुवम् पुरा० । "अष्टम्यां शुक्लपक्षे च नवम्यां चाथ एव च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" ति०त०पुरा० । "अपरपक्षाणामष्टम्यष्टकाः" आश्व० ।

अष्टमकालिक त्रि० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्यस्य ठन् । सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-ब्राह्मणस्वभेदे "नस्य चार्य्यं समन्वीयाद्रिया चाष्टकं वर्षितं । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः" मनुः । "च-तुर्भिर्दिवसैः प्रोक्तं विभाग्य मर्त्यराशिना निरम्" इत्युक्त्या दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने षड्वाहार-मवोत्स्य चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा०त० । "मृगराजो वृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तेषु नोकेऽष्मिन्नङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम" इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु च०च० । अत्र कर्म्म० समा-सान्न द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघृत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं घृतम् । चक्रोदत्तोक्ते घृतभेदे "वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च । शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् । मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम्" ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके १अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २अष्टमे भावे च भावश्च इष्टकाले यथाविकलादिना सटीकतलग्नादिः । तदा-नयनं यथा "पूर्व्वं न त स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशो-रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु युक्तं द्युरात्रि खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्त-भोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेषं खत्र्याहतं भक्तमशुद्धेन लग्नादिकम् । अशुद्धशुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनाशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलीकृतात् । पूर्व्वपश्चान्नतादन्यत् प्रागुक्तद्दशमं भवेत् । सषड्भं लग्नभं जाया, तुर्य्यौ, लग्नोनतुर्य्यतः । षष्ठा-ंशयुक् तनौ सन्धिरग्रे षष्ठांशयोजनात् । त्रयं स सन्धयोभावा षष्ठांशेनैकयुक् क्रमात् । अर्भे त्रयं षड्भं ते भार्द्धयुक्ता परेऽपि षट्" । नील०ता० । स्वदेशो-दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु मेषस्य २७८, वृषस्य २९९, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३ सिंहस्य २९९, कन्याया २७८, तुलायाः २७८, वृश्चि-कस्य २९९, धनुषः ३२३ मकरस्य ३२३, कुम्भस्य २९९, मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-मानं स्पष्टीकृत्य दशमभावानयनम् "खेटे भावसमे पूर्णं फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्व्वा-परे फलम्" नील०ता० । "भुक्तं भोग्यं खेटकालान्न शुध्येत् चेत् सन्धिः स्वोदयाप्तं लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तु स्यात् राशौ खम्भ भार्द्धयुक्ताद्भवेत्तु । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे फलं तद्भावजं भवेत्" । नील०ता० । "अष्टमस्थाने च चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्" "रन्ध्रायुर्द्रव्ययोरष्टमे" इति । ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । "मृत्युर्वित्तम् द्रव्यं मतिर्वित्तं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं मृतिर्नाश परीवादो मनोव्यथा" एतानि साधारणानि चिन्त्यानि विशेषतस्तत्र पञ्चयोगात्रिष्टाद्युक्तं जातके यथा । "आयु-स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः पश्वान्त्यस्थः स्वल्पमायुस्तनोति । लग्नेशाढ्ये दत्तिस्वल्पमेव दोषायुष्यं चाष्टमस्थः करोति । मिथुनतनुस्वभेशाः, केन्द्रकोणत्रिलाभे १,२,४,५,७,९, १०,११, इत्यत्र हि विपुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः । धनकरचतुरस्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टा प्रान्त्य-षष्ठे प्रचिन्त्याः । कमलकृतदमन्त्यू मृत्युरन्धान्तिमाख्ये विपदमय धराजो हिहिबुर्येऽष्टमस्थः । धनलयमय यष्टेऽष्टमतुल्ये बुधो-ऽष्टदे क्षितिसुखदमसंख्ये रोगभोगापचारी । अरिष्टोच्छ्वास निर्याणोच्छ्वासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्य्यमष्टमे भावचिन्तने" जातकप० । यथसमयेशकाले तु अन्यथा योग-विशेषात् फलमुक्तम् यथा "भौमेऽष्टमे क्रूरदृते पत्ना घातेऽव-लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टविपदभे मृतिः । विपत्ति-र्भरपालोत्था रिपुतस्करतोभयम् । वर्षे मातृ पितृव्या-द्या मातुलाच्छिन्नतोगुरुः । लग्नेन्थिहापतिसमापतयो मृतोपायेदित्यगांत्रिन इमे निधनप्रदाः स्युः । चेत् पाक-रिष्टसमये मृतिरेव तत्र सार्के कुजे न्टपभयं दिनशेऽष्टगेऽपि । सूर्ये मूशरिके सितेन जनने यत्रेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज-गदाह्वयं च रुगष्टकस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदृगा कुजस्य रुगस्तगदोपादि मायस्थिते दग्धे मन्दसृती शिष्टे-गतङ्गति माछमुभे माह्ने । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ शुभं न्टपभयं रुजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहृते पीडाकर

[illegible] । [illegible] ।

षट्तारिंशी [illegible] । [illegible] ।

षडभिज्ञ [illegible] ।

षडम [illegible] ।

षडर्ंघ्रि [illegible] शत ११८ [illegible] ।

षडरक [illegible] ।

षड्रिम [illegible] ।

षड्रिंशरिंशी [illegible] ।

षड्विंशक [illegible] ।

षड्विंशक [illegible] ।

षड्भुज [illegible] ।

षड्भा [illegible] ।

षड्भाव [illegible] ।

[illegible] ।

षड्ज [illegible] । (षाड)। [illegible] ।

षड्ज [illegible] ।

षड्पदिका [illegible] ।

षड्पद [illegible] ।

षड्पुष्पी [illegible] ।

षड्भुजा [illegible] ।

षड्भ [illegible] ।

रन्ध्रनवादिषु यातः', २,५,६,८,१०,११,१२, देवगुरोर्व्यय-वन्धुनवेशगतो, ५,६,८,११, ऽथ सुरारिगुरोः स्मरयामधन-भास्करयातः', ६,७,१२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत्, १,२,४,७, ८,९,१०,११, अथ लग्नखरांशुत्रिखतान्त्यदयादिषु यात, ३,४,६,१०,११,१२। रविरेखा ।४८। "चन्द्रः शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्रिदन्तायलायाभिवस्य , ३,६,७,८,१०, ११, तत स्वात्कुरामर्तुगलायायाभिवस्य , १,३,६,७,१०,११, क्षमाजाद्द्विवह्नीषुषड्गोदिगीशेभ्य, २,३,५,६,९,१०,११, थ ज्ञात् कुरामाब्धिवाणागदन्तायलायाभिवस्थः, १,३,४,५, ७,८,१०,११, जीवात् कुदृग्वेदशैलेभकाष्ठाभियस्थो,१,२,४, ७,८,१०,११, ऽथ शुक्रात्त्रिवेदेषुधर्मस्वयत्नायाभिवस्थ , ३,४,५,७,९,१०,११ तीक्ष्णांशुदेहोद्भवात्रामवाणार्त्तुशम्भु-स्थित,३,५,६,११, उदयाद्व्ययाच्चर्तुलाशाभिवस्थः',३,६, १०,११, चन्द्ररेखा । ४९। 'कुजोऽर्काच्छुभो वह्निबा-णर्त्तुदिक्शम्भुगो,३,५,६,१०,११, ऽथेन्दुतोरामषाडीशग, ३,६,११, ततः स्वात् कुदृग्वेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः,१,२,४, ७,८,१०,११, साद्रिवाणाथपुत्राद्गुणाश्वाङ्करुद्रोपयात । ३,५,६,११, ततोजीवत. वालकाष्ठाभिवार्कोपयातो, ६, १०,११,१२, ऽथ देवारिपूज्यादनेहोगजेशार्कसंस्थ ,६,८, ११,१२, तत सूर्यपुत्रात् धुवेदागनागप्रदाशाभिवस्थो, १,४,७,८,९,१०,११, ऽथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक् शम्भु-यातः। १,३,६,१०,११,कुजरेखाः ३९। बुधोऽर्कत. शरर्त्तुगोभिवार्कगो,५,६,९,११,१२, ऽथ चन्द्रतोद्विवे-दकालनागदिक्छिवेश्वरोपगः। २,४,६,८,१०, ११, भूमि-जात्कुवक्त्रकृतागनागगोदयेशग,१,२,४,७,८,९,१०,११,स्व-त स्वत कुयह्निपञ्चषड्नवादिवेषुगः,१,३,५,६,९,१०, ११,१२, वाक्पतेरथाष्टमस्थशम्भुसूर्यगो, ६,८,११,१२, ऽथ एकत कुवाङ्कुवह्निवेदपञ्चनागगोभियेषुग १,२,३,४,५,८,९, ११,पञ्चत कुदृक्कृतागनागदिपञ्चकस्थितोऽथ, १,२,४,७, ८,९,१०,११,१२,लग्नत क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवे-षुग '।१,२,४,६,८,१०,११,बुधरेखाः।५५।'सुरराजगुरु शुभदोरवितः कुयमाग्नयवेदनगादिकपञ्चगतो १,२,३,४,७, ८,९,१०,११, ऽथ विधोर्द्वि शराष्टनगोभिवगो, २,५,७,९, ११, धराधातनयात् कुयमाब्धिशराष्टदशेशगतो, १, २, ४, ७,८,१०,११, ऽथ बुधात् क्षितियुग्मकृतेषुरसप्रपदिग्गि-रिशोपग। १,२,४,५,६,९,१० ११,स्वदनु स्वतएकयमानल-वारिधिपञ्चनगाष्टदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०, ११, ऽथ सितादुदथपञ्चरसप्रदिक्शिवगो २, ५, ६, ९, १० ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२, स्वथ लग्नत्वरात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगग्रहदिग्गिरिशोप-गतः" । १, २, ४, ५, ६, ७९, १०, ११, गुरुरेखा., ५६, 'भृगु शुभोरयेर्गजेशसूर्यगो ८,११,१२, ऽथ चन्द्र-तः, क्ष्मादिपञ्चकाष्टगोभिवार्कग , १, २, ३, ४, ५, ८, ९' ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोभिवार्कगो, ३, ४, ६, ९, ११, १२, ऽथ बुधात्त्रिकालरन्ध्ररुद्रसंस्थित', ३, ६, ९, ११, गुरोः शराष्टरन्ध्रदिक्शिवेशग, स्वतः ५, ८९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्शिवोपग । १, २, ३, ४, ५ ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाब्धिपञ्चनाग-गोदशेशगो, ३, ४,५, ८९, १०, ११,ऽथ लग्नत कुप-ञ्चकाष्टगोभिवस्थित शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११, शुक्ररेखाः, ५१, 'शुभः पङ्गुरर्कात् शराभ्रोभिभेवाष्ट-दिक्शम्भुग, १, २ ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरामका-लेशगत , ३, ६, ११, क्ष्मासुतात्त्रिवाणर्त्तुकाष्ठाभिवार्को-पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, ऽथ ज्ञत काष्ठदन्ताव-शादिस्थितः ६, ८, ९ ,१०, ११, १२, जीवतोबाणकाले-शमार्कावृतयात, ५, ६, ११, १२, स्वतोदैत्यपूज्यादनेह'-शिवार्कोपयात. । ६, ११,१२, स्वतोभीतिहोर्ध्वपुकालेशया-त, ३, ५, ६, ११, स्वतोलग्नत' क्षमागुणाम्भोधिषड्दि-क्छिवेशस्थितः । १, ३, ४, ६ १०, ११, शनिरेखा', ३९, । 'राहुःशुभोऽर्कात्द्भुजवह्निवेदर्त्तुरन्ध्रगो, २, ३, ४, ६,९, ऽथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्कग १, ३' ४, ९, स्वत. कुजाद्द्वीप्सार्णवाङ्करन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ९, ऽथ बुधाब्ध-ब्धिपञ्चवह्निबाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ९, स्वतोजीवाद्व्य-यापवेदाङ्करन्ध्रग, ३, ४, ६, ९, स्वतः शुक्रात् पञ्चषड्ब्रि-पाश्वरन्ध्रगत, २, ३, ५, ९, स्वत सौरात् पञ्चवाणर्त्तुग, ३,५,६,स्वत स्वत शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो, १,४,५,६,९, ऽथ लग्नाद्वेदरन्ध्रदिपुरुसूर्यगत , ४, ९,१०,११, १२ । राहुरेखाः, ३९ । सूर्यादेकद्विवह्निः सप्ताष्टदशैकादयेषु, १, २, ४, ७, ८, १० ११, सोमात्त्रिषड्दशैकादयेषु, ३, ६, १०, ११, भौमात्त्रिपञ्चषडेकादयेषु, ३, ५, ६, ११, बुधात् षड्ष्टनवदशैकादयेषु, ६,८,९,१०,११, गुरो पञ्चषडेकादशद्वादशेषु, ५,६,११,१२, शुक्रात्षडेकादश-द्वादशेषु,६,११,१२, शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु ३,५,८,१०, ११, लग्नादेकत्रिषट् षड्दशैकादशेषु, १ ३,४,६,१०, ११, धनरेखाः २८ । इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशे-षाद्भिमफलविपाकं जन्मना तत्र दद्यु । उपचयस्थ-

ष्वरः । षौषस्नानेऽधिकृतो भवति वा षड़ाङ्गम् । षारे षष्ठे षडमाङ्गुरा षाषीढ़ःषषोऽग्रस्थ । विचार षेष्ठो षष्ठा षट्पदेषु पुर्वेविदः । षष्ठे षु षे दुर्वषाट षादर्षविषषंषम् । षविते षे मूरषाऽऽरेषषाषे षर्षि षरेत् । कुषषट्कारिते षाष षौषस्था पुर्व षरेत् । षसर्वे अषाषि कृषा षौऽस्तुषाषषोषटा । षष्षाधिषौषष- दषषोषोविषाहः पुरान्षिते । षष्षषाषषे षौषे षाषि षाषिर्षका पुरु । षषा पूर्वे षषाङ्गुषषु षषरषेष त । षौषारुषषे षषे षर्षे षाषष षं निषिरिं षेत् । दिव षौषषषिर्भौषि षष्ठे पुषषतेऽवृषि । षषोषषाषरी षर्षेऽत्षोरोषषषो दिषेत् । षषषषोरषिषषो षौष- षाषे दुरषषा । षार्षौद्र षुराोऽषष षाषीषी षषे। षषे । षषषषोऽषिषषे षषेऽपुषषे षते । मूर्तिर्देष- षषष षाढ़ः षाषिषषषाषा । षिषे विषे षषु षारेऽवृषि षषो षिषि षषषु । षषो षषोषषषेषो षषषी षाष षषुषी । षसर्वे अषाषि कुषा षोऽदुषषषषोषटा । षषोर्षषविर्षदषषषाद ष षोषषम् । षार्षे षषी षौषदुते षाषषो षाङ्गुषाङ्गम् । षार्षे षौषेषषषषे हषषष षाङ्गषाषरैत् । षाषेऽस्तु षे षषे षषुषषेषषाषिषषोषषि । षषिते षाषिषुषे विषिषे षौषिते षषि । दुषषषे षरः दुषषषषाषषषषषष । षषषषोषषषोषोपुषिद्वः षाष- षषुषष । षषषषषषषी राषिः दुषषषषाषि षाषषुष । षाष षषषाषषषी षषुषेविहे षाषषषा षषि । दुषषषे षाषषषाषा- षं षषाषीषोषषारिषषुषा । षषषौषोऽषुषोषषि षर्षे षष निषिरिं षेत् । षषूरे षषषे षषी षषिष दिनिषाषि दुषु । षौषदुतिषषे षष षषष षाषाषषषाषा । षषो- ऽषषोषषषोषेषषाषाषषुष षर षष । षषोषषाषाषु षर्षेषिषोषा षु षषषाषषा । षर्षिषषषुषर्विषषोऽत्षषो- अदुषषषेष षेत् । षषषाषी मूरषा षषुषर्ष षषुषा षष षौषि षा । षर्षाषिषिते षषिषाषषेत् ।

षडमान न षषी षषष षविषाषषष । दुषषषे षडमिका षषी षषाषीष षषषौषषषविषाषे ।

षडमी षषी षषाषां पूरषो । षौदुषषषाषषषषषु षषष- षषाविषाषषषाषां षषाषषषाषां विषी षषषषषा- षषषाषु षषषषषे षरा । षषु+ष षष षषाष षर्षि षा षाषि षा—ष षोरा षौष । षौराषषाषम् ।

षडयुरि उ षषी षषष षविषाषषष षषु"विषोषषिषि" षष । दर्ष्वषविषाषे षषषर्षिषेत् कृषिा उषषोषषी

ष दुषष" दवि षेषादिदषषषषे षविषाषाषां दर षडमूर्ति इ षषी पूषाषषो पूषषोषष । 'विरि षषा षेषो षाषुराषाषेष ष । षषार्षष षषा पूर्वषोऽषी विषाषिषा" दुषषषषषषषाषरिष ।रि "षषेषरैष षो राषषषोषेौ दुषषुविषा षषषष षौरेषुष षरषिष षषाषु । षा न ष १८"षषेष विदुषषषूषेौ दुः । "षषेष पूर्वषषषषुषि 'षषाष षाषाषुविषषूषि' दवि न दुषा विषार्दिषूर्विषेष षष षाषषेद् षषा षषो षि पूषि । एव षषोषषषूषि दुषोऽषिषर्षे । षषोष पूषि षोष षाषाषषुषि । षदुषर्दिषषाषषुषि षषारेषु षोषर्षे देषाष षषषूषि । षष षषाषी पूर्वषा षाङ्गषषे षर्षिषा "षाषुष ष राषा षषषि विषिषष षा षर्षिषां ष षोषी है द षा विषषः षविषिषषुषा षा विषषा षाषविषु । षाषा षर्षषीषषर्षिदिषि षषा षाषिषा प्राषषषा षषाषि षषषषषषिषषु षषाषिषषाषिषीषा" । षषषषाषषी- षष । षष षषाषाष दिशा । विषष विषारि षारष १४दूर्विंदु षौ न न ।

षडमूर्तिधर इ इ—षषु षरा षषाषां पूर्षीषां षरा षिषे "षषषूर्षिषषूषि दषी षाष "षषाषषा षषाषां पूर्षीषां षषाषाषा दवि षषषु षविषाष दिषषषे षषाषाविषि षषाषषषेष षाषष पूर्षीषां षहते विषार्दिषिषेष षषाषविषष षषषारषेषेष षष प्रषषे विषोषषाषप्राविष षषरद्दिदुषैषीषषषी षदुषषषषोषाङ्गषष । दषषा

षडरवि नि षषी दषषा षडु षाषषष । षाषषषषषो षाषे "षषरविषषाषाषाषूर्योऽषष षाषषी षा- ष न ७९ षषषा ।

षडङ्कीषक न न न षर्षे षषाषाष दिशा । "हर्षे दषषं षार्षं षौषर्ष षाविषं षषा । षष षौर्ष षोऽषषौष षौषाषषी दषाषि इ दषषष षारष षाषु ।

षडमम इ० षषाषाषाराषषषषोषा षषी षष । षषोषिषो देषाविर्षेष दुषाषुषषषषी षषषषे षषा । "षषषष- षषविषाषा षष षषे दुषाषषषु । "षषिषषष दुषरा विविषषषषषषषषाविषषषषो । १ ६ ७ ८ ६,१ ॥ उष विषाविषर्षषाङ्गषेषषषी १९ १ ॥ उष दुषाङ्गविषु, १ ६, १ ७ ८, ६ १ ॥ षषषीषषषाविष

च्छिन्न ॥ नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्य्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं घनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्माणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य संनिकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु॰ अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वात् तथात्वम् अष्टश्रवणा दयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि॰ अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" वार्त्ति॰ आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत॰ब्रा॰ ।

अष्टाक्षर त्रि॰ अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १ अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुप्जातिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपस्य सर्वत्र प्रसिद्धम् । २ अनुष्टुब्नामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता मता" छन्दोम॰ ।

अष्टाङ्ग पु॰ अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १ योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात॰ सू॰" । यमो नियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा॰ । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तलक्षणे २ प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३ पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख॰ उक्ते ४ अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५ शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । "६ शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १ शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिवालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २ शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३ कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४ भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५ कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६ अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७ रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८ वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुतः ॥ कर्म॰ समाहारे द्विगुः । अष्टसु समदङ्गेषु न॰ श॰ब॰ ।

अष्टाङ्गधूप पु॰ कर्म॰ "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

विमलोद्भवा इत्यर्थं ...मनुष्मतीभावाद्वितीयो मेघवत् । मानवो मानवी दैवा पशुभावावस्थायी । मानवी द्विपदी मम चक्राणि: परिवोपवेत् । चक्रोपरि षड्गेषा चक्रा मध्यरश्मिपुरः । चक्राविष्टु वय मम मनुपर्व परिवोर्वि-मम् । दैवा पशाङ्कुवे देवा विष्णुपविवरत्न द । दैवाविष्टु पवामी देव प्रकाश विस्पाते । दैवाविष्णो पुन चोचं महविष्णोरत्नापुत्रम् । गोराजपुत्रः च योगीयो राज्ये मोचका । वक्रिमोऽन्य मित्रईव कापिल गुणवेष्टा । द्यादिदेवा द्यादिपितो मानावेशावहारपाद् । दैवानां महरोदेवा: वार्ईवपदिर्न पवि । भवस्यवाणु वात् दिवं चतुर्थ विभव ; प्रभवत: । भवन-गुणे । गीतावृ कर्मे कुर्वाचयवी । गौरवर्णस्य माही बद्धेत्रमूर्ती च वेषवे: । द्रवाद्धे विवावे च मामाषी बुद्धवर्षी चि । चक्रिराज्यवर्ग्यं ह वक्ता विष्णवा विवाः । चार्व दिक्षिर मराष्ठो रावी कवीज्ञवयचे निचितम् । वेमवर्य प्रवर्षी दक्षिणापार्श्वपुत्र च" बो च । महानावचवरवचयदत्तां मर्व । श्रोविनादौ पुनाम्य चावनाव विवेमदोष मचवा विवह च दवचवपूर्वेदेव चया चरवर्णो ।वी। मार्गे। मार्गबोवायावा मद्बवा प्रभा कर्णाद्वाइ । मरवगा: इकर्मे । मरवगा: इकर्मे: प्रमोमवरा वक्षिवा: । तैवां विवावक्षेय वंचावेद । "वसर्वेवरावडु वचरैवाद्विरं विव: । विष्णुर्व चा मवे चक्रवया मानैवृ चक्षया वैरवम् ।" च वर्णे द्विवर्ष विवाय वरार्वचामिर्व वद्वर" इति श्रोति । कर्मोइ वमवव दुवादवचावार्य मरवांदुहवारेव इ दक्षिवाची-रादावर्ने च । चवा भावचवकरवे "द्वादी वब-चवव विवायर्वाविषेवती । चक्रपावविवोवार्य भाषा दादरदवचक्र । चरा बीजावृ चवविच वर्वावरा विवेचव । दक्षिवाषोरवद्वावार्य वर्षावृदचिव । वैवः प्रचारवावादि वद्दवविवा दवे । भावयावयवी योविचोवचा वावदिरा चरा । द्वचयोगचे "व्वशर्षि चवा-चाच चव दयादृहवचय । चावे: वविवोवोवो चाकोदव वरवय: । वर्षव चरा विष्णुवर्षेव कुरा । चवी नाव पशुवो पूषिवच वर्वच । चर्वेव वचोदेम ममयवे वेदवा: । दविपुरवचावीर्धि चरा च वव-विजयो: । चाचीरवृविचवोरेच चरा वच दयवचो । पुचक्रविवयो वैवो वेचपूविचोवाचा । वोचारवचवृ विवोव मरराइयवीयव: इति दयावा । "दीवयवेववी वेदे

माक्षदाविरविवे । वरवोपर्वाईचीविवि दक्षीविका दाइवे ।"रादावचवचवृ चवोजव वचादव वविविर्ष चतृवोवावदूवर्थ विवष् चवावोवोवविष्ट्ोऽपि चावदि । दवोचि मारवीव प्रवाह विवेदृ" वेव । वौविवी दवचवे च । वर्षविवववी दुर्भे वैय इव चचावरवाहाचं वेवावाड विचेचम् । चाड् चवचे चरिवेदेव्" वौवि ।

मङ्गविषु च चह विमाः महारा चह । राज्ञा कर्मणि मह मनुर्षवचे दर्शिवम् । "महव वर्षे महुपर्वद्रवह ।" वह ।

इवदोषे विवविविवेवविवे वेबारो चरकारे वावि च चवा वेदवेदावेचवेमोमादार्वव चचापि । वैवां विवविवेवा चवि वच च दवि "चेवृ चवचरवाविच वर्विवचिवचवावच । वव मार्वववचीयेवि वावचमृ । वव चतुर्वावि चवद्विपा । चातृवावेवरायेयो वचोव च चातुपवोरवेवाव चोवचवाविवविच: । वेवा चवव वर्विचरवनवचवा । वरिवो वे विव वविदरिवा । चवेवविवृवावोचवरवोवार इवीवावदवीवायो इव्दो इचवविवाववी । पुवरोवाव इवुडी चावरवचो । इविचवी पूर्वे वे च चवाविवा । चविवचावहरोवेवोव च वैवच । वेवावरवो दोविचा विवाचव चा । वेदोवी दवर्वदवी चविवचवीविविविच वीवि चवद्वं चोवचवी चोवीवविवचा । वे महविचा पूवारिदवोदरवृ । दवा चाव प्रचा वचावीवव वे । चावावो: चर्वरावि वैवचावडरी । चवावि चूचवीच वर्षेच वि-चावा विविचा वव चवेह: दवेवडरी । चाड् चवच: चीचो चर्वेवेवच: । चावाव चराबि विवजुचव चोविचवृ । चार्च दावि पवववावदिवृ वे । चववववीवर्विवा चवा इविवा । वीविदो चववावडवृ चववरा चे दवीव चोवद्रवा वीवादोवधद्रवा । विव चावोवा: पुवरोवाव भूवि । चीचा चैव विवा इविविवा भवा । चवोचवाव वे चैव विचवावावा: । च चारावविविदेवेचा च च

ष्टिन ॥ नान्तर्लोहितशल्याय तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोषोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूच्यस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्मणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवसादयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टन कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टाक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुबादिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति गायत्र्या षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादकत्वस्य सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुविति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । यमोनियमश्चासनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्ष्म अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गवत्त्वात्तथात्वम् । ६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुतः ॥ कर्म० सप्तम्यां विदुः । अस्य तत्पदक्रमे न० म० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

ष्ठिन ॥ नान्तर्लोहितमध्याय तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पायुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अच्छूतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रजश्च विविधा कुर्युः स्तम्भादीतान्विशोधयेत् । ततोव्रण समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्कोनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा वालेन वा पुनः ॥ मूर्व्वागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्यं प्रोफणिका वापि सीव्येद्वा तच्चसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले चापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोषोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचोस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः ॥ नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्म्माणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवगुन्ठनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्त्तितम्” ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवणा दयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । “अष्टन कपाले हविषि” वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ “आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति” । “अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति” इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुब्जातिके वर्णवृत्तभेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” श्रुति गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपत्व सर्व्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । “पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमोमतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता” छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०” । यमो नियमआसनञ्च प्राणायामस्ततः परम् । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति” पुरा० । एतेषां लक्षणं अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित” इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे “आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः” इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, “आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः” काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्यार्घे ५शरीरावयवे च तत्र प्रत्येकपक्षे अष्टपदरूपाङ्गवत्त्वात्तथात्वम् । “देशल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्य नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सुश्रुत ॥ कर्म० बहुव्रीहिः । अष्टसु तत्सदृक्षेषु न० म०व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० “पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

[illegible] न कर्म । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इत्युक्ते [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

महा[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः" हेमा०प्र०ख० विष्णुपु०। अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिक्षादीनि षट् इति अष्टादशसंख्यापूर्त्तिः।

अष्टादशविवादपद न० ष०त०कर्म्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः। ऋणादानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु "तानि च मनुनोक्तानि यथा "तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः। सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च। वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः। सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके। स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च। स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह"।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु० ष०त०कर्म्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः। विष्णुप्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु "विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः। शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः। देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः। शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः। हेमा० दा०ख०हनूमत्।

अष्टादशाङ्ग पुन० अष्टादश अङ्गानि यत्र। वैद्यकप्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं चक्रदत्तेन। "दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम्। भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी। अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः। कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः १। भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः। तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति २। मुस्तपर्प्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम्। त्रिफलाधन्वयासश्च नीलीकम्पिल्लकं त्रिवृत्। किराततिक्तकं पाठाबलाकटुकरोहिणी। मधूकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते। अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत्। पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तो मनीषिभिः। मन्यास्तम्भे उरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे" ३। अन्यविधमप्यन्यत्रोक्तं विस्तरभयान्नोद्धृतम्।

अष्टादशोपचार पु० ष०त०कर्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः। तन्त्रोक्तेषु आसनादिषु अष्टादशसु उपचारेषु यथा "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्वशः। गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च तर्पणम्। माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने। अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्" तन्त्रसार।

अष्टादशोपपुराण न० ष०त० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः। सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु। आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्। तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम्। चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्। दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम्। कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च। माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम्। पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम्। इदमष्टादश प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम्। चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः। हेमा०दा०ख०कूर्म्मपु०।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्रप्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु।

अष्टापद पुन० ब०व० अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्क्तावस्य वृत्तौ संख्याशब्दस्य वीप्सार्थस्याङ्गीकारः आत्त्वम् अर्द्धर्चादि। १शारीफलके। अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य। २स्वर्णे। "आवर्ज्जिताष्टापदकुम्भतोयैः" कुमा०। "अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः" माघः। उपचारात् स्वर्णमयेऽपि "अष्टापदेन वृषवान् राजा चन्द्रधरोपमः" इति हरिवं० ३शरभे ४लूतायाञ्च पु०। तयोरष्टपदत्वात्। अष्ट यथा स्यात्तथा पद्यते। ५कृमौ। अष्टसु दिक्षु आपद्यते ६कीलके। अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते। आ+पद-अप् ३त०। अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्ते ७कैलासे पु०।

अष्टापाद्य त्रि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद—कर्म्मणि यत्। अष्टभिर्गुणनीये "अष्टापाद्यम् शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्" मनुः।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा०त० आदन्तादेशः।(आटाइस)१संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च। विंशशब्देन समासे तत्रैव "अष्टाविंशाह्निकम्" भृगुः ज्यो०। पूरणे डट्। अष्टाविंशः। तत्संख्यापूरणे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। पूरणे तमप् अष्टाविंशतितम। तत्रैवार्थे त्रि०।

अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टाविंशतौ स्थानेषु तत्त्वतत्त्वज्ञानं यत्र। रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्थानेषु तत्त्वज्ञापके स्मृतिनिबन्धे। तानि च स्थानानि तेन प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा "मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये। प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये। तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गाख्ये व्रते। प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे

[illegible]

[illegible] (धातु) इति [illegible]

[illegible]

[illegible] (धातु) इति [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible] ।

भद्रार [illegible] । [illegible] ।

भद्रारण्यक [illegible]
[illegible] ।

भद्राल [illegible] ।

भद्रावत [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] १११ [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

भद्रावकोश [illegible] । [illegible]
[illegible] १२१ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

भद्रि [illegible] । [illegible] ।
(भद्रि) [illegible] । [illegible]
। "[illegible]" [illegible] । [illegible]–
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

भद्र [illegible] । [illegible]
'[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भद्रोता [illegible]
[illegible] । [illegible]" ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] ११६ [illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

भद्रोपात् [illegible]
[illegible] । (भद्रे) [illegible] ।
[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

भद्र [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

भद्र [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] '[illegible]

प्राकृतावपि" माघ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमा स्युः क्रमशो वरा" मनुः "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जातु नासमिति" गीता । शतृ सन्तौ सन्त । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" छा०उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति पद्यते" मनुः । "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" गीता स्त्रियां ङीप "सतो सता योगविरुद्धदेहा" कुमा० "सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी हरि वि+ अति+व्यतिहारे परस्परैककर्मेण स्त्रियौ "अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः" भट्टिः ।

अस क्षेपे दिवा०पर०सक०सेट् । अस्यति अस्येत् अस्यतु आस्यत् आस्थत् आस । असिता-अस्ता असिष्यति । अस्यन् अस्यमानः अस्त । असित्वम्-अस्तुम् । असित्वा-अस्त्वा अभ्यस्य, निरस्य "आरे अस्मदस्तु हेतिः" ऋ० १,११४,४, "दस्यवे हेतिमस्यार्यम्" ऋ० १,१०३,३, अति-अतिदूरक्षेपणे "यज्ञभिश्च कमलसदने केन च बहून् जगाम्" भा०आनुशा० पा०। वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने "व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः "व्यत्या-सम्भयोगत" स्मृतिः अधि-आरोपे आरोपस्य असम्मिन् तद्बुद्धिः अन्योपरिस्थापनस्य व्याख्यायें "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तमलिनताद्यध्यस्यन्ति" 'आह कोऽयमध्यासो नाम' उच्यते स्मृतिरूपः परत्रपूर्वदृष्टावभासः" शा०भा०। अनु-पश्चात् सह वा क्षेपणे अन्वस्तः । "कुशमेखला वल्कलेनान्वस्ता भवति" शत०ब्रा०। अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसमस्ता मतिः" मालतीमा० "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा०। अभि-अभ्यावृत्तौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघात निर्जितैरावता गजाः" कुमा० "अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते" गीता । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघु । अव-अवक्षेपे "तामवास्यतो गच्छति च स्तनम्" शत०ब्रा० समन्तात् क्षेपे 'तामवास्याऽऽगच्छति सदम्' शत० ब्रा० उद्-कर्ध्वक्षेपणे "पुच्छमुदस्यति" सि०कौ०। परि+उद् भिन्नतया बोधने । "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्र-धानता । पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्" मीमां० यथा श्राद्धादौ पर्युदस्तरात्र्यादि "अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्" "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्युभयोरेकवाक्य-तया रात्रीतरामावास्यायां श्राद्धं कुर्वीतेति हि बोध तत्र रात्रिः पर्य्युदस्ता एवमन्यत्रापि। परितः क्षेपणे च "अन्त्या घर्षे पर्युदस्ता ऋषिभिरनिवेशने" भा०स०प० । नि+ उद्-निवारणे । "चीराणीव व्युदस्यामि देहजालं महा-वने" "रामा०" "त्वन्तु देहगतौ ह्येतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च" । भा०स०प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तादुपविश्य पात्रमुपास्यति चमसेषु" कात्या० १०,५, नि-अर्पणे "न सन्निधे न्यस्यति भारमग्र्यम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता स्थानभिदा स्वरेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्" रघु । उच्चारणपूर्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीतया ध्याने च । "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलि-व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् । उप+नि+वाचारम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्" अमरः । प्रथमप्रयोगे च "मतमप्यनुपन्यस्तं पूर्वं नावेदितं न चेत् । हीयते व्यवहारेण" स्मृतिः 'स तु तत्र विशेष दुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः" किरा० सम्+नि त्यागे "मोहादयं दैवसुदीर्घ मन्ये संन्यस्य देहं स्वयमेव काम०" कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसे-दनृणो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्माणि" गीता । निस्-निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निष्ठीवति विधु निरसने" पा०धातुपा० "निरस्तः परास्तः' वर्णनि-रसने भवदेवः "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघः "निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी" भट्टि "क्वणदतिगतनूपुरा निरासे" किरा०। त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-दितम्" अमरः ।

परा-निराकरणे "एतेन शब्दनश्वरमतमपि परास्तम्" चिन्ता० परि-परावर्त्तनेन स्थापने 'सुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन" कुमा०। "पर्य्यस्यन्निह निचय सहस्तरश्मीम्" किरा०। क्षेपणे च 'तावीडपर्य्यस्तरजः चितस्य" कुमा०। वि-परि-वैपरीत्ये, परिवर्त्तने भ्रान्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-पर्य्यस्येते" शत०ब्रा०। "संशयविपर्य्यासनिवारणेनेति" चिन्ता० "विपर्य्यासितदर्शनैः" नौषधा० ।

प्र-प्रक्षेपे "अप्सु प्रास्य विनष्टानि दन्तीतान्यानि मन्त्रवत्" मनु "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते" गीता ।

अनु-प्र-आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "यद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्र-त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विग्रहवाक्यम् तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]"
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]' [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] ।

[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]"
[illegible] "[illegible] " [illegible]
[illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]"
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] च ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] च ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] '[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible]
[illegible] च ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] च ।

[illegible] त्रि० [illegible] । [illegible]
"[illegible]

धर्मास्तित्वभिन्ने ३चले च । "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" इति शकु० ।

असंहत त्रि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन–क्त न०त० । १संघातमनापन्ने २असंलग्ने "सर्वं तस्मिन्त प्रसारित या वङ्कलमयुग्ममसंहत प्रागग्र मूलमाच्छादयन्" गोभि० "असंहतमस लग्नम्" स०त० रघु० । साङ्ख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि महदादेः शय्यासनादिवत् संहत्येन (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षास्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य" सा०भा० "विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृते परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्ध्यति तत्रापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्वयव्यतिरेकसाधारणम् । इतरसापेक्ष्यमार्थक्रियाकारित्वमेव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति । "संहतपरार्थत्वात्" सां०सू०भा० "अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यति" ।

असकृत् अव्य० न सकृत् न०त० । पौनःपुन्ये । "असकृदेकरथेन तरस्विना" रघु "अभ्यासेनासकृच्छंसान् गुणैश्च परिमोदयेत्" "असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्" इति च मनुः । "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू० ।

असक्त त्रि० सन्ज–क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च "असक्तः सुखमन्वभूदि"ति रघु । "कुर्यात् विद्वांस्तथाऽसक्तः" इति गीता "असक्तमाराधयतो यथा यथम्" किरा० । [सक्थिशून्ये

असक्थ (क्थि) त्रि० नास्ति सक्थि यस्य वा टच् समा० ।

असक्रा स्त्री सम्+क्रम–ड्वि्ट् ह० समोऽन्तलोप न०स० । सङ्क्रान्त्यां स्त्रियाम् । "न इव पिम्पतमसक्राम्" ऋ०६,६२,८, असक्रामसङ्क्रमणीम्" निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्र त्रि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य स । भिन्नगोत्रे "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि" स्मृति पक्षे न मादेशः । असमानगोत्र. "असमानगोत्रार्षेयीम् भार्यां विन्देत" स्मृति ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० सङ्कल्पाभावे । न०ब० । संकल्पशून्ये त्रि० ।

असङ्कुसुक त्रि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुल त्रि० न सङ्कुलः । १परस्पराविरुद्धे । २ग्रामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न सङ्क्रान्तं न राश्यन्तरं प्राप्तोरविर्यत्र चान्द्रमासे । शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते रविसङ्क्रमणशून्ये मलमासे । "असङ्क्रान्तमासोऽधिमासोमिरुक्तः" विवरणमधिमासशब्दे १३१ पृ० ।

असङ्क्षेप पु० अभावे न०त० । १संक्षेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे त्रि० ।

असङ्ख्य त्रि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये । "प्रसहन्त्र तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः । [संख्यान्विते च

असङ्ख्यात त्रि० सम्–ख्या–क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २वङ्ग

असङ्ख्येय त्रि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० "असंख्येयोऽप्रमेयात्मा" विष्णुस० संख्यार्हभेदादिर्न विद्यते इत्यसंख्येय भा० ।

असङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो विषयैर्यस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । "असङ्गोऽयं पुरुषः" सा०सू० । ३सम्बन्धशून्ये ४प्रतिबन्धशून्ये च त्रि० । "असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया" रघु । [२अस बन्धे ४सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गत त्रि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये

असङ्गति स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च "सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा" दीधित्युक्ता सा च षोढा तदुक्तमभियुक्तैः "समसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वम् षोढा सङ्गतिरिष्यते" इति व्याख्यातञ्च तत् जगदीशेन । "निर्दिष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वम्" "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं व्यदभिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्याश्रयि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करदत्त । निर्वाहकत्वं कारणतानिर्वाहकत्वं कार्यत्वमिति यावत् एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य

[illegible]

"[illegible]" इति [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] [१४०] [illegible] ।

मसूर [illegible] ।

[illegible]

मसृण त्रि मसृ+क्रन् न ह । [illegible]

[illegible]

असत्कृत त्रि० न०त०। १अपूजिते २असम्मानिते "असत्कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वशून्यस्यानिर्वचनीयस्य ख्यातिर्भानम्। अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेर्भाने। यथा शुक्तिकायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां मतम्। अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं तच्च प्रवर्त्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते। तत्र पञ्चविधा अख्यातिरन्यथाख्यातिरात्मख्यातिरसत्ख्यातिश्चेति विमते स्थितम्। तत्राख्यातिवादिमतमयमाशयः। इदं रजतमित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् पारिशेष्यात् रजतं स्मर्यते न तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणस्याख्यातित्वमिति। तदेतन्न सम्यक् रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् स्मर्यमाणस्याप्रत्यक्षत्वाच्च नचेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा सत्यरजतस्थलेषु इदं रजतम् अयं घट इत्यादिषु इतरेतरसंसृष्टौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि तथानुभवात्। अथ सामान्यविशेषयोर्नैरन्तर्य्येण प्रतिभासात् तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवादिति वाच्यम् सत्यस्थलादौ न्यूनताया अदर्शनात्। अथ पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वासत्त्वयोरावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वासाधकत्वात्। किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं निर्णीयते किं तद्गोचरज्ञानाभावात्? किं वा नेदं रजतमिति बाधज्ञानात्? नाद्यः तद्गोचरज्ञानाज्ञानयोरेवावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिश्चयेऽन्योन्याश्रयात्। तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वाङ्गीकार्य्या। न च अर्थसत्तानिश्चयाधीन ज्ञानसत्तानिश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्वमिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीनतयाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तस्मात् स विनिश्चयः स्वप्रकाशसाक्षिप्रत्यक्षतया स्वतएव। तदधीनस्तु अर्थसत्तानिश्चयः। नापि द्वितीयः रजतमिति ज्ञानविरोधिज्ञानसत्त्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधायोगात्। किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररजताकारयोरविवेकस्तया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि तयोरविवेक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गविदित्यपि अख्यातिभङ्गं वक्ष्यते। अथ विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रे प्रत्येकं संसर्गतदभावग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ सर्वादिविशेषादिस्थयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः स-त्यादिस्थलेऽपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनियमनम्। तच्च सत्यासत्ययोरुभयत्राप्यस्ति। न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः। शुक्तिकायां यथार्थमासमेवासत्यरजतस्य शुक्तिज्ञानेन निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात्। इयांस्तु भेदः तत्र मिथ्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिकरजतनिषेधः पारमार्थिकरजतविषयत्वान्न विरुध्यते। तथा प्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः। मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थरजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपाधिना रजतत्वेन प्रसक्तिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादिनिषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभावो व्याहन्येत। तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात्। ततश्च देशसामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादिप्रसक्तिर्नतु तत्कालिकभूतलत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य प्रसक्तिर्भविष्यति। एवञ्च उत्तरकाले नास्त्यत्र रजतमिति प्रत्ययः सत्यरजतविषयः मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषय इत्युभयमप्युपपद्यते। एतेन रजतापरोक्ष्य विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाप्यपरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम्। विवेकज्ञानकालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव परामर्शप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमभादिति प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च। अतश्च पुरोवर्त्तिनि असद्रजतमुत्पद्यते इत्यङ्गीकार्य्यम्। अन्यथा शुक्तिज्ञानात् रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ततश्च न स्मर्यमाणमिदं रजतं किन्तु स्मर्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते। तत्सादृश्यञ्च पूर्व्वानुभवसामग्रीज्ञानजन्यत्वेन। न ह्यननुभूतरजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमो भवति। ज्ञानरूपाध्यासस्य तु संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसादृश्यमिति भेदः।

अथ ज्ञानस्य प्रमाणस्मृतिद्वैविध्यनियमेन अध्यासस्य बाधितविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च स्मृतित्वमेवास्तु। न च स्मृतित्वे अतिशयादृष्टासम्प्रयोगादिकारणान्तरमेव कुतो न स्मर्यते इति वाच्यं कर्त्तृगतरागादिदोषाणामपि तन्निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एव तदैव दोषैः सत्याभिमानस्य प्रतिपादितत्वात् रजतस्मरणेऽपि तत्राय शुक्ति-

पत्नी यस्य वस्तवोऽवश्यम्भावात्। तथा हि एव विवेकाभावस्य प्रतिरोधाय युक्तिमत्त्वेऽपि बहिर्मन्नीकरणादिविशेषपक्ष; तथा च इदमेव भवस्य एकत्वेन बन्धमनाकलयत्यपि ज्ञानवतीतिविशेषतया प्रवर्त्तते। तावत्पर्यन्तत्वाभावात् एकवार्त्तां इतीयदर्शितमपि प्रवर्त्तते इति चेत् पचनवस्त्वे किं ते यदि प्रयत्ने ज्ञानोत्पत्तिरेवेयम् व्यभिचारि किं वस्तुन प्रवर्त्तते प्रत्येव वा भावा। स्वविषयत्वाभ्यो। इत्यत इत्यायत्तत्वात्। अप्रतिसिद्धयोर्यो। प्रवर्त्तमानमपि च युक्तम् पूर्वमायय व्यवहारेण व्यवधानात् प्रतिषेध भावइत्यत्वे इत्यपि एकत्वमपि च सिद्धइत्यर्थीरपि चाक्यो: प्रवर्त्तनमात्रेण। मायेवेयम् प्रवर्त्तत भव- भावस्य विविदिषितत्वात् निर्विकल्पके निर्विष एकस्यापत्त्यैव चैतन्यम्। चौबाधमानादिरिति।

अत्र पञ्चपच्चवत्त्वमेवैकदेशम्। प्रवर्त्तमानस्य चैतन्यमावादिनीश्चोयापत्ति यदि तु निर्विकल्प सर्वकामनादि इत्येते व्यवहारविमादिस्मिनस्त्रैवेदिति। वाद्य।

इदमि चेदत्रापि। निराश्रय यथा चैतन्यमात्रादिनीव वि कालाभावात्? अत अन्यादिनीऽपि प्रतिनिधिरूपत्वादिसिद्धा वस्तु? अनादिनिधनावैतरदार्वामयम्? । आद्ये तदुपासैव अत्र ज्ञानाकारत्वमेव सर्वे स्वभावात् मायात भाव इत्याह्यो। द्वितीये अविवि नागाहारत्वादिना वा अन्य इत्यपि माया अत्र आविष्ट न स्यात्। प्रतीते। अ- निर्विकल्पकविशेषविविशिष्टत्व भाव वितु भेदपक्ष? अत अभेदपक्ष? आकोशितिमित्येव हत्यात्मभेदादिनादिव का सिद्धत्वात्? माया इत्यपि एकत्वमपि च इत्यत्र इत्येवोपेतेन याचाविशेषमीर्णेऽप्यत्ते तदपि अविशेषाद्वा- भात्। न द्वितीयः यदसौ भेदः भवोऽपि तदितरविव व्यभेदापाये यदिसूपपतिविवेकतयादिविशेष इत्यत्र आत्मात्। प्रतीतेऽपि निराकारत्वमपीतिच क्रियमाण- आदि व्यवहृतित्वादपि एवमिदम् आद्ये ज्ञानाद इत्यमेवम् वीरहस्यादि याचाहू निराश्रयमीतिरपि चैव। प्रथम च। द्वितीये तु इतोपतिरेकत्वमेवापक्षिव निराकारादिसत्त्व बहुलेन इत्यादिवत्प्रत्येतीवमाम्। अन्य विवेको नाम सर्वत्रापेक्ष च च प्रतीयमानादिरिव एकतो एकत्वादि इत्यत्व यत्र अत्रे इति प्रत्ययसर्वत्रान् इति चेत् तथापि किं पचनपचत्त्वापत्तैवयत्र हर्षी विविच? अत अस्ति अयोऽपि? आकोशित् चैतन्यमात्रमवाद्वस्तु? आद्ये सर्व यदस इति अतो न स्यात् अन्यतोऽपि यत

अभावात्। द्वितीये अक्षोत्योः एषा यदस्ति अन्यथा सर्वदर्शनमेवलोपत्वात्। प्रतीतेऽपि अत्र दोषावाद न वि अस अनन्तोऽत्र च अपि प्रतिवन्धकत्वाभावात् देवात् च प्रतिपत्तव्य प्रतिविधायकत्वात्। यदि इत्युक्तादि एकत्र इव प्रतिबन्धवोरेकमिलनस्ति तर्हि इदं एकत्वमिव मावि बाह्यवस्तुतत्त्वमित्यत्राभावादि यत्र यत्र तत्र अभेदोऽवच्छेदात्। तत्र अत एवेदं एकत्वविकल्पस्य प्रमाणस्य भावाच् व्यवहारप्रमाणाश्च एवमन्य। यदि इत्युक्तादिश्चितदेवसाधकाधनायोऽत सर्व प्रमाणोऽत्रस्ये इति प्रत्येकव्यवहारमोदत्वाद् अवश्यानि- वारयत्वा प्रत्यायाय सर्वान्योऽत्यन्तिकेन।

अत एव यदि प्रतीतोऽपि प्रत्येकावयव एकत्वमिति चेत् न एकत्व प्रतीयमानत्वेन प्रतिभासादिविरोधोऽस्त्यवाच् न च इतीयमिति प्रतीयमानत्वेऽप्यपि तत्र वस्तु। अविनैकल्प अर्थ प्रकाशोऽपायात्। तथा हि किं अत्र आवश्यकत्वेन? किं वा अनुपलम्भमानत्वादि? किं वा अर्थवाचको? नाद्यः अवश्यमनायासमभिरविध एकमावपर्यन्त इत्यत्र प्रत्ययान्तरे इति वि एकरूपत्व प्रतीयमानत्वात् अस्याभावतयात्। न द्वितीय यहि अनुभावेनसाधा सर्वत्र गौरवादिति यदि अत गौरवमपि प्रतिबन्धप्रयुक्त। प्रतीते तु प्रतीय- मेव सर्वत्रावस्थापेक्ष सर्वत्राप सर्वत्रावस्थान् सर्व न यदि तत्र इतीयतिविच्छेदात् प्रति- भाहुवाले प्रतीयमानविशेषाणांमिव तथा। भावान्तरीय भावस्य भावे प्रतिबन्धोः। विषया असदा च तथा- यो भावाभावादनुमानविशेषवत्प्रतिहि तथाइ सौर्भ- प्रत्याहरत्त्वं प्रतिभास प्रतीयं भावविकल्पमीहर्षम्।

अनवस्थानादिरिति मैत्रादिषितवः। ते श्रीहर्षी- क्ष अतु यदि वा दृष्टवादि अवस्थावादादि। तथा हि निरस्याभावेन हि इदं अपि अनुभव न शोभे प्रतिनिवेदितैव एकमात्रता प्रवृत्ते न चैतन्यइदमपि पर्यवसानम्। वाक्यानोतिबन्धमानादिति"।

इदेवदस हि आत्मेत्यत्र? किं वा? सर्व अत्र वस्तुनि? । यत्र एकमात्र अर्थ प्रतिभासवत्ती इति आत्मेत्यवश्य बाध्यम्। अत एव एकमय सर्व हि अर्थ प्रति साकारत्वमर्थतत्त्वम् अत आत्मसुखमयत्वानि- वाचन बाधः। एकाकारत्वे अर्थ प्रतिपत्तिः आकारत्ववाचकत्वात्। न द्वितीयः आत्मादिरर्थ

प्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तचक्षुरादेर्व्याप्रादि ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात्। वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः। आद्येऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किंवा भेदाभेदौ। नाद्यः। अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् अनिर्वचनीयस्य त्वया अनभ्युपगमात् अन्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुणगुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम्। समवायस्य च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात्। भेदाभेदपक्षे तु खण्डोगौरितिवदभ्रान्तिः स्यात्। परिणामपक्षेऽपि बाधो न स्यात्। विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत्। अत क्षीरवदेव शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत। ननु कमलमुकुलविकासरूपपरिणामहेतौ सूर्य्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् मैवं विकसितमेव मुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधिरूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूपा। ज्ञानलक्षणया देशान्तरगतरजतभानन्तु साक्षात्करोमीति साक्षात्कारोल्लेखानुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। किञ्च ज्ञानलक्षणाया प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्व्वते वह्निज्ञानसम्भवेनानुमानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तुल्यत्वात्। आत्मख्यातिरिति बौद्धाः। तथाहि सर्व्वासां बुद्धीनां विषयमन्तरेणापि तदाकारोल्लेखसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः “सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वयः। अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते” इति तेषां सिद्धान्तात्। तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरादिप्रयोगं विनाऽप्यपरोक्षत्वात् सम्मतबुद्धिवत् इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः। ते हि मन्यन्ते यत्स्पर्शरूपरसगन्धक्रिया सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्यया आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवाच्यान् चतुरो हेतूनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते। तत्र नीलावभासरूपस्य चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति। समनन्तरप्रत्ययात् पूर्व्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः। चक्षुरादेरधिपतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति। तत्रेदमुच्यते प्रकृते न तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात्। नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्रहेतुत्वात्। नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्व्वज्ञानात्। विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रसङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्बाह्यार्थाद् भवति। विज्ञानवादिभिस्तस्यानङ्गीकारात्। ततश्च रजतादिबाह्यार्थासत्त्वे विज्ञानस्य कथं रजताकारतासमर्पणम्। संस्कारसामर्थ्येन तत्कल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्थायित्वविकल्पासहत्वात्। तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः। क्षणिकत्वे पूर्व्वानुभवोत्तरमुत्पन्नस्य तस्य द्वितीयक्षणे नष्टत्वात् रजताकारोल्लेखसमये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोल्लेखः सम्भवति। किञ्च संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्तहानिः। अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्व्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित् सजातीयं ज्ञानान्तरमुत्पादयत्येव यथा व्रीहिबीजमनेकाङ्कुरादिकार्य्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान्तरमुत्पादयति तद्वत्। अथ न पूर्व्वबीजादुत्तरबीजोत्पत्तिः किन्तु पूर्व्वबीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्व्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तान एव संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः। एवं पूर्व्वरजतज्ञानमपि तत पूर्व्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासनाप्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासते इति चेत् उच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत लौकिकरजतवदेव जायते। अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात्। द्वितीयेऽपि किं बाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्बाह्यार्थानङ्गीकारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकारणजन्यत्वाभावादुत्पादो बाध्यः तथा च जनकस्य पूर्व्वसत्त्वनियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्त्तमानपदार्थस्यैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्व्वज्ञानस्यासत्त्वात्

[illegible] । यदि [illegible] । किञ्च [illegible] । किञ्च [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ? [illegible] ? [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । एवं [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

तोऽवसरात् अन्यत्रेऽपि अन्येन स्वार्थाभासमात्रमिति शुक्तिकादिभ्यो घटादीनां विवेक इति अध्यासस्वरूपमिथ्याज्ञानमात्रमिव तत् समर्थयता च भाष्यकृता तदेव व्याख्यापितम्' यथा "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणाञ्चाध्यासः तद्विपर्य्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणाञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणाम्? । सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । नचाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः सम्भवति । नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति" । चतुर्थसूत्रभाष्ये च अगतोऽप्याहारादिकाले अन्यदीयमतञ्च वादितम् यथा "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ?" इत्यादिना । 'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्' यथा च लौकिकव्यवहारे घटादीनां पारमार्थिकतत्त्वाभावेऽपि तदनुसरणमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनखण्डखाद्ये । यथा "अथ कथायां वादिभिर्नियममेतावत् मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वे तत्त्वतः सिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः? किं तदनभ्युपगच्छन्तौ वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमपर्य्यवसायिनस्तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयकथाव्यवहारं प्रति हेत्वभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरफलकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि वाक्यसाध्यविचारादेर्विषयविचारणायां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अभिव्यक्तौ भवत्काभिरागप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्छलभयनव्यो भवताऽभ्यूहितो नूनं, यस्य प्रमाणाद्गमयता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा माध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्याणि नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां नाम ते वाचो-युक्तयः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति चेन्न, इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितानां तदीयसाधनबाधनक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभाससत्त्वयोर्नियमितत्वमभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते । यदि त्वमपि सदसन्मीमांसकत्वं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवताम-

[illegible]बोध मत्प्रकारकेति प्रत्यक्षप्रमोपधायकेऽपि बाधा
[illegible]ताद्दर । [illegible] प्रमात्वाद्देऽपि [illegible] प्रर्स-
[illegible] प्रकार [illegible] [illegible] प्रकारत्वाव [illegible]
[illegible]विरति [illegible] [illegible] । ननु यदि प्रमात्वाद्देऽपि
[illegible] प्रकारत्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमात्वाद्दीन
[illegible] । [illegible] । न [illegible] न [illegible] प्रमात्वाद्दीनोऽपि
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] प्रमा-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible] प्रमात्वाद्दीनोऽपि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] यदि न ननु [illegible]
[illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] प्रमात्वाद्दीनां [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] प्रमा-
[illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] प्रमात्वाद्द्[illegible] [illegible]
[illegible] स्यात् । [illegible] प्रमात्वादि[illegible]
[illegible] प्रकारत्वि[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि स्यात् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] यदि प्रतिबन्धक" [illegible]
प्रतिबन्धक इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] प्रकार यदि प्रमात्वाद्दीनां [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] इति । [illegible] [illegible]

यदि [illegible] प्रमात्वाद्दीनां [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] प्रकार यदि [illegible]
[illegible] प्रमात्वाद्दीनां [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रमात्वाद्दीनां [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] न
[illegible] प्रमात्वादि[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यदि प्रमात्वाद्द्[illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] प्रमात्वाद्दी[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] प्रमात्वादि-
[illegible] [illegible] । [illegible]

यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकार्यं तदा त्वां प्रत्यपि समान
प्रसङ्ग । स्यादेतत्—नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथा
प्रवर्त्तते तत्रापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामन-
भ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्यम् । क्रिया हि
निष्पादना अमुत सद्रूपतामापद्यते इति यावत् प्रमाणैर्व्यव-
हर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियत-
तद्भावश्च नियतपूर्ववृत्तित्वाद्य कारणत्वम् प्रमाणानामप्रमा-
दाय न पर्यवस्येत् । दूषणानामुद्भावितत्वेन भङ्गादिघारण
नियमबन्धने साधनाङ्गानां पक्षप्रत्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य
तत्स्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च फलतोऽस्त्येव सत्त्वं तत्र
सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्ता
समभ्युपगम्य कथारम्भा शक्यन्त इति । मैवम् । एभि-
रपि वादकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे
पूर्वोक्तबाधादानभिज्ञाराम् । न च व्यवहारनियमस्य
एकांशतस्त्वेव प्रमाणादिसत्तास्वीकारमर्यादायितया
नाय दोष स्यात् । यतः सत्ताधानस्य तदात्मत्व
न तु प्रसाय । तत्र किं सत्तागमनामात्र-
माभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितसत्त्वगमनाद्वा ।
न तावदाद्य मरुमरीचिकादौ असद्रूपताभ्युपगमाभ्युप-
गमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य
तस्यापि किं कथाकालमात्रस्य बाधितस्यागमनाभावात् ।
अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात् ।
नाद्य अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्य एकक्षणावगतस्य च पु-
रुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुलं बाध्यतादर्शनादिति ।
न चावाचर्योऽप्यन्यपि द्विलादिपुरुषमात्रपूर्वमात्रततप्रतीत्यनु-
रोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सत्त्वमित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्-
द्वितीय एव परिशिष्यते यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्व-
मास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदिदं यदि नाम वादि-
प्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगम कथाकाल-
मात्रे तैर्वाच्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायात-
सर्वप्रकाराबाधितत्वसत्तावगमाय सत्तात्वरूपाभ्युपगमक-
थानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वा-
वगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृग-
वाय सत्त्वावगम कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमा-
णादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्मात्तादृग्व्यवहार
नियम कृतः तदभ्यादानेन नोपक्षिप्तेति । यथादिवाग्-
व्यवहारे मध्यस्थावगम स विजयते यस्य च वचसि नैव
तथावगमस्तस्य पराजय । यत्र वाद्युक्तनिग्रहस्थानत्वावगम
न निरूपितं तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथार-
म्भाय व्याप्र । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य इत्य-
मर्थोऽनेन नियमेनोक्तमतेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयो
भवितव्यमिति । अथ वाच्यमनावगतसद्भावस्यापि सत्ताभ्यु-
पेयेति । तत्रापि सत्ताचिन्तायां तत्त्वावगमान्तरस्यैव
शरणत्वात् । गर्वेणमनवस्था तदनुसरणापाक्षप्रभावामङ्गी-
कारात् । एवं त्रिचतुरपानमात्रेणोगाधिकमतिरिति
न्यायात् । यथानिवाचनात् पूर्वपूर्वप्रवाहावसतत्वापत्ति-
स्तावदावरणमकरादायापि न निस्तार इति वाच्यम् ।
अन्येयं हि तथापि त्रिचतुरणामकलागमेनरुमात्रविश्रा-
न्तेन विचारेण तत्र परमनतुसरणमणीयेनैव समय यद्वा
कथाया निव सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणा-
दिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायादुष्परिहरत्वात् । अथ
वाच्य मतपक्षे मरुपथगा ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं
शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणयुक्तमिति मतेव ख्यातपक्षे
ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । ज्ञानसत्तामादायापि
परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य ज्ञानकालप्रभावे तुल्यत्वात् ।
यथा ख्यातपक्षे मरुपथदर्शिवेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्त्वेव पर
व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवाशक्ताऽविशेषेऽपि
ज्ञानमेवाव्यवहारोपपादक मान्यत् । असतोपपादकत्वेति
व्याहतमिति चेन्न तदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम् ।
नहि तदुपपादकमसत् नेति कश्चिदाचार्यो सिद्धम् । ननु
तदवस्थाऽविशेषात्तत्कार्यं स्यादन्यदापि प्रसङ्ग , न कार्यस्या-
न्यसाधारण इवान्यदापि सामग्रीसत्त्वाविशेषात्तथापि किं
नान्यदा कार्यजन्म । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्री-
सत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किन्तु तत्र प्राक्
सामग्रीसत्त्व तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि
तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकं तथादर्शनादेव ।
मम तदव्यवहितोत्तरत्व सदा कार्यजन्मनियामकमिति
चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाभावविशेषेण नियत्यनिया-
मकभावस्यानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा
कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् । तथा
च समः समाधि । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेष ।
कार्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तर-
गत कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि
तत्कालस्यानुगत किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं
रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुदयते । किञ्च

"अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

[illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible] ।"

"[illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible] ।

[illegible]" ॥

प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं यावत्करतु निवृत्ते वेङ्गनि याज्ञिकजनगणस्तादान्तमनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या, घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च प्रत्यवच्छिन्नं, तद्विधानेन स्वभाववलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नत्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च प्रत्यवच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात् कुत स्वभावतो-विधानं सम्बन्धि निरूप्यते न। उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासम्भवादन्यथातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चालमतिविस्तरेण"। सर्वदर्शनसंग्रहाद्यम्। [३अव्यक्तत्वे च।

असत्ता स्त्री असतोभाव तल्। १अविद्यमानत्वे २असाधुत्वे

असत्त्व न० असतो भाव त्व। १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे ३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्य न०त०। ४द्रव्यभिन्ने "सोऽसत्त्व-प्रकृतिर्गुण" इति फणिभा०। "क्रिया न युज्यते लिङ्ग-क्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाव-धार्यताम्" हर्य्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्या कर्तृकर्म-स्वभिन्नकारकत्वशून्याया साध्यरूपायां ५क्रियायाञ्च। सत्त्व प्रकाशादिसम्पादक प्रकृतेर्गुणभेद न०त०। तद्भिन्ने ६रजसि ७तमसि च न०। सत्त्व जन्तुमात्रम् न०ब०। ८जन्तुशून्ये त्रि०। सत्त्वं सात्त्विक गुणभेद। ९तच्छून्ये तामसादिगुणयुते त्रि०। सत्त्वमर्थक्रिया-कारित्वम् अभावे न०त०। १०प्रयोजनानुपयुक्ते उदा० असत्ख्यातिशब्दे "सत्त्वासत्त्वकथा वृथा" सर्वदर्शनस०।

असत्पथ पु० असन् पन्था अच् समा०। १शास्त्रादिनिषिद्धे कार्य्यादौ २दुष्टे मार्गे च। [दुष्टपथावलम्बने।

असत्परिग्रह पु० असत पथस्य परिग्रह स्वीकार।

असत्प्रतिग्रह पु० असत निषिद्धस्य तिलादेः असतश्चोया शूद्रादिभ्य प्रतिग्रह। १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रा-दिभ्य प्रतिग्रहे च। प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्वेन द्रव्य स्वीकार। पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोष। विवरणमप्रतिग्राह्यशब्दे दृश्यम्। "पतत्यसत्प्रतिग्रहेष्विति" विष्णु० "असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रति-ग्रहेष्विति" शु०त० रघुनन्दनः।

असत्य न० विरोधे न०त०। सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते। २स्वार्थके वाक्यादौ "अपालीकरणं स्त्रेयमसत्यस्य च भाषणम्" मनुः। असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचन। ३ तद्योक्तरि मिथ्याभूते ४वस्तुनि च त्रि०। "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति गीता। असत्यत्व वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेद वाक्यस्य तु तथाभूत-पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाक्य शुक्ति-कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-दपि। सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधशून्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम्। ५प्रजापते ५भार्य्याभेदे, स्त्री "प्रजापतेरतिमा भार्य्या सत्याऽसत्याथ धर्मजा" भा०अ०प०२१६ अध्या०।

असत्यसन्ध त्रि० असत्ये सन्धाऽस्य। १स्वार्थाभिसन्धानवति २अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथारूपाभिमानवति च। यथा देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा। अत एव छा०उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम्। "पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते॥ अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि सन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते। स यथा तत्र नादह्येतैतदात्म्य-मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।" "यथा सोम्य! पुरुषं चौर्य्यकर्मणि सन्दिह्यमान मभिगृह्य परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान यन्ति राजपुरुषाः। किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपाहा-र्षीद्धनमस्यायम्। ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धन-मर्हति। अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ता पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्य्येण धनमपाहार्षीदिति। तेष्वेव वदत्सु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति। ते चाहुः सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति। तन्नि-षापह्नुवति चाहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एव-म्भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्-णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-सन्धिदोषेण। अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्तृतयात्मानमन्त-र्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः। तप्तपरशुह स्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोः अनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्ध। स यथा सत्याभिसन्धस्तप्त परशुग्रहणकर्माणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्नादाहेत न

इत्यादौ दर्शनेन बहुमत्वं सत्यविषयमेवास्तौ भवति स्वात्वे च तुल्यत्वं सम्भवतौ विदाम् तत्सम्भव च इच नौकेवासितिसिपदप्रयोगस्यार्थीते" इति भा ।

असद्ग्राह पु० असत् निन्दितमाग्रहमीति ग्रह-अण् । बालानां मतिभ्रमजन्यग्रहासक्ति मायाग्रहे । "बालानां च मतिभ्रम जनयन् कुरुते ग्रहम् । माया रचेद् च निद्रेदोत्थानीद् दं निवाद वैति" इत्यादि तथाग्रहणनिवेशाद्दुरग्रहमेवालम् । असदग्रहग्रहणेन अविद्याप्रयोगानुक्षणाध्यवसायप्रतिबन्धात् इव न भवति इत्यम् ।

असदागम पु० विरोधे न त०। १कुत्सिततर्के नास्तिकादि शास्त्रे २अतः प्रकाशने च दुराग्रहभावे च अस १दुष्टे आगमे। तत्र विधानमाध्यात्मिकादो वादः प्रयो गम । [illegible] वेदमार्गविरुद्ध बौद्धार्हतादिशास्त्रे [illegible] ।

असदाचार पु० अभावे न त० । १सदाचाराभावे न त० । २सदाचाररहिते त्रि । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी आचारः सदाचारः ।

असदृश त्रि न त० । अनुरूपे अयुक्ते । "सदृशम् आर्य वैरिणी सतिर्थमय" भा व व २०८ श्लो । स्त्रियां ङीप् ।

असद्भाव पु० असति अविद्यमाने वस्तुनि भावः ज्ञानम् । आरोपितम् (आभास) इति ख्याति । आपत्तौ । वेद । २विद्यमाने पतिव्रतात्वभावादिभावे च ।

असद्धेतु पु० असन् अविद्यमानदुष्टोहेतुः नैया० । व्याप्तौ व्यभिचारादिदोषदुष्टे हेतौ । यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावेऽपि वह्नेः सत्त्वेन व्यभिचारात् दुष्टहेतोर्वह्नेः हेत्वाभासत्वम् दृष्टान्तासिद्धत्वम् । तेनैव तस्य हेत्वाभासत्वम् । [illegible] "सविकल्पेऽपि प्रकार मिव सविकल्पकम् । तस्मात् वह्निदृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तव्याप्तेः हेतुतया भासते तत्र विषयः हेत्वाभासत्वम् यथार्थम् ।

असद्भाव पु० अविद्यमानस्य भावः अभावे न त० । २सत्ये अविद्यमाने तत्र भाव अविद्यमान विरोधे न त० । ३दुष्टाभिप्राये । न । ४असद्भावे त्रि ।

असद्वृत्ति स्त्री असती वेदादिनिषिद्धा दुर्वृत्तिनामा अभावे न त० । १सदाचाराभावे विरोधे न त० । २निन्दित-कर्मणि । न त० । ३असद्वृत्ति त्रि । [४असद्वृत्ति त्रि ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टो व्यवहारः । १दुर्व्यवहारे न त० ।

असन पु० अस-बोधे-ल्युट् । पीतशालाख्ये (पियासाल) "निम्बाभिशोणाम्लोदरं निम्बपर्णयमैरलाशनैः" भाग । माघस्तनस्यापि "इत्यासन् तु निर्व्याजमहोदयवर्णितानि दलितैव कल्पद्रुमै" इत्याद । भावे ल्युट् । २क्षेपणे च । "इत्यासनेन निर्धूता रजसा । पत्रपाते पातनात् अर्थादिभ्य । १भक्षणीये त्रि अनपरोक्ष एवनाधदाय" भा । ११५१ मर्यादानाशस्य पुष्ट भा । १०८६ । [भक्षणे ।

असनपर्णी स्त्री अशनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ ङीष् ।

असनि त्रि अस-अनि । वेदे कर्मादि प्रत्ययेन । पर क्षिप्तः शत्रुविनाशकेऽस्त्रादौ त्रि ।

असन्तति स्त्री सन्ततिरभावे न त० । सन्ताने । निश्चित सन्ततिरहित न ब० । सन्तानहीने त्रि ।

असन्ताप पु० सन्तापोऽविद्यमानः अभावे न त० । अविद्यमाने दुःखाभावे सन्तापोऽविद्यमानस्य न ब० । २अविद्यमानसन्तापे च त्रि । [सन्ताप त्रि ।

असन्ताप पु० अभावे न त० । सन्तापाभावे न ब० । १सन्ता-

असन्तुष्ट त्रि न त० । सन्तोषशून्ये अधिकलाभेऽपि इत्यर्थे यथानामापि "असन्तुष्टा द्विजा नष्टा सन्तुष्टा पार्थिवा यथा" नीतिः । [१सन्तोषशून्ये अधिकलाभार्थिनि ।

असन्तोष पु० अभावे न त० । सन्तोषाभावे तृष्णायाम् । न ब० ।

असन्दिग्ध त्रि न त० । सन्देहरहिते १सन्देहशून्ये च । "असन्दिग्धमतिर्भूत्वा वारयेद् विवादोऽयम् । सन्देहस्य चार्थं समुपस्थितोऽपि" ।

असन्दित त्रि सम्+दो-क्त पर्युदासे न त० । बन्धनशून्ये मोचिते "असन्दितपाशाविमो मि दृढ बद्धौ ११ । असन्दिता स्त्र्वश्वितः" भा ।

असन्दिन् त्रि सन्दा बन्धनं यस्य नास्ति इनि न त० । बन्ध-शून्ये । "बाहुं परिधिमसन्दिनम्" ऋ० ८। १ ॥ "असन्दिनमबध्नम्" भा ।

असन्धि पु० अभावे न त० । सन्धेरभावे विसर्गादिविरोधाभावः पूर्वपरयोर्वर्णयोः सन्धिविधेः समुचितयो अप्रवृत्त्या अकार्यतया व्याकरणानुसारेण प्रवृत्ताभाव न ब० । सन्धिहीने त्रि ।

असन्नद्ध त्रि न सन्नद्धः कवचादिना न त० । २न वर्मितः पण्डितम्मन्ये इत्य अल्पज्ञस्यापि पण्डितम् मानिन्यज्ञानस्यापि ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न त० । इन्द्रियसन्निकर्षविरोधे न

त० । २दूरत्वे न०त० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे त्रि० ।

असन्निकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे ।

असन्निधि पु० अभावे न०त० । १सैकट्याभावे, विरोधे न० त० । २दूरत्वे । न० ब० । ३दूरस्थे त्रि० ।

असन्निहित त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे । २असम्यग्निवेशिते च ।

असपत्न त्रि० विरोधे न०त० । १शत्रुभिन्ने मित्रे न०ब० । २शत्रुशून्ये त्रि० "इमं देवा असपत्नम्" यजु० ९,४, स्त्रियां गौरा० ङीप् "असपत्नी सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी" ऋ० १०, १५९,५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे "पञ्चम्यामन्तर्वाग्नीदसपत्नी" कात्या० १७,११,१ । "असपत्नी इष्टका" कर्क० ।

असपिण्ड पु०स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य । सप्तमपुरुषाद्यनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः" मनुः "असपिण्डः सपिण्डो वा स्त्रीतयोपनायितः" स्मृतिः । सपिण्डशब्दनिर्वचनेन च सापिण्ड्यं मिताक्षरायाम् "अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीमिति" या० स्मृतिव्याख्याने दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पुत्रस्य पित्रा सह एकपिण्डता । एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि एक शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्न्या सह पत्युः एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्य्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भकैः सह एक शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । अवयवैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । "आत्मा हि जज्ञ आत्मनः इत्यादि" श्रुतेः तथा "प्रजामनु प्रजायसे" इति तथा "स एवायं विरुढः पृथक् पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते" इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि । "एतत्षाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि मातृतस्त्रीणि पितृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः" इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वापपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने भ्रातृव्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । सन्तानपरम्परोपकारेण इदं परिणते अवयवशक्तिरपि सन्तानान्तरगमनेन परित्यक्ता स्यात् । "असगोत्रादयोऽपि योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तदा तस्य गतित्वेन तद्दाय प्रसिध्यति" । एवम्प्रकारेण एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्याम" । "असपिण्डामित्यत्र एकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पारम्पर्येण वा सापिण्ड्यमुक्तम् तच्च सर्वत्र यथाकथञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह" । "पञ्चमात्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" या० स्मृ० । "मातृतो मातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्ध्वम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्द्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । अतश्चाय सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदः तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्य्यते एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति" मिता० । एवमेवासगोत्रेऽपि सापिण्ड्यम् पितृपक्षीय सप्तमे पञ्चमे मातृपक्षीयं सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावात् सापिण्ड्यमिति" भेदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृसभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

असभ्य त्रि० सभायामर्हति यत् न०त० । सभायामनुपयुक्ते १श्लीलवर्णनादौ, २खले च ।

असम त्रि० नास्ति समो यस्य । १अतुल्ये । "सप्रथार्यायसीक्षाता न ससौ गाससमाविति" मनु । सम युग्मसंख्यान्वितः २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि संख्यान्विते च यथा मेषादिषु द्वादशराशिषु मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्रापि । ३बुद्धभेदे पु० ।

असमक्ष न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे चक्षुरिन्द्रियादिज्ञाने अव्य० अच् । २तद्विषये त्रि० ।

असमग्र त्रि० न०त० । असम्पूर्णे असकले ।

असमञ्जस न० समञ्जस युक्तियुत न०त० । १असङ्गते । "यद्यपि का नोहानिः परस्य द्वावा रासभचर्वति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः" उद्भट ।

असमञ्जस् पु० सम्+अञ्ज–असुन् न०त० । सगरस्य पत्न्यां ज्येष्ठपुत्रे अंशुमतः पितरि सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा "अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो-

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] ११४ [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

असमर्थ त्रि [illegible] । [illegible] ।

असमर्थसमास पु [illegible] । [illegible] ।

असमवाय पु [illegible] ।

[illegible] त्रि सम+अव+[illegible] । [illegible] ८, ७६ । "[illegible]" [illegible] ।

असमवायिकारण न [illegible] सम+अव+इण्+णिनि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] ।

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्थञ्च कार्य्यैकार्थ्यकारणैकार्थ्यान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम्" ।

कुत्र कुत्र किंकिमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं तत्तदुद्धृत्य किञ्चित् प्रदर्श्यते ।

"आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म्म१ । तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म्म२ । अभिघातजे मुषलादौ कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ३ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्म्मणि४ । अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म५ । आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्७ । नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम्८ । प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्म्मणा दारककर्म्म व्याख्यातम्११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने१२ । यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम्१३ । तृणे कर्म्म वायुसंयोगात्१४ । मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम्१५ । इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च१७ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्" १८ वै०सू० "संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म्म, तस्य च कर्म्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्वगंधवद्द्रव्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा१ । तथा हस्तसंयोगादित्येवमद्वसंयोगादित्यर्थः तत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २। उदूखलाभिहतमुषलस्योत्पाताद् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि मुषलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषलस्योर्द्ध्वाकाशात्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य मुमक्षु(?)पतनं वा भवेत् इति भावः ३ । मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि कारणविशेषमभिधाय प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह । मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह । यथा मुषले उत्पतति मुषलगतस्य नोदनमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो मुषलस्य पटुतरेण कर्म्मणा अभिघातसहकृतेन साग्रे मुषले संस्कारो जनितस्तत्कृतः संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अथवा हि हस्तो मुषलेन सहोत्पततीति भावः५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्म्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं भवति कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपरः उपचारात्, अन्वयानुपपत्तिर्वोपचारवीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म्म तत् हस्तमुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्म्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्वेगवन्मुषलादिसंयोगो यथा यातूलस्य शरीरावयवकर्म्मेति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्म्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अव्यसंयोगफलिका(?) क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिध्यानादिना विषादेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिर्वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रहः ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचिद्दूरं क्वचिच्च तिर्य्यग्गमनं कथमभेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाष्ठादेर्यदूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतरान्नोदनात् । तथाच फलपक्षिवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यक् नचोर्द्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्य्यक् ऊर्द्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९,१०॥ उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत्कर्म्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्व्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीडाकरचर-

[illegible] समवायिकारणत्वमिति । [illegible] यदपि [illegible] समवायिकारणत्व प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तथापि [illegible] [illegible] न [illegible] न [illegible] ॥ ११ ॥ इदानीं प्रत्यक्षपूर्वकेऽपि [illegible] पि [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गतीति यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वोक्तं न वा [illegible] [illegible] । '[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] ॥१२॥ इदानीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १३ ॥ शरीरत्वमपि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ॥१४॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]समवायिकारणत्वम् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१५॥ [illegible] [illegible] [illegible] नाना [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तेन [illegible] संयोग [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] संयोगसमवाय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संयोगे [illegible] [illegible] [illegible]

संयोग[illegible] [illegible] न [illegible] ॥१६॥ गौरव[illegible] संस्कार[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गौरव[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारो [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारेण [illegible] [illegible] संस्कार [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संस्कार [illegible] न [illegible] [illegible] संस्कार[illegible] गौरवादिति [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारा[illegible] [illegible] [illegible] संस्कार[illegible] गौरवम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गौरव[illegible] [illegible] ॥१७॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] संस्कारस्य [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] संस्कारेण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१८॥ [illegible] ।

'गौरवादिभिरावात् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । गौरवा[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] संस्कारो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥११॥ [illegible] [illegible] न [illegible] ॥१२॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१३॥ [illegible] [illegible] [illegible] ॥१४॥ [illegible] [illegible] ॥१५॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] ॥१६॥ [illegible] [illegible] ॥१७॥ [illegible] गौरवादि [illegible] [illegible] [illegible] । गौरव संयोगित्व [illegible] संयोगेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

र्म भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति सः । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यस्मिन् सति कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्याश्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् १ । ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेणाशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ । इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह । अपां यत् पतनं वर्षरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्, तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव वृष्टिबिन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । क्षितौ पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्सु समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिष्ठानामपामूर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेष यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाडीवायुसंयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीय ५ । ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन पतत्रवायुनोदनेन आपीडनादास्कन्दनात् , वायुसंयुक्तारश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था अपः कथ्यमाना वायुसंवलितरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति, चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो द्रष्टव्या ६ । ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम् अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न चादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत्कथं तदित्यत आह । अभित सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिक्षत सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्सु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप ऊर्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वलक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादे नाम्बु शैत्यादम्बुत्वविवादविरहम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्ततः आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवो द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववता हिमकरकादीनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुमेयो निमित्तम् ८ । ननु तद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्जथुलिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फूर्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्मेघात् करका प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजो विद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भिकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ९ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि "आपस्ता अग्निगर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णम्" इत्यादि १० । ननु विस्फूर्जथौ कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह । विस्फूर्जथुरितिशेष अभ्रिस्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे शब्दं गर्जितं जनयत । क्वचिच्च वायुबलाहकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम

[illegible] ॥१॥ [illegible] ॥२॥ [illegible] ॥३॥ [illegible] ॥४॥ [illegible] ॥५॥ [illegible]

[illegible] ॥६॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] ॥७॥ [illegible]

असमवायिन् त्रि० न समवायि अनु+अय+इन् इति न० त० [illegible] ।

[illegible] ।

असमवेत त्रि० न समवेतम् [illegible] ।

इत्यादीनि दृत्त० उक्तानि ज्ञेयानि।च०।२अनुपसचरिते त्रि०

असमस्त त्रि० सम+अस–क्त न०त०। १असङ्क्षिप्ते २व्यस्ते "एते व्यस्ताः समस्ताश्चेति" विश्वामित्रवचनव्याख्याने "व्यस्ता असमस्ताः" प्रा०त० रघु०। ३असमासे व्याकरणोक्त-समासशून्ये विभक्त्यादिकार्य्ययुक्ते ४विग्रहवाक्ये न०।

असमाति त्रि० सम साम्यमतति अत–इन् न०त०। अतुल्ये अनुपमे "एवाहि जातो असमात्योजाः" ऋ० ६,२९,६।

असमान त्रि० न०ब०। अतुल्ये। "समान लघु चाणीव पूर्व्वेणैव विशुध्यति। असमान द्वितीयेन" यम।

असमानयानकर्म्मन् पु० न समानं तुल्यकालिकं यानकर्म्म यत्र। सन्धिभेदे। त्वमपि याहि ततोऽहं यास्यामीति समयं कृत्वा यत्र पूर्व्वापर जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे यानकर्म्मरूपे सन्धौ। [२समाप्तिशून्ये त्रि०।

असमापन न० अभावे न०त०। १सम्पूर्त्यभावे न०ब०।

असमाप्त त्रि० न समाप्तः। १असम्पूर्णे "असमाप्ते व्रते चैव नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्" स्मृतिः। संकल्पपूर्व्वं गृहीतव्रतस्यासमापने व्रतान्तरस्याकर्त्तव्यताऽभोक्ता। आरब्धकर्म्मणः सम्पूर्णता समाप्तिः। २तच्छून्ये च "असमाप्ते परि-कर्म्मणि स्मृत" कुमा०। ३सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १समाप्त्यभावे न०ब०। २समाप्तिशून्ये त्रि०। ३सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४तच्छून्ये त्रि०

असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चीर्णब्रह्मचर्य्यतया गुरु-णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्म्माचरणाय कृतसमावर्त्तनसंस्कार न०त०। तद्भिन्ने ब्रह्मचारिणि स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। "भाविकाम्न तयो-र्ज्योयादसमावृत्त(वर्त्त)को द्विजः" मनु। असमावर्त्त-कोऽप्यत्र।

असमाहार पु० समाहारो मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च अभावे न०त०। १तदभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असमाहित त्रि० न०त०। १समाधिशून्ये चित्तैका-ग्रताशून्ये २असन्निवेशिते च।

असमीक्ष्यकारिन् त्रि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति कृ+णिनि। १विवेचनामकृत्वैव कर्म्मकारके, २मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न०त०। १ऋद्ध्याधिक्याभावे "नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः" मनु। न०ब०। २समृद्धिशून्ये त्रि०।

असम्पत्ति स्त्री अनुरूपात्मलाभः सम्पत्तिः सम्पदोऽभावे न०त०। १सम्पत्त्यभावे। न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असम्पन्न त्रि०। सम्पन्नं सम्पद्युक्तं अनुरूपात्मस्वरूपमाप्तञ्च न०त०। तद्भिन्ने। [२सम्पच्छून्ये त्रि०।

असम्पर्क पु० अभावे न०त०। १सम्बन्धाभावे न०ब०।

असम्पूर्ण त्रि० यावत्पर्य्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तावान् सम्पूर्णः न०त०। तादृशपूर्त्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् "कुरुष्व सकौतुकं चन्द्रमसः पूर्णं मण्डलमिदानीम्" शकुन्त०

असम्पृक्त त्रि० न०। १असङ्गते २असंयुक्ते।

असम्प्रज्ञात त्रि० न सम्यक् ज्ञातः ज्ञेयादिभेदो यत्र। पातञ्ज-लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्ये निर्विकल्पके १समाधौ। समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्राद्यः सविकल्पकः ग्राह्यग्रहणग्रहीतृप्रतिभासत्वात् तत्-प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्व्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ "क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणे-र्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः" यथाऽ-भिजातस्यातिस्वच्छस्य मणेः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-सूक्ष्मभूतात्मकग्राह्येषु ग्रहणैरिन्द्रियादिवृत्तिभिः ग्रहीता च वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्भिन्ना च असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। सम्प्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे वक्ष्यते। अस्या एव च निर्बीज इति संज्ञान्तरम् "तस्यापि निरोधात् निर्बीजः समाधिः" पात०सू० सत्त्वपुरुषा-न्यताख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-समाधिसंस्कारस्य तत्प्रत्ययाय निरोधे सति सर्व्वस्य सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-त्वेन चित्तस्य कृतकृत्यता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन निर्बीजः समाधिर्जायते स च "आगमेनानु-मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" इत्युक्त आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन प्रज्ञा पुरुषसाक्षात्कारं सम्पादयन् योगं निर्बीजसमाधिं लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्बीजसमाधिसंस्कार प्रचये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते क्लेशाभावात्, कृत्स्नोप-लक्षणाधिकारोऽपि चित्तस्य स्थितिहेतुर्न हि कृतभोग-विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदभि क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः केवलो मुक्तो भवतीति" इति०। २असङ्गज्ञाते च।

असम्मति [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्बद्ध [illegible] असम्+बन्ध–क्त [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्भूमशाप [illegible] ।

असम्भव पु [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्बाध त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असमय पु [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असमपत् त्रि असम्+अ [illegible] "[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असमाप्त त्रि असम्+आप्–क्त [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असमापना स्त्री [illegible] ।

असमापनीय त्रि [illegible] ।

असमृति स्त्री असम्+भू [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्पन्न त्रि [illegible] ।

असम्भेद पु [illegible] ।

असम्भ्रम पु [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्मत त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्मति स्त्री [illegible] ।

असम्मित त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्मुख त्रि असम्+मुख [illegible] ।

असम्मूढ त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्मृष्ट त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असम्मोह पु [illegible] ।

दम मम" इत्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा" इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थज्ञानपरत्वम् न०त० । २तच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे त्रि० ।

असम्यच् त्रि० न०त० । सम्यग्भिन्ने १अनुचिते २अयुक्ते । "असम्यग्व्ययशीलैस्तु" देवीभा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असुरु पु० सरति सृ—उन् न०त० । (कुकुरसोङ्गा) वृक्षे

असल न० अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्रविशेषोपयुक्ते १मन्त्रभेदे २लौहे च ।

असवर्ण त्रि० न समानो वर्णोऽस्य समानस्य सादेशः । असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि । "द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा" बृहन्ना० ।

असश्चत् त्रि० सश्चतिर्गत्यर्थः निरु० सश्च—शतृ न०त० । १अगमनशीले स्त्रियां ङीप् "असश्चन्ती प्रजावती भूरिरेतसा" ऋ० ८।२२।४ । "असश्चन्ती अगमनशीला" भा० । २अपराजिते च "मधुजिह्वा असश्चत" ऋ० ९।७२।४ । "असश्चत अपराजितान्" भा० ।

असश्चुष् त्रि० सच—वा इसन् न०त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे "यामो दोहते विरुद्धमसश्चुषी सुमत्" ऋ० ६।८६।१८ । "असश्चुषी अप्रतिबद्धा" भा० ।

असस्वत् त्रि० सस—स्वप्ने शतृ न०स० स्त्रियां ङीप् । स्वव्यापारे जागरूके "रेजन्ते असस्वन्तो अजरा" ऋ० १।१४३।३ । "असस्वन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः" भा० ।

असह त्रि० न सहते सह—अच् न०त० । अक्षमे असहने

असहन पु० न सहति सह—ल्यु न०त० । १शत्रौ । २अक्षमागुणे त्रि० । भावे ल्युट् अभावे न०त० । ३क्षमाभावे

असहाय त्रि० नास्ति सहायो यस्य । १सहचरशून्ये अन्यसाहाय्यरहिते २सहायरहिते च "कृपास्तु ह्यसमूलानि कुर्वेतसहायता । समता यैव सर्वविधैतन्मु लस्य लक्षणम्," मनुः । ["स्वमनन्तमेवसहिष्णुता" नीति

असहिष्णु त्रि० न सहिष्णु । अक्षमे सहनशीलभिन्ने

असह्य त्रि० न सह्य । सोढुमशक्ये "असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे" "द्विषामसह्यः सुतरां तरूणाम्" इति च रघु । "भवत्यभव्यमसह्यवेदनम्" कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न०त० । १परोक्षे २इन्द्रियायोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न०त० । १प्रत्यक्षाभावे विरोधे न०त० । २ परोक्षज्ञाने न०ब० । ३ प्रत्यक्षाविषये ४तच्छून्ये च त्रि० ।

असाक्षिक त्रि० नास्ति साक्षी साक्षाद्द्रष्टा अधिष्ठाता वा यस्य कम् । १साक्षिशून्ये "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः" मनुः । २अधिष्ठातृशून्ये च असाक्षिका जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा०भा० ।

असाक्षिन् त्रि० न साक्षी । स्मृत्युक्ते वचनतो दोषादितो वा साक्ष्यकर्मसु अयोग्ये श्रोत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता० दर्शिता "उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्या ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः "असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तर" इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह । "श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः" या०स्मृ० तापसादानमस्या । आदिशब्देन पितापुत्रविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्खः । "न पितापुत्रविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः साक्षिणः" इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता नारदेन "स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते" इति। चण्डाः कोपनाः कितवा द्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणोऽपि स्मृत्यन्तरेषु दर्शितम् । "साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना । तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः" इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपमप्युक्तम् । "स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति" । मृतान्तरस्यापि स्वरूपमुक्तम् । "योऽर्थे श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः" इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् यूयमत्रार्थे साक्षिण इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च अनिवेदिते साक्षी कं कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदतीति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वयेन वा पिता पुत्रादयः श्राविता अपिनर्थे अमी साक्षिण इति । तत्र मृतान्तरोऽपि साक्षी । यथाह नारदः । "मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्दृते" । तथा । "श्रावितोनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु" । तानेवासाक्षिणो दर्शयति । "स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः" । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः" । स्त्री प्रसिद्धा । वालोऽप्राप्तव्यव-

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

यथा[illegible] न [illegible] न ह । [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि [illegible] न ह । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि न ह । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि [illegible] न ह । [illegible] ।

यथा[illegible] न [illegible] न ह । [illegible] ।

यथा[illegible] न [illegible] न ह । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि [illegible] न ह । [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] न ह । [illegible] ।

यथा[illegible] [illegible] न ह । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

यथा[illegible] न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

यथा[illegible] त्रि न ह । [illegible] ।

यथा[illegible] न [illegible] न ह । [illegible] त्रि ।

यदि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

यदि [illegible] । [illegible] ।

अस-इन्। २खड्गे पु० "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा"। खड्गपूजा-मन्त्रः. "सर्वा श्यामा असिकरा मुण्डमाला विभूषिता" श्यामाध्यानम्. खड्गलक्षणन्तु वृ० स० उक्तम् "अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात् पञ्चविंशति खड्गः। अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥ श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्। सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानां च॥ कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः। खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगताः प्रभूताश्च॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः। स्वनश्च इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इष्टफलः॥ क्वणिते मरणायोक्तः पराजयाय प्रवर्त्तने कोशात्। स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥ नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च पश्येन्न तत्र वदनम् न वदेच्च मूल्यम्। देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥ गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च। करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः। मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥ यस्मिंस्तस्मिन् देशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य। वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्टः॥ अथ वा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदव-धार्य्य। कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम्॥ शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे। भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥ नासौष्ठकपोल-हनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः। उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयो-दशे कक्षयोर्ज्ञेयः॥ स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभिषु चतुर्दशा-द्यो ज्ञेयः। नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥ ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यादूर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे। जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥ जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च। षड्विंशतिकाद्याः स्युः पदेऽपि मतेन गर्गस्य॥ पुत्रमरणं धनाप्तिर्धनहानि सम्पदश्च बन्धश्च। एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधन-लाभौ। क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्-प्रभृति॥ लब्धिर्हानिः स्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरि-तोषाः। ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात्॥ वित्ताप्तिरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्वास्थ्यम्। ऐश्वर्य-मृत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत्॥ परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पापशुभफलदाः। केचिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽपमिति यावत्॥ करवीरोत्पल-गजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः। शुभदोऽनिष्टो गोमूत्र-पङ्कमेदःसदृशगन्धः॥ कूर्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः। वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥ इष्टमौशनसे च गदापाम रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदी-प्ताम्। हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः सलिलेनाक्षय-मिच्छतश्च वित्तम्॥ वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्। झषपित्तमृगाश्वबस्तदुग्धैः करि-हस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥ आर्कं पयो हुडुविषाणमषी-समेतं पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः। शस्त्रस्य तैल-मथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवे-द्विघातः॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत्। सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्" वृ० स०। हेमा० परि० ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा "वत्स! पुरा भूतपूर्वैराचार्य्यैरुपदिष्टमेव यद्यथा तत्तथा उप-दिशामि निबोध खड्गस्य लोहं पञ्चविधं भवति। योनयः पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमाकृतिर्द्विधा द्वादश कर्म्माणि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्णच्छायाम्रपक्षस्य गन्धस्वरेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं पञ्च चेति जातयः पञ्च भवन्ति वालुका कृताश्च पञ्चधातुसावर्णेति योनयः पञ्चधा भवन्ति। पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति। नीलेभ्यो मृदु भवति। स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति। रक्तेभ्यो-द्रव्येभ्यो मृदुतीक्ष्णं भवति। रक्तवर्णैः पञ्चभिर्भेर्हरिद्भिः चित्रं यदन्तः उत्पद्यते लोहं तदव्यायुधनाम भवति। तच्च पाषाण एव पूजितं इति। भवन्ति चात्र श्लोकाः। तापं चिरादेव विमूर्च्छितस्य भिन्नाञ्जनाभं यत्कृष्णलोहम् पीतं भवेत् निर्म्मलरक्तवर्णं सर्वाणि लोहानि भिनत्ति तीक्ष्णम्। सम्भ्रम्यते ताममुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलायनं मृदुम्। यत्-स्थूलकीर्णं च पुनश्च वर्णं सर्वेषु कार्य्येष्वपि तन्मृदु स्यात्। श्वेतं भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च सघट्टनामेति चिराच्च तापम्। सघा-तलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। खरं विशीर्य्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्ण-माहुः। यस्मात्तत्त्वं न च दह्यतेऽग्नौ तदव्यलोहं प्रवदन्ति

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले मरणं चञ्च करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्त्तुर्ददाति सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले पुत्रनैरेव परिक्लेशं नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति व्रणेन खड्गस्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः पीड़नाद्भयं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवृद्धिर्मन्त्रिण- स्त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्त्ता भवति । चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्च- चत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भवति षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणाः सुखसाध्या भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीडयति परपक्षं वर्द्धयति अष्टाचत्वारिंशदङ्गुले राज्यश्रियं भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति" । एकत्रिंशदाद्यङ्गुलेषु व्रणे फलविशेषोऽभि- हितः । अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम् । प्रधान- देहसम्भूतैरन्यास्थिभिररिन्दम । लोहं प्रधानं खड्गार्थे प्रशस्तं तद्विशेषतः । खटीकटुरूषिकाबद्धसूर्य्यारकेषु च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामचेदिषु । सह- ग्रामेषु वीरेषु तथा कालञ्जरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां प्रधानां शृणु लक्षणम् । खटी कटुरुजा ये च दर्शनीयाश्च ते स्मृताः । कार्य्ये दृढाश्च ऋषिकास्तद्वत् गुरवस्तथा" तीक्ष्णाश्छेदसहा वङ्गा दृढा सूर्य्यारकोद्भवाः । सुराष्ट्रीयाश्च विज्ञेयाः प्रभवन्ति विदेहजाः । अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः सहजास्ते दृढास्तथा । वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णा मध्यमग्राम- सम्भवाः । असारलघवस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्भवाः । सह- ग्रामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णा लघवस्तथा । निर्व्वला निर्मला खड्गा वीरदेशसमुद्भवाः । कालञ्जराभारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । शताङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्ग प्रकीर्त्तितः । तदर्द्धमध्यमश्चाथ ततो हीनं न धारयेत् । प्रमाणाभ्यधिकं देव ! छिन्नं वन्नाथैव च । दीर्घं सुमधुर- शब्दं यस्य खड्गस्य भार्गव ! ॥ किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणम् श्रेष्ठमुच्यते । खड्गः पद्मपलाशाग्रो मण्डलाग्रश्च शस्यते । करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषतः । मधुघृतसगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिकः । वर्णतश्चोत्पलाकारः सवर्णो गगनस्य च । समाङ्गुलस्थाः शस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु भार्गव ! । श्रीवत्सपर्वताकारछत्रपद्मनिभाश्च ये । मङ्ग- ल्यानां तथान्येषां सदृशा ये च भार्गव ! । काकोलूककबन्धाभा विषमाङ्गुलसंस्थिता । प्रमाणुगाः प्रभूताश्च न प्रशस्ता कदाचन । खड्गं न पश्येद्वदनं तथा न स्पृशयादसम् । न चास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन । उच्छिष्टो न स्पृशेत् खड्गं निशि कुर्य्याच्च शीर्षके । दिवा च पूजयेदेनं गन्धमाल्यादि- सम्पदा । खड्गं प्रशस्तं मणिहेमचित्रं कोषे सदा चन्दन- चर्च्चिताङ्गम् । संस्थापयेद्भूमिपतिः प्रयत्नात् यतेत चेह स्वश- रीरवच्च" विष्णुध० । देवीपु० । "खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये लिखि- तस्य तु सुन्दरि ! । नान्यवस्तोद्भवं कार्य्यं मृदुलोहमयं तथा । स्फुटितं चाविद्धं भुग्नं व्रणसाधितं तथा । मृदुलोहे- नचारब्धे मन्त्रिणो मरणं भवेत् । व्रणेनापि नृपद्रोही रेखाया घातकी भवेत् । भार्य्या माता तथा पुत्रो म्रियते खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि कुलच्छिदा । अन्यवस्त्रोद्भवेनापि सम्भवेन्मरणं ध्रुवम् । पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च सुरेश्वरि ! । देवप्रकारयेत्खड्ग- मासु सिद्धिफलप्रदम्" । अस्यते क्षिप्यते अस-इन् । २बाणे "तिष्ठ मल्लोऽसिपथान् कल्पयन्त्यन्तरा स्वधीभिः" काव्या० २०।७।१ । "असे श्वासस्य पथ मार्गान्" कर्क० त्रि० । ४क्षिप्ते च्छगराड़ । [हेम० ।

असिक न० असि—शश्लाया चन् । अधरचिवुकयोर्मध्यभागे—

असिक्नी स्त्री सो—क्त सिता वोयादौ शुभ्रा जरती तद्भिन्ना अवृद्धा क्नादेश ङीप् च । अन्तःपुरचारिण्यामवृद्धायां १प्रेष्यायाम्, २नदीभेदे च । ३रात्रौ मेदि० तस्याश्च कृष्ण- तेजःशून्यतया असितत्वात् तथात्वम् "त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि" ९।७३।५। "स्वञ्चिया विश्वायच- सिक्नीरसमाना" ऋ० ७।५।२ । असिक्नीरसितवर्णा राजस्य" भा० वीरस्य प्रजापते ४कन्याभेदे । "असिक्नी- मावहत् पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः" इति हरि० २अ० । "छन्दसि क्नमेके" वार्त्ति० उक्तेः छन्दस्येवाय क्नादेश लोके तु क्वचित् । "असिक्नी स्यादवृद्धायामित्यमरः" ।

असिगण्ड पु० असि क्षिप्तो गण्डो यत्र । गल्लोपधाने ।

असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव—णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि- न्द्यत्वम् "असिजीवी मसीजीवी काण्ड पृष्ठश्च याजकः" इत्युक्ते ।

असित पु० सित शुभ्र विरोधे न०त० । १शुभ्रवर्णभिन्ने तद्वि- शिष्टे कृष्णवर्णे। २तद्वति त्रि० । ३कृष्णपक्षे पु० । ४नीलोषध्यौ अन्तःपुरचारिण्यामवृद्धायां ५प्रेष्यायाञ्च स्त्री ङीप् कृष्णवर्णपरतया क्नश्च असिक्नीत्येव । "असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" पुष्पदन्तः "नन्तुमवव्ययनासि- तम्" ऋ० ४,१७,४। ५यमुनायां तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] १८ [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

असितार्चिस् पु॰ [illegible] [illegible] ।

असितगिरि पु॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

असितपीत पु॰ [illegible] ।

असितफल पु॰ [illegible] ।

असितमृग पु॰ [illegible] ।

असितांशुकेशर पु॰ । [illegible] ।

असिताक्ष [illegible] । [illegible] ।

असितार्चिस् पु॰ [illegible] । [illegible] ।

असितासु पु॰ [illegible] ।

असितास्मद् [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

असिद् त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

असितोत्पल न॰ [illegible] । [illegible] ।

असितोपल पु॰ [illegible] । [illegible] ।

असिदंष्ट्र पु॰ [illegible] । [illegible] ।

असिद्ध त्रि॰ [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

असिद्धि स्त्री॰ [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

कार्य्यसिद्धेः प्रथिमावहम्" मा सू० ।

असिधारा स्त्री ६त० । खड्गस्य तीक्ष्णाग्रभागे । "असिधारापरिहृत काम भग्नस्य तेन ते" । शरगण इव टज्ज्भग्नदैत्यासिधारैः" इति च रघु ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम् । असिधारास्थिति तुल्यदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाश एवं मनाक्स्खलने यत्रानिष्ट, तादृशे व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । "युवा युवत्या सार्द्धं यन् मुग्धा भर्त्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि तत् "असिधाराव्रतमिदं मन्ये यदरिणा सह संवास" इति० सता केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्' नीति ।

असिधाव पु० असिं खड्गं धावयति मार्ज्जयति धाव-अण् । शस्त्राणां मार्ज्जनकरे । स्त्रियाम् । असिधावकोऽप्यत्र ।

असिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्याः सा कप् । असिर्धेनुतुल्यत्वेन तद्वत्तनुत्वायाम् छुरिकायाम् । कप्रभावे असिधेनुरप्यत्र ।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्णं पत्रमस्य सा कप् । १इक्षुदण्डे "जात तमालान्यसिपत्रवधम्" रघु । २गुरुमामकवृक्षे च असे पत्रमिवाच्छादकम् । ३खड्गकोषे न० । असिपत्राकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । ४इक्षुपत्राकारे ५उभयतोधारे खड्गे च "अत्याक्षीत् सासिपत्रादीमवमासत् परन्धयान्" भट्टिः ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् । असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग०५स्क०। अन्धतामिस्रादिकमुपक्रम्य "कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुख"मित्यादिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूपकारणञ्चोक्तं तत्रैव "यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाषण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते" "असिपत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः । तप्तासूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः । तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम! । श्वानश्च तत्र शबलाश्चरन्त्यामिषलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव महाबलाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः । प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृट्तापपरिपीडिताः । हा तात ! हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमानाङ्घ्रियुगलाः धरणिस्थेन वह्निना । तेषां गतानां तत्रासिपत्रश्चापि समीरणः । प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि । छिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलिह्यमाने चातीव व्याप्ताशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्त्यानभीषणाः । असिपत्रवनं तात ! मयैतत् परिकीर्त्तितम् इति मार्क० पु० । "असिपत्रवनं चैव लौहदारकमेव च" मनुः ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।

असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारे

असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत इत्त्वम् । छुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र ।

असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्णः मेदो निर्यासो यस्य । विट्खदिरे

असिर त्रि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । "य ऋष्व आसिरेण ऋञ्जते" ऋ० ८,७६,४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्णं लोमास्य । दनौ पुत्रभेदे । "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारते" त्युपक्रम्य "असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः" भा०आ०प० ६५ अध्या० हरिवंशे तु "अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः" इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये "असिलोमा च केशी च शठश्च बलकोऽमदः" इत्युक्तम् । "असिलोमा पुलोमा च वाष्कलः प्रमदोऽमदः" इति च हरि० । स च देवासुरयुद्धे वायुना सह युयुधे "असिलोमाथ बलिना मारुतेन महाहवे" हरि० २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च "असिलोमा हरिश्चैव जग्मतुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१अध्या० "विप्रचित्तिः शिवः शङ्कुरित्युपक्रम्य च "असिलोमा पुलोमाचेत्यादिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय" "प्रमथ्य सर्वान् दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रिभिर्विक्रमणैर्हरि" हरि० २६२ अ० वामनेन तद्धननमुक्तम् । "असिलोम्नोऽप्यहन्ता वै तथा रावणनाशन" विष्णुस्तव ।

असिहत्य त्रि० असिना हत्य भावे हन-भा० क्यप् ३त० । खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुमतिका० द्विपदवृद्धि आसिहात्य ।

असिहेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।

असु पु० असते क्षिप्यते अस-उन् । १चित्ते । कर्त्तरि उन् ।

[illegible]

मधु [illegible]

मधुकर त्रि [illegible]

मधुक न [illegible]

मधुक्रम त्रि [illegible]

मधुग्रप [illegible]

मधुधारण न [illegible]

मधुच्छन्द त्रि [illegible]

मधुघ्न त्रि [illegible]

मधुमत् त्रि [illegible]

मधुमत् त्रि [illegible]

मधुर [illegible]

[illegible]

ह्रदस्तथा । संह्लादपुत्र सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ । ह्रदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिवि कालस्तथैव च । विरोचनश्च प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् । बलेः पुत्रशतन्त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन । कुम्भनाभो गर्द्दभाक्ष कुक्षिरित्येवमादय । बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतिप्रिय । पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वर । बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसम्मिता । हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वांस सुमहाबला । झर्झर शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्त कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शत तीव्रपराक्रमा । तपस्विनो महावीर्य्या प्राधान्येन निबोध तान् । द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा प्रभु । शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा । अयोमुख शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा । मरीचिर्म्मघवांश्चैव इरा गर्गशिरा वृक । विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यशतह्रदौ । इन्द्रजित्सर्व्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च विक्रान्त कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबल । वैश्वानर पुलोमा च विद्रावणमहाशिरा । स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च तुहुण्डश्च महासुर । सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरि । असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मद । तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुर । प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान् । वैसृप स विरूपाक्ष सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्यकशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बर । शरभ शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् । एते सर्व्वे दनो पुत्रा कश्यपादभिजज्ञिरे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवा सुमहाबला । एतेषां यदपत्यन्तु न तच्छक्य नराधिप । प्रसंख्यातु महीपाल । पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्रयम् । उपदानवी हयशिरा शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे । बह्वपत्ये महावीर्य्ये मारीचेस्तु परिग्रह । तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टि दानवनन्दनान् । चतुर्द्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिन । मारीचिर्जनयामास महता तपसाऽन्वित । पौलोमा कालकेयाश्च दानवास्ते महाबला । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिन । कृता पितामहेनाजौ निहता सव्यसाचिना । प्रभाया नहुष पुत्र सृञ्जयश्च शचीसुत । पूरुर्जज्ञेऽथ शर्म्मिष्ठा दुष्मन्तमुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्य्या दानवास्त्वतिदारुणा । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्ते सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमा । सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबला । वंश शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबल । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वल खसृमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दन । शुक पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्य्यवान् । मूकश्चैव तुहुण्डश्च ह्रादपुत्रौ बभूवतु । मारीच सुन्दपुत्रश्च ताड़काया व्यजायत । एते वै दानवा श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धना । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रश । संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचा कुले । समुत्पन्ना सुमहता तपसा भावितात्मन । तिस्र कोट्य सुतास्तेषा मणिमत्यां निवासिनाम् । तेऽप्यवध्याश्च देवानामर्ज्जुनेन निपातिता । षट्सुता सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिता" । "वासेन यस्य जनिताऽसुरभीरपश्री" नैष० । "समवृत्तिरेषासुर इत्युपेयुषा" माघ । "तत कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा, त एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति" छा० उ० "असुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्–ड । 8 स्वाभाविक्या तमआत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । "देवासुरा वै यत्र संयेतिरे" छा० उ० । देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेर्द्योतनार्थस्य रूप शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तय । असुरास्तद्विपरीता स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव" भा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुर तत्रार्थे । तस्येदम् अण् आसुर तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्" स्मृति "आसुरीं योनिमापन्ना "गीता । हितार्थे यत् । असुर्य्य । "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृता" कठ० उ० सुरा सुधा पद्मोत्तत्त्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् न० त० । "सुराप्रतिग्रहाद्देवा सुरा इत्यभिश्रुता । अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरा स्मृता" इत्युक्तनिर्व्वचनादपि तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी "असुरी लिङ्गी देवानां मास समसमावेट्" अथ० । 8 कार्य्ये तस्यासुराश्रयत्वात्तथात्वम् । मेघे पु० निरु० । [रक्षणीये ।

असुरच त्रि० सुखेन रक्ष्यते सु+रक्ष–खल् न० त० । सुखेना-

असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्विप् ७त० । प्रह्लाद-

पौने बलिरूपे असुराणामयमाने च मा चा च गमादुपलक्षणे। "इतो वाडवमीश दुर्गति रसातलम्। दानवादयश्च निवसन्ति असुरं पुरी"।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः। दानवशत्रौ विष्णौ। तत्र रात्रिभवत्वोऽप्यम। [हलायुधे

असुरसा स्त्री न सह रसो यस्याः ६ब। (बालदूर्वायाम्)

असुरहन् त्रि असुरं हन्ति-हन् क्विप्। असुरनाशके। "असुरे रिपवो निहतोऽसुरहे ऋ० ७।१८।। स्त्रियां मायासात् ङीप्। असुरघ्नी।

असुरार्य पु० ६त। शुक्राचार्ये। [असुराणां च।

असुराधिप पु० ६त। महासुरेन्द्रे बलिराजे असुर-

असुराह्न न० असुरस्याह्ना वाला यत्र। कांस्ये हैम।

असुर्य त्रि असुराय हितं यत्। असुरहिते यत् असुर्ये च असुरसम्बन्धे परः।

असुवि त्रि सु-ना वि हिंसम् न त। पौरुषविकला करोति "निवहप्यसुवीन्" ऋ० ८।२६।१। असुवीन् प्रत्य पत्ना" ऋ० १।६१।११। "असुवीनां यतिर्योजम् मतवानाम्" भाष्यम्।

असुसम त्रि न सुसमं विरोधे। सुसमे तु नैव प्राप्ते।

असुह पु० असून् मानान् हरति इ-क्विप्। पापे "न वादि वाहकः पाकोदेवाभेद्ययावया" सिता। [ऋत च।

असुक्ष त्रि निरोधे न० १३ मैव व्यादि २०।वाणि-

असुहृद् पु० विरोधे न त। शत्रुहितो रिपौ "असत्तं समामानहृद्गुमख्य बार।

असू स्त्री न सूते सू-क्विप्। वन्ध्यायां स्त्रियाम् "कामिर्देहमयम्" ऋ० १।११२।३। [असूयादेः असूयायाम्

असू(ल)यक न अ(सू)य असूयादे सत् डेयावे बत्व।

असूक्ष त्रि विरोधे नञ्। सूक्ष्मातिरोहित बलादि।

असूत त्रि न त। अप्रसूते। [दोषारोपणयोः।

असूयक त्रि (असू)असूय-ण्वुल्। असूयि-णुच्। गुणेषु

असूया स्त्री असु (असू)-असूयति कण्ड्वा० यक् अच्। परगुणेषु दोषाविष्करणे अन्यत्र वाक्यं दोषारोपकार्ये-गुणत्व। बाध्यकारः ईर्ष्याया अक्षमे- तु। "गुणवुद्धिदोषाणामिर्ष्याः पर बोध यात"। "असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्" वि० धौ।

असूयु त्रि असु(प)-असूया। व वच्। असूयाशीले "सत्तु ते दुरासूयं प्रायच्छामपार्थं" बौधा।

असृज् त्रि पुरी सम्बे पञ्चभावेनातद्वाद भुवो मधि सत्र व च। क्षीमदीति। "असूदि वनि बलः ऋ० ८।१।१। ["असूर्य" शब्दे दृष्टि"यजु० १०।१०

असूर्त त्रि पुरो न दृश्यते न सह गमम्। "वा रि

असूर्यम्पश्या त्रि सूर्यमपि न पश्यति दृश-खश् मुम्। बल यथा। अन्तःपुर दारादिवर्गे रामदारानो "असूर्यम्पश्यता मे दिवयोवरदामेवि? चरि।

असृक्षर पु० असृक् योपिर्त क्षरति क्ष-अच्। शरीरस्थे रक्तादौ अवस्थितिविशेषवर्णं रक्तस्य रक्तरस प्रकीर्ति स्तरे मक्तिम्। तत्र रक्त यथा रक्तर भवु सनोति उच्यते। "रसाद्रक्तं ततोमांसं मांसान्मेद प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" भावप्रकाशः यथा त्वचा। तत्राहारात् प्रथमं मानाविधेः। वायुः भेदजात् दृढोऽपि वाति च"। "अस्मामि शरीर गौर रक्त मासि बलन च। वैद्यं पूर्व शरीर वैन सुहारपचादि ह। मौर्य गोदानपूर्वादि वकर शोधनमासम्। सर्व विनिर्गतान्यादि रक्तादि हृ विन्यस्ते। पूर्वमामयकेशादि दीयते मासर्व यथा"। आयायवाद भरतः "मनितमाला श्रमोऽतस रत्यार्थं पूजा"। तत्र निवेश्याद। "शरीरेऽत्र-यस्तस्यादाश्यंश्च धरापस्वतः। आशायान्तु स्तनापयो हि यथामरा" । अस्विचेतिय इति सूरुदीतियानेन प्रस्तावाया वायुना सम्यक्ष्मीमान हर्षिता। मयाप्य पुष्टे। "मौजात्र मायमानाचो सर्व भवति हैयम्। योऽस्य संयवस्थ मासंबाभयस्य इति। तत्रापरत्र मानवर्णं भेदनात्यत्व। भेदइति भेद्याय सर्व विनिर्गि च। तत्र न उच्यते। "भेदेन भेदस्तस्य" अयर्थ च विषमाः इति च व्याहारः। बधुदो सामायाशो सार्व ततो मासादयस्तत्र बधुरय यक्ष्य दौयस्। वर्द्धं च च ह वारयन् ये हाषेशे दुरा विभाष विविध शीरस्या। अथोगुयाधिक व्याहरित्तमीरत्तो तरीर्हि। "विभागं च जाते यरनाश्वतीमया"। तत्राह सम्पाद "यवुचित ययाते यस्यायामविधिनाम्। मौदार्यो निर्षीया याहा वार- वीर्य गौरव चयु" इति। वार ततः पारः मायमपुरा प्रेरितासा विविधमुखाभि। साध्यमादिव्रीहिदोत पुत्रामोदर्शि। भर्त च। "अस यावयदिवे विरयसा आधा मवेति सावयीके यावयिन्नेपका सा व रव्यातो यादित्रधातिमानेन सवायनाया त सूता ये हितोयपदीय इति पौवढे च प्राह। "यथा स्थान

मरुता ग्रहणीमभि नीयते" । ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी-पित्तधरा नाम पाकना परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणीत्यभिधीयते" । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति । तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति । तथा च "ग्रहण्याम्पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति" । अयमर्थः । आहारो ग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तेन वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एतदाहारपाके विशेषमाह । "शरीरं पाञ्चभौतिकम्" तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयः तिष्ठन्ति । उक्तञ्च चरकेण । "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः" । अतोऽग्निपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाग्निनाहारवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वो भूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते "पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यक्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति" । गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो मिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अम्लस्त्वम्लो भवति । कटुस्तिक्तः कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च "मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितो रसः शेषो ग्रहणीस्थो मलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्बस्तिस्रोतोमूत्रम्भवति । उक्तञ्च "आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नीतं बस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् । शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुनानीतं सन्तिष्ठति मलाशये" । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं मेढ्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्यातीति उक्तञ्च "मूत्रं कृमपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुनाक्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः" । उपस्थः शिश्नो भगश्च । रसस्तु समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तञ्च "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेन पुविक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्या प्रान्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातून् सर्व्वान् वर्द्धयते रसः"

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभिद्यते । उक्तञ्च चरके "स्थूला एव मलभेदैस्तत्र तत्र त्रिधा रसः । स स्थूलोऽंशः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम्" । अयमर्थः स्थूलोऽंशः स यथास्थितः तिष्ठति सूक्ष्मस्तु यः परं द्वितीयं धातुं याति-तन्मल रसादिमलस्तन्मल शरीरारम्भक तत्तद्धातुमलं यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरीरारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते "स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति" इति । अत्र कलानां त्रिंशता मुहूर्त्तं स च दण्डद्वयात्मकः तथा च भोज "धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतो रसः । अहोरात्रात्स्वयं पञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति" । प्रत्येकम् एकस्मिन्नेकस्मिन्नित्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलो निर्गच्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति सः कफः उक्तञ्च सुश्रुते "कफपित्तमलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च नेत्रविट्चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः । खेषु मलः कर्णादिस्रोतोमलः । स च कफः प्राणानिलप्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं क्लेदनाख्यं कफं गत्वा पुष्णाति । तत्र सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागः शरीरारम्भकं रसं पोषयति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोद्दीपनसन्तापनिवारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्णाति शरीरम् तत्र स्थूलोभागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थानं गत्वा यकृत्प्लीहरूपञ्च गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति ततो यथाग्निना पुनः पुनः पच्यमानादिक्षुविकारात् वारंवारं मलः निर्गच्छति । तथा पुनः पुनः पच्यमानादाहाररसात् प्रतिवारं मलः निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना पच्यमानान्मलः पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवायुना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं गत्वा पुष्णाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मो भागो रञ्जकाख्येन पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्णाति । ततः स्थूलो भागो व्यानवायुना-

[illegible] ।

असुररिपु पु० [illegible] । [illegible]

असुरसा स्त्री० [illegible] । (वाचस्पत्यम्)

असुरहन् त्रि० [illegible] ।

[illegible]

असुराधिप पु० [illegible] ।

असुराह्व न० [illegible] ।

असुर्य्य त्रि० [illegible] ।

[illegible]

असुख त्रि० [illegible] ।

[illegible]

असूया स्त्री० [illegible] ।

असृज् न० [illegible] ।

[illegible]

असौ [illegible] ।

असंस्थित त्रि० [illegible] ।

असंसर्ग पु० [illegible] ।

[illegible]

शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यसहरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्याग्नीनामग्निसन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं तीक्ष्णाग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः" ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अपि असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति वह+अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते "सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च । भवन्ति चात्र । यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिराः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतस्रो ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासिकायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिराः नात्युष्णशीतलाः"

असृग्विमोक्षण न० असृजः दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहात् विमोक्षणं स्रावणम् ६त० । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निःसारणे । तत्प्रकारादिकन्तु सुश्रुते "तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात् सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्कांकुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्ज्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्" । उपद्रवास्तत्रोक्ता यथा ॥ "धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ अथ कषाय

प्रेरितोपयमीति: विरामित शरीरारम्भकाणि शोणानि
कानि तानो धातानिका इत्यः यत्पाणः मद्यात्येतान्
मातरस्य धातुस्थीषु न तिष्ठति ततः मद्यपानापाना-
मर्वं निर्गच्छति मद्यपानानुगा मिति सर्वावयवान् व्याप्य
निःसरति ततः वाटपूरक एकस्य ही भागो भवतः सत्त्वा
रजस्त तमः सत्त्वोपयोगो धातानि इत्यादि ततः
सत्त्वोपयोगानुगा प्रतिरोधयमीति: शरीरारम्भ
मम विरुपाकाणचरं यानि तदोषितोऽधिका इत्यः
मद्यपानः मद्यात्येतामातोर्वात्य सामर्थ्ये स्पर्श
तिष्ठति तत मद्यपानापानयाको निर्गच्छति प्रवेशयति
द च मीनः शोणवेन तिष्ठति शरीरोत्पत्तः मात्र यदा
मानवानुगा प्रेरितः विरामार्थे शोणशुक्ले गर्भितानि
विषुदारम्भवानिमुक्तिरिति पिटोपवर्णितेषि। ततः वार
समक एकस्य ही भागी यस्य सत्त्वः रजस्य तम सत्त्वो-
भावो मेदः इत्यादि यदि विषु मानवानुगा प्रति
शोणोपार्ये सत्त्वाधिकाधिकानि मैत्राणि इत्यादि
सत्त्वोपयोगानुगा प्रेरितोपयमीति विरामित शरी-
रारम्भकानीति यानि तदोषधिका इत्यः मद्यपाना
मद्यात्येतामात् सर्वं स्पर्श न मानदात्मवेन तिष्ठति ततः
मद्यपानापानयाको निर्गच्छति न च मानवानुगा-
प्रति विरामितोर्षैरिक्यानुभूषितु मद्याकानी शोणानि
भवन्ति तदा वाटपूरक एकस्य ही भागो भवतः सत्त्वः
रजस्त तम सत्त्वोपयोगानुगा प्रेरितः शोणो-
पार्योपयानानि सत्त्वानुशयरानि यानि तदो
मद्याधिका इत्यः मद्यपाना मद्यात्येतामात्
स्पर्शान् मानसस्थानानि तिष्ठति। ततः मद्यपानात्
तत्त्वान्तरं निर्गच्छति। तत्र मानवानुगा प्रेरितं
विरामार्थैःसत्त्वोपान्ते मैत्रादि सत्त्वगुणस्य भवति
तदा वाटपूरक एकस्य ही भागी भवतः सत्त्वः तमस्य।
तत्र सत्त्वोपयोगोपस्थानं इत्यादि ततः सत्त्वोपयोगो
मानवानुगा प्रेरितोपयमीति विरामित गुणस्य सार्थं
सत्त्व शरीरं सत्ता शरीरारम्भकेण गुणेन तत विविधो
भवति। ततः गुणभाविका इत्यः स्पर्शे मद्यपाने
सर्विकल्पं नास्ति न हि मद्यपानाधारस्य भूम्। तस्य च
"सात्त्विके मद्यपाने तत परम रसादिक। न मुग्धे
मद्यपानेऽपि देवमोहनाके भवा"। अन्यत्र "सात्त्विके
मद्यपानेन बलाय तु रसादिक। परन्तु मदन समस्ये
भवति अनर्थ।" तथा चत्वारिंशत् न भवे "तत्

[illegible]। तथा रसै तत्र मधु न सर्वं सुमनो मर्दे"। ततः
वाटपूरक एकस्य ही भागो भवतः। सत्त्वसत्त्वस्य तम
सत्त्वोपयोगा शोणस्य सम्भवात्। "शोणः पर
शरीरस्य विशेषोर्वं विवर्जितम्। शोणमर्थं शरीरस्य स्व
प्रतिरूपं परम्" इति वैतयादन यथा च। "मीनस्य मद्य
मधु मनस्थितोपयति इति मधु सत्त्वे रसादीनां गुणा-
नानां मादृशां सततमत्यन्तम् सत्त्वोपयोगेन सर्वाणि
वैषम्येणोपयः। [illegible]। मद्यादुपादेयो
भवति एवं सर्वमानव्यापनतत्त्वनवत्वाकाम इति।
मद्यपानं शोणदोषाधीरे भवति तदेव भवति अप-
मानमारमचोत्पेतोपपातात् तमेवमनं न विस्मृतिभा-
वम्। अन्यत्र इत योगं यत्र विषयं तत्र यातु विरोधा-
मम विकल सत्त्वयोगो इष्टार्थं सत्त्वम्"। परं तु
मार्गविभुमानामदोषाक्ष पवित्रम्। सत्त्वोपयमाकलेन
विदार्य पवित्रं तु तत्। शब्दार्थ "शोणस्य तैजो मदानां
गुणानामां पर सत्त्वम्। तृष्णाञ्चपि भावि देवत्वादि
विषमान्। तत्र मद्यौ देवत प्रतिवस्थितोरपा। तदा
मे विषयोपायो यस्मिन्निति जीवनम्। विषयाप्य सर्वो
मनसापिनिधा देवकर्मयाः। तथापि प्रतिमा येन नानाव्य-
वायुना"। तदा सत्त्वानी रसोपाकेन ईर्षा पूर्वं जीर्णा
मार्गं च पूर्व न भवति। अन्यत्र तदा "एवं यदीय
एवं पुत्रीकृति जीवामास च न भवति येन तत्र
रास् जीवनादि पूर्वं भवति। मनस्तोत्र तदा।
शोणितोऽपि कामेन पूर्वं तु च। तयाऽपि। तत्र सत्त्व विधि
न करोतीति न विकृति" सर्वत्र परम विकास तु मम
मारकमस्ति भवति तत्र तत्र 'यदा मद्यविशेषार्थं इच-
सत्त्वी भवेद्गुण। तस्मात् पुरुषजीवनव्यवस्थितम् मावनी
इति। एतेन जीवो सत्त्वोपयमानं पुरुषस्य इति
शोणितम् मानवादिकम्। जीवो कौशेयो गुण-
रागं सर्वत्वाम् यदापि तत्र सर्वं तत्र इति मदोष
हि'। एवं एतदेव मैत्रादुपायादेन सर्वाभाव
इत्यादि जाति मत्सरेषु पुरुषाभाव भवति
इति विधाना। 'एवं यदि रसाद्यधिक मद्यपेन यतो
सर्वत्रो रसोपयोग्यमानार्थे भवति रसादिभ्यः
मानाभेद प्रमाणते इति मानमुपायं मेदः प्रमाणे
रसादिभिस्त। वैशेषिकि पित्तोऽपि अपि भवति रसा-
दिभिस्त। एवं तदोषधा सर्वदोषे पुरुष तत्र
एव। रस शरीरे विना तत्र इति मद्यपोऽसम्। "मद

शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । संचरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्”। अस्यायमभिप्रायः पुरुषाणां तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नेर्मा रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नेर्मा-र्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नेर्मा जल-सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नेरभिप्रायेणोक्तं तीक्ष्णाग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चि-दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः”।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अप् असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति वह+अच् । शोणितवहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसा-रणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता-नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्यक् च । भवतश्चात्र ॥ यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरी-रिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-सिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिराः एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्द्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासि-कायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्द्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । ताः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्युर्नान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मा-र्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षण क्ली० दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद् विमोक्षणं स्रावणम् ६त० । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निःसारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते “तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-त्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधे-र्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ स्वल्प-मवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारु-विडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलै-र्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्व्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैल-लवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथा-तिप्रवृत्ते लोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्ज्जरसरसाञ्जन-शाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रण-मुखमङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेष-शृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्व्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापि-तेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्व्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेक-प्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनाद-नन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादि-क्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्र-शशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चा-श्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्”। उपद्रवास्तत्रोक्ता यथा ॥ “धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ नचातिशीतैर्ल-घुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ अथ कषाय

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्व्यापन्ना प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वा-द्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्य्याः ॥ "विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते" । [याम् ।

असृक्पाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी ६त० । शोणितधारा-

असेचनक त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र सिच—ल्युट् संज्ञायां कन् । १अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न तृप्यति तत्र "नयनयुगासेचनकम् मानसवृत्त्यापि दुष्प्राप-म्" शा०द० । सेचन सेक अभावे न०त० स्वार्थे कन् । २सेचनाभावे न०त० । ३सेचनशून्ये त्रि० ।

असेवन न० अभावे न०त० । १सेवाभावे न०त० । २सेवाशून्ये

असौ अव्य० सो-बा०-डौ न०त० । अदःशब्दार्थे । "असौनामाऽयमिदं रूप इति" शत०ब्रा० । अयञ्च साक्षादादिः इति बहुव । असौकृत्य । गणरत्ने तु तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति तीक्ष्णत्वे अग्नौकृत्येति" इति । [२सौन्दर्य्यशून्ये त्रि० ।

असौन्दर्य्य न० अभावे न०त० । १सौन्दर्य्याभावे न०ब० ।

असौम्य त्रि० विरोधे न०त० । सौम्यत्वविरोधिधर्मयुक्ते

असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोऽस्य । १काकतुल्यमन्द-स्वरयुक्ते । २कठोरस्वरे च । [२सौष्ठवशून्ये त्रि० ।

असौष्ठव न० अभावे न०त० । १सौष्ठवाभावे न०ब० ।

अस्कन्न त्रि० स्कन्द—क्त न०त० । अक्षरिते । "अस्कन्नं हवि-रसादिति" शत०ब्रा० ।

अस्कम्भन त्रि० स्कम्भ—ल्युट् न०त० । १रोधनाभावे न०ब० । २रोधनशून्ये । "अस्कम्भने सविता द्यामदृंहत्" १०,१४९,१

अस्कृधोयु त्रि० कृधः ह्रस्वं निरु० न०त० ष्ट० साधु । १अविच्छिन्ने २अह्रस्वे च । "अस्मे धत्त यदसदस्कृधोयु" ऋ० ७,५३,३ । "युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु" ऋ० ६,६७,११ । अस्कृधोयुरजर ६,२२,३ । "अस्कृधो-युरविच्छिन्न" भा० ।

अस्खलित त्रि० न०त० । १अप्रच्युते स्वकार्य्ये २अप्रमत्ते च "भूभृद्भिरप्यस्खलिता स्खलन्ते" माघ । "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्" रघु ।

अस्त पु० अस्यन्ते सूर्य्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १पश्चिमा-चले, "अधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्" माघ । "विहङ्गमय त्यस्तमितसावशेषं" रघ । कर्मणि क्त २क्षिप्ते ३अपसिते च त्रि० "निरस्तं परायत्तं" भवदेव । "गतिरपास्तसमस्ता भति" मालती० । "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्" माघ । भावे क्त । ४दर्शनायोग्यत्वे ५अवसाने न० । आधारे क्त । ज्योतिषोक्ते ६लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनाऽनिशं पश्चान्नीयमानस्य भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-द्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नामा च पश्चामेव दर्शनयोग्यता इत-रेषां पश्चा तु भूखण्डेनाच्छादनाच्च दृश्यता । तत्र यस्य यस्य राशेरुदय यस्मिन् समये जायते तत सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्व भव तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । "जन्मलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना" नील०ता० । ७अदर्शनप्राप्ते रव्यादिग्रहे त्रि० सूर्य्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-स्वाधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं सि०शि० । "निजनिजोदयलग्नसषड्भमे समुदयोऽपि भवेद्भनभःसदाम् । भवति चास्तमिलग्नसषड्भमे प्रति दिनेऽस्तमय प्रवहक्रमात्" निशोष्टलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खग स दृश्य । दिनेऽपि चन्द्रोरविरश्मि भानात् नास्तगतश्चेत् सति दर्शने भा" । "भचला णामभ्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव "दृक्कर्मणा पलभवेन तु केवलेन भाना सुनेर्मृगरिपोरुदयास्तलग्ने । तत्र तयोरुदयलग्नमिन प्रकल्प्य लग्नं ततो निजमिजे पठितेष्ट-काले" । यत् स्यादसावुदयभात्तुरधास्तलग्नाद्व्यस्त विभार्धमपि लग्नकमस्तसूर्य्य । इष्टोनषष्टि ६० घटिका-स्वथ चास्तलग्नाल्लग्न क्रमेण भवतोमितमस्तसूर्य्य । स्यादृक्षमो निजनिजोदयभात्तुल्ये सूर्य्येऽस्तमास्करसमेऽस्त-मयञ्च भानाम् । अल्पाधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्कात्-धिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मांशु-सान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्" । "भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये परन्तु केवलेन पलभवेन दृक्कर्मणा । ध्रुवस्य सतायनदृक्कर्म-कृत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थं । तत्रोदय लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च खकाये पठितेष्ट-काले । एवं यल्लग्नं सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्य । अथ यदस्तलग्नमानीतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजोनजेष्टकाले विलोमं लग्नं साध्यम् । नक्षत्रांशवदकानयस्तसूर्य्यश्च

भवति । [illegible]

[illegible] भवति [illegible]

[illegible] भवति । [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] भवति यथा [illegible]

[illegible] भवति [illegible]

[illegible] भवति [illegible] यथा [illegible]

[illegible] भवति । [illegible]

[illegible] भवति । [illegible]

[illegible] इति [illegible] १८ अ० ॥ [illegible] ११९ । १०९ । १०२ । [illegible] २ [illegible] २० [illegible] १११ [illegible] १०० । [illegible] १ [illegible] २ [illegible] २ । [illegible] ११६ । [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] १११४ ।

[illegible] इति [illegible]

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्” मनु । “धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता” रघु । [पश्चिमेऽह्नि

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत–अच्–गौरा० ङीष् । शाल-

अस्तमन न० अन–वा–भावेऽप् अस्तम् अस्यस्य अन गति । भगोलकक्षया तिरोधानेन, १ सूर्य्यादेरदर्शनगमने “तिरोधानञ्च यत्रैति तदेवास्तमनं रवे । नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः” इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् त० । “उदयास्तमने नाथ! दर्शनादर्शने रवे” पुरा० “उदयास्तमनञ्चोऽपि न शुष्यति न शोषति” भा०व० २५७ अ० । सूर्य्यास्तमनवेलायामावेदस्ते महद्धनम्” भा०आ०प०२अ० “उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत” भा०भी०प० । २तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोभीयते घायते यत्र भिन्–अच् वा न आत् । १प्रलये, २सूर्य्यादेरदर्शने “करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः” किरा० । “उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिना प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत उदयोऽस्तमयो वा’ तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरतापत्तेस्तदत्ययस्य च तत्राभावात्” छा०उ०भाष्यम् । तथा च भूकक्षान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवत. “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तथैव” सि०शि० । भूवृत्तचतुर्थांशे स्थितानां पुरां मध्ये प्रथमपुर्य्यामुदये तृतीयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयामिन्यामुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्” ग्रहाणां च सूर्य्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम् तद्वियोगे चोदयः । “रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्” इत्युक्ते अन्यग्रहाणां ३ रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न०त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते कार्य्यम् वा व्युष्टा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये कार्य्ये च त्रि० ।

अस्ताघ त्रि० अस्तमध कालुष्य–यत्र । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्तन्ते किरणा यत्र आधारे क्त कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । “अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति मरीचिमालिनि” काद० अस्ताद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

अस्ति अव्य० अस–श्तिप् । १स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च “अस्ति नास्ति न जानाति” चाण० । २तद्वति च अस्तिक्षीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिक नास्तिक । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायन । तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति काय स्वरूप यस्य । जैनमतसिद्धे विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधा जीवास्तिकाय पुद्गलास्तिकाय धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विवरणम् । शा०भाष्ये तन्मतसत्त्वस्य निराकृत यथा “सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् अवक्तव्य स्यादस्ति चावक्तव्य स्यान्नास्ति चावक्तव्य स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य-श्चेति । एवमेवैकत्वनित्यत्वादावपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति । अत्रायमभ्युपगमो युक्त इति । कुत. “एकस्मिन्न सम्भवात्” सू० । नह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेश सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः । नैव वा तथा स्यु’ । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्धारितरूप ज्ञान संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अनेकात्मक वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुश ह्यनैकान्त सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् । एव निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्याच्चापक्षे नास्तितेत्येव सति कथ प्रमाणभूत सन्तीर्थकर प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् कथ वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुल. प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचन स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यादिति तदेकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् । नचैषां पदार्थानामवक्तव्यत्व सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । “न हि [illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तु सिरास्नायुच्छेदनमतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वकृत्वेव कर्म्म कुर्व्वीत । ततः शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृद्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनाङ्कवलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्व्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत" । "ततः तमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवन्ति । अत ऊर्द्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान् विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् । रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावत्स्थैर्य्यसम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । त्र्यहाद्द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ महोग्रागारक्षोघ्नं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्" शस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव "विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्च्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्च्चकानि विस्रावणे । कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगं ग्रहणसमासोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्य्यं वृन्ताग्रे विस्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्च्चकेन विस्रावयेत् । तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलौहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति । भवति चात्र । यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षाराग्निजलौकसाम् ॥ ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् ॥ एषण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिता । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणं प्राप्तं कर्म्मारं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयं कार्य्यं शस्त्राणामादितः सदा" ॥

[illegible]

अक्षितारा स्त्री [illegible]

अक्षिपत न [illegible]

[illegible]

अक्षिमत् त्रि [illegible]

[illegible]

अक्षीव त्रि [illegible]

अक्षोभ्य न [illegible]

[illegible]

अक्षोभ त्रि [illegible]

[illegible]

अक्षम न [illegible]

[illegible]

तालुषके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् । भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थि स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्तति । द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसङ्ग्रहः" "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचम्" इति श्रुति "मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्" मनु अल्पार्थे कन् । अस्थिकं तत्रार्थे ।

अस्थिकृत् पु० कृ—क्विप् ६त० । अस्थिकारके मेदसि धातौ । यथा मेदसोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् असृक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिच्छलित न० "कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति" काण्डभग्नमुपक्रम्य "पार्श्वयोरस्थिहीनोन्नतमस्थिच्छलितमिति" सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।

अस्थिज पु० अस्थ्नो जायते जन—ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि यथा चास्थ्नो मज्जजन्म तथोक्तमसृक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिति स्त्री अभावे न०त० । १स्थित्यभावे अस्थैर्य्ये । "अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसा चैवायुषः क्षयात् । आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां द्वादशाह प्रशस्यते" इति स्मृति । "अस्थितिसङ्गीतमुरजध्वनीनाम्" काद० । २मर्य्यादाभावे । न०ब० । ३मर्य्यादाशून्ये ४स्थैर्य्यशून्ये च त्रि० ।

अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।

अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुरस्य अनङ् समा० । शिवे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।

अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसङ्घे

अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपे । विधानेन मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले क्षेपणे । तत्प्रकारश्च आदिपु० "भागीरथी यत्र यत्रास्थि तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः । तदा तदा तत्र तदस्थि भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च । स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु धर्म्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्य्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्" । "एतदूर्द्ध्वं तीर्थचिन्तामणौ अन्यथा पठितम्" तद्यथा । 'स्नात्वा तथोत्तीर्य्य च भास्करञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु' इति । "एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या" इति च । तत्प्रयोगश्च मा० त० दृश्यः ।

अस्थिभक्ष पु० अस्थि भक्षयति भक्ष—अण् । (हाड़गिला) १पक्षिणि, २कुक्कुरे च । भुज—क्विप् । अस्थिभुगादयोऽप्यत्र ।

अस्थिभङ्ग पु० अस्थ्नो भङ्गः । अस्थिभञ्जने "अस्थिभङ्गे गवाश्वैव लाङ्गूलस्य च भेदने" स्मृति ।

अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतुप् । अस्थियुक्ते प्राणिनि "अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" । "किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति" मनु "अस्थिमतां कृकलासादीनाम् अनस्थ्नां मत्कुणादीनाम्" कुल्लू० । [निर्म्मिते अस्थ्यादौ ।

अस्थिमय त्रि० अस्थ्नो विकारः मयट् स्त्रियां ङीप् । अस्थि

अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्म्मिता माला । अस्थिनिर्म्मितगुटिकायां १मालायाम् ६त० । २अस्थिश्रेणौ च ।

अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयी मालाऽस्त्यस्य इनि । शिवे ।

अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज—क्विन् । (हाडजोड़ा) अस्थिशृङ्खलावृक्षे । [ध्वजनाम्" काद० ।

अस्थिर त्रि० न०त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । "अस्थिरम्

अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहोऽस्य । १शिवानुचरे भृङ्गरीटे । २अतिशीर्णदेहे त्रि० ।

अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्नां शृङ्खलेव योजनहेतु । (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । "काण्डं त्वगविरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्पिष्टं सुतनु ! ततस्तिलस्य तैले सपक्वं वटकमतीव वातहारि" वैद्य० ।

अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । मांसादिशून्ये अतिकृशे ।

अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+हृ—अण् (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । "अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् । रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः" भा० प्र० । [हृ—ण्वुल् । (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे

अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+

अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसङ्ग्रहे "नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय इति" स्मृत । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० । अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्य्यम् । यथाह संवर्त्तः । 'प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनं कार्य्यं दिने तद्गोत्रजैः सह' । क्वचित् 'द्वितीये त्वस्थिसञ्चय' इत्युक्तम् । वैष्णवे तु "चतुर्थे दिवसेऽस्थि

अस्त्रविद् पु [illegible] ।
(कात्यायन) इत्यमरः ।

अस्त्रजीविन् पु अस्त्रेण जीवति [illegible] ।

अस्त्रधारिन् त्रि अस्त्रं धारयति धारि–णिनि । [illegible] ।

अस्त्रमन्त्र पु [illegible] ।

अस्त्रमार्ज पु [illegible] ।

अस्त्रगुरु पु [illegible] ।

अस्त्रविद् पु [illegible] ।

अस्त्रविद्या स्त्री [illegible] ।

अस्त्रवेद पु [illegible] ।

अस्त्रघातक पु [illegible] ।

अस्त्रहीन त्रि [illegible] ।

अस्त्रागार न [illegible] ।

अस्त्राघात पु [illegible] ।

अस्त्राहत त्रि [illegible] ।

अस्त्रिन् त्रि [illegible] ।

[illegible]

अस्थि [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] मि ।

[illegible]

[illegible] मि ।

[illegible]

अस्मद्रूपसम्बन्धिनि "स इदेन इन्दोतमोऽस्माकेनाभिगुप्तता" ऋ० ६,४५,१५। लोके तु आस्माकः।

अस्मि अव्य० अस–मिन्। अहमर्थे, "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति" सा०द०। "अस्मिता"। "इदृश नास्मि धारणम्" इत्यु "मद्दर्शनादिह न शोकभाक्"।

अस्मिता स्त्री अस्मि–भाव तल्। अहमिति ममेतिवेत्यभिमाने "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात०सू० यथाभि मानोमोह इत्युच्यते यथाह सां०को०। "देवा दृष्टादि धर्मकर्म साधारणताभिमानिमोऽणिमादिकमात्मीय शाश्व- तिकमभिमन्यन्ते इति मोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्य विषयत्वादष्टविधः" तद्व्याख्याने पात०सू०। "दृग्दर्शन शक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" इत्युक्तिं "पुरुष दृश्यते इति दर्शन तच्छक्तिं बुद्धि शक्तिशब्दोर्योग्यतार्थे भोक्तृभोग्ययो रत्यन्तविविक्तयोर्भेदयोरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम् इवयद्रूपेण अहमस्मीत्यस्य भासिकतत्वम् तादात्म्य द्योतितं शक्तितेत्यर्थ इव इदृग्दर्शनशक्तिरित्युच्यते वक्ष्यमाणादिभि इति" वृत्ति०।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त०। स्मरणाभावे।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति शब्दोऽस्यास्ति सूक्ते मत्वर्थे छ। अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् "अस्य वामस्य पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशदृचम् ऋ०१,१६४, सूक्तम्। "स्तेय कृत्वा द्विजोमोहात् त्रिरात्रोपोषित शुचि। सूक्तं जप्त्वाऽस्यवामीय शिव सच्येन किल्बिषात्" ऋग्विधाने १,२२६,। महाभते वैश्वपात्र वैश्वदेव निविदान द्विपतीक तत्रास्य वामदेवस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृच मध्यमं, प्रतीकम् तच्च पञ्चमारण्यके सूचितम् "अस्य वामस्य पलितस्य होतरिति" दर्शितमसम् एकचत्वारिंशदृचम् तत्र तस्मिन्नेव सूक्ते "गौरीर्मिमाय सलिलानि" इत्यन्तमेक- चत्वारिंशदृचम्। "जप्त्वा अप्यस्यवामीय शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः" मनु कुल्लू० एतद्व्याख्याने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकर- प्रमादकृत पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात्।

अस्यहत्य पु० हन–क्यप् न०त० असिना अहत्य इत०। शस्त्रेणाहननीये अनुगतिकादिकार्य्यम्। [मतिका०।

अस्युहेति पु० असिरहेतिर्यस्य। खड्गसाधने योधे। अनु-

अस्युद्यत त्रि० असिरुद्यतो येन वा परनि०। उद्धृतखड्गे।

अस्र पु० अस–रन्। १कोणे २केशे च। ३रुधिरे ४चक्षुर्जले चन० अश्रुशब्दे उदा०।

अस्रकण्ठ पु० अस्रं कोण इव कण्ठोऽस्य अस्रगुरुकण्ठो दाम। वाचे शारा० तस्य यादने हि गलरुधिराक्त छप- स्यात्कोणाकारत्वप्रसवाम तस्य तथात्वम्।

अस्रखदिर पु० असृगर्थं रक्तवर्ण खदिर। विट्खदिरे।

अस्रज न० अस्रात् रुधिरात् पाकेन जायते। मांसे। तस्य रुधिरजातत्वमष्टकृदशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम्।

अस्रप पु० अस्र रुधिर पिबति पा–क। १राक्षसे २तद्देवताके मूलनक्षत्रे च। "हिरागम नगुरुने चरेऽस्मे ग्रहद्रुनि हरूर्त्त चि० चित् घटकाम्पत्र। [रक्तपाने भिषजादपरे।

अस्रपतक पु० अस्रमिव रक्त पतत्र यस्याम् कन्।

अस्रपा स्त्री अस्र पिबति पा–क्विप् वा टा। (जोंक) जलौ- कसि। तस्या भेदादिकं सुश्रुते दर्शित यथा "अष्टौ जलायुका वचन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषा षट् तावत्य एव निर्विषा। तत्र सविषा कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा कृष्णा। वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि कर्बुरा। रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा। इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभि- श्चित्रिता इन्द्रायुधा। ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति- चित्रा सामुद्रिका। गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति- रणुमुखी गोचन्दनेति। ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरति- मात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मा- दिषूपयोज्य। इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषा सचिकित्सिता व्याख्याता। अथ निर्विषा। कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति। तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्ग- वर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला। यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी। मूषिकाकृति- वर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे। इत्येता अविषा व्याख्याता॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपोतनादीनि क्षेत्राणि। तेषु महाशरीरा बलवत्य शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीष- कोथजाता कलुषेष्वम्भःसु च सविषा॥ पद्मोत्पलनलिन- कुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्व

[illegible] निर्दिष्टा । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ११। [illegible] ।

[illegible](ष्ट्री) स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]
१ ४१८। [illegible] । [illegible]
त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] पु [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible] १८।१६ ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible]
१२८।११। "[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] त्रि । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible]

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "।"[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
त्रि । [illegible]
[illegible]
[illegible]

२२।१ अ० । "दानमिव पवित्रस्य यस्तस्य दिशा-सपत्" ।

अस्वर पु० अप्रशस्तः स्वरोऽस्य । १मन्दस्वरयुक्ते "वचनं दीन मस्वरम्" रामा० । २स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० । ३उदात्तादिस्वररहिते मौखिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप त्रि० न स्वस्येव रूपमस्य । समानरूपाभावशून्ये "न समरूप" इति शब्दार्थ० ।

अस्वर्ग्य त्रि० स्वर्गाय हित स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तद्धास्त्रं परिवर्जयेत्" मनु "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु" स्मृतिः ।

अस्वस्थ त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था-क ७त०न० त० । स्वस्थभिन्ने १व्याकुलचित्ते २रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्द्य न० अभावे न०त० । स्वाच्छन्द्याभावे परा-धीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न०त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० । [अतिकण्टके गोक्षुरवृक्षे ।

अस्वादुकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोक्षुर)

अस्वाध्याय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १वेदाध्ययन हीने "अ नि)स्वाध्यायवषट्कारमिति श्रुतिः । न स्वाध्यायो यस्मिन् । २अध्ययननिषिद्धके ऽहे अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे विवृतिः । अधीयते अधि+इङ्-कर्म्मणि घञ् अध्याय स्वस्य स्वशाखानुसारेण अध्याय स्वाध्याय न०त०।"स्वाध्यायो-ऽध्येतव्य इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३अन्यशाखाध्ययनादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १स्वामिरहिते "अटव्य पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्व्वाण्यस्वामि-कान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" इति स्मृतिः । २निध्यादौ च । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य" गौत० ।

अस्वामिकृत त्रि० अस्वामिना कृत । अस्वामिना कृते विक्रयादौ "अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति" मिता० ।

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १अस्वामिना कृते विक्रये २तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारद "निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-ऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः" इति । तत्र किमि-त्याह या० "स्वं लभेतान्यविक्रीत क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः" "स्वमात्म-सम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा भावात । विक्रीतग्रहणमन्यस्यापि हितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वा-मिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एवोक्तम् । "अस्वामिविक्र-यदानाधिविसर्जनेष्विति" क्रेतु पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनाद्रहस्यागमो-पायहीनात् । रहसि एकान्ते क्रयात्व्यस्थानादपि हीन-मूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनस्तस्मिन् क्रयोऽस्मादौ तत्र तत्र क्रेता तस्करो भवति तस्करवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । "द्रव्यमस्वामिविक्रीतमाप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयत शुद्धि स्तेन स्तेय रहःक्रयादिति" स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्" या० नष्टमपहृतं वाऽऽसाद्य प्राप्य हर्त्तारं विक्रे-तारं ग्राहयेच्चौरोद्धरणकारिभिः आत्मविशुद्ध्यर्थं राजपुरुषा ग्राहयेत् । "अन्तर्हितदेशान्तरस्थत कालान्तरे वा विपन्ने सति मूल्यमादायागतश्चेत् विक्रेतारमदर्शयित्वा स्वयमेव तद्धनस्वामिकस्य समर्पयेत् तावतैवासौ शुद्धो भवतीति" श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकस्य प्रत्युपदेश । नष्टमपहृतं चात्मीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्धिज्ञापनकाला-त्प्राक् पलायनाशङ्कया स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "विक्रेतुर्दर्शना-च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" या० यदासौ गृहीतः क्रेता न मयेदमप-हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेत दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोक्तव्यः । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः । "मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथ-ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते" इति । तस्मिंश्च विवादे यदास्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवा-प्नोति नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता च मूल्यमवा-प्नोति । अथासौ देशान्तरस्थस्तदा योजनसङ्ख्यायाऽऽस-न्नमार्थं कालो देयः । "प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसङ्ख्ययेति"

[illegible]

[illegible]

अह अव्य० अहि–घञ् पृ०नलोपः । १प्रशंसायां २ क्षेपे, ३वियोगे ४निश्चये, ५व्याचारातिगये, ६अर्थे ने च । "अहह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि स" "इदमहेद सत्त्व क्षयपश्चल्लाध्यमयायम्" शत०ब्रा० ।

अहयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि "अहयुनाथ क्षितिप शुभयु" भट्टि ।

अहंश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति" छा०उ० "अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणा सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्ध वा ऊदिरे उक्तवन्त" भा० । "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु" छ०उ० । "ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्ध वदमाना ब्रह्म जग्मु" भा० ।

अह (हस्क)कर पु० अहः करोति कृ–ट वा सत्वम् । सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । [रो र । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ।

अह (हर्प)पति पु० अह्नः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अह (हग्र्ष)ग्रैष पु० अह्नः शेष वा सत्वम् । १दिनावसाने अहःशेषो यत्र ब० । २पर्य्यौषाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया इमे" वेदा०परि० । साङ्ख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सा०का० । "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । तस्मादपि षोड़शकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव" । व्याख्यातञ्च कौ० "अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृत, शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषया मत्तोनान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति 'कर्त्तव्यमेतन्मयेति' । तस्य कार्य्यभेदमाह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाख्यः तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविधएव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यः एवैकारेणावधारयति" । "सत्त्व-

रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्" सा०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् "बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य" सा०सू० "बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाऽहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं मत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गात्साधनान्तरयस्य नैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्थमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्य्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रधान्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वाद्बुद्धिवृत्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमान सिद्ध० । तत्रैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्म्मितघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य वोच्छेदः "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति" योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचार समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु शास्त्रयोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति" सा०प्र०भा० । मनुनाप्युक्तम् "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" । "अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता" शङ्करः । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष न" सा०द० "नाहङ्कारात् परो रिपु" । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि । १अभिमानवति २गर्वयुक्ते ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" इति ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" इति ।

[illegible] । १[illegible] २[illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । २[illegible] ।

[illegible] । १[illegible] ।

[illegible] । १[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

अह अव्य० अहि–घञ् पृ० नलोपः । १प्रशंसायां २क्षेपे, ३वियोगे, ४निग्रहे, ५आचारातिशये, ६प्रश्ने च । “अत्याह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि स” “इदमहेद सत्य कृशमन्वत्याश्चमयायम्” शत०ब्रा० ।

अहंयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि “अहंयुनाथ चितिप शुभंयु” भट्टि ।

अहंश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति” छा०उ० “अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणा सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्ध वा ऊदिरे उक्तवन्त” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु” वृ०उ० । “ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्ध वदमाना ब्रह्म जग्मु” भा० ।

अह(हस्क)र पु० अहः करोति कृ–ट वा सत्वम् । सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । [रो र । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ।

अह(हर्)पति पु० अह्नः पति उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अह(हश्)शेष पु० अह्नः शेष वा सत्वम् । १दिनावसाने अहः शेषो यत्र ब० । २अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्त करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयो गर्व्वः स्मरण विषया इमे” वेदा०परि० । साङ्ख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां०का० । “प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशक । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्य पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा “अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चक चैव” । व्याख्यात च कौ० “अभिमानोऽहङ्कार यत् खल्वालोचित, मतञ्च तत्राहमधिकृत, शक्त खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषया, मत्तोनान्योऽत्राधिकृत कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमान सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कार तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति “कर्त्तव्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्य्यभेदमाह तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्ग । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गण इन्द्रियाह्वय तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविधएव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यइत्येवकारेणावधारयति” । “सत्त्व रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सां०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य” सां०सू० “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तै पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोध इत्यर्थ । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्त करणद्रव्यमत्राभिमानमात्र द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयस्यैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैव तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहङ्कारगौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धे । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्क । “बहु स्यां प्रजायेय” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वावगतिस्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमान सिद्ध । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेव कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्त करणनाशे तन्निर्मितघटनाश स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवाय घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्त करणमोक्षोत्तरमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्त करणस्वरूपस्य वोच्छेद “कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्ट तदन्यसाधारणत्वादिति” योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचार समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टि पुराणादिषु साङ्ख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तद्व्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्व न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति” सा०प्रव०भा० । मनुनाप्युक्तम् “मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” । “अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभाव । अस्याभिज्ञता’ यद्वर । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष न” सा०द० “नाहङ्कारात् परो रिपु” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि । १अभिमानवति २गर्वयुक्ते ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] १ । ८ ० [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] १ । ८ ० [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

वटइत्युच्यते" । सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् । पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" । "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते । मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् इति सङ्क्रान्त्या सौरमुच्यते इति च सू० सि० वाचस्पत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः । सू० सि० तत्र सौरमानवादिप्रमाणमुक्तम् । "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" एतेषां कार्यभेदे ग्रहणमाह स एव "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वाः क्रियास्तथा । व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते । उदयादुदयं भानोः सावनं परिकीर्त्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः । सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते । अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहः तु न० । अव्ययादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्चायम् मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः" पु० । उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः । उत्तरपदे तु द्व्यह्निय एव तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यह्नीनः इत्यादि । कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः स अह्नीनः दिनभवे लि० । २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मासः" विष्णुस० । अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानिदेवे—च । "ते अर्च्चिषमभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा०उ० । एतदधिकृत्य "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सूत्रे आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च । "यामवत्यारत्नाभैर्व्याना महनी उभे" । "अयने अहनी प्राहुरिति च" भा०२स्क०

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्यभावः । उषायाम् निरु० । "महस्त्वहमहना यात्यच्छा" ऋ०१,१२३,४ "अहना उषयेति" भाष्यम् ।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययस्यास्मदर्थे तस्य भावः तल् । अस्मदर्थभावे २ममतायाञ्च ।

अहम् अव्य० अह-अम् । अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्थोदयोऽयं चिदात्मा वेदमात्मकः । एतन्मिथुनमस्यास्य बीजं विद्धि महामते" वासि० । अहंमत्यय । अहङ्कार

अहमहमिका स्त्री अहमहमित्यब्दोऽस्त्यत्र बोधायां क्रियायाम् ठन् न टिलोपः । १परस्पराहङ्कारे २अहमेवायं याम्यामीति रूपायामन्योन्योक्तौ च ।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्वोऽहं पूर्व्व इत्यभिधानं यत्र । योधादीनां श्रौत्सुक्यात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसाये नोक्तौ "अवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा० ।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः । अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे । "अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" शा०सू०भा० । "प्रत्ययमेकान्तेनाविषय अहम्प्रत्ययविषयत्वात्" शा० भा० । अहंशब्दालम्बनस्यात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः । क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।

अहम्भद्र त्रि० अहमेव भद्रः इति निर्देशोयस्य । अहंश्रेयः शब्दार्थे "अयातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम् सगरः ह वै वाक्प्राह भद्रः उदाते । तन्न मनः उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्मम त्वं कृतानुवर्त्मासि अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाह तद्विज्ञापयाम्यहं सम्ज्ञापयामीति" शत०ब्रा० ।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन् । १अविद्यायाम् अन्यधर्मान्यधर्मावभासके २ज्ञाने ।

अहर त्रि० न हरति अच् न०त० । १हारकभिन्ने हरो- हारकः न०त० । २शारकम्पये गणितोक्ते गुणे ३राशौ ४असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा० ।

अहरादि पु० अह्नः आदिः । प्रभाते "गगधरमहरादौ रागमानुचारभ्य" माघ । वार्त्ति कोक्ते पत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्—धुर् इति शब्दगणे ।

अहर्गण पु० अह्नां गणः । दिनसङ्घे दिनसमूहे । ग्रहाणां मध्यमादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्रीमवराहकल्पावधि कल्यारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे । तत्र सृष्ट्यहर्गणस्तावत् 'इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पोब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती । परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः । कल्पादस्माच

अहङ्कृत त्रि० अहङ्कारविशिष्टे [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] न [illegible]" गीता ।

अहङ्कृति स्त्री० अहम्+कृ–क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थे ।

अहत न० हन–क्त न० त० । [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

अहति स्त्री० [illegible] न० त० । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् । न+हा–कनिन् । दिवसे । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible]

मटहरुच्यते"। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह "त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः"। "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्" इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू० सि०। बार्हस्पत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः" बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः। सू० सि० तत्र सौरमासत्वादिप्रमाणमुक्तम्। "नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा" इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" एतेषां कार्य्यभेदे ग्रहणमाह स एव "तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयः भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालावधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते। अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहः तु न०। अव्ययादिपूर्व्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्च अत्यह्नः मध्याह्नः पूर्व्वाह्णः पु०। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नप्रिय एव तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यहीनः इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः अह्नीनः दिनभवे त्रि०। २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्" "अहः संवत्सरो मासः" विष्णुस०। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानिदेवे—च। "ते अर्च्चिषमभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्" छा०उ०। एतदभिप्रेत्य "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू० आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। "यामश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे"। "अयने अहनी प्राहुरिति च" भा०२स्क०

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि० टिलोपोद्भावः। उषायाम् निरु०। "स्वकृन्दहमहना यात्यच्छा" ऋ०1,१२३,४ "अहना उषेति" भाष्यम्।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययस्यास्मदर्थे तस्य भावः तल्। अस्मदर्थभावे २ममतायाञ्च।

अहम् अव्य० अह–अम। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा भेदनात्मकः। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते" वाशि०। अहम्प्रत्यय। अहङ्कार।

अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र वीप्सायां द्वित्वम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति रूपायामन्योन्योक्तौ च।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्व इत्यभिधानं यत्र। योधादीनां कौतुकात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसायेनोक्तौ "जवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः" किरा०।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे। "अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि" वृ०उ०भा०। "नचायमेकान्तेनाविषयः अहम्प्रत्ययविषयत्वात्" शा० भा०। अहंशब्दालम्बनमात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।

अहम्भद्र त्रि० अहमेव भद्र इति निर्द्देशोऽयम्। अहंश्रेय शब्दार्थे "अथातोऽमनसस्य वाचश्च अहंभद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक्चाह भद्र ऊदाते। तद्ध मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्मम त्वं कृतानुवर्त्म्यसि अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वेत्थ तदहं विज्ञापयाम्यहं संज्ञपयामीति" शत०ब्रा०।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अनात्मन्यात्मधर्म्मावभासके २अभिमाने।

अहर त्रि० न हरति अच् न०त०। १हारकभिन्ने हरो हारकः न०ब०। २हारकशून्ये गणितोक्ते शून्ये ३राशौ ४असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा०।

अहरादि पु० अह्नः आदिः। प्रभाते "शशधरमहरादौ रागशालुष्णरश्मिः" माघ। वार्त्तिकोक्त पत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर—धुर् इति शब्दगणे।

अहर्गण पु० अह्नां गणः। दिनवृन्दे दिनसमूहे। ग्रहाणां मध्यमादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवराहकल्पावधि कल्यारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र सृष्ट्यहर्गणज्ञानाय "इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्माद्

कुदिनानि स्युः । तत्र फल मृदिनकला गुणम् मित्रा-
धमसाप्त फला गतावम् । एवं तद्वद् च ताताधिमासाव-
मासकाब्दा दिवसा स्वीयाः" । 'अत्र दिनमाससंबंधादुप-
पत्त्यहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । यदि भोऽत्र ।
कुदिनानि स्युः । दिवसावधेव शुद्धिरिति प्रकल्प्य
साध्ये गुणाप्ती । तत्र यधिर्दिवस्य मृगुणम् समागतम्।
एवं चनाद्येन शुद्धि यदि भोऽत्र कुदिनानि स्युः ।
फल कला । गुणोऽधिपमम् । ददर्शनेन शुद्धिरिष्ट-
जाग्रत कुदिनानि स्युः । फल भागा । गुणो-
राशिरेवम् । एवं राशिदेव शुद्धिरिति भाज्य ।
कुदिनानि स्युः । फल गतराशयोगुणोभगणोवम् ।
एवं कल्पभगणा भाज्य । कुदिनानि स्युः । भगणेन
शुद्धिः । फल गतभगणा । गुणोऽहर्गण स्यादिति ।
कल्पोदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा-
भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धि । फल
गताधिमासा । गुणो गतरविदिवसा । एवं कुगणानि
भाज्यचन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फल गताव-
मानि । गुणोगतचन्द्रदिनपाहति" प्रमि० ।
अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह" सि०
शि० "अहर्गणस्यानयनेऽर्कमासाद् यत्तादिचान्द्रैर्गणनागता
किम् । कुतोऽधिमासावमशेषके च त्यक्ते यत शाश्वदो-
त्क्रमात । इष्टावधिश्चान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
संक्रान्त्यवधिर्यतोऽत । इष्टाश्च ते संक्रममासतः प्राक्
सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् । इष्टान्ततो यान्ति
दिनमासं सौरैस्तु सौरा दिवसाः प्रमिता । यतोऽ-
धिशेषोत्थदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम् ।
तिथ्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषम् ।
त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-
न्यथातः" । "मध्यममानेन यावत्यमावास्या तदन्ते
चान्द्रमासान्त । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्ति-
स्तस्य संक्रान्तिकाले रविमासान्त । तयो रविचन्द्रमा-
सान्तयोरन्तरे यावन्त्यस्तिथय मावयवास्ता अधिमास-
शेषतिथय । यत सौरचान्द्रान्तरमधिमासा । अहर्ग-
णानयने गताब्दा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः ।
अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
तुल्या सौरा एव दिवसा योजिता । अत सौर-
चान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि

भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषदिन-
[illegible] । अत्र चाधिमासाभयनेऽनुपातः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
द्वयोरपि साध्य । तिथ्यन्ताहर्गणयोऽवमशेषघटी-
[illegible] । यतोऽवमशेषे [illegible]
[illegible] । "अहर्गणोमध्यम-
मानेन [illegible] । [illegible]
[illegible] सि० शि० अह-
र्गणे [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] च
[illegible]" । '[illegible]
[illegible]
[illegible] इति ज्योति-
र्विदां [illegible] । यतोऽहर्गणस्य
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
यदा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । यदा निरेकोऽहर्गण [illegible]
निरेकम् । तथा यदि [illegible]
शेषं [illegible] कार्यम् । [illegible] च ।
यत्र [illegible] निरेकाः निरेक ।
तथा [illegible]
स्यात् [illegible]" इति प्रमिता० ।

अहर्जर पु० अहोभि परिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जॄ-
णिच्-अच्, अहानि वार्षिकान् जीर्यन्ति आधारे अच्
वा । "शतपथे "यथाच मवता यन्ति यथा मासा
अहर्जरम्" च०उ० ।

अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० द० तुल्यार्थकतया
वीप्सा गम्यते । प्रतिदिने इत्यर्थे "य इत्थमत्रास्यत्रमहर्दिवं

[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" । [इत्यमरः ।

[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] च ।

[illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible]" । [illegible] । [इति च ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" ऋ० १११ ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] १६८ [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । "[illegible] । [illegible]
"[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] च ।

[illegible] । [illegible]
[illegible]"
[illegible] च । "[illegible]
ऋ० ११० ।

[illegible] । [illegible] च ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]" [illegible] "[illegible]
[illegible] ।

[illegible] । "[illegible]"
"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible]

वारये” मनुः अहार्य्यैरभेद्यैः” कुमा०। “अहार्य्यं मेव स्वगमामिपवृम्” गन्धर्म०। “अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः” मनु।

अहि पु० आहन्ति आ+हन+डिन् टिलोप आङो ह्रस्वश्च। १सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम्। “अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा”। “दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च। निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः॥ दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः। तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः। द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश। निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा। वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रा मण्डलिराजिलाः। पदाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा। ते दशन्ति महाक्रोधास्त्रिविधं भीमदर्शनाः(?)। त्रिविधश्चाप्यते। सर्पितं रदितं चापि तृतीयमथ निर्व्विषम्। सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः। पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च। निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि। चञ्चुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च। संक्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक्। राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा। विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत्। अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः। पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः। सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः। कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत्। व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु। तथातिवृद्धबालातिदष्टमल्पविषं स्मृतम्। सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते। विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम्। रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः। ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः। मण्डलैर्व्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः। ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः। स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वन्तु राजिभिः॥ चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः। मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः। सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः। क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः। सूर्य्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्म तेषां तथाम्बुजम्। कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा। धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः। महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः। भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः॥ कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु। पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः। अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम्। ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्व्विशेषश्चात्र वक्ष्यते। रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चरन्ति हि। शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्व्वीकराः स्मृताः॥ दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा। राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहता कृशाः। वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः। तत्र दर्व्वीकराः। कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रुकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्द आशीविष इति॥ मण्डलिनस्तु। आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिन्दिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽग्निको बभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रकः एणीपद इति॥ राजिमन्तस्तु। पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्व्विन्दुराजिः कर्द्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्किसाद इति॥ निर्व्विषास्तु। गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धाहिकोऽहिपताको गौराहिको वृक्षेशय इति। वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्व्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः। तद्यथा। माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति। तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः। राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः। कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति। तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके। त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्द्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः पोटगलपुष्पाभिकीर्णौ दर्भपुष्पो वेल्लितकः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत्। एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति। तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः। उभयलक्षणामन्दविषा अक्रोधा नपुंसकाः” इति। तेषां

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शास्त्रीयहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सा०का०। "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः"। अवि-शुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसायां दोषसंसर्गस्तथो-क्तमशुद्धिशब्दे ४७६ पृष्ठे। एतस्याश्च भावरूपत्वं गीता-यामुक्तम् "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः। अहिंसा समता तुष्टि"रित्युपक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः"। इयञ्च साधारणधर्मः। "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः" इति मनूक्तेः "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया, आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम्। अन-भ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते" विष्णूक्तेः "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनमिति" याज्ञ०उक्तेश्च "सर्वेषां पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालानां धर्मसाधनमिति" "साधारणधर्मश्चाहिंसादि" "न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति" श्रुत्युक्तः आचाण्डालं साधारणधर्मः" मिता०। इयञ्च "अ-हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" पात०उक्तो यम-भेदः, "अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानाम-पीडनं सा परमं शुद्धोधर्मः "अहिंसा परमोधर्मः" इत्युक्तेः अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्ध्यर्थाः तथा चोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा तानि व्रतानि समादित्सति तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदा-तरूपामहिंसां करोतीति" इति। तस्याश्च कथङ्कर्त्तव्यता तदपि "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" पात०सू० दर्शितम् "एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिकं करिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वमादास्ये इत्या-दिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभाव-नं कुर्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्मः स खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना। यथा श्वा वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनराददाने इति वितर्क-प्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः" इति। वितर्काणां स्वरूप-प्रकारकारणधर्मान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति। "वितर्का हिंसादयः कृतकारितानु-मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्" पात०सू०। "वितर्क्यन्त इति वितर्का हिंसादयः इति स्वरूपोक्तिः। तत्र-हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंकृता, कुर्व्विति कारिता, साधुसाध्वि-त्यनुमोदिता चेति तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभे-दात् मांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्य-तीति मोहेन च। एवं नवविधा जाता हिंसा। लोभक्रोधमोहा अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्याधिमात्रत्वेन। तत्पू-र्व्वकाहिंसादयोऽपि मृदवोमध्या अधिमात्राश्च भवन्ति। तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिं-साया सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति। मृदुमध्याधिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदु मृदु-मध्योमध्यमध्यस्तीव्रमध्य मृदुतीव्रोमध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति एवं लोभो नवविधः एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्व्वकृता-हिंसा सप्तविंशतिभेदाभवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्य-शीत्येकाशीतिभेदा हिंसा भवति" इति। तेषां फलान्याह दु-खाज्ञानानन्तफला इति। मनुनापि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी। संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्तम् यमसध्ये ऽहिंसाफलमप्याह पात०सू०। "अहिंसाप्रति-ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः"। अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽ हिंसकस्य मुनिवर्य्यस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिनकु-लादीनां वैरत्यागः अस्याएव प्रभावात्। अतएव कविभि-रहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमं "विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्व-मत्सरमित्यादि" वर्ण्यते।

अहिंसान त्रि० न हिनस्ति हिन्स–शीलार्थे चानश् न०त०। हिंसाशीलभिन्ने "धर्म्मवत्यहिंसानस्य सचिरे" ऋ०५,६४,२।

अहिंस्र त्रि० न हिंस्रः। १हिंसाशीलभिन्ने। "अहिंस्रोदम-दानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतैः" मनुः "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते। यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्" मनुः। "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते। ते एव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः" भा०भा० स्मृति। (कुलेखाडा) २कुलिकवृक्षे पु० राजनि०।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दुराक्रमत्वात्। १शाल्मलिवृक्षे शब्दच०। २भूचम्पके पु०।

अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात्। वायौ सर्पस्य पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम्।

अहिच्छत्र पु० अहेः छत्रमिव। मार्गेयमर्षिदेशभेदे। भा०अ० २५३ अ० कर्णदिग्विजये। "अयतीर्थ्य सत गंगाम् पूर्व्वा दिशमभिद्रुत। यङ्गान् वङ्गाम् कलिङ्गांश्च" इत्युपक्रम्य

"[illegible] । [illegible]" ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible]

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] स्त्री० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] ।

[illegible] न० [illegible]

समायुक्तोऽधीतेऽपाने गिरीर्भवेत् । खिद्यस्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्" इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि । "धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा साध्याहिपूतना" । "पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्" "चिकित्सेत् शुष्ककच्छूश्चाप्यहिपूतनपानवत्" सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेनं गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(बु)र्बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो मोधा यस्य । १रुद्रभेदे, २तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च । इ० अहिर्बु(र्बु)ध्नोऽहि(र्बु)र्बुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । "अजैकपादहिर्बुध्न्य विरूपाक्ष रैवत" विष्णु ध० । मुहूर्त्तभेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः नक्षत्रस्य तद्देवताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, रन्ध्रस्थत्वात् काष्ठवाकारत्वाच्च अहितुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञः स्वपक्षजनिते १भये ६त० । २सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्यो भानुर्दीप्तिरस्य । सूर्य्यगतिहेतौ वायौ प्रवाहाभिधेमैव सूर्य्यगतेर्ज्योतिषोक्तत्वात् । "मरुतो अहिभानवः" ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् । १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । १हननशीले २अहितस्यहिंसक्रोधे च "अयसाऽहिमन्यवः" ऋ० १,६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुशीमामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्द्यतेऽनया मृद-ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । वृत्रासुरादौ "बृहस्पतेरहिमायान् अभि द्यून्" ऋ० १,१९०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ-णिच्-अण् । १अरिमेदकवृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४बलासुरनाशके इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे च ५बलभित्तौ इन्द्रे च । अहिनिष्कब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहिहेङ्गी लता या०व० । ३गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे बलभित्तौ ६इन्द्रे च "हुत धनु खण्डमिवाहिविद्विष" किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अह-व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य व्यापकबले । "आसाङ्गस्यादहिशुष्म" ऋ० ५,३३,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्व्वतुल्यदीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देशस्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण् । आहिसक्थ । तद्देशादूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । १बलासुरहनने "कर्म्मन्नहिहत्ये कण्व" ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं बलासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुडे

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह्नः समूहसाध्ये द्विरात्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश्यग्निन उपक्रम्य "एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति" आपस्त०उक्त "तत्रैते होत्रादिनामका षोडशर्त्विजो द्विरात्रादिभिरहीनैः सप्तकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहैश्च यजमानं याजयन्ति" भा० "अहीनयजनमशुचिकरमिति" श्रुतिः "अभिचारमहीनश्च त्रि कृत्वैव विशुध्यति" मनु । अहीनाग्निः स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु० । न हीन । ३अन्यूने त्रि० न न अहीन अहीनं पराक्रमम् रघुः "वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु" मनु "स्यत सुतमहीनकोशं" भा०आ०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास" रघु "रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रो नभः पुत्त्रो नलस्य तु । नभसः पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः" । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी । "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

समायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । खिद्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयमानस्य क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्" इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि । "धात्र्या स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना" । "पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम्" "चिकित्सन् मुष्ककच्छ्वाद्यमप्यहिपूतनपानवत्" सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेन गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(बु)बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो मूलं यस्य । १रुद्रभेदे, २तद्देवताके २उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च । पृ० अहिर्बु-(र्वु)ध्नोऽहि(र्बु)र्बुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । "अजैकपादहिर्बुध्न विरूपाक्षश्च रैवत" विष्णु ध० । मुहूर्त्तभेदश्च अह शब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तन्नक्षत्रस्य तद्देवताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४९८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, स्वच्छन्दत्वात् आहताकारत्वाच्च अहितुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते १भये ६त० । २सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्यो भानुर्द्युतिरस्य । सूर्य्यगतिहेतौ वायौ प्रवाहाभिधेऽसौ सूर्य्यगतेर्ज्योतिर्गोलेऽवधारणम् । "मरुतो अहिभानवः" ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् । १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्य्ये २अर्क-वृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंसो मन्युरस्य । १हननशीले २अहिवत्स्वहिंसक्रोधे च "यथवाऽहिमन्यव" ऋ० १,६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्द्यतेऽनया मृद—ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । इन्द्रादौ "इन्द्रस्ततेरहिमायान् अभि द्यून्" ऋ० १,१९०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ—णिच्—अण् । १अरिमेदक-वृक्षे सर्पमारके २गरुडे ३मयूरे ४इन्द्राङ्कुरनामवृक्षे इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४अग्न्ये च ५इतवली इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहि-हेद्री लता वा०त० । ३गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुडे २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे ६इतवली ६इन्द्रे च "द्रुतं यतु खण्ड-मिवाहिविद्विष" किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अह—व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य व्यापकबले । "आयाज्ञगम्यादहिशुष्म" ऋ०५,३३,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्पतुल्य-दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देश स्यादूरभवम् सुवास्वा० अण् । आहिसक्थ । तद्देशा-दूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हनन भावे क्यप् वेदे न० । १इन्द्राहर-हनने "धर्कमहिहत्ये अपु" ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं इन्द्रासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुडे

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह सन्ध्यावाध्ये द्विरा-त्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश्यन्तिन उपक्रम्य 'एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति" आप०श्रौ०उक्त "तएते होत्रादिनामका षोड्शर्त्विजोद्विरात्रादिभिरहीन-श्चकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहैश्च यज्ञैर्याजयन्ति" भा० 'अहीन यजनमनुपिकरमिति' श्रुति "अभिचारमहीनञ्च त्रि' भिर्न विशुध्यति" मनु । अहीनाग्निन स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु० । न हीनः । ३अन्यूने त्रि० न न अहीन अहीन पराक्रमम् रघुः "वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु" मनु "स्वसः सुतमहीनकोष्ठ" भा०आ०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गां समग्रा-महीनबाहुद्रविणः शशास"रघु "रामस्य तनयोजज्ञे कुश इत्यभिविश्रुत । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-त्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रो नभः पुत्त्रो नलस्य तु । नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा तत स्मृतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासी-द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मज प्रभु । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिव" । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनं वादी । "अन्यवादी क्रिया-द्वेषी नोपस्थायी निरुत्तर । आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत" इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

महीमती को महिरत्नमाम् मनुः मतादि दीर्घः । महाभेदे
महीर इ महीरत्न इती तावत्सम् । महीरे । [ज्यः ।
महीरपादि इ महेश्वरादिस्थे महामरम् च च मध्य तथाहे
महीराय इ महीम् रैतभि दूरीभतोऽपि रैर–हणि ।
दिक्षपर्व महत्पादोर्मरी वर्ती मतायते ।
महीपुर इ महिरित सूते च–च मा दीया । मही गीत
रावणोत्तमम्" च ८ ११,२ । "महीचर्ण मम मूर्धा ।
महु मि मह–भातो चनु । मापमे क्रियो तीव "मह
महीर्ति मम्या ममत्तः महीमहीप्ता " मम मा ।
मोहते मापादे चनु च क मते न । "महत च क्रमेपा
मनु" च ११ १८, "महुमर्न मेव पितार्थं महा" दीया ।
महुत इ भासि अर्थ भूरन मम । सर्वमान्यमनोऽपि महीपि
।मैवाहो "महर्त च कमेत्र महा महत्तमेव च। महा
अर्थ भाविनत मन मत्ताम् हमती" महीपतो महो-
तोप महतो मौतिको मति । महा अर्थ विभापाओ
भावित विवर्तनम्" मतः मम मर्म च अर्थ मापमे
स्वरितादी मि । "मम मनु हरास मायापि मया
महतम पतितो मायोत्तम हर्ष ममतामीशिवम मायो-
माम्" मम मा ।
महुमान मि दूरी–रोक्वे महर महीनमे मामत
मैते मि म इ । महोपते । "मैं मैं पुत्रमहुचाओ-
मुदे" च ७–८१ २ । मोते महिन् मैं च महुतीम
मापा । रामाया ममतहीतमाना: च ६,६१ ६ ।
महे मम मह+र । मेरि वितोते च । "मही राय ।
ममताय । मुमारि हवतहूतम् । महि मीवापि मीवैम
हमः महामि मैं क्षणम्" ।
महेह मि रैह–ममाहे चम म इ । मादामुमो
महेहमान मि रैह–मामत म इ । मादिमाये मम-
मामचो "महेहमानो दरद" च । १२ ११ ।
महेतु इ म इ । सेतुमिदे म इ । सैवामुमो मि मा
मद् महेहोमवार्य । वैत मात्रदेवान । मारवत
मायोमामिदवत्ते मायीमिदवते मिजिमाओ मवा महा
दिन महि महिमादि महातिर्थ हरणोदि । समोसद्-
मितवतमुर्ण मिसमान् हमानम् । मारवतापादवी च
भगवदवितेवो । मममे महूमपतापितमारवदेवस्वाने
महेद इ महिमोपि दि–म म इ । मदमुमाम् ।
महतुक मि वेदल मामम् हम म इ । वेदवो
माते रवैदुमानरामसमाते । रवरतमिमुवे

च । मम महुमवेयिमु मार्ये बावदथम् ।
मममाममदलन मतामवहतानुम्" मीवा ।
मही मम म+हा–दो । दोते रमिमें रमिहे,
हवामां, दवमीमते दिमते ममतामाम्, दमिवे
दमदमामाव मही ममत मदमपूर्णम्" मीता
"हतमहपोममिदवही मामामा । मतो मही-
विदेहिमाविमामवे" मैव ।।
महीराम इ महत रामिव हम मथा । कर्णोत्मम
ममवत्तिमाये मतिदुत्तायो माहुन दिते मिमान्महीरा-
ममानन्-मातुमहे दवेहमे मम् । मिमनमा सूर्यः
मातहोरामत मानवः । महीरमो मिमतो कर्णोमाद
महेति" महा । "रामामादाय मि मा मत: हमे
हति मार्वमाद होमन् "रामित मामवीर मैदोत्म
विदेविमु " महा । [दिवे मैते दवमानमावसमवे ।
महीरदमार म महि मैते दवमारम् मामवेता म दो दो ।
महीदप म महो मतम् म दो दा । दिवतादे ।
महीमत मम मही च मम च इ । मैते रवमोमने रवह
ममवमाम । महीम ममह ममम् ममत महीम
ममह् मामम् मोवा "महीमादि म पुमीमरीमें । पुमा
महुमाम मि कु–मा मामम म इ । मिदावमर्वे दे ।
"मर्म मम मैते मही मिहामो महमानम् च ८ १६,१९
महाय मम कु–मम् इति: हमो मम मम ममा ।
ममूर्ते । "महाम मा मिवमर्म मममतवर्म पुमा
महाम मातदवेम हमो मिदलम् हमा ममामो
मारदावमदवहहमातिहरणमहा–मुम मोममर्ही
कर्मदिदवमानिविवाहोमा म" मा मा ।
महाम् मि मवितामवादि ममुवदिवं मम–म । मम
मदि मावितमन म ममादि "महाम मोदितवो मवि-
मान्" च ६।१८।१ ।
महुम मि म मिहूर्त मौ–मद् म इ । मिवम
"हमोमते महुम मायवमितम्" च १ १ ६ ।
महूमाम मि कू–मा मामम म इ । मिमेन "मम
हवि पुमविहुमाया च ७८ । [च ६६६ ।
महि इ मु मि म इ । मदो । दव हदद महम"
महुत मि कु इ म इ इ । महिने "महेमहुम
हमा मिर " च ८ १८ ६ ।
महीम इ मामि मौदम । । मममे हम मिमाम
ममामोदमामामवाम रमिममे मि ।

ह्वल त्रि० न ह्वलति चलति ह्वल—अच् न०त० १भल्लातके । २विह्वलभिन्ने त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये बृहदभिधाने अकारादिशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप–क्विप् पृ० पलोपः । १वाक्ये (वाक्यस्यान्यथात्वद्योतने पूर्व्वमेवममस्था इदानीमेवमिति प्रतिपादने) २स्मृतौ (आ एवं मन्यसे इति स्मृतस्यान्यथा प्रतिपादने) ३अनुकम्पायाम् । ४समुच्चये, ५अङ्गीकारे, ६ईषदर्थे ७क्रियायोगे, ८सीमायां ९व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्नेऽस्य ङित्त्वमिच्छन्ति अङितोऽस्य एकाज्निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा ङितस्तु न । अतयोक्तम् “मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित्” तत्र सीमायाम् आ–आत्मबोधात् आत्मबोधात् “लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” । व्याप्तौ मङ्गलास्याचकलात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे विकल्पेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोग उपसर्गः । यथा आगच्छतु आसात् । ईषदर्थे आकम्प आकेकर । वाक्यस्य वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणान्तराधावगतस्य नतु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन–अच् । ऋषिभेदे कर्त्तरि० फिञ् । आकनायनि तद्गोत्रे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि–घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन त्रि० आकम्पते आ+कपि–युच् । १ईषत्कम्पनयोगे । २भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि–णिच्–ल्यु । ३ईषच्चालके त्रि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ईषच्चालने न० ।

आकम्पित त्रि० आ+कपि–कर्त्तरि क्त । १ईषत्कम्पिते “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” रघु । भावे क्त । २ईषत्कम्पने न० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ३ईषच्चालिते त्रि० ।

आकत्य न० न कृत स्वकृतकारी अकृतस्तस्य भाव ष्यञ् । असत्कृतकारित्वे । “न नञ्पूर्व्वात्तत्पुरुषादि त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्य्युदासात् तत्पुरुषे एवं ष्यञ् । षड्व्रीहौ तु तलादि । अकृतता अकृतत्वम् ।

आकम्प्र त्रि० आ+कपि–र । ईषत्कम्पयोगे ।

आकर पु० आकुर्व्वन्ति समीभूय कुर्व्वन्ति व्यवहारमत्र आ+कृ–घ । १समूहे, “शस्त्राकरकरग्रामनगरमण्डलमण्डलम्” कविकल्पद्रु० “बभूव वज्राकरभूषणाया रघु” । २श्रेष्ठे च । आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र कॄ–अप् । ३रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने “आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः” हितो० “प्राचीनाकरकर्म्मान्ते भीरुनन्तर्निवेशने” “आयव्ययौ च नियतामाकारान् कोषमेव च” “सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनु । “दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भव” रघु । ४स्थानमात्रे च कमलाकर मद्धाकरइत्यादि । ‘हरिदश्व कमलाकरानिव” रघु “शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान्” रामा० । आकर स्वपरभूरिकथाना मायया हि स्वच्छदा पदमाप्स” नैष० ।

आकरिक त्रि० आकरे नियुक्तः ठञ् । रत्नाद्युत्पत्तिस्थानेषु राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापसम्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परिगणना कृता । “सर्व्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् त्रि० आकर उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्णपर्य्यन्तम् अव्य० । कर्णपर्य्यन्ते “आकर्ण सङ्कलितमस्य विकाशिकाशम्” माघ ।

आकर्णन न० आ+कर्ण–ल्युट् । श्रवणे “सदा तदाकर्ण्य न ततपराभूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष–घञ् । १पाशके, २शारिफलके, ३द्यूते, ४इन्द्रिये धन्विनो ५धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ६आकर्षणे । आधारे घञ् । ७निकषे उपले । खलादिगत धान्यमाकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । अङ्कुशाकारे (आंकड़ा) इति ख्याते काष्ठभेदे । “आकर्ष इवेव आकर्षम्” सि०कौ० । आकर्षति कर्त्तरि अच् । ८आकर्षके त्रि० । सखिव्याकर्षे कुर्षे” कात्या० १२,२,२० । सख्याकर्षे कुर्षे’ कर्क० “आकर्षकेऽप्याकृफल सुप्रणीतोऽरूदि मौढोयत्नमद च वाधि” भा० स० ६अ० आकर्षक हृदयाकर्षकः समाधि चिन्तनम् अयाकृफल मोघफलं । आकर्ष(पे) ण चरति ष्ठन् आकर्षिक । आकर्षचारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

[illegible] आ+कष्–[illegible] (पुंस्त्व) [illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible] [illegible]

[illegible] (आकर्षि) [illegible]

आकर्षी(र्षा)दि [illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible]

[illegible] आ+कष्–[illegible]

[illegible]

दित्यर्थं च वेमुक्तेश्च स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्व्वद० सं० "अन्यदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः" अतएवोक्तम् "अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चार्व्वाकमतम् तस्या-युक्तत्वपरीक्षणं चार्व्वाकशब्दशेषे दृश्यम्।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्क्ष—अङ्। १अभिलाषे, न्यायमते २वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे तत्पदवत्त्वरूपे, स चार्थे ३ पदान्तरव्यतिरेकेणान्वयाभावे च "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा" भाषा० शब्दचिन्तामणौ तु "अथ केयमाकाङ्क्षेत्यादिश्य उच्यते अभि-धानापर्य्यवसानमाकाङ्क्षेति" मर्चयित्वा स्वयमेव तद्विवृत यथा "यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदपर्य्यवसानं ना-म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। परमते नीलो घटो नास्तीति नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-स्परमन्वयबोधः। विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-शिष्टवैशिष्ट्ये नैवान्वयः। किन्त्वार्थं समाजः। अस्माकन्तु नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः। विशेषणविभक्ति साधुत्वार्था। यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतो विशेषणविशेष्यभा-वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना। द्वारमित्यध्या-हारं विना प्रतियोग्यलाभात् स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-जिता यजेत "भवेदं कार्य्यमिति प्रवर्त्तकं तात्पर्य्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा। यद्वा कर्त्तुरिवाधिका-रिणोऽप्याक्षेपादेव लाभ इति तदन्वयो न शाब्दः किन्त्वानु-मानिकः। गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-तस्यार्थस्याध्याहृतस्यैवेतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-मानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्-पदीयतात्पर्य्यविषयस्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं विनैव घटमानयतीत्यत्रेव क्रमेण तथान्वयतात्पर्य्येऽपि क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्निनौ-दनं पचेदित्यत्रेवान्वयाबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-पाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम्। अतएव द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदाध्याहारः। क्रियापदार्थस्यान्वत

उपस्थितावपि कारकानन्वयात्। असामर्थ्यन्तु स्वभावात्। अभावज्ञानस्याप्यवदशायामावज्ञानमेवान्वयबोधसमर्थमेव। य-क्तिना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मणिरिव। अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः। न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यमिह भवति पचति-चेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयभ्रमोऽपि। पुरु-षपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण सम स्वार्थानुभावकत्वमिति न तदाकाङ्क्षा यद्वा तथात्वा अरण्येऽजनितान्वयबोध-दशायां पुरुषान्वयतात्पर्य्याभावान्नान्वयबोध इत्यपेऽपि तथा। न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्तेनैवान्वयबोध इति वाच्यं तात्पर्य्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथममन्वयबोधात् अतएवान्वयबोधसमयस्य तज्जनिततात्पर्य्यविषयान्वय-बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित्। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे जनितेऽपि पार्श्वकशास्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा। नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-पस्थितिः, घट कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्य-पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्यभावादेव विषयग्रहाद्वान्वयबोधः त्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमेयत्वात् अजनितान्वयबोधान्नान्वया-न्तरबोधतात्पर्य्याभावादित्याकाङ्क्षाया कारणत्वमेव नास्ति किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति"। अत्र दिङ्-मात्रं माथुरी व्याख्या प्रदर्श्यते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः। "विवृत्तवति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या-शब्दोच्चारणपरम् अभिधत्ते यत्तत्तात्पर्य्यवसानं फलानुत्-पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धौ तदुच्चारण-जन्यतादृशशाब्दधीप्रागभावः आकाङ्क्षा इति फलितं तच्च पूर्व्वोक्तरूपेण दुष्टम्। न चाभिधानपदं भावव्युत्-पत्त्या शाब्दबोधपरं तत्तात्पर्य्यवसानम् अभावः तथा च तादृशशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधाभावः आकाङ्क्षा इति फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यत पारिभाषिकमभिधानापर्य्यवसानपदार्थमाह यस्येति। यत् पदेनेति यत्पदं विनेत्यर्थः। न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः 'तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-पदवत्त्वमित्यर्थः। अपर्य्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-पर्य्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत् पदव्यतिरेकप्रयु-क्तयादृशबुद्ध्यभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धे-रभिधानापर्य्यवसानमिति फलितार्थः। पदत्वमत्र शब्दत्वम्।

[illegible]

आकाङ्क्षित त्रि० आ+काङ्क्ष–क्त । [illegible]

आकाङ्क्षिन् त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्क्ष–णिनि । [illegible]

आकाय पु० आ+चि–[illegible]

आकार पु० आ+कृ–घञ् । [illegible]

रित्युच्यते। अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चाय घट इत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात्"। साकारवादिनां मते बाह्यवस्तुविषयत्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति। बाह्यवस्तुसत्त्वानङ्गीकर्तृमते तु अनादिवासनयैव तदाकारोल्लेख इति यथोक्तं सर्व्वदर्शन स०"। "तस्मात् तद्व्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" इति। ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यत् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाऽभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति। "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति" च। न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्ते पर्य्यनुयोगायोगात्। यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते। विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवाः। तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्। यदा तदा न संचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति"। तस्माद्बुद्धेरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्"। "अन्ये तु न तन्मन्यन्ते तथा हि यदुक्तं ग्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च। नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात्। अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न तत्राहमुल्लेख इति। यथोक्तं "परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो बाह्यप्रतिभासोऽप्युपप्लवः" इति "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासते" इति च। तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादान्नीलादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत्। अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं तद्ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्। ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य ग्राह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन आकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समगृह्येषाताम्। "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षमम्" इति"। तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशं यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहं तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्"। आकारे कुशल ठञ् आकारिक। तत्र निपुणे त्रि०।

आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृद्गतभावस्य गुप्तिर्गोपनम्। हर्षादिजनितमुखप्रसादस्य भयजनितविषादादेश्च अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापह्नवे गोपने।

आकारण न० आ+कृ-णिच् ल्युट्। १आह्वाने। युच् स्त्रीत्वात् टाप्। आकारणाप्यत्र।

आकाल अव्य० कालपर्य्यन्तम् अव्ययी०। यत्काले निमित्तं पूर्व्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्य्यन्ते "भार्य्यापरमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्व्वीरन्निति" आपस्त०।

आकालिक त्रि० अकाले भव ठञ्। १असमयोत्पन्ने वस्तुनि। स्त्रियां ङीप् "आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति"मिति कुमार। समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकालकादेश

[illegible] इति चेत् । [illegible] बाध्य-
बोधकत्वात् । [illegible] इत्य । [illegible]
[illegible]
"[illegible]" "[illegible]
[illegible]" "[illegible]
[illegible]" इति च [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

बाधाम [illegible] । [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
यथा "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति पूर्वोक्तरीत्या
[illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] इति [illegible] न [illegible]

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य २७। द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते २८। तत्त्वम्भावेन २९। शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ३०।" सू० "इतिशब्द प्रकारार्थ उत्क्षेपणादीन्यपि कर्म्माणि संगृह्णाति सशब्दद्रव्यसञ्चारो, निष्क्रमण, प्रवेशनञ्च तत्कार्य्यमाकाशस्य लिङ्गमिति शाख्या २०। तदेतद् दूषयितुमाह। निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्म्मापि व्यासज्यवृत्तीत्युक्तं न वाऽमूर्त्तवृत्तीति २१। ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह। अनुक्लृप्तिलक्षणम् अनुकल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः। द्रव्यन्तावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्म्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्म्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२। ननु निमित्तकारणमस्तु कर्म्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षिकाण्डादीनां सञ्चारमत आह। मूर्त्तसंयोगेन कर्म्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्म्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तथाचाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थ २३। एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह। पृथिव्यादिलक्षणे कार्य्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्व्वका दृष्टा शब्दोऽपि विशेषगुण जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्य्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्व्वक शब्द स्यादित्यर्थ २४। ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्व्वक स्यादत आह। सत्येव यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्सजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तर पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु य शब्द उपलभ्यस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेणुमृदङ्गादावप्युपलभ्येत नचैवम्, प्रत्युत नि शब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभि पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्द स्पर्शवतां विशेषगुण स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयेत नह्येकावयवाश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्माच्च स्पर्शवद्विशेषगुण शब्द २५। नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह। शब्दो यद्यात्मगुण स्यात् तदाऽहं सुखी अहं जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्य्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धी स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्य्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिका। किञ्च शब्दो नात्मगुण बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुण स्याद्वधिरेणाप्युपलभ्येत सुखादिवत्। तस्मात् सूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६। यदर्थमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेष। अत्रापि शब्द क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टाददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धि। गुणश्चायं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते। परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं, सर्व्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७। शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह। अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थ २८। तत् किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह। व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः। भाव सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थ २९। नन्वनुगतप्रत्ययमहिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह। तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थ। ऐक्ये सति सर्व्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्ग अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्ग तञ्चाविशिष्ट न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति। आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्ग तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरात्तन्नानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते" २०उप०। इत्थं च तस्य नित्यस्य

[illegible]

[illegible]

शब्देन विरोधः सम्भवति नोचेदेवोत्पत्तिः। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधर्म्यं ब्रह्मेति गम्यते" भा०। "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" सू०। इदमुत्तरं सूत्रम्। स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत्। कथं पुनरनुत्पत्तौ नभस "एकमेवाद्वितीय" मितीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते। एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले मृद्दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युरासीदिति। स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत्। अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति। न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति। क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात्। सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते। तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः। अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः। अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति। न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति। तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति द्रष्टव्यम्। "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः" सू०। "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति" चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात्। व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते। शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते। तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः। तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्य्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम्। तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्येवमादयः। तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते। यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति। सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण। न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम्। भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः। सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति। नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति"। अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम्। शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति"। न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात्। स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या। नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्र० ——प्रदय

त्वेन विशेषण सम्भवति मौलेमेवोत्पन्नस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते" भा०। "स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" सू० । इदपदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वम् आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते । स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीय"मितीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्व्वं विदितं स्यादिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते । यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्व्वेद्युर्मृद्दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्व्वेद्युरासीदिति । स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्व्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्म्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् शब्देभ्यः" । सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति" "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" "न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति" चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत" इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्य्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम् । तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति । सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽसृजत" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण । न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति' । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा "तत्तेजोऽसृजतेति' । न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमान-र्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवा-रभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भा-भ्युपगमात्। एकैकोऽपि परमाणुर्मनश्चाद्य स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरं स इत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकद्रव्या-रम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकम-भ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्य्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कु-रादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्य्यं जनयतीति। अत शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभू-तोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्त-माकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म-स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमन-ण्वित्यादि" श्रुतिभ्य एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरना-काशमच्छिद्रमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्या-दाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्प-त्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्। अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिव-दित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीना-ञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्राकृतत्वश्रुतेस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवदुपपत्त्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आका-शवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशे-नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्य-गतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आका-शस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति" च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भव-श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्य्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशे-षिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरक-पालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सा० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एकोन अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मा-दयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवो-पाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना काले-नेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्य" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्काल-योर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादि श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधि-विशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्याति-रिक्तत्वाभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यत्वावत् तत्कार्य्य-त्वमत्रोक्तम्" सा०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नाति-रिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाविशेषात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरु-पाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निरा-कृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो-निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्। आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चाव-रणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तस्य एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावर-णस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्ग यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशि-ष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्"

[illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible] ।

[illegible] इति । [illegible] । न हि [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] । न हि [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible]
[illegible] वा [illegible] वा
[illegible] वा [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] न "[illegible]" इति [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] न [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
न [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] न हि [illegible]
[illegible] । न च [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] न [illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात्। एकैको हि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति। अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तम् "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्तमाकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमनण्वित्यादि" श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमच्छिद्रमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति" च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाश एवान्तर्भावः अतएव सां० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एकोऽनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इत्यादि श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" सा०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाभावात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिमतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्। आगमप्रामाण्यात्तावदात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

[illegible]

आकाशकक्षा [illegible]

[illegible]

आकाशकुसुम [illegible]

आकाशगङ्गा [illegible]

आकाशगा [illegible]

आकाशजननी [illegible]

आकाशदीप [illegible]

आकाशभाषित न [illegible]

अदृश्यानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशवाण्याम् ।

आकाशमण्डल न० आकाशोमण्डलमिव । १नभोमण्डले आकाशस्य निरवयवत्वेन अनवच्छिन्नत्वेन च वेष्टनाकारमण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तोपाधिकृतं तदीयं मण्डलमिव भवति। यो हि नभोभागो भूगोलेनानावृत सन् दृष्टिप्रचारपथवर्त्त्यालोकवान् तस्यैव भूगोलोपाधिना गोलाकारत्वं कल्प्यते। एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलाकारत्वमुपलभ्येत कस्यचिदुपाधेरेव च स्वभावात् तस्य गोलाकारत्वमुपलभ्यते इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिशेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलाकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति "आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते" काद०। नभोमण्डलादयोऽप्यत्र "नेतनभोमण्डलमम्बुराशि" सा०द०। तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ चिन्तनीये भ्रूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थिते वृत्ताकारे स्वच्छे २नभोमण्डले च "वृत्तं दिव्यतत् षड्बिन्दुलाञ्छित मातरिश्वन्" तन्त्र०। पदार्थादर्शे भूतशुद्धौ वायोराकाशे विलापनमभिधाय "ततोभ्रूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्त स्वच्छ वर्त्तुलमाकाशमण्डलम्" इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्येये चिन्तनीयम् यथोक्तं "जलस्य मण्डलं प्रोक्त"मित्युपक्रम्य "वृत्तं दिव्यत्तद्विद्येयं" मन्त्रमहो० ।

आकाशमय पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय अम्मय पृथिवीमय" शत०ब्रा० । "योऽयमात्मनः संसारसम्बन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौपाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयित्वात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति। स प्रकृतः संसारी अयमविद्याकार्य्यविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्ष आत्मा कूटस्थः साक्षी चिद्धातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतः परमात्मैव । ब्रह्मैव सन्नयमात्माऽविद्ययाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्ज्ञानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठत इति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तमेवं विधमब्रह्मात्मनो संसारित्वं तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासात् तद्धर्मस्य कर्त्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे तत्र तदसम्भवात्" वा०भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशभवा मांसी । कुञ्जटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिशून्यदेशे मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयान न० आकाशे यायतेऽनेन या–करणे ल्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे इव अत्युच्चप्राचीरोपरि स्थितः सन् रक्षति रक्ष–णिनि । दुर्गवहिःप्राचीरोपरिस्थिते रक्षके । "सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावरुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिः प्राकारसंश्रिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति ह्युच्यते शास्त्रकोविदैः" । भा०शा०अ०६९ व्या०नी०क० ।

आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्राप्रवेशेऽपि तदीयवाक्यं प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते नाटकाङ्गे १वाक्यभेदे "नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र आकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमाद्यन्नाटकादिषु" सा०द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्य्यमाणे २वाक्ये च ।

आकाशवत् त्रि० आकाशं गम्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । आकाशगामिनि "प्रतिस्थाप्य दक्षिणमूरुमपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽऽकाशवतीभिरङ्गुलीरभिदध्यात्" आश्वला० श्रौ०सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वात् । आकाशरूपे

आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अत्युच्चशिखत्वात् । (अमरवेल इति) ख्यातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादकपुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादिवाचि ।

आकाशसलिल न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेघादिधाराभिः स्रुतं धारं, चन्द्रकरतश्चागतं कारम्, तुषारकृतं तौषारम्, संहतहिमखण्डैर्निर्दिष्टं च हैमम् । तच्च सुश्रुते दर्शितम् अम्बुशब्दे २२० पृष्ठे उक्तम् ।

आकाशस्फटिक पु० आकाशभवः स्फटिक इव । वर्षोपले करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविधयो श्रीपतिराह । "उद्धूतं पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोद्भयात् । मेघमण्डलमाप्नोतिमौक्तिन्यपरिवर्जितैः । भिन्नवाञ्जलबिन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । दृषदस्मिपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ" ।

आकाशास्तिकाय पु० कर्म० अर्हन्मतसिद्धे जीवभिन्ने आवरणाभावरूपे पदार्थभेदे । तच्च अर्हच्छब्दे २८२ पृष्ठे दर्शित

आकाशीय त्रि आकाशभवे छ । माघे "व्यवधायि आकाशीयमिति । 'अखण्डमण्डलाकाशीय छायाईमयीमिव आकाशमिति च छ्रुत । स्त्रियां ङीप् आकाशोत्पन्ने त्रि ।

आकाशे अव्य आ+काश—ई । 'दूरस्थानाकाशे बहु कारे सर्वोऽभिवेशनम् । सरोजाकाशादिव वासना बलाकाशे विलसति सरसीके चाकाशे माघेऽपि "बहु वो (प्र आकाशे) निर्दिष्टि । यदि अनूपनदाद्यवर्णं तथा प्रतिनिविष्टा आहुतो' (वर्षं दृष्टा) यं कथयति वाचो एवा आहस्थीमादि' वैयेव ।

आकिञ्चन्य न अकिञ्चनस्य भाव ष्यञ् । दरिद्रतायाम् ।

आकिदन्ति पु ऋषिभेदे २ तद्देशवासिनि च । तस्या आहुत्यामिवार्थे च । आकिदन्तीय अर्द्धीयायु-

आकिर्ण त्रि आ+कॄ—क्त । व्याप्ते २ विस्तीर्णे च । "आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः" रघु । यत्र गैरावीर्णं तद्वनद्वयो नादिरतयो" महाभारत ।

आकीम् अव्य आ—कम्—बा डीमि । सर्वतो २ विवेच्ये च आदित्ये आकीमिवास आकीम् इति पारास्कर "आको वर्षेष रोचमादिवासो वर्षुषा" ऋ १।१६८ ।

आकुञ्चन न आ+कुचि—ल्युट् । सङ्कोचे वैशेषिक उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि कर्माणि "आकुञ्चनञ्च कौ आवरणमात्राप्रकर्षनीयैव उत्तमवृद्धस्थावयवमानादि वक्रबदंशो भोतूपादेव सजातवृत्तिरौडिवीपुणाय वक्ष व्यो यदि यदि वहुयदि वक्ष वहु यदि वक्ष बहुयदि कर्मेति समाप्य वै छ यश । च च सर्वभेदाः कर्म च बहुविधम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चन प्रसारण गमनमिति कर्माणि" वै छ । अत च वक्रबदवा- बयवसङ्कुचमानतदवयवमानादि कर्म त्ववाभ्यासा यथा कालम च एव च । तथा च "पुनरुक्तमूर्ध्व संसारिताभिमनोऽयम् त्वविति अवनयनम्" वै छ तत्प्रअवयम् । विगत एव "उन्नेः प्रत्यास्वो बक्र लोकसङ्ग च विकृती कृत्वोऽधिविशिष्टम्" वयो मनिलाभिमनमोदाक्षणयति वोदनवमानसीतपत्रिकाम बनसमीक्षितस्य तेन वयाविकारणोपिवार्या दृव्यंको बाधाकोणवृक्षाय वाविवदन्यम् । वोद्दतमानसीतपत्रिका नवीर्यं वा विरविवन् पूर्ण वंशेकका वकारि वोदनवन- मरामवर्तिवास च बवासन्ने वकायवे वक्षमा- बयाच तेन विवाहितवावायामृत्प्रबकाविका वश मम् । अवाचीति प्रकाशमासारणमरण्यनाच एव वाविशम् वा कुर्वाव्यपि वर्णासर्गाविवाविवम्, च वोतमवर्णदिवोतवसादिविजमदारचामन्वेरवना- विवत वा" "वाबेव स्वासवोववाहृण यथा । प्रसारणच सवर्णे वर्णोवोऽपि मध्य वं यथा "वनिमवः वीपमानो च सर्वेन वक्तृवमवाटवोय वर्णसिवववाचरोत्युववनाकर्षं वर्णि तथा दयाकुञ्चनमवमीकृष्मीभूतवदि वक्रमाणे वाकु- ञ्चनमाद्यादिविविधैः इति च छ्रुत ।

आकुञ्चित त्रि आ+कुचि—क्त । आनम्रे २ सङ्कोचिते च । "आकुञ्चिताग्रपदम्" भट्टिः ।

आकुल त्रि आ+कुल—क । व्याप्ते । यं तथा व्यापीत वहुदूर्वाङ्कुरैरकुलम्" गीता "भाराकुलां तरित्रम् तरितो निषिवाम वि:" "वनिवोढ़' प्रतिवचराकुलं कार्यवा- कुला" इति च माघ । विदगुवा सर्वोङ्गुवा आकुला व्याकुल । आकुलत्व व्यवाकुलत्वम्मादकुलमुदायावा मेदः अविव्यासवाचनाव । कार्ये विन् आकुलयति आकुलमाने वि आकुलमोपा आकुलीभूत आकुली- कृत "इति परिविवक्तुमिकामिनं समाकुलीकृतो

आकुलाकुल त्रि आकुल+आकारे द्विल्व । आकुलाकारे २ व्याकुले च ।

आकुलि पु आ+कुल इन् । ऋषिभेदे ।

आकुलित त्रि आ+कुल—क्त । व्याकुलीभूते आकुल+आकारे विन् कर्मणि क्त । आकुलीकृते "कार्याकुलिताव- सितेर विधा कृत ।

आकुलीकृत त्रि अनाकुल आकुल कृत आकुल+च्वि+कृ—क्त कर्मणि क्त व्याकुलीकृते व्यामिते । [कृते ।

आकुलीभूत त्रि आकुल+च्वि+भू—क्त । अव्याकु-

आकूत न आ+कू भावे क्त । आशये अभिप्राये । "एवं वो मीमांसायां वरकवृत्तान्तैर्ब्रह्म इविषु वा वा वना भावीवाद —"अभ्यर्हिताः परात्मनो यथा वाचावनदापुत्ववद्वाच्यवन तवतो तथा अवत- मद्व वरवाकृतात् चतात्र वरबाविष्टाद्वार्थे वर्ते इत्यते इति वा वो "यदीरितमाकूतमीमांसा विना । [मेरुमाकूतमितिमाव आह ।

आकूपार आ+कूप—ल । देवताभिदे । "आकूपारस्य

आकूति स्त्री आ+कू—भावे क्तिन् । अभिप्राये । "आकूती नाकू विनीयां तर्पेव । तथाय ते" ऋ ४ १६।

च॰। द्रौपदीलक्षणस्त्वव । "आकूतिं सत्या मनसो मे अस्तु" ऋ॰ १०,१२८,४ । "स न आकूतिमृध्यात्" ऋ॰ ४,३६,२ । सम्पावा क्तिन् । स्वायम्भुवमनो शत-रूपायां पत्न्यामुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । "कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत् कायमभिचक्षते। ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट्। स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम । । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम् । दक्षायादात् प्रसूतिञ्च यतआपूरितं जगत्" भा॰ ३स्क॰।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । "आकृतिग्रहणा जातिः" महाभा॰ । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" गौ॰सू॰ तत्राकृतिलक्षणं तत्रैवोक्तम् "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" गौ॰ । "जातेर्गोत्वादेः सास्नादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । "इयमाकृतिरेव शक्यार्थ इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा॰। "येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इति" अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः इति । 'लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते" इति च महाभा॰ । गौतमेन तु इतरपक्षनिराकरणेन तयाणामेव शक्यार्थत्वमङ्गीकृतं यथा । "आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू॰। आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनो गवादेर्व्यवस्थानसिद्धेः व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वात् अयमश्वो गौरयमित्यादि व्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थः । इति यन्मतं तद्दूषयितुं जातेः पदार्थत्वमाह "व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः" सू॰ । मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकृतिव्यक्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य तयाणामेव शक्यत्वमित्याह । जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" सू॰ "तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एकवचनं तु विशिष्यैकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि यत्र विशेष्यत्वं तत्रैव शक्तिप्रसरात् । नचाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यत्वम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पश्वादिपदस्य जात्याद्यवाचकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वादिति" इति । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्षणमुक्तं "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू॰ प्रायुक्तिलक्षम्। एतेनाकृतिशब्दस्य जातिव्यक्त्योः सम्बन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च। शा॰भा॰ आकृतीनां नित्यत्वोक्तिस्तु आकृतिशब्दस्य नित्यत्वाभिप्रायेण द्रष्टव्या "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" नीतिः "न तद्विषये तथाकृतिः" 'तदुदाहरणाकृतौ गुणा' इति च नैष॰२आकारे"इङ्गितं हृद्गतोभावो बहिराकार आकृतिरिति" सज्जनोक्ते ३आकृतियुक्ते देहे "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु॰ । "स्पष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतो" रघु । "स्फुरितमनोगतमिवाकृतय" "गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि"इति च माघ ।"नाकृतिगुरुता गुरुता" उद्भट॰। ४आकारे मूलपत्न्यादौ च आकृतिगण ।

आकृतिगण पु॰ आकृतौ आकारमात्रे गणः शाक॰त॰ । पाणिन्युक्ततत्तत्कार्यनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकृतिगणः कण्ड्वादिरित्यादि गणपाठे भूरिप्रयोगः ।

आकृतिच्छत्रा स्त्री छादयति छद–णिच् कर्त्तरि ष्ट्रन् इत्त्व २त॰ । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।

आकृष्ट त्रि॰ आ+कृष–क्त । कृताकर्षणे । "नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः" महाना॰।

आकृष्टि स्त्री आ+कृष–क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य॰ आ+कम–डे । १अन्तिके २दूरे च निरु॰ । "त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य" ऋ॰२,१,१०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्य्यते कॄ–कर्म्मणि अप् । "दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्धपुटा लोके तारा व्यावर्त्तनोत्तमा" इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेत्रार्द्धविशेषणत्वे म॰ "निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा माघ ।

आकेनिप त्रि॰ आकेऽन्तिके निपतन्ति नि+पत–ड । अन्तिकपातिनि 'आकेनिपासो अहभिर्दविध्वत' ऋ॰ ४ ४५,६,

आकोकेर पु॰ ज्योतिषोक्ते मकरराशौ । "क्रियतावुरिजिसमकुलीरलेयपाथेयवृक्षकौर्पाख्याः । तैक्षिक आकोकेरोहृ-

...रोदनाक्रन्दं चेकम्" भट्टिः । [पूर्ववत् वा । क्वचित् ।

आ(अ)क्रौशल न [illegible]

आक्रन्द पु० आ+क्रन्द्-घञ् । १आह्वाने रोदने २आह्वान-शब्दे च । [illegible] ३मित्रे ४भ्रातरि च । [illegible] ५दारुणे युद्धे [illegible] च । [illegible] "आक्रन्दे [illegible]" [illegible] ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द्-ल्युट् । १आह्वाने रोदने २आह्वाने च ।

आक्रन्दित त्रि० आ+क्रन्द्+क्त [illegible] ।

आक्रन्दिन् त्रि० आक्रन्दति आ+क्रन्द्+णिनि । रोदनयुक्त [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्रन्द्य अव्य० आ+क्रन्द्-ल्यप् [illegible] ।

आक्रम पु० आ+क्रम घञ् [illegible] । १अधिष्ठाने [illegible] आक्रमणम् च । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्रान्त त्रि० आ+क्रम क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्रान्ति स्त्री० आ+क्रम क्तिन् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्रीड पु० आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड घञ् । क्रीडास्थाने [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आक्रीडिन् त्रि० आ+क्रीड णिनि । [illegible] ।

आक्रुष्ट त्रि० आ+क्रुश-क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश-घञ् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्रोशक त्रि० आ+क्रुश ण्वुल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ त्रि० आ+क्रुश तृच् । आक्रोशकारके । [illegible] ।

आक्लेद पु० आ+क्लिद घञ् । [illegible] ।

आक्षद्यूतिक न० [illegible] ।

आक्षपाटिक पु० [illegible] । [illegible] ।

आक्षपाद त्रि० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्षार पु० आ+क्षर णिच् घञ् । [illegible] ।

आक्षारित त्रि० आ+क्षर णिच् क्त । [illegible] ।

आक्षिक त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आक्षिप् त्रि० आ+क्षिप क्विप् । "[illegible]" [illegible] ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप–क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-स्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव–क्षिप्–अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव–क्त नि० क्षीवोमत्त शब्दः० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप–घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आक-र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च २६४पृष्ठे दृश्यः । ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै" कुमा० ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-र्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति" काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः । सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति० "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधो गोत्वादिपदकत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबोधं प्रत्येव-हेतुत्वात् गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृ-त्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध-स्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्" । ९तिरस्कारवचने च "विरुद्ध-माक्षेपवचस्तितिक्षितम्" किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप–ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । "यदा तु धमनी सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं नभश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु० मेदि० ।

आक्षेपण न० आ+क्षिप–ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनपा-तनप्रहाराक्षेपणग्रालम्बनगदग्रमप्रभृतिभिरभिघातविशेषैः" सुश्रु० ।

आ(अ)क्षैतज्ञ्य न० अक्षेत्रज्ञ एव आक्षज्ञ्या० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः पूर्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप–णिनि । १आकर्षके । आक्षेप इच्छया पर्यालोचनमन्यस्य इनि । २इच्छ-या आलोचनपूर्वकाकर्षके च । "बाह्याभ्यन्तरविष-याक्षेपी चतुर्थः" पात०सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष–ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष–ओड् । शैलपीलुवृक्षे (आख-रोट) इति ख्याते । "बिल्वामलकखर्जूरीका-फलमाम्रातदाडिमम् । भव्यं पारावताक्षोडम्" स्मृतिः । "आक्षोडप्रजम्बूफलकारफलं काश्मीरमथिरम्" आह्निके रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन–ड । खनित्रे । अच् स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीष् । आखकी क्षुद्र-खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्वतान् आ+खडि डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डलः काममिदं बभाषे" कुमा० "तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम्" रघु । [पूर्व्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्ड आ+खण्ड–इन् आखण्डके भेदके पत्राङ्गादि० ।

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन–घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु वृ० णत्वम् । "एव तथाश्मानमाखण-मृत्वा" आ०उ० । न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभि-रपि टङ्कैश्छेत्तुं न शक्योऽश्मा सन्त्वस्त्या" शा०भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन–कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु० आ+खन–करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि० । डर । आख-रोऽप्यत्र । पालेवमितादि युक्तारोहाद्यादिश ।

आखर पु० आ+खन–करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था–क षत्वम् वेदे नित्यम-लुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽप्याखरेष्ठः" सि०कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन–डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्मणि डु । ४देवताडवृक्षे । "शिभवे सति नैवास्ति मे ददाति जुहोति न । तमाखुराखुमित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्णपर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम–ड । मूषिक-वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेश-शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखुः तत्कर्णाविव पर्णमस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी)वृक्षे । कवभावे ङीप् । आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु० आखु भुङ्क्ते भुज–क्विप् । मूषिकभक्षके बिडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

[illegible] ॥ [illegible]

आ(अ)क्रौञ्च न [illegible]

आक्रन्द आ+क्रन्द–घञ् । [illegible]

आक्रन्दन न आ+क्रन्द–ल्युट् । [illegible]

आक्रन्दिक त्रि [illegible]

आक्रन्दिन् त्रि आक्रन्दि आ+क्रन्दि+णिनि । [illegible]

आक्रन्दि अव्य आ+क्रन्द– [illegible]

आक्रम पु आ+क्रम–घञ् [illegible]

आक्रान्त त्रि आ+क्रम+क्त । [illegible]

आक्रान्ति स्त्री आ–क्रम भावे क्तिन् । [illegible]

आक्रीड पु आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड–घञ् । [illegible]

आक्रीडिन् त्रि [illegible]

आक्रुष्ट त्रि आ+क्रुश–क्त । [illegible]

आक्रोश पु आ+क्रुश–घञ् । [illegible]

आक्रोशक त्रि आ+क्रुश ण्वुल् । [illegible]

आक्रोष्टृ त्रि आ+क्रुश तृच् । [illegible]

आक्लेद पु आ+क्लिद–घञ् । [illegible]

आक्षपटलिक पु [illegible]

आक्षपाद त्रि [illegible]

आक्षार पु आ+क्षर णिच् घञ् । [illegible]

आक्षारित त्रि आ+क्षर णिच् क्त । [illegible]

आक्षिक त्रि [illegible]

आखिद् [illegible]

आक्षिप्त त्रि॰ आ+क्षिप-क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-स्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु॰ आ+क्षीव-णिच्-अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव-क्त नि॰ क्षीबोमत्तः प्रादि॰ । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि॰ ।

आक्षेप पु॰ आ+क्षिप-घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आक र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च २८४पृष्ठे दृश्यः । ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै" कुमा॰ । ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेप परार्थे स्वसम-र्पणम् । उपादान लक्षण चेति" काव्यप्र॰ । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोध । सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-नयन गोकर्मकानयन विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्त शब्दशक्ति॰ "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधो गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबोधं प्रत्येव-हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृ-त्यर्थस्य गोत्वादे साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध स्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्मत्व गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-त्वात्, आनयन गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्" । ९भर्तिस्कारवचने च "विरुद्ध-माक्षेपवचस्तितिक्षतः" किरा॰ ।

आक्षेपक त्रि॰ आ+क्षिप-ण्वुल् । १निन्दके २आकर्षके । "यदा तु धमनी सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुत । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देह नभश्चर । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु॰ मेदि॰ ।

आक्षेपण न॰ आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनप-तनप्रहाराक्षेपणप्रत्यास्फोटगदघनप्रभृतिभिरभिघातविशेषै" सुश्रु॰ ।

आ(अ)क्षैत्रज्ञ न॰ अक्षेत्रज्ञ एव ब्राह्मणा॰ स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धि पूर्व्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे क्षेत्रानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि॰ आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १आकर्षके । आक्षेप सूक्ष्मदृष्ट्या पर्य्यालोचनमस्त्यस्य इनि । २सूक्ष्म दृष्ट्या आलोचनपूर्व्वकाकर्षके च । "बाह्याभ्यन्तरविष याक्षेपी चतुर्थ" पात॰सू॰ । प्राणायामशब्दे विवृति ।

आक्षोट पु॰ आ+अक्ष-ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु॰ आ+अक्ष-ओड् । शैलपीलुवृक्षे (आख-रोट) इति ख्याते । "पिस्तामलकखर्जूरीका-फलमाम्रातदाडिमम् । भव्य पानिवताक्षोडम्" स्मृति॰ "आक्षोडपनसं फलकारफल काश्मीरमभिज्ञम्" श्राद्धतत्त्वे रघुनन्दन ।

आख पु॰ आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित्रे । अत्र स्वार्थे कन् गौरा॰ पाठान्तरम् ङीप् । आखकी क्षुद्र-खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु॰ आखण्डयति भेदयति पर्व्वतान् आ+खडि डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डल काममिद बभाषे" कुमा॰ "तमीश कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रम रघु ।

[पूर्व्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-इन् आखण्डके भेदके पत्ना॰ आदि॰

आखन पु॰ आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु पृ॰ष्यत्वम् । "एव तथाग्नानमाखण कृत्वा" छा॰उ॰ । न शक्यते खनितु कुद्दालादिभि रपि टङ्कैरपि तु न शक्योऽश्मखनस्त्वा" शा॰भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि॰ ।

आखनिवक पु॰ आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि॰ । उर । आख-रोप्यत्र । पालेवमितादि युक्तारोहणादिषु ।

आखर पु॰ आ+खन-करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि॰ आखरे तिष्ठति स्था-क षत्वम् वेदे नित्यम-लुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽस्याखरेष्ठ" सि॰कौ॰ ।

आखान पु॰ आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु॰ आ+खन-डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्मणि डु । ४देवताडवृक्षे । "विभवे सति नैवास्ति मे ददाति जुहोति न । तमाहुराखु'मित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्णपर्णिका स्त्री आखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोर्मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्या ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु॰ आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिक-वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्व तथा गणेश-शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखु' तत्कर्णाविव पर्णमस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी)वृक्षे । कवभावे ङीप् । आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु॰ आखु भुङ्क्ते भुज-क्विप् । मूषिकभक्षके बिडाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] “[illegible]
[illegible] ” [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] [illegible] +[illegible]-[illegible] ।
[illegible] । ([illegible]) । “[illegible]
[illegible] ” [illegible] १ ८ । ६ ।

[illegible] त्रि [illegible] +[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] +[illegible]—[illegible] ।
[illegible] । [illegible]

[illegible] न । [illegible] । “[illegible]
[illegible] । इति [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । ([illegible]
[illegible]) इति [illegible] ।

[illegible] [illegible]+[illegible] [illegible]+[illegible]—[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] “[illegible]
[illegible] ” [illegible]
“[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ‘[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] ‘[illegible] इति

[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]-
[illegible] ” । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] “[illegible]
[illegible] ” [illegible] । [illegible]
[illegible] । “[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]-
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible])
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

जात्या पश्वाद्यादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण धन्यपिशु-
नादीनां पुरुषदोषादिगुणेन पचपचादीनाञ्च शब्दानां
कर्म्मत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वात् चातुर्विध्यमेव रूढानामिति ।
यदुक्तं दण्डाचार्य्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
गुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः"
इति तदेतच्च सम्भूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दा-
नामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकमस्मा
लक्षयति । जात्यवच्छिन्नशक्ते नवती नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि शक्तत्वाद्व्यक्तेर्भान तदुपक्रमम् । यन्नाम
जात्यवच्छिन्नशक्तत्वात् सा नैमित्तिकी सत्ता यथा गोचँत्रा
दि सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकम-
भिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे शक्त-
ततमित्याकारकग्रहात् गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्ते एकशक्तत्वपक्षस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानय-
नादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वय-
बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्म्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
न्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मता-
कत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठ-
कर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्म्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात् । न च वस्तुगत्या यत्रोत्व-
शक्तत्व तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं
पक्षादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्ति गोत्वत्वावच्छिन्नशक्त-
त्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्त-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्व गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम्
गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतया शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन ज्ञानांशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वा-
दिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन
जातेः प्रकारतया धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात्
अय गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्या-
कारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभि-
चाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् ।
एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः ज्ञानांशे विषयतया
सुबर्थकर्म्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
उक्तस्थल एव व्यभिचारात् । तथैव कालोगौ पदं
गौरित्यादिप्रत्ययोरपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन
गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-
सम्बन्धेन गोत्वादे प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
तागर्भत्वेन तादृशमते प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
त्वादिजाते सम्यानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्र-
तीते समवायेन प्रमात्वस्य दुर्व्वारतापत्ते शाब्दस्यैव
प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्य-
भेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुसारेण ।
तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितो गवादिकर्म्मता-
कत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वा-
द्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्म्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्या-
दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्ति-
बोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्द-
त्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुप-
पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायो-
गाच्च । यत्तु गौर्ज्जायते गौर्नश्यति सर्व्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनानन्त्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात्
यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः "जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-
द्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविभाज्यतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्यावाच्यत्वे तद्वति गवादौ
लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् ।
न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियो-
गित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथा-
विधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोग तत्र पञ्चम्या स्वार्थे-
ऽवधित्वादौ धर्मिकगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य
गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्या
गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्ते वस्तुतः शुद्धस्य
गोत्वादे शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्त-
त्रावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयो दुर्घट एव ।
द्रव्य घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधात् घट-
त्वजातेर्नानात्वोपगमादिति । प्रभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन

[illegible] । [illegible] न हि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

प्रकारत्व समवायेनैवेत्यभिहित प्रागिति"। लक्षकलक्षण
मुक्त तत्रैव 'यादृशार्थस्य सम्बन्धवति यच्छक्त यद्भवेत्।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि। यादृशार्थसम्बन्धवति
यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्ति-
शून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणा
द्यपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरा-
दावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीरादा-
न्वयं बोधयन्तीति ते लक्षका एव। शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वा-
पत्ते तस्य तद्रूपत्वं स्यात् कथञ्चिन्नीरादिसम्बन्धित्वेन गृही-
तादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष
इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणाया
सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्व-
मित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टा-
पत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्ते पट-
साधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं
यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य
गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्ब-
न्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गा-
यामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याधेयताधर्मिकनीरानु-
भवं प्रति नीरार्थकनाम्नोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात्
नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात्। ननु वाक्य-
मपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य
लक्षणया चित्रगोस्वामिनो बोधः कथं वा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र
नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्ते न हि
तीरं गभीरं नापि गभीरपदम्। तथा नद्यामित्यस्यायोग्यता-
पत्ते नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरल-
क्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्य-
न्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वया-
नुपपत्ते समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्न-
त्वात्। एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षण-
यापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेर्लक्ष्यत्वे घोषादाव-
भेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभे-
दान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्। न च
गभीरायां नद्यामिति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम्। तदर्थे
विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे

विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितो-
ऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्तेश्च तद्भागस्य वाक्या-
दन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरे
लक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्त-
विदः। घटपटाद्यनुकरणस्य डुफडादिशब्दस्य च
स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव। गौर्व्वाहीक
इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौण
शब्दादिपदं गोशब्दादौ लक्षकमेव न ततोऽभिद्यते"। तस्य
विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव। "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढा-
धुनिकादिका। लक्षणा विविधा ताभिर्लक्षकं स्यादने-
कधा। काचिल्लक्षणा शक्यार्थेतररूपेण बोधकतया
जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य।
काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणा-
नुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघट-
त्वादिना च घटपदस्य। काचित्लक्ष्यतावच्छेदकीभूतसत्तद्रू-
पेण पूर्व्वपूर्व्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्या-
दिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य।
काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तद्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा
घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौणी गुणवाद इति यथा अग्निर्माणवक इत्या-
दावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेव विविध-
लक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादि-
पदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तर्हि भवेदप्युक्तक्रमेण लक्ष-
काणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादि-
शक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणा
मननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ चैत्य सूर्येदित्यादौ शक्तेन
दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरा-
दिना सार्द्धं सम्बन्धीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वय-
बोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य
धर्म्मान्तरेऽन्वयमुद्रेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधे-
यत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य
स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्म्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वात् नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेश कुन्ताः
प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः
कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्यापा-
दयितुमशक्यत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव लक्षणेरपि ज्ञानमनुभावकं
भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"।

[illegible]

प्रकारस्य समवायेनैवेत्यभिहित मार्गमिति” । लक्षकलक्षणं
मुक्त तत्रैव ‘यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षणं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृशार्थसम्बन्धवति
यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्ति-
शून्यं भवेत् । सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका
अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरा-
दावसङ्केतिता तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्य-
न्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वा-
पत्ते तस्य तद्दूषणत्वात् कथञ्चिन्नीरादिसम्बन्धित्वेन गृहो-
तादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष
इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणाया
सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्व-
मित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टा-
पत्ति शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्ते पट-
साधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं
यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य
गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्ब-
न्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गा-
यामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानु-
भवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात्
नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्य-
मपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य
लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र
नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्ते न हि
तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यता-
पत्ते नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरल-
क्षकमिति मीमांसका तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्य-
न्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वया-
नुपपत्ते समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्न-
त्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणा-
यापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेर्लक्ष्यत्वे घोषादाव-
भेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभे-
दान्वये नाम्नो समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च
गभीरायां नद्यामिति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम् । तदर्थे
विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे

विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितो-
ऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्ते स्वभागस्य वाक्या-
दन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर-
लक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्त-
विदः । घटपटाद्यनुकरणस्य च फक्कादिशब्दस्य च
स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्व्वाहीक
इत्यादौ तु शक्यार्थसादृश्यत्वावच्छिन्नबोधकतया गौण
गवादिपदं गोसादृश्यादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते” । तस्य
विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं निरूढा-
धुनिकादिका । लक्षणा विविधा साभिर्लक्षकं स्यादने-
कधा । काचिल्लक्षणा शक्यादृष्टिरूपेण बोधकतया
जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य ।
काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणा-
नुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघट-
त्वादिना च घटपदस्य । काचित्तु लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रू-
पेण पूर्व्वपूर्व्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्या-
दिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य ।
काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तादृप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा
घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसादृश्यत्वप्रकारेण
बोधकतया गौण्युपादाने यथा अग्निर्माणवक इत्या-
दावग्निसादृश्यत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेव विविध-
लक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादि-
पदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तर्हि भवेदप्युक्तक्रमेण लक्ष-
णायां विभागः नत्वेवदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादि-
शक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणा-
मननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्तेन
दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरा-
दिना सार्द्धं गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वय-
बोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य
धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सप्तम्यर्थाधे-
यत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य
स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वात् नान्वयभुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेश कुन्ताः
प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यतानुपपत्ते
कुमति पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्या-
नुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं
भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचार” ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव तयोर्वि० भू० ।
समासे तत्तु मिश्रैव शक्तिः समुदायस्यत् । बहूनां वाक्य-
धर्माणां वचनैरेव साधने । व्याकरणोक्त समासादीनामेवं
भाव व्याश्रित । चकारादिनिषेधोऽस्य सङ्ख्यावाचिनाम्-
मम् । कर्तव्य ते न्यायसिद्ध तावन्नं तदिति स्थिति ।
व्यपदेशबहुव्रीहौ गुणस्यानेकस्यता । कृष्णाद्यावानि
तत्र तत् कि शक्ति न कस्ये । समास इति इति-
मावोपस्थापनम् । "राजं पदार्थे "इत्यत्र पदशक्तिस्य
यात्रियोजते समासादि न समर्थे विपरीतवाभिधान-
शक्त तत् साधुरिति पदार्थस्य भावाद्भाव । पदो-
द्देश्यकविधिवत्तु तत्तद्विशेषमार्गं वेदमगतागतवातद्वयात्
पदत्वमपि इतिवत्येव । विशिष्टशक्त्यभावे तुर्या मते दूषण
शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज
निरूढेऽपि योगादेरेवम्यपि तदापि समुदायशक्तिर्न
सिध्येत् । न च पद्मत्वमेवोपस्थितये वा कल्प्यत इति
वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामिन्येवोपस्थितये तत्-
कल्पनाप्रसङ्गात् । समुदायेन तयोर्पस्थितिरिति चेत्
पङ्कजपदेऽपि सा तथा । एव रथकारपदेऽपि तथा च
"वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना समुदा-
यप्रयोगेन ब्राह्मणादिविषयत्वेनोपपत्तौ तत्कल्पना स्यात्
जातिविशेषस्याधिकारित्व मकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-
दिति भाव । बाधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तिधर्माणां
विशेषणानियम्यस्यासमासादयस्तेषां वचनैरेव साधने
गौरवमित्यर्थ । अयं भाव विशिष्टशक्त्यभावे राज
पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि राजादिपदस्यान्यत्र
राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसम्भवात् । विभाषावचनस्य
यथासन्नियमवारणाय कार्यमिति । ननु "सविशेषणा-
नामिति" वचनमाह विशेषणाद्यन्वय विभाषावचनस्य
तत्समेवेत्यासह समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव
तत्त्वम् । व्यपेक्षाविवक्षाया वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-
येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि
विशिष्टशक्तौ राज पदार्थैकदेशतयान्यायासम्भवात् न्याय-
सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षमाश्रित्य यत्तेतस्मिन्
व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽयमेकार्थीभावकृतो विशेष स
वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा भवता-
दिर्टौ, निष्कौशाम्बिगोरथो घृतघटो गुडधाना केश-
चूड सुवर्णालङ्कारो द्विदशा सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयो-
गादिकान्ययुक्तपूर्वमिश्रसङ्घातविकारसमूहप्रत्ययलोपो, यो-

भाव्यर्योपाणिनौ भाष्य इत्यतिगौरव स्यादिति ।
दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना समासान्त इ प्र-
गमसङ्ख्यादाविवाटोप्ता वृत्तौ प्रागस्य प्रयाय । दूषणा-
न्तरमाह । षष्ठ्युत्पत्तिमन्तरमिति । व्ययणाय चित्र
गुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र
लक्षणा प्राप्तोदकोपाय इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्त-
कर्तृ मित्युदकमित्यादिबोधोत्तर तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणाया-
मप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्रामत्वबोधाभावात् । प्राप्तेति
क्तप्रत्ययकर्तृ कर्तृ कर्म कर्मणि लक्षणेति चेत् न समा-
नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-
प्राप्तिकर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि
कयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्ते प्राप्त धात्वर्थतया कर्तृता
सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवात् । तथा
देवदत्त पचतीत्यत्र कर्तृताकर्मसम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयाय
भेदान्वयाभावापत्ते । तथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति
बोधोत्तर तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यत इति चेत् प्राप्तधात्वर्थ-
तया प्राप्तिकर्तार प्रति विशेष्यताया असम्भवात् ।
प्रकृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थ प्राधान्यमिति व्युत्पत्ते । प्राप्त-
पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तत्राणि नामार्थयोरभेदेन समास-
भेदान्वयायपत्तेः । एवमूढरथ उपहृतपशु उद्धृतौदना
चक्रपाणिरित्यादावपि द्रष्टव्यम । अत्र हि रथकर्मक
वहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्य, ओदनकर्मको-
द्धरणावधि चक्रपाककरणधारणमिति बोधाभ्युपगमात्
अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटपदविनिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृक-
प्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदकपदादिसमुदायशक्तेव निर्वा-
ह इति भाव । बाधकान्तरमाह । व्यपदेश्येति । अयं भाव
चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमु-
पपद्यते। नच तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी
गौरिति बोधापत्ते । गवादिपदस्य षष्ठ्यर्थकदेशत्वेन तत्र
चित्रादेरन्वयायोगात् । नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्य प-
स्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तर तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेइति
वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण
लक्षकत्वासम्भवात् । नच गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनि-
गमक इति वाच्यम् ।\एवमपि प्राप्तोदक इत्यत्र इत्या-
दावव्ययीभावो विनिगमकाभावात् । यौगिकानां कर्त्रा-
द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । नच पदद्वये लक्ष-
णेति नैयायिकोक्त युक्तम् बोधाद्यसम्भवात् । न च
मरणाद तात्पर्य्यग्राहकत्वादेकसैवेकदा लक्षणा न द्वयो-

[illegible] [illegible] यतः [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]

[illegible]

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव इत्युक्तं मं० भू० । समासे ननु शक्तिरेव नास्ति पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी-भाव आश्रित । बहुव्रीहिरिवेष्टोऽत्र सङ्ख्यावत्साधनक्रमम । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वन्मतं तदिति स्थितिः । अपदार्थवच्छक्तौ युक्त्यन्तरकल्पना । तुल्यन्यायेन तत्र हि शक्ति न कल्प्यते । समास इति इति मानोपलक्षणम् । 'गार्ग्यं पदार्थ' "इन्द्र पदत्रिकेण" यारिष्यते समासादि न समर्थे विपरीतार्थाभिधान-शक्तः ननु साधुरिति इन्द्रपदस्य भावाद्दोषात् । पदो-द्देश्यकविधित्वेऽपि तदन्तिकसमासेऽवयवसमासान्वयात् पङ्कजमपि शक्तिमत्त्वेन । विशिष्टशक्त्यनङ्गीकारे मते दूषण-मनिवार्यमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दादिति । पङ्कज-निरूढादि योगाद्येवोपस्थिते तदपि समुदायशक्तिं विघ्नेत् । न च पद्मत्वस्यैवोपस्थितये वा कल्पत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्-कल्पनावश्यकत्वात् । यथान्यत्र यत्नोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि वा तुल्या । अत एव रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना समुदाय-शक्तियोगेन जात्यादिविषयत्वेनोपपत्तौ तत्कल्पना तथा जातिविशेषस्याधिकारित्वं सकलसम्प्रदायसम्मतम् । स्या-दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तिधर्माणां विशेषणविभक्त्यादियोगाद्यनेकानां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयं भाव विशिष्टशक्त्यभावे राज-पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि स्यादिविशेषणादन्वय राजपदेन अन्तर्गतविभक्त्यादितत्त्वात् । विभाषावचनस्य तदर्थनियमवारणाय कार्य्यमिति । ननु "अविशेषणा-नामिति' वचनात् विशेषणादन्वय विभाषावचनस्य सामर्थ्येनाप्यवद्दृष्टत्वं समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव एतत् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-स्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । अविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्याय-सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य यदेतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽयमेकार्थीभावकृतो विशेष स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा भवता-दिनौ, निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधाना केश-चूड़ सुवर्णालङ्कारो द्विदशा सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयो-गादिकान्तयुक्तपूर्वनिमित्तसङ्ख्यातविकारलुप्तप्रत्ययलोपो, वी-

प्सायविवक्षितो वाच्य इत्यतिगौरव स्यादिति । दूषणान्तरमाह । घटादीति अादिना घटस्थाम इत्य-मगमकत्वादाविशादीनां पूर्वोक्तयानां ग्रहः । दूषणा-न्तरमाह । बहुव्रीहिमित्यन्नर्थमिति । अयमाशय चित्र-गुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदकोपायम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्त-कर्तृ मियदर्थमित्यादिबोधोत्तर तत्सम्बन्धिपान्यवाया-अभ्युपगते कर्तृत्वसम्बन्धानामसम्भवात् । प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्य कर्तरि कर्मणि वाच्येति देशादि समा-साभिकरणतिथ्यादिकार्यं तत्रार्थे तदभ्युपगमेऽपि कर्म-प्राप्तिकर्मेति स्यात् । तदपि समासाभिधानेति यदि तयोरभेदान्वयबलात्तस्याम प्राप्तोदकतया उदकता समवायेन भेदेनोदकत्व तस्यात्तस्यान्वयः । तथा देशस्य सम्बन्धस्य कर्तृत्वसम्बन्धेन देशस्यान्वयस्य वेनानयतयापत्ते । प्राप्तोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तर तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यत इति चेत् प्राप्तेः प्राधान्य-तया प्राप्तिकर्तारं प्रति विशेष्यतया अन्वयभावात् । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्त-पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तत्रार्थ ग्रामस्याभेदेन समान-भेदान्वयापत्तेः । एवमूढरथ उपहृतपशु उद्धृतौदना बद्धपाणिस्थ्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत हि रथकर्तृक वहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्य, ओदनकर्मको-द्धरणावधि बद्धपाणिकर्तृकाधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटपदनिष्ठे घटपदस्येदोदककर्तृक-प्राप्तिकर्मकत्वविशिष्टे प्राप्तोदकत्वादिबहुधात्वाद्यर्थ इति-न्यादितिभाव । साधकान्तरमाह । अपरञ्चेति । अयं भाव चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्त्युप-पद्यते । न च तत्र लक्षणा वा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्ते । गवादिपदस्य लक्ष्यैकदेशार्थे न तत्र चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति प्रथम तत्सम्बन्धबोधोत्तर तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेऽति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धस्य विनि-गमक इति वाच्यम् ।।एवमपि प्राप्तोदक इतविशेष इत्या-दावपवर्ग्यकशक्तौ विनिगमकाभावः । यौगिकानां कर्ता-द्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धस्याविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् । बोधार्थवृत्तिप्रसङ्गात् । न च तत्सर तात्पर्य्यग्राहकसत्त्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा न द्वयो-

[illegible]

[illegible]

विषयु नीलोत्पलमित्यादौ सर्वत्रान्वयप्रसङ्ग । राजपदादे सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलं पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादे पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात् । तण्डुल शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थप्रथमार्थे तण्डुलादेरस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वय । शुभेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्था पारिभाषिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्ग । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यिकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्ति । किञ्च राजपुरुषइत्यादे सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्य राज्ञ पुरुष इति विग्रहविरोधात् समानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माद्धक्तिनिर्गुयोन स्यात् नान्त्य राजसम्बन्धरूप पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चित वैयाकरणभूषणे । अतएव "वषट्कर्त्तु प्रथमभक्ष" इत्यत्र न भक्षाद्दिस्य प्राधन्यविधान युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये, "अर्द्धं स्विष्टकृत यजति" इत्यत्राद्यानुवादेन न विसयविधान युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपित सङ्गच्छते । सङ्गच्छते चारुणाधिकरणारम्भ । अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोम क्रीणातीत्यत्रारुणत्वपदद्वयितरयोरपि एकत्वादिगुणमात्रबोधकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणाती करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदगन्धाया असम्भवादिति प्रपञ्चित भूषणे । तस्मात्समासशक्तिमत्त्वो जैमिनीयैरवश्यमभ्युपेयइत्यलं विस्तर" ।

आख्यात त्रि० आ+ख्या—कर्मणि क्त । कथिते । व्याख्यायतेऽनेन वा० करणे क्त । तिङ्कृते भत्ययें तत्र लक्षणमाह शब्दश० "धातुर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थं स्वार्थयत्नस्य शब्दोवाख्यातमुच्यते" इति । व्याख्यातं चैतत् तेनैव "भावनार्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थं शब्दो माख्यात तदेव च तिङ् इत्युच्यते तिङाख्यातयो पर्यायत्वात् । पाकवंतस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायक पक्षादिकेन तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य । चैत्र पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया बोधकत्वमपि नामधातु म स्वार्थस्य । चैत्र पाचक इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु कर्त्तुरेव कृता धर्मित्वकत्वात् अन्यथा पाचकश्चैत्र इत्यादिकमयोग्यमेव प्रतिपादकार्थयो पाचकचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तदर्थ कृतेरेकत्वादावन्वयायोगात् । अथ पक्व कालइत्यादौ तमादिना भावनार्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादि इव चिकीर्षत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विषयत्वेनानुभाव्यते इति म तेष्वतिप्रसङ्ग । अत्रेद तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिमित्तयत्नगत यत्नत्वमेव तिङ शक्यतावच्छेदकम् न तु चेष्टाया जनकत्वम् चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्यावच्छेदकतया सिद्ध महत्त्वत्वम् । चैत्रो निश्वसितीत्यादितोऽपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीते । तिङर्थ कृतौ च धात्वर्थस्य तु करोमीतिप्रतीतिनियामक साध्यत्वाख्यविषयता प्रभेदरूपविशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्व वा संसर्गमर्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षादतोगत्वादिगोचरनिवृत्तिदशाया गच्छतीत्यादिको न प्रयोग । "तत्र निश्वासप्रश्वासादप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङ शक्यतावच्छेदकम् न तु प्रवृत्तित्व पचतीत्यत पाककृतिमानिति प्रतीते नहि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्व पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाक करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वर करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यतापाताच्च । निविड़निपातम् पुरुष समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्यादिकोन प्रयोग नचैवमीश्वर पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्य तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गृतो पचतीत्यादि प्रयोगस्येष्टत्वात् अन्यत्रावयविनिष्ठावच्छेदकतासम्बन्धेनैव तादृशतिङर्थ कृते संसर्गत्वे लाघवाच्च । नित्यप्रयत्नव्यापकत्वेनैवानुकूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहु "। इयरो जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीते समवायित्वे, चैत्रोजानातीत्यादावस्यच्छेदकत्वे, बुद्धिरपगच्छते घटोभासत इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिरूढलक्षणा । कृतित्वप्रदायत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि तिङ शक्तिरेव । कृत्यादिकस्त्वयथं प्रयत्नस्यैवावच्छेदको न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादत करोजानातीत्यादिको न प्रयोग । प्रायुक्तं वा रीतिरत्रापि । पय पतति स्पन्दते इत्यादावपि पतनादे समवायित्वमेव तिङनुभाव्यते न तु तदनुकूल गुरुत्वद्रवत्वादि येन जतिप्रत्यशरीरेषु तेष्वपि तिङ शक्तिरापाद्यते । घटाना शत पततीत्यादौ च शतपदार्थैकदेशएव शतसंख्याया

[illegible] दोषाद[illegible]रिति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ-कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्य-कारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्रइव सुखं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रत्वार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितरा-विशेषणत्वघटितः इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणो-राख्यातार्थत्वे साम्यमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्या-पारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधि-काराद्धातोरिति लभ्यम् तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद्व्या-पारमेव बोधयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पच-तीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्य-तीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चाप्यातजडीकृतकलेवरस्यो-त्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्न-स्याप्रधानादप्रयोगात्। किञ्चिन्नेष्टादिनावगतौ चायमुत्ति-ष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्ट-त्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामा-नीति" निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधक-भाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वया-त्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो-धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीया-पत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रत्यप्रस-ङ्गः। एवमपि द्वितीयायादुर्व्वारत्वेन पश्य मृगः इत्यादिवा-क्यस्यैवासाधुतापत्तेः। न च पश्येत्यत्र त्वमिति कर्माध्या-हार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे चानन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर-णीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप-स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्य-कारणभावोद्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्ज-न्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदा-न्वयः। घटोनश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयकोनाशानु-कूलोव्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्व-विशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविन्यां नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तोजानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयकोज्ञा-नेच्छाद्यनुकूलोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्तत आश्रयतैवेति दीक्षोद्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते सुप्भि-न्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्या-शक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगत तयास्य स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर-व्यंसकादिगणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्र-हणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। "आख्यातो-पयोगे" पा०।

आख्यान न० आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्व्ववृ-त्तकथने "आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः" सा० द०। "यथा देवः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी०। ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः" पा० "विभाषाख्यानप-रिप्रश्नयोरिञ्" पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्ष-णेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा० इत्य भतः कश्चित् प्रकार प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म्म इति तदर्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्ष-महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं लक्षयित्वा

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] संज्ञा [illegible]
[illegible] [illegible] ।
अत [illegible] [illegible] । किञ्च [illegible] संज्ञा
न [illegible] [illegible] चैव [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव
[illegible] [illegible] [illegible] तु [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] एव
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] किं [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । किञ्च
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] चैव न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] चैव [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
न च [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
इति [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
तु [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फल प्रति। तिङर्थ कर्त्तृकर्मसंख्याकाला। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभाव फलित। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्याया प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्य सोऽपि चन्द्र इव सुख दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्य्ययो आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्ट भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यम् तत्र धात्वर्थ यद्प्राधान्याद्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वय। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वय यद्वा अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्ते अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशाया कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वय फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चामवातजड़ीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्ति। परयत्न साध्यानाद्प्रयोगात्। किञ्चिच्छैत्यादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति प्रश्नमयात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्ट, तथापि 'भावप्रधानमाख्यात सत्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्त भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभि समसमभेदान्वयाप्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्ति। तथा च पश्य मृगोधावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्ते। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् मृदप्रसङ्ग। एवमपि द्वितीयायाद्दुर्वारत्वेन पश्य मृग इत्यादिनाक्यैवाक्यासम्भवापत्ते। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्म्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतया स्वस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कारणमिति नैयायिकोक्त नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावोद्रष्टव्य। भावनाप्रकारकबोध प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतु पश्य मृगोधावति, पचति भवतीत्यादावनुरोधादिति दिक्। इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोध। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वय। घटोनश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयकोनाशानुकूलोव्यापार इति बोध। स च व्यापार प्रतियोगित्वविशिष्टनाशप्रागभावप्रध्वंसप्रधानम्। अतएव तस्य सत्त्वा नश्यति, तदत्यये नष्ट, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोग। देवदत्तोजानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयकोज्ञानेच्छाद्यनुकूलोवर्त्तमानो व्यापार इति बोध स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते कृद्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्ते यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापक स्थल नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीना तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकस्थले च आदेश गत तथात्व स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर॰ गणसूत्रम् तत्र आख्यातपद च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् ३आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या–क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या–तृच्। उपदेशके। "आख्यातो पयोगे" पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या–भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ब्बवृत्तकथने "आख्यान पूर्ब्बवृत्तोक्ति" सा॰द॰। "यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदा पूरिता" वेणी॰ ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयो" पा॰ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा॰ इत्य मतः कश्चिन् प्रकार प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्ते कश्चित्प्रकार प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्ष महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्य क्वचित्स्या

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव शुभ्र इष्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्थयोराख्यातार्थानन्वयादितरविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लभ्यम् तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद्व्यापारमेव बोधयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः सम्भवः अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चाप्रवातजड़ीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नसाध्यानादप्रयोगात्। किञ्चिन्नेष्टादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति यत्नमायात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्तेर्भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाव्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् यत्प्रसङ्गे एवमपि द्वितीयायादुर्वारत्वेन पश्य मृगस्त्यादिवाक्यस्यैवासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे चानन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्त्वाख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्ततः आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते सुब्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकसूत्रं नास्ति तथापि लडादेरेकवचनादीनां तत्तत्संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर॰ गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या–क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि॰ आ+ख्या–तृच्। उपदेशके। "आख्यातोपयोगे" पा॰।

आख्यान न॰ आ+ख्या–भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ववृत्तकथने "आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः" सा॰ द॰। "यथा देश सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी॰ ३प्रतिवचने च। "प्रश्नाख्यानयोः" पा॰ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्" पा॰। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा॰ इत्थम्भूतः कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदको धर्म्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विष्णुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्ये लक्षणविधा

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थ कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणोः फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव सुष इष्यते, देवदत्तो भुक्ता व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कान्तस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधिकारात् धातोरिति लभ्यम् तत्र धात्वर्थं चदप्राधान्याद्व्यापारमेव आश्रयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः यत्र अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चावघातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्रत्वाज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्छेदादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि ‘भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति” निरुक्तोक्ते भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समसमभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायाः कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् प्रथमप्रसङ्गः। एवमपि द्वितीयायाद्दुर्वारत्वेन पश्य मृगमित्यादिवाक्यस्यैवासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यस्य तमिति कर्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दृशिकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु तज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादावतुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्याः सत्त्वे नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भाविते नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो गामानीतुमिच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयको गवानयनेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः उ चान्नत आश्रयत्वैवेति रीत्योह्यम्”। एवञ्च वैयाकरणमते तृङ्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकसूत्रं नास्ति तथापि लडादेर्गैकवचनादीनां तत्तत्संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेश गत तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” मयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। “आख्यातोपयोगे” पा०।

आख्यान न० आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्ब्बवृत्तकथने “आख्यानं पूर्ब्बवृत्तोक्तिः” सा० द०। “यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदा पूरिता” वेणी० ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्” पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। “अवस्थेत्यस्मृताख्यानेत्यादि” पा० इत्य मतः कश्चित् प्रकार माप्य आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कश्चित्प्रकारं प्राप्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोपिभुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं लक्षयित्वा

[illegible] "आख्यानकी" [illegible] यथा भारते [illegible] । [illegible] आख्यान+[illegible] [illegible] । [illegible] ।
"आख्यानं [illegible]" [illegible] ।

आख्यानकी स्त्री [illegible] ।

आख्यायक पु आ+ख्या-ण्वुल् । [illegible] ।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या ण्वुल् [illegible] । [illegible] ।

आख्यायिन् त्रि आ+ख्या-णिनि । [illegible] ।

आगत त्रि आ+गम-क्त । [illegible] ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । [illegible] ।

आगमन(ना) न आ+गम-ल्युट् [illegible] । [illegible] ।

आगमवत् त्रि आ+गम-[illegible] । [illegible] ।

आगन्तु पु आ+गम-तुन् । [illegible] । [illegible] ।

आगन्तुज त्रि [illegible] । [illegible] ।

आगम पु आ+गम-घञ् । [illegible] ।

पूर्व्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्व्वक्रमस्तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमोऽभ्यधिक आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्व्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् । “आगमोऽभ्यधिको भोगादिति” च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्धप्रागमाभावनिश्चयसम्भवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । स्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतं हारीतकात्यायनेन । “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते स्मार्त्तेऽत्वनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता” । स्मार्त्तश्च कालो वर्षशतपर्य्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः” इत्युक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्द्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् न चैतदिष्यते “आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा” इति नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्व्वत्र निरागमोपभोगे “अनागमन्तु योभुङ्क्ते इत्येतद्द्रष्टव्यम् यदपि “अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति” । पित्रा सह पूर्व्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः तथा सति “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते” इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्त्तुं न शक्यं किम्पुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् । यच्चोक्तम् । “यद्विनागमं अत्यन्तमभुक्तं पूर्व्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेत्यत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रमाणान्तरेण नागमोऽवगतः कथन्तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलं मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्व्वमनवद्यम् । आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । “आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” या० यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभिसन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापादानञ्च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीकारस्त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति सङ्कल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्यवहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्य्यते “दद्यात् कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे । केशरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेदिति” । आश्वलायनोऽप्याह । “अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिमृशेत् प्राणिनं कन्यां चेति” । तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रियादेः सम्पूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलस्त्वागमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्व्वापरकालापरिज्ञाने । पूर्व्वापरकालज्ञाने तु विशुद्धोऽपि पूर्व्वकालागम एव बलीयानिति । अथ वा “लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्” इत्युक्तम् । एतेषां समवाये कुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत इदमुपतिष्ठते । “आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो” इति अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावितस्त्वागमो भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्व्वक्रमागताद्भोगाद्विना । स पुनः पूर्व्वक्रमागतो भोगस्तुर्ये पुरुषे लिखितेन भावितादागमात् बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादागमात् स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

भारतेन [illegible] "भारते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भानना । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यादि । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible]" वा । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] वा । "[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । वा ११ ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] ।

भाग+[illegible] [illegible] [illegible] । १ [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । ११ [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" [illegible] ११ [illegible] [illegible] [illegible]

रुद्रयामले तु मत श्रीवासुदेवस्येति पाठ क्लीबत्वेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधी न हि देवा प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानत । पञ्चवर्णैर्भवेद्दीक्षा-ह्यागमोक्तैर् महायुमिये ।। या लत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्ट लभेन्नर" तन्त्रसारे यामलम्" भगवान् तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्य तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्मवासनारूपपाशबद्धान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाज संसारपार गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वर वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश। तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु अनुच्छिन्नानामप्यर्थस्य दुर्मेधसामिदानीन्तनादीना दुरधिगमतया आयामबाहुल्येन च तत्राप्रवर्त्तमानाना क्रमशोविलुप्तेषु श्रौतधर्म्मेषु कथङ्कारमुद्धार स्यादित्याकलय्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहित सन् तत्तद्ग्रन्थान् प्रणीतवान्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थो जैमिना धर्म्मादिभिश्च सम्यक्तया व्याहृत उपासनाकाण्डार्थ स्वय शिवमूर्त्या तन्त्रशास्त्र, नारदादिमूर्त्या च पञ्चरात्रादिक विधाय विवृत ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्येति विवेक। ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वत प्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषा प्रामाण्यतत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेदएव रामतापनीयन्रसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपसनादिसत्त्वात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषा च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्य स्मृति वाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतो. स्मृतिकर्त्तृणामिव आगमकर्त्तु शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत् रागद्वेषादिरुत्थितत्वसत्त्वात्। तत्र कर्मकाण्डार्थे सर्वेषाम-पर्युदस्तानामधिकार मुमुक्षोरपि सत्त्वशुद्धिपर्यन्त चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मणा कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेत ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुते "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च। ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृताना कर्म्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रममोक्षफलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकार श्रुतौ तपसेति निर्देशात् "सर्वं खल्विद ब्रह्म तज्जला-मिति शान्त उपासीत स क्रतु कुर्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्ये-श्वरस्योपासनाभिधानाच्च। उपासना च मानसी क्रिया ध्यानपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिण। उपासकाना सिद्ध्यर्थे ब्रह्मणोरूपकल्पना" इत्युक्ते। कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव। तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या। ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदैकाग्र्यवत वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेद। तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवोभूत्वा देव यजेत्" इत्युक्ते भूतशुद्ध्यादिना आत्मान शोधयित्वा उपास्यदेवेनैकीभूतमात्मान ध्यात्वैवोपासन कार्य्यम् "अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात् तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्रजन्मरूपोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिण "मा हि पार्थ। व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु पापयोनय। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिमिति" गीतायां भगवदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात्। अत्र "पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शित यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च। श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषा निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामल वामसाश्रितम्। एवविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वामसाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धानीति निर्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णय। वस्तुत: "सौत्रामण्यां सुरा पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेव्यसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" सम्बन्धोगमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि ग्राह्यता। अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

मात्रेण यतोऽस्य "याति तु यात्वस्यार्थ यथा मुक्ति यावता । कार्यं मतिरेवैवा समता या विरमतीति गच्छतो न तु यथ पतन विरतिविधेयतोयायूर्ध्वं पूर्वेणगत्यादि एतर्हितोयायूर्ध्वं यथायुक्तत्व न ययोदितम् । तत्र यथायुक्तत्वप्राप्तयुक्तत्वमपि न यविमतीयायद्य इत्यभ्यस्यता प्रयायमनयता च एतत्स्यत्वा इत्यादि-प्रमाय । "यावत्तु प्रयोगेन योऽविद्युतत्वादरेव । न मनु यत्त्व यो वा यद्विमत यतीयतो वा । येन इत्येव समारोहयात्यतीयार' इत । न इत्य कृत्ये येनापि यविमाविद्युत्यात्यव प्रतिपत्त्यादिर्न विधियादिविधि रेव यायेत् । यथैनयायुक्तत्वायानयत्वयतोऽत्र प्रपुर्वे यदि प्रयुक्तो द्विविधोऽविप्रतोयायमतरेव, किन्तु विविध्यायविरत्वयत्वयोग्यम् । यथैवयायनयुक्तो द्विवी यथ न इयतोऽपि तु विविधत्वोऽयतुक्तो इत्य इति प्रतिपादितम् । यत्र यथैवोयायत्वं नापि विविधतो नयुरेवेति तु यथायत्वोयमात्रम् । यथैवापि प्रवीयत्व प्रयाययोयायुक्तत्वे इयतोयायत्वायुक्तत्वे न विविध-योयायुक्तत्वे मैत्रविधित्वम् । तत्र तयोर्हि दीयतोर्य विरेव गतीयतो । तत्रापि द्विविधे इत्य यतीये गतोऽस्तीति निवेदयाय् निमयायमायाईपचेऽर्दयानि यथा येन इत्ये तु मिथ इति यात्युयायौ । यायुत्र । "यायत्तु प्रवीयेन न इत्ययुक्तत्वयत्वत् । न यत्र न-यायतो या योमयायित्वमोक्ति" । यथाय यायोयतो-यमायनयानमिदीयस्य यायायत्वयत्व विना पूर्वमयायया द्विमत यथायत्वाय् याय ।"योऽविद्युत यदि यायत्व इ पूर्वी यइरेव । न यत्र यात्वया विरमतीव विनाइया" वा यत्र इयत्वार्थदीर्घविद्युयोऽयत्वयार्थविधेय या दीयायायतीयत्वयोयतीयवदा यत्र रिपुवी इत्यादि ययायनयरेव । यथायत यविमु यायते यद्विरा-नयत्यिता यायाहितिः यायिनापि न प्रयायम् । अत एव एतयत्येन तु यथायुक्त यायायायता यज्ञा । यथा यद्वा यायवायत्व 'यर्थापि विमर्श यथा यादिनायायायता यदो । मुक्तिः या योयतो पूर्वेद्विया तु विदीयतो । विदीयते तु विपुया न यमायेव यायत यदि । विद्रवयोये विवेचनाय यज्ञ न याया । मतिराययत्व यत् यतुम न विना न यत् । यो विना यत्र विना न यत्र योयवित्तीयत्व । विना विराय-योयत्व योऽत्र प्रविताय । यद्यात्तं योयतो योयो

विर्णे यत्वाइतयः इति इयत्तु यद्दतिर्यत्वोः कार्य यायत दैवेवेदात् यायायायमीयत् । यथाय-याद् । यद्विययौयतो विषेयतरेवो न तंत्र । यदि इत्ये यविययाते यत्रयायां न विभाति । यथापिना न यदुपत्र यापयेनायायादिरत्व । तदुप्रयत्वयाइव न यहोमेन योयति । विनायतोऽविपत्रयर्तु रायायार्थं यायेन न । इहोर्वेयापि यायेन तैरं यत्र न विभाति इव । यथापि विवेचनाय यत्र न 'यहोयत्व यतेगुया यदायत्व न योजति । यथायत्वं यत्वयायापि योग्यं इति यायत्वो तत्ययेन । इत्यादेर्दयायाये इत्या-दिरं याविद्य यतोयमायायाय् विरत् या या । "विर विरे यथार्था विरं याम यरत न यायतः यायायायप्रायायायायत्वायाविर्नेविद" इत्यत्र प्रयायायमे "यायायां यायते यविययो इत-प्रयायते । न न विद्ययायाय् यद्वि विप्रायुक्तवायिती यत् ।" देवीर । न न इत्य विनायायायायाय यद्वि यर्विदयोयते । यदेवे न "रयोगायायायायायेयत प्रयोजनम्" "यायत यायापि प्रायुक्तेन विनायतो-यदा यहुहोवैदोयोजे । न यदेवि" न या । यायत प्रयोयत गतर्यिता विमयर्थतो यायायायायायत इत्यादि प्रयोयमायात्मेन यत्र यदोयययेदि यैत्या । यायत्वदेन पुर्वितिदि" यदीय । गतीयायर्थभिया यथाय विहितेत" इत्या । ८ यथो न यायेरा विप्रायार्थ यविनिर्णयोऽपि । यायोरैया विया यर्थे यायेय यायायायायाः । पुर्वं यथादि प्रयुक्तयतोहीयाया-यादिः" । या १२,११यायाः यत्र याय यथारादि दैवा यथादि विप्रायुक्तवं यतो प्रायुक्तादि यार्थं तुयादि यार्थं यायादि यायतोयायादि इत्य भोग्याद् यर्थ यर्थादि" इति नीयते ।

या+यय—यमायायाय् याये यादि यत् । १ यतृयतोये "यमायतृयायत्व यायत्व विविचायम् । यर्थ इविदि यार्थं यतर्पाइयमीयत्व" यत्र । विविचायां यायत्वा-यायमोयायायविधायमम् । यपये यत्र । ११ यायुयोग-यायते यायायुयायाये न 'रैविप्रायुक्तयाय् प्रयायदि यायायम् । तेन यथायम् यतीयम इत्येवायायरीया याया यायत विराय्रयो यत्र विरियायमे । यथाय इत्यायायीये यथायायाय यत्रादि" यायतोय ११ यथा-याद्येन यथा न यायायातीनायायायायायत यथायम्

रुद्रयामले तु मत्प्रीतये देवेशस्येति पाठः कीर्त्तनेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः। न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥ पञ्चरात्रैर्भवेद्दीक्षा ह्यागमोक्तैः शृणु प्रिये ॥ या लब्ध्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं लभेन्नरः" तन्त्रसारे यामलम्" भगवान्तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्म्मवासनारूपपाशबद्धान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्म्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश। तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्म्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु अवशिष्यमाणानामप्यर्थस्य दुर्बोधतामिदानीन्तनानां दुरधिगमतया आयासबाहुल्येन च तदाचरणासमर्थानां क्रमशो विलुप्तेषु श्रौतधर्म्मेषु कदाचारमनुसरत्स्वादित्यान्तस्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहितः सन् तत्तद्ग्रन्थान् प्रणीतवान्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थो जैमिना मन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याख्यातः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं शिवमूर्त्त्या तन्त्रशास्त्रे, नारदादिमूर्त्त्या च पञ्चरात्रादिकं विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्त्येति विवेकः। ततश्च धर्म्मे वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्येषां प्रामाण्यं तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेदएव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपसनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृतिवाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतौ स्मृतिकर्त्तृणामिव आगमकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं रागद्वेषादेस्तत्र शिवेऽसत्त्वात्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थे सर्वेषामपर्य्युदस्तानामधिकारः मुमुक्षोरपि तत्पर्य्यन्तं चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मणां कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुतेः "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च। ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्म्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रमशो मुक्तिः फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः श्रुतौ तपसेति निर्द्देशात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-निति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्व्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनाभिधानाच्च। उपासना च मानसी क्रिया ध्यानपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्यैव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" इत्युक्तेः। कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव। तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या। ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्म्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदैकाग्र्ये सति वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेदः। तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवो भूत्वा देवं यजेत्" इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा उपास्यदेवैक्यभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्य्यम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्। तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्रजन्मरूपोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः "मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीतायां भगवदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात्। अत्र पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च। श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वामभाषितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वामभाषितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृतिविरुद्धानीति निर्द्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरायेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः। वस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेवसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" श्रुत्युक्तागमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि ग्राह्यता। अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

यतो निषिद्धव्यापारो न दोष इत्यर्थः । इत्याकारकाद्दे धर्मशास्त्रे शुभाकारवर्जित प्राप्तेवेदाभिप्राया इत्यत्र लेन इतरां यथातथ धर्मविधि दानिवारिकाविरामो वर्णनाद् वा यथाक्रम । अत्र यदि शास्त्रातविधान माद्रविकारी यद्यपि यथापि पूर्वपूर्वानयो भवान्त तु देवं कार्य शास्त्रस्य निषेधः । यथा यदर्थ इत्याद यासे वा निरूपेणाय । देवाद्य इति यासे यथार्थ निवेदयेत् । यत्तत्र तु मानव नाम यात्र वदामि ।
"देवस्य मानिनं धर्म मनिवत तु मानसम् । मानस यत्र नार्थ वीर्य दाम वा निवेदयेत् । नारिकेलोदर्थ कांस्ये कर्पूर येन गौयम् इति न हिंसाशीलाचारण निषेध गौयत्त दर्शितश्चेति न यत्नात्मके । "गीता-गीता इव गीता इति गीतिचर्चीतो । यदाय न इत्याः गीता इत्यर्थस्य न स्थिति इति यत्नात्म गद्दर्थाभिनिवेश विधि तद्वत्तरा । "निर्दोषत्व यदि निवर्तको विधि वो निवेध" इत्यत्र गद्दर्थाभावम् विधिनिषेधाधिकारको यदि यदवधानवशेन दोषाभाव इति शुद्धमनस्कारः । नवं प्राप्ता मन्यन्ते मानुषोऽपि नानवेद् इत्यादि मानुषो वदतामेव मानुषकादि दोषार्थ" इत्यनुवादवत्सलम् । अवतर नामिना तु "मनसं निषिद्धं मम यद्य मम दिशा इत्यं । नारिकेलोदर्थ कांस्ये कांस्ये वा निवेदयेत्" इत्यनुयतो यद्यन्ययोनिविशेषे विशेषर्थ तदनुवादशौचविनिवृत्तौयपि शास्त्रार्थिको दाता दिवं न यदपिदिवं "देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" इति यथा देवार्चनादिकर्माणाशौचस्य विधानात् । यदपि हिंसाद्वारविषयमिति इत्याकार "भाग्य कर्तृता यत्र यथं यावं तथैव तु । कादिन संकर्त यत् यथाशास्त्रमायाकारविहितं" इत्याकारोक्तं । कादिन यथार्थ शास्त्रसम्प्रायोजितः । यदपि न युक्तिविशद निबन्धेऽपि शास्त्रविहितो न्यायाचारोचितायाव्य दशोत्तमानम विधानकृत् यथापि शास्त्रनानाविधात्व न तत्र नानाविध कविवक्षाद्र यथा देवाचारवादोऽपि तत्र प्राप्तं न विरु-नाम यदि नामन शास्त्रकृतिन इति " वा न तथाविधो वर्त्तते निषिद्धनिषेधादि इत्यत्र इत्याद यद्यन दोषावद्विधि । अतो यमुद्दिश्योपकारोपकारेण यदि-रादित्रा । हारते तु इत्याख्याः यथावदनुवाद इत्यादिनवर्णं तु तथापरंतु दोषादित्याद्यत्र न गीतादिवत्सर्व यथावदन्तरादि शास्त्रावां यदन्तर्विका

दिवसवन्नात यदन्तर मोक्षकाभादि देवता वक्तव्यता । मानिनं मानुष धर्म यदर पूर्णतिथि-वम् । मानुषम मानुषं इत्यादावपि संयत्नः यथा तु "यत्र देवि मनसादि भावयानि दशमेव । देवं नयनवर्तनं पवित्रं मानिनमपि । यथा पि कर्मयोग येन मानुषादिकम् यत्र यत्र दिवसं दानक्र शास्त्रय न मोक्षमाक्षन विनियत इति देवादिवद्विविध पादपूरण । यथापि यो गीताद्यां देवेन न विकल्पो । यो न तथापि कुर्या देवादिदृष्टिपादि यात्" इत्यर्थविहितकल्पात् तत्र देवादिदिशो न-सर्वेषामनिवारितेति स्वविषय् इत्यादिविशेषा यानत दर्शिता । "मनिनः शरीरोपाधाविशेषपरिहाराद्य । यमेव गीतादिवर्ज मानुषकामवादेन मानुषान वादवदं इत्यं दैवानवाविष्य देवकाद् देवदिवं व्यवहारविवरणम् इति च । यत्र दशोनियतावां निवे यतो गीतादेवताविना गीतावर्णाभिषेकादिभ्यो-ऽपेक्षते देव यद्यवधानाव यस्मिन्नवशनायवकाश वशेन च गीतामात्रमवशा यत्रैव गीताविवरण मानवं यतोऽयोगनादिवृ देवादिदय न दविकाए । देवदित्य न गायतादेव तु यद्दर्थानाम दव्योऽहंभु-यवसेतायिकारः न वहुस्तिवदानाम् प्रायस् यमनात गौतमादिन यवनदाद्यातदेवकोटिनियात् यज्ञप्रपञ्च तु यज्ञोपविज्ञान दिवसावहृदसंख्यान मनाया-मनकोऽपदिकार इतिविशेष । यद्यप्यत्र "यदिन प्रकर्षेन देवानां च इत्यादिन्यनृ । यान्त्यत्र यर्त्तिनां इत-परमेष्ठि च । यदपवादवनीय भावसीरवर्तिष यद्विवेकवेदैर्युत तावत् अतिरोहित इति भावस्वेताद यत्स्यद्गे सम्भव । यदव यदित्यत्र इत्यस्य" इत्य क्रिया-योगार इत्याद् वदितामिवचे । यद्य यत्र निषिद्ध यमोनिवृत्तोदितयद्" भाव । दशमेऽवनाद्यावी वासिष्ठ-व्येभाव्यर्थं विविधम् । यत्र यदपि पूर्वं यत्नावानवयो दिवाद्"वा दर । भावसादि तदविनश्यवादेवस्य यद् यदति यदपि वंशार्थ न । इमावद्योगे तदविनयवाद यथाते वाह दद्द इत्यादो यदृच्छे मानवादेवोऽयमूर्णो यत्नोपायनमूर्तिमि" भावप्रधानरतादि यहानना वाद्युपीमुद्दानादुभवतेन यवनानं" । "भावनानवमादि-वद्" इति च वरिता । भावना वाचपूर्णात" "भावना वविधानावनदुपयोगि" च वा न

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशावधिकविभागजनकक्रियायामागतौ । "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्जनमन्त्र । २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा० । ३उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्या" गीता । [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप् ।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्ध । शास्त्रालोचनाजनितपरिणतज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु ।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद-तृच् ६त० स्त्रियां ङीप् । आगमाभिज्ञे ।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद-णिनि ६त० । आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादाचार्य्ये पु० ।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।" गीता ।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्याः आ+वृत-अपादाने घञ् । इंचिकाल्यां (बिछाति) क्षुपभेदे ।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ् । आगमप्राप्ते ।

आगमित त्रि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त । अधीते ज्ञाते २पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते ३प्रापिते च ।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादीनामुपसंख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्वः । भविष्यदागमने आगमशीले" सि०कौ० । "यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरावयत्" कात्या०श्रौ० "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप् । "आगामिनीं जगृहिरे जनता स्तरूणाम्" माघ ।

आगर पु० आगोर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गॄ-आधारे अप् । अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथात्वम् । "चतुर्द्दश्यष्टमीमार्गे च क्षीणो भवति चन्द्रमा । अमावास्याष्टमासे च तत्र किल भवेदणु" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादायामव्ययीभा० आङ्+कर्म्मकारकार्थे ख । गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविध दिवामात्र गो प्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च । "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभाग । तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति ।

आगस् न० "इण आगः अपराधे" उणा० इण्-असुन् आगादेश । १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि । नागो न विद्यते । यदसौ सर्वसर्वेति किं नालिङ्गसि मामिति" उज्ज्वलदत्तीये । "सखिभ्ये शतमागांसि क्षमोऽहं" इति यत्त्वया" माघ. । "धन्वध्नुमागस्कृतमस्तु शङ्कि" रघु । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां" सा०द० अपराधश्च स्वकर्तव्यकरणे च स्खलनम् । अपराधशब्दो २३२पृ० विवृति आगस्कर्त्ता आगस्कारी । २पापे ३दण्डे च ।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप । दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहितकारके ।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोप ।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोप । अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमतःकम्" सू०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः" । स्वकीयक्रान्तिविभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकः अगस्त्यः मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथ । एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ् । २अगस्तेरपत्ये पुंस्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप ।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १अतलस्पर्शे २दुरधिगमे च । [न्तुकशब्दार्थे च ।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि०वृद्धि । १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-णिच्-ण्वुल् । भविष्यद्वोधके । "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी" । [कामन्दकी ८ ।

आगामिन् त्रि० आगमिवत् । —१आगन्तुके २भविष्यत्

आगामुक त्रि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । 'सुग्रीवसर्जित मित्रं सर्वायागामुकान् द्रुतम्' भट्टि ।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगस्तत्र्छति ऋ-अण् उप०स० । गृहे भवने ।

आगारगोधिका स्त्री ७त० । गृहगोधिकायाम्(टिकटिकि) ।

आगारधूम पु०आगार गृहं धूमयति धूमाच्छन्नं करोति

यतो निषिद्धस्थादौ न दोष इत्यर्थः। इत्यादाक्षवादे प्रमाणत्वं स्वतःप्रामाण्यवादिभिरप्युपगम्यते इत्यत्र लोके इतरत्र बलवत्वं प्रसाधितं तान्त्रिकाणामपि अप्रामाण्यात् नव दर्शयता। अत एव वक्ष्यमाणवाक्यानां व्यभिचारो दृश्यते तथापि पूर्वपक्षिणो नास्त्ये तत्र ग्राम्यस्य निषेधः। तस्मात् सर्वं ग्रामे वा निषिद्धमेव। देवानां यत्र वसति स्वधर्मे निषेधेत्। यद्यपि तु भाष्ये ग्रामग्राम्य इत्यादि। ग्रामवासिनं धर्ममनियतं तु पाठ्यम्। ग्राम्य धर्मं चौरं ग्रामे वा निषिद्धमेव। यदि वा दोषयं ग्रामे वर्णानां च गौणम् इति च हिंसादीनामपरमेव निषेधेन गौणस्य इत्यभिमाने न तत्रयते। “गौणा-गौणा इव गौणा वर्णिनोर्णत्वे। ग्राम्य च इव गौणा प्रदर्शन न क्रियते इति यतस्तत्र चतुर्णामपिरत विधि तत्रयाह। “निषिद्धं इति निषिद्धं यो विधिः यो विषेय” इत्यत्र च पदार्थानां निषिद्धमेवाधिक्रियावासे इति वरकृत्वावबोधेन दोषाभाव इति इत्युक्तम्। “सर्वं ग्रामाः प्रथमम् ग्राम्यधर्मा वर्णयेत् तत्रम् ग्राम्यो यद्यपि न ग्राम्यक्रिया ग्रोपयते” इत्युक्तमर्थम्। ग्रामे धर्मिता तु “ग्राम्य निषिद्धं यत्र यत्र तत्र क्रियते इव। वाचिकेनोर्व ग्रामे ग्रामे वा निषिद्धमेव” इत्युक्तो यथाक्रियानिषिद्धे निषिद्धः सर्वं प्रसूतानामप्रतिषिद्धानामपि वाक्यानां तथा दृष्टं न धर्मविधिरं देवाद् विद्युत् ग्राम्ये चायम् धर्मं न दोषवत् इति बहुधा देवानामपि निषिद्धमेव निषेधात्। यद्यपि निषेधविधिरनिष्टि प्रकारः “ग्राम्य धर्मा ग्राम्यं यत्र धर्मं कृतोपयते। ग्रामेण धर्मा इत्य च ग्राम्यधर्मानामिति” इत्युक्तोर्मः। ग्रामेण वचनैव ग्राम्यधर्मानामेव। यद्यपि न ग्राम्यनिषिद्ध निषेधेऽपि ग्राम्यवचनोपनामकं धर्मनिषेधं निषेधवत् ग्रामापि ग्राम्यधर्मवासादिमनुष्ठ इत्यत्र ग्रामादौ धर्मानुबन्धात् प्रवर्तनं प्रयोगवाक्य प्रकार न निषेध ग्रामक वर्णने ग्रामप्र ग्रामकृषिका इति “ग्रा च सर्वा ग्रामेण निषिद्धमेवाधिकारे यतोऽस्ति गृहपतेः चतुष्पथ दोषाभावेनेति। “यतो ग्राम्यदोषानीकेमानां गृहि-गोदिक। तापसे तु इत्यर्थोक्तः प्रवासानामपव ग्रामानामर्थं तु तदर्थाद्यम् तपादिव्रतापन्नेन गौणादिकर्मणा प्रचारावगतादि ग्रामानां प्रकर्षिता

रिक्तकत्वात् “षड्जः मध्यमगान्धारौ त्रयो ग्रामाः प्रकीर्तिताः। भूर्लोकाज्जायते षड्जो भुवर्लोकाच्च मध्यमः। स्वर्गान्नान्यत्र गान्धारो नारदस्य मतं यथा” इत्युक्तम्। “तत्र देवि प्रथमादि वाक्यानि यथाक्रमम्। तेषां मध्यमग्रामेण धार्यां प्राणिनामपि। सर्वं हि सर्वेषां सर्वं ग्राम्यस्वरादिषु सदा तत्र हिमवर्णं स्वरस्य ग्रामस्य च गौणग्रामस्य च निषिद्धम् यत् वैशाखादिमन्दग्रामाद्युत्तम। यथाहि गौ गौणानां मैथ न विरमति। यो च वर्णानामिति वैधाविदुरविधिरि चायम्” इत्यर्थविज्ञानात् ग्राम वैधाविदितं दृष्टे च वर्णाना निषिद्धमिति इत्यभिमत् ग्रामविवादेन ग्राम्य दर्शिताः। “मूर्छना ग्रामिकोक्तानां विकल्पोपपत्तिः। प्रमेय गौणविधौ ग्राम्यस्वरानामवस्थानम् ग्रामग्राम ग्रामा स्वर देवानामविरुद्धा वेदवदनात् सर्वेषु च सर्वावधिकत्वात् इति च। तत्र प्रदर्शनानां निषे यतो गौण्यदेवानां गौणस्वर्गनिषिद्धमुदित्यर्थो-ऽधिदर्शनेन तदुपायस्थापन ग्रामविवादस्तत्वात् यतेन च गौणत्वावसरेण प्रमेय गौणाधिकारेण ग्रामार्थं ग्राम्योऽयोध्यायादिषु वैदादिषु च वादिवादः। वैदादिषु च वादवर्णेषु तु पदार्थानां ग्राम्योऽस्तु न वाक्यमनिवारे न वाक्यादिक्रमात् प्रायः स्वरमात् मीमांसादिन्न एतत्पदार्थग्रामगौणिनिभात् वाक्यमाह तु ग्राम्योऽपनिवारः हिंसायामवक्तव्यतयेव ग्रामा-वाकोपनिषत् इतिनिषेधः। तद्वचनम् “ग्राम इव प्रथमैव देवानां च ग्रामार्थम्। वाचमन्त्रं वर्णेषु इह प्रत्यक्षं च। मध्यमग्रामस्य ग्रामगौणिकत्वावस्थिता प्राधिकार्यसिद्धा प्रथमं गान्धारेति इति ग्रामाग्रामेण ग्रामवर्णभूषणम्। ग्रामस्य वर्णितस्य प्रकर्षं दश विद्या-गौणतः इत्यादि वर्णितानामिति। तत्र प्रकार निषिद्ध ग्रामोनिषद्गौणिरितिमर्त्यं याति ॥ २ ॥ ग्रामोत्तरत्वाय तासिक-धर्मोत्पादे च निषिद्धम्। “यत्र ग्रामिकः पूर्वं ग्रामग्रामको ग्रामात्” वा इ। ग्रामवर्णा मनुष्याणामपरस्य का ग्रामे वर्णादि वैदादौ च। १२ ग्रामा वर्णोक्ते मनुष्याणामाह ग्रामो यत्र इह ग्रामाद्यो ग्रामेऽपि “ग्रामग्रामेषु वर्णेषु ग्रामो वाकोपाघातमनीतिमि” ग्रामवासापराधे महापातक ग्रामधर्मस्याथ ग्रामपरमपेक्षय” “ग्रामधर्मास्तु प्रमाणम्” इति च मनुः। ग्रामस्य ग्रामयुक्ता” “ग्रामस्य ग्रामविहितमनुष्याणि च का इ

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट्। १ किञ्चिद्देशावधिक-विभागजनकक्रियायामागतौ। "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्जनमन्त्रः। २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा०। ३उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्याः" गीता। [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप्।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः। शास्त्रालोचनाजनितपरिणतज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु।

आगमवेत्तृ त्रि० आगम वेत्ति विद्-तृच् ६त०। स्त्रियां ङीप्। आगमाभिज्ञे।

आगमवेदिन् त्रि० आगम वेत्ति विद्-णिनि ६त०। आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौडपादाचार्य्ये पु०।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य इनि स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविनाशशीले "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।" गीता।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममार्गेण प्राप्तिमार्गेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्याः आ+वृत-अपादाने घञ्। वृश्चिकाख्या (बिछाति) क्षुपभेदे।

आगमिक त्रि० आगमादागत ठञ्। आगमप्राप्ते।

आगमित त्रि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त। अधीते ज्ञाते २पठिते। प्रेरणे णिच् क्त। यापिते ३प्रापिते च।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादीनामुपसङ्ख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्वः। भविष्यदागमने आगमर्थी" सि०कौ०। "यद्वागामिनिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरायवत्" कात्या०स्र०। "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप्। "आगामिनीं जगत्प्रिये जनता सरूपाम्" माघ।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा यत्र आ+गृ-आधारे अप्। अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथात्वम्। "पर्द्दयष्टम्यां च क्षीणो भवति चन्द्रमा। अमावास्याष्टमाधे च तत किल भवेदणुः" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादायामव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख। गो मत्यर्पणपर्य्यन्तकर्म्मकरे गोपालकभेदे। गोपालकस्य द्विविध दिवामात्र गो प्रचारणे नियुक्तः। दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च। "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षे-मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभाग। तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः साय प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्य कृतवेतनः" इति।

आगस् न० "इण् आगः अपराधे" उणा० इण्-असुन् आगादेश। १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि। नागो न विद्यते। यदन्यो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति" उद्भटश्लोके। "सविष्ये यममागांसि सुमोक्ष इति यस्त्वया" माघः। "ध्वंसस्वमागस्कृतमस्य मह्नि" रघु। "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां" सा०द० अपराधश्च कर्त्तव्याकरणं वा अकर्त्तव्यकरणम्। अपराधशब्दे २२२७० विवृति आगस्कर्त्ता आगस्कारी। २पापे ३दुःखे च।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप। दक्षिणस्यां दिशि। [अगस्त्यस्थितकारके।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोप।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः। अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौवेरदिग्भागसपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिरावतीर्ण" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमागस्त्यम्" सूर्०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः"। स्वकीयक्रान्तिविभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यं शैस्तारात्मक० अगस्त्य मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थित" रङ्गनाथ। एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ्। २अगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण्। ३तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री रभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण्। १अतलस्पर्शे २दुरधिगमे च। [स्तकशब्दार्थे च।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि०वृद्धि। १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-णिच्-ण्वुल्। भविष्यद्वेदके। "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी"। [कालदर्शी च।

आगामिन् त्रि० आगमिवत्। —०आगन्तुके २भविष्यत्-

आगामुक त्रि० आ+गम-उकञ्। आगमनशीले। 'सुग्रीवस्यार्जितं मित्रं सर्व्वास्यागामुकान् कृतम्' भट्टि।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ आगस्तं ऋच्छति ऋ-अण् उप०स०। गृहे भवने।

आगारगोधिका स्त्री ७त०। गृहगोधिकायाम्(टिकटिकि)।

आगारधूम पु०आगार गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्दिनावधिक-विधानजनकक्रियायामागतौ । "संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च" दुर्गाविसर्जनमन्त्रः । २ प्राप्तौ "एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्" रामा० । ३उ-त्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्याः" गीता । [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व स्त्रियां ङीप् ।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालो-चनाजनितपारदर्शितज्ञाने "प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी" रघु ।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद्-तृच् ६त० स्त्रियां ङीप् । आगमाभिज्ञे ।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद्-णिनि ६त० । आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादा-चार्य्ये पु० ।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य इनि स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले "आगमा-पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ।" गीता ।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममार्गेण प्राप्तिमार्गेण आवर्त्तते कलङ्कयमनमस्याः आ+वृत-अपादाने घञ् । वृश्चिकाल्यां (बिछाति) क्षुपभेदे ।

आगमिक त्रि० आगमादागतः ठञ् । आगमप्राप्ते ।

आगमित त्रि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त । अधीते ज्ञाते २पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते ३प्रापिते च ।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम-भविष्यति णिनि गम्यादौमा-नुपदस्थानमिच्युक्तेर्वा ह्रस्वः । भविष्यदागमने "आगमर्मा" सि०कौ० । "यद्वागामिक्रिमासुल्यकालस्याप्यन्तराळवत्" कात्या०स्ट० "आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी" अमरः स्त्रियां ङीप् । "आगामिनी जगतिरे जनता सहसाम्" माघ ।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा यत्र आ+गॄ-आधारे अप् । अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकला देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-त्वम् । "यदेषादर्शायां न क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावा-स्याष्टमांशे यत्र किल भवेदणुः" इत्युक्ते स्तस्यास्तथात्वम् ।

आगवीन त्रि० गो प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादायाम-व्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख । गो मत्यर्पणपर्य्य-न्तकर्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविधः दिवाभाल गो प्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्र योगक्षेमे नियुक्तश्च । "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षे-मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्" मनुना दिवारात्र भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० "यथार्पितान् पशून् गोपः साय प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रमादम्टतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः" इति ।

आगस् न० "इण आग अपराधे" उणा० इण्-असुन् आगादेश । १अपराधे "मदीये हृदये नूनं सखि । नागो न विद्यते । यदन्यो यत्प्रसंगेति किं नालिङ्गसि मामिति" उज्ज्वलदत्तीये । "सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया" माघ । "धर्म्यस्तमागस्कृतमस्तु शर्म्म" रघु । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रकारः" सा०द० अपराधश्च स्वकर्त्तव्यकर्म्मणः स्खलनम् । अपराधशब्दे २२२५० विवृतिः आगस्कर्त्ता आगस्कारी । २पापे ३दण्डे च ।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोप । दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहितकारके ।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोपः ।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे "कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरि-वावतीर्णः" माघ "अगस्त्यस्य स्थितिस्थानत्वात्" स्र०सि० "अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः" । स्वकीयक्रान्ति विभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यं शैस्ताराणाम् अगस्त्य मिथुनान्तगः कर्कादिभागे स्थितः" रङ्गनाथः । एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ् । २अगस्तेरपत्ये पु स्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोप ।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १अतलस्पर्शे २दुरधि-गमे च । [लङ्कमस्त्रार्थे च ।

आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि०वृद्धिः । १अतिथौ २आग-

आगामुक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-णिच्-ण्वुल् । भविष्यद्बोधके । "मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी" । [कालदर्शी च ।

आगामिन् त्रि० आगमिवत् । —१आगन्तुके २भविष्यत्

आगामुक त्रि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । "सुग्रीव-स्वार्जित मित्र सर्व्वानागामुकान् कृतम्" भट्टिः ।

आगार न० अग-कुटिलायां गतौ यत्र आगत्य स्वपिति घ-अण् उप०स० । गृहे सदने ।

आगारगोधिका स्त्री ७त० । गृहगोधिकायाम्(टिकटिकि) ।

आगारधूम पु०आगारं गृहं धूमयति धूम्रितं करोति

[illegible]+क्विप्–अच । (अत) । [illegible] । [illegible]

आगुर् स्त्री आ+गुर्–क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आगुरण न आ+गुर–ल्युट् । [illegible]

आगू स्त्री आ+गम–क्विप् "[illegible] [illegible]" प्रतिज्ञायाम् । [illegible] ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर–क्त । [illegible] । [illegible] ।

आगूर्त त्रि आ+गुर–क्त "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आगूर्तिन् त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्नि[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आग्नावैष्णव त्रि अग्नि[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आग्निक त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

आग्निहोत्रेय त्रि [illegible] । [illegible]

आग्निपद त्रि [illegible] । [illegible] ।

आग्निमारुत त्रि [illegible] । [illegible] ।

आग्निवारुण त्रि [illegible] । [illegible] ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

आग्निशर्मि [illegible] । [illegible] ।

आग्निहोत्रिक त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

आग्निहोत्रिकी स्त्री [illegible] ।

आग्नीध्र न [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आग्नीध्रा स्त्री [illegible] । [illegible] ।

आग्नेन्द्र त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आग्नेय त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

ङ् कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम् । अग्नये हितम् ठक् । जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ वह्न्याग्निवर्द्धके जलप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः दक्षिणापथसन्निकृष्टकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थमाहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि स वह्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः तत्कामेऽथ तामोढ़ा तत्साहाय्यार्थं तस्यैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः । नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः । यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते । ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् । तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा । प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप । प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः । प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना । तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ! । बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे । स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत । वर्ज्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं भरतर्षभ ! । भयादग्नेर्म्महाराज ! तदा प्रभृति सर्व्वदा । सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः । उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते । मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ! । पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः । वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ! ।। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् । अग्निर्द्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे । पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व ! जातवेदः ! सुरेश्वर ! ।। देवानां मुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपुनीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि । नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् । एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया । तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने ! प्रयच्छ मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ! ।। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ! । न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः । तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् । सहदेवं नृणां देवः सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ! । यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप !" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः । "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा चाभाविषत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्ष ढक् । १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवं अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न० । "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टानामन्तकश्चैव तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जतुगृहादौ त्रि० "जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप ।" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

पूत+चित्त-यत्र। (अत्र) अक्षूरी। कत्र अश्वत्थितिपूर्वे च

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप्। प्रतिज्ञायाम् "मम महदागुर" अमरटीका। [शब्दार्थ।

आगुरण न० आ+गुर-ल्युट्। उद्यमे इव आगूर

आगू स्त्री आ+गम-क्विप् "च च यजादीनाम् अग्नौ आगारेषु प्रतिज्ञायाम्। ऋक्सूत्रम्।

आगूर्ण त्रि आ+गुर-क्त। १उद्यते। कार्ये च २उद्यते च।

आगूर्त्त त्रि आ+गुर-क्त "अपर्वार्हिता या चि मेरे नतानाम" १उद्यते। कार्ये च। २उद्यते च।

आगूर्त्तिन् त्रि आगूर्त्तमनेन इति इनि। समोपाये "आगूर्त्ती या एव भवति यो दर्शपौर्णमासाभ्यां यजते" श्रुतिः।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च द्व० आगत अग्नापूषणौ यो देवते अस्य चरु हविरादि वा मेद। अग्नापूषदेवताके पुरोडाशे। "आग्नापौष्ण पुरोडाशम्" काव्या १६,५।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च द्व० आगत अग्नाविष्णू यो देवते अस्य चरु हविरादि दपूरो वा पुरोडाशे "निर्वपे" न यावि मेषम्। अग्नाविष्णुदेवताके पुरोडाशे। "अथ यो अग्ने आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति" "अग्नावैष्णव एकादशकपाल पुरोडाशो भवति" इति च श्रुः। "आग्नावैष्णव वैष्णवैतत्" काव्या १६,१ अग्नाविष्णुदेवत्य निर्वपति यत्र निरुक्ता चरु। अग्नावैष्णवदेवताके स्थापने स्थपनीये च।

आग्निक त्रि अग्नि इदं ठक्। अग्निसम्बन्धिनि। "प्रत्याग्नेयपक्षणि तत्र यज्ञाग्निकाग्रादिमिति" काव्या १६,२। इति व्याख्या। कुतेदवोद्वाग्नियेति भवति इदं वृत्ति। [दशकर्मपद्धतिः।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+गृहादौ ढक्। अग्नि

आग्निवेद त्रि अग्निवेदे दीयते कार्यं वा च वा अण्। अग्निवेदे दीयमाने कार्ये वा पदार्थे।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुतश्च द्व० आगत अग्नामरुतौ यो देवते अस्य चरु हविरादिः दपूरो वा दर्भ। अग्ना मरुतदेवताके पुरोडाशे च।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च द्व० देवे अग्नीवरुणौ यो देवते अस्य हविरादि दपूरो वा दर्भ। अग्नी वरुणौ चरु वहिरादि।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य अपत्यम् गर्गा० यञ्। अग्निवेश्य ऋषिभेद गोत्र वेदेनेदाहापत्यम्। ...

[illegible]

अग्नेः अपत्यम्। आग्नेयो ऋग्वेदसूक्तानाम्।

आग्निमित्रि पुंस्त्री अग्निमित्रस्य गोत्रापत्य गर्गा० इञ्। तद्गोत्र तथा गोत्रे च। आग्निमित्रायन गोत्र पुंस्त्री आग्निमित्री युवा ... ।

आग्निहोत्रिक त्रि अग्निहोत्रं प्रत्यहं वेत्ति ... ठक्। ... अग्निहोत्रसम्बन्धिनि ... च। अग्निहोत्रपरायण ... । अग्निहोत्रसमाप्तावाने ... । [अग्निहोत्रविधायकम्।

आग्निहोत्रिकी स्त्री अग्निहोत्रिका दक्षिणा इव ठञ्।

आग्नीध्र न० अग्निमिन्धे अग्नीध् तस्य शरणम् "अग्नीधः शरणे रञ् भं च" पा० रञ्। अग्नीधो यज्ञगृहे। १ अग्निर्दे त्रि त्री। अग्नि धारयति ४-चत्र च यज्ञगृहाणि कार्ये चरु हविरादि। अग्निके यजमाने त्रि। ... प्रश्नि ... ५।१६।१। अग्नीध्र+स्वार्थ अण्। ... अग्निभ्रदधातावस्थो ... कार्ये यज्ञ ... । ... आग्नीध्रीयम् ... । आग्नीध्रशर्मा ... इति वृत्तिः।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीधसम्बन्धिनि यत्र। अग्निशालायाम्।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आगत यो देवते अस्य चरु "देवता द्वन्द्वे च" इति वा ... वैश्वदेवादित्वात् ... अग्नेन्द्रदेवताके ... वा ... वृत्ति।

आग्नेय त्रि अग्नि देवता अस्य ढक्। अग्नीषो ... "आग्नेयो वा इदं देवतया ... अष्टाकपालः ... च ... । ... आग्नेयमावम् ... । ... । अग्निदेवताके ... । ... अग्निपत्यम् ... । ... "अग्निः ... " ... । ... "कार्यं ... " । अग्निदेवत्य ... ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम्। अग्नये हितम् ढक्। जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ च तद्रूपाग्निवर्द्धके अनुपभक्तौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणापथगन्निकटकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि अग्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः तामकामयत ब्राह्मणोद्वा तत्प्राप्त्यर्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह। बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ। भयादग्नेर्म्महाराज। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्द्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर। देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः। सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत। न चैनमत्यगाद्वह्निर्व्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम्। सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा चाभावयत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्तः ढक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्व्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक्। २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जलघृतादौ त्रि० "जिह्माशोऽयं सदागन्धः सर्पिर्ज्जलविमिश्रितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं येषु परन्तप।" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

मूर+किप्–अच । (मत) ।अग्रमूर्ति । ०अ भगवद्गीतायां च

आगुर् को आ+गुर्–क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "अत अस्माकमागुर अयमर्थेन यदि । [अमर ।

आगुरण न आ+गुर–ल्युट् । अर्थे च इत्य आगूर

आगू स्त्री आ+गम–क्विप् "ध च यथाशास्त्रम् यतो अनादेश प्रतिज्ञायाम् । मधुसूदनम् ।

आगार्ण त्रि आ+गुर–क्त । उद्यते । भावे क्त उद्यमे च ।

आगूर्त त्रि आ+गुर–क्त "मरुद्भिराविष्टा या ति देवे नमामाय' । उद्यते । भावे क्त । उद्यमे च ।

आगूर्तिन् त्रि आगूर्तमनेन दत्तं इति । शब्दार्थे "आगूर्ती या एव यदि वा इत्यादि अर्थात् श्रुति ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्नि पूषा च इ आवय अस्यात्मनो दो देवते अस्य हविरादि वा भेद् । अग्नापूष्णदेवताके चरुविशेषे । "आग्नापौष्ण दशमौषध " श्रुति १६.४।

आग्नावैष्णव त्रि अग्नि विष्णुश्च आवय अस्यावैष्णवौ देवते अस्य हविरादि "इत्यौ वा एकेमात्रे "विष्णौ च" यदि भेदत् । अग्नाविष्णुदेवताके चरौ । "अथ अग्नेयं आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् "दशहोत्रावयव एकादशकपाला पुरोडाशो भवति इति च यत्र तत्र । "आग्नावैष्णव मेकादशकपाल" श्रुति ११.२ अग्नाविष्णुदेवत्ये चरौ मत लिख्यते अच् । आग्नावैष्णवस्तुत्य अग्नीषोमे इत्यादि इत्यादि च ।

आग्निक त्रि अग्निरेव अ अच । अग्निसम्बन्धि । "प्रजानामग्निरुपवीतान् हुता यज्ञाविवाश्वायुरिविति अमर १६,२। तिथ व्याख्याय अग्नेराग्नेयमिति वातिर्ष वचः । [शुक्लचित्रदेवत्यादौ ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+ढञ् अपत्यं तस्य । अग्नि

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्य वा अ वा अच् । अग्निपदे दीयमाने कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुतश्च आवय आग्नमारुतौ देवते अस्य हविरादि इत्यौ वा इत् । अग्नि मरुद्देवताके अग्निमारुतद्वयदेवत्ये च ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च देवत् अग्नीवरुणौ दो देवते अस्य हविरादि इत्यौ वा इत् । अग्नी वरुणौ देव चरुविशेषे ।

आग्निवेश्य इ को अग्निवेशस्य अपत्यम् यञ् अञ् । अत्रायम् १ गोत्रिकम् वीरम् वैदेहाद्यपत्यम् । अग्नि कृत उत्पन्नम् वा अत्र च देश श्रिया

छेद् वधोऽ । आग्निवेशी अनुभोगविशेषाम् ।

आग्निशर्मि इ स्त्री अग्निशर्मणोऽपत्यम् गोत्रा॰ इञ् । अपत्ये यत्र योप्रे अच् । आग्निशर्मायण गोत्रो इ स्त्री आग्निशर्मी अपत्य च । अग्निशर्मीय च्छे इति

आग्निष्टोमिक इ अग्निष्टोम अधि कृत्य इति व्याख्यान अध्यायादौ वा ठक् । अग्निष्टोमव्याख्याने अनुवाक आह्मणप्रकरणादौ च । अग्निष्टोमस्य व्याख्यान प्रन्थ इम। अग्निष्टोमस्य व्याख्याने इत्यर्थे अतिदेशी ढी वीप । [अग्निष्टोमदक्षिणादाः ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् डीप् ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे यज्ञे अत्र शरणम् "अग्नीध शरणे रण् भस्य पादि रण् धातवः अम । अग्नीध्रो यजमानस्य जाते आधारम् १ आग्नीध्रे त्रि वि स्त्री । अग्नि आदधाति इ–अण स्वार्थे अणि वा । अग्निके आदधाति त्रिप । हवि धीयते भक्ति यीज्य अग्नि वियाआदि च ११६।। आग्नीध्र+स्वार्थे अण । रसनोसमाने त्रिवा चैय अग्निक्रो अग्नाध्याणौ यो । स्वार्थे भक्ता च आग्य मीका । अग्निवाहे आग्निकाहा अभ्यारोहवणत्र वृत्ति आग्नीध्रसेवन् उदात् च । आग्नीध्रमर्थ मे । "आग्नीध्रीय अग्नये दिव्योति" श्रुति ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्न्याधानकर्म वस् । अग्निमाधा धानाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च आवय दो देवते अस्य हविरादि "इन्द्रस्य वरुण" इति वा ऐन्द्राग्नेय भेत् । अग्नीन्द्रदेवताके चरौ त्रिवा वीप । वा वा आग्नमरुताश्रो वा श्रुति ।

आग्नेय त्रि अग्निर्देवता अस्य ढक् । अग्नि दाहि । चरिरादौ "आग्नेया पुरोडाशो सर्वे का वा श्वर्गस्वर्गाणि च श्वर्गस्वर्गम च इम बंग दैवतस्यागणम् "आग्नेयमष्टाकपालविर्ति सोति । अग्निना प्रोक्त इत्यर्थे अण । आग्नेयं चैतन्यम् रतृक्ष अग्निनैव यजाध्यात्मे अग्निस्तवने तिति अग्निहोत्र ति तो श्लो अग्नि अनुत्तममृ अग्य "अग्नि अश्वारधि चैति अश्वोऽपि श्लोनि । विशेषार्थे वैद्योषि ति अग्नार्पा यी । तित्य अग्निदाहाणि विशेषमपिवा अगच्च । " यदृग्गम अर्द्धाग्नेयानाम् नवानाम । तिनि च श्ले तिर्ष ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरे न० जठरानल-जायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-त्वम् । अग्नये हितम् ढक् । जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८, द्रव्यभेदे त्रि० ९ स एवाग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः । दक्षिणा-पथवर्त्तिरुद्रकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि अग्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः तामुपभेजे अथ राज्ञोद्वाहितस्तस्याश्च याच्यार्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स० प०“तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते हि कुरुश्रेष्ठ पुरस्तात् पारदारिकः । नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोध-नाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-लते न सः । यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते । ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् तन्तु राजा यथाशास्त्रमशिषद्धार्म्मिकस्तदा । प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः । प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः । प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः । जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते च वह्निना । तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह । बभूवुरनभिग्राह्या योषि-तश्छन्दतः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-रणे । स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत । वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ । भयादग्नेर्म्म-हाराज । ततः प्रभृति सर्व्वदा । सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः । उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्ण-वर्त्मन्नमोऽस्तु ते । मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ! । पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः । वेदा-स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभानुः सुरे-शश्च अनलस्त्वं विभावसो ! । स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरिते-जसः । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत् । अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे । पृथिवी बलमादध्याच्छिवश्चापो दिशन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व ! जातवेदः ! सुरेश्वर ! । देवानां मुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपु-नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि । नित्य सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भव । सर्व्वप्राणिषु नित्यस्थ सत्येन विपुनीहि माम् । एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया । तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने ! प्रयच्छ मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ! । एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदि-नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ! । न चैनमत्य-गाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः । तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरु-नन्दनम् । सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः । उत्ति-ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व्व-मभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ! । यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप” १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री “आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः । “देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग० १४ दक्षिण-पूर्व्वायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्त ढक् । १५ अग्निभक्ते आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया” श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवं अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्ने-रपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० “मन्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते” इति विभज्य “आग्नेयं भस्मना स्नानमिति” पराशरोक्ते भस्मघर्षणपूर्व्वके १९ स्नाने न० । “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति ’मनूक्ते २० नृप-तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अ-ग्न्युद्दीपनसाधने जतुप्रभृतौ त्रि० “जिह्माणोऽयं वराहस्य सर्पिर्जतुविमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप !” “यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्”

गूर्+णिच्-भावे । (भाव) । उद्यमे । ७३ उद्यतिपूर्वे च

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "यत्र मनुष्याः आगुरं भाषन्ते" श्रुतिः । [प्रतिज्ञा ।

आगुरण न आ+गुर्-ल्युट् । उद्यमे इ इव आगूर

आगूः स्त्री आ+गम्-क्विप् "न च प्रवादेभ्याम् आगोमे अकारेण प्रतिज्ञायाम् । भधुसूदनः ।

आगूर्ण त्रि आ+गुर्-क्त । उद्यते । शान्ते इ २उद्यते च ।

आगूर्त त्रि आ+गुर्-क्त "आगूर्तमार्ग्निना या नि पीर नगरकारा । उद्यते । शान्ते च । २उद्यते च ।

आगूर्तिन् त्रि आगूर्तमनेन इनि । छन्दोग्ये "आगूर्ती वा एष भवति यो दर्शपौर्णमासाभ्यां यजते" श्रुतिः ।

आग्नापौष्ण त्रि अग्निश्च पूषा च इ आनङ् अग्नापूषणौ तौ देवते अस्य अण् दिगादिः वा भेदः । अग्नापूषदेवताके चरुप्रादौ । "आग्नापौष्णं चरुमालभेत" काठ्या १६.४।

आग्नावैष्णव त्रि अग्निश्च विष्णुश्च इ आनङ् अग्नाविष्णू तौ देवते अस्य अण् दिगादिः वृद्धौ । इत्यानाम् विष्णौ नीति भेदः । अग्नाविष्णुदेवताके चर्वादौ । "अथ योऽयुते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति "एकादशाग्नावैष्णवं एकादशकपालं पुरोडाशो भवति" इति च शत० ब्रा० । "आग्नावैष्णव" पैङ्गर्यैषवः कात्या० ११.२ अग्नाविष्णुदेवत्ये विप्रोते शत पितृणा अण् । अग्नावैष्णवचरुसम्बन्धिनि स्थापयाने २चरुप्रादौ च ।

आग्निक त्रि अग्नेरिदम् ठक् । अग्निसम्बन्धिनि । "अन-ग्न्याधेयाग्निहोत्राणि कृत्वा तदाग्निकार्युविविधिः" भा० १६.८। "हित आग्नाः अग्नेर्भवेत् अग्निधिः भवति पर्व-क्रमा भवति । [इत्यप्रवाक्यदर्शनात् ।

आग्निदत्तेय त्रि अग्निदत्त+नद्यादि० ढक् अण् । अग्नि

आग्निपद त्रि अग्निपदे दीयते कार्यं वा अण्, वा अण् । अग्निपदे दीयमाने १कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि अग्निश्च मरुच्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ तौ देवते अस्य अण् दिगादिः वृद्धौ" वा अण् । अग्ना-मरुद्देवताके १चरौ शौनके २ऋचि च ।

आग्निवारुण त्रि अग्निश्च वरुणश्च द्व० पैङ् अग्नीवरुणौ तौ देवते अस्य अण् दिगादिः "वृद्धौ" वा अण् । अग्नी-वरुणदेवताके चर्वादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । गर्गादिगण अग्निवेशस्य गोत्रापत्ये वैशेषिकादिसाहचर्यम् । आग्निवेश्य एकारम् वा आय न पैङ् स्त्रियां

ङीप् यञोऽम । आग्निवेशी अग्निवेश्यायनानि ।

आग्निशर्मि इ स्त्री अग्निशर्मणो गोत्रापत्यम् बाह्वा० इञ् । अग्निशर्म मुने गोत्र० पद । आग्निशर्मायण: मुनिर्ज इ की आग्निशर्मायणः मता च । आग्निशर्मीय इति त्रि

आग्निहोत्रिक इ अग्निहोत्र मस्य हेतुः प्रयोजनम् उपगतयोति ठा ठक् । अग्निहोत्रस्य साधने स्रुगादि-पात्रपदार्थाके च । अग्निहोत्रपरायणे आस्था-पन्ना स्त्री । आग्निहोत्रिकपात्राणाम् १पात्रे २स्त्री ङीप् । [अग्निहोत्रपरिचर्यायाम् ।

आग्निहोत्रिकी स्त्री अग्निहोत्रस्य इयम् ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य शरणम् "अग्नीत्-शरणे रण् भस्य नाणि इत् वक्तव्य अण् । अग्नीधो यज्ञपात्रस्य स्थाने अग्न्याधारे १ यज्ञिके त्रिषे त्रि स्त्री । अग्निं धारयति इ-धृञ् क ब्रूमणाः तौ कार्ये अण् इति च । आग्नीध्रे अग्न्याधारे त्रिषे । प्रति मौर आग्नीध्रं दीक्ष्य वा विचाम्नीध्राय" च ८.१९.१। अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । १अग्नीधस्थाने ऋत्विजि यीज अग्निं वा ब्रह्मारुभवी स्त्री । स्वार्थे मत्वा च आग्नी-ध्रीय । अग्निध्राये "आग्नीध्राद् अग्नीधीयावाजकाः ऋषि: आग्नीध्रकेदम् इत्यत्र च । आग्नीध्रसम्बन्धि त्रि । आग्नीध्रीय अन्वं विजीति सूत्रे ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रकामकर्मणि अण् । अग्निस्थापनं-स्थानाय ।

आग्नेन्द्र त्रि अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् तौ देवते अस्य अण् "नेन्द्रस्य परस्य" इति वा नोत्तरपदवृद्धिः प्रत्ययापाद भेद् । अग्नेन्द्रदेवताके चरुप्रादौ स्त्रियां ङीप् । आ ग्नेन्द्र आग्नेन्द्राणी वा सूत्रि ।

आग्नेय त्रि अग्नि दिग् अग्निर्देवता यस्य ढक् । अग्नि-देवी । चरुप्रादौ "आग्नेय पुरोडाशो भवति यत्र मा १अग्निसम्बन्धिनि च २कृत्तिकानक्षत्रे च तत्र अग्नि-देवताकत्वादपि "आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदिति" श्रुतिः । अग्निना सोम इत्यत्र अण् । आग्नेयं हिरण्यम् इत्यर्थे अग्निरूपेण अग्निपुत्रात् इत्यत्र इत्यर्थे अग्निकार्ये तिथिः । अग्निनिः विष्णु स्त्री ब्रह्मा चतुरात्मना यथा "अग्नि प्रजापतिः सौरी सर्वतोऽभिर्वरोऽपि । विनायकोपबोधिरपि कार्त्तिकेयस्तथैव च । तिथि प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात् । "१ अग्नि" इत्यर्थः प्रतिपत्तात् नत्वाच्च । अग्निरेव यस्य तिथिः ।

ई कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानल-जायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-त्वम्। अग्नये हितम् ठक्। जठरानलादिदीप्तिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ वह्न्याग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणा-पथसन्निकृष्टकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थ माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि वह्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः ताद्रूकवेषेऽथ तामूढ्वा तत्साहाय्यार्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा० स०प०"तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोध-नाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-लते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम्। तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह!। बभूवुरनभिग्राह्या योषि-तश्छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-रणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं भरतर्षभ!। भयादग्नेर्म-हाराज!। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्ण-वर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक!। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदा-स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरे-शश्च अनलस्त्वं विभावसो!। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरिते-जसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ! महासत्त्व! जातवेदः! सुरेश्वर!। देवानां मुखमग्ने! त्वं सत्येन विपु-नीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहाऽनिलसम्भवः। सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन्! प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने! प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन!। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदि-नीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत!। न चैनमत्य-गाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरु-नन्दनम्। सहदेवं नृणां देव! सान्त्वपूर्वमिदं वचः। उत्ति-ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य!। जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्व-मभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम!। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृप!" १२ अणुप्रयासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा पापाधिपत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणा-पूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्तः ठक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भव अग्निना दृष्टं सामेति वा ठक्। १६ अग्ने-रपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे साम्नि न० "मन्त्रं भौमं तथा तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभक्ते "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" परापरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृप-तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ठक्। २१ अ-ग्न्युद्दीपनसाधने जतुघृतादौ त्रि० "जिघ्राणोऽयं घ्राणगन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्। सत्यं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप!।" "यदीदं वेश्माग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

[illegible]

[illegible]

च्यते । तत्र ब्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्र-यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथम पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयो सहवचन तयोर्धाय्ये विराजौ च भवत । “इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्” इत्येता वतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराज-ग्रहण विकल्पेन हृधन्वतोरपि प्रापणार्थम्१२। आद्ययो-र्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्या-मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति१३ । “इन्द्राग्नी सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्याष्टस्ति”१४ । “य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा प्राश्नीयात्”श्रुति अतो-ऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ मित्याग्नि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्या-दीनि अवश्य कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । “इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम भानोर्वैवस्वतस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याश्रयने वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्र-यणकाले “ब्रीह्याग्रयणानन्तर यवाग्रयणादर्वाग्ब्रीहि-भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तर प्राग् ब्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा ब्रीहिभिरेव इति”कर्कः । “शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै” मनु-व्याख्याया पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नव-शस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च” कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् “वाप्यारामतड़ागकूपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानाग्रहायण मणाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत”मित्यादीन्युद्दिश्य “अथवा-योर्वेध परीक्षां त्यज हृद्यादृढ़वियुत इत्यसितयोन्युना-मासे तथा” मुहू० चि० उक्ते । “सोमयोगादिकर्म्माणि आग्रयाणि सु मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्या-दिकान्यहन्यपि”स्म० परि० उक्ते ।“मासे वा यदि दृष्टे शुक्रे बाल्य गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्”इत्युगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह—अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे “चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह” नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु० अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-मासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । “आग्रहायण्या ऊर्द्ध तिसृष्वेवाष्टकासु”स्मृति । “कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे” सि० कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्व तथोक्तम् सू० सि० “नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्व्वान्तयोगत” इति “पूर्णमास्यां मृग-शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्र-हायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थ अत एव “कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वय द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम्” सू० सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्या देयम्ऋण वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागो नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अग्रे ऽयन ।शस्यस्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया मथस्तत” माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट—युच् । चालनायां “रथ्याङ्गिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट—क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-नाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष—घञ् । मर्द्दने ‘गण्डस्थलाघर्षगलन्मद-दोदक’ माघः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन—कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० । “यत्राघाटा कर्कर्य्य संवदन्ति” श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन—णिनि पृ०नि० । आघातके “आघाटिभिरिव धावयन्” ऋ० १,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन—घञ् । १वधे २आहनने ३ताड़ने च तीव्राघातप्रतिहततरु स्कन्धलग्नैकदन्त ’ मेघ० । “अभ्य-स्यन्ति तटाघात निर्जितैरावतागजा ” कुमा० । “मूला-घात स उच्यते” सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । “आघात नीयमानस्य वध्यस्येव” ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन-स्वार्थे णिच्—आधारे

इति च भा भा च ।१। आभा । २२ आप्य होऽन आयते इति २२अकलिङ्गे च च । तत्र आपः इत् । अभिलषितेऽर्थे २३ योजनीये ते च ययार्थे यविलिखा बभाष वचः। "धीक्षिताय अवयो यदी तस्य इविष। । रिनाधिका मञ्जुलिका विभूतोत्सवरक्षया। आप्नुमो निविष्टः कृत्वो यच धीक्ष्णोऽस्तिवेदन। मधुरैस्तो हृदुयिव अथा भवद्धका। यज्ञाभन नामनदृषः। अथवल्कोऽस्य भर्तृभी। क्लेषः तमिस्तारीव अथाभ्युद्धेतव, भव। इति चतुर्भिरवयवपर्वभिवर्तिते च। ईर्षमीष इत्यत्र रोचा विनमितिविधया। "च आपी दैवाऽस्य अद् हरद्मात। २२ आपाऽदितादेशासो पाये। [आप्नुप्राप्तदीवाचात्।

आप्याध्यायिनी स्त्री आप्यावाचक अवच इविका तक।
आपमोक्षनिक त्र० आपमोक्षनं नियत शीलमस्य ठञ्।

नियतम् आपमोक्षणदायवयसायी विशेषे। (आपदाणी)।

आपम त्रि० आपे आयर्त मोक्षनं मकार्तेय अभवा इ कृत्रीय। अथवा। नरापनयविशिष्टे वालिकर्तव्ये मनुष्ये मनुश्रकार आपक मभोत्वके शर्मिते तथा "आपयते श्रीरिष्कामायनतामात्। यत्र मानवादिभ्यो होमवत्प्रकार। यदा यस्य मतः आदत्प्रायवेच अभेदः। अपि दि देवा आप्नुमो यत अवस्थापयस्य दि मतस अदि अभिप्रोक्तो मे भावाइविला इत्या। यथा आत्मवान्। अपि वा मिता अवेत्। इतिवत् राज ते। अर्थो यवी। आत्मादिष्ठा श्रीश्वयरात्। क्षोप। आपो अभोभवो या मे मानाति दिवि वा इविमायिमितावदे तथा मिश्र अनमद्या मध्ये राजी अन्नदोत्यायिनतेन् प्रजापतये मा यत्र अष्टोपि मधुं मिले मधुर यन्न मे मधुरकाशप्रा२। अप्राय। नेव अध्मैव देवाभवा अदेव अवधीयति मा। च मी अनोभूः विश्वापिते च मधो मन दिवते च यदूमद इति सामापन्नय नर्विवाय वेदाभो विप्राय अर्थ अनीश्वादि पर्वामिषि प्रविद। च मे अदो रीतमद्राया अनीदायता च इति वाज्यायाय दक्षेत्रि। ।इतेन अभिषो अभाव् अर्थन मन्त्रोऽभवे।।। अत्र श्रीरिष्कामा आयते शिराती।१। अथीमृतानिष्ठायी मा निष्ठ देवा बीभो यदि इत आपावोऽयायातिरी।२। आपा वे अभिविष्कते कृष्णीय पत्रो देवयो तिषे दैवत आयत दे ते च अयामयि मो अभिधाया अग्री यौ यविषी च न प्रयूखे विश्वायवकोभितिविति।३।

अप अथय अयर्थ तेन अर्थेन प्राप्यवत्। आप- दिवि मधोऽपुरथर्वणमानम। इमानमयो इमानो पत्रदहे अववरिणाधारात् आपवर्य भाव सच अयाति भवः। श्रीरिष्कामा ममभिरतो श्रीरोभ्य आयाप्य प्रायर्थम्। तेन आपोऽय श्रीश्रापत्यको भवति। प्रायाययन्त्य अवसिताभ्यो श्रीरिष्कामाद्-आपयो भिय इति प्रायर्यति। तत्र अपभिज्ञ, इयानीयात् आप अभ्यामिता। अष्टापयवेनामिताये यवर्जितेनापदेन तिथा विशोधी न भाव् यदा तेषां कृत्वा भाष विभवेन आश्वादार्मिनीन कृतारमीयाम्। तत्र भाव आपवे मायवर्य इत्यादि। अभिरोहितप्रभाव नावीयादिविश्वमासायमवेनाप्तिताभिनीन इत्या- अतो न दोष इति मन्ये। तत्रायय श्रीश्रापत्यवती अभिप्राय तत्र अर्थय अधिवेशार्थम्। यदा वर्णवर्णीयोऽभि भवति प्रायापत्येन भवेत्। भवेन इत्यादि श्रीश्रा- पत्रय भरताय अद्भो भवति। इतीव धार्य भुव यवर्जवाहि। ।भावापत्येन मदोतेषि इतिस्तिपापभाषो भोजा इदामीविरतमभी। अभिप्रोत्तमरोभावो येन निवेशीभूयते। भो श्रीरिष्कामायभामावायाम् आयविता तथा। यथा आयोमादर्मिनीन अग्रभय। इति प्रभवम अभ्यासोऽभिवृध्या इति हारीत अयवहाराभ्याम्।। अतरापत्यय मिता अवेत् अभिमा वेदि विवश १। मायाभो भवतामायविवेच अभावे मले राजी विवत अभाते इतिदैव भाष्य इतिनं। अर्थभाति यवहरायादिविदैभिवे अभाय ७। आयायापवरे इयां बोधर्वैरमवरमवति। आदो भवो यत माभाभवे इयमाद्। इतिमाराभावादेव ताम्भव। विशय ताम् तेने भावविवि भम आते। तत्र विशय अवपि विशयप्तम इदीय अधिव इति विभवितेरे आर्वभेषव प्रायवादेन्न। अभिप्रायस्यपयत विशयं भविषु तेने आपवर्य अर्थ अभिवेत दैवं विशय न भावायभव- विशय मा। ।इतेन रिपायेव अवर्षीर यर्थ अधिवा भयोयु भवाव अप्रकेषु। वरमायमं प्रवर्योमवर्तव्यम्। मनोमनस्य धीविहेति मन्त्रोऽभवे भावव्य म। यतामायाद् इत्यवाद्य भवति मन्त्रोऽभययमानाभिव यव अवतिभते। यदिहीभिहोमयोभे भावानां इतो- भाग्, रक्षण च मानुषाद्, अभाति भावायां अभय- वयम्।। अयायभवं श्रीवाभो भवातां आपयवेषि-

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्र
यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे
विशेषाभावात् उभयो सहप्रथम तयोर्धान्ये विरागो
च भवत । "इतरत् पौर्णमास तन्त्रं वैराजम्" इत्येता
वतैवोक्तेऽपि तासन्मात्रविकारसिद्धौ सत्या धान्याविराज-
ग्रहण विकल्पेन उभयन्तोरपि मापणार्थम् १२ । आद्ययो-
र्विकल्पेनैता देवता स्मृयन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्या-
मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमकृतीयो भवति १२ ।
"इन्द्राग्नी सौमेस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्षत्ति" १४ ।
"य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नाश्नीयात्" इति अतो-
ऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि
तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणचातुर्मास्या-
दीनि अवश्य कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ
स्त्री गौरा॰ ङीप् । "इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण
स्मृतम् । अग्निराग्रयणोनाम भामोरैशान्यस्तु स इत्युक्ते
३सूर्याग्रयणे वह्निभेदे पु॰ । उपचारात् ४आर्द्र-
यणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तर यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहि-
भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्यौ यवाग्रयणानन्तर प्राग्-
व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति" कर्कः ।
"शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरै" मनु-
व्याख्यायां पूर्वार्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि
यथासामिति कुलकारणसमात् असमाप्ते पूर्वशस्ये नव-
शस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात्
धनिनां बहुशायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू॰
आग्रयणञ्च कर्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम्
"वाप्यारामतड़ागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रयण
प्रपाप्रथमकोपाकर्म वेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "अस्तय-
योर्वेध परीक्षां त्यज इहशास्त्रीयशुभ इत्यवसितयोर्न्यूना-
मासे तथा" मह॰चि॰ उक्ते । "सोमयोगादिकर्माणि
काम्यानि स्युर्मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्या-
दिकान्यहन्यपि"स्म॰परि॰उक्ते ।"वाले वा यदि वृद्धे शुक्रे
नास्तं गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्"इहगर्गोक्तेः ।

आग्रह पु॰ आ+ग्रह–अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे
"चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष॰ । २आक्रमे
३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु॰अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-
मासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना॰ अण् ।
१चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् ।
२चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्य-
ऊर्द्ध तिस्रस्तेऽष्टकाः"श्रुति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणी
मासे" सि॰कौ॰ । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात्
मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् स्मृ॰सि॰ "नक्षत्रनाम्ना
मासास्तु ज्ञेया पर्वान्तयोगत" इति "पूर्णमास्या मृग-
शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष यत्र अग्र-
हायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थ अत
एव "कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वय द्वयम् ।
अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम्" स्मृ॰सि॰
तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां
मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न॰ आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ्
वा । आग्रहायण्यां देयेऽणे ।

आग्रहायणिक पु॰ आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् ।
चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रहानो) शिरे ।

आग्रहारिक त्रि॰ अग्रहारोऽग्रभागो नियत दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पुस्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नड़ा॰
फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अयनेऽयन । गत्यस्या अयस्य
ज्योत्स्ना॰ अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु॰ आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे
राजनि॰ चालके त्रि॰ । [मया नभस्वत" माघः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट–युच् । चालनायां "रणद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि॰ आ+घट्ट–क्त । चालिते ।

आघमर्षण न॰ अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-
नाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु॰ आ+घृष–घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मद-
दोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न॰ ।

आघाट पु॰ आ+हन–कर्त्तरि संज्ञाया घञ् पृ॰
नि॰ तस्य ट । १अपामार्गे २ आघातके त्रि॰ ।
"यत्राघाटा कर्कर्यः सवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि॰ आ+हन–णिनि पृ॰नि॰ । आघातके
"आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ॰१,०,१४६,२ ।

आघात पु॰ आ+हन–घञ् । १वधे २आस्फालने ३ताड़ने च
तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः" मेघ॰ । "आध-
सन्ति तटाघात निर्जितैरावतागजा" कुमा॰ । "शूला-
घात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने ।
"आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न॰ आहन्यतेऽत्र आ+हन–स्वार्थे णिच्–आधारे

ष्यते । तत्र ब्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्र यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धान्ये विराजो च भवत । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धान्याविराजग्रहणं विकल्पेन द्यावापृथिव्योरपि प्रापणार्थम्१२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति१३ । "इन्द्राग्न्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्ऽपि "१४ । "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा नाश्नीयात् "इति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणचातुर्मास्यादीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीष् । "इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् । अग्निराग्रयणीनाम भागोऽवैश्वानरस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्यायने यज्ञभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले "ब्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति कर्कः । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यथासामर्थ्यं सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोपचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रहायणप्रथमकोपाकर्म्मवेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "अयनयोर्द्धयं परीक्षां त्यज दक्षत्वाक्षुथिगुरु इत्यस्तमितयोर्न्यूनामासे तथा" मुहू०चि० उक्ते । "सोमयोगादिकर्म्माणि आग्न्यामि सु मेलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्यादिकान्यहह्यापि"स्मृ०परि०उक्तेः ।"मासे वा यदि दृष्टे गुप्ते सान्ध्य गते गुरौ । मलमासइवेतानि वर्ज्जयेत्"दद्यगर्गोक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह–अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे 'चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपारम्भमास्यां स्त्री । "आग्रहायणद्यां तिस्रेऽविंशाष्टकाश्च"स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्व्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमास मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्या तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थः अत एव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धमत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रनागोऽनियत दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षे गोत्रापत्ये १अग्रेऽयनं गमनमस्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [मया मथ्यस" माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट–युच् । चालनायां "रणद्भिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट–क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष–घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य टः । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० । "यत्राघाटा करर्य्यः सवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन–णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन–घञ् । १वधे २आहनने ३ताड़ने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त' मेघ० । "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजाः" कुमा० । "स्त्राघात स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन–स्वार्थे णिच्–आधारे

[illegible]

[illegible]

च्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य कालः उक्तः, वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धाय्ये विराजौ च भवतः । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराजयोर्ग्रहणं विकल्पेन दधन्वतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ । "इन्द्राग्नी सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यार्थिः" १४ । "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा प्राश्नीयात्" श्रुति अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्यादीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहित यस्य हविराग्रयण स्मृतम् । अग्निराग्रयणीनाम भार्य्येवाम्ययस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्याम्नयजे वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति" कर्क । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते यदि यवानामिति स्मृतकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रहयणमणाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "अवणसोर्वेष परीक्षां त्यज इदहत्वास्तगिरास्य इन्द्वसितयोन्यूमामासे तथा" वृह०सं० उक्ते । "सोमयोगादिकर्म्माणि व्याख्यानि सु मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्म्मास्यादिकान्यहन्यपि" स्मृ०परि०उक्ते ।'मासे वा यदि वा शुक्रे वाश्च गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्" वृद्धगार्ग्योक्ते ।

आग्रह पु० आ+ग्रह–अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "बलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रह" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्रस्त्वेवाष्टकाः" स्मृति । "कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्या तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थं अत एव "कार्त्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्त ।

आग्रहाय(य)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानौ) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागो नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु स्त्री अग्रनामकस्य ऋषे गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षेः गोत्रापत्ये १अग्रेऽयन ।शस्यस्यास्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नया नभस्वत" माघ ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट–युच् । चालनायां "रभ्रङ्गिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट–क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष–घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक" माघ । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य ट । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० । "यत्राघाटा कर्कर्य्यं संवदन्ति" श्रुति ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन–णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन–घञ् । १वधे २आहनने ३ताडने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्त' मेघ० । "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजा" कुमा० । "सूत्राघातः स उच्यते" सुश्रुत । आधारे घञ् । ४वधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन–स्वार्थे णिच्–आधारे

[illegible]

आघार पु आ+घृ-णिच्-कर्मणि घञ् । [illegible]

आघर्षित त्रि आ+घर्ष-क्त । [illegible]

आघृणि पु [illegible]

आघोषण न आ+घुष ल्युट् । [illegible]

आघ्रात त्रि आ+घ्रा-क्त । [illegible]

आघ्रात त्रि आ+घ्रा-क्त [illegible]

आघ्रेय त्रि आ+घ्रा-यत् । [illegible]

आङ् अव्य [illegible]

आङ्गायन त्रि [illegible]

आङ्गिक त्रि [illegible]

आङ्ग न आङ्ग+कार्ये अण् । [illegible]

[illegible]

आङ्गिक त्रि [illegible]

आङ्गिक त्रि [illegible]

आङ्गार न [illegible]

आङ्गिक त्रि [illegible]

आङ्गिरस पु स्त्री [illegible]

४आत्मनि । "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति छा०उ० । "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरस । । प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसस्तं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्याम' यस्माच्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" शं०भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् । स्वार्थे वा अण् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषच् अङ्गूषः ततः स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । "तिर पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषः" ऋ० २,५८,५ । "आङ्गूषः स्तोत्रम्" भा० । "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु० ३४,१६ । "अच्छा इन्द्रमयं इव प्रयसि भरास्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२ । [भवसम्भिन्नदेशादौ ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भव अङ्ग चतुरर्थ्यां सङ्काशा० यत् । अङ्ग-

आचके अव्य० आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु० । "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१ । "आचके कामये" वे०दी० । "रथीतमः कपर्दिनामीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे" य०४,२१ ।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष–शानच् । आख्यानं कुर्वति ।

आचतुर अव्य० चतुः पर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० । चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते" । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनाप्येति मर्य्यादार्थ" सि०कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष–बा० उसि । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य्य न० अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू० चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । धर्मपुत्रयोः

आचम पु० आ+चम–घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे "दभ्रा सह पवित्रन्तु शुद्धं वारि तथाचमः" तन्त्रसा० ।

आचमन न०आ+चम–भावे ल्युट् । १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कार्य्याङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः । 'आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् । संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः' । पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद-

म्बु वीक्षितम्"इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । "उपवि-ष्टेन हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-त्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्' । मदनपारिजाते हारीतः । 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्' । अन्यथा प-न्थिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः । 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्' । क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुवृत्तौ । 'क्षौमशी-र्षोभयं काय स्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैवाग्निं मयः प्रक्षालयेत् करम्" । अथ काय नाभेरधः प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । 'सान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोपवीतकम्' इति । अन्तरीयमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः । 'न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः । न पादुकास्थो नाविष्टः शुचि प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन" । जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति' इति । जानुनक्तं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् । 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः । हारीतः । "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः । 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जान्वोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते" । आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जान्वोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्द्वयेन भेदप्रतीतेः । अत्र च "अनेकोदाहरणे दर्शयिते भूमिसमे इष्टकाश्च सकीर्णभूता" इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यासः । "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः । सुरापाणेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् सदन्यैति" । मुख सदृश स्पृशेत्

[illegible] । [illegible] ।

आघार पु० आ+घृ-णिच् कर्मणि अच् । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आघूर्णित त्रि० आ+घूर्ण-क्त । [illegible] ।

आघृणि पु० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] ९,११,१ । [illegible] ।

आघोषण न० आ+घुष ल्युट् । [illegible] । णिच्-ल्युट् । [illegible] ।

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा क्त । [illegible] ।

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा-क्त [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] रघुवंशः ।

आघ्रेय त्रि० आ+घ्रा-यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आङ् [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आङ्कलायन त्रि० [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

आङ्गयित त्रि० [illegible] । [illegible]

आङ्ग न० अङ्ग+कार्ये अण् । [illegible] अण् । [illegible]

[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आङ्गक त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आङ्गविद्य त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [[illegible] ।

आङ्गार न० [illegible] । [illegible]

आङ्गिक त्रि० [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आङ्गिरस पु० स्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८१,८ । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] १८,१४,८१४ [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

8आत्मनि । "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति वृ०उ० । "आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमाङ्गिरस । प्रसिद्धं हि यदङ्गमानङ्गानां रसत्वं तदपाये-शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्मादयमङ्गिरसत्वात् विशेषामाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धस्य तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" श०भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क त्रि० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् । वा स्वत्यम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि—ऊषन् आङ्गूष एव स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । "तिर पुरु चिदश्विना रजा आङ्गूषः" ऋ०२,५८,५ । "आङ्गूषं स्तोत्रम्" भा० । "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु० ३४,१६ । "अग्ना इडुमयं इव भयसि भराम्याङ्गूषं बोधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२ । [भवसजिह्वादेशादौ ।

आङ्ग्य त्रि०अङ्गे भव आङ्ग पतरर्थां सकाशा०यत् । आङ्ग-

आचके अव्य०आ+चक ए—विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु० । "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१ । आचके कामये" वे०दी० । "इन्द्रादुद्रोवस्तुभिराचके" ऋ०४,२१ ।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष—शानच् । व्याख्यानं कुर्वति ।

आचतुर अव्य० चतु पर्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० । चतु पर्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्व मिथुनायन्ते" । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "समृद्धकादिनापीवि मर्यादार्थे" सि०कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष—बा० उसि । व्याख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य न०आचतुरस्य भाव "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० स०चतुरादिपर्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्यय । आनैपुण्ये

आचम पु० आ+चम—घञ् वा ह्रस्व । आचमनयत्रार्थे "दत्त्वा सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" मनुसा० ।

आचमन न०आ+चम—भावे ल्युट् । १जलादे पाने स्मृत्युक्ते कर्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकपरिमाणप्रकारपरिमाणमाह भरद्वाजः । 'आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । सङ्कृताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विज । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः' । पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्-विशेषमापः" इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्' । मदनपारिजाते हारीत । 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्' । ग्रन्थना ग्रन्थिरिति सम्बद्धकारोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवल । 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्' । क्रमन् क्रममान इति रत्नाकर । आत्मान आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । भेत्यनुवृत्तौ । 'श्रोत्रमौ-मौपस्थं कायं स्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्" । अथ कायं नाभेरधः प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिल । 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति । अन्तरीयमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचि । 'न बहिर्जानुहस्तरया नाचमन्तो नचोत्थित । न पादुकास्थो नासिस्थ शुचि प्रयतमानस । उपस्पृश्य हिमो मिल्य शुद्ध पूतो भवेन्नर । भुक्तासमस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन" । जलस्थलोभयकर्मानुगमार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसि' । 'अप्सूदके आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति । जानुनऊर्द्ध्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् । 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्त शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्ते । हारीतः । "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायन । 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते" । आसनारूढपाद आसनारूढपादतल । जानुनोर्जङ्घयो कृतावसक्थिक वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्ध तद्द्वयेन भेदप्रतीते । अत्र च "अनेको दारुबद्धे दारुघिते भूमिसमे इष्टकायं सकीर्णभूता" इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यास । "शिर प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयो शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणिनखाग्रेषु आन्नामेदुयस्तु वै द्विज । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमाह परमेश्वरोऽत्रवीत् सुरस्थैर्यसि" । सुखं संप्रश्य सुसोम

[illegible] ।

आघार पु० आ+घृ–णिच् [illegible] घञ् । [illegible]

आघूर्णित त्रि० आ+घूर्ण–क्त । [illegible]

आघृणि पु० [illegible] घृणि [illegible] । सूर्ये [illegible]

आघोषण न० आ+घुष–ल्युट् । [illegible]

आघ्राण त्रि० आ+घ्रा–क्त । [illegible]

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा–क्त [illegible]

आघ्रेय त्रि० आ+घ्रा–यत् । [illegible]

आङ् अव्य० [illegible]

आङ्गद्राम त्रि० [illegible]

आङ्गभिक त्रि० [illegible]

आङ्ग न० अङ्ग+स्वार्थे अण् । [illegible]

[illegible]

आङ्गक त्रि० अङ्गेषु जनपदेषु भवः [illegible]

आङ्गविद्य त्रि० [illegible]

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः [illegible] अण् । [illegible]

आङ्गिक त्रि० अङ्गेन [illegible]

आङ्गिरस पु० स्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । [illegible]

४आत्मनि । “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति छा॰उ॰ । “आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गानामङ्गानां रसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति तस्मात् यस्मादयमाङ्गिरसस्तस्मात् विशेषाभावात् कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः” शं॰भा॰ ।

आङ्गिरसेश्वर पु॰ आङ्गिरसेन प्रतिष्ठित ईश्वरः । काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क त्रि॰ अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् । वा रस्वम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु॰ अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषन् अङ्गूषः तत स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । “शिरः पुरु मिदश्विना रजा स्याङ्गूषः” ऋ॰२,१८,५ । “आङ्गूषः स्तोत्रम्” भा॰ । “प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्” यजु॰ २४,१६ । “अश्मा इद्रुमय इव मयसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति” ऋ॰ १,६१,२ । [मगधविशाङ्गदेशादौ ।

आङ्ग्य त्रि॰ अङ्गे भव आङ्गः चतरर्थ्यां संकाशा॰ यत् । अङ्ग-

आचके अव्य॰ आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु॰ । “त्वामवस्युराचके” यजु॰ २१,१ । आचके कामये” वे॰दी॰ । “त्वामाहुरश्वैरोषभिराचके” य॰४,२१ ।

आचक्षाण त्रि॰ आ+चक्ष–शानच् । आख्यानं कुर्वति ।

आचतुर अव्य॰ चतु पर्य्यन्तम् अव्ययी॰ अच् समा॰ । चतु पर्यन्ते “आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्व मिथुनायन्ते” । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण “तत्पुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थ” सि॰कौ॰ ।

आचक्षुस् त्रि॰ आ+चक्ष–बा॰ उसि । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्य्य न॰ अचतुरस्य भावः “न नञ्पूर्वात् इत्यादि” पा॰ सू॰ चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । धर्मपुराणे

आचम पु॰ आ+चम–घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे “दशा सह पर्य्यन्तं शुद्धं वारि तथाचमे” तन्त्रसा॰ ।

आचमन न॰ आ+चम–भावे ल्युट् । १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कर्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ॰तत्त्वे “आचमने उदकप्रकृष्टप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः । ‘आयतं पर्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः’ । पाणिना दक्षिणेन “त्रिः पिबेद्-

क्षिणेनापः” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । “सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्’ । मदनपारिजाते हारीतः । ‘ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्’ । ग्रन्थिना ग्रन्थिरिति शङ्खकरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः । ‘न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन् कम्पमानः इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुवृत्तौ । ‘कौमसौवीमध कायं संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति वै पाणिं भूयः प्रक्षालयेत् करम्” । अध कायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । ‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरीयमध परिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः । ‘न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः । न पादुकास्थो नाचिन्त शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन” । जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । ‘अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् एवेत शुद्धो भवति’ इति । जानुनऊर्द्धं जलेषु तिष्ठन्नाचामेत् । ‘जानोरूर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति” इति विष्णूक्तेः । हारीतः । “आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः । ‘स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जान्वोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” । आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः । जान्वोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्द्वयेन भेदप्रतीतेः । अत्र च “अनेको दारुघटिते भूमिसमे इष्टकासु सकीर्णभूता” इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात् । व्यासः । “शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् सत्यैति” । मुखं संप्रस्य अशोभ-

[illegible]

आधार [illegible] आ+धृ-णिच्-[illegible] [illegible]

[illegible]

आ[illegible] त्रि आ+अर्च-क्त । [illegible]

आ[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ६,११,१२ । [illegible]

आ[illegible] [illegible] आ+[illegible] [illegible]

आ[illegible] त्रि आ+आ [illegible]

आ[illegible] त्रि आ+आ-[illegible] [illegible]

आ[illegible] त्रि आ+आ-[illegible] [illegible]

आ[illegible] [illegible]

आ[illegible] त्रि [illegible] [[illegible] ।

आ[illegible] त्रि [illegible]

आङ्ग [illegible]

[illegible]

आ[illegible] त्रि [illegible]

आ[illegible] त्रि [illegible] [[illegible] ।

आ[illegible] [illegible]

आ[illegible] त्रि [illegible]

आङ्गिरस [illegible] [illegible] ८,६,८ । [illegible]

ऽवाक्रमि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति छा० उ०। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरस ?। प्रसिद्धं हि यदङ्गेभ्योऽङ्गानां रसत्वं तदपायेशोषप्राप्तेरिति प्रस्ताव। यस्मादयमाङ्गिरसस्तस्मात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धः तस्मात् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थ" शं० भा०।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठित ईश्वरः। काशीक्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क त्रि० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा स्वत्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषन् अङ्गूष ततः स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "तिर पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूष" ऋ० २,१८,१। "आङ्गूष स्तोत्रम्" भा०। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु० ३४,१६। "कण्वा इन्द्रं यद्वत प्रयसि भराण्याङ्गूषं वाघे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२। [प्रयर्सादिलङ्घ्येयादौ।

आङ्ग्य त्रि० अङ्गे भव आङ्ग चतरर्थ्यां सङ्काशा० यत्। अङ्ग-

आचक्रे अव्य० आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु०। "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१। "आचके कामये" वे० दी०। "इन्द्रावरुणावसुभिराचके" ऋ० ४,२१।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष–शानच्। व्याख्यानं कुर्वति।

आचतुर अव्य० चतुः पर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा०। चतुः पर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थः" सि० कौ०।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष–बा० उसि। व्याख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न० अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू० चतुरादिपर्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। अधर्मपुरुषे।

आचम पु० आ+चम–घञ् वा ह्रस्वः। आचमनशब्दार्थे "दत्त्वा सह पर्णेकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" तन्त्रसा०।

आचमन न० आ+चम–भावे ल्युट्। १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कर्म्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके ३क्रियाभेदे च, आ० तत्त्वे "आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणमाह भरद्वाजः। 'आयतं पर्व्वणा कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्। संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः। "उपविश्य शुचौ देशे कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्' । मदनपारिजाते हारीतः। 'पवित्रं यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्'। ग्रन्थना ग्रन्थिरिति सम्प्रदायोऽपि। आचमनानुवृत्तौ देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव सञ्जल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः। आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। मेरुतन्त्रे। 'क्रमायोपवीतं कायं स्पृशन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैवाम्भः प्रक्षालयेत् करम्"। अथ कायं नाभेरधःप्रदेशम्। करं दक्षिणम्। आचमनानुवृत्तौ गोभिलः। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति। अन्तरीयमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा। मरीचिः। 'न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः। न पादुकास्थो नाचम्य शुचि प्रयतमानसः। उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः। भुक्तासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन'। जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेक बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति' इति। जानुनरुर्द्धं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति' इति विष्णूक्तेः। हारीतः। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। कात्यायनः। 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्। प्रौढपादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते"। आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः। जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतेः। अत्र च "अनेको भाण्डे दार्व्विके भूमिसमे इष्टकायां सकीर्णभूता" इति बौधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः। "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः। सुरापाणेन तत्तुल्यमित्येवर्षिपरब्रवीत् सहस्रेति"। मुखं संवृत्य अशोभ-

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] "[illegible] पादौ [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] मध्य-

[illegible] । [illegible] अत्र हिरण्यमन्त्रनिमित्तानि । तत्र याज्ञवल्क्यः । "[illegible]" । [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

चैव प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तत्स्थाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीखण्डे तु "इमं मन्त्रं ततश्चोक्त्वा कुर्य्यादाचमनं द्विजः । आचार्य्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम्" । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्व्यवस्थाप्यम् । मधुपर्कानन्तराचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ द्रष्टव्याः । विस्तरभयात्तेऽत्र नोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । "आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैराचामेत् साधकाग्रणीः । पङ्क्तिकान्ता परे दत्त्वा मुखेन पाथसाचमेत्" स्वतन्त्रतन्त्रम् "आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्द्विठान्तकैः" मालिनीत । तथा च ओँ आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओँ विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओँ शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादौ विशेषः तन्त्रसारे "कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभिरुपस्पृशेत् । द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन क्षालयेत् करम् । मुखप्राणेक्षणश्रोत्रनाभ्युरस्कभुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् काली वत्सरान्तां प्रपश्यति" भैरवीत० । काल्यादयश्च "काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना बलाका च मात्रा मुद्रा मिता च ताः" इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण त्रिरपः पीत्वा ओँ काल्यै नम कपालिन्यै नम इति द्विरुन्मृजेत् । ओँ कुल्लायै नम करं क्षालयेत् ओँ कुरुकुल्लायै नम मुखस्य स्पर्शः । ओँ विरोधिन्यै नम ओँ विप्रचित्तायै नम दक्षवामनासिकयोः । ओँ उग्रायै नम ओँ उग्रप्रभायै नम नेत्रयोः । ओँ दीप्तायै नम ओँ नीलायै नम श्रोत्रयोः । ओँ घनायै नम इति नाभेः । ओँ बलाकायै नम वक्षस, ओँ मात्रायै नम शिरस । ओँ मुद्रायै नम ओँ मितायै नम इत्यंसौ स्पृशेत् । ताराचमनं तु "ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् । स्त्रीँ हूमोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फट्कारैः क्षालयेत् करम् । आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सरान्तां प्रपश्यति" भैरवीत० । यथा ओँ उग्रतारायै नम ओँ एकजटायै नम ओँ नीलसरस्वत्यै नम इति त्रिरपः पीत्वा ह्रीमिति बीजेन करं क्षालयेत् । स्त्रीँ हूँ इत्येताभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फडिति करं क्षालयेत् । ओँ वैरोचनाय नम इति मुखम्

ओँ शङ्खपाण्डराय नमः ओँ पद्मनाभाय नम दक्षवामनासिके । ओँ तायकाय नम ओँ मामकाय नम नेत्रे । ओँ पाण्डुराय नम तारकाय नम श्रोत्रे, ओँ असिताभाय नम नाभिम् ओँ पद्मान्तकाय नमः वक्षः । ओँ यमान्तकाय नम शिरः । ओँ विघ्नान्तकाय नम ओँ नरान्तकाय नम इति अंसौ स्पृशेत् ।

वैष्णवाचमनं तु "केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यां मृज्यात् मुखं ततः । एकेन हस्तं प्रक्षाल्य, पादावपि तथैकशः । समोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये" गौत० सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः' निबन्धे । ततश्च ओँ केशवाय नम इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च 'केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्दनोपेन्द्रहरिविष्णवः" तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिर्विष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विधोत्कीर्त्तनमूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । २आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । 'जातीफललवङ्गकक्कोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति' तन्त्रसारोक्ते जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ३जलपात्रे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४पाने च । "सुवर्णकलसेनैवाचमनं कुरु केशव । पद्मचक्रधरो देव । कृपालो । परमेश्वर ।" विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य क जलमत्र । १पतद्ग्रहे (पिकदानि) (डाबर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते छ्यात् छ आ+चम–करणे वा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । "आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति" भवदे० कर्मणि अनीयर् । पेयजले २स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्याचमनीयकम्" षोड़शोपचार "उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्" गौतमीयम् ।

[illegible]

[illegible]

अनुष्ठाननिश्चयात्मकमाचाराभावरूपः तत्र सदाचारः वेदस्मृत्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचार इति भेदात् द्विविधः। सदाचारश्लाघोक्ता काशी०। "सदाचारे हि सर्वोऽयमाचारात् दृश्यते पुनः। तस्मात् विशेषः सततं भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति ये द्विजाः। शिष्टास्तु सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः"। सत्सदाचारपदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा०। "चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "यद्यपि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः" चरणं चारित्रम् आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम्। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च"। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैष दोषः यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते" भा०। "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू०। "स्यादेतत्कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यं च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" इत्यादि स्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा०। "सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः" शा०सू० "बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम्। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः कपूयचरणाः निन्दितकर्माण इति निर्णयः" भा०। अत्र शीलाचारयोः पर्य्यायतोक्ता "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम्। अतएवानन्तरं मनुनैव 'वेद स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम्। शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रियवादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं सदाचारभेद एव। मेधातिथिस्तु शीलं समाधाविति धातोरुपपत्त्या "शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोऽव्यापारः यश्चेतसोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह। तदप्याचार एवान्तर्भवति। तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्वं आचाराणामित्याशयः यदाचारस्य धर्ममूलत्वं तमाह मेधातिथिः। "आचारो व्यवहारोऽनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते। याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः सप्तरात्रादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं होलकाद्याचरणम्। ग्रन्थादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम्। स्पष्टमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्कन्दपु०। "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ। देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्ते श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते। तच्चानुपदं विवेक्तव्यम्। स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवास्याप्रत्याज्यत्वमुक्तम् 'देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि सन्त्यजेच्च"। एवं पित्राद्याचारोऽपि धर्ममूलतया प्राह "येनास्य पितरो याता येन याता पितामहाः

आचम न० आ+चम–घञ्। १आचमने शब्दार्थे आ+चम–कर्मणि घञ्। २आचमनीये जलादौ त्रि।

आचय पु० आ+चि–अच्। पुष्पादेः हस्तादिस्थने। कर्षेण चयने तु नस्य आचाय इत्येव। तत्र निवृत्तः आचयीह मतु। आचयवा। आचयिनी स्त्रियां ङीप् त्रि।

आचरण न० आ+चर–ल्युट्। १आचारे "चरीतिनीगा चरणाचरणौ" नैष०। आचरणेन गमने चाट्ट। २रथे २देशे च त्रि। "यथा प्रवेश्य आचरणे युक्ता रथचित् शरीरे युक्ता या च। "प्रकृते यदि प्रवेशो-द्योगवीगर्हीत आचरणेन आचरणो त्योऽस्मेघा कश्चित् आचरणे युक्ता यहार्थेषाम रथचित् शरीरे रथस्थानोऽपि तथा तथात्मा इन्द्रियसप्तर्पिर्ह्यत्र तथात्मा विताम इतिविधाभूति यथा युक्तः चरण सर्वोपमेर्धितिव नियुक्त देवतेव राजेव सर्वोचितारि रथचरणेना आचारधितिशर्म" इति च भा।

आचरित न० आ+चर भावे क्त। १आचारे "मामेत्याचरित विमिर्मित यज्ञा कविः। २आचितान महतीतायने। सर्वेव आचरित स्त्रीमानतीव च। गृहं यात्रेदं यत्नेन स्तेन च" मनुः। तत्र कश्चिद्यदि मिथो आचरित रापविनाश यत्नात् यज्ञविवरणे भव इत्या अविनाश्चिकारिणा मनसादिकाम गृहपतं धर्म शबार् मनुष्यवितारिति" मेधा। आचरितस्यान्यारव्य। यद्या कर्मिषं आचरणीय कर्मिकारणी। कर्मादृष्टादि आहूय रापते तम तीकोऽथ। इतरमन नत् पुता यज्ञा द्वाटोपनीयम्। यज्ञात्परिशब्देऽस्य च अराम स्क्रियम्। यहा आचरणीय आचरणां रत्नादिः। कविस्थानेि नम ज्याकृष्य च वन्तौं इय्, इहा। कर्मणि क्त। २आचरिते त्रि०। यदे यज्ञदे तया या यज्ञाऽस्पातिका निर्देऽ" याज्ञे।

आचरणीय त्रि० आ+चर–अनीयर्। अनुष्ठेये "पुष्पाणि सर्वे शोभितव्यं आचरणीयं आचरणीयमिति" श्रुतिः। अत। आचरितव्यमपि त्रि।

आचर्य न० आचर्यतेऽत्र आ+चर–आधारे यत्। यत् रामतीर्थे देवे आचरणमित्र वा इत्र यत्नोः आचम्यम्। आङ्गुष्ठि त्रि।

आचान्त त्रि० आ+चम–क्त। आचमनकृति "आचाम इतरापतिम् कर्मी चाहि। आचाम्यर्थं यज्ञोऽपि १ लमाही च आचान्तोदकान भी रिति मातिरविष्णुमात्" इति बौधिकायनम्।

आचाम पु० आ+चम–भावे घञ् वा हस्ति। आचमनमर्थे चि चय। २कक्षे २पद्माविभावे बन्धे (मातृ) "नि आचामावसायुक्तां प्रतिलवरम्। रक्तजीतला चान् यज्ञा भीमोऽलपत्ती" सा। निकाम निपुणोर्नितिः भदम्भितायोदविष्ट्वलक्षुणां यज्ञा मार्जनेत प्रतिदितराक्षस्य पचेऽपि चर्तीति मिता। "निकाम यविः आचाराः शलस्या म त्रि। "आचामकर्म निकाल त्रयोऽस्माद्यात्। मार्गे मार्गे मृदुयागोपाकुलकल्पान्तरम्। एतर्हिवदिराम प्र यत्र तत्त्व कम्पते यत्र। श्रीमावयीवाचार्ये कल्पापदे मन्दस्थे च" यथा ताव श्रीहिण्याचायीर्यस्यो। स्वयमाप नित्यम् पूर्व च' यथा निदधाति यथावरम्" यथा १८।२। हविषेण हारेण श्रेष्ठासाज्ञागार अन्तु पूर्वीण भवा। यज्ञा निय यज्ञे। पांच यज्ञा पूर्वतिन्ना श्रीहिण्याचायीर्ययोः स्वयंयणी निदध पूर्व यंदण निदधाति यथावरयच्छे। श्रीहिण्या माय यदा निमाय्ये वा च आचरणम्" इति वा स्यर्श रविवयन्ते। आचामोऽपि विपरीतर्णेव रूपणीदम्भी निगच्छेते। गणकाद्याव चाप। "यज्ञाव निवसा यंव एको यंत इयमेव। चरुस्वीकर्म दृष्टी निदधी वर्णायित्वी। यथोऽस्था रत्नामा निर्धे वैमूर्यारसी। यज्ञस्तो यस्य रच्यावेदर्ण निर् वेद। आचार्यं च यज्ञो च वीर्य यज्ञोपयम्। ये यदि यथा यंव निदधा श्रीहस्ती यथा। अस्यापयर यथाविधावात्र हविषेण तुलास्त्रागार श्रोम यज्ञाकृपूर्वीण यथा यथामन्त्रोपयानि इष्टी निर मानु यज्ञोऽस्थानाम् पूर्वीक्ष्य हवीयाचमनत्वैव नानाचारादि। आचामचतुर्विधपञ्चपूर्व सोम नाम यथार्थे यथा यज्ञारोहे इष्ट् इदम् वह यदु महाचमनाम श्रीहिण्याचायीर्यस्यो इत्था चाची परितिष्य इदमितमोः शानीयर्णेणाचरति तिरस्कीरयम् (नदम्) आचान्य मृदुत्वं (नदम्) समुद्रव्याप्तिविधयितूर्वी यज्ञस्य निदधाति आच-मति स्याचर यत्र पूर्व पंचदशामायस्य आचरतिनि यथा "इत्याचामयोऽपूर्व पंचमीयसर्गेण च म०। चोमाम्नीयम्भे गवीयज्ञायाचाय आचरणानिमात्

आचार पु० आ+चर–भावे घञ्। १आचरणे अनुष्ठाने च न

अनुष्ठाननिश्चयात्मकभावाभावरूपः तत्र सदाचारः वेद-स्मृत्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात् द्विविधः। सदाचारलक्षणोक्तं काशी०। "सदाचारे हि सर्वोऽर्थो माचारात् रिष्यते पुनः। तस्मात् विप्रेण सततं भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः। विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः"। प्रसङ्गादाचारपदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा०। "चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोक्ता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः "चरणं चारित्रम् आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम्। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च"। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैष दोषः यतोऽनुशयलक्षणार्थैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते" भा०। "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू०। "स्यादेतत्कस्मात् पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। "आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः" इत्यादि स्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा०। "सुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः" शा०सू०। "बादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम्। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः" भा०। अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम्। अतएवानन्तरं मनुनैव "वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम्। शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रियवादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं तच्चाचारभेद एव। मेधातिथिस्तु शीलं समाधाविति धातोरूपसृष्ट्वा "शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसो व्यापारः यच्चेतसोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह। तदप्याचार एवान्तर्भवति। तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्वं स्वाम्नाचाराणामित्याद्युक्त्वा यादृशाचारस्य धर्ममूलत्वं तमाह मेधातिथिः। "आचारो व्यवहारोऽनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते। याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रस्नातदम्पत्यादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं होलकाद्याचरणम्। पन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम्। स्पष्टमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्कान्दपु०। "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ। देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्ते श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते। तच्चानुपदं विवेक्तव्यम्। स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्व्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवास्यात्याज्यत्वमुक्तम् 'देशानुशिष्टं कुलधर्मम् अग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि सन्त्यजेच्च'। एवं पितृराद्याचारोऽपि धर्ममूलतया आह "येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः

तैन मायाद् यथा नहि तैन बन्धनं न दिश्यते" वसूनो ।
अत्र तथात्वेऽपि विवर्त्तात् परिणामो न भवत्येव
मिति गम्यते अत्र शोकृविपरिणामपक्षयोर्दृष्टान्तत्वेन
योजनीयः एतदितिवद्योरेव विवर्त्तपरिणाम प्राधान्य
तद्भावे चाप्रसक्तः इति बुध्यम् । अत्र विवक्षि-
तम् । अत्र परिणामित्वम् अत्र परिणामस्यैव
वास्तवं निविड सद्भिदाप्रतिपत्तिबोधकत्वं प्रथमा मतः ।
तदनन्तरं तु विवर्त्तवादत्वेनैव स्वाप्नार्थस्यानवत्व
तत्त्वज्ञाने बाध्यत्वेन मरीचिकाजलमिति ।
अत्र मायाया अविद्यातो भूय भेदकल्पने हर्षे
विवर्त्तमविद्यायां वा भेदकल्पे तथापि परिणामस्य
सर्वमूलत्वम् न तत्र तादात्म्यो न विवेकः तयो
पक्षौ इति माहात्म्याद्भगवत् तत्र तु विव
र्त्तमविद्यायो भेदकल्पने तत्र च परिणाम तथा-
त्वम् यथा तादृशस्यायां विद्यायां भासकत्वादि
र्मायामायायाः । न तथात्वेऽपि मद्दीपिकायां सत्त-
दोषादेऽपि भासकत्वनिवारणादे १६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
परिणामस्य च प्रतीतिः न मायाद् परिणामत्वा
दिव्य वर्त्तिताद्येऽपि बौद्धिभेदप्रमाणावयवा प्रथमा
भावे निरूपितं तत्र च विवर्त्ते दृष्टः । तत्र वस्तो
वस्तुभेदमनात् वाचकस्य वस्तुभेदमनस्य स्वरूपभ-
वनम् दृष्टेन च तैन परिच्छेदमापादनाय मायायैवो-
पादानमायीयप्रतिपादनाय तदनन्तर बौद्धिभिन्न
विरोधे समवेतत्वादि "मायामात्रमिदं" इत्यत्र तत्
बौद्धमीमांसायोर्विरोधे सत्कार्यवादानपेक्षया मायाह
मनम् भवति न विरोधे सत्कार्येण मायावादस्या-
पैन सत्कार्यो वर्तमानोऽसमाप्तिरूपम् अत्र
प्रतिविरोधे मायायाः च मायात्वमिति स्थितम् ।
तदनन्तर दृष्टान्तामिप्रायेण वा वा च । "मे
मिथ्यामायामायां प्रथमं तत्र यदि । द्वितीयं तत्र
मायायाः प्रतीयमानं बौद्धस्यैव दृष्टि बौद्धवादस्य
प्रयोजनं भूतैः दृश्यमाना च प्रतीतिं नैव्यक्तम् ।
मत्स्यम् भूतो वा मायो । "मते दृष्टोत्थे तु
परिणामो यथा भवेत् । तथा बौद्धिवादस्य प्रति-
भासे परिणामेऽ" तत्त्वार्थे विवर्त्तस्य प्रथमम्" इति
पद्धतेन मायावादे तत्र विवर्त्तवादस्य परत्र
मार्गमिदम् । विवर्त्तवादस्य यद्यपि दैवमेवात्
मायायाः तथापि महता प्रज्ञायासौ प्रतिपादनाय

वास्तवबोधमायाभवस्य परिणामस्य वाक्यार्थस्य तत्
मायारूपार्थमपरामाभावस्य परिणामः । प्रज्ञायां पुनः
भाव तथाद् यदुः "यदिदम् दैवे च मायया तत्त्वम
प्रभावः । अत्रैव तात्कालिकं च परिणामं दृश्यते
इति तथा "इदमर्थं च वस्तुतः परमात्मा भवतीत्यर्थः तत्र
प्रज्ञामिदंमेव प्रज्ञायायोदयात् । इत्येवमर्थ ।
प्रमाणादुपपन्नः । न च भवति विशेषं इतिवत्
सर्वामायाम्" इति तथा प्रज्ञामिदं मायाविभिन्नप्रयत्नात्
परिणामस्य विवर्तनमोक्षेत्यादि मद्दीपिकायाद्योऽपि पर
माय इति गम्यते । परिणामोऽपि न वेदं मायायूलतः
विश्व मायामूलोऽपि यत्र वाक्य मायामयीर्दृश्यतादि ।
तत्र कारिकायां मायामयस्य परिणामः सर्वत्र
सर्वत्रायेकं किंचित् दृश्यते यथा ।

"सर्वेः प्रतिबिम्बोऽपि स्वमायापरतन्त्रः । तत्रायामयमन
मनोमोहैकवाः यतम् । पुरातारत्नोपदेशे सर्वतीर्थ
प्रमाद् भवेत् । मातिविदितविभूषैव स्वात्मारूढ पुरा-
तनात् । मार्गे सर्वे मतायोग मार्गपालकं पुरा ।
पुण्यो यत्र मतायोग परमात्मा । सुयो । यदिदम् सम्य-
क्मायायाम विवसाये स्थीयते । अत्र सर्वे सदसं नि-
रोध न च कश्चित् । तत्र सम्यगं शोकं परिपश्य
तथा । प्राय जीव वै प्रथमं स्वर्गसिद्धमविवेका । सर्व
प्रमाण मायामामूढवपर्ये तवम् । एवं प्रमादोऽपि
सर्वं पतत्वेति यथा तत्र । योगं सार्थं सर्वेषां योगिनां-
प्रभाव मायम् । प्रतीयमानप्रदर्शनेन स्वेति विवसा
स्वरूपा । सार्थं योगं यदि योगं मायायां योगेन च ।
वपूंषु मद् वैदिको विधा परम विवेको भवेत् । मये
सर्वं परिहरणादिप स्वाभिमानान् । परिणामकृतयोगा
परमेव तत्त्वानि । यत्र तत्र यथार्थो भवत्यपि न यदि
यदि । विवसायमायमायापि मूलनामादिभि । या
मेव चैतन्यः सर्वा प्रमादेव स्वरूप । तथा सर्वं पदे
प्रज्ञायाद्मायेवादः । इति मायामयत्व प्रकृती या
योगत् । मायापरिहारकत्वानि सर्वोदयाममयमेव । मिथ
परिहृतमायास्यमीयत्वं सर्वात्मम् । सर्वं दर्शन
प्रमा तत्प्रतीतसर्वं यथा । सम्यक्मायायामतिविवर्त्तकल्पैः
सर्वोः । सर्वयाप्यसन्ततिका पुरानर्थं भवेत् । तथा-
प्रभावेन सर्वं तु परिपाद तथा यद् । मायया न प्रत-
ीति प्रमादेन प्रयाण । मायामयत्वेन परमात्मनि-
द्धिम् । तत्र च पुरानार्थ मायया मायैश्वर्य ।

ततोऽभ्युदयेत् प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्यप्यभिलष्यन्ति सदाचारसमागमम्" इति । मात्स्ये "रजनीप्रान्तयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तस्मिन्नुत्थाय सर्व्वदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततश्चेशं सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतन्तु पद्मजाख्यं पद्मजोद्भवम् । इन्द्रादीन् सकलान् देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः । दिव्याः स्त्रीरुर्व्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्त्रिणः । नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैःश्रवान् मुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । चरेदरुन्धतीमुख्याः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि केदारञ्च प्रमुख्यान्यपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान् । मन्वादि ब्रह्मबीजं नारदांश्च वैष्णवान् । शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । पदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैरृतीं दिशमाश्रयेत् । ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णोपवीत्युदङ्मुखो दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाम्बु नोत्सृज्य गोवह्न्यनिलसम्मुखः । न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशो भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादद्याज्जन्तुशर्करवर्जिताम् । शिश्नाय मृत्तिकां दद्यात् शौचोच्छिष्टाश्च नाकुलाम् । शुद्ध्यै दद्यान्मृदस्त्वेकां पायौ पञ्चाम्बुमान्तरा । दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये मृदः । एकैकां पादयोर्दद्यात् सिक्त्वा पाणौ मृदः स्मृता । इत्थं शौचं गृही कुर्य्याद्गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्विगुणमेतत् स्याद् ब्रह्मचार्य्यादिषु त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रावर्द्धञ्च तदर्द्धं च पथि चौरादिशङ्किते । तदर्द्धं योषितां मुख्येष्वूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्व्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् । आर्द्रधात्रीफलोन्मात्रा मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चान्द्रायणेऽपि च" तत आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शितः । "अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धे वाथ वासरे । गण्डूषा द्वादश प्राह्या मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाणं सत्वचं निर्व्रणं दृढम् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च साग्रं स्याद्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् । आम्राम्रातकधात्रीजमधूकखदिरोद्भवम् । अपामार्गखर्जूरीशेलुश्रीपर्णीपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं कषायकटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं चापि प्रशस्तं दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखनिकां चापि कुर्य्याच्चापाकृतिं शुभाम् । "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते" ॥ मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्माद्भवेदशुद्धिभाङ्नरः । ततः कुर्य्यात् प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् । उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारसद्वस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्व्विकाम् । प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विधीयते । प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः । प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रातस्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महापापनाशकृत् । प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च । अशुद्धिञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत्" । अन्यत्राध्याये च "अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमनमाधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्व्वगात्राणि प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । अध्यापयेच्छुभान् शिष्यान् हितमेधानमर्द्दितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

तेन शाब्दात् यत्रांशे तेन भवतु न तिष्ठते" इत्यूचे। अत्र यत्रांशेनिति विशेषणात् व्यापारो न भवतु इति भवति यत्र बोद्धविषयत्वापक्षयोर्विरोधादित्ति योग्यतेः नैयायिकयोरेव विभागाचारस्य प्रायात्म तद्भावे भावकः इति इत्यम्। इदम् चिन्तनि- ताणा। अत्र पूर्वीकर्षिर्वेयम् अत्र व्यापारस्यनेन भावार्थे विषिक्त वहिरुपरितात्पर्येणापत्तव हयदा फल। तदभावे तु विभागाचारस्यैव तस्यदनाभावस्य तदभावे भावतविषय दर्शनापत्तित्वादिति। अत्र शाब्दा पूर्वितरां पूर्व नीवलवीधे एवं विषयान्तरविषयो वा बोधयोः यमादि व्यापारस्य परंपूर्वत्वनु न अत्र शाब्दान्तरी न विशेषः यतो यतो इति शाब्दबोधात्मतात् अत्र तु विर हासपूर्वीवती जनकोते तत्र न व्यापारः तथा- त्वम् यथा तादृशाशानां विषयां तात्पर्यवादि महित्वदर्शनाभावः। न व्यापारोऽपि यदि शीतानां सक- दोषादिति व्यवसायविषयताचारस्य १६० इत्ये स्पष्टम्। व्यापारस्य न यद्यपि न शाब्दात् पूर्वितया विना पूर्वितरैरेव बैषितोषयाधकतायां यथा भावे विशेषणं यत्नेन विषयो तथा। तत्र यदि तत्पूर्वीयत्वात् व्यापारस्य व्यापारीयतया सोऽपूर्व यत्पु पूर्वतेन च तेन यदीयबोधवानोदात् व्यापारैतो- द्बोधकारीयव्यतिरेकीयुक्तः व्यवहा बोधितिना "विरोधे तत्पैववति तात्पर्यार्थमिति" व्यते यत् बीधीतयोवयोर्विरोधे व्यवोधव्याधेयता व्यवह- रणम् भवति तु विरोधे व्यवीयतेन व्यापारस्यत- त्वेन व्याधीयतो। पूर्वितयोरहयानामियुक्तम् यत्र यदिविरोधे व्यापारस्य न भावावदिति स्थितम्। व्यवतः पूर्वितवादिप्रतीत्या वा वा न। 'एवं विषयताशानां प्रमाय यत्र पदि। द्वितीयं यत्र शाब्दस्य प्रतीय बोधदेशः इति बोधव्यापारस्य प्रतीयत पूर्वा परस्पोषा न पर्वीर्यवीयत्वनाम्। त्वत्पक्षम् एवो वा यतो। "व्यतिरेकैर्विरोधे तु परित्यागो यथा भवेत्। तथैव पौर्वितयापार व्यति- रेके परित्यजेत्" "तद्भावे विषयाचारः प्रमाणम्" इति यतिरेव शाब्दाभावे एव विषयाचारस्य पारा- मार्थिकता। विषयाचारस्य यद्यपि विशेषम् मार्गाविता तथापि महता सङ्कर्षितद्योतनादेव

घटस्वर्गविषयत्वस्य व्यापारस्या व्यवस्थापनात् प्र- मवादस्वर्गप्रमाणापत्तेरेव व्यापारः। प्रकृतों यदि नाम प्रयाय यतः 'चक्षि तु देवे न चाचार पाटस्य प्रमायत। एवांशी शास्त्रशास्त्रां व व्यापार व्यते इति तथा "पूरयेत् न वपूरान व्यापारा नातिमाद एव प्रकृतिरेव प्रत्याख्यातव्यम्। एवेत्यमस्य। व्यावहारपवनम्। न च यतिन विषयेत् इतिना वर्तमान" इति वचना प्रकृतिविषयादिविप्रयाणात् व्यापारस्य विषयीभयोरेभात् एवं मीमांसकोऽपि व्या- पार इति वदति। व्यापारोऽपि न केवलं शाब्दपूर्वम् विना शाब्दपूर्वोऽपि तत्र शाब्द नाममात्रिर्वोपयादि। इत आवीत्यत्र शाब्दस्य व्यापारा यर्थान्तर- प्रवेशापूर्वं केचित् दर्शिता यथा।

"यथार्थं यतिर्वीतोऽपि यथाव्यापारमन्तरा। यदागमनकाम- गरोमोहिताः यथम्। इत्यापारयोगेषे यर्थकीनः इत्यात् भवेत्। व्यापिविषयादिपूर्वे यथाकाश। तद- व्यात्। तावं यदं यरादेव पार्थभावार्थं यरा। इत्यो यतः परादीनः यस्मात्पय। इत्यो। वचितु एवं- व्यापारात्मा विषयावे व्यापदि। यदेव यर्थं यथार्थ वि- रीत न च वतित्। इत्थं यदर्थेन शीघ्र यतित्व यथा। व्यवहारेण वे यत्र व्यापोपत्तिविषयत्वम्। एवं यथायथ व्यापारपूर्ववर्ति यथम्। एवः प्रमादोषा पूर्वं व्युत्पत्ति यथा इव। शीघ्रं वार्य यगोदाय वीक्षेता- अयम् यथम्। व्यवस्वीयतत्वेऽयेति विषयः यथाः। वार्यं मोर्यं यदं योग्य शाब्दं योजयेत् च। यापूर्व यदं तियौ विना यत्र नियमी भवेत्। यतो यतो परिहरवार्थं यवीयमतात्। परीक्षापूर्वोक्ता तथोपदेशावधि। यत्र एव यथाथी व्यापार न यदि भवेत्। विषयादवतावशीघ्रवृत्तनारोप। चा- नेन वैयथ्या यतो यदीयेन स्वयम्। एवं तत्र यतो तत्त्वोपादानायेन। ते यदुपमायथ प्रकृतौ वार योग्यम्। एवमादिवाचाचि यथोंवायपदार्थेः। विष परिहरवार्थं यदोऽपि यथार्थिम्। यथं यशाविष यथा यथाविकारं यथा। यथाव्यापारेविषयार्थंत्वं यतो। यवयापयायत्वा तत्पूर्वीयां भवेत्। यथावा- त्ववाचेन पूर्वम् पीयात वच यम्। मानत्वा न व्या- भेति व्यापोरेन भावाम्। यथायतनीयत्व व्यापारीय स्थितम्। यतस्य च इत्यादि मासय वार्तिकम्।

ततोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्यभिलषन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रगम्य “रजनीप्रान्त्ययामार्द्धे ब्राह्म समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तस्मिन्नोत्थाय सर्वदा । गणाद्यं संस्मरेदादौ ततश्च सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु सप्रज्ञाया चतुर्मुखम् । इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यान् । दिव्याः स्त्रीरुर्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्रिणः । नागांश्च शेषमुख्यान् गजानैरावतादिकान् । अश्वानुच्चैःश्रवोमुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । अरुन्धतीं पतिव्रताः सर्वाः । नैमिषादीनरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदान् साङ्गांस्तथैव च । गायत्रीमुख्यमन्त्रांश्च योगिनः सनकादिकान् । मैत्रेयादिमहाभक्तान् नारदादींश्च वैष्णवान् । शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् ध्रुवादिकान् । अन्यांश्च धर्मचरितान् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीजनकौ चैव सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाव्रजेत् । ग्रामादत्र यतो गच्छेद्धनुःशतचतुष्टयम् । तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । यज्ञोपवीती उदङ्मुखो दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाप्सु गोविप्राग्निवह्निचत्वरे । न फालकृष्टे भूभागे न रथ्याश्वैत्यभूतले । नालोकयेद्दिशो भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादद्यात् जन्तुशर्करवर्जिताम् । लिङ्गाय मृत्तिकेत्युक्ता गोशकृत्पिण्डमात्रका । गुदे दद्यान्मृदस्तिस्रः पाण्योः पञ्च सप्त वा । दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये स्मृताः । एकैकां पादयोर्दद्यात् तिस्रः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इदं शौचं गृही कुर्यात् ब्रह्मचार्येतद्द्विगुणम् । क्रमाद्द्विगुणमेतस्माद्वानप्रस्थादिषु त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रौ च तदर्द्धं च पथि चौरादिशङ्किते । तदर्द्धं योषितां मुख्ये न्यूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्व्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् । चार्द्रधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चान्द्रायणेऽपि च” ॥ अत एवाचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शितः । “अथो मुख विशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धे वाथ वासरे । गण्डूषा द्वादश प्राह्या मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाणं सत्वचं निर्व्रणं ऋजुम् । द्वादशाङ्गुलमानन्तु सार्द्रं स्याद्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् । आम्राम्रातकधात्रीजमह्नोठखदिरोद्भवम् । शम्यपामार्गसर्ज्जश्रीवेणुश्योणार्कपीलुजम् । राजादनञ्च नारङ्गं कषायं कटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखनिका वापि कुर्याच्चापाकृति शुभाम् । “आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते” ॥ मन्त्रेणानेन संप्रार्थ्य च कुर्याद्दन्तधावनम् । श्वःसत्तिगत द्दोषसंस्य नित्य प्रशीदति । मुखे पर्युषिते यस्माद्भवेदप्रयतो नरः । ततः कुर्य्यात् प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् । उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारवस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातः स्नानाद्यतः शुद्धेत्कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् । उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नतादेहं प्रातःस्नानं विधीयते । प्रसेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनोऽयतो नरः । प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रातस्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महापातकापहम् । प्रातः स्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च । अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातःस्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राप्युक्तं च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमनकाचाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्वगात्राणि प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधासमन्वितान् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

[illegible]

[illegible]

‘ऋतुकालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृहिणः परः । स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथ वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् । श्राद्धाहः सर्व्वपर्व्वाणि यत्नात् त्याज्यानि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्म्मात् प्रच्यवते परात् । ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः । स ब्रह्मचारी धर्म्मज्ञो विज्ञेयः स गृहाश्रमी । ऋतुः षोडशयामिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः । पुत्रास्तास्वपि या युग्मा अयुग्मा कन्यकाप्रजा । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां मूलां विहाय च । शुचिः सन्निर्विशेत्पत्नीं पुन्नामर्क्षे विशेषतः । शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकम् । आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तन्न शस्यते । शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत् । अपत्यविक्रयी तस्य वसेद्विट्कृमिभोजने । अतोऽनाण्वपि कन्याया उपजीवेत्पिता धनम् । स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः । न ते परं निरयात्तेषामपि हि पूर्व्वजाः । पत्या तुष्यति यत्र स्त्री तुष्येद्यत्र स्त्रिया पतिः । तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्धामवारिणी” “वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्य्याद्वैवाहिके वह्नौ गृह्यकर्म्माण्यन्वहं गृही । पञ्चयज्ञक्रियां वापि पक्तिं दैनन्दिनीमपि । गृहस्थस्याश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिने दिने । कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भस्तु मार्ज्जनी । तासाञ्च पञ्चसूनानां निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्द्दिष्टा गृहिश्रेयोऽभिवर्द्धनाः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृक्रतुः । होमो दैवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्च्चा नृक्रतुः क्रमात् । पितृनोति प्रकुर्व्वीत कुर्व्वीत श्राद्धमन्वहम् । अन्नोदकपयोमूलफलैर्व्वापि गृहाश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय विधिपूर्व्वकम् । सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात् । तपोविद्यासमिद्धोग्रे ज्वलद्विप्राख्यपावके । तारयेद्विप्रसंयम्य पापाब्धेरपि दुस्तरात् । अन्नार्थी तोऽतिथिर्गेहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आजन्मसञ्चितात् पुण्यात् तत्क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्त्वपूर्व्वाणि वाक्यानि शय्यार्थं भूतृणोदके । एतान्यपि प्रदेयानि सदागन्तुकतुष्टये । गृहस्थः परपाकाद्यमेत धन् पशुपतां व्रजेत् । श्रेयः परार्थपुष्टस्य गृह्णीयादन्नदोषतः । आदित्योढोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः । असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति । भुञ्जानोऽतिथिशेषान्नमिहायुर्धनभाग्भवेत् । अघोद्यातिथि अघाशी किल्बिषी च गृहाश्रमी । वैश्वदेवान्तसम्प्राप्तः

सूर्य्योढोऽप्यतिथिः स्मृतः । न पूर्व्वकाल आयातो न च दृष्टचरः क्वचित् । बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः । अदत्त्वा तु बलिं तस्मै यथाशक्त्या समर्पयेत् । कुमाराश्च सुवासिन्यो गर्भिण्योऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भोज्या नात्र विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्योऽदत्त्वाऽश्नाद्यन्नं गृही । स्वार्थं पचंश्च भुङ्क्ते केवलं स्वोदरम्भरिः । माध्याह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं बलिं दद्यात् सिद्धान्नैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्सायन्तनं नाम वैश्वदेवं गृहाश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः । वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्ज्जिताः । सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः । अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । षष्ठ्यष्टम्योर्व्वर्ज्जयेत्तैलं मांसं सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे । उद्यन्तं न वीक्षेत नास्तं यान्तं न मध्यगम् । न राहुणोपसृष्टं च नाम्बुसंस्थं दिवाकरम् । न वीक्षेतात्मनो रूपमम्बुधावेन्न वर्षति । नोल्लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न नग्नो जलमाविशेत् । देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु घृतं मृदम् । जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनम् । अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम् । सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम् । रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात् सह भार्य्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने । नाशुचीं स्त्रीं समीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः । असन्तर्प्य पितॄन् देवान् नाद्यादन्नं नरः क्वचित् । पक्वान्नं चापि नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न मूत्रं गोव्रजे कुर्य्यान्न वल्मीके न भस्मनि । न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि । गोविप्रसूर्य्यवाय्वग्निचन्द्रार्काम्बुगुरूनपि । अभिपश्यंश्च कुर्व्वीत मूत्रोच्चारविसर्ज्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्रकाष्ठपर्णतृणादिभिः । प्रावृत्य वाससा मौलिं मौनी विण्मूत्रमुत्सृजेत् । यथासुखमुखो रात्रौ दिने छायान्धकारयोः । भीतिषु प्राणबाधायां कुर्य्यान्मलविसर्ज्जनम् । मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम् । नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु अशुचि निक्षिपेत् । प्राणिहिंसां न कुर्व्वीत नाश्नीयात्सन्ध्ययोर्द्वयोः । न संविशेच्च सन्ध्यायां मत्तक्षौम्यगिरा अपि । विण्मूत्रष्ठीवनं नाप्सु कुर्य्याद्दीर्घं जिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गां नेन्द्रचापं प्रदर्शयेत् । नैकः सुप्यात् क्वचित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पन्थान

[illegible]

[illegible]

वर्षपितृशासनात् । माध्यस्थ्यमाश्रयेद् गेहे मृते पितरि अग्निस्त्रस्य च । स्थेऽपि ग्राममभ्यस्येत्कार्यो वाच समाश्रयेत् । सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं न विश्वेश्वमेश्वमि ? । सम्यग्ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां मृतामुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अन्यक्षेत्रे परक्षेत्रे कालान्तरात् परं मतात् । सत्यं गम्यरोदेह काम्या चेदस्मती भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता सता । मनसापि सदाचारमतो विद्वान् सद्धयेत्" । वसिष्ठस्मृतौ च "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था अन्धस्य दारा इव दर्शनीया । नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्यगधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्ममाचारात् फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बुद्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षिणास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि । न गोमये नवा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाद्वले । छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्यात् स्नानमनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इज्याध्ययनधर्म्मेषु यो न सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृहस्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । अज्ञस्य पितुमन्येव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् । पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः । जुह्वन्नपि च जपन्नपि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति । शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्ब्बल्यात्तच्च पात्रं रसाश्च ते । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखवाद्यं कुर्य्यात् न चापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् । नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्कपुटको भवेत् । नम्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति । न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । यत्र सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः" एवं मन्वादिसंहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः । आचारपर्य्याय तन्त्रोक्ताचारश्च दिव्याचारवीराचारपश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।

"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् । शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

वर्षिपितृआज्ञयात् । माध्यस्थ्यमाश्रयेत् गेहे युते विप्र-
विसृष्टस्य च । स्पृष्टेऽपि ग्राममध्यस्थेत्कार्यो वाप समाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिं किं न विन्दे वदेव मानि ? । सम्यग्-
ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां मृता-
न्मुक्तिः शरीरत्यागमात्रत । अद्यश्वो वा परश्वो वा काला-
द्वाथ परं शतात् । सततं गलरोदेह काश्यां चेन्मृतो
भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचाररता सता ।
मनसापि सदाचारमतो विद्वान् लङ्घयेत्" । वशिष्ठस्मृतौ च
"आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-
रङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं शकुन्ता इव
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड-
ङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्था
अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्य-
गधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारो हि
पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
तोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्ममाचारात्
फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्य-
लक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
रविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बु-
द्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे
मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षि-
णास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां
प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति
मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि ।
न गोमये न वा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाद्वले । छायायामन्ध-
कारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात्
प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्यात् स्नान-
मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि-
कतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृत-
शौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैक-
स्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जाना एव सिध्यन्ति नैषां
सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इज्याध्ययनधर्म्मेषु यो न सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपो-
दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
न्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्म-
तश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं
पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं
शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि
नित्यशः । हुत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गा-
र्हको भवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं
व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं
क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं
रसाश्च ते । एवं गाश्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखञ्च
वादित्रं कुर्य्यात् न चापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
पुटको भवेत् । न म्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो-
ऽपि इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतो येषां वेदः
सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
यत्र सन्त न चासन्त नाश्रुत न बहुश्रुतम् । न सुवृत्त
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः' एवं मन्वादि-
संहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः ।
भावापरपर्य्याय तन्त्रोक्ताचारश्च दिव्याचारवीराचार-
पश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने । विना येन
न सिध्येत जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि ।
दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे

[illegible]

आचारदीप पु० [illegible]

आचारवत् त्रि० [illegible]

आचारवर्जित त्रि० [illegible]

आचारवेल त्रि० [illegible]

आचारवेदिन् त्रि० [illegible]

आचारवेदी स्त्री० [illegible]

आचाराङ्ग न० [illegible]

आचारिन् त्रि० [illegible]

आचारी स्त्री० [illegible]

आचार्य पु० [illegible]

आचार्यक न० [illegible]

आचार्यभोगीन त्रि० [illegible]

आचार्यमिश्र पु० [illegible]

आचिख्यासा स्त्री० [illegible]

आचिख्यासु त्रि० [illegible]

आचित त्रि० [illegible]

भारात्मके २द्विसहस्रपलमाने । आचित इव भारा स्यात् शाकटो भार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न० शाकटभारे पु० । परिमाणवाचकत्वात् ५तन्मितेऽपि । ६सङ्गृहीते ७ बद्धे च । "आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्" पा० "आचितं सम्भवति (स्वपितुं सम्भवति)" अवहरति पचति वा स ठञ् वा । आचितीन आचितिक । आचितपरिमाणद्रव्यस्य स्वपितुं समावेशनार्थे तदवहारके तत्पाचके च त्रि० । ठञि स्त्रियां ङीप्, खे टाप् ।

आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात् कृदन्तोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित, पर्याचित, आस्थापित परिगृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।

आचूषण न० आ+चूष–ल्युट् । औषधयोगविशेषेण रक्तादिभागार्थं रक्ताकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषपूयाद्यपकर्षणार्थे २श्रोत्रादिसयोगभेदेनाकर्षणे च । "नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराणि" इत्युपक्रम्य "तानि आचूषणार्थमिति" । सुश्रु० करणे ल्युट् ३तत्साधने (शिङ्गा) "तत्रमच्छिते तनुवस्त्रपटावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्" सुश्रु० ।

आच्छद् त्रि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद–णिच्–क्विप् ह्रस्व । आच्छादने वस्त्रे सम्पर्के च । आच्छदोऽप्यत्र पु० ।

आच्छन्न त्रि० आ+छद–क्त । आवृते "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" अमर । [आवरणे ।

आच्छाद पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद–णिच्–करणे घञ् ।

आच्छादक त्रि० आ+छद–णिच्–ण्वुल् । आच्छादनकर्त्तरि

आच्छादन न० आ+छद–णिच–करणे ल्युट् । आवरणसाधने १वस्त्रे भावे ल्युट् । २आवरणे न० ।

आच्छादित त्रि० आ+छद–णिच्–क्त । आवृते ।

आच्छादिन् त्रि० आ+छद–णिच्–णिनि । आच्छादके "स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन" शकु० ।

आच्छाद्य अव्य० आ+छद–णिच्–ल्यप् । १आवृत्येत्यर्थे "आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्" मनु आ+छद–णिच्–कर्मणि यत् । २आवरणीये स्तनादौ ३गोप्ये च त्रि० । [च ।

आच्छिन्न त्रि० आ+छिद–क्त । १बलेन गृहीते २सम्यक्छिन्ने

आच्छुरक पु० आ+छो–वा० उ स्वार्थे कन् । (आछुर्) । वृक्षे ।

आच्छुरित न० आ+छुर–क्त । १नखच्छाद्यां, २नखाघाते ३नखवाद्ये च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र ।

"कामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित् पुलकेन भेदे" भट्टि । ४मिश्रिते च त्रि० ।

आच्छेद पु० आ+छिद–घञ् । १समन्ताच्छेदने २विच्छेदने बलात्कारेण ३ग्रहणे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न० ।

आच्छोटन न० आ+स्फुट–ल्युट् पृ० । अङ्गुलिमोटने (तुड़िदेओया) । [अङ्गुल्योटौ ।

आच्छोटित त्रि० आ–स्फुट–क्त पृ० । मोटनेन कृतध्वनौ ।

आच्छोदन न० आछिद्यन्तेऽत्र छिद–ल्युट् पृषो० इत्वोत् । मृगयायाम् अमर ।

आच्युतदन्ति पु० अच्युतदन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे तत दामन्यादि० स्वार्थे छन् आच्युतदन्तीयः । तथोभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे तत दामन्यादि० स्वार्थे छन् । आच्युतन्तीय । तथोभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक त्रि० अच्युतस्य छात्र काश्यादि० ठञ् ञिठ् वा । अच्युतच्छात्रे ठञि स्त्रियां ङीप् ।

आञ्छ आयामे (दीर्घविस्तारे) इदित् भ्वादि० पर०सक० सेट् । आञ्छति आञ्छीत् । आनाञ्छ–आञ्छ आञ्छिता । कर्मणि आञ्छ्यते । णिच् आञ्छयति ते आञ्चिच्छत्–त । सन् आञ्चिच्छिषति । क्विप् आन् आञ्छौ । ञ्छोरिति सूत्रे अन्नुकोऽपि पञ्चमिति आन् आनौ इत्युक्ते । "आञ्छित आञ्छित्वा "आञ्छेदतिचिप्रम्" । "चक्रयोगेनाञ्छेदस्थिनिर्गतम्" इति च सुश्रु० ।

आज न० आज्यतेऽनेन आ+अन्ज–घञर्थे क । १घृते जटा० । अजस्येदम् अण् । २छागमांसादौ त्रि० । "अलङ्कृत कुमार कृष्णलोहितवर्णमहतेन वाससा अवीतमस्येन चार्जिनेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजेन वैश्यम्" आश्व० । गृ० "गव्यमाज तथा चौद्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वाया एव नार्याश्च करेणूनाञ्च यत् पय" सुश्रुत । अजभावे अञ् न वीभावः । ३विक्षेपे आजानेय ।

आजक न० अजानां समूह वुञ् । छागसमूहे ।

आजकरोण त्रि० आजकेनोपलक्षिता रोणीनदीभेद तस्या अविदूरदेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसन्निकटादौ

आजकार पु० अजस्यायमाज कारो यस्य । शिवस्य त्रिपुरासुरवधकाले विष्णुना वृषभरूपकरणात् तस्य तथात्वम् यथा । "अथ विष्णुर्महायोगी सर्वतोऽङ्गसत्तमः । वृषरूप समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् । समा-

दित्यः इति मन्त्रस्तद्वर्णनं करोति अथ प्रथमं शतं मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानदेवत्वं शतस्य देवत्वम् सूर्य्यरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ता कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः "ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः" मेदि०। जननसाधने २प्रकृतौ च। "न ह्यस्मिन् प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानो हि ह्वलोति" शत० ब्रा० पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिकः" इति भा०। आ+जन घञ् दीर्घः" ३उत्पत्तौ पु०।

आजानज त्रि० आजाने जायते। सृष्टिकालादारभ्यजाते देवादौ। द्विविधा हि देवाः केचित् कर्मदेवाः केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजाना देवानामानन्दाः स एक ये कर्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ०।

आजानदेव पु० आजाने सृष्टिकालमारभ्य देवः देवत्वप्राप्तः। कर्म्मणानुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे "अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवानामानन्दाः" वृ०उ०। "आजानदेवानामेक आनन्दः उत्पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः" भा०।

आजानि त्रि० आ+जन–अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति दीर्घः। १जनके जननकर्त्तरि। "त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने!" ऋ० ३,१७,३। आजानीः जनयित्रीर्मातरः" भा०। अन्तर्भूतण्यर्थाभावे। २अनुजाते च "तत्रैव पक्षान्तरे आजानय अनुजाताः सखार इति भाष्यकृता व्याख्यातम्।

आजानिक्य न० आजानौ भवः ठञ् तस्य भावादौ पुरो० यक्। आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च।

आजानेय पु० आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा स्याननस्य। 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदेपदे। आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे उत्तमाश्वे। [स्य मह्यपोषाऽपत्ये।

आजायन पु स्त्री० अजस्यापत्यम् नडा० फक्। अजनामकस्य-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज–इण् न वीभावः। १समरभूमौ २सङ्ग्रामे, "आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः" ऋ० ६, २४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स ढङ्ग्यां परैः" रघु। 'अस्माकमिन्द्र! दुष्टर पुरोयावानमाजिषु" ऋ० ५,३५,७ "आजिषु सङ्ग्रामेषु' भा०। ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप्।

"अतोयान्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनम् आजेः सरणम् दृढस्य धनुष आयमनम्" छा०उ० "आजेः मर्य्यादायाः सरणं धावनम्" शङ्करभा० ४क्षणे ५मार्गे पु०। "धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम" यजु० २९,३९। "धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः' वेददी०। भावे इण्। ७आक्षेपे।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा० छण्। चर्म्मसन्निकृष्टदेशादौ। [सन्निकृष्टदेशादौ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ्। अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक्। अङ्गनभवादौ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ–हृ सन्–भावे अ। आहरणेच्छायाम्। उ। आजिहीर्षु। आहरणेच्छौ त्रि०।

आजीकूप न० आजौ कूपति आद्रोति यस्मिन् आ+कूप–आधारे क। मर्य्यादारक्षे देशभेदे तत धूमादि० भवादौ पथ्यादौ वुञ्। आजीकूपिक। आजीकूपदेशभवे–पथि अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च।

आजीगर्त्ति पु स्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ्। अजीगर्त्तस्यापत्ये।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव–करणे घञ्। १आजीवनोपाये वृत्त्यादौ २उपाये च। अन्नाशनमुपक्रम्य "तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीञ्च। स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा" मु० चि०। तथा जन्मलग्नावधि दशमभावे मेषादीनां क्षेत्रहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशरूपैः षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञानं भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवर्म्मोक्ता दशमेऽर्थविभेदजाम्। वृत्तिचिन्तां विलेखकर्मोजीवोक्तामपि चिन्तयेत्। "वाटिकाकृषिवाणिज्यसेवादूत्यतोऽजगणात् लभे भवेत्। जीवन छगणाश्वतुष्पदं पण्यधान्यशकटादिसम्पदः। मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यैर्विग्रहादिकवणिक्क्रियादिभिः। इन्दुभागतः अथो कुलीरतो नीरजैर्विपणगाग्निशस्त्रजैः। धनाक्रिकाष्ठसन्नाहकुप्याकुप्यैश्च धान्यकैः। कृषिपाशपावाणिज्यैर्वृषि सिंहांशतः लभे। गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्म्मगन्धकर्यैर्नभसि पटकर्णैश्च लेख्यैः। हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषिक्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुलोत्थवर्गे। स्त्रीमद्यमांसपनचौर्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे। भेषज्यकल्पगणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गभवाश्च स्ये।

[illegible] । [illegible] १२० अ ।

भाजमर न [illegible] । [illegible] १०६ अ [illegible] । [illegible]

भाजमय न [illegible] । [illegible] १२० अ [illegible] ६६ अ ।

भाजविमथि [illegible] ।

भाजगम अव्य आ+गम–ल्यप् । [illegible] ।

भाजम(न) [illegible] ।

भाजमडुपभिषय [illegible] । [illegible] ।

भाजमार्य [illegible] ।

भाजमीढ [illegible] । (भाजमीर) [illegible] ।

भाजयन न [illegible] आ+नि–भावे ल्युट् । [illegible]

भाजरस [illegible] ।

भाजवर्णेय [illegible] ।

भाजवा [illegible] ।

भाजातपन्न [illegible] ।

भाजाति स्त्री आ+जन–क्तिन् । [illegible] ।

भाजाद [illegible] ।

भाजान [illegible] ।

दिवः इति प्रत्यक्षदय करोति अथ परमं सर्वस्य म-
नुष्यस्य शततमस्य पुरुषमेधयाजिन' आजान देवस्य मुख्यं
देवत्वम् सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ता कर्मदेवा सृष्ट्यादावु-
त्पन्ना आजानदेवा ते कर्मदेवेभ्य श्रेष्ठा "ये शत
कर्मदेवानामानन्दा स एक आजानदेवानामानन्द इति
श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २प्रकृतौ च । "न हस्तिन
प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोहि हस्तीति" शत० भा०
पुरुषाजान पुरुषप्रकृतिक" इति भा० । आ+जन घञ्
दीर्घः" ३उत्पत्तौ पु०।

आजानज त्रि० आजान जायते । सृष्टिकालादारभ्य जाते
देवादौ । द्विविधा हि देवा केचित् कर्मदेवा
केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजानजाना देवाना-
मानन्दा स एक ये कर्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ० ।

आजानदेव पु० आजान सृष्टिकालमारभ्य देव देवत्वमाप्त ।
कर्मणानुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे 'अथ ये शत
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च
श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
मानन्दा" वृ०उ० । "आजानदेवानामेक आनन्द उत्-
पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवा" भा०।

आजानि त्रि० आ+जन-अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति
दीर्घ ।१जनके जननकर्त्तरि । "त्वोष्याणू पि तव जातवेद-
स्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।"ऋ०१,१०,२ । आजा-
नीः जनयित्रीर्मातर"भा०। अन्तर्भूतण्यर्थाभावे । २अनु-
जाते च "तत्रैव मन्त्रान्तरे आजनय अनुजाता स्वसार
इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानौ भव ठन् तस्य भावादौ
पुरो० यक् । आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय पु० आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा
स्थानमस्य । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदेपदे ।
आजानन्ति यत संज्ञामाजानेयास्तत स्मृता" इत्युक्त
लक्षणे उत्तमाश्वे । [स्य नड्वणोवाऽपत्ये ।

आजायन पु स्त्री० अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकस्य-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज-इण् न वीभाव । १समरभूमौ
२संग्रामे, "आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वा" ऋ०६,
२४,६, 'ते यावन्तएवाजौ तावान् स ददृशे परे" रघुः ।
'अस्माकमिन्द्र ! दुष्टर पुरोयावानमाजिषु"ऋ०५,३५,७
'आजिषु संग्रामेषु' भा०। ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप्।
"अतोयान्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनम्
आजेः सरणम् दृढस्य धनुष आयमनम्"छा०उ० "आजेः
मर्य्यादाया सरणं धावनम्" शङ्करभा० ५क्षणे ६मार्गे
पु० । "धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम" यजु०२९,३९ ।
"धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नश्वा आजिर्मार्गे" वेददी०। भावे इण् ७आक्षेपे ।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां कशाश्वा० छण् । चर्म-
सन्निकृष्टदेशादौ । [सन्निकृष्टदेशादौ ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ् । अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे अ ।
आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षु' । आहरणेच्छौ त्रि० ।

आजीकूण न० आजौ कूणति आरटीति यस्मिन् आ+कूण-
आधारे क । मर्य्यादाबद्धे देशभेदे तत धूमादि०भवादौ
अथ्यादौ वुञ् । आजीकूणिक । आजीकूणदेशभवे—पथि
अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।

आजीगर्त्ति पु स्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा०इञ् । अजी-
गर्त्तस्यापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ् ।
१आजीवनोपाये वृत्त्यादौ २उपाये च । अदृष्टाधनसूपक्रमस्य
"तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् यस्तं यस्य पुस्तकं
छेत्समीपे । स्वर्णे रौप्ये यस्त गृह्णाति बालस्तैराजीव-
नस्य एति प्रदिष्टा" मु०चि० । तथा जन्मलग्नावधि
दशमभावे मेषादीनां मेलहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशा-
शत्रिंशांशरूपे षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञान
भवति यथोक्तं जातके "अथ कस्यार्थकर्मोक्ता
दशमेऽथविभेदजाम् । इतिचिन्ता लिखेत्कर्माजीवो-
पायमपि चिन्तयेत् । "धातिकाकृषिवणिक्पशुसेवादृत्यतोऽ-
जगणत स्वभे भवेत् । जीवन छागगणाश्वतल्पदं मणि-
धान्यशकटादिसम्पदैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यै-
र्विद्रुमादिकमणिक्रियादिभिः । द्वन्द्वभागत अथो कु-
लीरतोगोरजैर्विषमगाग्निसङ्क्रमैः । धनाद्रिकाष्ठसन्नाह
कृष्याकृष्यैश्च धान्यकैः । कपिपाषाणमाणिक्यैर्वृत्ति
विक्रयत स्वभे । गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्म गन्धर्म-
यैर्मभवि षट्कागर्णैश्च लेख्यै । हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषि-
क्रमैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुलोत्यवर्गे । स्त्रीसद्मापदनचौ-
र्यचिकित्सितैश्च मिन्ध्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे । भैषज्यद्र-
पणाणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गमषाङ्कत्वे ।

[illegible] ...... ११० ... ।

भाषमर न [illegible] ... १०६ ... १८ ... [illegible] ... १८ ।

भाकमय न [illegible] ... १२० ... [illegible] ... ६६ ... ।

भार्कमिनि स्त्री [illegible] ।

भाममन नम आ+[illegible] । [illegible] ।

भाषम(स) नम [illegible] ।

भाममञ्जरभिपय पु [illegible] । [illegible] [भारतके ।

भाममार्ग स्त्री [illegible] ।

भाममीड पु [illegible] । (भाममीर) [illegible] ... ११६ ... [illegible] ... ८०२ ... [illegible] ।

भाषयन न [illegible] आ+[illegible] ।

भाषरस नम [illegible] । [illegible] ... ११ ।

भाषमचेप पु स्त्री [illegible] ।

भाषमा ४ त्रि [illegible] ।

भाषातमयन पु [illegible] ।

भाषाति स्त्री आ+[illegible] । [illegible] ।

भाषाद पु स्त्री [illegible] ।

भाषाम नम [illegible] ... ११ ... १० ... [illegible] ...

स्थितम्पूर्णं स्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-समधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रा कपाल डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां "हृद्ययं तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्था इत्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्विनाभणे • पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसं परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकं । तारचतुर्वरारोहे निर्गमागमपञ्चवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्व बिन्दुत्रयविलोचन । विहारश्चास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे । । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योऽहि तेजोर्नक्षपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यञ्च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाश्रिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते । चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत् कदाचन",

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा-क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ" यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा-ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ० । "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो वाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्युच्यन्ते । संज्ञानं सम्यग्ज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः" शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा-णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे (हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । "दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृप । नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

परादृष्टा नारिकेलोल्वणेषाः प्रेत्य दाशपति त्वामने नु । भीष्माद रात्रा मत्ताजन वाना [illegible] । [illegible] वाक्त प्रादुर्भवति [illegible] । वज्रे मघे वासवो [illegible] [illegible]" । नाशे च । [illegible] । आशीरिति [illegible] । "आशीर्यवाशिरिव" [illegible] आशीर् [illegible] आ+शीङ्–क्विप् । [illegible] ।

आशीयस् न [illegible] । [illegible] "आशीयसां [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आशीविषिका स्त्री आशीविषति आ+शीङ्–विष–ण्वुल् । [illegible] । आ+शीङ्–क्विप् [illegible] ।

आशीष् त्रि आशीर्वादेनेच्छा [illegible] । [illegible] "आशीभिः [illegible]" [illegible] आ–शीङ् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आशु क्ली आश्नाति आ+अश–क्षिप् द्वीप । [illegible] । [illegible] ।

आशार स्त्री आ+आर विच् [illegible] । [illegible] ।

आशित त्रि आ+आ–क्विप् [illegible] ।

आशुति स्त्री आ+आ– क्त [illegible] । आशादान् ।

आशा स्त्री आ+आ–अङ् । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आशाकार त्रि आशया करोति कृ–अण् उप स० । [illegible] ।

आशापाल पु० आशायां पालः । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

सितपक्षयुग्मपद्मं सुशुभ्रम्। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता। एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम्। मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः। एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां "हृद्ययं तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थेत्यविरोधः। महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह।

"एतत्पद्मस्योर्द्धदेशे ध्यानपद्मं सुदुर्लभम्। दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्। पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्तामणेः पुरीम्। तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम्। शम्भुबीजं हि तन्मध्ये सकारं हंसरूपकम्। हंसः परब्रह्मरूपः सकारः शिवरूपकः। तारचतुर्वरारोहे निर्गमागमसम्भवान्। शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दुत्रयविलोचन। विहारवास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते। एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः। वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी। तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः। तपोलोक इदं भद्रे! सर्व्वलोकस्य दुर्लभम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत्। जन्मनापि न लभ्येत योगेन तपसा न च। तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे!। ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः। शम्भुलोके वसेद्योऽहि तेजोभक्तिपरायणः। तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे!। तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने!। सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके। सायुज्यञ्च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्धके। ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा। इति ते कथितं कान्ते! चक्रषट्कस्य लक्षणम्। यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः। यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन"।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु" यजु० शिवसङ्कल्प।

आज्ञातीर्थ न० ६त०। तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे। "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये"। रुद्रयामलम्।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट्। आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे। मानसवृत्तयश्च यथा। "संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ०। "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषया इमा इत्युच्यन्ते। संज्ञानं सञ्ज्ञप्तिश्चेतनभावः। आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः। विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम्। प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता। मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम्। दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः। धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति। धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति। मतिर्मननम्। मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम्। जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखिभावः। स्मृतिः स्मरणम्। सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम्। क्रतुरध्यवसायः। असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः। कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा। वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः" शाङ्करभाष्यम्।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त०। आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि०।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० वा। आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप्।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त० वा स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल्। आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ। [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक०त०। आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः। आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना)। "दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible] । [illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सितवर्णयुग्मपत्रं सुदुर्लभम् । तन्मध्ये डाकिनी सा शशिसमधवला षट्पदक्र दधाना विद्यामुद्रा कपाल डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्'' एतदभिप्रायेणैव ''मनोऽपि भ्रूमध्ये नित्यसत्यानन्दलक्षणमित्युक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ दहरविद्यायां ''हृदय तस्माद्धृदयम्'' इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादत्वविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

''एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे शरच्छिन्द्रसमं पुरीम् । तन्मध्ये मदकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचतुर्भुरारोहे निर्गमागमपन्नवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्व विन्दुत्रयविलोचन । विहारस्थास्य हंसस्य हेमपद्मजपूजिते । एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परं शिव । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्या प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे । सर्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे । । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोनक्षिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमो नास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाधिगाः सदा । इति ते कथितं कान्ते । चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरत्वैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन' ।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा–क्त सम्यग्ज्ञाते ''आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ'' यजु० शिवसङ्कल्प ।

आज्ञातीर्थ न० ६त० । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । ''आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्वाणसिद्धये'' । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा–ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । ''संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि'' ऐ० उ० । ''तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्युच्यन्ते । संज्ञानं सज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः स्मरणम् । सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः'' शाङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–ड ६त० । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ स्त्रि आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–णिनि ६त० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या–णिनि ६त०स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा–णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना)। ''दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरय । न्यपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः'' इति ''चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडाप्रपचिन्तया चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] आ+जीव—अच् । [illegible] ।

आजीवन न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आजीविका स्त्री आजीव्यते आ+जीव [illegible] । [illegible] । आ+जीव—[illegible] । [illegible] ।

आजीव्य त्रि [illegible] । [illegible] आ—जीव—[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] पा० ४ ४ ८२ ।

आज्ञ पुं० [illegible] आ+ज्ञा—[illegible] । (बङ्गाल) [illegible] ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा—णिच् [illegible] । [illegible] ।

आज्ञप्त त्रि आ+ज्ञा—णिच् [illegible] । [illegible] ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा—णिच् [illegible] । आज्ञापनम् ।

आशा स्त्री आ+शा—अच् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आशाकर त्रि आशया करोति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आशापाल न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

हितवर्णयुग्मपत्रं सुशुभम्। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रा कपाल डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता। एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनोऽपि भ्रूमध्ये नित्यस्थानन्दरूपात्यामुक्तम्। मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः। एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृदय तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादविरोधः। महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ध्यानपद्मं सुदुर्लभम्। दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्। पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्तामणेः पुरीम्। तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम्। यन्मूलबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम्। हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः। तारचतुर्द्वारोर्द्ध्वे निर्गमागमपञ्चवान्। शिवशक्तिपदद्वन्द्वं बिन्दुत्रयविलोचनं। विहारस्तस्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते। एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोडे परः शिवः। वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी। तस्याः प्रसादमासाद्य सर्वकर्त्ता महेश्वरः। तपोलोक इद भद्रे। सर्व्वलोकस्य दुर्लभम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत्। मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च। तपोलोकगोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे। ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः। यन्मूलोके वसेद्योऽपि तेऽपि भक्तिपरायणः। तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे। तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने। सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके। सायुज्यञ्च तपोलोके निर्वाणं हि तदूर्द्ध्वके। ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकाश्रिनः सदा। इति ते कथितं कान्ते। चक्रषट्कस्य लक्षणम्। यज्ज्ञानादमरस्यैव जीवन्मुक्तस्य साधकः। यज्ज्ञात्वा जननीगर्भं न विशेत्तु कदाचन”।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा–क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” यजु० शिवसङ्कल्प।

आज्ञातीर्थ न० ६त०। तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे। “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये”। रुद्रयामलम्।

आज्ञान न० आ+ज्ञा–ल्युट्। आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे। मानसवृत्तयश्च यथा। “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामोवश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ०उ०। “तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा उच्यन्ते। संज्ञानं सम्यग्ज्ञप्तिश्चेतनभावः। आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः। विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम्। प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता। मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम्। दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः। धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति। धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति। मतिर्मननम्। मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम्। जूतिश्चेतसोरुजादिदुःखित्वभावः। स्मृतिः स्मरणम्। सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम्। क्रतुरध्यवसायः। असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः। कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा। वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाष इत्येवमाद्या अन्तःकरणवृत्तयः” शङ्करभाष्यम्।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–ड ६त०। आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि०।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम–णिनि ६त० स०। आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप्।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या–णिनि ६त०स स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ।

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा–णिच् ण्वुल्। आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ। [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक०त०। आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः। आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना)। “दृष्टाभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप! नृपतयस्त्वादृशा सार्व्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडाजुपचिन्त्यता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोपत्नोक्तेरूपश्लोक-

गताङ्गना नाटितवोऽर्द्धिता । नैव द्वाराणि द्वारके च । श्रीकृष्ण रामाद्य भगवत्येव कलाकार्ये इतवेऽभिविधा । मकारादिवेदपत्रमादिदावीर्य तारमन्त्रोपकारिणि बाह्य स्वापुष्योऽहे । यत्र मध्ये भगवते जगत्कारणयोनि प्रणवप्रधानानि वरद यज्ञः" । इति मनुः । २आजीवन-साधने । आजीवति अनेन करणे ल्युट् । ३आजीवनमर्यादायां जीवावधौ आजीव इत्यादौ द्व आ+जीव-अच् । उप च इति भेदः ।

आजीवन न० आजीव्यतेऽनेन करण ल्युट् । इत्यमरे गीते व्याप्त । इत्यमरतात्पर्ये "आजीवनार्थं समाप्तु दाक्षकरणं यदि नद्" कोषाजीवनमात्र मेवं प्राविभूतम् । "कोषाजीवनमाहिति च" स्मृतिः ।

आजीविका स्त्री आजीव्यते आ+जीव णिच्-ण्वुल् । जीविकार्थं इत्यौ जीवनार्थं व्यापारे । आ+जीव-णिच् ल्युट् म । आजीव च आजीवनमर्यादि त्रि ।

आजीव्य त्रि आजीव्यतेऽनेन वा करणे यत् । आजीव्यतोऽस्य इत्यादौ "आजीव्य सर्वभूतानाम्" इत्या आजीव्यते इत्यन्यजन्मान्तरे आ-जीव यद्वेति वा । इत्यर्थेऽन्यजनीये कपादौ । आजीव्यते ऽन आचारे वा यत् । २आजीव्यतीर्थेन इत्यावाप्त आजीव्य देवतासि च । देवदत्तेन निषेधा देवदत्तात् वाजिन यथा कौटिल्यादीशः वैदिकमाद्य इति आ र म ८२५ ।

आज्ञ स्त्री आज्ञायते आ+ज्ञा-क्विप् दीर्घ । अर्थ दिशा सम-र्थे । (तीर) इत्याद्युदीय द्व वर्णितायुष मर्यादा । इत्यत्र अमरटीका ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञप-णिच् क्तिन् । निदेशे आज्ञा ।

आज्ञप्त त्रि आ+ज्ञा-णिच् क्त इ इ गुण । आदिष्टे आज्ञापिते ।

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा-णिच् क्तिन् इत्य गुण । आज्ञापनम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अङ् । १आदेश आदेश्य निर्देश प्रकारे शब्दादौ प्रयोजक वाक्य । आज्ञा न्यायेऽपि अवज्ञा दासवत्कारके यथा । अमरोक्तम् रामस्य "नीरनिरर्थकरिष्य भोतुम" न्योति । "मतेति वेदाथ वर्णदाराणु" इत्या । "सपाप्नु सत्य न्य विदारां पुरदेवीदण्डौजु तत् । अस्तिकर्मणा दिव्यवीरतया नृ । गुरावासर्वदसर्ववदाज्ञातां माननीयाम् तथा । विरोधितामात्रे नहीमुखः ।

नाः । २ज्योतिषोक्ते कण्ठादिनवचक्रे दक्षोर्ध्व भ्रूमध्ये द्वयङ्गगस्थनाली इत्यत्रस्यमे चतिरपता प्राञ्जलके । "आज्ञाचक्रस्य तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तिता" इति तन्त्रम् ।

आज्ञाकर त्रि आज्ञया करोति कृ-अच् १स । आज्ञा-कारिणि अवकरट दासादौ स्त्रियां आज्ञाकारी इत्य न स्त्रियां ङीप् । क्विप् आज्ञाकृत् अर्थार्थे त्रि ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञाख्यं चक्रम् । भ्रूमध्यस्थित द्विदलपद्मम्बुजाकारोपलक्षिते भ्रूमध्ये स्थिते चक्रे पद्मे तन्त्रप्रसिद्धे । द्विदलकमलाख्ये आज्ञाचक्र प्रसिद्ध आज्ञामोर्दितमिति परम् । आज्ञाचक्रमध्यं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्' । तत्र निर्दिष्टविवरणं इत्यत्र तत्पदार्थतावान् आदेश इदं मूलम् इत् तन्त्रे इदं अविमानीति अनेन इष्टोऽस्वतः सूर्य चन्द्रद्वयरूपे शिवशक्त्यात्मकः इदं यत्र पञ्चवर्णमिति शिव मन्त्र संज्ञकं ज्ञाति तेन महाज्ञानं चक्रमितर्थं । तथा च वा इत्यादौ दैवे विविधवेदेषु मारदाचाणु । षट्चक्रनिरूपणार्थं षट्चक्रभावनम् । इडापिङ्गले सुषुम्णाद्या द्वारं च स्थिरः । तत्र विद्युत्विकारं सिद्धवीयेव योगितम् । आज्ञाचक्र पद्मे वा ध्यानाविद्धा तृप्ति वा । एवं यावत्कीर्ति नाड़ी द्विदला इतिवेशे स्थानं । श्वेतस्थानमयी नाड़ी सुषुम्णा चैतन्यानिता । तस्याः स्वसाक्षिका सिद्धानां विवरा इत्य । प्रकृत्यर्थं क्या-द्या योगदर्शनिरूपणी । तत्रातलमयी नाड़ी चि-त्राख्या योगिप्रिया । भ्रूपद्मे सिद्धभ्यो यस्वस्म-सिद्धं परम् । आज्ञाचक्रे द्विदलम् चन्द्रेन्दुस्वरूपा । द्विदलमध्ये आज्ञाचक्रनामकमयम् । तत्र इड-पिङ्गले विसृजते द्विदलाहतः । नाड़ी मोक्ष्यत्र सुषुम्नायां नाड़ी । आज्ञाचक्रस्य पद्मस्य सिद्धीवर्ति स्मरत् । ज्योतिर्मयं विन्दु द्विवर्णं समाहितमयीहि । तत्र शिवाश्रयायत्त सुषुम्णा दर्शिता । तद्ग्रन्थि कर्णिका सुषुम्नायाङ्कनिदा । लिङ्गं सूक्ष्मा यदि-ज्ञान प्रेतवादिता । देव सत्वाद्ययोगित्वं प्राणा नाड़ी नवाध्यायः । आज्ञाप्राकृतिकप्रत्यक्षमानम् तत्र रेवि-नाम् । देव नाम पराद्वीपि प्रकाश इत्यो यदि । प्रणवाद्यणवादीन प्रकाश नाम दर्शित । इत्य-भियायती सवचार्थे । आज्ञामानामत्र आज्ञाकम्प इदं आज्ञातार प्रणामयु यात्रार्थी इ अवर्णा अवि

स्थितमपुनर्भवपदं सुशुभ्रम्। तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता। एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्" एतदभिप्रायेणैव "मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम्। मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः। एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां "हृद्यय तस्माद्धृदयम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः। महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह।

"एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम्। दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम्। पद्ममध्ये बीजकोषे चारेश्चिन्तामणेः पुरीम्। तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम्। शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम्। हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः। तारचक्षुर्द्वारोर्द्धे निर्गमागमपत्रवान्। शिवशक्तिपदद्वन्द्वं बिन्दुत्रयविलोचनम्। विहारशास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते। एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परं शिवं। वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी। तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः। तपोलोक इदं भद्रे। सर्व्वलोकस्य दुर्लभम्। यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत्। मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च। तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे। ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः। शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्तिपरायणः। तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे। तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने। सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके। सायुज्यं च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके। ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा। इति ते कथितं कान्ते! चक्रषट्कस्य लक्षणम्। यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः। यज्ज्ञात्वा जननीगर्भे न विशेत्तु कदाचन"।

आज्ञात त्रि० आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ" यजु० शिवसङ्कल्प।

आज्ञातीर्थ न० ६त०। तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे। "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये"। रुद्रयामलम्।

आज्ञान न० आ+ज्ञा—ल्युट्। आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे। मानसवृत्तयश्च यथा। "संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामोवश इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ०। "तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्था अन्तःकरणवृत्तयो वाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्युच्यन्ते। संज्ञानं सम्यग्ज्ञानं चेतनभावः। आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः। विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम्। प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता। मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम्। दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः। धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति। धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति। मतिर्मननम्। मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम्। जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वभावः। स्मृतिः स्मरणम्। सङ्कल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन सङ्कल्पनम् रूपादीनाम्। क्रतुरध्यवसायः। असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः। कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा। वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाषः इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः" शाङ्करभाष्यम्।

आज्ञानुग त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त०। आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि०।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त० स०। आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप्।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ—णिनि ६त० स्त्रियां ङीप्। आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल्। आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ। [पत्रे(हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त०। आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः। आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम नामाना)। "दृष्टाभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपानाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप! नृपतयस्त्वादृशा सार्व्वभौमा" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडामुपचिन्वता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोः पत्रोक्तरूपश्लोक-

विक्रम" इति च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

सोमायेति दक्षिणपूर्व्वार्द्धे इति भेद । "ता उद्वैता देवताऽसृ' यांद्रसा अग्नीषोमावन्वाजगन्तु रग्नीषोमौ युव वै नौ भूयिष्ठभाजौस्थोऽययोर्वामिद युवयोरानन्वाभजतमिति। तौहोचतु' किमावयोस्तत स्यादिति यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्व्वपास्तहा पुरस्तादाज्यस्य यजामिति तस्मादाज्यस्य कस्मै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति ततपुरस्तादा-ज्यभागावग्नीषोमाभ्या यजन्ति" शत॰ब्रा॰ । इति तयो सर्व्वदेशाना यत्तसाटौ आज्यभागदान विहितम् । "आज्य-भागाभ्या चरत्याग्नेयेम सौम्येन" कात्या॰ २,२,१, ।

आज्यभुज् पु॰ आज्य मन्त्रेण प्रक्षिप्त विलीन सर्पि भुङ्क्ते भुज-क्विप्। १हविर्भुजि वह्नौ तन्मुखेन हविर्भोजि २देवे च।

आञ्जन न॰ आ+अन्ज-ल्युट्। समन्तादभ्यञ्जने। "तेज वा एत-च्छोर्यदाञ्जनम्" ऐ॰ब्रा॰ अञ्जनाया भव अण्। २हनु-मति वानरभेदे स च दाशरथिसहाय "दाशरथिवर्त्तरिवाञ्ज-मनीलनलपरिगतप्रान्ते" काद॰। अञ्जनस्येदम् अण्, । ३अञ्जनसम्बन्धिनि त्रि॰।

आञ्जनिक्य न॰ अञ्जनाय हितम् ठन् तत पुरो॰ भावे कर्म्मणि च यक्। अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु॰ अञ्जनाया अपत्य ढक्। अञ्जनागर्भजाते हनू-मति वानरे । "अञ्जनागर्भसम्भूतो वायुपुत्रो महाबल" । हनुमत्स्तुति । [अञ्जलिकरणे ।

आञ्जलिक्य न॰ आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् तत पुरो॰ यक् ।

आञ्जिनेय पु॰ अञ्जिन्या भव ढक् (आननाद) कीटभेदे ।

आञ्जिहिषा स्त्री आहिज्जिषा आ+अनुह-सन्-अ । आगमनेच्छायाम् "आजिहिष जाताञ्जिहिष " भट्टिः ।

आटरूप पु॰ अटरूप एव स्वार्थे अण् । वासकवृक्षे स्वार्थे कन् तत्रैव "आटरूपकवर्षाभाऽऽशया यान्त्यनुयायि-नाम्" भा॰द्रो॰ प॰ ।

आटविक त्रि॰ अटव्या चरति भवो वा ठक् । अरण्य-चारिणि "प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादय " मनु "दण्डेषु सञ्जातकुमाराटाविका सामन्तसैमिकाद्याय" वा॰ट॰ २"सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि। यथा 'मौल भृत्य सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविक बलम्' मल्लिनाथ धृतकोषः। तदभिप्रायेणैव "षड्विध बलमदायेति" रघु ।

आटवी स्त्री अटव्या सन्निकृष्टा पू अण् । दक्षिणदिक्स्थ-नवमपुरीभेदे । सहदेवदिग्विजयवर्णने । "दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चैनामदापयत् "पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहिता-श्चोड्रकेरलै । अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान् । आटवीञ्च पुरीं रम्या यवनानां पुर' तथा" भा॰स॰प॰।

आटि पु॰ आ+अट्-इण् । १शरारिपक्षिणि । २मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । शालन्यादिषु पाठात् शाला-शब्दे परेऽस्योदात्तत्वम् ।

आटिक त्रि॰ आटाय गमनाय प्रवृत्त ठञ् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ष्यञ् । आटिक्यमप्यत्र न॰।

आटिकी स्त्री आटम् अटमर्हति अण्-ङीप् । मटचाद्युपद्रव-नुमर्दायामनुपजातपयोधराया स्त्रियाम् । "मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा॰उ॰। आटिक्याऽनुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यञ्जनया जायया सह" इति भा॰।

आटीकन न॰ आटीक्यत ईषद्गम्यते आ+टीक-ल्युट् । वत्सानां प्रथमगमनगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारा॰ नान्ततया पाठ प्रामादिक' ।

आटीमुख न॰ आट्या शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे "स्वप्नीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुश्रु॰ अर्द्धधारशब्दे विवृति ।

आटोप आ+तुप-घञ् पृषो॰ ठत्वम् । १दर्पे, २सम्भ्रमे, ३आडम्बरे च । "साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्त" माघ "मदजलदुर्द्दिनान्धकारगजघटितघनघटाटोपपरि-पालितापि"काद॰ "साटोप परिक्रम्य" वेणी॰ "कलापरुचि-राटोपमिचितान् मुकुटानिव" भा॰व॰प॰। ४वातजन्ये उदरशब्दभेदे "आमाटोपार्त्तिवस्ति प्रशमनो क्रिमिविका-रिणाम्" सुश्रु॰ ।

आडम्बर पु॰ आ+डबि-क्षेपे, अरन् । १हर्षे, २दर्पे, ३तूर्यस्वने, ४आरम्भे ५सरम्भे, ६अचिलोक्ति, ७गजगर्ज्जि-ते, ७आयोजने च । मत्वर्थे इनि । आडम्बरिन् त-द्युक्ते त्रि॰ । [भेदे । तत' गोत्रप्रत्ययस्य बह्वषु लुक् ।

आडारक पु॰ अड-उद्यमे घञ् तत आरक् ऋषि-

आडि पु॰ अड-उद्यमे इण् । स्वनामख्याते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च पु स्त्री॰ स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र ।

आडु पु॰ अल ऊ लस्य ड नि॰ वृद्धि । (भेला) उडुपे ।

आढक पु॰ आढौकते आ+ढौक-घञ् पृ॰ । "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढक परिकीर्त्तित इति" मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकश-तमुष्टिमाने "द्वादशप्रसृतिभि कुडवस्तश्चतुर्गुणोऽपर प्रस्थादकद्रोणा, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रसृतिमाने च

विषम्" इति च [illegible] । [illegible]

भाषाश्रव [illegible]

भाषासमादिन् [illegible]

[illegible]

भाष्य न [illegible] । [illegible]

[illegible]

भाष्यकृत् न [illegible]

[illegible]

भाष्यप [illegible]

[illegible]

भाष्यभाग [illegible]

[illegible]

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा । ताभ्यां स श-कलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशक-लाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन—ड स्वार्थे अण् । १अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २तच्छरीरे न० "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भि-ज्जम्" इति छा०उ० । "तेषां जीवाविष्टानां ख-ल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशा-न्नल तेजःप्रभृतीनाम् । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजम-ण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जात तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेव स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डादीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा० ।

आण्डायन त्रि० अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा० फक् । अण्ड-निर्वृत्ते त्रि० । [यडीर इत्येव साधुरित्यन्ये ।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्यस्य ईरच् । दृषणयुक्ते इत्यपरे च

आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्वृत्तम् कण्वा० फिञ् । आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि० ।

आत् अव्य० अत—विप् । १अनन्तरमित्यर्थे । "आदस्य वातो अनुवाति शोचिः" ऋ० १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु० १७,२६, "आत् अपि च" वेददी० आ+स्वरूपे तकारः । ३आकाररूपे वर्णे पु० "आतश्चोपस-र्गे कः" पाणिनिसूत्रम् ।

आत त्रि० आ+अत् अच् । सततगते प्रसृते । "पक्षोभि-श्रयमाणा उदाते "यजु०२९,५, "आते प्रसृते "वेददी०

आतक त्रि०अत+ण्वुल् । १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु० "वासु-कयाजवक्त्रश्च धूर्तकः आतरातकौ । कौरव्यकुलजास्त्वेते मयाता हव्यवाहनम्" भा०आ०५७ अ० ।

आतङ्क पु० आ+तकि—घञ् । १रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः" या० २सन्तापे, "प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिसात्म्यमातङ्कं समुत्पत्तिं वेदनासमु-च्छ्रायम्" इत्यादि सुश्रुत । ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च । "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघु० ।

आतञ्चन न० आ+तनुच—ल्युट् । १वेगे, २प्रापणे, ३आप्या-यने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय४अम्लद्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल देओया)५निक्षेपे, ६उपद्रवे, ७द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य चूर्णने गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण द्रावणे च । करणे ल्युट् । ८दधिसाधने द्रव्ये (दम्बल) । गोभ्योहिदशविधा दु-ग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत०ब्रा० । तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १शृतं पक्वं पयः२ । शरः पक्वक्षीर-स्योपरि सारभूतम्३ । घनीभूतं वस्तु दधि४ । दधिभवं सारभूतमुदकं मस्तु ५, । नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आत-ञ्चनं दधिभावकारणम् ८। आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा९। द्रवात्मकं वाजि-नम्१०"भा० 'यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं हविरातञ्चनं' तत्कुर्वीत कात्या० । [मं समदा" रघु० ।

आतत त्रि० आ+तन—क्त । विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य अय—णिनि । यथोच्यते । विषयभेदेन आततायि-वधे दोषादोषौ"मा०वि०उक्तौ यथा वृह०"नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तं घात-यन्नापराध्नुयात्"। किल्बिषाभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थं अप-राधा भावो दण्डनिषेधार्थः । यत "सर्वत आत्मानं गोपा-यीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणा-भावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायन । "आततायिनमायान्त-मपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्"जिघांसी सन् इयाद्गच्छेदित्यर्थः । देवल । "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणोब्राह्मणविशेष । टोप-दर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवावि-चारयन्"एवकारोनियमार्थः । तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। यस्माद्धन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषोहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवाद । आततायिन-

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । (बरस) [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा। ताभ्यां स श-कलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशक-लाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम्।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन–ड सार्थे अण्। १अण्डजे पक्षिसर्पादौ। २तच्छरीरे न० "तेषां त्वन्येषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भि-ज्जम्" इति छा० उ०। "तेषां जीवाविष्टानां ख-ल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेवाणीति सत्यर्थनिर्देशा-ऽस्तु तेन प्रभृतीनाम्। तथात्वेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। अण्डसम-ण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम्। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेवं बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते। सत्यमेव स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डादीति। दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे। अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा०।

आण्डायन त्रि० अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा० फक्। अण्ड-निर्वृत्ते त्रि०। [खडीर इत्येव साधुरित्यन्ये।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्यस्य ईरच्। वृषणयुक्ते इत्यपरे अ

आण्डीवत पु० राजभेदे। तेन निर्वृत्तम् कृशा० फिञ्। आण्डीवतायनि तन्निर्वृत्ते त्रि०।

आत् अव्य० अत–क्विप्। १अनन्तरमित्यर्थे। "आदस्य वातो अनुवाति शोचि" ऋ० १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु० १७,२६, "आत् अपि च" वेददी० आ+ स्वरूपे तकार। ३आकाररूपे वर्णे पु० "आतश्चोपस-र्गे क" पाणिनिसूत्रम्।

आत त्रि० आ+अत् अच्। सततगते प्रसृते। "पञ्चोभि र्व्रयमाणा उदात्तै"यजु० २९,५, "आतैः प्रसृतै"र्वेददी०

आतक त्रि०अत+ण्वुल्। १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु० "याज्ञ-कयाजश्चहृत्य धूर्त्तक आतरातकौ। कौरव्यकुलजास्त्वेते मयाता हव्यवाहनम्" भा०आ०५७ अ०।

आतङ्क पु० आ+तकि–घञ्। १रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्त ब्राह्मणं गामथापि वा। दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः" या० २सन्तापे, "मन्त्रेण च विजानीयात् देशं कालं शक्तितश्चात्मनातङ्कं सम्भूतपक्षि वेदमानसमु-च्छ्रायम्" इत्यादि सुश्रुत। ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च। "प्रक्रमायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतय"। रघु०।

आतञ्चन न० आ+तञ्च–ल्युट्। १वेगे, २ज्ञापने, ३आप्या-यने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय४अन्यद्रव्यप्रक्षेपे,(दम्बल देशीया)५निक्षेपे, ६उपक्षये, ७द्रवद्रव्यमध्येक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य चूर्णने गलितघृतादेर्द्रव्यान्तरयोगेण घनीकरणे च। करणे ल्युट्। ८दधिसाधने द्रव्ये (दम्बल)। गोभ्योऽप्यष्टविधा दु-ग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्" शत०ब्रा०। तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १शृतं पक्वं पय २। शरः पयसीर-स्योपरि सारभूतम् ३। घनीभूतं वस्तु दधि ४। दधिमयं सारभूतमुदकं मस्तु ५,। नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आत-ञ्चनं दधिभावकारणम् ८। आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा९। तद्रसात्मकं वाजि-नम्१०"भा० 'यत्पूर्व्वेद्युर्दुग्धं हविरातञ्चनं' तनुकुर्वीत कात्या०। [द्धसंपदा" रघु०।

आतत त्रि० आ+तन–क्त। विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य अय–णिनि। वधोद्यते। विषयभेदेन आततायि-वधे दोषादोषौ" प्रा०वि० उक्तौ यथा "नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित्। विनाशार्थिनमायान्तं घात-यन्नापराध्नुयात्"। किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अप-राधाभावो दण्डनिषेधार्थः। यत "सर्व्वत आत्मानं गोपा-यीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणा-भावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः। "आततायिनमायान्त-मपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" जिघांसीः सन् इयात् छिन्द्यादित्यर्थः। देवलः। "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः। दोष-दर्शनं नियमार्थम्। मनुविष्णू। "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवावि-चारयन्" एवकारो नियमार्थः। तथा "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृ-च्छति"। यस्माद्धन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति स पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः। आततायिन-

णाम् दर्शितः । “अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः” । विष्णु वाक्यमपि । उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनश्च राजसु । भार्यातिक्रमि चर्दैव विद्यात्सप्ताततायिनः । यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् । विशेषतस्तु ब्राह्मणः । “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्” । अन्यान्यादितीऽयमर्थः । तेन पूर्वाक्तात्र तत्परतः आततायिना । तेन ब्रह्महत्या-दोषो नास्ति । नहि आततायिनोऽपि वधाद्ब्रह्मवधे दोषाभावः उक्तः । “नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा कुर्यात् ब्राह्मणं कुर्यात्” । तथा वसिष्ठे । “आततायिनं कौशिकात् कृत्वा यन्नान्वैति । अत एव मनुवचनादौ । यदम् । अत्र आततायिनं ब्राह्मणः । “आततायिनि ब्राह्मणे स्वःस्थानापनयनम् । ब्राह्मण इव न चान् गाढ़े शीघ्रे बधे वधः । आत्मानेन आदि: हन्तव्योऽस्ति । तेन श्रुतिबलात् यत्नोऽपि प्रत्याहारादिवर्णितत् अदोषावसरो वधमनुक्तोऽसि भाषसः । अत्रत्य ब्राह्मणोऽत्र नात । “नाततायिवधेदोषात् अन्य नाततायिनि” इति । वचनात् गोब्राह्मणे आपदि अस्त्रमपनिवर्तते । एवंभूता-ततायिनं ब्राह्मणे सप्तधार्य दण्डयेत् । “आतता-यिनस्तत्र दण्डमात्यन्तिकम् । योऽपि कृत्वाऽपराध दोषमनुवर्तं वधेत्” । यदपि “इदमन्तर्यं कृत्वाऽपि । न युक्तं । तथापि तुरीये प्रधानात् दुर्बलत्वात् दोषाः विषय मात्रस्वरूपत्वात् । एवं ब्रह्मवधाद्यपि । तत्तत्पातक-सोऽपि यद्यत्न न क्षमा । पूर्वोक्तात्याज्यविषयं वा पुनरन्य-म् । गौरवत्वादिन न क्षमा । “अनित्ये क्षत्रियादौ हतिभिन्नततायिनाम् । कृत्वा नाशात् तस्मात् न वधे कृत्वा न दोषमाततायि स्वाभाविकत्वान् यौक्तिकमधिकारिणिसत् । विशेषतस्तु ब्राह्मणः । आततायिनां ब्राह्मणानां वधार्हत्वे न तिष्ठति । विश्वस्य अदारपरस्य न न स्वरूपत्वा” इत्यतोऽपि । तत्रैव नयनात् तेन “यदूनामो हन्तो दैवो वरकृतानामपि । न च रामदृष्टि विध । तेनानीती जितेन्द्रिय । विनाशयापि “हन्त वा पातकी वा ब्राह्मणं वा महत्तरम् । आततायिनमायान्तं हन्या-देवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति” । तथा आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्-

जिघांसेन्न तेन महता भवेत्” दण्डहर्ष्याधानम् । एवं विप्रदुष्टस्य वैश्यस्य शूद्रतोऽपि । आततायी ब्राह्मणो नियुक्तेन निहिता” इत्यादि न्याययुक्तयो-निरोधे वर्णयन्ति कदर्थितम् । अन्योन्यविरोधेन तत्रैव निरोधात्मात्र न्यायसंगतिस्य प्रतयति । तथा हि यज्ञादिकार्यविनियोगत्वात्सोऽपरस्परं पुनरत्र “आहवेषु परस्परं हविषामात् नष्टे । नोच्छिष्ट यतो न कर्म कृत इत्यत्र आत्मरक्षा हविस्तदीर्घा यतो-नरत्वात्मा न त्वत्र कृते न कोयाऽनुवर्तितानात् आत-तायिनमन्यत्र कृत्वेन प्रभु न एतुवाभिन्नञ्ज यद्यर्थ तदर्थमित्यनुवर्तते । एवं मा वापततो वेदार्दि । इत्येते-नततायिनम्यापततायिनोऽपनयात् विश्वामित्रेति । न-ब्रह्मवधादि वेदान्तविमतायितेषु अन्याय इतो-दोषो नभवतीति “नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मण-घातिमि” इत्यनुवर्तनात् । “आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हिंस्याद् ब्राह्मणं गाञ्च सर्वांश्चैव तपस्विनः” इति वचनात् । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसा-प्रतिषेधेऽर्दे नमनमनुस्वात्मना हिंसायाममिलेच्छ आततायिनोऽपि निवृत्तात् । “नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्” इत्यादि मानुकादिष्वविरोधिनिलोपः । तत्र अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहरश्च षडेते आततायिनः” तथा “उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजसु । भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः” इति आततायिनो दर्शिताः । अत्र ब्राह्मणं आततायिनं आततायिना-चारं हिंसानिवृत्तिना निवारणा न्यायसम्पृक्त विप्र-त्वेऽप्यन्य तु मानविनं राजदण्डानामपीति” । ब्राह्मण-आततायिने दोष नास्ति । तस्य चौरादेरपा-दानमिवादि इत्येन “अन्येनैव शस्त्रात् ब्रह्मानायिन-विर्दं” इति यावते दुर्भिक्षादौ ब्रह्मायितत्वम् ।

आतानि त्रि आ–तन–ण्वुल् । आततायी विस्तारी । “न निरिक्षुर्दय ब्रह्मायति” भ० ९।१।।

आतप् त्रि आतपति आ+तप–क्विप् । सार्थे “ततिस्त-दपायीवेद्यास्तप आतपः” भ० ८,७१,१ । आतप आततायिन वा ।

आतप पु० आ–तप–अच् । सूर्यालोके उष्णप्रकाशे दीप्ते च । “आतपः कटुको रूक्षः स्वेदमूर्च्छा-

मद'। दाहघर्मस्वेदजननमोहनेत्ररोगप्रकोपनः" सुश्रुत०। "भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि" माघ। "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघु। "तमातपक्लान्तमनातपत्रम्" रघु। "शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः" कुमा०। "शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च" मनु। आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्य्यस्य किरणभेदः स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगापन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः। अस्य च निबिडतेजस्कत्वादुष्णस्पर्शवत्त्वम् तेन तु ग्लदायकत्वं मनुनोक्तम्। एवं "आतापतापितभूमौ माधव! माधव! मा धावेति" यशोदावाक्येऽपि। २ प्रकाशे "छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति" श्रुतिः।

आतपत्र न० आतपात् त्रायते त्रै-क। छत्रे। स्वार्थे कन्। आतपत्रकमप्यत्र। "तमातपक्लान्तमनातपत्रम्"। "एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्"। "पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्" इति च रघुः। "राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्" शकु०। "तस्यातपत्रं बिभराम्बभूवे" माघ। "निजातपत्रस्य तलस्थले मम" नैष०। आतपत्रोत्पत्तिर्यथा भार०आनु०प० ९२,९९ अ०। "यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ!। छत्रञ्चोपानहौ चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम्। कथञ्चैतत् समुत्पन्नं किमर्थञ्चैव दीयते। न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते। बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते। एतद्विस्तरतो ब्रह्मन्! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। भीष्म उवाच। शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम्। यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्त्तितम्। यथा चाक्षयतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम्। सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप!। जमदग्नेश्च संवादं सूर्य्यस्य च महात्मनः। पुरा स भगवान् साक्षाद्धनुषाऽक्रीडत प्रभो!। सन्धाय सन्धाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः। तान् सर्व्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्येषून् दीप्ततेजसः। आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत!। अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च। प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान्। ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे। स सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत्। गच्छानय विशालाक्षि! शरानेतान् धनुश्च्युतान्। यावदेतान् पुनः सुभ्रु! क्षिपामीति जनाधिप!। सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी। तस्थौ तस्या हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च। स्थिता सा तु मुहूर्त्तं वै भर्त्तुः शापभयाच्छुभा। ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा। प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी। सा वै खिन्ना सुचार्व्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती। उपाजगाम भर्त्तारं भयाद्भर्त्तुः प्रवेपती। स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम्। रेणुके! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः। रेणुकोवाच। शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन!। सूर्य्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता। एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मन्! चिरायैतत् कृतं मया। एतच्छ्रुत्वा मम विभो!। मा क्रुधस्त्वं तपोधन!। जमदग्निरुवाच। अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके! तव दुःखदम्। शरैर्निपातयिष्यामि सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा। भीष्म उवाच। स विस्फार्य्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान् बहून्। अतिष्ठत् सूर्य्यमभितो यतो याति ततोमुखः"। सूर्य्यस्य कोपेन आत्मानं (सूर्य्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नये विप्ररूप उपागत्य तं च परितोष्य तस्मै छत्रमुपानहौ च सूर्य्योऽददादित्युक्तं ततोऽध्यायान्तरे यथा।

"एवमुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः। अथ सूर्य्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै। सूर्य्य उवाच। महर्षे! शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम्। प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्म्मपादुके। अद्यप्रभृति चैवेह लोके सम्प्रचरिष्यति। पुण्यकेषु च सर्व्वेषु परमक्षय्यमेव च। भीष्म उवाच। छत्रोपानहमेतत्तु सूर्य्येणैतत् प्रवर्त्तितम्। पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत!। तस्मात् प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम्। धर्म्मस्तेषु महान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा। छत्रं हि भरतश्रेष्ठ! यः प्रदद्याद्द्विजातये। शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते"। एतल्लक्षणं छत्रशब्दे वक्ष्यते।

आतपवत् त्रि० आतपोऽस्त्यत्र मतुप् मस्य वः। आतपयुक्ते "शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः" कुमा०।

आतपवर्ष्य स्त्रि० आतपे निमित्ते सति वर्षन्ति सा० कर्त्तरि यत्। वृष्टिजले "अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्ष्याः" कात्या० १५,४,५, "अन्तरिक्षात् ग्रहीतव्या आतपवर्षणा या आतपे वर्षन्ति ताः। अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्याः" कर्क०। अतएव वृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभिप्रायेण तासां यज्ञकाले ग्रहणासम्भवेन पूर्व्वं सम्पाद्यत्वोक्ता "यूपसहरेण नैमित्तिकयसम्भवात्" कात्या० १५,४२

[illegible] । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" । [illegible] [illegible] आततायिवधे दोषो [illegible] [illegible] "आततायिनमायान्तम् [illegible]" [illegible] आततायिवधे दोषो [illegible]

[illegible] [illegible] आततायिवधे [illegible]

आतमि त्रि॰ आ+तम+इन् । [illegible] ।

आतप त्रि॰ आतपति आ+तप+क्विप् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आतप पु॰ आ+तप+अच् । १ सूर्यालोके [illegible] २ [illegible] च । "आतप [illegible]

अतिथिपरिचर्य्याप्रकारस्य परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २अतिथौ क्षेम० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागत ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्त ठक् । आतियात्रिकदेवे विवरणमातियात्रिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भाव ष्यञ् । अतिरेके इष्टौ स्वपरिमाणातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्त ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिरादाभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० । अतिवाहने नियुक्ताश्च द्विविधा दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्म्मिणा दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादय अर्च्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" । "इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं च इत्यावृत्त्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्ज्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासाख्यदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासाम् । नैते कर्म्मिण प्रकृता संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसक्तिर्यत प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोऽह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत् प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्ते प्राप्य चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्म्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्म्मिणो देवानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "पुरस्तात्श्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुता सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आपः कर्म्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति" भा० पितृयानपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तपञ्चाग्निविदो गतिरुच्यते यदि उ च एवम्भूतविदि शव्यं शवकर्म्म स्तते कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति ऋत्विजः, सर्व्वथाप्येवंविदः न शवकर्म्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्म्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोकः "न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात् । शवकर्म्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न पुनः शवकर्म्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्म्मणि कर्म्मणा फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमभिध्य संयद्वामनीत्येनोपासते प्राणसहितामग्निविद्या, तेषामन्यत्कर्म्म भवतु मा वा भूत्

"[illegible]" [illegible]।

आतपवारण न [illegible]।

आतपाभाव पुं [illegible]।

आतपीय त्रि [illegible]।

आतर पु [illegible]।

आतङ्क पु [illegible]।

आता [illegible]।

आताम्र पु [illegible]।

आतापि पु [illegible]।

आतायिन् पु [illegible]।

आतार पु [illegible]।

आति पु [illegible]।

आतिथेय न [illegible]।

आतिथ्य न [illegible]।

अतिदिष्टविषयांप्रकारस्य परिशिष्टपाठे प्रयुज्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २ अतिदेशे हेम० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्त ठक् । आतिथ्याहिकदेवे विवरणमाति शाब्दिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अतिरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भाव ष्यञ् । अतिरेके इदौ स्वपरिव्यातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्त ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० । अतिवाहने नियुक्ताय द्विविधा दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादय अर्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्य पितृलोक पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति"। "इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं च इत्यार्थ्यादुपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्ज्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसम्भवेन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवता, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीम-परपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणां दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्म्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवताम-भिप्राप्नुवन्ति । कुत पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसक्तौ यत प्रति-षिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसक्तोऽवयवस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासे-भ्योऽवयविन संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदव-यवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविन संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्य पितृलोकं, पितृ-लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्ते प्राप्य चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्या चन्द्रभूता कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यदन्नभूता देवैर्भक्ष्यन्ते नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलो-त्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उप-करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति । शरीरञ्च तेषां तदुपभोगयोग्यं चन्द्रम-ण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुता सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आपः कर्म्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-त्वमापन्ना शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति" भा० पितृयानपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

"अथ यद् चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवाभि-सम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षा-द्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्य संवत्सरं संवत्सरा-दादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानव स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यदि उ च एवम्विदि यच्च शवकर्म्म इते कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति ऋत्विज, सर्व्वथाप्येवंविद्श शवकर्म्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्म्मणाऽस्य कश्-नाप्यधिको लोक "न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात । शवकर्म्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति न पुन शवकर्म्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्म्मणि कर्म्मणा फलारम्भो प्रतिबन्ध कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भ दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामनीत्वेनोपासते प्राण-सहितामग्निविद्या, तेषामन्यत्कर्म्म भवतु मा वा भूत्

[illegible]

[illegible]

तल्लेशानतिवृत्तिकरणेन वाहयन्त्यानुग्रहेण वा केनचि-
दनुग्राह्यकादयगन्तव्यम्। तस्मात् एवमातिवाहिकादेव
तस्मानोऽर्चिरादय इति" शाङ्करभाष्यम्।

आतिवाहिक पुं० आतिवाहिककाले इतोलोकान्तरगतिकाले भव ठञ्। मनुष्याणां मृत्युकालमये २देहभेदे पु० शरीरविशेष पद्म म०। "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। विष्णु ध०। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्राय तत्क्षणात् मृत्युक्षण एव मोक्षेऽर्थे "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणा मान्येषा प्राणिनां क्वचित्"। इति च तत्रैवोक्तम्। अत्र भूतानामूर्द्धाधोगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्गशरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भकाधनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्कराचार्य्यैः "जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमादेरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्त्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूतमात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम्। तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्ज्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वदेहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तत्रापि अपाजलूकेति तस्याप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति केवलस्यैव चात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति। इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुकइवैकस्माद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुति विरोधात्। ननूदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति। "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" सू०। "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोवन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः स्वात् न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचसः" इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवोधातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयाऽपां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम्। कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्। "प्राणगतेश्च" सू० "प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादि" श्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ताऽन्या तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

स्यैवार्मातिमन्वकरणेन याङ्गवर्य्यानुष्ठानेन वा केनचि-दनुपाङ्कादत्यवगन्तव्यम्। तस्मात्सूक्ष्मातिवाहिकादेव शतानोऽर्चिरादय इति' शाङ्करभाष्यम्।

आतिवाहे आतिवाहकाले इतोमोक्षान्तरगतिकाले भव ठञ्। मनुष्याणां मृत्युकालभवे २देहभेदे पु० शरीरविशेष-याये न०। "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। विष्णु०। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्राय तद्ग्रहणात् मत्यत्र भाष्येऽपि "आति-वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। इति च तत्रैवोक्तम्। पञ्च-भूतानामूर्द्धाधोगतिच स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्ग-शरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भा-पेक्षतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परि-ष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा०सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-चार्य्येण "जीवोमुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्या-कर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-पद्यत इत्येतदवगतम् अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-देरन्यत्रशतरूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छ-ब्दात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च। स किं देहबीजै-र्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। 'स एता-स्तेजोमात्राः समभ्याददानः' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन कर-णानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्त्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादानसङ्कीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूत-मात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम्। तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त' इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूत-सूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूप-णाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्ज्जन्य-पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतो-रूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुता-वापः पुरुषवचसो भवन्तीति"। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते। नन्वन्या श्रुतिर्जलूकावत् पूर्व्वं देहं

न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोप-स्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलौ-कयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्ति-प्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां क-रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशात् वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति। इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव एव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुकवत् वृक्षात् वृ-क्षान्तरमित्येवमाद्याः, ता सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुति-विरोधात्। ननूदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-रद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवण-सामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूत-सूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति। 'त्र्यात्मक-त्वात्तु भूयस्त्वात्' सू०। "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युप-गतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोऽबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिः तस्मात् न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचस" इति प्रश्नप्रतिव-चनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहि-तादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवोधातुर्भूयिष्ठो देहे-षूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम्। कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्नि-होत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि क-र्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्यु-लोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्य-प्रसिद्धिः। बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम्। "प्राणगतेश्च" सू० "प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रा-मन्तीत्यादि" श्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानां अपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निरा-श्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" च । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" च । [illegible] ।

[illegible] ।

च व्यक्तिभेदो मन्वादिग्रन्थसिद्धः । यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । "तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे' इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम् । "तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" । इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्राह ।"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू०। तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो य-अणुमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत्तु "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव हि" इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति । ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह ।"न स्वातन्त्र्यात् तदृते छायावच्चित्रवच्च' सू०। 'तल्लिङ्गशरीरं तदृतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यान्न तिष्ठति । यथा छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तम् । "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" इति । अत्र तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावल्लिङ्गस्थायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण । "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्' । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलशरीरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्मास्तासां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गत्वावगमेन 'पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्' । इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् आधारसूक्ष्मप-

र्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् । "वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः" इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरीद्वयमित्याशयः । यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्त्तद्रव्यतया वाय्वादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवास्तु नाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह । "मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत्' सू० मूर्त्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्येव सङ्घातसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति । "अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः" सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवत्वोक्तत्वात् । कुत एतच्छ्रुतेः क्रियाश्रुतेः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्रामतीति' सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् तथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह । "तदन्नमयत्वश्रुतेश्च' सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति नित्यत्वापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः "अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याशङ्कायामाह । "पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः" सू० यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः" प्र०भाष्यम् सूक्ष्मदेहसत्त्वे प्रमाणं साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामित्थं दर्शितम् ।

नाप्यदशनवदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षण-
बाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम्
गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम्
पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तमूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्य-
माणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम्
जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् ।
एभिर्लक्षणैर्व्विपरीतैरल्पायुर्म्मिश्रैर्म्मध्यमायुरिति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ गर्भात्प्र-
भृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः
स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमतः ऊर्द्ध्वं
निबोध मे । अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥
द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ ।
नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वलेखाश्च पृष्ठतः ॥ यस्य स्युस्तस्य
परममायुर्भवति सप्ततिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमतः ऊर्द्ध्वं
निबोध मे ॥ ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि
मेहनम् । तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो
जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते । प्रेक्षते यश्च
विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ अथ पुनरायुषो
विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्राङ्गान्य-
न्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति ।
तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदे-
शिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चम-
भागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपद-
पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः । चतुर्द-
शाङ्गुलायतः पादः । चतुर्द्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फ-
जङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरि-
ष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरू ।
द्व्यङ्गुलानि वृषणचिवुकदशननासापुटभागकर्णमूलनय-
नान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णल-
लाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्ता-
रमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठ-
स्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः
षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुल-
परिमाणौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू । मणिबन्धकूर्परा-
न्तरं षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् ।
अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-
ङ्गुले । अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्र्यङ्गुलौ
कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुर्व्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम् ।
त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा । नयनत्रिभागप-
रिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्त-
रमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णा-
वट्वन्तरं चतुर्द्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्री-
श्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटी । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र ।
पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वा-
गतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वैर-
ङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान्
वा यदि वाङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महद-
च्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्व्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ
सारान् वक्ष्यामः । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्या-
णाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्त-
नखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण । अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीर-
स्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा । महाशिरःस्कन्ध-
दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छ-
रीरमायासासहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धि
मांसोपचितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठ-
पाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं
विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि ।
भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणाच्च सारतः ।
परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु । व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाः साध्या
याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्र तान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत कि-
मयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको
यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति
स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधि-
ख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरो-
धेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्वं
प्रतिकुर्व्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । प्रागभिहिता
ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा
कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् । अप्राप्ते
वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीना

[illegible]

धातु पु० धा-तुन्। [illegible]

[illegible]

नाग्रदशनवदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम् गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम् पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तमूर्धानुपूर्व्या विशुष्यमाणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम् जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति। भवन्ति चात्र॥ गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते॥ गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते। शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः॥ द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वं तु भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः॥ यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। ह्रस्वानि यस्य पर्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्। ऊर्द्ध्वं च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम्॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिकाकनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चमभागहीनाः। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसमावूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रबस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावटुकान्तरं चतुर्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र। पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामः। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं बृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोपचितञ्च मांसेन। स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन। सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यात्। एषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरिति। भवति चात्र। सामान्यतोऽङ्गप्रमाणात् साराः। परीक्ष्यायुः कुशलो भिषक् सिध्यति कर्मसु। व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एव ते त्रिविधाः साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्र तान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमयमौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति। तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः। प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च। अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः। तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा। प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्वीत। अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत। भवति चात्र। नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। प्रागभिहिता ऋतवः। शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया। क्रियाहीना

[illegible]

[illegible]

"अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः । निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रणश्यति । अल्पोमहद्भिर्बहुभिष्काष्ठादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ सचाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः । कृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिं स्मृतः । त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम् ॥ तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे । प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चाप्याढके गते ॥ विलेपीमुचितात् भक्ताच्चतुर्थांशकृतां ततः । दद्याद्यत्नेन विधिना क्लिन्नसिक्थामपिच्छिलाम् ॥ अस्निग्धलवणां स्वच्छां मुद्गयूषयुतां ततः । अर्धप्रस्थप्रमाणेन दद्यात्तु स्निग्धमोदनम् ॥ ततः सप्तमेऽन्नेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना । त्रीन् ग्रासान् वितरेद्धीमानातुरायौदनं मृदुम् । ततो यथोचितं भक्तमभोक्तुमथ विचक्षणः ॥ लावपर्णैरिणादीनां रसैर्दद्यात्तु रक्तकैः । हीनमध्योत्तमेष्वेवं विरेकेषु विधिः स्मृतः ॥ एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हि सः । कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान् हीनविशोधितान् ॥ पेयाभिष्यन्दयन्त्येषां तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनालाभनियमशोकवैचित्त्यहेतुभिः ॥ नरानुपोषितांश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् । आढकार्द्धाढकप्रस्थसञ्ज्ञा ज्ञेया विरेचने ॥ एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । अत यन्त्रिविधं प्रोक्तं मतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥ तत्रानुक्रममेकन्तु बलस्य सकृदाचरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥ केचिदेव क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु । संसर्गेण विदग्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्व्रजेत् ॥ प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान् कटुकं ततः । स्वादम्ललवणान् भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥ स्निग्धरूक्षान् रसांश्चैव व्यत्यासात्सेवयेत्ततः । केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो वाप्यथ केवलम् ॥ स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् । क्षतं सिराव्यधो यस्य क्षतं यस्य च शोधनम् ॥ स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान् भवेत् । एकैकशोऽनुपरिहरेद्दशो वर्ज्यौ त्र्यहं त्र्यहम् ॥ तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णमहाक्लाद्यसधर्माणौ यथावराः ॥ स्निग्धशुद्धाः शिरोरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये । क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्य्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥ आयासतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति । मैथुनोपगमाद्घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥ आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च । गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥ शुक्रं चास्यापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते । लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान् व्याधीन् कफात्मकान् ॥ प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथारुचिम् ॥ तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति । उच्चैः सम्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥ आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं बाधिर्य्यं मूकतां तथा । हनुमोक्षमथोमन्यामर्द्दितं च सुदारुणम् ॥ नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् । लभते दन्तचालं च तांस्ताश्चान्यानुपद्रवान् ॥ यानयानात्तु लभते छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् । तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥ चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजम् । सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये । ततोऽङ्गमर्द्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् । विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति ॥ असात्म्यभोजनं हन्यात् बलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥ रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदां कारणं योऽस्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः शशाश्च सेव्याः समयूरतित्तिरिः । सषष्टिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्त्तितम्" ॥ एवमन्येऽपि तत एवावगम्याः ।

आतुर्य्य न० आतुरस्य भावः ष्यञ् । १आतुरत्वे २फलनाशके ज्वराख्यभेदे च "ज्वराणाञ्च वस्तुभेदेन नानाविधा" हरि० १८२अध्या० दर्शिता । "कृष्णउवाच । शृणुष्व ज्वर ! मन्देश यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्चतुर्भागो मानुषेषु प्रपत्स्यसे । त्रिधा भूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागं शोरकाय चतुर्थकः । मानुषेष्वेकपादेन सर्वत्वं प्रविभज्य वै । जातिश्चैव विशेषाश्च शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च । पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु नीलिका विद्या शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात्

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... "[illegible]" [illegible] ।

आतञ्च त्रि आ+तन्च्–क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आतप पु आ+तप–अच् [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।

आतोद्य न [illegible] आ+तुद [illegible] । [illegible] । [illegible] "आतोद्य [illegible]" इति [illegible] । [[illegible] ।

आत्त त्रि आ+दा–क्त । [illegible] "[illegible]"

आत्तगर्व त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" ।

आत्तगन्ध त्रि [illegible] । [illegible] ।

आत्मकर्षिन् त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मकाम त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आत्मकामेय त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आत्मगुप्त त्रि [illegible] । [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।

आत्मग्राहिन् त्रि [illegible] [illegible] ।

आत्मघातिन् त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

तेषां लोकाश्च सुखविघ्नोऽस्ति । प्रयोगेषु तत्राग्नौ तेषां चान्या-
मधृतेषु च” आदि० पु०“वाराणस्यां म्रियते च मन्या-
न्यात्मभिः क्रिय कालयापनमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ।
अविमुक्तौ न सशस्य कर्णमूलगतोऽपरः । प्राणः तारकं मूते
मायया गुरुवित् क्वचित्” काशी, भारते च“ न लोकवच-
नाच्चापि न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं
प्रति” अतएव विष्णुधर्मे रोग्यादिमरणमुक्तौ “यथायुगा-
नुसारेण मनसेदात्मनस्तनुमिति” प्रयागादौ विशेष
विस्पष्टीकृतो स्कान्दे “यथा कथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् प्राणत्याग
करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सिता-
न्यपि । पाद्मे विष्णु देहत्यागं तथा धीरा कुर्वन्ति मम
सन्निधौ । मत्तस्तु प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नरा” कौर्मे “व्या-
धितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य
यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ईप्सितान् लभते कामान्वदन्ति
मुनिपुङ्गवाः” तथा “या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनी
षिणः । सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे । वाराहे
“तत्र योगप्लुति प्राणान् पश्यन्नेव सुन्दरि सर्वलोकानतीत-
स्य मम लोकं प्रपद्यते । तथा “अकामो वा सकामो वा पट-
मूले तु सुन्दरि । गोम प्राणानुत्सृजेत यदीच्छेत्परमां गतिम्”
तथा “पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले । अतीतान्
पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश । नरस्तारयते सर्वान् यस्तु
प्राणान्परित्यजेत्” ब्राह्मे “ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे
विष्णुतत्परः तनुं त्यजति यो मर्त्यः तस्य मुक्तिर्न संशयः ।
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं
ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रयागे मुक्तिभाग्भवेत्” भविष्यो-
त्तरे “समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दर्शकमग्नो
पतने च षोडश । महाहवे षष्टिरशीति गोग्रहे अनाशने
भारत चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते
विधानतः प्रविशन्ति मुखान्ते मे मि सदिगघ वदान्ते ।
इति सामान्यतोऽपि फलमुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोऽन्वेष्याः ।
एवं विहितमरणं तु कलौ निषिद्धमेव “भृग्वग्निमरणं
चैव वृद्धादिमरणं तथेति माधवीये कलिवर्ज्ये उक्तेः
यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहु-
स्तत् विरुद्धपीति कल्पा दूषितं प्रागुक्तवचनात्
“सर्वेन्द्रियवियुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च प्रायश्चित्त-
मनुघातमग्निपातो महापथः । धर्मानिमाणमर्थस्य कर्त्तु-
मपारयतस्य च । ब्राह्मणस्यापानुज्ञात तीर्थे प्राणविमो-
क्षणमिति ”हेमाद्रौ विवरदुक्तेश्च अपरार्के चैवमेव । सहगमन

स्त्री भवत्येव “कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृते”
इति ब्रह्मवैवर्त्तात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि
व्याख्यातम् कार्यं,सहगादौ चाहर्वर्ज्यम् तत्तदुपगमविषयं
युगान्तरपरं एव प्रयोगेऽपि । अथैवात्मघाते तु
“आत्मघातिनः संपदस्य” विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्ना-
प्युदकक्रियेति कू०पु० वचनात् नाशौचादि । तस्य च
क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहित तप्तकृच्छ्रप्रायश्चित्त
नारायणबलिं च कृत्वा मत्सरादूर्द्ध्वं क्रिया कर्त्तुं युज्यते ।
सत्त्ववाने तु षड्भिमौर्ध्वं दैहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रिप्रभृतयः ।
“गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । ऊर्द्ध्वं संव-
त्सरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्द्ध्वदैहिकमिति हेमाद्रौ षट्-
त्रिंशन्मतात्, ब्राह्मे “क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे
क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे इत्यन्तुभिः सांगिरस्पा-
दप्रमे वा श्राद्ध परिहरो स्मरन्” स्वयमदं स्त्वयं
तत्र चर्मभध्येऽपि स्वल्पमपरार्के वायुपुराणे “शुक्ल-
पक्षे तु द्वादश्यां पर्वात् भास्वन्तु वत्सरे । द्वादशा-
हनि वा कुर्यात् च प्रथमेऽहनि” छागलेय “नारायण
बलिं कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौच
नान्यथेत्यब्रवीद्यमः” व्यास “नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथेति सर्वात्म-
घाता दिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंश-
न्मते “कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिं कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । पिण्डो-
दकक्रिया प्रेतवोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि
कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ताये च मूढा-
विषादिभिः । घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः । यथा श्राद्धं
मरान्ते तिं विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते संप्रवक्ष्यामि नम-
स्कृत्य स्वयम्भुवम्” इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेश्च तथैव बौधाय-
नोऽपि “अथ नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्तपतितदु-
रात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि लौकि-
कं कुर्वीतेति” स्त्रहपरिशिष्टे तु चण्डालादौत्याद्युक्त्वा
“दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य सस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्त
तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-
दोषः मदनरत्ने ब्राह्मे “प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधि-
चोदितः शाक्तैर्मिर्म्लेच्छचौरैर्वा निहतोऽपि पुत्रवत्पि ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः । चान्द्रायणं
तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये । यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा

त्मनमावृं मावेना नर्थोमति। यते हैत्यमाव नान्मनां निरिभिनतॆ"। "नाह्यं नात्मोपदेशे व्होत: मोक्षचक्रा।

आहत त्रि॰ आ+हन्-क्त। १हिंसिते २रचिते च। "कथा दशमाल् मरिभो दर्वाहितावनम्" यव मा।

आहय न॰ आहवमनेन आ+ह्वे-आप् करणे ल्युट्। (आवा) वनने।

आतोद्य न॰ वल्मात् इयते आ+तुद् ण्यत्। वीणादी वाद्य। "बन्मनातोद्यविरोमिरेभिवाम्" "आतोद्यं पा चवावार नन्मावदराजुवम्" इति च रघु। [रघुः।

आत्त त्रि॰ आ+दा-क्त। गृहीते मावानवार्त तत्त्वतोया'

आत्तगन्ध त्रि॰ आत्तोमन्दात्तोऽरिणा यस्य गर्वो यस्य। १अभिभूते २गर्वीकृते हमादी च। माव मनवपूर मन्तुर्थि माव आत्तमन्दयनाज्ञावीरवम विभूत्य दि" वहिलाम'।

आत्तगर्व त्रि॰ आत्तोगर्वोऽनेन। १अभिभूते।

आत्मकर्मीन् त्रि॰ देव। आत्मन वह वन मे वान्यॆ नात्मकर्मभूत देवं नात्मोभव दर्शित" रघु।

आत्मकाम त्रि॰ आत्मानं कामयते कम-णिङ्-अण् उप स॰। निवमामरेकान्तिवर्णनेन। आत्मकामशब्दे रवामनमावेषाहुम। "योऽकामोनिष्काम आत्मकाम आत्मकाम न तस्य माणा उत्क्रामन्ति इ च। "आत्म बाना मेम च आहुबाम आत्मने माना आत्मकाम मन न बाहानार मा वन्माविनम्ब्रो मलमनम्न्दा महार्थं भवति। "आत्मशास्वरोऽमाकृ' मनुष मनामनन वद रत्नोमोई न निर्बवताव' नात्मनोऽनावृ वानविरुम ददमर्थवड़ वड़ वनिमार्थं गन्यन् यह वेन च यन्तेत् मन्मता तृणिमायभावा परिमानुष निवायनु दि नात्मेव मान कामोऽकाममनेन ददार्थ कामविषमी भवति मवारवम्बी मनुविद आत्मकामसर्गात्" वा। आत्मकामवर्ण यथा कुमारथा गमाकृपानमहे भवति।

आत्मकामेय त्रि॰ आत्मकामाया दरम् दक्। आत्मकामाया नन्निनि यथा आ" रामभाषाम्न। आत्मकामेयसावदर्थे।

आत्मगुप्त त्रि॰ आत्मना गुप्त। आत्मनैव रक्षिते। (आत्म गुप्ता) कमाभेदे की यथा कर्वैमे वि बाविदन् दन मर्चा भवति महुनारानम भवा च यानै इति यथा आत्मगुप्तानम्।

आत्मघातिन् त्रि॰ आत्मानं आत्मानौन वा मन्त्रादि मन्त्र-विषि १दुरन्मोते २आत्मने च।

आत्मघातिन् त्रि॰ आत्मानं हेव हन्ति हन् णिनि वैव। आत्माहमैव हस्तामन वर्ते योऽन्यदचर्यादिनि। वर्णवेन मार्गेण आत्मघाती न भवति दल दमनवे आत्मन: वनरीरद्व प्रायेण वर नियोवनियदि मने आत्मघातस्त निहिता वैभोर्गवन बन्योगि निनिम नामपूर्वतन्त्दूम मन। यम मैत्यमाते न रोगा यत्नाम यहुहमां "हरा मौक्ये मार मन आत्मविनननिन। आत्मान नाववेत्य मनम्पर नवमात्म दि:। यम निरत्मघातीव दिवीये नतिन यव। ननावे हृदयं मना मर्वे नारयन्ति मैयाही मरेणाहरमात्मभिन्नेव ननावित्मदिवनम निम्न च। "नरह आविदरिहो न मोहरावनताम् यहूनां मान मै वोका यथा न नवनावना। वाने यावं यन्त्रनि मे है नात्मघमनाप। वादित रामभीवालपुर नावहननिम्। आवितोनिनव यथा मर्वे मनुति मन। वमादुमातुनारैव ईश्वरतमनयाद्। वविनु यते मद मन्ना मवेरमवमानुमाप् ववराणे महापर्वे "मे योष्ठि न ममोति वहामघ्रामयोर्गिना। योऽनुरव्ये मैन-वानी दुष्पमवि न हुमति। तेन नवनाराविदहेोऽपि मर्पे विनुवरोमावेमायभिवार। तस्य नातमनमीति निरा-मैवराव। बाचो मवदिवनोयो मनुष्यमानबा यदु। योमयोबममो नि। मनुष्यावमनति इति महावा मन-मनमोव वदर्वाविवारमनिवारणात्। बहुवनवार्वविवार इति निर्णीतवियु। म्लानावाविदिन निप्त इ नाविकार "महाव वनिमा यथा वनमनावाननावनम। वते मनेव। ब्रवानु वर्णिमा हिब वन वविप्य मानुभवन। मम्बा नानवानम् बहुदनाम नानानोने मनादि महावनमिवावना। मनिवनवर्य योवं वरेमनमन मनेमि वारिम इ नावाय। इन मनायावितु मर्वे नहो वनानवानरिमानेदिना वन "हरिनिनुलेवहारोभै मीक्रिमय इमावि। तैनेत्यवन दोम परीनवनं यथा नवमवीवरावि च धन्यो वनमेव च। बन मवावरं नावि हयादीवि वारदम्। मवावन्वावानां हिमार्थं बरोदि च। वर्ष हैहदिनावव यानै प्राणे वनावितः। वनवानु नार नावीननवनवानो बन्धे यविन्। यवावनबनम् मर्वे दिनामन् लेम् नवन मै। दर्षिवविवारम्। "नेवर्नं वन्यदु। वदवावन नारीना मानदें दर्पा। वैवं वाय

[illegible]

रणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितोगुहा-
याम् । तेजोमय पश्यति वीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमा-
नमात्मन । वासुदेवस्तमोऽन्यात्मा प्रत्यक्षोनैव जायते । अ-
ज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयेप्सुभिः । एष वै पुरुषोविष्णु-
र्व्यक्ताव्यक्त सनातन । एष धाता विधाता च पुराणोमि-
मृतश्च शिव । वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्ण त-
मस परस्तात् । मन्त्रं विदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्य
पन्था विद्यतेऽयनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराका-
शमेव च । पञ्चैमानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डित ।
चक्षु श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि
जानीयात् पञ्चैमानि शरीरके । शब्दोरूप तथा स्पर्शो-
रसोगन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्थान् विजानीयात् पञ्चैव
विषयान् बुध । हस्तौ पादावुपस्थञ्च मुख पायुस्तथैव
च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्य सन्ति शरीरके । मनो-
बुद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्त तथैव च । इन्द्रियेभ्य परा-
णीह चत्वारि प्रवराणि च । तथात्मान तदग्रतीत पुरुष
पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जना साधुवृ-
त्तय । इदन्तु परम गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमर-
सस्पर्शमरूप गन्धवर्ज्जितम् । विद्धि समस्त शुद्ध तद्विष्णो
परम पदम् । विज्ञानसारथिर्यस्तु मन प्रग्रहवान्नर ।
सोऽध्वन पारमाप्नोति तद्विष्णो परम पदम् । वाला-
ग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । तस्यापि शतशोभा-
गाज्जीव सूक्ष्मउदाहृत । महत परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुष पर । पुरुषान्न पर किञ्चित्सा काष्ठा सा परा
गति । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरत सदा । दृश्यते
त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि" । जीवात्मपरमा-
त्मनोरैक्यतया क्वचिदीश्वरधर्मेण क्वचिच्च जीवधर्मेण ध्यान-
मुच्यते । आत्मस्वरूपसंज्ञा तस्य ध्यान प्रकार या० स्मृतौ
उक्त यथा । "अनन्यविषय कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभु" "आत्म-
व्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मै-
कविषयाणि कृत्वात्मा ध्येय योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपव-
द्देदीप्यमानो निष्प्रकम्पोहृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येय
त्व यत्सत्तत्त्वे बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणता-
नाम यदावस्फुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्य
कनिष्ठत्वम्" मिता० ।

आत्मन् पु० अत-मनिण् । १स्वरूपे, २यत्ने, ३देहे, ४मनसि,
५बुद्धिस्थे चित्ते, ६बुद्धौ, ७अर्के, ८वह्नौ, ९वायौ, १०जीवे,
११ब्रह्मणि च । "आत्मान चेद्विजानीयदहमस्मीति पुरुष
इति श्रुत्युक्ते अहंप्रत्ययविषयत्वमात्मन । अहं प्रत्यय-
विषयत्वे च बहुत्र वादिविप्रतिपत्तय शा०भाष्ये दर्शिता ।
'देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृताजना लौकायति-
काश्च प्रतिपन्ना' । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन-
इत्यन्ये । विज्ञानमात्र क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति
देहादिव्यतिरिक्त संसारी कर्त्ता भोक्तेत्यपरे । भोक्तैव
केवल न कर्त्तेत्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर सर्वज्ञ
सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । एव हि
बहवोविप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रया सन्त" ।
विवृतञ्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्मप्रदर्शनपुर-
सर विवरणोपन्यासे माधवाचार्य्येण "यदा
रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुस्यूतरूपेण प्रतीयमा-
नत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मन शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्य
कर्त्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्कन्धेषु अनु-
स्यूतत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्य भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि
शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवद-
र्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्पक्षसिद्धव्य-
क्त्याकृतिजातिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन
वैदिकै प्रतिपन्ना, व्यक्ति सांख्यादिभि, उभय वैयाकरणै,
स्वावयवसंस्थानाख्याकृतिरार्हतादिभिः । त्रितयमपि नै-
यायिकाद्यै । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्य
तिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । नह्यहंशब्दप्रयोगेऽपि शरी-
रादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थशङ्कास्तु । तत्र वि-
चारविरहित प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानोऽहमा-
त्मेति प्राकृता शास्त्रसंस्कारवर्ज्जिता जनाः प्रतिपन्ना ।
तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं
जानामीति शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन
चावगम्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहु
सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रि
याण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वय
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धि । करणत्व कल्पनादुपादान
त्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः अन्धोऽहं काणोऽहं
मूकोऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहंप्रत्ययालम्बनत्व चेतन-
त्वञ्चात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेकस्मिन् श-
रीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यएवाहं पूर्वं रूपमद्रा-
क्ष स एवेदानीं शब्द शृणोमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

[illegible] "बुद्धिपूर्वकानां [illegible]" [illegible] आत्मनोपादानत्वं [illegible]

आत्मघोष पु॰ आत्मानं घोषयति [illegible] काके कुक्कुटे च [illegible]

आत्मज पु॰ आत्मनो जायते [illegible] "आत्मा वै जायते पुत्र इति" [illegible] पुत्रे [illegible]

आत्मजन्मन् पु॰ आत्मनो जन्म यस्य [illegible] पुत्रे [illegible]

आत्मत्याग पु॰ आत्मनो त्यागः [illegible]

आत्मतत्त्व न॰ आत्मस्वरूपम् [illegible]

[illegible]

आत्मतुष्टि स्त्री॰ आत्मन एव तुष्टिः [illegible]

आत्मसमर्पिन् त्रि॰ [illegible]

आत्मदर्श पु॰ आत्मा दृश्यतेऽनेन [illegible] आदर्शे [illegible]

आत्मदर्शन न॰ आत्मनो दर्शनम् [illegible]

आत्मद्रोहिन् त्रि॰ आत्मने द्रुह्यति [illegible]

आत्मध्यान न॰ आत्मनो ध्यानम् [illegible]

भूतानाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषाम्भोक्तृता । तदा-
स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तौ
सङ्घातापत्त्यभावप्रसङ्गात् । अन्तरेणैव संघातम्भोक्तृत्वे देहा-
द्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत । नापि क्रमेण
तेषां भोक्तृत्वं सङ्घातानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न च वर-
विवाहन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात् । य-
थैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां
पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तृणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यव-
स्थिता । कथं क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन् । तदा
युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः । यथैकस्मिन्
मुहूर्त्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
विवाहेऽगुणप्रधानतया सङ्घातोवा नास्ति तद्वत् । नापि स-
मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य
सङ्घातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः । अथ मन्यसेऽग्नौ प्रक्षिप्तेषु
तिलेष्वेकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
तज्जनकत्वं तथा सङ्घातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि सङ्घा-
तापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः । भागाभिभोगो हेतुरिति चेन्न
यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं सङ्घातापत्तिः प्राधान्यं
तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात् । अथ यान्यशे-
षिणः भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंशरीरयोर्भोक्त्रोः
सङ्घातापत्तिरिति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वाप्रतिपत्तेः ।
ज्वालां प्रति तिलानां सङ्घातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
ऽपि तथाविधः सङ्घातानिरूपणात् । न तावत् सङ्घातोनाम
भोग्यभोगिनोर्वैसवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्व-
त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारब्धोऽवयवी सङ्घातः तस्य भूते-
भ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया
सङ्घातत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोरनङ्गीकरणात् । अथाव-
यविनः पारतन्त्र्याच्च पञ्चमतत्त्वाप्रसक्तिः तर्हि जलादेः पृथि-
व्यादितन्त्रत्वाच्च तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यसुखा-
वस्थयोग्यतापत्तिः सङ्घातः, वस्तुतोऽनेकेषु कालसु-
खेष्विच्छप्रमात्मत्वात् । न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः
सङ्घातः, तदानीं काष्ठान्वयेन वह्निना वायुसहकृते जले-
नाध्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसङ्घाताद्भोगप्रसङ्गात् ।
नचास्त्यय पिण्डवत् संश्लेषः सङ्घातः, शरीरे वायोस्तथा
संश्लेषाभावात् । वह्निव्याप्तेनायःपिण्डेन सन्तापितजले
वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि-
हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः षण्णामपि
सर्व्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्द्धारणात् । यत्तु
लौकायतिकैकदेशिना मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
निराकरणीयम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां
भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः ।
तच्छक्तय इति मीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
णीत्यन्ये सर्वे वादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धि-
सद्भावात् । वृक्षाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भ-
सत्त्वाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपा" इत्यादि शास्त्रात् । न च
वृक्षाणामचेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्
एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
शक्तिमद् द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
ने लाघवमिति । तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारित-
र्यविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्न,
त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् ।
एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
रेकौ शरीरस्यान्यथासिद्धौ । अतो मीमांसकमतमनु-
पपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके
विशेषसम्बद्धाङ्कुरादिवद्दृश्यानीति । तदप्ययुक्तम् ।
तेषु प्रमाणाभावात् । विमता रूपाद्युपलब्धयः करण-
पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदादिक्रियावदिति चेत् करण-
प्रेरणात्मके कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन-
वस्थानात् । "एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि" चे-
त्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेत् न आगमसंस्कारविरहि-
णामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
याणि, रूपादिज्ञानानन्तरं लिङ्गमनपेक्ष्य साक्षिमात्रेण चक्षु-
रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।
अत्रोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवाव-
गम्यन्ते । न हि तत्र संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु
गोलकान्येव । यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सा-
ङ्ख्यैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
कृत्स्नकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः उभयथा-
पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण-
वचनानि मानन्तन्न श्रुतिविरोधात् । "अन्नमयं हि सौम्य-
मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" श्रुतौ

यथा [illegible] रूपादिषु [illegible] [illegible] [illegible] चेत्
नैवम् न हि चैतन्यं [illegible]
[illegible]। यतो यत्र [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] विज्ञान[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] मतम्। [illegible]
[illegible] [illegible] देहे [illegible] विज्ञान[illegible]
[illegible] [illegible]। न च रूपादिविज्ञा-
नानां चक्षुराद्यायत्तत्वं [illegible] देहे [illegible] रूपादि
[illegible]। तत्र [illegible] चक्षुरादीनि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] विरुध्यते। न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]
शरीर[illegible] [illegible]। विज्ञान[illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] विज्ञान[illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] विज्ञान[illegible]
[illegible] यदि [illegible] विज्ञान[illegible]
[illegible] विज्ञान[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] चेत् न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] यदि चेत्।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
न [illegible] [illegible] यथा [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] शरीरे
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
विज्ञाने [illegible] [illegible] [illegible] हि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] विज्ञाने[illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। न [illegible] विज्ञान[illegible]
विज्ञान[illegible]। [illegible] विज्ञान[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] शरीरेन्द्रिय[illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]। शरीरे-
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] विज्ञान[illegible]। न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]।
[illegible]। [illegible] विज्ञान[illegible]
[illegible] न विज्ञान[illegible]। [illegible]
न न [illegible] [illegible]
विज्ञान[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] विज्ञान[illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] विज्ञान[illegible]
[illegible] [illegible]। यथा हि। शरीरे
[illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] शरीरे [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible] यथा [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
शरीर[illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]
विज्ञान[illegible] [illegible]।
न हि [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] शरीरम्। न च [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible]।
[illegible] यथा [illegible] हि न [illegible]
[illegible]। [illegible] शरीर[illegible] [illegible]
[illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible]

स्तानाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषाम्भोक्तृता । तदा-
स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तौ
संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात् । अन्तरेणैव संघातम्भोक्तृत्वे देहा-
द्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत । नापि क्रमेण
तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न च वर-
विवाहन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात् । य-
थैकैकवरस्यासाधारण्येनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां
पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तॄणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यव-
स्थिताः । कथं क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन् । तदा
युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः । यथैकस्मिन्
मुहूर्त्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
विवाहे गुणप्रधानतया संघातो नास्ति तद्वत् । नापि स-
मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य
संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः । अथ मन्यसेऽग्नौ प्रक्षिप्तेषु
तिलेषु एकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघा-
तापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः । भोगाभियोगो हेतुरिति चेन्न
यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्ये
तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात् । न च वाच्यं शे-
षिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंशरीरयोः भोक्त्रोः
संघातापत्तिरस्तीति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासम्प्रतिपत्तेः ।
ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
ऽपि तथाविधः संघातानिरूपणात् । न तावत् संघातो नाम
भोग्यभोगिनोर्वनवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वात् तद्भोगयोः सार्व-
त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारब्धोऽवयवी संघातः तस्य भूते-
भ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया
संघातत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोरनङ्गीकरणात् । अथाव-
यविनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्त्वापत्तिस्तर्हि जलादेः पृथि-
व्यादितन्त्रत्वान्न तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यमुक्ता-
नन्ययोग्यतापत्तिः संघातः, वस्तुतोऽनेकेष्वेकत्वबु-
द्धेर्विभ्रममात्रत्वात् । न चैकार्थक्रियाया युगपदन्वयः
संघातः, तदानीं काचान्वयेन वह्निना वायुसहकृते जले-
नाप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् ।
न चान्यत् पिण्डवत्संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथा-
श्लेषाभावात् । वह्निव्याप्तेनायःपिण्डेन सन्तापितजले
वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि-

हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वमिवेति, पञ्चानां वा
सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्द्धारणात् । यत्
तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
निराकरणीयम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां
भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः ।
तच्छक्तय इति मीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
णीत्यन्ये सर्ववादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धि-
सद्भावात् वृक्षाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भ-
सम्भवाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपा" इत्यादि शास्त्रात् । न च
वृक्षाणामचेतनत्वं हि शास्त्रप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्
एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
शक्तिमद् द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
ने लाघवमिति । तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारित-
र्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् ।
एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
रेकौ शरीरवदन्यथासिद्धौ । अतो मीमांसकमतमनु-
पपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि यानि गोलके
विशेषसम्बन्धाङ्कुरादिवदवस्थानीति । तदप्ययुक्तम् ।
तेषु प्रमाणाभावात् । विमता रूपाद्युपलब्धयः करण-
पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करण-
प्रेरणात्मके कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन-
वस्थानात् । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" चे-
त्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेत् न आगमसंस्कारविरहि-
णामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
याणि, रूपादिज्ञानानां लिङ्गमन्तरेण साक्षिमात्रेण चक्षु-
रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।
अत्रोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाण्यागमादेवाव-
गम्यन्ते । न हि तत्र संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु
गोलकान्येव । यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सा-
ङ्ख्यैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
कृत्स्नकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः उभयत्रा-
पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे भागापुराण-
वचनानि मानन्तन्न श्रुतिविरोधात् । "अन्नमयं हि सौम्य-
मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" श्रुतौ

रन्त सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्ष । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उत अदृष्टोपलक्षितात्मसंयोगः । नाद्य । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीय मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धि । स चायमात्मा अहं प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्ष सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाश स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्त्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्यप्रकाशगुण प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । स चायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वेषामहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्ग । ननु तर्ह्येकस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यात्मापि आत्मनो भोगानुसन्धान प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेक स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । तमेतमात्मतत्त्वमवैदिका देहादिष्वन्यपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्ना. मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारं भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मन कर्त्तृत्व स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मन परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि मुक्ते कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितु शक्यं अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैव भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखाद्युपभोग येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्ष । वैशेषिकयोगनैयायिका उक्ताल्लोकाज्जीवादतिरिक्त सर्वज्ञ सर्वशक्ति ईश्वर कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमत जगत् स्वरूपोपादानाद्भिन्नकर्त्तृक विविधकार्य्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमता ज्ञानैश्वर्य्यशक्तय क्वचित् पराकाष्ठां प्राप्ता सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्म्माधर्म्मफल कर्म तत्फलभोक्त्राद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्म्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिका । नन्वीश्वर पक्षोपन्यासो न युक्त यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे अस्मिन्नपि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितु प्रक्रान्ता, नैष दोष प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य्यवसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्वाकादिशब्दे वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे मुक्तावल्याञ्चात्मनिरूपणायेत्थमभ्यधायि “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्य मृतेषु व्यभिचारत । तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथ स्मृति । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्ष तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगत । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथि । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचर । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्ति नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्ति ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादक । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्न प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितु न शक्यत इत्यत प्रमाण दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधान दृष्टम् एव चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्त कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना तन्मत इत्थ मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षति प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्ते शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति

मूर्त्तिकारणत्वाभावात् । अतः शरीरस्याप्यतीन्द्रियत्वा [illegible] मतिर्व्याहतेति । यत्र [illegible] चैतन्यमिन्द्रियाणामस्तु । तदप्ययुक्तम् । [illegible] [illegible] । इन्द्रियाणि चैतन्यानि [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] न इन्द्रियाणामनुपलब्धेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] अथवा [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा चैतन्यस्य [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति चेत् यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति चैतन्यमिति [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] । तत्र शरीरं [illegible] [illegible] [illegible] शरीर [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] शरीरं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शरीरेन्द्रिय [illegible] इति चेत् न शरीरस्य [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] इन्द्रियाणां [illegible] [illegible] स्यात् । शरीर [illegible] [illegible] इति चेत् यदि चैतन्येन्द्रिय [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

तदप्ययुक्तम् । तत्र किं चक्षुरादीनां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । किं [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । तत्र न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] चेत् न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यदि [illegible] इति चेत् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् [illegible] [illegible] इति सूत्रं । [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति चेत् न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

एव सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्ष । यतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उताऽदृष्टोपलक्षितात्मसंयोग । नाद्य । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीय मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धि । नचायमात्मा जड प्रत्यक्षानुमानागमै स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्ष सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाश स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् स वेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि अजन्यप्रकाशगुण प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्येकस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्रापि आत्मनोभोगाननुसन्धान प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेक स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । तमेतमात्मतत्त्वमवेदिका देहादिष्वनात्मपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्ना मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेक प्रतिपद्यापि कर्त्तारम्भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मन परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियाविशेषायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुक निरवयवे कर्त्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि मुक्ते कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्य अध्यासनिषादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैव भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखाद्ययोभोग येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन द्रष्टृसाक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्ष । वैशेषिकयोगनैयायिका उक्ताद्भोक्तृजीवादतिरिक्त सर्वज्ञः सर्वशक्ति ईश्वर कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृक विविधकार्य्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र

कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वैशेषिका । विमतं ऐश्वर्यं शक्त्या क्वचित् पराकाष्ठां प्राप्तं सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्त्रादभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता, नैष दोष प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्योवेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य्यवसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्व्वाकादिशब्दे वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे मुक्तावल्याञ्चात्मनिरूपणावेत्थमभ्यधायि “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादक । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यत प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् एव चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्त कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मना तन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षति प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्ते शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति

[illegible] जीरसात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] न [illegible] । [illegible]

[illegible] न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]"

चिभेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशस्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बाद् तात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणप्रतिबिम्बेनेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । "वीतरागजन्मादर्शनात्" अनादित्वम् । अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्माहं कर्त्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः । धर्म्माधर्म्माश्रयः इति । आत्मेत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्म्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहं करोमि इत्यादि प्रतीतेः । प्रवृत्तीति । अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्व्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्व्वोक्ता वेदितव्याः" । ते च 'बुद्ध्यादिषट्कं सङ्ख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश' इत्युक्ता बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा-द्वेषः यत्नः सङ्ख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनाख्यसंस्कारः धर्मः अधर्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६४२६६ आत्मज्ञानशब्दोदिता अपि । मिता० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह । "महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति । वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्" या० स्मृ० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्यः, अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न, तर्ह्येकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति । यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामीति । तथा कस्यचित् रूपस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् किञ्च । "अतीतार्था स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः । जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः । शब्दादिविषयोद्योगः कर्म्मणा मनसा गिरा" या० । "यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्ह्यनुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्व्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नह्यन्द्रियाणाम् उपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिजनवानादिसम्पन्न इत्येवंविधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

बाधम् अनन्तेन बाधकत्वे गौरवात् एवं प्रत्यैक
वैयर्थ्ये बाधकत्व सम्भवाद्दौ प्रवर्तिं स्यात् इत्यादेन
बाधकत्व प्रत्येकमात्रवृत्तीनिव्याप्यमानाबाधकत्वाभावात्
बाधते अबाधकत्वस्मृतिव्याप्यमानस्य प्रत्यौ बत्वादेव
प्रवर्तिता न च अबाधकत्वभूतमस्यात् तत्रापिति
बाधम् बहुत्वेनबाधकत्वम् अत लघवता गौरवात-
भिन्नेषूभयत्र भवति इत्यत्र बाधकत्वापाद्दिवा
बाधकोऽपि अनादिमत्त्विद्दौ अनादित्वात्तत बाधकत्व-
वात् भिन्नत्व विषयेऽपि गौरवम् । नह पक्षादीनां वा
बाधौ बाधकत्व वर्तीत बाध्य विरोधे बाध्यबाधकत्व
बाध इत्यादिनिति चेन्नदनियमात् अनयतो भावे इति
बाधोऽनुपादेयत्वे अतथापि ? पूर्वे अनुया बाधाद-
प्रमाणत्वप्रयोजकत्वे बाध्य न स्यात् बहुधर्म्यप्रयोजकत्व
अबाधकत्व बाध्य न बाधकत्वाभावात् बहुबाधकत्वात्।
बाधाभाववदाख्येन बाधबाधकत्वात्विति बाध।।
नह पक्षादीनां पक्षत्वं बाध्य अनयत् भिन्नत्व चैतन्य
स्यात् बाध बाध अनोऽपीति न तथा न चैवम् ।
बाधादीति । अनयोऽप्युपाद् प्रत्यये न बहुत्वस्य चैतन्या-
बाधते बाधकत्वादिमत्त्वे इत्यभावाद्धत्वेऽपि तथा
अबाधेऽपि तथा भवति । नन्वेत् विषयादेव बाधा
बाधस्य अबाधकत्वात् चेत्तन बाधकत्वादित्वत्
बाधकत्वादिभेदे। तथापि बाध्यत्वेन व्यभिचार पूर्वं
विषयत्वोत्तरोत्तरविषये चेत्तत्वात् अप्रामाण्यविषयत्व
बाधा विरोधादेव अबाधकत्वाभावात् तत्तदन्य पूर्व पूर्व
विषयत्वनियतबाधाभावबद्दोत्तरविषये बाधकता
बाधकत्वात् बाध्यत्वेऽपीति चेन्न तथा अनादित्वात्वे
बाध्यबाधक । तद्विनिर्दिष्टत्वे विनिगमनाभावात्
तत्प्रयोजक विषयत्वाभावप्रसङ्ग । तदानी विरोधाता
निबन्धविरहवत्त्व इति चेन्न तथा बाधकत्वे प्रमाणा-
भावात् अन्यथा स्वाद्दोवत्वेन बाध्यबाधके न चैवा
अपि विषयत्वविशिष्टत्वविरोधादिति बाध्य
बहाद्दिवृत्तबाधकत्वविरुद्धत्वाभावात् । बाधादीवैव
तत्र विषयत्वेऽपि चेद् विषयत्वावाद्दोविषयत्वे विषयता
दर्शि अनयत्व विषयत्वादित्वेन । नातिरिक्ते चेदति
तत्पूर्वत्वत्वे नीलत्वादौऽपि नीलत्वाद बाध् बाधको
नियमकार्यवैयात्, अयोऽप्यतो नीलत्वादिविषयत्वं
इति चैत नीलत्वादीनां विषयत्वावैशिष्ट्यमवैयात्
इत्यत्र विरोधैव इत्यत्वात् । न च बाध्यबाधका ।

तथापि बाधकत्वाद्दिपि बाध्यत्वेऽबहुत्वात् न च
अबाधानोपादेयत्वो विषयत्व इति गत्वं बाध्यत्व
तत्स्वरूपत्वात् । तद्विशिष्टतावित्वे बाध इति चेन्न
प्रतुलतस्याभावात् । तथापि तत्र च अन्यत्वे प्रा-
भावत्वम् । अविनाशित्वातिरिक्तविषयत्वेन। अत्र इति
चेन्न बाधाभावात् अबाधादीत्वात् । इतेन अविनाशित्वेन
भवत्यपि प्रत्यत्र गौरवादिनिषे बाध्याभावात् तैला-
द्यपि बहुत्वादिविषयत्वादित्योपपत्तेः पूर्वं तत्साधकत्व
बाध यदि अविनाशित्वे गौरवादिविषयत्वेऽपि
"अविनाशी वा अरे अयमात्मा सर्वं बाध्यत्वं ध्रुवं"
इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तत्र विषयत्वाभाव इति-
भात् निर्णीतत्व बाधते बाधाभावात् इतित्वात्-
बहुत्वात् । बाधो बाधविदो निम बाधोऽपि विरह ।
बाधं बाधविदि प्रकृत्वं ज्ञातैव गौरवत्वे बाधा-
प्रामाण्यविषयत्वाविरुद्धविवर्गीयानां वेदविदो एव
दर्शितत्वेद: अथवा प्रमाणोबाधकत्वे गौरवत्वमेव
नीलत्वोऽपि बोऽपि बहुत्वेन बहुत्वेन प्रतिपादयत्
बोऽपि अपेक्षत्वे न अविनाशिति यदि । अथवा
"एवं वा बाधवित् पश्येद् इति भूतो नीलत्वा
बाधबाधनिषयत्वेऽपि बाधो इत्यपि न भेदेन भिन्ने
बाधाभावात् वेदबाधेऽपि अविनाश बाध्यत्वे । न च
विषयत्वादि नक्षत्रीति तथा तत्र नियमैव प्रकृति च-
प्रमाणत्वेऽपि बाधकत्वं प्रतिनियत विषयत्वादिति
इत्यादयो वाचिति तत्त्वज्ञान विषयत्वाभावादिविषयता-
प्रबलत्व तत्स्वरूपेति चेद् इत्याद्यानो अविनाशात्वो
विषयत्वभूतानां प्रत्येकैवत्वादि इतिविशेषत्वे अत्र
इतिबहुत्वं चैतन्यिकत्व सर्वत्वविषयत्वम् । बोऽपि बहु-
नीलत्वेऽपनिषादत्व बाधता बोऽपि निर्णुणत्वादिना सर्वं
प्रतिपादयति चैतन्यादिको इत्येतिविशेषत्वं तत्र चैतत्वं इति
च । अथवा "निष्कला परम बाधकमपि इत्यपिति पूर्वे
ईश्वरो न बाधकत्वत्वा भिन्न बाधत्वाभावा निर्भ निष
नवायत्वं अत इत्यादौ विषयत्वेन बाधायत इतीत्था
"ज्ञ: सर्वज्ञ:" इत्यादित्वेन बाधकत्व इत्यादि बाध-
ज्ञत्विवत्व अत अविनाशित्वमीमांसकत्वात्, अथवा
ईश्वरत्वात्वे। बाधकोऽपि इत्यादावपि अयतो बाध-
इतरते इतो वेदबोधविषयत्वं इत्यादावेव इविनाश-
भवात् । अथ वा अविनाशाभ्यो न भवो बाधकत्व इत्यत्र
बाध्यत्वविशेषत्वम् । "बाधत्वं प्रकृतो निरुप

व्यादिपरमाणव खरस्नेहोष्णेरणस्वभावा ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञका पञ्च स्कन्धा तेऽप्यध्यात्मं सर्व्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकार समुदाय परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूप पञ्चस्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूप । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्ति स्यात् समुदायाप्राप्ति समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तु प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्ते तस्मात् समुदायानुपपत्ति । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतन संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादय अविद्या संस्कारो विज्ञानम् नाम रूपं षडायतनम् स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानम् भवो जातिर्जरा मरणं शोक परिवेदना दुःख दुर्मनस्त्वमेवम् जातीयका इतरेतरहेतुका सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टा क्वचित् प्रपञ्चिता । सर्व्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येय । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्न संघात इति चेत्तन्न कस्मात् ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्ते किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्राय अविद्यादय एव संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्येष्वणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुन क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयीभावशून्येषु चाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्राय अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्यु । अथ मन्यसे संघात एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य्यग्योनिनारकप्राप्त्यभाव प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गल कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थं संघात स्यात् स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगम ततश्च भोगो भोगार्थ एव सन्नाऽन्येन प्रार्थनीय तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभय, भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोध । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघात सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्राय इत्यन्तेन” । एतन्मत मनुस्मृत्यैव “सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रोमहोभृता मिति” माघ· । आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते । तदेतन्मतमुत्थाप्य दूषितं शा०सू०भा० यथा । “एवं चात्माकार्त्स्न्यम्” सू० । “यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्म्मासम्भवो दोष· स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्व्वगत परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मन प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुन केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्न हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्न पुत्तिकाशरीरे संमीयते । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोष । स्यादेतत् अनन्तावयवोजीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवा परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्ते सर्व्वेषाम-

[illegible]

[illegible]

व्यादिपरमाणवः सरजस्तोपगुणोपेताः सभावाः, ते पृथि-
व्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञान-
वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धा ते ऽप्याध्यात्मं सर्व-
व्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तत्रेद-
मभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदाय
परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकप्रकृतिरूपः पञ्च
स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि
समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः
समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसि-
द्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितु-
र्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च
प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरू-
प्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् प्रवृत्त्यनुप-
पत्ते तस्मात् समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च
तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । "इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्" सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशा-
सिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथा-
प्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्या-
ञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चा-
विद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानम् नाम रूपं षडा-
यतनम् स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानम् भवो जातिर्जरा मरणं
शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्त्वमित्येवम् जातीयका इतरे-
तरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्
प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्या-
ख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्त
नैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त
उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मात् ? उत्पत्तिमात्र
निमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य
किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्य-
यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्र
निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं
सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्
अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादय एव
संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति
ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्ये-
ष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु
सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः
क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयीभावशून्येषु चा-
भ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्या-
दय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मा-
नं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात
एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तदाश्रयाश्चाविद्या-
दय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमानं
नियमेन सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं
वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य-
ग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपग-
मेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो
वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगम-
विरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात् स जीवो नास्ति
स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव
स नान्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा
नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं, भोगमोक्ष
कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणि-
कत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्त-
त्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः
सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः इत्यन्तेन"। एतन्मत
मनुवन्येन "सर्व्वकार्यशरीरेषु सत्याङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रो महेश्वरेति"माध ।
आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते । तदेतन्मतमुत्थाप्य
दूषितं शा० सू० भा० यथा । "एवं चात्माकार्त्स्न्यम्"
सू० । "यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवोदोषः
स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्य-
मपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाण-
तायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्व्वगतः परिच्छिन्न आ-
त्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणा-
ञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो
भूत्वा पुनः केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
वन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च
प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयते । समान एष
एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः ।
स्यादेतत् अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरी-
रे सङ्कुचेयुर्महति विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
संमीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्व्वेषाम-

[illegible]

[illegible]

रात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् नैष दोषः । कस्मात् इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मन. प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, "विरजः पर आकाशात्" इत्येव विधाभाञ्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु- "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति शारीरोऽमङ्गत्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । "स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च" सू० इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते "स एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशेति" प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते तथाचोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय" इति । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति चोन्मानान्तरम् । ननु- अणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वाङ्गे शैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरितिचेत् उत्तरं पठति । "अविरोधश्चन्दनवत्" सू० । यथा हि हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशे सम्बद्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः, कृत्स्नायाञ्च त्वचि वर्त्तते त्वक् च सर्वशरीरव्यापिनीति । "अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि" सू० । अत्राह यदुक्तम् "अविरोधश्चन्दनवदिति" तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वम् । अनुमेयन्त्विति यदुच्यते न चात्रानुमानं सम्भवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किं विभोर्नभस इव, आहोस्विच्चन्दनबिन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते- नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथमिति उच्यते । हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु 'हृदि ह्येष आत्मा' "स वा एष आत्मा हृदि कतमः ? आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्याद्युपदेशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति । "गुणाद्वालोकवत्" सू० । चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्तिनामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहव्याह्लादयितृत्वं नत्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पेदित्याशङ्क्य "गुणाद्वालोकव"दित्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तेत न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति । "व्यतिरेको गन्धवत्" सू० यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्लेषदर्शनात् । गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्व्वावस्थातोऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्व्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयते । स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्व्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेन्न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति गन्धएवाघ्रात इति लौकिकाः प्रतियन्ति । रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्ताश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुगन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा । न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते । "तथा च दर्शयति" सू० । श्रुतिर्हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य" इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । "पृथगुपदेशात्" सू० । "प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति" चात्मप्रज्ञयोः कर्त्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्य शरीरव्यापितावगम्यते । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

मानात्" ८। "एकनाशे द्वितीयाविनाशात्" ९। "अव-
यवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः" १०। "दृष्टान्तविरोधाद-
प्रतिषेधः" ११। "इन्द्रियान्तरविकारात्" १२। "न
स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्" १३। "तदात्मगुणत्वसद्भावाद-
प्रतिषेधः" १४। "अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविष-
यस्य" १५। "नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्" १६।
"ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्" १७। "निय-
मश्च निरनुमानः" १८। "पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य
हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः" १९। "पद्मादिषु प्रबोध-
सम्मीलनविकारवत्तद्विकारः" २०। "नोष्णशीतवर्षाकाल-
निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्" २१। "प्रेत्या-
हाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्" २२। "अयसोऽय-
स्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्" २३। "नान्यत्र प्रवृत्त्य-
भावात्" २४। "वीतरागजन्मादर्शनात्" २५ अत्रापि
"एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने
ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पार्शनोभय-
ज्ञानैकस्य धर्म्मिण प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च
योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यति-
रिक्त एक इति १। अत्र शङ्कते चक्षुरादीनां रूपस्पर्शादि
नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादिसम्बन्धित्वमित्यज्ञाभेद-
प्रत्ययोभ्रान्त इति भावः २। समाधत्ते उक्तप्रतिषेधोन
युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्प-
नादित्यर्थः। अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं
प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति,
चक्षुरित्यादिज्ञानकत्वे तु विनिगमकाभावात्। तेन जन्यज्ञान-
त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च
नित्यतावावश्यभावत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि स्मरणाच्चक्षुरह-
मित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादोयुज्यत इति ३। समाप्त-
मिन्द्रियप्रकरणम्। ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रती-
तेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्क्य दूषयति। पातकाभावात्
पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथाचोत्तरकालिकं दुःखादिकं
न स्यादिति। यद्वा दाहेनाशः तथा च शरीरनाशे
हते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि
भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नेष्यते तथापि तस्य प्रथा-
ध्यात्मकत्वादेकदेशिन पूर्व्वपक्षित्वाच्च न दोष इति
भावः ४। तत्रापि दोष इत्याशङ्कते। तद्-
भावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः
तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनोनित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्णिका-
रत्वं तेन जन्यधर्म्मानाश्रयत्वमभिमतमिति केचित्। तन्नि-
त्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादि-
त्यपि कश्चित्। किन्तु सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातका-
भावः स्यात् तस्यात्मनोनित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५।
परिहरति। कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुः ज्ञानावच्छेदकस्य
शरीरस्यैव नाश इति न पातकाभावः।
यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्त्तृबधात्
शरीरस्य नाशात् आत्मस्थानादेः शरीरप्रतियोगिकाभावा-
देव पापोत्पत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु अपूर्व्वशरीरावच्छिन्न
आत्ममनोयोगात्ज्ञानोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणमनोयोग-
ध्वंसविशेषस्याक्षरसमध्यात्मन सम्भवति अन्यथा शरीर
विनाशमोद्धन्यमनसामिरोपादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातका-
नभ्युपगन्तृचार्व्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाण-
युक्तिभिरिति ध्येयम् ६। समाप्तं देहभेदप्रकरणम्, प्रसङ्गा-
च्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते। वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन
चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केचिन्मतं
तन्निराकरणायैतदुपन्यासः ७। एतद्दूषयति। मध्य-
स्थचेतना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरा-
वच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययोभ्रम इत्यर्थः ८। आक्षिपति।
चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ९।
अत्रैकदेशी परिहरति। अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवय-
विनोवृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानादवयवनाशे सर्व्वावयवनाश-
नियमस्तदा चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति १०। एकदेशिमतस्य
पूर्व्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्।
उक्तप्रतिषेधोन युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न
हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गा-
दतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्।
एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाद्द्वैतसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षु-
र्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुः सम्भवात्
इत्यस्य सायणाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकासारसङ्क्षिप्तम्। परे तु च-
क्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः। सूत्र
सव्येनेति। शङ्कते नैकस्मिन्निति। समाधत्ते एकेति। शङ्कते
अवयवेति। निराकरोति दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशा-
वश्यकत्वात् दृष्टान्तोन युक्तः। यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य
विरोधादन्यथानुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि मृतस्य चक्षुर्विनाशगो-
लकद्वय भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११। आत्मन इन्द्रिय
भेदे युक्त्यन्तरमाह। चिरविल्वाद्यम्लद्रव्य दृष्टे तद्रसस्म-
रणाद्दन्तोदकसम्प्लवरूपरसनेन्द्रियविकाराद्द्विन्द्रियव्यतिरिक्त

द्रावेति च" वस्तुः शरीरात् [illegible] [illegible] प्राप्ते मूक । "[illegible] महान्तेषः [illegible]" च । [illegible] [illegible] । नैतदपि [illegible] । [illegible] शरीर [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] एव महान् आत्मा [illegible] । [illegible] शरीर [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] शरीर [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" । यदि च [illegible] शरीरं [illegible] इति । [illegible] इति [illegible] "[illegible] महान्तेष इति । [illegible] [illegible] । न हि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । तथा च "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] शरीर [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] शरीर [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] शरीर [illegible] । [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" १ । "शरीरात् [illegible]" २ । "[illegible]" ३ । "[illegible]" ४ । "[illegible]" ५ । [illegible]

मानात्” ८। “एकनाशे द्वितीयाविनाशात्” ९। “अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः” १०। “दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः” ११। “इन्द्रियान्तरविकारात्” १२। “न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्” १३। “तदात्मगुणत्वसद्भावादप्रतिषेधः” १४। “अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य” १५। “नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्” १६। “ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्” १७। “नियमस्य निरनुमानः” १८। “पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः” १९। “पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः” २०। “नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्” २१। “प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्” २२। “अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्” २३। “नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्” २४। “वीतरागजन्मादर्शनात्” २५ सूत्राणि “एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पार्शनोभयजन्यैकस्य धर्म्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति १। अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादिसमवायित्वमित्यस्याभेदप्रत्ययो भ्रान्त इति भावः २। समाधत्ते उक्तप्रतिषेधोन युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः। अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात्। तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यतावावश्यमापत्त्या चक्षुरादिनाशेऽपि अस्मरणाच्चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ३। समाप्तमिन्द्रियप्रकरणम्। ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्क्य दूषयति। पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथा चोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति। यद्वा दाहेऽभावः तथा च शरीरनाशे कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रमाभ्याऽकृतत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ४। तत्रापि वस्त्रोदोष इत्याशङ्कते। तदभावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् नित्यत्वेन निमित्ता-रत्वं तेन जन्यधर्म्माणामाश्रयत्वमभिमतमिति केचित्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित्। किन्तु सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५। परिहरति। कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुः इत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः। यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्त्तृबाधात् शरीरस्य नाशात् प्राक्पश्चादे शरीरोत्पत्तित्वात्तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकं मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीरविनाशनोद्भूतमनःसुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातकानभ्युपगन्तृचार्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ६। समाप्तं देहभेदप्रकरणम्। प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते। वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणायैतदुपन्यासः ७। एतद्दूषयति। मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययो भ्रम इत्यर्थः ८। आक्षिपति। चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ९। अत्रैकदेशी परिहरति। अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानादवयवनाशे सर्वत्रावयविनाशनियमस्तथा चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति १०। एकदेशिमतस्य पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गादतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्। एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाद्द्वैतसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुः सम्भवात् इत्यस्य लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकाकारसम्मतम्। परे तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः। सूत्रं सव्येनेति। शङ्कते नैकस्मिन्निति। समाधत्ते एकेति। शङ्कते अवयवेति। निराकरोति दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशावश्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः। यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विरोधादन्यथानुपपन्नत्वाद्दृष्टे हि मृतस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वय भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११। आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह। चिरबिल्वाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणाद्दन्तोदकसम्प्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

[illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] ॥ १८ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] ॥ २० ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible]

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्व्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम्। नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न एकशत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करचरणच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यत "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य" इति। किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ३। ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया, ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्व्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्य्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्व्वपार्थिवव्यापितावाप्नेः कार्य्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्याच्च च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ४। ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह। सर्व्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः। सर्व्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५। ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्व्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्यत आह। हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुर्हेत्वरमपदेश इत्यर्थः ६। ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वह्नेर्धूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणमुत्पद्यते इत्यत आह। हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणाद्वह्न्यादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु वह्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स च स्वभावो यदि कार्य्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भवत्येव तथा च कार्य्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अपदेशः, तथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्य्यवसानम् ताभ्यां समानोपायो वा तदुभयमात्रपक्षाधीनपक्षौ वेति स्वगियव्यामहोभाय परिभाषामात्रमिति भावः" ७। उपस्क०। अनतिदूरे च तत्रैव "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्" १८ सू०। "ज्ञानमात्मनो यथा लिङ्गम्, ज्ञानं कञ्चिदाश्रित्य कार्य्यत्वाद्रूपादिवदिति वा, सत्याभग्नाङ्गरूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्य्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात्। नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगतकार्य्यं स्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्त्तृकेभ्यो व्यावर्त्तमानमेककर्त्तृकतायां पर्य्यवस्यति। न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्य्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्ध्योरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात्। उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्म्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्व्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, न हि पूर्व्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधाराङ्गरूपस्य च कालान्तरस्मृतौ प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात्। आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव स्मर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधाराङ्गरूपश्चेत् तदा पूर्व्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः। किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः। अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानामनुपादानतापित्तेर्निमित्ततापि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वान्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्धमस्मदभिमतयोगादिभिः, व्यासज्यवृत्तितायास्त्वयाप्यभ्युपगमात्। तस्मात् ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। यद्वा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्" बुद्धितत्त्वं सत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्य्यायाभिधानम्, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम्। अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादिस्वरूपं तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः" १८। "प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्" १९। "आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह। प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दीरयत्व धी [illegible] [illegible] नेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"१८ [illegible] । [illegible] "आत्मे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" १ । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] २ । "[illegible] [illegible]" ३ । [illegible] [illegible] [illegible] विहासि" ४ । "[illegible] [illegible] [illegible]" ५ । "[illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]" ६ । [illegible] [illegible]"७ । "[illegible]" ८ । "[illegible] [illegible] ९ । यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति" १० । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ११ । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" १२ । "[illegible]" १३ । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" १४ । "[illegible] [illegible] [illegible]" १५ । "[illegible]" १६ । "[illegible] शरीर [illegible] [illegible] [illegible]" १७ । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" १८ । "[illegible] [illegible]" १९ । "[illegible] २ । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेत् [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति नेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति नेव [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति नेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति नेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेव [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति नेव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेव [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नेव [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्ते आत्मन-स्सदृशस्ययोग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात्। एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्विविधत्वं च तेषां तत्तदिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौ-रवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रि-यावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन समसमकालोगुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति, द्वि-तिच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म चक्षुरादाभि-घाताद्वा मनसः आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन चक्षु-र्मनोऽन्तरग्रहणाद्वा। यत्तु, मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्र श्रोत्रविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौगपद्ये इति तत्, तदपि अवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ९। इदानीं क्रमप्राप्त-प्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरोक्षत्वेन वर्त्तयिष्यन्नाह। प्रागि-न्द्रियाणामेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणा-दयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि। तथाहि शरीरान्तर्वा-र्त्तिनि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्द्धाधोगती उत्क्षेप-णावक्षेपणे सुप्तस्यापि प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नादुद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्य्ययो विना प्रयत्नात् न च विरुद्ध-दिक्क्रिययोर्वाय्वोः सलिलयोरिवोर्द्धगतिः स्यादिति वा-च्यम् एवं सत्यूर्द्धगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्य्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायु-मूर्द्धमधो वा प्रेरयति। सुषुप्तदशायां कथं प्राणापानयोरू-र्द्धाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्ना-न्तरस्य सद्भावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते। एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः। तथा हि निमेषस्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म, एते च कर्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते। एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्य्यं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादि लक्षयति। तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य दे-हस्याहारादिना वृद्धिमुपचयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना संरोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च गृह-पतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति। एवं मनोग-तिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्व्वप्रक-रणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये निवे-शनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यदिच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणाव-स्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति। ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दा-रको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किन्तु शरीर-मेव चैतन्याश्रयं अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः। यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैत-न्यैक्यं शरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः" इति तत्र चैतन्यमयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्य्यकारणभावेन प्र-तिसन्धानमुपपत्स्यत इति। तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदप्रत्यभिज्ञायकः इति चेत् एवं न बालशरीराद्भेदेन स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रति-सन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभे-दाग्रहस्यापि सत्त्वात्। मम शरीरमिति ममकारसामा-न्येनाहङ्कारस्य भावात्। ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्यौपचारिकत्वात् राहोः शिर इति वदभेदे-ऽपि षष्ठ्युपपत्तेः। हिंसादिफलस्य कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकनिष्क्रियीभूतचैतनिकस्य कृत-हानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक्। इन्द्रियान्तरवि-कारात् अस्त्यपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरबिल्वस्य वा रूपविशेषग्रहणरित रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृश फलमु-पलभमानस्य रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवः, स च ना-न्तररसानुमितिमन्तरेण, अनुमितिर्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैक-कर्त्तारमन्तरेण कार्य्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौ-तमीय सूत्रम् "इन्द्रियान्तरविकारात्" इति। सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्या। तथाहि सुखादिकं क्वचि-दाश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्यष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्व प्रकारमनादाय पर्य्यवस्यति यत्र च प्रथमं न बाधावता-

[illegible]

[illegible]

सिद्ध्याभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ॥१॥ ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमित्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तस्य शरीरव्यक्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुज्यते चेत् तदौपचारिकं बोद्धव्यम् ॥२॥ अत्र शङ्कते । तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्र कः मुख्यः क औपचारिक इति सन्देहः ॥३॥ समाधत्ते। अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परस्य परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियग्राह्यः स्यात् न हि शरीरे मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः बहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकर्णनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव । मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपपन्नेन तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं धीव किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपन्नेनैव प्रत्यक्षं भवति । आकाशमपि तर्हि शब्दोपपन्नेन प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेव यदि श्रोत्रं द्रव्यग्राहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि नीरूपत्वात् तुल्यमिति चेन्न बहिरिन्द्रियमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्यय शब्दोऽन्यथाख्यमाह ॥४॥ पुनः शङ्कते । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यस्य स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स चोपचार आभिमानिकः यथोऽहं गौरः अहं श्याम

सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तमन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चोपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥५॥ सिद्धान्तमाह । तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति । उपचारोऽयमाभिमानिक इति तु शरीर एवायमहंप्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे निमीलिताक्षस्याप्यहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्निरपेक्ष्येण च न स्यात् । अहं कथं स्थूलो वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न तत्त्वान्यथावच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरमानसम्भवात् सिंहमादर्वदिदं गहनमितिवत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते ममत्वोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमितिवत् ॥६॥ सिद्धान्तमुपपादयन्नाह । ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽहन्त्वमहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥७॥ नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाहं कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, क्वचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, तस्यैतदनुरोधेन अहंप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धबाधमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्यवच्छिन्नं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्समारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि अह इत्यत आह । अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपस्य निरवयवत्वञ्च यद्बाधकमुक्तं तद्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

[illegible]

[illegible]

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्य्यो जन्मान्तर गतकर्म्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्या ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहाति-रिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यत कारणगुणप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदृष्ट । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादि समवाय सम्भवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिके-ष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तर संयोगज इति वाच्यम् शक्तेः साधारणगुणत्वादतो भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्त्तव्य । सत्या-नृते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे व्यासु-षिके । तथा शुभकर्म्मानुष्ठानमशुभकर्म्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्त भूकम्पादि शकुनज्ञानम्पिङ्गलादिपतत्रिचेष्टालिङ्गकम् ज्ञा नम् ग्रहाः सूर्य्यादय तत्र योगजं फलं । तारा अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि नक्षत्राण्याश्वयु-कप्रभृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनं । जाग-रैर्जागरायस्याजन्यैश्च सञ्छिद्राद्रिव्यादिदर्शनै । तथा स्वप्नैः खरवराहयुक्तरथारोहणादिज्ञानै । तथा आ-काशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टै । तथा भवान्तर-प्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रौ-षधिफलैः प्रेक्षापूर्व्वकैः क्षुद्रकर्म्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमान एव तनयो वित्त जानीत । किञ्च । "अहङ्कृति स्मृतिमेधा हेमोमुष्टि सुखं इति । इन्द्रि-यान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्ग स्वप्नश्च भावाना-न्तरेण मनसागति । निमेषश्चेतना यत्न आदानञ्चास्त्र-भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मन' । तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वर "या० । अहङ्कृति अहङ्कार । स्मृति प्राग्भवीयानुभवभाविनसंस्कारोद्बोध निबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृति-धैर्य्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चार यमहमद्राक्षन्तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तर-सञ्चार । आसेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपमेव लिङ्गत्वम् । पूर्व्वश्लोकेऽनुगमनसत्यवचनादिदेहतयार्थिकम् छिद्रत्व-मित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारण शरीरस्य, जीवित प्राण-धारणम् । स्वर्गोन्यिमदेहान्तरोपभोग्य सुखविशेष । स्वप्न प्रसिद्ध पूर्व्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यम् । भावानामिन्द्रिया-दीनामन्तरेण मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्त्या । निमेष प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गा-नि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम्" इत्यन्तेन मिता० ।

देहात्मनो स्वभावभेदपर्य्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्य तथा दर्शित विवेकचूडामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीन । त्वक्चर्म्ममांस-रुधिरास्थिपुरीषराशिर्नाय स्वय भवितुमर्हति नित्य-शुद्ध । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षण-क्षणगुणोऽनियतस्वभाव । नैकोजडश्च घटवत्परिदृश्य-मान स्वात्मा कथ भवति भावविकारवेत्ता । पाणि-पादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् । तत्त-च्छक्तेरनाशाच्च न नियम्योनियामक । देहतद्धर्म्म-तत्कर्म्म तदवस्थादिसाक्षिण । स्वतएव स्वत सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मन । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽति-कश्मल । कथ भवेदय वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षण । त्व-ङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहम्मति मूढजन करोति । विलक्षण वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभू-तम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-विदुषस्त्वहन्धी । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माह-मित्येव मति सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धि त्यज मूढ-बुद्धे । त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्र-ह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्ति परमा भजस्व । देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदिता विद्यामहन्ता न जहाति यावत् । तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वे-दान्तनयान्तदर्शी । छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे यत् स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्ततस्त्व जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तेऽस्य चित्ते न पुनर्भवाशा" ।

आत्मस्वरूपमाह विवेकचूडामणौ "अस्ति कश्चित् स्वय नित्यमहम्प्रत्ययलम्बनः । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोषविलक्षणः । योविजानाति सकल जाग्रत्-स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् । य पश्यति स्वय सर्व्वं य न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तु य चेतयत्ययम् । येन विश्वमिद व्याप्त यन्न व्याप्नोति किञ्चन । आभारूपमिद सर्व्व य भान्तमनुभात्य-

[illegible] न चोयते यो [illegible] । [illegible]

[illegible]

सू०उ० "अनेनात्मना मनसा आत्मन्वी ममस्वी स्याम्" भा० स्वरूपे 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति' छा०उ० । जीवात्मनि "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" कठ०उ० । "अत्रात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि"भा० । मुण्डादौ "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति यच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" कठ०उप० "ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि बुद्धिर्हि मनआदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां प्रत्यग्ग्राहणम् । बुद्धिमात्मनि महति प्रथमजे यच्छेत् प्रथमजवत् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तञ्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि"भा० तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दो गौणः 'ममात्मा भद्रसेन इति' यस्तु देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति"शा० भा० उक्तम् । परमात्मनि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति च श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा पृथगात्मा "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते" वाक्यप० । बुद्धिविशेषस्वधर्मोपलक्षितार्थे स्वशब्दार्थे "आनेषूत्कविरुद्धेषु" रघुः "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः । भावे त्व आत्मत्वम् आत्मधर्मे न० । "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" उदयन । तल् तत्त्वार्थे स्त्री 'तदात्मताध्यात्मधवा रते च का" नै० । अस्य टिलोपः । आत्मन्त्रम् तत्त्वार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीन आत्महिते त्रि० । तस्येदं छ आत्मीय । तत्सम्बन्धिनि त्रि० । गूढात् परत्वेऽस्य पृ० वर्णविकृतौ गूढोत्मा "गूढोत्मावर्णविकृतेरिति" व्या० कारिका "गूढोत्मा न प्रकाशते" इति कठ०उप० । स्वात्मन प्रत्यक्त्व, परात्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च मद्भेदेन प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ त्रि० आत्मनि आत्मध्याने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञानमात्मान्वेषिणि ब्रह्मनिष्ठे मुमुक्षौ ।

आत्मनीन त्रि० आत्मने हितम् ख । १आत्महिते "तामात्मनीनामुदवोढ राम" भट्टिः । "अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म यातं जनुः" नीति २पुत्रे ३श्याले नाटकप्रसिद्धे विदूषके च पु० अजय ४प्राणधारके प्राणिनि त्रि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक् स० । आत्मगामिफलबोधके व्याकरणप्रसिद्धे तङादौ । "तङानावात्मनेपदम्" पा० "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० उक्तेः आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम् तङ् प्रत्याहारः स च "तआता भथास् आथाध्वम् इड् वहिमहिङ्" पाणिन्युक्तं" एतेषां स्थाने एव लकारभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनास्त्यस्य इनि । पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतो ङितश्च स्वरान्तङितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरितेतो ञितश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे उपसर्गविशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदिनोऽपि भवन्ति ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्य आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिता, यथा । "विपराभ्यां परस्माच्च जयतेरात्मनेपदम् । परिव्यवेभ्यः क्रीणातेस्तङ् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः । आङो दोऽनास्यविस्तारे यमये गमतेर्भवेत् । पर्य्यन्तधाङ् क्रीड स्यात्-क्रीडार्थोऽपि तङ् मतः । आङो नौतेः पृच्छतेश्च समायामागमेर्भवेत् । नाथतेराशिषि भवेत् जिज्ञासायाञ्च शिक्षते । हृणोत् भवान्नमसाय लेखनाथात् किरस्तु तङ् । उपात् कर्त्तरि तुट् तस्य षष्ठ्यादेऽथ पठिषि । प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रये, ऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानाच्चिदृतेस्तङ् तथा कर्मविवक्षितात् । देवपूजासगमयोर्मैत्र्या मार्गगतौ तथा । उपात्तङ् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाङ्क्ष तङ् । तथा संप्रपरिभ्य स्थ उदश्चामूर्द्धकर्मणि । स्वाङ्गकर्माकर्मकात् तङुद्भिम्यां तपतेर्भवेत् । ज्ञो यमस्तथाभूतादाङः कर्त्तरि तङ् भवेत् । सम कर्म्माविवक्षायां गम्य च्छिस्वृदृशो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तङूहतेश्च विभाषया । निसमुपेभ्यो ह्वयते स्पर्द्धायामाङ एव तङ् । सूचने, भर्त्सने, दृष्टे—प्रसहैव प्रवर्त्तने । सतो गुणान्वगधाने, सेवाया विनियोजने । कथने च कृञस्तङ् स्यादभेसु सहने तथा । वे शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

स्यथा। तत्पुत्रो गोत्रजोबन्धु' पिण्ड' धनहारिणः" या० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धू-नाञ्च ग्रहणम्। आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र। ४आत्मनि च 'आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः" इत्युक्तेरात्मन-एव आत्मोपकारकज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम्।

आत्मभू पु० आत्मनोमनसो देहात् वा भवति भू—क्विप् ५त०। मनोभवे १कामे देहभवे २पुत्रे ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री। आत्मनैव भवति भू—क्विप्। ५ईश्वरे पु० स हि "बहु स्यां प्रजायेयेति" ईक्षणपूर्वकं स्वयमस्त्राकारेण विवर्त्तनात् तथा। "सर्वज्ञस्त्वमविज्ञात सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः" रघु "आत्मभूरवरजाखिलप्रजः" इति माघ ६शिवे ७विष्णौ च परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम्। आत्मनः ब्रह्मणः भवति भू—क्विप्। आदिजीवे ६हिरण्यगर्भे "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वम्" इति श्रुत्या "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति" श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीव छान्दसम् "यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्" "वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः" कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त०। आत्म-भवादयोऽप्युक्तार्थेषु।

आत्मभूत त्रि० आत्मनोदेहात् मनसो वा भूतः। तदुत्थे १पुत्रे मनोभवे २कामे च। ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री ५मनो-जन्यमात्रे त्रि०। अनात्मा आत्मा भूतः अभूता०कर्म०। अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ६देहादौ त्रि० "आत्मभू-तानीन्द्रियाणीति शा० भा०। ७अनुकूले सेवकभेदे च। "तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः" मनुः।

आत्मभूय न० आत्मनो भाव भू—भावे क्यप् ६त०। आ-त्मत्वे ब्रह्मरूपे "आत्मभूयाय कल्पते" पुरा०।

आत्ममय त्रि० आत्मात्मक आत्मन्+मयट्। आत्मस्वरूपा-पन्ने "सर्वमात्ममयं जगत्" पुरा० स्त्रियां ङीप्।

आत्ममानिन् त्रि० आत्मानमुत्कर्षेण मन्यते मन—णिनि ६त०। १आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्व्विते २सर्व्वभूतेषु आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप्।

आत्ममूर्त्ति पु० आत्मनोमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य। १भ्रातरि तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, "भ्राता स्वोमूर्त्तिरात्मनः" इति मनुना भ्रातः स्वस्वमूर्त्तित्वोक्तेः तथात्वम्। ६त०। वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २चैतन्यादौ न्याय-मते ३कर्तृत्वादौ च स्त्री।

आत्ममूली स्त्री चार्म्मव रक्षणे मूलमस्या दुःस्पर्शत्वेतर मर्द्द-नत स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ० ङीप्। १दुरालभालतायाम्। आत्मा परमात्मा मूलं यस्य। २जगति न०। तस्यात्मप्रभ-वत्वात् तथात्वम् "ब्रह्म खल्विदं तज्जलानिति शान्त उपासीतेति श्रुतेः। इमे लोका एष आत्मा तस्माच्च सचराचरम्। महदण्डचक्र-संयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः। हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेम-कारकः। निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः। कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिषु। सृजत्या-त्मनमात्मा च सम्भूय करणानि च" या०स्मृतावात्मनो भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे "सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः। मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम्। पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत। नस्तः प्राणा दिशः" इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम् "आत्ममूलमिदं सर्वमात्मन्येव प्रलीयते" इति पुरा०।

आत्मम्भरि त्रि० आत्मानं विभर्त्ति भृ—खि मुम् च उपप०स०। स्वोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य तथात्वम् "आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्" भट्टि। "यथा तथात्मम्भरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवन्त्यात् प्राणादयः न तथात्मम्भरिर्मुख्यः प्राणः किन्तर्हि सर्वार्थः, कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति" छा०उ०भा०।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्म्मकरणादिकं भावयन् यजते यज—णिनि। 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" इत्यब्रह्मरूपभावनया ज्योतिष्टोमादिक-र्मकर्त्तरि आरुरुक्षौ ब्रह्मनिष्ठे १कर्म्मयोगिनि "सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। सम पश्यन्नात्मयाजी स्वा-राज्यमधिगच्छतीति" मनूक्ते आत्मतया २सर्व्वभूतदर्शिनि च।

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि०३शिवे ३मनोभवे "प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्"कुमा०। ४विष्णौ च "आत्मयोनिः स्वयं जातः"विष्णुस०। आत्मैव योनि रुपादानकारणं नान्यदस्तीति"भाष्योक्ते विष्णौ स्त्रीत्वमपि।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः। १इन्द्रवारुणीवृक्षे ६त०। आत्मनो रक्षा। ⁷प्रास्तोक्ते विषकर्त्तृत्व आत्मनो रक्षणे च "आत्मरक्षार्थं सभे विनियोग"सन्ध्याप्रयोग।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते सञ्ज्ञाया कर्त्तरि घञ्। आत्म-ज्ञानमात्रेण तृप्ते योगीन्द्रे।

आत्मलाभ पु० आत्मनोलाभः। आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

क्रियायाम् अच् । आत्मावयवेदेवेन चक्षाते तत्त्वमिदं । अनुमेयत्वे मानत्वे च सर्वनियोजिते यथा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

आत्मनेभाषा [illegible] आत्मने [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

आत्मम्भरि त्रि आत्मान्‌ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] किप्‌ । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

आत्मम्भिर् त्रि आत्मन्‌+[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

आत्मपुराण न आत्मन [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] १ अ ऐतरेयोपनिषदर्थविवृतिः । २ अ [illegible] । ३ अ [illegible] । ४ अ [illegible] । ५ अ [illegible] । ६ अ [illegible] । ७ अ [illegible] । ८ अ [illegible] । ९ अ [illegible] । ११ अ [illegible] । १२ अ [illegible] । १३ अ [illegible] । १४ अ [illegible] । १५ अ [illegible] । १६ अ [illegible] । १७ अ [illegible] । १८ अ [illegible] । [illegible] ।

आत्मप्रकाश त्रि आत्मनः प्रकाश । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आत्मप्रभ त्रि आत्मना [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आत्मप्रभव पु० [illegible] ५+त—[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आत्मबन्धु पु आत्मनो बन्धु । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

स्तथा। तत्सुतो गौतमोबन्धुं शिष्यः सम्प्रज्ञापारिणः” या० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धूनाञ्च ग्रहणम्। आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र। ४आत्मनि च ‘आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तेरात्मन एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम्।

आत्मभू पु० आत्मनोमनसो देहात् वा भवति भू—क्विप् ५त०। मनोभवे १कामे देहभवे २पुत्रे ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री। आत्मनैव भवति भू—क्विप्। ५ईश्वरे पु० स हि “बहु स्यां प्रजायेयेति” ईक्षणपूर्व्वक सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्त्तनात् तथा। “सर्वज्ञस्त्वमविज्ञात सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” रघु “आत्मभूरवरजाखिलप्रज”इति माघ ६शिवे ७विष्णौ च परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम्। आत्मनः ब्रह्मणः भवति भू—क्विप्। आदिजीवे ८हिरण्यगर्भे “यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वम्” इति श्रुत्या “य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीवं छान्दसम् “यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्” “ववस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त०। आत्मभवादयोऽप्युक्तार्थेषु।

आत्मभूत त्रि०आत्मनोदेहात् मनसो वा भूत। तद्गते १पुत्रे मनोभवे २कामे च। ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री ५मनोजन्यमात्रे त्रि०। अनात्मा आत्मा भूत श्रेण्या०कर्म०। अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ६देहादौ त्रि०“आत्मभूतामीन्द्रियाणीति या० भा०। ७अनुकूले सेवकभेदे च। “तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः” मनु।

आत्मभूय न० आत्मनो भाव भू—भावे क्यप् ६त०। आत्मत्वे ब्रह्मरूपे “आत्मभूयाय कल्पते” पुरा०।

आत्ममय त्रि० आत्मात्मकः आत्मन्+मयट्। आत्मस्वरूपात्मके “सर्वमात्ममयं जगत्” पुरा० स्त्रियां ङीप्।

आत्ममानिन् त्रि० आत्मानमुत्कर्षेण मन्यते मन—णिनि ६त०। १आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्व्विते २सर्वभूतेषु आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप्।

आत्ममूर्त्ति पु० आत्मनोमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य। १भ्रातरि तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, “भ्राता स्वोमूर्त्तिरात्मनः” इति मनुना भ्रातु स्वात्ममूर्त्तित्वोक्तेस्तथात्वम्। ६त०। वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २चैतन्यादौ न्यायमते ३कर्तृत्वादौ च स्त्री।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः तु स्पर्शतयेतर मर्द्दनतः स्वस्य स्वय रक्षणात् गौ०ङीप्। १दुरालभालतायाम्। आत्मा परमात्मा मूल यस्य। २जगति न०। तस्यात्मप्रभवत्वात् तथात्वम् “ब्रह्म पामिव तेजासि जलं भूरेति धातवः। इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम्। मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः। हेममात्रमुपादाय रूप्यं वा हेमकारकः। निजलालासमायोगात् कोश वा कोशकारकः। कारणान्येवमादाय तासुतासिह योनिषु। सृजत्यात्मानमात्मा च स भूत्वा करणानि च” या०स्मृतावात्मनो भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सहस्रात्मा मया योव आदिदेव उदाहृत। मुखबाहूरुपज्जा स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम्। पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत। नस्तः प्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम् “आत्ममूलमिदं सर्व्वमात्मन्येव प्रलीयते” इति पुरा०।

आत्मम्भरि त्रि० आत्मान बिभर्त्ति भृ—खि मुम् च उप०स०। स्वोदरमात्रपूरके देशातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य तथात्वम् “आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्” भट्टि। “यथा तदात्मम्भरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः न तथात्मम्भरिर्मुख्य प्राणः किन्तर्हि सर्वार्थः, कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति” छा०उ०भा०।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्मकरणादिकं भावयन् यजते यज—णिनि। ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्” इत्युक्तरूपभावनया ज्योतिष्टोमादिककर्मकर्त्तरि आरुरुक्षौ ब्रह्मनिष्ठे १कर्मयोगिनि “सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। सम पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति” मनूक्ते आत्मतया २सर्व्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि२शिवे ३मनोभवे “प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्”कुमा०। ४विष्णौ च “आत्मयोनिः स्वयं जाता”विष्णु स०। आत्मैव योनिः उपादानकारणं नान्यदिति”भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः। १इन्द्रवारुणीवृक्षे ६त०। आत्मनो रक्षा। २प्रासोक्ते विघ्नकर्तृभ्य आत्मनो रक्षणे च “आत्मरक्षायां जपे विनियोग” सन्ध्याप्रयोग।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते स सायां कर्त्तरि घञ्। आत्मज्ञानमात्रेण तृप्ते योगीन्द्रे।

आत्मलाभ पु० आत्मनोलाभः। आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

[illegible]

[illegible]

अधीन करोति वा याति। कात्र्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथाभूते तथा क्रियमाणे च। अस्य च सम्पद्यादियोगे एव साधुत्वम्। आत्मसात्कृत आत्मसात् सम्पन्न आत्मसात्कृत इत्यादि। "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्" रघु "अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्य" या॰स्मृति। [च।

आत्मसिद्ध त्रि॰ आत्मना सिद्ध। १स्वयंसिद्धे २अयत्ननिष्पन्ने

आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः। आत्मलाभे मोक्षे

आत्मसुख त्रि॰ आत्मैव सुखमस्य। आत्मन्यभिमानेन सुखिनि १आत्मैव सुख सच्चिदानन्दरूपत्वात्। २आत्मरूपे परमानन्दे न॰।

आत्मस्थ त्रि॰ आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था–क ४त॰। १आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था–क ७त॰। २मनोवृत्तिपदार्थे त्रि॰। [वियोजने।

आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम्। देहस्य प्राणै

आत्महन् त्रि॰ आत्मानं हतवान् हन–क्विप्। "येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयम्भुम्। कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जना," इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, १देहाद्यभिमानिनि, "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः" कठ॰उ॰ "लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्। यस्त्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्" विवे॰चू॰। आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वसङ्कीर्त्तनम्। "असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" ईशोप॰। "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्। मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा" भाग॰ २आत्मघातिनि जने च। आत्मघातिन्शब्दे विवृतिः।

आत्माधीन पु॰ आत्मनोऽधीन। १सुते, २श्यालके ३विदूषके च हेम॰ ४प्राणयुक्ते ५स्वाधीने त्रि॰।

आत्मानुरूप त्रि॰ आत्मनोऽनुरूपम्। जातिरूपादिना सदृशे "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघु।

आत्मापहारक त्रि॰ आत्मानमपहरति निह्नुते अप+हृ–ण्वुल्। आत्मनो यथास्वरूपनिह्नवकारिणि "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" मनुः। णिनि। आत्मापहारी अप्यत्र "किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" इति स्त्रियां ङीप्।

आत्माराम त्रि॰ आत्मा आराम इव रतिस्थानं रतिसाधनं वा यस्य। ज्ञानाय यतमाने योगिनि "आत्मारामविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी॰। "आत्मारामस्य सतत सदात्मनिष्ठस्य च। आत्मन्येव सुखमस्य योगसिद्धिर्न दूरतः। यथात्मव्यतिरेकेण किञ्चिदपि न पश्यति। आत्माराम स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवेदिति" काशी॰ उक्ते २योगीन्द्रभेदे च।

आत्मालम्भ पु॰ ६त॰। हृदयस्पर्शे "पितरमन्वारम्भणे आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे" कात्या॰गृ॰ "आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे" रघु॰।

आत्माशिन् पु॰ आत्मानं स्वकुलमश्नाति अश–णिनि ६त॰। स्वान्नभक्षके मीने तस्य स्वकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव "अयसम्यग्लाशिनो भयात्" भ॰ "मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च" रामा॰ वर्णितम्।

आत्माश्रय पु॰ आत्मानमाश्रयति आ+श्रि–अच् ६त॰। १स्वस्यापेक्षितत्वेनानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे। तर्क पञ्चविध तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र "स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिज्ञप्तिस्थितिप्रतिबन्धकता त्रेधा यथा यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटाधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्यो न स्यात्, यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्व्वेषामापाद्यम्" न्यायसूत्रवृत्तिः। २स्वाश्रिते ३चिदाश्रिते च त्रि॰६त॰। ४स्वस्याश्रये पु॰।

आत्मीय त्रि॰ आत्मनोऽयम् छ। आत्मसम्बन्धिनि। "आत्मीयां मतिमादाय कुरु सङ्गमरञ्जनम्" पा॰द॰ "किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभर्ति यथा पुरा" कुमा॰ "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः" रघु "अहमेनं प्रज्ञावशेनात्मीयं करिष्यामि" हितो॰।

आत्मेश्वर त्रि॰ आत्मनो मनस ईश्वर। चित्तविकारनिवारके मनःसंयमकारके "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति" कुमा॰।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिकर्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगः। स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्तिकर्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि। तदुत्पत्तिप्रकारः मिताक्षरायां दर्शितो यथा।

"निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी। अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्त्यते" "आत्मनः सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तनिमित्त्येव स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम्। न पुनः कार्य्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः। ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनाद्गुण-

[illegible]

आत्मघोष पु० [illegible]

आत्मघोषम् [illegible]

आत्मवत् त्रि० [illegible]

आत्मवश त्रि० [illegible]

आत्मविक्रय पु० [illegible]

आत्मविद् त्रि० [illegible]

आत्मविद्या स्त्री० [illegible]

[illegible]

आत्मवीर त्रि० [illegible]

आत्मवृत्ति स्त्री० [illegible]

आत्मशक्ति स्त्री० [illegible]

आत्मश्लाघा स्त्री० [illegible]

आत्मशुद्धि स्त्री० [illegible]

आत्मश्लाघा स्त्री० [illegible]

आत्मसंयम पु० [illegible]

आत्मसमुद्भव पु० [illegible]

आत्मसम्भव पु० [illegible]

आत्मसाक्षिन् त्रि० [illegible]

आत्मसात् अव्य० [illegible]

अधीनं करोति वा साति। कार्त्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथाभूते तथा क्रियमाणे च। अस्य च सम्पद्यादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्भूत आत्मसात् सम्पन्नं आत्मसात्कृत इत्यादि। "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्" रघु "अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्य" या०स्मृति। [च।

आत्मसिद्ध त्रि० आत्मना सिद्ध। १स्वयंसिद्धे २अयत्ननिष्पन्ने

आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धि। आत्मभावलाभे मोक्षे

आत्मसुख त्रि० आत्मैव सुखमस्य। आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात्। २आत्मरूपे परमानन्दे न०।

आत्मस्थ त्रि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था—क ४त०। १आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था-क ७त०। २मनोवृत्तिपदार्थे त्रि०। [वियोजने।

आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम्। देहस्य प्राणै-

आत्महन् त्रि० आत्मानं हतवान् हन-क्विप्। "येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयम्प्रभुम्। कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते त एवात्महनो जनाः," इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, १देहाद्यभिमानिनि, "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनो जनाः" कठ०उ० "लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्। यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्" विवे०चू०। आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वमुक्तम्। "असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" ईशोप०। "मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा" भाग० २आत्मघातिनि जने च। आत्मघातिनृशब्दे विवृतिः।

आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीन। १पुत्रे, २श्यालके ३विदूषके च हेम०। ४बलयुक्ते ५स्वाधीने त्रि०।

आत्मानुरूप त्रि० आत्मनोऽनुरूपम्। जातिवृत्तादिना स्वतुल्ये "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघु।

आत्मापहारक त्रि० आत्मानमपहरति निह्नुते अप+हृ-ण्वुल्। आत्मनो यथास्वरूपनिह्नवकारिणि "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" मनु। णिनि। आत्मापहारी अप्यत्र "किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" स्मृति स्त्रियां ङीप्।

आत्माराम त्रि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रतिसाधनं वा यस्य। ज्ञानाय यतमाने योगिनि "आत्मारामाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी०। "आत्मक्रीडस्य सततं सदात्ममिथुनस्य च। आत्मन्येव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः। यस्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चिदिह न पश्यति। आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवेदिति" काशी० उक्ते २योगीन्द्रभेदे च।

आत्मालम्भ पु० ६त०। हृदयस्पर्शे "पितृमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भेऽवेक्षणे" कात्या०श्रौ० "आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे" रघु०।

आत्माशिन् पु० आत्मानं स्वकुलमश्नाति अश-णिनि ६त०। स्वकुलभक्षके मीने तस्य स्वकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव "अबलस्वकुलाशिनो झषान्" नै० "मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च" रामा० वर्णितम्।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति आ+श्रि—अच् ६त०। १स्वस्य स्वापेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे। तर्कः पञ्चविध तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र "स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रय स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घटएतद्घटजन्य स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्योन स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्व्वत्रापाद्यम्" न्यायसूत्रवृत्तिः। २स्वाश्रिते ३चित्ताश्रिते च त्रि० ६त०। ४स्वस्याश्रये पु०।

आत्मीय त्रि० आत्मनोऽयम् छ। आत्मसम्बन्धिनि। "आत्मीया मतिमादाय कुरु सज्जनरञ्जनम्" सा०द० "किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभर्षि यथा पुरा" कुमा० "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः" रघु "अहमेन प्रभावेनात्मीयं करिष्यामि" हितो०।

आत्मेश्वर त्रि० आत्मनो मनस ईश्वर। चित्तविकारनिवारके मनःसंयमकारके "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति" कुमा०।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिकर्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगः। स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्तिकर्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि। तदुत्पत्तिप्रकार मिताक्षरायां दर्शितो यथा।

"निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी। अजःशरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते" "आत्मनः सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम्। न पुनः कार्य्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वर। ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनादुण-

'एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक्। शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति" वचनं नैमित्तिकप्रलये मानम्। तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्व्वमोक्ष एकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमेण "सर्व्व एकीभवन्ति" इत्यादि श्रुतेः। तत्राद्यास्त्रयोऽपि सदा कर्म्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तोऽनयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः"। अत्र तुरीय आत्यन्तिकः तत्र विशेषमाह वि० पु० "दृष्टिर्विशेषरश्मि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं सुमत्तमभूतपूर्व्वैः। ब्राह्मे क्षये योजनमात्रदग्धेनाङ्गो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः। दिने दिने यन्म्रियते हि भूतैर्दैनन्दिनं तं प्रलयं वदन्ति। ब्राह्मं क्षयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्ब्रह्मतनुं विशन्ति। ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति सनातनं प्राकृतिकं वदन्ति। लीनान्यतः कर्म्मपुटान्तरत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिर्विकारैः। ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेशे। यद्योगिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्था'। 'अत्र लयो भूतविनाशः। स तु सम्प्रति प्रत्यहमुत्पद्यते स दैनन्दिन उच्यते। यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते। तत्राक्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कारणरूपेण ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति। तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ऊरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः। ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति। तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमात्रदग्धैर्विलयो नाखिलायाः। अथ यदा ब्रह्मणः आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय उच्यते। तत्र महाब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके, भूर्लोके, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे, आकाशमहङ्कारे, अहङ्कारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं प्रकृतौ। एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा एतास्मिन् प्रविशन्ति। यदा भगवान् विष्णुः प्रकृतिपुरुषौ क्षोभयति। तदा तानि भूतानि कर्म्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेस्तत एव निःसरन्ति। यदाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो जगदुत्पत्तिकारणम्। "प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः इति एतत्प्रलयकर्म्मादि। नान्येव इष्टो परं कारणम्। इत्यादि निमित्तकारणानि। अन्यं इत्युक्तम्। 'नानं द्योतते कर्म्म शक्त्योऽतिगहनैरपि"। "महात्मनो भवति कर्म्मफलोपभोग कायाद्विनेत्यादि"। अस्मिन् प्रलये ऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः। यथा "ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाधाय तद्धरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति। अनिवृत्तिं यान्ति। स आत्यन्तिको लय इति" प्रमिता०।

आत्ययिक त्रि० अत्ययं नाशं प्रयोजनमस्य ठक्। नाशप्रयोजनके कर्मणि "अयिश्रवणात्ययिकं समेत्य" भट्टिः। "एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते भयप्रदे" मनुः। "कश्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च। प्रियागण्यनुभवन् शेषे न स्वमन्तःपुरे नृप।" भा०स०प०५अ०।

आत्रेय पु० अत्रेरपत्यम् ढक्। अत्रिमुनेरपत्ये तस्यापत्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तर्षिमध्यपातिनः यथा ५मन्वन्तरे "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽन्तरे"। ८मन्वन्तरे। "रामोव्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः। गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः। कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च। एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः। ब्रह्मणः सदृशाश्चेति धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः"। ९ मन्वन्तरे। "मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च। ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा। सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे"। १०मन्वन्तरे "हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः। आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः। पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः। अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः" ११ मन्वन्तरे। "हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मांश्च भार्गवः। तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठश्चानघस्तथा। अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा। पौलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः" १२ मन्वन्तरे। "द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा। अङ्गिरास्तपोमूर्त्तिः तपस्वी काश्यपस्तथा। तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः। भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः"। १३ मन्वन्तरे। अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः। पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः। निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा। सुतपाश्चैव वाशिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः।' १४ मन्वन्तरे। अग्नीध्र

[illegible] वेदं वेदाः। [illegible] [illegible] मत्ते। [illegible]

[illegible]

आत्मोद्भवा स्त्री आत्मनः उद्भवति उद्–भव। [illegible] "आत्मोद्भवे [illegible]" [illegible]

आत्मोपजीविन् त्रि आत्मना [illegible] उपजीवति उप+जीव–णिनि। [illegible] "[illegible]" [illegible]

आत्मौपम्य न० आत्मना औपम्यम्। [illegible]

आत्मनिष्ठ त्रि [illegible] "आत्मनिष्ठाविविदिषा [illegible]" [illegible]

आत्मनिकृत् [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

आत्मनिक्षेपक [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]

इत्योक्तम्। गर्भंश्च च यथावर्णं तथात्वे योनिसूदक" या०। आत्रेयोयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्महत्यामतद्द्विगुणव्रतम् कार्य्यम् ब्रह्महत्याव्रतमुक्त्वा "एव तु समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत्। द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत्" भा०या०प० १६५ अ० उक्ते। अत्र्यादि० भरद्वाजार्थे फञ्। आत्रेयायण भारद्वाजरूपे तद्गोत्रजे पु स्त्री०। छागलशब्दात् आत्रेयार्थे अण्। छागल आत्रेयः अन्य छागलिः सि०कौ०। आत्रेयी+स्वार्थे कन्। आत्रेयिका ऋतुमत्यास्तत्स्नातायां स्त्रियाम् स्त्री।

आथर्वण पु० अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेद अण् आथर्वणं तमधीते वेत्ति वा पुन अण्। १अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे, आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् इकलोपश्च। २अथर्ववेदिधर्मे ३तदाम्नाये च। अथर्वाण वेदमधीते वेत्ति वा अण्। ४अथर्ववेदस्याध्येतरि ५वेत्तरि च तत्कृतस्य ज्ञातरि ६पुरोहिते पु०। तेषां समूह अण्। ७अथर्वसमूहे न०। अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य तु बहुषु लुक्। अथर्वाण इत्येव। अथर्वणि विहित कर्म अण्। अथर्ववेदविहिते दभिचारादौ कर्मणि न "आथर्वणेन हन्ता च" स्मृति ८तत्रत्ये कर्ममात्रे च "अग्नौ साक्षिण्यार्थर्वणेन विधिनाऽर्य्यमणम्" दशकुमा०।

आथर्वणिक त्रि० अथर्वाण वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या० नि०। अथर्ववेदपाठके विप्रे।

आदंश पु० आ+दनश–भावे घञ्। दशने। "आदंशः सर्वभूतानामेतदादंशलक्षणम्" सुश्रु०। आदंशश दन्तादि साध्यव्यापारभेद। आदश्यते अत्र आधारे घञ्। २आदंशस्थाने "आदंश स्वेदितं पूर्वं प्रच्छित प्रसिसारयेत्" सुश्रु०। करणे घञ्। ३दन्ते

आददि त्रि० आ+दा–कि द्वित्व। आदानकर्त्तरि "येभु देया अनुवस्त कृष्णमाददि" ऋ० २,२४,१२।

आदर पु० आ+दृ–अप्। १गौरवहेतुक कर्मणि सम्माने,। "न जातहार्देन न विद्विषादर" किरा० "दरादराभ्या दरकम्पिनो पपे" नैष० "तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादर" कुमा०। २आरम्भे ३आसक्तौ। "तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदविभूषणाम्" कुमा०। ४यत्ने च "पश्यन्त्यपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता" कुमा०।

आदरणीय त्रि० आ+दृ–अनीयर्। सम्माननीये। तव्य। आदर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

आदर्श पु० आदृश्यतेऽत्र दृश–आधारे घञ्। १दर्पणे, तत्र हि बिम्बपदार्थस्य प्रतिबिम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां परावर्त्तने वा बिम्बप्राप्तितया बिम्ब दृश्यते इति तस्य तथात्वम्। "आदर्शबिम्बस्तिमितायताक्षी" कुमा० नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये" रघु०। आदृश्यते सम्यक्पूर्वेण ज्ञायते अन्यार्थोऽस्मिन्। टीकायां २प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्राद्यप्रचरसन्निवेश दृष्ट्वा तदनुरूप मन्यल्लिख्यते तादृशे पुस्तके। "यथादर्श तथा लिखित मिति भूरिप्रयोग। आदर्शोगुणानाम् कादं०। तत्र तदीयगुणान् दृष्ट्वा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य तथात्वम् ४जनपदसीमाभेदे च। ततोभवादौ वुञ्। आदर्शक। जनपदावधिस्थलकस्यामभवे त्रि०।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शस्य मण्डलमस्य। आदर्शाकार मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदानुक्त्वा। "मण्डलनिमस्तु आदर्शमण्डल श्वेतमण्डल" इति सुश्रु०उक्त। आदर्शमण्डलमिव। २मण्डलाकारे दर्पणे न०।

आदहन न० आ+दह–भावे ल्युट्। १दाहे २हिंसायां ३कुत्सने च। आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट्। ४श्मशाने। "ऊर्द्धमादहन प्राप्य आसीनोदक्षिणामुख" छन्दो०प०। "आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं श्मशानम्" शु०स०रघु०।

आदातृ त्रि० आ+दा–तृच्। ग्रहीतरि "दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पक" या०"आदानमित्याञ्चादाद्"मनु।

आदादिक त्रि० अदादिगणे पठित ठक्। अदादिगणपठिते धातुभेदे। "आदादिकस्य ग्रहण" सि०कौ०।

आदान न० आ+दा–भावे ल्युट्। ग्रहणे। "कुशाङ्कुरादान परिक्षताङ्गुलौ" कुमा०। "आदान हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव" रघु। "आदानमप्रियकर दानञ्च प्रियकारकम्" "आदानमित्याञ्चादात्" "निन्दितेभ्योधनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्" मनु आदाने नियमविशेषाय स्मृतौ दर्शिता। "भूमे प्रतिग्रह कुर्याद्भूमे कृत्वा प्रदक्षिणम्"। विष्णुध०। प्रदक्षिण न सर्वस्य भूमे किन्तु तत्रस्थायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्र भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु०तत्त्वे। "करे न्यस्य तथा कन्या दासदास्यौ द्विजोत्तमा। करन्तु स्पृष्टि विन्यस्य धर्मोग्राह्यं प्रतिग्रह। आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चादस्य कीर्त्तित। तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषत। प्रतिग्रहीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिन तथा। आरण्या पशवश्चान्ये ग्राह्या पुच्छे विचक्षणै। प्रतिग्रहमयोद्दस्य आरुह्य च तथा चरेत्। मौञ्जिना रश्मिमादाय रत्नान्यादाय सर्वत।

हनोव्रतम् । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदक” वा० । आत्रेयीयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्महत्यावतद्विगुणव्रतम् कार्य्यम् ब्रह्महत्याव्रतमुक्त्वा “एव तु समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत्” भा०शा०प० १६५ अ० उक्ते । अश्वादि० भरद्वाजार्थे फञ् । आत्रेयायण भारद्वाजरूपे तद्गोत्रजे पु स्त्री०। छागलशब्दात् आत्रेयार्थे अण्। छागल आत्रेय अन्य छागलि सि०कौ०। आत्रेयी+स्वार्थे कन् । आत्रेयिका ऋतुमत्यामृतुस्नातायां स्त्रियाम् स्त्री ।

आथर्वण पु० अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेद अण् आथर्वण तमधीते वेत्ति वा पुन० अण् । १अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे, आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् इकलोपश्च । २अथर्ववेदिधर्मे ३तदाम्नाये च । अथर्वाण वेदमधीते वेत्ति वा अण् । ४अथर्ववेदस्याध्येतरि ५वेत्तरि च तत्कर्त्तव्यघातरि ६पुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् । ७अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य तु बहुषु लुक् । अथर्वाण इत्येव । अथर्व्वणि विहित कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते इत्यभिचारादौ कर्मणि न “आथर्वणेन हन्ता च” स्मृति ८तत्रत्ये कर्म्ममात्रे च “अग्नौ साक्षिण्याथर्वणेन विधिनाऽर्प्यमयाम्” दशकुमा० ।

आथर्वणिक त्रि० अथर्व्वाण वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्डिना० नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।

आदंश पु० आ+दन्श-भावे घञ् । दशने । “आदंश सर्वभूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंशश्च दन्तादि साध्यव्यापारभेद । आदश्यते अत्र आधारे घञ् । २आदंशस्थाने “आदंश स्वेदित चूर्णैः प्रच्छित प्रतिसारयेत्” सुश्रु० । करणे घञ् । ३दन्ते

आददि त्रि० आ+दा-कि द्वित्व । आदानकर्त्तरि “योसु हेषा अनुवश कृष्णमाददि” ऋ० २,२४,१२ ।

आदर पु० आ+दृ-अप । १गौरवहेतुके कर्म्मणि सम्माने, । “न जातहार्द्देन न विद्विषादर” किरा० “दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादर” कुमा० । २आरम्भे ३आसक्तौ । “तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदविभूषणाम्” कुमा० । ४यत्ने च “पश्यन्सपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।

आदरणीय त्रि० आ+दृ-अनीयर् । सम्माननीये । तव्य । आदर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

आदर्श पु० आदृश्यतेऽत्र दृश-आधारे घञ्। १दर्पणे, तत्र हि बिम्बपदार्थस्य प्रतिबिम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां परावर्त्तने वा बिम्बपार्श्वितया बिम्बं दृश्यते इति तस्य तथात्वम् । “आदर्शबिम्बस्तिमितायताक्षी” कुमा० नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये” रघु० । आदृश्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते ग्रन्थार्थोऽस्मिन् । टीकायां २प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्रत्यमक्षरसन्निवेश दृष्ट्वा तदनुरूपमन्यल्लिख्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखित मिति भूरिप्रयोग । आदर्शोगुणानाम् कादं० । तत्र तदीयगुणान् दृष्ट्वा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य तथात्वम् ४जनपदभेदे च । ततोभवादौ वुञ् । आदर्शक । जनपदावधिस्तत्कस्यानभवे त्रि० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शइव मण्डलमस्य । आदर्शाकार मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदानुक्त्वा । “मण्डलिनस्तु आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डल ” इति सुश्रु० उक्त । आदर्शोमण्डलमिव । २मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट् । १दाहे २हिंसायां ३कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४श्मशाने । “अश्मादहनं प्राप्य आसीनोदक्षिणामुख ” छन्दो०प० । “आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं श्मशानम्” शु०त०रघु० ।

आदातृ त्रि० आ+दा-तृच् । ग्रहीतरि “दाता नित्यमना दाता सर्वभूतानुकम्पक ”या० आदाननित्याच्चादातृ ”मनु ।

आदादिक त्रि० अदादिगणे पठित ठक् । अदादिगणपठिते धातुभेदे । “आदादिकस्य ग्रहण” सि०कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । ग्रहणे । “कुशाङ्कुरादान परिक्षताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव” रघु । “आदानमप्रियकर दानञ्च प्रियकारकम्” “आदाननित्याच्चादातुः” “निन्दितेभ्योधनादानं वाणिज्य शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशेषाश्च स्मृतौ दर्शिता । “भूमे प्रतिग्रहं कुर्य्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्”। विष्णुध० । प्रदक्षिण न सर्व्वस्यां भूमेः किन्तु तत्रस्थाया प्रदक्षिणावर्त्तमात्र भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु०तत्रैव । “करे स्पृष्ट्वा तथा कन्या दासदास्यौ द्विजोत्तमः । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मौ ग्राह्येय प्रतिग्रह । आरुह्य च गजस्योक्त कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तित । तथा चैकशफानान्तु सर्व्वेषामविशेषत । प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरण्या पशवश्चान्ये ग्राह्या पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य आरुह्य च तथा चरेत् । नौनामा सुदृढमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वत ।

[illegible]

आदान न० [illegible]

आदानवत् त्रि० [illegible]

आदायिन् त्रि० [illegible]

आदार पु० [illegible]

आदारसिम्बी स्त्री० [illegible]

आदि पु० [illegible]

[illegible]

आदिकर त्रि० [illegible]

आदिकृत् पु० [illegible]

आदिकर्म्मन् न० [illegible]

आदिकवि पु० [illegible]

आदिकारण न० [illegible]

आदिकाव्य न० [illegible]

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं रुदती तां जगादिदम्। मा नि-
षाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौञ्चमिथुना-
देकमवधीः काममोहितम्। तस्येदमुक्त्वा वचनं चिन्ताभूत्
तदनन्तरम्। शकुनं शोचता ह्येवं किमेतद्व्याहृतं मया
मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविमृश्य च। शिष्यमाह
स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः। पादबद्धमिदं समुक्तमिदं
वाक्यं समाक्षरैः। शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको
भवत्विति"। एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागत्यो-
पदिष्टम्। "महर्षे! यदद्य प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्चवधाश्रयः।
श्लोक एवास्त्वयं बद्धस्तव वाक्यस्य शोचतः। स्वच्छन्दा-
देव ते ब्रह्मन्! प्रवृत्तेयं सरस्वती। रामस्य चरितं कृत्स्नं
कुरु त्वमृषिसत्तम"। इत्युपदिष्टस्य वाल्मीके रामायणरचने
मतिरभूत् यथाह तत्रैव। "तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मी-
केरथ धीमतः। कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्य-
हम्" इत्येवमभिनिवेशं कृत्वा कृत्स्नं रामायणं कृतमिति
सर्गशेषे तत्रैवोक्तम् "ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान्।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदा-
रधीः परम्"। इह लोके तदुत्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचा-
रणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम्। वेदे तु बहूनामनुष्टु-
प्छन्दस्कानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचारा-
भावात्तस्याद्यत्वम्। तेन "ईशा वास्यमिदं सर्व्वं यत् किञ्च
जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य
स्विद्धनम्" इत्युपक्रमे "असुर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा
वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः"
इत्यादयः श्लोकाः शु॰ य॰ वे॰ ४० अध्याये पठिताः।
एवम् ऋग्वेदादावपि बहवस्तथाविधाः सन्ति" तथा
च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारणात्तस्याद्यका-
व्यत्वम्। यत् तु उत्तरचरिते "वित्तमाम्नायाद-
न्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतार" इति वर्णितम् तत् यथा
श्रुतार्थेऽसङ्गतमेव। अन्य लोकसिद्धवाक्यादित्यध्याहारेण
आम्नायात् आम्नाय वेदं मूलत्वेन प्राप्य छन्दसा
नवावतार इति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम्।

आदिकेशव पु॰ कर्म्म॰ काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे "आदिकेशव
पूर्व्वे च स्वयमादिचकेशवः" "आदिकेशवमुख्यांश्च केश
वान् परितोष्य च" इति च काशी॰।

आदिगदाधर पु॰ १काशीस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे "दत्तात्रेये-
श्वरात् पूर्व्वे मेघ आदिगदाधर" इति काशी॰ ३६ अ॰।
२गयातीर्थस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे च। "आद्येन गदया चासौ
यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः। स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादि
गदाधरः" इति वायु॰ गया॰ २अ॰ तन्नामनिरुक्तिरुक्ता।
"गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला। काला-
न्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः। तथा व्यक्तोऽव्यक्त
रूपी आसीदादौ गदाधरः। आदिरादौ पूजितोऽत्र
देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः। पाद्यार्घगन्धपुष्पाद्यैरत आदि
गदाधरः" इति गारु॰ पु॰ निरुक्तिः। "आगत्य विष्णु
क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत्। शिलाया निश्चलत्वाय
स्वयमादिगदाधरः" वायुपुराणम्।

आदिजिन पु॰ कर्म॰ स॰। ऋषभदेवे हेम॰।

आदितस् अव्य॰ आदि+तसि। १आदौ इत्यर्थे "पशून् प्र-
जानामसृजन्महर्षीनादितोदश" मनुः। आद्या॰ पञ्चम्या-
स्तसि। २आदेरित्यर्थे च। "इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मामेव
स्वयमादितः" मनु आदितः आदिमारभ्येत्यर्थे।

आदिताल पु॰ कर्म्म॰। "एक एव लघुर्यत्र आदितालः स
कथ्यते। गुरुस्तत्परतोवाच्यः प्रायेणैतन्निदर्शनम्" सङ्गी-
तशास्त्रलक्षिते तालभेदे।

आदितेय पु॰ अदित्या अपत्यम् ढक्। १सुरमात्रे २सूर्य्ये
च अदितिजशब्दे विवृतिः पृ॰ २१५। "यदेनमदधुर्यज्ञि-
यासो दिवि देवाः सूर्य्यमादितेयम्" ऋ॰ १०, ८८, ११।

आदित्य पु॰ अदितेरपत्यं ण्य। १देवमात्रे "तस्मा आदित्याश्च
विश्वे च देवास्तृतीयसवने समयन्ति" छा॰ उ॰।
२सूर्य्ये च "आदित्योब्रह्मेत्यादेशः" छा॰ उ॰ "जिगी-
षुरेव दिनकृदादित्येष्विव कल्पते इति" माघ। "अमी-
च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः" कुमा॰। ३तद-
धिष्ठिते गगने दिवानिशं भ्रमणशीले लोकप्रकाशकरे तेजो
मण्डले च "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" मनुना
अग्निहुतद्रव्याणां हविराज्यादीनां परमाणुमात्रतयाऽव-
स्थितानां दग्धशेषाणां सूर्य्यरश्मिसमाकर्षणेन सूर्य्यलोक-
प्राप्त्या वृष्टिहेतुत्वमुक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्वएव सम्भवति
"अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नील परः कृष्णं
तत्साम" "अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ
यन्नीलं कृष्णं तदम" इति च छा॰ उ॰। अत्र शुक्लरूपभा-
गुक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते। 'असौ वा आदित्यो देवमधु'
छा॰ उ॰ अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मिसम्बन्ध
कीर्त्तनात् स्पष्टमेव। "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा॰ सू॰
भाष्ये च चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्व्वरादिकं तमउच्यते तदा

सत्यमाश्रयमादित्यमादित्यं ब्रवीति” इत्यादिश्रुत्या च तस्यापत्यत्वं ज्योतिःस्वरूपत्वञ्च । [illegible] छिद्रस्यार्थे [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] “आदित्यवर्णं [illegible]” [illegible] आदित्यं [illegible] “आदित्यवर्णं [illegible]” इति। [illegible] [illegible] “[illegible]” [illegible] इति [illegible] आदित्यः [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible]” इति [illegible] । “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] आदित्य [illegible] । [illegible] ।

आदित्यकेतु पु० धृतराष्ट्रभेदे भा० आ० ... अ० । “आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्ताग्रयायिनौ” [illegible] । आदित्यस्य केतौ ध्वजे ।

आदित्यकोमल पु० आदित्यपुष्पिका [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

आदित्यपत्र पु० आदित्यस्य अर्कस्येव पत्राणि यस्य । क्षुपभेदे । वैद्य० । अर्कवृक्षे च ।

आदित्यपत्नि स्त्री आदित्यस्य पत्नी सर्वजनमाता इति । “पृथिवी महि [illegible] आदित्य [illegible]” ‘आदित्यपत्नी [illegible]” [illegible] ।

आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] ।

आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यस्येव पुष्पमस्याः । [illegible] । [महाभारत [illegible] ।

आदित्यभक्ता स्त्री आदित्यं भजते । (हुड्हुडिया) ख्याते

आदित्यव्रत न० आदित्यस्य प्रीत्यर्थं व्रतम् । [illegible] । आदित्य [illegible] ।

आदित्यसूनु पु० ६त० । कर्णे सुग्रीवे यमे शनौ [illegible] च [illegible] ।

आदित्सु त्रि० आ+दा+सन्+उ । ग्रहीतुमिच्छौ “आदित्सुभि [illegible]” कुमा० ।

आदिदेव पु० आदौ दीव्यति [illegible] दिव–अच् । १नारायणे २शिवे । आदिः आद्यः देवः । ३आदि-[illegible] । “[illegible]

उदाहृत" या० स्मृ० । "पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्" गीता । "वासुदेवो ह्यहन्नानुरादिदेव पुरन्दर" विष्णु स० "आदि कारणं देव इत्यादिदेव दामादिगुणवान् वा" भा० 'देवोदानाद्दीपनाद् भवतीति'यास्कोक्तदेवशब्दनिरुक्तिमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।

आदिदैत्य पु० कर्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य दैते प्रथमजत्वात्तथात्वम् । "एक एव दिते पुत्र हिरण्यकशिपु पुरा" भा० आ०प०६५अ० । आदिदैत्योमहावीर्यो हिरण्यकशिपु पुरा" भा०व०प० १०४ अ० ।

आदिन् त्रि०अत्तीति अद-णिनि । भक्षके । स्त्रियां ङीप् ।

आदिनव पु०आदीनवस्य पृ०वेदे ह्रस्व । आदीनशब्दार्थे "आदिनवं प्रतिदीव्ने घृतेनास्माँ अभिक्षर" अथ०७,११०,४ ।

आदिपर्व्वन् न०आदि आद्यं पर्व्व। महाभारतान्तर्गते आद्ये पर्वणि ।"इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमम्बहुविस्तरम्' भा०आ०।

आदिपुराण न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म०। पुराणभेदे सर्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाञ्चादिभूते चतुर्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्म्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे उपसंहारपाठशेषे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् "अष्टादशसमीपस्य सारात् सारतरं द्विज । । ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ।तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक्। पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद" । वस्तुग्राह्य तेनैव मुनिना भावितात्मनाम् । मत्त श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्य प्रचकाशिरे । मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिण । मया चेद पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् तेन शक्तिसुतायोक्त जातूकर्णाय ते न च । व्यासोलब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम्" तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डन्तु द्वादशसाहस्रं तस्यैव संक्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव चतुर्लक्षात्मकस्य सर्वपुराणमूलतया आद्यत्वात् आदिपुराणत्वम् ।देवलोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिश्लोकात्मकता यथोक्तं तत्रैव।प्रथमपादे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम्। "शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद । । चतुर्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् । स्मृतिसर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्तत । कालेन ग्रसनं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः । हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे । 'चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्दिशत्यपि ।

अद्यापि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते" एवञ्च तदानी लोकप्रसिद्धचतुर्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीतचतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तच्च क्रमशश्छिन्नप्रायं संक्षेप शालायान्तु तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्त्वेऽपि सर्वांशस्य प्राप्य कुत्रापीदानीमलाभात् न तत्त्वप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्या.। हेमाद्रि माधवादिभिरादिपुराणनाम्ना बहूनि वचनानि लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत् क्रमश इदानीञ्छिन्नप्रचारतया समग्रलाभासम्भव इति तत्त्वप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभि ।

आदि(पु)पूरुष पु० आदौ पुरि देहे, वसति वस-डपन् स्वेनात्मना पूरयति जगत् पूर-उषन् वा ष०वा ह्रस्व । आदिजीवे १हिरण्यगर्भे २नारायणे च । "ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपु(पू)रुष 'रघु ।"दैत्ये श्वरसभां गत्वा पाणि संस्पृश्य पाणिना। दैत्यानामादिपुरुष सुरारिर्दितिनन्दन" भा०व०प०२७१अ० । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र "तमर्घ्यमर्घादिकयादिपूरुष" माघ ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू-अच् । १हिरण्यगर्भे "हिरण्यगर्भ समवर्त्तताग्रे" इति श्रुतौ तस्याग्रभवत्वोक्ते तथात्वम् । २सर्व्वस्यादि कारणं भवति । सर्व्वस्य कारणभूततयाविर्भूते ३विष्णौ च "रसातलादादिभवेन पुंसा" रघु ४अग्रजमाते त्रि०।

आदिम त्रि० आदौ भव आदि+डिमच् । आदौ भवे ।

आदिमत् त्रि० आदिरस्त्यस्य मतुप् स्त्रियां ङीप् । आदियुक्ते १सकारणे २ आदिसीमायुक्ते च।

आदिराज पु० आदिराद्योराजा टच् समा० । पृथुनामकेऽन्पतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग०४स्क० "अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपते । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुन समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुन जातविस्मया ब्रह्मवादिन । ऊचु परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवत कला भुवनपालिनी । इयञ्च लक्ष्मीसम्भूति पुरुषस्यानपायिनी । अत्रैव प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यश । पृथुर्नाम महाराजोभविष्यति पृथुश्रवा" । तस्य वेणपुत्रत्वं ।

आदिवराह पु० आदिराद्यो वराह । यज्ञवराहरूपेणाविर्भूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा "ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं नु रूपमह

[illegible]

आदिविद्वस् पु [illegible]

आदिशक्ति स्त्री आदिभूता शक्तिः। [illegible]

आदिशरीर न आदि आद्यं शरीरम्। [illegible]

[illegible]

आदिम [illegible] आ+दिम [illegible]

आदिष्ट न आ+दिश-क्त [illegible]

आदिदिन् [illegible]

आदिसर्ग पु [illegible]

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते। सर्व्वप्राणभृतां धीरा। महदुत्पद्यते भयम्। स धीरः सर्व्वलोकेषु न मोह-मधिगच्छति। विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः। एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम्। हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति” भा० आश्व० प० अ० ४०। स च सर्गो दशविधः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एक-विध इति भेदात् तद्विवरणम्” भाग० ३स्क० १० अ०। “विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया। ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्त्तिना १२। यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् १३। सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतश्च यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसं-क्रमः १४। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १५। भूतसर्ग-स्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो १७। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः १८। सप्तमो मुख्य-सर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्-सारा वीरुधो द्रुमाः १९। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः २०। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१। गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरु-ष्ट्रश्च सत्तम। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् २२। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूक-बर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २३। अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः २४। वैकृतास्त्रय एवैते देवस-र्गश्च सत्तम। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः”। “सृष्ट्यतिरिक्तमुक्त्वाभावं दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमि-त्ततां दर्शयति विश्वमिति। विष्णुमायया संस्थितं सं-वृतम्। ब्रह्म तन्मात्रं सत् विश्वं ईश्वरेण कर्त्रा कालेन निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम्। अव्यक्ता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्येति स्वतोनिर्व्विशेषता दर्शिता १२। अप्र-तिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्य्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्व्वमप्यासीत्। पश्चादपि तथा भविष्यति १३। एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्व्वसर्गस्य पूर्व्वोक्तानेव भेदान् अनुवदति सर्ग इति। यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तु दशमः तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव वलेन नित्य-प्रलयः द्रव्येण सङ्कर्षणमुखाग्न्यादिना नैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्य्यं पर्षद्भिः प्राकृतिकः १४। तानेव सर्गान् प्रप-ञ्चयति। आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति। महतो लक्षणम् आत्मनो हरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति। अहम अहङ्कारस्य। तस्य लक्षणं यत्रेति। द्रव्यादयो-ऽध्यमाणास्त्रयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः। तत-त्सूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः। द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः ज्ञानकर्म्मेन्द्रियात्मकश्चतुर्थः १६। पञ्चमो वैकारिकः। इन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः मनश्च। षष्ठश्च तमसः पञ्चपर्व्वा-विद्यायाः। अबुद्धिर्जीवानामावरणम् विक्षेपञ्च तां करोतीत्य-बुद्धिकृत् तस्य १७। हे भगवन् शृणु अनुद्वेगेन श्रोतव्य-तामाह। यद्विषया मेधा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला। यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा। रजोभाज इति ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः। अस्मिन् पक्षेऽबुद्धिकृत इति प्रथमान्तं अनवधानकृत इत्यर्थः १८। मुख्यमिव प्रथमं कृत मुख्य सर्गः। तस्थुषां स्थावराणाम्। षड्विधमेवाह। ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः। ओषधयः फलपाकान्ताः। लताः आरोहणापेक्षाः। त्वक्साराः वेणवादयः। लता एव काठिन्येनारोहणामपेक्षा वीरुधः। ये पुष्पैः फलन्ति ते-द्रुमाः १९। तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्वस्रोतः आहारसञ्चारो येषाम्। तमःप्रायाः अव्यक्तचैतन्याः। अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः। विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः २०। तिर्य्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति। स चाष्टविंशति-भेदः। तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः। भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः। घ्राणज्ञाः घ्राणेनै-वेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः। तथा च श्रुतिः। “अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवा-भिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदु-श्श्वस्तनं न लोकालोकाविति” २१। अष्टाविंशतिभेदानाह

[illegible] बृहदारण्यकम् । [illegible] इति [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति २२३ अ ।

आदिविदस् [illegible]

[illegible] इति [illegible]

आदिशक्ति स्त्री आदिरूपा शक्तिः । [illegible]

आदिशरीर न आदि आद्यं शरीरम् । [illegible]

[illegible] शरीरे । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

आदिष्ट त्रि आ+दिश+क्त [illegible]

आदिष्ट न आ+दिश–भावे क्त । [illegible]

[illegible]

आदिष्टिन् पु [illegible] इति । [illegible] "[illegible] ब्रह्मचारी" [illegible] ।

आदिसर्ग पु [illegible]

[illegible]

दिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते ४४। भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्व्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५ । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते ४६ । परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४७ । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्म्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ४८ । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः ५० । हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम् ५१। निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२ । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्य्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५३ । निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः । तत ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्ब्बिभिदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः ५४ । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५५ । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाभृतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ५६ । मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः । अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तञ्चैत्यस्ततोऽभवत् ५७ । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्व्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततो विराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । मुखा ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ५९ । यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्” ६०। व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण “दैवात् जीवादृष्टवशात् क्षुभिता धर्म्मा गुणा यस्याः । योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्य्यं चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्म्महत्तत्त्वमसूत । महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलम् १८ । विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपिबत्, कूटस्थं लयविक्षेपशून्यं आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत् पूर्व्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २० । प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्व्वागमप्रसिद्धत्वमाह । स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्थानम् । अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः । अयमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपास्यरूपेण वासुदेव इति अधिष्ठाता तत्त्वस्य क्षेत्रज्ञ, एवमहङ्कारे सङ्कर्षण उपास्य, रुद्रोऽधिष्ठाता, मनसि अनिरुद्ध उपास्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१ । स्वच्छत्व भगवद्विभूतिप्राप्तित्वम् अविकारित्व लयविक्षेपराहित्य अपां प्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात् प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थ २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्व्वक लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति सार्द्धैः । क्रियायां शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३ । तस्य त्रैविध्यमाह वैकारिक इति । तस्य कार्य्यमाह यतोयस्मान्मन आदीनाम् भवदुत्पत्तिरिति २४ । तस्मिन् उपास्यव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५ । कर्त्तृत्व देवतारूपेण, करणमिन्द्रियरूपेण, कार्य्यत्व भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्रयरूपेण २६ । मनस उत्पत्तिपूर्व्वक लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्याम् । सङ्कल्पश्चिन्तनम् विकल्पो विशेषचिन्तनं यस्य मनसः सङ्कल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवो वर्त्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिस्तस्य सङ्कल्पादिकार्य्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यानिरुद्धस्योक्तेः २७ । शारदं शरत्कालीनमिन्दीवरं नीलोत्पलं

चाद्यकमद्भुता। दिवसा दिवसानव । चराद्या च वर्षाणा एवमवा वद । चाद्योमोवाना न्तमवा हा द्वय११। दर्भैते पूवठ वर्षाविमति। । वयद्योवमचठः चहादवव चमा चापूवर्णैर्वोवम क्तीमाः । दौवम- जातिमधिवेदाम् महर्षि । तेन दमवरमीठ वम लिमेनाः चर्षे वाचति विर्षेपूर्वाविताजैमेर वमानव- वमवादा।१२। वद चाचाद्यहारोमद वौर्मामहीमाः । सुनवादम् । चर्षा वमा । चर्षा ववमम् । एवः वधि वंमेयु१३। पती मवीमैतावा न चौवायनमवावा दैव- वर्षोवाव एवद्वन । चर्षा देवत् दैवर्षे मावतेपु पू- चमेर मीठ चवत्त वयोमपूवाविर्ष देवमदरम भूत चवद्मादाद्वेचादवर्ष मावतौ वेवाव देवेन वद मानव च चवम दवर्ष।१४। वैवमव देववर्षोत्तविं चन दिव्याद्यवकमेवेद चवमावदवदा चवरवाचेवः । पूवम बविमावव विद्यवादबीयाद्या वर्ष विहरावद चादिवमाम् विद्वदवाचवाहद्या" चीवदवाचा ।

यव वावावव वर्ववह्या बहीव २१ वैचमावे लिवेब वद्य वमवादवाव १ । वमम् विमुवमवाम विवा वदवदा दवम् । प्रवाणं महर्षि चादरविमेर्वं विवेवम् ११ । चवधिः महर्षि चह्र चद्यविद्यविवावा। देवमहर्षिम- विर्षे दूव मावाविर्वे विद्र १२। चवावृताति चहव पूर्वावीर्तिवावदवा । चवामाणि च वाचीव चवा- दोपि चवाचि वे । दपिवाविचव चौम चमवषावना विवाः । चामूवठी चरवी वेदु चाहूर्वेव चचाते । १३। चमोर्चादेवहादवि वविवदानवम् । चहवी च चवते मेदेवचा वववववा १४ । दववावेव वंबावी महूचा चदचह च । वदिवेवीवचामोवीव चाव चहविमवा ११ । प्रवाणं चौवर्ष चाद्वा चावमेवि चवो- वचम् । चाद्यहादविवुवा चवेः प्रवाविवीवृद ।१६। महर्षिवचावव विविवेवव चावदि । देवा वद च वववाम् चाव दवाववविवा१७। चाव दृवववीव चाव चवीव वी चविः । वववेवेव वववावा चववावावावावा १८ । देवाम् चुविवमर्षिर्षा चदी वीवी चरा दवाद् । चाववीवे चावव चवववं विवम- वम् १९ । विवदावव चवम् दूवची चववदूरा । चतिवदा विवचीवावावववा चवा २ । चवम् चव- दूवं चवावाव चववा ववम् । चदादवीबादेवावं विव चवावदावम् २१ । चवावावविवाविवं चावन

विवि वेवदा । हविविवर्षं वोम चवावां महर्षि वरा ११ । चतुवादिवर्षावाद्गवाविव चवमम् । विवाविविदहावदविविव। ववदाव ११ चवाविव च चवव मावव चवीयद । चवचे पूवावाद पूर्वावे चवावादि १३ । चद्रवर्णिवर्षे चावाव् चवव प्र वते । वदृवेचाव दवर्षं पूवैविद्रवमोवम् १४ । चर्षेव चवमम् चार्वे नदेविः चवम् । चाववोर वियूवर्षीविवि वा चादवच वे। १५। चचाविवादिवर्षा चवामवाचादव । चद्र्ववविवद्यावां चवे चावव चवा १७ । चौदह्रर्व विवदावं पूवावावाचवीवरम् । चाववेवोचवार्षे वेदाव वीविवि चव १८ । चव- चाव विवर्षावादुविवमवम् चवि । दुवव दवी- चावविद्यावावावववद १९ । चवोवव विवर्षी विवदः चद्विवे च । चाव दवावती मेवचव दविवा दूवव १ । वेवावावीवृवावव विवृवावविवाचा । चावव वि विवा चविवर्षदेविवावाववविवा ११ । चव- चाव विवृवावावदेवि मेविवाव् । चदूवावदूवाः- चुवा चीवाव चदचम् १२ । चर्षावद च चद्र दव विद्यवेव च । चवावाव च चवी चवर्षं चवी विद्वः १३ । पूवावं विवदावं चदिववचीव च । चावविवृवाविवावम चवदोविववचम् १४ । च- ववा चवुववावाद चाववचा विवृव च । चर्षोवव- चवीवदूवव चर्षेव द चंचवा १५ । चवुव चविवाव चवचाविवेव च । चववचव चर्षेव चचावव चववा १६ । चावर्षं चूवव चाविर्षेव दवावद् चौ । चर्षोदिवावावावव चावो चर्षाविवचम् । चावोव चर्षववावादूव देवैरिवाददृव । चदविव चवमेवचवृवोववचम् । दवाविवव दुवावर्षि चाववेव च । विवव देववा चाविव । चववाव द- चव १८। चोवर्ष चवर्ष चाववदर्ष विववचम् । देववोवववच चा चोवर्ष चवुवेव च । चववावावि- वोचावेववोदेवोविवाद । चववावदूवावववो- विवा चवचव १ । चवावोवचरविवा चद्रव दवि वेवचा । वौविवावी विवादेव दव चवोविविवी ११ । वेदर्व विचावं चवि चावचावचवीववचवम् । चावावी दोयूवववववी दवविवाः १२ । दववावाविर्षा चावचवी देवीविवाव् । चवदावावचूवाव दवी मावचह चवचः १३ । चदचवविवीवचवाशोवप-

तुषक्ष '५२ । प्राणादनन्तर वायु । प्राणोतइति विशेषणं सर्व्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्य न्यभिद्योतामिति अन्वभिद्योतामिति पाठद्वयेऽप्येकएवार्थ । श्रोत्र दिश प्राविशन् ५३। आदिशब्देन केया ५४। स्वराट् इन्द्र । हरिर्विष्णु ५५। आभ्ट्ठ जातम् ५६। मुख्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् । गिरापतिर्ब्रह्मा, चैत्त्य चेतस ५७। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतस विवेक्तु सर्व्वेषां पुन प्रवेशमाह एत इति सवभि ५८। विराड्देहस्य व्यष्टिदेह दृष्टान्तत्वेन दर्शयन् शास्त्रगतकथनस्य प्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् ५९। प्रथम परमेश्वरे भक्ति ततोऽन्यत्र विरक्ति ततोयोगप्रवृत्ता धी एकाग्र चित्त ततोयज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतस स्वस्मिन्नात्मनि कार्य्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्" ६०।

वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेष पञ्चदश्यामुक्त । "चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरज सत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या च ते मते । मायाबिम्बोवशीकृत्य तां स्यात् सर्व्वज्ञईश्वर । अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा कारणशरीर स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् । तम प्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवोभूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषा क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरण सर्व्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूप स्यात् बुद्धि स्यान्निश्चयात्मिका । रजोऽशैं पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तै सर्वै सहितै प्राणोवृत्तिभेदात् स पञ्चधा । प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च ते पुन । बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीर सप्तदशभि सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते । प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्व प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टिरीशः सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसञ्ज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येक वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैक चतुर्द्धा प्रथम पुन । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भव । हिरण्यगर्भस्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरोभवेत् । तैजसा विश्वतां याता देवतिर्य्यङ्नरादय । ते पराग्दर्शिन । प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिता । कुर्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते'।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु "तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वर सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्म्मसहकृतापरिमिताभिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहित सन्नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्च प्रथम बुद्धावाकलय्य इद करिष्यामीति सङ्कल्पयति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुते । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दोगुणोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसा पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात् । नासौ भ्रम बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्य्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीना पञ्चाना क्रमेणैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवता मन आदीना चतुर्णा क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवता । एतैरेव रजोगुणोपेतै पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवता । रजोगुणोपेतै पञ्चभूतैरेव पञ्च वायव प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागगमनवान् वायु प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती । अवागगमनवानपान पाय्वादिस्थानवर्त्ती । विष्वगगमनवान् व्यान अखिलशरीरवर्त्ती । ऊर्द्ध्वगमनवानुदान कण्ठस्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरण समान नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतै पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते "तासा त्रिवृत त्रिवृतमेकैका करवाणीति" त्रिवृत्करणश्रुते पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारस्त्वेवम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भाग पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषा चतुर्णामंशाना वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु सयोजनम् । एव वायु द्वेधा विभज्य तयोरेक भाग पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु सयोजनम् । एव तेजोऽप्पृथिव्यंशानामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतुर्व्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहार । तदुक्तम् । "वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद' इति शा० सू० । पूर्व्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीर परलोकयात्रानिर्वाहक मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यांसमेत ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसयुक्त जायते । तदुक्तम् । "पञ्चप्राणमनोबुद्धि

हरिर ग्राम तस्मै: मेराम्ं मनोहत यदोर्भ दूर्पह माम् २८ । पुरेरलसिद्धर्थ वसवमात् ईसमादिति ग्राह्मान् ये मति । इमसरवसङ्ग विमानमिति चित्त मानवार्थम् । पञ्चिमावासमपष इति दशितमाने कुमोषावमीवर इति यज्ञ वसु विनिमहान माने २८ । इमसरवस्य न मयइ' मेषवादि: । नि मोगे विमानार्थ निषय' प्रमापयाय मानो- निहा "प्रमावनिवर्म दमितवमनिग्रामसय" इति मान- प्रयोगे १ । पञ्चिमावासतनिमात् समस्त दुरारमाराणि वर्णाविमवदादिमरमपिसारा हि विमानमीग्नियानि समस्ता मेसर्थ । मत मैवा मानवेऽपि हि मवामामव निमावादिर्देशिमाम कल्पिता यतः प्राप्य मेवनात् यदोवमजिनवा विज्ञानामो तैमसत् । यथा यद्वैवेदमात् यदीय मानवज्ञिमवापि मावेन्द्रियाणां नववकलीनव ११ । तस्यामोरविदुप्तवमामादिवसुमोर्मिवसुवनवात् आननादिति मवति । भौमम् महर्षमानादिनि मिमयोरमनस्यलं वसुवनवमाम यतते न प्रमादिप्रामेरो तस्मात् मम मवति मानोपादि मरवम् ११ । मवत वयवचात् मर्मावमों मवापयात दुर्वदिवम प्रयाम तिरम प्रत मनिमस्य यत्र' मिर् य म वङ्गमोरिति, म मत: मवानम चलाने मेवर मदवमिनमर ११ । मि प्रहामवारमादवासत मसिरामरमारमारामरमाम् माता यत । मावादोमानिरयतमवामदम मावादिमिदवेव इति मार्गमिवमत्तम् । दसमरमादि दमेव योगेन मवामयमागुनमोरम्यामि दिवनेव मवामयमवमं यमो- देव मगमूयमम दमदमनेत् । मावासामस मर्वेम मपर मवनमपेन मना इन निमनमिदमाय । मदा मावरा मेयरमानेमिमाणिय मेय । मदमवमानादि मादि इमावामानूपरियानमवम्मम ११ । जमाम मवरवमविमवा: । मयमो मामेमवमानमाम ११ । मावम दमवानाहे: । मूर्णं मेवर्न मयादि मादि मवीव तूमना मवमीमाय्ं मदि मेवर्न यदा मीमादिमम म मर्म यावत योग मदि मेवम मर्म मिवायामावमत् चयोदूमाम वमता मार्गमनिमवर्म मामे मार १ । मर्म- मादिववरमिदि विचने तु मरमेव १० । दूमामर्थिमं दूम- मामारमवरम दूमा दूमोवदर्मवमा मतीति म- मत तु मामनोमेर प्रतीति । मामलवासव मर्मा

देरादि मामवनेव प्रतीति: यमत तु मवादिनि मवाम विमेयता । मज्ञिर्मनाम दूमव मा मंता वजिला: येन यंता मव दूमनादिनामवता मतोनिरिवम । मेव- मा मरममरामोरवमम् १८ । मोवन् मवामं दर्पं मपड़ मारे: कुपुट् मवमामा विवाहा न मनूरारेन मामव- मनह १८ । विद्या रमोनिन्द्रियं दमीमवमोमेमैमि दम- मयो मनोमवम: ३ । मनामादिव मनोनोगि दत्तम: । मौमिमानां वर्मेन्द्रियाणां मवरोमवदेव मद मवेवा विद्मते व रमस्य: ३१ । तदमवादीमरमं मवादे: मि- मज्ञमिय प्रत्रिवादमम प्राम मोमम्' "मामोमत मान" दमि मुती मामादमवमाम दमादिमाम मवर्ग मामात् मवृनादिनिमाठे मरमान । दूमम दूमादानपूमादि तम मवदूमवा ३२ । ममला मन्ये मानोनि ११। मत- ममोनिवामवा मवा मवदूवादोमा विद्विदनिमारेवन । पुरिदूमवा वीरहर्भ मर्मू पादे:, मान मवमनारे मवी- मदमारे: मेवादिमा दूमावमामा दवमात् मवादिनि मते न मवदवर्म ३३ । मद्दमोमामं मविवादिवमेव मा- मानवमामं मामं मवादिनिममवमा मदेवेव निमि मारदं मवादिमावाम मवामावादमामी तिरेमवमनमो- दमा मानिमा दवमतुमावाम तु मामोमान्मु त यदि मावनिर्देन प्रमयोमरवम् ३६ । मोमादीमा मवारिमा- मामवत्ता देवात् मदमावेदेव प्रामामनिमा मर्हनि योगाम्मि मनोमूयनिमेवा मवोमवावोनिनिम: ३४ । दूमनिवेन मवनमामवी दर्शवि मता मारमम मर्मो मदादि मानविदू मार्ग मानादी मारदमामान् मदे न मोमाममावामतीमा- निरमेवम वमोनि मवादि दूमावेरीमवमरि महमीमवामवमान मवादिम मवादम मैम म मर्मवू मोमामेनामावमामानेम दवरोति ४० । मर्म मारमोतुर्वविदूया मार्गमूमयनिवाम मादिवनि । मामवमर्म प्रम मर्विमिला मद विमादि मदा मवमदिरीवरा मादिवत् मदीव मामामिमादेमोम मदेवतु ममदूनि- विनिवियर ४८ । मवीदेवम मृमिदमा: मवामवी विरादुमय मददिव ४८ । मयामोदूमदिनि दूमवामे- निमावेत ५ । मविवनवामादिविवामवाय विरत- मादि मदनि । मवाम मनीदमीन विदान मवादिम मविवाद । मदमामी देवव ति मं विद्यम् १ । मावा मव द्विमादेव मानवत् मादे विदितियू मां मायोमा मादेन मात मूदा मम् मामवमोनाविममोमवादिम-

गुणः ॥५१॥ प्राणादिकस्तु वायुः । प्राणोऽन्तः [illegible] विशेषं [illegible] ॥५२॥ [illegible] पादादेः [illegible] ॥५३॥ [illegible] ॥५४॥ [illegible] ॥५५॥ [illegible] ॥५६॥ [illegible] ॥५७॥ [illegible] इति [illegible] ॥५८॥ [illegible] ॥५९॥ [illegible] ॥६०॥

वेदान्तिमते तत्र सर्गादिक्रमः पञ्चदश्याम् । "चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्व्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् । तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्व्वैर्वृत्तिभेदेन तद्द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका । रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तैः सर्व्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा । प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः । बुद्धिकर्म्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते । प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टिरीशः सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः । हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत् । तैजसा विश्वतां याता देवतिर्य्यङ्नरादयः । ते पराग्दर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्ज्जिताः । कुर्व्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते' ।

[illegible] 'तत [illegible] परमेश्वर [illegible] -द्गुणविशिष्ट [illegible] -परिणाम [illegible] श्रुतिरपीति [illegible] 'तस्माद्वा एत-स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति । तत आकाश आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदवाच्यानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशात् सत्त्वगुणोपेताद्योम्नः शब्दमात्रं तेजसश्च शब्द-स्पर्शरूपाणि अपाम् शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्याम् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न च गन्धस्याकाशमात्रवृत्तित्वात् वाय्वादावपि तदुपलब्धेः । शब्दो यत्र साधकाभावात् । एतानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि त्रिगुणात्मकानि । एतैः सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षुर-सनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्वातार्क-वरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातृदेवता । एतैरेव रजो-गुणोपेतैः पञ्चभूतैः क्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्म्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृ-त्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्या जायन्ते । तत्र प्राणनवान् वायुः प्राणो नासाग्रस्थानवर्त्ती । अ-पानमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्त्ती । विष्वग्गमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । ऊर्द्ध्वगमनवानुदानः कण्ठ-स्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानो नाभि-स्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृत-भूतानि जायन्ते "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति" त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्ची-करणप्रकारश्चेत्थम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयो-रेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वा-दिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप्पृथिवीभागानामपि । तदेवमे-कैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चातुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् । "वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः" इति शा० सू० । पूर्व्वोक्तैरपञ्चीकृतभू-तैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मेन्द्रियपञ्चकप्राणा-दिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । "पञ्चप्राणमनोबुद्धि

[illegible]म् । [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible]" । तद् द्विविधं शरीरम् । तत्र हिरण्म-
यलिङ्गशरीरम् । [illegible]लिङ्गशरीरम् । तत्र
हिरण्मयलिङ्गशरीरे [illegible] [illegible]लिङ्गशरी-
रेष्व[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । तत्र
[illegible]शरीराणि ।
[illegible] [illegible] [illegible]शरी-
राणि । [illegible] [illegible] [illegible]शरी-
राणि । [illegible] [illegible] [illegible]शरी-
राणि [illegible] [illegible] शरीरि-
णम् । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । हिरण्म[illegible]-
[illegible] "[illegible] शरीरी [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] "हिरण्मयं [illegible] " । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । शरीरस्य । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] शरीराणि [illegible]
[illegible] । [illegible]

दृश्यम् । तथा च आदिसर्गे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः । नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव ताहृशप्रलयदशायां नाशस्तेषामेव कतिपयानामिति भेदः । बीजाङ्कुरवत् सृष्टेः प्रवाहरूपेणानादित्वेऽपि एवत्सृष्टेः सादित्वमपि तत्तद्बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव वर्त्तमानब्रह्माण्ड आदिसर्गकाले महदादेरुत्पत्तेरादिसर्गत्वमवगन्तव्यम् "यथेदानीमित्यादि" भागवतवचनेन "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयदिति" मन्त्रलिङ्गेन च प्रवाहस्यैषामादित्वं सूचितं न तु तत्तद्व्यक्तेः । कर्म्मणामेव सैव ईश्वरस्य सृष्टत्वोक्तेः पूर्वं कर्म्मणामभावे विचित्रसृष्ट्यसम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसज्येयाताम् जीवस्य च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।

आदीनव पु० आ+दी–भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा०क १दोषे, २क्लेशे,च । कर्म्मणि क । ३दुर्दर्शे ४परिक्लिष्टे च त्रि० ।

आदीपक त्रि० आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप–णिच्–ण्वुल् । १परगृहस्य दाहके । "राज्ञोऽभयं विक्रीय दासस्य चित्तो वधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करिकस्य च" भा०शा०८६अ० । २उद्दीपके च ।

आदीपन न० आ+दीप–णिच्–ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमिश्रितजलेन गृहादौ १चित्राकारलेपनभेदे (आलिपना) २उद्दीपने च । [क्रमादौ । २उद्दीपिते च ।

आदीपित त्रि० आ+दीप–णिच्–क्त । दग्धादीपने १गृहा-

आदुरि त्रि० आ+दृ–अन्तर्भूतण्यर्थे कि । दारयितरि "वामं वामं त आदुरे देवोददात्वर्य्यमा" ऋ० ४,३०,२४ । "हे आदुरे । शत्रूणां दारयितः ।" भा० ।

आदृत त्रि०आ+दृ–कर्त्तरि क्त । १सादरे कृतादरे । कर्म्मणि क्त । यस्यादरः कृतस्तस्मिन् २सम्मानिते ३पूजिते च ।

आदृत्य त्रि० आ+दृ–कर्म्मणि क्यप् । आदरणीये १आदर्त्तव्ये । ल्यप् । २सम्मान्येत्यर्थे अव्य० ।

आदृष्टि स्त्री प्रा०स० । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।

आदेय त्रि०आ+दा–यत् । ग्राह्ये । "षड्भागभाग आदेयो राजा पण्यहिरण्ययोः" "धनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्ज्जनात्" इति च मनुः ।

आदेवक त्रि० आदीव्यति आ+दिव–ण्वुल् । द्यूतकारके

आदेवन न० आ+दिव–भावे ल्युट् । १द्यूतक्रीडायाम् करणे ल्युट् । २द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् । द्यूतक्रीडाधारे (छक) ३द्यूतफलके ।

आदेश पु०आ+दिश–भावे घञ् । १उपदेशे २आज्ञायाम् "अथात आदेशो नेति नेतीति" वृ०उ० "उत तमादेशमप्राक्ष्यः" "उत स क आदेश"" । "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" इति च छा०उ० "आदेश देशकालज्ञः शिष्यं शासितुरानतः" रघु व्याकरणप्रसिद्धे कस्यचित् वर्णादेः ३कस्यचिद्वर्णस्योत्पत्तौ च । आदिश्यते कर्म्मणि घञ् । ४आदिष्टे ५कथिते ६उपदिष्टे कस्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्णे च "धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत्" रघु० "आदेशप्रत्यययोः" पा० "आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः" व्या०कारि० "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" पा० "लोपोऽप्यादेश उच्यते" व्या० का० "ज्योतिर्विद्युक्ते ७शुभाशुभफले च "नादेशास्तस्य मिथ्या फला" वृहत्सं० । [कारके २आज्ञाकारके ।

आदेशक त्रि० आदिशति आ+दिश+ण्वुल् । १आदेश-

आदेशन न० आ+दिश–भावे ल्युट् । आदेशे "कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते" मनुः ।

आदेशिन् त्रि० आदिशति आ–दिश–णिनि । १आदेशकारके "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः २दैवज्ञे गणके पु० हेम० । [३कथनीये च ।

आदेश्य त्रि०आ+दिश–कर्म्मणि ण्यत् । १उपदेश्ये २आज्ञाप्ये

आदेष्टृ पु० आ+दिश–तृच् । ऋत्विजं प्रति ममेष्टसम्पादनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १यजमाने, २आज्ञाकर्त्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आद्य त्रि० आदौ भवः दिगा०यत् । १आदिभवे । "एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः" । "स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः" मनुः । सपिण्डीकरणाद्यर्थे प्रथमकर्त्तव्ये २प्रेतश्राद्धभेदे न० "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" या०स्मृ० । तस्य षोडशश्राद्धानामादिभूतत्वात् आद्यत्वम् । "श्राद्धमग्निमतः कुर्य्याद्दाहादेकादशेऽहनि । शुचाशि तु प्रकुर्वीत प्रमीतानां च सर्व्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोडश" छन्दो ग०प० । निरग्नेस्तु मरणाहएवैकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदस्य स्वजात्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । ३प्रधाने श्रेष्ठे त्रि० "आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" रघु० अद+कर्म्मणि ण्यत् । ४अदनीयद्रव्यमात्रे त्रि० ५धान्ये न० राजनि० तस्यादनीयत्वात् "अन्नमूलं हि जीवनम्" इत्युक्तेश्च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् ।[व्योकौ च

आद्यकवि पु० कर्म० । आदिकवौ चतुर्मुखे १हिरण्यगर्भे २वा-

वादरम्" । कृ । "स्वरान्ताक्षरे" । चनु । "शीतलं मेचम्" । "वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्" १० । आदिरुदात्त, एत हरिणः, शिति, पृश्नि, हरित् । "ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्तां ताच्छील्ये" ११ । ऋदन्तं ह्रस्वान्तस्यादिभूत ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनि । "अक्षस्यादेवनस्य" १२ । आदिरुदात्तः, "तस्य नाव्" देवने तु "अक्षैर्मा दीव्य" । "अर्द्धस्यासमद्योतने" १३ । अर्द्धो ग्रामस्य, समेऽशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । "पीतद्र्वर्थानाम्" १४ । आदिरुदात्त, पीतद्रु, सरल । "ग्रामादीनाञ्च" १५ । ग्राम, सोम, याम । "लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य" १६ । चञ्चेव चञ्चा, स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुप आख्या सञ्ज्ञा । "न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्" १७ । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरु, व्याघ्र, सिंह, महिष । "राजविशेषस्य यमन्वा चेत्" १८ । यमन्वा वृद्ध, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गा प्रत्युदाहरणम् । "स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्व्वाणाम्" २० । एषान्त्रयाणामाद्युदात्त, स्त्रीविषय, मल्लिका, वर्णा, एनी, हरिणी, अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्त्येषामन्ते अक्षुपूर्वाः, तरक्षु । "शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्" २१ । पूर्वं लघु उदात्त स्यात्, कुक्कुट, तित्तिरि, । "नर्त्तुप्राण्याख्यायाम्" २२ । यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्वन्न, वसन्त, कृकवाक । "धान्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम्" २३ । आदिरुदात्त, कान्तानाम्, श्यामाका, षान्तानाम्, राजमाषा । "जनपदशब्दानामषान्तानाम्" २४ । केकय, "हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व्वं वा" २५ । हयिति हल् सञ्ज्ञा । पललम्, शललम्, हयादीनां किम् एकल असंयुक्तेति किं मल्ल । "इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्" २६ । आदिरुदात्तः, कृषि एतानि २पादस्थानि । "मकरवरूडपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतवा काशीनामादिर्वा" ३,८, । एषामादिर्द्वितीयो वा उदात्त । मकर वरूड । "छन्दसि च" १० । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लव्यात्सारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्त ज्ञेयम् । "कर्दमादीनाञ्च" ११ । आदिर्द्वितीय वोदात्त । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२ । आदि द्वितीय ते शब्दश्चेति पर्य्यायेण वोदात्ता । "नप फलान्तानाम्" १३ । आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । राजादनफलम् । "ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा" १४ । हलीषा लाङ्गलीषा । उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदय-हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्" १६ । "एषामादिरुदात्त स्यात् । "महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्" २० । आदिरुदात्त, "महिषी जाया" आषाढा उपदधाति । एतानि ३पादस्थानि । "निपाता आद्युदात्ता" फि० ४,१२ । स्वाहा "उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जम्" फि० ४,१३ । तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्वं विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।

आद्यून त्रि० आ+दिव–क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक) जिगीषावर्ज्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूत । जिगीषया देवनकर्त्तरि । [भावविशेषपर्यन्ते ।

आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्त अन्तपर्यन्त । प्रथ-

आधमन न० आधीयते आ+धा–कमनन् । बन्धकदाने आधौ, । "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" स्मृति. "एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्" स्मृतिः एकोऽनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" कात्या० स्मृतिः आधिशब्देऽस्य विवृति ।

आधमर्ण्य न० अधमर्णस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । ऋणग्रहणे अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि" पा० ।

आधर्म्मिक त्रि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशीले दैववशात् अधर्म्मानुष्ठातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्म्मिक इत्यत्र तु न धार्म्मिक इति विग्रह इति भेद ।

आधर्ष पु० आ+धृष–भावे घञ् । १तिरस्कारे २बलात्पीडने च

आधर्षण न० आ+धृष–भावे ल्युट् । १आधर्षे २बलात्पीडने ।

आधर्षित त्रि० आ+धृष–क्त अवैयात्ये इट् गुणश्च । १अवमानिते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" या० स्मृति धार्ष्ट्येव आघट इत्येव ।

आधर्ष्य त्रि० आ+धृष–णिच्–यत् । १अवमाननीये २बलात् पीडनीये ३दुर्बले च भावे यत् । ४ दुर्बलत्वे न० । "आधर्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः" नार० । "आधर्ष्यं दुर्बलत्वम्" व्य० त० रघु० ।

आधान न० आ+धा–भावे ल्युट् । संस्कारपूर्वक यज्ञार्थे स्थापने १अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । "आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" प्रा० त० पु० "भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात्

[illegible] । (धातु) इति [illegible] [illegible]

धातु[illegible] [illegible] । [illegible]

धातु[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धातु[illegible] [illegible] । [illegible]

धातु[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

धातु[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "धातुद्रवः" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] (धातवो [illegible]) [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible]

मादसम्" । भद्र । "खषारन्त्याक्षणवे" । षन् । "ग्रीवानं मेयम्" । "वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्" १० । आदिरु-दात्त, एत हरिण:, शितिं, पृश्नि, हरित्। "हुखान्तस्य हुखमन्त्र ताच्छील्ये" ११ । हृस्वं हुखा-न्तस्यादिभूत हुखमुदात्त स्यात् । मुनि: । "वृक्षस्यादे-मनस्य" १२ । आदिरुदात्त:, "तस्य नाम्न" देवने तु "अक्षैर्मा दीव्य"।"वर्ण स्यासमद्योतने"१३। अर्द्धो ग्राम-स, समेऽथके तु षड्ड पिप्पल्या' । "पीतद्र्वर्थानाम्" १४ । आदिरुदात्त, पीतद्रु, सरल । "ग्रामा-दीनाञ्च" १५ । ग्राम, सोम, याम' । "लुमन्तस्यो पमेयनामधेयस्य" १६ । चञ्चे व चञ्चा, स्फिगन्तस्येति पा-ठान्तरम् । स्फिगिति लुप प्राचा संज्ञा । "न हृक्षपर्वत-विशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्" १७ । एषामुपमेयनाम्ना-मादिरुदात्तो न । ताल इव ताल, मेरुरिव मेरु, व्याघ्र, सिंह, महिष । "राजविशेषस्य यमन्वा चेत्" १८ । युमन्या इद्ध', आङ्ग उदाहरणम् । वङ्गा प्रत्यु-दाहरणम् । "स्त्रीविषयवर्णाच्युपूर्व्वाणाम्" २० । एषान्त्रयाणामाद्युदात्त, स्त्रीविषय, मल्लिका, वर्ण, श्येनी, हरिणी, अणुशब्दात् पूर्वोऽस्येयान्ते अनु-पूर्वा, तरञ्जु । "शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्" २१ । पूर्व लघु उदात्त' स्यात्, कुक्कुट, तित्तिरि, । "नर्त्तुप्राख्या-ख्यायाम्" २२ । यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्वञ्च, वसन्त, ककुभ । "धान्यानाञ्च वृद्धखान्तानाम्" २३। आदिरु-दात्त, कान्तानाम्, श्यामाका, यान्तानाम्, राज-माषा' । "जनपदशब्दानामषान्तानाम्" २४ । केकय, "ह्रयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्त पूर्व्वं वा"२५। हयिति हल संज्ञा । पललम्, शललम्, ह्रयादीना किम् एकल असंयुक्तेति कि मल्ल । "इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्" २६। आदिरुदात्त:, कपि एतानि २पादस्थानि । "सक-रदरकुपारेवतवितस्तेक्ष्वार्च्चिद्राचाकालोमाकाशायुलवा का-शीनामादिर्वा"२,८,। एषामादिर्द्वितीयो वा उ-दात्त' । सकर वरुड ।"छन्दसि च"१०। अमकराद्यर्थ आरम्भ' । लघ्वादुमारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्त मेयम् । "कटेमादीनाञ्च" ११ । आदिर्द्वितीय वोदा-त्त: । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२ । आदि द्वितीय ते शब्दे इति पर्य्यायेण वोदात्ता । "नप फलान्ता-नाम्"१३। आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । राजादनफलम् । "ईयान्तस्य हलादेरादिर्वा" १४ । हलीषा लाङ्गलीषा । उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदय-हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्" १९ । "एषामादिरुदात्त: स्यात् । "महिष्याषाढयोर्ज्जायेष्टकाख्या चेत्"२० । आदि रुदात्त, "महिषी जाया"आषाढा उपदधाति । एतानि ३पादस्थानि । "निपाता आद्युदात्ता" फि० ४,१२ । स्वाहा "उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जम्" फि० ४,१३ । तथा च माणिनिशान्तनवाचार्य्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्व' विहित ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।

आद्यून त्रि० आ+दिव–क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक) जिगीषावर्ज्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूत । जिगीषया देवनकर्त्तरि । [मायधिषेयमर्यन्ते ।

आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्त अन्तपर्य्यन्त । प्रथ-

आधमन न० आधीयते आ+धा–कमनन् । मन्धकदाने आधौ, । "योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधि पश्येत्तत् सर्व विनिवर्त्तयेत्" स्मृति: "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्" स्मृति० एकोऽन्यमीष सर्वत्र दानाधमनविक्रये" कात्या०स्मृति: आधिशब्देऽस्य विवृति ।

आधमर्ण्य न० अधमर्णस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । ऋणग्रहणे अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे"आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि "पा० ।

आधर्म्मिक त्रि० अधर्मं चरति ठक् । अधर्मशीले दैवगात् अधर्मानुष्ठातरि तु भाव साधुत्वम् । अधार्म्मिक इत्यत्र तु न धार्म्मिक इति विग्रह इति भेद ।

आधर्ष पु०आ+धृष–भावे घञ्। १तिरस्कारे२बलात्पीडने च

आधर्षण न०आ+धृष–भावे ल्युट्। १आधर्षे २बलात्पीडने।

आधर्षित त्रि० आ+धृष–क्त अर्थयास्ये इट् गुणश्च । १अवमा-नित २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च "स्तुत्याचारव्य-पेतेन मार्गेणाधर्षित परै' । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहा-रपद हि तत्' या० स्मृति भाष्येऽपि आङ्गष्ट इत्येव ।

आधर्ष्य त्रि० आ+धृष–णिच्–यत् । १अवमाननीये २बलात् पीडनीये ३दुर्धर्षे च भावे यत् । ४ दुर्धर्षत्वे न०। "आध-र्षं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिण-स्तत्र प्रष्टव्या प्रतिवादिन" नार० । "आधर्ष्य दुर्धर्षत्वम्" व्य०त०रघु०।

आधान न० आ+धा–भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वक वह्न्यादे स्थापने १अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । "आधाने सोम-पाने च वपन सप्तसु स्मृतम्" प्रा०त०पु०"भार्य्यायै पूर्व्व-मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि। पुनर्दारक्रिया कुर्यात

मप्यदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः "पिता यस्य तु नाधत्ते कथं पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथेति" नाधानं कृतमित्यर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु "पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचनेति" तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्"। एवं स्मृतिसूत्रयोराधानाऽनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं नित्यमेव। एतेन कलिवर्ज्येषु आदित्यपुराणेऽग्निहोत्रस्योत्कीर्त्तनदर्शनेन गौडानां तदनाचरणमनाचार एव स्मृतेस्तत् पुराणस्य दुर्बलतया स्मृतिविहिताधानस्य बाधकत्वायोगात् "नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति" श्रुतेः सर्व्वापेक्षया बलवत्त्वाच्च। तेन मृत्युकालात् पूर्व्वमप्याधानं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्टात्। आधानस्वरूपादिकम् आश्व०श्रौ०सू० नारायणीयवृत्त्योर्दर्शितं यथा "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" सू० १२। अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कृत्वैव कर्त्तव्यानीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति। वितानेषु भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नीनां विस्तारवाची, पूर्वस्मिंस्त्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः। एतदुक्तं भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि कर्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं सिद्धं श्रौतानां कर्मणाम्। बहुवचनं सर्व्वश्रौतपरिग्रहार्थं सर्वाणि श्रौतान्याधानादूर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि, श्रौतमाधानादर्व्वागित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिराकरणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति। तद्यदि कर्मार्थं स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्, यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत। आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः। अतो बहुवचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति। तस्मादनाहिताग्नेः श्रामणत्वादयो न भवन्ति, अवकीर्णिनः पश्वाद्यर्थं चाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्तात्" इति। "अग्न्याधेयम्" १,२,८, सू० प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते। विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमुच्यते। अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्तव्यमित्यर्थः इहास्ति। कस्मिन् काल इत्याह। "कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः" १० सू०। एतेषां कस्मिंश्चित् ११। वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत" १२। ग्रीष्मवर्षाशरत्सु च क्षत्रियवैश्योपकुष्टाः १३। यस्मिन् कस्मिंश्चिदृतावादधीत" १४। सूत्राणि एषा नारायणीया वृत्तिः "फल्गुनीष्विति पूर्वे उत्तरे च गृह्येते, अविशेषाद्बहुवचनाच्च। प्रोष्ठपदास्तूत्तरे एव। अत सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं कर्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिंश्चित् पर्वणि। एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम्। उत्तरञ्च सूत्रं "वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत" इति। एवं कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्वणि चाग्न्याधेयं कर्तव्यमितीदं सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चयमग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति। पूर्वसूत्रन्तु केवलनक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति। अतो द्वौ पक्षौ स्तः। समुच्चयस्तत्र प्रथमः कल्पः। तदसम्भवे केवलनक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः'। इदं कल्पद्वयं सोमाधानवर्जितेषु सर्व्वेष्वाधानेषु भवति ११। इदमपि सूत्रमर्थत एव भवति। अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते १२। वैश्यक्षत्रकर्मोपजीवी उपकुष्ट इत्युच्यते। अस्मिन् सूत्रे त्रीण्याधानानि विधीयन्ते। ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं, वर्षासु वैश्यगुणकं, शरदि उपकुष्टगुणकञ्च। एते वसन्तादयः शब्दा ऋतुवाचकाः। ऋतवो नाम षट्। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः। ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासावृतवः। वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३। आदधीतेति स्थिते पुनरादधीतेतिवचनम् आपत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति दर्शयति। अत्यापदि सम्पूर्णेषु सर्व्वेष्वृतुषु आधानं कर्तव्यं 'नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति'। इदञ्चापरमाधानं, पूर्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधय उपसंहर्त्तव्याः, न पर्व्वर्त्तुस्वातन्त्र्येणाधानस्य कालविधयो भवेयुः। अत एव सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनामृतुविधिभिः सम्बद्धानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्राय पठितव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिषज्य पठितवान्। पर्वनक्षत्रविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोरन्तर्भावदर्शनादिति १४। "अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेदनेवमायः" १६। यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सचा। तं त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम् १७। शम्या गर्भः शमीगर्भः। शमीगर्भादश्वत्थादरण्याहरणं कुर्यात्। तच्चाधानार्थम्, आहरणे कृते अध्वर्युणा अरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

त्मनेव यत्न आहरेत् । अपचेतव्या ब्रह्मीत्येव आधा । अवदानगीर्णि कृत्वा न कृतीभिति गम्यते मनाम अकृतविकारोण ध्यानं ।१। पूर्वाङ्गविरुद्धे तत्र तत् पूर्वोक्तमनम्, अन्यथार्थ्य कोमलम् । तद्वाम्याणेन तद्वत्यावदादि पूर्वोक्तमत्र उपनीयते । यत्र पुनश्च प्रयोजनं पूर्वोक्तमते आहितायामिमाहितः । यदपि चेत् । प्रकाशितमधातम् । "अनया इदमर्थाया" इति प्रस्तुत 'यदन आज्यभोजिनमारभीय' इत्येवमादीनि च-रुमादिरूपाणि आज्यादिक्रमेणापि कर्तव्यादिविधानं सूचानि विदधिमाराणि आधानानि भिन्नान "तयोः रत्नी आहरेत्, तस्माद्वा अहरेत् अम्प्रादपनादि कुर्यात्, वैश्वदेव गौरेत् आज्योरमितयोजयमितं विद-ध्यात्, वनित् मन्त्रोर्थं यजेत्, यथेव आदध्यात् आवस्थेन रुथास्तविकल्पत्, आज्योदितिबद्धरुतो यथा दोष यविना गार्ह्यपत्यादौ आधात्, तन यावित्, न मिव आदध्यात् अग्निहोत्र अनुग्रहात्, पूर्वोक्तादि सुप्रधात् तत आधानयथायाती विदधेत् तदवरेत्, तद्धर्मादिवर्णाद्धमाधामां आधायां यत्किंचित् कार्ये तत आज्यभीमि निर्विशेत् तदाकारानि कर्तीमि इति १०। तत्र विनापादद्वत्ते गौतमवचने अवधारणे कार्या प्रायश्चित्तेवेदि याज्ञवल्क्यवचना यथा आधानम् प्राय-श्चित्तेवादिति याते तु अस्माभिरपि अप्राधानात् यदि कर्ता इति गौतम् वचनैः यावा पूर्वोक्ता इति आदि पूर्वं तदानयेत् विवरेण तदनुविधायते । ता आवस्थीयात् यत्नितेव तदविशिष्टे विहितोदेवा । गौतमाते विवेचन विधानवाधोक्ता आदि गौतमहारी च वा । आधा+षी रूपं आधाते स्वकारकादुचित-कारकान् "एकादशायां आधा । १,८ । आधान पूर्वक आदध्यादि यथाविकारे यथोक्त विना "अग्निषेय वैश्वानरस्तु आदिवेदाग्निरहः इत्येव तद्धानादिवेदा अग्नी तदा शक्तिमतो दीप्तादिनो एकादशोमत आधा-नादि इह चौलमानादि यथं कार्यं तत्काल तथा च यत्र । "अग्नितैवानुप्रयोनामपयोगमुत्तमोरुकारक अग्निपैतामहोराजेयत्यसद्गुणादिविधायामपिविधा इत वैद अन्यत्रो विवक्षु ।(हलेके नामे अनु) इत्यादावे तु

आधाय अव्य आ+धा ल्यप् । आधानमित्यर्थे इत्यादावे ।

आधायक त्रि आ+धा-ण्वुल् । आधानकारके ।

आधायिन् त्रि आधाता अधीयायां प्रयोजनमस्य इन् ।

गर्भाधानविधिमि वैदविधि गर्भाधानमाधाने ।

आधार पु आ+धृ-आधारे घञ् । अधिकरणे कारके, अधारिताधारवदधिकरणम्" इत्या "सदाधारा पृथ्वी अधिकरणादौ मते कृत्या "अध्यात्मारवेदयोनामा ऐक्य धर्मादि" सा सर्वि । एकाधारतानिरूपे गौत-म विशेषविधाविभागवाक्यमविधिरूपवादे, तत्र व्याप्त्यादौ अवरोध्यतां इत्यादौ इतरेषां तत्र आधारे वा आधारे च । आधारमप्यशक्तिरिति रघु । "आधारेऽधिकरणम् या अधिकरणम् आधारतत्त्व-रुता या विधाना अधिकरणम् निर्दिष्ट यत्र निर्वि-तत् गौणम विशेषविधानिभागविधेयात् । तत् गौत-मे मिव दर्शकमस्या तथा च आधा । वैकालिका कोर्य इत्यादि । अधिगमाः विवेक् एतदपि । इतर-शीलादौ 'गार्हीनाढे परिवर्तेनीमहाभागपूर्वमि इति गार्हीमाला आयासप्रीमार । हदिमान् महतो सौमित्रिसौमादाधिरु यत्सर्वस्य महावयीसोपरिग्रहोचितो न तत्र विज्ञानैवादि शाश्वतीमाः । एकदेशे तद्-व्यवसमयो आधानकारकादि आधारे विशेषो यत्र पूर्वे आनुपूर्वे यथारे आनन्दरूपा । आधारताः तत् आधारता अन्यमतिधेय तदर्थविशेषाधानाया-द्यौ तत्र विशेषे यत्र च आधारता आधेयता विद-विता आधेयता च आधारतया इति तयोः परस्पर विरूपनिरूपकभावः आधारतायां अवच्छिन्नविशेषे आधारतामधेयम् । एतावेवाधारा अवच्छिन्नादि सर्वं आधेयतामध्यम तथा भरीयेन प्रधाने पूर्वे पूर्वकालतामतायोदेय सर्वाधारे यत च पाप आधेयतामध्यवम् आधेयतामयेवलात् आधाराधार-तामेवापि आमिरिपते यथा परतादिता अर्थिता इत्यादिना यथा पूर्वकालादित्या पूर्वविधावमयानता इति अवच्छेदिवात्ता दीधिति आधारत्वं । उद्यौ च ।

आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः । तन्त्रोक्तशक्तिकार्ये तदविवरस्मि आधारायां एतन्मी च तन्त्रीकामां पूजा-कारकायां पूजाविधौ इत्यरेवामायाम् । शक्तिवदुच्यते वैद वेदे च "आधारशक्ति प्रकृतिविगाहि" तत्र "तद-मादिकवीरामेन मीतमक्षी प्रयमनेत्" तत्त्वत नीतकि-हवेषस्य निर्विशि ।

आधाराधेयभाव पु आधारत्वेन अधीतं । एकत्र तदैवता आधारतामे तत्त्व तदैव यत

आधेयत्व तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलयोः ।

आधि पु० अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन आ+धा—कि । भावसद्व खकारके व्यथाभेदे "नाधयोव्याधय क्लेशाद्दैवभूतात्महेतव" भा०म० । "यान्त्येव गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याधय" शकु० । आधिर्दैविकशब्देऽस्य विवृतिः । ईषत् अधिक्रियते उत्तमर्णोऽत्र आ+ईषदर्थे धा—अधिकारार्थे आधारे कि आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा—कर्मणि किवा ऋणशोधनार्थं प्रतिभूस्थानीयतया बन्धकत्वेन उत्तमर्णसमीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमर्णस्य ईषत्स्वत्वहेतुभूतव्यापारविशिष्टे २द्रव्येऽस्य विवृतिः मिता० । "धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारदः । "विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति"। तत्र प्रतिभूर्निरूपित इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णाधिक्रियार्थं आधीयत इत्याधिः स च द्विधैव कृतकालोऽकृतकालश्च पुनश्चैकैकशोद्विविधः गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारदः । "अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयोद्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तोगोप्योभोग्यस्तथैव चेति" । कृतकाल आधानकाल एवास्मिन् काले दीपोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेय. आत्मसमीपे नेतव्योमोचयितव्य इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतोनियत स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतोयावद्देयोद्यत गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः गोप्योरक्षणीय । एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह । "आधि प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मुच्यते । काले कालकृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या० । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनप्रयोक्तुः स्वं भवति । कालकृत कृतकाल आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्विगुणत्वाभावेऽपि । फलभोग्य फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्य क्षेत्रारामादि स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाशउक्त "काले कालकृतोनश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभावउक्त "फलभोग्यो न नश्यतीति" पारिशेष्यादाधि प्रणश्येतद्विगुणे इत्यकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्विगुणत्वातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् वृहस्पतिवचनात् "हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति" । नन्वाधि प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च "नचाधे कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय" इति । कालेन संरोध कालसंरोधश्चिरकालमवस्थान तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति न च विक्रय एवमाधीकरण विक्रयप्रतिषेधाद्धनिन स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति उच्यते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतु प्रसिद्ध । तत्र धनद्विगुणत्वे निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्त निवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोध यत "नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति" भोग्याधि प्रस्तुत्येदमुच्यते "नचाधे कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय" इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तनकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वन्नास्तीति । इहाप्युक्त "फलभोग्योन नश्यतीति"। गोप्याधौ तु पृथगारम्भमनुना । "न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेदिति" । इहापि वक्ष्यते "गोप्याधिभोगे नोवृद्धिरिति" आधि प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधि प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् । किञ्च "गोप्याधिभोगे नो वृद्धि सोपकारेऽथहापिते । नष्टोदेयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते"या० । गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । स्वल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहारावमत्व गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्ध नष्टोविकृतिङ्गतस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदादिना पूर्ववत् कृत्वा देय तत्र गोप्याधिर्न्नष्टश्चेत् पूर्ववत् कृत्वा देय । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या भोग्याधिर्यदि नष्ट तदा पूर्ववत् कृत्वा देय । एतस्मिन्नावे वृद्धिर्या हातव्या विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्त सोऽपि देयोमूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाश "विनष्टे मूलनाश स्याद्दैवराजकृतादृते' इति नारदवनात् । दैवराजकृतादृते दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि ।

[illegible]

[illegible]

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं वृहस्पतिना "ऋणी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम्। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी। ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना" अस्यार्थः। फलभोग्यः यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी। समं मूलं सममेव सामकम्। अस्यापवादमाह। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी। सामकं न लभेद्बन्धं, मूलमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत्। अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धेरप्यपर्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभेतमर्णः वृद्धिशेषं दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवादमाह। परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम्। परस्परानुमतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति"।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक्। विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ।

आधिक्य न० अधिकस्य भावः ष्यञ्। अधिकतायाम् अतिशयितायाम्। "यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" मनुः "युग्मायामपि रात्रौ चेत् योषितं प्रचुरं तदा। कन्या च पुत्रवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ज्योतिस्तत्त्वम् "प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये" सि० कौ० "एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्" सुश्रु०।

आधिज्ञ त्रि० आधिं मम पीडां जानाति अनुभवति ज्ञा-क ६त०। व्याथानुभावके व्यथिते अमरपालः।

आधिदैविक त्रि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः। देवाधिकारेण प्रवृत्ते, १शास्त्रे "अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च" मनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषत्प्रसिद्धः। वातादिनिमित्तके २दुःखे च। दुःखं हि त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादि सुश्रुते दर्शितं यथा "तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति। तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः सङ्घातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात्पङ्गुजात्यन्धबधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौर्हृदापचारकृताश्च॥ दोषबलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्था पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधा शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः॥ सङ्घातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विविधा शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एत आधिभौतिकाः॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्त्तुकृता अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च॥ स्वभावबलप्रवृत्ता क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृताश्चाकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधिदैविकाः"। एतदभिप्रायेणैव "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इति सा० सू० "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सा० का० दुःखत्रयञ्च विवृतञ्च सां० त० कौ०। "दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम्"। "तापत्रयोन्मूलनम्" भाग० १स्क० उक्तम्। दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणादि धर्म इति सांख्यादयः। अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्य्यत्वात् प्रीत्यप्रीतिविषादानां त्रिगुणधर्माणां स्वस्वकार्य्ये सङ्क्र-

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि याव-न्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं वृहस्प-तिना "ऋणी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम्। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभा-ग्धनी। ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना" अस्यार्थः। फलम्भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धि-मात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी। सम-मूलं सममेव सामकम्। अस्यापवादमाह। यदि प्रक-र्षितं तत्स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरप्यधिक-फलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी। सामकं न लभेद्बन्धं, मूलमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत्। अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धेरप्यपर्याप्तं तदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभे-तमर्णः वृद्धिशेषं दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवाद-माह। परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परा-नुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम्। परस्परानुमतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी नि-कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति"।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक्। विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ।

आधिक्य न० अधिकस्य भावः ष्यञ्। अधिकतायाम् अति-शयितायाम्। "यदायगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" मनुः "युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा। कन्या च पुत्रवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ज्योतिस्तत्त्वम् "प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये" सि०कौ० "एव-मेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्" सुश्रु०।

आधिज्ञ त्रि० आधिं मम पीडां जानाति अनुभवति ज्ञा-क इत०। व्यथानुभावके व्यथिते अभयपालः।

आधिदैविक त्रि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-कृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धि। देवाधि-कारेण प्रवृत्ते, शास्त्रे "अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च" मनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषदु-प्रसिद्धः। वातादिनिमित्तके दुःखे च। दुःखं हि त्रिवि-धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादि सु-श्रुते दर्शितं यथा

"तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-मिति। तत् सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ता सङ्घातबलप्रवृत्ता कालबलप्रवृत्ता दैव-बलप्रवृत्ता स्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातु-रपचारात्पङ्ग्वात्यन्धबधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जाय-न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च॥ दोष-बलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः॥ सङ्घातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च। एत आधिभौति-काः॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमि-त्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उप-सर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशा-चादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च॥ स्वभावबलप्रवृत्ता क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृताश्चाकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधि-दैविकाः"। एतदभिप्रायेणैव "अथ त्रिविधदुःखात्यन्त-निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इति सां०सू० "दुःखत्रया-भिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां०का० दुःख-त्रयञ्च विवृतञ्च सां०त०कौ०। "दुःखानां त्रय दुःख-त्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वात-पित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभ-मोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैत-दान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपाय-साध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधि-भौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधि-दैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम्"। "ताप-त्रयोन्मूलनम्" भाग० १स्क० उक्तम्। दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणादि धर्म इति सांख्या-दयः। अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्य्यत्वात् प्रीत्यप्रीतिविषादात्मना त्रिगुणधर्म्माणां स्वस्वकार्य्ये सङ्क्र-

नम् यर्थो निमाधाचीर इत्यादिप्रत्ययिति भेदः। आधिपत्य न अधिपतेर्भावः कर्म वा ब्राह्मणत्वात् ष्यञ्। स्वामित्वे “बलान् पुराण्यनुभव राज्ञ इत्याचाति चाधिपत्यम्। भोक्ता। ‘राज्याधिपत्यं मे देहि’” भा० १। ११०१। “भोगस्यार्थं प्रजानामाधिपत्याय राज्यार्थे” भव भा० “सर्वलोक-प्रभाव वैश्याधिपत्यर्थेऽपि इति मनुः प्रजाधिपत्याधिष्ठाय राजराजस्येव च” भा० व० २०१ अ०। २राज्यकार्ये प्रजापालनादौ। “इन्द्रियेश्व नहिव वै निमाद भास्करः इम श्रुत्पूर्णिमाचे। प्रजापत्यर्थि विश्वरात्री धर्मदेवा हविषी माघ राज्ये” भा० व० ४० अ०।

आधिभक्त इ आधि प्रकृष्टमाधौ तत्र भाव आधिदि विना एव भक्तः। प्रकृत्यारुपवार्थविकारेऽपि “सर्वं राज्यम्। प्रजाररूपवार्थभावेन हृष्यते” इतिविदपत्ये तद्भाविधितस्वामिनारयति यथा राज्यापवर्ग्य प्रजोपर्ते प्रति भोक्ष्य भा० वा० ७ अ० “सर्वाभिव नै राज्यम्। सर्वम् प्रजाभि सामराज्। विश्वे भेद सर्वाना च सामान्यस्य स्वात्। सर्वभिराज् मुक्ती देवराज्याधिराज्। सर्वभिः सर्वदाना सर्वे पूजवतो विनाय। प्रजासाधीर्य्यस्य सत्यापिदिता च। अत प्रजोऽपि दुर्लीना वार्त्तापि बहुरीहिता। सर्वभावादिप निर्मितं बहुधापि बहुत्र च। आकृष्णाम् अान्येवावराष्टविदाम्बाचिन। आर्येव च सत्यो इमा सुख च बारज। बलाद प्रतिबद्धयोक्ता बाब आशी च सर्वदेः। भावयोगी इत्यन्न मौर्य राजा-इतिस्मृति। च च सर्वे च भावये प्रतिबद्धाति वा विद्यः। मा च प्रमाद पूर्वोत भावायेन्द्र सनूनुवा। अन्याम् युधिष्ठिरयाम् सर्वसत्त्व भोक्ष्ये। पूर्वो सुविज्ञानोऽपि सार्वभावामिमारण। प्रजा हिमायको सेन भावाजोदयर्षीनाम्। नविक्रम च पुण्येन एकेना चाराचिकाम्। आत्मापि तेन विदेशा वैदेन मना-नवम्। धार्मिका सर्व सर्व राज्य भोक्ता भवातिधि। धर्मी भवतेहुरमा भोगसेवनमिमः। भोगविभारं दावारं धर्मिष्ठमाविहृतम्। भवात्मनेयत्कृतहरत्मानि भावना। वा भावतैव भोगेन विदेशार्थं भवामयम्। धर्मोदान्मृती सह यो न भाजयते भीष्म। अन्यवाभ्यरो राजा धर्मोपदेशाविनवाति। अवार्थे बाह व दिन धर्मेण लिप्यति। धर्मपूतो हि विचारः इति अन्नाभावन। धर्मदानाख हि भोक्तान् धर्मीच्चेत् मजा। अर्थाभिप्रायात् यो भेना धरायौ न कर्मेषु मजा। एवं राज्यभोगेन भोक्तुम न विनाशि। यो हि दोषाविशालेनै च च विना विनाशे मजा। एव राज्यमा भैन प्रजानी भवते बचम्। अत राज्यभोगेन बख धार्म सुरक्षितम्। भगवन्तदुर्गा निर्भ भोगाहि पुनि विद। दोषेषु नाम निरवधाद भवी राजा कर्तव्या। निम बोध दैवभय प्रजा भावा भवा मद। भाषा भारोतपी राज्यम् मन बाह्यादिपीवन। प्रजा भूत्वनि राज्य भोक्षु सत्यानि भाषवम्। हत्याधिदिप्रवेन यदि मै शक्यवाम्। यत्र कार्यार्थ दिव्य वा भवमानपेन मद्। मा च ते भाइये एरा भवाम भय कैवाम। च भोजानमरायां विश् सर्वेषु भारव। यवादि देवो इयाच्य भवार्थि भवातुर्येव। आभवन् परिवेर्ष च आद्यादि दुर्गविम्। एवं सर्वेण दृश्येन प्रजाव यदि भावय। यस इति भवी निम भाइये इतरतृत्र। सर्वे देवादत्तेय मर्मा भावन भावतु। युधिष्ठिर यद दुखी भाविकाय्येन भोक्ष्ये। यन् एव यदे सर्वो अस्मा दचादि प्रजा। पुराणं हि यदा सर्वो एवय्य भरता द्वारा। चतरेव एर्व सर्वं सवाचे सर्वभोगिनः। यो राजा रक्षति दुखी भूतैन इति इयाद्। अरजा इतो भावतवेन यथ प्रजा। राजा धर्मविदव्य वयान्-भावियमानि। अरजा इतो सर्वं प्रजा सर्वेण भावतु। इम धर्मचनानि तदनुकृत्यं हिति। निर्मि सवीहि सुरक्षा भोगान् सवति भारतः। सवेन भावयोगानि प्रजा सर्वेण शासयत्। एवं सर्वं स्वधर्मेण भोजयत्। यदि भावय। सा इत्यत्र च भु शाधिवर्तेन भोक्ष्ये”।

आधिभोग इ आर्थेभोगस्य भोगः। स्वधनस्य बोधे भोगाधिकारे भो इति” आधिवृद्धे वहाः आधेयभोजपदा भवनपत्रे १०भो च।

आधिभौतिक त्रि० भूतानि भावसत्येधिकृत्य भवम्। “अधिभूत-कम् दित्यर्थ्य”। भावसवर्णादिपनिषि इति। आधिदैविकाद्ये निमि।

आधिमान्य अधिकस्मि दिवा भाव। धरायो धारा भावमासे हि अधिकस्मोद्भावक भवन्त्।

आधिरथि इ अधिरथः इतयापत्यादिषः प्रजामन् इञ्। सम्प्रसे सर्वे “निरवस्थवी” भवति पालमा या बद भोज्यामान्। सि दयावीन वं भिन्नानानिर्णिता वा

व० प० ३०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्रत्वप्राप्तिकथा स हि कन्यावस्थाया सूर्य्येण कुन्त्याम् उत्पादित पश्चाच्च तया स्वकुलभयात् जले त्यक्त अधिरथेन स्तेनोतो वर्द्धितश्च यथोक्त "निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती त कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशा. । राधाया कल्पयामास पुत्र सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति" भा० आ० ६७अ० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भाव कर्म्म वा ष्यञ् । आधिपत्ये "प्रभौ भूय कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य स " रघु. ।

आधिवेदनिक त्रि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय हित ठक् तत्र काले दत्त ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्र काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । "पितृमातृपतिभ्रातृ दत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधन परिकीर्त्तितम्"या० स्मृ० "यञ्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषिक धन दत्त तदाधिवेदनिकमधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्येति"दायभा०। मिताक्षरायां तु "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यपदेन क्रयरिक्थादिप्राप्तस्य ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र अधिवेदननिमित्तदाने विशेष या० स्मृत्युक्त "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिक समम् न दत्त स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वर्द्ध प्रकल्पयेत्" "एतदपि सामर्थ्ये असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्य्याप्त दत्त्वा परितोषयेदिति भेद । "एकामूढ्वा तु कामार्थमन्या वोढु यदृच्छति । समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्व्वोढामपरा वहेत्" स्मृतौ समर्थपदस्वारस्यात्तथात्वम् । एवमेव मदनपारिजातविधानपारिजाताद्य ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् स्तेनइव । गोप्याधेर्बलात्कारेण भोक्तरि । "न भोक्तव्यो बलदाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत् । मूल्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्"मनुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+च्वि+कृ-ल्युट् । बन्धकीकरणे आधिशब्दे मिताक्षरावाक्ये उदा०" क्त आधीकृत । दत्तबन्धके द्रव्यादौ त्रि० ।

आधुत त्रि०आ+धु-क्त । चालिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्

आधुनिक त्रि०अधुना भव ठञ् । १साम्प्रतभवे २अर्वाचीने

आधृष्टि त्रि० आ+धृष-भावे क्तिन् । १परिभवे २बलाद्ग्रिग्रहे च ।

आधेय त्रि० आ+धा-कर्मणि यत् । १उत्पाद्ये । "आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण" व्या०का०। यस्य सतो गुणान्तरमुत्पाद्यम् २तादृशे उत्पाद्यगुणान्तरे विद्यमाने एव यत्र घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततागुणान्तरमाधीयते तादृशे घटादौ । आधानविधिना ३स्थापनीये वह्नौ पु०। ४अधिकरणेऽभिनिवेशनीये "अधिकं ववृधाधारादाधेयाधिकमर्चनम्" चन्द्रा०। ५स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् । ६आधाने न०। "अग्न्याधेयम्" आश्व० श्रौ०सू० । "अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्" बौधा०सू० ।

आधोरण पु० आ+धोर-गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचातुर्यवति हस्तिपके । स्वल्पबलेनापि महाबलस्य हस्तिन सङ्केतादिनैव चालनात्तस्य गतिचातुर्य्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आध्मात त्रि० आ+ध्मा-क्त । १शब्दिते, २दग्धे, ३वातदोषजातोदरस्फीततारूपाद्करोगयुक्ते "साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम्" सुश्रु० । भावे क्त ४आध्माने न० ।

आध्मान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । "आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम्"इत्युक्ते १वातव्याधौ । "मूत्रस्य मूत्र सङ्गमेदु मर्दन्ति बस्तितोदमाध्मानञ्च" सुश्रु० भावे ल्युट् । २उदरस्फीततायाम् । ३अग्निसंयोगजे शब्दभेदे न० । करणे ल्युट् । ४नलिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री० ङीप् ।

आध्मापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १शब्दनिष्पादने २आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३शल्यापसारणीयव्यापारभेदे च । "अणून्यशक्यानि परिषेचनाध्मापनैर्मार्जनैस्तपाणिभि प्रमार्ज्जयेत्" सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भाव ष्यञ् । १अधिष्ठातृत्वे २अधिकर्त्तृव्यापारे ३प्रत्यक्षत्वे च ।

[स्मृतौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १चिन्तने २औत्सुक्येन

आध्यात्मिक त्रि० आत्मानं मन शरीरादिकमधिकृत्य भव ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दु खे । आधिदैविकशब्देऽस्य विवृति ।

[र्वकस्मरणे च ।

आध्यान न० आ+ध्यै-ल्युट् । १चिन्तायाम्, २उत्कण्ठापू-

आध्यापक पु०अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०

आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्येयोवेदस्तमधीते ठञ् । अधीतवेदे "युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिक " तैत्ति०उ० । "आध्यायिकोऽधीतवेद "भा० ।

आध्यासिक त्रि० अध्यासेन कल्पित ठक् । वेदान्तिमते अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्त्वारोपेण कल्पिते पदार्थे यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एव ब्रह्मणि जगदादि

[illegible] ।

आमु पु [illegible] ।

[illegible] ।

आम्लिक त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

आथर्वण त्रि [illegible] ।

आम पु [illegible] ।

आमय पु [illegible] ।

[illegible] त्रि ।

[illegible] ।

आमलकी स्त्री [illegible] त्रि ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

आमर्ष पु [illegible] ।

[illegible] ।

कल्याणि । सोऽमृतानन्त्यमश्नुते" भा०व०प०२१अ० ।

आनन्द पु० आ+नन्द–घञ् । १हर्षे सुखे, २दुःखाभावे, ३ब्रह्मणि च । अर्शआदित्वादच् । ४आनन्दवति त्रि० "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिक इत्याहुः ब्रह्मणि आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आनन्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु आनन्दस्य मुख्यत्वमिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्यानन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव विवरणे "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्" यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयत्वं तथा "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०भा० व्यवस्थापितम् तैत्ति०उप० आनन्दमयं प्रकृत्य "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा"। "तस्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्, आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा । प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन, विद्यया, ब्रह्मचर्य्येण, श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणे विशेष आनन्द उत्कृष्यते विपुलो भवति । वक्ष्यति च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति एष ह्येवानन्दयाति" "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति" श्रुत्यन्तरात् एवञ्च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" भा० ब्रह्मण आनन्दरूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा "यद्वै तत् सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते" तै० उ० । "कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभा इव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्य्यकारणैर्निर्वर्त्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननम् संहन्यमानं च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्रादर्शनात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत् को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्य्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात् प्राणनं कुर्य्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्य्यकारणप्राणनादिचेष्टाः? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः । एष ह्येव परः आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः" भा० । सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपानन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत

देवानामानन्दाः स एक इन्द्रस्यानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एकः प्रजापतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। [illegible]

तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुष यश्चासावादित्ये य परमानन्द श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युप जीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एक । त मीमांसया च सिद्धमुपवर्णित भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसं- हर्त्तव्यम्, अभिन्न स्वाभाविक आनन्द परमात्मैव न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूपएवाय निर्देश स यश्चाय पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेष- णमुपादानमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्ष सवितर्यन्तरगत स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्र- तिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम्" । "स य कश्चिदेवं यथोक्तं ब्र ह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवमदस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम् ? अस्माल्लोका- त्प्रेत्य दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लो- कात्प्रेत्य प्रत्यावृत्त्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम् अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात् पिण्डा- त्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थ । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्म- स्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमय मात्मानमुपसङ्क्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिल- यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव भान्यत्र च" शाङ्करभाष्यम्

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं सावधिरूप्यते प्रकृते सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगु- णकार्यत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्य्यत्वम् । यथोक्तं सा०का० "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका प्रकाशप्रवृत्तिनियम- मार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" अस्या सां०कौ० व्याख्या ।

"प्रीति सुखं प्रीत्यात्मक सत्त्वगुण, अप्रीतिर्दुःखं अप्री- त्यात्मकोरजोगुण, विषादो मोह विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रह- णम् । नेतरेतराभावा सुखादय अपि तु भावा आत्म- शब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्या- त्मान । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषा- मनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्ते- रेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भाव । स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासं- ख्यमेव । रज प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्व प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च इति क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एव रज सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तम सत्त्व- रजसी अभिभूय मूढामिति" ।

"प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्" सां० सू० । 'गुणानां सत्त्वादिद्रव्याणामन्योन्यं सु- खदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्यम् कार्य्येषु तद्दर्शनादित्यर्थ सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्त क- रणोपादानत्वात् सर्वकार्य्याणां, तत्तद्गुणवत्त्वौचित्यात् एतच्चाग्रे पदे निरूपयिष्यते । मनस सङ्कल्पात्मकत्ववत् सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्मधर्म्यभेदात्" सां०प्र०भा० । "हेयं दुःखमनागतम्" इत्युपक्रम्य "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेय- हेतु "पात०सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययो संयो गमुक्त्वा "प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा- पवर्गार्थं दृश्यम्" पा०सूत्रे दृश्यपदार्थो निरूपित । अयमर्थ प्रकाशशील सत्त्व, क्रियाशील रज, प्रकाश- क्रिययो प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तम । तत्र सत्त्व सुखत्वात् तप्य, तापकं रज रञ्जकत्वात् । एवं सत्त्व- रजसोस्तप्यतापकभावे सति तमसा मोह सम ताप इत्येवं रूपभ्रान्तिरूपोमोह पुरुषस्य भवति । तदिदं गुण- त्रयं स्वस्वकार्य्ये मिथ सहायमविवेकिभोग्यं विवे- किन्याज्य परस्पराश्रय परस्पराभिभाव्याभिभावकभावञ्च गच्छति इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्त- मसी अभिभूय सत्त्व यदा प्रवर्त्तते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं जायते । सत्त्वतमसी अभिभूय इति कारणान्तरे यदा रजः प्रवर्त्तते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसी अभिभूय यदा तम उद्रिक्तं भवति तदा मोह विषादादिकं जायते इति सुखादिसमुद्भवप्रकार । तत्र कारणं धर्माधर्मादिर्विषयोरागादिरेव । यथाह "सुखानुशयी राग" दुःखानुशयी द्वेषः" पा०सू०

स्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" न्यायेन सुखादीनामन्तःकरण-धर्म्मत्वेन तद्धर्म्मत्वौचित्यात् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौपाधिकानि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीतोक्तेः प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्त्तृत्वसिद्धेः। "तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्ता भवत्युदासीनः" इति सां०का० राजसहस्रे अन्तःकरणस्यैव वास्तविककर्त्तृत्वोक्तेश्च क्रियाफलस्य सुखादेरपि तत्सामानाधिकरण्यम्। एतदाशयेनैव "तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः। लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन" सां०का० उक्तिः पुरुषे औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा"। किञ्च अन्तःकरणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्व्वसम्मतौ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव सुखादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहतत्वात् निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधाच्च। अत्यपि तस्य स्वाभाविकाकर्त्तृत्वे भोक्तृत्वमस्त्येवेति साङ्ख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः "चिदवसानो भोगः" सू०। "पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्य्यवसानं यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः। बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त्तनाय चिदवसान इति। चितः परिणामित्वरूपधर्म्मत्वादि-शङ्कानिरासायावसानपदम्। चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्य्यवसितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः। तथाहि प्रमाणास्वरूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिबिम्बितं सद्भासते। अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति। ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति। तदुक्तं विष्णुपुराणे। "गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति। अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः" इति। राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति। भोगपदार्थश्चाप्यङ्गीकरणम् आत्मसात्करणमिति यावत्। स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः। विशेषस्त्वयम्। अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम्। अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति। अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते "बुद्धेर्भोग इवात्मनोत्यादिभिरिति" मन्तव्यम्। अपितु इत्थं पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिद-वसानतायाः एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्त्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः। यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थदुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्म्मादिफलस्य सुखाद्यात्मिकायाः अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कायामाह। "अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्" सू०। बुद्धिकर्म्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्त्तुरपि पुरुषस्य युक्तः अन्नाद्यवत्। यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः। अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् न नातिप्रसङ्गः। सुखदुःखादेः कर्म्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्म्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्युक्तम्। इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्म्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्म्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह। "अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलावगमः" सू०। अथवा कर्त्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात्। अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" शास्त्रेषु कर्त्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्त्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृभोक्त्रोरविवेकादित्यर्थः। योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकानुभव इति। या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वे नैवोपपद्यते। भोगस्तु नान्यस्य साधनम्। अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः। भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते ज्ञानवत् कार्य्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात्। अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः। अथवा भोग्यतारूपस्वस्वामिसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धर्म्मादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति" प्र०भा० युक्तञ्चैतत् "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति" श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्म्मत्वोक्तेस्तत्फलस्य सुखादेस्तद्धर्म्मौचित्यात् तेषां मनोधर्म्मत्वमिति साङ्ख्यादीनां मतमेव वेदान्तिनाम् "तद्गुणसारत्वात्" शा०सू० तथैव भाष्यकृता निर्णीतत्वात्। इयांस्तु विशेषः साङ्ख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुण-कार्य्यत्वात् सुखादिकमस्तीति मन्यन्ते यथोक्तम्" सा०कौमुद्याम्। "सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०" गीतोक्ते । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति चतुर्भिः । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखमिव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखान्तमवसानं नितरां गच्छति प्राप्नोति । कीदृशं, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद् दुःखावहमिव भवति परिणामे अमृततुल्यं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिसुखं अमृततुल्यम् अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोमान्द्यं एतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसम्भवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्त्येवेत्यर्थः" श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षजभावात् जायमाने अनुभूयेते अविद्ये च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत । इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव "त्याज्यं सुखं विषयसङ्गजन्म पुंसाम्" इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातस्य सुखस्य राजसत्वं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तद्भेदाश्च तत्र शब्दविशेषरूप गीतादिषु श्रवणेन्द्रियसम्बन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्र्यतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तं निर्विषयाकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । "यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति" या० "स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुसृतात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशाच्च निष्णातः शब्दाकारब्रह्म उपासने परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुसृतात्मोपासनं कार्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकम्प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्यौवेणकसरोविन्दुसहितमुत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । ऋग्वाद्यादासाभिदध्नामधादिमहागीतकानि कथ्यन्ते । गाथाद्याः तदङ्गगीतिका कथ्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्च लौकिक एतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकताप्रत्तिकारणत्वात् । किञ्च । "वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या० । भरतमुनिप्रतिपादित वीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा च सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः षट्स्वरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः तालज्ञ इति गीतप्रमाणज्ञ उच्यते तत्स्वरूपमग्रे तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिप्रभृत्याश्रितवृत्ते-रात्मैकाग्रतया सुकरत्वादप्रयासेनैव मुक्तिपथमियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०" गीतोक्ते । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखवत् सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखान्तमत्यन्तं नितरां गच्छति प्राप्नोति । किञ्च, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वात् दुःखावहमिव भवति परिणामे अमृततुल्यम् आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं यत् सुखं तत् सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसङ्गादिसुखं अग्रे अमृतोपमं यस्य तादृक् भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोमान्द्य-मेतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । प्रकृतमपि संहरन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात् तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः" श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षसम्पातात् जायमाने अनुभूयेते अपि च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत । इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव 'त्याज्यं सुखं विषयसङ्गजमत्र पुंसाम्' इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्तु सुखं राजसं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तद्भिन्नञ्च तत्र शब्दविशेषरूपगीतादिषु श्रवणेन्द्रियसम्बन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्रतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तं निर्विषयब्रह्मालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति" या० "स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुसूतात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपासने परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुसन्धानमोक्षसाधनमङ्गार्थमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकसरोबिन्दुसहितमुत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । ऋगन्तादासा-भिधर्व मानसादिमहागीतकानि उच्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका उच्यन्ते । ऋग्गाथाद्याद्यन्तलोगीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमभ्यासोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । "वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या० । भरतमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्वभेदो ज्ञेयः इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमा प्रत्येकं चतुःश्रुतयः ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः शुद्धाः सङ्करजातयश्चैकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः तालज्ञः इति गीतप्रमाणमुच्यते तत्स्वरूपञ्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिज्ञश्चाप्रयासेन चित्तैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मोक्षपथं नियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

[illegible] ता । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] इत्यत्रेदम् [illegible]

इत्यत्रेदमपि [illegible] । यथा हि [illegible]

[illegible] इत्यत्रेदम् [illegible]

[illegible] इत्यत्रेदम् [illegible]

[illegible] इति

[illegible] । यथा [illegible]

[illegible] इत्यत्रेदम् । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] यथा [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] इति

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

आनन्दकानने"। तत्र आनन्दहेतुत्व तत्र मरणेन तत्त्वज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं जाबालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षी भवति"।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन–ड ५त०। आनन्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्रेके हि चेतसो द्रुतत्वात् नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलबिन्दोः क्षरणं भवति यथोक्तम् सा०द०"अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" नैष०।

आनन्दथु पु० आ+नदि–भावे अथुच्। आनन्दे सुखे नन्दथुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दथु" भट्टि।

आनन्ददत्त पु० आनन्दो दत्तो येन। मेहने शब्दचि० मेहनाद्धि प्रचुरानन्दो भवतीति तस्य तथात्वम्।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि–णिच् करणे ल्युट्। यातायातकाले मिलादौ १आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २तात्कालिकाविश्लने च। भावे ल्युट्। ३सुखजनने।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः। नवोढावस्त्रे हारा०।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णः पूर्णम्। सदाप्तकामत्वेन काम्यान्तराभावात् परिपूर्णे परमात्मनि। २अतिशयिता नन्दयुक्ते त्रि०। आनन्दप्रचुरादयोऽप्यत्र। नैयायिकादिमते तु आनन्देन तु स्वाभावेन पूर्णः अपरिच्छिन्नतया विभुत्वात् इति इति भेदः।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दः प्रभवः प्रभवापादनं यस्य। १वीर्ये रेतसि तस्य सात्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्तेस्तथात्वम्। २भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्मस्वरूपानन्दप्रभवत्वात् तथात्वम्।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। सुषुप्त्यवस्थापन्ने प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते।

आनन्दभैरव पु० कर्म०। शिवमूर्त्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप्। मर्कातीस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्री तत्र योरैव स्वरूपामत्वे प्रजप्रतिवचमकत्वम्।

आनन्दमय पु० आनन्द प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट्। प्रचुरानन्दस्वरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०। यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भाष्ये निर्णीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽन्नमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इति तत्र संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्रकृत 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' किं वान्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात्? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोमुख्य एवात्मेति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः" इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वञ्च श्रूयते। "तस्यैषएव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति"। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैषएव शारीर आत्मा यएष आनन्दमय इत्यर्थः। न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियस्पर्शोवारयितुं शक्यः। तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। परएव आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः? अभ्यासात्परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति"। "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति" च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्मण्येवानन्दशब्दोदृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तम् अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति। नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरमन्तरं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्य्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

दोषः। [illegible] प्रत्यर्थं भावनात् न इत्यः [illegible] ब्रह्मानन्दस्य [illegible]। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति [illegible]" च। [illegible] कथम्? [illegible]। [illegible] इति [illegible] ब्रह्मानन्दस्य [illegible] इति [illegible] (पा०) [illegible]। [illegible] इति [illegible]। आनन्दस्वरूपस्य [illegible] आनन्द [illegible] ब्रह्मानन्द [illegible]। [illegible] च। [illegible] ब्रह्मानन्देन [illegible] इति [illegible]। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् [illegible] इति [illegible] "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" [illegible] इति [illegible] ब्रह्मानन्दस्य [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible]। [illegible]

२आनन्दप्रद त्रि० [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible]

[illegible] आनन्द [illegible] "[illegible]" [illegible]।

आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयः कोषः [illegible] इति [illegible]। [illegible] आनन्दमयकोषस्वरूपनिरूपणम् [illegible]

"आनन्दमय [illegible]" [illegible]। [illegible] आनन्द [illegible]। [illegible]। [illegible]" [illegible] आनन्दस्य [illegible]। [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

आनन्दवन न० आनन्दस्य [illegible]। [illegible] आनन्दवने [illegible]। [illegible] काशी [illegible]।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति [illegible] आ+नन्दि–णिच्–अच्। विजयावृक्षे (सिद्धि) टापि।

आनन्दार्णव पु० आनन्द अर्णव इव [illegible]। [illegible] "[illegible]" [illegible]।

आनन्दि पु० आ+नन्द इन्। [illegible] "[illegible]" इति [illegible]। [illegible] च।

आनन्दित त्रि० आ+नन्दि क्त। [illegible] आ+नन्दि–णिच्–क्त। [illegible]

आनन्दिन् त्रि० आ+नन्दि–णिनि। [illegible]

णिनि । २आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि–णिच्–अच्–गौरा० ङीष् (आकन्द) पाता(वृक्षभेदे शब्दच० ।

आनमन न०आनम्यते यथोक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । मन्तो- वार्यानुगमनादौ १आमतौ । भावे ल्युट् । २सम्यगनमने । णिच्+ल्युट् । नम्रतापादके ३व्यापारे ।

आनमित त्रि० आ+नम–णिच्–क्त । आयर्ज्जिते आनती- कृते अवनतीकृते ।

आनम्य त्रि० आ+नम–णिच्–कर्म्मणि यत् । १नम्रीकार्य्ये आ+नम–ल्यप् । २नमस्कारार्थे अव्य० । या नशोपे त्तकि आनमय्ये त्यपत्र अव्य० ।

आनय पु० आ+नी–भावे अच् । देशात् देशान्तरनयने । आनीयते वेदाद्यध्ययनायात्र आधारे अच् । उपनयनसं- स्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।

आनर्त्त ड० आनृत्यत्यत्र आधारे घञ् । १नृत्यशालायां २युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् नृत्यमिव क्रियते इति तस्य तथात्वम् । ३सूर्य्यवंश्ये राजभेदे “मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समा । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्याति- रेव च” इत्युपक्रम्य ‘शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तोनाम विश्रुतः । पुत्र, कन्या सुकन्याख्या,या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्तो- विषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्र ककुद्मीनाम धार्मिक । ज्येष्ठ पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहित श्रुत्वा गान्धर्व्वं ब्रह्मणो- ऽन्तिके । मुहूर्त्तभूत देवस्य गत बहुयुगं प्रभो । । आज- गाम युवैवाथ स्वा पुरीं यादवैर्वृताम् । कृता द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वाराङ्कतोरणाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्ता वासु- देवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम ।। कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संश्रित ” हरिवं०१०अ०। तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामकर्त्तृकत्वं संज्ञत्वात्तस्य देशस्य आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इक्ष्वाकुपुत्रहर्य्य- श्वस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्”

“आनर्त्तो नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायत महत् । सह्य- विन्ध्यमहं मध्ये कालयोगेन पार्थिव ' । अध्यास्यता यथाकामं पार्थिव इत्तरसमम् । यायासमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । अनुवंशस्य वंशस्ते सोमस्य भविता किल । एष मे विमवत्पात समेत विषयोत्तमम् । दृष्ट्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । सयणेन समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् । पालयस्वाखिलं तात । त्वस्य वयस एहये । याढमित्येव हर्य्यश्व प्रतिगृह्य तत्तथा । स च देवसमीपाख जगाम वरुणालयम् । हर्य्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत । अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्ट क्षेत्रसस्याढ्यं प्राकारग्रामसङ्कुलम् । ययाध स नृप स्फीत तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः”८४अ०। अत्र च समुद्रवेलादिक तत्सीमादिक- मुक्तम् । ५तद्देशवासिजनेषु ६तद्राजेषु च ७चन्द्र- वंश्ये राजभेदे पु०। “शर्य्यातोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजे- श्वरः । आनर्त्तस्तु विभो पुत्रो सुकुमारस्ततोऽभवत्” हरि० वं० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे “आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य स ”भा०स०२४अ०। देशवासिपरत्वे । “उक्तवाय महाबाहो । व्राशौ इष्णिकुलाधम । वासु- देवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गत । तस्य युद्धार्थिनोदर्प युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्ताः । सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः ” इति आनर्त्तवासिनः प्रति शाल्व- वाक्यम् देशपरत्वे । “आनर्त्तेषु विमर्दश्च क्षेपश्चात्मनि कौरव ' इति भा०व० १४ अ० “आनर्त्तमेवाभिमुखा- श्शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधाना ” भा०व० १८२ अ० । कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण देशविशेषराजाशुभस्य ४०स० प्रतिपादनात् स्वात्यादिभि स्त्रिभिर्भैस्तैः क्रूरपीडितैस्तद्देशन्यस्याशुभ भवति यथा वृ०स० कूर्म्मवि० । “वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालोमागधिक कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्त्तो मृत्यु चायाति सिन्धुसौवीर । राजा च हारहौरोमद्रेशयोऽन्यश्च कौणिन्द्र ” । आनृत्यतीति कर्त्तरि अच् । ८जले न० तस्य तरङ्गरूपेण नृत्यस्येव करणात्तथात्वम् ९नर्त्तके त्रि०भावे घञ् । १०नर्त्तने पु० ।

आनर्त्तक त्रि० आनर्त्तदेशे भव धूमा० वुञ् । १आनर्त्तदेश- भवे । आनृत्यति आ+नृत–ण्वुल् । २समन्ता- न्नर्त्तके त्रि० । [पुर्य्याम् ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम्

आनर्त्तीय त्रि० आनर्त्तदेशे भवः वृद्धत्वात् छ । आनर्त्त- देशभवे ।

आनर्थक्य न० अनर्थस्य भाव, ष्यञ् । १निष्प्रयोज-

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ। "व्यानवस्य त्वृषभे गयम्" ऋ०७,१८,१२। "आनो. सम्बन्धिनो बलस्य" भा०। "विश्वपस आनवाय" ऋ०६,६२,९ स्त्रियां ङीप्।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत्। नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते मलद्वये। "मायिकं नाम योयोस्यम् पौरुषं कार्म्मण मलम्। आनव्य तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्" तन्त्रसारे प्रपञ्चसार।

आनस त्रि० अनसः शकटस्य पितुर्वा इदम् अण्। १शकटसम्बन्धिनि। "इयानि वै मानस्यानि चक्राणि रथ्यानि वानसानि" शत०ब्रा०। २पितृसम्बन्धिनि च।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः ष्यञ्। स्वामिशून्यत्वे।

आनाम्य त्रि० आ+नम–कर्म्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न ह्रस्व। नमस्कार्य्ये।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी–करणे "जालमानायः" पा० उक्तो घञ्। मत्स्यधारणार्थे शणसूत्रादिनिर्म्मिते जाले। अन्यत्र अच्। आनय इत्येव।

आनायिन् त्रि० आनयति आ+नी–णिनि। १देशाद्देशान्तरप्रापके। आनायो जालमस्यास्ति आनाय+इनि।२जालिके धीवरे "आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्" "आनायिनस्तद्विचये नदीष्णान्" इति च रघु। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

आनाय्य पु० आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+नी–ण्यत् नि० आयादेश। वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे। "आनाय्योऽनित्ये" पा० "दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपातनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् वैश्यादिकुलयोनिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च। अन्यत्र तु यत् आनेयो घटादि" सि०कौ० वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव "वैश्यकुलात् वित्ततोभ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्याद्वा" आश्व०सूत्रे अग्नियोनिविकल्पश्रवणात् गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं नान्यस्य।

आनाह पु० आ+नह–घञ्। १बन्धे २दैर्घ्ये आनह्यते अपसरणप्रतिरोधेन बध्यते विण्मूत्रादि अनेन आ+नह+करणे घञ्। ३विण्मूत्ररोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे "आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धम् विगुणानिलेन। प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनम् विकारमानाहमुदाहरन्ति" मा०नि०। वातादिदोषात्मका आमविशेषाश्रयत्वेन तेषां रोगविशेषजनकत्वमुक्तं सुश्रु०। "अत ऊर्द्ध्वं स्यामसंश्रय वक्ष्याम। एवं कुपितास्तांस्तान् शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदरसन्निवेशं कुर्व्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाहविसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति"। "आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुरार्द्दितम्। पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत्" भा०व०प०१२२अ०।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक्। आनाहरोगोपशमनीये विधौ। "आस्थापनं मारुतजे, स्निग्धे स्निग्धे विधीयते। पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत्" सुश्रु०।

आनिचेय त्रि० समन्तान्निचीयते आ+नि+चि–कर्म्मणि यत्। समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग०पाठात् ङीन्।

आनिरुद्ध पु स्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् वृष्णित्वात् अण्। अनिरुद्धस्य उषापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। निरुद्धभिन्नस्यापत्ये तु इञ्। आनिरुद्धिरित्येव।

आनिर्हत पु० अनिर्हत एव स्वार्थे अण्। देवहृदयतया प्रधाने देवभेदे "नम आनिर्हतेभ्य इत्येते वा भ्यो लोकेभ्योऽनिर्हता" शत०ब्रा० "एतानि देवहृदयानि यथा हृदयं प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि" भा०।

आनिल त्रि० अनिलस्येदम् अण्। १वायुसम्बन्धिनि अनिलो देवताऽस्य अण्। २वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियामुभयत्र ङीप्। सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठातृका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इञ्। भीमे स हि पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा "ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा। ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबल। किन्ते कुन्ति! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम्। सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम!। बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम्। तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः" भा०आ०प० १२३ अ०। २हनूमति च तस्य केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथात्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा "अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान्नाम वानरः" भा०व०प० १४०अ०। भीमं प्रति हनूमद्वाक्यम्। अत एव तयो क्षेत्रभिन्नोत्पन्नत्वेऽपि एकेनोत्पादनात् भ्रातृत्वम् तेन "सद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने। भ्रातृप्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः" "भ्राता मम गुणश्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः" इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भ्रातृत्वेनोक्तिः। अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र।

आनीत त्रि० आ+नी–कर्म्मणि क्त। देशाद्देशान्तरं नीते।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
आनीति स्त्री आ+नी–क्तिन् । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
आनुकम्पिक त्रि [illegible] । [illegible] । [illegible]
आनुकूलिक त्रि [illegible] ।
आनुकूल्य न [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
आनुगत्य न [illegible] ।
आनुगतिक त्रि [illegible] ।
आनुगत्य न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
आनुगुण्य न [illegible] । [illegible] ।
आनुग्रामिक त्रि [illegible] ।
आनुनासिक्य न [illegible] ।
आनुपदिक त्रि [illegible] ।
आनुपद्य न [illegible] ।
आनुपूर्वी स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
आनुमानिक त्रि [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।
आनुयात्रिक त्रि [illegible] ।
आनुलोमिक त्रि [illegible] ।
आनुलोम्य न [illegible] ।
आनुषङ्गिक त्रि [illegible] ।

आनुलोमिक त्रि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म वा ब्राह्म० ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनु अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितो-ऽनिलः" सुश्रु०। [पश्चाङ्गवादौ।

आनुवश्य त्रि० अनुवश भवः परिमुखा० ञ्य। वशवृत्तस्य

आनुवेश्य त्रि० "अनुवेश वसति "अव्ययीभावाच्च" पा० ञ्य प्रातिवेश्यपश्चिमग्रहद्वयवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे मनु।"निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदनन्तरगृहवासी आनुवेश्य इति कुल्लू० अव्ययीभावा-च्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायि-कत्वेनाल्पापीति बोध्यम्। [यतिकसम्बन्धिनि।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धिः। अनु-

आनुशासनिक त्रि०अनुशासनाय हित ठक्। १अनुशासनशा-सने नीतिशास्त्रादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "तत परं परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा० आ०१अ०।

आनुश्रविक त्रि०गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवो वेदस्तत्र विहितः ठक्। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्मसमूहे "दृष्टव-दानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सां० का०। "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगा-दपुरुषार्थत्वम्" सां०सू०।

आनुषङ्गिक त्रि० अनुषङ्गात् आगत ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयकतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय" सि०कौ० यथा भो वटो! भिक्षामट यदि गा पश्येः तांश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुष-ङ्गिकं तस्योद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्याम्।

आनुषज् अव्य० आ+अनु—षञ्ज—क्विप् स्वरा०। आनु-

आनुषण्ड त्रि० अनुषण्डे देशभेदे भव कच्छा० अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य छत्सा० अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप्। "अनु-ष्टाचाश्चान्योगके आनुष्टुभे तृचे भवत" इति सामस० भा० छता स्तुति। अष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्ब-न्धिनि। अनुष्टुप् सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३वार-स्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" १०,१८१,१। "आनुष्टुभोवा अश्व" आनुष्टु-दिक्" शत०ब्रा०। अत्र छान्दसोङीबभावः ४ अण्। ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वात्लिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि० अनुसायं भव परिमुखा० ञ्य। सा पश्चाङ्गवादौ।

आनुसीत्य त्रि० अनुसीत भव परिमुखा० ञ्य। सा पद्धते पश्चाङ्गवे। [पश्चाङ्गवा

आनुसीर्य्य त्रि० अनुसीर भव परिमुखा० ञ्य। सा

आनुसूय त्रि०अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अन यया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शतमङ्गरागम्" रघु। [इनङ् च। अनुसरण

आनुसृतिनेय त्रि० अनुसृतौ भव शुभ्रा०ठक् कल्याण

आनुसृष्टिनेय त्रि० अनुसृष्टौ भव शुभ्रा० ठक् क इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि० अनुहरति भव बाह्वा० इञ् अनु द्विपदवृद्धिः। अनुहरणकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि०अनूपदेशेभव कच्छा० अण्। अनूपदेशभवे ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्रा स्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूप पञ्चविध। तद्यथा कूलचराः प्लवा कोशस्था पा मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमर वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृत कूलचरा पशव। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा पाकयो। शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला वर्द्धना। विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्णा पित्तदू स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गज श्लेष्मानिलापह। गवय मांस हि स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके मधुर व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो म पणो गुरु। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धन चमरमांसन्तु स्निग्ध मधुरकासजित्। विपाके चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसञ्च क तुरस स्मृतम्। वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रविव स्वेदन बृंहण वृष्य शीतल तर्पण गुरु। स्निग्ध निलहर वाराह बलवर्द्धनम्। कफघ्न खड्गि कषायमनिलापहम्। पित्र्य पवित्रमायुष्य बद्धमू रूक्षणम्। गोकर्णमांस मधुर स्निग्ध म

“आनीता भवता यत्र वर्णिता वाक्यो परिमोहिता”
भारतम् । [निवासीति रामोरन्धोपमे क्लिब । कृष्ण ।
आनीति स्त्री आ+नी–क्तिन् । आनयने “...
आनील ड़ ईषत् नीलः या न । ईषन्नीलवर्णे ईषत्
त्रि । ईषन्नीलवर्णे ड़ येन । ...
आन त्रि अन अण् । प्राणिनि आनयने च्या ।
आनुकल्पिक त्रि अनुकल्पं वेत्ति अधीते वा ठक्
अनुका ठञ् । अनुकल्पाभिज्ञे अधीतकल्पाध्येतरि च
अनुकल्पेन प्राप्तः ठञ् । अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्प
विषय ठञ् । अनुकल्पविषये । [सर्वार्थे ।
आनुकूलिक त्रि अनुकूलं वर्तते ठञ् । आनुकूल्येन
आनुकूल्य न अनुकूलस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अनुकूला-
चरणे अनुकूलत्वे । अनुकूलव्यापारे । “ममानुकूल्य मनसो
विचरन्त्य नदीष्ठ” या च “देवतानुकूल्य च बहुः
संवत्सरं तथैव” रघुः । [यथानुगादी ।
आनुगतिक त्रि अनुगते भवः परिभवा व्यञ् । अनुग
आनुगत्य त्रि अनुगतस्यानुगतं गतो व इव निर्देश
अनपूर्वा ठञ् । अनुगतेन निर्वृत्ते वर्णीयादी ।
आनुगत्य न अनुगतस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अनुगमन
अनुसरणे अनुगमनं च । [कार्ये ठञ् । यथाक्रमे ।
आनुगादिक त्रि अनुगदतीति अनुगादी च तत अनुगादिन्+
आनुगुणिक त्रि अनुगुणमधीते वेद वा तदधीते ठञ् ।
अनुगुणाभिज्ञे अधीतगुणाध्येतरि च । स्त्रियां ङीप् ।
आनुगुण्य न अनुगुणस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अनुगुण
भावत्वे अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां ङीप् ।
आनुग्रामिक त्रि अनुग्रामं भवः ठञ् । ग्रामवासानुवादी
आनुचारक न अनुचारकस्य धर्म्यं कर्मादि वा अण् ।
अनुचरस्यैव आचरणे ।
आनुति स्त्री आनुस्थानम् ठञ् । आनुस्थानोदुमे
रामे । “एवं प्रोत्साह तत्र पुत्रसायक वन स्त्रीत्व
कादिमान् च । आनुतिः क्रिया आनुधावनम् कृशः ।
आ+नु–क्तिन् । स्वानुकार्ये स्तुतौ । [यथानुगादी ।
आनुतिलिक त्रि अनुतिलं तं परिकर्षा व्यञ् । तिलक
आनुदृष्टिनेय पुं स्त्री अनुदृष्टिना पुत्र तद्वता आनय
च । अनुदर्शिने । [अंशकानुवादे स्त्रियां ङीप् ।
आनुनासिक्य त्रि अनुनासिकं निमायक भवति तथा तथा तद ।
आनुनासिक्य न आनुनासिकस्य भावः कर्म । अनुना
सिकत्वे नासादिउच्चारणोच्चारणोपयोगे ननिर्गत

आनिकेतः सर्षिकोवतः” भावरत्नीय वरिताया ।
आनुपथ्य त्रि अनुपथं तत्र भवति व्यञ् । पाथेय यथानुपदी
आनुपदिक त्रि अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं । पाणिने
पदक वेदपाठविशेष यथाह अनुपदं मन्त्रि ग्रहोप-
पदक पाठैर्भिः चरवा ठक् । ईषत्पाठकाः अदि
ईषदर्थे च स्त्रियां ङीप् । [यथानुपादी ।
आनुपद्य त्रि अनुपद तत्र परिभवा व्यञ् । पदक
आनुपूर्वी स्त्री पूर्वक्रमेण अनुपूर्वी तत्र भवः ष्यञ् स्त्री
या ङीषि ययोत । वरिवाचात् पूर्वादिषु क्रमे
“यथानुपूर्वी तिष्ठ मनसा पतरोऽभ्यताम्” वहा ।
क्रमभावेन आनुपूर्व्येण च । “श्रीकृष्णानुपूर्वेण
मायकीयादिस्थानि च” वहा ।
आनुमानिक त्रि अनुमानात् आगतः ठञ् स्त्रियां ङीप् । अनु-
माने । दुर्भिक्षे ईश्वराधिविशेषविज्ञानस्ययावती वासीत्
महत्त्वं यथा पूर्वपक्षात् सिद्धान्तमेव च न सीमा
सामाधिविशिष्टपूर्वकानैवमायता इति अंश यथानम् ।
अनुमानमात्रे कारणे वेदे सामयकानुमान सांख्य-
मिते ईश्वरे च । “ईश्वरानुमानमिति” या सम
कालो तत्र च वेदवाक्यप्रतिपादन निराकृत “एवमह-
मस्तोत्रीयमानम्” च या अनुमानमात्रमपि निरा-
कृतम् । तत्र च यथाकृताधिकार कथा ११,१० तो
कथाप्रसङ्गे दर्शितम् “आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च” शारीर ।
आनुमास्य त्रि अनुमासं तत्र परिभवा व्यञ् । मासक
यथानुपादी । [कृत्वी ।
आनुयाज्य त्रि अनुयाजं तत्र परिभवा० व्यञ् । तत्र यथा-
आनुयूप त्रि अनुयूप तत्र परिभवा० व्यञ् । यूपक यथा-
नुपादी । [स्वार्थे च ।
आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रञ्ज क्तिन् । अनुरक्ते
आनुरोधिति स्त्री अनुरोधस्यौचित्यम् भावः ष्यञ्
अनुग विरोधेषि । वर्णिते दृष्टान्त व तः व
चीनकाः च युक् । आनुरोधस्यायता । स्त्री स्वार्थे ।
आनुवादि इति बाधकम् ।
आनुलोमिक स्त्री अनुलोमस्यौपम्यम् भावः ष्यञ् । अनु-
लोमस्यैवोभावस्य तत्र कृत्रावे अवयवे तो न युक् ।
आनुलोम्यायवा शरीरस्थावस्थे ।
आनुवेशिक त्रि आनुवेशिकया क्रिया धर्मार्थम् अर्थित
अण् । अनुवेशिकया कर्म धर्मादि ।

आनुलोमिक त्रि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक् । अनुलोमाचारवति । स्त्रियां ङीप् ।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म० ष्यञ् । १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते । "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनुः अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः" सुश्रु०। [पश्चाद्भवादौ ।

आनुवंश्य त्रि० अनुवंश भवः परिमुखा० ञ्य । वंशक्रमस्य

आनुवेश्य त्रि० "अनुवेश वसति "अव्ययीभावाञ्च" पा० ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि । "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे मनु ।"निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्य तदनन्तरगृहवासी आनुवेश्य इति कुल्लू० अव्ययीभावाच्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायिकत्वेनाप्राप्तीति बोध्यम् । [यतिकसम्बन्धिनि ।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धि० । अनु-

आनुशासनिक त्रि०अनुशासनाय हित ठक् । १अनुशासनसाधने नीतिशास्त्रादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे । "तत पर्व्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा० आ० १अ० ।

आनुश्रविक त्रि० गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत्र विहितः ठक् । स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टवदानुश्रविक स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त" सां० का० । "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धि साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" सां०सू० ।

आनुषङ्गिक त्रि० अनुषङ्गात् आगत ठक् स्त्रियां ङीप् । उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयकतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचय" सि०कौ० यथा भो बटो ! भिक्षामट यदि गा पश्येः तांश्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तासा आनयनमानुषङ्गिक तत्रोद्देश्यत्वाभावात् । [पूर्व्वाम् ।

आनुषक् अव्य० आ+अनु—सञ्ज-क्विप् स्वरा० । आनु-

आनुषण्ड त्रि० अनुषण्डे देशभेदे भव कच्छा० अण् । अनुषण्डदेशभवे ।

आनुष्टुभ त्रि० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा० अञ् । १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप् । "अनुष्टाखाश्वाम्नोगवे आनुष्टुभे ऋचे भवत" इति सामस० भा० दृष्टा श्रुति । अष्टुभ इदम् अञ् । २अनुष्टुप्सम्बन्धिनि । अनुष्टुप् सरस्वती देवताऽस्य अण् । ३सारस्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ० १०,१८१,१ । "आनुष्टुभोवा अश्व" आनुष्टुभंवा दिक्" शत०ब्रा० । अत्र छान्दसोऽडीवभावः स्वार्थे अण् । ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वात्लिङ्गान्यत्वम् ।

आनुसाय्य त्रि० अनुसाय भवः परिमुखा० ञ्य । सायस पश्चाद्भवादौ ।

आनुसीत्य त्रि० अनुसीतं भवः परिमुखा० ञ्य । लाङ्गल पद्धते पश्चाद्भवे । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुसीर्य्य त्रि० अनुसीर भव परिमुखा० ञ्य । लाङ्गल-

आनुसूय त्रि०अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण् । अनुसूयया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूय सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्" रघु । [इनङ् च । अनुसरणभवे ।

आनुसृतिनेय त्रि० अनुसृतौ भव शुभ्रा०ठक् कल्याण्या०

आनुसृष्टिनेय त्रि० अनुसृष्टौ भव शुभ्रा० ठक् कल्या० इनङ् च । अनुसर्जनभवे ।

आनुहारति त्रि० अनुहरति भव बाह्वा० इञ् अनुशति० द्विपदवृद्धि० । अनुहरणकुर्व्वति भवे ।

आनूप त्रि०अनूपदेशे भवः कच्छा० अण् । अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप् । २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिमांसमांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविध । तद्यथा कूलचराः प्लवा कोशस्था पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरगवयप्रभृतय कूलचरा पशव । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयो । शीतला बलिन स्निग्धा मूत्रला कफवर्द्धना । विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्ण पित्तदूषण । स्वाद्वम्ललवणस्तेषा गज श्लेष्मानिलापह । गवयस्य तु मास हि स्निग्ध मधुरकासजित् । विपाके मधुर चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरु । वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम । तथा चमरमासन्तु स्निग्ध मधुरकासजित् । विपाके मधुर चापि वातपित्तप्रणाशनम् । सृमरस्य तु मासञ्च कषायानुरस स्मृतम् । वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । स्वेदन बृंहण वृष्य शीतल तर्पण गुरु । स्निग्ध श्रमानिलहर वाराह बलवर्द्धनम् । कफघ्न खड्गिपिशित कषायमनिलापहम् । पित्र्य पवित्रमायुष्य बद्धमूत्र विरूक्षणम् । गोकर्णमास मधुर स्निग्ध म कफा-

[illegible]

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भावः ष्यञ्। शीक्षायाम् "बाह्यप्रयत्नास्तु यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ता-स्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते" सि०कौ०।

आन्तरागारिक त्रि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक्। अन्तरा-गारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्ये अवरोधरक्षणादौ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म०। आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे स चाह्नमयादिकोषपञ्चक शरीरत्रयम् जन्मस्थित्यादयः षड्-भावविकाराः त्वङ्मांसादिषाट्कौषिकस्थूलदेह अशना-यापिपासादि षडूर्मयः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चक वागादिकर्मे-न्द्रियपञ्चक प्राणादिवायुपञ्चक मनआदयन्तःकरणचतुष्टय सत्त्वाद्यन्तःकरणत्रय जागराद्यवस्थात्रय तदभिमानि-विश्वतैजसप्राज्ञाः समाधिमूर्च्छादयः क्रोधादरिषड्वर्ग साध-नचतुष्टय शमादिगुणषट्क सच्छूद्रसत्त्वागमागमादि अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्र्यादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्ग रोगारोग्यसदसद्योग्या-योग्य विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च। एवमन्यमतेऽप्यूह्यम्।

आन्तराल त्रि०अन्तराल मध्यस्थिति वेत्ति अण्। देहाभ्य-न्तर एवात्मन स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्व-पक्षे भाष्ये स हि आत्मनोऽविभुत्वव्यवहारेण देहाभ्य-न्तरे एव स्थिति मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे आत्मशब्दे तन्मततद्खण्डनप्रायम् अधिक भाष्यशब्दे वक्ष्यते। "अणुं वदन्त्यान्तराला सूक्ष्मनाडीप्रचारतः। रोमण सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति" तस्य सिद्धान्त "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीव स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाप्युक्तम्। दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः।

आन्तरि(री)क्ष त्रि० अन्तरि(री)क्षे भव अण्। आकाश-भवे उत्पातादौ "उत्पातांस्त्रिविधान् माह नारदो भगवान् प्रभो। दिव्यान्वैयान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-मह।" ज्यो०। २अन्तरीक्षभवे जले च। अम्बुशब्दे २२० पृष्ठे ऽस्य विवृतिः।

आन्तरीपक त्रि० अन्तरीपे भव धूमा० वुञ्। अन्तरीप-भवे धूमादिगणे द्वीपशब्दपर्यायात् देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-शब्द एव बोध्य अन्तरीव इति पाठस्तु प्रामादिकः। [ङीप्।

आन्तर्गणिक त्रि० अन्तर्गण भवः ठञ्। गणमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गेहिक त्रि० अन्तर्गेह भव ठञ्। गेहमध्यभवे स्त्रियां ङीप्। अन्तर्वेश्मिकान्तर्वेश्मकादयोऽप्यत्र।

आन्तर्य्य न० अन्तरस्य भावः ष्यञ्। अन्तवर्त्तित्वे।

आन्तिका स्त्री अन्तिकेव अण् अजा० टाप्। ज्येष्ठायाम् भगिन्याम्।

आन्त्र न० अमत्यनेन अम–गतौ ष्ट्रन् उपधादीर्घ। १वायु-वाहकनाडीभेदे। अन्त्रस्येदम् अण्। २अन्त्रसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आन्दोल दोलने सङ्घालने अद०चुरा०उभय०सक०सेट्। आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त। क्त आन्दोलित.।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति ण्वुल्। दोलनकर्त्तरि।

आन्दोलन न० आन्दोल–भावे ल्युट्। १पुन पुनर्दोलने, २सञ्चालने "किन्नाराणामविन्दच्चन्द्रदत्या प्राक् चामरा-न्दोलनात्" उद्भट ३अनुसन्धाने च।

आन्धसिक त्रि० अन्धो भक्त शिल्पमस्य ठक्। पाचके सूदे।

आन्धीगव न०अन्धीगुना ऋषिभेदेन दृष्ट साम–अण्। तृती-यसवने गेये आर्भवपवमानस्तोत्रगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् ऊहगाने १प्र०११क०पठितम् तत्र साम०स०भा०दर्शितम् यथा "श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुप्साने ये अय्यतेऽथ वा। पुरेव सिद्ध जगती चतुर्विशति-कीर्त्तनम्। इदमाम्नायते "पञ्च-छन्दा आवाप आर्भवः पवमान सप्तसामा, गायत्र-संहिते गायत्रेः तृचे भवत, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत, उष्णिहि यक्षम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-मन्त्य जगतीषु" इति। अयमर्थः अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसञ्ज्ञक, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि, "स्वादिष्ठया मदिष्ठया" इत्येक सूक्तम् (उ,३प्र १५), तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र अथ तासु "गायत्रम्" "संहितम्" (ऊ,१प्र,८) चेति द्वे सामानी, "पु-रोजिती वो अन्धसः" इति सूक्तान्तरम् (ऊ,१प्र,१८) तत्रानुष्टुभस्तिस्रः तासु "श्यावाश्वम्" (ऊ,१प्र,११) "आन्धीगवम्" (ऊ,२प्र,११) चेति द्वे सा-मनी, "इन्द्रमच्छ सुता" इत्यपरं सूक्तम् (ऊ,१प्र,१८) तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः तासु "यक्षम्" साम, "पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथ (ऊ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्व्वा ककुप् उत्तरा पङ्क्ति। तत्र "पौष्कलम्" (ऊ,१प्र,६) साम, "अभिप्रियाणि पवते च नोहित" इत्यन्त्य सूक्तम् (ऊ,१प्र,१८), तत्र तिस्रोजगत्य तासु "कावम्" (ऊ,१प्र,१३) साम"।

आन्ध्य न० अन्धस्य भाव ष्यञ्। दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र प्रतिघाते तद्रूपात तद्ग्राहित सुश्रु०। शिरामाडीरूपक्रम्य "भ्रूपु-

नम् । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible]-
[illegible]-
[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible] "[illegible]"

[illegible] [illegible] । [illegible]
आप्त त्रि [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

आप्त्य न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।

आप्यायि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि ।

आप्र्यंप न [illegible] । [illegible]-
[illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि "[illegible]
[illegible] ।

आमेड त्रि आ+मी-[illegible] । [illegible] ।
आमेय त्रि आ+मी-[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]' [illegible] ।

आ(व)मेयुष न [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
आ(व)मेय[illegible] ।

आ(व)मेयर्य न [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible]-
[illegible]"
"[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] ।

आम्ल त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

आम्लार त्रि [illegible] । [illegible] । "[illegible]-

दर्शितः । आर्तिरिति [illegible] दृष्टिसिद्धान्त-दृष्टान्तादिनिरूपणोपक्रमः [illegible] निरूपणम् । [illegible] निर्णीत अर्थेऽपि आख्याताक्रान्तो हेत्वाभासोऽपि तर्क इति [illegible] तथा विनिर्णयपूर्वकोऽपि निर्णय आदिम् [illegible] । [illegible] कथाप्रकरणं सूत्रम् । [illegible] प्रमाणं [illegible] । दृष्टेऽपि [illegible] दर्शितः । [illegible] इत्यादि । तत्र प्रमाणपरीक्षार्थं [illegible] निराकरणम् [illegible] इति [illegible] । [illegible] निरूप्य [illegible] । [illegible] निर्णीतस्य [illegible] दृष्टान्तनिरूपणम् [illegible] । [illegible] इति तदर्थे । [illegible] तत्र दूषणेन [illegible] अन्यथादृष्टम् । [illegible] निराकरणम् [illegible] । [illegible] प्रत्यक्षस्याप्यनुमानत्वापादनम् [illegible] । [illegible] न [illegible] निराकरणेन [illegible] । [illegible] इति प्र० धा० । [illegible] निषेधकत्वनिरूपण-मिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । प्रमाणसामान्यपरीक्षणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षलक्षणे परिनिर्दिष्टविशेषणम् । [illegible] आत्माद्युपलब्ध्यर्थमिति । [illegible] कश्चिदनुमितात्मकतामाशङ्क्य तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता-साधनम् । अनुमानप्रामाण्यसाधनम् । वर्तमानाभावनिराकरणतत्स्थापने । उपमानप्रामाण्यशङ्का-निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वशङ्का शब्दस्यापि अनुमानेऽन्तर्भावशङ्का च तन्निराकरणम् । शब्दस्य बोधकताप्रकारस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-कत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य [illegible] अप्रामाण्यशङ्का युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप-वेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः

[illegible] । अर्थ-[illegible] सार्थक्ये [illegible] वेदप्रामाण्यसाधनम् । २अ० १आह्निके एते पदार्थाः । [illegible] प्रमाणचतुष्ट्वनिराकरणम् [illegible] । [illegible] शब्दनित्यत्वशङ्कानिराकरणम् । [illegible] निराकरणम् । [illegible] वर्णविकारपरिहारः । पदलक्षणम् । [illegible] जात्याकृतिव्यक्तीनां पदार्थत्वस्थापनम् । [illegible] इत्यादि एते २अ० २आह्निके [illegible] । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । शरीरात्म-वादनिराकरणम् [illegible] । आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । क्षणिकात्मनिराकरणम् । आत्मनित्यतासाधनम् । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनम् । तत्र पार्थिवत्वे [illegible] पाञ्चभौतिकवादमतो-[illegible] पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणाम्-[illegible] भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वे-[illegible] चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् । इन्द्रियैकत्वशङ्का तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेष-गुणाः तेषामेकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम् । [illegible] साधनम् । ३अ० १म आह्निकगतार्थाः । [illegible] निराकरणम् । मनसोऽणुत्वे-[illegible] ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसो विभुत्वे [illegible] सर्वेन्द्रियैः सर्वदा [illegible] च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-षात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षख-ण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरे-कयोरपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्म-त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्मा-

दर्शिता। व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षधर्मताकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यम् निगमनलक्षणम्। व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते धर्मिणि व्याप्यस्याहार्यारोपात् व्यापकस्याहार्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम् यथा निर्वह्नावारोपाधिधूमवत्त्वारोपे निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि। सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य साधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम्। इत्येते १म अ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः। वादादिलक्षणानि। तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति वादलक्षणम्। प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपालम्भो दूषणं च यत्र। पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यविशेषो वाद इति तदर्थः। छलजातिनिग्रहस्थानादिकं विपक्षे सम्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापनवाक्यस्य जल्पलक्षणम्। स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्षनिराकरणवाक्यम् वितण्डालक्षणम्। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान् विभज्य तेषां लक्षणानि। वाक्यस्य वचनस्य अर्थान्तरपरत्वकल्पनेन युक्त्या तद्दूषणं छलमिति छललक्षणम्। तच्च वाक्छलार्थच्छलोपचारच्छलभेदेन त्रिविधम्। व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तद्भेदाश्चतुर्विंशतिः ५ अ० वाच्याः। उद्देश्यानुगुणस्वगुणाभावविज्ञत्वं निग्रहस्थानलक्षणमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः। संशयकारणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः। प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे परिशिष्टविशेषणम्। मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुतयोक्तिः। प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्कायां तन्निराकरणम्। अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता साधनम्। अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ। वर्त्तमानाभावस्य निराकरणतत्स्थापने। उपमानाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणे। अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वशङ्का शाब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावशङ्का च तन्निवारणम्। शक्तिरूपेण शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम्। दृष्टादृष्टार्थकत्वेन शब्दद्वैविध्यम्। तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैः अप्रामाण्यशङ्का युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम्। विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूपवेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः। विधिलक्षणम्। स्तुतिनिन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः

विधिविहितस्यानुकथनमनुवाद इत्यनुवादलक्षणम्। वेदैकदेशमिषदुरुमन्त्रादेः आरोग्याद्यर्थविधादिप्रतिपादकायुर्वेदभागस्य यथार्थफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेदभागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम्। २अ० १आह्निके एते पदार्थाः। ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्रमाणत्वशङ्का ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभावानामनुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम्। अभावस्य प्रमेयत्वव्यवस्थापनम्। शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम्। शब्दस्य वर्णात्मकत्वनिराकरणम्। व्याकरणविधौ वर्णानां विकारपक्षनिराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम्। वर्णानामविकारित्वेऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषैः विकारव्यवहार इति व्यवस्थापनम्। तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः। उपमर्दो धर्मिनिवृत्तिः यथा अस्तेर्भूः। ह्रासः दीर्घस्य ह्रस्वता, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्तेरल्लोपः। श्लेषः आगम इत्यादि। एतैर्विकारव्यवहारः। पदलक्षणम्। व्यक्त्याकृतिजातीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य आकृतिव्यक्तीनां सहितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम्। व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २अ० २आह्निकगतार्थाः। इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम्। भूतचैतन्यवादनिराकरणम् उभयगोलके नेत्रैक्यव्यवस्थापनम्। आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम्। मनस आत्मत्वनिराकरणम्। आत्मनित्यतासाधनम्। मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम्। तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः। इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम्। तेषामाहङ्कारिकत्वनिराकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम्। इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम्। चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम्। इन्द्रियैकत्वशङ्का तेषां पञ्चत्वसाधनम्। भूतानां विशेषगुणाः तेषां चैकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम्। घ्राणादीनामनुद्भूतगन्धादिसाधनम्। ३अ० १म आह्निकगतार्थाः। सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम्। मनसोऽणुत्वेन ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम्। मनसो विभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन सर्वेन्द्रियैः सर्वदा सम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदोषात् विभुत्वनिरासः। भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षखण्डनम्। परिणामवादखण्डनम्। इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरेकवत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्मत्वमिति समर्थनम्। ज्ञानस्यानित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम्। ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्मा-

[illegible]

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात्
आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिष्ठतो तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्याः च सत्याः क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या तु स्वनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्व-
ज्ञानमित्येव प्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्य्यं पश्यतो रागादिप्र-
सङ्गेऽप्यसङ्करपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्य्यबुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्य्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्।
भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम् । तथा च "स्निग्ध-
कृष्णाञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी । कमलस्तु-
कुचस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जन-
संज्ञा । "चर्म्मनिर्म्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता । अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा
एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतो नास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्व्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम् ।
परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्व्वगतत्व
सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वे तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवय-
वत्वसमर्थनम् । सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रविष्टस्य परावर्त्तमानरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-
माणो संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकभेदं विना असम्भवा-
सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-
रिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वात् न बाह्याभाव अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वात् न तत्सिद्धिरित्येवं
रूपेण बाह्यार्थाभाववादिनो मतनिराकरणम् । स्वप्नस्य
स्मृतिविशेषरूपत्व व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्र-
बोध इति व्यवस्थापनमनेन सदृष्टान्तेन ज्ञान-
मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवं बाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि
क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्त्वज्ञानस्य सिद्धिः । तद्दृढ्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम् । ततश्च
तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धस्य कार्य्याक्षमत्वसम्पादन वि-
नाशो नेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यास-
पाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् ।
तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्ध-
कर्म्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थोपभासङ्गा-
यकथनम् । प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति-
कथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास-
स्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रति-
पादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोर्थिभि-
र्जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम् । तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम् । तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकावरणवत् तयोर्वादः सह जल्पवितण्डे आश्रय-
णीये न वादः इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तयोर्वादः
स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मतं खण्डनीयम् । एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः ।
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्ध्यनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशति जाती-
र्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५अ०
१आ० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा-
विरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक-
मविज्ञातार्थमपार्थकम् न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षण
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः। देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात्
आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्या च सत्या क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्व-
ज्ञानमित्येव प्रतिपादनम्। साधुतया भावितानां रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्य्यं पश्यतो रागादिर्न
क्षणोऽप्यसुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्य्यबुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्य्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्।
भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "खेल-
त्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलस्तु
कुलस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जन
संज्ञा। "चर्म्मनिर्म्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां
रज्यति यो मूढ पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा
एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतोनास्ति व्यतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्व्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्।
परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्व्वगतस्य
सर्व्वमूर्त्तसंयोगिनस्तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवय-
वत्वसमर्थनम्। सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। पर-
माणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकभेदं विना सत्त्वा-
सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व-
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। ज्ञानाति-
रिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वात् बाह्याभाव अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येव
रूपेण बाह्यार्थाभाववादिनोक्तमतनिराकरणम्। स्वप्नस्य
स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्र
बोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-
मात्रस्य सद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम्। इत्येवं बाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि
क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्त्वज्ञानस्य विवृद्धिः। तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम्। ततश्च
तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यस्य संस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धस्य कार्य्याक्षमत्वरूपादन वि-
नाशोवेति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराराधनादिना अभ्यास-
पाटवे जनिते ततश्च संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्।
तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्ध
कर्म्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थाभासस्या-
पत्तिकथनम्। प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति-
कथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास-
स्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रति-
पादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिभिः योगिभि
र्जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकावरणवत् तैर्योगिभिः सह जल्पवितण्डे आश्रय-
णीये न संवादः इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तैर्योगिभिः
स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मत खण्डनीयम्। एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः।
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशति जाती-
र्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ०
१आ० गतार्थाः। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा-
विरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक-
मविज्ञातार्थमपार्थकम् अप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षण
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

[illegible]

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्था'। देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात्
आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्या च सत्या क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्व-
ज्ञानमित्येव प्रतिपादनम्। साधुतया भाविताना रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्न-
वृणोऽप्यनुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यं बुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्।
भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "स्थित-
तृष्णाञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी। कमलस्य
कुवलयनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जन
संज्ञा। "चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा
एव स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतोऽस्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्।
परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्वगतत्व
सर्वमूर्त्तसंयोगित्व तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थसं-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवय-
वत्वसमर्थनम्। सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम्। आकाशे
च प्रतिहतस्य परावर्त्तमानरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। पर-
माणौ संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेर्यावच्छेदकभेदं विना सम्बन्धा-
सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। आत्मान-
तिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा आ-
त्मातिरिक्तप्रमाणरूपपदार्थस्य सत्त्वात् बाह्याभाव अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वात् वस्तुसिद्धिरित्येव
रूपेण बाह्यार्थाभाववादिबौद्धमतनिराकरणम्। स्वप्नस्य
स्मृतिविशेषरूपत्व व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्र
बोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-
मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम्। इत्येवं बाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि
क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्त्वज्ञानस्य विवृद्धिः। तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोभावाच्च तत् फलायालमिति समर्थनम्। ततश्च
तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यस्य संस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धश्च कार्य्याजनकत्वमात्रं न वि-
नाश एवेति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराराधनादिना अभ्यास-
पाटवे जनिते ततस्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्।
तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्ध
कर्म्मोपभोगद्वारेण देहादेः सत्त्वे न तदनुरूपार्थ्यमाशङ्क्या-
दकथनम्। प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यसिद्धि
कथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास
स्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रति-
पादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोऽर्थिभि-
रजिगीषुभिः सह कार्य्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयो न जिगीषयेति
निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकशाखावरणवत् तयोर्वादिभिः सह जल्पवितण्डे आश्रय-
णीये न वादः इत्येतत्कथनम् तथा च यदि तयोर्वादिभिः
स्वपक्षः स्थाप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मतं खण्डनीयम्। एते अर्था ४अ० २आ० उक्ताः।
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशतिः जाती-
र्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ०
१अ० गतार्थः। प्रतिज्ञाहानि प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा-
विरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक-
मविज्ञातार्थमपार्थकम् अप्राप्तकालम् न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशात् अवकाशे वा घट-
सद्भावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्ति-
रिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः
क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्त-
देतन्नाटकपक्षपतितस्येव इत्युपेक्षते। सुखस्य साति-
शयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थना-
परिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत्
दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्यो-
ऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसा-
धनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या
प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्जितेषु
विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दि-
नानि, अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चि-
न्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदां-
कुर्व्वन्तु विद्वांसो भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरा-
नुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौ-
रेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्।
नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न
तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् ना-
प्यनुमानं तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात्
किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्तापातः
द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कमनि-
यतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्त-
देतच्चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवा-
दास्पदं नगसागरादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत्।
न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात्।
ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवा-
यित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्त्वा-
दावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः
समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। अवा-
न्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात्। नापि
विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः,
पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। नापि कालात्ययोपदिष्टः, बाध-
कानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात्। ननु
नगादिकमकर्त्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्मैतत्
परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्र-
तिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैय-

र्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि
सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात्
यद्ययमकर्त्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव
तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्ये-
तदविवादम्। तच्च सर्वं कर्त्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्त्तृत्वं
चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं
ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्त्तृव्यावृत्तेस्तदुप-
हितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति
स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण। "अनुकूलेन
तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे
नोपाधिसम्भवः" इति। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी
स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्य-
सिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन। "आगमादेः
प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव
स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धृता" इति। न च विशेषविरोधः
शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्। तदेतत्
परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा
नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न
द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं
प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्यु-
पपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान्
प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान्
करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि
कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं
भट्टाचार्य्यैः। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते।
जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति"। नास्ति-
कशिरोमणे! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परि-
भावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः
सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यमानप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशे-
षाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं
स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक
एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्।
यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिः समाधत्स्वेति चेत्
तस्यानवकाशात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ
वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य
नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमा-
धीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

[illegible] इति [illegible] । यथा [illegible] । यथा [illegible] इति । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा यावद्भावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः घोरविद्याराधकतया सर्वेषामरुचिमनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितत्वाद्वच इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्येत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्वन्तु विद्वांसो भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्। नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतच्चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत्। न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात्। ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्त्वादावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। अवान्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात्। नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। नापि कालात्ययोपदिष्टः, बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात्। ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्मैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरसम्भवो अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति समस्तकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण। “अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः” इति। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन। “आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता” इति। न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्। तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः। “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते। जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति”। नास्तिकशिरोमणे। तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् “एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे” इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयदोषव्याधिः समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदप्रामाण्य

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आ[illegible] त्रि [illegible] ।

आप [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आप न [illegible] ।

आप[illegible] त्रि [illegible] ।

आप[illegible] त्रि [illegible] ।

आप[illegible] न [illegible] ।

आपचिति [illegible] ।

आप[illegible] [illegible] ।

आपमीव [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

स्थलेरुहा स्त्री स्थले रोहति रुह–क अलुक्स०। १घृत कुमार्य्याम् २दग्धायाञ्च राजनि०।

स्थलेशय पु० स्थले शेते शी–अच् अलुक्स०। वराहभेद रत्नौ पशौ राजनि०। २स्थलशायिन त्रि०।

स्थवि पु० स्था क्विप् वेर्मेस्य। १तन्तुवाये उज्ज्वलद०। २स्वर्गे ३वह्नौ च संक्षिप्त०।

स्थविर न० स्था–किरच् स्वरादेश। १शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०। २वृद्धे च ब्रह्मणि च पु० हेमच०। ३अचले ४स्थिरे त्रि० उणा० ५वृद्धे च त्रि० अमर। ५महाश्रावणिका स्त्री राजनि०।

स्थविष्ठ त्रि०अतिशयेन स्थूल दृढन् अनामे गुणः। अतिवृद्धे अमर। २अयमन् स्थवीयानपि अतिवृद्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

स्थाणु पु० स्था नु पृषो० णत्वम्। १शिवे २आयुधभेदे शूले च अमर ३आयुधभेदे उणादिक०। ४वृद्धे त्रि० धरणि शिवस्य स्थाणुशब्दनामत्वे कारणमुक्तं वामनपु ३६अ०। यथा "महालिङ्गन् मज्जनस्थान् महाभाग स्थाणुरूपसम्। त्वोऽहं न प्रजाः स्रष्टा राजा एव तत्रमा। कोऽपि महत्ता युक्ता निर्भर्त्सनपातम् धाविष्यम्। भवन्निम स रसो मध्ये स्थावरे। यदा स्थितम्। तदाप्रमृत लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्।

स्थाणुतीर्थ न० शैव तीर्थभेदे वामनपु० ४२अ०।

स्थाण्डिल पु स्थण्डिले शयितार्थ्। व्रतार्थं स्थण्डिले शयितरि अमर।

स्थात्वाश्रम पु न ह्न। छिमाचलस्थित आश्रम तपश्चर्या-श्रमभेदे "स्वस्थाश्रम हैमवत जगाम" कुमार।

स्थाणोत्तर पु० शिवलिङ्गभेदे "स्थाणुर्नाम्नो हि लोकेषु पूजनीया दिवौकसाम्। स्थाणोर्नाम स्थितो यस्मात् स्थाणोरुत्तर त्रिदि०" वामने ३१अ० तन्माहात्म्यादिकम्। तस्य द्रष्टव्यम्।

स्थान न स्था–ल्युट्। १स्थितौ २सादृश्ये ३अवकाशे गेहि० ४सन्निवेशे ५पदे हेमच० ६अन्यस्मृतौ लिङ्गा० ७आजने कृत्ता दन्तिकटे ८व्याकरणोक्ते प्रसङ्गे आदेशप्राप्तस्य वर्णादि कारणभूते स्थाने। ९० नीतिविद्दिनाशपचयाय चयहीने स्वस्वाधिस्थाने च अमर। अपचयापचयौ च पञ्चवर्गमन्त्रोक्तम् कथादेरेव भरत। व्यभिप लोकभेदे। सम्यगवास मां स्वस्वधर्मानुकारियां सत्तानां लोकविशेषा-त्मक स्थानानु अविदुश्कं यथा "प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृत स्थान क्रियावताम्। अनिवाणां तथा चैन्द्र सङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तिनाम्। गान्धर्वं शूद्रजातीनां परि-चर्य्यानुकारिणाम्। अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्ध्व-रेतसाम्। स्मृत तथान्तु यत् स्थान तदेव गुरुवासिनाम्। सप्तर्षीणान्तु यत् स्थान स्मृत तदन् वनौकसाम्। प्राजा-पत्य गृहस्थाना न्यस्तधर्मानुवर्त्तिनाम्। स्थावरानानु पर ब्रह्म योगिनाममृत पदम्। एकान्तवादिना ब्रह्म-ध्यायिना परम पदम्। तामिस्रमन्धतामिस्रमहारौरव रौरवम्। असिपत्रवन घोर कालसूत्रमवीचिमत्। वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थान मेतत् समाख्यात स्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्" स्मृतिनिबन्धोप-करणाङ्के १०हमे भीमा०। "स्थान क्रमो योगवन च भाष्ठा पार्थमार्यि। १२आपस्य नियमस्थानमित्यादि।

स्थानक न० स्वार्थे क। १स्थानशब्दार्थे। स्थाने क शब्दमव। २आलवाले हेमच०।

स्थानचञ्चला स्त्री स्थाने स्थिताऽपि चञ्चला। १वर्वरीझिके शब्दच०। अन्यथातन चञ्चलस्वात्तथात्वम्।

स्थानच्युत त्रि स्थानात् स्वस्थानात् च्युत। पदच्युत "स्थान-स्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ। स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ" गरुडपु० ११५अ०। स्थानभ्रष्टा-दयोऽप्यत्र। "स्थानस्थिताय पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पट-स्थिता। स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नरा" गरुडपु० ११५अ०।

स्थानाध्यक्ष त्रि० स्थाने अध्यक्ष। स्थानरक्षके हेमच०।

स्थानिक त्रि० स्थानेऽधिकृत ठक। स्थानाध्यक्षे हेमच०।

स्थानिन् त्रि० स्थानमस्यास्ति रक्षणीयेन इनि। १स्थानरक्षके स्थान प्रसङ्ग अस्त्यस्य इनि। व्याकरणोक्ते आदिश्य-मानस्य वर्णादे कार्य्ये इगादौ "स्थानिवदादेशोऽनल्वि धाविति" पाणिनि।

स्थानीय न० स्थीयतेऽस्मिन् स्था–आधारे अनीयर्। १नगर अमर। स्थान भवत्य यास नाडौत स्थानशेटज मा क्ष। २वासयोग्ये देशे ३हृदये ४स्थानसम्बन्धिनि च त्रि०।

स्थाने अव्य० स्था–ने। १योग्यत्वे २औचित्य च "स्थाने भवानेकनराधिप यावति" रघु। ३सत्ये ४सादृश्ये ५कारणार्थे च शब्दर०।

स्थापत्य पु० स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ्। १अन्तःपुररक्षके कञ्चु किप्रभृतौ अमर। तस्य भाव ष्यञ्। २स्थपतिधर्मे न०।

स्थापक त्रि० स्थापयति स्था–णिच्–पुक् ण्वुल्। यथाय स्थानघटित वस्त्रा निवेशके। स्थितिस्थापक।

स्वापन [illegible]

स्वापनी [illegible]

स्वापित त्रि [illegible]

स्वामम् [illegible]

स्वामिन् त्रि [illegible]

स्वायुक्त त्रि [illegible]

स्वास [illegible]

स्वामीपाय [illegible]

[illegible]

द्विधा विदलीकृतान् कण्डनप्रस्फोटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम् अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तत्र चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निधाय तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं यथा स्यात्तथा स्थालीपाकं श्रपयेत् । अतएव छन्दोगपरिशिष्टम् । "स्वपाच्योद्धृत्य चरुः स्विन्नोऽप्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत्" । वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्द्ध्वीकुर्वन्निश्रयन् । यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिघार्य्येति स्फुटितम् । अनन्तमाज्यस्येनोद्गृह्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । इयोद्‌वर्गे स अभिघारणद्वयात् पूर्वं स्वकटप्रकारेण विद्योतन इयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् "आधिश्रितमवद्योत्य शृतम् चाभिघारयेत् । घृतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिघारयेत्" । मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम् "इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वेपमवदानक्रियाक्षमम्" । इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति तदर्द्धम् एवैव दर्वी विशेषस्तु गृह्यासूत्रे । "दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम् । मुष्टिर्द्ध्वमुखे पार्श्वे प्रादेशे शूर्पे तथा । दृक्प्रमाणे भवतः स्रुवं वेष्टनमेव च" । अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वमाह वेष्टनेन चेत्यन्तेन पर्वस्नमभिधाय भूमिखपरिक्रमणस्य विस्तारं कुर्य्यादित्युक्तम्" ।

स्थाल्यां पाकपात्रे पाकः षष्ठ्यन्तः । २पाकभाजने पच्यमाने । चान्द्रभोज्यादौ तत्त्यागे फलम् ति० त० दर्शितं "अयन पर्व्वाति दोषां स्थालीपाकमभक्षयन्" ।

स्थालीपुलाक पु० स्थालीस्था पुलाकास्तण्डुलाः सन्त्यत्र एकधर्म्मतास्थायकत्वेन अच् । मीमांसकोक्ते "स्थाली-स्थास्तण्डुला एते सर्वे विक्लित्तिभागिनः । सधर्म्माभिसंयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्" इत्यनुमानप्रकारे न्यायभेदे यथा एकस्य पाकदर्शनेन अन्येषां पाकज्ञानम् एवं एकरूपाणां सर्वेषामेकधर्म्मज्ञानात्तन्निश्चेय रूपोन्नायनम् ।

स्थालीविल न० कृत० । स्थाल्याः शून्यभागे तदर्हति छ यत् वा । स्थालीविलीय (ल्य) तण्डुलादौ सि० कौ० ।

स्थालीवृक्ष पु० स्थाल्ये–वृक्ष । १यज्ञस्थाकारे स्थालीनिर्म्माणसाधने २वृक्षभेदे । "स्थालीवृक्षा लघु स्वादुस्तुरग्निनिष्ठ उष्णश्च । कटुपाकरसः पाके विषपित्तकफापहः" भावप्र० ।

स्थावर त्रि० स्था–वरच् । १अचले २स्थिर वृक्षादौ पर्वतादौ च अमरः । "स्थावरं जङ्गमञ्चैव यद्यपि स्वयमार्जितम्" स्मृतिः । ३पर्वते पु० ४धनुर्गुणे न० त्रिका० । स्थावरवर्गस्य षड्विधत्वं वर्णग्रन्थे ५२५० पृ० दृश्यः । स्थावरधर्मं च सन्निकृष्टे क्रेतरि सति असन्निकृष्टाय न विक्रेय यथोक्तं महानिर्वा० १२ उ० "स्थावरं धनमन्यस्मै स्थिते सान्निध्यवर्त्तिनि । योग्ये क्रेतरि विक्रेतुं न शक्तः स्थावराधिप । सान्निध्यवर्त्तिनां ज्ञातिः सवर्णो वा विशिष्यते । तयोरभावे सुहृदो विक्रेलिप्सा गरीयसी । निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे । तन्मूल्यस्यैव समीपस्थो दाति क्रेता न चापरः । मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा । सन्निधिस्थस्तदान्यस्मै न दोषं प्राप्नोति विक्रये । क्रीतश्चेत् स्थावरं देवि ! परोक्षे प्रतिवासिनः । अन्यस्मादेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्तुमर्हति । क्रेता तत्र स्वव्यारामान् विनिमोति भुनक्ति वा । मूल्यं दत्त्वाऽपि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः" । "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया" स्मृति । स्थावरस्य केवलविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति" मिता० । "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम् आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः" स्मृत । "अविभागक्रमप्राप्तं पित्र्यं द्रव्यन्तु बान्धवाः । स्थावरं विदिनाप्नोति भुक्त्वा, ज्ञातिसमेयया" । "कौदायिके धना ज्ञातीनां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" कात्या० । "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि च । सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते" नारदः । "अ दभक्त स्थावर यत्र सर्वेषामेव तत्तथा । विभक्तं स्थावरं प्राज्ञः नान्योन्यं कथञ्चन" यत । "सर्वेषां स्वल्पद्रव्याणां शोटरासोदरा आमिति" श्लोकस्य । [राजनि० २स्थावरमूलौ स्त्रि०]

स्थावरादि पु'न० स्थावरमादिर्ऋक्षं यस्य । १वत्सनाभविषे

स्थाविर न० स्थविरस्य भाव अण् । वृद्धत्वे अमर । तच्च सप्ततिवर्षोपगमे भवति "बालोऽकुमार्य्यं भवेद्गुहास्तत्स्त्रणजन पच्यते । तत्र स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्" स्मृतिः । [अमरः २अतदधुर्ये च मेदि०]

स्थासक पु० स्था–स–आसादौ वा । १आलङ्कारे २चर्चिक्ये

स्थासु त्रि० स्था–स्नु ।।१स्थितिशीले अमर. "स्थ्वादयः स्था-

[illegible] । [illegible] ।

स्थित त्रि [illegible] । [illegible] ।

स्थिति स्त्री [illegible] ।

स्थितिस्थापक [illegible] ।

[illegible] ।

स्थिर पुं [illegible] ।

स्थिरगन्ध पुं [illegible] ।

स्थिरच्छद पुं [illegible] ।

स्थिरच्छाय पुं [illegible] ।

स्थिरजिह्व पुं [illegible] ।

स्थिरजीविता स्त्री [illegible] ।

स्थिरतर त्रि [illegible] ।

स्थिरदंष्ट्र पुं [illegible] ।

स्थिरपत्र पुं [illegible] ।

स्थिरपुष्प पुं [illegible] ।

स्थिरपुष्पिन् पुं [illegible] ।

स्थिरमति स्त्री [illegible] ।

स्थिरयौवन पुं [illegible] ।

स्थिररङ्गा स्त्री [illegible] ।

स्थिररागा स्त्री [illegible] ।

स्थिरसाधनक पुं [illegible] ।

स्थिरसार पुं [illegible] ।

स्थिराङ्घ्रिप पुं [illegible] ।

स्थिरायुस् पुं [illegible] ।

स्थुड [illegible] ।

स्थूणा स्त्री [illegible] ।

स्थूणानिखननन्याय [illegible] ।

स्थूर पुं [illegible] ।

स्थूरिन् पुं [illegible] ।

स्थूल [illegible] ।

स्थूल त्रि [illegible] ।

वर्णादौ च। (बबुरा) इत्यर्थे पु० रत्नमालायाम् ।

स्थूलदण्ड पु० कर्म० । तृणभेदे (लोहबाण) राजनि० ।

स्थूलकणा स्त्री कर्म० । स्थूलजीरके राजनि० ६त० । स्थूलकणयुते त्रि० ।

स्थूलकण्टक पु० स्थूलः कण्टकोऽस्य । जालबर्बुरे राजनि० बहुव्री० । स्थूलकण्टकिका नाम्नी वर्वुर्यां स्त्री ।

स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलः कण्टः कण्टकोऽस्याः । बृहत्याम् राजनि० ।

स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । रक्तलशुने हस्तिकन्दे सूरणे च राजनि० ।

स्थूलक्षेड पु० स्थूलः क्ष्वेडा यस्य । वाणे त्रिका० ।

स्थूलचञ्चु पु० स्थूला चञ्चुरिव ऽग्रमस्य । महाचञ्चुशाके राजनि० ६त० स्थूलचञ्चुयुते त्रि० ।

स्थूलजीरक पु० कर्म० । मोटाजीरे (काकजीरा) भावप्र० ।

स्थूलताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।

स्थूलतण्डुला स्त्री स्थूला तण्डुला यस्य । वृहद्व्रीहिभेदे राजनि० ।

स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । दमनके राजनि० । स्थूल-नालाऽस्य । [राजनि० ।

स्थूलदर्भ पु० स्थूल दर्भ इवाऽस्य । मूञ्जतृणे (मुञ्ज)

स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । घृतकुमार्याम् राजनि० ।

स्थूलनास पु० स्त्री० स्थूला नासाऽस्य । शूकरे हेमच० स्त्रियां जाप् । ६तत्पुरुषयुत त्रि० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।

स्थूलपट्ट न० स्थूलं पट्टं यस्मात् । कार्पासे शब्दर० तद्वस्त्रे पट्टवस्त्र स्थूलपटात्मकम् । वृषा० स्थूलपट्टाख समासे पु० शब्दर० ।

स्थूलपाद पु० स्त्री० स्थूलौ पीनौ पादौ यस्य । गजे शब्दमा० । हस्ती मत्स्यमा० स्त्रियां ङीप् । ७त० श्लीपद-रोगे च ।

स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । बकवृक्षे । स्वर्णजातीयवरा-धिताया स्त्री रत्नमा० स्ववनिकायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । शाल्मलीवृक्षे राजनि० । स्थूलफलान्विते त्रि० । स्थूलफलत्रा स्त्री राजनि० ।

स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते पञ्चीकृते पञ्चात्मके पञ्चभूते पृथिव्यादौ भूते ।

स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्कोले राजनि० ।

स्थूलमूल न० । वृक्ष० । चाणक्यमूले राजनि० ।

स्थूलनाल(ग्र) त्रि० स्थूलं यद्गत दाचाय पंचकेभ पच-भ्य स्थूलवन्मा वा०च । नहुद्रातेर्व्व शब्दर ।

स्थूलवर्मकृत् पु० स्थूलं वर्म करोति क-क्विप् । माण्डव-च कवचाम् शब्दर० । [स्थूलपत्रयालित त्रि० ।

स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । रक्तलोध्रे घटा० ।

स्थूलपुष्पफल पु० स्थूलं पुष्पं फलं च यस्य । खिर्णी-वृक्षभेदे (पतना) राजनि० । [राजनि० ।

स्थूलवैदेही स्त्री वैदेही पानं पर्य्य कर्म० । गजपिप्पल्याम्

स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे शब्दर स्थूलशाटिका-त्वात्मक स्त्री घटा० ।

स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।

स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः स्वार्थे कप् अत इत्त्वम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् हेमच० ६त० स्थूलशिरोयुते त्रि० ।

स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः राजनि० । वरटायाम् ।

स्थूलस्कन्ध पु० स्थूलः स्कन्धोऽस्य । लकुचे (मान्दार) राजनि० ।

स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका० ।

स्थूलाम्रा स्त्री स्थूलः आम्रस्तस्येवाऽस्याः । राजमार्गनायाम् राजनि० स्थूलाम्रयुत त्रि० ।

स्थूलाम्र पु० कर्म० । आम्रभेदे राजाम्रे राजनि० ।

स्थूलास्य पु० स्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । सर्पे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । स्थूलमुखयुते त्रि० ।

स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । रक्तैरण्डवृक्षे राजनि० ।

स्थूलैला स्त्री कर्म० । बृहदेलायाम् (बड़ एलाइच) राजनि० ।

स्थूलोदय पु० स्थूलोऽल्पाल्पकालावयवो यस्य । मेषादौ लग्नादिके स्थूलनृत्यपत्र्य । उत्तमध्यमतो रवरद्धे तथा चान्ते मीनात् पृ० स्थूलदर्शमध्यात् च मञ्जरा० ।

स्थेय पु० स्थायत विवादनिर्णयकतयास्मात् स्था-कर्मणि यत् । विवादे विवादनिर्णायके (सुरा) पुरोहिते च मेदि० आकारे त्रि० हेमच० ।

स्थेयस् त्रि० अतिशयेन स्थिर ईयसुन् स्थादेशः । स्थिरतरे स्थायते त्रि०मरतो । स्त्रियां ङीप् । ईयसुन् स्थेष्ठोऽप्यत्र त्रि० ।

स्थैर्य न० स्थिरस्य भावः ष्यञ् । स्थिरतायाम् ।

स्थौणेय(क) पु० स्थूणाया अदूरभवो भवः ढक् ढकञ् वा । गन्धद्रव्यभेदे (गाठियाला) शब्दर । "स्थौणेयक वर्हिबर्ह शुकबर्ह पुटं कुरम् । शौर्यं रोमकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् । मेधाशुक्रकर रुच्यं रक्षोघ्नज्वरजन्तु-जित् । हन्ति कुष्ठास्रतृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान्

स्तीति ब्रह्मचारी वैणवयष्टिमान् कमण्डलुमान् स्यादिति शेषः अनुसन्धानीयम्। अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम्। यथाह वशिष्ठः "स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्। यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः" इति। अत्र च दाण्डायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्य्यम् "वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मनुस्मरणात्। देवं देवप्रतिमां मृद्दग्धताम्। गां ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्य्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत्। एवं चतुष्पथादीनपि "मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" इति मनुस्मरणात् मिता०। "न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु। न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः" याज्ञ०। "नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात्। एवं श्मशानादावपि यथाह मनुः "न गोमयक्षेत्रमध्यादुष्णवर्चिति श्मशानवल्मीकपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति"। तथाग्न्यादीन् प्रति चन्द्रादीनामभिमुखश्च न मेहेत्। नाप्येतान् पश्यन् यथाह गौतमः "न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्य्यान्न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्"। एतद्व्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति यथाह वशिष्ठः "परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति" मिता०। "नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम्। न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः" याज्ञ०। "नेतार्कमीक्षेतेति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्त्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा। यथोक्तं मनुना "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति। उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत "न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्" इत्यापस्तम्बवचनात्। संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम्। उपभोगान्ते नग्नामपि नेक्षेत। चकाराद्भोजनादिकर्मकर्त्रीञ्च। तथा च मनुः "नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्। क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम्। नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्। न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः" इति। मूत्रपुरीषे च न पश्येत्। तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत्। चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बम्। "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा" इति वचनात् मिता०। "अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन्। वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्शिरा न च" याज्ञ०। वर्षति सति अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेन्न धावेत "न प्रधावेच्च वर्षतीति" प्रतिषेधात्। न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात्। चकारान्नग्नो न शयीत। एकश्च शून्यगृहे। "न च नग्नः शयीतेति" "नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे" इति मनुस्मरणात् मिता०। "ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्। पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्" याज्ञ०। ष्ठीवनमुद्गिरणम्। असृक् रक्तम्। शकृत् पुरीषं मेह प्रस्रावम्। एतान्यप्सु न निक्षिपेत्। नापि पादेन ताडयेत्। एवमशुच्यादीनपि। यथाह मनुः "ष्ठीवकेशकरीषभस्मास्थिकपालमथावशोमान्यप्सु न निक्षिपेत्। न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यादिति"। अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत्। नाप्यग्निं लङ्घयेत्। चकारात् ष्ठीवनाद्यग्नौ न क्षिपेत्। मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्य्यात् तथा च मनुः "नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम्। नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्। न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणबाधमाचरेत्" इति मिता०। "जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत्। नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्" याज्ञ०। "जलमञ्जलिना संहताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत्। जलपदग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम्। विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् "श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति" विशेषात्। अक्षादिभिर्न क्रीडेत। धर्मघ्नैः पाषण्डादिभिः कर्मभिर्न क्रीडेत्। व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरपि न संविशेत् न शयीत" मिता०। "विरुद्धं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम्। केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्" याज्ञ०। "जनपदकुलाचारयोर्विरुद्धं कर्म वर्जयेत्। प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणञ्च वर्जयेदिति सम्बध्यते। केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत्। चकारादस्थिकार्पासादिष्वपि च" मिता०। "नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत् क्वचित्। न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः" याज्ञ०। "परस्य क्षेत्रादि चरन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च विवर्त्तयेत्।

[illegible]

[illegible]

"नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च। स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" इति नारदस्मरणात्। योषाद्यवस्तु यथासम्भवं परकीयेषु पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वथा न निषेधः" मिता०। "परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत्। अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि" याज्ञ०। शय्या खट्वादि। आसनं पीठादि। उद्यानमारामादि। गृहं मन्दिरम्। यानं रथादि परसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेन्नोपभुञ्जीत अभोज्यान्नान्याह। अग्निहीनस्येति। श्रौतस्य चाग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च। "तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्रजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति' गौतमवचनात्" मिता०। "कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम्। वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्" याज्ञ०। कदर्य्यो लुब्धः "आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत्। लोभाद् यः पितरौ भ्रातॄन् स कदर्य्य इति स्मृतः" इत्युक्तः। बद्धो निगडादिना वाचा चावरुद्धश्च। चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी। क्लीबो नपुंसकः। रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः। वेणुच्छेदजीवी वैणः। अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः। वार्द्धुष्यो निषिद्धवृद्ध्युपजीवी। गणिका पण्यस्त्री। गणदीक्षी बहुयाजकः। एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्त्तते" मिता०। "चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम्। क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्" याज्ञ०। "चिकित्सकोऽभिषग्वृत्त्युपजीवी। आतुरो महारोगोपद्रुतः। "वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः। अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः" इति। क्रुद्धः कुपितः। पुंश्चली व्यभिचारिणी। मत्तो विद्यादिना गर्व्वितः। विद्विट् शत्रुः। क्रूरो हृद्यभ्यन्तरकोपः। वाक्कायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः। पतितो ब्रह्महादिः। व्रात्यः पतितसावित्रीकः। दाम्भिको वञ्चकः। उच्छिष्टभोजी परभुक्तोच्छिष्टाशी। एतेषाञ्चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात्" मिता०। "अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम्। शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्" याज्ञ०। "अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि। पतिपुत्ररहिता वान्ये। स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत्। स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती। ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता बहूनामुपनेता च। शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी। कर्मारो लोहकारस्तक्षादिश्च। तन्तुवायः वस्त्रशिल्पोपजीवी। श्ववृत्तिः श्वभिर्जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती। एतेषामन्नं नाश्नीयात्" मिता०। "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम्। चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम्। पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम्। एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा" याज्ञ०। "नृशंसो निर्दयः। राजा भूपतिः। तदाश्रयी पुरोहितश्च। यथाह मनुः "भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तावसितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत्"। रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारश्च। कृतघ्नः उपकृतस्य हन्ता। वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्त्तकः। सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी। उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा। पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः। अनृती मिथ्यावादी। चाक्रिकस्तैलिकः। शाकटिक इत्येके "अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक" इति भेदेनाभिधानात्। बन्दिनः स्तावकाः। सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता। एतेषामन्नं न भोक्तव्यम्। सर्वे चैते कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त्यभावात् प्राप्तिपूर्व्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य। अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यस्य शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम्। तत्र प्रतिप्रसवमाह" मिता०। "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः। भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" याज्ञ०। "दासा गर्भदासादयः गोपालो गवां पालको गवां पालनेन यो जीवति। कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतम्। अर्द्धसीरी हलपर्य्यायसीरोपलक्षितकृषिफलभागग्राही। नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च। यश्च वाङ्मनःकायकर्म्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति। एते दासादयश्च शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः। चकारात् कुम्भकारश्च। "गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः" इति वचनात्।

स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नातकः विद्यास्नातकः उभयस्नातकश्चेति भेदात्। तत्र विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमसमाप्यैव व्रतकालोत्तरं कृतसमावर्त्तन आद्यः। विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां लब्ध्वा स्नातो द्वितीयः। विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमधीत्य तच्चैव तत्कालोत्तरं कृतस्नानस्तृतीयः।

स्नातकव्रत न० ६त०। स्ना[illegible]ये [illegible] व्रतभेदे

[illegible]

[illegible]

वाच्यम् अत्र विशुद्ध इत्यभिधानेनाधौतवस्त्रस्यैव स्वत्त्रयेण प्रक्षालन मुत्तरीयस्य एतदेकवचनम्। अतएव "सत्त्रयेणाधरीयवस्त्र" प्रक्षाल्य वसिष्ठवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणि। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निर्मृज्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम्। शिष्टाचारश्चात्राऽपि तथा इति। "नाचमेदिति पुनः पुनः स्नानमिष्ट रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदेवेति। अङ्गं स्नान प्रधानकालमाह दक्ष "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णु 'कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति विद्याकरधृतम् 'तर्जनी मध्यमयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। हैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा"। मत्स्यसूक्ते "यस्याः कनिष्ठा दर्भेण युक्तेन चाधिकं फलम्। अथ गोमयजः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति रोगिणश्चाण्डालादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पति "तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सूतके मृतके सदा। मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तते तथा"। स्पृष्टास्पृष्टौ व्यत्यय क्रिया व्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। गारुडे "सर्वतीर्थाभिषेकाद्वि पवित्रं विदुषां वचः। धर्मञ्चवणवेलायां विप्रो व्याससमः स्थितः"। तथाविधातुरं प्रति जाबाल 'अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि दौरुक मार्जनं स्मृतम्" कर्म्मिणाम् "शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्रमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म्म चिकीर्षया मार्जनमङ्गप्रोञ्छन, योगियाज्ञवल्क्य "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मान्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरय। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हि-ष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तस्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विवक्षितम्। एवञ्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाम्भसि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैः हन्तु मार्जनम्। यस्य आपस्तु द्रुपदाः आपो हिष्ठाऽघमर्षणम्। एभिश्चतुर्भिर्ऋग्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्कीय यन्मन्त्रस्नानान्तर तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गावालुकातिलकरूपः। भस्मना यज्ञभस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहेत्र मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्र विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमयुक्तम्। कालदोषोऽतिवृष्ट्यादि असामर्थ्यं शरीरापाटवञ्च अनुत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्वञ्चेति। एतन्मूलकं "गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति" छन्दोगपरिशिष्टीय प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतस्मृत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तुल्यत्वेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यास 'शीतास्त्वापो निरुष्णा वा मन्त्रपूतास्तु ताः। गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "कर्म्मस्थ भावशुद्धिं विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृत। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचि। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षण"। काशीखण्डे अन्यप्रकारो दर्शितो यथा

"प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतु प्रातःस्नानं विशिष्यते। प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽर्हं स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातः प्रातस्तु यत् स्नानं सञ्जाते चारुणोदये। प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविघातकृत्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रात-

[illegible]

स्नानवस्त्र [illegible]

स्नानीय [illegible]

स्नायु [illegible]

[illegible]

स्नायुराग [illegible]

स्नायुर्मन् [illegible]

स्निग्ध [illegible]

स्निग्धतण्डुल [illegible]

स्निग्धता [illegible]

स्निग्धदारु [illegible]

स्निग्धपत्रक [illegible]

स्निग्धविच्छोतक [illegible]

स्निग्धकणा [illegible]

स्निह [illegible]

न। इत्यान्तपादितयाय योपदेश एत न्य यः।

पु॰ वातु+क्तु ष्यादेश स्ना-क्त वा। १पञ्चतस्य ममभू-
भागे धमर॰ २स्नायौ च। "स्निह्य पामात् स्नायोः तु
इ.प.भाग॰ २१२प॰। "स्नुत स्नायुत" इति मोधर॰।

स्नुक्छद पु॰ स्नुह्यति स्नुह-क्विन् मुखम् स्नुक् छदोऽस्य।
थोरकषुक्षौछे रत्नमा॰।

स्नुत त्रि॰ स्नु-क्त। चरित जलादौ अमर। [गब्द र॰।

स्नुषा स्त्री स्नु-सक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २स्नुहीवृक्षे च

स्नुह्(हा) स्त्री स्नुह-क्विप् वा टाप्। स्नुहीवृक्षे अमर।

स्नुहि(ही) स्नुह-इन् वा ङीप्। (मनसासिज) वृक्षे अमर
"स्नुहीविटपसंश्रिताम्" ति॰त॰ देवीपु॰।

स्नेह पु॰ स्निह-घञ्। १प्रेम्णि अमर २तैलादिरसभेदे
३स्याद्याख्ये गुणभेदे च यदुक्तम् दाक्षादिकम्।
स च गुण जलस्य चूर्णादिपिण्डीभावहेतु। "जले
मधुरशीतत्वे। स्नेहस्तत्र द्रव्यतन्तु सांसिद्धिकमदा
हृतम्" भाषा॰। "घृतादावपि तदन्तर्गतजलस्यैव स्नेह
अभक्ष्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तत्र जल एव स्नेह
इति मन्यन्त" मुक्ता॰ 'स्नेहो जले स नित्योऽनित्यो-
ऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता"
भाषा॰।"ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यत न पायो
पत्नीषु तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे
इत तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्ने-
होऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षात् दहनानुकूल्यम्। अत
एव घृते हि जल वह्नि नाशयतीति भाव" मुक्ता॰।
[illegible] इव ततुभूयस्त्वाविना। स च इवाभवत
स्नेहा मा इ॰ पदो यथा "स्नूट पतत्रादिभिर्यः यद्य
यह इव विद्वा। स्नावो मधुभूता स्नेह [illegible]
[illegible] मतम्। [illegible] [illegible]
इव। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स्नेहन पु॰ स्निह [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स्नेहो जलचरपेण द्वियोनि स्नेह उच्यते। तिलतैलं
स्थावरेषु जङ्गमेषु घृत वरम्। ताभ्य स्निग्धतुर्भिर्वा
यमकस्त्रिवृतो महान्"। घृतादयनये ताभ्या स्नेहाभ्या
एतैर्वाभ्यां यमकः स्नेहः स्यात्। त्रिभि स्नेहै
एतैर्वसयाच्चये त्रिवृताख्य स्यात्। चतुर्भिरेतैर्व
महास्नेहसंज्ञान्महास्नेह स्यादियं। "पिबेत्
त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा"। मृदुमध्य-
क्रूरकोष्ठापेक्षया त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि
चेति। यदुक्तम् "मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोप
सेवया। मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निह्यति ध्रुवम्।
पञ्चभिर्वाथ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुद्ध्यति। अत
ऊर्ध्वमर्शः सात्मीभवति चेतितः"। मृदुमध्यक्रूर-
कोष्ठानां सर्पिषा सप्तरात्रात्परं सात्मीभवति वाता-
[illegible]
[illegible] भवति।
न च भवति वातानुबन्धादोन् करोति। "दीप्त
[illegible] यातवेन। [illegible]
ध्यमा ज्येष्ठा मात्रा स्नेहस्य पुंसाम्। ध्यमात्रया
तथा [illegible] विज्ञाता। स्नेह [illegible]
[illegible]। [illegible] मात्रा
स्नेहस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] (किवारी) [illegible]

[illegible]

रणस्तथा। विपर्य्ययेण विहिता सर्वस्त्रीणां फला गम। दक्षिणेऽपि च गस्ते ऽङ्गे गमनं स्याद्विशेषतः। अतोऽन्यथा विहितमज्ञमानां फलस्य नाशश्च निन्दि तञ्च। अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्य्यं सुवर्णेन तु तर्पणं स्यात्"। [स्पर्द्धते अस्पर्द्धिष्ट।

स्पर्द्ध म स्पर्द्धे (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आ० अक० सेट्।

स्पर्द्धा स्त्री स्पर्द्ध–अ। १स ङ्घर्षे २पराभिभवेच्छायां ३साम्ये ४क्रमोल्लतौ च मेदि०। [स्पर्शते।

स्पर्श ग्रहणे स्पर्शे च चु० आ० सक० सेट्। अपस्पर्शते अप

स्पर्श पु० स्पर्श–स्पृश–वा अच् घञ् वा। न्यायोक्ते त्वगि न्द्रियग्राह्ये गुणभेदे २ग्रहणे "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" गीता। ३रोगे ४युद्धे ५गुप्तचरे मेदि० ६उपतप्ते अमर। ७वायौ पु० ८स्पर्शने त्रि० मेदि०। स्पृश-णिच्–अच्। ९दाने मेदि० स्पृश्यन्ते वायुना जिह्वाद्यादय उच्चारणाय घञ्। १ कादिषु मावसानेषु वर्णवर्गेषु पु० कादयो मावसाना स्पर्शा सि० कौ०।

"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णा शीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजस्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णा शीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजस्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" भाषा०। "उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीतेति। पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः। जलस्य शीतः। तेजस उष्णः। काठिन्येति। कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्ववदिति। जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शो नित्यस्तदन्यस्पर्शस्त्वनित्य इत्यर्थः। एतेषामिति। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पाकसंयोगादुपलभ्यते। न हि जलादावपि भ्राम्यमाणे जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्यो शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पृ-

थिवीष्वपि मध्ये परमाण्वादावेव पाकः इति वैशेषिकाः वदन्ति। तेषामयमाशयः। अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयविषु पाको न सम्भवति। परन्तु वह्निसंयोगेनावयविनि विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तोत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति। अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पन्ने रूपादिमत्पुत्रतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया। "तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति वैशेषिकलक्षणम्। स्वोत्तरोत्पत्तिभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणाऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यादिति। तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः। तदङ्गीकारेऽपि विभागः क्रियावानपेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तस्य कर्मत्वं स्यात्। तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं चापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः। तथा हि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म। ततः परमाण्वन्तरेण विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः १। ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३। ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ४। ततो विभागः ५। ततः पूर्वसंयोगनाशः ६। तत आरम्भकसंयोगः ७। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ९। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियाऽस्त्विति चेत्। न। अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् अन्यथा कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च। तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् न। पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात्। इति नव क्षणाः। अथ दश क्षणाः। सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य जनने सति स्यात्। तथा हि वह्निसंयोगात् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया। ततो विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १। ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २। ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३। ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४।

[illegible]

[illegible]

स्पष्टास्पष्ट न० स्पष्टेन वा सम्यक् स्पष्टम् । परस्परस्पर्धने
स्पष्टास्पृष्टि न० स्पृश-भावे-क्त व संमतिस्पर्शे स्पृष्टमा० पूर्ववद्दोषं । परस्परस्पर्शने "सोप विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति । यात्रायामपि च कन्यायां दुर्गमे पीडिते तथा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निर्देशस्पर्शने तथा" स्मृतिः ।
स्पृष्टि स्त्री स्पृश-क्तिन् । स्पर्शे अमरः । [मेघदू०भूत ।
स्पृह ईप्सायां चुरा० उभ० सक० सेट् । स्पृहयति-ते
स्पृहणीय त्रि० स्पृह-अनीयर् । वाञ्छनीये श्लाघ्ये च "यशो वताधि स्पृहणीयवीर्यः" कुमार ।
स्पृहयालु त्रि० स्पृह-आलुच् । स्पृहाशीले ।
स्पृहा स्त्री स्पृह-अङ् । इच्छायाम् अमरः । "विपुले स्पृहावती" कुमार ।
नवभेदे विप्रभेदे स्पृहौचित्य यथा
'तपोधन ब्राह्मणानां तपः परमसत्तमम् । तपसा धर्मधेनुः स्यात् तपसि स्पृहा । क्षत्रियस्य क्षत्रिया-णां वाणिज्ये च तथा विशाम् । शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदैर्विनिन्दिता । क्षत्रियाणां तपसि स्पृहा-सीव प्रशंसिता । ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव वि-निन्दिता । क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हितः । रणे स्पृहा न विप्राणां लोके वेदे विगर्हिता । ब्रह्मवै० ग० ख० ११अ० । [मीवेश०
स्पृक्का पु० स्पृश-कर्मणि यत् । माधवर्णकद्रव्ये उपा०वाञ्छ
स्फट विशीर्णतायाम् भ्वा० भ्वा० पर० सेट् । स्फटति अस्फ-टीत्-अस्फाटीत् । ऋदित्त्वात् स्फटति स्फस्फटीत् ।
स्फट च स्त्री० स्फट-घञ् । सर्पफणायाम् अमरटीका ।
स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा ङीप् । (फट्किरी) पविमृ स्फुटभेदे भावप्र० । धार्यं च । तत्रार्थं "स्फटिका च कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् । निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी" भावप्र० ।
स्फटि(टी)क पु० स्फटि(टीव)रिव कायति कै-क । स्वनामख्याते मणौ रत्ना० धार्ये च वा स्तुतः । रत्नशास्त्रं भावप्र० । धार्येऽण् । स्फाटिकमपान न०अमर० । "स्फटिकः समवीर्यस्तु पित्तदाहार्तिदोषनुत् । तत्राह माला जपतां दत्तो कोटिगुणं फलम्" । तत्परीक्षा यथा "स्वर्गमन्दाकिनीबिन्दुश्वेतविमलप्रभम् निस्तुषं नेत्रहारि स्निग्धं शुद्धान्तराल मधुरमतिहिमं पित्तदाहापहारि । पाषाणे यत्स्फटिकं स्फुटिमपि निशा स्फटिकं नैव अन्यात् तस्माद् धात् वस्य शुभमुपचिनुते यैव "शुद्धरत्नम्" राजनि० ।
"उन्नर्मवनमस्फेन्द्रवैदूर्यं स्फटिकादिकम् । मणिरत्न वर-मीत कषाय स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणादस्य पाप-प्रज्ञोदिनाशनम्" राजवल्लभ । तत्र स्थल तद्धादृक यथा "कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु । लाङ्गुलो व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः । आकाशशुद्धं तेनाम्रं ह्युत्पन्नं स्फटिकं ततः । खण्डतन्तुधवलं किञ्चिदन्यो-न्यराजितम् । न तत्तुल्यं हि रत्नानामत्र वा पाप-नाशनम् । संस्कृत शिल्पिना यत्नो मूल्यं किञ्चिदवाप्नु-यात्" गरुडपु० ७८अ० । तथा 'हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवीतटे तथा । स्फटिकं जायते चैव नानारूपं समप्रभम् । हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फटिकं तत् द्विधा भवेत् । सूर्यकान्तं तथैव चन्द्रकान्तं तथाऽपरम् । सूर्यांशुस्पर्शमात्रे च वह्निं वमति यत् क्षणात् । सूर्य-कान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः । पूर्णेन्दुकर-संस्पर्शात् स्रवति क्षणात् । चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे । कर्मोऽपलभ्य दाडिमी-बीजसन्निभम् । विन्ध्याटवीतटे देशे जायते चन्द्रकान्ति-भम् । सिंहले जायते ह्यम्बुकारं गन्धनीलके । पद्म-रागप्रवालाभे विविधं स्फटिकं भवेत् । रत्नलनिर्मल-कान्तं शुक्लीव जले शुचि । ज्योतिर्वत्रनमाश्रितं मन्त्रज्योतीरसं द्विज । तदेव शोषिकाकारं रत्नावर्त-कं प्रभम् । धार्याय तत्तु पापाय मोक्ष दानमयं शुभम् । मन्त्रस्फटिकमयं यत्र मोक्ष मन्त्रमयं द्विज ।" युक्तिकल्प० ।
स्फटिकाचल पु० स्फटिक इव शुभ्रत्वात् अचल । कैलासप-र्वते २स्फाटिकमयपर्वते च । स्फटिकाद्रि प्रभृतयोऽप्यत्र
स्फटिकाद्रिभित्(द्) पु० स्फटिकाद्रिं स्फटिकपर्वतं भिनत्ति साद्यत्वात् भिद-क्विप् क वा । कर्पूरे राजनि० ।
स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकस्यं अभ्र इव । कर्पूरे राजनि० ।
स्फटिकारि पु० कुत । (फट्‌किरि) उपलभेदे तत्र स्फटिकतुल्यत्वोद्गमश्वाकुचालम रत्नमा० ।
स्फण्ड परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । स्फण्डयति-ते अपस्फण्डत्-त । [दीन् ।
स्फर चले स्फु-री च तुदा० प० सक० सेट् । स्फरति अस्फा-
स्फरण न० स्फर-भावे ल्युट् । स्फुरणे । [दिस्फारीत् ।
स्फल चले स्फुलै च तुदा० पर० सक० सेट । स्फलति
स्फाटिकोपल पु० स्फाटकमेव उपल । स्फाटिके शब्दा० ।

[illegible]

सफुर्च्छ विस्तृतौ भ्वा० प० सक० सेट् । स्फूर्च्छति अस्फूर्च्छीत् आदित् स्फूर्च्छित स्फूर्च्छम् ।

सफुर्ज वज्रनादे भ्वा० प० अक० सेट् । स्फूर्जति अस्फूर्जीत् [illegible] आदित् स्फूर्ज्जत स्फूर्जम् ।

स्फुर्जथु पु० स्फुर्ज-अथुच् [illegible] वज्रनिर्घोषे अमरटीका ।

सफुल स्फूर्त्तौ सञ्चये च भ्वा० पर० सक० सेट् । इदा० कुटा० प० सेट् स्फुलति अस्फुलीत् । [illegible]

स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट् । स्फुरणे [illegible] ।

स्फुलिङ्ग पु० स्त्री० स्फुल-इङ्गच् स्फुलं स्फुरणं [illegible] गच्छति यस्मात् [illegible] । अग्निकणे अमरः ।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्त्यर्थे इनि । अग्नि-[illegible] सप्तजिह्वायाम् जटा० [illegible] ।

स्फूर्जक पु० स्फूर्ज-ण्वुल् । तिन्दुकवृक्षे अमरः ।

स्फूर्जथु पु० स्फूर्ज-अथुच् । वज्रपातशब्दे अमरः ।

स्फूर्त्ति स्त्री स्फुर्च्छ-स्फुर-वा क्तिन् । स्फुरणे [illegible] स्फूर्तिमायाम् [illegible] ।

स्फूर्त्तिमत् पु० स्फूर्त्ति + अस्त्यर्थे मतुप् । [illegible]

[illegible] स्फुटीभवति [illegible] ।

स्फोट पु० स्फुट-भावे घञ् [illegible] स्फुटने करणे घञ् [illegible]

[illegible] स्फोटः [illegible]

[illegible]

[illegible]

स्फोटक पुं [illegible]

स्फोटन न [illegible]

स्फोटनी [illegible]

स्फोटबीजक पुं [illegible]

स्फोटायन पुं [illegible]

स्फोटिका [illegible]

स्फ्य [illegible]

स्फ्याग्निहोत्र [illegible]

स्फ्य पुं [illegible]

स्मर पु० स्मरति प्रियमनेन स्मृ-करणे अप्। १कामदेवे अमरः। भावे अप्। २स्मरणे। [त्रिका०।

स्मरकूपक पु० स्मरस्य कूप इव कायति कै-क। स्त्रीचिह्ने

स्मरगृह न० स्मरस्य गृहमिव। १स्त्रीचिह्नभेदे भगे जटा० स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र।

स्मरचक्र पु० "कृत्वा वामकरेणोरू स्वपादस्योपरिस्थितम्। हृदयं रमते कामी स्मरचक्रं प्रकीर्त्तितम्" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे।

स्मरण न० स्मृ-ल्युट्। ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनस्य संस्कारजन्ये उद्बोधकसहकारेण जायमाने १ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे दृश्यम्। आध्याने हेमच०। २चिन्तने जटा०। ३अर्थालङ्कारभेदे सा० द०। अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम्।

स्मरदशा स्त्री स्मरकृता दशा। कामिना स्मरकृतासु अङ्गसौष्ठवादिषु दशसु दशासु।

"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः। अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्छना। मृतिरेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह। असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः। अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः। अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता। तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यान्तरतस्तथा। रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते। वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनस्यादूरत" इति सा०द०।

स्मरध्वज न० ६त०। स्त्रीचिह्ने शब्दर०। २वाद्ये पु० हेमच०

स्मरप्रिया स्त्री ६त०। स्मरस्य भार्यायां रतौ जटा०।

स्मरलेखनी स्त्री स्मरस्य लेखनीव। स्मरस्य कामोद्दीपके शारिकाख्ये शब्दर०। [याम् राजनि०।

स्मरवीथिका स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात्। वेश्या

स्मरवृद्धि पु० स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात्। १कामवृद्धिक्षुपे राजनि०। ६त०। २कामवृद्धौ स्त्री। [शब्दर०।

स्मरस्तम्भ पु० स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव। उपस्थे

स्मरसख पु० स्मर सखा यस्य। गर्दभे त्रिका०।

स्मरहर पु० स्मरं हरति नाशयति हृ-अच्। १महादेवे अमरः। स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र।

स्मराङ्कुश पु० स्मरं तत्कार्य्येऽङ्कुश इव प्रेरकत्वात्। नखे शब्दर० नखाघातेन हि स्त्रीणां स्मरोद्दीपनं प्रसिद्धम्।

स्मराम्र पु० स्मरस्य आम्र। राजाम्रे राजनि०।

स्मरासव पु० स्मरोद्दीपक आसव इव। लालायाम् त्रिका० कामिनो तत्पाने हि स्मरोद्दीपनात्तथात्वम्।

स्मार्त्त त्रि० स्मृतौ विहित, स्मृतिं वेत्त्यधीते वा अण्। १स्मृतिविहिते दानादौ "अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरत्" इति "स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः। २स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च

स्मि(ष्मि) अनादरे सक०विस्मये अक०चु० आ० सेट्। स्मापयते अविस्मापत। अयं षोपदेश एव। अन्यतो विस्मये स्माययतीत्येव। अयं स्मादिरपि अनिट्। स्मयते असेष्ट स्मिपि षोपदेशत्वात् षत्वम्। [ति असिस्मिद्त्व त

स्मिट अनादरे सक० स्नेहे अक० चु० उभ० सेट्। स्मेटयति।

स्मित न० स्मि-भावे क्त। १ईषद्धास्ये अमरः "सुख विकसित-स्मितम्" मालतीमाधवम्। कर्त्तरि क्त। २विकसिते ३ईषद्धास्यान्विते च त्रि०।

स्मील निमेषणे भ्वा०पर०सक० सेट्। स्मीलति अस्मीलीत्।

स्मृ स्मरणे भ्वा० प० अनिट्। स्मरति अस्मार्षीत् सस्मार सस्मर्थ। अषोपदेशत्वात् न षत्वम्। एतद्योगे कर्मणि षष्ठी। अयमीत्कक्ये सक० घटा० स्मरयति।

स्मृत त्रि० स्मृ क्त। १कृतस्मरणे २प्राप्तिविषये च।

स्मृति स्त्री स्मृ-क्तिन्। अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने १ज्ञानभेदे। स्मर्यते वेदधर्मोऽनेन करणे क्तिन्। २धर्मशासनशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानुवादके मुनिप्रणीते वाक्यरूपे शास्त्रे। "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्" मनुः।

ज्ञानभेदस्मृतिस्वरूपप्रमाणादिकं पात० सू० भा० विवरणे-ऽक्तम् तत्र यथा

"अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः" सू०। "किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति। आहोस्वित् विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तथाजातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनः तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। सा च द्वयी, भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति। सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति" भा०। "अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृति प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसम्प्रमोषः अस्तेयः सा स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवमात्राधिगतो विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोषः स्तेय स्यात् शब्दमात्रात्। सम्प्रमोषः स्तेय इत्यस्मात् सम्प्रमोषपदस्य लक्षणे। एतदुक्तं भवति।

स्योन पु॰ सिव-न उणा॰ । १धौतवस्त्रे (धुकडी) शब्दरत्ना॰ भरत॰ २पद्मे ३करणे मेदि॰ । ४हस्ते त्रिकाण्ड॰ । ५सुखकरे त्रि॰ "स्योना पृथिवी नो भवानृक्षरा" यजु॰ ३५अ॰ २१ ।

स्रंसन न॰ स्रन्स-णिच्-ल्युट् । ऊर्ध्वगमनाधोगमने पतने च । संसनाधन स्त्री । [२पीलुवृक्षे पु॰ शब्दर॰ ।

स्रंसिन् त्रि॰ स्रन्स-णिनि । १अध पतनशीले स्त्रियां ङीप् ।

स्रंसिफल पु॰ स्रंसि फलमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दमा॰ ।

स्रक गतौ भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् इदित् । स्रङ्कते असस्रङ्किष्ट ।

स्रग्वत् त्रि॰ स्रज् माल्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य व कुत्वम् । माल्यवति । विनि । स्रग्वीत्यप्यत्र । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

स्रज् स्त्री सृज्यते सृज-क्विन् नि॰ । माल्ये अमर ।

स्रज्ञा स्त्री सृज-श नेत्वम् नि॰ । १प्रजापतौ २तन्तुसंघाते ३रज्ज्वाम् शब्दप्रधार॰ ।

स्रन्स पतने भ्वा॰ आत्म॰ लुङि उ॰ अक॰ सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रंसते इदित् अस्रसत् अस्रंसिष्ट । "मा स्रसत बर्हिषा मैवम्" रघु । [अत अस्रसिष्ट ।

स्रम्भ प्रमादे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्र॰

स्रम्भ विश्वासे भ्वा॰ आत्म॰ इदित् लुङि उ॰अक॰सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रम्भते अस्रभत् अस्रम्भिष्ट ।

स्र(स्रा)व पु॰ स्रु-अप् वा घञ् वा । १क्षरणे अमर॰ । कर्त्तरि अच् । २निर्झरे हेमच॰ । [भावे ल्युट् । १क्षरणे ।

स्रवण न॰ स्रु-ल्यु । १मूत्रजले राजनि॰ २घर्मे च शब्दर॰

स्रवद्गर्भा स्त्री स्रवन् गर्भो यस्याः । १दैववशात् पतितगर्भायां गवि अमरः । २तथाभूतस्त्रियाञ्च ।

स्रवद्रङ्ग पु॰ स्रवन् रङ्गो यत्र । पण्यपथे (हट्टे) हारा॰ ।

स्रवन्ती स्त्री स्रु-शतृ ङीप् । १नद्याम् अमर । २ओषधिभेदे ३गुडमस्थाने च मेदि॰ । ४नद्य । क्षरविशिष्टे त्रि॰ । स्त्रियां ङीप् ।

स्रवा स्त्री स्रु-अच् । १मूर्वायाम् रायमुकु॰ २क्षरणयुते त्रि॰

स्रष्टृ पु॰ सृज-तृच् नित्यमम् । १जगत्कर्त्तरि चतुर्मुखे अमर २शिवे हला॰ । ३सर्जनकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

स्रस्त त्रि॰ स्रन्स-क्त । च्युते पतिते अमर ।

स्रस्तर पु॰ स्तृ-अप् नित्यसम् । आसने रा॰ न॰ रघु॰ ।

स्राक् अव्य॰ सृ-डाक् । त्वरिते झटित्यर्थे अमर ।

स्रावक न॰ स्रावयति स्रु-णिच्-ण्वुल् । १मरिचे शब्दच॰ २नि स्रावके त्रि॰ । [असुस्रोत् ।

स्रिम्भ हिंसे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रिम्भति

स्रिभ शोषे भ्वा॰प॰सक॰सेट् इदित् क्त्वा वेट् । स्रेभति असेभीत् ।

स्रिव गतौ शोषे च दिवा॰प॰ गतौ सक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रीव्यति असेवीत् । [असुस्रुवत् ।

स्रु गतौ सक॰ क्षरणे अक॰ भ्वा॰ प॰ अनिट् । स्रवति असु

स्रुग्दारु पु॰ स्रुचे यज्ञपात्राय दारु यस्य । विकङ्कतवृक्षे जटा॰ ।

स्रुघ्न पु॰ देशभेदे । स च तत्पतिनिवासस्थानस्येत्याहुः अच् गौरा॰ ङीष् । २दर्विकाकारे स्त्री हेमच॰ ।

स्रुच् (चा) स्त्री स्रु-क्विप् चिट् च वा टाप् । वटपत्राकृतौ विकङ्कतकाष्ठजे च हस्तमाने यज्ञपात्रभेदे शब्दच॰ । [स्त्री शब्दच॰

स्रुत त्रि॰ स्रु-क्त । १क्षरिते जलादौ २गते च । ३हिङ्गुपत्र्या

स्रुव पु स्त्री॰ स्रु-क । १खदिरकाष्ठमये हस्तमिते यज्ञपात्रभेदे यज्ञपात्रस्थे इत्यग्रम् । २सल्लक्याम् ३मूर्वायाम् स्त्री मेदि॰

स्रुवावृक्ष पु॰ स्रुवायाः साधनं वृक्ष । विकङ्कतवृक्षे (बँइचि) अमरः ।

स्रू स्त्री स्रु-क्विप् नि॰ । १यज्ञपात्रभेदे २निर्झरे च हेमच॰ ।

स्रै (क्षै) पाके भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट् । स्रायति अस्रासीत् ।

स्रोत न॰ स्रु-तन् । स्रोतसि वेगेन स्रवतोऽम्बुनि शब्दे भरत

स्रोतस् न॰ स्रु-तसि । १वेगेन स्रवतो जलस्य सरणे अमर॰ । २इन्द्रिये च ऊर्ध्वस्रोताः । ३देहस्थच्छिद्रे च ।

स्रोतईश पु॰ ६त॰ । समुद्रे हेमच॰ ।

स्रोतस्वत् त्रि॰ स्रोतोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १स्रोतोयुक्ते २नद्यां स्त्री अमरः ङीप् । [२स्रोतोयुक्ते त्रि॰ ।

स्रोतस्विनी स्रोतस्+अस्त्यर्थे विनि ङीप् । १नद्याम्

स्रोतोऽञ्जन न॰ स्रोतसि यमुनास्रोतो जातम्यन्नरस्तेनसौवीरदेशे भवम् अञ्जनम् । सौवीरदेशजेऽञ्जने अमरः । "वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् । घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं तत्" राजनि॰ । "स्रोतोऽञ्जन तत्र श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टेः कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् । अक्ष्णो रूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत्" । "अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि । तत्र स्रोतोऽञ्जन कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् । स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम् । स्रोतोऽञ्जनं भवेत् स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि च्छर्दिविषापहम् । सिध्मक्षयास्रहृत् शीतं सेवनीयं सदा बुधैः । स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः । किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम्" भावप्र॰ । [जटा॰

स्रोतोवहा स्त्री स्रुतया वहति सरति वह-अच् । नद्याम्

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

सतम्पर्ण [illegible] ।

सतर्णेद् [illegible] ।

सतीन [illegible] ।

सत [illegible] ।

समत [illegible] ।

[illegible] ।

सात्र [illegible] ।

[illegible] ।

सत्य [illegible] ।

[illegible] ।

सत्वक [illegible] ।

सतीपात्र [illegible] ।

[illegible] ।

सत्र [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

सता [illegible] ।

[illegible]

ह्यपि स्वत्वम् [illegible]

[illegible] । श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

स्वादन [illegible]

स्वधर्म पुं० स्वस्य वर्णादि [illegible] धर्मः । [illegible] । "यो यस्य विहितो धर्मः स तं [illegible] । तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत [illegible]" । "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" गीता ।

स्वधा [illegible] । १पितृदेवोद्देशेन [illegible] अमर । [illegible] । "नम स्वधायै स्वाहायै" इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "स्वधा च [illegible]" [illegible] ।

[illegible] निरुक्ते [illegible] इति
बोध्यम् ।

सभामिष इ [illegible]

सभाभुज् [illegible]

सभि ती)ति [illegible]

सम [illegible]
(सा)[illegible] ।

सम [illegible]

सम इ [illegible]

समि इ [illegible]

समित त्रि [illegible]

समिताश्रम इ [illegible]
[illegible] रामचि ।

समोत्साह इ [illegible]

सपन [illegible]

सपिण्डा स्त्री [illegible]

सप्र इ [illegible]

[illegible]

देशेऽवेयात् पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानभ्यगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चायं पश्येज्जाग्रद्वदर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिष्कुलायश्रुतिर्गौण्या व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद् बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे चोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू०। "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वन्त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति" जीवभावं व्यावर्त्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू०। "अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोऽंशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

वधक्रिया। जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा द्विज!। भक्षणञ्चार्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च। दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च। सुरारुधिर-मद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा। अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा। मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम्। सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च वडवानां तथैव च। प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः। अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गाश्रितेन वा। चन्द्राद् भ्रष्टेन वा राजन्! ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः। राज्याभिषेकश्च तथाच्छेदनं शिरसस्तथा। मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु। लब्धिश्च राज्यचिह्नानां तन्त्रीवाद्याभिवाद-नम्। तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम्। हस्ति-नीवडवानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे। आरोहणमथा-श्वानां रोदनञ्च तथाशुभम्। वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथा-लिङ्गनमेव च। निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेप-नम्। जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम्। दर्शनं देवतानाञ्च विमलानां तथाम्भसाम्। शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद् ध्रुवमर्थलाभम्। स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ! व्याधेर्विमोक्षञ्च तथातुरोऽपि" मात्स्य न०।

स्वप्नकृत् न० स्वप्नं निद्रां करोति कृ-क्विप्। (सुषनि) शाके शब्दच०।

स्वप्नज् त्रि० स्वप-नजिङ्। शयनशीले अमरः।

स्वभाव पु० स्वस्य भावः। १निसर्गे आत्मन्ये स्वतःसिद्धे भावे च अमरः। "वह्निर्हेत्वमपेक्ष्यैव तु स्वभावोऽस्य प्रकीर्तितः। निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा। निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते। अनन्यस्तु स्वतःसिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते" उज्ज्वलद०।

स्वभावोक्ति स्त्री स्वभावस्योक्तिरत्र। १अर्थालङ्कारभेदे अल-ङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ६त०। २स्वभावस्य कथने।

स्वभू पु० स्वेनैव भवति भू-क्विप्। १ब्रह्मणि मेदि० २विष्णौ अमरः। ३शिवे ४ईश्वरे ५कामे च।

स्वयंवर पु० स्वयमात्मना वरो वरणम्। कन्ययात्मनैव स्व-पतेर्वरणे "यदसि स्वयंवरः" नैष०। स्वयं वृणुते पतिम्। वृ-अच्। आत्मनैव पतिवरणकर्त्र्यां २कन्यकायां स्त्री।

स्वयंहारिका स्त्री ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य दुःसहस्य निर्माष्टि-भार्यायास्तत्पत्न्यां कन्याभेदे मार्कण्डेयपु०। तत्र कन्याष्टौ नियोजिकादयः तासां कर्माणि तत्रोक्तानि तत्र "पताका कर्म वक्ष्यामि दापनगमाप्य यत्" इत्युपक्रमे "धान्यं खलात् गृहात् गोष्ठात् पयःसर्पिस्तथा परा। सम्ब्रस्वप्नविदुद्रव्यमपहन्ति च कन्यका। सा स्वयंहारि-केत्युक्ता सदान्तर्धानतत्परा" इति तस्याः कर्मोक्तम्।

स्वयङ्कृत पु० स्वयमात्मना कृतः। १कृत्रिमे पुत्रे "माता-पितृविहीनस्तु कर्मण स्यात् स्वयंकृता" स्मृतिः। २आत्म-कृते त्रि०। "पूर्वजुष्टः स्वयंकृतः" (पुरोहितः) स्मृतिः।

स्वयङ्गुप्ता स्त्री स्वयमात्मनैव गुप्ता। शूकशिम्ब्याम् शब्दच०।

स्वयन्दत्त पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्तः उपनतः दत्तात्मके पुत्रभेदे "दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः" याज्ञ०। "दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः" मिता०।

स्वयम् अव्य० सु+अय-अम्। आत्मनेत्यर्थे अमरः।

स्वयम्भु पु० स्वयम्+भू-डु। ब्रह्मणि द्विरूप०। [राजनि०।

स्वयम्भुवा पु० स्वयम्भवति भू-बा० क। धूम०च्छायाम्

स्वयम्भू पु० स्वयं भवति भू-क्विप्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ३बुद्धे च। ४काले शब्दर० ४कामदेवे ५विष्णौ ६शिवे च। ७माषपर्ण्यां [illegible] राजनि०। ९जिनभेदे हेमच०। १०परमेश्वरे "ततः स्वयम्भूर्भगवान्" मनुः। [अमस्वरत—त।

स्वर आक्षेपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। स्वरयति-ते

स्वर् अव्य० सृ-विच्। १स्वर्गे अमरः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्युक्ते तु आसभिन्ने २सुखसन्ताने ३पर-लोके ४आकाशे ५शोभने च शब्दच०। द आसभिन्नत्वं च ध्वावच्छेदकशरीरासमवच्छिन्नत्वं तेन तु आसमान-कालीने सुखे नातिव्याप्तिः।

स्वर पु० स्वर-अच् स्वृ-अप् वा। १उदात्तानुदात्तस्वरितरूपे वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वाच्च २व्यञ्जनभिन्नवर्णेषु अकारादिषु शिक्षा। तन्त्रोक्ते ३प्राणादिवायोर्व्यापारभेदे ३आकाशादिकृते वर्णोच्चारणध्वनिविशेषे ४निषादादिषु तन्त्रीकण्ठोत्थेषु गानध्वनिषु च अमरः। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" शिक्षा० अका-रादीनां स्वयंराजमानत्वात् स्वरत्वाच्च स्वरपदाभिधेय-ता, "अच स्वयं विराजन्ते इत्यत्र परमात्मन" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि" शिक्षोक्तेश्च। निषादादिस्वराणां प्राणिभेदस्वरतुल्यता नारदेनोक्ता यथा "षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्। अजा

ऽनुदात्तस्वरितपरत्वे त्वस्य सत्त्वम्" सि॰ कौ॰ । स्वरिताः मन्त्राश्च पाणिनिना फिट्सूत्रेण च अनुशिष्टा यथा । "तित् स्वरितम्" पा॰ तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात् । "बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा" फिट्सू॰ १पाद । "अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः" सि॰ कौ॰ । "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" पा॰ "उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । वध्यमि चि । स्वरितस्य यण । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न" सि॰ कौ॰ "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" पा॰ "अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीदं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्त । किञ्च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सोऽयमागात् । उक्तञ्च प्रातिशाख्ये "इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु चेति" सि॰ कौ॰ । "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" पा॰ "उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्यासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । "तमीशानासः" सि॰ कौ॰ । "नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्" पा॰ "उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । क्व वोऽश्वा २ । का २ ईमरे" सि॰ कौ॰ । "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" फि॰ "एतौ स्वरितौ । न्यङ्ङुत्तानः । व्यचक्षयत् स्वः" सि॰ कौ॰ । "न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः" फि॰ । स्वरितः स्यात् । "तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः" फि॰ । स्वरितः स्यात् । "तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोऽनाव इति प्राप्ते" सि॰ कौ॰ । "बिल्वभक्ष्यवीर्याणि च छन्दसि" फि॰ ४र्थपादः । "अन्तस्य स्वरितमिति" सि॰ कौ॰ । "स्वरितेनाधिकारः" पा॰ "स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्" सि॰ कौ॰ "स्वरितेनेति इत्थंभावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमङ्गुलिधारणाश्रयम् पाणिक्रियमाणपदघटकाक्षरान्वितं वा बोध्यम् । तस्मात् नासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निर्णीयते अधिकारश्च कियद्दूरमित्यत्रापि बाधके व्याख्यानमेव शरणम्" शब्देन्दु॰ । "स्वरितञितः आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰ "स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" सि॰ कौ॰ । स्वर-क्त । ४स्वरयुक्ते त्रि॰ ।

स्वरु पु॰ स्वृ-उ । १वज्रे अमरः २यूपखण्डे ३बाणे ४यज्ञे मेदि॰ । ५सूर्यकिरणे ६वृश्चिकभेदे च उणा॰ ।

स्वरुचि त्रि॰ स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वकार्ये यस्य । १स्वतन्त्रे हेमच॰ ६त॰ । २स्वस्याभिलाषे स्त्री ।

स्वरूप न॰ स्वस्य रूपम् । १स्वभावे अमरः । स्वमेव रूपम् । २स्वात्मके पदार्थे । स्वं यथा स्यात् तथा रूपयति रूप-अण् । ३यथास्वरूपाभिज्ञे पण्डिते पु॰ अमरः । स्वेन स्वभावेनैव रूपमस्य । ४मनोज्ञे त्रि॰ अमरः ।

स्वरूपसम्बन्ध पु॰ स्वरूपः सम्बन्धः स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः । न्यायोक्ते स्वात्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि ।

स्वरोदय पु॰ स्वरेणोदयो शुभादिज्ञापकतया यत्र । स्वरस्य श्वासविशेषस्य शुभाशुभत्वज्ञानसाधने तन्त्रशास्त्रभेदे शब्दकल्प॰ २८१० पृ॰ दृश्यम् ।

स्वर्ग पु॰ स्वरिति गीयते गै-क सु+ऋज-घञ् वा । १दुःखासम्भिन्ने सुखे २देवानामावासस्थाने च अमरः । स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा॰ व॰ २६० अ॰ उक्तं यथा "उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः । ऊर्द्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः । नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः । दानधर्मरता लोका शूराश्चाहवलक्षणाः । तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् । लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन् ! सद्भिराचरितान्नृभिः । देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः । यामा धामाश्च मौद्गल्य ! गन्धर्वाप्सरसस्तथा । एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः । भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः । त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः । मेरुः पर्वतराड् यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ! ॥ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् । न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा । बीभत्समशुभं वाऽपि तत्र किञ्चिन्न विद्यते । मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः । शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ! ॥ न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने । ईदृशः स मुने ! लोकः स्वकर्मफलहेतुकः । सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः । तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् । कर्मजान्येव मौद्गल्य ! न मातृपितृजान्युत । न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव

[illegible]

सर्मगाय [illegible]

सर्मवधू [illegible]

सर्गोषव [illegible]

सर्गिन् [illegible]

सर्मीकस् [illegible]

सर्विष [illegible]

सर्व [illegible]

[illegible]

सर्ववरुणी [illegible]

[illegible]

[illegible]

स्वर्णकेतकी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी। पीतकेतक्याम् राजनि०। तत्पुष्पादिगुणाः "कनकोकुसुम वर्णं केशदौर्गन्ध्यनाशनम्। हेमाभं मदनोन्मादवर्द्धन्यसौख्यकारि च। तस्याः कान्तोऽग्निशिशिरः कटु पित्तकफापह। रसायनकरो मध्यो देहदार्ढ्यकरः परः" राजनि०।

स्वर्णक्षीरी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं निर्यासो यस्याः गौरा० ङीष्। ओषधिभेदे सा च हिमालये जायते। "हेमवर्णा रसस्राविनी हिमवद्भूमिसम्भवा। सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वाप्यजोऽध्वम्। स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्राश्मरी गाधदाहज्वरहरा परा" राजनि०।

स्वर्णगैरिक न० स्वर्णमिव पीत गैरिकम्। (सर्णकमाटि) पदार्थभेदे राजनि०।

स्वर्णग्रीवा स्त्री नदीभेदे। "या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् गिरिवरात् (नाटकपर्वतात्)-नदी। स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गाऽदयोफले" कालिकापु० ८२ अ०।

स्वर्णचूड १ स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य। चाष पक्षिणि शटा० स्त्रियां ङीष्। [जातमात्रे त्रि०।

स्वर्णज न० स्वर्णात् जायते जन–ड। १वङ्गे हेमच० २स्वर्ण-

स्वर्णजीवन्ती स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती। पीत पुष्पजीवन्त्याम् राजनि०।

स्वर्णदी स्त्री स्वर्णं द्युति अपसारयति तत्स्वर्णत्वात् दो–क गौरा०ङीष्। १वृश्चिकाल्याम् राजनि। ३त० ष्यत्वम्। २गङ्गायाम् अमर। [२चित्तरुज्ये च त्रिका०।

स्वर्णदीधिति पु०स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य। १अग्नौ,

स्वर्णद्रु पु०स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः। आरगवधे राजनि०।

स्वर्णपक्ष पु० स्वर्णमिव पीतः पक्षोऽस्य। गरुडे त्रिका०।

स्वर्णपाटक पु०स्वर्णं पाटयति पट–णिच्–ण्वुल्। टङ्कणे (सोहागा) शब्दर०।

स्वर्णपुष्प पु० स्वर्णमिव पीत पुष्पमस्य। १चम्पके २आरगवधे ३ स्त्री० राजनि० स्त्रीत्वे ङीप। सा च ४स्वर्णकेत क्याम् राजनि०। ५सातलायाम् ६कलिकार्या स्त्री राजनि० टाप्। [सुवर्णकदल्याम् राजनि०।

स्वर्णफला स्त्री स्वर्णमिव पीत फलमस्याः। (चापाकला)

स्वर्णवणिज् पु० ६त०। सुवर्णवणिजि जातिभेदे।

स्वर्णभृङ्गार पु० स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गार। १पीतभृङ्गराजे राजनि०। २स्वर्णमयजलपात्रभेदे च।

स्वर्णमाक्षिक न० स्वर्णमिव पीत माक्षिकम्। स्वनामख्याते उपधातुभेदे "किञ्चित सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्। तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्। किन्तु तस्मात्कमत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः। न केवलं स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्तत। सुवर्णमाक्षिक स्वादु तिक्तं वृष्य रसायनम्। चक्षुष्य वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शः शोथ विष कण्डु त्रिदोषमपि नाशयेत्"। चरक स्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह "मन्दानलत्व बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। मालां तथैव व्रणपूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्ध खलु माक्षिकञ्च"। तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह "माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैक सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्। चालयेल्लोहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्। भवेत्ततस्तु संशुद्ध स्वर्णमाक्षिकमीरितम्"। तन्मारण यथा "कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेनैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्" भावप्र०।

स्वर्णयूथी स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी। पीतयूथिकायाम् शब्दच०

स्वर्णलता स्त्री स्वर्णमिव पीता लता। ज्योतिष्मत्या राजनि०

स्वर्णवर्णा स्त्री स्वर्णमिव वर्णोऽस्यास्याः। १हरिद्रायाम् राजनि०। २सुवर्णवर्णे त्रि० ३हेममूल्यसतापत्रे वर्णे च।

स्वर्णवल्कल पु० स्वर्णमिव पीत वल्कलमस्य। शोनाकद्रुमे शब्दच०।

स्वर्णवल्ली स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली। लताभेदे "स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायु काकवल्ल्यपि। शिरापीड़ा विदोषघ्नी दुग्धदात्री च सा मता" राजनि०।

स्वर्णशेफालिका स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका। १पीतशेफालिकायाम्। २आरगवधे राजनि०।

स्वर्णाङ्ग पु० स्वर्णमिवाङ्गं पुष्प यस्य। १आरगवधे राजनि० २पीतवर्णदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

स्वर्णारि पु० ६त०। गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम्।

स्वर्णुली स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं लीयते पुष्पेऽस्य ली–आधारे क्विप् पृषो०। स्वर्णुली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पाध्वजा तथा। सा कषाया कटु शीता अपचहा परिकीर्त्तिता" राजनि० लताभेदे। [र्यति ते स्वर्त्तत्। स।

स्वर्त्त गतौ सक० द सेन जीवने अक० चु० उ०सेट्। स्वर्त्त-

स्वर्द सीतौ अक० शोषणे वेदने च सक० भ्वा०आत्म० सेट्।

[illegible]

सभाजन पु [illegible]

सभाजु पु [illegible]

सर्वाक्ष पु [illegible]

सुवर्णपी स्त्री [illegible]

सुवर्णमा स्त्री [illegible]

सर्वेष पु [illegible]

सक्षोन पु [illegible]

सम्प त्रि [illegible]

[illegible]

अस्तिमुख पु [illegible]

सुस्थिवासन न [illegible]

सस्थिवासनिक त्रि [illegible]

सस्थपन न [illegible]

सस्म त्रि [illegible]

सस्तीय पु [illegible]

सासत न [illegible]

साहित्य [illegible]

सामसार न [illegible]

साति(ती) स्त्री [illegible]

सातियास पु [illegible]

च चन्द्रे। चाराहसुक्तो निखिलं विचिन्त्य योऽस्मिन् विशे षमथ प्रवक्ष्ये। स्वातौ निशाशे प्रथमेऽभिवृष्टे शस्यानि सर्वाण्युपयान्ति वृद्धिम्। भागे द्वितीये तिलमुद्गमाषा ग्रैष्म तृतीयेऽस्ति न शारदानि। वृष्टेऽह्नि भागे प्रथमे सुदृष्टं सद्द्वितीये तु सकीटसर्पा। वृष्टिस्तु मध्यापरभागवृष्टे निश्छिद्रवृष्टिर्द्युमिव प्रवृष्टे। समस्तमेव तारा चि त्रायाः कीर्त्तित स्वातेस्तु। तस्मादस्य चन्द्रे स्वाते- र्योगः शिवो भवति। यद्यस्या स्वातियोगे यदि पतति हिम माघमासान्धकारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजल- धरो वापि गर्जत्यजस्रम्। विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्रावृडेषा मुदित- जनपदा सर्वशस्यैरुपेता। तथैव फाल्गुने चैत्रे वैशा खमासास्तितेऽपि वा। स्वातियोगं विजानीयादाषाढे च विशेषतः"। [विट्। स्वादते आस्वादिट।

स्वाद प्रीतौ भ्वा० प्रीणने वेष्टने च भ्वा० आ० सेट्।

स्वाद पु० स्वद-स्वाद-वा घञ्। १रसानुभवे २प्रीतौ ३प्रीणने ४वेष्टने च। ल्युट्। स्वादनमप्यत्र न०। रसानुभवप्रकार सा० द० उक्तो यथा

"न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः। तत्र यदि आद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्म- दत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः"।

स्वादिष्ठ त्रि० अतिशयेन स्वादु। इष्ठन् टिलोपः। अतिमधुरे ईयसुन्। स्वादीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्वादु पु० स्वद—उण्। १मधुररसे हेमच० २गुडे त्रिका० ३जीवकौषधौ जटा०। ४इष्टे ५मधुरे ६मनोज्ञे च त्रि मेदि० स्त्रियां वा ङीप्। सा च ७द्राक्षायां अमरः दध्यगुरुसारे गन्धद्रव्ये पु० राजनि०।

स्वादुकण्टक पु० स्वादु कण्टकोऽस्य। विकङ्कतवृक्षे राजनि०

स्वादुकन्दा स्त्री स्वादुः कन्दोऽस्याः। विदार्य्याम् राजनि०।

स्वादुका स्त्री स्वादुना मधुररसेन कायति कै-क। नाग दन्त्याम् राजनि०। [१मधुरे भागे।

स्वादुखण्ड प स्वादु मिष्टः खण्डोऽस्य। गुडे शब्दर० कर्म०।

स्वादुगन्धा स्त्री स्वादुरिष्टगन्धोऽस्याः। १रक्तशोभाञ्जने रत्नमा०। २भूमिकुष्माण्डाम् जटा०।

स्वादुपर्णी स्त्री स्वादूनि पर्णान्यस्याः ङीप्। दुग्धिकायाम् राजनि०।

स्वादुपाका स्त्री स्वादु पाकोऽस्याः। काकमाच्याम् राजनि०

स्वादुपिण्डा स्त्री स्वादुः पिण्डः पिण्डाकारफलमस्याः। पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि०।

स्वादुफला स्त्री स्वादु फलमस्याः। १बदरीफले शब्दर०कर्म०। २मिष्टे फले न०। ३ कोची स्त्री शब्दर० टाप्।

स्वादुमज्जन् पु० स्वादुः मज्जा यस्य। पर्वतजे पीलौ जटा०

स्वादुमांसी स्त्री स्वादु मांसमिव फलमस्याः गौरा० ङीष्। काकोल्याम् राजनि०।

स्वादुमूल न० स्वादु मूलमस्य। गर्जरे (गाजर) राजनि।

स्वादुरसा स्त्री स्वादुः रसो यस्याः। १काकोल्याम् अमरः २मदिरायाम् हेमच०। ३शतावर्य्यां ४द्राक्षायाम् ५आम्रा- तके च शब्दर०।

स्वादुलता स्त्री स्वाद्वी लता। विदार्य्याम् राजनि०।

स्वादुपुष्प पु० स्वादु पुष्पं यस्य। कटभ्यां राजनि०।

स्वादूदक पु० स्वादु उदकं यस्य। समुद्रभेदे त्रि० त्रि०।

स्वाद्वम्ल पु० स्वादुः अम्लः। दाडिमे त्रिका०।

स्वाधिष्ठान न० लिङ्गमूलस्थे सुषुम्नान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे। "षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽमलत्विषि। बसभैयरलैर्युक्ते वर्णैः सबिन्दु सुव्रत।" तन्त्रसा०। "सिन्दूरपूर- रुचिरारुणपद्ममन्यत्सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे। अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णैर्बाद्यैः सबिन्दुकमितैश्च पुरन्दरान्तैः (लान्तैः)। तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाशम- म्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य। अर्द्धेन्दुरूपलसितं शर दिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम्। तस्याङ्कदेश कलिता हरिरेव पायात्रीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः। पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः। अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजद्युतिसहोदरकान्तिशोभा। नानायुधोद्यतकरै र्लसिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता। स्वाधि- ष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनोज्ञस्त्वा- हङ्कारदोषादिकसकलरिपु क्षीयते तत्क्षणेन" पूर्णानन्द- षट्चक्रम्।

स्वाधीन त्रि० स्वस्याधीनः। स्वायत्ते स्वतन्त्रे।

स्वाधीनपतिका स्त्री स्वाधीनः पतिर्यस्याः कप्। नायि काभेदे स्वाधीनभर्तृकादयोऽप्यत्र।

"कान्तो रतगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्। वि

[illegible]

स्वाध्याय [illegible]

स्वान्त [illegible]

स्वाप [illegible]

स्वापतेय [illegible]

स्वाभाविक [illegible]

स्वामिन् [illegible]

स्वामिपालविवाद [illegible]

निवेदयन्। वोढुमर्हति गोपस्तं विनयञ्चैव राजनि” इति। तद्गवादिकम्। पशूना दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यास “मृतेषु च विशुद्धः स्याद् वालशृङ्गादिदर्शनात्”। आदिशब्देन कर्णौ दीनां ग्रहणम्। तथा च मनुः “कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम्। पशुषु स्वामिना दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्” इति। अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः। अङ्क शृङ्गकर्णादिरूपश्चिह्नम्। आदिशब्द वालादिसंग्रहार्थः। पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत्। रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्यादित्यर्थं। नष्ट गवादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम्। अतएव विष्णुः “दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽनायति पालस्यैव दोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति”। अनायति अनागच्छति। विनयद्रव्यम् प्रमाह याज्ञवल्क्यः “पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते। अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च” इति। अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः। सार्द्धद्वादशपण इति यावत्। उत्तरपदलोपी कर्मधारयः। यत्तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत् सार्द्धद्विमाषादिषु अर्द्धत्रिमाषादि महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्। पालदोषमाह मनुः “अजाविके तु संरुद्धे वृके पाले त्वनायति। यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्” इति। अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः। याम् अजाविकजातीयाम्। सुगमस्थलस्य विषयमेतत्। दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह स एव “तासाञ्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने। यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी” इति। अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः। गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः “ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा”। ग्रामेच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा। गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः। तथा स्थानासमर्थीकव्याय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव “धनुः शतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत्। द्विशते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्” इति। परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्षु अतुम्र गव्यस्व कथ्यते। एतादृश धनुःशत परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम्। खर्वटस्य शतद्वयपरिमितमित्यर्थः। खर्वट अनेककाववल्लीयनयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने। माधवाचार्य्यैस्तु प्रचुरकण्टकमल्लाको ग्राम इति व्याख्यातम्। तत्र शस्योत्पत्ते पार्श्वावरणं कार्य्यमित्याह कात्यायनः “अजातश्चैव शस्येषु कुर्य्यादावरणं महत्। दुःखेन विनिवार्य्यन्ते लक्ष्मणादरता मृगाः” इति। एवं पशुनिवारणाय कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः “पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः। स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत् पशुम्” इति। पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे। ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि। सपालः पशुः पणशतदण्डार्हः तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः। अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशावनिवार्य्यमाणे वेदितव्यः। अतएव नारदः “उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः। पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्” इति। आवरणाभावेनापरिहार्य्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः। तथा च मनुः “तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्” इति। अनेनावृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति। अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत्। दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति। अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः “पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति”। पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः “माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्। भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणो दमः। सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्” इति। परशस्यघातकारिण्या महिष्या स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः। गोस्वामी चतुरः। छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ। एतेषां पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद् द्विगुणं दाप्यः। विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः। खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः। अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम्। भक्षयित्वापायन्वतत्सायिषये यथोक्ताद्द्विगुणो दण्डः। तथा च स्मृत्यन्तरम् “वसतां द्विगुणं प्रोक्तं सवत्सानां चतुर्गुणम्” इति। अत्रापराधानुसारेण दण्डस्य तात्त्विकमाषो ग्राह्यः न पुन

मितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमपहरेत्। वाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुख्ं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वा धूपिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ५। "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत इत्यादि" । (जेन्ताकशब्दे ३१४४ पृ॰ अस्य वचनादुक्तप्रायम्६।) "गवाक्षानां प्रमाणेन घनामस्फुटतीं शिलाम्। तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः। व्यपोह्याङ्गारं सर्वान् मङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा। तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम्। तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्। रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः। इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः ७। कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते। स्थानेष्वेवायनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्। दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत् ततः। तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम्८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्। घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रदेहयेत्। कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत्। प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः। हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः। परिवार्य्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम्९। य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु। प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते१०। कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत्। अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि। स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्। अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान्। पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्११। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः। कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः। देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्जितम्। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते। स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्१२। धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च। सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्। स्ववच्छन्नः स्वपन्नभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्। होलाकस्वेदः१३ इत्येष सुखः प्रोक्तो मनुर्द्दिशेदिति"। इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः। व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा। बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः। स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते। इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च। एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च। इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम्। स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत्। तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः" इति। तत्र श्लोकाः "स्वेदा यथा कार्य्यकरा हिता येभ्यश्च यद्विधाः। यत्र देशे यथायोग्या दशौ रक्ष्यश्च यौ यथा। स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम्। अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना। त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना। सङ्ग्रहेण च षट्स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः। स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा। शिष्यैस्तु प्रतिपत्त्यर्थमपरेण पुनर्वसुरिति"।

स्वेदज पु॰ स्वेदाज्जायते जन–ड। १स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमरः २स्वेदजातमात्रे त्रि॰।

"सस्वेदजाण्डजाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च। मातुरस्वेदजाता मक्षिकाद्या भवन्ति च। नवमेघप्रसिक्तायां पिपीलिकगणादयः। संस्वेदजास्तु विज्ञेयाः ऊष्मगोमयसम्भवाः। सर्पिर्दध्यो माषमुद्गेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः। जायन्ते क्रिमयो विप्राः। काष्ठेभ्यो घुणकादयः। तथा शुष्कविकारेभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च। संस्वेदजाश्च जायन्ते ह्यविका शुष्कगोमयात्। गात्रेभ्यो हि मनुष्याणां मातृभ्यश्च जन्तवः। मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अत्र कृमयो विशेषतः। आयान्त्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयूकास्तथैव च। गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव व्याटादकिनी मता। मांसिकाद्या विकाराश्च उत्स्वेदोत्कर्दमे। मरावति विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि। एवमादिरसस्यातो गणः संस्वेदजो मया। सर्वांसां निश्चितो स्रोपः प्राकृतसंचयः स्मृतः" वह्निपु॰।

स्वेदन न॰ स्विद–णिच् ल्युट्। गन्धादितो धर्म्मादिनिःसारणव्यापारे (घामरा)। स्वेदशब्दे दृश्यम्।

स्वेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद–ल्युट्। लौहपात्रभेदे (ताओया) अमरः। तस्यां कम् टापि स्वुक्त स्वेदनिका कन्दुकरूपे पात्रे हेमच॰ भर्जनपात्रे शब्दमा॰।

स्वैर न॰ स्वस्य ईरम् ईर–घञ् टच्। १स्वेच्छायाम् २मन्दगतौ ३मन्दे च त्रि॰ मेदि॰।

स्वैरिन् त्रि॰ स्वेनैव ईरयितुं शीलमस्य ईर–णिनि टच्। १स्वेच्छाचारिणि सनन्त्ये। २व्यभिचारि स्त्रियां स्त्री

मितया वातघ्नसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो यावन्नपद्येत् । यावन्न दह्यते तावत् तिष्ठेत् स्नेहाभ्यक्तगात्रः स्वेद्यः । स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनाञ्चार्थे सुखोष्णे कुम्भीकोष्ठे स्नेहाभ्यक्तगात्रः पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातघ्नोत्काथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ५।

"अथ जेन्ताकं यथा..." (जेन्ताकशब्दे ३१४३ पृ॰ अस्य लक्षणादुक्तप्रायम्६ ।)

"यवानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् । तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः । व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम् । रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः । इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः ७। कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते । खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् । दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत् ततः । तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् । घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत् । कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् । प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः । हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां समन्ततः । परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखमू९ । य एष कुटी-स्वेदविधिर्भूमौ स एव तु । प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते१० । कुर्य्याद्‌ वातघ्नकाष्ठपूर्णां भूमौ निखातयेत् । अर्धभागं त्रिभागं वा गम्भीरं तत्र चापरम् । स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् । अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसोगुडान् । पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्११। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः । कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः । देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्जितम् । हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते । स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्१२। धीधीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् । स्ववच्छन्नः स्वपन्नभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् । होलाकस्वेदः१३ इत्येष सुखः प्रोक्तो मरुद्‌गणहरः । इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणाश्रयः । व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा । बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः । स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते । इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च । एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च । इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम् । स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्य स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् । तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः" इति । तत्र श्लोकाः 'स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो यस्मै च यद्विधः । यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा । स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् । अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना । त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना । संग्रहेण च षट्‌ स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः । स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा । शिष्यैस्तु प्रतिपत्त्यर्थमुपदिष्टा पुनर्वसुरि"ति ।

स्वेदज पु॰ स्वेदाज्जायते जन—ड । १स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमर २स्वेदजातमात्रे त्रि॰ ।

"अस्वेदजाश्च कारीषा यथा येभ्यो भवन्ति च । मानुषस्वेदजा ज्ञेया मक्षिकाद्या भवन्ति च । नवमेघप्रसिक्तायां पिपीलिकगणादयः । अस्वेदजास्तु विज्ञेया इक्षुगोमयसम्भवाः । शाकिद्रुमा माषमुद्गेभ्यः कटेभ्यश्चैव जन्तवः । जायन्ते कृमयो विषाः । काष्ठेभ्यो घुणकीटाश्च । तथा शुक्तविकारेभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च । अस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिका शुष्कगोमयात् । गाभ्यो हि महिषेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः । मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्न कृमयो विशेषतः । यथान्वास्मि च सूक्ष्मा हि सूक्ष्मायूकाश्चैव च । गोभ्योऽश्वेभ्यश्च चैव षट्पदकिनीनकाः । मक्षिकाद्या विकाराश्च एतत्स्फोटकदर्मे । करावत विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि । एवमादिरसख्यातो गणः अस्वेदजो मया । सर्वेषाञ्चिह्नितो ह्येष प्राकृतसर्वमात्र स्मृतः" वह्निपु॰ ।

स्वेदन न॰ स्विद—णिच्‌ ल्युट् । गात्रादितो घर्मादेर्नि सारणव्यापारे (भापरा) । स्वेदशब्दे दृश्यम् ।

स्वेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद—ल्युट् । लौहपात्रभेदे (ताओया) अमरः । बह्वार्थं कन् टापि स्वल्प स्वेदनिका कन्दुरूपे पात्रे हेमच॰ भर्जनपात्रे शब्दमा॰ ।

स्वैर न॰ स्वस्य ईरन् ईर—अच्‌ वृद्धि । १स्वेच्छायाम् २तद्वति ३मन्दे च त्रि॰ मेदि॰ ।

स्वैरिन् त्रि॰ स्वेनैव ईरयित शीलमस्य ईर-णिनि वृद्धि । १स्वेच्छाचारिणि स्वतन्त्रे । २व्यभिचारि स्त्रियां स्त्री

[illegible]

सोपाश्रित [illegible]

[illegible]

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ह

हकारः व्यञ्जनेषु ऊष्मवर्णभेदः । कण्ठस्थानोच्चार्यः । "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" शिक्षोक्तेः पञ्चमादियुक्तप्रयोगे उरस्योच्चार्यश्च । तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य ईषत्स्पर्शः । "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षोक्तेः । बाह्यप्रयत्नास्तु घोषसंवारनादा महाप्राणश्च । अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम् । कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम् । रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति!" । अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करवीरसूपिताभां बाहुष्टकां दिगम्बराम् । वह्निपाशाङ्कुशधरां वरदामम्बुजेक्षणाम् । नागेन्द्रहारभूषाढ्यां जटामुकुटमण्डिताम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपार्श्वे न्यस्यता । काव्यादौ प्रथमप्रयोगे खेदः फलं वृ०र०टीकायामुक्तं यथा "मः सौख्यं हस्तु खेदं विलयमपि च लो जः समृद्धिं करोति" । अक्षरादिगणानां प्रयोगे फलादिकं यत्र भवतीति तत्रैवोक्तं यथा "काव्यादौ गद्यपद्ये सचरि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम्" इति । एतेषां फलाधारनिरूपणमप्याकारे "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत् । अन्यथा स कृते काव्ये कर्त्तरीमात्र फलम्" तस्य प्रतिप्रसवो यथा "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः । मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा" ।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा "ह शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः । नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामयः । परमात्मा यमो जीवः वरावान्निदोऽङ्कुशः । स्वर्गोऽभयाऽरुणः स्थाणुः कूटस्थोऽपि सदा रवाः । वक्षोधृग्रिकरः शम्भुः प्राणसंस्थोऽजाटकाः । सर्वोपचारः शूली चैतन्यं पादपूरणम् । महालक्ष्मीपरं नादो मेघनादो विमर्दनः । बिन्दुदूर्गा प्रिया देवी मेघश्याम महेश्वरः । दक्षपादः सदा शम्भुः गङ्गाभो यासामसमग्रजन्म" वर्णाभिधानम् । "शुक्रवाय हकारोऽसुः प्राणः शान्तः शिवो वियत् । नकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यं शाकिनी । अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः" इति बीजवर्णाभिधानम् । "हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽम्बुजः प्रिये । महेश्वरो नकुलो वैरवाको गगनं रविः । शिवः शून्यमहाशून्य प्राणश्च परमेश्वरि!" रुद्रयामले दपटले ।

ह अव्य० हा–ड । १पादपूरणे अमर० २सम्बोधने ३नियोगे ४क्षेपे ५निग्रहे ६निन्दायां मेदि० ७प्रसिद्धौ च । ८शिवे पु० ९जले १०शून्ये ११आकाशे १२रक्ते १३स्वर्गे १४धारणे पु० मेदि० । १५पापहरणे १६चन्द्रे शब्दर० १७सकोपवारणे २०शुष्के च एकाक्षरकोष ।

हंस पुस्त्री० हस–अच्–पृषो० वर्णागमः । स्वनामख्याते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् २निर्लोभनृपे ३विष्णौ ४सूर्ये ५परमात्मनि "हंस तनौ सन्निहित चरन्तम्" नैष० । ६मत्सरे ७यतिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि० ११गुरौ १२पर्वते शब्दर० । १३शिवे अमर० १४कृष्णस्ते १५श्रेष्ठे हेमच० । १६विशुद्धे अमर० । १७अजपामन्त्रस्वरूपे वर्णे च "हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः । हंसेति सततं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम् । अजपाशब्दे ८६ पृ० दृश्यम् ।

हंसस्वगस्य भेदाः तन्मांसगुणाश्च यथा "हंसाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा मताः" भावप्र० तदण्डस्य गुणाः "हंसाण्डञ्च परं बल्यं दुष्यं वातनाशनम् । पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्वामयविनाशनम्" राजनि० । अस्य दर्शनादौ शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "हंसाश्च सर्वेऽपि दर्शनेन हंसस्य यच्छन्तु सर्वसिद्धिम् । नामानि हंसस्य गृहणोति यस्तु प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य । घोरैः समं दर्शनमाद्यमाहुर्निधिर्हितीयोऽथ भयं तृतीये । युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम्" । यतिभेदहंसलक्षणं परमहंसशब्दे ४२१७ पृ० दृश्यम् । प्राणस्य हंसपदार्थत्वे हेतुकं पदार्थादर्शे "उच्छ्वासे चैव निश्वासे च हंस इत्यक्षरद्वयम् । तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः । नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः" ।

हंसक पु० हंस इव कायति कै–क । १पादकटके नूपुरादौ

[illegible] ।

हंसबीजक [illegible] ।

हंसगद्गदा [illegible] ।

हंसयामिनी [illegible] ।

हंसवाहन [illegible] ।

हंसमालिनी [illegible] ।

हंसपदी [illegible] ।

हंसपाद [illegible] ।

हंसपादिका [illegible] ।

हंसपादी [illegible] ।

हंसमाला [illegible] ।

हंसमाष [illegible] ।

हंसराज [illegible] ।

हंसवामय [illegible] ।

हंसवाहन [illegible] ।

हंसवती [illegible] ।

हंसबीज [illegible] ।

हंसाङ्घ्रि [illegible] ।

हंसारूढ [illegible] ।

हंसाभिख्य [illegible] ।

[illegible] ।

हंसोदक [illegible] ।

हंसी [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] (चाट) [illegible] ।

शठ [illegible] ।

शठपर्णि [illegible] ।

[illegible] (चाट) [illegible] ।

[illegible] ।

शठ [illegible] ।

शठ [illegible] ।

शठपर्णी [illegible] ।

शठयोग [illegible] ।

[illegible] ।

पञ्चकार्यकरत्वम्। "हठं विना सिध्यति राजयोगो नर्ते हठाद्वापि न राजयोगः। तदाभ्यसेत् पूर्वमतः सुनिष्पत्त्यन्तं हठं सद्गुरुतोऽधिगम्यम्। अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरालैर्युताम्। हठो वा तदपि मरुच्च मनश्चैयोगेऽस्ततन्त्रे क्रियायुक्त सिद्धिसदैति माक्षरठनात्ता योगसिद्धिर्भवेत्। यो नास्तिकोऽभ्यासविहीन अपथ्यसुप्रियो वै बहुभाषितो य। अपथ्यभोजोऽमितभुग्दरिद्रो न योगसिद्धि समेत कदाचित्। योगस्य बीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री। सङ्केतविद्योगगुरोः प्रलब्धा सुधीरतो योगपरस्य नान्यत्। स्यात् यस्तु: सिद्धतीर्थैर्यदि सुकृतवशात् प्रागभवाभ्यासजोऽय यद्द्वारा पश्चिमेन त्वरितमिह फलं दृश्यते क्वापि लोके। तदपरं नान्यमार्गा चिरमिह परिगतनानिलेनेष्यतेऽदस्तस्मादभ्यास एव त्वरितबुभिद्योगतत्तीर्थकस्मात्। अङ्गान्तकस्थात्मनि प्रान्तवाहसम्पादनार्थं मनस प्रयत्न। अभ्यास एव चिरकालः सेवित सत्कारवान् स्याद् दृढभूमिरेव। जितो भवति मारुतोऽप्यसनभूरिदार्यन्तत क्रमातुरभि वहत सततकुम्भकाभ्यासतः। गत स्तम्भुमोऽङ्गतामयनमेति पाक एव रसादिकधातव स्फुरत याति देहो बलम्। मनोऽभ्यासकतो बलात् मरुतस्य तदा आरभ स्यान्न दोषाः। विशुध्यन्ति विण्मूत्ररागादयो वै न्तपा कोट जन्माजितव्याधयश्च। नाडीविशुद्धिर्हठं यदिक्लमपि विना सापायो चिरकुम्भसृति। गुरूक्तो युक्तं वयपता छतऽनिशं सुषुम्णा कुहुतऽग्निदीपनम्। प्रत्याहारात् प्रागायताऽस्त्रोसहित्योगीन्द्रोऽयो भावयेत् कामकर्म साम्। सिद्धपाथाभ्यासतयाचिताऽपायत्युदैद्रोक् ब्रह्म रस्त्रान्तर स्यात्" हठस०।

योगदयमेदास्तवेन "सुविषये सुमधार्मिकभूपतेस्सुभिक्षवती तमये सुपो। सुकृतयाचिनि मार्चामि येभवेमभास योगविधौ मातमान्नपत्। अविनिम्नदृढ मयकोज्झित वाहन तापविवर्जितमन्तरा। अपरपदृढवाष्पदवोज्झित विगतमेमवगावस्तत मठम्। वत्स्मीवदयवतुष्पदजन्मन्त्रा भ्याशोभित विततमण्डप विजन्तु। बाह्याभिषात रचित मतभूतकला योगाभ्यवसनकम्य मठा विधेय। मठःनाष्पद्रसन ।नना स्मनस्व सत। पद्यान्समाठका पक्षे लाक्षव हठयोगानी" हठयदवे। 'स्वल्पद्वार मरन्ध्रगर्तविवरं नात्युच्चनीचायतं सम्यग्गोमयसान्द्रलिप्तममलं निःशेषजन्तूज्झितम्। बाह्ये मण्डपवेदिकूपरुचिरं प्राकारसंवेष्टितं प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभिः" हठप्रदीपिका। "द्वारं फलं योगमठस्य वृत्त व्यायामतत्त्वगुरवस्समार्यम। विस्तारतद्यापि रवीन्द्रभूपाकुल साम्य रमणीयमध्यम्। निर्मितभू मन्दिरस्र ऽभात्मदीपापह मारुतदोषगोऽपि। विशोध्य मात्रामसवत्कुमलदृते विकाय स्फुटं सुस्थिरे च" हठस०।

तत्राभ्यासकालः "प्रभाते वाऽथ दिवाह्ने त्रिकाल प्राप्य याम मध्यरात्रे भवेत। यामे रात्रे पश्चिमे पूर्व एव पूर्वाह्णे वाह्नव मध्ये प्रदोषे" हठस०।

निषिद्धावस्थादि "न शीत नात्युष्णे श्रमविकलदेहे न छि तया क्षुधायामाक्रान्ते विकलवपुषाऽचेतसा। अजीर्णेऽस्त्र प्रारे न च विजतयान्नावसितस्य प्रभुक्तो व्या सङ्गाकुलहृदि न युक्ताऽनिलद ताः। चिन्ताकुला मूत्र फलप्रदं पतोऽभ्यास न योगस्य कदापि कुर्यात्। कायातिसक्तो रतिकार्यतत्परो नानेकरोगाभियुतो समानो। रथ्यान्तरे सिक्षरिच्छटान्तर। चरन्तने अमुन चैत्यदेशे। योग विदध्यान्न कदापि साधक दुर्गेमनस्याद् भवेत क्षतऽस्य। अनादृत्य य साधको देयकलो प्रयुञ्जीत योग हि दोषास्तु तस्य। प्रजायन्ति देहेऽन्तराया दृशो जडत्य व्यामूकत्वमाधिर्य सुक्ष्मा। स्मृतिक्षया जडता च विमूकता बधिरतान्धमतादहनज्वरा। कुविषयऽसमये परियुञ्जता वपुषि योगभगी नव दोषका" हठस०।

वर्ज्यमान्यदोषाः "मानोमय सम्प्रमतीव लोभं प्राग् योग दोषानतिकोपयुक्तान्। विहाय युक्त सुसमाहितात्मा युञ्जीत योग मनसा स्थिरेण" हठस०।

तद्दोषजयोपाया "निद्रां समनिवेशयेन दवयेद्भुत्या च निद्रादर रक्षेद् दोषरपो दया स्तुतिदयो चित्तेन चेतो गिरो। रक्षेत् सहिधना प्रमादत रतस्वास तद्दत्त धिया सम्भुक्तस्य जयेन कामपिति वै यो योगदोषान् जयेत्" हठस०।

वर्ज्यसेव्ये "अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः। जनसङ्गश्च लौल्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति। 'उत्साहात्साहसाद्धैर्यात् तत्त्वज्ञानाच्च निश्चयात्। जनसङ्गपरित्यागात् षड्भिर्योगः सिध्यति। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः। दयार्जवमिताहारः शौचं चैव यमा दश। तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूज

त्यवर्ग्याक्रतव्ये । "न स्नावयेत्तो करण निपीडयेत् म्टग मिताशी मितनिद्रयोऽपि । प्रात शिरःस्नानमथो न रोचयेदाहृदयं गोऽपि कदापि योगी । स्नावश्यके तूष्ण जलेविधय स्नान न कार्य्यं हिमशारिणा तत् । स्नान प्रगोऽनिर्शमिदन्तु कण्ठस्नान स्मृत चेरिह मध्यमेऽपि । व्यायामपादपदप मग गैत्यदेगमत्यम्बु पानमतिविस्मरणं - पेत्। निद्रा दिवा निशि च जागरण च चिन्तां क्लेशावह यदखिल तदिहापि जह्यात् । यत् स्वास्थ्यन्तु दु खा वहमपि न भजेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीदमन्ते नहि न हि वनितायाश्च सेवां विदध्यात् । हिंसां द्वेष तथाहङ्कृतिमथनमति प्राणिपीड़ा वियोग मित्रामित्रत्व वाद स्नानयनममता सङ्कृति सत्यजेत्। व्यायामजस्य गतोऽङ्गमर्दन कुर्यात् वरिष्ठोत्तरसाधकस्य । स्यादङ्गमर्दन यथा मद्रुत वायोर्जयो देहसुदो समाप्ति । पानाशने कर्म सुखावह यद्योगस्य विघ्नो न हि तेन किञ्चित् । सेव्य तरङ्ग परमार्थवत्र्येव मनःक्लेशकर हलाहलम् । श्रभ्या सिना भनिस्टहे मठे वा म तैलदीप प्रविधेय ईस्पे । वर्षिकन् ज्वलत्येव सुखाम्भतो दृक् प्राणो विमार्ग दूरतोऽयस त्यजेत्" । अतो ये गमठे हतदीप एवोप युज्यत" हठप्र० । "उत्थाय प्रातःकाले रहसि च परितः साधक प्राणरोधस्य व्यास प्रातरस्तैकमितघटिकमथो पीठमुद्रादि कुर्यात्। व्यायाम चात्र सार्द्ध प्रहरयुगलकान्त तत पथ्यमत्र भुञ्जीयादन्ततोऽम्लोपणलवणविदाह्यु-ज्झित वाक्यदुग्धम् । प्राणायामसथाचरत् प्रथमके याम निशः साधको यामैक शयन भजेदतुकतो प्राणाव-रोध श्रयेत्। शौचाद्य षट्शोधनादिकमथो यामे निशायाश्चरेत्तुर्ये मासि विमाधन त्वतिदृढोऽभ्यासस्तु मापत्रा-सक । मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतो साम्य यन्त्रव सभेदासनस्य । अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमल्पं सभा त्यय भूरिवार सुपथ्यम् । मध्ये मध्ये चारण मेरु वायमभ्यासादौ सभजेतानियद्ध । सर्वाङ्गीणा नाडिका दोषपूर्णा श्राभ्या मद्रः कुसन्नाध्यमाना" हठप्र० । आभ्यां चारणमेरुचालनाभ्यां टीका द्रष्टव्यसमता)

गजकरणी "इद नाटकाभ्यासत कुम्भनाये जये सून्यर्थे। चाणामसिद्धि । जये स्मादुटासस्य जालन्धरेण समानस्य च तेन च प्राणवायो । अत गजकरण्येषा समानोदा नयोजदम् । पक्वामाशयगाजीर्णमाहाद्यापक्वशोधिनी। क्रोडहृन्नयकण्ठस्वरोगापित्तकफनाशनी । श्वास बल सुवम सादद वह्निदीप्ति सद्यमम । अत्र नाभ्यस्य कुर्वीत प्र गाम्य सुखशान्तिताम् । हृत्कण्ठक्रोडसुद्रा मूलाशोर्णादि रोगह्रृन् । हन्ति गजकरण्येषा नाभेरूर्ध्वमधोमलान्। पक्वापक्वान् रोगहेतून् वहि प्रवाह्य पातयेत् । कोष्ठ गुदादागलान्त गलान्त स्नावयेत् म्टगम् । । श्राभ्या वि गुह्यकोष्ठो य समाणापानयोर्गतिम् । दृष्ट्वा देह सञ्चरिता न तडागानिवत्सुधी वेत्तोपिकासमा चित्ते कोष्ठान्तः परिसपतो । नाडीसञ्चारविज्ञानमनयो प-क्रम यथा । जानाति साधक गुह्यो नाडीमत्याम-बविदम् । (एव धौत्यामपि नाभ्यूर्द्धमङ्ग ज्ञेयम्) "महाचक्रमादौ विदध्यात्तु सम्यग् भजेद्वन्धमुद्रामथो खेचरीं च । ततो वारिपान प्रकुर्यात् सुधाशो सुधा साधयेया प्रयागे त्रुनिश्च । विना ग्रन्थिभेद विना चक्र-भेद विना प्रश्नरन्ध्रप्रवेश जितस्य । खगद्यामना कार्यसिद्धि विनास्ते न सिद्धिर्न योगो न शून्यत्व-लाभ" हठस० ।

श्रासनफलम 'सम्प्राप्तबीजभावो यमनियमाभ्यामय योग । प्राणायामासनकैरङ्कुरवान् साधकस्य भवेत । स्यादासने स्थैर्य्यमरोगिताङ्गे सुलाघव दु खसुखोपघाते । द्वन्द्वे-जितऽपिसद्ध भन्यते माऽमन्ते समापत्तिरतो यमा-भ्याम् । साधनत्रयमिद मरुज्जये प्रोदित प्रमितजाड्य-रिष्टदा । मज्जियामसय साधनद्वयम् नाभिवायुघृतिनाडि-चालनम्" । नियमैश्च यमैर्विधापि रोगा प्रविनश्यन्ति सुमयतस्य पीठे । चिरकालपदान्तरा असाध्या यमिन साधुजितासनस्य पुस" हठस०।(यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)

कुक्कुटासनम् "संस्थाप्य पद्मासनमत्र सम्यक् करौ तु जानू-रुयुगान्तरे दृढम् । निवेश्य संस्थाप्य तले धराया व्यो मस्थ उच्च स्थिति कुक्कुटासनम्" हठस० ।

उत्तानकूर्मकम् "कुक्कुटासनवन्धस्थो दोर्भ्यां सबध्य कन्धरे । भवेत् कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" हठप्र० ।

धनुरासनम् "पादाङ्गुष्ठौ पाणियुग्मेन धृत्वा कर्णाविध्या-कर्षेत् स्थाप्य यत्नत् । कुर्य्याद्वापादर्षेण मोक्षमेतद्वानरम् दोर्याजस्राडियुक्ते" हठस० ।

मत्स्येन्द्रासनम् "वामे द्रमूलार्पितदक्षपाद जान्वोर्वहिर्वेष्टित-वामदोष्णा । प्रगृह्य तिष्ठेत् परिवर्त्तिताङ्गो मत्स्येन्द्र नाम्नोदितमासन स्यात् । मत्स्येन्द्रपीठे जठर प्रदीप्त प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनास्त्र । अभ्यासत कुण्डलिनी प्रबोध दत्ते स्थिरत्व हि ददाति पुसाम्" हठस० ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तद्वेत्तथा । वारं वारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोत्सारयन् पूरयन् मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावादतः" हठप्र० ।

सिद्धासनम् "योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा हनुं सुस्थिरम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं ह्येतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते" पवनयोगसं० ।

वीरासनभद्रासनस्वस्तिकासनानि आसनशब्दे ८८३ पृ० दृश्यानि

सुखासनम् "येन केन प्रकारेण सुखं स्थैर्यं च जायते । तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्" स्कन्दसंहिता । इदमेव "स्थिरसुखमासनमिति" पात० सूचितम् ।

षट्कर्मोक्तम् "अथासने दृढो योगी वशी हितमिताशनः । गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणायामान् समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा । योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् । मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यादुन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः" इत्युपक्रमे "यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य कृशता कान्तिस्तथा जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च दीपनम् । नाडीभिर्व्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् । मेदश्लेष्माधिकः पूर्वं षट्कर्माणि समाचरेत् । अन्यस्तु नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौती वस्ती तथा नेती त्राटकं नौलिकं तथा । कपालभाती चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं घटशोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धायि पूज्यते योगिपुङ्गवैः" हठप्र० ।

धौती "चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरूपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेच्चैतदभ्यासाद्धौतिकर्म तत् । कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण शुध्यन्त्येव न संशयः" हठप्र० "विशदो मसृणश्च पञ्चदशहस्तायामश्च विस्तारतश्चतुर-ङ्गुलविस्तृतं सूक्ष्मं सिक्तं ग्रसेत् तत् । स्थित्वा गोमुखविष्टरे शनकैरसौ चालयेत् साधको मन्दं चात्र निर्हरेत् पश्चादप्येषु धौती क्रिया" हठप्र० ।

वस्ती "नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः । आधाराकुञ्चनं कुर्यात् क्षालनं वस्तिकर्म तत् । गुल्मप्लीहोदरं चापि वातपित्तकफोद्भवम् । वस्तिकर्मप्रभावेण क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदोषोपचयं निहन्यादभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म" हठप्र० ।

"जले पायुविन्यस्तनालस्य भागात् जले नाभिदघ्ने समाकृष्य वायुम् । चलत्युत्कटे विष्टरेऽपानकोशात् जलं याति तन्देऽस्य ना वस्तिकर्म" (नाल यवादिछिद्रस्य नलिका) । आटावृत्कटविष्टरे परिगत प्राप्याथ सम्यगनन्त पायुद्वरविकाशकोचविधिना वायुं समाकर्षयेत् । आपूर्य ह तत्र तुन्दमभितो नीत्वा प्रचाल्यानिलं त्वाऽधोमध्यं सृजेत् सपदि च योगी स्वंकोष्ठगम् । अत्र वस्तिकर्म च गोमुखमेव प्रशस्तमनुभूतमिति सङ्केतः । अत्र वस्तिकर्मणा कण्ठाकुञ्चनपूर्वकत्वेन वपि क्षतिर्यथा भवति । तदुपायसङ्केतेन वस्तिकर्म-कर्त्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वाऽपानद्वारोर्ध्वमलजलं किञ्चिदुद्गृह्णीत् । तदूर्ध्वं स्वस्तिकासने स्थित्वा समाकृष्य नाभेरुपरि हृदयान्तं कर्त्तव्यम्, पुनरुत्कटासनेन जलं रेचयित्वा प्राग्वद्वाभौ विधेय स्वस्तिकेन क्षेयं विधेयम् । एवं वस्तौ स्वस्तिकेन चेत् सर्वं कोष्ठं जलपूर्ण कृत्वाऽभितः कोष्ठं विभ्राम्यान्त स्थितमन्नादिकौनपक्वापक्वमलद्रवयमलादि दृगीकृत्य पश्चाद्बहिरुज्जलं कुर्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन विधिना कोष्ठः प्रक्षालितवस्त्रवद्धोऽपास्तदोषो भवति" हठप्र० ।

नेती "सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत् सा हि नेती सिद्धैर्निगद्यते । कपालशोधनी कार्या दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जत्रूर्ध्वजातरोगौघं नेतिराशु निहन्ति च" हठप्र० ।

"आकुञ्चपुष्पसदृशं सुनिर्मलं च ऊर्ध्वमितमितसमसूत्रम् । सम्प्रवेश्य वसुनासिकाविवरे प्रज्ञतो रहसि निर्गमयेत्तत् । नेतीति कर्मोदितमेतदार्यैर्जत्रूर्ध्वजाताखिलरोगहारि । कपालसंशोधनकारि चार्य्यं हितारकं दिव्यदृशं धत्ते" हठप्र० ।

त्राटकम् "निरीक्षेत् निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः । अश्रुसम्पातपर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं स्मृतम् । मोचनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । यत्नात् त्राटकं गोप्यं यथा हाटकपेटकम्" हठप्र० । अस्य फलान्तर हठप्र०क्त

पारसरुद्रे । एतटप्याप्रकार' "नखिकायदर्भी
काह विधाय पूरयेत् तथा । एवम कुम्भकेनाथ
रेचयेत् कापकपुच्छम्' कुम्भकपद्धतिः । "इक(काक)
चञ्चुवदानेन वायु परिपूर्य्यात् निरोधयेद्धि वायुम् ।
रसनामूर्द्धरन्ध्रं विधायामृतधारा पिबतोऽपि य मुखी
वः । वस्तुं रेचयेद् प्राण न्यूवेन मृता पीतमा
कालपचास्य एषः । सद्दृष्टयोगमवीणोऽस्य मर्त्यो
भवेत् ससाधनात् सुक्तिभाग् द्राक्' कुम्भकपद्धति ।
चासने स्थिरीभूत प्राणाम कुर्य्यात् तत्प्रकार प्राणाया
मशब्दे ४५१६ पृ० सम्प्रायः प्रतिपादयिष्यते ।
'मात्राप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽयमोङ्कारात् । पेष्यः
प्राणापानावूर्ध्वंमध संनिरुध्य यत्नेन । प्राणायामे
पद्मपीठे स्वप्नाङ्कुरे नाटौ संसिद्धर्ध्येन्दुनाडाम् ।
वायु नातिवाक् शनैर्नातियुक्त्या व्याकव्योर्ध्वं पूरयेत
स्वोदरान्ते । यथा स्वगल्त्या खचु धारयित्वा माया ततः
पिङ्गलया विरेचयेत् । निराधव्योम विपरीतमध्य इदा
स्थिरेणाभ्यसम सुनिचरेत् । येन त्यजेत् तेन निरोध
धीम धृत्वा पुराम्येन विरेचयेत शनैः । यान्त्येवमभ्या
सरतस्य पुंसः स्थितिं स्वस्थां सर्वचिन्तनयः ।
यथाशक्त्या कथ्य चाङ्कं पूरयेदुदरं शनैः । यथाशक्त्या
धृत पश्चाद्रेचयेदावरोधत"। हठयोगे "प्राण
चेदिडया पिबेन्नियमित भूयोऽन्यया रेचयेत् । पीत्वा
पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्य्य
चन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यास सदातन्वतां शुद्धा नाडि
गणा भवन्ति यमिना मासत्रयादूर्ध्वंत" हठप० ।
"तत भूतशुद्धिप्राणायाम कृत्वा तदन्ते ऽभ्यासोपयुक्ततयाख्या
पदितकुम्भकयथार्थामिप्रायपथ्यानार्थी यार्द्वसिनस्य
कुक्षिस्थ गेयोपपातकपातकसङ्कितपापपुञ्जनिरासनद्वारा
मनाभक्तनाडीमलमानसकामक्रोधादिमलशुद्धये वधोक्त
पथ्येकासनेनापूर्वक विधायाद्य शारीरनाडीमलशुद्धि
पञ्चमास विधेया" हठप० । "समातनविद्य न्ते
' निरालम्बमनाभूत्वा प्राणायाम समभ्यसेत् । सनैश्च
शतपञ्चमा सहस्रार समभ्यसेत् । प्रात चायश मध्याह्ने
सायं रात्रौ विशेषतः । यावन्मात्र यदा पूर्ण भवेदभ्या
सयोगतः । एकवार प्रकुर्वीत तदा योगीन्द्रपुङ्गव
पम । बद्धविज्ञ यतेश्च प्राणायामाय नि
यमः । ' पञ्चमाश अन्तरयेव शुद्धा नाडीगणाल्पया ।
ततो हविर्भिलेयैव प्रयत्नेन च धीरधीः । गतप्रार्थ

गुटिका चार्थ्यो स्वप्नमयो यातियोगमा । ततो नाडिगण
शुध्येत यद भवति लक्षणम् । चन्द्र पिबति सूर्यं च
सूर्य्यं चन्द्रमसा पिबेत् । कथ न्हि कालापालेन जीवेदा
चन्द्रतारकम्" । तदङ्गासमम्प्र सर्वातनसिद्धान्तो
"चतुरष्ट दिक्सप्त उभन्तं चतुरङ्गुलम् । चेदोर्ध्वंहम
समीद चासन सर्वसौख्यदम्" ।
नाडीशुद्धेश्चदक्षता "नाडीविशुद्धिप्राणसमिरामलो यदा तदा
सम्पर्योऽनिलधारणे चिरम् । स्यात् कोष्ठगर्तसमलोऽप्य
वदमपयेऽस्मिन्नपि क तनौ वक्ता जानः । विद्यापाना
दलपन्थि भित्त्वाध्वं वर्धताऽग्निना । सुनेस्तदा प्राण
युताङ्कुशात्ते ऽनाहतध्वनिः । नाडीमध्यमच्छत्रेऽत्सगवन
मूल विङ्गलेन पुन स्वसमरागता न क्षमयो चाधा
न समीरात । दुर्लं ग्रानिलपिपासाग्निरमसं कायो भवेत्
इन्दुरस्तावत्कालमर्यं कुम्भानियमप्याशु भजेदमृत् ।
योगाराम्भादयुक्तत्व हि नाडीशुद्धिरेषैव पौर्वमायय
यथाङ्गं । यावत् सिद्धैषा हठाङ्ग न तस्य तावद्योग
साधकस्य व्यर्थीक । नाडीविशुद्धे संयता जय स्यात्
जितऽनिले यात मनः क्षय चयन् । क्षीणे मनस्यस्त
मितेन्द्रियार्थं प्रानतमाग समुपैति निमचे । पूते
विधानाद्विविशुद्धित प्यादारम्भवाचे हठसिद्धिचिह्नम् ।
क्रमेण कम्पादि जिताऽनिलातुरस्य न्हि यमोत्तरमभ्यु
देति । सगर्भकायामपिनिर्गतांश सुनिमदारभ्य वदेति
सिद्धिभूः । सम्पाद्विशुद्धैः परिणाम एषः संप्राप्यते
सद्गुरुणा विना नो" हठप० ।
प्राणायामकलप मार्कण्डेयपु० "प्रत्युच्च च मयोपाय प्राणाया
मस्य लक्षणम् । सुक्तस्य यदा योग याहन्दिर्हितसाध
मम् । पद्म विद्यासन वापि तथा स्वस्तिकमासनम् । आ
स्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणव हृदि । समः समासनो
भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ । संवृतास्यस्तथैवाङ्ग सम्यग्विष्टभ्य
चाग्रतः । सम्पश्यन्नासिकाग्र स्वान्दिशश्चानवलोकयन् । तत्र
यागी यताहार प्राणायामपरायणः" । "यथा तोला
दिनस्तोय यन्त्रनालादिभिः शनैः । आपिबेद्योगतथा वायु
पिबेद्योगी जितश्रम । स्तदुत्त सेव्यमानास्तु सिंह
शार्दूल कुञ्जराः । यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः । विश्वासतां यथेष्यातो नाग नयति हस्तिप ।
तथैव योगी स्वच्छन्द प्राण नयति शोधितम् । यथा हि
साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान् । तद्वत्सिवद्ध
पवनः किल्बिष न नृणां ततम् । तस्माद्युक्तः सदा

[illegible]

[illegible]

कुम्भकालः। एवं द्वितीये मध्यमेरौ कालमानमष्टौ ८ पलानि तदा द्वादशभिः ९६ पलानि। अत्र सर्वकाल ।।९६ घटिकादि मध्यमेरौ कालः। तोयमेरौ कालमान १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २ २४घट्यादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेय" पठन०। तत्र अधमबाधके स्वेदातिरिक्तकम्पाद्यभावः। उत्तमबाधके क्रमादिगुणपञ्चतो कालसङ्ख्याऽऽप्याये कम्पासनोत्थानमिति उत्तमः" पठन०। "तदा विध्वस्तपापस्य भवेदारम्भावस्थाः। चिह्नानि योगिनो देहे दृश्यन्ते नाडिशुद्धितः" इत्युपक्रमे "वज्रायंम्म भवेत् स्वेदः कम्पो भवेन्मध्यमे। यदा सञ्जायते स्वेदा मदन कारयेत्तदा विभूत्या तद्विनिर्मूल स्वमज्जाताम्बुनाऽऽत्मना। चकेवा विनष्टाद दुर्गन्धो भवति योगिनः। दृढता मधुरं दृष्टं ध्यानं स्वमज्जाम्बुमर्दनात्। कम्पो द्वितीये भवति दार्दुरी मध्यमे तत"। (दार्दुरी दर्दुरो भेकस्तस्येव चतुष्पादस्य गति)। ततोऽधिकतराभ्यासाद् गगने चारता भवेत्। योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्तते। वायुर्विद्विस्तदा योगी भवार[illegible] ध्यानागिनी" कुम्भकपद्धतौ "एवं नाड्यादिविवेकेन चतुर्वारेण शिरसि। कुम्भकान् यदि कुर्वीत नाडी शुद्धा प्रत्यक्षं। धौतमध्यादनाक्रीम नाभौ षविव मण्डलम्। ऊर्ध्वनाड्या कृत कुम्भे ध्यात्वा शुध्यन्ति नाडयः। चन्द्रेण पिशितौ[illegible] परेण तु। नाडीपुञ्ज क्रमा भूयाश्च समावेशं वायुः। नादस्तुति वपुः कार्यं मारोग्य वह्निदीपनम्। नेत्रं प्रसन्नतावृद्धिरनु नादो विन्दुर्नश्येत्। दिव्यमूतिसंस्थानाम्मारोग्यं मत्त शोधनम्। अत्र धारण वायोर्विकाराभाव एव च" पठन०। मात्राकुम्भकः "मात्रा षोडश पूरे स्यात् चतुःषष्टिस्तु कुम्भके। द्वात्रिंशद्रेचके प्रोक्ता मात्राकुम्भ समीरणे। मात्राकुम्भो द्वादशं नीलकं सम्प्रकीर्तितः। स्वाधिष्ठानात् गतः य सुषुम्नोऽस्तमेचन। दाडिनी नाभिस्थाना-न्तरकुम्भ प्रकीर्तितः। मूलाधारे मतश्चाद्य कठिनी वायुर्मतः। पुनः कण्ठानुगो यत्र ब्रह्मनाडीं स्थातिमत्रापक। अत्रध्याने नियोगेन मुक्तिः परिकीर्तितः। अयमाशयः। पूर्वोक्ते स्थानान्तरोक्तनियमेनाभ्यां मनसा दृष्ट्या नाद स्येन नासाग्रमारिग्यमध्य कुण्डकुण्डनगतौ हृदि नविकणादीनाममतग्रदेशेषु स्थानात् स्थानान्तरं साधकेन कुम्भकस्य वायुर्यथासयन स्थापनं च पुनस्ततः कम्भकस्य वायोः प्रदेशान्तरे नयनमिति चतुर्धाऽत्र प्राणस्य चालनं कर्तव्यं गुरूपदेशेनेति मात्राकुम्भः। ऊर्ध्वं च त्रुटि कुम्भनात् तदूर्ध्वं रेचकेना नाडीनां रसगोचरं भवति। एव नाभौ सर्वनिराकृतत्वात् सूक्ष्मवत्त्वम् परन्तु च मध्यगादन्योऽप्यत्र नाडीगतमचटाच। एवं स्थापितं वै स्थितौ तत्र यौस्थापानचन्द्रपदत्वात् चन्द्रतरणिचक्रसमपार्थिवायतनोऽपायद्वारा सुषुम्नो भवति। कठिनीकरणं मृदुतापधानं दृष्टो स्त्रियैः" पठन०। मात्रामानम् "प्रदक्षिणीकृत्य जानु नातिद्रुतविलम्बितम्। अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात् सा मात्रा परिकीर्तिता"। "मात्रा नवविधा प्रोक्ता योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। निमेषोन्मेषणं मात्रा कालो लघ्वक्षरोऽपि च। गोदोहनेऽद्भुतपानेषु चेपचहारणोऽपि च। चतुरा तालिमात्रा मुख्या च सा शनैः शनैः। देशकालानुसारेण प्राज्ञैर्योगीश्वरैः पुरा। पूरकुम्भकरेचेषु निर्गमाद्गमनेषु वा। काल च मात्राकपाः स्यात् सर्वमात्राः क्रमादिमाः। उत्तमा इति तावन्मात्रामात्राः पुरोदिताः। जानु प्रदक्षिणीकृत्य निमिष छोटिकामतः। करणात् उत्तमाऽऽधमा मध्यमा चतुर्भिरीरिता। जान्वोः प्रदक्षिणीकृतिर्नवसारसमो वदन्ति" पठन०।

स्वरूपस्य प्राणायामकालः 'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" गीता। अयञ्च प्राणस्य स्वरूपैः कालमाहात्म्ये च योगिभिश्च कार्यः। तादृशसामर्थ्ययुक्त [illegible] भवतीति तत्र कुम्भकालस्यावधिकत्व बोध्यम्। नामदीपिकायाम्" पठन०।

प्राणस्वरूपम् 'सर्वेन्द्रियवर्तिनः प्राणो वायुः प्रकीर्तितः। तच्चलनादिन्द्रियाण्येव रिञ्जितानि भवन्ति हि। अतः प्राणसमस्पन्द्या तत्स्वभावत्वात् प्राणनिरोधे मनो निरुद्ध्यते" पठन०। योगवासिष्ठे "बाह्याभ्यान्तरस्पन्दशक्तिनामा वातसोऽपि च। न यत्र विद्यते तत्र दूरस्थो विक्षमस्यो। अय भाव प्राणायामोपायोपितत्त्व इतरस्मादस्य सावधानः भवति यथा चलनमन्दोद्देशादिषु व्यायामायासस्य पर्वतमारोहण शीघ्रधावनो वा स्वसस्वनो यावान् भवति न तावान् स्थितस्य शीघ्रस्य वा भवति। यथा दुर्गन्धोद्वमनतः स्वं मारं त्यक्त्वा क्वापि नीयते स च मार्गं पूर्ण्यानं दृष्टोर्ध्वं रिष्टाशौचमार्गं पुनर्धावति तथान्द्रेऽन्विनाद मदिरधाता शीघ्

योगिनीचक्रसम्मान्यः सृष्टिसंहारकारकः। न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते। भवेत् स्वच्छन्ददेहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः। अनेन विधिना सत्यं योगीन्द्रो भूमिमण्डले। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। नासिकाभ्यां ..दरन्ध्रेण वा प्राप्य सततं पिबेत्। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। रसनाग्रानुमूलेन च प्राप्य सततं पिबेत्। अब्दार्द्धं भवत्यु सर्वरोगपरिक्षयः" हठप्र०।

शीतलीकुम्भकः "जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम्। शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः। गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरं पित्तं क्षुधां तृषाम्। एताञ्च शीतली नाम कुम्भोऽयं निहन्ति च" हठप्र०।

भस्त्रिका "ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य शुभे पादतले तथा। पद्मासनं भवेत् सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम्। सम्यक् पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः। मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत्। यथा लगति हृत्कण्ठे कपालावधि सस्वनम्। वेगेन पूरयेत् सम्यक् हृत्पद्मावधि मारुतम्। पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुनः पुनः। यथैव लोहकारेण भस्त्रा वेगेन चाल्यते। तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत् पवनं धिया। यदा श्रमो भवेद्देहे तदा सूर्येण पूरयेत्। यथोदरं भवेत् पूर्णं पवनेन तथा लघु। धारयन्नासिकामध्यं तर्जनीभ्यां विना दृढम्। कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम्। वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्द्धनम्। कुण्डलीबोधनं क्षिप्रं रोगघ्नं सुखदं शुभम्। ब्रह्मनाडीमुखे संस्थकफाद्यर्गलनाशनम्। सम्यग्भस्त्रा समुद्भूता ग्रन्थित्रयविभेदिका। विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्" हठप्र०।

भ्रामरीकुम्भकम् "वेगाद्घोषं पूरकं भृङ्गनादं भृङ्गीनादं रेचकं मन्दमन्दम्। योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगाच्चित्ते जाता काचिदानन्दलीला" हठप्र०।

मूर्च्छाकुम्भकः "पूरकान्ते गाढतरं बद्ध्वा जालन्धरं शनैः। रेचयेन्मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदा। अन्तः सर्वाङ्गतापारमारुतापूरितोदरः। स्वात्मयद्यगाधे व विप्लवेत् पद्मपत्रवत्" हठप्र०।

सहितकुम्भकः "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः। सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः। रेचकं पूरकं कुर्यात् स वै सहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत्" हठप्र०।

केवलकुम्भकः "रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखाद्वायुनिरोधनम्। प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः। कुम्भके केवले सिद्धे रेचपूरकवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते। शुद्धकेवलकुम्भोऽस्य यथेष्टं वायुधारणम्। राजयोगपदं चैव लभते नात्र संशयः। आहारं चीयते योगे कृष्णपक्षे यथा शशी। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रकला शशोऽन्तताप्य। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। न सिध्यति ततो युग्ममानिष्पत्तेः समभ्यसेत्। कुम्भकप्राणरोधान्ते कुर्याच्चित्तं निराश्रयम्। एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं व्रजेत्। कुम्भकात् कुण्डलीबोधः कुण्डलीबोधतो भवेत्। अनर्गला सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते। वपुःकृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले। अरोगता बिन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम्" हठप्र०।

उपदेशः "सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः। सर्वेषां योगतन्त्राणां तथाधारो हि कुण्डली। सुप्ता गुरुप्रसादेन बोधिता कुण्डली भवेत्। तदा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयस्तथा। प्राणस्य शून्यपदवी तथा राजपथायते। तदा चित्तं निरालम्बं तदा कालस्य वञ्चनम्। सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम्। श्मशानं शाम्भवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम्। ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासेन बोधयेत्" हठप्र०।

दशमुद्राभेदः "महामुद्रा१ महाबन्धो२ महावेधश्च३ खेचरी४। उड्डियानं५ मूलबन्धो६ बन्धो जालन्धराभिधः७। करणी विपरीताख्या८ वज्रोली९ शक्तिचालनम्१०। इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनम्। आदिनाथोदितं सर्वमष्टैश्वर्यप्रदायकम्। वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं मरुतामपि। गोपनीयं प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम्। कस्यचिन्नैव वक्तव्यं कुलस्त्रीसुरतं यथा। वज्रोली अमरोली च सहजोली त्रिधा मता। एतेषां त्रयाणां वक्ष्ये वर्त्तव्यत्र विशेषतः"।

महामुद्रा १ "पादमूलेन वामेन योनिं संपीड्य दक्षिणम्। पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेद्दृढम्। कण्ठे बन्धं समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्धनि। यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते। ऋज्वी भूत्वा तथा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत्। तदासौ मरणावस्था जायते द्विपुटा-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्च्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न स रोगेण न लिप्यते च कर्म्मणा । बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनैव खेचरीमुद्रा सर्व्वसिद्धैर्नमस्कृता । खेचर्य्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्द्ध्वतः । तस्य नाक्षरते बिन्दुः कामिन्याश्लिष्टस्य च । चलितोऽपि यदा बिन्दुः सम्प्राप्तश्च हुताशनम् । व्रजत्यूर्द्ध्वं हठाच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया । कपालकुहरे जिह्वा चालसस्थानसद्रूया । तस्मादिह प्रकर्त्तीति निव्ययुक्तः समाश्रितः । नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः । तक्षकेणापि दष्टस्य विषं तस्य न सर्पति । ऊर्द्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्द्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित् । इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्त्तिं च दीपकः । तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति । रसनां येन वेदूर्द्ध्वं पिबेत्तत् चरितं जलम् । गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् । कुलीनस्तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः । गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि । गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् । जिह्वाप्रवेशसम्भूतवह्निनोत्पादितः खलु । चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी । नाभिदेशे भवत्येव भास्करो दहनात्मकः । अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः । वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो ग्रसत्यूर्द्ध्वमुखो रविः । ज्ञातव्यं करणं तत्र येन पीयूषमाप्यते । मूर्द्ध्नः षोडशपत्रपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठात् ऊर्द्ध्वास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयन् । उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं धारामयं यः पिबेत् निर्दोषः स मृणालकोमलवपुर्योगी चिरं जीवति । चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वारसस्यन्दिनी सक्षारा कटुकाम्लदुग्धसदृशी मध्वाज्यतुल्या तथा । व्याधीनां हरणं जरान्तकरणं शस्त्रागमोदीरणम् तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम् । उपविष्टः प्राणवायुः सर्व्वस्रोतःसमन्वितः । तिष्ठति खेचरीमुद्रा तस्मिन् शून्ये निरञ्जने । यत्प्रालेयं प्रहितसुषिरं मेरुमूर्द्ध्नान्तरस्थं तस्मिंस्तत्त्वं प्रवदति सुधीस्तन्मुखं निम्नगानाम् । चन्द्रात् सारः स्रवति च सुधा तेन मृत्युर्नराणाम् । तद्बध्नीयात् सुकरणमथो नान्यथा कायसिद्धिः । एवं वेदा मुनिविदिता खेचरी योगसन्दे । एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी । एको देवो नि० ।

स्थितौ पदान्ते न मनोऽवस्था मनोन्मनी” हठप्रदीपिकायाम् ।

उड्डीयानम् ५ “पश्चिमताने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढम् । गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र निपीडयेत् । पश्चिमतानमुदरे कुर्य्याच्च चिबुकं हृदि । शनैः शनैर्यथा प्राणः कन्दसन्धिं निगच्छति । उड्डीयानोऽयं बन्धेन वायुः प्रोड्डीयते सुषुम्नायां खगोऽसौ । उड्डीयानाख्य एतो बन्ध आद्यो वैचक्षणात् योगिभिः सिद्धसेव्यः । अविश्रान्तं प्राणवायुः सदैव यस्मादुड्डीय हठं प्रसिध्यते । उड्डीयानं त्वात्तमात्रं बन्धं धीरो नित्यं साधकः सिध्यते” हठप्र० ।

मूलबन्धः ६ “गुदं पार्ष्णिं तु सम्पीड्य बलादाकुञ्चयेत् तथा । वारं वारं यथा चोर्द्ध्वं समायाति समीरणः । प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् । गत्वा योगस्य सिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः । अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्” हठप्र० । “पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितः । बलादपानमाकृष्य क्रमादूर्द्ध्वं सुचालयेत् । कथितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः” । “ऐक्यं प्राणापानयोर्मूलबन्धेनाप्युत्तः स्यात् वयस्थोऽपि मूकात् । भित्त्वा द्वारं याति चोर्द्ध्वं ह्यपाने प्रयाणे । वाद्यामुनेर्वा विशेषाः । ततो वह्निप्राणौ हृदि नाप्युष्णं ततोऽस्य महोष्णसदा देहगात्रम् । घटे तेन नित्यं सा निद्रिता स्यात् प्रबुद्धा समलात् क्षणेनैव शक्तिः । परिचये मरुतो मनसः स्थितौ झटिति दण्डहतेव भुजङ्गमी । शयनतत्स्थलति कुपिता यथा कनकवलयधारिणमूर्द्ध्वगम् । विश प्रविष्टे पवने भुजङ्गत्व भजेत् सुषुम्णान्तसमीरणानुगा । शक्तिस्ततो योगिभिरेव नित्यं श्रीमूलबन्धोऽभ्यसनीय आदरात्” हठप्र० ।

जालन्धरबन्धः ७ “खेचरी चित्तपीयूषप्रवाहपरिवर्जिनी । जालन्धरोऽयं गलपद्मप्रवाहपरिरोधकः । आकुञ्च्य कण्ठं हृदये निदध्यात् किञ्चित् स जालन्धरबन्ध एषः । अयं करोत्यव्ययमर्कपक्वं पततसुधाया वपुषोऽमरत्वम् । बध्नाति यत् कण्ठशिराकमूलं नाधस्ततो याति नभःसु जलम् । जालन्धरेण हत दुर्मदैः स्यात् कण्ठस्य चोषविनाशहेतुः” । “न त्यां कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्यात् सम्भुयेतेन मध्यस्थचक्रम् । इद षोडशारं च नाडीष्ठु गत गमितमायो सुधापानमग्नौ । फलतमनिमग्नु यमेन नाभिस्थितदहनः प्रपिबन् व्यवाय्यञ्जनम् । नि०

[illegible]

[illegible]

पद स्थिरपदं भवेत् । अनिलः कुम्भनायेन मूलाधार वज्रकन्दे । शनैः शनैः गच्छतीति वायुबन्धाभ्यासात्" खेचरीमाह । "षोडशाकुलमानां त प्रकुर्वीत मध्यनाडिकाम् । छन्दसामनुवा ता जिह्वयैव दर्शयेत् तत्प्रथम् । एवं मूलाधारमन्तःस्थाः कुर्यात् चाद षट्सु । प्रत्यक् तेन विवृत जिह्वाद्वार क्रमाद्भवेत् । ततो नाड्याऽनया तोयमत्र मूलाधारतोऽन्तरे । जिह्वा रन्ध्रे च प्रस्तावात क्रमशया समाधय । जिह्वाच्छिद्रेऽथ विवृते चोरास ए ततो भवेत्" ब्रह्मरन्ध्रे जिह्वाद्वारे । "अपानमाकृष्य ततो बलेनोर्ध्वं दुग्धमार्गं विधि क्रमेण । समभ्यसेन्निरुद्धमस्तमत्र भगो पतत्विन्दुमय धर्म- पाकरेत्" हठप० ।

रङ्गेद वज्रोली "अथ हि कुर्वनितायां प्रमन्सं च मूर्धि क्रमेण उपरि कुर्यात कुम्भितात् जिह्वनाधात । निज उपगतविन्दुं पश्चिमध्याचकुर्यात् सुरतरसनिमग्नो जिह्वया जनाति । विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवे दासैव सिन्दूरप्रतिम रवे पदगत शुक्र अभिसारमत्ते । ऐक्य चाध्वनयोः सुयत्नाभ्यां स्वपा नो जायतेऽतो स्रुति रम्याभ्य स्तनपूरते मिलनविन्धैक्य हयोर्विपद्ये । अभ्यासपाटवतया विदधाति योविदेव तदूर्ध्वं परिवर्तयन परिवृत । वज्रोलीं समभिरक्षति योगिनी सा वज्रा मस्तककृत्यसिद्धिं प्रयाति । सहजोल्यां विन्दुरथ अप्युनो द्यो दुग्धात् परिचरतेऽखिलम् । वीर्यं निपात खार्चंनिसयोगा नैता हि वज्रोल्युदिता उपदिष्टा । एषा सहजोली अमरोली वज्रोल्या भेदतो भवत । [illegible] निपयाद एव च एव प्रकारेण । वज्रोली मिलनोत्तर नरस्त्री च [illegible] सद्भावयोगयोस्य याम्य तत्त्वा भूत्वा साद संजाति । धैर्योक्ता वज्रोलीविधा एतत्तेराख्यादिताये युता दघ्नोलीति स्वर्णा वनोति मिवत भातेऽतिमुक्तेऽस्तत् । नाभ्यधोर्ध्वं मूलमस्ता- श्रक तद्वारवार सङ्कोचे गुरुनाआत् । नाभ्योर्ध्वं वायु- ना यो हठेन नित्य धत्ते विन्दुसिद्धि स याति । इति षण्मासाभ्यासमाद् गुरूपोक्तनयेन उन्नत योगी । नान्ति गत संयोगेन तस्य विन्दु क्षय भजति" हठप० ।

शक्तिचालनम् ।० "कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरीश्वरी । कुटिलारुन्धती देवीचन्द्रा पर्यायवाचकाः । कन्दोर्ध्वे कुण्डली शक्तिरेषा कुण्डलाकृतिः । ब्रह्मद्वारमुख नित्य मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन मार्गेण गन्तव्य ब्रह्म- स्थानं निरामयम् । मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमे- श्वरी । उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् । कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् । कन्दोर्ध्वे कुण्डलीशक्तिः सुप्ता मोक्षाय योगिनाम् । बन्धनाय च मूढा- ना यस्तां वेत्ति स योगवित् । सर्वेषामेव योगानामाधार ईश्वकुण्डली । सर्वमयोगतन्त्राणामाधार कुण्डली तथा । कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता । सा शक्ति- श्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् । बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परम पदम् । इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी । इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा सरस्वती । पुच्छे प्रगृह्य भुजङ्गीं सुप्तामुद्बोधयेच्च ताम् । निद्रां विहाय सा शक्तिरूर्ध्वमुत्तिष्ठते हठात् । परिस्थिता चैव फणावती सा प्रातश्च साय प्रहरार्द्धमात्रम् । प्रपूर्य सूर्यात् परि- धानयुक्त्या प्रगृह्य नित्यं परिचालिता सा । वितस्तिप्रमितं दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टना- म्बरलक्षणम् । वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम्" हठप० ।

तदङ्गत्वं भेदनम् कुर्यादनन्तर भस्त्रां कुण्डलीमाशु बोध- येत् । भानोराकुञ्चनं कुर्यात् कुण्डलीं चालयेत्ततः । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः । नाडीरन्ध्र- मार्गाच्छिद्रमात् प्राणोऽतिदीर्घस्तथा अन्त्रान्त परि- पूरितास्तस्मात् मार्गसंस्थिताभवन्त" । विस्तृत काल- विद्यावर्धितगगनात् ऊर्ध्वनाडीगणान् ततश्चार्यं प्र- थमे पुनर्नवतर ओष्ठं नान्तरात् । कुण्डलीं चाल यित्वा तु कुर्यात्सुस्तां विशेषतः । एवमभ्यासतो नित्य यमिनः यत्नमेव च । यदाभ्यसेत् सर्वानेकवारान् चापि मीलनीम् । एवमभ्यासयुक्तस्य यमस्य यमिन- स्तत । सहस्रं हृदयपर्यन्त निर्भरं चालनादसौ । ऊर्ध्व- माकृष्यते किञ्चित् सुषुम्नागतकुण्डली । सहस्रं हृदय- पर्यन्तं निर्भरं चालनादसौ । अङ्गपर्यंन्त एतस्यैव नित्यं स्थितमिनायनैः" हठप० ।

समाधिक्रमः "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्त- मम् । मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम् । सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः । तथात्म- मनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते । राजयोगस्य मा- हात्म्यं को वा जानाति तत्त्वतः । ज्ञानान्मुक्तिःस्थिते सिद्धिर्गुरुवाक्येन लभ्यते । दुर्लभो विषयत्यागो

[illegible]

[illegible]

इन्द्रियमिदं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम् । मनसोह्यु मनोभावे द्वैतभावः प्रणश्यति । ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम् । मानसे विलयं याते कैवल्यमवशिष्यते । लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्षणम् । न पुनर्वासनोत्थानो लयोविषयविस्मृतिः । एवं नानाविधोपायाः सम्यक्स्वानुभवान्विताः । समाधिमार्गाः कथिताः पूर्वाचार्य्यैर्महात्मभिः । सुषुम्णायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजन्मने । मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने । अशक्यतत्त्वबोधानां मूढानामपि सम्मतम् । प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ' हठप्र० ।

नादानुसन्धानप्रशंसा श्रीआदिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिता जयन्ति । नादानुसन्धानकमेव कार्य्यं मन्यामहे मान्यतमं लयानाम् । मुक्तासनस्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम् । शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमेकान्तधीः सुधीः । काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति । नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते । श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखानां निरोधनं कर्त्तव्यम् । सुषुम्णामार्गेण स्फुटममलः श्रूयते नादः" हठप्र० ।

'आरम्भश्च घटश्च तथा परिचयस्तथा । निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् । विसृष्टं सकलं चापि नादे दुग्धाम्बुवत्परः । एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते । औदासीन्यपरो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी । उन्मनीकारकं सद्यो नादमेवावधारयेत्' । यत्र काले चौपटी वा पटी वा पद्मा कारि गोपद्मे वा पद्मे वा मध्ये निजानन्दमारभ्य घण्टा पाणौ द्वापोकर्ण्ण भोग्य पात्रम् । सर्व्वचिन्तां परित्यज्य सावधाने च सर्व्वदा । नादमेवानुसन्धत्ते नादे चित्तं विलीयते' हठप्र० ।

आरम्भावस्था "ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसम्भवः । विचित्रः क्वणको देहे श्रूयतेऽनाहतो ध्वनिः । सम्पूर्णहृदये शून्ये आरम्भो योगवान् भवेत्" हठप्र० ।

घटावस्था "द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः । दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तथा । विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः । अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत्" हठप्र०

परिचयावस्था 'तृतीयायां तु विज्ञेयो विहायो मर्द्दलध्वनिः । महाशून्यं तदा याति सर्व्वसिद्धिसमाश्रयम् । चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः । दोष-दुःखजराव्याधिक्षुधानिद्राविवर्ज्जितः' । रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा सर्व्वपीठगतोऽनिलः" हठप्र० ।

निष्पत्त्यवस्था "निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत् । एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधायकम् । सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत् । अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम् । लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते । राजयोगपदं प्राप्तुं हठोपायश्च केवलम् । हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः । तस्मात् प्रलयसम्भवो जायते नादतो मयि" हठप्र० ।

नादानुसन्धानतत्फलञ्च "नादानुसन्धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्रवृद्धम् । आनन्दमेकं वचसामगम्यं जानाति तत्त्वं गुरुनाथ एव । कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यच्छृणोति ध्वनिं मुनिः । तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत् स्थिरपदं व्रजेत् । सर्व्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा । नादमेवानुसन्धत्ते योगसाम्राज्यमिच्छता । मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धान्नापेक्षते यथा । नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्नहि काङ्क्षति । नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमम् । विस्मृत्य सर्व्वमेकाग्रं कुत्रचिन्नहि धावति । मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः । नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः । नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते । अन्तरङ्गकुरङ्गस्य रोधे व्याधायतेऽपि च । अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते । नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्यापि योगिना । अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम् । पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् । श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् । वर्द्धमाने ततोऽभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः । आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरनिस्वनाः । मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्थघण्टाकाहलजास्तथा । अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनाः । इति नानाविधो नादः श्रूयते देहमध्यतः । महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ । तत्र सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत् । यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः । तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते । घण्टानिनादमङ्कुशं गन्धान्तं करपद्मवत् । अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् । तावदाकाशसङ्कल्पो यावत् शब्दः प्रवर्त्तते । निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीयते । यत् किञ्चि-

हठि पु॰ हठ–इन् पृषो॰ । पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे (हाँड़िकाठ) शब्दर॰ । [शब्दमा॰ स्त्रियां ङीप् ।

हठिक पुस्त्री॰ हठ–इकन् पृषो॰ । नीचजातिभेदे (हाँ'ड़ि)

हड्ड न॰ हठ–ड डस्य नेत्त्वम् पृषो॰ । अस्थि (हाड़) । स्वार्थे कन् । नीचजातिभेदे (हाड़ि) शब्दमा॰ । इन् हड्डिरप्यत्र । [शब्दच॰ ।

हड्डज न॰ हड्डात् जायते जन–ड । अस्थिसारे मज्जायां

हड्डिक पु॰ हड्डि+स्वार्थे क । (हाड़ि) जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स च यथा "पद्मावत्याख्यया ... नेटीवीर्येण गोमकः । बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डि ... ... पोद्दिकस्तथा" ब्रह्मवै॰ ब्र॰ख॰ १०अ॰ ।

हण्डा स्त्री हन–डा डस्य नेत्त्वम् । १मृण्मयपात्रभेदे (हाँड़ा) २नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने अव्य॰ । हञ्जावत् आवन्तोऽपि ऐषार्थे स्त्री भरत ।

हण्डिका स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन् । क्षुद्रे मृत्पात्रे (हाँड़ि) ।

हण्डिकासुत पु॰ हण्डिकाया सुत इव । क्षुद्रे मृत्पात्रे हण्डिकाकारे (हाँ'ड़) त्रिका॰ । [अमरः ।

हण्डे अव्य॰ हन–डे डस्य नेत्त्वम् । नाट्योक्तौ नीचसम्बोधने

हत त्रि॰ हन–क्त । १मारिते २प्रतिहते ३गतविहृते ४आशा ईहिते अमरः ५गुणिते च । भावे क्त । ६हनने ७गुणने न॰ ।

हतक त्रि॰ हत इव नष्टप्रायत्वात् कन् । नष्टप्राये (मड़ा) ।

हताश त्रि॰ हता आशा यस्य । १आशाशून्ये २निर्दये ३पिशुने च मेदि॰ ४वन्ध्ये शब्दर॰ ।

हति स्त्री हन–भावे क्तिन् । १हनने २मारणे ३व्याघाते ४अपचये ५गुणने च ।

हत्नु पु॰ हन–क्नु । १व्याधौ २शस्त्रे च उणा॰ ।

हत्या स्त्री हन–भावे क्यप् । १मारणे वधे प्राणवियोगानुकूलव्यापारे "ब्रह्महत्या सुरापानम्" स्मृतिः २हनने च ।

हथ त्रि॰ हन–क्थ । विषण्णे उणादि॰ ।

हद पुरीषोत्सर्गे भ्वा॰ आ॰ अक॰ अनिट् । हदते अहत्त ।

हद्दा स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गीबलानयनोपयोगिनि ग्रहभेद स्वामिकराशिभेदरूपांशभेदे यथाह नीलकं॰ता॰

"मेषेऽङ्गतर्काष्टशरेषुभागा जीवास्फुजिज्ज्ञारयमेश्वराणाम् । वृषेऽष्टषड्नागशरानलाख्या शुक्रज्ञजीवार्किकुजेश्वराः स्युः । युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किपाः स्युः । कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्ययमेश्वराणाम् । सिंहेऽङ्गभूताद्रि रसाङ्गभागा देवेज्यशुक्रार्किबुधारपाः स्युः । स्त्रियां नगाशाब्धिनगाब्धिभागा सौम्योशनोजीवकुजार्किनाथाः । तुले रसाष्टाद्रिनगाब्धिभागाः कोणज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः । कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागा भौमास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम् । चापे रवीशाब्धिशराब्धि वेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम् । मृगे नगाद्र्यष्ट युगाब्धिभागा सौम्येज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दाः । कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागाःज्ञशुक्रजीवारशनैश्चराणाम् । मीनेऽर्कवेदाग्निनन्दपक्षाः सितज्ञसौम्यारशनैश्चराणाम् । त्रिंशत्क्रमे विषमित्रभेषु ... चन्द्राटमक द्रिकाणे" ।

हन वधे गतौ च भ्वा॰ प॰सक॰ अनिट् । हन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्म (एव) अहि अवधीत् । जघान जघनिथ जघन्थ । णिच् घातयति जिघांसति अघानि अवधि । णिच् घातयति जिघांसति अघन्यत "कृष्ण हन्ति कुञ्जरि" इत्यादावाधुनिका गतौ निरूढार्थतामाहुः ।

अभि+आघातभेद केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघात ।

अव+प्रावात्वरपरधावव्यापारभेदे ब्रीहीनवहन्ति । [घातः ।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगानुकूलव्यापारे आहन्ति आ॰ स्वाङ्गकर्मणि अकर्मत्वे च आत्म॰ वक्ष आहत ।

प्रति आ+प्रत्याघात प्रतिपक्षे प्रत्याहन्ति । [व्याघ त

वि+आ परस्परस्य विरोधे विशेषेण ताडिते च व्याहन्ति

उद्+अर्द्ध गतौ उत्तोलन हनने च ।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घात आरम्भार्थ उक्तिभेदः ।

नि+निशेषेण हनने स्वरान्तरघातेन उदात्तस्वरसम्पादने च

निर्+निःशेषेण हनने वाद्यादियन्त्रे च । "निघ्नति भूमि चरने मरुत्" ।

परा+प्रतिबन्धे निरोधे ।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च । [प्रति योधा ।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म॰ । व्यति-

सम्+सम्यक् हनने समूहभावे च ।

हन् अव्य॰ हन–भावे क्विप् । १पाखौ २पतनये च मेदि॰ । कर्त्तरि क्विप् । ३हननकर्त्तरि त्रि॰ वृत्रहा ब्रह्महा ।

हन त्रि॰ हन कर्त्तरि अच् । हननकर्त्तरि त्रि॰ शो॰ ।

हनन न॰ हन–भावे ल्युट् "प्राणप्राणवियोगफलव्यापारो हननं स्मृतम्" इत्युक्ते १व्यापारभेदे २गुणने च । [रत्नमा॰ ।

हनील पु॰ हन–इन् ङीप् हन्या लीयते ली–ड । केतकीवृक्षे

हनु(नू) पुस्त्री॰ हन–उन् स्त्रीत्वे वा–ऊङ् । १कपोलद्वयोपरिस्थे मुखभागभेदे २अस्त्रविशेषिन्या स्त्री अमर ।

[illegible]

हनुमत् पु० [illegible]

हनु(नू)मत् पु० हनु(नू)+मतुप् [illegible]

हनूष पु० [illegible]

हन्त [illegible]

हन्तकार पु० [illegible]

हन्त पु० [illegible]

हन्तृ त्रि० [illegible]

हम त्रि० [illegible]

हम्भा स्त्री० [illegible]

हम् [illegible]

हय [illegible]

हय पु० [illegible]

[illegible]

हयकातरा स्त्री० [illegible]

हयगन्ध पु० [illegible]

हयप्रिय पु० [illegible]

हयग्रीवहन् पु० [illegible]

हयदम पु० [illegible]

हयन [illegible]

हयपुच्छी स्त्री० [illegible]

हयप्रिय पु० [illegible]

हयमार पु० [illegible]

हयमारक पु० [illegible]

हयवाहन पु० [illegible]

हयवाहनसङ्कर पु० [illegible]

हयशाला स्त्री० [illegible]

हरनाथां भितैर्बिया । सोमनाथादिनाथाश्च ततपुरी पश्य निर्गमम् । यस्यां यात न पूर्वोत्ति इत्रदेवे दिवाकरे । कपिलमस्मृगमात्मत्स्ये १२४ पृ० यथाक्रमे च दयम् ।

हयग्रीव पु० हयस्येव ग्रीवास्य । १विष्णुमूर्त्तिभेदे हयग्रीवे पञ्चरात्रे तत्पूजादिकं दगृम । २गाथवमूर्त्तिभेदे गाथव मगल्ये ६०० पृ० दगृम् ।

हया स्त्री भव हयगन्धोऽस्त्याः अच् । अश्वगन्धायाम् राजनि० । घोटक्यां तु हयीत्येव ।

हयाध्यक्ष पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्ष । अश्वरक्षणाधिकृते

हयानन्द पु० हयमानन्दयति आ+नन्द्-णिच्-अण् । मुद्गे राजनि० ।

हयारि पु० ६त० । करवीरे रत्नमा० ।

हयागना स्त्री हयेरनन । अन-ल्युट् । बडवायोगमे शब्दच०

हयासन पु० हयेषु असन. । अश्वाले याज्ञाने विश्वे त्रिका०

हर पु० हृ-अच् । १मते अमर २अग्नौ ३गर्द्दभे ४विभाजके च "अमोन्यहाराभिहतौ हरांशाविति" लीला० । हृ-भावे अप् । ५हरणे ६विभाजने च ।

हरगौरी स्त्री हरदेहार्द्धरूपा गौरी शा०त० । अर्द्धनारी श्वररूपे १शिवपार्वत्योर्मूर्त्तिभेदे तद्ध्यानम् । ६७०१ पृ० दगृम् । द्वन्द्व० । २शिवपार्वत्यो द्वि० व० ।

हरचूडामणि पु० हरस्य चूडामणिरिव । चन्द्रे ।

हरण न० हृ-भाव ल्युट् । १स्थानान्तरकरणे २विभाजने च कर्मणि ल्युट् । ३यौतुकादौ देये धने मा० था हरणाहरणपद २२१पृ०। ४भुजे मेदि० ।

हरतेजस् न० ६त० । १पारदे राजनि० २शिववीर्ये च । करवालादयोऽप्यत्र । [गङ्गायां जमच० ।

हरशेखरा स्त्री हरस्य शेखरमाश्रयत्वेनास्त्यस्याः अच् ।

हरि पु० हृ-इन् । १विष्णौ २शिवे ३सर्पे ४वानरे ५भेके ६शुकपक्षे अमर । ७इन्द्रे ८सूर्य्ये ९वायौ १०अग्नौ ११यमे १२हरे १३सूर्य्ये १४किरणे जम्बुद्वीपस्य १५वर्षभेदे १६चन्द्रे च मेदि० १७मयूरे १८कोकिले १९हंसे २०अश्वे शब्दर० । भर्त्तृहरिनामके वाक्यपदीय ग्रन्थकारके २१पण्डिते त्रिका०। २२पिङ्गलवर्णे २३हरि दर्णे हेमच० २४तद्वति त्रि० । "हरि विदित्वा हरि भिश्च वाजिभिः" रघु । २५पीते अनेकार्थको० ।

हरिक पु० हरि+स्वार्थे कन् । पीतहरिद्वर्णाश्वे हेमच०

हरिकेलीय पु० हरिकेलिमर्हति छ । वङ्गदेशे हेमच ।

हरिकेश पु० हरि पिङ्गल कशाऽस्य । १शिवे २शिवभक्त-यक्षभेदे च । स एव तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्व म प्राप्त इति काशीखण्डे ३२अ० स्थितम् । तत्कथा ५० १६८अ० दगृम् । [यास थवरा जतायां राजनि ।

हरिक्रान्ता स्त्री हरिस्तद्वर्णः क्रान्तः येन । विष्णुक्रान्ता

हरिगृह न० ६त० हरेर्विष्णुमूर्त्तेर्गृहम् । १हरिमूर्त्तिगृहे २एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।

हरिचन्दन न० हरेरिन्द्रस्य प्रिय चन्दनम् चन्दयति आदि-ल्यु ६त० वा । १देवतरुभेदे अमर । हरेर्विष्णोः प्रिय चन्दनम् । २श्वेतचन्दने ३गोशीर्षनामक मलयैक-देशजाते चन्दनभेदे ४ज्योत्स्नायां ५कुङ्कुमे मेदि० । ६पद्मकेशरे हेमच० ।७इन्द्राणी च न०शब्दर० । "हरिच न्दनन्तु दिव्य हिम तटिक्त दाह महत् । पित्तापिपासाविश्वमदघ्न । गाथमान्यनेदं हृयं राजनि० । "हरि च तस्मिन्काल कपूरागुरुयोगत । अथ वा लेप रेयौक्य हरिचन्दनयुग्मत" पद्म० पा० ख० १२अ० चन्द्र दयुजद्व्यये च ।

हरिण पुस्त्री० हृ-इनन् । मृगभेदे ख्याते १पशौ अमर स्त्रियां ङीष् । २शिवे ३विष्णौ ४हंसे ५शुक्लवर्णे ६पाण्डु-वर्णे च । ७तद्वति त्रि०अमर । "हरिणः शीतलो बद्ध-विण्मूत्रो दीपनो लघु । रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातघ्नः" राजव० तन्मांसगुणाः । "हरिणमपि विजेय पञ्चभेदोऽत्र भैरव । ऋष्य खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु धर्मज्ञाने च कीर्त्तिताः" कालिकापु० ६६अ० । [शब्दर० ।

हरिणनर्त्तक पु० हरिण इव नृत्यति नृत-ण्वुल् । किन्नरे

हरिणहृदय पु०हरिणस्येव भीत हृदयमस्य । भीरौ शब्दर०

हरिणाक्षी स्त्री हरिणस्येवाक्षि यस्याः ६त० ६त० वा पच समा० ङीष् १चक्रविलासिनीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० । २हरिणतुल्यनेत्रयुत त्रि०स्त्रियां ङीष । "हरिणाक्षि ! घटाक्षेण आत्मानमवलोकय" इत्युद्भटः ।

हरिणाङ्क पु० हरिणः मृगनामको मृगोऽङ्कश्चिह्नम् अङ्के क्रोडे वा यस्य । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।

हरिणी स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीष् तस्य न । १हरितवर्णायां स्त्रियां मेदि० २स्वर्णप्रतिमायाम् अमर । ३स्वर्ण-यूथ्या ४मञ्जिष्ठायां राजनि० । ५मृगस्त्र्यां ६वरस्त्रियां शब्दर० "नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" "यदा हरिणी तदा" छ० र० उक्तलक्षणके ७सप्तदशाक्षरपादके छन्दो-भेदे हरिणस्य स्त्री ङीष् । दन्तग्राहक ८वणभेदे ।

[illegible]

हरित् पुं [illegible]

हरितपर्ण न [illegible]

हरित पुं [illegible]

हरितक न [illegible]

हरितपत्रिका स्त्री [illegible]

हरितमाल पुं [illegible]

हरिताल न [illegible]

हरितालिका स्त्री [illegible]

हरिताश्म न [illegible]

हरिद्भ पुं [illegible]

हरिद्रव पुं [illegible]

हरिदेव पुं [illegible]

हरिद्गर्भ पुं [illegible]

हरिद्रुम पुं [illegible]

हरिद्रा स्त्री [illegible]

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "वनहरिद्रा कुष्ठवातास्रनाशिनी"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारुरास्रवत्। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभि सुरनायिका। आम्रगन्धि-हरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तहृन्मधुरा-तिक्ता सर्वकण्डुविनाशिनी" भावप्र०।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसारः। [स्त्रियां ङीप्।

हरिद्राङ्ग पु स्त्री० हरिद्रेव पीताङ्गमस्य। हरितालपक्षिणि शब्दच०

हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २वर्णुरके ३पीतवर्णे च। ४तद्युति त्रि० अमरः।

हरिद्राराग त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे पोरुषे। "क्षणमात्रानुरागश्च हरिद्रा राग उच्यते" हेमा०।

हरिद्रु पु० हरि हरिद्वर्णो द्रुः वृक्षादिहारा द्रु। १वृक्षमात्रे हेमच०। २दारुहरिद्रायाम् अमरः। [तीर्थभेदे

हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं सेवनात्। स्वनामख्यात

हरिनामन् न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। हेम०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पु स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

हरिन्मुद्ग पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। वर्तिमुके मुद्गे राजनि०।

हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयके चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीरे ७शङ्खे ८बन्धूके पु० राजनि०। ९शिवे १०वातुले च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्यां १४द्वादश्यां तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमरः।

हरिवालुक न० हरेर्विष्णोः प्रिया वालुकास्य। एलवालुके

हरिभक्त त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वभूतेषु यो विष्णुं भावयेद् समभावतः। हरौ करोति भक्तिं च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मपु० ३५ अ० उक्ते २सर्वकामसमर्दिपूर्णे हरिभिक्ते पु०। [शब्दर०।

हरिभद्र न० हरिं भद्रयति सुखयति णिच्-अच्। हरितालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेक भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

हरिमन्थ पु० मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तत्र बहुशस्यनेऽपि पीतत्वात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २अग्निमन्थवृक्षे शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरत। [१चणके भरत।

हरिमन्थक पु० हरिः पीतो मन्थः एकदेशो यस्य कप्।

हरिमन्थज पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमर। २कलायमुद्गे च हेमच०। [त्रिकाण्ड०।

हरिय पु० हारं हरितं याति या-क। पीतवर्णे हये

हरिलोचन पु स्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (कैकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

हरिवंश पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो यत्रोपलेनास्त्यस्य अच्। महाभारतान्तर्गत खिलरूपे व्यासकृते ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० ३२५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र दृष्टान्ता कीर्त्यन्ते क्रमशोऽधुना। तत्रादावादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परम्। पृथ्वैन्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिः सङ्ख्यातास्तथा। मारुतोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशाख्यानकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्य कीर्त्तनं सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरथवंशकीर्त्तनं कीर्त्तिदर्शनम्। वृष्णिवंशे प्रसवश्च कृष्णाद्यैश्च। दितेरदाप्रतिसर्ग च त्रिपदो चरितस्य च। सर्वमेतद्दितेर्भ्रातुः पुत्रवत्स कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कश्यपस्य च आवहनसमयेऽस्य। अशेषाणि कीर्त्तितानि विष्णोः प्रादुर्भावाततः परम्। तारकामययुद्धं च तत्राकल्पवर्णनम्। योगनिद्रा च विष्णोर्वासगृह देवस्य। ब्रह्मा च देवगणाश्च धतरच तथा। ततो नारदवाक्यं च स्वगर्भविनिर्गमः। आख्यानं पुनः कंसवधोत्पत्तिः प्रपदयते। गमनं विष्णोः व्रजे निवर्त्तनम्। पूतनाया वधा भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। ... निवेदनम्। गावो वर्धनाधीप यमुनातीरदर्शनम्। चारियत्वापि द्रुमं धेनुकस्य वधः तथा। प्रलम्बस्य वधश्चैव गोवर्द्धनमेव च। गिरियज्ञप्रवर्तनं गोपदुग्ध-विधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपालमण्डलं तथा। अरिष्टस्य च वधश्चापि केशिनो निधनं तथा। अक्रूरागमनं चैव मागधोत्सवदर्शनम्। ... कथनं कंस-वध्यां ततः परम्। ... कथं तु निधनञ्चापि विद्याप्रकाशस्यवर्णितम्। उग्रसेना-

[illegible]

हरिवल्लभा [illegible]

हरिवास [illegible]

हरिवंश [illegible]

हरिवासर [illegible]

[illegible]

हरिवाहन [illegible]

हरिबीज [illegible]

हरिमन्थ [illegible]

हरिवर्ष [illegible]

हरिवर्षपुर [illegible]

हरिप्रिय [illegible]

हरिसङ्कीर्तन [illegible]

हरिहय [illegible]

हरिहर [illegible]

हरिहरक्षेत्र [illegible]

हरिहरात्मक [illegible]

हरीतकी [illegible]

हरेणु [illegible]

हर्मन् न० हृ+मनिन् । जृम्भणे (हाइतोला) शब्दरत्ना० ।
हर्मित त्रि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर० २दग्धे ३ क्षिप्ते च मेदि० ।
हर्म्य न० हृ-यत् नुट् च । इष्टकाकाष्ठादिरचिते धनिनां गृहभेदे अमरः "रम्यं हर्म्यतलम्" इति भवोध० ।
हर्य कान्तौ चुरा० गतौ भ्वा० पर० सेट् । हर्यति अहर्यीत् । [अमरः । स्त्रियां ङीप् २कुबेरे च शब्दा० ।
हर्यक्ष पु स्त्री० हरि पिङ्गलमक्षि यस्य अच्समा० । १सिंहे
हर्यश्व पु० हरिनामा हरिवर्णौ वाऽश्वोऽस्य । इन्द्रे ।
हर्ष पु० हृष-घञ् । १सुखे अमर २इष्टाधिगमजन्यानन्दे । ३कन्दर्पपितरि "पुत्रस्य सवाच । "कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते । स भक्त्वेष मदनो धर्मस्य तनयागतः" । वामनपु० ८अ० । ४ऋषिभुनोगन्धर्वभेदे हर्षं करोति तद्वस्त्या दृष्ट्या । [शब्दमा० ।
हर्षक त्रि० हृष-णिच् ण्वुल् । १हर्षकारके । २पर्वतविशेषे
हर्षण पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष-णिच्-ल्यु । १विष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारके त्रि० । ३नेत्ररोगभेदे ४श्राद्धभेदे ५श्राद्धदेवभेदे पु० शब्दच० । हृष-भावे ल्युट् । ६हर्षे न० ।
हर्षपद न० ६त० । नीय० तानकोष्ठे चक्रविशेषस्य अश्व्यादिस्थानभेदे । यथोक्तम् "नन्दालिचक्रज्जलभवन्तपुनश्वया दलाङ्कपदं शनोज्ञम् । भिन्न भिन्न सम्मत क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" । हर्षस्थानादयोऽप्यत्र । "न हर्षस्थानमाश्रित" नीलक० ।
हर्षमाण पु० हृष-शानच् पानच् । सुहृचित्ते अमर ।
हर्षयित्नु पु० हृष णिच्-इत्नु । १पुत्रे २स्वर्णे न० मेदि० । ३हर्षयोगे त्रि० । [२हर्षकारके त्रि० ।
हर्षिणी स्त्री हृष-णिच्-णिनि ङीप् । १विजयायाम्
हर्षित त्रि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्षं प्रापिते च ।
हर्षुल पु स्त्री० हृष+उलच् । १मृगे स्त्रियां ङीप् । २कामुके त्रि० कौ० । ३हर्षयोगे त्रि० । [वादि० पर० कर्म०
हल विलेखे भ्वा०पर०सक० सेट् । हलति अहालीत् अहलीत् ।
हल न० हल्यते अनेन हल-घञर्थे करणे क । लाङ्गले अमर । तद्विवरणं २१८८पृ दृश्यम् ।
हलदी स्त्री हल-धार-इन्नन् ... दायति शोधयति दे-क गौरा० ङीष् । हरिद्रायाम् राजनि ।
हलधर पु० हलं धरति आयुधत्वेन उपजीवनत्वेन वा हृ-अच् । १बलरामे शब्दर० । २कृषके त्रि० "धन्यू विता हलधरेण पदावपाते" उद्भट ।
हलभूति स्त्री हलेन कर्षणाख्या भूतिः । उञ्छवृत्तौ शब्दर०
हलभृत् पु० हल बिभर्ति हृ-क्विप् । १बलदेवे त्रिका० २लाङ्गलधारके च । [१हलधिकार्ये च ।
हलभृति पु० हल... १मुनिभेदे त्रिका० । २हलस्य धारणे
हला अव्य० हेति लीयते ला-क । नाट्योक्तौ १सख्यौ सम्बोधने अमर । २सख्यां जटा० ३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री अजयपालः ।
हलायुध पु०हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः २ब्राह्मणसर्वस्वादिग्रन्थकारके विद्वद्भेदे च ।
हलाह पु स्त्री० । चित्रितार्थे हेमच० स्त्रियां ङीप् ।
हलाहल पु०हलेनेव आहलति विलिखति आ+हल-अच् । १विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३ब्रह्मनाया मेदि० । ४बुद्धभेदे त्रिका० ।
हलि पु० हल-इन् । हलवृत्ते शब्दर० ।
हलिन् पु० हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन उपजीवनत्वेन वा इनि । १बलरामे अमर २कृषके त्रि० । हलस्य आकारो विद्यते यस्य ङीप् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गली वृक्षे रत्नमा० इनि । हलानां समूहः ङीप् ४हलसमूहे स्त्री । [राजनि० ।
हलिप्रिय पु० ६त० । १कदम्बवृक्षे अमरः । २मदिरायां स्त्री
हली स्त्री हल-इन् ङीप् । कलिकारीवृक्षे राजनि० ।
हलीन पु० हलाय हित ख । शाकवृक्षे (सेगुन) शब्दच० ।
हली(म)सक पु पाण्डुरोगभेदे "यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरित श्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्राल्पाग्निर्मृदुज्वर । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हली(म)कं तदा तस्य विद्यादनिलपित्तत" भावप्र० ।
हलीषा स्त्री हलस्य ईषा दण्ड० । लाङ्गलदण्डे ।
हल्य त्रि० हल हलकर्षणमर्हति तस्येदं वा यत् । १हलकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ अमर । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमर । [अमरटीका ।
हल्ल विलासे भ्वा० पर०अक० सेट् घटादिरित । हल्लति
हल्लक न० हल्ल-ल्युट् घटादोपित । हल्ल-मनन०नाते क्विप् हल् वाति वा-क । हलाया धनुर्वा । रक्तकह्लारे (उड़ा) अमर ।
हल्लीश न० हल-क्विप् लस-अच् पृषो० कर्म० । स्त्रीणां मण्डलीभावनृत्ये । तत स्वार्थे क । अमरः । "मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीसकं तु तद्" हेमच०

[illegible]

[illegible]

हस्तिनख पु० [illegible]

हस्तिनापुर न० [illegible]

हस्तिनी स्त्री० [illegible]

हस्तिप पु० [illegible]

हस्तिपक पु० [illegible]

हस्त्यारोह पु० [illegible] हस्तिपके अमर ।

हा अव्य० [illegible]

हाटक न० [illegible]

[illegible]

शाल [illegible]

शालि [illegible]

शार [illegible]

शारिका [illegible] (शारिका) [illegible]

शारदा [illegible]

[illegible]

शारिवा [illegible]

शारीर [illegible]

शार्ङ्ग [illegible]

शाल [illegible]

शाला [illegible]

शालिनी [illegible]

शाली [illegible]

[illegible]

सा॰द॰“विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः । विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः । निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः” ।

हासस् पु॰ हस–णिच् असुन् । चन्द्रे वेदनि॰ ।

हासिका स्त्री हस–भावे ण्वुल् । हासे हेमच॰ ।

हास्तिक न॰ हस्तिनां समूहः ठञ् । हस्तिसमूहे अमरः । अचित्तहस्तिधेनोरिति ठक् । २हस्त्यारोहे ।

हास्तिन न॰ हस्तिना नृपेण निर्वृत्तम् नगरम् अण् सयो गवरत्वादिना नटिलोपः । हस्तिनापुरे त्रिका॰ । हस्तिना दघ्न हस्तिन परिमाणं वा अण् । २हस्तिप्रमाणे ३हस्तिपरिमाणे च त्रि॰ ।

हास्य न॰ हस–ण्यत् । १हासे हसने अमरः २श्रृङ्गारानुगे रसभेदे च । “विकृतस्य हसितं स्मेरं मोचितमथ मथापरम् । अपहसितं द्वयेन् तत्र योन्मादश्च नैषधा” माघके ६६श्लो॰ ।

“ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः” । “ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् । किञ्चित् लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्” सा॰ द॰ ।

हाहा पु॰हेति शब्दं जहाति त्यज् ।१देवगन्धर्वभेदे अमरः । अदन्त हाहाशब्दोऽपि तत्रार्थे भरतः । हा–हिनम् २विषादशब्दे ३शोकशब्दे च अव्य॰ मेदि॰ ।

हाहाकार पु॰हाहा इत्यस्य कारः कृ–भावे घञ् ।१युद्धशब्दे २शोकध्वनौ च । [त्रिकाण्ड ।

हि शब्दे गतौ च स्वा॰पर॰सक॰अनिट् । हिनोति अहैषीत्

हि अव्य हा–हि–वा डि । १हेतौ २अवधारणे अमरः । ३विशेषे ४प्रश्ने ५सम्भ्रमे ६हेतूपदेशे ७असूयायां च मेदि॰ ८पादपूरणे ९शोके च शब्दर॰ ।

हिंसक पु हिनस–ण्वुल् । १व्याघ्रादौ हिंस्रे पशौ २शत्रौ च ३आथर्वणे विप्रे ४हिंसाकारके त्रि॰ शब्दर॰ । “भोजनानुमन्ता संस्कर्ता क्रयविक्रयिहिंसकाः । उप हर्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा मताः” काशीख॰ ।

हिंसा स्त्री हिनस–अ । १वधे मेदि । २चौर्यादिदुष्कर्मणि च अमरः । “हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी । ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः” इत्युक्तात्तु । वैधहिंसाशब्दे ४९७१ पृ॰ दृश्यम् ।

हिंसारु पु॰ हिनस–आरु । व्याघ्रे त्रिका॰ ।

हिंसालु पु॰ हिंसा+अस्त्यर्थे आलु । १हिंसाशीले उणा॰ । २कुक्कुरे पु॰ हारा॰ ।

हिंसीर पु॰ हिंसा–ईरन् । १व्याघ्रे २खगे च उणा॰ ।

हिंस्र त्रि॰ हिनस–र । १हिंसाशीले अमरः । २घातुके ३भये ४भीमसेने ५हरे पु॰उणा॰।६मांस्या ७काकादन्या ८जटामांस्याम् ९एलवालुकायां १०गवेधुकायां ११शिरायाम् १२मेदोधातौ च स्त्री शब्दच॰ । [अप्हिक्कीत् ।

हिक्क कूजने भ्वा॰ उ॰अ॰ सेट् । हिक्कति ते अहिक्कीत्

हिक्क हिंसायां चु॰उभ॰सक॰ सेट् । हिक्कयते अजिहिक्कत ।

हिक्का स्त्री हिगिति शब्द करोतीति पृषो॰। रोगभेदे (हेचकी) अमरः ।

तन्निदानादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

“अथ हिक्काधिकारः । तत्र हिक्काया विप्रकृष्टं निदानमाह “विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपाऽनिलैः । व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते” । अपतर्पणमनशनादि । संप्राप्तिमाह “वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्का करोति हि । अन्नजा यमला क्षुद्रा गम्भीरा महती तथा” । सामान्यलक्षणमाह “मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनं यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः” । वायुरत्र चोदान प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्धं याति । सस्वनः शब्दवान् । ऊर्द्धगमनक्रियाविशिष्ट यकृदित्यादि स्त्रिष्ट इति शब्दोऽप्यत्र दीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् नि सारयन् इवेत्यर्थः । वायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति वक्ष्यति । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् पचादिः हिगिति शब्दं करोतीति वा । पूर्वरूपमाह “कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च” । वदनस्य कषायता रसतः । अन्नजालक्षणमाह “पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनलः । हिक्कयत्यूर्द्धगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्” अनिलः प्राणो वायुः । यमलाहिक्कामाह “चिरेण यम-

[illegible]

छिद्र [illegible] (छिद्र) [illegible]

[illegible]

छिद्रनालिका [illegible]

छिद्रनिर्माण [illegible]

छिद्रपाल [illegible]

छिद्रपर्णी [illegible]

छिद्रवत् [illegible]

[illegible]

छिद्रवत् [illegible] (छिद्रवत्) [illegible]

छिद्रविराटिका [illegible]

छिद्रात्म [illegible]

छिन्न [illegible]

छिन्नक [illegible]

छिन्नीर [illegible]

छित [illegible]

छिदिका [illegible]

छिदिरामिति [illegible]

छिदिरापति [illegible]

छिदुर [illegible]

छिदिरक [illegible]

छिद्रको [illegible]

छिद्री [illegible]

छिद्रोमित्रम [illegible]

छित [illegible]

छितय [illegible]

हितकारिन् त्रि० हितं करोति कृ-णिनि । शुभकारके ।
हितप्रणी पु० हितं प्रणयति प्र+णी क्विप् । चारे शब्दर० ।
हितावली स्त्री हितम् आवलयति आ+वल-इन् ङीप् भार्याभेदे शब्दर० । [कारिणि स्त्रियां ङीप् ।
हितैषिन् त्रि० हितमिच्छति इष-णिनि । हितेच्छु
हितोपदेश पु० हितस्य इष्टसाधनस्य उपदेशः । १हितस्य उपदेशे विष्णुशर्मकृत २नीतिग्रन्थभेदे च ।
हिन्ताल पु० हीन-ताल: वृक्षात पृषो० । (हेँताल) इति ख्याते वृक्षे अमर "हिन्तालो मधुरास्तत्र कफक्षत् पित्तदाहहृत् । श्रम-श्वासापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्" राजनि० ।
हिन्दोल पु० हिन्दोल+अच् पृषो० । १आवर्तयुक्तपञ्चविंशत दोलनयन्त्रे च भगवतो दोलनकर्मे २उत्सवभेदे ३रागभेदे च सङ्गीतदा० । ४दोलायां स्त्री आर्यं च । वामभेदे जटा० ।
हिन्दु पु हीनं दूषयति दुष+डु पृषो० । जातिभेदे । "पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया । अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ । पञ्च खानाः सप्त मीरा नव शाहा महाबलाः । हिन्दुधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः । हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! । पूर्वाम्नाये नवशतं षडशीति प्रकीर्त्तिताः । फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिता । इंरेजा नवषट् पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः" मेरुतन्त्रे २३प्र० । प्रमाणमिदम् ।
हिम न० हि-मक् । १आघावस्थ्यु ते जलकणे २शीतस्पर्शे ३तद्वति त्रि० अमर । ४सूक्ष्मैलायां ५रेणुकायां ६भद्रमुस्तायाम् ७नागरमुस्तायां ८पृक्कायां ९त्वाचिकायां च स्त्री राजनि० । १०अयत्नग्रपाषाणात्मके वृक्षभेदे ११चन्दनवृक्षे पु० हेमच० १२कर्पूरे पु० राजनि० ।
हिमक पु हिमेन कायति कै-क । विकङ्कतवृक्षे राजनि० ।
हिमकर पु० हिमं करः किरणो यस्य हिमं करोति शैत्यकारित्वात् कृ-अच् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० । हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।
हिमकूट पु० हिमस्य कूटं यत्र । १शिशिरर्त्तौ राजनि० हिमप्रचुर कूटमस्य । २हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।
हिमगिरि पु० हिममयो गिरि हिमप्रधानो वा गिरि । हिमालयपर्वते हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।
हिमज पु०हिमात् हिमालयात् जायते जन-ड । १मैनाकपर्वते । २पार्वत्यां ३पठ्यां स्त्री मेदि० । हिमे हिमकाले जायते जन-ड । ४क्षीरिण्यां शतार्द्धां स्त्री राजनि० ।
हिमझटि पु० झट इन् इत० । कुज्झटौ हारा० ।
हिमतैल पु० हिमवीर्यं तैलम् । कर्पूरघात तैले राजनि० ।
हिमदुग्धा स्त्री हिमवीर्यमस्य दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम् राज नि० ।
हिमदुर्दिन न० हिमहेतुकं दुर्दिनम् शाक० । हिमपातेन दुःखकरे दिने कृष्णघटावृत्युक्त दिने त्रिका० । [राजनि०
हिमद्रुम पु० हिमप्रधाने जायमान द्रुमः । निम्बवृक्षे
हिमप्रस्थ पु० हिमः शीतल प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते हेमच० । [राजनि० ।
हिमवालुक पु० हिममयो वालुकेव कणो यस्य । कर्पूरे
हिमवालुका स्त्री हिमस्य वालुकेव । कर्पूरे अमरः ।
हिमवत् पु० हिमानि प्राचुर्य्येण सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । हिमालयपर्वते हेमच० ।
हिमवत्सुत पु० इत० । १मैनाकपर्वते २गङ्गायाम् ३उमायाञ्च स्त्री । "गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी । स योगाग्निवशाद्देवी देवी पुत्री मर्त्येश्वरीम्" इत्यपु०१२अध्या०
हिमशर्करा पु० हिमप्रधाना शर्करा शा०त० । यावनालजे राजनि० ।
हिमशैल प० हिमप्रधान शैल । हिमालये ।
हिमशैलजा स्त्री हिमशैलाज्जायते जन-ड । १उमायां शब्दर० २गङ्गायाम् । [(बरफ) पदार्थे च अमर ।
हिमसंहति स्त्री इत० । १हिमसमूहे २हिमेन घनसंहतौ
हिमहासक पु० हिमं हसति शीतवीर्यत्वात् हस-ण्वुल् । हिन्तालवृक्षे जटा० । [राजनि० ।
हिमांशु पु० हिमा अंशवोऽस्य । १चन्द्रे अमर २कर्पूरे च
हिमांशुभिख्य न० हिमांशोभर्याभिख्या शोभा यस्य । रौप्ये हेमच० । तस्य अतिशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।
हिमागम पु० हिमस्यागमो यत्र । हेमन्ते अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ राजनि० ।
हिमाद्रिजा स्त्री हिमाद्रौ हेमाद्रेर्वा जायते जन-ड । १क्षीरिण्यां राजनि० । २पार्वत्यां ३गङ्गायाञ्च ।
हिमाद्रितनया स्त्री इत० । १दुर्गायां २गङ्गायाञ्च हिमाद्रिसुतादयोऽप्यत्र । ३मैनाके पु० ।
हिमानी स्त्री हिमानां संहतिः हिम+ङीप् आनुक् च । हिमसमूहे अमर "आगता यत जलेव हिमानी" उद्भट ।
हिमाराति पु० इत० । १सूर्य्ये २वह्नौ मेदि० ३अर्कवृक्षे ४चित्रकवृक्षे च ।

हिमालय पु॰ [illegible]

हिमाम्भस् न॰ [illegible]

हिमावती स्त्री॰ [illegible]

हिमाह्वया स्त्री॰ [illegible]

हिमोत्तरा स्त्री॰ [illegible]

हिमोत्पन्ना स्त्री॰ [illegible]

हिमोद्भवा स्त्री॰ [illegible]

हिरण न॰ [illegible]

हिरण्मय त्रि॰ [illegible]

हिरण्य [illegible]

हिरण्यकशिपु पु॰ [illegible]

हिरण्यकशिपुदमन पु॰ [illegible]

हिरण्यकामधेनु स्त्री॰ [illegible]

रत्नैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । पञ्चाजिनकुसुम्भयुग्मकराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत् तां गुडधेनुमन्त्रैर्द्विजाय दद्यादथ दर्पणानि” हेमा० दा०मत्स्यपु०। [हेमच०।

हिरण्यकोष पु० हिरण्यस्य कोष इव । कृताकृतस्वर्णरौप्ये

हिरण्यगर्भ पु० हिरण्यं स्वर्णमयाण्डं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हैमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः” मनूक्तेः । तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पिते २हिरण्यगर्भाख्ये पात्रे ३उपचारात्तद्दाने ४गालवपामूर्त्तिभेदे च यानपामसम्बद्धे द्रव्यम् । तस्य दानविधिः हेमा०दा०मत्स्यपु० “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । कुर्य्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः । पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्” । अत्र देशकालविशेषाद्यभिधानादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादि सर्वं हिरण्यगर्भादिषोडशमहादानप्रकृतिभूत मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् । “ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्राय हेमपङ्कजगर्भवत् । त्रिभागहीनविस्तारं प्रमाणं मुरजाकृति” । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रम्, तपनीयमयम्, स्वर्णमयम् हेमपङ्कजम् तदेव गर्भमध्यम्, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । मुरजाकृति, मृदङ्गाकृति । आज्यक्षीरातिपूरितमिति क्वचित्पाठः । तत्र घृतक्षीरे तत्परिमाणे, यद्यपि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तन्न बहिरुच्छलति तथा पूरणीयम् । “दशास्त्राणि रत्नानि दाम सूचीं तथैव च । हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् । पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम्” । दशास्त्राणि दशायुधानि, अभ्राण्यपीति क्वचित्पाठः । तानि आयुधानि अभ्राकारतया, अभ्राणीति । अभ्रमनिलमिति केचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं, मञ्जूषान्वितं बहिरिति । हेमगुच्छाद् बाह्यप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः । बहिर्भास्करसंयुतमिति च पाठान्तरम् “बहिर्भास्करयोर्वक्ष्य ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । वह्निभास्करसंयुतमिति, वा पाठः तदा आग्नेय सदृशः” । तद्वत्स्थानमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं वस्त्र दामादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्य्याणि । “पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् । मुक्तावली-समोपेतं पद्मरागदलान्वितम् । तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्पयेत्” । द्रोणपरिमाणाया व्याख्यातः । इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावारश्चोपायिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये विन्यस्तचक्रस्योपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादन्यद्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्य्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेकः, तदुच्यते । “ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च । सर्वौषध्योदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः” । सर्वौषध्यः, व्याख्याताः, “शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः । नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष! जगद्धात्रे नमो नमः । भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः । ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे । नमस्ते भुवनाधार! नमस्ते भुवनाश्रय! । नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः । यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतभूते व्यवस्थितः । तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्यास्त उदङ्मुखः । मुष्टिभ्यां परिसङ्गृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ । जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम्” । धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्लक्षणञ्च तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणञ्च ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । तत्र दक्षिणमुष्टौ धर्मराजं, वाममुष्टौ चतुर्मुखं इति । “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्य्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः” । जनवलोकनमथवा विशेषं, एतेषु, गर्भाधानादिषु वक्ष्यमाणेषु जातकर्मादिषु मन्त्रयुक्तमनुष्ठानमाग्रमाचार्य्यो यत् “गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत्ततः । जातकर्मादिका कुर्य्यात् क्रिया षोडश चापराः” । ताश्चाभिधीयन्ते । जातकर्म१ नामकरणं२ निष्क्रमणं३ अन्नप्राशनं४ चूडाकर्म५ उपनयनं६ महानाम्नीव्रतं७ ऐन्द्र

[illegible]

दूरं धान्यामादन गच्छत, पूर्वे निरदेवेदिति, स्वस्य दूयदाने चापामर्थितं यच महाव बलिगच्छा यथा-योक्त्वा पूर्णोदद्यात्। स्वपरवादिदूरप्रदाने तु मर्त्त यहृषस्वा, सकलतरचे कामिन्याशेऽपि दृश्या" हेमा॰दा॰

हिरण्याश्वरथ पु॰ हिरण्येन निर्मितः अश्व तद्युक्तरथः। तत्रादिघान्यपर्यादानमध्ये दानार्थं पर्वादिना १क स्मिन सर्वमयस्वयुक्तरथे २तद्दाने न॰। तद्विधियथा 'अथात सवरस्थामि मश्वादानमनुत्तमम्। हिरण्या-श्वरथ नाम महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तस्य तु पूर्ववाचनम्। धाजयाराधन कुर्यात् तथा॰ पुरुषदानवत्। अधिवसनपूर्वमपसमाधानादि-कम्"। तच पुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुल्यपुरुष-दानवदेवितव्यम्, आदिशब्दस्वापि पूर्ववदेव व्याख्या "तस्य जिनं तिलान् कृत्वा काञ्चन सारवद्युतम्। अ-श्वान् षडरथ वा पञ्चकं सकृतरम्। इन्द्रनीलेन कृत्येन ध्वजदण्डेन संयुतम्। नोकपालाष्टकोपेत पद्मरागदलान्वितम्'। अथ तिलानां रथस्य च परि-माणमेव यो पुरुषेच्छया नियम मवतो परिमाणा यथाव, केचित् तु मत्स्यिराणात् हेमहस्तिरथादि दानस्थित तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिच्छ वदन्ति। धुरं युगाधारकाष्ठम्। ध्वजो दण्ड, स च रथस्य सौवर्णत्वात् सौवर्णं एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनील मणिमयेन कलशेन युता कर्तव्या। लोकपालकदम्बक मन्त्र एतदाने, "चत्वारः पूर्वकलशा धान्यान्यष्टो दपैव च। कौशेयवस्त्रयुक्तचारितादितानकम्। माल्येषु फलयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्। यो यस्मात् पुमान् कु र्यात् स तस्मान्नाधिवासनम्"। वितानमत्र पञ्चार्थं, पुरुष इष्टदेवताकार सौवर्णरथे स्थापनीय। पत्राधान इत्यादिकाव। "मेरुर्हिरण्मयतः सार्धं दद्यात् गयना-सनम्। अश्वरश्मिभिरावृत्तः परिस्मृतः कारयेद् बुधः"। भारः पञ्चरसूदयम्, एतस्य पारर्णेन ध्वजयुक्त काञ्चनावाग्यमकरगकत्वेन मेदितव्यम्। "अष्टमो रथयुक्त षड्भिरथ वाजिभिः। दध्यावच युत दद्या-देव मणिच्छध्वजान्वितम्"। हेमेन मिश्रधिष्ठितेन युक्तमिति एकाश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे कार्यः, अश्वद्वयपक्षे हेमसिद्ध इति व्यवस्था। "चक्र रक्षाकुभौ तस्य तुरगस्यावधामिनी। पुण्यं काल ततः स्नात्वा पूर्ववत् स्थापितो द्विजैः। एकपात्रस्वरो दद्या

दिमं मन्त्रमुदीरयेत्"। हेमा॰ दा॰ मत्स्यपुराणीयम्।

हिरुक् अव्य॰ हि–रा॰ धकिक् दट् च। १वजने २स्वाभे मना॰ ३विनार्थे ४मध्यार्थे ५सामीप्य च अमर। ५युक्मे शब्दच॰

हिल भावकरणे तु॰प॰सक॰सेट्। हिलति अहिलीत्।

हिलमोचि(ची) स्त्री॰ हिल–क मुच–इन् कर्म॰ वा ङीप् (हेलेञ्चा) शाक शब्दर॰ पार्श्वे च तत्रैव शब्दच॰। "मोच गुल कफ पित्त धरत हिलमोचिका" भावप्र॰।

हिल्ल पु॰स्त्री॰ हिल बक्। गवादिगणे शब्दच॰। स्त्रियां ङीप्

हिल्लोल दलने अद॰चु॰उभ॰सक॰ सेट्। हिल्लोलयति ते अजिहिल्लोलत् त।

हिल्लोल पु॰ हिल्लोल–अच्। १तरङ्गे "मूर्ध्नि कृत्वा स्थिर पादौ करान्या धारयेत् कटी। यदेव ताडयद् यानि' नसो हिल्लोलकोऽङ्कः" रतिम॰ उक्ते २रतिबन्धभेदे। भज। ३दोलने।

हिल्लला स्त्री॰ इल्लला+पृषो॰। सन्ध्याविदानचक्रयिरोगन्धो पञ्चतारात्मक स्नगयाधे शब्दर॰। [ङीप्।

हिष प्रीणने भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। हिंषति अहिं-

हिबुक न॰ हिवि–कक्न् नि॰। लग्नाच्चतुर्थे स्थाने ज्यो॰।

हिस वधे वा चु॰ उ॰ पक्षे रुधा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। हिनस्ति हिंसयति ते च हिंसीत् अहिंसिष्ट त।

ही अव्य॰ हि–डी। १विस्मये अमरः। २दुःखे ३विषादे ४हेतौ मेदि॰। ५शोके च शब्दर॰।

हीन त्रि॰ परि॰ हा–क्त तस्य नः ईत्वम्। १ऊने २निन्द्ये अमर। ३अधमे त्रि॰। व्यवहारे ४प्रतिवादिभेदे पु॰ मिता॰ "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" नारद।

हीनवादिन् पु॰ कर्म॰ "पूर्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुन। वादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नर" इत्युक्ते व्यवहारे १वादिभेदे। २मूक हेमच॰।

हीनाङ्ग त्रि॰ हीनमङ्ग यस्य। खञ्जादौ न्यूनाङ्गयुक्ते "हीनाङ्ग विकलाङ्ग च" इति स्मृतिः। स्त्रियां वा ङीप् सा च। २क्षुद्रपिपीलिकायां हेमच॰। [ताल) भरत।

हीन्ताल पु॰ हीनस्तालो यस्मात् पृषो॰। हिन्तालवृक्षे (हें

हीर न॰ हृ–क नि। १वज्रे २हीरके च। ३सिंह ४सर्पे पु हेमच॰ ५हारे ६शिवे च पु॰ शब्दमाला ७लक्ष्म्यां स्त्री मेदि॰। दधिपिपीलिकायां हेमच॰ ८काम्बोज्यां स्त्री र त्नानि॰ पार्श्वे च। हीरक (हीरा) मणिभेदे शब्दर॰। वज्रशब्दे ८४३१ पृ॰ दृश्यम्।

वि+घट विवादे शयनभोजनादिना संसर्गे उपभोगे च ।
आ+भोजने आहारः । नानास्थानस्थितानामेकत्रसङ्घटने च
अधि+आ+तर्के अन्यत्रश्रुतपदस्यान्ययार्थमाकर्षणे च ।
अभि+आ+अभिमुख्येनाहरणे ।
उद्+आ+उदाहृतयोपन्यासे कथने च ।
प्रति+उद्+आ—प्रतिकूलतया उपन्यासे ।
परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
प्रति+आ+तत्रैव पठितानामेकैकस्य ग्रहणे प्रत्याहारः
वि+आ—कथने शब्दोत्पादकव्यापारे ।
सम्+आ—सम्यक् नानास्थानस्थितानामेकत्रोपन्यासे संघाते च
उद्+उत्तोलने उत्क्षेपणे च ।
अभि+उद्+अभिमुख्येन उद्धरणे । अभितो वा उत्क्षेपणे ।
प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिकूल्येन वा उद्धरणे ।
उप+सामीप्येन आनयनार्थं दाने उपढौकने ।
प्रति+उप+प्रतिकूलतया उपढौकने ।
नि+नितरां हरणे निमनिक्षेपणे च ।
निस्+(र)बहिष्करणे अपसारणे च ।
परि+दोषादिनिवारणे ।
प्र+ताडने निपाते ।
प्रति+प्र+प्रतिकूलतया ताडने ।
प्रति+प्रत्याहरणे प्रतिकूलतया हरणे च ।
वि+देशविशेषेषु गमनादिना क्रीडोपकरणार्थव्यापारे विहारः ।
वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे व्या० ।
अप्+आरूढे ताडने च । [योजने यथा गुणोपसंहारः ।
उप+सम्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्यान्यत्रा
हृ यथाकारकरणे जु०पर०सक०अनिट् वैदिकः । जहर्षि
अजहर्षीत् । [टयस्थिते त्रि० ।

हृच्छय पु० हृदि शेते शी–अच् । १कामदेवे हेमा० । २हृ-

हृच्छूल न० ६त० । शूलरोगभेदे वैद्यकम् ।

हृणी लज्जायां कण्ड्वा०आत्म०सक०सेट् । हृणीयते अहृ-
णीयिष्ट "हृणीयते वीरवती न भूमिः" भट्टिः ।

हृणीया स्त्री हृणीय-भावे अ । निन्दायाम् अमरः ।

हृत(द्) त्रि० हृ-क्विप् तुक् च । १हारके । पृषो० तस्य दः ।
हृदयस्य हृदादेशो वा । २हृदये ३मानसे च न० अमरः ।

हृतकम्प पु० ६त० । भयादिहेतुके हृदयकम्पे ।

हृत त्रि० हृ–क्त । १अपकृते २स्थानान्तरं गमिते च ३विभक्ते

हृदय न०हृ–कयन् दुक् च ।१मर्मणि २वक्षसि च मेदि०। हृद्
यति दम-अच् । परमात्मनि "हृदय तस्माद्धृदयम्" छा० उ०

हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव । अविद्याप्रभवसम्बन्धे
संसारबन्धे "भिद्यते हृदयग्रन्थि" इति भागवतम् ।

हृदयङ्गम त्रि० हृदय गच्छति गम–ख मुम् च ।१युक्तियुक्ते
२मनोहरे त्रि० अमर "हृदयङ्गममूर्त्तिरत्नम्" भट्टिः ।

हृदयस्थान न०हृदयस्य मनस स्थानम् हृदयरूप वा स्थानम्
वक्ष स्थले हेमच० । [इनि । हृदयिन् तत्रार्थे जटा०

हृदयिक त्रि० हृदय प्रशस्त मनोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तचित्ते

हृदयेश पु० ६त० । १भर्त्तरि २भार्य्यायां स्त्री हेमच० ।

हृदावर्त्त पु० हृदिस्य आवर्त्त । अश्वस्य हृदयस्थे आव-
र्त्ताकारे रोमावलीभेदे त्रिका० । [हरिवं० १८अ० ।

हृदिक पु० स्वयम्भोजात्मज कृतवर्मपितरि यादवभेदे

हृदिकात्मज पु० ६त० । कृतवर्मणि यादवे ।

हृदिस्पृश् त्रि० हृदि हृदये स्पृश्यतेऽसौ कर्मणि क्विन्
अलुक्स० । १हृद्ये मनोज्ञे । कर्त्तरि क्विन् । २मर्म-
स्पृशि दु खदे च । [क्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० कौ० ।

हृद्गोल पु०पर्वतभेदे सोऽभिजनोऽस्य अ । हृद्गोलीय पितामहादि-

हृद्ग्रन्थ पु० हृद् ग्रन्थाति ग्रन्थ-अच् । कदम्बे राजनि०

हृद्य न० हृदि स्पृश्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत् । १गुडत्वचि
(दारचिनि) शब्दर०। २मनोज्ञे त्रि०अमर । ३वृद्धिना-
मौषधौ स्त्री । ४वशकरमन्त्रभेदे पु० मेदि० ।

हृद्यगन्ध न०हृद्यो गन्धोऽस्य । शुद्धजीरके हेमच०। २बिल्व-
वृक्षे पु० जटा० । ३बाल्वा स्त्री राजनि० । ४सूक्ष्मा० ।
हृद्यगन्धोऽत्यपि ५अजजीरके न० राजनि० ।

हृद्रोग पु० ६त० । हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र ।
भावप्र० तस्य निदानादि लक्षणञ्च चोक्तं यथा
"हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह "अत्युष्णगुर्वम्ल-
कषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः । सञ्चिन्तनैर्वेगवि-
धारणैश्च हृदामय पञ्चविध प्रदिष्ट" । प्रसङ्गः
सतत सेवा । सञ्चिन्तनम् आर्तचिन्ता राजभयादि-
जमिति । हृदामय स च पञ्चविध वातिक पैत्तिक
श्लैष्मिक सान्निपातिक क्रिमिजश्चेति । तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह । "दूषयित्वा रस दोषा विगुणा
हृदयङ्गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्त प्रचक्षते"।
विगुणा दुष्टा बाधा दोषभेदेन नानाविधा व्यथाम् ।
प्रकुर्वन्तीत्यामिति गणदासः । वातिक हृद्रोगमाह
"आयम्यते मारुतजे हृदयन्तुद्यते तथा । निर्मथ्यते
दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि वा" । मारुतजे हृद्रोग
इति शेषः । आयम्यते व्यथया विस्तार्यते इव । व

त्प्रतिप्रातिकविभक्तिमन्त्वायावयवत्वं वा । तदुच्चरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकयावत्प्रमाणजनकन्यायावयवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमतिपरत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा' चिन्तामणि । ४अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेतुता स्त्री हेतोर्भावः तल् । हेतुत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणे नियतकार्य्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे २शक्तिविशेषे च "हेतुतावसरस्तथा" इति भाषा ।

हेतुमत् त्रि० हेतुरस्त्यस्य मतुप् । कार्य्ये स्त्रियां ङीप् ।

हेत्वपह्नुति अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेत्वन्तर गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे । "अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्" गौ० सू० तद्व्याख्यानम् "परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्व्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम् । यथा शब्दोऽनित्यो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्ये नैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । प्रायस्तु, हेतौ विशेषणदान एव हेत्वन्तरमित्याहु"र्गौ०सू०वृ० ।

हेत्वसिद्धि स्त्री असिद्धिभेदे स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

हेत्वाभास पु० हेतुरिव आभासते आ+भास-अच्, हेतोर्वा आभासः आ+भास-घञ् । न्यायोक्ते १दुष्टे हेतौ २हेतुदोषे च । स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च । तादृशदोषेषु सत्सु अनुमितिर्नोदेति । यद्वा हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । एवं हेतुनाभासते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम् । तल्लक्षणञ्च हेत्वाभासत्वम् तच्च अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । ज्ञायमानं सद् यद् अनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम् । सन्दिग्धमनियतत्वं विरोधिविषयताप्रयुक्तसद्दूषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यानवच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकत्वम् ।" कश्चित्तु, यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयोर्दृश्यहेतौ यावन्तो दोषा सम्भवन्ति तावन्त्वाव्यत्वमिति प्राहु" दीधि० । हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः" वा

त्स्या० "पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमान" गौ० वृ० । "पक्षधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां मध्ये एकेनापि रूपेण हीनो हेतुः । सोऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदवभासमानः" त० भा० । अव्याधको हेतुत्वेनाभिमत । यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहादिमत्वादौ स्नेहो हेत्वाभास । स च हेत्वाभास । पञ्चधा सव्यभिचार । विरुद्ध । प्रकरणसम । साध्यसम अतीतकाल" गौ० सू० पर्य्यायान्तरेण हेत्वाभास पञ्चधा "असिद्धः विरुद्ध । अनैकान्तिक । प्रकरणसमः । कालात्ययापदिष्ट । पर्य्यायान्तरेणापि हेत्वाभास पञ्चधा । सव्यभिचार । विरुद्ध । असिद्धः । सत्प्रतिपक्षितः बाधित, इति ।

हेम न० हि-मन् । १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे राजनि० । ४माषकपरिमाणे च पु०विश्व ५कृष्णवर्णाश्वे । ६बुधग्रहे च पु० ज्यो० ।

हेमकन्दल पु० हेमवर्णे कन्दं याति या-क । प्रवाले हेमच० ।

हेमकान्ति स्त्री हेम्न इव कान्तिरस्याः । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । २स्वर्णतुल्यद्युतियुक्ते त्रि० । हेत० । ३स्वर्णस्य दीप्तौ स्त्री ।

हेमकार पु० हेम तन्मयं भूषणं करोति कृ-अण् । स्वर्णकारे वर्णसङ्करजातिभेदे (सेकरा) । [राजनि० ।

हेमकिञ्जल्क न० हेमेव पीतं किञ्जल्कं यस्य । नागकेशरे

हेमकूट पु० हेममयं कूटो यस्य । किम्पुरुषवर्षस्थे हिमालयादुत्तरस्थे पर्वतभेदे अमर । [राजनि० ।

हेमकेतकी स्त्री हेमेव पीतकेतकी । स्वर्णकेतक्याम्

हेमकेलि पु० १अग्नौ शब्दमा० । २चित्रकवृक्षे च [राजनि०

हेमक्षीरी स्त्री हेम इव पीतं क्षीरं यस्याः । स्वर्णक्षीर्याम्

हेमगन्धिनी स्त्री हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा० ।

हेमगिरि पु० हेममयो गिरिः १सुमेरुपर्वते २नैर्ऋ तस्थे देशभेदे वृ० सं० कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम् ।

हेमगौर पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पे यस्य । १अशोकवृक्षे राजनि० २स्वर्णवत्पीते त्रि० [किङ्किरातवृक्षे च

हेमज्वाल पु० हेमेव ज्वाला यस्य । १अग्नौ शब्दमा० । २चि-

हेमतार न० हेम तारयति उत्कृष्टं करोति तॄ-णिच्-अण् । तुत्थे हेमच० ।

हेमदुग्धक पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्य कप् । १उदुम्बरवृक्षे अमर० । २स्वर्णक्षीर्यां स्त्री भाव० कप्

[illegible]

हेमकुम्भिन् [illegible]

हेमन् [illegible]

हेमन्त [illegible]

हेमन्तनाथ [illegible]

हेमपुष्प [illegible]

हेमपुष्पी [illegible]

हेमफला [illegible]

हेममालिन् [illegible]

हेमयूथिका [illegible]

हेमरागिणी [illegible]

हेमल [illegible]

हेमलता [illegible]

हेमवल [illegible]

हेमशैल [illegible]

हेमसिंहा [illegible]

हेमसार [illegible]

हेमहस्तिरथ [illegible]

[illegible]

शब्देन स्थापितो वेदपुस्तके । ततः प्रदक्षिणमाहत्य नत्वा तत्कुसुमाञ्जलिं । दत्त्वा द्वारदेशेषु ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्। नमो नमः सकुरपद्मनाभवोऽकविद्याधरवासुदेव । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यज्ञतेजोमय स्यन्दन ! प्राप्ति वचात् । यत् तत्पदं गुह्यतमं सुरारेरानन्दहेतुं गुणरूपमन्तः । यागेश्वमानसहयोऽसुनय समाधौ पश्यन्ति तस्य मयि भाव । रथेऽधिरूढ । यथास्त्वमेव भवस गर मश्रितानामानन्दभाग्दुश्च्युतसध्वरपानपात्रम्। तस्मादशेषघमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथसाधनसम्प्रदानात्”। मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणासुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमध्ये स गजरथं सत्यगजाभ्यां सयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्यायदीमान्तं चतुर्भागादिव्यवस्था तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, टीमानामपूरणं चेति, प्रवविवदारपोयं तत्र पुण्याहवाचने कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात्। आचार्यस्तु आहृतदेवान् विसर्जयेत्” ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि च मेदि०।५चम्पकवृक्षे शब्दर०। ६विष्णौ च विष्णुस०। ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि०। कर्म०। हेमवर्णेऽङ्गे न०।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमर । चतुर्वर्गचिन्तामणिसञ्ज्ञकनिबन्धकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरथ पु० हेमाद्रौ कीर्यते कॄ-अप् । स्वर्णजीवाम् रत्नमा०। हेममारण्ययोग्ये त्रि०।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयते स्पर्द्धते स्ववर्णेन आ+ह्वे-क। १वनचम्पके राजनि०। हेम्न आह्वा आह्वा यस्य।२धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत् । त्याज्ये “हेयं दुःखमनागतम्” पात०सू०

हेर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रबि-अच् पृषु०कसमा० । १गणेशे अमरः २महिषे ३शौर्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु०त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हेरम्बहट्ट पु० दाक्षिणात्ये देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च । १बुद्धभेदे २महाकालगणे मेद० ३कामाख्यापीठस्थे भैरवविशेषे “भैरवश्चैव तत्रास्ति शिवायाः हेरुकाह्वयम् । नटोदक्षिणपूर्वायां नायकं तत्तु पूजयेत्” कालिका० ८१अ० ।

हेलञ्जी स्त्री हिल-अच् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हेल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे “प्रौढेच्छा याऽतिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता” इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । “देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता” “हाव एव भवेद्धेला व्यक्तशृङ्गारसूचका” उज्ज्वल० ३ज्योत्स्नायाम्च ।

हेलावुक्क पु० अश्वविक्रयोपजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च ३अपामार्गे ४अश्वे इति केचित् । सूर्ये ज्यो० ।

हेष अव्यक्ते शब्दे भ्वा०आ०अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हेषते अजिहेषत् ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमर ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहे अव्य० हे च हे च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० हा-कै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेद० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृत ठञ् । हेतुवादरते युक्तिशास्त्रवादिनि “त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः” पर्षल्लक्षणे मनुः ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःकालीनहिमजाते जले न० राजनि०। ३भूनिम्बे पु०राजनि०। हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोप । १हेमन्ते काले शब्दर० ।२तत्र जाते त्रि०। हेम्न इदमण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भवः ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) “हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गातिलायवा” हविष्यप्रस्तावोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते काले शब्दर०

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० “एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्तति” विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३देशभेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ४पार्वत्यां ५हरीतक्यां अमर स्त्री ङीप् । ७स्वर्णक्षीर्यां

[illegible]

हिमपुष्प न [illegible]

हैमपुष्पी स्त्री [illegible]

[illegible]

यष्टेन स्थापितो वेदपुङ्गवे । लिं प्रदक्षिणमाहूत्य ष्टष्टी तद्गुणमाश्रित । इमसुद्गारयेन्मन्त्र ब्राह्मणेभ्यो निवेदयत्। नमो नम मङ्गुरपद्मपाकलौकैमावदाधरवासुदेवे । त्वं येध्यमे देव । पुराण । यज्ञतेजामय अनन्त । प्राहि वयात् । यत् तत्परं गुह्यतम सुरारेरानन्दहेतुर्यत्स्वरूप मनः । यागेक्षमानसदयोस्तनय समाधौ प्रपश्यन्ति तत्स्व मवि भाव । रक्षेऽपिस्तद् । यथाप्स्वमेव भवस गर मन्त्रितानामानन्दभावगुष्कतमध्वरपानपात्रम् । तस्मादयो-धयननेन कुरु प्रसाद् श्यामीश्वरभरयसाधनसम्प्रदानात्"। मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति दक्षिणासुपकल्प्य पूर्ववत प्रयोगमन्याय्यं त गजरथ प्रत्यक्षगजाश्वा बधुत ब्राह्मणेभ्य प्रतिपादयेत्, श्याचार्योदीनामर्द्धं चतुर्भागादिव्यवस्था तदनुसया चान्येभ्योऽपि दान, दीनानाथपूरण चेति, महाविवदाचरणीय तत्र पुण्याहवाचने कृत यजमानो वेदिसमीप गत्वा देवतापूजा विदध्यात् । चायर्व्यंस्तु चाहूतदेवान् विसर्जयेत्" ।

हैमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४वङ्कापि मेदि०।५चम्पकवृक्षे शब्दर०। ६विष्णौ च वि ष्णु स० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि०। कर्म०। हेमतुल्येऽङ्गे न ।

हैमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमर । चतुर्वर्गचिन्तामणिसुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हैमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्यति जृ-ल्यु । स्वर्णक्षीर्य्याम् रत्नमा० । हेममारणयोग्ये त्रि० ।

हैमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयत स्पर्द्धते वर्णेन आ+ह्वे-क । १वनचम्पके राजनि०। हेम्न आह्वा आह्वा यस्य ।२धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्या स्त्री राजनि० ।

हैय त्रि० हा-यत् । त्याज्ये "हेय दु खमनागतम्" पात०सू०

हैर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हैरम्ब पु० हे मित्र रम्बात रबि-अच् अलुक्समा० । १गणेशे अमर २महिषे ३शौर्य्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे च त्रिका० ।

हैरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हैरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हैरिक पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

हैलक पु० हि-अक रुट् च ।१बुद्धभेदे २मत्स्य कायरणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे भैरविङ्गभेदे "भैरवाख्यस्य तत्रास्ति भैरवाय हेरुकाह्वयम् । नटोदक्षिणपूर्वीया नायक तन्तु पूजयेत्" कालिकापु ८२अ० ।

हेलञ्जी स्त्री हिल-घञ् हेल चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीप् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य ल । १अनादरे २शृङ्गारभावजे "प्रौढ़ेच्छा यास्तिरुदाम नारीणां सुरतोत्सव । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता" इत्यु० ॥ ३चेष्टाविशेषे । "देहात्मक भवेत् सत्त्व तस्मात् भावः समुत्थित । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता" भाव एव भवेद्धेला व्यक्त शृङ्गारसूचकः" उज्ज्वल० ३ल्वात् क्रीडायाम् ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयापणोर्जीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च ३आलिङ्गने हलायुधः ४सूर्ये स्त्री० न० मिनि हेलिन् सूर्ये स्त्री०।

हेष अव्यक्तशब्दे भ्वा० आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । हेषते अजिहेषत ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमर ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहे अव्य० हे च हे च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० हा-के । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि हेतौ प्रसृत ठक् । हेतुवादरते अयुक्तिकवाक्यवादिनि "मैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठक" पर्षद्लक्षणे मनु ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २भ न क्राथामहिमजाते जले न० राजनि०। ३भूनिम्बे पु०राजनि०। हेम्नो विकार अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हैमन्ते भवो वा अण् तलोप । १हेमन्ते काले शब्दर० ।२तत्र जाते त्रि० हेम्न इदमण् न टिलोप । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भव ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्य मुद्गास्तिला यवा" हविष्यप्रसङ्गे ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते काले शब्दर०

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देश तस्येद वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० "एतद्धैमवत वर्ष भारती यत्र सन्तति" विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३राक्षसभेदे पु० हेमच० । तस्यापत्य तत्र भवो वा अण् । ५पार्वत्या ६हरीतक्यां अमर स्त्री ङीप् । ७अप क्षीया

[illegible]

हैमवती [illegible]

[illegible]

होम [illegible]

[illegible]

होमकुण्ड [illegible]

होमधान्य [illegible]

होमधूम [illegible]

होमभस्मन् [illegible]

होमाग्नि [illegible]

होमि [illegible]

होमिन् [illegible]

होम्य [illegible]

होरा [illegible]

[illegible]

होलक [illegible]

होलाक [illegible]

होलाका [illegible]

[illegible]

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्य्यात्। "सार्द्धयामत्रयं वा स्याद् द्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत्तु "षष्ठ्यां वह्निं परित्यजेदिति" भविष्यम्। षष्ठ्यां होलिकायां वह्निं प्रतिपद् वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम्। अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या। "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तथा। भद्रामुखं वर्ज्ज यत्नात् होलिकाया प्रदीपनम्" इति नारदवचनात्। "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः। न दिवा पूजयेद्धोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात्। "ग्रामस्य योषिद्युक्ता चेत् प्रतिपच्च भवेत्तिथिः। भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च। भद्रामुखं विहाय पूर्वदिन एव कार्य्येत्याहुः। भद्रामुखन्तु "नाद्यस्तु पञ्च वदनं गण्डान्तस्थैव" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम्। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। अत्र चेन्दूदयस्तदा ततोऽर्वाङ्निशि भद्रावर्ज्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् अथ परेऽह्नि पक्षोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रावर्ज्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या। अग्रेतर प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्वं च दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ। वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादि गौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च मुख्यकाल एव होला कार्य्या। न च "सर्वेषामेव वर्णानां सूतके राहुदर्शने। स्नात्वा कर्म्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति" निषेधात् अत्र सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्सवाङ्गत्वात्। पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि! बालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति। यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका सामान्यतोक्तम्। तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञाय कृत्वा चिन्त्यं ज्ञेयं चाधिकरणवत्। कृतात्मनो मलमासे न भवति" नि॰सि॰।

होलाकाधिकरण न॰ जैमि॰ प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधिन्यां संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्याभिमानिभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः इतीतिप्रसिद्धम्। एवमाह्नीनेबुकादिकं दाक्षिणात्यैः, आह्नीनेबुकं सम्प्रदायागतं कन्याकादि स्थापरदेवताप्रजादिकं तद्देशप्रसिद्धम्। उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धारयन्ति यत् स तद्देशप्रसिद्ध एव आचारीतायुक्तस्तथाऽपि काचित् कश्चित् तद्देशविशेषे दृश्यन्ते तद्योक्तकर्माणि तत्तत्प्रत्यक्षीकर्त्तृकानीत्येवं मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः। ताश्च हि प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषयाः उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशये तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या तेषु विशेषणाभावादर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः। अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तावोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्वधर्म्मता। विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते"। अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण होलाकस्मृतिगोचराट-स्थादौ प्राच्यविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्वधर्म्मता सर्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत्। तथा हि छन्दोगोहि गोभिलादिः स्वविद्यामध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यत्रापि स्वशाखादिकसूत्रकृत्प्रभृतयस्तत्तच्छाखिनस्तत्तच्छाखोक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया। आचारे तावत् विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते। अयम्भावः पूर्वाचरितत्वेनानुगतम् अनाचरितस्य व्याहतम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात्। न च प्राचीनत्वादिरूपप्राच्यादिपदसमाख्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तद्देशीयस्य पुत्रपौत्रादेः समाम्नायामनत्वानपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्याननुष्ठानस्याश्रुतिकल्पकत्वात् तस्यैतर्हि विरहेणैव सम्भवात्। न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

[illegible]

प्रमनपेधुका [illegible]

प्रमजम्बू [illegible]

प्रमदभ [illegible]

प्रमदा [illegible]

प्रमपाशा [illegible]

प्रमसन्धि [illegible]

[illegible]

दा० ह्रुगति अजह्राग। [ह्रुडति अजुह्रुडिष्ट

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रोडते अजुह्रोडिष्ट।

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ०सक० सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रेपते अजिह्रेपिष्ट।

ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रेषते अजिह्रेषिष्ट।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष–भावे अ। अश्वशब्दे अमरः।

ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रौडते अजुह्रौडिष्ट। [दा० ह्लगति अजह्लाग।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० ऋदित् चङि न

ह्लप भाषणे चु०उ०द्विक०सेट्। ह्लापयति ते अजिह्लपत् त।

ह्लस शब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत्।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० आमोदने सक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट्। ह्लादते अह्लादिष्ट। ह्लन्नः।

आ+आनन्दे अक० आह्लाद।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद–णिनि ङीप्। १विद्युति २वज्रे, अमरः ३नद्यन्तरे ४इन्द्रवज्रिभेदे च मेदिनी ५शल्लकीवृक्षे शब्दच०

ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट्। ह्वलति अह्वालीत्। घटा० ह्वलयति मित्त्वात् उपसर्गेण वा ह्वालयति प्रह्वलयति प्रह्वालयति।

ह्वान न० ह्वे–ल्युट्। आह्वाने। [अपह्नवे।

ह्वृ कौटिल्ये भ्वा०प०सक०अनिट्। ह्वरति अह्वार्षीत्

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वानार्थे सक०भ्वा० उभ०

अनिट्। ह्वयति ते अह्वत्–अह्वत अह्वास्त जुहाव जुहुवे आह्वत आह्वति।

आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते। शिवम्।

ओं तत्सत्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते

वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ग्रन्थकर्तृवंशादि।

राढीयश्रेणीविख्यातके जिडियाग्रामिके किल। यशोहरप्रदेशस्थसारस्वतसंघे स्थिताः॥

सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः। सच्छ्रोत्रिय क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः॥

मुकुन्ददासनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः। तत्प्रदेशस्थचैतण्डीग्रामवासी सकार्य्यतः॥

तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः। सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम्॥

नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराख्यताम्। भागीरथीतीरवासी भववन्धजिहीर्षया॥

वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम्। अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक्॥

अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ। तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः॥

सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः। कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः॥

तस्याद्यः प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः। तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः॥

नगरे कलिकाताख्ये गवर्णमेण्टनिवेशिते। संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान्॥

काश्यादिवासतस्तातु सर्वविद्यास्ततः क्रमात्। तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः

पाणिन्यादिव्याकरणपाठनार्थे नियोजितः। पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि याचितः॥

प्रायश्चित्तमहत्तसद्ग्रन्थं तत्कर्मानुष्ठितं सदा। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता॥

तदेव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता। सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि ग्रन्थस्तामसहानिधिः॥

धातुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्ननामकम् । धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया ॥
माघकाव्ये विनिर्मीतं मल्लिनाथादिपद्धति । वादे बहुविवादश्च तथाचारादिपद्धति ॥
रामायणस्य रचिता वाल्मीकीयस्य टिप्पणी । वेणीसंहारमुख्ये च विवृतिर्नाटकेषु च ।
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः । बहुभिस्तत्र गुरुत्वाच्च कश्चिदेव च सुहृदि ।
तत्पदापत्तनमापि मयमैस्तप्रकाशिताम् पर्यन्तं समासाद्य भावस्य समापितम् ॥
मुद्रणे चयबाहुल्यात् मयमैस्तेऽपि निवेदिते । बहुतम्यबलाबाध कस्मै वं मुद्रितं मया
महाशब्दाभिरामाभि यत्ने पूर्तिं मयाधुना । शब्दरत्नमयं कोशो मायशायविवर्धितं ।
नानाधातुरूपसाध्यो नानार्थोऽर्थ विराजताम् । वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शक ॥
वाचस्पत्युपनामाद्य श्रीताराणाथशर्मणा । निरमायि प्रयत्नेन मुद्रयम्ब च मुद्रित ॥
वाचस्पत्यमहानिधानमिति ग्रन्थवरे । श्रीरघोप यादृगाम्मि मुद्रा तत्र समापिता ।
यत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भवेच्च वा । तत्सर्वं मायकल्पार्यो कथं न स्खलितं मम ।
बहुश्चिह परित्यज्य गुणलेशमिदृक्षया । परिपश्चमदाविशा काव्या दृश्यवर्जिता ॥
एतस्य मुद्रणविधौ परियोषमार्थे बहो कोऽपि बहुधि ब्ययत साहाय्।
देवेर्विकारप्रयतो बहुधनमस्ति समायम्बु सुधियां मतियाचितास्तात् ॥
मनुदोषादिविस्मृता ये शब्दा केचित् प्रमादतः । परिशिष्टे मयास्मात्ते शब्दाना पूरको विधः ॥
ये शब्दामुधिपारमाप्तुरमरमतातरीमेवाप् ताश्रुत्य नमश्रियेव रतनं तेभ्यो न देया क्रिया
ये माधोज्ञातगुणा निजधिया पुस्तिमतो मानवा नानाकोपमिरीमव समभिवाञ्छन्त्या अमेया क्रिया
यदागमासमे रतं ननियमं द्रष्टा नतम । तत्र भूमिमत्कांश्चि करोतु समधारणम् । शिवम्
भो तत्सत् ।

इति श्रीकलिकाताराजधान्यां संस्कृतविद्यामन्दिराध्यापकवाचस्पत्युपनामक श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्येण विरचितं वाचस्पत्यभिधानं बृहदभिधानं समाप्तम् ।
१८ ६ शालिवाहन शकाब्दे १८३ विक्रमादित्यसम्वत्सरे १८८३ खीष्टाब्दे
कलिकातानगरे सम्पूर्णम् ।

Skylark Printers